

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

RAVASZ LÁSZLÓ

1917

HUSZONKILENCEDIK ÉVFOLYAM

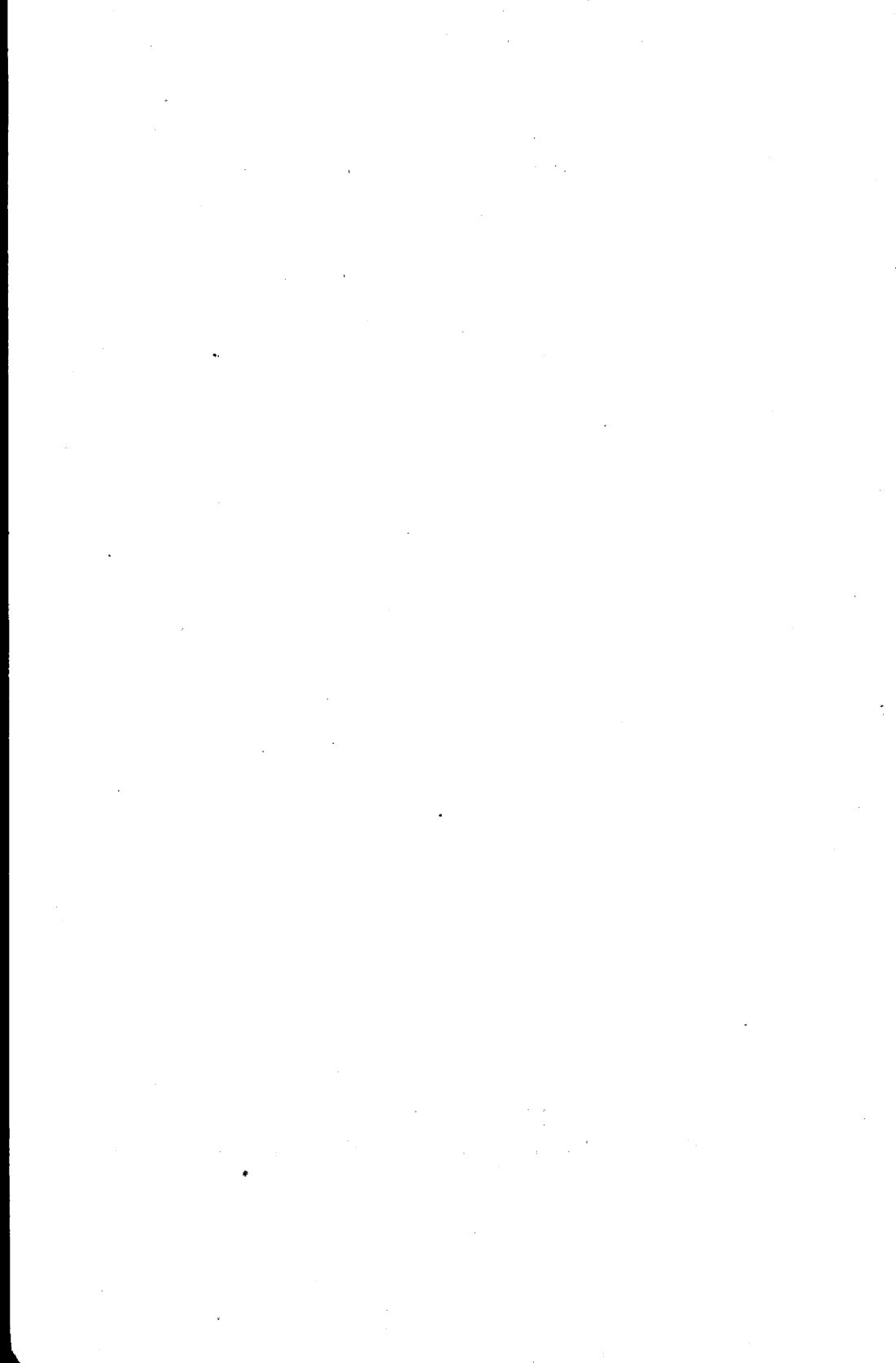
I—VIII. FÜZET

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1918

TARTALOM.

I. Elmékedések.

	Lap
<i>Baltazár Dezső</i> : Bezáró beszéd a M. P. I. T. diszgyűlésén . . .	503
<i>Berde Mária</i> : Máskép nem tehetek	649
<i>R. L.</i> : IV. Károly	1
„ „ Az emlékezet	225
„ „ Az örök forradalom	145
<i>Szabolcska Mihály</i> : 1917 október 31-én	500
<i>Tiszu István gróf</i> : Elnöki megnyitó a M. P. I. T. diszgyűlésén. .	481

II. Tanulmányok.

<i>Bethlen István gróf</i> : A reformáció és Erdély	590
<i>Búza László</i> : A koronázás a magyar közjogban	30
<i>Ferenczi Zoltán</i> : A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége	487
<i>Haller Jenő</i> : Adatok a muraközi reformáció történetéhez (I—III. közlemény)	249, 366, 431
<i>Hamar István</i> : Ézsaiás könyve I—XII. fejezetének eredeti részei ritmikus magyar sorokban	345
<i>Kapi Béla</i> : Mit adott a reformáció az emberiségnek?	505
<i>Kenessy Béla</i> : A reformáció társadalmi jelentősége (I—II. közlemény)	2, 152
<i>Kováts István</i> : Nemzetnevelésünk	17
„ „ A reformáció és az újkor uralkodó eszméi	534
<i>Lenecz Géza</i> : A kassai ref. templom története	669
<i>Makkai Sándor</i> : A vallás a protestantizmusban	524
<i>Mikler Károly</i> : Az 1848. XX. t.-c. elvi kérdései és végrehajtásának gyakorlati követelményei	654
<i>Payr Sándor</i> : Dévai Mátyás Luther Márton házában.	630
<i>Pokoly József</i> : A reformáció világtörténeti jelentősége.	586
<i>Rácz Kálmán</i> : A misztérium jogosultsága a vallásban.	231

	Lap
<i>Ravasz László</i> : Hitbizonyosság és reformáció	514
<i>Révész Kálmán</i> : Történelmi hazugságok a három nagy erdélyi fejedelemről.	607
<i>Sebestyén Jenő</i> : Nietzsche és Kálvin (Befejező közlemény)	58
<i>Szabó Aladár</i> : A protestantizmus bajai és lehetőségei.	642
<i>Szelényi Ödön</i> : Luther és Kant	568
<i>Szlávik Mátyás</i> : Platon és Krisztus.	260
<i>Tankó Béla</i> : A világnézet kérdése és a háború	329
" " Protestantizmus	555
<i>Tavaszy Sándor</i> : Az emberiség életének filozófiája	417
<i>Varga Zsigmond</i> : Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínálkozó vezérszempontjai.	688
<i>Zoványi Jenő</i> : A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig). (I—II. közlemény)	39, 174
<i>Zoványi Jenő</i> : Adatok a magyar protestantizmus multjából	612

III. Szemlék.

<i>Boér Elek</i> : Az erdélyi kálvinizmus feladatai a háború után	87
<i>György Endre</i> : Változások küszöbén	711
<i>Kováts István</i> : Népszerű theologiai tanfolyamok	283
" " A budapesti egyetemi ifjúság nemi élete	385
" " A debreceni theologiai doktorátus	446
<i>Kocskeméthy István</i> : Békemozgalmak és társadalmi osztályok	724
<i>Szilassy Aladár</i> : A protestantizmus jövője	706

IV. Irodalmi szemle.

<i>Historicus Literarius</i> : Magyar Református Egyházi Irodalomtörténet? (I—II. közlemény).	111, 194
<i>Hungarus</i> : Az erdélyi szászok multja és jelene	300
<i>Lampérth Géza</i> : Egyházunk és a sajtó	103
<i>Nagy Zsigmond</i> : A Franekerben tanult magyar diákok imádsága	290
<i>Referens</i> : A jubileum irodalmáról	730
<i>Szendrey Zsigmond</i> : Minek szánta apja Arany Jánost?	459
<i>Tavaszy Sándor</i> : A protestantizmus filozófiája.	754
<i>Thury Etele</i> : Dévai Biró Mátyás haláláról	454

V. Apró kritikák.

"A debreceni m. kir. Tudományegyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások." <i>d—b</i>	313
Akadémiai kiadványok. <i>ri</i>	311
Arany Dénes: Parókiáról a lövészárókba	212

	Lap
Dézi Lajos: Báró Jósika Miklós. <i>ri.</i>	467
Emlékkönyv Dóczy Imre tanügyi közszolgálatának negyvenesztendő jubileumára. <i>ri.</i>	462
Fosdick, E. H.: Az imádság értelme. Fordította ifj. Victor János	315
Förster, E.: Die christliche Religion im Urteil ihrer Gegner. <i>Sz. M.</i>	321
Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalogusa. <i>ri.</i>	466
Hauptmann, Gerhard Messias-regénye: Der Narr in Christo Emanuel Quint. <i>Berde Mária</i>	123
Huch, R.: Luther hite. <i>Berde Mária</i>	408
Joël, Karl: Neue Weltkultur. <i>b. gy.</i>	320
Lenz Géza: Der Aufstand Boeckhays und der Wiener Friede. <i>ri.</i>	468
Makkai Sándor: A hit problémája. <i>R. L.</i>	136
Mihályfi Ákos: A papság feladatai a háború után. <i>Gesztelyi Nagy László</i>	398
Muraközi Gyula: Emberélet. <i>R. L.</i>	208
Nemes ösvényeken. Szerkeszti Raffay Sándor	310
Révész Imre: Bod Péter mint történétíró. <i>Marton János</i>	132
Scheler, M.: Der Genius des Krieges und der deutsche Krieg. <i>b. gy.</i>	406
Sebestyén József: Adatok az 1664-iki Mura- és Rábamelléki hadjárat történetéhez. <i>Zs. F.</i>	316
Szent Ágoston vallomásai. Fordította Vass József. <i>R. L.</i>	135
Takáts Sándor: Zrínyi Miklós nevelőanyja. <i>Zsinka Ferenc</i>	317
Vásárhelyi József: Pál apostol. <i>Bartók György</i>	130
Walther Vilmos: Luther jelleme. <i>Szlávik Mátyás</i>	210

VI. Jelek és magyarázatok.

I—II. füzet.

Protestáns egyházi múzeumok: (K—s)	141
Európa alkonya	142
Baksay irodalmi gyűjteménye	143

III. füzet.

Arany és Tompa	213
Arany János Nagyszalontán. <i>Gyöngyösi László</i>	215
A Huszadik Század és a Pesti Hírlap	219

IV—V. füzet.

Mindenkit érhet baleset	324
Vallásosság és szociális demokrácia	326
„Beszélj a földdel és az megtanít téged“	327
Magyar gimnázium	327

VI. füzet.

	Lap
A jezsuita-törvény eltörlése Németországban	411
A Kálvin-emléktábla	412
Akik ismerik egymást	412
Tisza István	413

VII—VIII. füzet.

A zsidókérdés	472
Még egyszer a zsidókérdés	472
A román tanítóképzők bezárása	478
Református zsinati választások	479

VII. Társulati Értesítő.

1917 február 21-én tartott vál. ülés jegyzőkönyve	221
1917 június 2-án tartott vál. ülés jegyzőkönyve	414
1917 október 29-én tartott vál. ülés jegyzőkönyve	771
1917 november 1-én tartott közgyűlés jegyzőkönyve.	775
A társaság tisztikara és választmánya	783

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Bocskay-tér 1., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

I. Cikkek.

	Lap
IV. Károly	1
A reformáció társadalmi jelentősége. <i>Dr. Kenessey Béla.</i> (I. közl.)	2
Nemzetnevelésünk. <i>Dr. Kováts István</i>	17
A koronázás a magyar közjogban. <i>Buza László</i>	30
A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig). <i>Zoványi Jenő.</i> (I. közl.)	39
Nietzsche és Kálvin. <i>Sebestyén Jenő.</i> (Befejező közl.)	58

II. Szemle.

Az erdélyi kálvinizmus feladatai a háború után. <i>Boér Elek</i>	87
--	----

III. Irodalmi szemle.

Egyházunk és a sajtó. <i>Dr. Lampérth Géza</i>	103
Magyar Református Egyházi Irodalomtörténet. <i>Historicus Literarius.</i> (I. közlemény)	111

IV. Apró kritikák.

Gerhart Hauptmann Messiásregénye: <i>Der Narr in Christo Emanuel Quint.</i> <i>Dr. Berde Mária</i>	123
Vásárhelyi József: Pál apostol. <i>Bartók György</i>	130
Révész Imre: Bod Péter mint történetíró. <i>Marion János</i>	132
Szent Ágoston vallomásai. <i>R. L.</i>	135
A hit problémája. <i>R. L.</i>	136

V. Jelek és magyarázatok.

Protestáns egyházi múzeumok. <i>K—s.</i>	141
Európa alkonya	142
Baksay irodalmi hagyatéka	143

Hódolattal köszöntjük az ifjú királyt, kinek fölcent fején Szent István koronája új fényben ragyog.

A koronázási szertartás nagyszerű szimbolikájában a világ legmelegebb szívű nemzetének őszinte szeretete csapott fel a trón magasáig, mint egy óriási érzés-vulkán.

A nagy nemzeti érzések vulkanikus ereje világteremtő hatalommal bír: hegyeket mozdít el és a rónát feltorlaszolja az égig. Kiváltságos gyermeke Istennek, aki ezzel a hatalommal rendelkezik. A magyar király törvények alatt áll, de állhat a szívek felett: az állami rend keretén belül alkotmányos uralkodó, de a magyar nemzet szeretetének országában abszolút úr — lehet.

Mi mindent adunk királyunkért és érte cserébe csak egyet kívánunk: megértést. Megértését annak, hogy a mi történelmünk ezeréves történelem ezeréves — nem: örökkévaló — igazságokkal. Megértését annak, hogy bennünk éppen az drága, éppen az páratlan, ami magyar s mi csak mint magyarok lehetünk nagygyá. Megértését annak, hogy a magyarság nem egy pár hagyomány, néhány ékes ruha és sok éktelen hiba, hanem az emberi léleknek egy olyan fajtája, amelyik csak itt terem meg és csak ezen a földön, a saját törzséből nőhet ki.

Nem kívánunk mást, csak azt: lássa meg nemzetünk nagyságát, élje át a magyarság jelentését.

Minden király olyan nagy lesz, amilyen nagynak látja nemzetét. Mi várjuk és szeretjük Benne ezt a jövő nagy királyt.

Fény nevére, áldás életére!

A reformáció társadalmi jelentősége.

(Első közlemény.)

„Bármely politikai rendszernek vagy véleménycsoportosulásnak, vagy akár hitformának is végleges mértéke: annak a népnek az erkölcsi viseletében és összes társadalmi viszonyaiban létrehozott eredmény, amely azok alatt él és hal“.

A nagy angol történetírónak, *Frondenak* ezt a gondolatot kívánom tulajdonképen teljes tárgyilagossággal szemléltetni, kiindulván azokból a nagy alapelvekből, amelyeken a reformáció felépült.

„Szabályt vagy mértéket nem szívelek meg akkor, mikor az Írás magyarázatáról van szó, mert az Isten ígését, amely teljes szabadságot hirdet, nem szabad és nem kell fogásba vetni“, — mondja *Luther X.* Leó pápához intézett levelében.

Ez nemcsak azt teszi, hogy a forráshoz, a hit és erkölcsi életnek eredeti és forrásához kell visszatérni, hanem ebben egyszersmind benne van a lelkiismereti szabálynak az a szuverén követelése, amely nemcsak az egyént, de az egész társadalmat egy új, eladdig csak titokban sóvárgott joggal és élettényezővel ajándékozza meg.

Vannak gondolatok, amelyeket egy-egy nagy elme csak úgy könnyedén odavet és egyáltalában nem is sejt, hogy annak tulajdonképen mekkora súlya van, hogy az majd mekkorára nő meg és hogy hogyan lesz az egy egészen új eszmévilágnak megalkotója. *Macchiavelli* ugyancsak kora művészetére vonatkozólag mondta, hogy „ritornar al segno“¹, azaz vissza kell térni a rajzolásához vagyis az alapelemekből kell kiindulni: de ez egy pillanat alatt jelszó lett a tudományban, a jogi, a társadalmi, állami s gazdasági életben is és támadt a nyomán a humanizmusban és renesszanszban egy olyan mozgalom, üdéség, beözönlött vele egy olyan tavaszi légáramlat, hogy *Hutter Ulrik*, „a gáncs és félelem nélkül való lovag“,

¹ L. A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Írta: *Pókoly József*. Budapest, 1910. 10. l.

ez a lovagkor virágzási idejének minden lovagerényével, az eszményinek hódoló nagy, nemes jellemével ékes páncélos vitéz, de akinek sisak rostélyán már az újkor hajnalának pirkadó fénye tükröződik vissza, elragadtatva kiált fel: „Milyen boldogság élni! A tudományok, művészetek virágoznak s élet-erőtől duzzad minden!”

Luther ott olvassa az erfurti láncos bibliából, hogy „az igaz ember hitből él” és a „ritornar al segno” megkapja lelkét. „Jegyezze meg hát minden ember, hogy a lélek minden nélkül ellehet, csak Isten ígéje nélkül nem és hogy Isten ígében kívül semmi sem segít ő rajta. Míg, ha ígéje, akkor mindene van; van az Igében eledele, öröme, békessége, világossága, igazságossága, igazsága, bölcsessége, szabadsága, van minden java fölös bőséggel” — írja a szomjúhózó lélek ki-elégülést nyert boldog elragadtatásával a „Von der Freiheit eines Christenmenschen” című értekezésében. És az Írás alapján mondja ki azt a kettős nagy társadalmi elvet, hogy

1-ször „a keresztyén ember mindeneknek szabados ura és nincsen senkinek alája vetve”;

2-ször „a keresztyén ember mindeneknek készsleges szolgája és mindenkinek alá van vetve”.

Két tétel, amely a maga tényleges megvalósításában egy olyan társadalmat állítana elő, amilyenhez képest az összes utopisztikus társadalmi regények legszertelenebb képzelődése is nyomorult és alantjáró üresség.

„Abban van” — írja *Luther* — „a mi igen fenséges, tiszta méltóságunk és igazi mindenható uraságunk, lelki királyságunk, hogy nincs jó vagy rossz dolog, ami nekem javamra ne válnék, ha hiszek és hogy nekem semmire sincsen szükségem; sőt az én hitem nekem mindenekre elégséges”. Így lesz a keresztyén ember mindenektől szabad; de aztán „önkényt ismét szolgává kell magát tennie, felebarátjának segítenie, vele élnie és úgy bánnia, amiként Isten a Krisztus által ő vele bánt. És ezt mind ingyen, semmi mást nem keresve, mint Isten tetszését, ilyenformán gondolkodván: „Íme, az én Istenem engem, méltatlan és elkárhozott embert, minden én érdemem nélkül, ingyen való kegyelméből megajándékozott a Krisztus által és a Krisztusban minden kegyesség és üdvösség teljes gazdagságával, úgy hogy immár semmi másra nincs szükségem, minthogy higyjem, hogy ez így van. No hát, ennek az én jó Atyámnak, aki engem fölös jókkal ekként elhalmozott, megteszek én is önként, szabadon és ingyen mindent, ami neki tetszik és leszek felebarátaim iránt én is keresztyén, amint Krisztus irántam lett és nem teszek

egyebet, csak amiről tudom, hogy nekik szükséges, hasznos és üdvösséges; hiszen nekem hitem által a Krisztusban mindenem van bőséggel.“

„Íme így folyik a hitből az Isten iránt való szeretet és a szeretetből a szabad, a szolgálatkész, vidám élet, amely ingyen munkálja a felebarát javát. Mert a miként egyik-másik embertársunk inséget lát és ránk szorul, ugyanúgy valánk mi is Isten előtt inségben és úgy szorultunk rá az ő kegyelmére. Azért, amint Isten a Krisztus által ingyen segített rajtunk, úgy kell nekünk is ennek cselekedései által felebarátainkon segítenünk. Tehát láthatjuk“ — fejezi be fejtegetését már a szónoki elragadtatásnak legmagasabb hangján — „tehát láthatjuk, hogy milyen dicső élet a keresztyén élet, csak az a sajnós, hogy már az egész világon nemcsak hogy pusztulóban van, hanem már nem is ismerik, sőt nem is hirdetik.“

Míntha ezt nem 1520-ban írta volna, hanem éppen csak tegnap!

A végső következtetés: „Az egész élet csak arra való, hogy általa felebarátunknak szabad szeretetből szolgáljunk“.¹

Időrendben ugyan előbb jelent meg Luthernek az „*An der christlichen Adel deutscher Nation: von des christlichen Standes Besserung*“ c. munkája (1520. aug. közepén), ez az erfurti prior, Lange János által „*Csatakürthöz*“ hasonlított műve, de ezt is a szolgálatnak az a lelke hajtja át, amelynél fogva a keresztyén ember mindenkinek készséges szolgálja.

Az egyén életviszonyaitól elkezdve, fel a társadalmi, állami s egyházi élet összes viszonyaira kiterjed a figyelme. Mindenütt meglátja a bajt s annak egyenesen a gyökerére mutat rá, hogy gyökeres orvoslását munkálhassa. Ebben a kicsiny röpiratában egy személyben politikus, nemzetgazda és hívő keresztyén. *Ranke* szerint ez a kicsiny munka, inkább csak kiadvány, „nehány ív csak, de tartalma világtörténeti fejlődést jósol s készít elő“.

Bámulatos erővel festi meg előbb a háttért, korának minden téren mutatkozó visszaéléseit, hogy aztán mint egy hatalmas refraktor sugárkévéjével világítsa meg azokat, amiket javítani és tenni kell.

„Kis emberke vagyok ugyan arra“ — írja — „hogy előálljak e borzasztó állapot megjavítására szolgáló javaslatokkal, de mégis rágyujtok a bolond nótára s elmondom, amint eszemtől kitelik, mit lehetne és kellene a világi hata-

¹ „Dr. Luther Márton három alapvető reformátori irata.“ 1520. Ford. dr. Masznyik Endre. Budapest, 1901.

lomnak, vagy a közönséges zsinatnak cselekednie“. . . De aki e pillanatban így humorizál, az, amint mind tovább nézi a körülötte élő társadalmat és fejtegetései közben figyeli annak jelenségeit, „bolond nótáját“, mindinkább felejtí és népével, nemzetével szemben érzett felelősségének tudatában így fejezi be:

„Kötelességem szólani. Ha tehetem, máskor is meg akarom ezt cselekedni. Jobb, ha a világ, semmint ha az Isten haragja sújt le rám. Más egyébtől, mint az életemtől, úgyszem fozzhatnak meg“.

És szól azokról, amelyeket mi utódok már szinte „az utca-léggel gondtalan szívunk be“. de amelyek mint igazságok akkor rettentőeknek és halálosaknak tekintettek az előtt az aszketikus gyakorlatokban kimerült kor előtt, amely a zárdai életet nézte a keresztyénhez legméltóbbnak, hogy csak szabaduljon e földtől, e siralom völgyétől, a sátán szüntelen való kísértésének e helyétől, ahonnét összekulcsolt kezekkel épp úgy kikiváncozik, mint sötét, homályos dómjaiknak ég felé törő, mind jobban elkeskenyedő s fenn csúcsívben összehoroló oszlopai. Amikor a koldulás Istennek tetsző élet, mert alkalom a kegyeseknek, hogy alamizsnálkodhassanak. És „csata-kürt“-ként belerivall *Luther*: „Valóságosan imádság, védelem és munka, ha valaki a maga dolgát végzi!“ . . . „Minden ünnepnap megszüntetendő és csakis a vasárnap tartandó meg“ . . . „Mert itt lévén a forrása az ivással, a játékkal, a naplopással, a henyéléssel és mindenféle bűnökkel való visszaélésnek, Istent inkább haragítjuk meg a szent napokra, mint a többiekre és egész visszás állapot támad, t. i. a szent napok lesznek nem szentek, a munkanapok pedig szentek.“ (18. p.)

„Valóban igen nagyon szükséges volna, hogy egyszer már minden koldulásnak vége szakadna az egész világon. Tulajdonképen senkinek sem volna szabad a keresztyének között koldulni járni. E tekintetben könnyű is volna rendet csinálni, csak bátran és komolyan hozzá kellene látni a dologhoz, olyanformán, hogy minden egyes város gondoskodnék a maga szegényeiről és egy idegen koldust sem bocsátana be, akármi címen kopogtatna, tartozzék bár az akár zarándok, akár kolduló szerzethez is . . . Be kellene állítani egy gondnokot, vagy gyámot, aki a szegényeket mind ismerné és jelentést tenne a tanácsnak, vagy papnak szükségleteikről . . . Az általános szabad koldulás a köznépek is valóságos csapása. Utána jártam a dolognak, évenként öt vagy hat kolduló szerzet jön, mindenik többször, mint hatszor-hétször, ezenkívül a közönséges koldusok, kéregetők és búcsúsok s arra az ered-

ményre jutottam, hogy egy város évenként hatvanszor sarcoltatik meg . . . Hogy némelyek szerint ily módon a szegényekről nem lehetne kellőleg gondoskodni és nem épülhetnének oly nagy kőpaloták és kolostorok, nem is lehetnének olyan gazdagok, azt nagyon is jól tudom; de nincs is erre szükség. Aki szegény akar maradni, annak nem kell gazdagnak lennie; ha pedig gazdag akar lenni, fogja meg az eke szarvát és túrja a földet . . . Senkit nem rendelt az Isten arra, hogy a másik javaiból éljen.“ (21. p.)

„Igen szükséges dolog volna, hogyha általános rendelettel útját állnák a német nemzetnél a ruházkodással való roppant fényűzésnek, aminek következtében oly sok nemes és gazdag nép szegényedik el. Hiszen, mint más országoknak, adott az Isten nekünk is elég gyapjút és szőrt, lent és mindazt, ami bármely rendnek illendő, tisztességes ruházkodására valóban egészen alkalmas, úgy hogy semmi szükség arra, hogy oly rengeteg sok kincset pazaroljunk el és dobjunk ki selyemért, bársonyért, avagy szövetért és más egyéb külföldi árukért . . . De hát senki sem akar másoknál hátrább maradni s ekként nagyzás és irigység támad és harapózik el közöttünk, amint meg is érdemeljük és mindebből sok nyomorúság származik, ami elmaradna, ha az Istentől adott javakkal, hóbortos hiúságunkkal felhagyva, szerényen beérnők.“ (27. p.)

„Hasonlóképen szükséges volna, hogy a *fűszerfelére* kevesebbet költsünk . . . Hiszen Isten jóvoltából több és oly pompás és jó enni- és innivaló terem nálunk, mint sehol más országban“ stb. . .

„De a legnagyobb csapás a német nemzetet bizonyára az *uzsorás hitel*. Ha ez nem volna, egynémelyik a maga selymét, bársonyát, aranszövetét, fűszerét és mindenféle drágaságát meg sem is vehetné. Alig száz éve, hogy dívik és már csaknem minden fejedelmet, alapítványt, intézetet, várost, nemest és örökséget szegénységbe, nyomorba és pusztulásba döntött; ha még száz évig fennmarad, úgy Németországnak egy fillére sem leszen, úgy előbb-utóbb egymást kell felfalunk. Az ördög eszelte ezt ki . . . Azért kérésem és kiáltásom: lássa meg kiki a maga, gyermekei és örökösei e rémét, amely immár nem is küszöbe előtt, hanem bent házában tombol és legyennek rajta császár, fejedelmek, urak és városok, hogy ez üzlet minél hamarabb pusztuljon és czentül tilos legyen.“ (27. p.)

És belenyúl *Luther* még az evéssel és ivással való visszaélés dolgába is, mert erről „mi, németek — úgymond

— mint különös hibánkról messze földön híresek vagyunk s melyen a prédikálás már nem segít, úgy elharapózzott és elhatalmasodott“.

Nem hiszi el a társadalom, de egyáltalában nem is foglalkoznak az emberek azzal az óriási horderejű témával, s magában a vallástanításban is egyáltalában rá sem irányítják a figyelmüket, hogy egy egész államnak, nemzetnek összes társadalmi, gazdasági, politikai viszonyai attól a felelettől függenek, amit az állam, a nemzet tagjainak a többsége arra a kérdésre ad, amit a philippibeli börtönőr Pál apostolnak és társának, Silásnak feltesz: „Édes uraim! Mit kell nékem cselekednem, hogy üdvözüljek“. (Ap. csel. XVI:30.) Ha a felelet az, amit Pál mond: „Higyj az Úr Jézus Krisztusban és üdvözülsz mind te, mind a te házad népe“ — azaz, ha az üdvösségnek vagy más szóval az egyén valláseskölcsi egész világnézetének az ingyen kegyelemből a Jézus Krisztusban való hit általi üdvözülés az alapja: akkor ebből az egyetlen alaptételből az egyéni, a családi, a nemzeti és társadalmi életnek egy olyan bámulatos gazdag távlata tárul fel, amelyet minden részletében bemutatni, amelynek határait bejárni, még csak áttekinteni is egy volna az 1517 október 31-től a mai napig lefolyt világhistóriának az elmondásával.

A protestantizmusnak két alapelve:

1-szor, hogy a Jézus Krisztusban való hit által ingyen kegyelemből üdvözülünk és

2-szor, hogy a hit és cselekedet egyedüli szabályozója a Szentírás: ma az egész művelt emberiség fejlődésének is az alapelve, melyet az államok, mint egyéni és lelkiismereti szabadságot jegyeztek be alkotmányuk alaptörvényeibe.

A mai társadalom alig is eszmél arra, hogy a reformációban felvetett nagy lelkiismereti kérdés tulajdonképpen az egész emberiség megújódását hordta magában. Nem szorított csupán a vallási élet terére, hanem amint éppen a *Luther* három reformátori alapvető iratából is világos előttünk, felölelte a társadalmi életnek minden kérdését. A reformáció alapelvei nyertek és nyernek kifejezést a nemzeti államok alakulásában, a fejedelmi, majd állami abszolútizmust felváltó demokratikus kormányformában, a demokratikus társadalomban, a céhszervezési ipart és kereskedelmet kiszorító közgazdasági, ipari és kereskedelmi szabadságban. Ez teremté meg a nemzeti irodalmat és tanügyet, a tudomány és sajtó szabadságát. Ez törle el a többé-kevésbé kasztrendszernek tekinthető rendi társadalmat és ez adott szabad szárnyakat a művészeteknek.¹

¹ Pokoly I. id. munkája 19. l.

A reformációban az egyéni keresztyénség áttörte a szerzetesi, a tömegkeresztyénség-szabta korlátokat és megteremtette a keresztyén egyetemesség és az egyéni keresztyénség közötti összhangot. Az egy Isten atyai kormányzása alatt élők a szeretet törvénye által testvéri közösségbe olvasztott emberi társadalom egyetemessége az egyeseknek egymással, a tagoknak a fővel (t. i. a Krisztussal) ugyanazon belső lelki közösség útján való összeköttetése alapján jó létre.

„Nem csupán új hitvallás volt“ — mondja *Fronde* — „a kálvinizmus, hanem egy új élő hatalom.“ És amikor évekkel ezelőtt *Kálvin* születésének (1509 júl. 10.) négy százados jubileumát ülte az egész művelt világ, a svájci szocialisták lapja, a „Basler Vorwärts“ is azt írta 1909 júl. 15-iki számában: „Calvins Lehre war Form und Fahne des Kampfes des hochentwickelten, kraftvollen Bürgertums in den atlantischen Ländern“.

Az Isten maga — *Kálvin* szerint — az akarat, a cselekvés, a tett Istene, aki mindent a maga dicsőségére cselekszik; de akinek legfőbb ténye a kegyelem. Ezzel a kegyelemmel választja ki azokat, akiket Ő a maga céljai megvalósításában eszközökül kíván felhasználni. Ennélfogva bárhova állíttassunk, ott azon a helyen Istennek magának vagyunk a megbízottai, munkatársai és a munkára, amelyet Ő ránk bízott az Ő egész világának szüksége van. Éppen azért az egyén felelős az egészért és az egész, az egyetemes az egyénért. És abban a pillanatban, amint egy tag nem végzi a maga feladatát a tőle kitelhetőleg legtökéletesebben, megzavarja az egésznek összhangját és egy darab kiesett abból az isteni célgondolatból, amelyet általunk akar az Isten megvalósítani. Most már csak végig kell gondolni azt a folyamatot, hogy az egyénnek morális energiáját, világot meggyőző erejét miként edzi és fokozza a kiválasztás gondolata, nemcsak, de az üdvösség bizonyossága!

Igen, a *Kálvin* vallási determinizmusára van szükségünk, arra a világnézetre, amely Istent egészen komolyan veszi, amely egyedül csak neki ad dicsőséget (soli Deo gloria!) és amely kizárólag csak az Ő kegyelmében találja meg az üdvösség bizonyosságát és az Ő akarata iránt való engedelmesgében érvényesül. Ez a világnézet teremt hősokeket, vértanukat, gályarabokat; de ez teremt a mindennapi élet számára is megvesztegethetetlen, becsületes, tisztességes és a kötelességek teljesítésében odaadó hűségű munkásokat is.

„Okos, számoló szorgalom; bizonyos egészséges gyűlölete minden pazarlásnak, oktalanságnak, henyeségnek, túl-

ságba csapongásnak; a láb szilárdan megvetve a földbe; öntudatos érzése annak, hogy a földi erények mégis nagyon szükséges erények s hogy ezek nélkül legegyszerűbben is becsületesség nem lehet és hogy becsületesség nélkül akármi más jelesség, vallásos vagy erkölcsi, semmit sem ér (Fronde): ez az a kép, amelyet a skót kálvinista élet még ma is felmutat. És magán Genfen kívül, ahol a Kálvin vasakarata, szigora és tántoríthatatlan következetessége a ledér, szabadonc Genfből olyan minta köztársaságot alkotott, hogy még most, századok múlva is ott lebeg felette a régi hagyományok és dicsőség szelleme: Skócia történetének és társadalmi kialakulásának az egyes mozzanatai a legerőteljesebb bizonyítékok a kálvinizmus társadalmi újjászülő erői mellett.

Skóciában a középrend, mint szervezett testület, pusztán és egyszerűen egyenesen maga a kálvinizmus által teremtett meg. A reformáció előtt politikailag nem léteztek s ez az oka, amiért eredetüknek pecsétje oly mélyen benyomódott társadalmi szervezetükbe. Egyebütt a reformáció már egy létező középosztályt talált, kereskedés vagy más tényezők által megteremtve; ezeket aztán a reformáció kétségtelenül emelte és hatalmasabbá tette, de politikai helyzetük változtatására nem folyt be lényegesen. „A szegény ember is — írja Fronde, amint a kálvini reformációnak rájuk való hatásáról szól — gondolkodik és tesz maga magáért. Erősekké, önmagukban bizókká, függetlenekké kezdenek lenni. A mezei gazdaságok jobban vannak művelve, a majorosok gazdagodnak. A leithi kereskedők gyarapodnak s a kalózok ellenére is szaporítják hajóikat és új kereskedelmi összeköttetéseket nyitnak Franciaországgal“.

„Nem országot, hanem latrokból gyűlt sereget vezérel az, aki nem úgy regnál, hogy az Isten dicsőségének szolgáljon“ — írja *Kálvin* abban az Előljáró Beszédében, amellyel az „*Institutio religionis Christianae*“-t I. Ferenc francia királynak ajánlja. „Továbbá igen megcsalattatik az, aki sok ideig tartó jó állapotját várja az olyan országnak, az mely az Isten királyi pálcájával, azaz az ő Szent Igéjével nem igazítatik, mivelhogy nem csalhat meg imez isteni igazmondó, mellyel megmondattott, hogy ahol nincsen a menyei látásnak tudománya, megszagattatik és elszélyesztetik a nép“ (Sz. Molnár Albert fordítása.)

„Látnokból gyűlt sereg“ tehát csak az, amelynek társadalmi és állami törvénye nem az Isten törvénye, mert „mihelyt ember az keresztyéni szabadságot említi, legottan avagy az gonosz kívánságok gerjednek fel, avagy dühösködő támadások indulnak.“

„A keresztyén szabadság, amint én aránzom“ — mondja *Kálmán* —, „három cikkelyből áll. Az első, hogy a híveknek lelkiismeretük, midőn az ő Isten előtt való megigazulásuknak bizodalma kerestetik, magukat a törvényen felül emeljék és fölvigyék és a törvénynek egész igazságát elfelejtsék. A cselekedetnek minden gondolatját félre kell tenni és egyedül az Istennek egy irgalmasságát kell elfogadni, mikor a megigazulásról vagyon a dolog. Mert nem kérdeik ott, miképen vagyonk igazak, hanem miképen *tartattunk* igazaknak“.

„A második cikkelye a keresztyéni szabadságnak, mely az elsőtől függ, imez, hogy a lelkiismeretek az Isten akaratjának magok kényén örömet engedjenek.“

„A harmadik cikkelye a keresztyéni szabadságnak pedig az, hogy minket semmi külső dolgok, amelyek önmagukban szabadon hagyattatnak, az Isten előtt nem köteleznek, hogy mi azokkal néha szabadjában élénk, máskor meg szabadon elhagynók.“

„Menyei látásnak a tudománya“, az Isten igéje, ez a nagy és szent törvény az egyéni és a társadalmi élet alapja és nem a mindenhatónak tartott felvilágosodás és felvilágosítás, amelyet ma utcaszerin hirdetnek és követelnek. Gyönyörűen és igazán mondja már a jó öreg *Claudius Mátyás*: „aki a felvilágosítás Medusa-fejével gondolja megkövesíteni az ösztönöket és szenvedélyeket, nagyon téved az. Óriási szakadék van az emberben a fogalmak és az akarat között. A tudás kereke és az akarás kereke, bár tagadhatatlan köztük bizonyos összeköttetés, még sem vágnak egybe. Mindeniket különböző erők hajtják... Kérdezd csak meg őszintén a szívedet, ha vajjon nem valami más-e az, ami a cselekvésre indít, mint a puszta tudás? Ha vajjon a tudásnak és az akaratnak kerekei benned mindig összeválnak-e, avagy inkább igen sokszor nem forognak-e éppen egymás ellenében?“

„Tíz esztendő alatt“ — mondta *Turgot* XVI. Lajosnak — „oktatás által jóvá és boldoggá teendem a francia népet.“ És tíz esztendőre rá kitört a francia forradalom, a tobzódó bűnnek és a végsőig elkeseredett elégedetlenségnek e tűzhányója.

„Utcaszerte hangzik, hogy a műveltség szabadabbá tesz“ — írja *Treitschke*, a nagy német morálfilozófus —, „de bár ne kellene minden utcán megérnünk, hogy ez a műveltség mennyire megköt és hogyan alacsonyítja le az embert a frázisok szolgájává... Minden félműveltség szemérmetlen... Az összefüggéstelen tudományos ismeretek mesterséges felhalmozása csak megerősíti azt a tapasztalatot, hogy az em-

berek többségének szellemi horizontja alig haladja meg az anyagi dolgok, a gazdasági napi érdekek és kérdések körét. Azért a társadalomnak a legnagyobb ellensége az, aki a műveltség frázisát hangoztatja, széttepi az odaadó hitet, az embernek legbensőbb és legdrágább kincsét. A kedély üde ereje, mindenekfelett pedig a hitnek örömteljessége, ez az egyetlen eszményi hatalom, amely az emberek egyoldalú materiális életével szemben az ellensúlyozó hatalom. Semmiféle társadalmi reform a világon nem hozhat senkire nagyobb áldást, mint ez a régi, egyszerű figyelmeztetés: *ora et labora!* Imádkozzál és dolgozzál!

A keresztyén szabadságnak második cikkelye *Kálvin* szerint pedig imez, hogy „a lelkiismeretek az Isten akaratjának maguk kényén örömet engedjenek“, tehát nem az az emancipáció, nem az a hamis szabadosság, függetlenség, amely a divatos korszellemben megnyilvánulva, még a lelkiismeretről is azt mondja, amit *Nietzsche*: „Der Gewissensbiss ist, wie der Biss des Hundes gegen einen Stein; eine Dummheit“ („Der Wanderer und sein Schatten“) és amelyik mind csak jogot követel, anélkül, hogy előbb kötelességről beszélne. Az egyéni és a társadalmi életnek egyetlen egészséges, igazán reális megingathatatlan alapja s a nemzeti életnek is szilárd talpköve csak a *kötelesség* lehet. És ez az, amit a reformáció olyan hátalmasan előtérbe állított a *sola gratia*, az „egyedül kegyelemből“ való tanításában.

„A bölcsességnek záradéka ez legyen:
Az érdemel csak éltet, szabadságot,
Ki azt naponta meghódítani kénytelen“ —

mondja a haldokló Faust¹ és ez a fausti bölcsesség a kanti nagy kötelességtudással és kategórikus imperatívussal belegyökeresedve a német köztudatba, egyáltalában nem csodálkozhatunk a német hegemonián. Míg másfelől az sem lepheti meg a történelmet nyílt szemmel néző figyelőt, hogy pl. a francia forradalom tulajdonképpen a legnagyobb zsarnokságba veszett bele és hogy Franciaország és általában a latin népek társadalma — eltekintve a nagy világháborútól — ma is vulkán felett táncol és soha senki egy napról a másra nem bizonyos, hogy mikor lepi meg a világot egy-egy erupció, mert ahol a társadalmi élet tisztán csak *jogok* követelésén épül fel, ott ezeknek a jogoknak nincs ki határt szabjon és ezek folyton lázadozva kívánnak érvényesülni és tért hódítani.

¹ Goethe. Faust. II. rész. Ford. Dr. Váradi Antal.

Rendkívül érdekes és jellemző az a rezolúció, amelyet 1789 okt. 2-án fogadott el a francia nemzetgyűlés „Az emberek és polgárok jogairól” és amelyben megcsinálnak egy alkotmánytervezetet, ahol tisztán csak jogokról és követelésekről van szó; de kötelességekről az összes 17 pontból álló alaptörvényben még csak említés sincs téve. „Minden politikai egyesülésnek célja az ember természetes és elvitathatlan jogát megőrizni.” (2. art.) „A törvény az általános akarat kifejezése és a törvénynek nincs joga semmit mást eltüntetni, mint ama cselekedeteket, amelyek a közre nézve károsak.” (5. art.) stb. És ezzel az örökös jogköveteléssel, amely *Ellen-Keynél* már eljutott egészen a még csak megszületendő gyermek jogáig („Das Recht des Kindes”), elértük azt, hogy a szegényházak zsufoolásig tele nyomorultakkal, a fog- és fegyházak, börtönök tolvajokkal, sikkasztókkal és gyilkosokkal; az elmegyógyintézetek nem tudják befogadni az elmebetegeket; a nemzetek egyik fele a legirtózatosabb háborúban a másik ellen; mindenfelé kockázatos, merész vállalkozások és panamák; az önhitségnek határtalan túltengése s a családi kötelekeknek és a vallásos s egyházi életnek meglazulása. Az, amit divatos civilizációnak, felvilágosodásnak, műveltségnek, előhaladásnak nevezünk, hozza magával a mind jobban elterjedő pszichozist. Az a kor, amelyben az anyag és vele együtt a csak jogokat követelő érzéki éniség olyan nagy szerepet játszik, egyáltalában nem lehet boldog és előbb-utóbb vagy egészen sivárrá lesz vagy eliszaposodik. Az u. n. szabadgondolkodásnak a pozitív vallásokkal való harca a tömegek vallástalanságára vezetett. Ez a vallástalanság pedig a szellemi és erkölcsi anarkiát és a halált jelenti.¹

„Ha földünkben pokol lett — mondja *Frank Thomas*, genfi theol. tanár —, ez azért van, mert az emberek elfogadták ezt a jelszót: egyik a másikkal szolgáltatassa magát, míg az isteni törvény szerint egymást kellene szolgálniok.”²

A tökéletesen gyakorlatias *Kálvin*, mikor meggyőződött, hogy az evangélium nem arra való elmélet, hogy az ember rajta köszörülgesse a maga kritikai elméjét, hanem az evangélium élő hatalom, amelyek ezt a földet kell megszentelnie: akkor úgy látta, hogy annak erkölcsi és társadalmi követelményeit életbe is kell léptetni s egyházat és államot azok szerint kell berendezni. De amíg *Luther* a társadalmi új be-

¹ L. *Masaryk*: Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der moderner Zivilisation. Wien 1881.

² „Az evangélium és a szociálizmus.” *Frank Thomas*. Ford. Dr. Kovács J. István. Budapest. 1910.

rendezkedésre a német nemességet szólította fel és megelégedett azzal, hogy korának csak társadalmi bajait tárta fel, addig *Kálvin* egyszerre belemarkolt a gyakorlati élet kellő közepébe és rettenthetetlen eréllyel vitte keresztül a társadalmi reformot is el egész addig, hogy még azt is megszabta, hogy egy bizonyos jövedelmű polgárnak az asztalára hány tál ételnek szabad kerülni és ezt presbitereivel ellenőriztette is.

„Ez a Genf a legcsudálatosabb valami, ami csak a történelem folyamán valaha szemlélhető volt. Magába foglalva három nemzet válogatott tagjait, kiket egy ember szelleme olvasztott egésszé, fennáll folyvást, hatalmas és dühös ellenségek között, minden külső támasz nélkül, egyedül erkölcsi ereje által. Nincs nagy területe, nincs hadserege, nincsenek kincsei. A szellem városa áll előttünk, felépítve keresztyén sztoicizmusból a predesztináció köszikla alapján“. Így ír Genf-ről egyik világhírű róm. kath. francia történétíró.¹

Vergerio olasz gróf, aki a reformációhoz való szítása miatt hazájából száműzetett, mint kortárs a többek között azt írja: „A zárdákból iskolák alakítottak, amelyekben az ifjak latin, görög és héber nyelvekre, mindenekfelett pedig az örök élet tudományára tanítatnak. Így lettek itt e házak az erény és kegyesség növelő intézeteivé“... stb.

„Sohasem láttam, hogy itt a templomokban nyilvános gyűjtések történtek volna a szegények számára. Nem tartanak itt nagy lármájú csengős erszényt a jelenlévők füleihez s mindamelllett is az utcákon sem találkoztam soha csak egyetlenegy koldussal sem. Akkor lett a rejtély előttem megfejtve, mikor a szegényházat megnéztem. Ekkor láttam, hogy itt nincs a nyomor arra kényszerítve, hogy a keresztyéni szeretetet mindenféle nyilvános módon ostromolja; itt a nyomoron igaz testvéri érzelemből rendszeresen és teljes mértékben segítenek.“²

Kálvin és a genfi tanács készít egy alaptörvényt, amelyben mindenkinek csak a kötelességéről van szó. Egy egész világnézetet tár fel az előszó, amely a genfi rendszabályok egyik ős-kiadása előtt van:

„A mindenható Istennek nevében!“ — így kezdi és folytatja: „Mi szindikusok, kis és nagy tanács, egybegyűlvén, a mi népünkkel együtt a trombitának és a nagy harangnak szavára, a mi régi szokásaink szerint is megfontolván, hogy mindenekfelett legfőbb dolog az, hogy a mi Urunk szent

¹ L. Révész Imre: *Kálvin élete*. Budapest. 1864. 244. l.

² Idézve u. o. 226. l.

evangéliuma a maga tisztaságában híven megtartassék, a keresztyén egyház bölcs igazgatás és rendtartás által kellőleg vezéreltessék, az ifjúság alaposan és szorgalmasan oktattassék s a szegények táplálása végett ápoló intézet alapíttassék, ami nem lehetséges másként, hanem csak úgy, hogy bizonyos szabályzat és életmód állapíttassék meg, melyből minden sorsú ember megérthesse a maga kötelességét: eunélfogva jónak láttuk“ stb. (Révész: Kálvin élete. 93. l.).

És e szabályzat nem elégszik meg csak azzal, hogy csupán a tan, az istentisztelet és egyházkormányzat legyenek reformálva, hanem át akarja alakítani az egyéni és a társadalmi életet is: mert hiszen az egyház a Krisztusban elválasztottaknak közössége s a látható egyház fegyelem nélkül fenn nem állhat és e fegyelem szempontjából az életnek egyetlen egy jelentősége is sem nem közömbös, sem nem kicsinylendő. Innen, hogy kiterjeszkednek pl. még a ruházatra és társas összejövetelekre is; nem is szólva arról, hogy a templomkerülés megbüntettetett; a káromkodásért vezekleni kellett és a házasságtörés máglyahalállal toroltatott meg. Az arany, ezüst és drágakő ékszerek határozottan és általában megtiltattak; gyűrűt is csak egyet volt szabad viselni: a jegygyűrűt, de ezt is csak a menyegző napján. Selyem, bársony és prémes ruha még az iparosoknak s azok családjának sem engedtetett meg. A férfiaknak hosszú hajat viselni s a nőknek hajukat felékesíteni megtiltatott. A szabók semmi új divatot be nem hozhattak a tanács előleges beleegyezése nélkül. Meg volt szabva még az is, hogy a lakodalmakban a különböző társadalmi állású embereknel hány és milyen tál ételt lehet feladni. A drága, idegen ételek, különösen a külföldről hozott déli gyümölcsök mindenkire nézve eltiltattak. Közönséges vigalmakba s a szegényebbeknel még a lakodalmakba is tíz vendégnél többet nem hívhattak s lakodalmakra még a legvagyonosabb is csak harminc vendéget és pedig ők is csak egy napra. Megtiltattak a drága és fényes ajándékok is, sőt még az aranyfonállal vagy cifra szalaggal összekötött virágbokréták is.

És mindez nem csupán a papirosan volt meg, hanem gyakorlatilag is szigorúan keresztülvitetett. Szemléltetésül elég lesz egy-két példa.

Egyik vasárnap az istentisztelet alatt valamelyik főrangú ifjú nagy tüntetve lovagol végig az utcákon s amikor kérdőre vonják, hogy miért nincs a templomban, így felel: „vajjon lenne-e ott hely a magam és a lovam számára?“ E léháskodásáért a következő vasárnap a templomban az egész

közönség előtt térden állva kellett bocsánatot kérnie. Egy völegényt azért büntettek meg, mert menyasszonyának a háztartási felíró könyvet azzal nyújtotta át: „ez az igazi zsoltárkönyv“.

Ma már mindezek rendkívül kisszerűeknek tűnnek fel az első pillanatra s szinte megmosolyogjuk; de aki erkölcsi és társadalmi szempontból mérlegeli ez intézkedéseket, az kénytelen igazat adni *Ancillon*nak, a nagynevű államtudós-nak, aki azt mondja, hogy „Kálvännak befolyása azoknak a polgári és egyházi törvényeknek a megalkotására, amelyek évszázadokon át Genf boldogságának s dicsőségének alapjai valának, talán még nagyobb dicsőségére válik, mint teológiai művei. És a genfi köztársaság, amely kicsinysege dacára oly nagyhírűvé lön s mely a szigorú erkölcsöket magas szellemi műveltséggel, a vagyonságot egyszerűséggel, az egyszerűséget izléssel, a szabadságot a renddel párosítani tudta s mely a kitünő tehetségek s az erények gyűlpontja vala, ez a köztársaság fényesen igazolta, hogy Kálvin az embereket nemcsak ismerte, hanem kormányozni is tudta“.

A szigorú és buzgó lutheránus *Andreae* Bálint, teológiai álláspontjából kifolyólag a kálvinizmusnak határozott ellensége ugyan, de amikor Kálvin kora után egy századdal később Genfben járt, az ottani viszonyokról mégis ezeket írja:

„Olyan dolgokat láttam itt, amiket soha életemben el nem felejték. A teljes államszabadság mellett különös dísz a köztársaságnak az az erkölcsi törvényszék, amely a polgárok magaviseletére vigyáz s a legkisebb kicsapongást megbünteti. Ezáltal mindaz, ami a keresztyén életet megzavarná, vagy bűnre csábítana, továbbá játék, szennyes beszéd, gyűlölet, viszálykodás, csalás, dobzódás és több efélék meggátolják, nagyobb büntényekről pedig itt hallani is alig lehet“... „Ha a vallásbeli különbség Genftől el nem távolítana, az erkölcsök gyönyörű tisztasága e városhoz lekötve tartana“.¹ *Andreae* kortársa, a francia *Drélincourt* pedig megjegyzi, hogy Genfben igazán a biblia szavai szerint: „az igazság és szeretet csókolják egymást“.

A reformáció nagy vallás-erkölcsi alapelveinek s az azokból nemcsak levonható, de egyenesen levonandó kötelességeknek a társadalmi életben való alkalmazásában és keresztyénvitelében már maguk a reformátorok három szempontot jelöltek meg, amelyeket a reformációt megelőzőtt kor merőben

¹ Idézve Révész J. Kálvin élete. 98. s a köv. l.

tekinteten kívül hagyott s egy pillanatra sem érvényesített. A középkornak *cselekedeti szentséggé* tett ú. n. alamizsnálkodásából és alapítványaiból fenntartott hospitáljai, klostromai, majd később a céhek, a polgáregyesületek, a különböző lovag- és egyházi rendek mind bámulatos és messzemenő jótékonytetteket fejtettek ki, hiszen *Ambrosius* csak a köztudatban élő nézetnek adott kifejezést, amikor azt mondta: „Jobb az Úr számára a lelkeket megtartani, mint az aranyat“; és feljegyeztetett, hogy pl. Bernward von Hildesheim naponként 100 szegény embert látott el étellel s az irgalmasságnak olyan árja folyta körül a társadalmat, hogy nem volt betegség, nyomor, szűkség, gyengeség és fájdalom, amely gyámolt, támogatást, segítséget és vigasztalást ne nyert volna és mégis az egész kor teljesen tehetetlenné vált az általános elszegényedéssel szemben, úgy hogy a koldulást nem egyszer kellett hatóságilag eltiltani, sőt megkorbácsolással, füllevágással is büntették és halállal is megfenyegették.

A reformáció arra az álláspontra helyezkedett, hogy a társadalmi életviszonyok tökéletesedését illetőleg az egyes családokba behozott bármely csekély reform is több reménnyel biztosíthat, mint talán egész országoknak egy nagy hospitállá, vagy menházzá való átalakítása. Innen, hogy úgy *Luther*, mint *Kálvin* oly nagy súlyt fektetnek a családi élet szentségére, tisztaságára, nemes szellemére, takarékoságára, egyszerűségére és önmérsékletére. Nemzetgazdasági szempontból is a nemzetet is nem az a pénz teszi gazdaggá, amelyet az állam a polgárai zsebéből kivesz, hanem az, amit számukra benn hagy.

A család az első társadalmi tényező, ha ennek viszonyai egészségesek és rendezettek, nem kell félteni a nagyobb közösséget: az államot, a nemzetet sem.

Dr. Kenessey Béla.

Nemzetnevelésünk.

A világháborúnak lassú, de föltartóztathatatlan léptekkel közelgő vége mind határozottabb alakban állítja eléink a nemzetnevelés nagy problémáját. A nagy vérontás félelmetes pusztítást vitt véghez nemzetünk testén: egyfelől százezreket döntött ki az élők sorából, másfelől százezreket tett testileg vagy lelkileg bénává, szóval a nemzeti erőket rendkívül nagy mértékben megcsappantotta. Ennek folytán minden megmaradóra kétszeres föladat vár a háború után: egyfelől a maga eddigi munkakörét kell betöltenie, másfelől az elhullottak és hasznavehetetlenné váltak közül is legalább egynek a munkáját kell pótolnia. Erre a fokozottabb munkára csak céltudatos *nemzetnevelés* útján lehet mind a megmaradó, mind a kidőlék helyébe lépő nemzedéket nevelnünk.

A nemzetnevelés nagy munkájáról szólva, mindenekelőtt azzal jöjjünk tisztába, *mi a nemzetnevelés?* A legbiztosabb feleletet úgy nyerhetjük, ha megfelelnünk először arra, hogy mi a nemzet, azután arra, hogy mi a nevelés? Mi tehát a nemzet? Sokféle elméletet sorolhatnánk föl erre válaszul, de elégedjünk meg azzal az eggyel, hogy a nemzet az emberek milliőiből alakult olyan személyiség, amely az emberiség előrehaladásához és tökéletesedéséhez a maga sajátos képességeivel és erőivel járul hozzá. Arra nézve is egész sereg meghatározást idézhetnénk, hogy mi a nevelés? Elfogadhatjuk közülük azt, amely szerint a nevelés az egyénben rejlő értékes tulajdonságoknak céltudatos kifejlesztése, vagyis növelése és a benne lakozó káros tulajdonságoknak tudatos ellensúlyozása, vagyis elnyomása a nevelés eszményének megvalósítása érdekében. Ebből a két meghatározásból világosan eléink rajzolódik a nemzetnevelés mivolta is. Nem más az, mint a nemzetekben, mint az emberek milliőiből alakult személyiségekben, rejlő s az emberiség haladását, tökéletesedését szolgáló értékes tulajdonságoknak céltudatos kifejlesztése és az arra nézve ártalmas tulajdonságoknak tudatos háttérbe szorítása.

A nemzetnevelés nagy munkáját is bizonyos alapelvek,

vezérlő eszmék irányítják, mint minden nevelői munkásságot. Melyek a nemzetnevelés eme *vezérlő eszméi*? Önként következnek ezek részint a nemzetnevelés mivoltából, részint egymásból. Mindenekelőtt föl kell ébresztenünk a nemzeti öntudatot népünk millióiban, hogy a nemzeti élet szempontjából értékes, öntudatos tevékenységre sarkaljuk őket. Azután a fölébredt nemzeti öntudatból táplálkozó energiák számára megfelelő kereteket kell alkotnunk. Ezeken a kereteken belül a nemzetet alkotó individuumoknak egyfelől lelkiismeretesen kell betölteniök hivatásukat, másfelől a lehető legtöbb munkát kell kifejtteniök, hogy a nemzeti erők a legnagyobb mértékben fölhalmozódjanak, végül a legnagyobb takarékossgát kell tanúsítaniok, hogy a nemzeti erőkből ne vesszen semmi kárba. Lássuk ezeket egyenként.

A *nemzeti öntudat* annak az átérzésére sarkalja a nemzetet alkotó individuumokat, hogy ők nemcsak önmagukért és közvetlen hozzátartozóikért élnek, hanem egy nagy közösségnek: egy több millió tagot számláló családnak is tagjai, amely a maga sajátos, a többiekétől eltérő képességeivel, erőivel szolgálja az emberiség egyetemes nagy céljait. Tudatára ébreszti őket annak, hogy azok a képességek és erők az emberiség közös kincseit gyarapítják és kisebb-nagyobb mértékben szintén hozzájárulnak az emberiség egyetemes előhaladásához. A több milliónyi családhoz való tartozás érzete és az egész emberiség előhaladását szolgáló különleges erők latba vetése fölött érzett méltó büszkeség egyfelől főlemelőleg, másfelől buzdítólag hat a nemzet tagjaira: még fokozottabb erő-kifejtésre ösztönzi őket.

Mindannyian a legőszintébb csodálattal vagyunk eltelve a német nemzet iránt, amely valóságos csodákat művel a mostani világháború során. Sorra méri a halálos csapásokat szárazon, vízen levegőben egyaránt a mindenfelől reátörő, őt számbelileg többszörösen túlszárnyaló ellenségeire. Ha ereje titkát keressük, végső fokon csodás nemzeti öntudatában találjuk meg. Erős nemzeti öntudattal van úgyszólván átitatva minden német: férfi és nő egyaránt. Egyszer künn, Skóciában megkérdeztem egy fiatal nőtől: nem német? Nem azt felelte: „Igen, német vagyok“, hanem azt, hogy „A fejem tetejétől a sarkamig német vagyok!“ Csak úgy ragyogott a szeme, mikor ott künn, az idegenben is bizonyosságot tehetett arról, hogy minden kis porcikája: agya, szíve, lépteinek egyengetője mind, mind német! Amely nemzet leányaiban is ilyen öntudat ég, nem csoda, ha annak fiai olyan csodákat művelnek ma a világ minden tája felé!

Ez a nemzeti öntudat hangosan beszél hozzánk a német városok köveiből, szobraiból is. Sétáljunk csak végig Berlin Sieges-Allee-ján, melyet kétoldalt az összes német uralkodók fehér márványszobrai szegélyeznek, álljunk csak meg a Sieges-Säule előtt, melyet a franciáktól elszedett ágyúk díszítenek. tekintsünk csak föl a vaskancellárnak a birodalmi gyűlés épülete, vagy a hamburgi kikötő előtt álló hatalmas szobrára: az élettelen kövek és érctömegek mintha megelevenednének s szinte érezzük, mint árasztják magukból a nemzeti öntudatot. Nemcsak a múzeumok, a képtárak kincsei, de még a Charlottenburgi fejedelmi sírbolt kriptái is nemzeti öntudatot sugároznak.

Bármily hatalmas tényező is minden nép életében a nemzeti öntudat, vigyáznunk kell, nehogy túltengésbe csapjon. Két irányban mutatkozhatik ez. Az egyik irány, amelyet Napoleon fanatikus kis gránátosáról, Chauvin-ról — ki Napoleonon kívül senki másról nem akart hallani — sovinizmusnak neveztek el, azt vallja, hogy a többi nemzetek közül egyik sem ér semmit. Ehhez az irányzathoz sorozható egyes nemzeteknek az a törekvése is, hogy nyelvüket, szellemi- és különféle ipari termékeiket reá akarják erőszakolni a velük semmiféle államjogi kapcsolatban nem lévő, szerintük „alacsonyabbrendű“ népekre is. Ebbe a kísértésbe, sajnos, egyes nagyrahívatott nemzetek — ezek közt egyszer-máskor bizony a németek is — beleesnek. A nemzeti öntudatnak mindig *erősnek* kell lennie, de sohasem szabad *erőszakosságba* csapnia! Ennek ellentéte az a másik, ennél talán még veszedelmesebb irányzat, amely öntelt semmittevésben merül ki.

Mi nekünk, magyaroknak sok okunk lehet arra, hogy nemzeti öntudat hassa át egész valónkat. Egyike vagyunk Európa legrégebb államalkotó nemzeteinek. Több, mint ezer éve élünk ezen a helyen, amelyen egyetlenegy nép sem tudott előttünk állandó hazát alkotni. Évszázadok viharaiban mint szikla állottunk ezen a helyen, hol Nyugatot védve testünkkel Kelet hódító törekvéseivel szemben, hol „két pogány közt egy hazáért“ ontva vérünket. Amikor a hűbériség hullámai a legmagasabbra csapkodtak egész Európában, mi akkor is védői voltunk a szabadság és az egyenlőség eszméinek. A vérszerződés, a szent korona klasszikus szépségű közjogi elmélete, az egy és ugyanazon („una et eadem“) nemességről szóló tan megdönthetetlen bizonyosságai ennek. A világ nemzetei közül mi iktattuk legelőször törvénybe, a tordai országgyűlésen, a vallásszabadságot. Amit másutt csak véres forradalmak árán tudott kivívni a harmadik rend, nálunk önként osztotta meg

véle jogait az első és második rend. Valóban, nem ok nélkül hangzott el *Zrinyi* Miklósnak, a költőnek az ajkáról is a büszke vallomás: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóbbak!”

Sajnos, a mi nemzeti öntudatunk sem ment túlzásoktól, mondhatnók, félszeg kinövésektől. Az első túlzás az, amit úgy fejeztek ki, hogy „Extra Hungariam non est vita” s amit megtoldtak még azzal is, hogy „si est vita, non est ita”. A háború előtt a messze tengerentúlra kivándorolt véreink száz-ezrei megmutatták, mennyire nem igaz ennek az állításnak az első fele, az onnan már visszatérni sem akarók nagy sokasága viszont azt bizonyítja, hogy a második fele éppoly kevéssé igaz. A második túlzás nálunk is — csak talán még nagyobb mértékben — a szavakba fülő nemzeti öntudat, amely az ősök dicsőségéből élösködik, anélkül, hogy önmaga is igyekeznék becsületes munkájával az ősök nyomdokaiba lépni s az azoktól reánk hagyott örökséget nemcsak megtartani, de növelni is. Egy harmadik — az előbbinél jóval tiszteletreméltóbb — túlzása nemzeti öntudatunknak az, amikor minden percben készek vagyunk *meghalni* a hazáért, de *élni* nem tudunk érte. Még most is, amikor legszentebb honfíui erény a hazáért való meghalás, hangsúlyoznunk kell, hogy meg kell tanulnunk mindannyiunknak, kik igaz szeretettel csüggünk hazánkon, annak földjén, hogy ezért a földért nemcsak meghalunk, de céltudatos életprogrammal élnünk is kell tudni, nehogy olyanok kezére kerüljön hazánknak drága honfíui vérel megvédett földje, akik *csak élni* akarnak *abból*.

Milyen legyen tehát nemzeti öntudatunk és milyet csö-pögtessünk az új nemzedék lelkébe? Csüggjünk áhitattal múltunk nagy eseményein, de e mellett ne feledkezzünk meg arról, hogy az ősök szent örökségét nemcsak megőriznünk, de két kezünk s agyunk munkájával gyarapítanunk is kell. Szeressük azt, ami jó nálunk, de ne szépítgessük hibáinkat, gyarlóságainkat, ne csináljunk azokból nemzeti erényeket, hanem izenjünk azoknak könyörtelenül hadat. Ne dicsekedjünk azzal, hogy sose léptük át hazánk határát, ellenkezőleg: járjunk többször és minél jobban kinyitott szemekkel a külföldön. Meg fogjuk látni, hogy minden nemzet, még a mindannyiunktól csodált hatalmas német nemzet körében is vannak a nagy erények mellett nagy hibák és nagy bűnök is. Lássuk meg más nemzeteknél is azt, ami jó és követésre méltó. Lássuk be, hogy nincs olyan nép a föld hátán, amelytől — akár erényeiből, akár hibáiból — ne tanulhatnánk valamit. Szívleljük meg annak az amerikai szenátornak a szavait, aki, úgy látszik, jól ismert minket, mert azt mondta, hogy: „Ha

egy nemzetet szavakkal nagygyá lehetne tenni, Magyarország lenne a világ legelső nemzete". Tanuljuk és tanítsuk meg, hogy a nemzeti öntudatnak kevés szóra, de annál több lelkiismeretes munkára van szüksége s nemcsak azok nemzeti hőseink, akik meghalnak hazánkért, de azok is, akik sokszor nehéz küzdelmek és nélkülözések közt évtizedek fárasztó munkájával küzdenek annak megizmosodásáért és fölvirágoztatásáért.

Nemzeti öntudattól áthatott, céltudatos munka csak megfelelő keretekben s megfelelő *szervezettség* mellett folytatható. Mit jelent ez a szervezettség? Mindenekelőtt azt, hogy mindenki találjon módot Istentől nyert képességeinek kifejlesztésére, más szóval: nyíljanak meg a különböző iskolák mindazok előtt, akiknek értékes képességeik vannak — bármily szegény környezetből származzanak is, viszont záruljanak be mindazok előtt, akik nem oda valók — bármily előkelő vagy vagyonos család gyermekei legyenek is. Egyenlő és szigorú mértéket a tehetségek szelekciójában, megrostálásában! A szervezettség azt jelenti másodsorban, hogy mindenki azt a helyet töltse be a nemzeti és társadalmi életben, amit képességeinél és talán még inkább *munkaszereteté*nél fogva megérdemel. A születés és a pénz arisztokráciájával szemben *a szellem és a munka arisztokráciájának* kell győzedelmeskednie minden vonalon!

Németországra hivatkozhatunk ismét. Bátran elmondhatjuk, hogy ott mindenki a maga helyén van. A közvéleménynek hatalmasan megnyilatkozó ereje egy percig sem tűrne meg ott valakit felelősségteljes állásban, aki arra érdemtelennek bizonyulna. Nemzeti erejének letéteményesei nem *születnek* bele méltóságaikba, hanem úgy küzdik föl oda magukat! Nem folyik szinte visszataszító küzdelem egyesek közt a hatalom birtokáért: ha méltóbb akad, a hatalom birtokosa önként adja át néki helyét, viszont a Coriolanus-kodás ismeretlen fogalom.

Nálunk a nemzeti munka szervezettsége terén még rendkívül sok baj és visszasság uralkodik. Mindenekelőtt sok Istenadta erő szorul le külső anyagi erők hiányában és a kiválasztás elmulasztása folytán a vezető terekről és sýnlődik szívét-lelkét be nem töltő munkakörökben. Igen sokszor nem az arravalóság, hanem a születés és a vagyon predesztinál egyeseket a legmagasabb és legfelelősségteljesebb vezető állásokra is. Nagy baj, hogy kevés országban ölt olyan nagy mérveket az igazságtalan protekció, mint nálunk. A nemesebb értelemben vett protegálás mindannyiunknak elsórangú köte-

lessége lenne: ha bármely megüresedő helyre valóban oda-
való embert ismerünk, nemcsak föl kell reá hívnunk az ille-
tékesek figyelmét, de minden tőlünk telhetőt el kell követ-
nünk, hogy az illető el is jusson arra a helyre, amelyre —
véleményünk szerint — ő a legméltóbb. Ebből az eszményi
formájából úgyszólván teljesen kivetkőzött nálunk a protekció
és baráti szívességgé, szolgálatok visszafizetésévé, sőt több-
ször, sajnos, üzletté alacsonyodott le. Ez azután nemcsak az-
zal a szomorú következménnyel jár, hogy igen gyakran olya-
nokkal telnek meg a törvényhozás termei, az állami és köz-
igazgatási hivatalok, akik alig képesek hivatásuk méltó betöl-
tésére s így ottlétük végeredményben a nemzeti erők csökkené-
sét eredményezi, hanem azzal is, hogy az igazságtalanul
mellőzöttek lelkéből kiüli a becsületes munka értékébe vetett
hitet és a nemesebb igyekezetet. A protekció túltengése még
azzal a szomorú eredménnyel is jár, hogy protektorok hiányá-
ban oly nehéz küzdelmek árán tudnak egyes valóban arra
hivatottak valamely állást elnyerni, hogy mire odajutnak, a
szó legszorosabb értelmében holtra dolgozták magukat, tönkre-
tették idegzüket, úgy, hogy szervező, alkotó munkára alig
van már kedvük, még inkább erejük.

Bizonyos tekintetben még ennél is súlyosabb baj az,
hogy a valóban értékes erőket talán egy nemzet fiai sem be-
csülik meg oly kevéssé, mint mi, magyarok. Annýira hívei
vagyunk az egyenlőségnek, hogy nem tűrjük, miszerint közü-
lünk bárki csak egy hajszálnyival is fölének emelkedjék. An-
nak a letörésére — jobb ügghöz méltó igyekezettel — szö-
vetkezni szoktunk. Míg más nemzetek fiai vállalkra veszik, a
tisztelet, a dicsőség pajzsára emelik kiemelkedő honfitársaikat,
mi — valami démoni erőttől indítatva, valami régi magyar átok-
tól hajtva — szinte kárörvendő lélekkel szórjuk a sarat igazi
nagy embereinkre is és boldogok vagyunk, ha sikerül őket a
sárba rántani. Történelmünk a szomorú példák hosszú sorával
igazolja, hogy sokszor inkább idegent hoztunk a nyakunkra,
semhogy egy saját fajunkbéli előtt hajtsuk meg büszke fe-
jünket! Ettől csak a legnagyobb veszedelmek idején szok-
tunk eltérni, de mihelyt múltfélben a baj, máris újból erőt
vesz rajtunk a régi „turáni átok“.

Nemzeti munkánk szervezettsége érdekében mélyreható
reformokra van tehát szükség, amelyek egyfelől messze túl-
haladják az egyesek hatáskörét, másfelől lenyúlnak a magyar
néplelek legmélyéig. Gyökeres kulturális reformokra van min-
denekelőtt szükség, azután egészségesebb, tisztább közszellemre,
mely mindenkit a maga helyére állít s tisztelettel vesz körül,

ha ott becsülettel megáll. Ha az előbbi téren legtöbbünknek nem áll is módunkban sokat tenni, az utóbbi megteremtése terén mindegyikünk tehet valamit, legalább a maga szűkebb vagy tágabb környezetében. Ha egyikünk sem támogat — még különleges okokból sem — bármiféle állásnál arra érdemetlent, már ezzel is sokat elérhetünk — ha nem is mindent.

A nemzeti munka eredményességének elengedhetetlen feltétele az is, hogy elfoglalt helyén a legnagyobb *lelkiismeretességgel* végezze mindenki a munkáját. Mindenki legyen a maga helyén a maga idejében és biztosan lehessen számítani munkájára. Nem annyira az tesz naggyá egy nemzetet, hogy *kiváló* képességekkel megáldott fiai vannak-e, hanem inkább az, hogy minden fia és leánya *lelkiismeretesen* megállja a maga helyét és mindegyikük szavában, mindegyikük munkájában meg lehessen *bizni!*

Ismét a németekre gondolok. Sohasem felejték el egy jelenetet. Évekkel ezelőtt, a késő éjjeli órákban Berlin előkelő villanegyedében jártam. Egymagam voltam az egész utcán. Egyszer csak egy katona haladt el a közelemben, az út közepén, fegyverrel a vállán. Az őrhelyére ment. Olyan erőteljesen csapkodta bakancsa talpával a köveget, hogy az *éjszaka* esőndjében csak úgy visszhangzott belé az utca. Kívülem senki sem látta, mégis úgy lépkedett ott, mintha maga a császár állt volna előtte. Azután láttam egyszer Párisban *fényes nappal* a hadügyminisztérium palotája előtt egy francia őrt borotválatlan arccal, piszkos bakancsal, amint fegyverrel a vállán cigarettát sodort, azután kedélyesen rágyujtott... Ez a kettő világosan megmagyarázta nékem Sedan titkát... S láttam fölvonulni feszes német csapatot Berlinben, meg láttam hanyag testtartással, lomhán elmasírozni öles orosz katonákat a moszkvai koronázási templom mellett. Ezért nem csodálom a németek fényes győzelmeit a többszörös túlerőben lévő oroszok fölött...

Sokat gúnyolódtunk a német „alaposság“ fölött még csak néhány évvel ezelőtt is. Jóízűt neveltünk mi is azon az angol adomán, hogy a német nem úgy számlálja meg az előtte lévő lovakat, hogy megnézi, hány fejet lát, hanem megszámlálja, hány lábat lát, azután elosztja négygel. A háború folyamán elhalt ez a mosoly ajkunkon s mindannyian levettük a kalapunkat az előtt a német „alaposság“ előtt, amely szinte méternyi és órányi pontossággal kiszámította mind Szerbiában, mind legutóbb Romániában, hogy két hadsereg, mint egy félelmetes harapófogónak két mindent összemorzsoló ága, hol és mikor fog találkozni. Ez az alaposság véget tud vetni a kiéheztetés embertelen hadjáratának is, mert egyfelől csaknem

megdönthetetlen gátat tud építeni odahaza az egyéni önzés elé. másfelől könyörtelenül le tud csapni a háború hiénáira.

Viszont a mi nemzetünk szinte elszomorító példája az ellenkezőnek. Tehetség dolgában a magyar faj bátran fölveheti a versenyt Nyugat bármely nemzetével, sőt fajmagyar néptünk a maga nagy átlagában fölül is múlja a nyugati nemzetek fiait, kellő lelkiismeretesség és alaposág hiányában mégis jóval mögöttük maradunk mind a nagy alkotások, mind a nemzeti erkölcsi és anyagi tőkék fölhalmozása terén. A háború mutatta csak meg igazán, mennyi egyéni önzés és mily kevés önfegyelmző erő lakozik bennünk! Pontosság terén pedig, sajnos, messze hátul bandukolunk.

Mindenben a legnagyobb lelkiismeretességet! Ezt a nagy vezérlő gondolatot oltuk bele az új nemzedék lelkébe. Hason át mindenkit az a tudat, hogy erőteljes nemzeti élet csak úgy alakulhat ki, ha mindenki olyan lelkiismeretesen végzi a maga munkáját, *mintha rajta fordulna meg nemzete jövő nagysága, boldogulása*. Oltuk bele az új nemzedék lelkébe, hogy a pontosság nemcsak az egyesek, hanem a nemzetek hosszútávú életiségének is egyik legfőbb titka.

A nemzetnevelés nehéz munkájában a *többtermelés* nagy gondolatáról, vagyis arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy nemzeti életünk csak akkor lehet igazán erős, ha az egyes nemzettagok nem csupán a megélhetésükhöz szükséges munkát végzik el, hanem a lehető legnagyobb tevékenységet fejtik ki mind a szellemi, mind a fizikai munka terén. Ezzel egyfelől növelik nemzetünk szellemi és anyagi tőkéjét, másfelől jóval kisebb lesz az a teher, amit az állam háztartására hárítanak betegségük, tehetetlenségük stb. esetén részben saját maguk, részben hozzátartozóik eltartatása révén.

Ezen a téren már nemcsak a németekhez, hanem — a lelkével még ma is rég letűnt századokban élő és egyre szegényedő spanyolt kivéve — Európának úgyszólván minden nyugati nemzetéhez elmehetünk tanulni. Talán ezek között is elsősorban a hollandokhoz, azután finn testvéreinkhez. Valóban megható látvány, amint a hollandus lassú, lelkiismeretes munkával töltögeti a tenger partját, hogy a fia már gyümölcsfát ültethessen a tengertől elhódított területre, az unokája pedig már élvezhesse is annak gyümölcsét... Viszont finn testvéreink a szellemi téren való többtermelésükkel ejtik bámulatba a világot és fegyverzik le úgyszólván teljesen a náluk több, mint harmincszorosan nagyobb: százmillió lelket számláló elnyomóikat.

Hol vagyunk ezektől mi, kik oly sokszor parlagon he-

vertetjük Istentől nyert szellemi képességeinket és ősinktől örökölt anyagi kincseinket? A szellemi téren való termékeltenség sokszor valóban elszomorító látványt tár elénk: hányan tanulnak nálunk csupán a diplomáért, nem magáért a tudásért is és hányan nem vesznek többé kezükbe semmiféle tudományos munkát, lapot, mihelyt oklevelüket megszerzik! S hány önző és rövidlátó szülő vágja nálunk útját fiai magasabbra törő ambíciójának azzal a sem a szülői szívhez, sem a folyton emelkedni vágyó emberi lélekhez egyáltalán nem méltó érvel: „Nem akarom, hogy a fiam külön ember legyen, mint én“.

Anyagi javaink terén talán még kiáltóbb a többtermelésnek csaknem teljes hiánya. Ebben segítségünkre volt a tejjel-mézzel folyó Kánaánhoz hasonló földünk, mely belterjesebb művelés nélkül is bőségesen megtermette, amire szükségünk volt. A világ legacélosabb búzáját termő gazdag anyaföld művelőinek sejtelve sem lehet arról a küzdelmes munkáról, ahogyan a Karszt-vidék koldús lakói puttonyokban hordják föl a kopár hegyoldaloknak néhány lépésnyi, kövekkel körülrakott mélyedéseibe a földet, hogy terményeiket abba ültessék. A bolgár kertészek már egész sereg milliót küldtek és vittek haza, amikor nagysokára tudatára kezdtünk ébredni annak, hogy a mi számunkra is teremhet a földünk *százasok* helyett *ezresek*et s, úgy látszik, német gazdáknak kell majd eljönni közénk a háború után, hogy megmutassák nekünk, mit lehet a mi áldott magyar földünkben elővarázsolni! A többtermelés eszméjének halálos ellensége az az újabban is mind nagyobb arányokat öltő irányzat, amely irtózik minden befektetéstől s nincs hőbb vágya, mint hogy máról holnapra meggazdagodjék és valóságos megölője az a még szomorúbb közszellem, amely csak addig kíván dolgozni, amíg zavartalan megélhetését biztosítva véli, azután — a talián „édes semmittevése“ után áhítózza — már csak „úr“ akar lenni: csupán tőkéje jövedelméből kíván élni.

Ennek a szellemnek könyörtelenül hadat kell üzenünk! El kell oszlatnunk mindenekelőtt azt a téves hitet, mintha a mi magyar népünk egyes-egyedül csak földművelésre volna alkalmas, hiszen Amerikába szakadt földműveseink közül sokan finom gépmunkát végeznek, többen gyárosok, kereskedők, bankárok, közjegyzők lesznek ott, a tengeren túl. Föl kell fedeznünk idehaza is a nép egyszerű gyermekei közt az igazi tehetségeket s ki kell hoznunk a ládafiából és a tarisznyából a tisztességes gyümölcsötetés világába az ott heverő pénzek sokaságát. Több gyakorlati érzéket kell népünkbe ne-

velnünk s több tiszteletet az ipari és kereskedelmi pálya iránt. Bele kell nevelnünk az új nemzedék lelkébe azt a tudatot, hogy nemzete ellen vét, aki lelki és anyagi kincseit parlagon heverteti, vagy aki semmittevésével cseréli föl javadalmazó foglalkozását, mihelyt elegendő tőkét gyűjtött további zavartalan megélhetéséhez.

Talán még a többtermelés eszméjének meggyökereztetésénél is fontosabb nemzetünk millióinak *nagyobb takarékoságra* való szoktatása. Mi magyarok meglévő szellemi és anyagi értékeink, kincseink megbecsülése és megtakarítása terén állunk talán a legszomorúbb lábón. Alig van nemzet a világon, mely többet tékozolna, mint mi. Szinte két kézzel szórjuk szellemi és anyagi kincseinket. Sok nagy reménységre jogosító tehetség szomorú letörése, sok jobb napokat látott egzisztenciának romokban heverése, a „végzett földesurak“ nagy légiója, az idegen kézre került nemzeti vagyon óriási sokasága: mind, mind kiáltó bizonyosságai ennek. Középosztályunk szinte kiveszőben. Ennek láttára valóban nem csoda, ha többször elfogja sokunk lelkét a kétség: talán Lengyelország régi sorsa akar nálunk is megisméltódni? . . . Szellemi kincseinket gyakran csak sikamlós élcelődésekre pazaroljuk, testi erőnket szertelen életmóddal apasztjuk, javainkat esztelen tékozlásokra: eszem-izszomozásokra, dorbézolásokra, kártyázásra szórjuk. Talán annak a szomorú és századokig tartó világnak az átka ez még, amikor sohasem volt biztonságban a magyar élete: sohasem tudta, mikor kell újból fegyvert ragadnia és vérét ontania . . . Abban a bizonytalan világban és három részre darabolt hazája fölött érzett mélységes honfíui bánatában semminek sem volt előtte értéke, azért borba ölte bánatát s amíg élt, jól akart élni . . . E mellett a *nagyzdási mánia* is alig fejlődött ki más nemzetek körében olyan nagy mértékben, mint nálunk: itt csaknem mindenki *legalább* kétszer olyan jómódúnak kíván látszani, mint amilyen.

Ehhez a nagy tékozláshoz járul most a nagy vérvesztés a csatatereken. Ez a legutóbbi pazarlás fiaink, testvéreink vérével rákényszerít minket arra, hogy a jövőben a többi tékozlással is fölhagyjunk, ha élni akarunk, ha a sok kiontott honfíui vérből sarjadó termést *mi magunk* akarjuk learatni, ha a nemzetiségeink fölött való szellemi szupremáciánk mellett az oly nehezen előállott számbeli túlsúlyunkat is meg akarjuk tartani. Erre a lehető legnagyobb takarékoságra tervszerű munkával a fősarjadó új nemzedéket is rá kell nevelnünk. Meg kell értetnünk minden magyarral, hogy

a takarékoság nemcsak nemzeti létünk erősségének, de egyenesen államalkotó nemzetként való fennmaradásunknak is elengedhetetlen feltétele. Mondjunk végre valahára búcsút annak a nagyon büszke és rátartós, de nagyon is téves magyar nézetnek, amely szerint nekünk annyi kincsünk van, hogy sohasem tudjuk elkölteni. Jól véssük minden magyar ifjú lelkébe, hogy nemcsak pénz nincs annyi, amit el ne lehetne költeni, de — a történelem tanúsága szerint — egy nemzet sem bír annyi szellemi és anyagi kincessel, — ha ezredéves multra tekint is vissza —, amennyi eltékozolható ne volna! Különösen a hazai földet őriztük, hogy ki ne csússzék lábaink alól, mert „földnélküli“ királyok lehettek, de földnélküli nemzetek sem a múltban nem voltak, sem a jövőben nem lehetnek!

Erőteljes nemzeti öntudatra, megfelelő szervezettségre, minden munkánkban a legnagyobb lelkiismeretességre, a lehető legtöbb munka kifejtésére és a lehető legnagyobb takarékosásra van tehát szükségünk, ha azt akarjuk, hogy az új idők szele ki ne döntögesse sorjába nemzeti létünknek ezredéves és oly sok vihart kiállott oszlopait!

Erre a nemzetnevelő nagy munkára össze kell fognia mindenkinék, akinek a szíve-lelke telítve van az erőteljes nemzeti életet élő Magyarország gondolatától: hivatásos pedagógusoknak, nemzetünk sorsát intéző politikusoknak, szülőknek, férfiaknak és nőknek, kicsinyeknek és nagyoknak egyaránt! Ebből a munkából már most, a nagy vérzivatar befejezése előtt is ki kell vennünk mindannyiunknak a magunk részét, még inkább majd a békesség napjának várva-várt fölragyogása után.

Ebben a nemzetnevelő munkában meg kell ragadnunk minden kínálkozó eszközt. Nyilvánvalóan az iskola ilyen eszköz elsősorban. Az iskola sokat, nagyon sokat tehet ezen a téren, de — nem mindent. Ezért más eszközökre is szükségünk van. Ilyen eszköz, szent meggyőződésünk szerint, az *evangélium* is. Miként az iskola, ez sem egyetlen, de föltétlenül egyik leghatalmasabb és legeredményesebb eszköz. Az evangélium is öntudatra nevel, szervezettségre, lelkiismeretességre tanít, másfelől erőink teljes kifejtésére és meglévő javaink megbecsülésére buzdít mindnyájunkat.

Az evangélium mindenekelőtt *öntudatra* nevel. Töltheti-e el nagyobb büszkeség bárkinék a lelkét annál a tudatnál, hogy ő az ég és a föld hatalmas Urának fia, hogy ő az Isten munkatársa abban a szűkebb vagy tágabb környezetben, ahová őt a Gondviselés állította? De viszont óvhat-e meg valami jobban az elbizakodottságtól, a hiú önteltségtől, mint

az aláztatosságnak az a csodás erejű érzése, mely Isten minden igaz gyermekében él saját gyarlóságának, önmagában való tehetetlenségének és Istenre utaltságának érzetében? Az evangélium megtanít minket arra, hogy az isteni kegyelem napsugaraiban fürdő porszemek vagyunk: elég fényesek ahhoz, hogy ragyogjunk, de túlságos kicsinyek ahhoz, hogy önteltek legyünk. Istenfiúi méltóságunk elengedhetetlen föltétele gyanánt pedig odaállítja eléink a nagy krisztusi törvényt, hogy lépünk ki önző világunk szűk köréből és mások erőszakos elnyomása helyett „hordozzuk egymás terhét“.

Az evangélium *szervezettség*re tanít: megtanít mindnyájunkat arra, hogy Isten nemcsak a természeti, de a lelki világban is kijelölte már eleve mindegyikünk számára azt a helyet, amelyet be kell töltenünk. Sokszor nem találjuk meg mindjárt a helyünket: egyszer tapogatódzva keressük erre is, arra is, máskor meg zúgolódva, lázadozva akarjuk elhagyni, de utoljára is meghajlunk a megmásíthatatlan magasabb akarat előtt. A mi ajkunkról is elhangzik a legyőzött Ádám aláztos vallomása:

„Uram, legyőztél. Ím porban vagyok,

Nélküled, eliened hiába vívok . . .“ (Az ember trag. XV.)
és elfoglaljuk Istentől kimért helyünket.

Az evangélium *lelkiismeretesség*re tanít: szinte minden sorából az az intő, figyelmeztető szózat hangzik felénk: „Tudom a te dolgaiddat . . .“, „Légy hív mind halálig, hogy senki a te koronádat el ne vegye“. Viszont a hűtlenség, lelkiismeretlenség megbüntetéséről egész sereg lapja beszél. Hiába hajt előttünk térdet, fejet a világ, hiába zeng nekünk dicséretet: ha méltatlanok vagyunk arra, sokszorosán túlharsogja azt Istennek bennünk élő szava: lelkiismeretünk vádja.

Az evangélium testi és lelki *erőink teljes kifejtésére* buzdít. Szüntelen fülünkbe cseng Jézus szava: „Munkálkodjatok, míg nappal vagyon, mert eljő az éjszaka, melyen többé senki sem munkálkodhatik“. A tíz és öt talentumot nyert hív szolgák megjutalmazása s velük szemben az egy talentumát is elásó rettenetes bűnhődése szintén erről beszél. Az evangélium e mellett nemcsak buzdít erőink teljes megfeszítésére, de állít is eléink olyanokat, akikben ez megragadó formában testet ölt. Szinte minden lapjáról felénk ragyog a fáradságot nem ismerő Krisztus fenséges alakja, ki nemcsak vallomást tesz arról, hogy: „Az én Atyám mindezideig munkálkodik, én is munkálkodom“, de valóban szüntelenül munkálkodik is. Csak egy-két példát. A tanításban elfáradva, szeretne megpihenni. De édesanyák kis gyermekeiket hozzák hozzá. A

kíméletes tanítványok el akarják őket küldeni, Jézus azonban megdorgálja tanítványait s magához bocsájtja a kisdedeket. A nap munkájában elfáradt lelke a lopódzva hozzámenő Nikodémus számára még éjszaka is tárva nyitva áll. Avagy ott van Pál apostol: nappal tanít, éjjel pedig két keze munkájával keresi meg kenyerét.

Az evangélium *takarékosságra* is ösztökél. Megemlékezik többek közt a kenyérmorzsák összeszedéséről, az elveszett századik juh és az elgurult tizedik drakma megkereséséről. Viszont a tékozlás büntetéséről megrázó erővel szól hozzánk a tékozló fiú történetében. De ugyanekkor az alásülyedésből való fölemelkedésnek is magasztos hirdetőjévé válik.

A nemzetnevelés nagy munkájában nem nélkülözhetjük az evangéliumnak ilyen fenséges tanításokat nyújtó és új életet adó erőit. Ezért vár a mi evangéliumi alapokon nyugvó egyházainkra és evangéliumi szellemtől áthatott iskoláinkra olyan fontos szerep a nemzetnevelésnek előttünk álló nagy időszakában is. Lelkiünk mélyéből át kell éreznünk ezt a szent hivatást. S ha fogyatékos anyagi erőkkkel, de teljes lelki fegyverzettel látnak is hozzá egyházaink és iskoláink ehhez a nagy munkához, akkor is hatalmas ágat fonnak a századok folyamán a nemzetnevelés terén szerzett érdemeik hervadhatatlan koszorújába.

Budapest.

Dr. Kováts István.

A koronázás a magyar közjogban.

A magyar nemzet a háború közepette is nagy fénnel és pompával koronázta meg a királyt. Ez a fény és pompa nemcsak az új király személyének szólt, ki iránt a nemzet őseitől öröklött tisztelettel és hódolattal viseltetik s kinek uralkodása elé örömmel és bizalommal tekint. Sőt nem is csak a királyi méltóságnak, mely alkotmányunknak ezer év óta egyik alapintézménye. A nemzet ezzel a fénnel és pompával a koronázás szertartásának nagy közjogi jelentőségét is kifejezésre juttatta.

A koronázás Magyarországon nem üres formáság, hanem igen fontos közjogi aktus. *Alkotmánybiztosíték*, egyike azoknak az intézményeknek, melyek az ország függetlenségét és a törvények megtartását vannak hivatva a végrehajtó hatalom birtokosával szemben biztosítani. Addig, míg az uralkodó megkoronázva nincs, nem bírja a teljes királyi hatalmat. A koronázás alkalmával pedig esküvel kell magát köteleznie arra, hogy az alkotmányt tiszteletben fógja tartani. Így csak az az uralkodó bírja a teljes királyi hatalmat, aki az alkotmány megtartására már megesküdött. Ebben áll a koronázás alkotmánybiztosító szerepe.

De van e mellett a koronázásnak egyéb jelentősége is. Világosan demonstrálja államjogunk két sarkalatos tételét: egyrésről *a királyi hatalom átruházott voltát*, másrésről *Magyarország függetlenségét és külön államiségát Ausztriával szemben*.

Magyarországon a királynak nincsenek abszolút jogai, nincsenek olyan felségjogok, melyeknek forrása maga az uralkodó volna. A királyi hatalom közhatalom és nem személyes hatalma az uralkodónak. Minden jognak, a király felségjogainak is, a nemzeti akarat a forrása, mely a törvényhozásban nyilatkozik meg. A király összes jogai, a sokat vitatott hadügyi felségjogok is, a nemzettől erednek. Azok is a szent korona jogai, mint ahogy a magyar közjog szerint az egyész államhatalom a szent koronáé.

A szent korona a jogilag szervezett magyar nemzetet, a magyar államot jelképezi. A király ennek a szent koronának a feje, a magyar állam legfőbb orgánuma, aki nem saját jogán, hanem mint az állam egyik szerve gyakorolja a királyi jogokat. Ezt semmi sem juttathatja plasztikusabban kifejezésre, mint az, hogy az uralkodó csak a koronázás által jut a teljes királyi hatalom birtokába, hogy csak akkor gyakorolhatja az összes királyi jogokat, ha a nemzet képvisellete: az országgyűlés megkoronázza s a szent koronának fejéretételével mintegy átömleszti rá a korona felségjogait.

Nagy jelentősége van a koronázás szertartásának azért is, mert Magyarország függetlenségét és külön államiságát Ausztriával szemben világos kifejezésre juttatja. Míg Ausztriában az uralkodó trónralépésével ipso iure a teljes államfői hatalom birtokába jut, Magyarországon csak a koronázás után gyakorolhatja az összes királyi jogokat. Más az osztrák császári, mint a magyar királyi hatalom megszerzésének a módja. Ami világosan mutatja, hogy nincs egységes osztrák-magyar államfői méltóság, hanem az uralkodó két különböző méltóságot visel. Ebből következik, hogy nincs egységes birodalom sem, hanem két külön, szuverén állam van, melyeket az uralkodó fizikai személyének azonossága kapcsol össze.

A koronázás kezdetben kizárólag egyházi intézmény volt. Közjogi jellege és politikai jelentősége nem volt. Az egyház koronázta meg a királyt és nem a nemzet. Az esztergomi érsek fejére tette a koronát és szentelt olajjal felkente, a király viszont esküt tett le az egyház kezébe, mely esküben az egyház érdekeinek védelmezésére, parancsainak teljesítésére kötelezte magát. Az egész aktusnak tisztán egyházi jellege volt.

Addig, míg a nemzet érzelmeiben is keresztyénné nem vált, a koronázásnak nem is volt meg az erkölcsi súlya, a megkoronázott király személye semmivel sem állt magasabban a nemzet előtt, mint azé, aki nem volt megkoronázva. Ezt világosan mutatja az első Árpádok története. A koronázás csak akkor kezd jelentőségében emelkedni, mikor a keresztyénség teljesen megszilárdult. De ekkor is csak az egyház jelentősége volt az, mely a koronázás intézményének súlyt kölcsönzött.

A koronázás alkotmányjogi jelentősége akkor kezdődik, mikor a király az alkotmány megtartására is esküt tesz. II. Endréről tudjuk bizonyosan, hogy ilyen alkotmánybiztosító koronázási esküt tett. Ettől számíthatjuk a koronázás kizárólagos egyházi jellegének a megszűnését. V. László óta a nádor is

közreműködik a koronázásnál. A koronázás alkotmányjogi jelentősége mindjobban kidomborodik, a királyok alkotmánybiztosító okmányt is adnak ki s ez a fejlődési processzus azzal fejeződik be, hogy a koronázás közjogi aktussá lesz, melyet nem a kath. egyház, hanem a nemzet, illetőleg a nemzet képviselőjében az országgyűlés hajt végre.

Ma az országgyűlés koronázza meg a királyt a kath. egyház közreműködésével. A korona fejretétele kath. templomban mise közben történik, a király egyházi esküt tesz le, melynek szavai a római pontifikáléban foglaltatnak s a hercegprímás által szentelt olajjal felkenetik. Ezekben nyilvánul meg a kath. egyház szerepe. Az egyházi eskü letétele s a szentelt olajjal való felkenés tisztán egyházi szertartás, melynek közjogi szempontból semmi jelentősége nincs. A korona fejretétele, az alkotmánybiztosító eskü s a hitlevél kiadása viszont közjogi aktus. Az esztergomi érsek a korona fejretételénél és az alkotmánybiztosító eskünél is közreműködik — az esküt a király az ő kezébe s az ő előolvasása mellett teszi le —, de az aktusoknál mint magyar közjogi funkcionárius szerepel. Az esztergomi érseknek, annál a szent viszonynál fogva, mely a magyar állam és a magyar katolikus egyház között fennállott, a rendi állam idején fontos közjogi jogosítványai voltak; ezeknek a jogosítványoknak egy része ma is fennáll s ezek közé tartozik a koronázásnál való közreműködés is. Nagy tévedés volna az esztergomi érseket a koronázásnál ma is a pápa meghatalmazottja gyanánt tekinteni.

Míg a koronázás egyházi szertartás volt, a súly a szentelt olajjal való felkenésen nyugodott. A felkenés a nyugat-európai népeknél koronázás nélkül is előfordul az uralkodó trónralépésének ünnepélyes aktusa gyanánt. Ma az alkotmánybiztosító eskün és a királyi hitlevél kiadásán van a súly. Ez a két momentum az, mely a koronázást alkotmánybiztosító intézményé teszi.

Bár a koronázás a királyság intézményével egyidejű, az első törvény, mely azt kötelezően előírja, csak 1687-ből való. Midőn a nemzet lemond a királyválasztás jogáról és elfogadja az örökösödést a trónbetöltés módja gyanánt, egyszersmind törvényben mondja, ki, hogy az uralkodónak meg kell magát koronáztatnia, minék ilyen általános kötelezettség gyanánt való formulázására a királyválasztás idején nem volt szükség két okból. Először azért, mert a nemzet legalább jogilag minden királyválasztásnál tetszése szerint szabhatott feltételeket. Másodsor azért, mert a választott királynak magának volt érdeke, hogy minél előbb megkoronáztassék. A nemzet Szent

István koronájának viselője iránt mindig különös tisztelettel és hódolattal viseltetett s a választott király tudta, hogy a megkoronáztatással magát az államfői hatalom kétségtelen és szilárd birtokába helyezi.

A trónöröklési jog elfogadásával megváltozik a helyzet. Az uralkodó elődjének halálával, illetőleg lemondásával ipso iure trónra lép; feltételeket szabni többé nem lehet. Ezért kell általánosan szabályként állapítani meg, hogy az „örökös királynak“ kötelessége megkoronáztatni magát s ez alkalommal az alkotmány megtartására esküt tenni és hitlevelet adni ki.

Az 1687-iki és az 1723-iki trónöröklési törvények csak általánosságban állapítják meg a koronázási kötelességet, az 1791 : III. t.-c. azonban már részletesebb intézkedéseket tesz. Tekintettel arra, hogy II. József 10 évig tartó uralkodása alatt nem koronáztatta meg magát, e törvénycikk a régebbi törvényeknek mintegy kiegészítéséül határidőt állapít meg. Kimondja, hogy a király trónralépése után 6 hónapon belül köteles magát megkoronáztatni s kimondja egyszersmind azt is, hogy addig, amíg megkoronázva nincs, törvényt nem szentesíthet és privilégiumot nem adományozhat.

Az 1791 : III. t.-c. emellett, hogy a koronázásra határidőt szab, azért is nagy jelentőségű, mert megállapítja a király jogállását a koronázás előtt. Az örökösödés útján trónra lépett uralkodó mindazon királyi jogokat gyakorolhatja, melyek az országnak közönséges és az alkotmánnyal megegyező kormányzására tartoznak, a király iránt tartozó alattvalói hűség kötelessége is fennáll a még meg nem koronázott uralkodóval szemben, a törvényszentesítés és a kiváltság adományozási joga azonban csak a megkoronázott királyt illeti meg.

Ha a hathónapi határidő eltelik s a király, anélkül, hogy ennek elháríthatatlan akadálya volna, nem koronáztatja meg magát, a helyzet lényegesen megváltozik. Nemcsak törvényt nem szentesíthet és privilégiumot nem adományozhat, mert ha jogi helyzetet változtatlan maradna a hat hónap elteltével is, akkor a határidő kitűzésének nem volna szankciója, sőt értelme sem. Azt sem mondhatjuk, hogy a koronázás elmulasztása a trón megüresedését vonja maga után. Ez ellenkeznék a monarchikus elvvel és a magyar közjoggal is, mely a trón megüresedésének a halálon és a kifejezett lemondáson kívül más módját nem ismeri. Olyan tények a magyar közjog szerint nincsenek, melyek az uralkodó kifejezett akarata nélkül ipso iure a trón megüresedését eredményeznék.

Ha a hat hónap eltelik és a király nem koronáztatja

meg magát, összes államfői tényei érvénytelenek. Nemcsak törvényt nem szentesíthet és privilégiumot nem adományozhat, hanem törvényesen semmiféle államhatalmi funkciót nem végezhet. A koronázásnak éppen ebben van közjogi és politikai szempontból is nagy jelentősége, hogy ha az uralkodó a koronázást elmulasztja és az alkotmány megtartására ünnepélyesen nem kötelezi magát, teljesen megszűnik a törvényes kormányzás lehetősége.

A magyar alkotmányjog tulajdonképen nem ismeri azt az elvet, amelyet a francia királyságban így fejeztek ki: le roi est mort, vive le roi. Interregnum ugyan a szó igazi értelmében Magyarországon sincs, a király elődjének halálával ipso iure trónra lép, de a trónváltozással mégis bizonyos interregnumszerű állapot következhetik be annak folytán, hogy az uralkodó egy ideig — míg megkoronázva nincs — a teljes királyi hatalmat nem gyakorolhatja, sőt akkor, ha a koronázást a törvényes határidőn belül elmulasztja, összes felségjogai megszűnnek. Így a királyi hatalom alkotmányos gyakorlatában kétségtelenül bizonyos megszakadás következhetik be.

A szent korona két tényezőjének: a királynak és a nemzetet képviselő országgyűlésnek a működése kölcsönösen feltételezi egymást. Az országgyűlést a király hívja össze és a király nyitja meg, viszont a királyt az országgyűlés helyezi a megkoronázással a teljes királyi hatalom birtokába. Király nélkül nem működhetik az országgyűlés s országgyűlés nélkül sincs teljes királyi hatalom.

A királyt megkoronázni, ha a törvényes előfeltételek fennforognak, az országgyűlésnek természetesen nemcsak joga, hanem kötelessége is, éppen úgy, mint a királyra nézve az országgyűlés összehívása.

A király és az országgyűlés a szent koronának egyenrangú tényezői, mind a kettő közvetlen szerve a szent koronának. Amint az országgyűlés hatalma nem a királytól ered, éppen úgy a királyi jogokat sem lehet az országgyűlés átruházott jogai gyanánt tekinteni. A királyi jogok a trónváltozáskor sem szállnak az országgyűlésre, hogy az ezeket a jogokat a koronázással az új uralkodóra ruházza át. E jogok nem az országgyűlés, hanem a királyt és nemzetet egyaránt felölelő szent korona joga. Amíg a király megkoronázva nincs, addig a szent korona nem teljes. Törvényt hozni lehet, mert nincs koronás király, aki azt szentesítse. Helytelen azt mondani, hogy ilyenkor az országgyűlés határozatait pótolják e törvényt, az országgyűlés nem pótolhatja a hiányzó királyi

szentesítést és határozatai nem lehetnek törvényerejűek. A szent korona egyik tényezője sem fejezheti ki egymagában a szent korona akaratát: az országgyűlési határozat éppen úgy nem pótolhatja a törvényt, mint a királyi rendelet.

A koronázás ünnepélyes szertartásának három közjogi szempontból kiemelkedő mozzanata van: 1. a tulajdonképeni koronázás, t. i. a korona fejretétele, 2. az alkotmánybiztosító eskü letétele és 3. a királyi hitlevél kiadása.

A koronázás aktusának tulajdonképeni magyát a *korona fejretétele* képezi. Hogy a koronázás törvényes legyen, a szent koronával kell megtörténnie. A szent korona a magyar állam szimbóluma, a régi magyar közjogi felfogás szerint ez a szent korona clouja az államhatalomnak. A teljes királyi jogkörnek az új uralkodóra való átszállása csak a szent korona közvetítésével történhetik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a szent korona fejretétele az illetőt minden körülmények közt a királyi hatalom birtokába helyezi. A koronázás törvényességének második feltétele, hogy az országgyűlés hajtja végre. Az a koronázás, mely nem az országgyűlés ténye, feltétlenül érvénytelen.

A korona fejretétele országgyűlési ülés keretében történik. Az esztergomi érsek és a nádor, illetőleg a nádorhelyettes teszik a király fejére a koronát, de a nemzet, illetőleg az országgyűlés nevében és az országgyűlés akaratából. Ha az ő működésükhöz nem az országgyűlés akaratára nyilvánul meg, a koronázás, ha a szent koronával történt is, érvénytelen. Ami világosan mutatja, hogy az országgyűlés koronáz. a hercegprimás és a nádor, illetőleg a nádorhelyettes csak az országgyűlés akaratának fogamatosságára hivatott szervek.¹

A nádori méltóság az 1867: VII. t.-c. alapján nem léven betöltve, nádorhelyettes szerepel. A nádorhelyettest az országgyűlés teljesen szabadon választja, dacára, hogy a nádort a király jelöltjei közül kellett megválasztani. A nádor annak idején a szent korona tisztviselője volt, ezért kapta megbízatását a szent korona két tényezőjétől: a királytól és az országgyűléstől. A koronázásnál azonban a nádornak olyan funkciójáról van szó, melyet, mint országgyűlési funkciót ennek a megbízásából végez s így teljes összhangban van a koronázás jogi természetével, hogy a nádorhelyettes kizárólag

¹ Az országgyűlés tehát koronáz és nem koronáztat. A „koronázás“ kitétel alkotmányjogilag feltétlenül szabatosabb. Ezt finom közjogi érzékkel ismerte fel *Baltazár Dezső*, aki a hitlevél ilyen irányú módosítására a hitlevélszerkesztő-bizottságban indítványt tett.

az országgyűléstől kapja megbízatását. A koronázás országgyűlési aktus lévén, természetes, hogy a koronázó nádor-helyettesnek nem kell szükségképen róm. kath. vallásúnak lennie. Ez a kétségtelen s mindenki által elismert közjogi tétel különben az 1618. K. e. 3. t.-c.-ből is következhetik, mely szerint a királynak a nádori tisztségre két római katolikus és két protestáns vallású egyént kellett jelölnie, mely szerint tehát a nádori méltóságot protestáns is viselhette.

A szent korona, mellyel a koronázás történik, nem a király vagy a dinasztia tulajdona. Őrzéséről a király és a nemzet együttesen gondoskodik, a szent korona két tényezőjének: az uralkodónak és az országgyűlésnek együttes akaratával választott koronaőrök által. A koronaőröket a király jelöltjei közül az országgyűlés választja meg. A koronaőri méltóság speciális magyar közjogi méltóság, melyhez hasonlóval sehol sem találkozunk, éppen azért, mert a koronának és koronázásnak sehol sincs hasonló közjogi jelentősége.

A koronázást alkotmánybiztosítékká a királyi eskü és a királyi hitlevél teszi.

A *királyi eskü*-ben, melynek szövege I. Ferdinánd óta lényegében változatlan, az uralkodó az ország alkotmányának, törvényeinek és szokásainak megtartására kötelezi magát. Megfogadja, hogy az ország határait el nem idegeníti és meg nem csonkítja, sőt amennyire lehet, gyarapítja és kiterjeszti és megteszi mindazt, amit az ország közjávára és dicsőségére igazságosan megtehet. A királyi esküben az uralkodó tehát az államfői hatalom alkotmányoszerű gyakorlására kötelezi magát.

A *királyi hitlevél*, bár lényegében ugyanezt a célt szolgálja, jogi természetét tekintve, különbözik a koronázási eskütől.

A hitlevél III. Károly óta állandóan öt pontból áll s e pontokban az uralkodó a következő ígéreteket teszi: 1. hogy Magyarország és társországai alkotmányát, törvényeit, szokásait és területi épségét fenntartja, 2. hogy a koronát a törvényesen választott koronaőrök által az országban fogja őriztetni, 3. hogy a szent korona régi s már visszaszerzett vagy visszaszerzendő tartományait vissza fogja kapcsolni, 4. hogy a trónöröklésre jogosult ágak kihalása esetén a királyválasztás joga a nemzetre vissza fog szállni, 5. hogy a jövőben koronázandó királyok is kötelesek lesznek e hitlevélbeli biztosítékok kiadni és arra az esküt letenni.

A hitlevélnek nemcsak az a célja, hogy a királyt az államfői hatalom alkotmányoszerű gyakorlására kötelezze. Míg

a koronázási eskü csak az alkotmány megtartásának jogi kötelességét állapítja meg, a hitlevél ezen túlmenő intézkedéseket is tartalmaz. A 4. pont — mint fentebb láttuk — a királyválasztás és koronázás jogát biztosítja arra az esetre, ha az ausztriai főhercegek mindkét nemének magvaszakadása bekövetkeznék, az 5. pont pedig arra vonatkozik, hogy a jövőbeni királyok is kötelesek lesznek hitlevelet adni ki és az esküt letenni. Kétségtelen, hogy sem az egyik, sem a másik pont nem állapít meg jogi kötelességet a megkoronázandó uralkodóra nézve. Nem arról van itt szó, hogy a király az államfői hatalom gyakorlásánál a törvények korlátai között maradjon, mert hiszen mind a két pont olyan kérdésre vonatkozik, melyben az intézkedés nemcsak jogilag, hanem tényleg is lehetetlen az államfőre nézve.

A királyválasztás joga az ausztriai főhercegek mindkét nemének magvaszakadása esetén következik be, tehát a megkoronázandó király életében nem lehet aktuális, az 5. pont pedig az uralkodó utódaira s nem magára az uralkodóra alapít meg kötelezettséget s így ezt a megkoronázandó királynak szintén nincs módjában teljesíteni.

A királyi hitlevél nemcsak az államfői hatalom alkotmányszerű gyakorlásának kötelezettségét állapítja meg, hanem egyszersmind *az alkotmány egyes sarkalatos intézkedéseinek ünnepélyes elismerése és megerősítése is*. Erre az ünnepélyes elismerésre és megerősítésre közjogi szempontból tulajdonképpen nincs szükség, mert az alkotmány a maga egészében enélkül is kötelezi a trónralépő uralkodót, azt nem szükséges minden trónváltás alkalmából újra megerősíteni. Azt sem mondhatjuk, hogy a hitlevélben való külön kiemelés az illető tételre nagyobb kötelező erővel ruhazza föl, mert a király már a hitlevél 1. pontjából következőleg is az alkotmány minden tételének megtartására egyaránt kötelezve van. A külön kiemelésnek csak az a célja, hogy az alkotmány illető, a nemzet előtt különösen fentieknek látszó tételai el ne homályosuljanak.

A hitlevél természetéből folyik, hogy abban csak pozitív jogszabályok foglalhatnak helyet. Új jog a hitlevél útján nem alkotható, az csak a hatályban lévő alkotmány megtartását, illetőleg megerősítését célozza. Ebből következik, hogy kormányzati elvek sem illeszthetők be a hitlevélbe; még kevésbé természetesen valamely politikai párt programja.

A hitlevélben való kiemelés az illető jogszabályt nem teszi örökérvényűvé és megváltozhatatlanná, de politikailag mégis bizonyos megkötöttséget eredményez. Éppen ezért csak

olyan jogszabályok kiemelésének van helye, melyek állandósággal bírnak; olyan szabályokat, melyeknél a megváltoztatás valószínűsége nagyobb, a hitlevélbe befoglalni nem helyes.

A hitlevél szövegét az országgyűlés állapítja meg. Mindaddig, míg a hitlevél csak a pozitív államjog kétségtelen szabályait tartalmazza, tulajdonképpen nem is merülhet fel nehézség az országgyűlés által megállapított szöveg elfogadása tekintetében, mert az uralkodó különben is kötelezve van az alkotmány minden tételének megtartására. Az országgyűlés tehát a régi hitlevél szövegén tehet változtatásokat, politikailag azonban a változtatás csak akkor kívánatos, ha azt fontos okok, pl. egyes alkotmányjogi szabályok helyes értelmének megállapítása és ünnepélyes megerősítése, indokolják.

A koronázás a magyar szent korona összes országaira szól; az uralkodó ugyanazzal az egységes közjogi aktsussal Magyarország s Horvát-, Szlavon-, Dalmátországok királyává koronáztatik. Nem lévén külön horvát állam, nincs külön horvát királyi méltóság, ennek következtében nincs külön horvát királyi koronázás sem. Egy a koronázási eskü és egy a királyi hitlevél is; a hitlevél eredetije azonban az 1868:XXX. t.-c. szerint a magyar szöveg mellett horvát nyelven is szerkesztendő s abban Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok integritása és országos alkotmánya is biztosítandó. A koronázás közjogi aktusa azért is fontos, mert a magyar szent korona országainak állami egységét is világosan dokumentálja.

Buza László.

A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig).

(Első közlemény.)

A reformáció alapelve és természete, a protestantizmus jól átértett fogalma és lényege önként hozta magával, hogy az új irányhoz csatlakozottak úgyszólván egyénenként más- és másképen vélekedjenek a hit körébe tartozó kérdésekről, különböző felfogásokat tápláljanak egyes hittételek reformja és ennek mértéke tekintetében. Így fejlődtek ki, már egy évtized eltelte előtt, egész sereggel az eltérő árnyalatok az egyes kiválóbb személyiségek szerint, főként pedig azok az állandóvá alakult csoportosulások, melyek egyrészt a lutheri és zwingli-féle nézetek körül, másrészt ettől a kettőtől elváltan, velök szemben leginkább az anabaptizmus eszméje következtében, ezt azonban legtöbbször szélsőségekbe vite, jöttek létre. A nevezetesebb irányok jobbára követőkre találtak Magyarországon is, s egyik vagy másik hívőknek többé-kevésbé önálló gondolkodásához képest avagy eklektikus feldolgozása szerint még újabb egyéni rendszerekhez is vezettek. Közelebbről a szélére sacramentarizmus néven emlegetett zwinglianus, vagyis helvét irány ugyancsak elterjedést vett, még pedig meglehetősen korán. Csakhogy sajnálatosképen erre nézve éppen olyan hézagosan állanak részletes adatok rendelkezésünkre, mint egyáltalában a reformáció hódító útjának legtöbb mozzanatát illetőleg. Sőt mondhatni, hézagosabban, mert itt még kevésbé tudunk egy-egy képet alkotni az itt-ott fennmaradt töredék-vonásokból.

A legelső nyilvánulásai ennek az iránynak is ugyanazokon a vidékeken jelentkeztek, amelyeken maga a reformáció először nyert volt tért.¹ Ferdinánd királynak 1527 augusztusá-

¹ Az az 1525-ben ismeretlen helyen megjelent röpirat, melyet valaki „Conradt Reyssen zu Ofen” álnév alatt az úrvacsora kérdésében Zwingli mellett foglalva állást Bugenhagen ellen írt, a sacramentarizmusnak nem magyarországi terméke. Némelyek szerint Cellarius (Keller) Mihály ágostai lelkész, mások szerint maga Zwingli volt a szerzője.

ban Budán kiadott rendeletéből, melyben eltiltotta a Lutheré mellett a Karlstadt, Zwingli és Oecolampadius eretnekségeit is, követőiket pedig egyképen súlyos büntetésekkel fenyegette meg; még egyáltalában nem következethető, hogy Lutheren kívül a többi felelmegetett reformátoroknak szintén lettek volna már híveik Magyarországon. Megnevezésök abból a gondolatmenetből folyhatott, hogy ha már a Luther tanait nem tűrik, a nála tovább menőkéit még kevésbé lehet megtűrni, és ezt minden félreértés és félremagyarázás kikerülése végett nyíltan ki is kell jelenteni. A sacramentarismusnak bizonyos mértékű elterjedtségére már inkább lehetne abból az utasításból következtetni, melyet Várday érsek 1530 áprilisában adott ki az alsó bányavárosok papjai részére. Am annyi mindenféle idejétmulta régebbi „eretnekséggel“ együttesen sorolta fel az oecolampadianusokét és zwinglianusokét („wyglancianusok“), hogy az egészből aligha szabad egyebet vagy többet kiolvasni, mint az eretnekségektől való óvakodás egyetemes elrendelésének tudakosságából való részletezését.¹

Annyi azonban mindazáltal tény, hogy ismételten védekezés történt benne a sacramentarismus ellenében is, és valóban közvetlenül ezen tilalmaztatása évében hirdetőre talált az Kísszebenben egy János nevű pap személyében, aki — úgy látszik — a sacramentarismust és anabaptizmust egybeolvasztó törekvést képviselhetett. Csakhogy igen hamar, még annak az évnök a folyamán elhallgattatták a Luthertől saját tana mellett állhatatosságra buzdított azonvidéki lelkészek, közöttök első helyen Erdélyi Antal kassai plébános, aki mellett még Philadelphus Antalnak, az előzőleg Kísszebenben, később pedig Besztercebányán anabaptisták ellen harcoló eperjesi prédikátornak ismeretes a neve az új eszmével szemben küzdelemre keltek sorából.²

Pár év multán, 1534-ben már egyenesen a zwingliánus „eretnekség“ ellen lépett föl egy rendeletével Ferdinánd király, amely tény már magában véve is ennek feltünőbb terjedését bizonyítná, még ha nem is hivatkoznék reá maga a rendelet is, hogy kibocsátására éppen ez a terjedés szolgáltatta az okot és alkalmat. Kinyilvánítá benne a király, hogy az országai számos helyén mutatkozó eme „dögvész“ nem tűri meg és kiirtására törekszik.³

A fenyegetés azonban a fenforgó országok körülmények

¹ K. E. E. II. 37. l.

² K. E. E. II. 91—2. l.

³ Protestáns Szemle 1913. 518. l. — Történeti Szemle 1914. 124—5. l.

közt nem tehetette meg a várt hatást. A reformációnak a külsőségekben teljes következetességgel keresztülvitelére való igyekvés, valamint annak a belátása, hogy a lutheri úrvacsora-tan, bármennyire eltér is a katolikustól, de a természeti lehetőséggel emennél semmivel sem áll kevésbé merev ellentétben, sokak lelkében engedett tért szabadabb felfogásnak. Nem lehetetlen, sőt könnyen lehetséges, hogy egyenesen Karlstadti Bodenstein András ama felfogásának is akadtak hívei, mely szerint az úrvacsora nem több, mint a Krisztus megváltó áldozati halálának emlékeztetőre és hirdetésére rendelt szertartás, amiben a kenyér és bor pusztja jegyek levén, a Krisztus teste és vére semmiképen nem közöltetik a résztvevőkkel.¹ Annál inkább akadhattak a Zwingli kevésbé radikális, de hasonlóképen észszerű vélekedésének, amely eleinte kevésbé, de utóbb jelentékeny engedményt tett annak az álláspontnak, melynek alapján az úrvacsora szentségi jellegét érintetlenül hagyta a reformációnak valamennyi árnyalata. Levonván e megállapodás önként kínálkozó következményét, akármennyire elutasította is a Krisztus teste természeti, valódi és állagi² jelenlétének és magunkhoz vételének gondolatát, előbb csak mellékesen, később már teljes mértékben indokoltnak látta ezt azzal helyettesíteni, hogy a Krisztus teste szentségileg jelen van az úrvacsorában és hit által lelkileg táplál.³ Ez a kérdésnek vallásos oldalát is tökéletesen kielégítő megoldás, kivált miután ő ezeknek a kifejezéseknek még észszerűbb értelmét adta magyarázataival, magától érthetőleg gondolkozóba ejtette a lutheri és karlstadi szélsőségek között hánykódókat és hazánkban is feltétlenül

¹ Barge H.: Andreas Bodenstein von Karlstadt. II. 156. s köv., főleg 171. l.

² Latinul: substantialis. A substantia szót a legtöbben lényeknek szokták fordítani, de helytelenül. Még a Finály Henrik nagy és jó szótárában is ennek van mondva tévesen. Pedig a lényeg szónak az essentia felel meg s a substantia egészen más valami. Énnélfogva a transsubstantiationak is egészen rossz magyar kifejezése az átlényegülés.

³ V. ö. „Commentarius de vera et falsa religione“ (1525.) c művének magyar fordítását (1905.), p. o. 209. és 212. l., főleg pedig „Christianae fidei expositio“ (1531.) c. hitvallási iratát a Niemeier-féle „Collectio confessionum . . .“ (1840.) 44., 47. és 48. lapján. Bullinger is megállapította már 1545-ben a lutheri vádaskodásokkal szemben, hogy Zwingli szerint az úrvacsorában a Krisztus valódi testét „sacramentaliter et spiritualiter“ eszi a vallásos, hívő és szent érületű ember (Orthodoxa Tigurinae ecclesiae ministrorum confessio. 12. l.). Ugyanebben az értelemben körvonalozta Lavater Lajos is a Zwingli álláspontját, vagyis hogy szerinte „a Krisztus teste és vére lelkileg, nem testileg, nem szájjal, hanem lélekkel és hittel élveztetik“ (Historia de origine et progressu controversiae sacramentariae de coena Domini. II. ed. Tiguri, 1672. 1. l.).

nagyon sok gondolkozó emberben szült hajlandóságot a hozzá való csatlakozásra.¹

Közéjük tartozott Révay Ferenc is, aki a Zwingli elvének behatóbb tanulmányozása folytán erős kétségeket kezdvén táplálni a Luther konzervatív úrvacsora-tanának helyessége felől, közvetlenül magához Lutherhez fordult megnyugtatóért. Ez 1539 augusztus 4-én kelt válaszában néhány odavetett érvvel iparkodott meggyőzni Révayt a saját igazsága felől, a legnagyobb nyomatékkal azonban azt a tételét hangsúlyozta, hogy nem a megértés, hanem az elhívés üdvözít.² Csakhogy Révay ilyen könnyedén nem volt meggyőzhető és Luther kénytelen volt e tárgyban több ízben is fejtegetni előtte a maga nézetét.³ Ennek és Stöckellel való szoros összeköttetésének dacára még évek múltával is (1548-ban) bevádolták a királynál úrvacsorai tanáért, s már erélyes eljárás volt ellene elrendelve, mikor aztán valahogy igazolni bírta magát.⁴

Elgondolható, hogy nem egyedül ezt a nagytekintélyű főurat foglalkoztatta az akkori időkben annyi izgalmat okozott kérdés. Rajta kívül még számosan habozhattak, esetleg éveken át is, hogy kivel tartsanak, melyik véleményt fogadják el a magokénak, hova csatlakozzanak? A papok talán még inkább, mint a világiak. Hiszen nekik nyílt elsősorban alkalmok rá, hogy megismerkedjenek a különféle felfogásokkal, és főképen rájuk hárult a feladat, hogy útbaigazítsák gyülekezetök tagjait az ellentétes irányok között. A reformáció munkájában egy felette fontos tényező volt az, hogy a nép lelki vezetői a saját lelki alakulatuk és hajlamaik szerint foglaljanak állást a fölmerülő nagy elvi kérdésekben. Kivált a tanultabbakra, az értel-

¹ Akárhányan vannak, akik a Karlstadt nézetét tulajdonítják Zwinglinek, sőt néha még valami, azon is túlmenőt gondolnak az övének. Még tanult írók is belésemek ebbe a tévedésbe, talán attól vezetve önkéntelenül is, hogy ennél fogva vallásosabb jellegűnek láthassák a Calvinus álláspontját. Pedig ez igazában véve csupán annyiban tért el Zwinglinek a végleg megállapodott elvétől, hogy míg ez jelképes értelemben vette a Krisztus testének a hívő lelke által való élvezését, addig Calvinus, ki Institutiója első kiadásában még körülbelül egyetértésben állónak mutatkozott Zwinglivel s legfeljebb egyes kifejezései burkolva foglaltak magokban egyebet, utóbb már nyíltan nagy súlyt helyezett a hívő lelke által való élvezésnek szó szerinti értelemben való vételére, vagyis végleges álláspontja szerint valósággal eszi a hívő lelke a Krisztus testét. Ez a természeti lehetőséggel szintén ellentétbe jutása vont a reá a „lutheránuskodás“ vádját, s tényleg közvetítés és egyeztetés volt vele a célja eredetileg.

² K. E. E. III. 385—6. l.

³ K. E. E. IV. 338. l.

⁴ K. E. E. V. 117—8. l.

mesebbekre várt ez a hivatás, már csak abból a szempontból is, hogy azután a többieket hasonlóképen tájékoztatni legyennek képesek, hogy hova forduljanak, merre induljanak. A maga korában társai között legkitünőbb Dévai Biró Mátyás sem hanyagolta el ezt a kötelességet, s kétségen kívül hosszas tépelődés és alapos megfontolás után odahagyva addigi luther-melanchthoni, inkább lutheri, mint melanchthoni álláspontját, határozottan a helvét irányhoz csatlakozott.¹

Ez már 1543-ban, mindjárt Németszágból való harmadik hazatérte után történhetett. Ottani időzése alatt volt ugyanis módjában a legbehatóbban és legrészletesebben megismerkedni a kort mozgóató kérdéseknél egész sorával és mindazokkal a nézetekkel, melyek e kérdések felől megnyilvánultak. Valószínű, hogy már akkor tisztában lehetett az úrvacsoráról ápolt meggyőződésében beállott változással, amikor hazafelé utaztában Wittenbergen keresztüljőve, Luther személyesen adta át neki valamelyik ebben a tárgyban írt dolgozatát.² De ez legfeljebb annyival hatással volt rá, hogy egyelőre, míg annak érveivel is megismerkedik, elhallgatta Luther előtt újabb állásfoglalását.³ Ám idehaza aztán egyáltalában nem titkolta. Mindamelllett — úgy látszik — békeségben munkálkodott együtt a lutherizmus mellett maradókkal. Erre mutat Stöckellel való jó viszonyának további fenmaradása,⁴ meg az a körülmény, hogy a Drágfy Gáspár kormányzata alatti vármegyékben és birtokához tartozó uradalmakban ennek dacára megtudott férni azokkal a papokkal, kik lutheri elveikről határozott hitvallást tettek kevéssel az ő halála után tartott 1545-iki erdödi zsinatukon. Ő egyébként némiképen közvetítő jellegű, de azért a Zwingliéhez közelebb álló véleményt vallott a magáénak, mely a jelek szerint egészen önálló lehetett.⁵

Alighanem a Dévai tollából,⁶ de ha bárki máséból is,

¹ Révész Imre „Dévai Biró Mátyás tanításai“ c. jeles művének egyik bírálója azt a reménységét fejezte ki, hogy további tanulmányozás útján majd fog még Révész Calvinusra emlékeztető tanokat is találni Dévaibanál. Hogyne! p. o. a szentháromság tanát, a Jézus feltámadását és több más ilyeneket, amelyek azonban nem szerepelvén megkülönböztető vonásokul Luther és Calvinus között, nem is szolgáltathatnak rá alapot, hogy a megkülönböztető vonásokkal szemben belőlök következtethesse valakinek ehhez vagy ahhoz tartozását egy igazán tudományos mű szerzője. V. ö. különben a Révész könyvéről írt egyik bírálatomat (Theologiai Szaklap 1915. 295—9. l.).

² K. E. E. IV. 338. l.

³ V. ö. K. E. E. IV. 350. l.

⁴ K. E. E. IV. 338. l.

⁵ V. ö. K. E. E. IV. 338. l. és Theologiai Szaklap 1915. 298—9. l.

⁶ Protestáns Szemle 1916. 39—42. l.

mindenesetre a helvét iránnyal rokonszenvező és amellet mégis minden irányban független gondolkozásának mondható egyénéből eredtek azok a tételek, melyek protestáns részről állítottak össze megvitatás végett a Nagyváradra 1544. július 23-ára kitűzött s a katolikusokkal tartandó disputációra. És ha csakugyan ezeket a tételeket, közelebbről közülök a huszonkettediket képviselték a vitában résztvevő protestánsok, ebből a helvét iránynak már némely tekintetben jelentékeny térfoglalásáról nyerünk bizonyosságot. E pont egy körülbelül némi javításra szoruló és ehhez képest általam itt ki is javított magyar fordítása szerint ugyanis ekképen hangzik: „Az úrvacsorában a kenyér és bor saját állaguknak (az eredetiben bizonyosan „substantia“) épségében maradván, általok a Szentlélek az igével hat; a kenyér és bor vételnél nem üres jegyek, hanem valósággal magának a jegyzetnek, vagyis a Krisztus lelki (az eredetiben bizonyosan „spiritualis“) testének és vérének mutatói, közlöi és kiszolgáltatói“.¹ Am ez a térfoglalás — ismétlem — csak némely tekintetben, azaz inkább csak a főelv tekintetében történt meg, amennyiben a szertartások egyszerűsítése terén itt még mindig nem jutottak el a gyökeres újítás állapotáig. Ezt onnan lehet következtetni, hogy ugyan e tételek huszonnegyediké fentartá az úrvacsora vételekor való térdeplést.

A helvét irány megkülönböztető tanítása és illetőleg eljárása még így is szegyet ütött a fejébe sokaknak már a negyvenes évek elején, első sorban bizonynal azokban a helységekben, ahol a pap annak a szellemében kezdett prédikálgatni.² A konzervatívabb gondolkozásúak méltónak érezhették azon való felháborodásukat, hogy miután ebben az időben immár maga Luther sem vonakodott némely újabb reformoknak a szertartásokban való életheléptetésétől és mindinkább előtérbe állította a papizmustól való eltéréseit, még sem tudnak mellette megállani egyesek, hanem újabb és újabb módosításokat akarnak és mernek ejteni a hittételeken is, a szertartásokon is. Azonban ez az ellenhatás, melyet számosakból és egyelőre talán a nép zöméből is kiválthatott a zwingliánizmusnak itt-ott való feltűnédezése és elterjedése, nem akadályozhatta meg, hogy kivált a külföldet látogató lelkészjelöltek teljes alaposággal tisztába igyekezzenek jöni a különféle irányokkal. Ilyen

¹ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1880. 1456. l. A „lelki test“ kifejezést már Zwingli életében is használta valaki, ő azonban alaposan lecsepűzte, mint képtelenséget (Commentarius magyar fordítása 212. l.).

² Macarius József levele Bullingerhez (Böhl: Confessio helvetica posterior 1866. 110—12. l.).

nem egyedüli lehetett az a Pesti Macarius József, ki évekig tartó wittenbergi tanulása után³ 1544 tavaszán vándorútra kelve, Speierből jövet előbb Strassburgban állapodott meg, hogy ott megismerkedjék Bucerral és úrvacsora-tanával. Bucer át is adta neki írásban eme tárgyú hitvallását, valószínűleg ugyanazt, amelyet Heltai Gáspár 1550-ben közzé is tett.⁴ Macarius innen Zürichbe látogatott el, ahol nyolcnapi időzése alatt (június 13—21.) személyesen is, levélben is érintkezésbe lépett Bullingerrel, akit szintén arra kért, hogy írásba foglalja számára ugyanazon kérdéstről szóló véleményét.⁵ Ezután Konstanzba ment, hol Blaurer Ambrussal értekezett, július 6-án pedig Ágostába érkezett és ott Musculus Farkassal tárgyalta.⁶ Végül körútja befejezéseképen nemsokára visszatért Wittenbergbe,⁴ itt azonban mihamar behódolt Luthernek.⁵ Mint ennek híve került aztán a Nádasdy Tamás környezetébe, ennek unokaöcse. Majlád Gábor mellett nevelői tisztelet teljesítvén éveken át,⁶ körülbelül még 1550-ben is.⁷

Arról viszont nincsenek adataink, hogy a Svájcban még odább utazó, Genevában 1544 szeptemberében Calvinust fölkereső, azután pedig mintegy félévig Strassburgban tartózkodó Belényesi Gergely⁸ csatlakozott-e vajjon a helvét irányhoz, avagy nem? Es általában nincsenek arról, hogy kik lehettek a negyvenes évek folyamán azok a magyarországi reformátorok és prédikátorok, akik Macariushoz hasonlóan szintén írásbeli felvilágosításért folyamodtak Bullingerhez és sikeresen terjesztették a tőle kapott választ,⁹ és akik mind ebbeli, mind egyéb fáradozásukkal a sacramentarizmusnak olyan feltűnő mérvű elterjedését érték el, mellyel szemben már 1548-tól

¹ 1540 november 22-én iratkozott be az egyetemre (Förstemann: Album . . . 185. l.).

² A macarius-félével egyező szöveg „Resolutio fidei“ c. a. megjelent a „Scripta Anglicana“ c. kötetben 1577-ben (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1913. 7. sz.).

³ Böhl: i. m. 110—12. l.

⁴ Erdélyi Protestáns Közlöny 1878. 530. l.

⁵ Századok 1874. 176. l.

⁶ Herminjard: Correspondance des reformateurs. IX. 372. l.

⁷ 1547-ben való ebbeli működésére vonatkozólag l. Századok 1893. 459. l., Nádasdy Tamás nádor családi levelezése 136. l. és Pray: Epistolae procerum regni Hungariae II. 172. l.

⁸ Verancsics ekkor írt hozzá levelet Sárvárról (Összes munkái VI. 33—4. l.).

⁹ Calvini Opera XII. 52—55. l.

¹⁰ Bullinger maga hivatkozik reá 1551 júniusában küldött s levélalakba foglalt értekezése (az 1559-ben kinyomatott Libellus epistolaris, illetőleg Institutio) előszavában. V. ö. Irodalomtörténeti Közlemények 1896. 53. l.

kezdvé szükségesnek találta Ferdinánd király a magyarországi országgyűléseken szigorú intézkedéseket tétetni. Ezekhez az intézkedésekhez a lutheránusok elgondolhatólag készségesen hozzájárultak, s így semmi nehézségbe nem került annak törvénybe iktatása, hogy „a . . . sacramentariusokat . . . akik még feles számmal vannak az országban, messze el kell űzni mindenki jószágairól . . . s többé be nem szabad őket . . . fogadni az ország határain belül“ (X¹. t.-c.).¹

A lutheránusok a saját hatáskörükben is megtették a lehető a helvét irány elfojtására. Néhol már önállóan szervezkedni kezdő egyházok majdnem egyidejűleg a maga eszközeivel is megindította a messzebbmenő nézetek elleni védekezést. A „Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transsylvania“ c., 1547-ben megjelent egyházszerkezeti szabályzat XIV. és XV. szakaszába határozott rendelkezéseket iktatott be meggátlásukra az ebben a munkálatában egyébiránt inkább melancthonin, mint lutheri szellemet átültető Honterus.² Az előbbi szakaszban cenzurát léptetett életbe az Erdélybe behozandó könyvekre, nehogy „a biztos ítélőképeség nélkül belölők merített vélemények megfertőzzék és félrevezessék a népet“; az utóbbiban pedig a „keresztyén-ellenes tévelygésekről és helyreállított katolikus igazságról“ szóló prédikációk tartását kötötte lelkökre az egyházlátogatást végző espereseknek.

Nyilvánvaló, hogy sokkal inkább a sacramentariusok ellen szólott mindkét intézkedés, mint bármilyen másféle elvűek ellen. Hiszen ilyeneknek még semmi nyomuk nem volt Erdélyben, a helvét iránynak pedig már könnyen lehettek barátai egyesek! De viszont — amint látszik — még ekkor elegendőnek gondolták a nagy általánosságban való óvakodást. Ellenben a felsőmagyarországi öt szabad királyi város a két évvel későbbi keletű hitvallásában már félreismerhetetlenül a helvét iránnyal szemben is körvonalozta tanait.³

Sikere azonban nem lett sem az állami, sem az egyházi részről megindított kísérletezéseknek. Lehetséges, hogy a világi hatóságok által elrendelt intézkedések csak szórványosan, vagy pedig immel-ámmal hajtottak végre. Az kétségtelen, hogy hatály nélkül maradtak, annyira, hogy a sacramentariusok, kik a törvény meghozatala előtt „feles számuk“ ellenére alig ado-

¹ Fraknoi: Magyar országgyűlési emlékek III. 219. l.

² Theol. Studien und Kritiken 1900. 593. l. (Köhler tanulmánya.)

³ Klein: Nachrichten . . . I. 341. l. szerint Stöckel és Radácsi szintén belekeveredett a sacramentarisimus gyanújába, de ez az állítás semmiesetre sem támaszkodhatik egyéb alapra, mint Ferdinándnak az ezen városok elleni általános gyanújára, mely éppen e hitvallásnak létet adott.

gattak életjeleket magokról, éppen e tájban nagyban kezdtek szaporodni. Luthernek 1546-ban bekövetkezett halála után tekintélyét egy időre csaknem csorbíthatlanul Melanchthon örökölte, aki már 1540-ben az ágostai hitvallás módosított alakjában némi engedményt tett a helvét iránynak. De midőn eme kérdés, valamint a lipcei interim, a synergista vita és más tanbeli ellentétek miatt sokat veszített tekintélyéből, mindenki szabadságot és bátorságot kezdett venni magának arra, hogy véleményét nyilvánítgassa. Hogyne! mikor akárki meggyőződhetett már róla, hogy magok a lutheránusok is nemhogy egységesek volnának, hanem nagyon is sokféle ágaznak nézeteik. Így aztán őszintén mert megnyilatkozni akárhány olyan is, akit előbb a Luther tekintélye meg híveinek az ő személyében összpontosuló egységessége és erre való törekvése visszatartott vagy hátráltatott a helvét irányhoz való közeledésében. A reformációt fokozatosan úgy is egyre teljesebbé tette a külsőségek terén már Luther is, és így számosak előtt, még talán olyanok előtt is, akik előbb perhorreszkáltak minden, az ő tetszése szerintnél továbbmenő cselekvést, vagy akik az ő életében kész veszedelemnek tekintettek bármely, az övétől eltérő eszmét, ezentúl már egészen természetesnek tűnt fel a további tisztogató és javítgató kötelessége és kívánalma. És az elvi téren hasonlóképen lehetetlenné vált elzárkózni annak beismerése előtt, hogy midőn különféle kérdésekben oly sok különböző árnyalat harcol egymással az érvényesülésért, teljes jogosultsága van éppen az úrvacsora dolgában is egy továbbmenő nézetnek, s azt egyedül azért, mert eltér a Lutherétől, éppen úgy nem lehet eretnekségnek, tévelygésnek tekinteni, mint azokat a bárkinél is előforduló véleményeket, amelyek szintén nem voltak hajszálig egyezők amazéval, és különösen halála után egymásra kifejezést kerestek magoknak.

Ettől a türelmes állásfoglalástól immár csupán egy lépésnyi távolságban állott ama másik felfogásnak behatóbb megszemlélése, azután annak megfontolása, hogy Melanchthon Luthernek a tiltakozása nélkül próbált ahhoz némileg közeledni, és végül mindezeket befejezőleg az elfogadása. Kivált a helvét irányúak között e tekintetben fölmerült s egyébként is csak értelmezéssel különbségnek az 1549-ben létrejött Consensus Tigurinusban való ideiglenes és látszólagos kiegyenlítése, amidőn Calvinus elhallgatván a maga „lutheránuskodó“ elvét, a kifejezésekben is majdnem egészen a zürichi álláspontra helyezkedett és a csupán némileg tompított zwingliánus felfogás mintegy egyetemes megpecsételést nyert,¹ nagy befolyással

¹ Erre nézve is lényeges és tetemes tévedésben vannak azok,

lehetett a helvét irány és ebben a Zwinglitől eredő tanfoglalom népszerűsítésére. A nyomtatásban 1551-ben megjelent hitvallás úgyszólván egy immár véglegesen külön szervezkedett református egyház életnyilvánításául tünt fel és alkalmat adott rá, hogy ahol csak voltak már követői a helvét iránynak, mindenütt erőlesebb cselekvéshez kezdjenek elveik terjesztése és a saját körükben teljes szabadságuk megszerzése végett.

Hogy sokfelé lehettek velök egyetértők, azt csupán egyes jelek mutatják ugyan, de azért tökéletesen bizonyosra vehető. Éppen a Consensus Tigurinust már kéziratban többen átnézték és helyeselték magyarországiak is,¹ ami vagy úgy eshetett meg, hogy a Zürichbe történetesen el-ellátogató magyaroknak adta kezébe Bullinger elolvasásra, vagy pedig hazájokba küldte az általa már követőikül ismert magyaroknak. Hiszen — miként már említve volt — Révay Ferencnek, a nagytekintélyű nádori helytartónak 1548-ban igazolnia kellett magát az úrvacsora dolgában vallott felfogásáért, a következő évben pedig azt állította volt Várday érsek az előkelő Forgách testvérekről, hogy a „luther- és zwingli-féle tévelygéseknek adták magokat“,² s a nyitra vármegyei Komjáton terjesztetik is azokat. Hogy aztán miben állott közelebről a zwingli-féle tévelygésök, arról részleteket nem közölt, de nyugodtan elfogadható, hogy lehetett alapja az éppen e felőli vádaskodásra. Nyomai vannak annak is, hogy Pozsonyban már 1550-ben szintén szép számmal lehettek zwingliánusok.³ Hogy pedig a társadalomnak a legkülönbözőbb rétegeiben elterjedve kellett már lennie a helvét iránynak, nyilvánvaló abból, hogy még olyanok is csatlakoztak hozzá, akik hivatali állásuknál és ebből rendszerint folyó alkalmazkodási készségöknél fogva szinte természetesen arra lettek volna ráutalva, hogy egyenesen ellene dolgozzanak, legalább is a lutherizmuson túlmenő valamennyi szabadabb elvnek. Hányan és hányan lehettek már hívei a helvét iránynak a függetlenebb társadalmi osztályokból akkor, amikor magának a királynak a környezetébe is behatolt! Hiszen 1550-ben már a tanácsosai között is „különféle szektákhoz“ tartozók találkoztak, éppen az ő tudtával is.⁴ Ugyanez időre

akik félreértik a Zwingli úrvacsorai felfogását és végképen figyelmen kívül hagyják ennek 1531-iki, véglegesen megállapodott kifejtését.

¹ Bullinger levele Vadianushoz St. Gallenbe 1551 március 8. (Corpus Reformatorum XLII. 71. I.)

² K. E. E. V. 178. I.

³ K. E. E. V. 427. I.

⁴ K. E. E. V. 320. I.

egyébfajta alkalmazottjai nemkülönben gyanusakká váltak előtte, amennyiben az egri és valószínűleg a többi várnak is a királyi ellenőrei meg voltak bízva vele, hogy a várhivatalnokok között nemcsak a netaláni lutheránusok, hanem „más szekta emberei“ után is kutassanak.¹

Tényleg névszerint is reá tudunk mutatni sacramentariusokra mind a királyhoz közelálló udvari emberek, mind éppen az egri várban alkalmazottak sorából. Emezek közül Fígedi János valamikor az 1555 tavaszát megelőző időben sacramentarius prédikátort vitt be a várba, érthető megütközésére az ott székelő káptalannak;² amazok közül Fejértóy János magyar kancelláriai titkár éveken át állandó levelezésben állott mind Musculus Farkassal, 1549-től fogva berni tanárral, mind pedig Bullingerrel, a helvét reformációnak ezen akkor legnagyobb tekintélyt élvező vezérférfiával,³ és vele azonos irányt követett az ugyanabban a hivatalban működő Tolnai Mátyás, Kerekes Sebestyén, Paludi Imre, Lysth János és Steinberger Bódog,⁴ akik — úgy látszik — teljes nyíltsággal tárgyalhatták egymás között a vallásnak akkor minden felett közérdeklődést keltő kérdéseit.

És ha már a királlyal jóformán közvetlen érintkezésben állók között ennyire ki volt fejlődve a reformáció következetesebb keresztülvitele iránti rokonszenv: mennyivel inkább áthathatta az az egész országban a gondolkodni tudók nagy többségét! Bizonyára nem ok nélkül nyomatta ki 1550-ben Heltai Kolozsvárt, tehát legalább is az erdélyi közönség tájékoztatására Bucernek az úrvacsoráról szóló és már egészen a lutherizmushoz hajló hitvallását s vele egy füzetben Brenznek annak szereztetési ígéről egyenesen a sacramentariusok ellen írt magyarázó levelét.⁵ És abban sem kevés a valószínűség, hogy az új irány terjedésének éppen hazája földjén való látása, vagy legalább is a róla kapott értesülés szülte meg a helvét irány ellen magyar ember tollából kikerülő legelső polémikus munkát. Az előbb Krakóban, 1547—9-ben Bécsben tanult, s amott baccalariusi, emitt magiszteri rangot nyert, azután meg a padovai egyetemre ment Draskovich György ugyanis Padovában egy könyvecskét nyomtatott ki 1551-ben ilyen címmel: „Confutatio eorum, quae dicta sunt a Joanne Caluino sacra-

¹ K. E. E. V. 547. l.

² Történelmi Tár 1881. 683. l.

³ Ez utóbbival 1551 kora tavaszától kezdve, amazzal már előbb is.

⁴ Erdős Károly: Bullinger Henrik és Fejértóy János levelezése.

14. lap.

⁵ Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. II. 46. sz.

mentario super verbis Domini: hoc est corpus meum". A 23 levélre terjedő dolgozatot nagybátyjának, György barát nagyváradi érseknek ajánlotta a szerző 1551 február elseji kelettel.¹

Nemsokára személyes tapasztalatai alapján állapotokról és eseményekről is alkalma nyílt tudósítást adni a sacramentariumról illetőleg. Mint már nagyváradi kanonok és aradi prépost 1552 júliusában részletes jelentésben közlé az udvari kancelláriával, hogy a sacramentariusok tévelygése a nagyváradi dioecesis területén a már meggyökerezett lutheránusoké mellett is napról napra tovább terjed és immár sokan vannak meggyőződve annak igazságáról. Fő hirdetőjéül Márton debreceni plébánost nevezé meg, aki szerinte a Berengar rég eltemetett eretnekségét élesztette fel, amennyiben az az elve, hogy Krisztus elválván az apostoloktól a mennybe ment és teste ennek egy bizonyos meghatározott részében helyezkedett el; és hogy tévednek ennél fogva, akik azt hiszik, hogy az oltáriszentségben a Krisztus teste és vére akár transsubstantiatio útján, akár másképen valósággal és ténylegesen jelen van. Azt mondja tehát, hogy az úrvacsorában sohasem beszélhetünk a Krisztus teste és vére felől, hanem ezeknek pusztán a jegyeik és jelképeik felől. Így aztán nem viseltetik tisztelettel a szentség iránt, nem gondoskodik semmiféle oltári díszről, sőt az oltárt is fölöslegesnek tekinti, egyszerű faasztalt elegendőnek nyilvánítván. Úgyszintén a papi öltözeteket is végképen megveti, még istentisztelet alkalmára is elegendőnek tartván a hétköznapi ruházatát.²

A debreceni plébánosnak, Kálmáncsehi Sánta Mártonnak ezek a karlstadtinak látszó elvei abban az alakjukban, ahogy őnmaga kifejthette őket, mind a zwingliánizmus alapján állhattak. Hirdetésök sikerének fokmérőjéül a Draskovichtól előadottakon kívül talán az az ellenhatás is elfogadható bizonyos tekintetben, melyet a lutherizmushoz ragaszkodó papok részéről váltott ki. Ez náluk, miután alkalmasint minden egyéb fegyverből kifogytak már, abban az egyedül tehetetlenségök érzete által sugalhatott lépésben nyilvánult meg, hogy Kálmáncsehit az 1552. év első hónapjai valamelyikében tartott püspökladányi zsinaton eretneknek nyilatkoztatták és az ide tartozó minden régi (katholikus?) szertartás alkalmazásával kiközösítették egyházokból. Ő ugyan viszont szintén kiátkozá a zsinat

¹ U. o. III. 398. sz. Cím lapjának hasonmása Veress Endre: A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. 49. l.

² Századok 1887. 398—9. l.

tagjait¹, de azért minden valószínűség szerint mégis csak ekkor kellett történnie annak a későbbi korú történetíróktól közelebbi időpont megállapítása nélkül följegyzett eseménynek, hogy eltávolított Debrecenből. Ebből következtethetőleg Dévai — ha csakugyan működött ott —, a külsőségek terén nem nagyon érvényesíthette vagy talán nem is iparkodott érvényesíteni a helvét irányhoz hajlását, mely az 1544. évi hitvitai tételekben sem terjedt ki a szertartásokra. És — amint látszik — miként Kálmáncsehinek debrecenvidéki paptársai közt, éppen úgy magában Debrecen város 1552-iki hatóságában is túlsúlyra bírt még ekkor vergődni a konzervativizmus.

Kálmáncsehire és az általa képviselt ügyre nézve ez sem volt megsemmisítő erejű csapás. Egy jóval hatalmasabb pártfogóra tett szert: Petrovics Péterre, akinek Flacius Mátyás — mindenestre közös szláv származásuk tudatából kiindulva — 1550-ben a pápa primatusa ellen küzdő kiadványát² ajánlotta volt, de, aki bármennyire egyetértett is ebben a kérdésben ezzel a később olyan nagy szerepet játszó németországi theologussal, mindamelllett merev lutherizmusából teljességgel nem sajátított el egyetlen parányit sem. Ellenkezőleg, rendkívül nagy szolgálatokat tett a helvét iránynak és ha bizonyára már azelőtt is vonzódott hozzá, annál buzgóbban fogta pártját, nihelyt annak egy olyan szilárd meggyőződésű és lankadhatatlan tevékenységű apostola jutott az ő közvetlen környezetébe, mint éppen Kálmáncsehi. Minden jel arra mutat ugyanis, hogy ez Debrecenből még 1552 első felében a Petrovics munkácsi uradalmának székhelyére távozott s ott kapott alkalmazást, feltétlenül a földesúr akaratából kifolyólag.

És már ebben az évben két sacramentarius irányú zsinatot tartottak a beregvármegyei lelkészek. Csak a másodikra vonatkozólag vannak adataink, de bizonyos belőlök, hogy a közvetlenül megelőző zsinat hasonló szellemben nyilatkozott volt és hozzá vala meg végzéseit. A későbbi 1552. december elsején tartatott s a rajta jelen voltak közül tizenhatnak a neve is fennmaradt. Közülök Kálmáncsehin kívül Radán Balázs beregszászi lelkész és Pelbárt ugyanoda való iskolaigazgató érdemel különösebb figyelmet. Mindkettő azért, mert jelenlétük nyilván bizonyosság reá, hogy Beregszászban volt már ekkor protestáns egyház, még pedig annyira népes, hogy már is külön szervezett tanítói állással bírt. Radán meg még azért

¹ U. o. 399. l.

² „Scriptum contra primatum papae ante annos 100 compositum. Item M. F. I. de eadem materia“.

is, mert neki az a szomorú sors jutott részébe, hogy vallásáért pár év multán vértanuságot szenvedett egy szerzetes fanatizmusa következtében, aki lelőtte szintén ott Beregszászban, talán 1557-ben.¹ A többi jelenvoltak közül a következőknek ismeretes a neve: Tolnai Balázs, Batizi Mihály, Bácsi Kelemen, Csucsi Lőrinc, Kállai Lukács, Tutacsi Ferenc, Szőlősi Péter, Eszéki Balázs, Szemere Pál, Dézsi Tamás, Türei János, Décsi Bálint, Pesti Gáspár. Ezeknek a működési helyeiről egyáltalában nem tudunk semmit, de minden bizonynyal ezen vármegye magyar községei közül hirdették megfelelő számúban az evangéliumi tanokat.

Ez a beregszászi zsinat későbbi adatok szerint a következőket határozta az újabb szellem terjesztése érdekében: megszüntette a fülbegyónást és helyébe a nyilvános bűnbemutatást tette; megtiltotta, hogy a már eltávolított oltárokat újra felállítsák valahol, de megengedte, hogy ahol a gyülekezet tagjai makacsul ragaszkodnak a megmaradotthoz, ott arról osszák a lelkészek az úrvacsorát, csak hogy az erről szóló helyesebb felfogást hirdetve és ápolva; mindezeket előzőleg pedig ismét állást foglalt az úrvacsora kérdésében már előbbi alkalommal nyilvánított véleményök mellett, amely a többi határozatokból bizton kilátszóan egészen a helvét irány szellemével volt megegyező.

Alighanem a Kálmáncsehi messze vidékekre kiterjesztett tevékenységének sikerült azt is kivinnie, hogy Erdélyben — természetesen csak néhol — már a következő 1553. évben „az oltárok, faképek és némely ékességek letételének“ és „azonképen az keresztségbeli babonások, ördögűzések, kereszthányások megromlának“.² Ez az eredmény annál inkább a helvét irány hatásának tulajdonítható, mivel mindezek még másfél évtized multával is megvoltak a lutheránusoknak maradt százoknál.³ Ugyancsak az új irány által fölvetett kérdések foglalkoztatták a következő években a szatmárvidéki protestánsokat is, akik 1554 március 13-án Óváriban tartott zsinatukon az úrvacsora tanán kívül arról is tárgyaltak, ha

¹ Az, hogy az ő halála nemét némelyek Kálmáncsehinek tulajdonították, lehetséges, hogy oman eredhetett, hogy ugyanegy évben történt a haláluk. És az is lehetséges, hogy a Beregszászban kilátáshelyezett „beneficium“, melyért Szegedi Gergely még Wittenbergből hálalkodott 1557 első felében Petrovicsnak, éppen a Radán halálával üresedett volt meg, de azután mégis más valakivel töltetett be, nem Szegedivel.

² Dávid Ferenc: Rövid magyarázat . . . 1567—1910. F. 1. l.

³ U. o.

vajjon kovászos vagy kovásztalan kenyérral kell-e azt kiszolgáltatni, a feloldozást nyilvános vagy magán alakjában kell-e gyakorolni, a képeket, avagy még az oltárokat is le lehet-e a földesúrak és az egyház (t. i. az egyházi felsőség) belégyezése nélkül rontani, szükséges-e a keresztszülők jelenléte a kisdedek megkeresztelésénél, megtörténhet-e a házasságok megkötése eskü nélkül, szükséges-e az egyházkelés és el kell-e törülni az emberi tekintéllyel rendelt ünnepeket?

Egy gyökeresebb, a magyarok között éppen ekkor Kálmáncsehitől képviselt reformiránynak sok eszmecsereiben fejtegetett és némelyeknél bizonyosan pártolásra talált törekvései jutottak ezekben a kérdésekben kifejezésre, melyekkel szemben azonban a többség még mindig a régi gyepük között kívánt maradni, amint kitűnik ez a zsinat végzéseiből. Ezek ugyanis — mint volt is már ismertetve¹ — a kovásztalan kenyér, a magán feloldozás, az oltárok és képek lerombolásának a világi hatóság jogkörébe való utalása, a keresztszülőknek a keresztelésnél való jelenléte, az egyházkelés és házassági eskü fentartása s az azelőtt bevett ünnepek megtartása mellett foglaltak állást. Az úrvacsora tanáról hasonlóképen lutheri szellemben nyilatkoztak, egyfelől kijelentvén, hogy „az élvezésen kívül, midőn a szelencében tartatik vagy a körmeneteken felmutattatik, amint a pápisták teszik,² úgy itélik, hogy a Krisztus teste nincs jelen“, másfelől annyi engedelményt mégis tévén a helvét iránynak, hogy míg szerintök mind a hívőknek, mind a hitetleneknek osztatik ugyan a Krisztus valódi teste és vére, addig mindazáltal „nem hiszik, hogy a méltatlanoknak is adatik“ az. Itt tehát különbséget tettek a hitetlenek és méltatlanok között, amazoknak előnyére, ami már a jó cselekedetek felőli vélekedésök némi enyhítésével állhatott talán összefüggésben, ha csak nem valami fogalomzavar következménye az egész.

A reform-irány követelésével szemben mereven elutasító magatartást tanusító zsinat határozatai teljességgel nem szegték kedvét a radikális eszmék iránt erős fogékonysággal bíró Kálmáncsehinek. Lankadatlanul hirdette elveit Erdélyben és a Tiszántúl s 1554 folyamán az a hír szárnyalt róla, hogy

¹ Theologiai Szaklap 1916. 257. l. („A protestantizmus továbbterjedése és egyházi különválása Erdélyben, Tiszántúlon és a hódoltságban 1542—1556.“ c. a.).

² Ebből is kétségtelenül kiviláglik, hogy mennyire tévednek azok, akik lutheránus nézetnek mondják a Perényi Péterét, melyet ebben a tárgyban vallott, ennek elvetésében pedig a helvét irány nyomait keresik.

hiábavalónak mondja az imádkozást, mivel szerinte úgy sem hallgat rá az Isten. Ez és egyéb nemkülönben visszatetszést keltő nézetei okozhatták azt, hogy ezen év vége felé Báthory András, a volt erdélyi vajda, akkor királyi főhadparancsnok és országbíró halálra kerestette, de ő elmenekült és elrejtőzött élőle.¹

Követői mégis egyre többen találkoztak s elveik megvalósításán sem szüntek meg munkálkodni. Maga az óvári konzervatív irányú zsinaton püspökké választott Tordai Demeter szintén hívei közé szegődött csakhamar, vagy talán már a zsinat alkalmával is hozzáhúzott hallgatagon. Minthogy pedig Kálmáncsehi különös súlyt fektetett az oltárok eltávolítására², Tordai hasonlóképen ezen a téren igyekezett elvei megvalósítása felé az első lépést tenni. Az óvári zsinat határozott rendelkezése ellenére, anélkül, hogy illetékes világi hatóságának, a földesúrnak, t. i. Báthory Györgynek kikérte volna rá az engedélyét, kihányatta az oltárt az óvári templomból és asztalt tétetett a helyébe. Az 1555. február 24-én Erdődön összeült zsinat ezért eljárás alá vonta és szigorú büntetést szabott reá. Báthory enyhített valamit az ítéleten, de kinyilvánítá egyszersmind, hogy semmiféle újítást meg nem fog tűrni birtokain a törvényes felsőségnek vagy a zsinatnak előzetes megkérdezése és helybenhagyása nélkül.³

Nem lehet tudni, hogy letétetett-e vagy talán lemondott a püspökségről ez alkalommal Tordai, avagy esetleg meghalt mindjárt ezután, de az bizonyos, hogy az ugyanazon évi június 24-én Óváriban tartott zsinaton már Károlyi Boldi Sebestyén töltötte be a szatmárvidéki egyházkerület püspöki tisztét⁴. Ővele aztán meg lehettek elégedve a lutherizmushoz ragaszkodók, mert még akkor is állhatatos híve maradt annak, amikor egyházkerülete úgyszólván testületileg elpártolt tőle, minden valószínűség szerint magának Báthory Györgynek és feleségének, Báthory Annának a helvét irányhoz pár év múlva történhetett csatlakozása folytán, az ők befolyásuk alatt. Egyébiránt ezen az 1555-iki óvári zsinaton is hangot adott némely, a lutherizmustól eltérő hitnézetnek egy Antal nevű pap, aki a hűségés lutheránus ungvári pappal, Péter

¹ Egri Lukács levele 1555 április 9-éről Krakóból kelteve. (A Münchenben levő eredetiről készített másolat dr. Pokoly József egyetemi tanár gyűjteményében.)

² Egri Lukács ugyanezen levele szerint.

³ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 41. l.

⁴ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. 1891. 64—5. l.

magiszterrel együtt vendégül jelent meg a szatmárvidéki papok közt. Ám az Antal elvei pártolásra nem találván, maga is ígéretet tett rá, hogy szakítani fog helytelennek talált felfogásával.¹

Ezidőszerint tehát a lutherizmus mellett nyilatkozott a szatmárvidéki papság. Ám az imént jelzett fordulat nem sokáig váratott magára. Körülbelül már a következő, 1556. év lehetett hozzá a kiindulási pont, amelyben Petrovics Péter Erdélynek és a hozzátartozó magyarországi részeknek legfőbb hatalmasságává, helytartójává nőtte ki magát és elképzelhetőleg meg-megkísérlé befolyását érvényesíteni Kálmáncsehi-
nek és törekvéseinek az érdekében. Az események egybefüggéséből akként vehető ki, hogy midőn ő maga bement Erdélybe, Kálmáncsehit szintén magával vitte, aki aztán hatalmas mozgalmat támasztott ott. Egyes adatok arra mutatnak, hogy a nép előtt tetszetős volt a prédikálása, főleg pedig az anyagiak tekintetében emlegetett igénytelensége. Ámde annál hevesebben ellene szegült a papság tekintélyesebb része. Kivált a kolozsvári papok folytattak vele erős harcot, mint legközelebbről érdekelték, akiknek egyházközségét közvetlenül és leginkább fenyegette a hívek elpártolásának veszedelme. Kálmáncsehi ugyanis a legtöbb valószínűséggel itt ütötte fel tanyáját erdélyi térítői útja alkalmával és ha tett is alkalomadtán kirándulásokat néha vidéki helyekre, újból meg újból visszatérhetett ide, mint a helytartónak szintén legfőbb tartózkodási helyére.

Hogy tudományosabb megalapozással is kifejthesse nézeteit és hogy elejét vegye az oly könnyen fölmerülhető mendemondáknak, írásba foglalta elveit s ekként terjesztette eléjük a lutherizmustól elállani vonakodó papoknak, mintegy vitára híván ezzel őket ezen a mezőn is. A kolozsvári plébános, Heltai és az ugyanott 1555 vége tájától magyar prédikátori hivatalban működő Dávid Ferenc, ez a két irodalmi kiválóság volt mindenestre a tényleg megadott válasz gondolatmenetének megállapítója és egyikök, körülbelül inkább Dávid a megszövegezője. Az ennek következtében kifejlődött, nem is egyszeri polémikus iratváltás² természetesen nem vezetett arra az eredményre, hogy akármelyik fél is meggyőzöttnek vagy éppen legyőzöttnek érezze és vallja magát. Előszóbeli hitvitában is mérközni szándékoztak hát az ellenfelek,

¹ U. o.

² A kolozsvári papok válasza szerint Kálmáncsehi többrendbeli művet írt a felforgó kérdésekben s el lehet gondolni, hogy ők se maradtak adósai egyikre sem.

hogy az összegyülekező hallgatóság láthassa meg és dönthesse el, kinek részén van az igazság. Ennek az időpontja azonban alkalmasint több ízben is halasztást szenvedett, ami miatt aztán a kolozsvári papok célszerűnek gondolták nyomtatásban tenni közzé a Kálmáncsehi vitázó irataira adott egybefoglaló feleletüket, 1556 július 25-éről keltezett előszóban fejtven ki ez elhatározásuk indító okait és az arra világot vető körülményeket. A nyomtatvány címe ez volt: „Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmancha“,¹ de példány nem maradt fenn belőle korunkra.

Midőn Kálmáncsehivel emígy próbáltak leszámolni, ezzel majdnem egyidejűleg, mindjárt másnap Szegedi Lajos krasznai plébános ellen a templomok ajtajaira függesztettek ki egy ünnepélyes nyilatkozatot, melyben annak a helvét irányú úrvacsorai tant fejtegető prédikációjával² szemben újból hangoztatták abbéli készségüket, hogy egy nyilvános hitvitában szálljanak síkra elveik mellett, csak nevezzen ki a helytartó alkalmas bírakat az eredmény megállapítására.³

Kálmáncsehinek az iratait, ha már valami ok miatt nem jelentek meg nyomtatásban, az akkori szokásnak megfelelő módon írásban terjesztették követői mindenfelé, hogy még többeket hódítsanak meg irányának. Így kerültek a kezébe Hebler Mátyás nagyszebeni papnak és ezen évi június 25-ike óta erdélyi szász evangélikus püspöknek is, aki aztán lutheránus buzgóságának és hitlőségének nem késett kifejezést adni egy ellenirat szerzésével. A címe volt: „Elleboron ad repurganda phanaticorum quorundam spirituum capita, qui primum in Transylvania calvinismi semina spargere coeperunt, authore Martino Calmanchei sub patrocinio Petrovitz, locumtenente reginae Isabellae“. Állítólag meg is jelent még abban az évben s új kiadást is ért 1560-ban. Méltán fölmerülhet azonban az a gyanu, hogy későbbi lehet ez a munka, ha ugyan egyáltalában létezett valaha. Az az anachronizmus, melyet a kalvinizmusnak 1556-ban minden alap nélküli emlegetése képezne, valamint az a körülmény, hogy egyik kiadásának sincs semmi egykorú nyoma, erős kétségeket támaszthat bármikor való megjelenésével szemben is, ekkor való szereztetésével szemben pedig különösen.

¹ Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban nem tesz róla említést.

² Hogy ezt hol tartotta s esetleg megjelent-e nyomtatásban, nincs tudtunkkal.

³ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke 30—31. l.

Az ellenben való tény, hogy a sacramentarismus előnyomulásának meggátlására és a lutheri elvek melletti kitarítás szilárdítására Brassóban egyidejűleg nem kisebb tekintélyt, mint Melanchthont, illetőleg az ő közvetítésével egy sereg egyházi atyát szólaltattak meg, midőn közreboesátották: „Sententiae veterum de coena Domini“ c., idézetekkel telt rövidke gyűjteményes művét.¹

Zoványi Jenő.

¹ Könyvészeti leírása Régi Magyar Könyvtár II. 68. sz. a.

Nietzsche és Kálvin.

(Befejező közlemény.)

III. Nietzsche és Kálvin.

1. Az összehasonlítás alapja.

„Jézus valóban új értékeket teremtett, és ezáltal minden érték átértékelését és minden dolog átalakulását hozta létre; Nietzsche szakadatlanul erről beszél, az új születést nagy lármával jelenti be, de végül sincs belőle semmi.”

Paulsen.

Oly korban élünk, melyben az erkölcsi értékek átértékelése és kicserélése napirenden van. Nietzsche annyiban elérte célját, hogy ezt a processzust, amelyet inkább nevezhetünk a chaotikus bomlást, mint a szebb jövőt ígérő átalakulás processzusának, nagy erővel vitte előre. S ha új értékeit nem is tudta elfogadtatni a világgal, ha elvei szerint élni és főleg társadalmakat formálni nem is lehet, annyit mindenestre elért, hogy a régi igazságokba, az etika régi ideáljaiba vetett hitet még jobban megingatta, az emberek lelkét felforgatta s megindította azt a forradalmat, amely a tudományok terén már régen viharzott, de az erkölcsi értékek világába, s főleg a gyakorlati életbe elsősorban Nietzsche által jutott el, s jutott folyton fokozódó hatalomhoz.

A keresztyénség látja, hogy a harcot immár nemcsak a tudományok és akadémiák elzárt világában, hanem a mindennapi élet mezején, a szellemi és társadalmi élet fórumán is fel kell venni, s mindenekfelett az ifjú nemzedéket kell megfelelő szellemben nevelni, hogy a modern korszellem cinizmusa és agresszivitásával szemben határozottan meg tudjon állani.

Szerintünk — mint említettük — a keresztyénség összes típusai között a kálvinizmus leginkább az, amely erre a harcra alkalmas fegyverzettel rendelkezik. Ez az oka annak is, hogy ennek a dolgozatnak Nietzsche és Kálvin szembe-

állítására volt a célja. Ezzel is dokumentálni akartuk azt, hogy a református keresztyénségnek van bátorsága szembeszállni a modern etikai törekvések destruktív csoportjaival, s velük szemben tud olyan ideált állítani, amely a modern élet összes értékeit fel tudja venni magába, anélkül, hogy szelleméből, világnézetének alapgondolataiból csak egy szemernyit is feláldozna. Mert ez nem olyan magától értetődő valami. Az a tény ugyanis önmagában véve, hogy a keresztyén etikai ideál más és az elméletben tökéletesebb, mint a modern etikának bármelyik formája, még nem jelenti okvetlen azt, hogy minden formájában egyforma erővel veheti fel emezekkel a harcot. Mert a lényeg itt abban is van, hogy tudunk-e ebben az ultramodern korban olyan keresztyén erkölcsi ideált felmutatni vagy megrajzolni, amely még akkor is *imponáljon* neki, ha az azt nem fogadja el? Szóval, hogy elég életképes-e a mi ideálunk arra, hogy megragadja a gondolkodó, vágyakozó, sóvárgó, nagy, erős hatásokat kereső modern ember lelkét annyira, hogy amit nem tudunk velük elfogadtatni az eszük, a szívük által, azt kénytelenek legyenek *csodálni* azok életében és jellemében, akiket ez ideálok szolgálataiban maguk előtt látnak?

Mert a keresztyén szellem terjedésére nézve igazán nem közömbös dolog az a körülmény, hogy milyen *formában* jelenik meg a modern világ előtt. A keresztyénség egyik nagy hibája úgyis régóta az, hogy az általa megkonstruált keresztyén erkölcsi ideálokból igen gyakran hiányzik az *erő*, amely a modern embernek különösen imponál. Egyes felekezetek és vallásos irányok valóságos beteges és torz formákban rajzolják a keresztyén életideált. Ezeknél az Isten akaratában való megnyugvás tehetetlen akaratnélküliséget jelent, az erények mind passzívok, s legjobban a csendes világkerülés keretében virágoznak. Szóval nincs ebben az ideálban semmi megragadó, magasabbrendű és vonzó. Jézust akarják utánózni, de az ő klasszikus és tökéletes jelleméből csak a puha, női vonásokat vették ki, s amikor szegény- és alázatosnak rajzolják, elfelejtik, hogy ugyanolyan mértékben lélekben gazdag és méltóságteljes is volt, aki ha ma megjelenne az emberek között modern alakban, bizonyára nem szánalmat és cinikus mosolyt keltene a világ fiai előtt félszegségével, ügyefogyottságával és élheteretlenségével, hanem *imponálna* nekik egy magasabb világban élő rejtelmes, de félelmetesen hatalmasnak látszó lélek isteni erejével. A mi egész keresztyén rendszerünk azonban éppen az ilyen ideális nevelésben ma a legerőtlenebb. Mindenki, aki vallástanítással foglalkozik, tudja, hogy milyen

nehéz az erőset, hatalmasat, rendkívülit szerető ifjúság lelke számára vonzóvá, széppé és érdekessé tenni a keresztyénség megszokott és tradicionális keretek között megtartott erkölcsi ideálját. És bár el is kell ismernünk azt, hogy annak magas és tisztán szellemerkölcsi értékeit nehéz is az ifjúsággal megértetni, de viszont az is igaz, hogy az a Krisztus-kép, vagy keresztyén erkölcsi ideál, amelyet a gyermekek elé viszünk, igen gyakran nélkülözi a heroizmusnak, rendkívülinek, hatalmasnak és erősnek minden vonását, amelyek pedig éppen az ifjúság lelkére olyan nagy hatást gyakorolnak.

Ugyanezt kívánja a modern gondolkodás tőlünk ma is. Az a kor ugyanis, amelyben az individualizmus, a rendkívüliségre törekvés, az egek ostromlása olyan nagy elszántsággal és szervezettséggel folyik, a keresztyénséget igen gyakran azért tartja ellenszenvesnek, mert benne nem látja meg az igazi nagyszabású ideálok hordozóját. S azáltal, hogy a keresztyénség egyes formái tényleg nem képviselik ezt, tényleg nem ilyen ideálokat szolgálnak, a modern kor is helytelen látószögéből nézi a dolgokat, s a torz formákból von következtetést az egésyre.

Nietzsche is ilyen ferde világitásban látta a keresztyénséget s éppen ezért nevezte azt rabszolgák, nők és gyermekek vallásának, a nyomorult tehetetlenség kútforrásának. És egyben tényleg igaza volt: „a keresztyénség, az *olyan* keresztyénség, amelyet ő látott és ő képzelt: az az ő nagyszabású és merész ideáljával, ennek minden tragikussága mellett sem vehette fel a versenyt, mert valóban abszolút ellentétek is voltak. A Nietzsche által megrajzolt keresztyénség tényleg a lelki rabszolgaság, szüklátókörség, élehetlenség erkölcsi típusa volt, a felsőbb ember pedig a korlátlan szabadság, magasröptű szárnyalás, egeket ostromló, hatalomra törő akarat merész sasmadara. Vajjon csoda-e, ha Nietzsche ezt az önmaga által felállított, vagy az életből rosszul ellesett és torz típust oly kegyetlenül korbácsolta egy életen át?

Akik pedig ezek után azt kérdezik, hogy mi az *alapja Nietzsche és Kálvin összehasonlításának*, azoknak a fentebbiek után röviden felelhetünk. Nem azért hasonlítjuk össze a kettőt, mert szellemük talán rokonságban áll egymással, sőt, mint fentebb megjegyeztük, azért is érdemes őket összehasonlítani, mert a legellentétebb két embertípust képviselik. De főleg azért szükséges az összehasonlítás, hogy másfelől meg bibizonyítsuk azt, miszerint a kálvinizmus erkölcsi ideáljában majdnem *minden olyan nemes vonás megvan*, amit Nietzsche az általa ismert torz keresztyénségben hiába keresett, s ame-

lyet ő az ő élő ideáljába, az Übermenschbe belevitt. Csak egy nagy és döntő különbség van, és ez az, hogy ezek a vonások más forrásból származnak és más célokat szolgálnak a kálvinizmus etikájában, mint amelyeket szolgálnak Nietzsche-nél és a modern, vallás nélkül dolgozó gondolkozásban.

Ezek alapján lássuk most már a dolgot tulajdonképen és közelebb való célját, az összehasonlítást.

2. Ideálok mérkőzése.

„Az utóbbi időben annyit beszéltek az Übermenschről. Nos tehát, az egyetlen Übermensch a mi királyunk“ (t. i. Krisztus).
Kuyper: Pro Rege.

Nietzsche és Kálvin erkölcsi ideáljainál, mint majd később látni fogjuk, találunk a külsőségekben meglepően rokon vonásokat is. De ezek csak külsőségek; más az eredetük, más a rendeltetésük, mert a két ideál megteremtői egy közös forrásnál nem találkozhatnak.

Kálvin, aki egész lelkével, egész hitével az Úr trónja számolyánál ül, aki Krisztus lelkén keresztül megérezte az Atya földrehajolását, s a saját átalakult életében az újjászületés miszteriumának szavakkal ki nem fejezhető belső csodáit, az erkölcsi élet összes értékeit, az egész erkölcsiséget Istenből és Istentől vezeti le az emberiség számára. A kálvinizmus, amely az embert egész lelkével és egész testével, egész életével Isten mindenhatósága alá rendeli, az ember szellem erkölcsi életének forrásául is az Istent rendeli. Mint ahogy a 36-ik zsoltár 10-ik verse mondja: „Mert nálad van az életnek forrása; a te világosságod által látunk világosságot“. Ez adja meg a kálvinizmus egész erkölcsi rendszerének azt a végzetes bizonyosságot, hajthatatlan határozottságot, amellyel az erkölcsi életről gondolkodik. Nála mindent az Isten iránt való nagy és fanatikus szeretet határoz meg. A kereszténység etikájának, mint láttuk, hármass fundamentumában ez az igazi egyensúly biztosító.

Nietzschénél ilyen határozottságot, arányosságot s kiépítettséget hiába keresünk. Nála az erkölcsiségnek ilyen örök, bizonyos és abszolút forrása nincs. És ez olyan természetes is. Hiszen ha megtagadjuk Istent, tehát egy világteremtő és fenntartó intelligencia létezését, ezzel együtt tagadjuk az értelmet, az egyetemes célt is a mindenségben. Ha pedig ez nincs meg, akkor az erkölcsi életnek sincs értelme és célja, s az ember az erkölcsi értékeket legfeljebb csak önmagából

merítheti.¹ De hogyan adjon végérvényes és abszolút erkölcsi értékeket önmagának és másoknak az az ember, aki egyáltalában nem lehet tisztában a világ természetével, végső céljával, a szellemi élet legbelsőbb titkaival, s csupán csak magát ismeri, azt is csak annyira-amennyire, de önmagát sem úgy, hogy helyes viszonyát a világgal s a többi emberekkel szemben megállapítsa?

Nietzsche a darwinizmus materialista értelmezéséből indult ki, s így jutott el az emberhez, mint a *teremtés urához*. *Kálvin* szerint is ura az ember a teremtésnek. De micsoda mély különbség van a kettő között! Kálvinnál az ember ezt az uralmat mint *megbízást* nyerte Istentől, úgy ahogy a keresztyén birodalmak fejedelmei valósággal Isten kegyelméből és erejéből uralkodnak. Nála az ember nagysága éppen Isten előtt való megalázkodásával kezdődik. Királysága éppen abban áll, hogy mint lelkében az Istennel rokon, *királyi természetet örökölt* a mindenség urától, s neki e természet *törvényei* szerint kell élnie. Nem rabság ez, vagy rabszolgaság, hanem a legfelségesebb szabadság; kitiüntetés, amellyel Isten az embert, mint teremtményt, magához emelte.

Nietzschenél az ember magányosan bolyong a lét pusztaságai fölött. A csillagos eget, amely filozófusokat ejtett évezredek óta misztikus bámulatba, hiába tekinti. Ez a csodálatos világ neki nem beszél semmit. S ha önmagába tekint, lelkiismeretét hiába kérdezi, csodálatos származására ez sem figyelmezteti őt. Az embereket, mint testvéreket nem üdvözölheti, tekintetükből az örökkévalóság fénye nem sugárzik feléje. A saját lelke pedig irtózatossá vívódások színhelye, benne a brutális ösztönélet vívja harcát a szellem ébredező és fölfelé törő hatalmával. Ez az oka annak, hogy *Nietzsche* olyan borzasztó súllyal érezte azt, hogy az ilyen élet nem ember számára való, s aki ilyen szakadatlan belső diszharmonióban él, az nem lehet az *igazi* ember. Az ilyen ember csak *átmeneti* lény lehet, csak átmeneti életet élhet. Az ilyen embertípust vagy feljebb kell emelni, vagy ki kell irtani. Miután pedig Istentől nem várhatott semmit, mert benne nem hitt, más úton próbált a kaoszban rendet teremteni. Hinni kezdett és végül fanatikusan hitt is abban, hogy az embernek a darwinizmus

¹ Bármennyire rendezetlenek és megoldatlanok is még az erkölcsi élet problémái és bármilyen szépen felépített morálfilozófiai rendszereket látunk is a féltett keresztyén etika helyén, mintegy kárpótlásul, felépülni, annyi bizonyos, hogy az erkölcsi öntudat tényeinek metafizikai megalapozása nélkül kielégítő megoldást még a részletkérdésekben sem találhatunk. A keresztyén theizmus szelleme olyan örök fundamentum, amely nélkül az etika területén maradandót építeni nem lehet.

igazsága alapján, vagy annak analógiájára, még *feljebb* kell emelkednie, s olyan típust teremtenie, amely értelmet hoz az életbe, s megfejtí az emberiség életének célját. Ő tehát megvetette a jelenlegi emberiséget, hogy a jövődőt dicsőítse, megtagadta a világ jelenlegi értelmét, hogy új értelmet adjon neki.

Kálvin, mint láttuk, az evangélium alapján másként fogja fel az emberiséget. Ő tudja, hogy az ember nem átmeneti, hanem csupán *lesülyedt* lény, akit a bűn tett tönkre s a bűn akaszt meg fejlődésében. *Ő is új és gazdagabb embertípust akar*, de olyat, amelynek homlokán tisztán ragyog az örökéletre való eljegyeztetés bélyege, az Isten képe és hasonlatossága; és ő ezt azáltal akarja elérni, hogy ezt a nyomorult, összetört, hüneiben élő, lesülyedt emberiséget *újjászületésre* vezeti a Krisztus segítségével, s ezáltal helyreállítja közte és Isten között azt az egyenes összeköttetést, amely minden szellem-erkölcsi hatalmas fejlődése legfőbb biztosítéka. Mikor pedig megvan, ezen az alapon rendezí be az új társadalmat, amelyben Isten tiszta törvényei érvényesülnek kizárólag, s teremt olyan új lehetőségeket, amelyek az embert az Istenhez hasonló tökéletességre vezető útjában folyton feljebb és feljebb vezetik, s a legsodálatosabb erőkkkel ruházzák fel. Nietzsche az emberi fejlődés e nagyszerű lehetőségét nem ismerte, nem értette és nem fogadta el, s miután szerinte éppen az Istenbe vetett hit és a keresztyénség volt minden igazi fejlődés akadály, neki mindezeket az értékeket egyenesen meg kellett tagadni.

Kálvinnak a megváltott ember volt az ideálja, Nietzsche-nek az önmagát megváltó, a felsőbb ember. Nietzsche kigúnyolta Wagnert, akinek Parsivaljában a megváltás eszméje diadalmaskodott s e helyett ő a keresztyénség számára botránkozás kövéül beleállította a világba Zaratrustra alakját, hogy minél többet „csaljon el az akolból“.

Ha most már Nietzsche és Kálvin erkölcsi ideáljának parallel vonásait sorba vesszük, a legérdekesebb érintkezési pontokat találjuk. Így például mindketten megegyeznek abban, hogy más új, gazdagabb életű, magasabbrendű emberiséget akarnak; de az egyik az újjászületés gondolatának a társadalmat megtisztító ereje által, a másik az Übermensch típusa által. Mindketten erősen *arisztokraták*. Azt akarják, hogy valóban az arisztosz-ok, a legjobbak legyenek az emberi élet vezérei. Mialatt azonban Nietzsche-nél csak az Übermenschnek van joguk erre, s közülök mindegyik etikai értékeket teremtő szuverén úr, addig, bár Kálvinnál ilyen korlátlan

nem érvényesülhet, de viszont az élet arisztokratája *mindenki* lehet, aki a világmindenség s az emberi élet abszolút Urának törvényeit egész lelkével betölti, s minden erejével arra törekszik, hogy az újjászületés erejével Istenhez naponként közelebb jusson s magasabbrendű életet élhessen. Azután mindketten megvetéssel és fanatizmussal gyűlölik azt, ami a szerintük jobb, nemesebbfajta embertípus kifejlődését megakadályozza. De míg *Nietzsche magát az emberi nemzetséget gyűlöli*, mert csak alacsonyabbrendű nyájállatot, csordaéletű tömeget lát benne, mely magasabb szárnyalásra nem hivatott, addig *Kálvin* nem az embert s az emberiséget veti meg, hanem csak azt a *bűnt*, gyarlóságot s lelkihitványságot, amely benne az Isten képét eltemette.

Az *aktivitás* szellemében is egyikek voltak. *Fouillé* *agresszív egoizmusnak* nevezte Nietzsche elveit, mi pedig ennek analógiájára *agresszív altruizmusnak* is nevezhetnők a Kálvinét, amely nem önmagáért küzd, hanem a legteljesebb önmegtagadással (abnegatio sui) Isten dicsőségeért, a világ átalakulásáért s az emberiség újjászületéséért.

Abban is megegyeztek, hogy a felsőbbrendű életre ezt a *mai* embert, mondhatnánk *homo naturalis*-t úgy, ahogy van, nem tartották méltónak és alkalmasnak. Mialatt azonban Nietzsche a darwinizmus alap gondolatának varázsa alatt részben faji tökéletesedés, részben az akarat és a hatalomra törő akarat kifejlesztése által vélte ezt elérhetőnek, de hajótörést szenvedett, és végül sem tudta megmondani, hogy hogyan jön el az új ember, addig Kálvin a keresztyénség leghatalmasabb szociológiai alap gondolatának, az *újjászületésnek* előtérbe állítása és kiépítése által a legesodálatosabb, társadalmakat újjászülő energiára hívja fel újra a keresztyén világ figyelmét. Kálvinnál nem darwinista továbbfejlődés, hanem a régi ember, a bűnnel, hibákkal teli régi élet megfojtása (mortificatio) s a tökéletes megújulás (vivificatio), az igazi újjászületés, az Isten képére való átalakulás¹ volt, mint láttuk, az új élet feltétele, s nem kisebb dolog, mint a keresztyén *tökéletesség* (perfectio) az ideálja.² És ennek a gondolatnak nagy jelentőségét legjobban bizonyítja maga az élet. Míg ugyanis Nietzsche elvei alapján társadalmat berendezni sohasem lesz lehetséges, addig a kál-

¹ *Ubi Christus, illic spiritus sanctificationis: qui animam in novitatem vitae regeneret... transfiguret in imaginem Dei...* Calvin: Corp. Ref. 33.398. (Responsio ad Sadoleti epistolam). Nietzsche szerint a keresztyének *újjászülése* tulajdonképpen *nem egyéb, mint burkolt epilepszia*. Morgenröthe, 84.

² *Locus classicus*: Ef. 4. 22–24. Kol. I. 28.

vinizmus szociális alap gondolatai, már négy évszázad óta, annyi-féle társadalom legimponálóbb anyagi és szellemi fejlődésének biztosítékai voltak.

Célja és ideálja kivételére mindkettő a szilárd, öntudatos, „új harcra mindig kész“ akaratot is érvényesítette. Természetes, hogy Kálvinnál az új ember lehetősége végső fokon, szóval *metafizikai* szempontból tekintve, nem ettől, hanem az Isten *kegyelmétől* és újjászülő erejétől függ, mert hiszen minden akarat csak az Istenben és Isten által lehet erős. Itt azonban most nem erről beszélünk, hanem csak *etikai*, szóval emberi szempontból nézzük a dolgokat, hogy Nietzschével párhuzamosan haladhassunk. Ennek az alapján azután valóban mindkettő *hatalomra tör*, mert a saját ideáljának uralmát csak így látja biztosítva. De a lényegben itt is a két véglelet képviselik, s éppen ezeknél a pontoknál látszik meg, hogy a modern ateista morálfilozófia milyen eszközökkel dolgozik, s milyen célokra törekszik. Nietzsche szerint ugyanis a hatalomra törő akaratnak nincs erkölcsi jelentősége, mert nincs is egyéb célja, mint a saját önzésében élő Übermenschnek uralmát itt a földön biztosítani. Tehát tisztára rideg egoista motívum, amelyet egyetlen egy altruista vonás sem tud enyhévé tenni. Kálvin hatalomra törő akaratát egészen más természetű, mert ez egész energiáját Isten hatalmának növelésére, Isten dicsőségére, tehát az *erkölcsi világregend szolgálatára* fordítja, s szociális téren sem a tömeg legázolása, megvetése és kihasználása a célja, hanem az erkölcsi világregend törvényeinek, a jó uralmának, szóval Isten akaratának biztosítása az egész életben.

Mindkettőnek, tehát úgy a Nietzsche által képviselt modern, mint a Kálvin által képviselt keresztyén morálnak közös célja a nagy *felfelé törő egyéniségek nevelése*. Nietzschénél ez az egyetlen cél. Kálvinnál kibővül ez azzal a nagyszerű tétellel, hogy igaz ugyan, miszerint minden egyes léleknek, mint egyéniségnek felfelé kell törekedni; de mennél magasabbra jutott valaki, annál többet *köteles* tenni *a közért*, s a nálánál lejjebb állók érdekében. Van tehát itt is közös vonás az ideálban. Az eszköz s az út azonban mindkettőnél a legellentétebb, s ezért vezet hajótörésre az egyiknél s diadalra a másiknál.

Nietzsche ugyanis, hogy az embert fejlebb emelje, *Istenné* akarta azt tenni; Kálvin, hogy az ember egész lelke számára a tökéletességre vezető helyes utat megtalálja, Istenhez hasonlónak, Isten „munkatársává“ (I. Kor. 3, 9). Nietzsche számára elviselhetetlen gondolat volt az, hogy Isten esetleg lé-

tezhetik; Kálvin számára ez volt a legnagyobb szellemi fejlődés lehetőségének igazi biztosítéka. Nietzsche Isten helyett akart uralkodni a világban, korlátlan göggel és szuverénitással. Kálvin Istennel, de úgy, hogy mindenben egyedül csak az Ő dicsősége ragyogjon, s mellette és vele szemben az ember egészen eltörlődik és semmivé válik. Kálvin az örökkévalóság felé fordítja tekintetünket, Nietzsche a föld felé. „Kérve kérlek testvéreim, legyetek hívek a földhöz, s ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reményekkel áltatnak!” — így szól Zarathustra tanítványainak. De éppen azért, mert Nietzsche elhagyta Istent, meg is kellett vetnie az embereket. Mihelyt ugyanis megszűnik bennünk az Istenben való közös találkozásunk és testvériségünk érzete, mielőtt megszűnik az a tudat, hogy mi éppen azért vagyunk igazán testvérek, mert Isten teremtményei és gyermekei is vagyunk egyszersmind, akkor rögtön megszűnik az az erkölcsi kapocs is, amely köztünk és embertársaink között fennáll. A modern morál ezt is elfelejti, s azért hangzik el hatástalanul a felebaráti szeretetről való minden prédikálása, mert az emberi lélek e gyönyörű virága ateista talajon sohasem tud igazán gyökeret verni, s az ilyen elméletek gyümölcseit a gyakorlatban lépten-nyomon meg is láthatjuk. Ha aztán ehhez még hozzávesszük az evolucionizmusnak az ember származására és lényegére vonatkozó tisztán materialista felfogását, akkor igazán megszűnik minden tekintet, amely engem felebarátaimmal szemben valamire kötelez. A darwinizmus mechanikus értelmezése mellett nemcsak hogy a vallási eszmék mögött nincs realitás, de nincs felebaráti szeretet és nincsenek szociális kötelességek sem. Csak harc és létért való küzdelem lehet minden vonalon.

Nietzschenél, mint mondtuk, a korlátlan egoizmus az, mely a hatalomra törő akarat egész tartalmát és célját alkotja. *Wille zur Macht* . . . de mire, mi legyen ennek a végcélja, minek legyen ez az eszköz? Erre Nietzsche igazi feleletet nem tud adni. Az egoizmus pedig erkölcsi érték nem lehet.¹ Kálvin mivel tisztán látja az élet célját, már sokkal többet akar; nemesak hatalmat, hanem a hatalomnak is megszabja rendeltetését, s a hatalomra törő akaratot csak azért nevei, hogy Isten dicsőségére törekvő hatalom legyen belőle. Az Übermensch azonban az újjászületett ember aktivitásának, harcainak e fel-

¹ Így érthető meg még jobban Bourdeau megjegyzése, amikor azt mondja, hogy „Stirner és Nietzsche abban különböznek a közönséges filozófusoktól, hogy a bölcseséget az erkölctelenségben gyökerezítették”. Bourdeau I.: A jelenkori gondolkozás mesterei. Ford. Fredeciy M. és Irmei F. Budapest, 1907. 128. o.

séges céljait nem ismeri. De hogyan is ismerné, mikor önmaga szabja meg önmaga rendeltetését, a saját lelke tartalmát, fejlődésének lényegét?! A kálvinizmusban Isten mint tökéletesség a legfőbb erkölcsi ideál. Nietzschénél az Übermensch a tökéletesség, s így önmaga önmagának az ideálja. Nietzsche mellett különben az egész modern dekadens gondolkodás, amennyiben hitetlen alapon áll, ugyanígy gondolkodik. És nem is gondolkozhatik másként, mert ha az ős, luciferi vonás az emberben uralomra jut, feltétlenül önimádásra vezet, s a lélekbe a rombolás szellemét viszi. Azt a felmagasztaltatást, mely a megalázkodás jutalma és gyümölcse, az Übermensch nem ismeri.

Hasonló a különbség a kétféle embertípus jelleménél is. Az Übermensch lényegében nagyon szomorú és elhagyatott életet él. Nietzsche hegytetőn álló, viharvert, magányos fához hasonlította a maga ideálját; de ha már hasonlítani akarjuk, inkább nevezhetnők azt kopár hegycsúcsnak, amely ős, rideg terméketlenségében ott áll anélkül, hogy a gyümölcsöthözó termőföldhöz s az élethez valami köze volna. Büszkeségében, arisztokráciájában sehol igazi tartalom, belső élet, igazi tevékenység, magasabbrendű célok által hajtott felsőbbrendű lélek. Nietzsche a felebaráti szeretet igazi lényegét sohasem tudta megérteni. *Számára szociális etika nincs.* Kálvin ideálja is kemény és határozott. Ő is magasságokban jár, de csak azért, hogy közelebb legyen Istenhez, akinek lelkéből az ő lelke is való s akivel titkos, mennyei rokonságban van. Megvádolták már Kálvint és a kálvinizmust sokszor azzal, hogy nagymértékben elősegíti az individualizmus kifejlődését. Ennek van alapja,¹ de nem szabad elfelejtenünk, hogy a kálvinizmus a maga tiszta szellemében ugyanolyan erővel hirdeti a *szociális* érzést és hirdeti a *szociális etikát*. A közért, a társadalomért, az emberiségért, a társadalmak örökös reformjáért, az emberiség anyagi és szellemi előhaladásáért való munka a kálvinista etikában nemcsak hogy megvan, hanem nagyerejű és *imperatív* követelmény is, amely éppen az Istenszeretetből és

¹ Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Nietzsche és Kálvin individualizmusa ugyanaz. Sőt óriási ellentétek választják el a kettőt egymástól. A kálvinizmust tenni a modern individualizmus kifejlődéséért felelőssé ugyanolyan igazságtalanság, mint azzal vádolni, hogy a *forradalmak* melegágya s a *kapitalizmus* szülője volt. A tény az, hogy mindhárom csak *torz* alakja a kálvinizmus eredeti eszméinek, s éppen azért lettek ilyenekké, mert elhagyták azokat az *isteni alapokat*, amelyeken őket a kálvinizmus kifejlesztette. A modern individualizmus is csak torz alakja a kálvinizmus predestináción felépülő egészséges individualizmusának.

az ő szuverén akaratának való feltétlen alárendeltségünkől folyik.

Az újjászületett, Istenét megtalált s Istennel megbékült ember nem élettelen sziklatömb, mely egoizmusának, gőgjének szürke hidegségében milliók szenvedésének évezredek történetére közömbösen tekint alá, hanem erős, határozott, de meleg lélek, aki önmagán kívül elsősorban Istenért s az emberekért *élni* és *tenni* is tud. Nietzsche immoralistának nevezte magát, s abban tényleg igaza van, hogy akinek a számára az erkölcsi értékek két nagy világa: az Isten- és emberszereteti nem létezik, az a szó igazi értelmében véve erkölcsi életet nem is élhet. A kálvinizmus ideálja azonban mind a kétféle életet ismeri. Lelke a mindenséggel együtt él s élete Isten és az emberiség számára van eljegyezve. Heroizmusa, ereje nem az *Übermensch* szabadon tomboló kényuraságát, féktelenségét s nyegle hányavetiségét jelenti, hanem az erkölcsi célok *elszánt szolgálata*t. Életének nem mások leigázása, hanem az emberiség felemelése a célja.

Nietzsche és a darwinista morálfilozófia szerint hadd pusztuljon a tömeg, a csordanépség, amely még csak *felsőbbrendű állat* (*Überthier*); ez nem baj, csak az a fő, hogy a legázoltak holttesteit fölött megépíthesse a maga trónját a néhány *Übermensch*.¹ A kálvinizmus hatalomra törő heroikus

¹ Talán nem lesz érdektelen, ha ezzel kapcsolatban Nietzschének a *militárizmus*hoz való viszonyáról is megemlékezünk. Erre a kapcsolatra ugyanis a háború hívta fel a figyelmet, s Németországban ma már egész kis irodalma van ennek a kérdésnek. Angliában pl. azt is hirdetik, hogy Nietzsche szelleme, a „Wille zur Macht“ volt a német militárizmus nevelője, s a porosz brutális erő tulajdonképpen Nietzsche *Übermensch*ének elveiből táplálkozik. Különben német írók is vannak, akik úgy dicsőítik Nietzschét mint prófétát, aki erőt és bátorságot képes nekünk adni, hogy ezt a heroikus korszakot, amely az ő világa, méltóképpen átélhessük. — Nietzsche születésnapja (ok. 15.) alkalmából 1915-ben Thomas Mann a „Berliner Tageblatt“ mellékletén, a „Zeitgeist“-ben úgy ünnepelte Nietzschét, mint a *német militárizmus moralistáját*, mások mint a német nép nevelőjét és úttörőjét. Tagadhatatlan, hogy bár mindez túlzás, azért Nietzsche ma erősen hat a német ifjúságra. Bebizonyított tény pl. az, hogy német katonák, a Zarathustrát is elviszik magukkal a harctérre, hogy ott olvashassák. Mindez azonban nagyon elenyésző jelenség a német erős protestáns nemzeti élet szellemében. Nietzschének mégsincs akkora ereje, hogy egy emberöltő alatt nemzeti jelentőségű legyen a szelleme olyan országban, ahol a keresztyénység ereje is még még mindig elég erős. Az is tény, hogy Nietzsche sohasem akart, az *Übermensch* mintájára, Németországból „*Überstaat*“-ot csinálni. Másrészt azonban bizonyos, hogy a szelleme katonás, férfias; kemény és erőszakos; közvetve tehát sokféle és sokféleképpen hathatott, s mindenestre nevelhet militárizmusra is.

életü ideáljának más a lelki berendezkedése. Ez a típus *imádsággal* fordul Isten felé, s erővel, elszántsággal, határozottsággal, *munkával* és szeretettel a világ felé. Imádságában az alázatosság s az Istennel való tökéletes harmónia vágya az alapgondolat és vezérmotívum. Munkájában pedig, kinn a világban. Isten dicsősége, a Krisztus egyetemes királysága s az emberiség földi boldogulása és örök életének gondolata. Ez az *erőkisugárzás* a kálvinista életében. Ami Nietzsche számára a *rabszolgaság* forrása volt, az Kálvin számára a *hősiességre* nevelő alapprincipiuma az életnek.

Nietzsche is a *páratlan aktivitást* hirdeti, mint Kálvin. Mindkettőnél hatalmas a *voluntarisztikus* életfelfogás, amely nem tűri, hogy a világ s az emberiség nélküle éljen. Bele akar nyulni az életbe s erős kézzel kormányozni azt. Azonban ennek az akaratnak az *alkalmazásában*, mert hiszen a hajtóerejük és a hatalmuk is tökéletesen különböző egymástól, már újra szemben állanak egymással. Nietzschének az az ideálja, hogy az ő magasabbrendű embere mint cézár éljen és vonuljon végig a világon, semmit sem építve, de annál többet rombolva, s mindenekeelőtt gyötörve azokat az egyszerűbb lelkeket, akik az ő szellemi szupremáciája alá vannak rendelve. Nála az akarat nem ideálok szolgálatában áll, hanem *öncél*, mely kimerül abban, hogy *akar* hatalmat, lényegében pedig *önmagát*, a saját nagyságát, dicsőségét akarja. Aktivitása, munkakedve csak annyiban van, amennyiben ezeket a gondolatokat szolgálja. Nietzsche büszke volt arra, hogy ő és az ő gondolkozása *igenli* az életet (ja-sagend), a keresztyénséget azért is ostorozta, mert az szerinte megfojtja az élethez való örömteli kedvet, kiirtja az élet igenlésének minden vágyát; passzív lesz, pesszimista lesz, végül pedig aszkéta és világkerülő.

Nietzschének ez a felületes gondolkozása csak azt bizonyítja, hogy mennyire egyoldalú és ferde megvilágításban látta a keresztyénséget; mennyire csak a torz vonásokat emeli ki, talán szándékosan, de talán azért is, mert a keresztyénség legtisztább típusának életét közelről nem ismerte. Annyi bizonyos, hogy a kálvinizmust nem ismerhette, mert ha ismerté volna, bizonyára nagyrészen átalakult volna a keresztyénségről való felfogása. Ugyanezt mondhatjuk követőiről, s a többi modern szabadgondolkodó antikeresztyén elemekről is. Mert a kálvinizmus éppen az a típusa a keresztyénségnek, amelyben az élet igenlése a maga legtisztább és legegészségesebb formájában érvényesül, s olyan jellemeket nevel, amelyek alapvető tulajdonságai (a hatalomra törő akarat, a legmagasabb

fokra kifejlesztett öntudat s a hősiesség), ha más alapon és más célok szolgálatában is, de jórésben. Nietzschenek s a modern individualizmusnak is ideáljai. Természetes azonban az is, hogy az a mód is, ahogy a kálvinizmus „igenli“ és becsüli az életet, különbözik a Nietzscheétől; de azért „ja-sagend“ ez is, mert hiszen az élet legszebb és legtisztább értékeit nemcsak megbecsülni, hanem továbbfejleszteni is igyekeznek. Sőt a kálvinizmus még sokkal mélyebben és gazdagabban igenli az életet azért is, mert nemcsak e földi életre számít, hanem az *örökkévalóságra* is. Mert a kálvinizmus számára a földi élet csak alkatrésze és *lépcsője* egy másik, magasabbrendű életnek, s így azt *sub specie aeternitatis*, ennek szolgálatába akarja állítani. És mert a kálvinizmust mindenütt a csodálatos rendszerezettség, határozottság, a logika vaskövetkezetessége, az intellektuális és erkölcsi erők szoros szövetsége jellemzi: amilyen a rendszer, olyanoknak kell lenni az embe-
reinek is. Nietzsche-nél ellenben minden pillanatnyi, csak az adott helyzet szükségének megfelelő, egymásnak ellentmondó és még hozzá csak a földön, csak a materializmus keretei között mozgó. Micsoda szánalmas például az ő perspektívája az *örök visszatérés* siralmas és monoton gondolatával, ama csodálatos és szédítő távlattal szemben, amelyet a kálvinizmus nyit meg az emberiség előtt, amikor a teremő, fenn-tartó, gondviselő és mindenütt jelenvaló Isten világtervének realizálásául fogja fel ezt a világot, s benne az embernek olyan szerepet juttat, amelynél magasabbat már nem érhet el! . . . És ki tudja, mivé fejlődött volna Nietzsche, ha még vallásos, hívő korában ismeri meg a kálvinizmus szellemét, amely az ő szédületes magasságokra törekvő, akarni akaró, erősen intellektuális és tevékeny lelkének annyira megfelelt volna! Ő azonban a keresztyénségnek csak leggyengébb, legpasszívabb, legeltorzítottabb vonásait látta maga előtt. Krisztushoz ugyan nem mert nyulni, de szenvedésein, szelídségén, szeretetteljes lágyságán keresztiül nem is látta meg a határozottság, befejezettség, a férfias energia tüzét, a szellem komolyságát és mélységét, a világot átformálni *akaró* és *tudó* heroizmus mennyei erejét.¹ Csak az *áldozati bárányt* látta benne, aki magát keresztfára adja, de nem látta meg azt az *isten-*

¹ Nietzsche egyik hamis vádja volt az is, hogy a keresztyénség a kicsiért, a gyengéért, a pusztulásra méltóért feláldozza a nagyot, az erőset, az uralomra termettet. Pedig a keresztyénség csak azt akarja, hogy a kicsi is nagy legyen, a gyenge is erős, s a halálra készülő is Isten országa diadalmas munkása.

embert, akinek áldozata a leghatalmasabb emberi lélek minden energiájának kisugárzása is volt egyszerre mind.

Hasonló volt a tévedése az *akarat fejlődéséről* szóló fel-fogásában is. Nietzschénél az akarat az élet alapmotívuma, az uralom eszköze, a felsőbb emberré való fejlődés legfőbb hajtó ereje. A keresztyénség pedig szerinte ennek a legfőbb veszedelme, mert beteggé teszi, elsorvasztja, semmivé teszi az ember akaratát. Mily szomorú egyoldalúság ez is nála! Az volt ugyanis a meggyőződése, hogy a hittel szemben áll az akarat, hogy a *hit és akarat kizárják egymást*. „A hit után való vágy — mondja Nietzsche — mindig ott a legerősebb, s hitre mindig ott van a legnagyobb szükség, ahol az akarat hiányzik.” A keresztyénség előállításának az okát is szerinte az *akarat megbetegedésében* kell keresnünk.¹ És itt is nagy volt a tévedése. Mert bár igaz ugyan, hogy a keresztyénségnek vannak irányai és típusai, amelyek csak-ugyan beteggé teszik és elsorvasztják az akaratot, megsemmisítik a hívő személyiségét és öntudatos vallási életét, de el lehet-e ezt mondani a kálvinizmusról, mely éppen az egyéniség kifejlesztésével, s az akarat nevelésével olyan csodálatosan sokoldalú jellemeket teremtett, s immár négy évszázad óta éppen azt tudta a legnagyoszerűbben bebizonyítani, hogy a hit nemcsak hogy nem gyengíti meg és teszi tönkre az akaratot, hanem ellenkezőleg: ez acélozza meg azt igazán annyira, hogy mennél jobban aláveti magát az ember az Isten akaratának, annál csodálatosabban *hatványozódik* és acélosodik meg az akarata, mely az isteni akarat megbízottja, hordozója és letéteményese ezen a földön?! Mennyivel mélyebben ragadta volna meg Nietzsche az igazságot, ha kitünő boncoló-képességével azt igyekezett volna megérteni és megállapítani, hogy Isten örök akarata tulajdonképpen minden földi akarat centruma és igazi forrása!

A kálvinizmus egységessége itt is ragyogóan kitűnik; mert theocentrizmusa által az isteni örök akaratot tette meg az emberi akaratok forrásának és centrumának; ez pedig azt jelenti, hogy miután az emberi lélek Isten szolgálatában áll, neki engedelmeskedik és az ő céljaiért is küzd, ez ad neki

¹ Ez rögeszméje volt Nietzschének. „Éppen mert a legmagasabb *energikus idealizmust* akarjuk — írja egy helyen — nem használhatjuk a bágyadt vallási velleitásokat . . .” Ez az egy mondata is bizonyítja, hogy az „*energikus idealizmus*” nagy keresztyén képviselőjét, a kálvinizmust egyáltalában nem ismerte, mert akkor ilyet nem mert volna állítani; de azt sem, hogy a vallásos érzés tulajdonképpen a „gyengesség ösztöne” (Fröhliche Wissenschaft 281. o.) és hogy „a gyengék organizációja az egyház” (Morgenröthe, 441. o.).

tartalmat, erőt, ideálokat, ez hordozza őt és állítja talpra, valahányszor az életben meggyengül vagy elbukik. Nietzsche-nél azonban, bár az akarat óriási értékét ő is hirdeti, ennek sincsen gyökere. Az Übermensch az a szánandó Atlasz, akinek vállain kell hordozni az egész világot, erőt, értelmet neki kell beleadni, de mindezt kizárólag önmagából kell meríteni. Hogy aztán e rettentő lelkiteher alatt előbb-utóbb össze kell roppannia, az csak természetes.

Igy állnak előttünk a két legellentétebb etikai ideál képviselői életükben is. Amilyen óriási a különbség gondolkozásukban, ugyanakkora egész jellemükben. Nietzsche a határozatlan, gyöker nélküli, rövid életű fa, kábító virágokkal, de gyümölcsök nélkül. Egész élete testileg, lelkileg csupán hanyattatás, tapogatózás, ingadozás, keresés, felfelétörés, de erőtlennül való aláhanyatlás. Kálvin ellenben, bár egész életén át vagy hatféle betegséget hordoz testében, egy életen keresztül a prófétai határozottság, a logikus gondolkodás megtestesítője; páratlanul tiszta látású rendszerező elme, egységes szellem, akinek világnézete fel, egészen a metafizika ködbevesző csúcsaiig a legcsodálatosabb, legegységesebb stílusban van felépítve. Nietzsche hit nélkül akarta az új ember-típust megteremteni, Kálvin a hit alapján, a keresztyén jellem individuális és szociális energiáinak mindenoldalú tökéletes kiépítésével. Hogy melyik az értékebb, nagyobb jelentőségű és gazdagabb embertípus, azt ezek után már nem lesz nehéz megállapítani; s mennél inkább történelmi távlatból nézhetjük majd Nietzsche szellemét, annál jelentéktelenebbé fog az előttünk összezsugorodni. Krisztus és az Antikrisztus, Kálvin és Nietzsche, az Élet fejedelme és a felsőbbrendű ember nem érthetik meg egymást soha!

3. Nietzsche tragédiája.

„Miként estél alá az égről, fényes csillag, hajnal fia! ? Levágattál a földre, aki népeken tapostál!“ Ézsaiás próféta 14:12.

„Megpróbáltam mindent tagadni: ah, rombolni könnyű, de építeni...!“

Nietzsche (egyik följegyzésében).

Nietzsche pályafutása, ha nem földi életének részleteit, ellenségeinek találgatásait, hanem egész belső világát, akaratát, vakmerőségét tekintjük, egyike a legérdekesebb és legbefejezettebb életeknek. Befejezettnek, kereknek, egésznek nevezzük még bukása mellett is, sőt éppen azért, mert Ikarus

sorsában az ős luciferi elem örök sorsának megtestesülését látjuk az emberiség életében. Ő azonban nem azért zuhant alá, mert nagyon közel repült a hatalmas, örök naphoz, hanem azért, mert nagyon messze távolodott el tőle. És éppen ebben áll életének befejezettsége. Mert mindaz, ami tagadás, ami negatívum, ami a rombolás és rothadás ereje az anyagi és szellemi életben, csak *eszköz* és nem *cél*. Egyedül az *igaz*, a *jó*, a *pozitívum* a *cél*. Azok az emberek, akik az isteni világkormányzásban ezt az elvet hordozzák, azok Istennek igazi *munkatársai*, azok az örök isteni világterv realizálásának hordozói. A negatív elemek, tehát a hitetlenek, az igaz ok nélkül lázongók, a rombolók, a pusztán kritikusok mind csak arra valók, hogy *eszközök* legyenek a jóért való küzdelemben. A harcok indítói ők, a jók, az építők, a munkások kritikussai, provokálói, ostromozói, korbácsolói, akiknek munkája, hatása, gúnyja, kritikája nyomán aztán új, erősebb, mélyebb élet kezdődik, hatalmasabb munka folyik az élet ama nagy országútján, amely az örökkévalóság felé vezet.

Nietzsche élete is csak ezt szolgálta, s ennyiben volt is csak eredménye. Keresztvény írók, főleg teológusok régebben a legkeserűbb harcban állottak Nietzschével, s egyfelől talán nekik is köszönhető, hogy Nietzschét éppen azokban a körökben kapták fel annyira, amelyeket felületességükért, léhaságukért, ernerváltságukért éppen Nietzsche vetett meg a legjobban. Ma már részben változott ez a harcmodor. Az első összeütközések után most már nyugodtabban foglalkoznak Nietzschével a teológusok is; és miután ma már jól látják a gyengéit és megtanultak védekezni is ellene, egyszersmind kezdik belátni azt is, hogy Nietzsche a maga támadásaival sok tekintetben csak *használt* a kereszténységnek. Hogy ő nem így akarta ezt, az természetes. De éppen ez a csodálatos a kereszténység ellen indított összes támadásoknál, hogy azok, bár egyes nemzedékek életét meg is mérgezik, de magát a kereszténységet végeredményben, ha negatív úton is, rendesen meg is erősítik.

Nietzschében mi sem látunk tehát mást, mint olyan veszedelmes ellenséget, aki ellen harcolni ugyan keményen kell, de akinek legbenső és végső értékével már tisztában vagyunk. S éppen ez a végső mérleg engedi meg nekünk azt, hogy életét most már bizonyos távlatból tekintsük, s meglássuk benne azt a tragikus elemet is, amely az ő hozzá hasonlók sorsa e földön.

Nietzsche a modern ember legtelivérebbe képviselője. Ő maga is „a XX-ik század elsőszülöttjének“ nevezi magát és

valóban az is volt. A XX-ik század ateistáinak legelsőrangú szószólója, filozófusa és költője egy személyben. És miután filozófusnak gyenge volt, nem is annyira filozofálva akart eljutni az istentagadáshoz, mint inkább valósággal *élni* akarta azt. S ebben volt ő nagyszabású; abban a hatalmas akarásban, hogy miután leszámolt a keresztyénséggel s az élő Istennel, teljesen *új szellemi világot* akart teremteni magának és maga körül. S miután úgy érezte, hogy ez a keresztyén metafizikától megmérgezett európai ember nem képes ennek az új világnak befogadására, először olyan új embertípust kell teremtenie, amelynek lelke képes lesz a legabszolútabb függetlenség, a tökéletes egyedülvalóság rettenetes súlyának elhordozására. Mert ő nemcsak távolt akart élni Istentől, hanem meg is akarta *őlni*, Isten *helyett* akart élni és *uralkodni* a mindenségben.¹

És ebben a gondolatban van Nietzsche egész tragédiájának a gyökere. Mert ő végigment az ateizmus lélektanának egész skáláján. Kezdte a vallás részletkérdéseiben való kételkedéssel, folytatta a nagyobb dolgokon; majd kételkedett Istenben, kételkedett annak személyiségében, később nélküle akart élni, azután megtagadta, végül halottnak, nem létezőnek nyilvánította őt, s magát helyezte a trónra Isten helyett. De ez még nem minden; hiszen sok ember eljut idáig, s az egoizmushoz és közönséges materializmushoz nem nagy filozófiai készületség szükséges. De Nietzsche többet akart. Ő újjá akarta teremteni az egész szellemi világot. „Umwertung aller Werte“, ebben szerintünk nemcsak *etikai* átértékelések foglaltatnak, hanem ami ennek előfeltétele, az *egész emberi gondolkodásnak új elvek szerint való átalakulása*. Ez volt az irtózatos erőfeszítés Nietzsche részéről. S mert ezt nem tudta megcsinálni, ezért kellett okvetlen elbuknia. És ha minden hitetlen nem is jár így, ez még nem jelenti azt, hogy nem mindegyik számára áll fenn ugyanez a veszély. Az ő nyugalomuk csak azért biztos, mert még sohasem szállottak le a mindenség problémáinak olyan mélyeire, ahol a legnehezebb percben, egyensúly hiányában, a tökéletes felborulás és megsemmisülés fenyeget. Könnyű cinikus lélekkel s tanulatlan fővel ateistának lenni, de nehéz, ha az igazi nagy problémák kapuját egyszer öntudatos lélekkel átléptük. A közönséges, kis

¹ Hogy mennyire szuverén és übermenschli göggel gondolkozott önmagáról, a legjobban bizonyítja az, hogy magát túl az erkölcs világán levőnek képzelte. Szerinte Isten is túl van a jó és rossz fogalmán. Ez tény; de viszont az Isten „jenseits von Gut und Böse“-állapota egészen más, mint az Übermensché lehetne, ha egyáltalában lehetne.

kaliberű hitetlenek, akik a maguk primitív materializmusa szerint, félig állati öntudatlanságban, problémák nélkül élnek le a maguk szürke világát, sohasem élnek át olyan rettentő lelki-küzdelmeket, mint amilyeneket átélt Nietzsche. Mert ő tudta, hogy mit akar, vagy legalább is mit szeretne; ő irtózatossal belső vívódásokon mehetett keresztül, mert érezte a feladat sziszifuszi nagyságát, s különösen élete vége felé, bizonyára elég sokszor, már a küzdelem céltalanságát is. És aki legnagyobb szabásúnak tervezett művét („*Wille zur Macht*“), amelyben csak vázlatokat adott, forgatja, lépten-nyomon az az impressziója, hogy itt valami olyan vergődést látunk, amely világosan elárulja azt, hogy az író lába alól kicsúszott a biztos talaj, s végeredményében már maga sem tudja, hogy mit akar. A fiktív célt látja ugyan, ki is tűzi, de a megoldáshoz nincs ereje és nem is lehet soha, mert annak megvalósítása kívül esik az emberi fejlődés lehetőségének határain.

Az az abszolút és nemcsak elméleti, hanem gyakorlati ateizmus ugyanis, amelyet Nietzsche képviselni akart, tulajdonképpen nemcsak az ember etikáját, hanem az egész *mindenséggel szemben* elfoglalt pozícióját is fel akarná fordítani. Szóval valami olyan irtózatossal erőszakot akarna tenni az ember helyzetének metafizikai konstrukcióján, amelyet végrehajtani ugyan nem lehet, de kell hogy tönkre tegye azt, aki az ilyenre vállalkozik. Nietzsche tragédiája ennek a vakmerő akaratnak az eredménye. Ő ugyanazt akarta erkölcsi téren, amit fizikai téren törekednék elérni valaki akkor, ha pl. azt akarná keresztülvinni, hogy a föld többé ne a naptól függjön, erőt, életet, melegséget ne tőle szerezzen, hanem önmagától. Ha elhatározná, hogy a hold pl. többé ne a földnek, hanem esetleg a Saturnusnak legyen ezután a holdja. De valamint, ha egy élet töprengésével ennek a lehetőségét akarván keresztül vinni, ebbe is belepusztulna az emberi lélek, éppen úgy össze kell omlani annak a szellemnek is, amely az ateizmust nemcsak a gyakorlati életben, hanem a szellemiben is, tehát logikájában, pszichológiájában, szóval egész belső gondolatvilágában végig akarná vezetni, ennek az alapján az ember egész lényegét ki akarná cserélni, s az örök függésérzetet, a hitet, az isten képét és bélyegét a lélekben meg akarná semmisíteni. Ez a végső magyarázata annak, hogy az Übermensch alakjának *pozitív* kiépítése miért nem sikerült Nietzschének sem, s miért nem fog sikerülni soha senkinek.

Az erkölcsi élet igazi ereje és minden erkölcsi érték szankciója és legfőbb forrása ugyanis az Isten változhatatlan és örök akaratában van. *Az ő törvénye a mi cselekedeteink szá-*

bályozója. Találóa n jegyzi meg erre dr. *Bavinck*, a holland reformátusok egyik legkiválóbb theologusa, hogy ez olyan *egyetem*es hite az emberiségnek, amely pogánynál és mohamedánál, zsidónál és keresztényénél is egyaránt feltalálható. A nagy vallásalapítók hite, bátorsága, hősiessége, a reformátorok, martírok elszántsága mind ezen alapult, hogy t. i. ők egy *magasabbrendű* akaratnak, az Isten akaratának és erkölcsi törvényének végrehajtói ezen a földön.¹

Ebben az egyetemesen megnyilatkozó hitben azután van valami általános és mély igazság is, amely a modern ateizmus számára mindig a Scylla vagy a Charybdis fog maradni, s ez az, hogy *nem véletlen* ez a jelenség az emberiség életében; az ember *kényszerül* így gondolkozni, mert így van teremve.

Ezért van az, hogy a független és vallás nélküli morál-filozófia, még ha a legszebb rendszerbe van is foglalva, eredményt nem ér el, *mert az életet kormányozni nem tudja*; az ember számára idegen marad, mert végső esetben is csak az észéhez szól, de nem *lakik* a szívében, s így *nem belülről irányítja a cselekedeteit, hanem csak kívülről próbálgatja* azokat szabályozni.

Nietzsche gondolkozásának mélységét, mindennel való leszámolni akarását tehát mi jellemzi jobban, mint az, hogy ő ez új gondolkozás számára *új embertípust* is akart nevelni, a felsőbb ember alakjában, akinek egész belső lelki berendezettségé megfelelt volna annak a szerepnek, amelyre az életben a Nietzsche-féle ateizmus alapján elhivatott.

És amikor Nietzsche azt hitte, hogy a hatalomra törő, mindent legyőző akarrattal (mert hiszen az Übermenschnek a a darwini fejlődési lehetőségek mellett más fegyvere az előrejutásra nincs) ezt elérheti, akkor jutott el arra a végzetes útra, amelyről számára visszatérés nem volt többé. Ő nem akart tudomást venni arról, hogy az ember metafizikai lény, s mint ilyen egész valójával s éppen *szellemével*, amelyre Nietzsche olyan büszke volt, bele van kapcsolva egy magasabbrendű élet áramába. „Mert nálad van az életnek forrása; a te világosságod által látunk világosságot“, mondja a zsoldáríró. De Nietzsche szárnyak nélkül akart magasságokba jutni, az erkölcsi világrendet akarta negligálni, s mert vakságában Istent nem érezte, valósággal azt is *hitte*, hogy Isten nem létezik. A luciferi örök lázadásnak azt a képességét pedig, amelyet Isten, talán sokkal nagyobb mértékben adott meg neki, mint más közönséges embernek, teljesen félreértette. Elfelejtette, hogy csak

¹ Dr. H. *Bavinck*: Hedendaagsche Moraal Kok. Kampen. 1902. 25 o.

lázadásra van képességünk és erőnk, de ahhoz már nincs, hogy az örökkévaló királyt trónjáról le is taszítsuk. Mert ha ezt akarjuk, akkor nekünk is le kell hullanunk. mint fényes csillagoknak, bár szellemünk, lelkünk ereje folytán talán „*Isten munkatársai*“ is lehettünk volna.

Es mikor Nietzsche irtózatossá zuhanására gondolunk, ha nézzük, hogy mint omlik össze a saját maga által megkonstruált szárnyak romjai alatt, minden kegyetlen gúnyja, támadása és cinizmusa mellett sem gúnyoljuk őt, mikor tragédiájáról emlékezünk. Ne gúnyoljuk őt az *ideál* miatt, melyet kitűzött magának! A felsőbb ember eszméje önmagában véve új, friss, hatalmas, nagyjelentőségű ideál. Nem is csoda, ha megragadja a repülni vágyó emberiség lelkét. Nem annyira az ideálért való rajongásban hibázott az ő lelke, mint inkább az annak megvalósítására szolgáló eszközök megválasztásában, de különösen abban, hogy az *igazi felsőbb ember* elérésére vezető *egyetlen* helyes utat, bár tudott róla, és ismerte azt, a kereszténység útját, követni nem akarta és nem tudta. És ki tudja, hogy mi lett volna Nietzscheből, ha azt a helyes utat végül ő is megtalálja és elfogadja, mint Augustinus és Pál és Kálvin, s a többi legnagyobbak? Vajjon a tragikusan bukó *hajnal fiából* nem lehetett volna-e csodálatos, elszánt, szent módjára nemesen fanatikus és ragyogó szellemű katonája az „*élet fejedelmé*“-nek, Krisztusnak, akitől azért sohasem tudott szabadulni, s még örültsége idejében is állandóan érezte, hogy a názáreti Jézus olyan valaki, akinek valósággal is „*hatalma van*“, s akit ő valójában minden tagadása mellett sem tudott legyőzni soha?

„Örültsége idejében majd mindennap hallották őt magában beszélgetni, mialatt szobájában fel s alá járkált“, írja *Viebahn* tábornok. A falait díszítő képek közül egy Jézust ábrázolta. Időről-időre odament e képhez, s ismételten rákiáltott dörgő hangon: „*Igen, igen, te csak ember vagy!*“ Majd hallgatott pár pillanatig, s újra kezdte: „*Mit, ha te csak ember vagy, imádjalak? Nem, én nem imádlak! Mert te csak Jézus vagy, a názárethi József fia!*“ Erre hátat fordított a képnek; de ez nem tartott soká, újra odament, s reszketve, félelemmel telve így kiáltott fel: „*Mit mondasz? Te a mennyből jössz? Milyen borzasztó pillantásokat vetsz rám! Oh, hogy megrémítesz! De Te mindamellelt is ember vagy!*“ Aztán elsietett onnét, majd ingadozó léptekkel visszatért, s akadozva ismételte: „*Hogyan, Te valóban Isten fia vagy?*“

És most, amikor Nietzsche tragédiája fölött elmélkedünk, meg kell látnunk, észre kell vennünk Nietzschénél az *értéket* is, mert ami rokonszeny Nietsche számára még fennmaradhat, az csak annak a következménye lehet.

Nietzsche etikájának van ugyanis egy félbenmaradt és soha ki nem épített iránya, amelyről már fentebb is megemlékeztünk. Ez arról nevezetes, hogy érdekes kísérlet arra nézve, hogy miként akart Nietzsche, a nagy immoralista, mégis erkölcsi értékeket teremteni a maga ideálja számára. Sajnos, csak *akart*, de végig nem építette ki gondolatait soha. Pedig ki tudja, hogy ha ezen az úton indul el, vajjon a rosszul megismert, vagy torz keresztyénség iránt való undor után nem tért volna-e valaminő formában vissza a jól megismert tiszta keresztyénség forrásaihoz? Hiszen azok a lucidum intervallumok, amelyekben szelleme olyan különös de csodálatos fényben ragyog, a legmagasabbrendű keresztyén ideálokat megközelítő színvonalon álló gondolatok születését eredményezték, mert tartalmukra nézve éppen annyira tiszták, mint amennyire szépek és emelkedettek. És ha ezeket vesszük alapul, t. i. Nietzsche bizonyos dolgokban bámulatos szigorát, mélységét és magasságát, amelyekkel a keresztyénség gyarló képviselőire nézett le, akkor megérthetjük azt, hogy Nietzschéről minden radikalizmusa mellett is úgy beszélnek némelyek (köztük *Harnack* és *Paulsen* is), mint aki még a keresztyénségre is nevelheti és vezetheti az embert. (Nietzsche als Erzieher zum Christentum.) S az az érdeme többek között mindenesetre megvan, hogy a mai keresztyénséget felrázta és alaposan tudatára ébresztette annak, hogy milyen messze esett sok tekintetben azoktól az ideáloktól, amelyeket képviselnie kellene.

Nietzsche értékeinek felmutatásánál rendszert nem követelünk. Ahogy elszórva megtaláljuk gondolatait, ugyanúgy fel is sorolhatjuk azokat.

Ki meri pl. tagadni azt, hogy Nietzsche nagyon sok dologban joggal és érdeme szerint támadta kora keresztyénségét, annak kinövéseit, torz formáit, álerkölciségét, megalkuvását, farizeizmusát, amelyek nem hogy becsületet nem szereztek Krisztus nevének, hanem egyenesen kompromittálták is azt?¹ Azután merjük-e tagadni azt, hogy Nietzsche pl. a házasságról tiszta

¹ Igaza van, amikor a bibliáról pl. ezt mondja: „Ha a bibliátok amaz örvendetes üzenete arcotokra lenne írva, akkor ennek a könyvnek tekintélyébe vetett hitet nem kellene olyan makacsul követelni; mert szavaitoknak, cselekedeteiteknek a bibliát mindig feleslegessé kellene tennie... Menschliches a. m. II. 56.

életéről, szüzességről¹ szóló csodálatosan mély tanításával *öntudatlanul* is keresztyén szellemet hirdet a rombolás modern eszméi mellett? És vajjon nem valódi értékeket hirdet-e számunkra, amikor az aszketizmus megtisztító erejéről² beszél; egy igazi *szellemi* arisztokrácia, új *nemesség* létjogosultságát, az akarat fejlesztését hirdeti,³ amikor az *erkölcsfölöttiség* legmagasabb ideálját⁴ állítja elének? Érdemül tudhatjuk be neki azt is, hogy bár oly sok tekintetben korának gyermeke is lehetett volna, mégsem úszott az árral, hanem a legkeményebb harcot hirdette sok divatos jelszó ellen. Így pl. elítéli és ostromozza

¹ Olvassa el bárki pl. az „Also sprach Zarathustra“ című munkája: „A gyermekről és a házasságról“, vagy „Az erényesekről“, vagy „A szep-lőtlen tisztaságról“ szóló fejezeteit. Bővebben szól erről Meta von Salis-Marschlin: Philosoph und Edelmensch c. munkájában (Leipzig Naumann). Természetes, hogy ezen a területen kevésbé magas színvonalú gondolatokat is találunk nagy bőséggel. Így a *nőről* szóló kegyetlen és lekicsinylő véleménye Nietzschek közismert, és ebben a tekintetben igazán egy szemernyi sincs benne a keresztyénység női lelket megbecsülő és annyira értékelő szelleméből. Neki a nő csak „játékszer“, „veszélyes és szép macska volt“, és Zarathustra öregasszonya ezt a tanácsot adja a férfinak: „Asszonyi állathoz közelítsz? Ne felejtse el az ostort“. Ebből az egy mondatból is a teljes megvetés szól felénk. Nietzsche nem is kíméli a nőket. Kétségbe vonja szellemi képességüket a férfinál alacsonyabbrendű lényeknek tartja őket. A nő szerinte „keveset ért... a becsülethez“. „A férfi a lelke fenekén csak rossz, de az asszonyi állat gonosz.“ A nő csak eszköz lehet az élet és a férfi kezében. „Reménységetek szava legyen: hadd szüljem az emberfölötti embert! (Zarathustra 86—88.), „A nőknek csak messziről van varázsuk“ ehhez a varázshoz azonban legelső sorban — távolság szükséges. Érdekes azonban, hogy azért Nietzsche lelke sem maradhatott meg ezen a sivár, természetellenes állásponton. Egyik munkájában elmondja, hogy mint valami gyönyörű mély és hatalmas alhang varázslata a színházban, úgy áll előtte az, amit rendes körülmények között nem hisz, az, hogy hisz abban, miszerint lehetnek valahol a világon nők, akiknek emelkedett, hősies és királyi a lelkük, akik a legnagyobb dolgokra képesek és készek arra, hogy a férfiak fölött is uralkodjanak, mert bennük ideállá lett mindaz, ami a férfiban a legjobb. Fröhliche Wissenschaft, 101. o.

² Helyesen jegyzi meg *Gallwitz*: Az Übermenschhez vezető út szigorú aszkézisen vezet keresztül! Ezt azoknak a Nietzsche-tisztolóknek a számára kell újra ismételni, akik az úri morált libertinizmusnak képezik. *Gallwitz*: „Friedrich Nietzsche“. 1898. 239. o.

³ Zarathustra 273—4. o. „Az akarat felszabadít: mivelhogy akarni annyi, mint alkotni: így tanítom én néktek“. Z. 278. o. Ilyen értelemben mondhatta azt is, hogy tulajdonképpen *Isten a legnagyobb immoralista* (Wille zur Macht 191. pont), és ez tényleg igaz is, mert Isten számára a szó földi értelmében vett morál nem létezik. Nietzsche ideáljának tisztább gondolatai itt is tényleg a *keresztyén tökéletesség* gondolatának régióiba tévedtek — öntudatlanul.

⁴ Nietzsche azt is tanította, hogy a nyáj állaterkösesein felül is kell erkölcsnek lenni, de ez már olyan tökéletességben áll, hogy *túl* van minden jón és rosszon. (Túl az erkőcs világán 134. o.) Ilyen értelemben mondhatta azt is, hogy tulajdonképpen *Isten a legnagyobb immoralista* (Wille zur Macht 191. pont), és ez tényleg igaz is, mert Isten számára a szó földi értelmében vett morál nem létezik. Nietzsche ideáljának tisztább gondolatai itt is tényleg a *keresztyén tökéletesség* gondolatának régióiba tévedtek — öntudatlanul.

az intellektualizmust, a demokráciát, a feminizmust, a filozófusokat, az akaratlétküliséget, puhaságot, tehetetlenséget.

Azután elítéli a történelmi materializmus szellemét, az anarchistákat, akiket „az európai kultúra kőbor ebei”-nek nevez; elismeri, hogy isteni eredetének tudata tényleg emeli az embert. Kárhoztatja továbbá az ismerettanra redukált filozófiát, mert a filozófia feladatát, igen helyesen, sokkal egyetemesebbnek látja. Mindez gondolatról gondolatra csak fokozhatná iránta érzett ellenszenvünk enyhülését, ha — minden szép gondolatát nem *ön maga* tenné tönkre, ha nem gondoskodnék arról, hogy Janus-arcának e szebbik fele sohase forduljon a világ felé, ha komolyan is ő akarta volna mindazt, amit e tiszta szép pillanatokban hirdetett, ha hitt volna az emberiség életének valaminő magasabbrendű céljában. Milyen szomorúan mondja egy helyen:

„A vándor, aki csak valamennyire is az értelem szabadságára jutott el, nem érezheti magát e földön másnak, mint vándornak — még ha nem is olyanak, aki egy végső cél felé halad, mert ilyen *nincs*.” (!)¹

Ez a pesszimizmus azután vissza is vezet bennünket az ő igazi és népszerű alakjához, a Janus-arc „torz” feléhez. Ez az arc mutatja meg nekünk az igazi Nietzsche-t. Ez már azt mondja magáról, hogy ő a „holnaputáni európai”, hogy ő a „XX. század elsősülötte”, „az első tökéletes nihilista”. Zaratustra beszéde a „jövő evangéliuma” (Zukunftsevangelium); azután, hogy ő (t. i. Nietzsche) „a lelkiismeret piócája” stb.

Ezek a kijelentések nagyjából Nietzsche önteltségéből is fakadtak, de voltak neki *prófétai* allűrjei is. Sőt mint említettük, magát mint Antikrisztust ugyenesen Krisztussal állította szembe párhuzamba. Mindezek természetesen nemcsak hogy már nem értékek, hanem a megbillent lelki egyensúly következményei s bukásának külső előhírnökei is voltak.

Maga az értékek megfordításának tendenciája azonban még nem lett volna Nietzsche bűne. Hiszen elvégre Krisztus is azt tette, és minden újító bizonyos tekintetben azt teszi. Azonban Nietzsche csak felforgatni akart és semmi egyebet. „A *legradikálisabb cinikus* — mondja róla Ludwig Stein — akit a világirodalom létrehozott”. *Arisztokratikus radikális-musa* (Brandes nevezte így), vagy Stein szerint *neocinizmusa* azonban csak a leggyengébbek számára veszedelem.² Egy hol-

¹ Menschliches, I. 430. o. Másrésztől azonban azt is elismeri, hogy a kereszténység a vigasztalások kincsesháza (Genealogie der Moral, 443 o.).

² Dr. Ludwig Stein: Friedrich Nietzsche's Weltanschauung und ihre Gefahren. Berlin, 1893. 14. és 97. o. Stein Lajos hazánkfiának e kis

land moralista *acélfürdőnek* nevezi Nietzsche szellemét, amely megfelelő kezeléssel még hasznára is válhatik az erősebb lelkeknek, de a gyengéket feltétlenül tönkreteszi.

Milyen kár, hogy ez a sok értékes tulajdonsággal bíró lélek csak a keresztyénség hamis és torz formáját ismerte meg; vagy ha tudott is annak tisztább tartalmáról, a torz alakok ellenszenvenessége egyoldalúvá és elfogulttá tette! De mindegy. Miért találgatnók most már azt, ami egyszer elvégeztetett? Nem vitatkozunk arról sem, hogy vajjon lelkének felbomlását mi okozta? Testi betegségek, abnormális élet, vagy a szellemi élet ama küzdelmei-e, amelyek tépelődő lelkének minden energiáját megőrlték? Nietzsche barátai és tisztelői tiltakozni szoktak az ellen, hogy tragikus bukását és lelki egyensúlyának felbomlását hitetlenségével, belső vívódásaival és gyötrődéseivel hozzuk összeköttetésbe. Mi azonban azt hisszük, hogy e fényes csillag módjára lezuhant nagy elmét, csak megtisztelhetjük azzal, ha róla éppen *ezt* tételezzük fel. Mert ez azt jelenti, hogy rendkívüli szellemnek tartjuk, aki merészségében és bátorságában az emberi elme képességeinek legszélső határáig merészkedett, aki olyan magasra akart szállni, olyan mélyen szántott, annyit töprengett, küzködött, vívódott, amennyit halandó emberi lélek teljes összeomlás nélkül nem bírhat ki. És ha nem is találgatunk semmit, ha nem is kutatjuk az okokat, megtaláljuk ezeket Zarathustrájában akkor, amikor saját sorsát példázván, imígyen szól tanítványaihoz: „Szeretem azt, aki magamagán *túl* akar teremteni és így megyen tönkre...“ Majd egy más helyen: „És ha egykoron elhagy bölcseségem... hadd repüljön *büszkeségem* még balgasággal is...“ Ebben a két mélységes jelentőségű gondolatban benne van a Nietzsche életének egész tragédiája.

A keresztyén theológiának van egy mélyértelmű tanítása, mely, mikor az angyalok bukásának *okát* kutatja, azt állapítja meg, hogy az a *büszkeségben* rejlett. Vajjon Zarathustrában

munkája talán a legjobb és legalaposabb az egész Nietzsche-irodalomban. A filozófus szigorú kritikájának szemüvegén keresztül Nietzsche egész gondolatvilága alaposan összezsugorodik, sőt az igazi értékek szempontjából úgyszólván semmivé lesz. Nagyon jól jegyzi meg Stein, hogy Nietzsche gondolatai a gondolkodó és igazán művelt elemek számára nem lehetnek veszedelmesek, de annál inkább azok a fél-, az ötöd-, tized- és tizenhatod-műveltségűek számára. Természetes, hogy nálunk, ahol a mélyebben szántó szellemi élet még olyan kis területen otthonos csupán, ez a veszedelem már százszor nagyobb lehetne, mint Németországban. S ha nem nagyobb, ez csak azért van, mert az emberek nálunk filozófiai és teológiai munkákat még alig olvasnak s így szerencsére — Nietzscht sem olvassák nagyobb körben.

nem az ősz luciferi szellem ereje tündöklik-e, s hulló csillaghoz hasonló megsemmisülésében nem annak örök sorsa szól-e így felénk?

5. A kálvinizmus jelentősége.

„... az emberiségnek általa nevelt típusa mint valami egyetemes szellemi hatalom terjeszkedik ki az európai kultúra fölé...”

Troeltsch a kálvinizmusról.

Nincs a magyar ref. egyháznak mélyebben látó embere, aki, ha őszintén akar beszélni, a mai magyar kálvinizmus sokféle gyengeségét be ne ismerné. Szomorú dolog, az igaz, de még mindig jobb elismerni a bajt, mint egyszerűen eltitkolni azt. Az általános ébredés jelei meg már különben is mutatkoznak, s így van reményünk arra, hogy évtizedek kemény munkája után majd mégis csak újra kibontakozik a kálvinizmus *valódi* képe, többé-kevésbé erőteljesebb vonásokban, Magyarországon is. Ezt pedig azok számára bocsátottuk előre, akik talán mosolyogni szeretnének ez utolsó fejezet címén, mely a kálvinizmus *jelentőségéről* mer beszélni most, a XX. század szellemi életében. Nem csodálkozunk rajta. Elvégre ha valaki csak a mai magyar kálvinizmust tekinti, s azt nézi, hogy annak *szelleme* mennyire kiszorult, úgy a közélet, mint a tudomány, s az irodalom világából, annak egy pillanatra talán igaza is van. Mert nálunk ma már, ha vannak is református vezérek, azok jórésben csak a keresztlevelüknél fogva azok, de annyi közül sincs a kálvinizmushoz, mint világnézethez, mint akármilyen más felekezet emberének. Mi azonban a kálvinizmus reneszanszát várjuk, s ezáltal azoknak a szellemi erőknél az érvényesülését, amelyek éppen a kálvinizmus legfőbb értékeit teszik. És ha ezeket vesszük alapul, akkor már nagyon is beszélhetünk a kálvinizmus jelentőségéről még a mi korunkban is.

Meggyőződésünk szerint ugyanis van egy tér, ahol a kálvinizmus az egész modern keresztyénellenes gondolkozással szemben a leggyorsabb, legbiztosabb s legalaposabb eredménnyel veheti fel a harcot, s ez éppen *az etikai élet területe*. A tudományos gondolkodás és az ú. n. általános „kulturális értékek”-ről való felfogás tekintetében ugyanis oly megrögzöttek és előítéletekkel teljesekek a mai emberek, s a tudomány az ú. n. természettudományos gondolkodásnak szinte dogmatikus megmerevedése folytán annyira egyoldalúvá lett, hogy

ennek várát pusztán intellektuális úton a legnagyobb tudományos irodalmi és sajtóhadjárattal sem lehetne egykönnyen bevenni. Az emberek gondolkozásmódját éppen azért, mert annyira kissebbségben vagyunk, még az egész keresztyénség sem tudná gyorsan átalakítani, nemhogy a kálvinizmus egy-
 magában. Van azonban az egész modern keresztyénellenes gondolkozásnak, s főleg a minden irodalmi és művészi virágzása mellett is dekadens kornak, egy végzetes gyengesége, amely eredendő bűnéből: a *hitetlenségből* táplálkozik, s éppen ezért az individuumokat tönkre is teszi és ez az, hogy nem tud jellemeket formálni, nagy, erős, végzetesen elszánt és egy sziklából faragott embereket nevelni, mert *nincs egységes erkölcsi ideálja*, nincs egységes szelleme, nincs olyan ereje, amely az embert a legnagyobb heroizmusra, a legnagyobb munkásságra és a legnagyobb altruizmusra nevelje. Nietzsche egyik nagy jelentősége és egyéniségének varázsa is részben éppen ebben rejlett: ő fel akarta rázni ezt az energiátlan, kisserű, bujkáló, sunyi és minden erkölcsi alap és meggyőződés nélkül élő modern szellemet. hogy új, tisztább világot teremtsen, nagyobb, elhatározóbb, döntőbb jellemű, tehát magasabbrendű embereket neveljen, mint az eddigiiek voltak. Azonban hajótörést szenvedett, mint láttuk, azért, mert le akarta metszeni az ember etikai életének növényét arról a mennyei töről, amelyen keresztül a vallás erejénél fogva az örökkévalóság talajából szívta a tápláló nedveket. Enélkül pedig el kellett sorvadni az emberi léleknek, s tönkremenni minden igazi ideálnak. Csak a keresztyénség lenne tehát hivatva arra, hogy a legteljesebb, legtökéletesebb s etikai szempontból is a legharmonikusabb embertípust kifejlessze. A keresztyénségnek azonban, mint láttuk, nem minden formája egyformán alkalmas erre, s szerintünk a modern életet igazán megértő, de annak mindenkor fölötte álló s így rabjává lenni nem akaró embertípust a legszerencsésebben a kálvinizmus tudná kifejleszteni. Mert a kálvinizmusban megvan minden, ami a modern világ számára is érték: a mély *intellektuális* érdeklődés, a világmindenség élete, s így az azt művelő összes tudományok iránt; megvan a csodálatos *szociális* érzék, s a társadalmi élet komoly figyelése és szükségeinek mély megértése; az egyén jellemében a *heroizmus*, az *aktivitás*, a *munkaszeretet*, a szigorú kötelességteljesítés¹ és *individualizmus* hangsúlyozása; megvan a legmagasabbrendű arisztokráciának:

¹ A kategorikus imperatívuszról Kálvinnál is lehetne beszélni. Az ő rigorizmusának a Kantéhoz való hasonlóságáról *Bohatec és Irwin* is megemlékezik i. m. ban. Ref. Kztg. 23. sz. I. Calvin 196. o.

a *szellemi arisztokráciának* is elismerése; az egyén megfelelő értékelése, amely a szociális téren mégis a legcsodálatosabb demokráciává képes átalakulni. Azután megvan minden szellemi, politikai és tudományos szabadság megértése és pártfogása; utoljára pedig, de nem utolsónak, az a csodálatos mély *metafizikai* érzék, vagyis szomjúság, amelynek *hiánya* miatt a modern gondolkodás olyan béna, szüklátkörű és rabságban élő, de amellyel a kálvinizmus olyan hatalmas, öntudatos életet élő, szárnyakat adó gazdag világnézet volt kezdettől fogva.

Szóval tény az, hogy egyfelől a *keresztyén* etika legelső követelménye: Isten szuverénításának az ember és emberiség egész és főleg etikai életére való fenntartása, másfelől pedig a modern etikai törekvések nagy követelménye t. i. az ember méltóságának megőrzése és a szociális etika fokozatos kiépítése a kálvinizmusban van a legszerencsésebben összekapcsolva és a legtisztábban végigvezetve.¹

Ezzel a kerek, nagyszerűen kiépített, minden iránt érdeklődő modern, mozgékony szellemmel pedig úgy lehet igazán aktív tényező a kálvinizmus, ha a kezében levő *iskolák* útján olyan nagyszerű, acélos *jellemeket* nevel, akiket aztán éppen egyéniségiüknél fogva fel fog emelni az élet a legexponáltabb állásokba, s akik aztán a különféle vezéri pozíciókban a maguk energikus, egészséges szellemét, egész gondolkodását állandóan érvényesítik. Ezek által a nagy egyéniségek által tudnánk aztán kezünkben tartani a kisebb-nagyobb társadalmak sorsát, tudnánk belenyulni a politikai életbe, s nem tudós könyvek, hanem *élő emberek*, nagyszerű *jellemek* segítségével szállhatnánk szembe az élet minden területén azokkal az elemekkel, amelyek minden nemzeti és keresztyén idealizmusnak, minden erkölcsi és metafizikai értéknek nyílt és bevallott ellenségei.

¹ Ez a megjegyzés természetesen nem akarja elhomályosítani azoknak az erkölcsi hőroszoknak az értékét, akik a keresztyénség egyéb felekezetének voltak gyermekei. Így tehát elismerjük azt is, hogy pl. a róm. katholicizmus is nagy és rendkívüli jellemeket nevelt s akár *Augustinus* aktív, akár *Kempisi Tamás* passzív etikáját nézzük, akár *Assisi Ferenc* csodás életére s a szentéletű férfiak bámulatos seregére gondolunk, csak tisztelettel állhatunk meg az előtt az erkölcsi heroizmus előtt, amelyet ezek az emberek képviselnek. Azonban talán nem tévedünk, ha az állítjuk, hogy ezek a nagyok nem *egyetemes* és *minden oldalról kiépített* jellemükkel hatnak, hanem az emberi lélek csupán egy-egy oldalának rendkívüli erejével, fejlettségével, és így — *egyoldalúságával* is! Éppen ezért külön kérdés még az is, hogy vajjon az általuk képviselt életideál *alkalmas-e* arra, hogy a *mi* korunkban is érvényesüljön? Van-e etikájuknak szociális oldala s lehet-e annak alapján modern társadalmat berendezni és restaurálni? Mert a kálvinizmus maradáno jelentőségű ereje éppen ezekben a dolgokban tűnik ki igazán.

A kálvinizmus azonban nem tömegvallás, s jelentősége nem a lelki rabszolgaságban tartott tömegek megmozgatásában áll. Jól jegyzi meg róla *Kuyper*, mikor a kálvinizmus jövőjéről értekezik, hogy „a kálvinista hitvallás oly mélyen vallásos és oly *magasan* szellemi, hogy a nagyobb szabású vallási mozgalmak korát nem tekintve, *sohasem fog szólni a nagy tömeghez* és mindig csak viszonylag kis csoportra fog hatást gyakorolni“.¹

De éppen azért, mert nagy hódításokra nincsen reménye, annál öntudatosabban kell nevelni a maga embereit, hogy ideáljait kinn az életben képviseljék. A kálvinizmus által nevelt jellemeknek tehát mind különleges hivatásuk van. Szerintünk a kálvinizmus jelentősége abban is áll, hogy a keresztyénség legtöbb típusával szemben, amelyek főleg az ú. n. *passzív erények kivirágzóit* és hordozói, a kálvinizmus az aktív, militáns és heroikus keresztyén etika képviselője legyen s mint ilyen éppen ezért lehet alkalmas arra, hogy ebben a korban, amelynek szellemi és erkölcsi élete annyira bizonytalan, a keresztyénség szellemét a győzelem reménységével képviselje. A kálvinizmus van hivatva arra is, hogy modern tudással felfegyverzett, nagy, bátor keresztyén jellemeket neveljen, akik nemcsak felveszik és magukba olvassztják az összes maradandó modern értékeket, hanem a szellemi élet minden terén érvényesítik is a maguk hitének és metafizikájának gazdag erejét, s valósággal keresztyén bélyeget nyomnak mindenre, amivel érintkeznek. Es az ilyen egyéniségek már arra is vannak predesztinálva, hogy a nemzet s a társadalom sokirányú életének kormánykerekei mellé juszanak. Mikor aztán ott vannak, akkor minden történelmi-materialista szociológiai fejlődéstudomány ellenére ezek a száz- és ezerszámra nevelt egész jellemek a *Carlyle* hőseinek szellemében maguk *nyulnak* bele az események menetébe, s vezérségre hivatottságuknál fogva irányítják a tömegek sorsát, aminthogy mindig is a nagy egyének voltak azok, akiknek az ilyet véghezvinni sikerült. Minden korban, minden társadalomban az ilyen erős, határozott jellemekre² van szükség a legelső sorban.

¹ Kuyper: A kálvinizmus lényege. 254. o.

² „Filozófusok és theológusok — írja Kuyper — egymással versenyeznek, hogy számunkra az erkölcsi élet útját előírják vagy összehavarják, ahogy a dolgot vesszük. De egyet, a megrendült lelkiismeret *erkölcsi szilárdságát* visszaadni nem képesek.“ Azonban a kálvinizmus „megértette, hogy a világot nem etikai hőleselkedéssel, hanem a lelkiismeret finom érzékenységének visszaállításával lehet csak megmenteni. Azért nem sokat okoskodott, hanem a lelkeket ragadta meg és odáallította őket a Mindenható színe elé szemtől szembe. . .“ És így volt csak lehetséges az a csoda, hogy „a kálvinizmus egyszerre öt országban, egy emberöltő alatt“ olyan erkölcsi közéletet teremtett, amilyenre nincs példa a világtörténelemben. Kuyper i. m. 86—87. o.

S mennél nagyobb az ilyen emberek száma, annál biztosabb alapokra van a nemzetek élete felépítve. Mert nemcsak az anyaszentegyháznak kell „élő kövek“-ből felépülni, s az élő hit oszlopain nyugodni, hanem a társadalmaknak is az egész emberek jellemén...

*

Kálvinnak volt egy gyönyörű szimbolikus jelképe : modern nyelven *ex libris*nek is nevezhetnők. A kép egy felfelé tartott kézben *égő szívet* ábrázol, a kép alatt ezzel a felirással : *Cor meum vebut mactatum Deo in sacrificium offero* (szívemet mint leölt áldozatot áldozatul Istennek ajánlom). Ez a gyönyörűen elgondolt kép szimbolizálja a kálvinizmus egész szellemét, élénk tárja az igazi kálvinista egész jellemét. „Lábai a földön, a világ szomorú, durva valóságában, porában és sarában ! De a szemei magasan, feje magasan, szíve magasan, a mennyben, Isten saját szívében !... És annál inkább kiterjeszti uralmát a föld felett, mennél inkább föléje emelkedett. Birtokába veszi, uralkodik fölötte, formálja azt...“ (Doumergue). Az égő szív pedig csak az Istenért ég, ő érette, az *Ő dicsőségéért* emészti magát szakadatlan...

Prohászka püspök *diadalmos világnézetnek* nevezte a keresztyén, helyesebben római katolikus keresztyén gondolkozást. Mi úgy hisszük, hogy négy évszázad történelmének legragyogóbb lapjai, tudósok értékmegállapításai, a kálvinista nemzetek munkában gazdag élete s a lelkiünk mélyén égő hit erejével önérzetes lélekkel alkalmazhatjuk ugyanezt a jelzót a kálvinizmusra is. Diadalmos ez a világnézet, mert hitet, erőt és boldogságot ad ; mert gondolkozása az egész világot átöleli, az egész természetet megérti, az egész emberiség életét megbecsüli, az egész földi életet értékeli s mindezt befogadja a lelkébe, a szellemébe, a szívébe, de csak azért, hogy azután ezt a lelket, ezt a szívet a világ s a földi élet minden tudásával, energiájával, szépségével, kincseivel megrakottan felajánlja Annak az Örökkévalónak, aki ezzel bennünket elárasztott, s akié végeredményben mind az a dicsőség, amit ez a világmindenség bármilyen formában létrehoz.

Soli Deo Gloria !

Sebestyén Jenő.

SZEMLE.

Az erdélyi kálvinizmus feladatai a háború után.¹

Csodálatos idöket élünk! Íme, a vén Európa emberisége két nagy táborba csoportosulva viaskodik és öldökli egymást milliónyi számra! Bizony a sátán aratása ez, és „az angyalok elrejtik orcáikat“.

Szörnyűséges, méreteiben és hatásaiban óriási, eddig még soha nem látott evolúció megy végbe körülöttünk és veti mérték alá a mai nemzedékeket, felforgatva a haladásnak, emelkedésnek, tökéletesedésnek és differenciálódásnak minden eddigi eredményeit s egészen új lehetőségek távlatát nyitva meg előttünk! És a halottak millióin, a megmérhetetlen pusztuláson, a szenvedések, a fájdalmak és a vérnek özönén keresztül *egy új, teremtő munka kényszerűsége kopogtat, mely arra hív fel bennünket, hogy dobjunk félre a régi közönyösséget, a megszokott, kikoptatott utakon való botorkálást és legyen bátorságunk új történetet csinálni, a romokon az emberi fejlődésnek egy új reneszánszát felépíteni!*

Lássa meg végre az egyház is, a nemzet is és értsék meg mindenek, hogy a mult csak tanulság, a jelen pedig csak a kohó, az előkészítés, a küzdés, a munka műhelye; — de minden cél, minden eszme, gondolat és minden törekvés a jövőöért van, annak számára érik és hoz majd gyümölcsöket.

A jövőnek dolgozzunk tehát!

Természetesen konzerváljunk is; porszemet porszemhez rakva ne ejtsük el a szürke, mindennapi élet kicsiségeinek szövevényes fonalát; ennyit a máért.

Ámde ne feledjük, hogy léleknélküli, sivár, napszámos-élet, valóságos vegetáció, csupán csak a mának apró szükségleteiért kínlódni és ebben a munkában senyedni el. Föl tehát

¹ Az Országos Kálvin-Szövetség 1917. évi január 17-iki ülésén tartott előadás.

a fejekkel: magasba a tekintetet, a messzi távolba nézzünk és az ott lebegő célok legyenek vezérlő csillagaink, amelyek felé nem ikarusi, hanem az akaratnak igazi acél szárnyaival repüljünk!

Önök azt kérdezik tőlem, hogy „minő misszió vár az erdélyi református egyházra a háború után“.

Röviden felelhetek: *A végsőkig megfeszített munka; munka, amelynek vezérlő motívumai: a kálvinista keresztyén valláserkölcsei érzések és a magyar nemzeti gondolat.*

A régi Erdély történelme is bizonyítja azt a nagy igazságot, hogy valódi nemzeti állam csak ott lehetséges, ahol minden polgár, a legkisebbtől a legnagyobbig, összes szellemi és anyagi érdekeinek kielégítését a nemzet körén belül keresi és találja fel. Ott van igazán értékes és tartalmas nemzeti élet, ahol minden szellemi és anyagi törekvés a nemzet nagyságát, a nemzet virágzását és dicsőségét akarja emelni. És ott jutnak el és virágoznak a nemzeti eszmények legmagasabb fokozatra, ahol az emberi lélek leghatalmasabb tevékenysége és legerősebb rúgója, a vallásos érzés is a nemzeti eszmények szolgálatát tekinti legfőbb céljának.

Ilyen volt Erdély a Bocskay István, Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi György idejében, a nemzeti fejedelemség örökké fénylő, legdicsőbb korszakaiban, amikor a maga egészében, országgyűlése, fejedelme, ennek tanácsa, egyháza, társadalma. közművelődése: egyszóval mindenben magyar és nemzeti volt. Ekkor volt az erdélyi „orthodoxa reformata ecclesia“ a magyar fejedelemségnek nemzeti vallása és ekkor élte történetének legvirágzóbb, legfényesebb korszakát.

Aztán változtak az idők. Reánkzúdultak a megpróbáltatásoknak, gyötrelmeknek, a szenvedéseknek sötét, zivataros napjai. Véreztünk a töröknek és a tatárnak gyilkolásaitól; pusztultunk külső befolyások és belső bajok — saját hibáink miatt; megfogyatkoztunk a hatalom erőszakos nyomása alatt; de meg nem törettünk, mert tetszett az isteni gondviselésnek, hogy megtartsion bennünket az ő dicsőségére és eljövendő idők nagy feladatai számára.

Most újból átéljük — reméljük, hogy ez már örökre a múlté — a megpróbáltatásoknak nehéz napjait, melyeknek azonban nem szabad felettünk nyomtalanul elsuhanni, hanem hadd késztesse bennünket szigorú magunkbaszállásra, komoly önbírálatra, ezek után pedig új, nemes elhatározásokra és ami fő, erős, céltudatos, kitartó munkásságra.

Mert valljuk be őszintén azt, hogy komolyan mérlegelve az erdélyi református egyház belső viszonyait, már a háború

és az oláh betörés előtt sem voltunk és nem is lehetünk megelégedve a fennálló állapotokkal. De hát ez az elégületlenség sohasem baj, mert hiszen természetsszerűleg azoknál szokott mutatkozni, kik a fejlődés szükségességét fokozottabban mértékben érzik. És hát ne feledjük el, hogy legtöbbször éppen ez a jogos elégületlenség vitte és viszi előbbre a világot.

Az ügy nagy fontosságához és önnön magához méltó magas szárnyalással mondja erdélyi kálvinista világunk fennkölttelkü főpásztora, Kenessey Béla, már 1908. évi jelentésében a következőket:

„Az egész nagy erdélyi egyházkerületet, mint egységes szervezetet kell megfigyelés alá venni, nem pedig csak egyes szimptomákat venni észre és ezeket gyógyítani, hanem az egységes nagy szervezetet kell megedzeni, megerősíteni, egészségesebbé és így minden irányban ellenállóvá tenni“.

Tökéletesen egyet értek e nyilatkozattal. Mélyen kell szántani, hogy új termőréteget hozunk felszínre; de jól meg kell művelni és alaposan előkészíteni ezt a talajt és csak aztán vetni bele bőségesen a legjobb vetőmagot. Így lesz aztán dús aratásunk:

A mi termőföldünk: híveink serege.

Szomorú ténymegállapítás, de igaz,¹ hogy sok helyen már a háború előtt is valami megdöbbentő, elszomorító közönyösség, az egyház dolgai iránt való érzéketlenség, nemtörődomség mutatkozott, amelynek nyomán itt-ott már letargiába kezdett süllyedni egyházi közéletünk. Másutt pedig, ahol mozgással, nagyobb érdeklődéssel találkoztunk, ez sem volt vigasztaló jelenség, mert úgy látszott, hogy a legtöbbször csak sivár kételkedés, üres, silány és csak rombolni tudó kritizálnivágyás vagy személyeskedés volt az ösztönző rugó, de *hiányzott a lelkekből az a bensőségteljes mély és erős vallásos hit, amely egyes egyedül lehet alapja az igazi kálvinista öntudatnak és vallásosságnak.* A lelkek üdvösségére, a Krisztus anyaszentegyházának belső és külső építésére vessük hát magunkat teljes sikerrel, hogy így sikeresen végezhessük a lelkek pozitív alapokon való építésének istenes munkáját. Hiszen a Krisztus evangéliuma oly kimeríthetetlenül gazdag a pozitív igazságokban! Ne merüljünk tehát bele a felekezeti kérdések többnyire értéktelen negációiba, az erőket megosztó torzsalakodásokba, amelyek nyomán viszály- és rombolás fakadhat, hanem a pozitív építőszellem és munka gondolata irányítsa minden tevékenységünket.

¹ Dr. Kenessey Béla püspök 1910. évi püspöki jelentése.

Úgy-e bizony, minden beteg sikeres gyógyításának legelső feltétele: a betegség helyes diagnózisát megállapítani.

Nos hát, tisztelet a kivételeknek, de ez a diagnózis ma Erdélyben — sajnos — így szólhat: kálvinista népünk úgy erkölcsileg, mint anyagilag hanyatlóban van; református világnézete halványodik, kálvinista öntudata fogy; gyülekezeti szelleme gyengül; az anyaszentegyház közügyei iránt való érdeklődésünk, buzgalmunk s úgy szellemi, mint anyagi téren való áldozatkészségünk nem elég magas és a mindnyájunkat egységbe összefoglaló szolidaritás érzése pedig nagyon meg-ingott.

Íme nagy körvonalakban a betegség. És az orvosság? Hát az egyedüli orvosság az, hogy *telítsük híveink lelkét református vallásunk örök igazságainal és ezekre épített vallásos hittel, rázzuk fel a dermedtségből, alakítsuk át és így teremtsük őket újra a jövő nagy feladatainak számára.*

Legelsősorban *erkölcsileg regeneráljunk*, mert éppen erkölcsi világunk romlott meg a legalaposabban.

Mi más volt és mi más kell, hogy legyen a református egyház erkölcsi világrendjének alapja, mint az a gondolat, hogy a hit által való megigazulás útján, Isten ingyen kegyelméből üdvözülnünk. Ezt az élő hitet mindenkinek, hogy a benső keresztyén élet eleveníttessék meg mindnyájunkban és nyilatkozzék meg az egyesek, az egyház és a nemzet iránt való hasznos cselekedetekben.

Ezt az élő hitet ültessük bele elsősorban a gyermekek szívébe. A szeretet melegével, az igazi, bensőséges hit szuggesztív erejével tegyük őket református egyházunk erős, tanteríthatatlan és hűséges cselédeivé. Foglalkozzunk velük ne csak a vallásórakon, ne csak a gyermeki istentiszteleteken, hanem az iskolai élet minden pillanatában, sőt otthonuk körében is, hogy át- meg átítassuk minden jóra fogékony lelküket, az igazi mély, református hittel és erkölcsi érzésekkel.

És ezen legelső és legfőbb feltétel után *legyen gondja egyházunknak a gyermeksereg minden irányú szükségleteire.* A gyermekhalandóság csökkentése, a közegészségügyi követelményeknek javukra való értékesítése, a gyermeknevelés közvetlen ellenőrzése, irányítása, befolyásolása, egyszóval a legkiterjedtebb *gyermekvédelem és gyermekgondozás*: mindez az egyháznak legfőbb és leghálásabb kötelessége és pedig legelsősorban a hadiárvakkal és azután minden más gyermekkel szemben. Ehhez a munkához adjuk oda — minden tényező — szívünknek, lelkünknek egész melegségét és vegyük

igénybe az államnak és a társadalomnak minden ilyenirányú karitatív és hasonló jellegű intézményeit. Itt van például, a most legközelebb, Zita királyné Ófelsége legmagasabb védnöksége alatt megalakult „Pro Transylvania Gyermekvédő Egyesület“, mely állandó céljául tűzi ki ezt a hivatást és már is hatalmas anyagi erővel rendelkezik. Lelkész. tanár és tanító atyánkfiai, tiszteletes asszonyaink és tanítónőink és minden jó lelkek csatlakozzunk szívvel, lélekkel e mozgalomhoz, és legyünk ennek az igazán nemes és áldásthozó munkának igazi, hivatásos apostolai.

A felserdült gyermekeket pedig tömörítsük református vallás erkölcsi célú ifjúsági egyesületekbe, ahol további lelki képzést, nemes szórakozást és vallásos hitükben való megerősítetést nyerjenek. Ne feledkezzünk meg a konfirmáltak fiú- és leányegyesületeiről sem, melyek útján kézben tarthatjuk őket s megóvhatjuk a duhajkodás, korcsmázás és ezek nyomában járó erkölcsi zülléstől és elvadulástól.

De legyünk éber gonddal a felnőtt egyháztagokra is. Ne csak a templomban találkozunk velük, hanem minden egyes családnak külön-külön is viseljük gondját és legyünk őrizői nem csupán a lelkiekben, de támogatói és tanácsadói minden egyéb dolgaikban is. Mert a mai kor egyházi emberének már nem lehet többé megelégednie az Isten igéjének csak a szószékről való hirdetésével, hanem oda kell mennie a társadalomba, ahol az emberek a maguk nagy, létérti küzdelmeit, érvényesülési harcait vívják és oda kell vinni az elégtelen, kíméletlenül küzdő, zaklatott emberi léleknek valóságunk örökérvényű, nagy etikai értékeit, hogy azokból merítsen hűsítő italt, megnyugvást, felüdülést és új lelkierőt!

Hiszen a vallásnak legfőbb gyümölcse az etikai tartalom és a szeretettől áthatott szociális erő, s aki ezeket közel tudja vinni a küzdő ember fiához, hát az neki legnagyobb jóltevőjévé leszen. Így aztán magunkhoz tudjuk láncolni majd híveinket.

Hogy pedig sikerre vezethessen és vezessen is ez a munka, feltétlenül szükségesnek tartom azt, hogy erdélyi református egyházunk főhatósága *hivatalosan állapítsa meg — és pedig mielőbb — e szervesen végzendő nagy akciónak egységes célját, vezérelveit, irányait*; példaképen való felsorolással mutasson reá a rendelkezésre állható módokra, eszközökre, keretekre és azután utasítsa az egyházközségeket arra és tegye kötelességévé derék lelkipásztorainknak és tanítóinknak azt, hogy az egyes egyházak egyéni viszonyainak megfelelően, *de azonnal fogjanak hozzá e munkához.*

*A munkatervnek, a programnak és a vezényletnek egy-
eslegesnek kell lennie.* Ennek megállapítása és a vezetés az
egyházi főhatóságnak nemcsak hivatása, de joga és köteles-
sége is. A részletekben való kivitel azonban és a különleges
életviszonyoknak közvetlen feldolgozása és átalakítása, ez
egészen egyéni, egészen konkrét, helyi, speciális munka,
amelyet nekünk a központból csak ellenőrizni és szükség
esetén irányítani kell.

Erre a meggyőződésre kellett pedig jutnom azért, mert
*társadalmi úton már számtalan kísérletet tettünk és az ered-
mény nem kielégítő.*

Régi egyházkerületi értekezletünkön, már 1900-ban,
„ébreszteni“ kíván bennünket egyik elhunyt nagyérdemű theo-
logiai tanárunk, kinek lelki szemei előtt egy nagyarányú egy-
háztársadalmi szervezkedés lebegett, mely egyházunk minden
tagját az egyházért és az egyház által istenországáért mun-
kára egyesítse. A „református családapák körét“ — a lelkész
elnöklete alatt —, „a gyülekezeti ifjúság szervezését“ és „a
református nők egyháztársadalmi organizációját“, ez utóbbit
hármassal, úgymint gyülekezeti, egyházmegyei és egyházkerületi
tagozatban¹ —, ezeket kívánta ő elsősorban egyházi életünk
fejlesztésének eszközeivé tenni.

A szavak elhangzottak — és maradtunk mindennél a
régiben.

Miután pedig az egyházkerületi értekezlet átalakult „Er-
délyi Kálvinszövetségé“, akkor újból felszínre került a „mit
tegyünk“ kérdése.

Ismét megkaptuk reá a féléletet: „Az evangéliumi pro-
testáns keresztyénséget öntudatosá és egyénivé kell tenni
igazi pastoráció útján“.²

E célból a Kálvinszövetség keretében a papok további
önképzése útján egyöntetűvé kell tennünk e munkásságot.
Aztán új erőforrásokat kell nyitni az egyház életében és pedig
az egyetek formájában. Foglalkoznunk kell a betegápolás
ügyével; diakóniát kellene felállítani a házi beteglátogatás és
a kórház szükségleteire alkalmas testvérek kiképzése végett.
Azután pedig az egyházon kívül álló társadalmi tevékenységet
is gyümölcsöztessük az egyház javára. Karoljuk fel a szö-
vetkezeteket, az alkoholizmus elleni küzdelmet, a gyermek-

¹ L. Az erdélyi ref. egyházkerület értekezletének 1900. évi jegy-
zőkönyve: összeállította Nagy Károly, ref. theologiai tanár, értekez-
letti titkár.

² L.: Dr. Ravasz László ref. theol. tanár cikkét a Ref. Szemle
1910. évf. 783 és köv. lapok.

védelmi intézményeket, a patronázst és nagyobb helyeken a néphivatalokat.

Sőt az 1910. évben megszólaltattuk magát az egyházkerületi közgyűlést is, mely igazgatótanácsunk javaslatára kimondotta, hogy „szükségesnek tartja az ifjúsági egyesületek szervezését, melyek részletes munkaprogramját a kerület által megadott irányelvek alapján az egyházmegyék és az egyházközségek dolgozzák ki.

Íme, szebbnél szebb, okosnál okosabb terveink voltak, de mindig csak tervek maradtak, mert éppen az a mi nagy bajunk, hogy nem elég erős népünkben a kálvinista öntudat, és hogy egyháztársadalmi téren szervezetlenek, fegyelmetlenek s emiatt gyengék és tehetetlenek vagyunk.

Ezért hiszem és ezért hirdetem meggyőződésem egész erejével, hogy a végtelenül kicsiny eredményeket felmutató, letűnt idők mulasztásainak pótlására és e mai, fölötté megnehezült időkben reánkzúduló nagy feladatok megoldására csak úgy lehetünk képesek, ha a hivatalos egyház kötelezőleg elrendeli, megindítja és végrehajtja a maga hatalmas hivatali szervezettel ezt a munkaprogrammot. Mert az erők termelésére, a népelet belső erőinek fokozására igen alkalmas tényező az autonómia — ha belső rúgók folytán lüktető élet van a szerveiben. De az erők tömörítésére, egybekapcsolására, koncentrációjára és fokozottabb kihasználására csak egy központosított, egységesen irányított és működő szervezettség képes. Éppen ezért egyházi közigazgatásunkban is feltétlenül szükségünk van arra a tulajdonságra, melyet az államtudományok mint a közigazgatási működés jóságának egyik főfeltételét állapítanak meg, s amit úgy fejeznek ki, hogy legyen a közigazgatás „személyes“. Igen! Személyes legyen, vagyis legyen áthatva erdélyi református egyházunk nagy, egységes és általános céljaira vonatkozó gondolat, akarat, cselekvés és érzelmi egység tudatától. *Egyházunk minden szerve érezze az egész nagy organizmushoz való szoros kapcsolatát, s bírjon felelősségterhes tudatával annak, hogy minden egyes, még oly kicsiny helyi organum helyes vagy helytelen cselekvése is visszahat az egész nagy egyházi organizmus munkájára s elősegíti vagy lehetetlenné teszi az egyházi építő- és kultúr-munka sikerét.* Erdélyi református egyházunk 620 lelkésze, 113 tanára és 237 tanítója egy olyan hatalmas szellemi erő képviselő tényező, mely hogyha komoly elhatározással munkába veszi az erdélyi kálvinizmus erkölcsi és anyagi megújhosztásának munkáját, hát egész bizonyossággal fényes eredményeket fogunk elérni. Csak mindnyájan a közös cél felé!

Egyébiránt meg vagyok győződve arról, hogy a hivatalos egyház csak az első impulzust, a kezdet nagy nehézségeinek legyőzésére szükséges első nagy lendületet kell, hogy megadja egyházi szervezetünknek és akkor azután a megkezdett úton lelkipásztoraink, tanár és tanító atyánkfiai valóságos prófétai munkát fognak végezni az erkölcsi regenerálás és egyházi belső életünk újjáteremtésében.

Ámde, ha gyors sikert akarunk elérni, itt sem szabad megállani.

Az erkölcsi megújhódással együtt és egyszerre teljes erővel rá kell vetni magunkat az anyagi regenerációra is.

Itt elsősorban híveink anyagi regenerálására gondolunk és pedig ennek két főirányzatára.

Az egyik abban állana szerény nézetem szerint, hogy a lelkipásztorok, kik maguk is többnyire gazdálkodnak s foglalkoznak az élet mindennapi és mindnyájunknál közös anyagi bajjaival, itt is álljanak híveink mellé jótanáccsal, útbaigazítással, híveink érdekeinek a hatóságok, társadalmi és más intézmények előtti támogatásával és minden vonalon való felkarolásával. Különösen pedig erősítsék népünknel azt az érzést, melyért a magyar gazdaszövetség oly kiváló buzgósággal dolgozik: a magyar földnek szeretetét, — egyszóval a lelkieben és anyagiakban egyaránt gondviselő jó szelleme legyen a mi lelkipásztorunk annak az egyházközségnek és falunak, amelybe őrállóul kirendeltetett és ha ezt a profán, ú. n. „világi“ pasztorációt buzgón fogja végezni, akkor nemcsak a szívek, hanem az erszények is megnyílnak majd előttük és az egyházközség anyagi ügyei is virágzásnak fognak indulni.

Egyik erdélyi egyházközségünkben például a téli időszakban dolgozott házi faiparból 30,000 korona fordult meg a faluban — egyetlen egy eladásból. Ime mit tesz az, hogyha a „parókia nyitott ház a hívek számára. Ilyen helyen azután a hívek háza és szíve is nyitva van a lelkipásztor előtt“¹

Ugyanez az egyházközség derék lelkesze vezetése alatt szorgalmas igyekvéssel és fényes eredménnyel vásárolja össze az oláhok földjeit. *Ime a helyes magyar nemzeti és egyházi politika!* Csak sajnós, hogy ez ritka, mint a fehér holló, ellenben rendkívül nagyszámban vannak olyan községeink, ahol meg a magyar kálvinistaság rovására oláhok vásárolják össze a magyar földet.

Érdemes itt megállani egy szóra!

¹ L. 1910. évi püspöki jelentést.

Hadd vessem föl azt a gondolatot, hogy micsoda óriási jelentősége volna református egyházunkra nézve és magyar nemzeti szempontból is annak, hogyha erdélyi református egyházkerületünk kidolgozna *egyházi szempontból is egy magyar telepítési politikát és megnyerve hozzá az illetékes kormánytényezők támogatását, megkezdené ennek keresztülvitelét.*

Tanuljunk a szemünk előtt fekvő példákból! Lássuk meg végre, hogy az egyházban rejlő hatalmas erőt és szervezetet miként használják fel erre a célra a nemzetiségek hazánkban és Poroszországban is, ahol még a poroszok minta közigazgatása sem képes megküzdeni Posenben és Westpreussenben a lengyelek egyházi és ezekhez csatlakozó egyéb társadalmi szerveivel.¹ Lássuk meg ezt és tanuljunk tőlük. Vegyük mi, az egyház kezünkbe ezt a kérdést és egész energiával, lelkesedéssel és céltudatos munkával segítsük elő a földbirtokviszonyoknak magyar nemzeti érdekeink szerint való alakítását.

Kétségtelenül helyes és okos nemzeti politika, fokozott erővel törekedni arra, hogy a Piski-telepen, Gyulafehérváron és Nagyenyeden át, a Maros folyó felső folyásánál lakó erdélyi magyarságot Temesváron és a Maros folyó alsó folyásának magyar lakosságán keresztül szerves összeköttetésbe hozzuk az alföldi magyarsággal.

Ámde vegyük észre, hogy nálunk Erdélyben Csík, Háromszéktől Udvarhely megyén és Maros-Torda megyén át vonul az erdélyi magyarság gerince, a székelység, és hogy a mostani oláh betörés után éppen ezeket kell legelsősorban szeretetteljes gondozás alá venni s szellemi és gazdasági kultúrájuk fokozásával az erdélyi magyarság megújulására felhasználni. Mert erre a szerepre a székely népet rendkívül erős faji öntudata, a lakott területhez képest sok helyen — a multban — túlnépessége, emiatt szegényebb volta, de éppen azért éberebb, élénkebb észjárása, szorgalma. életrevalósága és ügyessége valósággal predestinálják.

És itt legyen szabad egy kijelentést tennem.

A magyar nemzeti gondolat összeforrasztó erejének minő gyönyörűséges eredménye volna az, hogyha e mai súlyos idők hatása alatt nemcsak a protestáns, de az összes erdélyi magyar egyházak meg tudnák érteni egymást és testvéri kezét fogva, közösen meghesztelt program alapján, együttes erővel karolnák fel az erdélyi magyarság újraépítésének és regene-

¹ L. e kérdéseket illetőleg dr. Kenéz Béla egyet. tanár „A nép és a föld” című jeles munkájának 117. és köv. lapjait. Továbbá „Die Deutsche Ostmark“ 1913. c. művet.

rálásának ügyét! Értsük meg végre egymást, s a krisztusi szeretet és a magyar haza iránti odaadás által legyünk egy egységes falanxa a küzdő magyarságnak, mert amilyen bizonyos, hogy erre az összetartásra az erdélyi magyarság történetében sohasem volt nagyobb szükség mint éppen most, éppen olyan bizonyos az is, hogy ily módon és csakis így diadalmaskodhatunk és biztosíthatjuk magyar fajunk szupremáciáját az erdélyi földön.

Bocsássanak meg, hogyha kissé hosszasabban időztem e kérdésnél; hiszen talán elég lett volna röviden csak annyit mondani önök előtt, hogy a jövőben a legintenzívebb cura pastoralisra van szükségünk úgy erkölcsi, mint anyagi téren.

Hát hiszen éppen ez az!

A legbensőségesebb cura pastoralist kérünk lelkészeinktől és minden egyházi hivatalnokainktól is. „Egyetemes pastoriációt, mely alatt a népnek egyéni szükségéik szerinti egyetemes nevelését értjük“,¹ mondja egyik derék és igazán nemes egyházi munkát végző erdélyi lelkészünk. Hozzá fűzöm: és egy lélekben megújhodott lelkészi kart és tanítói sereget, mely áthatva a közel jövő nagy és terhes feladatainak fontosságától, versenyezve buzgólkodjék erdélyi református egyházunk új kálvinista népének, új kálvinista társadalmának nevelésében és újrateremtésében.

Tökéletes igaz, hogy a mai lelkészképzésünkben az értelmiekre rendkívül nagy súlyt fektetünk, *de nem eléggé nagy súlyt a valláserkölcsei mozzanatokra, a lelkészek misszionáriusi hivatására. Már pedig nekünk Erdélyben — s talán hasonló viszonyok között másutt is — nemcsak törvénytudó pontos hivatalnokokra, hanem prófétai buzgóságú, minden önfeláldozásra képes és egész odaadással dolgozni akaró lelképásztorokra van szükségünk, akik egyéniségük varázsával, ismereteik súlyával, szívük melegségével és szeretetével Istennek tetszővé tudják formálni a gyülekezeteket, kicsinyeket és nagyokat, az embereket és a dolgokat.*

De reánk, vezetőkre is vár az a kötelesség, hogy módot nyujtsunk a jők között is kiváló lelképásztorok nevelésére.

Mert sajátságosan megváltozott a multnak képe, s *ma nemcsak lelkészhiánnyal, hanem a lelkészi hivatottság hiányával is kell küzdeni.*

Régen a székelység szegény, de legtehetségesebb gyermekei közül rekrutálhattuk — legnagyobbrészt — papjainkat,

¹ Dr. Imre Lajos „Zászlóbontás“. Egyházi Újság 1916. évi októberi száma.

mert volt mód és lehetőség a teljes ingyenes papképzésre. Ezek a falusi életviszonyokban felnőtt, azokat kedvelő papok lettek azután igazán hivatásos lelkipásztorok, *akik tudták megérteni, szeretni és méltányolni a falusi életet és akiknek legfőbb dicsvágya arra irányult, hogy mintaszerűvé tegyék gyülekezetüket és híven építsék abban az Istennek országát.* Ok nemcsak megélhetési módnak, eltartó intézménynek, hanem valóságos magasztos hivatásnak, isteni küldetésnek tekintették a maguk lelkipásztori állását és náluk a bölcsészetiileg is kellőleg megalapozott kálvinista hit nemcsak kedély és hangulat dolga volt, hanem mindeniküknél ez volt az ő általános és egységes világnézetüknek középpontja, amelyből minden gondolatuk és érzésük kiindult és amelyhez egész életük és működésük igazodott.

Joggal elmondhatjuk, hogy ezekben az időkben valódi szellemi cenzus alapján váltak ki a lelkészeink, míg ma e téren is az anyagi cenzus érvényesül. Éppen emiatt történhetik meg az, hogy azok a legszegényebb, azok a legtehetségesebb székely falusi gyermekek, akik hivatásszerűen idevalók volnának, azok pénz hiánya miatt nem jutnak erre a pályára.

De nem szabad figyelmen kívül hagyni pap és theologus hiányunk felpanaszolásánál azt sem, hogy majdnem félmilliónyi erdélyi kálvinista közül a szükséglet szerint minden 750 emberből kellene egy lelkipásztornak kikerülnie, míg Skóciában is 1200 ember, a tiszántúli hatalmas református egyházkerületben pedig minden 1700 ember közül rekrutálódik egy lelkész. Így aztán természetes, hogy e nagyobb szám között, több nagyobb tehetség és igazán arra való, erre született, hivatásos lelkipásztort lehetne találni. Mindezek folytán erdélyi református egyházunkat tulajdonképen a maga egészében mint missziói területet kell tekinteni és fokozottabb mérvű anyagi segélyekkel, a lelkészképzés ingyenessé tételével ki kell választani s a javadalmazás és pedig különösen a missziói lelkészi javadalmazás megfelelő rendezésével oda kell vonni a legjobb erőket és igazi apostolokká, misszionáriusokká kell őket nevelni, akik képesek legyenek az élet eszményi és reális oldalait egyaránt értékelni és azokért egyaránt dolgozni.

De itt azután teljes erővel segítségünkre kell jönnie a pedagógiának is. Mert hogy lelkészképzésünk sikeres lehessen, és hogy lelkipásztoraink kint az életben termékeny talajra találhassanak híveink lelkében, ahhoz feltétlenül szükségesnek tartom azt, hogy minden tanintézetünkben, úgy a fiúk, mint a lányokéban, határozottan kálvinista szellemben és jelleggel

történjék a nevelés. Válogassuk meg jól tanárainkat és minden tanítóinkat s csak azokat engedjük be a jövő nemzedék művelésére, akiknek szíve, lelke át van hatva, meg van nemesülve a bensőséges református hittől és tántoríthatatlan, szilárd kálvinista öntudattól. Próbáljuk meg őket; csak mint helyetteseket alkalmazzuk először és csak akkor véglegesítsük, hogyha kálvinista hitük mélységéről, református önérzetükről, valamint egyházunk iránti őszinte vonzódásukról bizonysgot szolgáltatnak. Tisztelettel hajlok meg a róm. kath. egyház öntudata, bátorsága és nyíltsága előtt, amellyel antimodernista eskü letételét követeli meg a maga embereitől. Saját szempontjuktól teljesen igazuk van! De nekünk is igazunk van tehát, amidőn azt követeljük, hogy az, aki a mi egyházunk kebelében és annak kulturális intézményeiben végzi a lelkek építő munkáját, annak tele legyen a szíve, az egész lelke református vallásunk igazságainak megértésével, szeretetével, ahhoz való hűséges ragaszkodással, és hogy egész működésében a kálvinista világnézet és ideál vezesse.

Ha ez így lesz, akkor majd el fog következni egy szebb jövőndő, amikor már nem fog kelleni lámpással keresni az egyházáért buzgózkodni és szolgálni akaró világiakat, mert mindenki érezni és tudni fogja azt, hogy kálvinista egyházunk kötelességévé teszi híveinek az egyházi hatalomban való közreműködését, amely hatalom azonban *nálunk nem jogot, hanem kötelességet és önfeláldozó, ingyenes munkát jelent.*

Ezen cél felé egy hatalmas lépést tettünk akkor, amikor püspökünk szakavatott vezetése mellett, az elmúlt évben megalakítottuk az „erdélyi vallásos nevelők állandó értekezletét“, amely elvi, pedagógiai, didaktikai, valamint a szervezeti kérdések terén körvonalozta úgy a legközelebbi és sürgős, valamint a távolabbi teendőket is. Én csak azt kívánom és azt kérem, hogy ne elégedjünk meg a megtartott gyűlés lélekemelő és sokatígéző hangulatának emlékével, hanem dolgozzunk is. Még pedig egyetlen napot se késsünk!

És nem szabad megfélemlenünk a leánynevelés kérdéséről s különösen egy nagyszabású református leányinternátus felállításának sürgős szükségességéről! Mert sajnos, már hosszú idők óta nem növekednek leányaink abban a mélységes református hitben, vallásosságban és kálvinista öntudatban, amely képessé tegye őket arra, hogy a gyermekek lelkébe és szívébe ők csepegtessék bele hitünket, az ezen alapuló mély vallásosság fundamentumait és az anyaszentegyházunkhoz való szeretet és hűség érzelmeit. Már pedig

mindent meg lehet tanulni később, csak éppen a vallásosság és hazafiasság érzelmei azok, amelyeket az anyai, a női szíven keresztül kell megérezni és átültetni, hogy az ember egész lelkét áthassák és azt vezéreljék.

De igen tisztelt értekezlet, ha az erdélyi református egyháznak az erősítés és az egyházi építés munkájában anyagi téren már a háború előtt is igen nehéz helyzete volt, még száz és ezerszerte nehezebb helyzetbe jutottunk most, amikor a ránkváró és el nem odázható sürgős feladatok megoldására *hatványozott mértékű anyagi erők kifejtésére van szükségünk*. Az oláh betörés által megrongált templomok, a feldúlt lelkészi lakok, iskolák, tanítói lakások és egyéb parókiális épületek sürgős helyreállítást követelnek. Habár ma még nem beszélhetünk végleges számokról, de annyi máris bizonyosnak vehető, hogy mintegy kétszáz körül lehet azoknak a parókiális épületeknek a száma, amelyeknél vagy átépítésre, vagy minimális két-háromezer korona javítási és berendezési költségekre van szükség.

Hogyha tehát már eddig is, úgy nemzetiségi viszonyaink mint erdélyi református magyarságunk kisebb teherbírási képességénél fogva joggal igényeltük a fokozottabb mérvű *tőkekamat segélyezést*,¹ most már a kényszer súlya alatt *kopogtatunk illetékes helyen, hogy jöjjenek segítségünkre és ne hagyják elveszni Magyarország keleti védvárának legnagyobb kontingensét képező erdélyi kálvinista magyarságát*. Hiszem és remélem, hogy ebben is megértő szeretettel és áldozatkész jóindulattal fognak támogatásunkra jönni magyarországi testvéreink

De ugyanezt reméljük és kérjük *az adócsökkentési segélyek új megállapításánál is*, mert hiszen úgy-e nem kell hosszasan bizonyítanom, hogy az erdélyi kálvinistaságnak a háború s főként az oláh betörés vagyoni pusztításai, valamint a kényszerült menekülés folytán még az eddigi teherbírási képessége is nagymértékben csökkent, úgy hogy e téren is a legmesszebbmenő méltánylásra szorulunk és ezt kérjük is. Természetesen a magunk erőt is meg kell hogy fesszük és nagy kálvinista áldozatkészséggel erősen kell támogatnunk az egyházat és annak intézményeit, mert csak így fogunk fejlődhetni.

De nem hallgathatom el azt sem, hogy egyes gyüle-

¹ L. erre nézve a református egyetemes konvent 1915. évi tavaszi ülésén elmondott beszédemet. Közölve a Református Szemle 1915. évi folyamában.

kezeteinknek és különösen a szórványoknak anyagi helyzete és kulturális viszonyai igen szomorú képet mutatnak.

Sok körülmény összejátszásának eredménye ez, de azt hiszem, a legfőbb ok mégis csak az, hogy igen sok, a multban virágzó egyházunkat a patronusok alapították és tartották fenn, s amikor ők elpusztultak vagy elszegényedtek, a magukra maradt hívek, mint az oldott kéve hullottak szét, mert önfenntartásuk vagyoni és értelmi eszközeit: a kálvinista önségélyt, az egyházi teherhordozást és önfeláldozó ingyenes munkát nem szokhatták meg, abba bele nem növekedhettek; közelebbi és közvetlen érdekszálak pedig még nem fűtétek az egyházhoz, mert lelki életük vallásos szükségleteit mások ingyen kegyelméből, jószívéből kapták és vették.

Évtizedek óta érezzük ezt a bajt és küzdöttünk ellene. Kétségtelenül a végleges megoldás — mely felé törekednünk kell —, csak az lehet: dajkálni, támogatni és odáig fejleszteni mindeniket, míg képes lesz önerejére támaszkodva, a maga lábán megélni. De addig még nagyon sok a tennivaló!

En ezek közül különösen fontosnak és sürgősnek tartom az elszórtan tengődő, még oly kisszámú református magyarságnak is a felkarolását és pedig *külön missziói lelkészségek minél nagyobb számú sürgős szervezésével*. Erdélyi református egyházkerületünkben jelenleg 1713 szórvány van 53,359 lélekkel. És e nagyszámú szórványok közül 120 olyan, amelyben 50-nél több a református magyar lelkek száma. Szervezzük meg tehát és karoljuk fel a missziói (kör)lelkészségek útján ezeket és a valláserkölcsi érzések intenzív fejlesztésével s a magyar nemzeti gondolat erejével kovácsoljuk össze őket, a fentebb említett helyes telepítési politikával erősítsük meg s akkor nyugodtak lehetünk, hogy az erdélyi magyarság nemcsak fenn fog maradni, hanem vissza is szerzi azt, ami Erdély aranykorában már a magyarságé volt. Nem szabad és nem lehet kételkednünk aziránt, hogy e missziói lelkészségek szervezésére nemcsak az országos közalap és minden illetékes egyházi tényező mindent meg fog tenni, de tekintélyes támogatásban fogja azt részesíteni minden magyar kormány is, mert hiszen itt *nem partiális felekezeti érdekről, hanem igazi magyar, nemzeti építőmunkáról, egy új honalapításról, a magyarság térvészteségének visszafoglalásáról van szó*. Ma már nem is vitatható az, hogy 35 missziói egyházunk, mely 288 filiális helyen a mintegy 435,000 nemzetiségi lakos között szétszórtan élő 23,300 református magyar lélek gondozására van hivatva, a nagy távolságok és ilyen túlterhelés mellett egyáltalában nem lehet képes azt a gyors és eredményes

munkát végezni, amelyre pedig nemcsak egyházunk, de a magyarság érdekében feltétlenül szükségünk van. Erős, céltudatos, defenzív politikát tehát ebben a kérdésben is!

Sokat, nagyon sokat lehetne még szólnom azokról a további teendőkről, amelyek még az erdélyi református egyházra várnak a háború után.

De máris letelt a részemre kitűzött idő s így is talán túlságos hosszasan vettem igénybe szíves türelmüket, amiért elnézésüket kérem.

Méltóztassanak azonban mentségemül elfogadni azt, hogy hát bizony minden ember önző s így én is, és mint az erdélyi református egyházkerület főgondnoka és Erdély szülőtte, nem tudtam kellő mértéket tartani akkor, amikor az én kálvinista életprogrammom gondolatföredékeiről kellett beszélnem, azokról, amelyek valóráváltása legbensőbb óhajtasomat s életemnek legmagasztosabb célját és törekvését képezi.

Az erdélyi református egyházért pedig — bármennyire borús is a láthatár — nem aggodom, csak szünet nélkül tervezek és töpregek fölötte, mert szilárdan meg vagyok győződve Erdély földjén való történelmi rendeltetéséről. Különben is a közélet dolgaiban kicsinyhitűségnek nincsen helye. Hiszem és vallom azt, hogy „határozott, bátor és öntudatos törekvés, mely megalkuvást, engedményt, kivételt nem ismer és a megkerülés útjára nem lép, — csak ez lehet az a rendszer, mellyel az egyházi és nemzeti közélet nagy problémái megoldhatók“.

Igen, igen, ez az igazság! Valósággal sovinsztáknak kell lennünk, ha mint kálvinista egyház és mint magyarság fennmaradni és fejlődni akarunk. Mert a kálvinista hitnek és nemzeti gondolatnak csak ilyen bensősége és felfokozottsága adhatja meg egyházunknak és magyarságunknak azt az éltető, fenntartó, lüktető vért és a jövőt biztosító azt az agyat, amely nem csügged, nem lankad soha, nem ismer akadályokat, csak a célt látja és annak érdekében mindenkor tud erősen akarni.

„Erősen akarni, — mindig és mindenben egy kitűzött cél felé törekedni; — nem venni figyelembe semmit, ami útban áll, hanem melléktekintetek nélkül, mindig a célt nézni; vakmerően előretörni — sokszor talán meggondolatlanul is — csak azt nézni, csak azt akarni, ami célunk és ettől semmi körülmények között, bármily veszély dacára is magunkat eltérítettetni nem engedni“ — ez volt báró Bánffy Dezső egyházkerületi főgondnok egyházi és politikai végrendelete a mi számunkra.

Erre az igazi mély sovinizmusra van most nekünk szükségünk, hogyha e szörnyű világháború által végsőkig elidegesített és agyonkínzott mai korunkban sikert akarunk elérni. Mert — sajnos — ezután már nincsen időnk arra a lassú, csöndes, hangyamunkára, amelytől eddig a biztos sikert remélhettük.

Ez a kor nemcsak a háborúban, hanem a jövőendő regeneráló munkában is, a soha nem látott, hihetetlen erőfeszítések kora. *Hiszen azt a rémséges értékpusztítást, melyet e háború titáni harcieszközei véghezvittek, normális erővel még több generáció alatt sem tudjuk helyrehozni.* Gigászi munka ez, melyben nem törpékre, hanem valóságos emberóriásokra lesz szükségünk. Mert annyi bizonyos, hogy csak sokszorososan túlfeszített munkával, az emberi alkotótevékenység és munkabírási végsőkig való fokozásával és megfeszítésével építhetjük újra fel a mai romokon a jövőndőt.

Megléhet, sőt nagyon valószínű, hogy ennek az emberfeletti erőfeszítésnek a mi nemzedékünk áldozatul fog esni; de hát ez a becsületes nemzet- és egyházépítőmunka martirioma lesz, melyből áldás és virágzás fog fakadni az egyházra, a nemzetre s szép, nyugodalmas és boldog jövőndője lesz az utánunkjövőeknek.

Éppen azért, az isteni Gondviselésbe vetett feltétlen bizodalommal, erős kötelesség- és felelősségérzettel munkára föl tehát, törhetetlenül előre a kitűzött célok felé, hogy áldás és siker lehessen a munkán, és hogyha majd energiánk elfogy s kezünk erőtlen lesz e nagy munka folytatásához, hát nyugodt öntudattal mondhassuk el: amelyek reánk bízattak, azokban mindenkor igazak és hűségesek voltunk!

Boér Elek,

egyházkerületi főgondnok.

IRODALMI SZEMLE.

Egyházunk és a sajtó.

Dr. Lampérth Géza előadása a Kálvin-Szövetség konferenciáján.

A sajtóról, mint nagyhatalomról s arról a roppant, szinte megmérhetetlen hatásról, melyet ez a sajtó nemzeti, egyházi, társadalmi, gazdasági, szóval egész szellemi és anyagi életünk minden terén és minden vonatkozásában — építő, romboló és átalakító munkájával — gyakorol, ezen a helyen ma már, azt hiszem, nem szükséges bővebben szólnom. Annál kevésbbé, mert hiszen éppen a legutóbbi időkben, különösen az újabb nemzetek köréből számos beszédes bizonyágtételt hallottunk és olvastunk arról, hogy — noha erősen lemaradva és megkéskéve —, de végre mi magyar reformátusok és protestánsok is elértünk immár odáig, hogy kezdjük meglátni, megérteni és értékelni ennek a sajtónak a jelentőségét. És az öregebbek, az egyház bölcs atyái és érdemes vezeterei részéről, hivatalos és nem hivatalos köreinkben is egyre intenzívebben nyilatkozik meg az az óhajtás, hogy ennek a sajtónak hatalmas erőt a mi céljaink és eszményeink szolgálatába kapcsoljunk, mint ahogyan megcselekedte ezt már, jóval megelőzve bennünket (a baptistáktól kezdve) jóformán minden élni, virágozni és gyümölcsözni akaró felekezeti, politikai és társadalmi alakulás.

Sok, idáig csendesén és boldog nemtörődömséggel szunyókáló lelket megvilágosított e tekintetben ez a mostani rettenetes világégés is, amikor csakhamar kitűnt annak a — különben mindig is hamis — közmondásnak a tarthatatlansága és hazugsága vagy legalább is csak féligazsága, hogy „inter arma silent Musae“. . . A muzsák — értve itt nemcsak a költői, hanem általában az egész irodalmat, a hírlapirodalommal együtt tehát az egész sajtót — ugyancsak nem hallgattak el a fegyverek zajában, hanem derekasan kivették és kiveszik részüket a háborús munkából, jó és rossz irányban egyaránt.

Az is nyilvánvalóvá lett egyben, hogy erre az irodalmi vagy mondjuk sajtó-munkára — természetesen a jó irányú munkára — nagy szükség volt és van mind a fronton, mind pedig a front mögött. A harctérről érkező üzenetekből, a hadvezetőség felhívásaiból („olvasnivalót a katonáknak!”) tudjuk, hogy vitézül küzdő katonáinknak a harcok mezőin s a lövészárkokban nemcsak anyagi, hanem szellemi municióra is szükségük van, a kórházakban szenvedőknek, gyógyulóknak pedig nemcsak patikaszerre, hanem lelki orvosságra is. Tábori lelkészeink jelentéseiből arról is értesülünk, hogy különösen a mi katona-atyánkfiai milyen hálás örömmel kapnak minden, még oly csekély — és sokszor, sajnos, sekély — olvasmány után is és hogy ezek az olvasmányok mily nagy erősítő, vigasztaló, építő és talán az egész életre átalakító, irányító hatással vannak katonáink lelkére. Egyházunk és szövetségünk igyekezett is ellátni megfelelő olvasmányokkal hadrakelt fiainkat, de hogy emez istenes és egyben ember-séges munkájuk mennyivel jobban, könnyebben s még a mai viszonyok között is mennyivel olesóbban és mindenképen eredményesebben lenne teljesíthető, ha a katonáinknak szánt olvasmányokat vagy legalább azok nagy részét a saját nyomdánk állíthatná elő, azt csak azok tudják igazában, akikre ez olvasmányok nyomdai előállításának súlyos terhe nehezedik.

A sajtát nyomdánk . . . A sajtóról elnélkedvén, lám, szinte akaratlanul is, hamarosan ide lyukadtunk ki és itt, úgy érezzük, meg is kell állanunk. Meg kell állanunk, hogy kimondjuk azt a szerény meggyőződésünket, hogy, ha a sajtó hatalmas erőt komolyan a mi céljaink és eszményeink szolgálataiba akarjuk állítani, amire a békességnek egyszer mégis csak ránk virradó napjaiban a sebek gyógyítása, a romok újjáépítése idején még nagyobb szükségünk lesz, mint valaha, akkor a legelső teendők egy protestáns magyar könyvnyomda létrehozása, még pedig itt a központban, Budapesten. Minden félreértés elkerülése végett le kell itt mindjárt szegeznünk azt is, hogy amikor a mi céljainkról és eszményeinkről beszélünk, akkor nem valamely szűkkeblű, elfogult, szeparatiztikus felekezeti célokra és eszményekre gondolunk.

A mi céljaink egyben magyar nemzeti célok is és a mi eszményeink magyar nemzeti eszmények, amelyeket nemhogy valami régi rozsdás előítélet — vagy elfogultság — békókba verne, avagy elhomályosítana, hanem inkább csak tisztább, erősebb szárnyakkal övez, szabadabb, emelkedettebb és napfényesebb régiókba lendít és megaranyoz és glóriába von a mi tiszta krisztusi magyar hitvallásunk.

És amikor mi itt a saját nyomdánk, egy protestáns magyar könyvnyomda mindenekfelett való fontosságát és szükségességét hangoztatjuk, egyáltalában nem vetünk fel valami új gondolatot. Ez a gondolat a magyar protestantizmus régi gondolata, mondhatnók egyik vezérgondolata, mely a régi időben egyben mindig, mint magyar nemzeti gondolat is, tettekben világított. Később azonban, sajnos, nagyon elhomályosult s ma már alig egy-két szerény sugár (talán Pápán és Sárospatakon) jelzi csak, hogy egészen még nem aludt ki. Közismert dolog, hogy már a reformáció első idejében, templomaink és iskoláink mellett sok helyen ott találjuk a könyvnyomtató-műhelyet, a katedrák mellett a szedőszekrényeket és a primitív kézisajtókat, amelynek kezelői, mesterei sokszor maguk a prédikátorok és tanítók voltak, akik nemcsak egyházi és vallásos, hanem egyúttal világi és magyar nemzeti irodalmunknak is nyomtatói, terjesztői, sokszor írói és apostolai lettek.

Ezek a nagyszívű és nagyelméjű férfiak, hamarosan megösmervén a nyomtatott betű roppant erejét, kimentek idegen országokba. Németországba és főképp Hollandiába, ott nem resteltek beállani inasnak vagy korrektornak, hogy el-sajátítsák a könyvnyomtatást, sőt a betűmetszést és öntést is. Emellett a két kezük munkájával, arcuk verejtékével kuporgatták össze a pénzt, amivel aztán itthon felállították saját nyomdáikat. Ha egyik helyen elvégezték a munkát vagy nem voltak közbiztonságban (mert ellenfeleik is nagyon tisztában voltak a kis fa- és önkatonák roppant hódító hatalmával s igyekeztek azt minden eszközzel megbénítani), szedték a sátorfát és továbbvándoroltak, ahol új és alkalmasabb munkatér kínálkozott. Elénk tűnik itt a multak homályából Abádi Benedek, Erdősi-Sylvester, Honterus, Heltai, majd Huszár Pál és Bornemissza Péter reformátor-prédikátorok, írók, fordítók s egyben könyvnyomtatók mellett Misztótfalusi Kis Miklós nemes alakja. Kis Miklós, a nagyenyedi Bethlen-kollégium egykori szerény diákja szintén kiment Hollandiába s ott theologus létére beállt egy híres könyvnyomtató műhelybe tanuló-
nak és csakhamar Európa egyik legelső és legkeresettebb mesterévé küzdötte fel magát. Az összes akkori művelt nemzetek, angolok, németek, franciák, olaszok elhalmozták megrendeléseikkel, a római pápának (IX. Incének), sőt Örményországba és a georgiai királynak is ő szállított betűket az első Biblia kinyomtatására, mert Kis Miklós nemcsak a nyomtatásban, hanem új betűk és könyvdíszek metszésében, öntésében is remekelt. Nagy elfoglaltsága között sem feledkezett

meg hazájáról. Mint diákkori s később a munkás, küzdelmes férfikorban is egyik leghívebb nemes barátja ama nagy tudományú doktor Pápai Páriz Ferenc írja róla verses búcsúztatójában:

„Tudja, hogy elszökült a Magyar Biblia,
Mely szükségét nehezen pótol az Haza.
Azért keresetét szentül arra szánja:
Hogy kinyomtatását annak megindítsa.“

A Károli-féle Biblián kívül kinyomtatta még Amsterdamban Szenczi Molnár zsoltárait is, a saját költségen:

„De e' sem lön elég; nagy szeretetével
Emésztetvén Isten Háza szerelmével
Nem nyugszik meg, hanem jelen lételével
Honn akar használni minden erejével.“

Vágyakozik haza forró szeretete,
Nem hajt semmit, hogy itt bajosabb élete
És oly messze esik kezdett szerencséje,
Siet, mint az madár elhagyott fészkére...“

Imen hazuról is hívogatni kezdtek.

„Csak lopd el Hollandiának mesterségét — írta neki Bethlen Miklós — és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát...“¹ És Kis Miklós, noha műhelye oly fényesen jövedelmezett, hogy „néha tárgoncával tölték a pénzt a szállására“ s minden óra alatt megkeresett egy tallért, engedve a hívó szónak és magyar lelke sugalmának, 1689-ben hazajött szűkebb hazájába, Erdélybe, Kolozsvárra. Ott átvette az erdélyi református egyház nyomdáját, melyet egyes lelkes főurak és egyházak adományaiból állított fel eredetileg Váradon Szenczi Kertész Ábrahám, korának egyik legjobb magyar nyomdásza. S ezután egészen egyházunknak és hazánkunk szentelte tehetőségét, munkáját.

Az addig meglehetősen primitív állapotban levő nyomdát újjászervezte, hogy fokozottabb és a kor igényeinek megfelelőbb munkára tegye alkalmassá. A nép számára ingyen kinyomatta a magyar *abécét*; ő maga is írt s kiadta a magyar ortografiát s a kiadásra kerülő munkákat átjavította. Akadtak persze, akik lelkes önzetlen újító munkáját ferde szemmel nézték, mert hiszen már akkor is voltak konok „laudatores temporis acti“, akiknek minden úgy volt jó, ahogy

¹ Dézsi Lajos: Misztótfalusi Kis Miklós. — Pápai Páriz Ferenc. (Tört. Életrajzok.)

régen volt és minden újításra azt mondták: „minek a'...“ „Amivel a mi atyáink megérték és amiben születtek és haltak meg, csak abban maradjunk mi“ — hirdette éppen a kolozsvári kollégium egyik tudós professzora, bizonyos Szatmárnémeti Soós Szabó Sámuel uram. De szerencsére ezekkel szemben olyan megértői és munkatársai is akadtak Kis Miklósnak, mint Teleki Mihály, Tofeus püspök, Bethlen Miklós, Apáczai Cséri, Szenczi Molnár és Pápai-Pariz. A munka megindult és hogy a kolozsvári, valamint a többi református nyomdának milyen hatalmas része volt a reformációnak a hitbéli s egyben magyar nemzeti nagy megújulásnak korszakalkotó munkájában, arról e helyen, úgy hiszem, szintén nem kell több szót vesztegetnem.

Talán kissé tovább időztünk a multban, de jól esett ez alkalommal az immár több mint 200 éve sírjában nyugvó első kiváló magyar kálvinista könyvnyomtató nemes emlékének áldoznunk. Egyben idéztük őt, neves és névtelen társaival együtt, hogy ma, amikor szintén korszakzáró és új korszaknyitó történelmi időköt élünk, amikor egyházunkra, ha nem is a régi értelemben vett, de mondhatjuk ismét egy új reformáció, a lelkek megújításának, megerősítésének és megtartásának nagy munkája vár, ők is tanúságot tegyenek és szellemkezüikkel rámutassanak a munka egyik leghatalmasabb, ma már szinte *sine quo non* eszközére, a könyvnyomdára és a sajtóra.

A nyomda létrehozásához és fenntartásához elsősorban persze az kell, ami a háborúhoz — pénz. De ettől nem kellene megijedni. Mert míg a háborúhoz — a régi Montecuccoli-féle recept szerint — háromszor, a legújabb receptek szerint pedig már talán harnineháromszor is, addig a nyomdához csak egyszer kell pénz. A többbit a jól vezetett nyomda már maga hozza, mert az ilyen nyomda ma már a legjobb üzletek közé is tartozik. A jó üzlethez pedig mindig akad pénz, a mai időkben még inkább, mint valaha. Nem is kell érte a szomszédba mennünk. Akad, azt hiszem, a saját hiveink zsebében is. Csakhogy ez valamivel jobban chrejtőzik és ilyen célokra nehezebben mozgósítható, mint — hogy kissé tán fantasztikusan fejezzem ki magam — a másfélekezetű pénz. De okkal-móddal meg lehet és meg kell keresni és mozdtítani. Azt sem kell gondolni, hogy a mi, tehetségeket minden irányban oly dúsan termő felekezetünkben ma nem volnának Misztótfalusi Kis Miklósok. Vannak, csakhogy idáig ezek is kénytelenek voltak idegenben, ha nem is éppen Hollandiában, inaskodni és mesterkedni. Keressük meg és hívjuk haza őket

— a mi hajlékunkba, a mi nyomdánkba. (Itt közbevetve megjegyzem, hogy körülbelül ilyenformán vagyunk az írótehetségeinkkel is. Ezeket is — haza kellene hívogatnunk.) Vannak, persze, kishitű és akadémioskodó Sós Szabó Sámuelek is, de nem halt ki még talán a Telekiek, a Bethlenek, a Tofeusok, az Apáczai Csériek, Szenczi Molnárok, Pariz-Pápaiak szelleme sem egészen.

A nyomdát, szerény nézetem szerint, legcélszerűbben — talán a M. P. I. T., esetleg a Luther-Társaság és a Kálvin-Szövetség együttes kezdesével — részvénytársasági alapon lehetne megalapítani. Olyanformán, mint ahogyan néhány lelkes katolikus atyánkfia — aránylag nem nagy tőkével — megalapította az „Élet“-nyomdát, amely a nagy Szent István-nyomda és még néhány kisebb, szintén katolikus alapítású nyomda mellett is hamarosan úgy föllendült, hogy ma már egy hetilap és keresztyén szellemű könyvek is jelennek meg kiadásában. A mi nyomdánkmal organikus kapcsolatban szintén ilyen könyv- és újságkiadóhivatal lenne természetesen felállítandó.

Az egyházra magára így esetleg nem hárulna egyéb feladat, mint hogy a nyomdát égíszze alá venné, annak — lehetőleg központi épületében — helyiségeket adna s összes nyomtatványait és mindennemű kiadványait vele készíttetné, amivel fennállásának alapját többé-kevésbé máris biztosíthatná.

A továbbiakról: intenzív, egységes, céltudatos sajtómunkáról, könyvek és újságok kiadásáról csak a nyomda felállítása után lehet szó igazában. A megindítandó lapok és folyóiratok kérdése most már állandóan napirenden van; egyesületeinkben, lapjainkban hozzászólások, eszmecserék folynak, amelyek idáig körülbelül abban foglalhatók össze, hogy szükséges és kívánatos lenne egy ifjúsági hetilap vagy félhavi folyóirat, egy családi hetilap, egy nagy napilap, esetleg olcsóbb néplap és úgynevezett „krajcáros lap“ megindítása. Ezek közül, ahogyan én látom a dolgokat, a legszükségesebb és már most nagyon kívánatos volna az ifjúsági lap vagy folyóirat megindítása. És ez most, még a súlyos nyomdai viszonyok ellenére sem tartoznék tán éppen a lehetetlenségek sorába, mint erre már a Prot. Egyh. és Isk. Lapban voltam bátor rámutatni. Az ott elmondottakhoz, amelyekben most is fennálló és virágzó katolikus ifjúsági lapokra hivatkoztam, itt most csak azt fűzöm hozzá, hogy azóta, most az új esztendőben, megint egy ifjúsági lap indult meg az — izraelita ifjúság számára. Úgy hallom, még egy harmadik is van ké-

szülőben, amely ha szintén megelőz bennünket, akkor attól félek, mi már végképen lekésünk. Egyébként, hogy új lap megindítása még a mai viszonyok között s a mi részünkről sem lehetetlen, azt örvendetesen bizonyítja a „Református Katonák Lapja“, amely szintén most indult meg, szép és áldásos jövőt ígérően. E téren különben rendkívül szép és áldásos feladat várna lelkészeinkre és vezető férfiainkra, ami abban nyilvánulna, hogy ahol és amikor alkalmuk nyílik, ráirányítanak a sajtó-munka nagy fontosságára az egyes kegyes adakozók, alapítványtevők, végrendelkezők figyelmét, különösen az olyanokét, akik sokszor csak a régi sablonok szerint, megszokásból s a haladó kor kívánalmainak nemismeréséből adakoznak vagy tesznek alapítványokat olyan intézményekre, amelyek ma már távolról sem szolgálhatják egyházunk érdekeit és céljait olyan eredménnyel, mint ahogyan a múltban szolgálták és mint ahogyan ma a sajtó szolgálni képes.

*

A reformáció 400-dik évfordulóját ünnepeljük, Isten segédelmével, ebben az esztendőben. Többféle terv is merült fel e nevezetes évforduló méltó megörökítésére. Mindenesetre szép és kegyeletes dolog lenne, ha a magunk részéről itt a Kálvin-téren, legalább szimbolikusan letehetnők ez alkalommal Kálván János emléksobrának alapját. De én úgy gondolom, még szebb, üdvösebb és a Genf földjében is — végső akaratához képest — jeltelen sírban pihenő nagy reformátor szelleméhez is méltóbb lenne, ha itt valamivel hátrább, tervbevett központi épületünkben, ősi mintára, templomunk és iskolánk közelében, a közel jövőben egy jól felszerelt, versenyképes modern nyomda — a saját nyomdánk — rotációs gépei bocsátanak szárnyra évről-évre, hónapról-hónapra és napról-napra a tiszta protestáns szellemben s ami ezzel nálunk mindenha egyet jelentett, tiszta magyar nemzeti szellemben, írott könyveket és újságokat.

Mert bizonyos az, hogy amint egyszer az ágyúk dörgeése elhallgat és megindul a békesség nagy munkája: ebben a munkában az eddiginél is nagyobb vezetőszeret jut a sajtómunkának s a jövő zenéjének hatalmas szimfóniájában az egyik vezérszólam a rotációs gépek dübörgése lesz.

Mikor, körülbelül 60 évvel ezelőtt, szintén szűkös anyagi viszonyok között, a „nervus rerum“ hiányában, a pesti ref. gimnázium létrehozásáról volt szó, egyházunk egyik kiváló fia, Gönczy Pál azt mondta a csüggedőknek, hogy neki van Istenbe vetett igaz hite, van reménysege, hogy a célba-

vett gimnázium létrehozásához megkívántató eszközök előteremthetők lesznek s az intézet jövőjét is biztosítva látja, mert az élő hittel megkezdett intézetek mindig felnövekedtek és felvirágoztak.

En is azzal az óhajtással végzem: legyen nekünk is, a mai kedvezőtlen és szomorú viszonyok között is, Istenbe vetett igaz hitünk, és kezdjünk mi is élő hittel a fentebb röviden körvonalozott nyomda és sajtóintézmények és orgánmok fokról-fokra való létrehozásához, megalapozásához. Mert ha *így* fogunk hozzá, akkor azok bizonyára felnevelkednek, kivirágoznak és drága, nemes gyümölcsöket érlelnek majdan egyházunk és nemzetünk javára. Isten adja, úgy legyen!

Magyar Református Egyházi Irodalomtörténet?

avagy:

valami, amire szükség van, de nem úgy, ahogyan akarják.¹

(Első közlemény.)

A magyarországi református egyház Parókiális Könyvtár-bizottsága az 1916. év tavaszán már másodikban írta ki a pályázatot a XVI—XVII. század „magyar református egyházi irodalomtörténetének” megírására. Kétszeresen fontos és mindenképen elmélkedésre buzdító tény. A bizottság, melyről fel kell tennünk, hogy benne az illető egyház jelenvaló tudományos szükségleteit minden bizonnyal a legjobban ismerő férfiak ülnek, az első pályázat meddőségén el nem csüggedve, ragaszkodik a gondolathoz és reméli annak megvalósultát: ez kétségtelenül azt kell, hogy jelentse, hogy a szóbanforgó mű megírásának gondolatát egyáltalában nem valami öletszerű nagyot-akaras hozta létre, és hogy e gondolat megvalósítására nagy, szerves és (amennyiben a tudományos termelés terén sürgősségről egyáltalán lehet szó) *sürgős* szükség van. Másfelől azonban ott áll ennek a ténynek a szúrósabbik oldala: az, hogy az első pályázat teljességgel *meddő* maradt, sőt maga az, hogy a bizottság egyáltalában *csak pályázat* útján véli megoldhatónak ezt a — minden jel arra mutat — nagyon is szívén fekvő kérdést. Mert, erről az oldaláról nézve, nem igen lehet mást a dologból kiolvasni, mint azt, hogy ennek a nagy, szerves és sürgős szellemi szükségletnek a kielégítésére egyelőre még alighanem hiányoznak egyes igen komoly tárgyi és

¹ Ez a dolgozat már hetekkel azelőtt, hogy szerzője dr. Kristóf Györgynek a Sárospataki Ref. Lapok két (1916 nov. és dec.) számában „A magyar protestáns irodalom története” cím alatt megjelent cikkét megkaphatta s elolvashatta volna, készen állott ebben az alakjában s be volt adva a szerkesztőhöz. A szerző abban a meggyőződésben van, hogy az ő fejtegetéseit a Kristóf érdemes és okos cikke sem tette teljesen fölöslegessé s miután ezt az álláspontját a Szerkesztő úr is szíves volt honorálni, bátorkodik az olvasót arra kérni, ne lásson e dolgozatban egy másodsor fölfedezett Amerikát. Kristóffal nem akarok utólag polemizálni ott, hol felfogásom eltér az övétől; a két felfogás szembeállítását és mérlegelését — közérdekű kérdéstről lévén szó —, minden érdeklődő maga elvégezheti.

H. L.

személyi előfeltételek. Ha nem hiányoznának: vagyis ha a pályázatban megnevezett történelmi szaknak már volna nálunk vagy legalább *ígérkeznek* egy vagy több *minden* tekintetben hivatott és képes munkása és — ami nem kevésbé fontos — ha ezek a munkások, vagy akár csak leendő munkások a maguk vagy elődeik végezte *rendszeres és intenzív* előmunkálatok erejét éreznék a hátuk mögött: hát akkor bajosan hihető, hogy a bizottságnak a közvetlen *megbízás* egyszerűbb és természetesebb útja helyett a sokkal nehezkesebb pályázatkülrúhoz kellett volna folyamodnia. Vagy, hogyha már egyszer a bizottság a közvetlen megbízást más okokból esetleg kerülni akarta, akkor is épp oly bajosan hihető, hogy mindjárt az első alkalommal ne akadt volna egészen megfelelő pályázó. Annál inkább, mert hiszen a pályázat — feltételeinek egyéb nobilitásáról nem szólva — még azzal is különösképen megkönnyíti a vállalkozást, hogy — nagyon helyesen — nem kíván egész, bevégzett munkát, csupán a tervezetnek *s egy* kidolgozott fejezetnek a benyújtását!

E sorok írója ugyan lelkéből tudna örülni annak, hogyha fenti elmékedései azáltal kapnák meg hathatós és csattanós cáfolatukat, hogy mialatt ő itten jóakarattal elmékedik, valaki — esetleg egy mindeddig ismeretlen nevű, de annál avatottabb munkás — csöndben, titokban már a végső simításokat végzi benyújtandó, esetleg tán már be is nyújtott pályázatán. Ennek megtörténtéig és tudomásrajutásáig azonban kénytelen fenntartani a ténnyel szemben a maga valószínűségi okoskodását, sőt továbbmenve a fonalán, még meg is toldani azt egy kicsit. Meg kell pedig igen toldania azzal a — merésznek és szubjektívnek tetsző, de a későbbiek során rendre igazolandó — sejtésével, hogy ama bizonyos tárgyi és személyi előfeltételek hiánya éppen nem valami esetleges, hanem — magyar protestáns tudományos történelmi irodalmunk mai állapotában — egyenesen *logikus, szükségképpen való* jelenség.

E keménynek látszó beszéd igaza már csak abból a — szerintem alapvető jelentőségű — tényből is kiderül, hogy a „magyar református egyházi irodalomtörténet“-nek, ennek a megalkotásra váró új tudományos történelmi diszciplinának *fogalma és feladata körül tulajdonképpen a legtéljesebb tisztázatlanság uralkodik.*

Hogy olvasóim közül most hirtelenében németmajmoló „Begriffsmeierei“-el ne vádoljon meg valamelyik büszke turáni elme: nem kezdem ez állításom igazolását valami elvont, iskolás fogalmi meghatározással, hanem egypár, egészen konkrét tényre mutatok rá.

Először is ott van az a köztudomású tény, hogy a magyarországi ref. egyház, amikor theologiai akadémiáinak legutóbbi tantervrevízióját végrehajtotta (lásd hosszas vajudásait az Egyet. Konventi Jegyzőkönyvek 77—1907, 44—1908. 242—1909, 395—1909, 105—1910, 183—1911 [és Q. mell.] számai alatt), *külön*, kötelező akadémiái diszciplinaként iktatta bele a felsőbb éves hallgatók tanulmányi rendjébe a magyar protestáns *egyház*történelem mellé a magyar *protestáns* „egyházi irodalomtörténetet“, amelynek eladdig, *ilyen* alakban legalább, egyáltalában nem jutott hely theologiai szakoktatásunk ágazataiban. Arról azonban, hogy ez új diszciplína számára, közelebből annak a theologiai képzés és a lelkipásztornevelés céljaira való feldolgozása és előadása számára minő feladatok tűzendők ki és valósítandók meg a részletekben: sem maga az új konventi tanterv, sem előkészítő aktái nem nyújtanak közvetlen felvilágosítást. És ezzel együtt természetesen az is homályban marad előttünk, miben látták e tanterv készítői általában ez új diszciplína lényegét, tartalmát, a történeti theologia nagy szervezetébe való beleilleszkedésének jussát? Mindössze közvetve kapunk erre nézve amaz anteaktákból bizonyos újmutatásokat. Megtudjuk belőle, hogy e tanszagnak illetően *külön* beillesztése a ref. egyház s nemzeti irodalomtörténetírásunk egyik veterán szolgájának és díszének, *Szilády Áronnak* volt a gondolata és javaslata, míg az eredeti tervezet „magyar protestáns egyház történelem, *különös tekintettel a magyar prot. irodalom történetére*“ cím alatt, tehát *nem* önálló diszciplína alakjában tervezte volna ugyanezen irodalomtörténeti érdek érvényesítését. Megtudjuk azt is, hogy valamint az eredeti tervezetben, úgy említett jelesünknek a kérdést dűlőre vivő indítványában sem vala benne a magyar prot. irodalomtörténetnek „*egyházi*“ jelzője, és hogy ezt a több szempontból jellegzetes megszorítást a tanszak nevében csak a tanterv végleges, *hivatalos* kialakítása vitte bele. Sem az egyik, sem a másik körülmény nem arra mutat a mi szemünkben, hogy a tanterv készítői egészen tisztázott és egységes fogalmak alapján állították volna be — kétségtelenül egy régi, nagy, egyetemesen érzett, de szabatosan aligha kifejeződött szükségletnek megfelelően — ezt az új diszciplinát.

Ha pedig már most azt keressük, hogy az új tanterv életbelépeése óta lefolyt négy esztendő alatt ez új diszciplína előbbrevitelére mi minden történt, hát erre nézve sem kapunk olyan tényeket feleletül, melyek fogalmának, feladatainak valamelyes határozottabb tisztázódásáról tanuskodnának. Azt az értesítőkől tudjuk, hogy a ref. theol. akadémiák ez idő alatt tanrend-

jükbe mindenütt beállították s a szaktanárok buzgón kultiválták is. mint a magyar prot. egyháztörténelem filiális tanszakát; de hogy közelebről, akadémiánként és szaktanáronként milyen felfogás alapján, milyen keretekben, milyen tárgykörben, milyen módszerrel tárgyalták, arra nézve az értesítők szűkszavúsága édes-kevés okosítást ad. Amit azonban mégis ad, az megint csak annak a jele, amit már a kiindulásnál láttunk, hogy t. i. e tekintetben, fogalmi tisztázottság és egységes megállapodás híjján a feladat- és célkitűzésben csak úgy, mint a módszerben s a tárgykör, sőt az óraszám megszabásában meglehetősen szubjektivitás uralkodik. Ennek részletes igazolása végett — amire sem terem, sem időm — legyen szabad magukra az illető értesítőkre utalnom az érdeklődőt, nem mulasztván el elkönyvelni, hogy egyikükben — a budapesti akadémia 1915—16. évi értesítőjében — *dr. Pruzzinszky Pál* szaktanár, igazgatói évmeinyitól igen szép és meleg szavakkal épp a szóbanforgó disziplina tanulmányozását köti az ifjak szívére, a forrástanulmányok szükséges voltát hangsúlyoztatva nagyon megszívlelendően. Kár, hogy a többi szaktanárok még eddig tudtunkkal nem, vagy alig találtak alkalmat, hogy ez új tanszak fogalmáról, feladatáról, módszeréről, értékéről való — eredetileg táplált, vagy később kialakult — nézeteiket szintén közreadják, a közös okulás és fogalmi tisztázódás céljaira.¹

Magától a ref. egyházegyetemtől viszont böles és dicséretes dolog vala, hogy nem érte be az új tanszak egyszerű „elrendelésével“, hanem az egyház tudományos irodalmi életét fejleszteni hivatott s e téren már eddig is derék szolgálatokat tett hivatalos szerve, az ú. n. Parókiális Könyvtárbizottság útján maga is igyekezék gondoskodni e disziplinának minél hathatósabb megműveltetéséről. Csakhogy — erősítéséül a mindedig mondottaknak — éppen ez az igyekvés is érdekesen magán viseli a kellő fogalmi megállapodás hiányának, a bizonytalan tapogatózásnak bélyegét. Egyfelől (Konv. Jkv. 77—1912. sz.) egy, a dunamelléki egyházkerületől felterjesztett (s értelmi szerzőjéül szintén Szilády Áront valló) indítvány hatása alatt az Egyetemes Konvent a Parókiális Könyvtárbizottság három vezetőemberétől, élükön Sziládyval, véleményes javaslatot kért — és kapott — ama kérdés felől, mily

¹ *Zoványi Jenő* e Szemle 1914-iki hasábjain tágabb összefüggésben — a magyarországi protestantizmus történetének jelenlegi állásáról szólva — ejteget el (kn. 308, 309., 310., 315. lapokon) egyes nagyon fontos megjegyzéseket e disziplina közelebbi feladatairól. Hogy ezeket mennyire aláírjuk, a következőkből magától kiviláglik.

módozatok között volna lehetséges a régi magyar református írók kiválóbb műveinek a Parókiális Könyvtár keretében való kiadása, a dunamelléki egyházkerület említett indítványa értelmében? A javaslat — melynek hiteles szövege e sorok írásakor előttiünk van — röviden, de tömören és a szög fejére ütve körvonalozta a lehetséges és kívánatos módozatokat; felvetette azt az eszmét, hogy „a munka megindításánál és folytatásánál talán érintkezésbe léphetne a Bizottság a Magyar Protestáns Irodalmi Társasággal, főkép az egyes [kiadvány-] sorozatok előállításával és sajtó alá rendezésével megbízandó egyének kijelölésére s ezek munkájának megbírlására nézve“; és a következő, nagyon figyelemreméltó szavakkal zárult: „Óhajtjuk, hogy a munka e téren mielőbb kezdetét vegye és lehetőleg minden 2—3 évben egy-egy kötet régi munka kiadassék, mert csakis ily edíciók létesítése után lehet a magyar protestáns, közelebbről református irodalomtörténetet kellő módon megalapozni és felépíteni“.

Minket ebben a tanulságos javaslatban legközelebbről az érdekel, hogy íme, a Parókiális Könyvtárbizottság *vezér-emberei* — ugyanazzal az országos szaktekintéllyel az élükön, akitől a disziplina beállításának eszméje voltaképen kiindult — tesznek bizonyosságot az Egyet. Konvent színe elé szánt véleményes javaslatukban arról, hogy ez új tanszak művelésének módja egyelőre a minél alaposabb *forrástanulmányozás* lehet csupán s a legjobb, amit az Egyetemes Egyház ennek előmozdítására tehet, nem más, mint a nehezen hozzáférhető legklasszikusabb források rendszeres közreadása. *Egységes, összefoglaló feldolgozása a disziplinának majd csak czután, ennek alapján következhetik.*

Nagyon érdekes, mondhatnám különös jelenség azonban e véleményes javaslat s vele az eszme további sorsa. Ámbár az Egyetemes Konvent a három megbízott tagtól maga kívánta be; ámbár e három tag a maga idejében elkészítette és benyújtotta, mégsem került a javaslat érdemleges tárgyalás alá sem a Bizottság, sem a Konvent egyetlenegy ülésében sem, 1913-tól fogva mind e mai napig. Hanem ehelyett, hogy, hogy nem — az okait, különösen e helyt, igazán fölösleges kutatni —, egyszer csak egy meglepő fordulattal egészen az *ellenkező álláspontot teszi magáévá* a nagyérdemű Bizottság: 1915 tavaszán künrja a soraink elején említett pályázatot a magyar református egyházi irodalomtörténet két korszakot felölelő összefoglaló feldolgozására — tehát éppen arra a *mun-kálatra*, amelyről pár évvel azelőtt a saját köréből kikerült, de azóta csöndesen eltemetődött véleményes javaslat elsőrangú

tekintéllyel még azt állapította volt meg, hogy ez csak *későbbi stádium* lehet, amelyet forráskiadásnak és kutatásnak kell okvetlenül megelőznie. Azt pedig csak úgy mellékesen említjük fel, hogy ez a pályázat már csak a *református* egyházi irodalomtörténet honorálására mutatkozik hajlandónak — az Egyetemes Ref. Egyház mérvadó és szakértő képviselőjének intenciójából; holott az elfogadott és négy év óta követett tanterv kifejezetten *protestáns egyházi irodalomtörténet* előadását kívánja meg — nyilván szintén az Egyetemes Ref. Egyház mérvadó és szakértő képviselőjének intenciójából!

Nehezen hiszem, hogy a tényállás ilyen — s apróbb részletekkel még jobban kiegészíthető — ismerete után akárki is nagyképmű skolaszticizmusnak, vagy épp éretlen kötelőzködésnek minősíthetné azt a tételmet, hogy igenis, hiába lett már jámbor óhajtásból szilárdan megkövetelt „tantárgy“; hiába küldtek ki bizottságokat, hiába írtak ki pályázatokat az érdekében: a magyar protestáns, illetőleg „református“ irodalomtörténet fogalma és feladata körül eredetileg uralkodó homályt mindez még a legkevésbé sem oszlathatta el — pedig, amíg ez a homály valamennyire el nem oszlik, céltudatos, értékes, rendszeres munkásság ezen a téren nem lesz és nem is képzelhető, még hogyha valamennyi többi tárgyi és személyi előfeltétel a lehető legkedvezőbbben alakulna is.

Kísértsük meg — legalább is egy közhasznú megbeszélés földidézése reményében — egy kissé szembenézni e nagy bizonytalansággal!

*

A szőnyegen forgó pályázat alap gondolata tehát, ha ugyan egyáltalában jól értjük, ez: „a magyar református egyházi irodalomtörténet“, vagy ennek legalább is két első korszaka (mert reméljük, a százados elhatározás itt nem a boldogult antik *centuria-rendszer* használatának kötelező voltát jelenti!?) már a *dolgoz jelen állásában* feldolgozható egy olyanforma egységes, összefüggő, tömör történelmi tudományos diszciplinává, aminő pl. a *magyar nemzeti irodalomtörténet*. Azt hisszük, a pályázat kitűzőinek szeme előtt állandóan ez az utóbbi, virágzása igen magas fokán álló történelmi tudományunk lebeg élő és biztató analogia gyanánt s az a reménység vezette és vezeti őket, hogy, mint ahogyan ez utóbbinak vannak úgy az előbbinek, az „*egyházi irodalomtörténet*“-nek is lehetnek immár nálunk rendszeres, összefoglaló kidolgozásai.

Hát ez a felfogás és ez az analogia, szerény nézetem szerint, két okból is téves.

Téves *anyagi* okból. Ahhoz a rendszerességhez, amellyel Toldy Ferenc óta, a magyar irodalomtörténész-nemzedékek diszciplinájuk anyagát „szélességében és hosszúságában, mélységében és magasságában“ át meg átdolgozták, egészben véve egyáltalában *nem foghatók hozzá* azok az előmunkálatok, amelyek ennek a mi, nehezen világrajövő új diszciplinánknak anyagára fordítottak. Akárki akármit gondoljon ez új diszciplína anyagának (a magunk véleményét és meghatározását csak később mondhatjuk el róla), lehetetlen, hogy némi higgadt elmélkedés és elfogulatlan összehasonlítás után rá ne jöjjön a két tudományszak anyagának *minősége* közt fennálló mély különbségre. Lehetetlen el nem ismernie, hogy a mi anyagunk *óriási* nagy hányadában éppen úgy *nyersanyag* még ma is, mint ahogyan a nemzeti irodalomtörténeté, szintén *óriási* nagy hányadában, már régesrég *nem az*. Lehetetlen ennél fogva be nem látnia, hogy a magyar prot. vagy akár csak ref. egyházi irodalom történetének Pintér Jenője, vagyis az átdolgozott anyag egységes rendszerezője, művészi összefoglalója sem az egésze, sem egyes korszakaira nézve nem jöhetet s jó ideig nem jöhet még el.

Azonban sietek megismételni azt, amire már egyszer céloztam volt: a száraz és meddő okoskodást *e részben* még mindig letorkolthatja a meglepetésekkel dúsz élet. Hátha már eljött? Hátha ott rejlik már a kész mű vagy vázlata valamelyik asztalfiók szentélyében s csak a végső simítást s az újabb pályázat határidejének leteltét várja?

Az ilyen lehetséges, reménybeli és minden esetben mesébe illő szorgalmú és koncepciójú munkásokkal szemben én igazán nem szeretném a közismert mesebeli öleb szerepét játszani, amely veleszületett kaján indulatától vezettetve, belefekszik a szónába s bár maga egy szálát sem eszik belőle. mérgező ugatásával elriogatja a közeledni kívánó békés, éhes fogyasztókat s még étvágyukat is elveszi. De mert a szóbanforgó nagy szellemi szükséglet nekem is épp úgy a szívemhez nőtt, mint másoknak, lelkiismereti ok készítet, hogy ne hallgassam el e diszciplína erőltetett megszületéséhez fűződő, nemcsak *anyagi*, hanem *elvi, fogalmi* aggályaimat is.

Elvi, fogalmi okból ugyanis szerintem nem kevésbé téves a pályázat alapjául szolgáló analogikus felfogás.

Én tudniillik úgy látom, diszciplinánk fogalmi tisztázásának kérdését lehetetlen egyszerűen azzal rázni le a nyakunkról, hogy szépen ráhúzzuk egy már kiforrott fogalmú és módszerű, analognak látszó tanszak, a magyar nemzeti irodalomtörténet kaptafájára. Lehetetlen pedig azért, mert a „nemzeti

irodalomtörténet“ és az „egyházi irodalomtörténet“ fogalmai-
ban az „irodalom“ s tehát az „irodalomtörténet“ fogalmai-
nak is két, egymástól nagyban különböző értelmével van
dolgunk.

A mai tudományos, sőt a közbeszédi használatban is az
„irodalom“ szónak állandóan kétféle jelentése, fogalmának
egy tágabb és egy szűkebb foglalósága forog. Tágabb értel-
mében az irodalom körébe tartozónak értünk minden olyan
emberi elmeterméket, amelyik egyszer írásban nyer kifejezést.
Ily értelemben e fogalom alkalmazásának elvileg is, tényleg
is alig van határa. Tudományos és közhasználat egyaránt tud
pl. hírlapirodalomról, levélirodalomról, élc- és gunyirodalomról,
szennyirodalomról stb. — csak úgy, mint a lehető legkülön-
bözőbb „szakirodalmak“ reneteg erdejéről.

Ámde nyissuk ki akármelyik „nemzeti“ irodalomtörténe-
tünket, legalább is az újabb korból, a tudányszak kiforrá-
sának idejétől fogva valókat, s hírül sem fogunk bennük
akkora anyagot találni, amekkorát az „irodalom“ szónak ez a
tág értelmezése nemcsak megengedne, de egyenesen megkövetel.
Itt tehát az irodalom fogalmának egy kétségtelenül más, szű-
kebb foglalósága uralkodik s ez az uralkodás az anyag töm-
kelegére nézve határozott megrostálást, bizonyos értékszempont
szerint való válogatást jelent. Ugyanezt a válogatást végzi, ha
többé-kevésbé öntudatlanul is, a mindennapi szólásmód, ami-
kor pl. „tudományt“ és „irodalmat“, „tudományos“ és „iro-
dalmi“ köröket, mozgalmakat határozottan megkülönböztet egy-
mástól s beszél írásművek „irodalmi“ színvonaláról — aminek
sem értelme, sem jogosultsága nem volna, ha kizárólag csak
ama tág értelmezése volna lehetséges az „irodalom“ fogalmá-
nak. Világos ezekből, hogy van e fogalomnak egy, tudomány-
ban és közhasználatban egyaránt mélyen meggyökerezett
szűkebb foglalósága is, s ennek elszűkítését nyilván valamely
válogatási norma, valamely értékszempont hozta létre. Ez az
értékszempont pedig (ámbar közelebbi, szabatosabb meghatá-
rozása fölött már sok módszeres vita folyt s fog is még
folyni) egy már kialakult tudományos közvélemény szerint két-
ségtelenül *esztétikai jellegű*. Vagyis „irodalmi“ műnek, e szű-
kebb fogalmi elhatárolás értelmében, csak az olyan írott
emberi elmetermék tekinthető, amely ha kisebb, ha nagyobb
mértékben, de okvetetlenül magán viseli az alkotó műszellem
nemes bélyegét. Ilyenek legelsősorban természetesen a kötött
vagy kötetlen formájú *költői alkotások* (tehát az úgynevezett
„szépirodalom“) — másodsorban aztán, *mindig* a művészi
alakító törekvés kisebb vagy nagyobb nyoma szerint, minden-

féle, e szempont szerint kiválogatott írott elmetermék, az elvont tudományos munkától kezdve az egyszerűlevélig vagy újságcikkig.

A nemzeti irodalomtörténet pedig (s nemkülönben az egyes nemzeti irodalomtörténetekből magasabb egységet építő „egyetemes“ irodalomtörténet is) mai közkeletű tudományos fogalma szerint nem egyéb, mint valamely nemzet *ilyen*, szűkebb értelemben vett irodalmi termékeit keletkezésükben és egymásrahatásukban, eszmei tartalmukban és kifejezési formájukban vizsgáló, filológiai alapon álló történelmi tudományszak. Végcélja: a nemzet műszellemét alkotásaiból megérteni s evégből e szellem történelmi megnyilvánulásairól a tudományos rendszer és a művészi szintézis egységében képet adni. Ebből önként következik valami, a továbbiakra nézve nagyon fontos megállapítás: a nemzeti irodalomtörténet uralkodó vizsgálódási szempontja nem az egyes irodalmi művek tartalma, hanem e tartalomnak több-kevesebb *művészettel* való kifejezése; nem azt kérdezi legerősebb hangsúllyal, *mit* mondanak azok a művek, hanem, hogy azt a valamit *hogyan* mondják? És csak már hogyha ennek a *hogyan*nak a mértékét eleve sikerült megállaniok, akkor következhetik aztán a tartalmi elemzés munkája, de sohasem *önmagáért* — világos, hogy a Szigeti Veszedelem vagy a Toldi *tartalmának* a pusztá tudása még egyáltalában nem irodalomtörténeti tudás, csak krónika vagy mese — hanem mindig annak a megmutatása céljából, hogy az illető gondolati, eszmei tartalom hogy' olvadt meg és forrott át a művészi alkotás kohójában azzá, ami most. Elvontabb, de közismert műszavakkal kifejezve: az irodalomtörténészt mindenesetre föltétlenül érdekli a műnek *ontologiai genezise* is; az író személye, fejlődése, élete, körülményei; műveinek tartalmi forrásai és formai mintái; ámde mindezzel az irodalomtörténész nem *öncélképen* foglalkozik. Hanem foglalkozik ama magasabb cél érdekében, mely e tudományszakra nézve valójában *öncél*, hogy a mű *axiologiai genezisé*t, művészi kialakítását megérthesse, a formáló lélek munkáját a nyersanyagban megragadhassa, s ekkép az író műszellemébe — s rajta keresztül a fajéba, a nemzetébe — ihletett, de egyszerűszemű logikailag tiszta és biztos betekintést nyerjen. Az egész diszciplinának értelmét, tömör egységét, a történettudományi organizmusban való viszonylagos önjogúságát tulajdonképpen nem is egyéb adja meg, mint ez az öncélú — esztétikai — értékszempont.

És most, a kérdésnek erről a vízvonalzó magaslátáról tekintsünk vissza újra a *mi* diszciplinánk, e kétesen kibontakozó tudománymagzat felé.

Állja-e az „egyházi“ irodalomtörténet az analógiát, épp az előbb fejtegetett uralkodó, öncélú értékszempont dolgában a „nemzeti“ irodalomtörténettel?

Előtte világos, hogy *nem*. A józanész maga, minden methodologiai iskolázottság nélkül, szinte kiáltja, hogy aki egyházi irodalomtörténeti kutatásban és feldolgozásban sem akarna ismerni más uralkodó értékszempontot, mint a művészi alkotását, az az egyházi irodalomtörténet hajójából éppen a leg súlyosabb és — a *saját* szempontjából — legértékesebb anyagot dobna ki már előljáróba s a maradékkal azután szépen rávezne arra a zátonyra, amelynek a neve: *felekezetiileg osztályozott* — tehát tudományosan értéktelen — nemzeti irodalomtörténetírás. Mert akkor az illető nem igen tehetne mást, mint hogy a nemzeti műszellem bélyegét többé-kevésbé magukon viselő irodalmi alkotásokból *önkéntesen* kiválogatná azokat, amelyeket protestáns vagy katolikus stb. vallásos eszmék ihlettek, avagy — még egyszerűbben — amelyeket protestáns vagy katolikus stb. írók írtak — s a keze alól kikerülne egy erőszakosan kikanyarított, bizarr metszet a nemzeti irodalomtörténet egészéből, de sohasem az, amit „egyházi“ irodalomtörténet alatt „értünk“, vagyis inkább — egyelőre talán — sejtünk és óhajtunk.

Vajjon ebből már most az következik-e, hogy egyházi irodalomtörténet, mivel a nemzeti irodalomtörténet analógiájára — mint kimutattuk — sem anyagi, sem elvi okból rá nem húzható, tehát egyáltalában semmiféle alakban nem is lehetséges s ennél fogva nem is szükséges?

Világért sem.

*

Hogy ne csak negatív, de pozitív is tisztán lássunk a dologban, egyszerűen csak vissza kell térnünk az irodalom s vele együtt az irodalomtörténet *tágabbik* fogalmára.

Az irodalomnak ez a fogalma — azt mondók — minden írásba foglalt emberi elmeterméket felölel. Felöleli tehát sok egyéb mellett, a különböző *szakirodalmakat* is. Szakirodalom alatt pedig, legáltalánosabb értelemben, nem egyebet értünk, mint az emberiség alkotó, művelődéstörténelmi munkája egy-egy ágának irodalmi letükröződését, amely azután — mindegyik a maga uralkodó eszméjének logikuma szerint — ágazik el alárendeltebb szakmák terebélyes organizmusába. És amint megvan a maguk irodalmi letükröződése, egyen-egyen, az emberi szellem gazdasági, szociális, jogi, politikai, etikai, tudományos és művészeti élettevékenységeinek, alkotó kisugárzásainak, éppen úgy megvan az emberi szellem vallásos életé-

nek és alkotásainak is. Megvan *önállóan*, amazoktól tán befolyásoltan, de nem pótolhatón: ezt, a *tényeket* szemlélve, még annak is el kell ismernie, aki magában a vallásban tán nem is hajlandó önálló lelki funkciót elismerni. És megvan épp oly *kényszerűséggel*. Ahogyan amazok a tevékenységi ágak nem képesek magasabbrendű öntudatosságra jutni, uralkodó eszméjüket maguk elé vetíteni, hagyományt átadni, nevelést lehetővé tenni, egyszóval önnön fejlődésüket biztosítani *az irodalom bármi kezdetleges formája* nélkül, úgy nem képes a vallás sem.

Ebből pedig önként következik valami, amit egyébiránt csak a lépésről-lépésre haladás érdekében írok ide, annyira magától értetődőnek találom.

E nagy, ős emberi tevékenységi ágak bármelyikének tudományos megismerése, tehát a történelmi élet és munka bármely nagy, szerves darabjának kielégítő átértése — és így a vallásé is —, csak irodalmi vetületein át lehetséges. Mert *jelentést, eszmét* csak az irodalom képes bármely tevékenységi ágban rögzíteni és megőrizni; *minden* egyéb emléke minden néven nevezendő történelmi alkotómunkának csak akkor válik igazán „beszédessé“, amikor az irodalmilag rögzített és megőrzött jelentés eszmesugara már logikai fényt adott neki. Minden, a mi szemünkben értékes, tudományos történetismeret pedig, végső célként ennek a fénynek, a megértés fényének megragadására tör, irányító eszmékből s azok összefüggéséből akarja *megérteni* — e szónak itt egyedül elfogadható értelmében — a történelmet, *belülről* akarja átvilágítani a szellem alkotó műhelyét. Annak tehát, hogy az emberi szellem alkotó tevékenységét bármely ágában tudományosan, történelmileg megismerjük és megértsük, az illető *szakirodalom* ismerete múlhatatlan előfeltétele lesz. Konkrét példákkal világosítva: a politikai élettevékenység megértő, tehát tudományos történetéhez az okmányokban, aktákban foglalt adatok özöne csak a pigra masszát, a még formálásra váró nyersanyagot adja s ennek időrendi és pragmatikus összefüggését földeríteni még csak alsóbbrendű, pusztán elrendező s egyáltalában nem megértető tudományos munkát jelent; a megértést a mindenkori politikai irodalmakban alakot öltött vezéreszmék föltárása teszi csupán lehetővé bármely korszakra nézve, még — az analogia ősi logikumának segítségével — az olyan kezdetleges művelődési korszakokra nézve is, amelyek önmaguk még nem tudnak szakirodalomnak nevezhető irodalmi termékeket fölmutatni. Vagy a képzőművészetek tudományos történelmének, ugyebár, lehetetlenség beérnie annak pusztá elrecitálásával,

hogy ez vagy amaz alkotás, a mai ember szemével nézve mit ábrázol, milyen gondolatokat, hangulatokat, indulatokat ébreszt; lehetetlenség elkerülnie a műveknek saját alapeszméikből való *magyarázatát*, ami megint nem lehetséges másként, mint az illető művészlélek s közvetve az illető korszak uralkodó eszméinek irodalmi vetületeiből való kibontása és megértése útján.

Szóról szóra így vagyunk a vallás, közelebről a keresztyénség tudományos történelmi megismerésével is. Nagyszerű alkotásainak bármely csoportja: az egyház hatalmas intézménye, a kultusz művészi szimbolum-szövédményei és a szorosabban vett vallásos művészet alkotásai, sőt magának a tannak masszív fogalomépülete — mindezek örökre vakon és némán merednek elénk, ha annak az egyetemes fejlődésnek, mely őket *egy* közös tő megannyi hajtásaként létrehozta, uralkodó eszméit, a maguk irodalmi lerakódásaiból meg nem ismerjük s meg nem értjük. Maga a keresztyénség, mint az Ige vallása, különösképen is hozzá van kötözve — mint egyik legfőbb földi, emberi létfeltételéhez — az irodalmi kifejeződéshez és hatáshoz. Test szerint való okoskodásnak egyáltalában nem volt rossz a római pogány üldözőknek az a gondolatuk, hogy különös hévvel éppen a keresztyén szentkönyvekre vadásztak. És a protestantizmus megjelenésével (hála a könyvnyomtatás csodálatos, gondviselésszerű párhuzamosságának is!) tudjuk, egyszerre újjult, áldott és vészes erőre kap az irodalom a keresztyénség életében — egyszerre lázító és hódító, tanító és nevelő erőre — s ez az erő, nagyban s egészben véve, nőttön nő mind e mai napig. Ez a körülmény pedig a keresztyénség történelmének tudományos munkására nézve egy egészen világos és teljességgel műlhatatlan kötelességet jelent, ugyanazt, amit az előbb fejtegetett viszonylatok jelentenek bármely más történelmi szak munkásaira nézve.

És ez nem más, mint az *illető szakirodalom történetének rendszeres feldolgozása, röviden: az irodalomtörténeti alapvetés.*

Historicus Literarius.

APRÓ KRITIKÁK.

Gerhart Hauptmann Messiasregénye: Der Narr in Christo Emanuel Quint. S. Fischer Berlin, 1910. Tizenhatodik kiadás. 540 l.

Néhány évvel ezelőtt a német irodalom egy sajátos eseménnyel, egyben pedig egy mesterművel gazdagodott: ma élő legkiválóbb drámaírója, Hauptmann regényt alkotott, azzal lépve meg a világot, hogy nagyobb epikus, mint drámaíró. A regény szenzáció gyanánt hatott, bár tárgya: — egy, Tolstoj hőseire emlékeztető vallási rajongónak a mai földi életben elszenvedett martíriuma — nem könnyű, hanem elmerülést kívánó és a felvetett problémákban elmerülőt szinte meggyőző. A mű Gerhart Hauptmannnak az oxfordi és lipcsei egyetemeken filozófiai díszdoktorságát, majd — együttvéve a szerző előbbi munkásságával — 1913-ban a Nobel-díjat szerezte meg.

A mű belső történetének megértésére messzi kell visszamennünk. Mert a meglett férfikor ez impozánsan érett alkotása olyan, mint a messziünnen elinduló kristálypataknak végül nagyszerű tová való kiszélesbülése, megnyugvása.

Gerhart Hauptmann, ez a „magános, méla gyermek“, Herrnhut érzelmi keresztyénségének légkörében zsendült és a kegyes vallásosság az ő befelé élő, lágy lelkére kitörülhetetlenül hatott. Kedélyének sajátosan keresztyéni, irgalmas és megértően együttérző volta később költészetében — minden felekezetiességet, sőt a tágabb értelemben vett vallásos jelleget is levetve — világnézetté lön.

Szociális költészete szülőföldjében gyökerezvén, hazulról vett alakjai közt újra és újra föl kellett tűnnie szűkebb hazája ama jellemző típusainak, akiknek legfőbb élményük a vallás: a Porosz-Szilézia lutheránusaiban a csehországi erős katholicizmussal szemben évszázadokon át kikristályosodott rajongó és mégis puritánul egyszerű, szinte együgyű hit.

Hauptmann pietista drámahősei a pietizmust illető lelki állásfoglalásainak egyes fázisai gyanánt lépnek elibénk.

A *Vor Sonnenaufgang*-ban (1889). a német naturalizmus ez első harsány csatakiáltásában Hauptmann egy hirtelen felgazdagodott parasztesaládnak állati szenvedélyek aklává aljasult házatáját jelenítve meg, a rémes kép fölibe odafesti Helénának, az erős, derék, tiszta parasztleánynak alakját. Csillag gyanánt, melynek fényénél a többi családtag még irtó-zatosabb megvilágításba kerül. Honnan veszi ez a csillag a maga makulátlan fényességét? Hauptmann egy szóban felel: Heléna Herrnhutban nevelkedett. Mindenesetre a pietizmus itt egészen mellékesen, mintegy csak eredményében van bemutatva, még pedig pozitív, emberfölemelő nivoltában; különben pedig a költőt egyéb problémák érdeklik. Megint a *Hannele's Himmelfahrt*-ban (1893) a halálba kergetett kis Hannele egyetlen menedékét, üdvözülését csakis a maga törhetetlen, minden ellen vértező hitének, a biblia reális lelki átélésének köszöni.

Viszont az *Einsame Menschen*-ben (1891) Hauptmann sokkal pesszimistább, hogy úgy mondjuk nietzscheibb a kereszténység, különlegesen a kegyes kereszténység erényeinek gyakorlati értékével szemben. Mindenesetre jellemző, hogy a hős itt férfi, aki, mint maga Hauptmann is, a szülők, az öregek naív, boldogító hitében már nem talál kielégülést, de abban serdülvé, nem tud sem az erőnek felvilágosult, kíméletlen embere, sem a passzív istenfélelemnek hív szolgája lenni.

Úgy e művekben, mint a *Der Apostel* (1890) című vázlatban megsejthetjük már Quint tragédiájának expozícióját: hogy a rajongó hit az életben konfliktusokhoz vezet. Gerhart Hauptmannak a drámákban megnyilvánuló felfogása körülbelül az, hogy bármily értékes is ez a hívési forma, csak bizonyos lelkeknek való: egyrészt a teljesen csak hitben élőknek, vagy a hitre és a tudásra külön-külön berendezett harmónikus lelkeknek, akiknél az, amiről a tudás által bizonyosak, nem kuszálja össze és nem hazudtolja meg a megézés által meg-bizonyosodott világnézetüket.

Itt még a hit egy rajta kívüleső tényezővel kerül konfliktusba. Az Emanuel Quinthen Hauptmann megmarad a hit keretein belül, nem mellékfaktorul, hanem témául véve azt; a benne rejlő tragikum csiráját pedig teljes koronába szökkenti, amint egy, e hitben fölolvadó emberi léleknek szellemi vivizsekciója kapcsán annak hatását fokról fokra tárja föl előttünk. A rajongó, teljesen érzelmi és szubjektív alapon álló vallásosság értékét föltétlenül elfogadva, vizsgálja, vajjon mi a sorsa e hitnek a reális életharcban; meny-

nyiben lehet az az embernek fegyvere az isteni célok megvalósítására.

A regény főszíntere Sziléziának és Csehországnak határfalvai. Távol a mozgalmasabb kultúrától, az anyagi szegénység és lelki együgyűség e népnek áhitott mindennapi kenyérré teszi a bibliát, életét pedig egyetlen vallásos aktussá. Innen sarjad ki Quint, egy megtévedt leánynak gyermeke és egy kegyetlen mostohaapa neveltje gyanánt. Egész világa állandó megalázással tipor a némán, de rettentően szenvedő fiúra. Egyetlen barátja akad az: a nehezen kibetűzött bibliából rátekintő szelíd, megalázott Jézusban.

Emanuel egy kora hajnalon elindul a maga különös vándorútjára: a csaknem 2000 esztendővel ezelőtt eltávozott Krisztus nyomdokain. Első prédikációja után tanítványok csatlakoznak hozzá, akik hitüket egészen belehelyezik; keze alatt betegek csitulnak el és útjába jó Keresztelő Jánosa: egy újrakeresztelő prédikátor vízbemeri és megáldja őt. Mindez egy csodálatos élet csodálatos hajnalhasadásának tetszik és egy ennyi isteni jeltől üdvösséggel telve el, a hegyekbe vonul, hogy előkészüljön feladatára. Szívét hivatottságának érzetében oly hála tölti el, hogy minden földit levetve, szeretne mindjárt Istennel egyesülni. De a minden földi teremtéshez való szeretete nem engedi, hogy világát véka alá rejtse. Visszamegy az emberek közé, hogy boldogságát, az alhoz vezető tanait: a türelem, békesség, szeretet és önzetlenség evangéliumát mindnyájukkal közölje. Döbbenve találja magát az immár Messiásnak hírelt Emanuel a csodákra éhezõ nyomorékok, betegek körülveve. Lelki kincseket, mennyei balsamot kínál, azok testi sebeiket hozzák elébe.

Félre, vagy félígértett tanításai miatt fanatikus tanítványoktól övezve, a tömegetől gunyolva, bántalmazva, Isten hivatott igehirdetői által kifaggatva, megdorgálva, anyjától százszor elsíratva, apjától félholtra verve, tömlőcöt és meghurcoltatást szenvedve, végül is a vidék vallásosságtól átítatott magasabb köreinek figyelmébe is ráterelődik. Egy dúsgazdag, istenes öregkisasszony kegyeibe fogadja Emanuelt. Ezzel a szegény, hóbortos asztalosfiú életének új, gazdag és még igézetesebb fejezete kezdődik. Testi, lelki aszkétaságán csorba nem esik a finomabb élet által, amint isteni derűjén, nyugalmán sem esett a lealázó nyomorban. Mérhetetlen istenszerelmében minden egyformán javára van. Megismeri a női barátság meleg báját, a tiszta és gondtalan munka, művelődés igazi földi paradicsomát. Nem sejtí, hogy itt is félreértik. Patronája a tudomány eszközeivel akarja a hit harcába állítani, barátai

misszionáriusnak szánják. Máriaja és Mártája, exaltált kis Ruthja félig földi, félig mennyei völegényt látnak benne, nem az egyformán szerető pástort, akinek minden bárány egyenkint kedves. Ő pedig minden földi cél fölé emelkedve, mintegy újraéli a bibliát: a gyermekek lábához ülnek, hallgatni oktatásait, haldoklók elszenderülnek, háborgók lecsillapulnak körében. Mindez pedig nem csodatétel a vakhit értelmében, Quint erejének forrása a lelki nyugalomnak, igaz szeretetnek szuggesztív hatása, a minden emberinek megértése, megszánása és megbocsátása.

Míg Emanuel mintegy glóriában él, szétvert tanítványai, hívei, mint hajdan Lutheréi, szertelenségbe viszik mesterüknek szűk agyukban nem férő, eltorzult tanításait. Egy magános malomban várják vissza messiásukat, eleinte türelmes áhítattal, csendes imákkal, majd hangos énekszóval, gyónással, kebelveréssel. Szüntelen csodaváró lelkük túlfeszül: extázisok, vallásos orgiák törnek ki köztük.

Emanuel híret véve az ő nevében történőknek, visszatér munkátlan takácsokból, rongyszedőkből, egykori csempészekből és exaltált parasztleányekből összeszűrt hívei közé. Amint lábát kiteszi a nyomorultak világába, mintha szakadékba házna: felülről pedig megindul rá a lavina. De ő nem fél! Szerelem, jólét, tudomány megkísértette, el nem tántorította. Most már ütnie kell az ő órájának. Mert nagy dolog történt vele még akkor, midőn tömlőcöt ült a* Krisztus igéjéért: álmában megjelent neki a Mester és átölelve őt, belejeolvadt, mintegy Emanuel testét öltve magára. Ez az üdvözítő álom betetőzte Emanuelnek az istenfűségről való filozófiáját: magát valódi christophoros-nak érezve, mindent mer, amit a benne élő lélek diktál. Szétűt a katolikus kultusz pompája közt, falhozvágja a protestánsok foszlannyá olvasott bibliáját és irgalmatlanul prédikálja szemébe úrnak, parasztnak, papnak proletárnak, hogy egész életük Krisztusfeszítés. Kövel dobálják és ami szörnyűbb, kinevetik, még börtönre sem tartva érdemesnek, mint rajongó bolondot.

Egy nagyvárosba sodródván, Emanuel megismeri a proletárok erkölcstelen nyomorát, a felsőbb körök romlottságát, boldogtalanságát. Az emberi élet egész mai alakját a sátán szörnyű vetésének, a keresztyén egyházakat a sziklára, bogácsba hullott istenvetésnek, önmagát Isten utolsó búzaszemének érzi... Hanem hiába vár a keresztre, a búzaszem rothadására, hogy aztán termő kalászbá szökkenhessen.

Valami végtelen szánalmas van ebben: amint Emanuel az égi jelt várja, hogy nemcsak hivatott, de kiválasztott is.

Lábat mos a méltatlan tanítványoknak, megcsókolja a belőle vért és vizet serkesztő ütlegelő kezét, megbocsát az éleboruló bűnös nőnek, istenivé küzdi ébredező földi szerelmét és magarávallalja a tanítványai közt támadó Júdás istentelen vétkét... hiába.

S míg várja, várja, hogy a keresztre méltónak találtsák, tanítványai csodákért ostromolják, istenországának titkáért gyötrik, az ezeréves birodalomban való elsőbbségért vetélkednek, végül kételkedni kezdenek benne. És Quint számára nincsen út se előre, se hátra. Tanítványai koldúsbokra jutottak, legkedvesebb rajongója, a kis Ruth, irtózatot véget ér miatta, hívei megtagadják, lemorzsolódnak köréből; az őt haláláig követni akaró szent asszonyainak útjából maga tér ki.

Városról városra, házról házra vándorog, alanizsnát kérve, hanem minden ajtó becsapódik előtte, mint örült előtt, mikor magát Krisztusnak nevezi. Valahol az Alpesebben temeti be a hófúvás.

Kérdezzük, mit akart Gerhart Hauptmann eme, művészi eszközeiben minden mértéken felülemelkedő, eposzi szélességű idilli bájú és legmetszőbb tragikumú regénynek különös, lebilincselő világában feltűnő, tündöklő „bolonddal“? Ő maga semmi egyenes ítéletet nem mond Emanueljéről. Az egész regényt egy „krónikás“ szájába adja, aki ugyan a felsorolt eseményekhez megteszi a maga bölcselkedő, elnézően jóakarató megjegyzéseit, de aki ezekben semmiképp se mutatkozik oly emelkedett szemlemnek, hogy Quint világproblémáit megvilágíthatná, vagy csak átérthetné is. A Quintet körülvevő rajongók közül a szegény „bolond“ patronájának egy mondanása sejteti Gerhart Hauptmann felfogását Emanueljéről: „ki tudja — mondja e hölgy később, mikor a boldogtalan asztalosfiú sorsa már betelt —, ő talán egy megvilágosított vala, akit a ti kilencszer bölcs theológiátok fel nem fogott“.

Eszerint Quint ama kicsinyek és együgyűek közül való, akiknek Isten tudvalevően néha inkább megnyilatkozik, mint a nagyoknak és bölcseknek. Közönséges mértékkel mérve ebből Quint tragikumát is kihámozhatnók: ilyenformán benne a Szentlélek élt, de mert ő tudomány nélkül való volt, el kellett vesznie. Magasabb etikai szempontból azonban nem nyugodhatunk bele, hogy a Quintben élő isteni szellem a földi tudás, világismeret hiányában csődöt mondjon. Quint bukásának okozója nem benne, hanem a harcra hívott világban van.

Emanuel nem vallástudományt üz, hanem vallásos lény. A bibliát nem magyarázza, hanem átéli, felszívja. A maga

sajátos útján járó, de a maga „hóbortjából“ kiindulva logikusnak mondható észjárással jut el tanításában oly pontig, ahol szembekerülve a földi élet alaptörvényeivel, meghajolni nem tud, meg kell hát törnie.

Érezve, hogy benne a Szentlélek él és küldött voltában a külső körülmények által is megbizonyosítottva, saját énjét így fejtí meg: Minden kérdező feleletre vár. Az Istent imában kérde emberhez Isten feleletül a prófétákat küldi. A felelethozó Messiásokban, mintegy edényben, maga az Istennel azonos Szentlélek száll alá az emberekhez. Ilyen edény volt Jézus és ilyen edény ő maga. Quint. Ezért mondhatja magát egynek Jézussal, még inkább Istennel. Az ilyen emberi foglalatban járó isteni kijelentés teljes szabadsággal bír. Quint — vagy mint mondja, nem ő, hanem az, aki benne él — e szabadság birtokában tisztító munkába fog. Vizsgálva, mi tolodott Isten és Isten gyermekei közé: tanítványain azt látja, hogy azokat az emberek által alkotott biblia emberi gyarlóságról tanuskodó részei Istenkeresésükben mintegy láncraverték, Istennel való egyesülésükben meghénították. A biblia téves értelmezése, betűinek hívése tette a népet csodákra éhessé, ismerteti el velük a fellebbvalóságok tekintélyét, hogy jobban félík a zsandárt Istennél; a biblia mételyezte meg őket az ördög, a pokol hitével, amellet az embert szolgálí viszonyba állította Istenhez; holott Isten kegyelmes és igrálmazó; az embert, akiben ő maga lakozik, nem szolgálává, hanem szabaddá tette. Quint elveti a bibliát, mint konkollyal elölt vetést.

Megtagad minden földi, érzéki és külsőséges dolgot. Így az egyházat, mert hatalmaskodó, az éneklést és imát, mert közvetítők, megátkozza a nyereségért való munkát és a földi törvényt ülő hatóságokat. Életét adja például: Istennel lélekben egyesülni, a vele való boldogságban sem hideget, sem napszúrást, sem éhséget, sem szomjat nem érezni; a tolvajt lopni, a rablót enyészetnek szánt kincseivel futni hagyni; mindenkit szeretni, senkit se vádolni, minden megálázást hálával venni.

Emanuel a bibliának önzetlenségi és tökéletességi parancsait még tovább fejleszti, a legszentebb törvényeket a szerzetelenségig akarja érvényesíteni. És itt van az ő tanításainak a megvalósíthatóság tekintetében holt és igazi tragikai ütközópontja. Emanuel tanítványai a legnagyobb nyomorba jutnak, egy pedig, aki egyedül érti és érzi, sőt atéli azokat, öngyilkos lesz, hogy az Emanuel hirdette tökéletességbe bemehessen, mert a földön ez elérhetetlen.

Mindez pedig nem azt akarja mondani, hogy Quint hamis próféta! Legfeljebb fölöttébbvalóan igazságos, aki nem kegyelmez a konkolynek a búzáért. Tanításaiban szuggesztív erő van, nemcsak a regény alakjaira, hanem az olvasóra is kiható. Lehetetlenség egy fejrázással kitérni próféciainak tetsző érvelései elől. De másrészt érezzük, hogy tanai nem e világra valók. Valahogy nem számol vele, hogy a biblia emberibb részei, a vallás földi támaszai éppen az emberi gyarló természetet akarják Istenhez való útjában, mintegy, a megdicsőülési pillanatában elvetendő, de addig gyámolító mankó gyanánt támogatni. Úgy kell képzelnünk, mintha Quint egyenlőtlen harcában a menny fegyvereivel harcolna a föld ellen és mert a harc a földön foly, a föld bár hitványabb fegyverei alkalmasabbak, hogy diadalmat iljenek. Quint azonban, a maga sziklaszilárd hitében, hogy istenországának, a menny törvényeinek az emberi szívekben, a földön kell megvalósulnia, sikra mer szállani és elbukik. Ezen a ponton Gerhart Hauptmann, a szív embere, költői útján ugyanoda ért, ahova Lessing vallásfilozófiájában hűvösen mérlegető észérveivel hajdanán, hogy a kegyes, rajongóan naiv érzelmi, az észokokat tekintetbe nem vevő hívésnek tisztító, boldogító hatása és így jogosultsága feltétlen; amennyiben ez a hit megmarad szubjektív medrében, tudniillik amíg a hívő a maga hitbeli átéléseit, érzéseit mint a saját, önmagára álló igazságokat tekinti, és nem óhajtja azoknak expanzióját, másokkal való elfogadtatását, hanem, egy fordítva követelt bibliai hasonlattal élve, a maga világot elrejtí a maga vékája alá és nem akar azzal fáklavivőnek állani.

Gerhart Hauptmann nem oszlatja el kétségünket, vajjon igazán egy megszentelődött, vagy csak egy tévedtűt, rajongó Istenkereső lép elénk Quintjében. Mindenesetre sokkal inkább van Quint mellett, mint ellene. Mintha szüntelen hallanók kérdését: Vajjon az igazi Megváltónak külön sors jutna ma a földön? Nyerhetne-e csatát? Nem értenétek épp így félre, nem vágnátok-e be előtte ajtókat és szíveteket? Úgy érezzük, hogy a költő maga is, Quinttel mint egy csodálatos jelenséggel, a Szentlélek és a világ ereje közt lejátszódó isteni színjátékkal áll szemben; egy különös, gyötrelmes talánnyal, amely nagyobb, semhogy emberi észjárás megfejthetné és amely hatalmas, valóságos élmény gyanánt lépett egyszer elibe.

A regény kérdőjellel végződik és egy nagy kérdőjelet süt lelkünkbe, a megfejthetetlen dolgok után sóvárogva kérdezőt. Valóban, miben áll „Isten országának titka? E szent

talány, amiért Emanuelt tanítványai, Emanuel pedig Istent ostromolja? Ha Isten él bennünk és az istenországot a földre kell plántálnunk, a biblia elénkszabott legmagasabb mértékét ütvén, akkor miért nem állhat meg a lábán az a világban, miért rántja a körülvalókat is rémes nyomorúságba, aki, mint Quint e mértéket ütni akarja? Hogy éppen a mártíromság lenne az igazak legdrágább jutalma?

Gerhart Hauptmann *Emanuel Quint*-je, amellet hogy sajátos szimbóluma az érzelmi keresztyénség fény- és árnyoldalainak, sőt egész történelmi fejlődésének, egyben eme minden mélyebb lelkiéletet élő keresztyén emberben felmerülő kérdéseknek megrázóan gyönyörű költői megérzékítése.

Dr. Berde Mária.

Vásárhelyi József: Pál apostol. Tanulmány az őskeresztyén vallástörténet köréből. — Kolozsvár, 1916. Ára 5 korona.

Vásárhelyi József, kinek valóban tragikus elmúlása annyiunknak szívét sebezte meg és reménységét tette semmivé, ezzel az utolsó könyvével is bebizonyította azt, hogy a szellemi élet történeti jelenségeinek megértésére, megmagyarázására, a lelki élet bonyolult tüneteinek elemzésére páratlan tehetséggel és készséggel áldotta őt meg az Isten. Pál apostolról írt ez a munkája egy nagykiterjedésű munkamezőnek kezdetét jelzi és olyan programmul tekinthető, amelynek megvalósításán nagy szeretettel csüngött és melynek csak emlegetésére is azonnal öröm sugárzott fel mindig derült és csillogó szemeiben. Ez a kezdet *csak* kezdet, ez a program *csak* program maradt. Magyar élet, magyar sors. És e sorok írójának, aki lelki gyönyörűséggel szemlélte ennek az erőből, bizalomtól, energiától duzzadó léleknek minden mozdulását és aki előbb a kitűnő tanítványt s azután a hűséges, jóságos barátot szeretete öbenne, e sorok írójának már csak az utolsó könyv *ismertetése* jutott osztályrészül.

Már a könyvnek bevezetése is egészen jellemző Vásárhelyire. Itt a Pál apostolra vonatkozó kutatások fejlődésének képét adja és pedig olyan tömör, olyan találó jellemzéssel, amely egyfelől nem közönséges önuralmat követel, másfelől pedig az egész nagy anyagnak forrásszerű ismeretét tétélezi föl. És Vásárhelyi 33 oldalon nemcsak igazán meglepő finomsággal közli mindazt, ami ezen a fejlődési folyamaton jellemző és értékes, de ezenkívül az eddigi fejlődésből elvonható tanulságokat is megállapítja és munkájának későbbi szakaszán fel-

használja. Mindenütt objektív marad, de a legszigorúbb objektivitás mögül is elő-előtör olykor egy kis elrejtett gúny, amely nem sért, de jellemzi úgy a bírált tárgyat, mint a bíráló személyt. Ez az ironia is egyenesen Vásárhelyi lelkéből fakad, személyiségének jellemző vonása.

A könyv I. része *Pál apostol világával* foglalkozik. Az itt közölt fejtegetések, amelyek aránylag nagyon röviden egy egész korszaknak és egy nagy világbirodalomnak a *lelkét* varázsolják elének, Vásárhelyit meglett művelődéstörténészként mutatják. Előkelő s csak a lényegre néző tudós módjára nem bibliografiai adatokkal és vége-hossza-nincs katalógizálással fárasztgatja a magát végre nekiszánó olvasót, hanem ezekből az adatokból, amelyeket ő ismer, de amelyeknek közlése teljesen felesleges, intuitív *beleéléssel* rajzolja meg a képet, amelyben ott van minden lényeges vonás és ott van minden értékes mozzanat, amely a kor lelkére jellemző. Ezek a fejtegetések, éppen mert egy kor *kultúrájára* vonatkoznak, a kultúra minden területén való tájékozottságot követelnek és Vásárhelyit valóban úgy is tüntetik fel, mint theologust, filozófust, filologust, esztétikust, akinek fejtegetései nemcsak alaposak, de *életteljesek* és lélektani finomsággal telvők. Olvassuk csak el pl. a 38. és köv. lapokon közlött elemzést, vagy a hellenisztikus kornak jellemzését a mű 57. lapján. Mindenütt csupa *élet* bontakozik ki előttünk, jeléül annak, hogy az író is képes volt meglátni az *életet*, az életet mozgató lelket és a lelket jellemző értékeket.

A *Pál apostol személyiségével* foglalkozó II. rész az apostol lelkét rajzolja és e léleknek az apostol levelében megnyilatkozó tulajdonságait teszi elemzésnek tárgyává, soha sem tévesztvén szemelől, hogy az apostol lelkisége a kornak lelkiiségével számtalan szálacska által függ össze, amely szálacskáknak felfejtése a történetírónak legfőbb feladata. Nem retten vissza semmiféle nehézség elől, — s ezért nem is lehet csodálkoznunk, ha megoldása nem egyszer elégtelen —, de néma tisztelettel hajol meg az oly problémák előtt, amelyeknek megfejthetetlenségét jól látja, tudván, hogy a lélektani magyarázatnak is meg vannak végső határai. Olyan területre, amelyen egész biztossággal mozogni nem tud, nem lép soha, s ezért van, hogy az apostol személyiségének, tanának előadásában csak a négy főlevelet tekintí alapul; őszintén megvallja u. i. hogy a többi levélnek hitelessége még homályos kérdés előtte (97. sk. l.).

Pál apostol tanítását adván elő, illetve e tanítást a kor lelkének ismeretével magyarázván, első alapelve, amelyet egé-

szen nyersen fejez ki, ez: „Ne feledjük, hogy Pál apostol az ismeretelméletet nem Kanttól, — a dogmatikát nem Kálvin Jánostól tanulta“ (111. l.). Azaz, Pál apostol nem adott *rendszer*t, nem is akart, de nem is tudott volna azt adni, mert levelének minden fejtegetése az alkalomhoz, a körülményekhez simulva, egy gazdag lélek vallásos *élményét* hozta kifejezésre teljesen szabadon és minden rendszerező cél vagy gondolat nélkül. E tekintetben írónk *Wrede*hez csatlakozik ugyan, de a tőle ellesett gondolatot megalapozza és bebizonyítja éppen azáltal, hogy az apostol tanítását a kor lelkének tükrében nézi. E tanítás részletének kifejtésében, összefüggésük megmagyarázásában is mindenütt ott van az író gazdag művelődéstörténeti tudása, amelyet az utolsó évek alatt már a régészet terén is bőségesen gazdagított a *Pósta Béla* professzor archeologiai intézetében, ahol e kor művészeti jelenségeivel foglalkozott behatóan. A tanrészletek kifejtése minden lépten-nyomon exegetikai készséget követel, s hogy ez a készség mily mértékben állott Vásárhelyi rendelkezésére, azt minden hozzáértő látni fogja, mihielyt elolvassa pl. a 115. és következő lapokon közölt elemzéseket a *keresztelés* és az *úrvacsora* lényegéről. Ez az exegézis már nem elégedik meg a filológiai és történeti adatok felfejlődtetésével, hanem a lélektant is segítségül hívja, ami nélkül hermeneutika el sem képzelhető; de természetesen ilyen exegézisre csak az képes, akinek a lelki élet megértésének képessége is rendelkezésére áll. A lelkiélet megértésének ez a képessége volt meg Vásárhelyiben, ez tette őt alkalmassá arra, hogy a kereszténység történeti fejlődését világosan lássa és átélje és ez tette jogosulttá azt a reménységünket, hogy benne Magyarország egyik legnagyobb theologusa indul pályára.

Ez a pár sor az ő könyvéről nem ismertetés akar lenni, hanem csak figyelemkeltés és kegyeletos memoria. Aki ezt a könyvet kezébe veszi, annak beszédében gyönyörködik, emlékezzék meg bár egy pillanatra arról az ifjúról, akinek lelke egy ártatlan gyermek naiv örömeivel csüngött a munkán és aki egy egész életet akart áldozni a szellem önzetlen szolgálatára.

Bartók György.

Révész Imre: Bod Péter mint történetíró. Kókai Lajos bizománya Budapestén. Ára másfél korona.

Révész Imrének ez a tanulmánya finom és mélyreható megelemzése Bod Péter történetírói lelkének avégből, hogy való képét adja ennek a léleknek és értékét megállapítsa.

Egyházi irodalomtörténetünk, amelynek megírását már annyi oldalról és oly méltán sürgetik, ezzel a művel ismét egy új, gondos részletkutatáson nyugvó fejezetet nyert. A mű újabb jele egyháztörténetírásunk egyre jobban elmélyülő felfogásának, hiszen még olyan nagytehetségű történettudósunk is, mint aminő Szeremley Sámuel, megteszi, hogy Szőnyi Benjáminról írva, irodalmi működését, egész gondolkozásmódjának fetüنتetését mintegy függelékképen illeszti egyébként nagyértékű művéhez (l. Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek).

De gazdagodást jelent ez a mű nemzeti irodalomtörténetünk szempontjából is, mert pontos megismerését adja történetírását illetőleg a magyar nemzeti szellem oly hű és érdekes munkásának, mint Bod Péter, különben is csak a ma szellemének balog egyoldalúsága az, amely a vallási és egyházi fejlemények ismeretét csak az egyes felekezetekre tartozóknak vallja s így ezt a széles területet indokolatlanul kiszakítja a magyar nemzeti szellem egésze megnyilvánulásának köréből.

Az irodalomtörténetíró Bod képe már eléggé kimerítően tisztázva van (l. ifj. Szinnyi József: A magyar irodalomtörténetírás ismertetése, 1877; Perényi József: Irodalomtörténetírásunk első munkásai, 1900—1901), Révész most, ha nem akarja is e rendkívül sokoldalú író munkásságának egész területére kiterjeszteni vizsgálódását, szakszerű tanulmányozást végez Bod Péterre, mint történetíróra vonatkozólag és abban a véleményben van, hogy: „Bod Pétert, a tudóst és írot a legerősebb és legegényibb szálak a történelem világába kötik le s ha a historikusnak találó és mélyreható jellemzését sikerült megadni, ahhoz szellemi munkásságának egyéb területeiről már nem sok hozzátennivalója lesz annak, akit az egész Bod Péter írói és gondolkodói arcképe érdekel.“ Ami valóban úgy van, mert a R. I. tudományos eljárása a Bod Péter történetírói felfogásának végső elemeit úgyis az ő szellemi alkata egészéből, mint őstalajból sarjztatja ki s amikor részletesen vizsgálja, hogy az ő vallásos világnézetének egyházi és hitelvi álláspontjának, hazafiságának, politikai meggyőződésének minő hatása volt történetfelfogására, ezekre a pontokra vonatkozólag megbízható végeredményekből kellett kiindulnia, még ha nem is a szemünk előtt nyerte azokat.

A logikai rend, amelyben R. vizsgálódása elmerül a Bod történetírásába az, hogy egymásután vizsgálja azt a történetírói munka egész körét felölelő hármas szempont szerint: tanulmányozva nála a történelmi felfogás, a kutatás (anyaggyűjtő és kritikai munkásság) és a feldolgozás kérdését.

Bod Péter *történelmi felfogása* még a *tanító pragmatizmus*. Ezt az irányt erősíti nála a *történetfelfogás uralkodó elmélete*, amely még alig kezd szakítani a pragmatizmussal, továbbá *vallásos világnézete, egyházi és hiteltvi álláspontja, hazafisága és politikai meggyőződése*. Azok előtt, akik távolabbról ismerik a történelmet, bizonyára a leginkább feltűnő e meghatározó tényezők közül a Bod Péter politikai meggyőződésének hatása az ő történetfelfogására olyan módon, hogy a kuruc katona fia már semmi érzékkel nem bír annak a kornak eszménye iránt és megváltozott politikai felfogásának hatása alatt a II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában „zavargást” lát, I. Lipótnak megtisztelő jelzőket oszt és következetesen keresztülvitt felfogása mérsékli „nyilatkozatainak melegségét ott, ahol a XVII. századbéli nagy erdélyi fejedelemtől szól. Nyomról nyomra menve mutogatja ezt R. I. vizsgálata. Rátér aztán arra, hogy e meghatározó hatásokkal szemben önállóságának is határozott jelét adta és szépen fejtegeti ennek okait.

Éppen ily rendszeresen vizsgálja és számos példával illusztrálja R. Bod *történetkutató munkáját* s megállapítja, hogy: „adatgyűjtő és kritikai munkájában nemcsak mai, de akkori mértékkel mérve is sok a kívánnivaló; de ezen a téren sem tagadhatjuk meg tőle azt az elismerést, hogy feladataival nagyjából tisztában volt, s hogy teljesítésükben, ha aránylag kevés sikerrel is, igyekezett a tőle telhető legjobbat nyújtani.”

Feldolgozó munkásságát történetíróknak szintén azzal a gonddal és megfelelő aránnyal tárgyalja R., mint az előző kérdéseket. Itt is nemcsak a hazai, hanem az egyetemes történetírás széles távlatába illeszti íróját, hogy ítélete róla alapos és tárgyilagos legyen. Ennek a résznek a fejtegetését, mintegy az egész tanulmány eredményével, a következő általános jellemzéssel zárja be: „Feldolgozó munkásságából is csak annak tanuljuk megismerni, kiéinek és aminek történelmi felfogása, anyaggyűjtése, kritikája mutatta: a kora átlagán és egyénisége korlátain egészen véve túl nem emelkedő, szerény és fáradhatatlan munkásnak. Bod Péter egész történetírói munkásságával egyfelől megőrizni, a feledéstől megmenteni, másfelől pedig építeni, nevelni, használni akart: amarra a holtak, erre az élők iránt való nagy és hő, nemzeti és egyházi vonatkozásban egyaránt kiolthatatlan szeretete ösztönözte. Tudományos törekvéseinek ez a szeretet volt a vezérsillaga, nem pedig a gyűjtött anyagán való gondolati és formai uralkodás kiküzdése. Emennek kötelességét is világosan érezte

ugyan — ennyiben vérbeli tudós volt —, s ezirányban is tett figyelemreméltó törekvéseket; de míg ezekben csak rész szerint való és nem is nagyon maradandó eredményeket ért el, élete és történetkutatása főcélját: ama nagy szeretetből való *használni akarást* tökéletesen és maradandó hatással töltötte be.“

Marton János.

Szent Ágoston vallomásai. Fordította *dr. Vass József*. I—II. kötet. Budapest, 1917. „Élet“-kiadás.

Szent Ágoston (mi, protestánsok, úgy szoktuk meg, hogy: *Augustinus*) vallomásai azok közé a könyvek közé tartozik, amelyek sohasem veszítik el az aktualitásukat. Másfélezer év távolán keresztül is úgy beszél hozzánk, mintha valamelyik modern társunk szólalna meg. Olvasása közben szakadatlan meglepetések érnek; gondolatok, amelyekről azt hittük, hogy a mai világ termékei, egyszerre úgy jelennek meg, mint ősi, elfelejtett gyümölcsei egy elsüllyedt világnak; megoldások, amelyekről azt tartottuk, hogy véglegesek, egyszerre örökúj problémákat gyöngyöznek fel; talányok, amelyeknek megfejtéséről már szinte lemondottunk, egyszerre kielégítő feleletet nyernek. Ahol mi csak tapogatózunk, ott ő csodálatos biztonsággal jár, ahol mi gögös öntudattal haladunk el biztonságunk érzetében, mint a vak a szakadék szélén, ő meglátja és megmutatja az ásitó veszedelmeket. Van valami időfelettség ebben a könyvben. A legegényibb írásmű, ami csak valaha született s mégis oly ment minden történeti helyzettől, százada kötözöttségétől, hogy szinte tisztán csak az örök emberinek az örök istenivel való párbeszédét halljuk benne, amelyet nem zavar meg a hely, az idő, a nyelv, a személy, a kultúra sajátossága. Az egész könyvön végigvonul az a hangulat, mely körülveszi őt, midőn haldokló anyjával beszélget az ablakmélyedésben: „Elhallgat a testnek háborgása, eltűnik minden földi dolog képe, néma lesz az égboltozat s a lélek elfeledkezik önmagáról. Csöndbe merül alá minden álom, minden gondolat, becsukódnak a képzelet szárnyai. Hallgat a nyelv, megáll a lélek mélyén a beszéd csobogása és ebben az örök csendességben megszólal Ő; szavát visszaveri az egész mindenség: Nem mi teremtettük magunkat, hanem ő teremtett minket és ő megmarad mindörökké!“

Valljuk, hogy a protestáns vallás misztériumába kevés ember pillantott olyan mélyen bele, mint Augustinus. Harnack szép szavai szerint „felfedezte a vallásban a vallást“. Rájött, hogy szíve minden dolgok közül a legrosszabb és Isten az egyetlen jó, ezt az ő rossz szívét meglátta és megkönyörült

rajta. Szomorú belső világán úgy sugárzik át ez a boldog tapasztalás, mint a felkelő nap fénye a hideg, sötét kunyhók hártyaablakain. Minduntalan érezzük annak a diadalnak édes erőszakosságát, amit az Isten szeretete vívott ki a magát szerető, magát akaró ember kárhozatos dölyfén, míg átszakította azt és az embert boldog birtokába vette. „Magadnak teremtettél minket és nyughatatlan a mi szívünk, amíg tebened el nem pihen“ ez a mű komoly, mélyenzengő alaphangja, amelyet átjár a „mihi adhaerere Deo bonum est“ diadalmas primje, hol ujjongó felharsanásokkal, hol reszkető fináléban, elhalva saját áhítatának boldog súlya alatt.

Nem a mi feladatunk megvizsgálni a fordítás theologiai pontosságát, amibe — úgy rémlik — egy kis apologikus tendencia belejátszik, legalább is az evangéliumi — mondjuk protestáns — színek elhalványításával. Mi élvezzük a fordítás csillogó színeit, könnyedségét. Úgy vibrál benne a „tömött világosság“, mint a nap tűzében égő hőmezők fehér szikratengere. Nem kis vállalkozás volt átültetni az Augustinus kopiózus, prizmásan villogó, ellentétektől és valami különös ritmus belső zengésétől feszülő stílusát. Olyan az, mint a fátyollal letakart keleti brokát: tompítással izgatóvá fokozott színhatások sziürkébe játszó káprázata. Legfennebb azt sajnáljuk, hogy a fordító nem mert mindenütt elég szuverén lenni. Augustinust nem fordítani, hanem újra kell írni. Ajánljuk e könyvet mindenkinek, akinek érzéke van annak a megértésére, hogy mit beszél *Sigé*, az Isten előtt való Hallgatás.

R. L.

A hit problémája. Vallásfilozófiai tanulmány, írta Makkai Sándor református lelkész. I. rész: A hit világmagyarázó ereje. Budapest, 1916. Kókai Lajos bizománya. Ára 4 K.

A tudományosság érdeke és mértéke mindig az lesz, hogy a valóság jelenségeit miképen tudja egy végső elvre visszavinni és abból magyarázni. Két ilyen végső elv szerepel leggyakrabban a mai gondolkozásban: egyik az élet, másik az öntudat. A Böhm Károly filozófiájának éppen az egyik érdekessége és egyben jelentősége, hogy ezt a két elvet azonos egynek fogja fel: az élet nem egyéb, mint az öntudatos szellem magakifejtése. Az öntudatos szellemnek ez a magakifejtése két dimenzióban történik: az egyik az *ismerés*, amelyben a valóság ingereire saját tevékenységeiből kényszerűen megalkotott képeit önmaga alkotórészeiként felismeri, a másik a *cselekvés*, amelyben e képek között a maga életének menetét megszabja. Mind a kettő az emberi szellem önfenntartásából

következik, mintegy az életösztön kényszere alatt megy végbe, s mindakettőnek eredménye a meggyarapodott élet, a világ felett való úrrálétel. A képeknek azt a rendszerét, amelyet a mindenkori egyéni szellem a maga életérdekeinek megfelelőleg cselekvéseinek alapjául megalkot: *világmagyarázatnak* nevezziük. Világmagyarázat elvileg annyiféle lehet, ahányféle az emberi szellem egyéni adottsága, mégis éppen azért, mert a sokféle adottságot könnyen lehet általános vonásokra redukálni: a világmagyarázatoknak is meg lehet állapítani bizonyos általános típusait, amelyek önmagukban egyformán jogsultak ugyan, de értékükben aszerint különböznek, hogy melyikben tetszik meg a szellem nagyobb szabadsága és tisztább öntudatossága. Szerző már most azt a problémát veti fel: *mi a hit világmagyarázó ereje*, vagy másszóval, *mi a jelentősége és értéke a hitnek a világmagyarázatban?*

Mi a hit? Szerző így mondja: Az Istennel való szellemi azonságunk öntudata, vagy: az emberi szellem szuverénítésének öntudata. Előfeltétele az, hogy az ember megrendüljön saját végességének tapasztalására s kitörjön belőle egy egyetemes hiányérzet: az örökkévalóság ösztönös igénye.

Ennek a de profundis fölsíró állapotnak a megoldása az, hogy a végességében megszorított és örök pusztulással fojtogatott lélek megragadja azt a gondolatot, hogy ő több mint a világ, mert ő Istené. Ő maga nem elgázolt porszem, hanem az egyetlen, abszolút, diadalmas életnek birtokosa. — A hit lényegéhez tartozik tehát az, hogy benne az emberi szellem összekapcsolódik az Isten életével s ezzel kiszabadul földi korlátoltsága nyűgeiből: tehát az embert az ő istene *megváltja*. Magva az, hogy az istenképben egy *életvalóságot* ragad meg, amit úgy is mondhatunk, hogy a mindenkori élet-élményt magábafoglaló jelentőképpé válik számára s mint centrális jelentés, egész világképét új fénybe vonja és egész működését döntően befolyásolja. Miképpen történik ez meg?

A világmagyarázás az emberi szellemnek azon tevékenysége, amellyel a valóság ismereti képét saját létérdeke szempontjából úgy rendezi, ahogyan önmaga központi jelentését és kifejlődését legjobban biztosíthatja. Van tehát a világmagyarázatban két mozzanat, az ismerés és az elrendezés. Az ismerés nem egyéb, mint a valóság kényszerű adatainak az emberi szellem vonásaival való jelentésadás, az elrendezés pedig a megértett jelentéseknek olyan összefüggésbe való hozása, amely a magyarázó öntudat értékelési álláspontjának leginkább megfelel és azt legjobban biztosítja.

Annyiféle világmagyarázat van, ahányféle értékességi, mondjuk tömörségi foka van a magyarázó öntudatnak, mert a világmagyarázat az emberi szellemnek olyan létfenntartási aktsza, amellyel minden fokon biztosítja a való világ és saját élet-érdeke megegyezését. Ha az öntudat a testi élet funkcióit kísérő élvet tartja legfőbb értéknek, akkor a világmagyarázat a tárgyakat élv és kinokozó tulajdonságuk szerint meglelekesítő fantázia lesz; ha a pusztá önfenntartást, akkor a dolgok oki összefüggését és hasznossági kapcsolatát feltáró értelmi vagy racionális világmagyarázást kapjuk, végül, ha önmagát, a saját tiszta szellemiségét, mint a világ egyetlen nemes kvalitását tartja értéknek, előttünk áll az ideális, intuitív világmagyarázás a művészetben, filozófiában és vallásban.

Azonban ez még csak egyik fele, sőt csak kerete a dolgoknak: az elrendezés. A probléma ott rejlik, hogy mikép keletkeznek a megismert jelentések, amiket el kell rendeznem? A megismerés, amint láttuk, nem egyéb, mint az emberi szellem közvetlenül bizonyos östevékenységeinek a valóság kényszerű adataiba való átültetése: jelentésadás. Ebből az következik, hogy a világból csak azt ismerhetem meg, aminek számára a szellem alkatában megfelelő jelentésadó tevékenység van. Miután e jelentésadó tényezők általánosak, a valóságot is csak *általános vonásaiban*, az egyetemesség erezetében ismerhetem meg s értelmi munkával nem ragadhatom meg benne az egyénit, a különöst, a személyien egyetlent és páratlant. Az individualitás metafizikai ténye kívül esik az értelmi világmagyarázat tevékenységén.

Az értelem világmagyarázó tevékenységének segítője a fantázia, vagyis a valóságnak egy önkényes *mintha* szempontjából olyan beállítása, hogy az értelmi munka számára hozzáférhető legyen. Mikor az értelem nem bír a valósággal, akkor jön a fantázia és azt mondja: vegyük a valóságot úgy, *mintha* ilyen volna s akkor ebben a fikcióban az értelem új valóságokat fedez fel, nyilvántartásával annak, hogy a fantázia a valóságba nem vitt új tartalmú vonást, csak olyan viszonyba hozta az Énnel, hogy ilyesmiket benne értelmi úton felfedezhetett. De sem a fantázia, sem az értelem nem képes az egyénit megragadni.

Ezt a vallásos érzésből származó *hit* adja meg. A vallásos érzés egy egyetemes megrendülésből: az élet végtelen lehetőségének hiányérzetéből származik. A lélek megváltást keres abból a kozmikus támadásból, amelybe maga a lét döntötte. Ebből szabadít ki a *hit*, amely nem egyéb, mint az emberi öntudatnak az a belső tapasztalása, hogy ő több mint

a véges világ, mert ő a lét forrása és alkotója, az öntudatos szellem. A végtelen élet hiányára megkapta a végtelen pót-léket abban, hogy ő a végtelen, tökéletes, diadalmas élet részese. Az a kép, amelyben ezt az örök, diadalmas életet, abszolút szellemiséget szemléli s magával szembeállítja, legmagasabb értékeiből szőtt tökéletes ideál: az Isten képe. *Az Istennel való azonságunk tapasztalása a hit* s ebből származik a szív rendületlen bizalma és az akarat dacos hősiessége. Ezért van a hitnek megváltó ereje s azért legmagasabb vallás a keresztyénség, mert benne az Istennel való közösség a legteljesebb és etikaiilag legnemesebb. A hit, mint centrális élmény, szétvetődik az összes emberi funkciókon s ennek az átsugárzásnak eredménye a vallás: világképben, értékelésben, kultuszban, egyházban, külső és belső minőségben nyilvánuló *egyetemes magatartás*. A theologia pedig nem egyéb, mint a hit emez egész vetületének tudományos feldolgozása.

Miután az ismerés nem egyéb, mint a világnak az öntudat által való meghódítása, a hit pedig ennek az öntudatnak sorsdöntő tapasztalása, azaz saját lényé misztériumának meg-látása: világos, hogy a hitnek világmagyarázó ereje van. Az ember a hitben felfedezte önmaga s így világa centrális jelentését s ezzel egész világképe új értelmet nyer, mert a valóság lényegét egyetlen éltető jelentésből ragadja meg és magyarázza meg. A hit akkor lesz igazán hit, mikor „a szeme kinyílik“, mikor *jelentőképpé válik*.

A hit világmagyarázó ereje akkor tűnik ki, ha munkáját az *értelem* munkájával összevetjük. A hit és a tudás nagy porének rendkívül ügyes áttekintése után szerző így állítja fel a tételt: Mi viszonyban áll a hit és az értelem, ez a két különböző világmagyarázati tényező? Az értelem a valóságot a maga ok- és célhálózatában helyezi el és az önfenntartás alaptényéből rendezi el. Targya mindig csak az érzéki világkép, eredménye egy végső elvre visszavitt fogalomrendszer: a tudomány. Ezúton számára egy irracionális maradék keletkezik, a valóságnak az a vonása, ami egyéni és páratlan. A hit itt lép közbe, mikor ezt az egyéni, irracionális maradékot mint a végtelen élet egyéni kisugárzását megragadja és végtelenségét biztosítja. Tehát a hit a tudománynak egyéni irányban való betetőzője: a kultúréletnek theologiai kiegészítője. Önmagának, mint az örökkévaló egyik életszálának megismerése, ez a hit világmagyarázó munkája az értelemmel szemben. Nem bontja meg az okhálózatot, csak új jelentést ad neki abban, hogy nem a világtörvények uralkodnak felettem, hanem Isten uralkodik felettem és a világtörvények felett.

A hitnek az értelemmel való kapcsolata a harmadik világmagvarázó tényező: a képzelet útján áll elő, amennyiben az értelem elé a hit jelentéseit a *mintha* létformájában adja. Azokat a képeket, melyekben a hit jelentései a valóság köntösében megjelennek, szimbólumoknak nevezzük. A szimbólumokban van érzéki valóság, ami az értelem alá esik, van művészi elem, amennyiben egy szellemi jelentést érzéki képen sugároztat át és van irracionális, mert a hit értelemfeletti jelentése alkotja a magvát.

A hit tehát a megismerésnek, mint életprocesszusának az a betetőző mozzanata, amelyben a valóság irracionális vonásait megismerjük s úrrá leszünk fölöttük. A hit az irracionálisnak racionalizálása a megismerés szuperracionális funkciójával. Lehetősége abban áll, hogy az élet két irányban vetődik szét: szélességbe az általános felé (ez a racionális sor) és befelé, vagy felfelé az egyéni, a végtelen irányban (ez az irracionális sor). A kettőnek találkozáspontja, szöge: a hit, mint centrum. Ez az élet gyökere, a Sorsprobléma megoldása. Ki vagyok én, honnan jövök, hová megyek? Erre a kérdésre felel a hit s felelete konstitutív: szerinte alakul a világ, mert a két szögesen elhajló élvonal: a racionális és irracionális rítmikus egységgé válik egy magasabb összeállításban: az Isten életében. A hit megragadása az Isten élettörvényének s abból megfejtése önmagának és világnak.

Kissé részletesen ismertettük a könyvet. Bírálat helyett reámutatunk a döntő problémákra, amelyeken eszmemenete megfordul. Ha az élet = ismerés, a hit = az ismerés magasabb módja, akkor igaz, hogy a hit = az élet magasabb módja. Azon fordul tehát a dolog, igaz-e az ismerés eme lépcsőzetes felfogása? Igaz-e, hogy az ismerésben az értelem, a képzelet és a hit külön tényező? Igaz-e, hogy a hit — az élet egyéni végtelenségének, mint irracionális maradéknak magasabb öntudata? Csak ennyi-e és egészen ez? Mászóval: csak a hit ragadja-e ezt meg s ami megragadja, az már hit?

Szerző különösen megáldott filozófiai talentum. Könyve igazi filozófiai mű, ami azt jelenti, hogy értékét nem végső megállapításainak újsága, vagy pragmatikus becse adja, hanem az a mód, ahogyan a kérdéseket felveti és magyarázza. Irodalmunkra nagy nyereség, mert az első mű, amelyben a hit problémája egységes filozófia alapján tudományos magyarázatot nyer.

R. L.

JELEK ÉS MAGYARÁZATOK.

Protestáns egyházi múzeumok. (Levél a szerkesztőhöz.)

Csak most beszélünk róla s mintha álmodunkban jelent volna meg. Az Erdélyi Múzeum Régiségtárában láttuk nagy, áldozatos multunknak egy színes, finom, drága darabját. Kicsinyiségében is nagy volt. Betöltött egy termet, elvitt a multba s fölemelt a régiek nagy lelkéhez. Csupa ízlés, hangulat, finomság az a száznál több úrasztali abrosz, terítő, kendő, az a néhány aranyozott ezüstkehely, pohár, tányér, öreg ónkanna, díszes vinci kancsó és régi üvegpohár, amit az Erdélyi Múzeum gyűjtői a Nyárádtól a Besztercéig, Sajóig néhány egyházközségünkben biztosításra behoztak. Határtalan gazdagsága ez a gyűjtemény a motívumoknak és a színeknek. Egy munkás, hívó, buzgó és áldozatkész nőtársadalom multjának hímzett és varrott költészete. Nem csoda, ha gyönyörködve nézte ifjú királynénk is.

Mindez pedig csak századrésze annak, amink van még. Mennyi gyönyörű, lelkesítő és tanító emlék! Hogy mutatná, ragyogná a mult fényét nekünk és reánk mindez egy nagy, nyilvános gyűjteményben!

Fáj az a gondolat, hogy ez a sok kincs ismét visszavándorol elrejtőzni és évdni szerény faládák és ócska szekrények aljába. A talentumokat nemcsak őrzésre adták. E talentumnyi kincsek nagyrészét pedig már használatból kivonva, elrejtve őrizték.

Pedig őriztethetnők, úgysis, hogy gyümölcsöznenek két-, három- és ötannyi ízlésben, művészetben és tanulásban, ha egyházi életünk központjaiban, Debrecenben, Kolozsvárt és Pozsonyban egyházi múzeumokban együtt gondoztatnók azokat. És ez könnyen lehetséges. Mert ha nekünk *ma* nincs is a nagy költségbe kerülő önálló református egyházi múzeumra tőkénk, fölláthatjuk azt az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Ott anyagi áldozat nélkül, készen kapnók a múzeum összes fel-

tételeit: a helyiséget, a szakerőket, kezelőszemélyzetet és folyóiratot.

Ebben a magyar nemzeti gyűjteményben máris számos egyházközségünk emlékeit őrzik. Multunknál fogva többi emlékünks is nagyon jól megférne egy magyar nemzeti gyűjtemény keretében és kétségtelen, hogy a Múzeum tudományos és erkölcsi nyereségeért — tulajdonjogunk fenntartása mellett — szívesen vállalná a mi többi emlékünks gondozását és külön kezelését is.

Mivel ünnepelhetnők meg szebb történelmi és művelődési alkotással a reformáció négyszázados emlékünnepeét, mintha az önként kínálkozó alkalmat megragadva, megalapítjuk az Erdélyi Múzeum régiségtárában az erdélyi református múzeumot?

(K—s)

Európa alkonya. Az európai civilizáció olyan válságon megy keresztül, amelyik esetleg történelmi fölényébe kerülhet. Két részre szakítva, élethalál küzdelmet vív önmagával a kibékülés reménye nélkül. Ez a szakadás — fájdalom —, nemcsak átmeneti, mondjuk politikai, hanem magának az európai kultúrának olyan mély lelki meghasonlása, amelynek jelentősége mellett eltörpül a XVII. század nagy vallásos krízise. A francia emberiségi eszmék, az újkor legdrágább ajándékai, összeütközésbe kerültek a német birodalmi politika által képviselt állameszmékkel, amik szintén a XIX. század legnagyobb történelmi erői közé tartoznak; Franciaország azt hiszi, hogy az emberi szabadságokért küzd, Németország érzi, hogy vérrel és munkával megszerzett nagyszerű történelmi birtokállománya integritását védelmezi. A francia entuziasmusnak diabólus rotája az angol utilizmus, amelynek alap-tétele az, hogy Európa az angol világhatalomért van, tehát ha ez a világhatalom fenyegetve van, az ósiség jogán álló britt szellemnek mindent el kell követni az ellenség letörésére. Szövetségesük Európa nagyobb, homályos, szinte azt mondanám: tudatalatti része, az az Oroszország, amely nyugat felé áramló dagályában tulajdonképpen csak most érkezett először a történelem érekapuja elé és vak nekilendülésének tömegerejével ostromolja azt. A német hatalom mellett áll a monarchia, mint Európa történelmének egyetlen olyan képződménye, amely nem faji ösztönök kristályosodása folytán vált állammá, hanem történelmi erők nyomása következtében tömörült egységgé s érdekkapcsolatok históriai petrifikálódása által tartatik össze.

Békeajánlatunk elfogadása a központi hatalmak teljes győzelme lett volna. Ezt érezték az ántánt diplomatái s azért állapították meg feltételeiket úgy, hogy annak elfogadása reánkénözve egyenlő lett volna a fegyverletétellel. Kikötötték a német militarizmus letörését és a nemzetiségi elv érvényesítését — a monarchia kárára. Másszóval. Németország engedje széthullani százados küzdelemben kivított birtokállományát és sülyedjen vissza a Napoleon alatti, vagy a Frigyes előtti kor-szak állapotába, mert fenyegetni merete a munka és szellem, tehát a békés kultúrharc eszközeivel Angolország világhatalmát és nem úgy realizálta, a maga államéletében a francia szabadságesszméket, ahogy Franciaország gondolta. A monarchia darabolódjék fel, nem azért, mert történelemellenes, vagy népjogellenes, hanem azért, mert Németország hátvédje és jobbkeze, s így ő is részes Németország bűnében: mer más életérdeket szolgálni, mint amit neki a nyugati civilizáció szolanvezetői kijelölnek. Erre a célra szolgál a két jelszó: militarizmus és nemzetiségi kérdés! Mintha csak a szárazföldi hatalom volna militarizmus s nem a tengeri is; mintha csak a monarchiának volnának nemzetiségei s nem Angliának és Oroszországnak is!

A végzetesség pedig abban van, hogy minél tovább foly a háború ezekért a célokért, annál messzibb esnek a céltól. A francia utolsó csepp vérét feláldozza a civilizációnak egy olyan délibabos képeért, amely annál inkább illúzióknak bizonyul, minél tovább foly a harc. Anglia abban az erőfeszítésben, hogy legyőzze Németországot, aláassa a maga nagyságát, s alulkerül Amerikával és Japánnal szemben. Anglia Európán áll; s ha Európát megsemmisíti, úgy elmerül, mintha szigetországa kőalapjait robbantotta volna fel. Oroszország sem áll lábra, mint a vérző Leviathan, legfennebb a másik oldalára fordul. Rabindranath Tagore pedig a tokiói egyetemen előadást tart a vérében és szennyében fuldokló európai civilizációról . . .

Baksay irodalmi hagyatéka. Nem a Baksay szépirodalmi hagyatékáról szólok, mert ez elég jó helyen van: immár közkincscsé vált. De szólok az igehirdetői hagyatékáról: mi van a beszédeivel, agendáival? Ez akkora kincs, hogy nem engedhetjük elveszni. Így is egy óriási lappangó irodalom hever az asztalfiókokban, másod, harmadunokák kezén, akik esetleg annyira megszokják e kéziratokat, mint a dedapák fényképeit és csak annyira ügyvelnek is reá. Nagy Péter, Fördős Lajos, Molnár Albert, Révész Imre, Szász Károly,

Révész Bálint, Dobos János, Baksay Sándor beszédei a magyar szellem eleven alkotórészei: azokat vagy ki kell adni, vagy kéziratokban megőrizni. Nálunk évenként elkél egy-egy fokos könyv, amiben csupa olyan prédikációk vannak, hogy senkinek sem ártott volna, ha üszögben maradnak, ugyanakkor porlepetten, kéziratban hevernek olyan prédikációk, amelyek bármely irodalomnak díszére válnának. Nem győzőm eleget mondani, hogy a magyar protestáns papság anyagi helyzetéhez mérten többet áldoz könyvre, mint bármely más osztálya a magyar intelligenciának. Miért ne vegyen már jó könyveket is?

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1916 dec. 1-től 1917 január 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% os kamat 1917-re: Debreceni ref. egyház. 1916-ra: Debreceni ref. egyházmegye. 1915-re: Tiszántúli ref. egyházkerület (200 K).

2. Alapító tagok tőkebefizetése: Sigray Pál Budapest (200 K), Juhász Béla Kassa (200 K).

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1918-ra: Dr. Ajkay Béla Répcelak (12 K). 1917-re: Dévaványai ref. egyház, Szatmárnémeti ref. egyház, Polgári ref. egyház, Csurgói ref. főgimnázium, Nógrádi ev. esperesség, Kún kollégium tanári könyvtára Szarvas, Meczner József Korlát, Anti ref. egyház, Pozsonyi theol. akadémia könyvtára. 1916—17-re: Pápai ref. főiskola. 1916-ra: Debreceni ref. lelkészi olvasó-egylet, Irinyi ref. egyház, Szamoskrassói ref. egyház, Juhász Béla Kassa, Küküllői ref. egyházmegye, Derecskei ev. egyház, Varga Márton Tokaj, Hódmezővásárhelyi ref. főgimnázium, Tiszacsegei ref. egyház, Bácsi ev. egyházmegye, Hajdúdorogi ref. egyház, Alsóbaranya-bács-szlavonai ref. egyházmegye, Beregi ref. egyházmegye, Somlyódy István Szeged, Nagyremetei ref. egyház, Nagyváradai ref. egyház, Gyantai ref. egyház, Balmazújvárosi ref. német egyház. 1915—16-ra: Czeglédi Sándor Pápa. 1915-re: Mezőgyáni ref. egyház. 1914-re: Szemes László Nagyvárad.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1919-re: Bácsfeketehegyi ref. egyház. 1918-ra: Ráczkévy Károly Golop. 1917-re: Weimann Péter Ujverbász, Bereczky László Ökörmező, Ragályi Béla Miskolc, dr. Láng Lajos Bpest, Fazekas Lajos Adáztevel, Patonai Dezső Nagykőrös, Andrássy Kálmán Buj, Krupecz István H.-Udvarnok, báró Podmaniczky Gézáné Kiskartal, dr. Tóth Dezső Budapest, Dicsőfi József Debrecen, Kis Lajos Garbócbogdány, Mezőcsati ref. egyház, Nagykőrösi tanítóképző könyvtára, Szarvasi ev. főgimnázium, Hódossy Lajos Kerca, Benkő István Rákospalota, Oelschläger István Kassa, Hegedűs Sándor Debrecen, Kisújszállási ref. főgimnázium, Havas Gyula Börvény, Gyenge György Szentmáté, dr. Csengey Gyula Budapest, Gencsi ref. egyház, dr. Schulek Géza Budapest, Kűtmödi ref. egyház, Csuzai ref. egyház, Soproni tanítóképző intézet, Ráczy János Kecskemét, Benedek László Pánd, Kérészy Barna Tiszanána, Vasi felső ev. egyházmegye, Halász József Dorogma, Tárnokréti ev. Nőegylet, Thomay József Szeged, Kókai Lajos Budapest, Budapesti ev. főgimnázium, Nyitrai ref. egyház, Zilahi ref. kollégium, dr. Hettesy Kálmán Ókecske, Iglói főgimnázium, Fábian Dénes Kispeszt. 1916—17-re: Kemenesmagosi ev. egyház (18 K), Erdős Károly Debrecen. 1916-ra: Magyarbördi ref. egyház, Novák Lajos Sárospatak, Eperjesi ev. theol. akadémia-testület, Zalaistváni ev. egyház, Lukácsy Imre Dunavecse, Ligetvárvidéki ref. lelkészi-kör, Miklós Géza Székesfehérvár, Veres Géza Nádudvar, Székesfehérvári ref. egyház, Vargha Kálmán Káloz, Fekete Gyula Nagykikinda, Borsos Károly Mezőtúr, Fehérgyarmati ref. egyház (7 K), Balkányi ref. egyház, Nyírmihálydi ref. egyház, Sztehló Gerő Besztercebánya, Márton Sándor Kecskemét, Péter Sándor Városhalva, Tóth Sándor Bácsfeketehegy, Bodor István Rimaszombat, Hajdúhadházi ref. egyház, Zajzon János Nagyenyed, Unitárius egyház Brassó, Végvári ref. egyház, Enyedy András Sátoraljaújhely, Péter Károly Kolozsvár, Somlyóvidéki ev. lelkészegylet, Moray Ferenc Vajszló, Resicabányai ev. egyház, Varga Gyula Vönöck, dr. Magda Sándor Csicsér, Lőke Károly Szomód. 1915—17-re: Barthalans Móric Balatonszöllös, Musnai László Teke. 1915—16-ra: Blatniczky Pál Cinkota, Takaró Géza Budapest, Stromszky Emil Pozsony, dr. Babó Mihály Halas, Hernádszentandrás ref. egyház. 1915-re: Hegyaljai ev. egyház. 1914—16-ra: Vass Vince Komárom, Bortnyik György Kőlece,

Velegi István Iszkaszentgyörgy. 1914—15-re: Győrffy József Hódmezővásárhely. 1914-re: Ref főgimnáziumi könyvtár Miskolc 1912-re: Bodor Géza Alsócsernát, Somogyi Gyula Egyházsrád. 1911—16-ra: Szabó József Mezőmihályi. 1902—03-ra: Tóthfalusi József Marosvásárhely.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1917—18-ra: Korompai ev. egyház. 1917-re: Szalay Mihály Gyékényes, Svinger Jenő Zulyog, Novák Olga Budapest, Buzi Márton Kövecses, Németh István Told, Szabó János Köröstarcsa, Nagyvárad ev. egyház, Nemes Kálmán Somorja, Székely László Disznóshorvát, Szabó Zsigmond Máramarosziget, Iglói főgimnázium Thököly-köre, Kiss József Kassa, Köröstarcsai ref. egyház, Pajor Gyula Paptamási, Ravasz György Bánffyhunad, Papp Kálmán Debrecen, Mihálovics Samu Bér. Modoss Sámuel Debrecen, Bodolay István Mezőcsát, dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Gárdonyi ref. egyház, Kiss Ferenc Gertvakisfalva, Péter Géza Kütmöd, Simon Zsigmond Botyka, Szarvasi ev. tanítóképző-intézet könyvtára, Földváry Jenő Somogyudvarhely, Szombathy Imre Buj. Szárazberek ref. egyház, Boros Jenő Szatmár, Révész Lajos Debrecen, Fekete István Kassa, Sipos Ida Fót, Farkas Albert Deés, Földváry László Váchartyán, Pfiiegler Ferenc Miskolc, Öry Tamásné Lázári, Osvald Kálmán Apácaszakolca. Felvinczy Lajos Kisigmánd. Hajdu János Zsegnye. 1916—17-re: Szabó Béla Mezőkövesd, Derceni ref. egyház, Dolhai ref. egyház. 1916-ra: Földváry Jenő Somogyudvarhely, Szűcs József Alsóórs, dr. Szomor Dezső H.-M.-Vásárhely, dr. Erdélyi Lajos Budapest, Gacsályi ref. egyház, Csépké Béla Gacsály, Iszák József Vaja, Szeles Pál Óvári, Bakonszegi ref. egyház, Majtisi ref. egyház, Soós Béla Kolozsvár, Sándorhomokosi ev. egyház, Böszörményi Sándor Homonna, Bályoki ref. egyház, Könyves János Biharsztjános, Vadon Béla Derecske, Rákosi György Harad, Mészáros János Laskó, dr. Thegze Gyula Debrecen, Nyirbogdányi ref. egyház, Ujfehértói ref. egyház, Bujai ref. egyház, Balsai ref. egyház, Toldi ref. egyház, Bocsor Lajos Tengőd, dr. Jancsó Lajos Marosújvár, Kovács Zsigmond Diós, Czeplédy Pál Hontvarsán, Botos József Parasznya, Kovács Sándor Vajdahunad, Pelsőci ref. egyház. 1915—16-ra: Zsigmond Károly Szilágysomlyó, Fodor Béla Miskolc. 1915-re: Dusza János Pelsőc. 1914—16-ra: Badalói ref. egyház (30 K), dr. Hegedüs István Budapest, Óvári ref. egyház. 1912—16-ra: Zehery Lajos H.-M.-Vásárhely, Kocsordi ref. egyház (30 K), Halábori ref. egyház (50 K). 1910—13-ra: Szentmártony Dániel Mártony (22 K). 1904—08-ra: dr. Tóth Dezső Budapest. 1901—1915-re: Apostol Bertalan Szirma (90 K). 1900—15-re: Schilling Ottó Deés.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1917-re: Thern László Igló. 1916-ra: Abai ref. egyház, özv. Kerekes Józsefné Póroszló.

7. Károli-alapra: Budapesti ref. egyház (40 K), Hajdunánási ref. egyház 5 K.

8. Előfizetés a „Protestáns Szemlé”-re: Bokor Márton Bánffy-hunad (8 K), Ref. népi iskolai könyvtár Mezőtúr (8 K), Hosszúpályi ref. egyház (8 K), Frensel Béla Hernádbüd (8 K), Képviselőház könyvtára (8 K), Nagyenyedi Bethlen-kollégium Kemény Zs. önképzőköre (10 K), Áll. főgimnázium Beregszász (7·20 K), Arany János-önképző kör Szászváros (10 K) Ref. lelkész-képző Debrecen (7·20 K), Kaposvári áll. főgimn. (8 K), Egyetemi kör Debrecen (7·20 K), Milner Ferenc Kassa (7·20 K), Alsószabolcsi hajduvidéki ref. lelkészi egyesület (8 K), Unitárius kollég. könyvtára Kolozsvár (8 K), Maller László Szöny (8 K), Kir. jogakadémia Kassa (7·20 K).

A felsőszabolcsi ref. egyházmegye egyházainak tagsági díjaiból befolyt 318 korona.

Összesen befolyt: 3871·20 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1917 február hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Bocskay-tér 1., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

I. Cikkék.

	Lap
Az örök forradalom. <i>R. L.</i>	145
A reformáció társadalmi jelentősége. <i>Dr. Kenessey Béla.</i> (Befejező közl.)	152
A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig). <i>Zoványi Jenő.</i> (Befejező közl.)	174

II. Irodalmi szemle.

Magyar Református Egyházi Irodalomtörténet. <i>Historicus Literarius.</i> (Befejező közlemény)	194
--	-----

III. Apró kritikák.

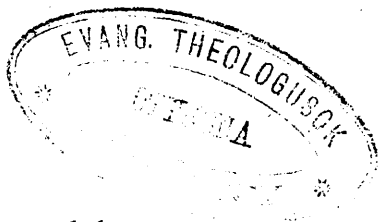
Muraközy Gyula: Emberélet. <i>R. L.</i>	208
Luther jelleme. <i>Dr. Szlávik Máttyás</i>	210
Parókiáról a lövészárókba	212

IV. Jelek és magyarázatok.

Arany és Tompa	213
Arany János Nagyszalontán. <i>Gyöngyösy László</i>	215
A Huszadik Század és a Pesti Hírlap	219

V. Társulati Értesítő.

Választmányi jegyzőkönyv	221
------------------------------------	-----

Az örök forradalom.

Miért szeretjük úgy a tengert nézni? Azt hiszem, azért, mert két egymással merőben ellenkező világtényező egységét érezzük meg benne: az örök állandóságot és az örök változást. Maga a tenger mindig ugyanaz, bár alkotórészei: a hullámok szakadatlan változnak. Ami a mélyben volt, felül kerül; ami kicsapott a magasba, mintha örökre el akarna szakadni. visszahull a mélybe, ki tudja, milyen hosszú rabságba. Sokszor úgy rémlik, hogy millió meg millió egymásra rétegződött tenger akar fokozatosan megszabadulni egymástól, de valami vastörvény azt parancsolja, hogy az alant levő tengerek csak a felszín tengereinek alásülyedése árán szabadulnak fel, bár felszabadulásuk lehangolásuknak első és okozó lépcsője.

Ugyanezt a grandiózus benyomást nyerjük, ha az emberiség életét nézzük egy bizonyos magasságból. Ott is az örök állandóság örök változást szenved. Kultúrák támadnak s mikor már úrrá lettek az élet felszínén, alulról új, hatalmasabb kultúrhullámok támadnak s áttörik, elnyelik a felszín világát. A történelem életének ezt az állandó változását legjobban névvel *forradalomnak* nevezhetjük. Lényegében a forradalom nem egyéb, mint egy megcsontosodott értékrendszerrel szemben egy új értékrendszer erőszakos érvényesülése. Ez az erőszakosság hozzátartozik az emberi fejlődés lényegéhez. Onnan ered, hogy az ember cselekvését mindig az szabályozza: mit tart értékesnek s amit értékesnek tart, azt minden erejével bírni akarja, arra felteszi egész életét és felépíti egész kultúráját. Miután az alapvető értékeszme kitermelésében nem minden ember önálló, hanem egész nemzedékek, egész korszakok vakon meghódolnak egy uralkodóvá vált értékeszme előtt: az egyetemes értékeszmékre korszakok, kultúrák épülnek fel, társadalmak, államok rendezkednek be, az összes történelemképző erőnek minden alkotása elhelyezkedik rajtuk s úgyszólván az egész emberi civilizáció minden súlyával erre a gyémánt-sarokra nehézkedik reá, mint a mesebeli várak a kakaslábra. Ha valaki már most *ezt* a gyémánt-sarkot akarja kicserélni, igen veszedelmes dolgot próbál, mert

egyszerű megingatásával is összerontja a rajta nyugvó egész kultúrvilágot. Az összeomlott világ pedig rendesen maga alá temeti a vakmerő forradalmárt, de ez ismét nem baj, mert egyetemes törvényszerűség, hogy mártírvér legyen az új világ-építésnek egyetlen megbízható habarcsa.

Ezek az értékeszmék nagyon különbözők és sokfélék lehetnek. De minél közelebből vizsgáljuk, annál inkább meg-
látjuk bennük, hogy bármily különbözők is, közös vonásaik alapján redukálhatók három primordiális alapértékre, amely világunk és művelődésünk három nagy fokozatát jelenti. Ez a három értékeszme az életnek háromféle megbecsléséből támad s így fejezhető ki: az élet értékes, mert örömet ad; az élet önmagában jó; az élet drága, mert az egyedül becses szellemnek az eszköze. Az első gondolatra a keleti népek kultúrája épült fel, a másodikra a római imperium, a harmadikra a Jézus világa.

Ha megértő emberi lélek Pygmalion-csókja reálehel a Kis-Ázsiában kiásott romok, régiségek, kultúrtörmelékek és megkövesült emlékek halmazára, egyszerre élni, lihegni kezd az az ásatag világ s megcsapja arcunkat a romokból felénk-
áradó hedonizmus forró levegője. Örömet, örömet! — ez a kiáltás hangzik felénk mindenünnen. Legfőbb java az embernek az erő, mint az örömet megszerző és élvező képesség; az asszirok isteneiket is bika alakjában ábrázolják. A gyöngye, a beteg lemarad az életből és egyszerűen eltaposztatik. Nagy érték a fegyver, az állat, a rabszolga, az arany. Az erősebbre nézve a gyöngye egyszerű eszköz: a nő csak annyit ér, amennyi örömet okoz s ezért virága és szépsége teljében úgy adják, veszik, rabolják, mint a paripát, de negyvenéves korán túl kiverik a társadalomból, mint egy fogatlan ebet. Az élet telje, süritett formája, csúcsa a lakoma, mint az élv nagy szertartása; az emberek a lakomáért élnek, harcolnak, szenvednek és áldoznak; lakomából áll az istentisztelet és az üdvözült lelkek élete is szakadatlan lakmározás. Ez élettől, mámortól, vad fiatalságtól duzzadó korban állandóan ott lap-
pang valami fanyar, bódult, keserű rezignáció, a tobzódás után járó fáradt lehangoltság. Vanitatum Vanitas, sóhajtozza az elvénült Salamon ezer felesége között s a cinikus Hege-
sippos odajut, hogy legjobban, ha az ember hatvanéves korában felakasztja magát.

A második értékeszme azon a gondolaton alapszik, hogy az élet önmagáért és nem az egyes örömkért értékes. Mind-
járt átlátták, hogy az ilyen, önmagáért értékes élet nem lehet az egyén élete, mert ez mulandó, tiszavirágszerű élet, hanem

csak a társadalom, a faj, az állam élete lehet önmagában jó, mert ennek van örökkévalósága. Az élet csak a maga kollektív formájában jelent olyat, ami önmagáért való, ami érdekes arra, hogy legyen. Tehát a legfőbb jó az államhoz való tartozás; ez teszi emberré az embert. Értékes lesz emélfogva mindaz, ami az államnak, az imperiumnak életét fejleszti és biztosítja. Legelsősorban a hatalom és azok az erények, amelyek a hatalmat biztosítják: a bölcsesség és vitézség. Amely eszközi érték a család, mert abból táplálkozik a nemzet, tehát fölöttébb megbecsülendők azok a női erények, amelyek a család tisztaságát és népességét biztosítják. Így alakul ki a római nő eszménye: a *mater familias*. Az egyén élete annyiban becses, minél nagyobb áldozatot hoz a közösségért s ezért a legnagyobbak azok, akik minden vonakodás nélkül, hidegen és kötelességszerűen odaadják életüket a hazáért. A kultúrának két sajátos ága virágzik fel: a hadászat, a jogrend. Az egész római szellemre az *értelmem*, a gyakorlati számítás, a politika a jellemző s ezért nincs igazi művészete, nincs fantáziája a rómainak. Művészetében az építészet, költészetében a tanköltemény és a moralizálás uralkodik. A nemzeti eszmény: megalkotni a világegységet Róma jogara alatt. Egységes hatalom alatt, egységes állami életet élő kultúraközösségbe szervezni az egész emberiséget, mert csak ezzel lehet az embert emberré tenni.

Mind a két értékeszme: a keleti hedonizmus és a római utilizmus egyaránt csődöt mondott s a reájuk épült kultúrák összeomlottak. Végzetük önmagukban volt. Ugyanis az élet olyan valami, ami annál inkább fogy, minél erőteljesebben akarjuk élni. A tűz annál hamarabb ellobog, minél inkább szítjuk, az élvezőképesség annál gyorsabban odatesz, minél mohóbban élvezünk. Azok a népek, amelyek a nyers erőt tartották a legfőbb jónak, éppen azáltal pusztultak el, hogy eredményt értek el. Megszerezték a zsákmányt, de a zsákmány megemésztette őket: a férfikultúrák végzetesen ellasszonyosodtak, mihelyt annyi élvezetet szereztek, hogy újakért nem kellett véres, edző csatákba szállani. A hódító hatalom is addig erős, amíg hódítanivalója van; mihelyt mindent meghódított, egyszerre szétomlik, mert nincs ereje a fölött elleneséges elemeket összetartani, miután erejét csak a külső nyomás képes kifejleszteni. Minden világhatalom ereje tetőpontján: az utolsó ellenség leigázásával darabokra hull szét, mint ahogy a tenger mélyében élő állatok híg kocsonyává mállanak, ha kikerülnek az alól az óriási nyomás alól, amelynek reájuk nehezedő súlya összetartotta és egységbe szorította őket.

Emellett a közösséget célul tűző kultúrák, miközben azzal áztatják magukat, hogy a közösséget, a törvényszerűséget, a rendet a nagyobb emberi szabadság, a teljesebb emberi élet kifejlesztése érdekében ápolják, ezzel a fáradozásukkal tulajdonképpen szolgáskodást teremtenek, az emberi életet elnyomórtják. Világos példája ennek a zsidóság vallása. A zsidó vallás alap-gondolata az, hogy Isten Izraelt kiválasztotta és a maga számára neveli, tehát az egyes ember annyiban részesül az Izraelnek tett üdvígéretben, amennyiben a nép tagjává válik. Zsidóvá kell lenni, hogy az Isten üdvre nevelő akaratának tárgya lehessen az ember. Istennek azonban ez az üdvre-nevelő akarat a tétéles törvényekben, előírások ezreiben van kifejezve, amelyek mind aprózódnak és bonyolódnak, minél pontosabban akarják betölteni őket. Addig aprózódnak és bonyolódnak, míg hínárjakkal, hálójakkal végképen lenyűgözik az embert s nem engedik, hogy az élő Isten színe elé jusson.

Ebben a lejárt, omladozó, erjedő világban gyult fel a Jézus új értékeszméje, amelynél magasabbat nemcsak hogy eddig nem látott az ember, de jelenlegi lelki szerkezetében nem is láthat meg soha. Az élet azért értékes, mert az egyetlen, legfőbb jónak: az Isten dicsőséges lényegének, a *szellemnek* lehet eszköze, hordozója. Az Isten szellem: bölcsesség, szeretet, jóakarát és örök dicsőség; célja, értelme, becsé önmagában, a maga isteni minőségében van. Isten és ember között lényegegység van: az Isten atya, az ember: gyermek, tehát egy nemzetség. Egyszerre világos lett, hogy a lélek páratlan becsü, egy darab az örökkévalóságból s értékéhez semmi sem fogható. Mit használ, ha valaki az egész világot megnyeri a maga lelkének a kárán? Nem attól függ az ember becsé, hogy tagja-e valamely fajnak, államnak, közösségnek, hanem attól, hogy hogyan viszonylik Istenhez. Egy megtérő hűnösön nagyobb öröm van a mennyben, mint kilencvenkilenc igazon. A lélek életeleme Isten; benne találja meg léte törvényét és benne lesz teljessé. A szabad, boldogan kibontakozó életnek az az uralkodó érzelme, amellyel bírja mindazt, ami egy igazi lényegével: a szeretet. A szeretet az élet ujjongása mindannak a birtokbavételénél, ami az övé, ami egy vele. Isten mi-bennünk önmagát szereti és e szerctettel önmaga dicsőségével gyarapodik meg; mi az Istenben saját örökkévalóságunkat, belőle való boldog lehetőségünket akarjuk és ujjongunk bírása felett. Az emberekben is azt szeretjük, ami Istenben és bennünk közös: azt a képet, amilyennek Isten látja és akarja őket. A léleknek ez a fejedelmi útja az örökkévalóságba visz

s az Isten dicsőségébe deltázik bele, azért csak egy erkölcsi parancs van: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes.

Távol legyen azt állítanom, hogy ez a nagy forradalmi gondolat egyszerre megváltoztatta a világot. Akkora ez a gondolat, hogy egy egész örökkévalóságra szól, tehát évezredek fognak ezután is táplálkozni belőle, mint ahogy eddig évezredek táplálkoztak. Sohase feledjük el, hogy a keresztyénség még csak a kezdet kezdetén áll; gyöngesége nem az aggkor szenilitása, hanem a gyermekkor fejletlensége. Kultúrák jönnek, kultúrák mennek, az emberek visszaesnek a Krisztus előtti értékelési álláspontra s azt keresztyén névvel jelölik, de a Jézus evangéliuma saját belső erejénél fogva mindig revoltál az ilyen visszaesések ellen és állandó forradalmakban — egyháztörténelmi terminussal: reformációkban — minden korszak elébe odatartja, hogy honnan esett ki és hová kell felemelkednie.

Mikor a keresztyénség áttöri a zsidó partikulárizmus korlátait s előzőnli a hellenisztikus kultúrát, századok alatt nemcsak hódít, hanem maga is meghódol a keleti értékeszmének s lassankint olyan vallásalakká válik, amely egyszerű eszköz egy lelki hedonizmus szolgálatában. A vallás lassankint arra való lesz, hogy az embernek biztosítsa a túlvilági üdvösséget, úgy azonban, hogy ennek a világnak elérhető összes örömeitől szigorú keménységével meg ne fosszon. Ezért a szertartás, a sakramentális mágia lép előtérbe, mely eltörli a bűn következményeit és biztosítékot nyújt a további bűnözésre, a világnak sokkal teljesebb és mohóbb kiélvezésére, mint amilyenről valaha csak szó lehetett, úgy azonban, hogy a túlvilági üdvösség az idelent való tobzódást meg ne bánja. A keresztyénség papjai lettek e világ bőségben élő fejedelmei. Arany, bíbor, tudomány, művészet nekik szolgált s ők az élnitadás mesteriségét művészetté fokozták. De velük szemben megjelennek a szerzetesek, a lemondás és az alázat forradalmárai s a lelkiiség tüntető menetében néma protestációt hirdetnek az egyház elvilágiasodása ellen. Vagy amikor az egyház a római értékészme talajára áll s egy lelki imperiumban világegységre, jogrenden épült üdvközösségre törekszik, mikor a hatalom és a fegyelem lőn a legfőbb nevelőeszköz s az egyház vezérei a korszak tiarás imperátorai, mikor az egyházhoz való viszony szabta meg a Krisztushoz való viszonyt: megjelennek a reformátorok és hirdetik, hogy a Krisztushoz való viszony szabja meg az egyházhoz való viszonyt; követelik, hogy az üdvösségben ne a jogrend, hanem a lélek benső autonómiája legyen

a döntő; kiviszik, hogy a személyiség önmagában, minden intézmény és minden regimen animarum nélkül, közvetlenül a Jézus Krisztusban, lélek és igazság szerint bírja mindazt az üdvöt, amit Isten az ő bűnös gyermekei számára öröktől fogva szerzett. És ez a reformáció folyik tovább magában a protestantizmusban is, állandó küzdelem formájában minden ellen, ami az isteni szellem tisztaságát, méltóságát, szabadságát és bensőségét veszélyezteti.

Be van-e fejezve a nagy forradalom? Távolról sincs. Nem látjuk-e azt, hogy éppen a mai, modern kultúra észrevétlenül átrepült az élvezet és a haszon értékeszméire? Nem azt tapasztaljuk-e, hogy e két értékelés közös exponense: a pénz nagyobb úr, mint valaha volt? Senkinek sincs több rabszolgája, mint az aranynak, azért, mert semmit sem akarnak oly mohón bírni az emberek, mint az aranyat. Úzött-e valaha nagyobb demoralizálást ez a sárga bálvány, mint éppen most egyének, osztályok, nemzetek között? Miért van az, hogy gyermekeinket jobban kell őriznünk a színháztól, művészettől, az irodalomtól, az utcától, az általános társalgási tónustól, mint a legveszedelmesebb járványtól? Miért van az, hogy a legkiválóbb tehetségek a vér és arany papjai lesznek? Miért van az, hogy egy fiatal leány „comme il faut” — élete az édesapja és édesanyja néma, sanyarú rabszolgaságába kerül: miért van az, hogy a nőiség öncél lett azáltal, hogy eszközzé vált? Egy lappangó hedonizmus lett úrrá a lelkeken s pusztítja ki az élet legnemesebb értékeit.

És ki ne érezné éppen a mai világban, hogy a világhódító állami hatalom, az imperialista örület, mily rettentő nyomorúságot zúdított az emberiségre? Az erőszakra alapított világ akkor hull véres darabokra, mikor a békét örökre biztosítottnak véli. Ennek a világnak nem több hatalomra, erősebb hadseregre, különb harcieszközökre, körmönfontabb diplomáciára van szüksége: ennek a világnak egy kis jóakaratra, jézusi örökre van szüksége. Ezt a világot nem *kívülről* kell széppé tenni, hanem *belülről* lehet széppé tenni: az Isten szellemének, a lelkiségnek kiragyogtatásával.

Nos, hol kell ezt kezdeni? Sok világjavítás azon bukott meg, hogy nem jó helyen kezdték. Archimedes csak egy pontot kért a világon kívül, ahol megálljon s akkor ki tudja mozditani sarkából a világot — de ezt a pontot nem tudták megadni neki. A keresztyén emberre nézve azonban adva van ez a világon kívüli pont, ahonnan helyreigazíthatja eltolódott világát. Ez a pont a saját szívünk, ha kiragadjuk ebből a

világból. A szívről sok szépet mondtak már, de talán az a legszebb kép róla mégis, hogy a szív aranytrónus, amelynek egy igazi király kell. „Királya Jézust, Jézust koronázzátok!”

Azzal kezdettem, hogy az életet a tenger képében szemléltettem. Most ki kell ezt a képet egy új vonással egészítenem. A tenger hullámszik, nyugtalankodik, mert egy magasból leáradó erőnek: a hold vonzásának van alávetve. A történelem is háborog, nyugtalankodik, változik, mert egy magasból jövő erőnek: az Isten szíve vonzóerejének van alávetve. Ez a vonzóerő végre is győz; rajtunk csak az fordul meg, hogy mi megérettük-e és akarjuk-e ezt az Isten felé törő, forradalmas pályát?

R. L.

A reformáció társadalmi jelentősége.

(Befejező közlemény.)

A reformációban a társadalmi egészséges életnek egy második szempontja az *önsegélyre való segítség* elvében érvényesült.

„Ne pénzeteket adjátok a szegényeknek, hanem az okosságokat” — mondá egy emberbarát —, hozzátehetjük még: és a szíveteket. Az irgalmas szamaritánus is a pénzt már csak akkor vette elő, amikor már előbb a vérbenfagyva otthagytott szegénynek a sebjeit bekötözte. Az emberek azt, amihez ingyen jutnak, nem becsülik meg. Alamizsnálkodás és az a divatos jótékonykodás csak éppen olyan, mint a keleti fejedelmeknek az a szokása, hogy népeik között megjelenve, telimarrokkal szórják a pénzt, hogy jótékony és bőkezű uraknak tekintessenek; de azzal a legkevésbé sem törődnek, hogy ki szedi fel azt a pénzt, és hogy az áldást hoz-e az illetőre, avagy annak egyenesen romlására van?

A legkirívóbb példa az egész történelemben arra, hogy a pusztító adakozás, alamizsnálkodás, az utcai koldulásnak támogatása mennyire hiábavaló, értéktelen, de erkölestelen és romboló hatású, az a tény, hogy a XVII. század közepén a koldulás Franciaországban olyan mérvet öltött, hogy minden 200,000 emberre 40,000 koldus esett. Párisban, éppen XIV. Lajos idejében, úgy elszaporodott a koldusok száma, hogy valóságos csatákat vívtak a rendőrökkel s egy-egy nagy udvaron 3000-en ütötték fel tanyájukat. Ez udvarokat a néphumor „courts des miracles”-nek („a csodák udvara”) nevezte el, mert minden este történtek ott olyan csodák, hogy a vakok visszanyerték szemükvilágát, a sánták jártak, sőt táncoltak stb. Paulai Szent Vince 1653-ban ugyan felállította egy nagy alapítványból a Jézus nevére nevezett ispotályt, mely félig kolostor, félig dolgoztató ház volt, mely egyelőre 40 férfit és nőt fogadott be, akiket a koldusok közül válogatott ki és akiket az ő találékony szeretete, egész Páris bámulatára, megnyert a tisztességes életnek. XIV. Lajos aztán megragadta

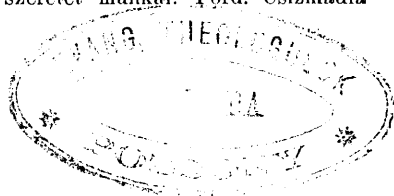
ezt az eszmét és „közispotályokat“ állított fel sokezer ember számára. Az utcákon az alamizsnaadást eltiltotta és a szegényeket jelentkezésről szólította fel, hogy aztán szétkülönítsék őket olyanokra, akik tudnak és olyanokra, akik ez vagy amaz ok miatt nem tudnak dolgozni. Az eredmény az lett, hogy 5000-en jelentkeztek, a többiek vagy elrejtőztek, vagy vidékre menekültek. XIV. Lajos büszkén is dicsekedett, hogy „Páris megszabadult a koldusok csapásától, a szegények gyermekeit a keresztyén könyörületesség neveli föl és kézművesekké képezi ki“. A dicsekedés azonban nagyon is korai volt, mert a vidékről újra beözönlő koldushaddal még a katonaság is alig bírta.¹

A lutheri egyházban igen korán már rendezni próbálták az ú. n. szegényügyet. Augsburg és Nürnberg már 1522-ben eltiltotta a nyilvános koldulást, de gondoskodott a valódi szegények táplálásáról. Két tanácsúr és tíz más érdemes férfiú és négy szolga bízott meg a segélyezéssel, akik a szegények kéréseit megvizsgálták és hetenkint kiosztották a részint a jobbmódúak házaiban összeszedett, részint pedig a templomokban összegyűjtött kegyadományokat. A pillanatnyi zavarba jutott polgároknak előleget és kölcsönt is adtak. *Capito*, a strassburgi reformátor azt írja a rendezés felől, hogy: „Strassburgban láthatod a felebaráti szeretetet. Szegényeinket a hivek tartják el, nem kell nekik — mint a te egyházadban — az utcán elsorvadniok s már haláluk előtt holtaknak látszaniok“.

Leisnig, kis szászországi városban a nemesség és a tanács, a kézművesek és polgárok a környékbeli falvak lakóival együtt 1532-ben közös gyűlést tartottak, amelyen elhatározták, hogy egy gyülekezetet fognak alkotni, maguk választják meg lelkészüket, keresztyén életet élnek és szegényeiket egy közös kasszából segélyezik. *Bugenhagen* később e rendszabályt annyiban módosította, hogy az egyház pénztárát elválasztotta a szegények kasszájától.

A lutheri egyházban általában így rendezték a szegényügyet. A szegények pénztárnoka, akít több helyen diakonusnak neveztek, gyűjtötte össze az adományokat templomban, lakodalmakon, keresztteléseken és temetéseken. De csak a valódi szegények kapták a segélyt. *Bugenhagen* körülírása szerint „azok a házi szegények (helybeli lakosok), kézművesek és munkások, akik keresményüket nem isszák el, szorgalmasan

¹ L. *Dalhoff*: A keresztyén szeretet munkái. Ford. Csizmadia Lajos. Budapest, 1906.

dolgoznak és becsületes életet folytatnak, de saját hibájukon kívül szükségbe jutnak; úgyszintén, akik betegség vagy egyes tagjaik elvesztése miatt nem kereshetnek eleget; valamint az özvegyek és árvák, akiknek nincs senkijük, aki gondjukat fölvénné és a szegény leányok és szolgálók, akiket senki sem fogad föl, bár hűek és becsületesek“. A mindenüket elpazarló gonosz és istentelen emberek nem kaphattak segílyt. De ha valóban szükségét szenvedtek, mégis csak segíteni kellett ezeken is, hiszen ellenségeinkkel is jót kell tennünk; de mindig különbséget kell tenni köztük és a valódi szegények között, hogy ne látszassanak a semmirekelőknek kedvezni. Különböztetést fogják mondani az ingyenélők: akárhogy élek is, de ha öreg, vagy beteg leszek, eltartanak! A csavargó koldusok és a szegény utasok között is különbséget tettek, épp így gondozták a megbetegedett idegeneket, mint „akiket az Isten vetett közéjük“.

Helyesen jegyzi azonban meg *Dalhoff*, hogy „a lutheri reformációnak ezek az új és szép eszméi az idők kedvezőtlenlése miatt csak hiányosan valósulhattak meg. A kivitelben is a szükséges segílyek beszerzését és az alkalmas egyének beállítását könnyebbnek vélték, mint valósággal volt. A valódi és csaló szegényeket sem lehetett olyan könnyen megkülönböztetni, mint hitték. A koldulás régi csapása csak megújult“.

A kálvini egyház a maga gyakorlatiasabb irányával a diakóniát, a szolgálatot a gyülekezeti élet kiegészítőjéül tekintvén, ezzel ment segítségül a társadalmi viszonyok rendezésének. Ez a keresztyén diakónia legelső sorban a szűkölködőknek a külső, fizikai és belső, lelki viszonyait kívánja megismerni, hogy világosan láthassa, miféle eszközökkel és miféle módon segíthet rajtuk. Az emberek az Istennek sáfárai. Kegyelemből azok, a mik. Nem lehet más a feladatunk, mint hogy az isteni szeretet felséges ténye által felkeltett hitünket életelvünkkel tegyük és cselekedeteinkben mutassuk meg. Innen, hogy minél erőteljesebb az Isten Lelke által táplált hitélet, annál buzgóbban igyekszik az magát a munkás szeretetben megbizonyítani. A cselekvés, a munka, a segítség, a szolgálat, a kötelesség nem úgy tűnik fel, mint teher, mely életünkre ránehezedik és azt kedvetlenné, súlyossá, vagy legalább is alkalmatlanul zaklatottá teszi, hanem mint a kegyelemnek drága ajándéka, hogy *szabad* cselekednem, van hozzá erőm; *szabad* munkálkodnom, van hozzá egészségem; *szabad* segítenem, van miből; *szabad* szolgálnom, van hozzá alázatosságom és *szabad* kötelességeimet teljesítenem, van hozzá

erkölcsi képességem, hogy azokat fel tudom fogni, át tudom tekinteni s a velük járó felelősséget át tudom érezni. Micsoda készséget ad ez az etikai tudat és micsoda fenséget életünknek! Nem a panasz, de a hálaadás lesz az ilyen életnek az alaphangja. Nagy visszaható ereje van már önmagában is annak a tudatnak, hogy *valaki* számára, akinek szüksége van ránk, *valakik* lehetünk; úgy érezzük, hogy életünknek van célja és értéke. A kálvinizmus a diakóniában ezt az értéket tudta megadni a hívő lelkeknek.

Az Északi-tenger partján, a német és a hollandiai határon fekvő kicsiny *Emden* városa szervezte leelőször a gyülekezeti diakóniát, mint társadalmi tényezőt. 1594-ből maradt fenn egy védőirat, amely az itt létesített diakóniának teljes leírását adja.¹ A diakónia első ágául az öregek és erőtelenek, árvák és szegény vándorok s megbetegedett utasok gondozását említi, a kolduló barátoknak hajdani és e célra átalakított klostromában. Ez intézet élén hat felvigyázó állott, akik közül kettő állandóan volt alkalmazva, négy pedig a lelkész közreműködésével évről-évre választott. Négy tisztes özvegy volt segítségükre rendelve, akik a szobákat és fehérműveket tartották tisztán s a város lakóitól minden évben egyszer összehozták a szükségeseket. A második diakónia az „otthonlevő szegények” gondozása volt, mely szolgálatot a 6 kerületre osztott városban 32 gyülekezeti tag, a 8 fő- és 24 aldiakónus teljesítette. Az előbbieket voltak az egész szegénygondozás főfelügyelői, az utóbbiak pedig a közvetlen munkások. Koronkint legalább egyszer meg kellett látogatniok a kerületükbeli szegényeket s őket becsületességre, istenfélelemre és munkásságra buzdítaniok. Minden szombaton összejöttek tanácskozni a diakónusok egyik lelkész elnöke alatt s ugyanekkor határoztak a segélyezések felől, meghallgatták az ideutasított szegények kérelmét és panaszát. Két diakónus arra ügyelt, hogy senki ne kolduljon, az utasokat a vendégfogadóba vezették stb. A polgároknak egyenesen megtiltatták, hogy a kéregetőknek valamit adjanak, hanem a diakónusokhoz kellett őket utasítaniok. A szegény tanulókat az illető diakónusok felügyelete alatt az egyes polgároknál helyezték el. Az egyik városrészből másikba költözködő szegénynek a kerületbeli diakónustól igazolványt kellett vinni, különben segélyt nem kapott. Két diakónia pedig a kikötőben megforduló hajósnepről és az üldözés elől idemenekült hitsorsosokról gondoskodott.

¹ *Dalhoff*: A keresztyén szeretet munkái. Ford. Csizmadia Lajos. Bpest, 1906.

A francia hugenották épp így gyakorolták a diakóniát mindaddig, amíg a dragonádok el nem típták és ki nem irtották őket.

Hollandiában csaknem minden gyülekezet szervezte az egyházi diakóniát, de itt már ennek főleg azt a célt tűzték elébe, hogy a szegények meg ne szokják a segélyből, még inkább a koldulásból való éleést, hanem a maguk erejéből tartsák fenn magukat; ellenben gyönyörű intézeteket állítottak fel az igazán munkaképtelenek részére. Általában Hollandia a XVI. század végén és a XVII. század elején a vallásszabadságért vívott bámulatos és a világtörténelemben páratlan küzdelmei közepette is theológiájában, felvirágzott magasfokú művészetében és nagyszerű szeretetmunkáiban olyan alkotásokat produkált, amelyekkel örökre beírta nevét a népek kultúrhistoriájába. Még ma is fennáll Amsterdam legelőkelőbb (és egyszersmind legszűkebb) utcájában az a polgári árvaház, amely 1599-ben állíttatott fel; berendezése ma is ugyanaz, mint volt 317 évvel ezelőtt. a gyermekek uniformisa megmaradt a réGINEK, a kabátjuk egyik ujja most is vörös, a másik fekete, mint az akkori pageok öltözetéé. Azóta persze épült még más igen sok árvaház; de ez a legtekintélyesebb s bizonyos öntudattal emlegeti, aki ennek növendéke volt.

Az Erzsébet királynő idejéből származó angol szegény-törvény kísérelte meg legelőször a *szegényadó* behozatalát s ezzel a szegényügy a polgári felsőbbtség kezébe adatott át, hiszen csakis annak van joga az összes polgárookra adót kivetni. A törvény célja a koldulás teljes megszüntetése volt s abból az alap gondolatból indult ki, hogy minden munkaképes embernek kell valami rendes foglalkozással bírnia, amivel fenntarthatja magát s azért, akik önként nem akarnak dolgozni, azokat rá kell kényszeríteni.

Rendkívül érdekes, hogy az angol túlzott önbecsérzet és hangoztatott szabadságszeretet a kényszerdologra hajló dolgozóházakkal sehogysem tudott kibékülni, úgy hogy e házakba lassanként csak öregek, sánylődők és nyomorékok vitettek; míg a szegények segélyezésére azt a módot találták ki, hogy a munkabért az élelmiszerek, különösen a gabona árfolyama szerint pótolták ki. Ennek a következménye azonban az lett, hogy a munkaadók a munkabért mindig lejjebb és lejjebb szállították, úgy hogy a szegényadó tulajdonképpen a munkaadók zsebébe vándorolt, míg az adófizetőkre mind nagyobb adószázalékot kellett vetni, hogy a fennforgó szükségleteket fedezni tudják. Az 1834-iki és ma is érvényben levő törvény aztán kimondotta, hogy a közsegélyezés

csak az indoor releif (a dologházba vitel) lehet és az outdoor releif (a szegényeknek otthonukban való segélyezése) csak egészen kivételesen engedhető meg. Angliában a legnagyobb sikert még eddig a londoni Charity Organisation Society (Könyörületesség Szervező Egyesület) érte el, amely a segélyezésbe egységet és rendet igyekszik behozni. Az óriási város 40 kerületre van felosztva, átlag 120,000 lakossal. Mindenik kerületben van egy bizottság, mely áll egy elnökből, egy vagy több titkárból, a lelkészek és gyülekezetek előjáróinak képviselőiből, úgyszintén az összes külön jótékonyági egyletek s intézmények és kerületi közszegénygondozás képviselőiből. A bizottság minden héten egyszer tart ülést, de irodáik mindennap nyitva vannak, ahol jelentkezni lehet. Mindenik bizottság intézkedik a kerületében előforduló esetekről, meghatározza, hogy kit kell a közszegénygondozásnak átengedni, vagy mi módon történjék a segélyezés és ki teljesítse azt: magánjóltevők-e, egyletek-e, vagy intézetek, avagy a gyülekezetek? Az egyes jótékonyssággal foglalkozó különböző intézmények ekként érintkezvén egymással, ez nagyon megnehezíti a könyörületesség csaló módon való kizsákmányolását. A kerületi bizottságok felett ismét van egy főbizottság, amely egy központi irodából és különböző választmányokból áll. Az egyik választmány a kerületi bizottságokkal tartja fenn az összeköttetést, a másik a vidéki városokkal, a harmadik a kivándorlókra ügyel, a negyedik üdülőhelyeken helyezi el a szegényeket, az ötödik a munkásság és takarékosság terjesztésével foglalkozik. A jótékonyági egyesületek és intézetek megkereséseit a központi bizottság veszi át. Védnöke a király, elnöke a cantenbury-i érsek. Néhány alapelve világot vet követett eljárására:

1. A tömegsegélyezés káros; minden egyes esetet külön kell elintézni.

2. Az egész család javát kell szemelőtt tartani, nemcsak annak az egy tagjának az érdekét, aki éppen segélyt kér.

3. Pontosan ki kell nyomozni a nyomorúság okát és mivoltát; a szűkölködőnek netaláni segélyforrásait és jellemét, és hogy miként lehetne rajta segíteni?

4. A segélyt úgy kell nyújtani, hogy az illető munkára és önsegélyre serkentessék, ne pedig, hogy a másoktól való függést megszokja.

5. A célt szemelőtt tartva, gyakran igen helyes a nyújtott segélynek idővel részben, vagy egészben való visszafizetését kívánni, vagy a segélyhez a megjobbulás és nagyobb vigyázat feltételét kötni.

6. Segélyt úgy kell nyújtani, hogy a rokonok és a hozzátartozók is az illetőnek segélyére serkentessenek, ne pedig arra szolgáljon alkalmul a közsegély, hogy magára-hagyják.

7. A segély célja az legyen, hogy az illető egyszer-smindenkorra állíttassék lábra, vagy legalább a helyzete lényegesen javuljon.

8. A segély nem lehet más segélynek a pótléka, hanem az illető szegényt vagy teljesen föl kell segíteni, vagy pedig szegényházba kell elhelyezni.¹

Ilyenforma intézményt kísérelt meg már 1788-ban *Hamburg*, amely abban az időben megdöbbenve látta és csapásként érezte, hogy lakosságának egytizede tisztán koldulásból él; sőt rájöttek, hogy egyebütt tulajdonképen még rosszabbak is a viszonyok, amennyiben pl. Mainz lakosságának 20%-a koldult, az egész országot pedig a folytonos gyujtogatásokkal tartották rettegésben a csapatosan kóborló csavargók. *Hamburgban* aztán *Büsch* tanár készített egy rendszabályt, amely szerint a várost 5 kerületre s ez öt kerületet ismét 12 körre osztották. Minden körbe három felügyelőt állítottak be, akik viszont a jobbmódú polgárok közül fizetésnélküli munkatársakat toboroztak maguk mellé s ezekkel aztán az utakat, utcákat, közhelyeket gondosan átkutatták s a segélyezés módjait is megállapították. Alapelv volt: minden szegény a munkájával keressen annyit, amennyit *tud*, amelyik *nem akar* dolgozni, kap ugyan alamizsnát, de sohasem annyit, hogy a kenyélés mellett jobb dolga lehessen, mintha dolgozott volna. Betegség, vagy más szerencsétlenség esetén haladék nélkül több segély nyújtandó, de ha a baj elmúlt, a fölemelt segély megint leszállítandó. A dolgozni akaróknak munkát adtak, ellátták őket fonó- és szövőeszközökkel, amikkel a gyárak számára dolgozhattak s ha nem akartak minden segélyt elveszteni, gyermekeiket is munkára kellett szoktatniok. A kis gyermekék számára óvodafélét állítottak fel, a nagyobbak részére esti és vasárnapi iskolákat. A betegeknek orvostól, orvosságról és tápláló eledelről gondoskodtak. Az eredmény pedig az lett, hogy tíz év múlva *Hamburgban* nyilvánosan senki sem koldult s a segélyben részesülő összeírt szegények száma 7391-ről 3090-re, a nyilvános szegényházakban elhelyezettek pedig 9757-ről 4731-re szállott alá.

Az önszegélyre való segély elvének egyik legszebb megvalósítása a *Bodenschwing Frigyes* bielefeldi lelkész által

¹ Idézve *Dathoff* f. i. munkájából.

alkotott munkástelep. Bodelschwing tulajdonképen az általa a hülyék és epileptikusok számára alapított intézet jótékony alamizsnázkodása közben vette észre, hogy bár az intézet kapuján zörgető szegény vándoroknak sohasem adtak pénzt, hanem csak ételt, amelyet a tornácban kellett elkölteniök s amelyre a városban alakult jótékony egyeslet tagjai által kiosztott étkezési jegyek szolgáltak volna utalványul; de azt senki sem ellenőrizte, hogy ugyanazok az alakok 8—14 naponként hogyan tértek vissza, vagy hogy a kiosztott élel- jegyek hogyan változtak át pálinkára. Az intézet által fenn- tartott s egymástól távolosó 8 különböző konyhában 20—25 egyén kapott ételmezést és Bodelschwing bizonyítékokat szer- zett, hogy egy csomó csavargó 8 nap alatt végigjárta mind a 8 konyhát s aztán újrakezdte. Az elszakadt cipő, vagy el- rongyolódott ruha helyett ha a könyörületesség mást, jobbat adott, ugyanaz az ember 1—2 hét múlva már megint oly rongyosan jelent meg, mert a nemrég kapott ruhaneműeket már eladta és elitta. *Bodelschwing* ekkor elrendelte, hogy aki eledelt kér, annak adjanak ásót, kapát a kezébe és egy óráig dolgoztassák meg a bekerített kertben. „E rend behozatalával — írja ő maga —, mintegy varázsütésre megváltozott a hely- zet. A 20—30 kéregető száma lepadt 2—3-ra, akik ásót, kapát véve kezükbe, készek voltak dolgozni.“ Voltak olyanok, akiken meglátszott, hogy ezt a munkát még egyáltalában meg sem próbálták. Volt azonban nem egy olyan is, aki munkáért könyörgött, mert koldulni nem akar, de egyébütt munkát nem tud kapni. Aztán *Bodelschwing* megszerezte munkásai munká- jával azt a nagy telepet, mely ma is Bielefeld mellett a teuto- burgi erdő aljában terül el „Wilhelmsdorf“ néven. Azóta Németországban hűsz ily munkásgyarmat keletkezett s több százezer ember fordult meg bennük, akiknek nagyrésze mint a társadalom becsületes munkása végezte feladatát. E telepek most már a belépőktől megkívánják, hogy legalább annyit, amennyi magának az intézetnek egy-egy munkás után a leg- szigorúbban számított önköltsége, fizessenek; a pénz hiánya miatt azonban a Bodelschwing-féle telepen senkit el nem uta- sítanak, az esetleg jobb sorsba jutó munkás úgylis megtéríti még azt is, aki nem tudott fizetni.

A társadalmi munkának harmadik alapelvét a reformáció a *megelőzés* gondolatában jelölte meg. Megint egy olyan eszme, amelyet sem az ókor, sem a középkor egyáltalában nem ismert. Ezt az eszmét a reformáció hozta be a világ gondolat- körébe. Nürnbergben már 1522-ben eltiltották a koldulást, de másrészt a szegény és berendezkedni nem bíró kézművesek-

nek. iparosoknak már előlegeket adtak cikkeikre, vagy berendezték nekik műhelyeiket, hogy így munkára képessé tévén őket, megmentsék az elszegényedéstől.

Az, ami az orvosi tudományban is e tudományszaknak szinte a legfiatalabb hajtása: a közegészségtan, amely preventív intézkedéseivel kívánja az egészséges életfeltételeket megadni s ezekkel a bajokat megelőzni, azt a reformáció a társadalmi bajokra nézve már 400 esztendővel ezelőtt megmondotta.

Jobb megelőzni, mint megjavítani, vagyis *minél előbb* akadályozhatjuk meg valamely rossz kifejlődését, *annál jobb*. Az üzleti érzékű angol még azt is hozzáteszi, hogy *annál olcsóbb* és még számokban is kimutatja, hogy mennyit takarítanak meg fegyházak, börtönök, kórházak stb. költségeiben, ha a gyermeknevelő stb. intézetekbe fektetik a sokkal csekélyebb összegeket. „Egy lat megelőzés többet ér egy mázsa utólagos gyógyításnál.“

És minden nagy reformkorszak mindig a legnagyobb fontosságot tulajdonítja a gyermekeknek.

A francia forradalom egyik áldozata a guillotine lépcsőjéről kiáltott vissza: „Prenez garde aux enfants!“ „Vigyázzatok a gyermekekre!“ És ebben a jövő nemzedékért aggódó kiáltásban több igazság és etikai mélység volt, mint a forradalom összes egyéb jelszávaiban.

A fiatal bűnösök száma az újabb időben rendkívül nagyra nőtt. Angliában 15—16.000 fiatal bűnös fordul meg évenként a törvényszékeken. A XVIII. század végén s a XIX. első évtizedeiben röviden végeztek velük. II György uralkodása alatt még egy 12 éves fiú és egy 11 éves leány egyszerűen felakasztattak. Most már iskolákat és menhelyeket követel a humanizmus. Dr. Guthrie edinburghi orvosnak az agyában született meg a „ragged schools“ gondolata. Felhívásának végén azt mondja: „Mi jobb — rendőrtisztviselőket fizetni, vagy tanítókat? Mi jobb — bűntetteket megelőzni, vagy büntetni? Mi jobb — a gyermeket nevelni, vagy a férfit elítélni? Mi jobb — előbb etetni és nevelni, mielőtt bűnt követett el valaki, vagy azután, amikor már elkövette a bűnt? A legostobább nemzetgazdaság inkább fizetni a büntetésért, mint a megelőzésért“. És számokkal igazolja, hogy 3 év alatt (1842—1845) 740 tizenötéves aluli gyermek került fogházba, köztük 245 tízéves, már most egy gyermek egy olyan intézetben, amilyent ő tervez, évenként körülbelül 3 font sterlingbe fog kerülni, ellenben ha az a gyermek tolvajjává nő fel, fejenként mindenik Edinburgh városának 100 fontja

kerül és Edinburgh évenként 100 ilyen alakot szállít, egész Skócia 300-at és Skócia fizet évenként 30.000 fontot az általa szállított gonosztevőkért. Mennyivel olcsóbb a keresztyén irgalmasság! How cheap is charity! — végzi egész elragadtatással. És nyolchónapi munka után három iskolában már 265 gyermekkel dolgoztak, a legmélyebb valláserkölcsei alapokon.

A németeknél *Pestalozzi* volt az első, aki szegény koldusgyermekeket vett magához 1775-ben s később, 1798-ban Stanzbau egy nevelőintézetet alapított szegény, elhagyott gyermekek számára. Pestalozzi szellemében működött *Fellenberg*, aki Bern mellett Hofwilben állított fel ilyen menhelyet. A napoleoni háborúk után rengeteg árva és elhagyott gyermek kóborolt Németországban s a nemesebb lelkek nem győzték hangoztatni, hogy ezeket nem lehet és nem szabad csak egyszerű alamizsnával továbbkergetni, hanem állandóan gondoskodni kell róluk, amíg a társadalom számára hasznos polgárokká nevelik őket. Így alapított a „Freunde in der Noth“ egyesület, *Falk* János felhívására, amely aztán Weimariában a „Lutherhof“-ot állította fel. *Von der Recke-Volmarstein Adalbert* gróf az „Emberbarátok“ egyesületével Overdykben alapított ilyen menhelyet, majd 1822-ben megvásárolván a régi trappista-kolostort Düsseldorfban, itt helyezte el 150 gyermeket. *Zeller*, barátjával: *Spittlerrel* együtt, Beuggenben állított fel ilyen intézetet, amelyhez még egy képzőintézetet csatolt „önkéntes szegénytanítók“ számára. Ezt a kettős célt szolgálta Württembergben a Lichtensternben *Völter* vezetése alatt állított intézet; azután még egy csomó más institúció. köztük a legkiválóbb a „Rauhes Haus“ Hamburg mellett. 1833 november 1-én költözött be *Wichern* az első gyermekekkel a menhelyül ajándékba kapott kis szalmafedelű házba, amely azóta persze megnőtt és körülötte alakult egy egész város, mind-mind a legkülönbözőbb szeretetmunka számára épült intézettel. *Werner* Gusztáv Reutlingenben 1842-ben kezdett egy ily menház felállításához és ma azon a telepen 11 különböző épületben folyik a nevelés munkája, részint földműveléssel, részint gyáriparral összeköttetésben. Jelenleg körülbelül 250 ilyen menház végzi Németország területén a megmentő és megelőző szeretet munkáját. Ezek legnagyobb részében ma már a régi kaszárnyaszerű együttlakás és együtt dresszírozás helyett a csoportrendszerű nevelést léptették életbe. Az eddigi statisztikai kimutatások szerint e gyermekmenházak kibocsátott növendékei közül átlag 62% lett becsületes, tisztességes munkás.

A megmentő szeretet munkái között elsőrangú szerepet

játszanak az *árvaházak*. A középkorban részint a püspökök gondoskodtak az árvákról, részint a gyülekezetek, amelyek ú. n. Orfanotrofiákat építettek számukra; de mindez az árvák rendkívül kicsiny részét tudta csak gondozni, úgy hogy ezen a téren is a nagy lendületet a reformáció kora mutatja. Korszakalkotó volt az árvák gondozása és nevelése terén a *hallei árvaház* megalapítása *Francke* Ágoston Hermann által.

Úgy a menedék-, mint az árvaházak a dolog természeténél fogva mind csak az egészséges, ép szervezetű gyermekeket veszik fel és legfeljebb bizonyos akut jellegű és gyorsabb lefolyású betegségekben szenvedők gyógyításáról gondoskodnak; de hány nyomorék, krónikus bajban szenvedő gyermek van! A szeretet ezek számára is gondoskodott egy csomó gyógyintézetről, amelyek között a legelső volt a *dr. Kerner* által alapított *Ludwigsburgi Gyermekgyógyintézet*. Ilyeneket állítottak aztán különösen fürdőhelyeken, vagy pl. Norderneyben is, ahol diakonisszák ápolják az odavitt, különösen görvélykóros gyermekeket. A szünidei *gyermektelepek* is hasonló jótékony céllal működnek.

A hülyék, kretinek, buták, siketnémák, vakok és epileptikusok, mind e szerencsétlenek, akik igazán ama kérelhetetlen törvény szerint az apák bűneiért bűnhődnek, mint az *Ibsen* „Kisértetek“-jének főalakja is, de akik, mint az, a nap után sóvárognak: az egyik a szó teljes értelmében vett nap, a másik és valamennyi a szeretet napja után, lehetetlen, hogy útfélen hagyassanak, hogy aztán a társadalom terhei gyanánt nőjjenek fel. Nekik is módot kell nyújtani a önsegélyre is s, amennyire lehet, a kezükbe kell adni a kenyérnek botját. És a filantrópia ezekkel szemben is nemcsak könyörülő volt, hanem bámulatosan találékony is oktatásukban, nevelésükben és képességeikhez mért foglalkozásra való kiképzésükben. A Jézus könyörülő és megmentő szeretetének fényzőnéből rajtuk is megnyugszik egy sugár.

És hogy a kép csak részben is teljes legyen, arról az óriási munkáról, amelyet általában a keresztyén szeretet végez az ú. n. belmisszióban, a társadalmi élet terén mindenütt a protestáns országokban és így a protestantizmusnak, mint társadalmi tényezőnek a jelentőségét a maga egészében felmutathassam, ha csak nagy vonásokban is, meg kell emlékezni mindama társadalmi munkákról, amelyeket *Lehmannak*, a leipzig belmissziói egyesület volt direktorának igen találó felosztása szerint: a *megmentő*-, a *megtartó*- és a *megnyerő* szeretet végez.¹

¹ C. G. *Lehmann*: Die Werke der Liebe. II. Aufl. Leipzig.

Az életnek szomorú hajótöröttjei elsősorban a *foglyok*, a börtönök és fogházak szomorú lakói, akiknek a lelkét legnagyobb részt hármassal terhelte a múltért, amely tele van bűnnel; *fájdalom* a jelen felett, amely olyan szomorú és *gond*, aggodalom a jövő miatt, amely olyan szürke és olyan reménytelen még a kiszabadulás után is. Különösen ez az utóbbi az, ami sorsuknak a legsötétebb oldala. Vajjon nem élünk-e mindnyájan éppen a reményből? Mi vigasztal és tesz megadóvá és türelmesebbé az életnek a fájdalmaival és bajaival szemben? Nem az a reménység-e, amely mindig várja, hogy, mint a költő mondja: „a legszebb perc még mindig hátra van?” Annak a nyomorultnak ott van ugyan a reménysége mindig a szabadulás iránt, de nincs reménye, hogy szegényétől és gyalázatától megszabadul. Ha kimegy börtöne falai közül, mivé válik? Kerülik, megvetik még szülőföldjén is. Ezen az állapoton akar segíteni a keresztyén szeretet, amikor Paulai Szt. Vince Franciaországban már a megvetett és agyonkínzott gályarabok számára Marseille-ben menhelyet épített s ott a betegeket ápolókkal és missziói papokkal vette körül, úgy hogy az elítéltek azt hitték, hogy a pokolból a paradicsomba jutottak, mikor a menház küszöbét átlépték. Sokan már a pusztá ottartózkodástól meggyógyultak és a szeretetnek ama lehetségétől, amely életükben itt érte őket először. A börtönügynek aztán legkiválóbb munkásai a nemes angol *John Howard*, *Fry Erzsébet* és *Martin Sarah* voltak. Ezek azonban mindnyájan inkább a foglyok látogatásával, vigasztalásával és megtérítésével foglalkoztak. A kiszabaduló foglyok megmentésére legelőször *dr. Fliedner* irányozta a figyelmet. 1825 október 2-án prédikált Fliedner először a düsseldorfi börtönben. Két hálóterem között lévő ajtó küszöbe volt a szószék, ahonnan az evangéliumot hirdette a foglyoknak, majd bejárta a tartomány összes nagyobb börtöneit, megismerte azok viszonyait és megalkotta a *rajna-veztfáliai börtönegyletet*, amelynek feladata volt a börtönöknek lelkészekkel és tanítókkal való ellátása, a foglyoknak hasznos munkára való taníttatása és szabadulásuk után számukra hely és munka szerzése; mert hiszen fődolog, hogy a kiszabadult rab ne kerülhessen vissza régi viszonyai közé, amelyek bűnössé tették. Miután azonban megfelelő munkát nem lehet mindjárt találni, azért alapítottak egyes ú. n. azilumokat, ahol a már szabadultak az Isten igéjében való oktatás s a rendre és munkára való szoktatás által neveltetnek arra, hogy aztán becsületesen kereshessék meg kenyerüket.

A megmentő szeretetnek, de egyszersmind a megelőzés-

nek munkája is az, amely a *mértékletességi egyletekben* küzd az alkohol ellen. 100 bűneset közül, a börtönstatisztikai kimutatások szerint, körülbelül 80-ban az alkohol volt a bűn oka; sőt a házassági elválásoknál is 10 eset közül 9-ben az iszákosság és annak következményei az ok. Az iszákosok halandósága háromszor akkora, mint különben az egész népesség átlagáé. És ha az átöröklésre gondolunk és tekintetbe vesszük, hogy hülyeség, siketnémaság, epilepszia és veleszületett terheltség az alkoholista szülőktől a gyermekeikre szálló örökség, akkor a legmesszebbmenő harc is nemcsak érthetővé válik előttünk, hanem elsőrangú kötelességgé. Az elmeegógyintézetek betegei között is átlag 20—30% az ivásnak áldozata. Rendkívül erőteljes munkát fejtenek ki az alkohol ellen Észak-Amerika, Anglia, Hollandia, Svájc és különösen Svédország és Norvégia, mely utóbbi helyen a még csak néhány év előtt is fejenkénti és évenkénti 16 liter pálinka leszállott körülbelül 3 literre, míg Svédországban Oszkár király lassankint annyira beszüntettette az ú. n. kisüstökkel való főzést, hogy az ő uralkodása elején még 170.000 kisüst uralkodása végére leapadt 200-ra. Igen, de Oszkár király maga állott a nemes és filantrópikus mozgalom élére. Általában a svéd és norvég nép Európa egyik legjózanabb népe, ahol a delirium tremens szinte elenyészőben s a tébolyodottak, az öngyilkosok és idioták száma jelentékenyen csökkenőben van.

Végül a megmentő szeretetnek egyik legtagabb munkaköre a társadalom elesettjeinek a felemelése. Az ú. n. Magdalenumok végzik ezt a munkát, amelynek az átlagos eredménye, hogy körülbelül 60—62% az, amit még meg lehet menteni és a tisztességes életnek visszaadni.

A *megtartó* szeretet munkája még nehezebb, mint a megmentőé. A mentéshez bátorság is elég, ehhez azonban már türelem kell. A megtartó, a konzerváló munka eredményei lassan érnek. Csendesen, fokozatosan, észrevétlen folyik. Olyan, mint az édesanyjai szem, amely fáradhatatlan vigyáz és őröködik; vagy mint az édesanyjai szív, mely egyetlen jutalom gyanánt gyermekei boldogságát kívánja.

Ezen a munkatéren is első helyen azok az intézmények említendők, amelyek a csecsemőkortól el veszik gondjaikba a gyermekeket. Ilyenek: a *bölcsődék* — Marbeau által alapítva Franciaországban, ahonnan aztán elterjedtek egész Nyugat-Európában, de még Moszkvában is állítottak néhány ily intézetet. Ezekkel azt a nagymérvű gyermekhalandóságot szeretnék korlátozni, amely az anyáknak részint elfoglaltsága, részint tudatlansága miatt jelentkezik.

Amíg a bölcsödék a csecsemőkről s legfeljebb még a 2 éves korig gondoskodnak, a továbbörzést, illetőleg gondozást az *óvodák* veszik át, amelyek közül az elsőt *Oberlin* wald-bachi lelkész, jobbanmondva az ő hűséges szolgálója, *Scheppler* Lujza alapította 1779-ben.

A találékony szeretet azokra a gyermekekre is gondol, akik még iskolakötelesek volnának, de ez vagy amaz ok miatt rendes iskoláztatásban nem részesülhetnek: ezek számára állítja fel a gyermekmunkás-intézeteket, amelyek azonban távol a gyermekmunka kihasználásától, munkásképző intézeteknek tekinthetők s megóvják a serdülő gyermekeket a csavargástól s az azzal járó bűnöktől.

A *gyermek-istentiszteletek* és a *vasárnapi iskolák* intézményére igazán csak éppen rá kell mutatnunk, hogy mindenki abban a pillanatban átérezze ezeknek megtartó, erősítő, nevelő erejét. *Luther* már azt írta: „Miután olyan rettenetes epikureus és gyöngé az ember, jöjjön segítségül, aki csak segíteni tud és könyörüljön a kedves ifjúságon, a mi utódainkon! Százszorosan jaj nekünk, ha ezt a szolgálatot és hivatást szélnek eresztjük; az Isten rajtunk követeli meg és veszi számon a következő nemzedéket, ha azt valamiképen elhanyagolnók“.

Ezt a jövő nemzedéket akarják megtartani, megőrizni komoly, nemes munkájukkal, a *keresztyén ifjúsági egyletek*. A felekezetenélküli állam is elrendelte ugyan ú. n. ifjúsági egyleteknek a szervezését, amelyek azonban minden vallás-erkölcsi alap nélkül, inkább csak arra valók, hogy bizonyos fokig időtöltő önképző-köröcskék legyenek, ahol a „Falurosszá“-ban, vagy a „Piros bugyelláris“-ban tanul meg pózolni a falusi ifjúság. Azok a keresztyén lelkek, akik elsőkül gondoltak arra, hogy az ifjúságot egyletekbe gyűjtsék, a legkomolyabban azzal foglalkoztak, hogy az ifjúságot megóvják mindama kísértésektől, amelyeknek éppen a fejlődés éveiben vannak kitéve. És miután pedagógiai tapasztalat, hogy holmi üres moralizálásokkal egyáltalában nem lehet a lélek és szív ellentálló energiáját fokozni, de kifejleszteni sem, hanem a biologia törvényei szerint élet csak életből származhatik: a gyermeket és az ifjú embert be kell állítani abba az életközösségbe, abba a környezetbe, ahonnét új életerőket nyerhet. Életének alapjául tehát a Jézus Krisztusban való hitet kell tenni és őt, mint szőlővesszőt, beoltani a szőlőtöbe, ahonnét fiatal lelke táplálkozzék. Meg kell győzni azt az ifjúságot arról, hogy a keresztyén élet semmiféle savanyú, hosszúkás, sápadt arcot nem kíván, sőt a valódi, egészséges hitélet tele

van örömmel és boldogsággal. Csak meg kell nézni egy ilyen igazi keresztyén ifjúsági együletet, milyen vidámság, mennyi közvetlen jókedv és öröm van ott. Zene és ének, nagy turista kirándulások és tornázások, felolvasások és kellemes szórakozás — szóval minden, ami a fiatal léleknek örömet szerez, de semmi, ami miatt testében, vagy lelkében kárt szenvedhetne. Az iparos ifjak ifjúsági egyletei pedig az önművelődés célját is programjukba véve, azokban különböző oktatási és tanítási órák is vannak a legváltozatosabb ismeretterjesztő anyaggal. Az összes egyletek szellemi berendezése azonban arra az „egy szükséges dologra“ van irányítva, amelytől üdvösségünk függ és egész életünket egy szempont: az Isten igéjének a szempontja alá helyezi.

A tanonc- és legényotthonok, a katonák számára állított otthonok, vagy a cselédképzők, cselédotthonok („Mártha udvar“, „Amália-ház“ stb.), a vasárnapi egyesületek mind megannyi társadalmi intézmények, amelyek védeni és megtartani akarnak, mert érzik a felelősséget, hogy ha megkérdeztetnek, mint egykor *Kain* megkérdeztetett, hogy „hol van a testvéred?“ nem felelhetik Kainnal azt, hogy „nem tudom! Avagy őrizője vagyok-e én az én testvéremnek?“ A Krisztus evangéliumában annyi felséges erő van a lelkek megtartására, hogy azt az erőt csak hűséggel és türelemmel kell hozzájuk mind közelebb és közelebb vinni és nyomán új élet támad.

A régi római költő, Lucretius mondja egy helyütt: „Kellemes biztos tengerpartról figyelő szemekkel követni a hajót, mely viharral és hullámokkal a megmaradásáért (létéért) küzd; még kellemesebb valamely magas torony tetejéről nézni két egymásra rontó sereg csatáját; de semmi sem olyan édes és megnyugtató, mint a megtalált igazság várából nézni azoknak a tömegét, akik még a tévedések útjain vándorolnak és a keresésnek és hajhászásnak munkájában eredmény és siker nélkül merülnek ki“.

Ez a megtestestült önzés pogány világnézlete. Ebből társadalmi munka sohasem fakadhatna.

A keresztyén világnézet, hogy amit a lélek a magányban, az ő Megváltójával és Istenével való csendes beszélgetésben tapasztalt, átélte, gazdagsággal és békességgel megnyert, azt hirdesse, azt másokkal közölje és annak mindeneket tegyen osztályosává. Ez a másokat megnyerni akaró szeretet, mely ha maga boldog, másokat is azzá kíván tenni. A szellem fegyverével az élet küzdterére lép, ahol emberi lelkek meghódításáért folyik a harc. A Krisztus keresztyének szent jelvényével a zászlón, összegyűjti a híveket, hogy a hazugság

és hitetlenség sáncait szétrombolják. Kimegy az élet vásárába, hogy a megtalált drágagyöngyöt másoknak is kínálja és megkeresi az eltévelyedetteket és elveszetteket, hogy az örvényből visszahozza.

A protestáns világnézet szerint ez a föld és ennek viszonyai egyáltalában nem ellenkeznek az Isten országával, sőt ezek között kell éppen az istenországának is megvalósulnia, azért az evangélium erejével, savával és kovászával kell áthatni és megszentelni ezt a világot. A népelet legkülönbözőbb köreibe he kell hatolni, azokba a rétegekbe is, amelyek az evangéliumtól már egészen elidegenedtek és nekik bizonyosságot tenni arról, hogy az evangéliumban olyan kincsek vannak, amelyeket sem a moly, sem a rozsdá meg nem emészt és amelyekre minden szívnek, minden léleknek szüksége van.

Ennek a megnyerő szeretetnek a munkája kiszámíthatatlan jelentőségű társadalmilag.

Nagyszerű legelsősorban is az a munka, amelyet a *kivándorlással* szemben végez az a szeretet, amely utánamegy azoknak, akiket vágyaik messze tengerentúlra visznek s ott is módot nyújt arra, hogy hitükben megmaradhassanak, felekezetiük istentiszteleteit gyakorolhassák és hogy ne érezzék magukat tökéletesen elhagyatott idegeneknek. Százazrekre megy már azoknak a száma, akik egy-egy országból mint kivándorlók kiköltöztek és ez az áramlás folyton tart úgy, hogy nemcsak olyan misszionáriusokról kell gondoskodni, akik a pogányok közé menjenek ki az evangélium hirdetésére, hanem olyanokról is, akik a kivándorlók után menve, ezeket gondozzák és ezeket tartják meg. A munka azonban már ott kezdődik a *kikötőkben*, részint azokban, ahol hajórászállanak az útrakelő vándorok, részint meg ott, ahol új hazájukba érkeznek. Azokban a pillanatokban, amikor a jövő bizonytalanságával szemben az ember a legkészségesebb egy-egy biztató szót venni a föld és tengerek Urának igéjéből, egy-egy ígéretet az Ő megtartó kegyelme felől, akkor odaállít egy-egy misszionáriust a szeretet, aki bizónyságot tegyen, egy-egy kolportórt egyik vagy másik bibliaterjesztő társulat, hogy az elhagyandó haza küszöbén búcsúszóul és biztatásul hadd szóljon az útrakészülőhöz az atyák Istene. Sokan visszatásítják, mintha az új idegenben nem lenne többé szükség sem a régi bibliára, sem a régi Istenre; de viszont megint tömérdeken ragadják meg örömmel és hálával a kínált ígét. A „Németországi Belmissziói Egyesület Központi Választmánya“ már azt is megkísérelte, hogy a kivándorlókat vivő hajókon is alkalmazott egy-egy diakónust, aki az út alatt

istentiszteleteket tart, esetleg a betegeket ápolja s általában a segítségre szorultakat gyámolítja.

Ha aztán a kivándorlók a tengerentúl partra értek, tulajdonképen ott érzik legjobban tehetetlenségüket és elhagyatottságukat; mert hiszen a legnagyobbbrésziük azt sem tudja, hogy miért is kelt útra és ha ott nincs senki, aki őket fogadja, kalauzolja, útbaigazítsa, akkor egy jórészük áldozatul esik annak a rengeteg csalónak és szédelgőnek, akik ott élőködnek egy-egy ilyen kikötőben. A legirtóztatóbb nyomor vár a kivándorlók egy nagy részére s itt kell a szeretetnek megint segítségül menni azokkal a lehető eszközökkel, amelyekkel ha nem is teljesen megszüntetni, de mindenesetre enyhíteni lehet a sokszor kétségbecjítő helyzetet.

A kivándorlás oka legnagyobbbrészt a nehéz kereseti és megélhetési viszonyok és a teljes elszegényedéstől való félelem. Ez a tömegelszegényedéstől való rettegés lidércnyomás-ként ül a lelkeken. E félelemmel szemben természetesen minden elméleti oktatgatás, minden biztatgatás merőben hiábavaló. Ezt csak alapos segítség, kedvezőbb közigazdasági és kereseti viszonyok megteremtése oszlathatja el. És a szocializmus is a maga alapjában igazában ezen fordul meg. Ez a szociális kérdésnek a magva. Amint lázasan hánykódva, keresi a megoldást s a legszertelenebb anarkisztikus nézetektől el egészen a legzsarnokibb és minden egyéniséget megölő falanszterrendszerig mindenben próbál remédiumot találni, de szüntelen csak elégedetlensége és nyughatatlansága űzi, mint Ahasverust.

Csodálatosan érzi, hogy van valami szoros összefüggés a társadalomnak mai rendje és bizonyos állandósult viszonyai és a vallás között, mert minden támadása legelőször mindig épp ezen utóbbi ellen fordul.

„Vagy nincs Isten és akkor úgy változtathatjuk meg a régi törvényeket, ahogyan nekünk tetszik; vagy pedig van Isten, akkor általában meg vagyunk bénítva” — írja egy régi évfolyamában a „Volksstaat” — és folytatja: „Szerencsére, még senki sem bizonyította be az Isten létezését, tehát feltételezhetjük, hogy az erkölcs és jog épp úgy, mint ezek ellentéte: az erkölcstelen és jogtalan az emberek műve és így egészen nyugodtan változtathatunk rajtuk”.

„Igen” — idézi ugyancsak a „Volksstaat” egy francia tanulmányból — „a forradalom sátáni a maga lényege szerint, ha a Sátán az emberiség felháborodásának a jelképe az istenek, a papok, a királyok s a tekintély minden képviselői és a jog minden szövetségesei ellen. Igen, ha eszménk nem

volnának elég erősek, hogy önmaguk által éljenek: ha ez eszmék nem volnának akár valamely mítoszban, akár emberben való minden inkarnációnak a tagadása, szétrombolása minden isteni és emberi monarchiának: akkor Sátán lenne a mi istenünk és Sátán volna az, akit Isten helyett minden mi átkaink hordozójává tennénk és akivel szemben állítanók fel minden mi követeléseinket. De mi épp oly kevésbé akarjuk az alvilág császárját, mint az ég cészárját.

„Ha főrekréseinkre hasznos lenne. nyugodtan fognánk az ördöggel kezét — harsogja egyik szocialista vezér, aki nek a szemében Jézus is „a nagy názáreti proletár“.

„Mi Istent“ — mondja egy másik — „az ostobaság menedékhelyének tekintjük, úgy nézzük, mint a világon a legnagyobb rosszat s ezért hadat üzenünk neki“. „Ha egyszer aláaknáztatott a mennyei tekintély, természetesen, mihamar végeszakad a földi tekintélynek is.“

A régi „Sächsische Arbeiterzeitung“ pedig egyenesen bevallotta, hogy: „Materialisták vagyunk tudományos értelemben, azaz nem bolyongunk, révedezünk az érzékfelettiek labirintusának tévfolyosóin, amelyeknek a kijárásához már semmiféle mentőfonál nem vezet. Mi egyszerűen csak e föld jelenségeihez tartjuk magunkat. A földi boldogság elég nekünk; egy másik nem okoz semmi gondot, mert mi nem akarunk azokhoz a prófétákhoz tartozni, akik a túlvilággal operálnak, hogy a földi siralomvölgyet az elnyomott emberfiának elhordhatóbbá tegyék. Mi kezünkbe szorítjuk a verebet és nem bámulunk a házfedélen ülő galamb után. A „siralom völgyét“ szüntessük meg és az ember boldogságát keressük a földön.“

És a nagy szocialista próféta, *Bebel* szerint: a szocialista államban vallás és egyházak önmaguktól eltűnnek és az ember maga alkotja a maga isteneit. (Mintha már most is nem ezt tenné, pedig a *Bebel* utópisztikus államából még egyéb semmi sem valósult meg és nem is fog soha. A vallás éppen azért nem kell, mert ez azt követeli, hogy mi alakuljunk át Isten képére és hasonlatosságára; holott tényleg megfordítva, mi szeretnők magunknak megalkotni isteneinket.)

Igaz, hogy „a gondolatok vámmentesek“ („Die Gedanken sind zollfrei“), de szinte szeretné némelykor az ember súlyos vám alá vetni, amikor egy-egy lelkiismeretlen filozófus beledob a világba egy-egy szellemesnek látszó, az érzéki ember által könnyen felfogható gondolatot s önmagának aztán sejtelve sincs róla, hogy az élet micsoda gyakorlati következtetéseket von le abból. Mert az élet nem az íróasztalnál formálódik és az élet nem tűr elméletet.

Addig ártatlanul űzhették kis játékaikat a materialista bölcselekedők, amíg könyvtárszobáikban dolgozóasztalaik mellett fúrták, faragták eszméiket; de abban a pillanatban, amint ez eszmék a laboratóriumokból a szabad levegőre jutottak, a nép rögtön levonta belőlük a maga életére és annak viszonyaira a gyakorlati következtetéseket és lőn:

„Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival kígyókat költs” —

miként a boszorkányok kacagva rikoltják az „Ember tragédiájá”-ban.

Már most ezzel a világnézettel, a munkáskérdésnek és a szociálistáknak ilyen alapokon kifejtett moráljával kell megvívnia a maga harcát annak a szeretetnek, amelynek már a létalapját is, a forrását is megtagadja a materiális felfogás.

Az kétségtelen, hogy addig, amíg egyesekkel, vagy mondjam így, legalább is megszámlálható mennyiségű individuummokkal áll szemben a maga munkájával akár a mentő, — akár a megtartó szeretet; ha egy, a hullámok között sülyedő Péter helyett száz, vagy ezer, avagy tízezer bukdácsoló után kell is elmennie, nem olyan megbírhatatlanul súlyos a feladata, hiszen a legtöbbnek elég csak a mentőnek utánadobása és vele a partrasegítés; de amikor egy merőben materialisztikus világnézleten felépített munkáskérdésnek az egész komplexumával áll szemben, amely kérdés a legönzőbb jogot hangsúlyozza csak: akkor igazán égi erőre, óriási önmérsékletre, csodával határos bizalomra és alázatosságra van szüksége. Itt, ha bármely tekintetben csak egy pillanatra is gyengének mutatkozik, vesztett ügye van.

A *szegényügy* rendezésében Skócia puritán kálvinizmusa valósította meg eddig a társadalmilag legjobbat. *Dr. Chalmers*, a skót szabad egyház nagyhirű moderátora (megh. 1847-ben) 1815-től kezdve rendkívül munkásságával egy olyan eljárást valósított meg, amelyet aztán több-kevesebb módosítással és tökéletesítéssel ma már a protestáns országok mind elfogadtak. *Dr. Chalmers* a segélynyújtókat és a segélyre szorulókat, a magasabb és alsóbb társadalmi osztályokat, az egészségeseket és a betegeket a kölcsönös keresztény szeretet hatalmával akarta egybefűzni és a személyes befolyásra nagyobb súlyt fektetett, mint a pénz segítőerejére. Gyülekezetét 50—50 családból álló apró kerületekre osztotta. Minden kerületbe állított be egy-egy tiszteletreméltó férfiút diakónusnak, aki a

szegénygondozást személyesen végezte. Aggresszívnek és lokálisnak nevezte maga *Chalmers* az eljárását. Aggresszívnek, amennyiben nem azt várta, hogy a szegények őt, illetőleg a diakónust keressék fel, hanem ő kereste fel őket és lokálisnak, amennyiben a munkát nem forgácsolja el határozatlan és korlátlan körben, hanem meg vannak a munka kijelölt helyei. Utóda, *Tasker* edinburgi lelkész, dolgozta ki e rendszert még részletesebben s a nyugateurópai nagy prot. államok legnagyobbbrészt ezt követik. Egyik mintacgyház e tekintetben Elberfeld.

A *munkáskérdés* mindenesetre több, mint ahogyan a felületesség egyszerűen csak „gyermekkérdésnek” nézi. Meg vagyok róla győződve, hogy ha egészen lehatolunk az egész kérdés legmélyére, úgy találjuk, hogy ennek magva és központja nem annyira materiális, mint inkább szellemi és erkölcsi térre esik.

Az egyes társadalmi osztályoknak az egymáshoz való viszonya lett mássá. A munkás a munkaadójával ma egészen más viszonyban van, mint volt 100, vagy csak 50 évvel ezelőtt is. A tekintélyek alábszállottak, a kegyelet eltűnt. Tisztelet, engedelmiesség, ami a felsőbbség iránt megvolt, irigységgé és daccá változott át. Munkás és munkaadó egymással szemben egyáltalában nem is érzik kölcsönösen az etikai viszonyt. A munkaadó „keres”, a munkás „kínál” és lesz pusztán üzlet: „kereslet” és „kínálat”. A tőke vásárol az éppen árfolyamszerinti áron. A gyáripár leszorítja a személyes munka értékét. A szabadipar árnyoldalai ránehezednek iparosra és munkásra egyaránt, anélkül, hogy javukra válnék annak fényoldala. A növekvő tőke hatalmával az egyesnek minden munkaereje és személyes kiválósága sem tud versenyezni.

Igaza van *Schleiermachernek*, mikor azt mondja, hogy „az embernek minden mechanikus tevékenysége, ami által csak éppen élő szerszámmá lesz, erkölcstelen”.

A munkásmozgalmakban, ha nem is egészen öntudatosan, de éppen az erkölcstelenség ellen való tiltakozás, az ebből az erkölcstelenné érzett helyzetből való kiszabadulás vágya és az egyéniség érvényesíthetésének a törekvése nyilvánul meg.

Rendkívül messze vinne ennek az egész kérdésnek minden oldalról leendő tárgyalása, bár kétségtelen, hogy rendkívül érdekes volna, már csak roppant gazdagságánál fogva is; de meg annak a bebizonyíthatására is, hogy még a legmaterialisztikusabb kérdésnél is, akárhányan tagadják is külön-

ben és akarják kivitatni a világból, mégis mindig az igazi mozgató motívumok etikai jellegűek.

Cinikusabban már alig nyilatkozhatik valaki az emberről, mint *Nietzsche* a „Der Wanderer und sein Schatten“-ben. mikor azt mondja: „Hat ein Gott die Welt geschaffen, so schuf er den Menschen zum *Affen Gottes*, als fortwährenden Anlass zur Erheiterung in seiner allzulangen Ewigkeit“ — és mégis ugyanez a *Nietzsche* keres motívumokat, amelyek egy „Übermensch“-et produkáljanak. Van neki is etikája.

És a meggyerő szeretet munkája ezeket az etikai mozzanatokat, ezeket a szunnyadó erőket, ezeket az öntudatlanul ott élő, de csak éppen az adott helyzettel való elégedetlenségben megnyilvánuló lelki mozdulásokat használja fel és akarja kielégíteni a jogos, az örök emberi, anyagi és szellemi szükségeket. Emelni igyekszik először is a munkás családi életét. Hogy ezt tehesse, gondoskodik társadalmilag a kellemes munkáslakásokról és enyhíteni igyekszik másfelől a lakásuzsorát. Továbbá mindent elkövet a vasárnap megszentelésére, hogy az társadalmilag valóban munkaszünet ideje, egyházilag pedig az Úrnak ama kedves napja legyen, amelyen üdülést és erőt nyerjen a fáradt test és lélek újabb munkára. E tekintetben Anglia, Hollandia és az északi országok vezetnek.

Kitünő eszközei még a szeretet e munkájának a biblia és vallásos iratok terjesztése, amely által millió meg millió lélek kap nemesebb táplálékot. Ezen a téren érzi az ember igazán az evangélium szabad légének a beözönlését és hogy az Isten hogyan tud minden legkisebb eszközt is felhasználni a maga céljaira. Amikor a reformáció azt hangsúlyozta, hogy csak teli marokkal kell szórni az evangélium magvait, ő maga is elsősorban csak arra gondolt, hogy szórni kell azért, hogy azok az emberek lelkiüdvösségére hadd szökjenek csírába, de arra — legalább az első pillanatokban nem is eszmélt —, hogy azoknak az elszórt magvaknak hatása alatt új nemzeti, új társadalmi élet is fakad és sarjadzik föl.

Luther érezte és ki is fejezte a maga erőteljes nyelvén, hogy „Wo das Evangelium kräftig gepredigt wird, dort ru-mort's“ — úgy, hogy ma is a protestantizmus társadalmi hatása az evangélium erőteljes prédikálása lehet. Az evangéliumnak egy-egy igéje ahova esik, ott megmozdul a rög, ott tavaszi zsendülés támad és úgy-e, mi minden kezd életrekelni már csak egy enyhe szellő lebbenésére is?

A reformáció alapelvei azok, amelyek az állami és a társadalmi életben az alanyi és a tárgyi jognak összhangját

az igazságban s a rendnek és a szabadságnak kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétét a szolgálatban teljesen megvalósítani képesek és ezek az alapelvek azok, amelyekben egészséges, igazi alkotmányos, nemzeti élet fejlődhetik.

A lausanne-i szövetségi törvényszék nagytermében van Robert Pálnak két festménye.¹ Az egyiknek „Igazság“, a másiknak „Béke“ a címe.

Az egyikben az előtérben férfiak és nők vitatkoznak, viaskodnak egymással, hogy megvédjék félreismert és lábbal tiport jogaikat. Azt a benyomást teszik ránk, hogy bár nagyon igyekeznek, mégis sohasem jutnak el vélt igazságukhoz. Fölöttük egy fehérbe öltözött nő, az Igazság jelképes alakja, jobb kezében mérleget tart, baljában pedig kardot. Fekete talárba öltözött bírák és ügyvédek veszik körül, kik mintegy kérdezve néznek rá, hogy hogyan szolgáltassanak mindenkinek igazságot? A festmény közepén az Igazság lábai előtt egy nyitott biblia s kardja hegyével erre mutat rá. Olyan a tekintete, mintha mindenkinek azt mondaná: csak vesztegetitek az időt, míg a Szentkönyvhöz nem fordultok és azt nem cselekszitek, amire az tanít. A festmény felett egy lobogó, rajta a Példabeszédek könyvének e szavai olvashatók: „Az Igazság naggyá teszi a nemzeteket“.

A másik festmény a Békének a földreszállását ábrázolja. Mennyei fegyverzetbe öltözött, bámulatos szép, allegorikus női alak a kép közepén. Az előtérben a másik kép ellentétéképpen férfiak, nők és gyermekek serege, arcuk örömtől sugárzik s a Béke alakja elé futni látszanak.

Az első festmény eme másodiknak a feltétele. A béke csak azon a napon tud győzedelmeskedni, uralkodni a földön, amelyen az igazság eljő. De az igazság meg csak akkor jöhet el, amikor az emberek az evangélium elveit megvalósítják.

Dr. Kenessey Béla.

¹ Frank Thomas f. i. m.

A helvét irány első jelentkezései és térfoglalásai, Erdélyben való törvényes eltiltásáig (1558-ig).

(Befejező közlemény.)

Mindezek és a még bizonytalán előfordult másnemű kísérletek nem bírták megakadályozni a zwingliánizmus terjedését. legfeljebb hátráltatni voltak képesek annak rohamosságát. amennyiben sokak lelkében kételyek állottak elő a különböző hitnézetek helyessége iránt és habozás vett rajtuk erőt, hogy melyikhez csatlakozzanak hát közülök. Ebben a helyzetben nem csodálható, hogy lelkük ide-oda hanyattatásában némelyek évekig vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán éltek úrvacsorával.¹ Am azok is tekintélyes számmal lehettek, akik nem igen tépelődtek, hanem haladást szerető és óhajtó világnézetükhöz képest, meggyőződéssel csatlakoztak a következősebbnek és korszerűbbnek tetsző irányhoz. Maga Dávid Ferenc is előadá egy későbbi nyilatkozatában, hogy az 1556. év (egyik helyen sajtóhibából pláne 1555. év fordul elő), minő fordulatot hozott magával főként éppen a szentségek felőli általános felfogásban, t. i. egyfelől „letéteték a Krisztus testének a kenyérben való jelenvolta és az üdvösségnek a szentségekhez hit nélkül való kötelezése, azonképen mind az sügő gyónás s mind az betegeknek gyóntatása“, másfelől pedig „megromla a bábák, dajkák és parasztnépek által való keresztesítés“.² Ugyanekkor már azt az elvüket is bizonyosan hirdették a szakramentáriusok, hogy a keresztség alkalmával elhagyandó a hitvallástétel is, az abrenunciáció is.³

A Dávid elbeszéléséből az is bizonyosan következtethető, hogy nem csupán helyi jellegű, vagyis nem kizárólag Kolozsvárra szorítkozó volt a közvélemény ebbeli változása és módosulása, hanem sok más helyen és vidéken szintén bekövetkezett az

¹ Dávid Ferenc nyilatkozata, idézve Jakab Elek i. m. 30. l.

² Rövid magyarázat, F. 1. l.

³ Magatartásukat részletes indokolással védelmezi a lutheránus papok 1557. évi „Consensus“-a, ami nem történhetett megfélelő ok nélkül (Teutsch : Urkundenbuch II. 16—18. l.).

ebben az időtájban. Bizonyosra vehető különösen, hogy Debrecen és vidéke tartozott elsősorban és leginkább a szakramentarizmusnak éppen ekkori elfogadói közé. A Petrovics közbeléptének és befolyásának ugyanebben az évben sikerülhetett kieszközölnie, hogy visszatérjen Kálmáncsehi Debrecenbe, néhány évvel azelőtt már viselt plébánosi állására. Kétségtelen, hogy Kálmáncsehinek itteni működése most már haladéktalanul együttjárt a templomoknak az oltároktól és egyéb fölöslegéseknek talált szerelvényektől való megtisztításával, ezáltal már elgondolhatólag tökéletes egyetértésben a világi hatósággal is, mely készséggel igyekezett kedvében járni a nagyhatalmú helytartónak.

Egyszersmind a nagyváradai katolikus püspököknek, Zabardy Mátyásnak 1556 augusztusában történt halála után, ennek alkalmát, illetőleg a püspöki állás ürességben maradását felhasználva, arról is gondoskodott Petrovics, hogy Kálmáncsehit élére állíttatva a fő nélkül maradt papságnak, szakramentárius szellemű szuperintendenciát szerveztessen vele e diócezis területén. Az egyházmegyebeli papok, egyelőre legalább a többségükben, természetszerűen és a későbbi folyományokból következtethetőleg, nem vonakodtak, sőt inkább minden kifogás nélkül hajlandók voltak nyíltan a helvét irány mellé szegődni, mihelyt nem üldözés, hanem pártolás járt ki vele és érte a hatalom részéről, ami különben azt is mutatja, hogy belső meggyőződésük sem tiltakozott az újabb állásfoglalás ellen. Az elmúlt négy év alatt, mióta kiközösítették maguk közül Kálmáncsehit, ki is kellett egyébiránt a papság egy részének a természet rendje szerint is, és más változások következtében is cserélődni, könnyen meglehet, hogy többnyire olyanok jutottak a régiék helyére, akik a Németországban egykorúlag folyt nagy theologiai vitákból alaposan megismerték az egymással szembenálló irányokat s midőn egymásra észlelték a lutherizmus maradi és szörszálhasogató csoportjának ádáz türelmetlenségét mind a tisztább és következetesebb reformációi iránnyal, mind a lutheránusok egyben másban önálló véleményt kockáztató avagy békésebb hajlandóságú pártjaival, mind pedig az egész felekezet legkimagaslóbb vezérszemmelével, a wittenbergi egyetem óriási hírnevű tanárával, Melanchthonnal szemben, nagyon csekély külső hatásra is szívesen álltak az új zászló alá.

A nép sem igen szegült ellenük. Ha nem vonakodtak eddig a fokozatos haladás útján egy-egy lépést ismét megismételőbbre tenni, mi okuk lett volna nem menni tovább a szertartások és szerelvények cifraságaitól való teljes meg-

szabadulás állapota felé? Az úrvacsora tanában való különbséget sem lehetett nehéz feladat belátniok, még az egyszerűbb képzettségűeknek sem, noha az elméleti, közelebbről dogmatikus kérdések mindig kevésbé érdekelték a laikus közönséget. De most oly könnyű volt választaniuk: egyfelől ott állott előttük a régivel csaknem egyenlőfokú csodaszerűség, természetellenesség a lutheri tanban, másfelől Zvinglinek a természeti lehetőséggel tökéletesen összeférő és mégis annyira vallásos szellemű felfogása. Már csak inkább a megérthetőt választották, mint a megérthetlent.

Igy aztán Kálmáncsehi, mint a nagyváradi-debrecenvidéki első református egyházkerületnek és minden valószínűség szerint ezzel együtt a Petrovics által szintén mindjárt ehhez csatolt beregi egyházmegyének is püspöke, sokkal könnyebbé vált viszonyok között folytathatta apostoli működését. A térítés szempontjából ezentúl is nagy figyelmet fordított Erdélyre, melyben még mindig nagy erővel állott ellen a lutherizmus. A következő 1557. év nem egyszer adta ennek tanújeleit. Már január 13-án egy nevezetes zsinatot tartottak a szász papok Nagyszébenben, amely azonban nemcsak állást foglalt a körükben terjedő „eretnkségekkel“, vagyis a Stancarusanával és a szakramentárizmussal szemben, hanem a fölmerült szükségleteknek megfelelően, határozatokat is hozott némely kérdésesnek mutatkozó ügyekre nézve, részint olyanokra, amelyek a Honterus Reformációjában még nem voltak rendezve, részint pedig olyanokra, amelyekben a lefolyt tíz év alatt amazétól eltérő vélemények kerekedtek felül. Így p. o. eszerint visszafejlődés állott be a szentségek száma tekintetében, amennyiben itt már hármat fogadtak el, azaz a keresztségen és úrvacsorán kívül az „absolutio“-t is,¹ kimondván ezzel kapcsolatban, hogy mindhármat a wittenbergi gyakorlat szerint kell végezni. A szentségeknek ez a szaporítása még inkább ellentétbe juttatta őket a helvét iránnyal, melynek hatása máskülönben mégis megnyilvánult egynémely átmeneti szellemű végzésükön, amennyiben ezúttal már nyíltab-

¹ Ezzel megegyező állásponton volt a Heltai agendájának 1559-iki kiadása, amelynek már előszava is említi „... a szentségeket, tudniillik a keresztséget, az Úr testamentomát és az ódozatot...“ (a. 4. levél). Sajnálatos, hogy nem ismerjük az első kiadást (1550.), mely tetemes átdolgozáson ment ebben keresztül. Ügylátszik, a Stöckel Lénárt szelleme hatolt be az erdélyi lutheránusok közé, aki mind az 1549-iki Pentapolitana Confessio-ban, mind kéziratban maradt és szintén korábbi keletű „Catechesis“-ében ugyanezt a három szentséget ismeri el.

ban, noha még mindig nem teljes határozottsággal léptek fel a katolicizmustól örökölt szertartások és szerelvények, valamint a képek egy része ellen. Kijelentették amellett, hogy elfordulnak a szakramentáriusok „tévelygésétől“, akik megüresítik az úrvacsorát és megsemmisítik annak lényegét, semmit sem hagynak meg belőle, a pusztá jegyeken kívül és mégis vitatkoznak a hatásáról, holott semmi hatás nem keletkezhetik, ha hiányzik az anyag, amelyet pedig végképen megvetnek. Csatlakoztak ennél fogva ahhoz a kárhoztatáshoz, melyre régen Berengar, Bertramus¹ és Wiclif szolgált rá az egyház részéről, századukban pedig Karlstadt, Zwingli, Oecolampadius és több más.

Ezután nemsokára újra maga Kálmáncsehi adott alkalmat a hadakozásra. Az 1557. év januárja folyamán vagy februárja elején Petrovics magával vitte Erdélybe, ahol többfelé is megfordulhatott, míg aztán ismét fölkereste Kolozsvárt. Politikai szempontok mellett részben éppen az ő ellene való védekezés szüksége tartotta vissza Dávid Ferencet, az itteni egyházi életnek ekkor már kimagasló munkását attól, hogy eltávozzék a neki e tájban Kassáról felajánlott magyar prédikátori állásra.² Csak hogy az a várakozása éppen nem ment teljesezésbe, hogy hamarjában megejthetik a döntő vitát Kálmáncsehivel, a szakramentáriusoknak szerinte is vezéremberével (antesignanus). Ennek ez alkalommal is meglehetősen sikerrel végződhetett az erdélyi körútja, miután körülbelül akkor nyervehette meg elve részére a többiek között Kolozsvári (Crispus) (Fodor) Bálint tordai prédikátort³ és az előttünk ismeretlen helyen működő Peregi Lőrincet.

Valószínű, hogy ugyanebben az ügyben volt megint egybehíva a királyné parancsára a századok közzsínata Medgyesre,⁴ de azért még ezentúl is eltelt pár hónap, míg elkövetkezett a nyilvános hitvita időpontja. Petrovics messze kiható jelentőségűnek tervezte ezt és azt remélte, hogy végleg el fogja dönteni az Erdélyhez tartozó valamennyi protestáns

¹ Ismertebb nevén Ratramnus.

² Történelmi Tár 1890. 174—75. l.

³ Lelkésznek van emlegetve, de semmi esetre sem lehetett plébános Tordán, mivel ugyanezen év végén Szenterzsébeti Márton működött ez állásban (Dávid „Apologia adversus . . . calumnias . . . Stancari“ szerint), ő pedig 1558 tavaszán lektor lett szülővárosában, Kolozsvárt, már pedig a tordai plébános nehezen ment volna el még rektornak is és még a szülővárosába is, viszont kisebb állásból éppen úgy érdemes volt elmennie, mint Dávidnak a péterfalvi kis egyház plébánosságából először csak helyettes rektornak.

⁴ Teutsch: i. m. II. 7. l.

egyházkerületnek felekezeti állásfoglalását, az ő várakozásához képest, a helyét irány javára. A június 13-ára Zilahra kitűzött zsinatra¹ nemcsak az összes erdélyi magyar és szász, hanem a már szintén néhány éve szuperintendenciává szervezkedett szatmárvidéki vagy meszesentúli protestáns papokat, valamint magától érthetőleg a debrecenvidékieket is meghívta, hogy ez utóbbiak kellő támogatásban részesítsék a többi szuperintendenciák lutheránusai között még akkor elszórtan és egyenként elszigetelten élő szakramentáriusokat. A zsinatnak mindezek részvételére való tekintettel eléggé központi fekvésű helyét utóbb az Erdélyben valamivel beljebb fekvő, de jóval tekintélyesebb Kolozsvárra tette át, határidejét azonban változtatlanul hagyta. Hogy pedig annál inkább kidomborítsa annak nagy fontosságát, kimondatta az 1557. évi június 1—10. napján lefolyt tordai országgyűléssel, hogy a protestánsok között fölmerült egyenetlenségek és különféleségek megszüntetése végett „akár nemzeti zsinat” lesz tartandó (ha t. i. kisebb körben vagy más módon nem sikerülhet az).²

Az országgyűlés ezzel a végzésével mintegy ráütötte a pecsétet Petrovicsnak a ténykedésére, amelynek eredményeül a megállapított napon egybe is ült a valósággal nemzeti jellegű zsinat. Azonban kimenetele semmiesetre sem felelt meg a Petrovics hozzáfűzött reménykedésének. A lutheránusok szerfelett nagyszámmal jelentek meg, még pedig elsősorban ott volt a három püspökük: Károlyi Boldi Sebestyén, a szatmárvidéki kerületé, Hebler Mátyás, az erdélyi szászoké és Dávid Ferenc, akit a közvetlenül megelőző három hónap alatt állított a közbizalom az erdélyi magyar lutheránusok élére. A zsinat lefolyásáról nincsenek hiteles és részletes adataink. Egyik állítás szerint Kálmáncsehi el se ment rá közbejött és el is hihető betegsége miatt, hanem Szegedi Lajos krasznai papra bízta elveik védelmét, aki aztán meghátrált a vita elől.³ Másik állítás szerint jelen volt ugyan Kálmáncsehi is, de nem bírt helytállani a Dávid érveivel szemben.⁴

Magának a zsinatnak „Consensus doctrinae de sacramentis . . .” c. munkálata egyik pontjában szintén utal arra, hogy „az isteni szentségeket támadó ellenpárt kerülgette eddig az egyház ítélkezését, miként üriügeik és húzódozásaik a

¹ Egyháztörténeti Adattár 1909. 153. l.

² Szilágyi: Erdélyi országgyűlési emlékek II. 78. l.

³ Egyháztörténeti Adattár 1906, 149—50. l. (Pápai Páriz F.: Romlott fal felépítése.)

⁴ Teutsch: i. m. II. 240. l. (Schesaeus: Oratio de origine reparaatae coelestis doctrinae . . .)

jelen eljárásban bőven megmutatják.¹ A valószínűség tényleg amellett szól, hogy látván egyrészt a lutherizmus híveinek nagy sokaságát, másrészt a maguk elégtelen számát, a helvét irányúak csakugyan nem találták célirányosnak vitába bocsátkozni. Így, minthogy olyanok is elegenden lehettek, akik az új tanok mellett nyilvánosan színtvallani nem mertek,² „a sacramentarius sectához csatlakozott némely kevesek kivételével“, a többség egy ennek dacára mégis egyhangúlag elfogadottnak mondott hitvallási iratban állapodott meg, mely még abban az évben megjelent nyomtatásban.³

Noha ez a „Consensus...“ hivatkozik előszavában a szakramentárius mozgalom mellett a Stancarusra is, a keresztségről tárgyaló fejezetében körvonalozza a baptisták (akkor még anabaptisták), az előszóban és az úrvacsorát fejtegető részletében pedig a katolikusok nézeteivel⁴ szemben elfoglalt álláspontját is: mindamellett voltaképen teljes egészében a helvét irány megerősítésére tör. A Bertramus, Berengar, Wiclif, Zwingli és Oecolampadius által hirdetett „erősen veszedelmes“ vélekedésnek „könnyen való elfogadását és hívését“ abból származónak mondja, hogy ez megegyezik a józan észszel és felfogható az ember érzékeivel. Am a theológiának éppen azt ismeri alapjául, hogy a józan ész „képtelenségeivel“ szemben az Isten igéjét kell hinni. Az ebben a szellemben készült Consensusnak, mely alkalmasint a Dávid tollából kerülhetett ki, a három püspökön kívül a három, ekkor még a lutherizmus mellett nyilatkozó egyházkerület kebeléből többen-kevesebben, összesen még huszonketten írtak alá. Közülük egy vagy más tekintetben érdekesebb vagy nevezetesebb egyének a következők voltak: Heltai Gáspár, Glatz Mátyás, Pomarius Keresztély, Alesius Dénes.

Külön kiemelendő, hogy a szatmárvidéki kerületből a püspökön kívül mindössze ketten írták még alá a hitvallást: Csanádi Imre erdődi és Horváth Mihály hadadi lelkész. ez

¹ U. o. II. 16. l.

² Olyan is volt, talán nem is egyedül, mint Crispus Bálint, akinek egvelőre bizonyára el kellett pártolnia a helvét iránytól, vagy ekkor, vagy később, mivel egy év múltán már Kolozsvárra választották tanárnak, ahova másképen akkor még nem juthatott volna el (Jakab E.: Kolozsvár története II. 107. l.)

³ Könyvészeti leírása Szabó Károly: i. m. 76. sz. a.

⁴ Többek között ellene szól az itt ú. n. „pompa persicá“-nak, amelynél „a kenyér ezüstbe és aranyba zárva a rendes szertartáson kívül körülhordoztatik és imádtatik“ (Teutsch: i. m. II. 13. l.). Tehát a Perényi Pétertől erre nézve vallott vélemény itt is katolikusnak van jelezve.

utóbbi egyszersmind szilágysági esperes. Lehetséges, hogy a különben nem túlságos nagy, de azért mégis elég jelentékeny távolság miatt nem jelentek meg többen, azonban arra is lehet gondolni, hogy előre sejtve a konzervatív irány diadalát, mint már szakramentárius elvűek, nem akartak maguknak kellemetlenségeket szerezni a többiek. Hanem aztán otthon nyíltan állástfoglaltak csakhamar. A Kálmáncsehi vezetése alatt álló egyházkerület papságával együtt közös zsinatra gyűlvén, ők is elkészítették az úrvacsoráról a maguk „consensus“-át. Megegyezése lehetett ez többé-kevesebb hatalmas földesuraiknak, közöttük a leghatalmasabbnak, Báthory Györgynek is, akit minden valószínűség szerint Petrovics nyerhetett meg az újabb reformációi iránynak, még pedig — miként az események összefüggéséből következtethető — éppen ebben az időtájban.

„Mind a felső, mind az alsó partium“ papjainak ez a református irányú és szellemű hitvallása,¹ mely méltó sajnálkozásunkra nem maradt fenn az utókorra, nemkülönben az azt megalkotó zsinat egyfelől a debrecen-nagyváradvidéki, másfelől a szatmárvidéki szuperintendenciáknak a nagyterjedelmű tiszántúli református egyházkerületté való egyesüléséhez és kifejlődéséhez már nemcsak az alapköveket tette le, hanem jóformán egyedül a betetőzés munkájával maradt el egyidőre. A szatmárvidéki szuperintendencia papságának, ha nem is kivételnélküli egészében, de mindenesetre túlnyomó többségében való elpártolása s emellett, vagy tán inkább efelett, Báthory Györgynek is új útra térése mihamar, hozzávetőleg megállapíthatóan még ennek az évnek hátralevő szakában, maga után vonta az erős lutheránus meggyőződésű püspököknek. Károlyi Boldi Sebestyénnek erről a vidékről véglegesen Erdélybe való távozását és alig hihető, hogy az utódjául emlegetett Bogácsi Demeter csengeri lelkész püspökkétételével még egy végső próbát tettek volna a lutherizmus mellett maradtak önálló kormányzatuk fenntartására.

Kálmáncsehi pedig itteni diadalából új erőt merítve, szeptember vége felé megegyeszer ellátogatott Kolozsvárra, hogy újólág összemérje fegyvereit az ottani lelkészekével,² bizonyára elsősorban az éppen e fájt plébánosságra is előlépett Dávid püspökével. A vita lefolyásáról nincs részletes tudósításunk, csupán annyi mutatkozik kétségen kívülnek, hogy

¹ Kemény i. m. 73. I. Szegedi Gergely levele, 1557. év szeptember 28-áról.

² U. o.

tényleg meg is tartották és hogy a jelenvoltak többsége ismét csak a lutherizmus mellett döntött.¹

Némelyek, minden bizonnyal azok közül, akik a kolozsvári zsinat és hitvita tetemes többségének emígy ismétlődő, azonos értelmű nyilatkozataival szemben nem mertek színtvallani, de viszont jól ismerték Melanchthonnak éppen az úrvacsora dolgában is engedékenységre való hajlandóságát, szóba hozhatták a „Consensus“ legvalószínűbb szerzője, Dávid előtt, hogy célszerű volna annak a véleményét szintén kikérni mind a „Consensus“-ban tárgyalt kérdésekben, mind pedig a faragott és festett képek szintén nagy vitákat keltett ügyében. Dávid — talán a szerzői hiúságtól is vezéreltetve, sőt meglehetősen, nem is a mások, hanem a saját kezdeményezésére — ennek értelmében járt el az egykori magyarországi hallgatói között oly nagy tekintélyt élvező és ennél fogva már előbb más fontos ügyekben is megkérdezett Melanchthonnak² ítélete alá bocsátotta úgy a hitvallást, mint az abban nem tárgyalt külön kérdést.

Akik azt várták Melanchthontól, hogy az egyoldalú meg egyezés helyett egy kétoldalúnak, kölcsönösnek fogja az útját egyengetni, valósággal nem csalódtak benne s az ügy ilyen elintézése nem is rajta mult. Válaszában nemcsak gondosan kikerülte azokat a vitás kérdéseket, melyek a felhozottakon kívül még ellentét okozóul szerepeltek itt-ott s amiknek a szóbahozására és tárgyalására nem is volt semmi ok és semmi szükség,³ hanem az eléje terjesztett kérdésekben is teljes buzgalommal igyekezett megtalálni az érintkezési pontokat, hogy lehetővé tegye a viszályoknak általa nagyban óhajtott és ajánlott megszüntetését.

A faragott és festett képekre vonatkozólag szükségesnek nyilvánítá, hogy ne imádják őket és ne csődüljenek eléjük az emberek. De azt viszont fölöslegesnek mondá, hogy mind eltávolíttassanak a magán- és középületekből s ennél fogva azt az óhajtasát fejezé ki, hogy a templomokból való kihányásuk

¹ A „Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens“ (1839) I. kötetének 63. lapján lévő egykorú adat szerint szeptember 26-án folyt volna le e vita. Am ez nem egészen pontos időpontja, mivel Szegedi Gergely (Kemény, i. m. 73. l.) szeptember 28-án jelenidőben emlékezett meg Kálmáncsehinek Kolozsvárra utazásáról, ami sokkal inkább helyettesített jövő időt, mint mult időt, ha netalán nem szó szerint értendő.

² Éppen a közvetlenül megelőző években is több kisebb munkája jelent meg az erdélyi nyomdákban, különféle kérdéseket illetőleg.

³ „Az erdélyi református egyház története“ I. 114—15. lapján ezzel ellentétes nézet talál kifejezésre és egyúttal tévesen van feltüntetve a lutheri és a református úrvacsoratan sarkkérdése.

végezt ne indíttassanak mozgalmak. Mindazonáltal azt is helyesnek tartá, hogy ne essék kárhóztatás alá az olyan sem, aki kihányatja őket, főképen ha zendülés nélkül viszi azt véghez.

A kereszteleškor való hitvallástétel és abrenunciáció dolgában különbséget tett a felnőttek és kisdedek között. Amazoknál feltétlenül szükségesnek nyilvánítá mindkettőt, ez utóbbiaknál mellőzhetőnek és kinek-kinek a tetszésére, illetőleg szokására bizandónak, annyira, hogy ha valahol már megszüntették őket, ne is állítsák vissza, nehogy új civakodás álljon elő.

Az úrvacsora felől helyeslé, amit a katolikusok ellen felhoztak, de rendkívül tartózkodóan nyilatkozott a lutheránusok és reformátusok közötti ellentétről. Nem ment tovább az Isten fia „igazán és állagilag” való jelenlétének hangoztatásánál s abban látá a test és vér kommunikációjának hatását, hogy a résztvevőket tagjaivá teszi magának, viszont részletti az illetőket önmagában és jótéteményeiben. Ennek a mindössze az úrvacsorát „csupán látványossággá” tevő, itt különben nem is szereplő felfogás ellen nyilatkozó, de egyébként általában a vitás pontokról egészen hallgató, közvetítő jellegű véleménynek egy már meglevő rendszeres hitvallásba való foglalását szintén megküldé emez, 1558. évi január 16-án kelt levele mellékletéül, mint amelynek kifejezéseishez alkalmazkodva, legkönnyebben fenntarthatják az egyetértést.¹

Azokban Melanchthonnak ez a helyesen felfogott értelme szerint végeredményében a helvét irány javára szolgáló válasza a higgadt és józan meghallgatásra már nem alkalmas időben iratott és érkezett Erdélybe. A reformátusokat súlyos csapások érték időközben. Előbb, 1557. év október közepe körül nagyhatalmú pártfogójuk: Petrovics Péter, ezután két hónapra, még karácsony előtt, tevékeny és kitűnő vezériük, Kálmáncsehi Sánta Márton mult ki az élők sorából, ez utóbbi olyan betegségben (miserere), amelyet a felekezeti fanatizmus még évtizedek elteltével is kéjjel tekintett éppen az úrvacsorai tanáért való isteni megtorlás eszközének.² Jött aztán a nem személyi, hanem országos jellegű, tehát legnagyobb csapás, az 1558. évi március végén és április kezdetén tartott erdélyi országgyűlés ama végzésében, mely eltiltotta a szakramentáriusok felekezetét. Már az 1557. évi júniusi országgyűlés

¹ Bod Péter: *Historia hungarorum ecclesiastica*. I. 336—37. l. A hitvallás, melyet Melanchthon küldött, az 1552-ben is, 1553-ban is megjelent „*Confessio doctrinae saxonicarum ecclesiarum*” lehetett.

² Teutsch, i. m. II. 241. l. (Schesaesus említett műve.)

hasonlóképen csak a két már különvált felekezetnek adta volt meg a vallásszabadságot és nem is szándékozott többnek adni. Kitetszik ez abból a rendelkezéséből, hogy a protestáns egyház kebelében felütközött nézetkülönbségek kiegyenlítésére időt és alkalmat engedett, lehető, hogy akkor is egyedül Petrovicsra való tekintettel. Ez immár kidölvén s az idő és alkalom is elmelván, most már tartós érvénnyel nyilvánította akaratát az országgyűlés. Még pedig tekintélyre alapítva döntését: egészen feltűnően és különösen éppen Melanchthonra hivatkozva, akinek „sajátkezű iratában legközelebb kimondott ítélete értelmében“ határozott ennyire szigorúan az országgyűlés a reformációnak újabb iránya ellen.

Itt is bebizonyult, hogy a theologusi gyűlölködés, melynek most már a Petrovics befolyása sem állíthatott korlátot, nem törődik semmi felebaráti tekintettel s még a nyilvánvaló, szemmel látható értelmet és szándékot is meghamisítja, ha úgy kívánja az érdeke. Hiszen hivatkozhattak volna a kolozsvári zsinatra s az ottani többség „egyhangú“ állásfoglalására, a későbbi hitvitára és ottani győzelmükre, a maguk akaratára: csak éppen a Melanchthon véleményére nem! De takarózni óhajtottak idegen, külső tanáccsal és leginkább ugyanazéval, aki mindig a békességes kiegyenlítés, a szépszerével való elintézés hívéül volt általánosan ismerve. Milyen hatalmas érvül fog az szolgálni — gondolták — a nagyközönségnél a helvét irány ellen, hogy még a békés természetű Melanchthon is eltörlendőnek nyilvánítja!

Az is megeshetik egyébként, bár éppenséggel nem valószínű, hogy valósággal erre magyarázták levelét, mely az országgyűlés megnyílta előtt nem sokkal érkeztetett meg és így talán idejük sem volt jól behatolni szellemébe. Miként a bibliából a legkülönfélébb tanok követői a saját igazolásukat olvassák ki: úgy ők is csupán a nekik tetszőt látták meg a levélben. Elfogultságukról másképen is túlságosan kirívó bizonyosságokat tártak elő ebben az időtájban. Az 1557. októberének végén a királynétól kieszközöltött némely rendeletek alapján azt követelte Dávid a kolozsvári tanácstól, hogy tagjai nyilvánosan vallást tegyenek hitükről és hogy a hitvallás ellen pártot ütők megbüntetésére jog és mód nyujtassék neki. A tanács az előbbit fölöslegesnek nyilvánította, az utóbbira nézve pedig utasította a bírót, hogy a szükséghez képest városzolgákat bocsásson Dávidnak a rendelkezésére.¹

Ugyancsak Dávidnak az elnöklete alatt gyűlt össze zsi-

¹ Pokoly, i. m. I. 114. l.

natra egyházkerületének papsága 1558. év május 1-én¹ Tordán. Minthogy tudunkkal ezen a zsinaton terjesztett elő a Melanchthon imént ismertetett felelete, ez a körülmény csak megerősíti azt a föltevést, hogy a Melanchthonnal való kérdés-közlés a Dávid ténykedése volt, de már azt a következtetést, hogy ő már ekkor utat keresett volna a helvét irány felé,² mind egyéb egykorú ténykedései, mind e zsinat határozatai egyaránt kizárják. Hogy az adiaforáknak tekintett szertartásokat és szerelvényeket³ kötelezőleg megtartandóknak nyilvánították, — hogy kimondották a tőlük eltérő gondolkozású lelkészekkel való érintkezés megszakítását, — hogy megtagadták a velük való egyházi közösséget, rothadt tagokként elvetvén és kárhóztatván őket, — hogy a „helytelen értelmezésből“ eredő eszméiket még védelmezni is merészlők megbüntetésére a polgári hatóság segélyének kikérését is elhatározták, — hogy általában csupa gyűlölettel, megvetéssel és borzadályal emlékeztek meg a Stancarus nézetéről is, de még inkább a szakramentáriusokról:⁴ mind arra vall, hogy Dávid, akinek akarata és hozzájárulása nélkül elképzelhetetlenül nehezen ölthettek volna ilyen alakot ezek a végzések, ekkor még elkeseredett ellensége volt a helvét irány elveinek és híveinek s eszeágában se volt, hogy valaha közéljük tarthatassék. Nem volt még az erre a zsinatra következő nyáron sem, amidőn a kolozsvári városi tanács előtt panaszt emelt némelyek ellen, mint akik „holmi újításokat“ vettek be. Meg is bízta a városi tanács a bírót az illetők méltó megfenyítésével.⁵

A legfelsőbb helyen nemkülönben leplezetlen ellenszenvvel viseltették a szakramentárizmus irányában. Izabella királyné ugyanis, jóllehet a Petrovics életében kénytelen-kelletlen türelmet tanúsított iránta, rögtön azután másképen kezdett vele bánni. Nemesak 1557. októberében adott ki máris olyan rendeleteket, melyek kiaknázhatók voltak a lutheránusokétól eltérő vélekedésűek üldözésére, hanem alkalmilag később is hasonló szellemben tett intézkedéseket. Így valamikor 1558. év folyamán okirattal megerősítvén a még 1556-ban választott Hebler szász szuperintendenst, a hivatásához tartozó teendők közé odasorozta azt is, hogy „megítélje, megdorgálja és meg-

¹ U. o. 116. l., tollhibából június 1-ére van téve.

² Korrespondenzblatt, 1916. 48—49. l.

³ Az alba, gyertya, nyál és só alkalmazását, az abrenunciációt, az oltárokat és képeket (Pokoly, i. m. I. 125. l.).

⁴ Pokoly, i. m. I. 117. l.

⁵ U. o. 118. l.

javítsa az evangéliummal és az Úr által szerzett szentségekkel hadakozó eretnkségeket és botránkozásokat“ s ilyenül aztán egyenesen megnevezé a szakramentáriusokét, melyről azt is jelezte, hogy „napról napra mindinkább kezd elharapózni“. ¹

Tényleg az egész, minden oldalról és minden eszközzel megkezdett cselekvés annak volt bizonyága, hogy Petrovicsnak és Kálmáncsehinek a kidöltével nem aludt el a szakramentárius mozgalom. Sorsa nem volt már egyesek életéhez kötve, oly számosan seregettek zászlója alá eddig is, hogy tömegek lelkesedése biztosította ezentúl fennmaradását és segítette elő még továbbterjedését. Egyének üldözésével nem lehetett immár elzárni a fejlődés útját, sem elfojtani a jobbra és előre törekvést, sem pedig agyoncáfolni a lelkekben igazságként élő és a szilárd meggyőződés erejével védett elveket.

Nem lehetett Erdélyben sem, de nem lehetett másutt sem. Magyarország északkeleti és északi részein szintén hiába foglaltak el sokan ellenséges állást az új iránnyal szemben, mégis állhatatosan ragaszkodtak hozzá általában mindazok, akik egyszer magukévá tették tanait. Közöttük sem volt és nem is lehetett tökéletes egyöntetűség. Miként külföldön, legközelebből éppen Svájcban is, sok eltérő nézet alakult ki a lutherizmussal ellenkezésbe jutottak között: úgy itt is több változata volt a helvét iránynak. Krisztusnak az úrvacsorában való jelenléte a különböző véleményekhez képest vagy figuratív, vagy szignifikatív, vagy demonstratív, vagy spirituáliter és szakramentaliter, vagy relative és tiszte szerint volt értendő. ² A főkérdésben azonban azonos felfogás uralkodott. És talán jó néhányan megegyeztek közülök az elfogultságban és az ellenvélemény iránti türelmetlenségben is. Mert bizonyosan nem alap nélkül panaszkodott egyik lutheránus ellenfelük, hogy őt elmondják pápistának meg vén bolondnak, mivel nem bántja az oltárokat és nem tesz be helyettük asztalt, nem hagyja el az abrenunciációt és más szertartásokat s azt vallja, hogy a kenyér és a bor színe alatt ott van a Krisztus igazi teste és vére. ³ Csakhogy ez a türelmetlenség elgondolhatólag nem hiányzott a másik fél részéről sem, amint maga a panaszkodó önkéntelenül bizonyosságát adta. ⁴

¹ Teutsch, i. m. I. 167. l.

² Történelmi Tár 1890, 176. l. Polyánkay eperjesi magyar lelkész levele, 1557. augusztus 12-éről keltezve.

³ U. o. fanatikus embereknek és áltéstvéreknek említi az ellenvéleményűeket.

⁴ U. o. Kálmáncsehit „egész arianus, Stancarus, anabaptista, sacramentarius és mi egyéb“ irányúnak mondja, felekezetét pedig a legelvetemültebbnek.

Felső-Magyarországnak mindenestre több vidékén szerzett már jókora számú követőket a helvét irány akkora, mikor a kassai magyar prédikátorságra törekvő ungvári pap, Péter magister a hozzá legközelebb eső lutheránus, nagyobb egyházi testülettől, a szatmárvidéki szuperintendencia zsinatától 1555 nyarán bizonyítványt szerzett a hitlúségéről.¹ Úgy látszik, gyanus volt már mindenki, sőt elveszthette megbízhatóságát immár az ungi dioecezis is, legalább zömében, midőn nem elégedtek meg a tőle kapható efajta igazolvánnyal. És az a szakramentárius prédikátor sem egyedüli lehetett Eger vidékén, akit — mint említve volt — 1555-ben Figedi János bevitt oda a várba.² Az ilyen gondolkozású papok, vagyis a „rajongók“ — ahogy Henckel Konrád kassai plébános 1556-ban bizonyosan őket nevezé³ — azon a vidéken köztudomás szerint sem lehettek kevesen, mivel máskülönben a felsőmagyarországi főkapitány nem kapta volna ugyanabban az évben utasítást, hogy a lutheránusokon kívül még „más ilyenforma eretnekek zsinatocskáit“ is meggátolja. És — úgy látszik — ezek a zsinatok gyakran alkalmat adtak összetűzésekre a fennforgó kérdésekben, mert ugyanez az utasítás akként emlékezik meg róluk, mint amelyek „ezeken a részekben különféle szakadásokat és zűrzavarokat okoznak“.⁴ Az így keletkezett surlódásokra való tekintettel hangsúlyozta Kassa városának 1557. év elején készített szabályzata az igaz keresztény szeretet és egység megtartásának s a fel-felbukkanó egyenetlenség megszüntetésének és kiirtásának szükségét.⁵

Mintha egyszersmind a közel jövőbe tekintettek volna! Még ebben az évben ugyanis nagy szerepe jutott Kassának egy szakramentárius viszályban. Szegedy Gergely, ki Wittenbergből ekkor tért vissza, a nyár folyamán többízben prédikált Kassán, még pedig a városi tanács meghívására, mit valószínűleg a vele igen jó viszonyban álló Pap Benedek, egy vallásos költéssel is foglalkozó⁶ helybeli polgár eszközölt ki számára. Prédikációi, melyekben nyíltan előadta a vitás kérdések főbbjeiről táplált meggyőződését, egyrészlől azt eredményezték, hogy némelyek az egekig emelték értük,⁷ másrészlől azonban kellemetlen feltűnést keltettek a szigorú

¹ Kemény, i. m. 64—65. l.

² Történelmi Tár, 1881. 683. l.

³ Kemény, i. m. 66. l.

⁴ U. o. 19. l.

⁵ U. o. 20—21. l.

⁶ Régi Magyar Költők Tára, VI. 375. l.

⁷ Történelmi Tár, 1890. 177. l.

lutheránusok között. Annýira, hogy Meltzer Gergely odavaló német prédikátor és Csabai Mátyás, az iskolaigazgató, a tanácshoz fordultak ellene, a dogmatikus ellenvetések mellett még azt is kifogás tárgyává téve, hogy nem az egész gyülekezet, hanem csak a tanács szólította fel Szegedit a prédikálásra. A tanács az ügynek ettől az ágától sem kívánt elzárkózni, hanem ezt is tárgyalás alá vette. Mielőtt döntött volna benne, a nagytekintélyű Stöckeltől kért minden részletre kiterjeszkedő véleményt, közölvén vele Szegedinek azt a védekezését is, mely szerint ő Melanchthonnak a felfogása értelmében hirdette az ígét.

Stöckel augusztus 13-án keltezett hosszú levelében részletesen feltárta nézeteit a szóbaejtett kérdések összes vonatkozásairól.¹ Ezzel a véleménnyel egyidejűleg, talán együttesen érkezhetett Kassára ugyancsak Bártfáról az esperesnek, Radácsi Mihálynak szintén augusztus 13-án írt és Szegedi ellen erősen méltatlankodó hivatalos irata² s valamivel előbb, a Szegedivel előszóban is, írásban is eszméket cserélt és a Szegediéin felettébb megbotránkozó Polyánkai Mihály eperjesi magyar prédikátornak egy levele, melyet a megelőző napon írt a Kassáról távozóban levő Szentkirályi Antal magyar prédikátorhoz.³ Csakhogy mindezek elkéstek bizonyos tekintetben. A tanács ugyanis be nem várva őket, ekkorra már meghívta Szegedit a Szentkirályi helyére és ennek folytán beleegyezését kérte a Szegedi pártfogójának, Kálmáncsehiének ahhoz, hogy amaz elvállalhassa a neki felajánlott hivatalt.⁴ Am Kálmáncsehi egyelőre Debrecenben alkalmaztatta Szegedit az iskolaigazgatói állásra és jóllehet Kassa városa még egy ideig ezután sem tett le a reményről, hogy maga részére nyerheti meg ezt, reménye már nem mehetett teljesezésbe, minthogy az év végén, tehát nemsokára a Kálmáncsehi halálával megürrült plébánosi tisztre választották meg Debrecenben.⁵

Nem értek el hát semmi hatást a Stöckel részletes fejtegetései. Pedig egész lelkéből bizonyítottá, hogy mennyire eretnek Szegedi. Első kifogása ama „roppant szemtelenség“ ellen irányult, mellyel a Krisztus legtökéletesebb ígétét némelyek tökéletesebben akarják tolmácsolni a saját értelme-

¹ Kemény, i. m. 74—79. l. közölve.

² U. o. 21. l. említve.

³ Történelmi Tár, 1890. 176—77. l.

⁴ U. o. 177—78. l. — V. ö. Szegedi Gergely külön füzetben közreboicsátott levelét, melyet Petrovics Péterhez ez év első felében írt. (Könyvtársági leírása Szabó K. i. m. III. 444. sz. a.)

⁵ Történelmi Tár, 1890. 178—79. l. — Kemény, i. m. 73. l.

zésükkel. Kifogást tett továbbá az ellen, hogy az új hittételekre óhajtozók a tanács túlságos engedékenységet és szíves-ségét kihasználva, kieszközölték Szegedinek a prédikálási engedélyt, mi feltétlenül az egyház rendje ellen történt, amennyiben ez az egész gyülekezet jogkörébe tartozik s a tanács hatásköre pusztán annyi, hogy meghallgassa azokat, kik jártasak a tudományban. A tan tekintetében aztán megállapítá először azt, hogy ez a bagoly (t. i. Szegedi) annak a fészkéből származott, aki közös veszedelme egész Magyarországának és akinek összes tana csak két fejezetből áll, ú. m. az angyaloknak egyáltalában ne legyenek képmásai a templomokban és ne higgyék az emberek, hogy az úrvacsorában a Krisztus testét és vérét veszik. Pedig ha ezekben áll az igaz vallás, akkor nemcsak a törökök és zsidók, hanem maguk az ördögök is üdvözülni fognak. Ilyen azoknak az egész vallása, akik Kálmáncsehit követik és akik még azt sem képesek megérteni, hogy mi a vallás, nemhogy alkalmasok volnának másokat reá tanítani. És ha az ő egész pártja ilyen, elképzeltető, hogy mit kell tartani az ő kreatúrájáról. Másodszor arra hívta fel a figyelmet, hogy mennyire nem tartotta meg Szegedi az egyház tanítási sorrendjét, midőn annak ellenére, hogy a hittan végképen nem a szentségeken kezdődik, ő mégis az előző tételeket félretolva, egyenesen az úrvacsoráról beszélt. Nyilvánvaló, hogy a sorrendnek ezzel a megváltoztatásával megszűnik igaznak lenni a hittan. Az ördög szokta prédikálni a törvényt és az evangéliumot megfordítva, és így bizonyos, hogy nem Istentől van a Szegedi prédikálása. Harmadszor azt bizonyíthatá, hogy az úrvacsorának azelőtt különféleképen kiforgatott tanát Szegedi új módon torzítja el. Miért szükséges pótolgatni a Krisztus szavait? Ha lett volna rá szükség, megtette volna vagy ő maga, vagy egyik-másik szinoptikus, vagy pedig Pál apostol. Amit Krisztus mondott, annak egyetlen szava sem lehetetlen az Istennél, még ha nem látjuk is annak való voltát. Sokkal nehezebb volt az Istennek emberré lennie a szűz méhében, mint a Krisztus testének és vérének osztogatnia az úrvacsorában. Az ígét a sakramentáriusok, még ha ezer alakban forgatják is, még ha tízezer megkülönböztetést költenek is, még ha százezer darabra törik is magukat, akkor sem dönthetik meg.

Ezekután Szegedinek Melanchthonra való hivatkozásával foglalkozott, aki amaz szerint kevéssel azelőtt a Krisztus mennybemeneteléről szóló hitcikket állítólag akként magyarázta volna, mint ahogy a sakramentáriusok szoktak a testi elhelyezkedéséről beszélni. Ezzel szemben inté a kassaiakat,

hogy egy embernek, kivált olyan bűnös és elveszett egyénnek hűelt ne adjanak, mielőtt kétségtelen bizonyságokhoz nem jutnak hozzá. Ha aztán bizonyos lesz, hogy tényleg olymódon tanít Melanchthon, arra kéri őket, hogy kérdezzék meg Szegeditől, miért lettek most tanítványaivá, mikor azelőtt meg kinevezték, mintha bolond volna? De tovább menve, ha helyes volna is Melanchthonnak ez a véleménye, ámbár nem az, mégsem következik belőle, hogy az úrvacsora szereztetési igéi hamisak volnának. Mert ezt nem ember, még csak nem is angyal mondá, hanem aki Isten és ember s akinek egy szava sem lehetetlen. Végül még arra kérte a kassaiakat, hogy ne legyenek annyira hajlandók templomukat bárki előtt is megnyitni.

Történeti szempontból az egész véleményből legérdekeesebb a Melanchthon tekintélyére való hivatkozás felemlítése. Polyánkai előtt hasonlóképen utalt a Melanchthon nézetére Szegedi, mint aki közvetlenül azelőtt volt neki hallgatója. Ez a körülmény, meg az erdélyi országgyűlésnek szintén az ő reafogott véleménye alapján való törvényalkotása, véleményének az erdélyi magyar lutheránusok zsinatán való előmutatása és e zsinat kánonai melletti közzététele mind arra mutat, hogy Melanchthonnak a neve és tanítása tetemes vonzerővel bírt a magyarok között és az ő állásfoglalása jókora súllyal esett a mérlegbe a két magyar haza minden részében. Ugyanerre mutat Huszár Gál magyaróvári protestáns papnak Bullingerhez intézett s 1557. év október 26-án kelt leveléből az a részlet, melyben arra kéri emezt, hogy buzdítsa Melanchthont, hogy nyíltan tegye közzé valahára az úrvacsoráról való vélekedését, mivel az ő alakoskodása nem kevés bajt okozott már eddig is a Krisztus egyházában.¹

Huszárnak egyébiránt meglehetősen ingadozó és kevert volt a meggyőződése. Ebben a levelében a szertartások összevissza való módozatairól panaszkodván, arra kérte Bullingert, hogy írassa össze valakivel latinul a zürichi egyház liturgiális gyakorlatát, irányadóul a magyar egyházak számára. És ugyanitt azt is jelenté neki, hogy szinte az összes magyarországi protestáns egyházak megegyezők a tanban, amennyiben az ő és Calvinus művei után haladnak legtöbnyire és különösen az övéit mindenki nagyrabecsüli.² Mindazáltal 1558-ban közrebocsátott prédikációi³ igazabban, már csak alapige-nélküli-

¹ Böhl. i. m. 109. l.

² U. o.

³ Könyvészeti leírása a fennmaradt egyetlen példányról Szabó K., i. m. I. 36. sz. a.

ségüknél fogva is, inkább dogmatikai értekezései közül az úrvacsoráról szóló, jóllehet teljességgel nem bocsátkozik belé a vitapontok részletezésébe, a legfőbb ellentétek okául szolgáló kérdésben mégis lutheri álláspontot foglal el. Azt mondja t. i., hogy „az úrvacsorája az Istennek fiától szereztetett *jegy, mellyel a Krisztus az ő testét és véré*t bizonynyal és valóban *minékünk adja*“. azután meg, hogy *a külső jeggyel* „azoknak, akik azt eszik és isszák, *adja az ő testét és véré*t“. továbbá hogy „a Krisztusnak *testét és véré*t úgy, mint az ő mivelünk való jótéteményének bizonyos jelét, *a külső jegyben hozzánk vesszük*“ és végül, hogy „az Úrnak vacsorája oly szentséges *jegy, melyben a Krisztus valóban és bizonynyal nekünk adja az ő szent testét és véré*t“.¹ Mindezekkel szemben az az egyetlen részlet, amelyikben „Krisztusnak és a hívő embereknek egyesülése, mely e szent vacsorának általa leszen“ van említve, amellet, hogy egyik imént idézett részlettel ellentétben is áll, vagy egyszerűen az illető helyen fejtegetett gondolathoz alkalmazott szólámnak gondolható, vagy legfeljebb valami mellékesen tett engedménynek a helvét irány részére, de semmiesetre sem változtatja meg a többiekől kitetsző elvet.

Lehetséges, hogy Huszár Gálnak ez a „lutheránuskodása“ nem meggyőződésből fakadó, hanem tisztán alkalmi jellegű, célszerűségből folyó volt. Könyvét ugyanis Miksa trónörökösnek ajánlotta, kinek a lutherizmus iránti rokonszenve, de viszont a helvét irány elleni állásfoglalása is mindenfelé élt a köztudatban. A szerző egyenesen meg is állapította az ajánlólevélben munkájának azt a rendeltetését, hogy a nyomdájából kikerülendő könyvek szelleméről és irányáról előleges tájékoztatást nyújtson. Viszont amit a Bullinger művei felől neki írt, több lehetett puszta hízégnél, már csak annál fogva is, mivel tudomással kellett bírnia róla, hogy Bullinger és Calvinus között nincs mindenben egyetértés és mégis megemlékezett előtte ez utóbbi műveinek is a népszerűségéről.

Valóban úgy állhatott a dolog, amint az ő leveléből kiténik. A helvét irány folyvást növekvő kedveltségnek örvendhetett és kedvelőinek legtöbbje nem sokat törődött azokkal a heteltérésekkel, amik kebelében külföldön, akár a két akkori fővezér között is, fennállottak. A lényeg ebben az időben még abban állott, hogy az ubiquitás és konzsubstanciáció

¹ Ezeknek az idézeteknek nagyobb részét a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1862. évi folyamának 109—112. lapjain Révész Imre is közölte már.

lutheránus tana, úgyszintén a katolikus eredetű szertartások és szerelvénycik közötti tisztogatás tekintetében miképen gondolkozik valaki. Ezekben a magukban véve még csak negatív jellegű elvekben pedig már jóideje csatlakozhattak északnyugati magyarországiak is a svájciakhoz. Mikor Fehértóznak Bullingerhez írt első levele szerint már 1551-ben szorgalmasan olvasták Magyarországon a Bullinger műveit és mikor ezek hat év alatt a szintén helvét irányú Calvinuséival együtt a legnépszerűbbekké váltak, el lehet képzelni, hogy hatalmas arányú lehetett a helvét iránynak az az elterjedettsége, melynek részleteiről és mozzanatairól olyan aránytalanul csekély, majdnem a semmivel határos mértékben bírnak beszámolni. Ha a katholicizmus bosszúságát különösképen föl nem ébresztette volna az a hatalmi állására nézve igen kényelmetlen állapot, hogy az esztergomi érsek akkori székhelyén, Nagyszombatban is nyíltan és bátran csatlakoztak számosan a helvét irányhoz: még az az egyetlen adatunk se volna, amelyből bizton következtethető, hogy a kevésbbé kényes helyeken még nagyobb mértékben el kellett annak terjedve lennie. Ha a nagyszombati tanácsot 1558-ban maga a király inté meg, hogy ne töltsék meg a városban a szakramentáriusokat:¹ akkor multhatatlanul lett volna elegendő oka ily intéésre más, azonvidéki községekkel szemben is, valószínűleg még inkább.

Hogy pedig a Habsburg-dinasztia alatt álló országrészen területén általában mindenfelé áthatotta lassanként még a befolyásosabb köröket is az új irány iránti rokonszenv, vagy legalább is türelmesség, annak fényes bizonyága az a változás, melynél fogva míg 1548-ban együttesen hozott törvényt az országgyűlés a szakramentáriusok és anabaptisták ellen és míg az 1553-iki országgyűlés még szintén hozott határozatot a helvét irány törekvései ellen, midőn büntetéssel fenyegette a templomi képek összetörőit és elégetőit, addig az 1556-ikin már csupán az anabaptisták ellen szóló végzést voltak képesek keresztülvinni a katolikusok.

És ez a hovatovább előnyösebbé váló helyzet legelső sorban és legfőképen a Bullinger hatására állott elő, ki általánosan ellátta tanácsaival és útbaigazításaival a hozzá Magyarországból felvilágosításokért fordulókat. Így már a negyvenes években is egy alkalommal, majd Fejértóznak a kérése nyomán 1551-ben újra egyenesen a magyar egyházak számára részletes fejtegetéseket tartalmazó, tájékoztató iratot küldött az összes vallási kérdésekről, még pedig — ha nem is élére

¹ Régi Magyar Költők Tára, IV. 269. 1.

állítottan — de nyíltan és határozottan zwingliánus szellemben szerzettet.¹ Megfelelt azután a Huszár Gál kívánságának is, amennyiben vejevel, Lavater Lajossal egybefoglalva leíratta és nyomtatásban közrebocsáttatta a zürichi egyházközösségen szokásos összes szertartásokat.² Másodsorban továbbá figyelemreméltó lehetett a Calvinus hatása is, ha már tanulmányozás kedvelt tárgyai lettek a művei. Más oldalról e nyilvánvaló tények mellett az is elfogadható, hogy Melancthonnak irenikus törekvése és tartózkodó magatartása éppen úgy, mint a lutheritől kétségtelenül eltérőnek ismert, de csak közvetítő jellegű véleménye szintén tetemes befolyást gyakorolt sokaknak az állásfoglalására. A lutherizmushoz ragaszkodókéra annál fogva, mivel nem foglalt határozott állást a helvét irány mellett, a helvét irányhoz pártolókéra pedig azért, mert ő is eltért a szigorú lutheránus tantól. Hogy aztán végső eredményben melyik szolgált az előnyére, azt még az egykorúaknak is nehéz feladat lett volna megállapítani, nemhogy kellő adatok híjával ennyi idő múltán valakinek.

Mindamellettt tőle alkalmasint teljesen függetlenül jutott el a szakramentárizmushoz Kálmáncsehi is és ugyanúgy Szegedi Kis István is, aki körülbelül még a Dunántúlra jutása előtt hívévé vált a zwingliánizmusnak. Itt aztán mind tolnai tanári hivatalában, mind később lelkészi és püspöki működése alatt, föltehetőleg már Laskón is, de azután bizonyára ennek az elveit hirdette és terjesztette. Hiszen legkésőbb 1558-ban, tehát Kálmáncsára menetele évében történhetett az, hogy Melius Pétert a merev lutheránus Brenz követőjéből reformátusságra vitte át. Munkássága körébe már ekkor felölelte az irodalmat, melynek mezején összehasonlíthatatlanul kiemelkedő, valamenyi magyarországi társát felülmúló helyet foglalt el, igaz, hogy csak az utókor előtt, miután életében egyetlenegy műve sem került ki sajtó alól. Egyik legnevezetesebb könyvét: a „Tabulae analyticae . . .“ c. exegetikai tárgyút megállapíthatólag kálmáncsai papsága alatt, de lehet, hogy egy részét még ennél is előbb írta,³ s így minden

¹ Ez néhány évig kéziratban forgott közkézben, míg azután 1559-ben két helyen is napvilágot látott: Kolozsvárt („Libellus epistolaris“ c. a.) és Magyaróvárt („Institutio“ c. a.).

² „De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae“ címmel 1559 elején jelent meg.

³ A Jelenések Könyvéről írt prédikáció-vázlatokat előzőleg a könyv 351—52. lapján van közölve a Galler Zsigmond konziliáriushoz kálmáncsai pap korában intézett ajánlólevél, mely mint már elkészítetre hivatkozik a közvetlenül előtte lévő bizonyos részletre s így két-

bizonytalán ebben az időben is a helvét irány javának előmozdítására volt irányozva püspöki munkálkodása is. Talán már a pécsi püspökség egyházainak közte és Sztárai Mihály között 1554-ben történt kettéoszlása is eltérő álláspontjaikra vezethető vissza. Ez semmiesetre sem történhetett meg némi súrlódások és összezőrdülések nélkül, aminek egy s más jelét mintha magán viselné a lutherizmus mellett szilárdan kitartó Sztárainak „Historia de vita beati Athanasii“ c., 1557-ben szerzett magyaryelvű, egyháztörténeti tárgyú költői elbeszélése.

Az 1558-ik esztendő, miként Erdélyben és a Tiszántúl, úgy itt, a hódoltság legprotestánsabb részén is fordulatot hozott magával a szakramentárizmus életében. Ebben az évben ment Szegedi Kálmáncsára és jött helyébe vissza Laskóra Sztárai Tolnárról, mindkettő újabb helyén is folytatván püspöki működését. Az ezzel egybefüggő körülmények és eszmények azonban jelenleg még rejtve vannak előttünk és könnyen megeshetik, hogy örökre is úgy maradnak. Annyi kétségtelen, hogy a helvét irány az ötvenes években már hódításokat tett ezen a vidéken s ha netalán némelyek konzervatívizmusa iránt valami kíméletet tanúsítottak is az újabb elvek követői, ez inkább csak a közönyöseknél vehető dolgokban nyilvánult meg, de az ellentéteket előidéző kérdésekben legfeljebb csak átmenetileg és az elv fenntartásával. Ilyen módon volt elkerülhető a rögtöni szakadás, de ekként lehetett eljutni a szakramentárizmusnak teljes diadalra jutásához is. Amit az ország többi vidékein nehéz küzdelmek útján értek el, azt itt minden nagyobb rázkódás nélkül, aránylag kevés és inkább csak egyeseknél támadt keserőséggel vitte véghez a Szegedi bölcs higgadtsága és józan mérséklete. Ez azonban már későbbi eseményekkel történt egykorúlag.

Debrecen.

Zoványi Jenő.

ségtelen, hogy a teljes munka bevégezése előtt kevéssel készült. A munka 300. lapján „De coena Domini“ tárgyalván, arra tanít, hogy mit adott Krisztus, t. i. „corpus et sanguinem suum spiritualiter sumendum“.

Magyar Református Egyházi Irodalomtörténet?

avagy:

valami, amire szükség van, de nem úgy, ahogyan akarják.

(Befejező közlemény.)

Senki, aki önálló tudományos értékű munkásságot akar folytatni, pl. a filozófia- vagy a dogmatörténelemben, nem lehet el anélkül, hogy ne legyen teljes, összefüggő, kritikailag rendezett áttekintése mindama szakirodalmi művek fölött, melyeknek eszmei tartalmát vizsgálata alá kell fognia. Hiszen ennek az eszmei tartalomnak éppen *a lényegébe* nem bír behatolni addig, míg irodalmi kifejeződésének módját: keletkezése körülményeit, szerzőjének személyiségét, a mű kialakulására hatott korviszonyokat, eszmeáramlatokat, megelőző irodalmat stb. szigorú történelmi és filológiai kritikával előzetesen föl nem deríti. Ha a történelmet, bármelyik ágában, lehetetlen uralkodó eszmék átható fénye nélkül magyarázni, ez eszmék történelmi fellépése viszont érthetetlen talány volna irodalmi genezisüknek átalértése nélkül.¹ Az eszme életét a történelem sokszínű, gazdag életvalóságával éppen az irodalom köti össze és ezt az összeköttetést az irodalomtörténeti vizsgálódás mutatja meg. Aki ezt a vizsgálódást elhanyagolja, vagy elégnék tartja pusztán eredményeiben, másodkézből átvenni, az talaj nélkül dolgozik s legföljebb, egy elvont magaslaton lebegő ideológiára meresztve szemét, konstruálni fogja a történelmet, sohasem magyarázni. Ez pedig a legszemlésebb konstrukció esetén sem ér többet, sőt szigorúan tudományos szempontból határozottan kevesebbet ér, mint a magyarázat teljes elmaradása

¹ „Míg a szorosabb értelemben vett történelem az eseményekkel számol be, az irodalomtörténet a mozgató eszméket, a gondolatokat tárja fel úgy, amint az a kor kiválóbb íróinak felfogásában, munkáiban visszatükröződik: az okoknak a fölismeréséhez közelebb vezet és megérezhetővé teszi azt az áramlatot, amelyben az illető kor emberei éltek, amelyeknek hatása alatt dolgoztak“, mondja találóan említett beszédében Pruzsinszky Pál.

egy különben becsületes szorgalommal és kritikával összegyűjtött és rendezett históriai nyersanyaggal szemben.

Kell-e mondanom, hogy az *ilyen* irodalomtörténeti munka, ha kritikai módszerében teljesen meg is egyezik a nemzeti irodalomtörténet diszciplinájával, *uralkodó szempontjában, végcéljában s így tudományos rangsorában is* merőben különbözik amattól? Amannál az esztétikai értékszempontról volt az uralkodó; ennek a fényében e diszciplína nem egyéb, mint a nemzeti műszellem lényegének megértése felé vivő út; ez az út pedig olyan királyi. hogy a diszciplinának tömör egységet és — a nemzeti művelődéstörténet nagy szervezetében — viszonylagos önállóságot, önjogúságot biztosít. Emitt viszont, az egyes históriai szakirodalmak történelmi feldolgozásánál, ha egyáltalán beszélünk uralkodó értékszempontról, az *csakis a logikai érték* szempontja lehet. A jelentés, az eszmei tartalom minél világosabb, tisztább kifejeződése az, amit az ilyen szakirodalomtörténet az ilyen művekben mindenekfölött keres; ennek megállapításával elérte végcélját s eredményeit — anélkül, hogy bármi önjogúságra jogot formálna —, köteles átszolgáltatni a történelmi magyarázat céljaira. Tárgykörébe beleeshetnek tehát egytől-egyig *ugyanazok* a művek is, amelyekkel, mint műalkotásokkal a nemzeti irodalomtörténet szintén foglalkozik; de ez a második fajta — nevezzük talán így: *bevezető, vagy előkészítő (izagógikus)* — irodalomtörténet a műalkotásszámba menő műveknél legföljebb csak megállapítja, jelzi, esetleg keletkezésük vagy hatásuk könnyebb megértetése céljából könyvelni el esztétikailag is értékes voltukat, öncélképen sohasem foglalkozik azzal és a maga *logikai* szempontjából elébük helyezhet, az eszmei tartalom tisztább előragyogtatásáért náluknál feljebb becsülhet teljesen művészietlen irodalmi alkotásokat is, ugyanabban a jelentéskörben. Nem szorul ez bővebb magyarázatra senki előtt, aki egyszerűen végiggondolja, mennyire más szempontból taglalja pl. a Zrínyiászt, Mikes leveleit, vagy a Hitelt a magyar nemzet politikai, erkölcsi, gazdaságtörténetének irodalomtörténeti izagógiája, mint a nemzeti irodalomtörténet; az Énekek Énekét, vagy a Jelenések Könyvét mennyire más szemmel nézi és értékeli a zsidó irodalmi műszellem kutatója, mint a theologus vallástörténész.

A mondottak alkalmazása után magától gördül a mi konkrét kérdésünk is a megoldás felé.

A magyar protestantizmus történelmének *ilyen bevezető, vagy előkészítő, izagógikus irodalomtörténetre van föltétlen szüksége*. Szüksége van pedig nem valami előkelő szellemi

fényűzésből, hanem egyszerűen azért, mert a magyar protestantizmus ideális, kellő történelme — ezt tán mindenki megengedi — nem kronológia és nem puszta külsőleges pragmatizmus, hanem *szellemtörténet*, ennél fogva máshonnan, mint uralkodó eszméiből meg nem magyarázható, azaz tudományosan fel nem dolgozható, meg nem világosítható; ezeket az uralkodó eszméket, mint magyarázó elveket pedig — a maguk életvalóságában, szerves logikai összefüggésében, hamisítatlan eredetiségében, avagy leszármazott mivoltában — egyes-egyedül az irodalomtörténeti izagógia derítheti fel és teheti a magasabb értelemben felfogott történelmi vizsgálódás és magyarázat közkinccsévé. Mert a mi, egyébként sok részben gyönyörűen felvirágozott ú. n. „egyháztörténelmi“ kutatásainkban épp ez az eszméi magyarázat hiányzott eddig majdnem teljes mértékben — *s e hiány közvetlen összefüggése a rendszeres szakirodalmi izagógia hiányával. elhanyagolásával, felületes művelésével előttem teljesen világos.*

*

Tömör egységben, önálló diszciplinaként kell-e már most feldolgozni a magyar protestantizmus történelmének ezt a hiányzó és sürgősen kívánatos irodalmi izagógiáját?

Nem kell, nem is lehet, nem is szükséges.

Nemcsak azért pedig, mert a „nemzeti irodalomtörténet“ analógiája az eddigiek után teljesen képtelennek bizonyult. Hanem mindenkiféle azért, mert a magyar protestantizmus történelmi életnyilvánulásai úgyszólván már a kezdet kezdetétől fogva oly világosan szerteágaznak (a vallásos szellem egyes alapvető funkciói szerint) s a nekik megfelelő, őket tükröző és irányító szakirodalom is kezdettől fogva oly határozottan tagozódik, hogy izagógiai tárgyalásuk is külön-külön szakkutatót, külön-külön feldolgozást kíván s egy kalap alá véggképen nem fogható.

Ha valakinek itt hirtelen az újszövetségi irodalomtörténet (= izagógika), vagy az ú. n. „patrisztika“ (= az ó-egyházi keresztyénség irodalomtörténete) egységeseknek mutakozó diszciplinái ötlenének az eszébe állításomat megcáfoló analógiák gyanánt: az legyen jó meggondolni, mennyire más a helyzet itt és amott.

Hiszen a protestantizmus élete általában — s így a magyar protestantizmusé is — már a kezdet legkezdetén sem az a *csíraszerű bontakozás*, amelynek az ifjú keresztyénség élete az egész első félezredéven keresztül tekinthető. Emenek egy környező idegen világon kell áttörnie lépésről lépésre

magát, visszaszoríthatatlan életerővel, de mégis folytonos asszimiláció és alkalmazkodás közepette alkotnia meg élet-szerveit; amaz — ne felejtjük — egy, intézményeiben, gondolkodásában, hitében annyira-amennyire már másfél évezér óta *keresztyén* világból kinövő új, de mégis csak keresztyén élettípus, amely nem annyira merőben új életszervek megteremtésére, hanem elsősorban a régiek átteremtésére, „reformálására“ szorul. Amaannak élete a *mag* fájdalmas, fölfelé törő küzdelme a ránehezülő, idegen földréteggel; emezé az *oltás* nemesítő hatása a rokon fatörzsbén. A mi speciális szempontunkból ez az összehasonlítás — gondolom — elég könnyen megérteti azt, hogy az „ős“ és az „ó“ keresztyénség irodalma a még szét nem vetődött és szilárdan nem tagozódott vallási életfunkciók összefonódása miatt enged meg, sőt kíván összefoglaló tárgyalást; a protestantizmus irodalma viszont, mindjárt első századában, határozottan megkülönböztethető és az irodalomtörténeti tárgyalásban külön-külön szak tudást kívánó műfajokra oszlik meg — mert magának a protestantizmusnak vallási élettevékenysége is mindjárt kezdetben 1500 esztendőnek már kialakult eszmei, intézményes és irodalmi tagozódásába helyezkedett bele. Az újszövetségi és a „patrisztikai“ irodalomtörténet tárgykörébe tartozó művek majdnem kivétel nélkül egyformán kell, hogy érdekeljék a vallásos *lojossal, kultusszal és éthosz* történetének kutatóit: éppen azért, mert túlnyomó nagy részükben még nem kész theologiai tan-épületet, nem szilárdul kiforrott kultikus, egyházalkotmányi és fegyelmi formákat mutatnak be, hanem sokkal inkább azt tükröztetik, hogy forranak ki, hogy keresik kikristályosodásukat egymással való sokszoros összefonódásban a keresztyén élettevékenység e legfőbb funkciói. A protestantizmus irodalomtörténete viszont — épp úgy, mint már a középkori katolizmusé — szintén túlnyomó nagyrészben olyan irodalmi művekkel dolgozik, amelyeket már épp ama kiforrás, kristályosodás alapján hozott létre egy szerves és tagolt továbbfejlődés. Ezért lehet és kell izagógiai egységben tárgyalnunk pl. az apostoli leveleket, vagy az egyházatyák írásait — s ezért nem lehet és nem kell izagógiai egységbe erőszakolnunk a protestantizmus irodalomtörténetében kánont és prédikációt, theologiai polémiát és hitvallást, erkölcsi feddőzést és isteni dicséretet — nem, még ha mindjárt ugyanegy szerzőtől erednek is mindezen, egymástól jellegzetesen különböző, mert jellegzetes, önálló, elkülönült vallási életfunkcióknak megfelelő művek. Hol van csak egyetlenegy olyan irodalmi mű, mely magyar protestáns theologiank, kultuszunk és éthoszunk kifej-

lődésére nézve *egyenlő mértékben* csak megközelítőleg oly alapvető fontossággal bírna, mint az őskeresztyén teológiára, kultuszra, éthoszra nézve Pál apostol levelei, avagy még sokkal későbbi korszakokra nézve is az Augustinus vagy a Nagy Gergely írásai?

A mondottak alapján talán nem lesz nehéz abban meg-egyezünk, hogy a magyar protestáns irodalomtörténetnek egy mesterséges izagógiai egységbe való összeboronálása, külön „opus doctum“, vagy pláne (szegény diákok!) tankönyv alakjában való megírása egészen szükségtelen vállalkozás, már a dolog eszméjéből kifolyólag. Ellenben az, amire véghetetlen nagy szükség van (és igen boldog volnék, ha az eszme első illusztris fölvetőjének intencióját helyesen sikerülne ezzel értelmezni!) nem egyéb, mint *a magyar protestáns szellemtörténet szakszerű művelésének rendszeres megindítása szakirodalomtörténeti előmunkákat és csak ezúton nyerhető eszmei magyarázat alapján.*

Vagyis, magyarán megmondva, erről van szó:

Ne gondolhasson addig e hazában senki, se egyén, se társaság, se szövetség, se „elismert szakember“, se „nagyreményű kezdő“ a magyar protestantizmus történelmének tudományos értékű összefoglaló megírására, amíg a magyar protestáns teológiai gondolkozásnak, kultuszának, éthosznak s mind-ezekben (sőt — mint majd látni fogjuk — ezeknek határain is túlhatolva) *a magyar protestáns keresztyén szellemnek a történelmi fejlődése* megbízható, világos részletfeldolgozásban előttünk nem áll;

de ezeknek a részletfeldolgozásoknak se merjen senki nekigyürkőzni, amíg — nem kapkodó ötletszerűséggel, hanem emberileg lehetően kimerítő szorgalommal és elmélyedéssel — össze nem gyűjti, kritikailag nem rendezi és át meg át nem érti a megfelelő szakirodalmat;

arról pedig ne is álmodjunk, hogy ez a „megértés“ kielégítő, tudományos értelemben lehetséges lesz mindaddig, amíg e művekben a hatalmas eszmei összefüggéseket — a vallási, erkölcsi, teológiai, filozófiai, szociális ideák acélkapcsait — meg nem keresi s ezekkel azt az egész irodalmat s általa egész magyar protestantizmusunk szellemi életét bele nem kapcsolja az egyetemes keresztyén és protestáns szellem és kultúra éltető és belülről átvilágító nagy áramkörébe.

*

Aki már most egy kissé gondolkozik az előbbieik fölött, az be fogja látni, hogy bizony „nagyobb van itt Salamonnál“:

sokkal nagyobb feladat várakozik itt reánk egy külsőleg, belsőleg nagytekintélyű „parókiális“ kötet „megíratásánál“. *Itt egy messzeágazó, hatalmas tudományos munkásság egységes szervezéséről van szó*, amely nem azért „sürgős“, mert talán emberünk vagy pénzünk van rá, hanem azért sürgősebb sok minden más (ma még igazán csak) tudományos *luxusunknál*, mert a magyar protestantizmus történelmi öntudatának, ennek a ma majdnem teljesen hiányzó, vagy sorvadó életerőnek a megnevelése csakis ezen az úton lehetséges.

Ennek a szervező tudományos munkának az irányítására pedig, nyíltan megmondva, a Református Egyetemes Konvent — követjük alázattal — egyáltalában nem illetékes, sem mint *református* hatóság, sem általában, mint *egyházi* hatóság. sőt végképen nem úgy sem, mint puszta *hatóság*.

Nem illetékes először is azért, mert a szóbanforgó nagy feladat *egyáltalában nemcsak „református“ ügy, hanem az egyetemes magyar protestantizmus ügye.*

Az, aki ezeket a sorokat írja, sem a lutheránusok és kálvinisták elszíntelenítő, gerinctelen, vizenyős unió-erőlködéseinek nem barátja, sem az unitarizmus dogmatikai és etikai tantartalma iránt nem viseltetik titkos rokonszenvvel. Azonban, bármilyen meggyőződéses híve a saját egyháza jellegzetes kegyességi és világnézeti típusának, a történelmet nem azon keresztül szereti és szokta nézni, hanem egy öreg magyar mester őszinte és szerény szavával: „*depositis quantum fieri potest praejudiciis...*“ Ez az emberileg lehetséges legszigorúbb tárgyilagosság pedig a magyar protestantizmus történelmi vizsgálatában azt mutatja neki, hogy a korán három ágra szakadt fejlődés egyáltalában nem jelentett (és hacsak nemzetiségi elkülönülés nem járt vele együtt, maiglan sem jelent) merev elszigetelődést, hanem igenis, a legélénkebb és a leggazdagabb kölcsönhatások lehetővé válását a három magyar protestáns hitvallási, kegyességi és világnézeti típus között. Történelmünknek talán nem is egyik, hanem a legsajátosabb vonása ez, — ebben igazat fog nekem adni annak minden elfogulatlan ismerője és kutatója, akár a hittan, akár az erkölcsiség, akár az egyházalkotmány és -fegyelem, akár a kultusz és az énekeskönyv területein búvárkodik „erős vágyakkal és emelt kebellet“. Hogy aztán maguknak az egyes típusoknak hívei hogy vélekedtek és vélekednek e kölcsönhatások értékéről, kívánatos vagy kárhozatos voltáról a saját szempontjukból: az a történetíróra nézve csak másod-, harmadsorban érdekes kérdés — előtte elsősorban maga e hatások ténye, szakadatlan folytonossága a fontos. Ez a tény pedig,

• azt hiszem, kényszerűen arra utalja a szervezendő nagy irodalomtörténeti munkásságot is, hogy ölelje fel nyílt szemmel és minden szűkkeblűség nélkül mind a három magyar protestáns típust a maga eleven, reális, le nem tagadható irodalmi összefüggéseiben — és ne a „református“, „lutheránus“ és „unitárius“ céger erőszakos elszigetelésével induljon meg. Mert ha így indul, legjobb akaratú elindító is legyenek rá elkészülve, hogy végzetesen hajótörést fog szenvedni — óh, világért sem a „felekezeti türelmetlenség“ avagy a „sötét dogmatizmus“, hanem egyszerűen a *tudománytalanság* szirtjén. Vagy tessék elképzelni, tudományos eljárás volna-e pl. Dávid Ferencet egynegyedrésnyi porciókra tépni s így felnégyelten tárgyalni irodalmi munkásságát *külön* „lutheránus“, „református“, „unitárius“ és „szombatos“ szempontokból? Vagy csak a *puszta létel* regisztrálása az igazi tudományos feladat — és nem a *levés* kifürkészése mindenekelőtt?¹

Külön magyar „református“ irodalomtörténeti munkásság szervezése külön „református“ hatóság kezében képtelenség.

De éppen ilyen képtelenség ezt a munkát *kifejezetten „egyházi“ feladatként jelölni meg és „egyházi“ jelzővel bélyegezni le.*

Nem volna képtelenség, hogyha a magyar protestantizmus, általában a keresztyénség történelme csakugyan *puszta „egyház történelem“* volna. *Nevezni* tényleg túlnyomóan *evvel* a közkeletű névvel nevezzük ma is, egy kis kényelmes maradságból, vagy tán a rövideg kedvéért — de egyáltalában nem azért, mint hogyha megfelelőnek tartanók ezt a nevet. Ma már tudjuk, hogy mint általában a keresztyén, úgy a protestáns keresztyén szellem élete sem csupán a hivatalos egyházi keretekben lüktetett és nem azoknak a kereteknek kitermelésében és konzerválásában érte el tetőpontját. Sőt erejének megáradó, győzelmes mivoltáról épp akkor tett igazán letagadhatatlan bizonyosságot, amikor életszerveiből bele tudott terjedni az emberi kultúra más ágaiba, az emberi szellem másnemű alkotótevékenységeibe is, és azokra is termékenyítően hatott. Ez senki előtt nem szorul bővebb magyarázatra. aki már egyszer meg tudta ragadni minden tudományos „egyházhistóriának“ amaz alapigazságát, hogy valamint a keresztyénség lényege nem „egyház“, hanem „szellem“: úgy történelmi fej-

¹ Anélkül, hogy régi sebeket akarunk feltépni, ebből *a tisztán tudományos szempontból* nagyon szerencsétlen dolognak kell tekintenem, hogy a M. P. I. T. annak idején az unitáriusok kizárásával kezdte meg munkáját s éppen a történelmi szakban egy csomó nagyon jeles erőtől fosztotta meg magát ezáltal.

lődésének végcélja sem „egyetemes keresztyén egyház“, hanem „egyetemes keresztyén kultúra“; a kegyes keresztyén szemlélet örökigaz nyelvén kifejezve: *Isten országa*. A mi sajátos problémánk aprópénzére felváltva pediglen ez az igazság ezt jelenti: A magyar protestantizmus történelme mindig több volt pusztá egyházi történelemtől; az egyházaiban felgyülemlett szellemi erő többé-kevésbé mindig meg tudta termékenyíteni az egész magyar szellemi művelődést. Ennélfogva a magyar protestáns szellemtörténet uralkodó eszméinek vizsgálata s az ennek előfeltételül szervezendő irodalomtörténeti kutatás és rendszerezés sem merőben „egyházi“, hanem kulturális érdek s teljességgel nem szorítkozhatik pusztán a szorosabb értelemben vett „egyházi“ irodalmi termékekre, hanem híven és tárgyilagosan kutatnia kell a protestáns vallási eszme hatását, a protestáns kegyesség nemes jegyét, a protestáns világnézet formáló erejét, a magyar szellemnek nem kifejezetten „egyházirodalmi“ alkotásain is. Ameddig ez meg nem történik, sohasem jut el tudományos teljességre s egyben — a felekezeti korlátoktól végkép megválva — tudományos szabadságra a magyar protestantizmus történetírása. És addig az egyetemes magyar művelődéstörténelem munkásai a legjobb esetben is mindig csak nyomdánk, iskolánk és irodalmi műveink statisztikája s más, többé-kevésbé külsőleges szempontok és körülmények ingatag alapján fogják protestantizmusunk nemzeti művelő hatását megbecsülni, de soha el nem jutnak — hiszen a maguk erejéből, a mi szakbavágó és lényegbeható munkánk segítségével nélkül el sem is juthatnak — odáig, hogy a *protestáns szellemisség ideális nyomait* is megkapják nemzetünk művelődésében.¹ S mi tőlük vennők ezt rossz néven, ha mi magunk is sajnálunk e nyomok kutatására egy kis komoly szellemi erőfeszítést? Nemzeti irodalomtörténezeinktől vennők pl. rossz néven, hogy a Zrínyiász alap-eszméjében, e nagyszerű nemzeti theodíceában éppen azt szokták legkevésbé, vagy a leggyöngébb hozzáértéssel kiemelni, ami benne a leggyökeresebb: a protestáns-biblikus

¹ Régebbi szakembereink — különösen *Révész Imre* — rendszeren „prot. egyházi irodalomtörténet“ néven emlegették ugyan a szóbanforgó tudományos munkakört és feladatokat; de gyakorlati munkásságukból s szórványos elvi nyilatkozataikból kitetszőleg, ők sem valami mesterséges elszűkítést és elszigetelést akartak jelezni e névvel. — Bár e téren rendszeres és kimerítő könyvészeti kutatásokat nem volt módomban végezni, úgy tudom, negyedszázadra visszamenőleg nincs, vagy aligha van prot. időszaki sajtónkban önálló dolgozat, mely a jelen cikkünkben tárgyalt kérdést feszegetné, az egyetlen *Kiss Ferenc* (most debreceni egyetemi tanár) lelkes és okos fiatalkori cikkén kívül: *A magyar prot.*

eredetet (a katolikus élű kialakítás ellenére is!) — mikor eddig mi magunk törődtünk a legkevésbé az idevonatkozó eszmetörténeti kutatással, mely pedig egész magyar költészetünk legmélyebben zengő, legethikusabb hangjának megértetésére volna hivatva — Farkas Andrástól Kölcseyig?

Ha pedig — amint mindebből, hiszem, eléggé kiviláglik — *egyházi* monopóliummá nem lehet tenni a magyar protestáns irodalomtörténeti munkásság szervezését, ebből már önként értetődik, hogy annak *hatósági* kezelése ellen is komoly aggályaink vannak. Bármely hatóság, lényegénél fogva, csak adminisztrál, sohasem szervez, még kevésbé teremt szellemileg. A szellemi életnek nagyon hasznos szolgálatot tehet könyvkiadó, vagy iratterjesztő vállalatok fenntartásával és igazgatásával — de arra, hogy egy új, intenzív szellemi termelés munkáját indítsa meg, logikusan tagolt, tudományos célt tűzzön ki, eszközöket teremtsen elő, módszert állapítson meg, munkásokat válogasson össze: erre a végtelenül nagy mozgékonytságot kívánó, egyáltalában nem csak adminisztratív és teljességgel nem bürokratikus munkára, mondom, elégtelen.

Erre a munkára nem „református“ „egyházi“ „hatóság“ vagy annak valamiféle bizottsága vagy albizottsága kell, hanem protestáns szakférfiakból álló független (jól értsük: nem az egyéni, erőteljes hitvallási színezettől, hanem a hivatalos egyházi kötöttségtől független), *mozgékony tudományos szervezet*.

E szervezet mielőbbi megteremtése — ki ne ismerné el? — a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak* volna elemi kötelessége önmaga, multja, feladatai, eszményei iránt.

Multjának legnagyobb érdemei, az alakuláskor kitűzött céljának megfelelőleg, eddig is körülbelül ú. n. „egyház-történelmi“ irodalmunk előmozdításából telnek ki. Ez érdemek hálás és tisztelettel teljes elismerése azonban nem jelenti részünkről az eddigi munka tökéletesnek tartását. Legnagyobb hiányvai: a gyűjtésben és feldolgoztatásban megnyilvánult, majdnem teljes tervszerűtlenség s másrészt a szellem-, eszme-

egyházi irodalom történeté érdekében. (Dunántúli Protestáns Lap 1890. évf.) Ő is „egyházi“ irodalomtörténetet emleget tehát, de érdekes, hogy az egyházi korláton való túlnézésre ugyancsak ő adott, éppen ezen a téren, ügyes és kedves, bár csak kezdő jellegű példát a *kuruc költészetnek* protestáns szempontból való tárgyalásával (Prot. Szemle, 1894. 665. s köv. II.). — A *református* jelleg és korlát erőltetése pedig éppen sággal teljesen új dolog; ahogy én látom legalább. régebbi munkásainktól egészen távol állt. Ha Révész Imre szigorúan csak „református“ „egyházi“ irodalomtörténetet akar vala művelni, sohasem köszönhetők neki Erdősit és Dévayt!

történeti szempontoknak szintén majdnem teljes elhanyagolása, ha tán nem is ignorálása.¹ Nos, ez a két súlyos és köztudomású hiány (amelyeknek részletes kimutogatásánál mi sem volna könnyebb s épp azért mellőzzük itt) egyes-egyedül — és egy csapásra — az ajánlottuk irodalomtörténeti kutatás és rendszerezés szervezésével volna gyökeresen orvosolható. Mert akkor többé nem gyűjtenők ötletszerűen, nyakra-főre az „Adattár“-akat, hanem a protestáns vallásos szellem uralkodó eszméi és történelmi alkotótevékenységének főfunkciói megvilágosodván előttünk, logikus rendszert vinnénk bele a gyűjtésbe, s ahelyett, hogy mesterségesen megnehezítsük, megkönnyíténők a feldolgozás munkáját (mert hiszen az eszme és rendszer nélkül dolgozó nyers „kiadás“ maga még éppen nem túlságos könnyebbség, sőt sok tekintetben határozottan nyűgösebbé teszi a munkát!). És azután — éppen az eszmék életének ismerete alapján — volna módunkban végre ötletek és „tételek“ helyett igazi tudományos *problémákat* felvetni, kitűzni és megoldani. Problémákat, amelyeken keresztül végre *szellemi* életnek és fejlődésnek látnók meg magyar protestantizmusunk történetét . . .

Az idő pedig erre nagyon keményen sürget. Nem a reformációnak küszöbön álló négyszázados fordulója miatt, mert terminusra — ha még olyan fenséges is —, legföljebb pályamunkát, vagy ántánt-offenzívát lehet csinálni, tudományos munkaszervezést egyáltalában nem. Hanem sürget tárgyi okokból. Kezd már egészen szégyenletessé fejlődni az az állapot, amire idézett jeles emlékbeszédében, Pruzsinszky is nagyon üdvösen utal: hogy t. i. „századok sírjának kincsei nem minket, hanem részben másokat“ gazdagítanak. „Egyháztörténelmi“ munkáinknak, feladatainknak éppen a legsajátabb, legnemesebb, legmagasabb tudományos értékű mezejére: a szellem-, eszmetörténeti vizsgálatokra kezdik magukat rávetni — dícséretes szorgalommal és erudícióval, de éppen a lényegbe való betekintés természetes, szükségszerű híjával — a protestantizmustól idegen szellemű s így annak vallási megértésére és magyarázatára a priori képesítetlen munkások. És mi egy szemrebbelés nélkül, mint a világ legtermészetesebb dolgába nyugszunk bele, hogy egy Ráday Pál alakját és irodalmi működését *katholikus* szerzetes dolgozza fel és értékeli — sőt,

¹ Ez utóbbi téren egyes kiváló kivételek a Társaság kiadványai közt — mint pl. Pokoly József páratlan koncepciójú nagy műve (A protestantizmus hatása a magyar állami életre), meg Zoványi Jenő Coccejanismusa és Puritánus Mozgalmai — csak megerősítik a szabályt a maguk teljes elszigeteltségével s némely más tekintetben is.

hogy Aranyinak, Tompának a Bibliához való viszonya fejtegetésére *zsidó* szerző akad! Hiába, csak szép dolog az a liberálizmus — kivált, hogyha szembeszökő kötelességektől és szokatlan szellemi erőfeszítésektől mentesít!

És még ha csak pusztán az elvont tudományosság vagy az irodalmi fényűzés szempontjából volna siralmasan szégyenletes és veszedelmes ez az állapot — — — Ha nem volna súlyos, esetleg végzetes kihatással arra, hogy protestantizmusunknak, egyházainknak különben is hiányzó vagy igen sorvataag *történelmi szelleme, öntudata* végkép pusztulásnak induljon! Ennek az öntudatnak erőteljes kidomborítása és nagygyá-nevelése nélkül pedig Magyarországon ethikai nemzetnevelésről csevegni egészen kárbavesztett fáradság, üres frazeológia. Ebben a távlatban — s hozzá még a háború utáni jövő apokaliptikus fényében — nézve kérdésünket, kétszeres felelősség súlyát hordozzák mindazok, akik a magyar protestantizmus multjának *szellemi* megismerésére és feldolgozására elmulasztják idején megtenni a tőlük telhetőket és a rájuk bizottakat.

*

Tehát semmiféle, e téren eddig történt munka, vagy kezdeményezés nem haladt a helyes irányban? Fel kell forgatni temető-talpából mindent és újra kell kezdeni a fundamentumtól az építkezést?

Igazán, nagyon nem szeretném, ha valaki ilyen oktalan és hebehurgya ítélkezést érezne ki az eddigi szavaimból.

Hiszen már maga az, hogy *szervezést* sürgetek, éppen az ellenkezőre mutat. Szervezni csak azt lehet, *ami már megvan*: a derekas munkában már próbát állott, tisztos és nagynevű elődök nyomdokain haladó mai *munkásokat*, s általuk a hangyaszorgalommal és kiváló kritikai készséggel összegyűjtött *anyagot*. A szervezés e már meglevő alapjának megteremtői, holtak és élők egyaránt, mindnyájunk mély, örök hálájára érdemesek. De bizonyára ők maguk tiltakoznának leghevesebben e hála olyatén értelmezése ellen, hogy azt, amit ők maguk is csak kezdeményezésnek, úttörésnek, anyaggyűjtésnek, alaprakásnak tekintettek s vallottak, utódaik — a saját restségük vagy tehetetlenségük palástolására — a befejezett tökéletesség remekének hirdessék.

Nem. Nektünk nemes elődeink munkájából egy homokszemnyit sem szabad engednünk veszendőbe menni — de a legutolsó homokszemnek is meg kell találnunk a maga helyét ama nagy, egységes épülettervben, amelyet — történelmünk vezérlő eszméinek világánál — mi vagyunk hivatva végle-

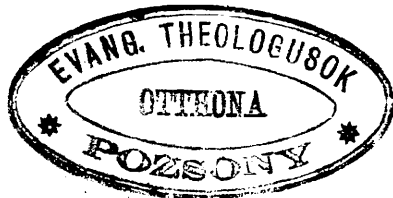
gesen megállapítani és lassanként, nem évek, hanem hosszú évtizedek munkájával kiépíteni. Erről és nem egyébről van szó a szervezés munkájában.

Közelebről megnézve pedig irodalomtörténeti kutatásaink eddigi eredményeit, könnyű felismernünk, mely téreken találunk eddig legalaposabban, legrészletesebben elvégzett munkát — mert ezek lesznek aztán a további szervezésnek a legtermészetesebb fogódzópontjai.

Íróink életrajzainak s műveik könyvészetének terén.

Ebben a két tekintetben, nagyon másodrendű részletektől megvalva, igazán mindent tudunk, amit maig (nem, amit egyáltalában) tudni lehet, hála részben kihúnyt, részben élő és virágzó jeleseink fáradhatatlan bűvár-odaadásának, kritikai éleslátásának, bő és mély ismereteinek. E kettős munkatér eredményei tehát, a továbbiak szempontjából, nem annyira gyökeres revízióra, hanem sokkal inkább csak kritikailag rendszerezett *összefoglalásra* szorulnak, hogy a rájuk építkező tartalmi, eszmetörténeti vizsgálódásoknak ne csak egészen megbízható, hanem teljes könnyűséggel hozzá is férhető fundamentumul vétessenek s mentsék fel a rettenetes sok idő- és energiárlábó adatkeresgéléstől az olyanokat, akik a *gondolatvilágba* szeretnének már egyszer lázas türelmetlenséggel behatolni. Azt a kénytelenséget ugyan, hogy életrajzi vagy könyvészeti adatoknak, sokszor nagyon fáradtságos és aprólékos kritikai kutatással, maga is utánuk járjon, még a legszellembib régiókban dolgozó történész sem kerülheti el esetenként; de a puskaport senki sem szívesen találja fel másodszor és senki sem örvend, mikor utólag rájön, hogy az ő hosszas kutatólázásának eredményét valami eldugott vagy elfelejtett folyóirat, újság, évkönyv, iskolai értesítő stb. lapjain már készen kaphatta volna. Pedig az ilyen bosszantó bal eseteknek — eddigi nagy és szép eredményeink mai, csak nagyon részleges és hiányos összegyűjtöttségében — léptenyomon ki van téve, kivált a kezdőbb kutató.

A továbbkutatás, a mélyebbérés érdekében meg kell tehát csinálni a *magyar protestantizmus irodalmának Szinnyei-jét*, amely egészen speciálisan a mi izagógikus irodalomtörténetkutatásunk céljait szolgálná (egészen természetes s emberileg abszolút megbízhatóságú alap volna rá Zoványi Jenőnek a Theologiai Ismeretek Tárában foglaltatott nagyértékű lexikális munkássága — természetesen a két évtized óta szükségesé vált méltó kibővítéssel). És azután meg kell csinálni a magyar protestantizmus irodalmának *rendszeres könyvészetét*, nem pusztá kronológiai sorrendben (mint ahogy a Szabó-Helle-

branth-féle nagy mű van szerkesztve), hanem a vallásos irodalmi műfajok keletkezési kategóriái szerint (tan, kultusz, éthosz — és az ezeknek keretén belül megkülönböztethető alfajok és vegyes csoportok). Ez utóbbi munka megalkotásának irányítására szerény nézetem szerint szintén Zoványi Jenő volna a leghivatottabb — a régibb egyház- és egyházi irodalomtörténetírói típusnak legnagyobb érdemű és energiájú képviselője a ma élők között — természetesen a segéd munkások megfelelően szervezett gárdája adatván keze alá.

Nem jelenti persze mindez azt, hogy evvel a föltétlenül szükséges és a lehetőség szerint mihamar (legalább is a két régibb korszakunkra nézve mihamar) elvégzendő összefoglaló munkával együtt, egyidejűleg más munkák is ne folyhatnának, természetesen lehetőleg szintén olyan egységes terv szerint. Közülük csak kettőre mutassunk rá egész röviden. Az egyik régi magyar protestáns irodalmunk vallási klasszikusainak új kiadása: az a terv, amelyet a Ref. Parókiális Könyvtárbizottság annak idején szerencsésen eltemetett, de most — a százados jubileum emlékére — a M. P. I. T., sőt néhány más egyházi és egyháztársadalmi testület is (pl. a tiszántúli ref. egyházkerület, Luther-Társaság), úgylátszik, több elszánással és nagyobb tervszerűséggel, életre akar támasztani. Más képen, mint legalább a legnehezebben hozzáférhető standard-work-oknak közkézre juttatásával nem is kívánható, nem is képzelhető el a régi irodalmunk szellemi tartalmába való rendszeres és szervezett elmélyedés, multunk megértésének és átélésének ez a tudományos alapföltétele; míg ez meg nem történik, addig csak egyes, ritka kiváltságos helyzetben levő kutatók fognak *forrástanulmányozáshoz* juthatni, mások — talán éppen eszmetörténeti kutatásra hivatottak —, el lesznek zárva annak legelemibb lehetőségétől is. A másik, ami nagyon kívánatos volna: e klasszikusoknak minél intenzívebb beillesztése a theologiai oktatásba, lehetőleg rendszeres szemináriumi munkásság alakjában, de mindenesetre az ifjúság spontán érdeklődésének és önmunkásságának fölkeltését célozva. Ennek elsőrangú lelkipásztorনেvelő jelentőségét, többször hivatolt évmegnyitójában igen szépen kifejtette Pruzsinszky Pál — én még csak azt jegyzem meg, hogy irodalom- és eszmetörténeti kutatásainknak idővel a leghivatottabb és legpompásabban irányítható segédműhelyeivé éppen a theologiai szemináriumok lehetnének. Minden eddigiekből következik az is, hogy a református tanterv megkívánta külön „*irodalomtörténeti*“ oktatást is csak ilyen rendszeres forrástanulmányozási, szemináriumi alapon lehetne egészségesen megoldani. Mert így az

irodalomtörténet-szolgáltatta tartalmi eredmények, eszmei világo sságok szervesen, önmaguktól illeszkedhetnének bele a magyar protestantizmusról való történelmi tudásunk és akadémiai előadásaink egészébe. Máskülönben pedig az egész „egyházi irodalomtörténet“ nem lesz egyéb, mint életrajzi és könyvészeti adatoknak száraz tartalmi kivonatokkal és többé-kevésbbé szubjektív jellemzésekkel fölkevert kalendáriumszerű nyersanyaga, amelyet fölemésztetlenül, holttetemként hurcol magával — amint eddig hurcolt — a „tankönyv“, vagy a „studium“ („kurzus“) egy rettentő fejezete. — — — esetleg egy kövér és díszes, arany-saroknyomású külön „parókialis“ kötet.

E nagy munkaszervezet ^{*} megindítása — ismétlem —, egyesegyedül a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságra vár. Vár pedig annak nem ad hoc összekoppanó bizottságaira, hanem egy *állandó történelmi szakosztályára*, amelyet egyéb, más feladatai szempontjából épp ily fontos szakosztályokkal együtt már régesrég meg kellett volna szerveznie, az egyes munkaágak rendszeres művelése s az irántuk való tudományos és közéleti érdeklődés céltudatos, szívós ébrentartása érdekében.¹ Elvégre meg kell már egyszer szünnie annak a szerencsétlen állapotnak, hogy örökösen csak tragikus gesztusokkal mutogassunk nagy céljainkra és kötelességeinkre s erélytelen könnyeket hullassunk eszközeink és eredményeink gyarlóságai fölött. Vagy akarjuk komolyan azokat a célokat és kötelességeket, vagy nem. Ha igen: lehetetlen, hogy e komoly akarás *igába* kényszerítése: a *szervezés*, a szent akarat hevétől szított tervszerű munka lépésről-lépésre közelebb ne vigyen hozzájuk. Ha *nem*: akkor aztán persze megértjük, miért forgunk évtizedek óta egyre csak körbe-körbe egy száraz pusztaságon, mint a Mefisztó hasonlatában (Faust, I. r. II. 6.) emlegetett jámbor lelkes állat és miért nem tudunk soha előbbrejutni. Hiszen a *nemakarásról* rég megmondta a magyar népbölcsesség, mi a vége. S mi annyira hozzátörőd-tünk már, hogy én magam is félek, a jelen írásomban foglaltatott (tudom, olykor hosszadalmas és nehézkes) jámbor óhaj-tások és elmélkedések sem találnak majd egyébnek minősít-tetni egyszerű — nyögésnél. Ami különben még egyáltalában nem lenne baj, csak a visszhang legyen különb, amelyet kelteni szeretnének.

Historicus Literarius.

¹ E szakosztályok megszervezésével a Társaság *épp oly teljes joggal mondhatná ki Akadémiává való átalakulását* (mondjuk a Bethlen Gábor vagy az Apáczai nevével ékesítve), mint nemrégiben Szent-Istvánék. Erre különösen alkalmas lenne a jubileumi esztendő.

APRÓ KRITIKÁK.

Muraközy Gyula: Emberélet. Singer és Wolfner bizománya. Budapest. 1917.

E könyv írója közülünk nőtt ki és szolgálata, meg eszményei révén most is közénk tartozik. Eddig csak egy pár meleg, komoly költeményét és mély hitre valló, szépen megírt meditációját olvastuk. Most megjelenik az irodalom nagy Stadionján, eszményisége, fiatalsága és ereje teljében. Jól esik ott látnunk őt, olyan adományokkal ékesen, amelyek nemcsak hogy nem kívánják a családtagok és a dédelgető baráti környezet nöttető szeretetét, hanem követelik a magas és komoly kritika igazmondását. Örülünk, hogy valahára tehetségeink közül valakit nem emelni és kárpótolni kell, hanem próbát tenni és megítélni. Könyvében legelőször is az az egysúly lep meg, amely költői vénája és mőgondja, szinte azt írtam: esztétikai hitvallása, illetve világnézete között van. Minden novellája tele van színnel, hangulattal, mély poézissal, de azért mindenik annyira öntudatos alkotás, mintha szerzőjük először megálmolta volna őket s azután egy esztétikai program szemléltetésére példakul szerkesztette volna meg. Elbeszélései közül mindenik bensőbb valójában egy probléma, amelyet az élet szimbólumaiban akar nem is annyira megoldani, mint inkább csak felvetni és beállítani.

A *kanári* címűben az érdekl, hogy az önző szeretet mint áldozza fel a maga tárgyát azzal, hogy lassankint elpuhítja és az életre, a kockázatra képtelenné teszi: Eliz vén leány marad, mert szülői annyira szeretik, hogy sajnálják férjhezadni s ez a szeretet lassankint belőle is úgy kiöl minden határozottságot, hogy nem mer kiröppenni véletlenül kinyíló kalitkájából. Az *Öt frank történetében* az izgatja, milyen végzetet hoz az egyenes és nyílt férfiúra a női lénynek az a vonása, hogy sohasem tudunk misztériumába egészen bepilantani és eldönteni: a kacérság-e, vagy a szentség-e az igazi lényege. *Kis Pál vétke* egy novellába átírt tanulmány arról, hogy egyszerű lélekben milyen komponens támad az

önzés és az ösztönös becsületesség összeütközéséből s mi-képen fogamzik meg a bűn olyankor, mikor két jószándék kollízióját ki akarja valaki kerülni. A kis Rosenberg-fiú paca-lista drámájából elibénk mered az a kérdés, hogy az élet sokszor erősebb, mint a morál, mert a morált gyenge emberek csinálják, az élet etikája pedig erős isteni indulatokra számít. A Podraszky története — mintha Mikszáth iratta volna meg Thury Zoltánnal —, arról szól, hogy az étellel dacos hadban álló és világát a maga kényére alkotó zsarnokot miképen fogja körül és teszi ártalmatlanná a körötte kiképződő hazugságrendszer. Az István báró és Margit esetében (Mikor a hídon találkoznak) azt szemlélteti az író, hogy az élet nagy, megrázó válságaiban mint hull le rólunk a külső ember, hogy belső, igazi énünk napvilágra kerüljön s ez a lemaszkolás milyen meglepő, végzetes eredményeket tár fel. Szerzőnek annyira főtörekvése ez a probléma kedvéért való elbeszélés, hogy néha magán a mesén is erőszakol egy kicsit, csak jobban lássék a kérdés, mint ahogy a zoologus lecsiszolja a kristályt, ha közepébe egy ősvilági lény fagyott bele, nem törődve kristallografus kollégájának rosszaló fejcsóválásaival. Példa rá a *Ladivér Illyés vétke*, vagy a *Kardos Miksa családja*, amelyek érték dolgában a többiek után következnek.

Azonban ez a törés csak a mesemondásban látszik s ott is csak pár helyen, de költői nyelve, hangulata mindenütt folyamatos és zavartalan. Szinte nélkülözzük az ifjúság szer-telenségét, a fantázia embaras de richesse-ét és szeretnének felsóhajtani: ilyen fiatal s máris olyan higgadt! Vannak hason-latai, amelyek felfedezésszámba mennek, pl.: „hajából lágy, finom illat áradt ki, amely csak az első percben érzik, mint a vadrózsa illata“. Vagy: „Lizike mellett — mint kámzsás, lehajtottfejű barátok — néma processzióban vonultak el az évek“. — Még csak egy különös benyomást jegyziünk le. Talán ez az egyetlen könyv szépirodalmi olvasmányaink között, amelyben a humornak semmiféle nyomával sem találkoztunk. Nincs benne sem tréfa, sem szarkazmus, sem ironia, sem komikum, sem humor, még ötlet sincs olyan, aminek csak ötlet volna a célja. Valami tudományos, szinte azt mondhat-nám, liturgiai komolyság uralkodik a könyvben. Ez mutatja, hogy mennyire szent dolog a szerzőre nézve a művészet temploma. Áldozni jár oda és nem mulatni. De azért kár, hogy komolysága átragadt az alakjaira is. Pedig sokszor tapasztaltuk, hogy éppen az ilyen fenékgig komoly lelkekből kiváló humoristák lesznek.

R. L.

Luther jelleme. Korunknak *Köstlin* mellett legnagyobb Luther-tudósa: *Walther* Vilmos rostocki tanár írta meg a reformáció jubileumára. Megjelent már 2. kiadásban Deichert lipcei cégnél. az „Allg. Ev. Luth. Konferenz“ kiadásában, „az evang. keresztyéneknek“ ajánlva, 214 lapon. Ára kötve 4 márka. Bevezetésében helyesen indul ki abból, hogy a nagy német reformátor élet- és jellemképe maig is ingadozik a történetírásban. Szeretik, vagy gyűlölik. Alig van két olyan mű, mely egyeznék Luther fény- és árnyoldalainak feltüntetésében. Példák rá *Köstlin* és *Kawerau*, vagy a katolikus táborban *Döllinger*, *Janssen*, *Denifle* és *Grisar* történeti jellemrajzai. Pedig kevés nagy emberről vagyunk annyira tájékozva, mint felőle. Iratainak nagy tömege, több ezerre menő levele és bizalmasabb asztali beszélgetései (tőle, vagy másoktól) alig férnek el Luther iratainak nagy weimári összkiadásába, mely valószínűleg meghaladja a 70 kötetet.

Hibáiból szerzőnk semmit sem hallgat el. A finom lélek-búvárnak valódi vituozitásával mélyedett el a reformátor élet- és jellemképeinek vonzalmat vagy ellenszenvet kiváltó nagy ellentéibe és azok harmonikus kiegyenlítésébe. Nevezetesen 315 forráshellyel beigazoltan föltünteti 6 fejezetben az ő nyíltszívűségét és igazlelkűségét, önzetlenségét, alázatosságát s mégis öntudatos határozottságát, bátorságát, mélységes kedélyét, önállóságát, rendíthetetlen istenhítét és szenvedélyességét. E tulajdonságainak megítélése dolgában már ő maga találóan így jellemezte kora ellenfeleit: „Was an uns böse ist, das nützen sie aus, des andern guten geschweigen sie“. Szerzőnk szerint Bach hangművészetéhez hasonlóan Luther egyénisége is az ellentétes tulajdonságoknak valóságos konglomerátuma. Természeti képességeire és személyes élményeire vonatkozik a jellemnek az a Kant-féle meghatározása, amely szerint azt minden ízében meg kell szerezniünk s amelynek kialakulására döntő epokális életmozzanatok vannak befolyással. Ilyen Luther életében az ő eddigi multjával való szakításával 1505-ben a kolostorba való belépése s 1530-ban a hitből való kegyelmi igazságosság megtalálása, ami egyúttal azt igazolja, hogy élet- és jellemképe teljességgel vallásilag van meghatározva. Egy benne a vonzó és föltűnő és ez az ő gyermek-, ifjú- és férfikorának teljes és ép harmóniája, ami úgy az ő bensőséges tiszta családi életéből, mint hatalmas küzdelmeiből tűnik ki. Mindig gyermek volt abban az élénk fogékonyságban, amellyel istenországa javait fogadta, mindig ifjú maradt a minden jó, szép és igaz iránti szeretetben, igazi férfi lett a Krisztusban s érett és erős a küzdelemben s végül mindvégig

megőrizte a léleknek ama nyugalját, amely az öreg embert ékesíti. Jellemének ez a természeti, erkölcsi, egyenes és őszinte német s komoly, derült oldala vívta ki egy Lessing, Goethe, Herder, Ranke, Carlyle s a későbbi kath. Döllinger csodálatát.

Nyílt őszinteségére és igazlelkűségére, mint egységes alapvonására, vezetendők vissza összes jellembeli tulajdonságai, amelyekkel mint igaz német ember, sőt próféta, alaposan ismerte és találóan jellemezte kora ángliusait, franciáit és taliánjait egyaránt.

Bámulatatos az ő igénytelensége. Még a házasság iránt sem volt vágya. Sem szerelmes nem volt, sem érzéki szenvedély nem lakozott benne. A kath. cölibátussal szemben akarta tényleg is a házasság szentségét beigazolni. Nem volt érzéke „az arany és pénz“ iránt, sőt a világi hiúság sohasem bántotta. Személyét jelentéktelennek tartotta s mindene volt a Krisztus és az ő evangéliumának szolgálata. Ez az alázatossága még irodalmi munkásságára is kiterjedt. Szívesen látná „iratainak elégetését“ és csak a szabad akaratról szóló művét s a kátét tartotta jó munkájának. Imponáló az Istenbe vetett rendíthetetlen hite és az erkölcsi törvény iránti engedelmessége, amelyben határozott magaviseletet árult el, sőt bizonyos „Luther-dacot“ mutatott. E ponton engedékenynek éppen nem mutatkozott, ha „ördögökkel telve is volna a világ“. A veszélyek és szorongattatások idejében is a gondviselő Istenre bízva ügyét, felkiálthatott ekképen: „Erős vár a mi Istenünk, legjobb fegyver s védelem“ — és „Testet, hírt, nevet, kincset nőt, gyermeket, hadd vigyék tőlünk, velük mit sem veszünk: mennyországunk megmarad!“

Hogy Luther a maga viaskodásaiban és küzdelmeiben nem volt mindig tárgyilagos, Walther is elismeri. De haragja soha az embereknek, hanem a bennük lakozó gonosznak szólt. És aztán ne feledjük, hogy ú. n. „grobianus“ korban élt, amelyben „tuskókat kellett irtania és köveket hengerítenie“. Egy Melanchthon és Zwingli engedékenységét és békülékenységét nem ismerte. E tekintetben Kálvinnal rokon, de annak gyakorlati szociális érzéke nélkül. Különösen hajthatatlan volt, ha Isten, vagy Krisztus ügyéről és az ő írott evangéliumáról volt szó. Mint szónok és lekipásztor is kiváló. Egész homilétikát és cura pastoralist lehetne az ő mondásai-ból összeállítani. Példának okáért milyen modern az egyházi szónoknak adott az a tanácsa: „Schnell hinauf (már t. i. a kathedrába), mach's Maul auf, Hör' bald auf!“

Azt hisszük, hogy *Walther* találóan rajzolta meg Luther

élet- és jellemképének valódi lényegét, maradandó magvát, főleg Isten és Krisztus hű és igaz szolgáját, az egész embert s a valódi német prófétát. Igazi „Vorwärtsbeweger des Christentums“, kinek az Úr legnagyobb tanítványai: egy Pál apostol, Augustinus, Assisi Ferenc, Kempis Tamás, Zwingli és Kálvin, Spencer, Zinzendorf és Schleiermacher között van a helye.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátvás.

Parókiáról a lövészárokb. Írta Arany Dénes református lelkész. Kiadja a Szlavóniai Magyar Újság. Eszék. 1917. Ára 3-30 K. A tiszta jövedelem a Kálvineumé.

Ismét egy könyv, amelyik érdekel és gyönyörködtet. Fiatal református pap írta, aki a háború hírére felcsapott katonának s végigküzdötte a nagy orosz offenzívát. Nem a pap érdekese a könyvben; reá csak az utolsó, meleg kis rajz vonatkozik; hanem az ember és az író. Az ember annyiban, hogy írásaiból minden fiatalos, katonás nyersség mellett és mögött egy mélyérzésű, meleg, megértő szív dobogását érezzük ki. Ez a szív az őszinte, igaz szeretetnek láthatatlan fluidumával árasztja el alakjait és világát. Ez aranyozza és szépíti meg jókedvét és változtatja át vidámságát humorrá még ott is, ahol már a kaszárnyák harsogó nevetését véljük a távoból hallani. Az író pedig érdekel azért, mert minden gyakorlatlansága mellett is izmos tehetséget árul el. Embert látni, élő alakot megrajzolni, sorsfordulatokat könnyedén bezúdíítani már tud. Könyvének van hangulata és varázsa. Egészen sikerült dolgok: Hósipkám szomorú története; Csak az a shrapnell ne volna; legkevésbé jó: Egy éjszaka a Kárpátokban. Egy leendő kamaraénekes hangja, amelyik most még diákcéttusból harsog ki.

JELEK ÉS MAGYARÁZATOK.

Arany és Tompa. A magyar irodalomtörténetnek jubileumi éve az 1917-ik esztendő. Legnagyobb költőjének, Arany Jánosnak s a legnagyobb református papköltőnek, Tompa Mihálynak születési éve óta századszor fordult meg az idő kereke. Reméljük, hogy ez a két dátum nem fog áldás nélkül tovasuhasni még a mi életünkben sem. pedig mi hajlandók vagyunk gondolat nélkül elvándorolni a nagy mérföldmutató kövek mellett. Talán szemébe nézünk annak a kérdésnek, hogy mi volt a magyar irodalom akkor és mi most; mi volt a magyar protestantizmus kultúraalkotó ereje akkor és mi most. Boldogan aranyló korszak, amikor a magyarság volt az irodalom lelke és az irodalom volt a magyarság lelke. Nézzük végig, mivel gazdagította a magyar szellemet Tompa, ez az áldott szavú regélő, ez a prófétai erejű jelbeszélő, ez a vidéki magyar romantikus, aki kikönyökölve parókiája ablakán, a magyar levegőnek olyan hősi alakokkal rajzó délibábjaiba bámult bele, amelyek ott lebegnek hegyeink és rónáink felett jó ezer éve, de először csak neki volt szeme meglátni azokat. A magyar Pán, akinek tilinkójára kirajzottak a források, a pagonyok magyar tündérei, lebocsátkoztak a romok repkénykoszorús nemtői, táncba kezdett a fenyérek villiserege, megmozdultak és érezni kezdetek a virágok, hogy eljátszódják apró tragédiáikat. Mikor befordult az ablakból s felöltözött papi atillájába, egyszerre magyar Herderré lett. a tiszta, szabad erkölcs világosfejű prédikátorává, akinek hitét a nyári napok szárító világossága hevítette ki, hogy rajta keresztül nagy történelmi emlékek távoli bércei tiszta vonalakban merengjenek át. Mikor pedig fennvirrasztott a szenvedés lámpája mellett, minden idegszála gyötrelmes, egyetemes emberi fájdalmak lappangó tűzében sercegett, mintha ő volna az a szövétnekdarab, amelyben belső, láthatatlan tüzet fogott az embert maga alá temető világromlás rettentő nyomása. Köz-

ben a tűnő ifjúság ritkuló, elhaló akkordjaiban gyöngyözött fel belőle a pataki diák nótaserege s lassan behavazódó, legörnyedő alakja úgy vonul ki az életöröm színpadáról, mint ahogy egy búcsúzó kurucdal hal el a máramarosi hegyek között. Papságában igaz, hogy költő volt, de költészetében igazi pap. Komoly, feketearcú táltos, aki lángot gyújt, napba néz, áldozati füstök illanó alakjaival benépesíti a völgyek híves csendjét s nem nyomorult bonc, ki a belekben turkál, a tömeg óhajtasaira lesve s közben csak a pecsenyeszagra figyel. Nem olyan volt, mint a maiak.

És Arany? Egy emberöltő alatt olyan gazdaggá, olyan széppé tette a magyar nyelvet, hogy századok alatt sem fogják tudni elrontani a modern kontárok. Akkora művészi örökséget hagyott, hogy még mindig nem tudjuk eltékozolni. Magyar mitológiát teremtett, mert érezte, hogy a történelmet a mitologia emlíje táplálja: minden korszak hőse sárkántejtel izzik. Uranos gyermekeinek a „szélesmellű“ Gea a dajkája. Felfedezte a magyar szellemi életben a *mélység* dimenzióját; nemcsak a történelmi mélységet, mert ebben Vörösmarty is elég mélyre ásott — igaz, hogy Arany túlment rajta, le egészen a formáló őstüzekig —, hanem az erkölcsi mélységet is: a magyarság szellemi alkatában feltárta a gránitelemeket: az igazság, a becsület, a kötelesség, az egyszerűség, keménység és hűség rétegeit. Aranyban a magyar lélek kivirágzott és saját termésében felfedezte önmagát, mint ahogy a szőlőtőke a bor lelkében tudja meg, ki ő, mit ér és miért van. Költő volt, de költőségében a magyarság legnagyobb jóltevője és legnagyobb nevelője. Honszerző volt, mert az égi dolgok birodalmában elfoglalt egy nagy darabot a mi számunkra. Civilizátor, mert belepolgárosított nemzeti mivoltunk eszményi világába s kényszerít, hogy olyanok legyünk, aminőknek ő látott minket. A legkülönb kultúraalkotó eszköz mégis csak a lant. Az igazi lantos szavára a vadak megszelídülnek. A modern Arionokat éppen az jellemzi, hogy szavuktól az emberek is megvadulnak. Elbestiálizálás — ez az új művészet; megemberesítés: ez a régi. Íme, a magyar irodalom régen és most!

A protestantizmusról talán nem is kellene most beszél-nünk, annyira a magunk ügye. A nagy magyar renesszánsznál a protestantizmus fel volt olvadva a nemzeti kultúrában. Az egyház csak a mélyben rejlő, láthatatlan sporangium volt; virága ott nyílt a nagy nemzeti tavaszban, beleolvadva, elelegyedve, az alapszínt megadva. Kazinczytól kezdve Gyulai Pálig, az első kezdettől a dogmatikus betetőződésig a legtöbb

nagy ember protestáns; alig négy-öt nem az (a Kísfaludiak, Vörösmarty, Eötvös). De ennek a protestáns színezetű nemzeti kultúrának az eltolódásával odalett a protestantizmus döntő befolyása is. Már nem a mi kollégiumainkból kerülnek ki a vezérek, hanem a pesti községi (szinte azt írtam: hitközségi) reáliskolákból s akik tőlünk kerülnek ki, azok is olyanok, mintha amott tanultak volna. A katolicizmus külön szervezkedik és úgy próbálja elvesztett pozícióit visszaszerezni; a protestantizmus (pedig most is ezen a talajon születnek az igazi talentumok) nem tudja megtartani, nagyraövelni, táplálni és foglyulejteni saját gyermekeit, tehát azok kikérik és eltékozzolják atyai örökségüket, azután pedig mennek a — vályúk felé. Néha-néha hazasóhajtanak, de sóhajukat elnyomja a frère et *cochon*-ok zsvaja. Az atyai ház minden ő kincsével áll üresen, elhagyottan, kincsgarmadáival, ragyogó oltáiraival, szétfoszlott tömjénillatával: Oltárok — papok nélkül...

Arany János Nagyszalontán. (*A kis nótáros.*) Az Úrnak 1842-ik esztendőjében, egy locsogós februáriusi napon, gyékényfedelű kocsii állott meg a híres és nevezetes debreceni főiskola nyugati kapuja előtt. A szénaülésről egy erősen barna ember hámlott ki irhás bundájából, névszerint Fekete Mihály esküdt és belső ember Nagyszalonta nemes városából. Otthon barna mivolta miatt ugyan cigányesküdtnek hívták, de bizony csak a hátamögött, vagy olyankor, amidőn jókedvű társaságban ő is tódította a vidámságot, lévén maga is nagy szer a tréfálkozásra. Azonfelül azonban rendes ember, tekintélyt tart, amint instancia írogatóhoz és földmérő emberhez illik. Most is nagy dologban jár. Diákot visz a szalontai partikulába (kis gimnázium). Viszi pedig a kollégium egyik szemefényét, a theologiai kandidátust, tudós és tiszteletes Szilágyi István uramat rektornak. Az új rektor munkáját, az „*Ékes szókötést*“, éppen akkor jutalmazta száz arannyal az Akadémia és Isten kegyelméből ezután is egyéb nagy dolgot vala véghezviendő e nemes városban. Eszköz lett a gondviselés kezében, hogy Szalontára soha el nem múló dicsőség háromljké oáltala.

Szilágyi tiszteletes uram megtette az exitást a rektoriára kimenő diákok szokása szerint, borozó vacsorán búcsúzza pajtásaitól. Koncz Gáspár, a híres szabó, remekbe megcsinálta a tudós ifjú ember attiláját, így hát kellőképen nekikészülve, útnak eredhetett Szalontára. Az este, mikor megérkezett, az újonnan megválasztott presbíterek tiszteletére nagy vacsora adódott a tiszteletes, szent eklézsia részéről.

Innen, mint belső ember, az új rektor sem maradhatott el. Meg is jelent, fényes attilájában mutatva be magát az egyház véneinek. Itt került valahogy a *kis nótárus*, bizonyos Arany János nevű göndörhajú, hallgatag ember szomszéd-ságába. Szó szót öltött, a csendes ember is beszédesebb lett, mikor megtudta, hogy oly nagy férfiú ül mellette, aki literátor s az Akadémia arannyal méri munkáját. Ki is sütötték, hogy együtt taposták Debrecenben, mint vércsediákok, az auditórium padlóját... Míg így csöndesen beszélgetnek, jön a város cselédje egy reneteg nagy tálóriás lencsével s kellő illendőséggel kínálgatódzik. Nem lehetett ezt a nagy beszéd miatt észrevenni. Azért bök egyet kezével a vendég hátán és szerencsésen végig is önti véle a tiszteletes rektor úr remekbe-készült vadonatúj attiláját. Szilágyi kétségbeesve kifakad, de a jó ember megvigasztalja:

— Sohase búsuljon tiszteletes uram! Nem vagyunk itt szegény helyen. Van még ott több lencse is, ahonnan ez került!

No, hanem az attíla tönkrejutása árán is, az ismeretség megvolt a kis nótárussal. A rektori szoba a partikulában, amit mostani nyelvvél algimnáziumnak mondunk, ősidóktól kezdve gyűlőhelye volt a város előkelőségének, ahol a napi dolgokat meghányták-vetették, de meg ott volt a templom körfalának a közepén a néhai egyházi granárium, ahol a víg cimborá, Péchy Lajos árulta a vasedényeket, ahová napjában kétszer is bekukkanni illő, sőt kötelessége is volt mindenkinek, aki akár az egyháznál, akár a városnál belső ember volt.

Szilágyi rektor úr éppen e jeles vaskereskedőnél járt kosztolni, míg a felesége pünkösztkor el nem halálozott. Ezután a kis nótárushoz megy élelemre, havi nyolc pengő forintokért. (Aranyt Szalontán közönségesen kis nótárusnak hívták.) Itt is maradt egy esztendeig, amíg Szalontáról el nem távozik.

Lassan így szövődött a barátság a kis nótárus és a rektor között. Az erősbeszédű Szilágyi győzte szóval, Arany meg hallgatással. Arany művészi: szobrász- és színészalmai rettentő kudarcot vallottak, megtörve jött vissza szülőföldjére, ahol csak nagy ügyel-bajjal tud a kis nótárusságig vergődni. De bár meghallgatta Szilágyi nagyratörő irodalmi álmait, maga igen keveset beszélt az irodalomról.

Egykor ő is ábrándozott róla, de most már, mint rég eltűnt szép álmra gondolt vissza, szomorú lemondással. Nem akart semmi egyéb, csak pontos nótárus és családjának élő ember lenni, hiszen komédiás mivoltával kétségbeejtette szü-

leit, tönkretette apjának abbéli reménykedését, hogy valaha mint prókátor kikeresse az Arany-nemzetség jussát és elvitatott nemességét s ő, a család esze, szemefénye, mint vándorkomédiás került haza.

A szalontai egyetlen literátorral való társalkodás szinte észrevétlenül lassú, de mégis nagy hatással volt reá. Szilágyi tudta róla, hogy azelőtt sokat írogatott, mint verselő, régebbi sírirtatai és tréfás versei révén poéta hírében is áll, így aztán régi jó szokása szerint, ha valami jó könyv került a kezébe, azt kéretlenül Aranynál hagyta. Arany bosszús is volt először a tukmalásért, de azért az egyikbe is, másikba is belemélyedt. A horog ki volt vetve.

No meg aztán következnek a vidám névnapok. Például mindjárt a rektor úr névnapja, ami vigadnivaló, jó téli időben, karácsonyra esik. No, már pedig literátor embert versben és ékes prózában elegyest illik felköszönteni. Nálam van Arany eredeti kézírata, az a nagy levél, amit a város cselédje vitt az ünnepelthez, kellő tisztelettel adta át neki, míg a kis nótáros, mintha semmiről sem tudna, csöndesen meghűzódva ül az asztalnál. Az ékes prózával és verssel elegyes névnap köszöntő címe: *Lelki szeméthordó lapát*, vagyis üdvösséges elmélkedés arról, hasznos-e az embernek magát lekapni?

E versben, valamint az öreg nótáros tiszteletére (ez tudnillik a főjegyző), ugyancsak Aranytól írt Szent Péternek Borbély Pálhoz küldött első levelében, ami szintén névnap köszöntő, megvan rajzolja az egész vidám baráti kör, ahol Aranynak, a komoly nótárosnak, teljesen kivirított a jókedve.

Ott ül az asztalfőnél az öreg nótáros, Borbély uram, aki ugyan nagy sóhajtozások közt végezte munkáját, Arany-nak kellett érte is helytállani, de a mulatozásnál ám az elsők közt volt mindig. Arany szeretetreméltó kollégialitással így zeng róla:

Úgy hallottam, jól megy fejed dolga,
Bár nem úr vagy, hanem olyan szolga.
Kinek ura légió, mint tenger . . .
Ámde nagy kár volna elcsüggedni,
Tüske körül szoktak vackort szedni,
Ha semmid sincs, van szép szabadságod,
A papiros rongyát körülvágod.
És mikor magad vagy egy szobába,
Az igazat megmondhatod vaktába.

Ott üldögel Péchy Lajos a vasárús, akit rengeteg módon maga Arany leplezett le, még pedig saját boltjában. Volt ott ugyanis egy zárható vakablak, amit igen nagy gonddal csukott

el mindenkor a kíváncsiak szeme elől, azt állítván a kérdősködőknek, hogy ott tartja legfontosabb levelezéseit. Arany egyszer véletlenül toppant be boltjába, íme ott áll Péchy a titkos levelező-ablak előtt, éppen a jó érmelléki bakatorból hajtogatott föl két-három kanálnyit. Szerette volna Péchy uram lopva vissza bedugni... késő iparkodás... Azontúl rájártak vendégei a finom bakatorra e kegyetlen kijelentéssel: „Adsza csak ide azt a fontos levelezést!” Arany versében ez okon rögtön ki is nevezte több tudós társaság levelező tagjának.

Zwikkell József, kirurgus az egyedüli orvos Szalontán, szinte eredeti ember volt a maga nemében. Nagy, komoly arcával tréfából iszonyúan tudott hazudni, úgy hogy hallgatói majd kétfelé dültek. Különben pedig becsületes agglegény volt, vidám borivó cimborá.

Arany egyik legkedvesebb barátja Rozvány Endre volt, akit Arany szűz Rozvány Endrének nevezett, akivel a Rozvány-családnál, mikor ott nevelősködött, éveken keresztül együtt lakott. A zömök, barna, hadaró beszédű, szép férfiú igen szerette a szemrevaló vászoncelédeket. Innen volt szűz mellékneve. Hogy Arany mennyire kedvelte, mutatja, hogy halálakor egy szép verset szentelt emlékének.

Hát még Zsugovics Demeter, a görög város (a piac egyik házsora, ahol görög boltosok árulgattak) görög boltosa, aki szörnyű latinsággal ugyan, de folyékonyan beszél deakul, ezért klasszikus Demeternek hívta Arany. Tisza Lajostól, a híres adminisztrátortól, vadászat közben egyszer azt kérdezte: Magnifice domine, bombardivisti ne leporem? (Méltóságos uram, nem löttél nyulat?) Mire Tisza Lajos így válaszolt: Non bombardivi, amice Demetrie! (Nem lőttem, Demeter barátom.) A lő ígét így akarta a jó görög a tőle csinált latin szóval kifejezni.

A legszótalanabb volt e vidám társaságban Pap Imre, vagy amint Arany János tréfásan nevezte: „Morgalmas Pap Emere“. Úveges boltos volt, szerénységéért kedves cimborája a szalontai kis társaságnak. Tünetlenyes, mély basszushangja volt, ha beszélt, azt is mély zúgásnak hallotta mindenki. Ha pedig énekelt, megrendült a ház, az emberek ijedten kapták fel fejüket, mintha a debreceni öregharang kondult volna meg fölöttük. Innen a „morgalmas“ név.

Ilyen vidám társaságban élt a kis nótáros. Itt teljesen jól érezte magát. A komoly, szótalan nótáros sohase volt elrontója a jónak: „Igyad a bort, rugjad a port!“ szokta volt mondani, de úgy mulatozásban, mint a boritalban mértéket

tudott tartani. Még jókedvében is mindig méltóságos volt, az ő körében a multság sohase fajult rakoncátlansággá.

A literátor Szilágyi mellett így szólalt meg újra műzsája a két névnapi verses köszöntőben. Mindakettő kiadatlan, de értékes emlék, a szalontai társaság vidám fotografiája és egy végképen elnémult költői tehetség újból való megszólamlása. Igaz, hogy e versekből senki sem olvasta volna ki a nagy, világgraszoló poétát. Egy elavult költői iskola, a Dugonics, Gvadányi-féle élcelődés és nyelv visszhangjaképen jelenik meg e két költemény, de első lépése egy nagy költő útraindulásának. És mily nagy szerencse, hogy Szilágyi éppen ezidőben tukmálta rá a Lemouton-féle angol nyelvtant, ami latinul volt írva. Arany Rozványéknál nevelő korában sokat olvasott, fordított is a németek nyomán Shakespeareből, de az angol nyelvet e könyvből tanulta meg és most már eredetiből fordítgatott. Először csak cél nélkül, de már ezzel is szinte öntudatlanul rálépett az írói pályára. Szilágyi Máramaroszigetről, ahová tanárnak került, egyre-másra küldi néki a görög klasszikusokat. Ez időben nem is olvas egyebet, mint görög klasszikust és az angol Shakespeare-t. Homer legkedvesebb költője, kinek költeményei — szerinte — tejjel-mézzel folyó népi költemények.

Alig három év múlva, mikor Szilágyival megismerkedett, szatirikus époszba kap, ugyanekkor a Kisfaludy-Társaság pályadíjat tűz ki vig époszra, Arany hirtelen befejezi és beküldi az „*Elveszett alkotmányt*“ s meg is nyeri véle a huszonöt aranyat. Mint tréfásan maga mondotta: „Osiklándta a huszonöt arany!“ Látott ő már olyat Szilágyiban, aki bőven nyert aranyakat, hátha ő is megnyeri, legalább tudni fogja, mit érez ilyenkor az ember.

Már kész író, egy csapással országraszoló hírt, nevet Toldija szerez néki, mikor e művéről mindenütt csak elragadtatással tudnak beszélni. Megtörténik ez rövid négy esztendő alatt, Szilágyi szerencsés ösztönzésével . . . Hanem nem szabad megfeledkezni Fekete Mihály urantról sem. Mert ami igaz, az igaz: ha ő ki nem hozta volna Szilágyi István rektor urat Szalontára, ki tudna ma Toldiról és a kis nótáros egyéb munkáiról. Ezt vallotta mély meggyőződéssel maga Fekete uram is teljes életében és fölötte elkeseredék, ha valaki ezt néki elhinni nem akarta.

Gyöngyösy László.

A Huszadik Század és a Pesti Hirlap. Nem azért került ez a két név egymás mellé, mert egymás mellett vannak, hanem azért, mert szembekerültek egymással. Az történt

ugyanis, hogy a Légrády-cég kiadta a Móricz Zsigmond új regényét: *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* s most, mint kitűnő üzleti szellemű cég, igyekszik a portékájának minél nagyobb reklámot csapni, amaz új igazságnak hódolva, hogy minél jobb a bor, annál nagyobb cégér kell neki. Az apróhirdetés — nem is olyan apró, mert önköltségi árról van szó — elmondja, hogy ebben a könyvben a „nyírségi tél tündéri zuzmarája, a nyírségi Balázs-nap duhaj muzsikája, a nyírségi nemes úrivilág kicsattanó hév nagykedve láttán az olvasó boldog percek szárnyán száll vissza a kedves, a drága, az úri multba“. Ennek olvastára felette igen megháborodék a Huszadik Század az ő elméjében és felemelé az ő búsulásának szarvát Efraim. illetve a Pesti Hirlap ellen. Kemény szavakkal feddi meg kollégáját és fajrokonait azért, hogy olvasóit, akik pedig a „magyar értelmiség“, a mívelt polgári társadalom köreiből kerülnek ki, ilyen álromantikával akarja megmetyelyezni s egy „letűnt kor és a vele sülyedt nemzedék bomlási termékeinek illatával részegíti meg s ideállá emeli a magát, fajtáját pusztító, sírvavigadó, korhelykedő, nagybögőbe ugró, cigánydirigáló, parlagi nemes vadat“ (illetve vad nembest). Ebből a családi pörpatvarból minket az lep meg különösen kellemesen, hogy a Huszadik Századdal szerencsénk van egyvéleményen lenni anélkül, hogy *mi* változtunk volna meg. (Nem Móricz Zsigmondra nézve, mert az ő könyvét még nem olvastuk, hanem egy fontos elvi kérdésre nézve.) Mindig mondtuk, hogy az irodalom és a művészet nemcsak esztétikai célt szolgál, hanem esztétikai síkban gyakorlati, nemzetnevelő munkát végez: ideálokat termel, amelyek az életet formálják. Ezért hangsúlyoztuk, hogy az irodalmi alkotások *etikai* megítélés alá esnek s nem tudtuk gyönyörködni olyan műalkotásokban, melyek a nemzetrontás és az erkölcsi dekadencia baktériumait terjesztik. És ez nekünk nemcsak szociálpedagógiai, hanem esztétikai hitvallásunk is. Ugyanis mélyen meg vagyunk róla győződve, hogy a művész nem úgy áll művével szemben, mint a természetvizsgáló a bogaraival, a fonográf a dallammal szemben, hanem úgy, mint az anya gyermekével, a király a koronájával, a kagyló a gyöngyével szemben: azaz élete tendenciáját, saját hajítatásának eleven erejét szemlélteti benne és színt vall, hogy milyen viszonyban van azzal a világgal, amely alkotásában testté lett. Tehát a l'art pour l'art jelszó csak fűgefalevél, amellyel a művész saját meztelenségét takarja el úgy, hogy annál szemérmetlenebbül kiderüljön ez a meztelenség. De mit szól ehhez a Nyugat, a művészet „Huszadik Százada“?

TÁRSULATI ÉRTEŚITŐ.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányának Budapesten, 1917. febr. 21-én a theol. akadémia könyvtártermében tartott üléséről, amelyen jelen voltak Balta-zár Dezső dr. és Zsilinszky Mihály dr. elnökök, Petri Elek ügyvivő elnök. Benedek Sándor, György Endre, Horváth Ödön dr., Kaczián János, Marton Lajos, Masznyik Endre dr., Mágócsy-Dietz Sándor dr., Szilassy Aladár, Szóts Farkas dr., vál. tagok és Bendl Henrik pénztárnok. Távolmaradásukat kimentették: Deák Lajos, Kovács Sándor, Szász Károly dr., Szelényi Ödön dr., Szlávik Mátyás dr., Széll Kálmán és Zovanyi Jenő. A tanácskozást Zsilinszky Mihály dr. vezeti, aki a betegsége miatt meg nem jelenhetett Raffay Sándor titkár helyett az ügyek előadására és a jegyzőkönyv vezetésére Szóts Farkas dr. vál. tagot, a jegyzőkönyv hitelesítésére Benedek Sándor és Mágócsy-Dietz Sándor dr. választmányi tagokat kéri fel.

1. Zsilinszky Mihály dr. elnök melegen üdvözli az ülésen megjelent tagokat, megállapítja az ülés határozatképességét és a választmányi ülést megnyitja.

2. Szóts Farkas dr., a titkár jegyzetei alapján, jelentést tesz a folyó ügyekről. nevezetesen

a) az Egyháztörténeti Adattár anyagi támogatása ügyében megkereste az Elnökség a Parókhialis Könyvtárbizottságot és a Luther-Társaságot, a Parókhialis Könyvtárbizottság hajlandóbb egy önmaga által összeválogatandó kötet kiadására, a Luther-Társaság szerény anyagi helyzete miatt nem képes támogatást nyújtani.

A választmány a jelentést sajnálattal tudomásul veszi.

b) Az ifjúság részére szánt kiadványsorozat I. kötete *Nemes ösvényeken* cím alatt Raffay Sándor titkár szerkesztésében karácsonykor pontosan megjelent és a kritika elég jól

fogadta. A kötés ellen tett észrevételt jövőre figyelembe vesszük. A II-dik kötet husvétra fog megjelenni. A vállalat üzleti részéről még nem lehet határozott képet alkotni.

A választmány a jelentést tudomásul veszi.

c) A nyomda tekintetében kiküldött bizottság nemcsak hogy mérséklést nem tudott kieszközölni, hanem a kiadó cég jelentése szerint a papíros és a munka folytonos drágulása miatt további áremelkedésre van kilátás.

A választmány a jelentést sajnálattal tudomásul veszi.

d) A Theologiai Szaklapnak a Társaság kiadásába való átvétele ügyében

a választmány határozatilag kimondja, hogy az átvétel ügyében a háború után fog érdemileg határozni, mert most mind a nyomdai viszonyok, mind a szükséges propaganda igen terhes feladatokat róna a Társaságra. De a folyóirat eddigi anyagi támogatását továbbra is megadja a Társaság.

3. A Kisfaludy-Társaság és a nagyszalontai Arany-ünnep-rendezőbizottság meghívta társulatunkat az általuk tartandó Arany-ünnepre.

A választmány az Arany-ünnepre Raffay Sándor és Sulyok István társulati tagokat kéri fel Társaságunk képviselőtére.

4. A dunamelléki egyházkerület megkereste Társaságunkat, hogy az erdélyi menekült lelkészek és tanítók feldúlt kézi, iskolai és parókiális könyvtárainak pótlására a Társaság kiadványaiból adja át a megfelelőket.

A választmány a kérést készséggel teljesíti és felhatalmazza az ügyvezető elnököt és a titkárt, hogy a kért kiadványokat a jelzett célra díjtalanul kiszolgáltassák.

5. A protestáns nyomda és könyvkiadó-vállalat létesítése ügyében 1916 december folyamán az elnökség értekezletet tartott, amelyen a könyvkiadással és terjesztéssel foglalkozó protestáns szervezeteknek 15 képviselője vett részt. Beható tanácskozás után az az általános vélemény jutott túlsúlyra, hogy jelenleg a nyomdai, a papír- és munkásviszonyok teljes bizonytalansága és óriási drágasága miatt leküzdhetetlen nehézségekkel járna egy ilyen vállalat létesítése.

A választmány belátva a fennforgó nehézségeket, most nem kíván érdemleges és végleges állást foglalni, hanem bevárja az ily alkotásra alkalmasabb békés időt, de a tervet nem ejti el és az elnökséget felkéri, hogy kiküldött bizottság útján az ügy előkészítését tovább folytassa.

6. A jubiláris kiadványok ügyében, a titkár előterjesztésére, a választmány a következő határozatokat hozza:

a) A Koszorú-füzetek ez évi sorozatára az előző választmányi határozat értelmében a pályázat sürgősen kiírandó.

b) A Házi Kincstár ez évi kötetéül az előző választmányi határozat értelmében a magyar reformáció kezdetének nagy alakjait adhatja ki, még pedig Kovács Sándor vál. tag kidolgozásában.

A következő év történetéül Szeberényi Lajos dr. fordításában felajánlott „Luther, Loyola, Kálvin“ című svéd munka bírálatára a titkár mellett Pruzsinszky Pál dr. vál. tagot kéri fel.

c) A Zsilinszky Mihály dr. szerkesztésében elkészült „Tisza Kálmán beszédei“ című munka átnézésére Beöthy Zsolt dr. és György Endre vál. tagokat kéri föl. Zsilinszky M. elnök úrnak azt az ajánlatát, hogy a kiadás költségeit sajátjából fedezi, köszönettel fogadja a választmány.

d) A választmány elfogadja Zoványi Jenő vál. tagnak azt az ajánlatát, hogy egyháztörténeti kútfők helyett a Társaság a reformáció jubileuma alkalmából a legkiválóbb magyarországi reformátoroknak azokat a műveit adja ki, amelyek nehezebben hozzáférhetők. A kivétel módozatára vonatkozólag felkéri a választmány Zoványi Jenő tagtársat, hogy az októberben kiküldött egyháztörténeti bizottság útján, melyet György Endre vál. taggal egészít ki, készítsen és terjesszen a legközelebbi választmányi ülés elé részletes tervezetet, amely ölelje fel a mindenesetre magyar nyelven kiadandó művek sorrendjét, rövid irodalmi bevezetését, kötetenként való terjedelmét, szerkesztő díjazását, a kiadás költségvetését és a fedezetet. Az ügyvivő elnököt felkéri a választmány, hogy Zoványit a tervezet elkészítésére, a bizottságot ennek tárgyalására minél előbb szólítsa fel.

7. A reformáció 400 éves jubiláris ünnepélyére vonatkozó titkári javaslatra vonatkozólag

a választmány felkéri az elnökséget, hogy a Társaság által tartandó ünnepi ülés időpontjára, részletes programjára és a kapcsolatos közgyűlésre vonatkozólag a tavaszon tartandó választmányi ülés elé kimerítő tervezetet készítsen.

8. A Társaság pénztárnokának azt a jelentését, hogy a tagdíjhátralékokból szép összeg folyt be és hogy a tagdíjak befizetése is kielégítő,

a választmány tudomásul veszi, egyben felkéri az ügyvezető elnököt először arra, hogy a múlt évi számadás megvizsgálására a számvizsgáló-bizottságot összehívni, másodszor pedig a kiadványok szerkesztőit a választmány megbízásából szigorúan utasítani szíveskedjék, hogy tekintettel a nyomtatás roppant megdrágulására, a kiadványok terjedelmét a lehető legnagyobb mértékben redukálják, mert különben nagy deficitbe jut a Társaság pénztára.

9. A tárgysorozat kimerítettén,

elnök megköszöni a tagok szíves közreműködését és a választmány ülését bezárja.

Kelt Budapesten, 1917. február 21-én.

Dr. Zsilinszky Mihály
elnök.

Dr. Szöts Farkas
felkért előadó és jegyző.

Hitelesítjük :

Benedek Sándor
vál. tag.

Dr. Mágócsy-Dietz Sándor
vál. tag.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1917 február 1-től február 28-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917-re: Tenkei ref. egyház, Rácz István Kisláng, Nagyenyedi Bethlen-főiskola, Köröszakáli ref. egyház, Tatai ref. egyházmegye. 1916—17-re: Fehérgyarmati ref. egyház (16 K). 1916-ra: Tiszadobi ref. egyház. 1914—16-ra: Ambrus György Fiume (24 K).

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1917-re: Polgár Dezső, Orth Ambrusné Budapest, Zalai ev. egyházmegye, Jakabfi György Pilis, Magyar Géza Szák, Felsőlövői ev. főgimnázium, Késmárki ev. lyceum igazgatósága, Fejes Áron Nagyenyed, Furtai ref. egyház, Nagy Kornél Dunaalmás, Nagy Lajos Lábod. 1916-ra: Hamvai ref. egyház, Csizi ref. egyház, Sajólénártfalvi ref. egyház, Juhász László Hamva, Balla Dezső Kúp, Nyáry Pál Pécs (6 K), Szakál István V. Lucska. 1915-re: Bitay Béla Déva. 1912-re: Csia Pál Mezőméhes.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1917-re: Tóth István Eger. Dr. Miskolczy Pál B.-Ujfalu, Bányay Sándor Hódmezővásárhely, Némethi Pál Pancsova, Eröss Károly Tarcavajkóc, Lőrinczy Árpád Vajasad, Beregardói ref. egyház, Jakab Viktor Kusaly, Uzoni ref. egyház, Nagyberegi ref. egyház (10 K), Jánosi ref. egyház. 1916—17-re: Dr. Rácz Lajos Sárospatak. 1916-ra: Dózsa József Tata. 1912—13-ra: Mártony Elek Budapest. 1909—12-re: Dr. Tóth Dezső Budapest.

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1917-re: Rékási Tarján László Budapest. 1916—17-re: Tóth László Csabdi.

5. Előfizetés a „Protestáns Szemlé”-re: Havadtóty S. Zabola (10 K), Unitárius egyház Sepsiszentkirály (8 K), Hajdúnánási ref. főgimnázium (8 K), Tanítóképezdék szakfelügyelősége Budapest (7.20).

Összesen befolyt: 500.20 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1917 március hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések. Ára 2 K.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhítat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei. Ára kötve 3 K.

4. **Jézus nyomdokain vagy Mit tenne Jézus?** Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény. Ára 3 K.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza. Ára 3 K.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította *dr. Nagy Zsigmond*. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog István*. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította *dr. Kováts István*. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *dr. Szabó Aladár*. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta *B. Pap István*. Népszerű tájékoztató a belső misszió terén. Ára kötve 3 K.

14. **Hitünk hősei a XVI. században.** Írta *dr. Pruzsinszky Pál*. Hitünk XVI-ik századbeli hőseinek népszerű életrajza. Ára kötve 3 K.

15. **Akarsz-e diadalmaskodni?** Írta Skovgaard-Petersen, fordította *báró Podmaniczky Pál*. Bizonyásgtétel a hitről azok számára, akik diadalmaskodni akarnak a létért való küzdelemben. Ára 3 K.

16. **A vallás élete.** Írta *dr. Szöts Farkas*. Népszerű kalauz a vallás isteni, emberi, társadalmi és történeti életének megértésére és méltatására. Ára 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Bocskay-tér I., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

I. Cikkök.

	Lap
Az emlékezet. <i>R. L.</i>	225
A misztérium jogosultsága a vallásban. <i>Rácz Kálmán</i>	231
Adatok a muraközi reformáció történetéhez. <i>Dr. Haller Jenő</i>	249
Platon és Krisztus. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	260

II. Szemle.

Népszerű theological tanfolyamok. <i>Dr. Kováts István</i>	283
--	-----

III. Irodalmi szemle.

A Franekerben tanult magyar diákok imádsága. <i>Dr. Nagy Zsigmond</i>	290
Az erdélyi százszok multja és jelene. <i>Hungarus</i>	300

IV. Apró kritikák.

Nemes ösvényeken	310
Akadémiai kiadványok. <i>r-i.</i>	311
A debreceni m. kir. Tudományegyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások. <i>d-b.</i>	313
Az imádság értelme	315
Sebestyén József: Adatok az 1664-iki Mura- és Rábamelléki hadjárat történetéhez. <i>Zs. F.</i>	316
Zrinyi Miklós nevelőanyja. <i>Zsinka Ferenc</i>	317
Karl Joël: Neue Weltkultur. <i>b. gy.</i>	320
Förster E.: Die christliche Religion im Urteil ihrer Gegner <i>Sz. M.</i>	321

V. Jelek és magyarázatok.

Mindenkit érhet baleset	324
Vallásosság és szociális demokrácia	326
Beszélgj a földdel és az megtanít téged	327
Magyar gimnázium	327

Az emlékezet.

Akit érdekel, hogy miképen születik a történelem, most megfigyelheti. Majd minden nap olyan új eseményt hoz, amelyiken egyszerre megérzik két különben ellentétes vonás: a jelenvalóság és a történetiség. A háború előtt a jelenkor történelmének szálai úgyszólván a felszín alatt fonódtak, mint ahogyan a föld életének mindazon eseményei, amelyek nep-tunikus hatásra vezethetők vissza, szemünk elől elrejtve s csak a tudományos vizsgálódás számára megfogható alakban folynak le. De ma a vulkánikus világképződés korszakát éljük; az események, amelyből *lesz* a jövő, oly megrázó, eget-földet betöltő nyilvánvalósággal bonyolódnak ki, mint egy tűzhányó kitörése, a messzinai földrengés, vagy szigeteknek, országoknak elsüllyedése és új világoknak a felbukkanása. Érdekes tehát ezt a folyamatot közelebbről megfigyelni.

Kétféle út van a megfigyelésre. Egyik azt nézi, hogy a dolgok önmagukban miként alakulnak; a másik azt, hogy ezek a nagy realitások miképen tükröződnek az emberi lélekben? Amaz azt kérdezi, milyenné válik a világunk, emez azt, mi megy végbe az emberi lélekben e nagy világdráma hatása alatt?

Minket most az utóbbi érdekel. Azt kérdezzük, miképen lesz a tapasztalat emlékezetté és milyen tapasztalattá kell lennie az emlékezetnek, mert abban mindnyájan egyetértünk, hogy a történelem lélektanilag nem egyéb, mint az emlékezetté vált tapasztalat és a tapasztalattá vált emlékezet. Tehát az emlékezet misztériumának ablakán a történelem nevelő erejének misztériumába pillantunk bele.

*

Budapest genius loci-jához hozzátartozik az is, amit a *Duna ígézetének* nevezhetnénk. Bármennyire megrögzött budapesti ember is valaki, nem tud úgy megállani a Duna mellett, hogy rá ne feledkezzék az életnek arra az ígézetes, nagyszerű darabjára, amelyik ott a szeme elé tárul. De azért — igen érdekes — a legtöbb ember csak azt nézi, ami a víz tükre fölött van, s nem gondol arra a rejtelmes, gazdag világra, ami a víz *színe alatt* zajlik. Elnézi a várost, a villanyfényben úszó

hidakat, amelyek úgy tündökölnék, mintha egy óriás királykisasszony gyémánt nyakláncái volnának, nappal megakad a szeme a távoli hegyeken, amelyek ködülte homlokkal, komoran őrzik a Duna folyását, mint ahogy sötét lovagok állanak őrt a tündérek kristály-nyoszolyája mellett; ha leszáll a víz közélébe, elmereng a hullámok játékán, a halak felcsillanó pikelyén; el-elnéz egy fadarabot, virágszálat, amelyik keringve sodródik tova céltalan pályáján, de nem jut eszébe azzal a gazdag világgal foglalkozni, ami ott rejtőzködik, örvénylik a víz tükre alatt. Pedig odalenn zajlik még az igazán érdekes élet. Kincsek, koporsók, aranytörmelékek, nagyszerű vagy szomorú életdarabok, tépett foszlányai millió kis és nagy tragédiának: örömmek, bűnnek, szerelemnek és gyűlöletnek. Évezredek élete. Kultúrája hullatta bele lemálló dokumentumait s egymás fölé kerülnek benne az ősember kőbaltája s az öngyilkos varróleánynak a harctérről visszakapott karikagyűrűje. Csak költői álmok alakjában villózik fel ez a rejtelmes, ismeretlen világ, mint a Hidavatásban, a Rajna kincsében, az Attiláról szóló hősrégékben. A vizek partjain laknak a mesék.

Így vagyunk a saját lelkünkkel is. A tudat egy hatalmas folyam, amit öntudatunk reflektora foltonként ragyogó fényvel megvilágít. Látjuk, tisztán látjuk, ami az öntudat e fényudvarában megjelenik s az öntudatnak fénye majd ide, majd oda esik, mint amikor fényszórókkal kutadják a tengert, de ez a mi látásunk csak a felszínig ér. Pedig az öntudat alatti világ sokkal gazdagabb, mint az öntudat feletti. Tele van eltemetett halottakkal; minden kép, minden érzés, ami lelkünk megvilágított régióin valaha átszaladt, elmerült ebbe a rejtelmes mélységbe s ott várja a feltámadást. Dajkamesék, gyermekemlékek, csirájában elhullott szerelmek, légváraink és elavult eszményeink, életünk nagy erupciói és ezer apró törmeléke, szóval mindaz, amit valaha láttunk, hallottunk, éreztünk, gondoltunk, komoly és vidám, nagy és kicsiny, fájdalmas és gyönyörűséges mind belehullott a tudat alatti világ nagy temetőjébe s ott folytatja a maga alvilági életét — *a feltámadás reménysége alatt.*

Ugyanis az emlékezet az a temető, amelynek minden halottja hazajár, ha eljő az ő órája, hogy híva, vagy hivatlan, megjelenjék e lélek előtt és *irányítsa azt.* Ezek a hazajáró képek: *az emlékek.* A lélek semmit sem felejt el örökre, ami életének eleven darabja volt és eleven darabja lehet, ha sok olyan képünk van is, aminek felelevenedésére nem kerül sor egy egész életen át. Az emlékezet olyan rezervoár, amiben egész multunkat szakadatlanul magunkkal hordozzuk. Amit

gondoltál, tapasztaltál, tettél, az mind benned van és kísértéged addig, míg te te vagy.

Tapasztalatainkból tehát felújulnak mindazok a képek, amelyeket lelkünknek valamely finom aranyszála a tudatalatti mélységekből kivon, mint ahogy a holdfény sugárfonalain felmerülnek a víz öléből a bámuló najádok. Ezek a szálak sokfélék lehetnek, mert tulajdonképpen a lélekben élő képeket összefonó sűrű hálózatnak a szövedéke. Külsőleges a felújulás, mikor a képet valamely hozzákapcsolódó vonás idézi fel, amely a tér, az idő, vagy esetleges asszociációkból fűződött hozzá; belső és végzetszerű akkor, mikor a léleknek egy állandó, uralkodó vonása, eszméje, vagy indulata hívja életre mindazokat a képeket, amelyek vele belső összefüggésben vannak és az ő erejét táplálják. Az emlékezetben van valami végzetszerűség; mindenki olyan dolgokra emlékszik vissza, amilyen ő maga. Sorsunk emlékezetünkben van megírva: mond meg nekem, mire emlékezel vissza s én megmondom, ki vagy.

Vannak emberek, akik mindent elfelejtenek, csak a vett sértést nem, mert lelkük a maga megtámadott egyensúlyát csak a gyűlölet, vagy a harag indulatában tudja fenntartani. Egy barát részéről tapasztalhattak ezer jószágot, azt mind elfelejtik, de arra az egyetlen bántalomra holtig visszaemlékeznek. Másokat csak saját képzelte nagyságuknak szakadatlan elgondolása tart fenn; az ilyen emberek mindenkiéni versenytársat látnak s mindazt, ami mások nagyságára emlékeztetné őket, szinte ideges gyorsasággal felejtik el, hogy zavartalanul gyönyörködhesse a maguk kiválóságának jeleiben s ilyen tárgyú emlékeiket oly csodálatos hűséggel őrzik és fényesítetik, mint a gyermek a maga üveggyöngyeit. Ha társalgás közben valakinek a sikeréről van szó, egyszerre türelmetlenül szólnak közbe: az semmi, hanem én, . . . s akkor aztán meg kell hallanunk immár tizedszer, hogy ő mikor mit mondott, micsoda nagy dolgot hajtott végre. Ismét vannak, akiket az tart főnn, hogy a dolgoknak csak a nevetséges, kicsiny vonásait látják meg s az a nevetés mindennapi kenyerük, amellyel a náluk bántóan nagyobb dolgok fölé vélnek kerekedni. A viccelődés egy alapjában száználmas önvédelem, amellyel a nagy és szent dolgok fenyegető, vádló erejét akarjuk kikerülni, mint ahogy sok gyerek grimasszokat vág, mikor a sírás fenyegeti.

Tehát emlékeink továbbsodornak azon az úton, amelyen belső végzeteink ellődított. Az engesztelhetetlen ember éppen azért, hogy újra meg újra ráemlékszik az el nem felejthető bántalomra, lassankint kiöli magából azt a vékony szeretet is, amely még benne vegetált s ezzel lelkében valami durva

vonást, kegyetlenséget alakít ki, amely ezerszer nagyobb kárt okoz benne, mint a rajta esett sérelem. A Velencei kalmárban Shylock a szemünk láttára torzítja el magát szánalmas lelki nyomorékká azzal, hogy folyvást a vett bántalomra gondol. Az az ember, aki szakadatlanul a maga kiválóságában tetszeleg, a végén üressé és felfuvalkodottá lesz; a nagyság volt a szenvedélye és törpeség lesz a tragikuma. Aki nem tudja betölteni azt a helyet, ahol ül s mégis be akarja tölteni, nem tehet mást, mint hogy a fennmaradó ürességet önmagába helyezze el. Az ilyen ember ki nem állhatja a dicsekvő embert, mert nem engedi őt dicsekedni. Figyeljük meg, mily fojtott dühbe és kölcsönös undorba lovallja egymást két hivalkodó, amíg a saját helyzetükről és módjukról egymást barátságosan informálni akarják. Végül az az ember, aki mindenből csak a kicsinyes és nevetséges vonást jegyzi meg, lassankint cinikussá és léhává válik; mikor Apollóval birokra kél a szatir, fájdalom, mindig a szatir marad felül. Heine-nak egész belső világot ez a vigasztalan küzdelem jellemzi; egy Rafael, akit megszállott a képrombolás ördöge!

Vigasztalan volna a helyzet, ha a léleknek nem lenne meg az a képessége, hogy öntudatosan és akarattal nagy gondolatok hatalma alá adja magát. Az akarat mindig szolgál, de *olyan szolgál, aki szabadon választja meg a maga urát*. Eppen ott rejlik életünk sorsfordulata, hogy beállunk-e a nagyság és a szépség szolgálatába; királlyá tesszük-e magunk felett azokat az eszméket, amelyek csöndes fenséggel igázzák le a rontó indulatainkat, vagy forró riadóval sarkallják elernyedett lelki erőnket az érettük vívott küzdelemre. Pusztító természeti erőket egyetlen géppel áldások forrásává lehet változtatni, pusztító indulatokat egyetlen igazsággal drága, szent alkotások feszítőerejévé lehet nemesíteni. Ugyanazon démoni energia, mely Herostratessel felgyújtja a Diana templomát, Michelangeloval megépítteti a Szent Péter templomát, mert a M. A. energiája egy építőeszmény szolgálatába állott.

Ne mondja azt senki, hogy a nagyság, a szépség eszménye csak kiváltságos lelkek birtoka lehet. Semmi sincs olyan egyetemes és emberi, mint az igazi eszmény. Minden lélek megérti, ha azt mondom neki: te sokkal nemesebb és drágább valami vagy, hogysem közönséges és alantas dolgokkal fecseleld el magad; te sokkal fontosabb és dicsőségesebb valami vagy, hogysem üressé és nyomorékká torzulj. Minden lélekben ott szunnyad valami ősi, homályos tisztelet önmaga méltósága és magas rendeltetése iránt és ez az alvó érzés egyetlen égi szóra felébred. Ha egyszer felébredt, királlyá kell kiáltani és

engedni, hogy birtokba vegye a lelket. Fordítsunk több *figyelmet* lelkünk nemességére!

A figyelem a léleknek azt a tevékenységet, amellyel a reazúduló benyomások kaoszából kiválasztja és megragadja azt, ami életének tápláléka lehet, vagy amitől lelkét meg kell óvnia. A figyelem egy nagy szűrő, amelyen átbocsáttuk az értéktelen benyomások szürke folyamát s megtartjuk az aranyszemeket. A figyelem a léleknek táplálkozó, tehát kiválasztó szerve, ennél fogva arra kell fordulnia, ami nagy, ami dicsőséges, ami nemes és méltó és el kell ejtenie mindazt, ami ennek az ellenkezője. Felejtetni, ami hétköznapi és megőrizni, ami ünnepi: ez a lélek dietetikája. Az emlékezet művészete a művészi felejtés.

Ugyanis a lélek olyan, mint egy antikváriusbolt, amelyben sok lim-lom között egy pár megbecsülhetetlen műkincs van. A legtöbb ember ott turkál a lim-lom között, siratja a cserepeket, keresi az izléstelen, szemérmetlen figurákat, fényesítgeti a vásári czikkeket s az igazi drágaságokat otthaggya a pókhálós szegletekben. A műértő azonban belép a kamarába, mint egy szentélybe; elkezd rendezni; kisöpri a lim-lomot, félrerakja a vásári portékákat és előszedi az igazi drágaságokat. Tisztogatja, fényesíti, a nap felé tartja, fényt bocsát át az ékkövein, felszabadítja szikrázó szépségüket s drágaságuk igézetét engedi a lelkére ülni, míg azok megszólalnak a maguk fejedelmi nyelvéen s ezt mondják neki: látod, milyen gazdag vagy te, hogy bírsz minket! Akinek egy drágasága van, de azt ismeri és megbecsüli, ezerszer gazdagabb, mint az, akinek száz van, de nem tud róluk semmit. Drágasága pedig minden léleknek van, mert minden lélek hallott valaha legalább egy magasztos szót az élet szépségéről; az ember hivatásáról, a szeretet édes-ségéről, az áldozat méltóságáról és az igazság fenségéről. Aki csak a Miatyánkot tudja, tud annyit az élet igazi értelmére nézve, mint száz doctor angelicus; — s most gondoljuk el, hogy egy mai átlag művelt ember lelkén átfolyt mind az a nagy gondolat, amit az emberiség tízezer esztendőn át termelt.

Az egyiptomi piramisokban búzaszemeket találtak a kavics-törmelék között. Szemétnek nézték, kisöpörték. De ott künn, az áldott, meleg földben ezek a búzaszemek csirába szökkentek s egy mesebeli világ gazdag termése érett meg a kalászon. Hatezer évig szemét voltak s akkor a föld áldott melege kibontotta belőlük a rejtelmes, gazdag életet.

Tele van a lélek ilyen áldott emlékmagvakkal: mindazzal a szépséggel és nagysággal, ami valaha behullott a lelkünkbe. Ha meleg, termékeny szeretet hat reá, az anyaföld

csirabontó szeretete, egy tüneményes tavasz virul ki belőlük és széppé teszi azt a talajt, amely virágerdejét hordozza.

Nos, kezdjük el ezt az életszépítő munkát a háborúval.

Nap nap után ezer és ezer benyomás szikrazápora hull a lelkünkbe ebből a nagy világtűzvészből. Soha olyan nagy nem volt az ember, és soha olyan törpe, mint most. Tropikus időket élünk: a pálmák az égig nőnek s a gombák a pálmák koronájáig, — a legnagyobb hősök és legnagyobb gazemberek korszakát éljük.

Nos, a mi emlékezetünkön fog az megfordulni, hogy mindaz a nagyság, szépség, erő és szentség, amit ez a háború termelt, a távozó idővel ragyogásban egyre fokozódva úgy égjen a világ fölött, mint egy soha nem látott északi fény. Rajtunk múlik, hogy minden a gonoszságot, hitványságot, sátáni elemet úgy szögezzon a figyelmünk, mint ahogy ajtajára szegzi a denevért a babonás ember, mikor ördögi hatalmak felett úrrá akar lenni. Rajtunk múlik, hogy az emberi nagyság vonzóereje felszabaduljon és teljesen érvényesüljön, de az emberi gonoszság álarca is lehulljon és kivigyorogjanak alula a halálfejek. Rajtunk múlik, hogy az emberiség legnagyobb emléke legnagyobb tanítás legyen számára. Rajtunk múlik, hogy ez a háború, amely mint tapasztalat úgy elrútította a világunkat, mint *emlék* minden reménység felett megszépítse. Rajtunk áll, mert nekünk egy ős emberi végzetet kell leküzdeni, azt, hogy mi felejtünk, ahol emlékezni kellene, és emlékezzünk, ahol felejtani kellene.

Csak ezen kell változtatni.

Hanem siessünk, mert félő, hogy ez a háború már régen emlékké válik, mikorra mi megtanulunk *így* emlékezni.

A misztérium jogosultsága a vallásban.

Eucken Rudolf, aki mint vallásfilozófus tagadhatatlan előszeretettel tanúsít munkáiban a keresztyénség iránt, nagy igyekezettel egyengeti a megértés útját a modern gondolkozás és a Krisztus vallása között. A jelenlegi feszültség egyik forrása gyanánt a misztikust s a hívőknek a titokzatoshoz ragaszkodását jelöli ki és minthogy a modern szellem irtózik a titkoktól, úgy gondolja, hogy el kellene hagyni vallásunkból a Fiú megtestesülésében, a kereszthalál megváltói jellegében és egyéb hitcikkekben rejtőző titkokat s akkor a XX. század embere, a józan felvilágosultság gyermeke is elfogadhatja a keresztyén vallást. Nem új vallásra, hanem csak olyan formulázásra gondol, amely megfelelné „a jelenlegi világtörténelmi helyzetnek“.

Úgy gondoljuk, hogy a híres jenai filozófus bizonyos körök közóhájának ad hangot. A tudományosan művelt elme világosság után vágyik és hajlandó abban keresni hitetlenségének mentességét, hogy a vallásban titkok vannak, tehát azt mondja, hogy vagy küszöböljenek ki belőle minden misztikust s akkor ő is beáll a hívők seregébe, vagy ne számítsanak rá. Vagy — vagy.

A kérdés felvetett. Előle kitérni alig lehet. Nem hallgathat főként a protestáns theologia, amelynek századok óta főjellemtvonása a tudományos szellemmel ölelkezés, a progresszivitás. A kívánságot most is komolyan kell mérlegelnünk, mert állásfoglalásunktól függ az a nagy nyereség vagy veszteség, amelyet a korszak tudományos szellemének emlőin felnőtt ú. n. iskolázott elem csatlakozása vagy elmaradása jelent.

Am nem szabad mindent a politika nézőpontjából vizsgálnunk. Még jogosultabb az a nézőpont a felvetett kérdéssel szemben, hogy *mit nyer s mit veszít maga a vallás*. Döntő érv ránk nézve nem az, hogy nyer-e, veszít-e tömegeket az egyház, hanem az, hogy a jelenlegi egyház nyereségét nem kell-e a jövőben igen nagy áron megfizetni magának a vallásnak. Az intellektuell-ek kívánsága lehet jogosult a filozófia vagy a politika szemüvegén át, de vajjon ugyanazon nézeten

van-e, lehet-e a theologia, amely mégis elsősorban öre és irányítója a vallásos gondolkozásnak. Az a tétel vár tehát megvilágosításra, hogy *hozzátartozik-e a vallás lényegéhez a misztérium*; ha igen, akkor elhagyásával csak veszítene, ha nem, akkor nyerne a vallás. Szóaltassuk meg előbb a *logikát*, aztán az *etikát*, végül az *életet*.

I.

Előrebocsátjuk azt a megjegyzésünket, hogy a kereszténység misztériumai egészen más természetűek, mint aminőket főként az antik pogány vallásrendszerekben találunk. Míg ugyanis az antik világ teljesen szabadjára ereszti a vallásos fantáziát vagy éppen a félelem rémlátásai kövülnek titkokká, de az erkölcsi háttér a legtöbbször teljesen hiányzik, addig a keresztényen vallás titkai egy centrum körül helyezkednek el, az Abszolút Lényt rajozzák körül, az abszolút Bölcsesség mélységeibe nyulnak alá és bekapcsolódnak az ember erkölcsi komoly érdekeibe. Továbbmenve, a pogányság misztériumainak legtöbbször politikai célzatai vannak, minők: a tömegek fékentartása, esetleg még talán kizsákmányolása is; ellenben a keresztényen misztériumok nem jól tejelő fejőstehenek, hanem mindenki számára hozzáférhetőek levén, kasztérdekdek szolgálatába nem állíthatók (amikor ezt tették, az mindenkor elfajulás, a pogányságra visszatérés volt); az evangélium szolgálja Isten titkainak sáfára ugyan, de tudománya nem titkos monopólium, hanem gyertyatartóba tett gyertya, közös kincs közös haszonra. Mindkettőnél más-más módszere van a vallási ráhatásnak. A pogányság tudatlan nyáj gyanánt kezeli a tömegeket, táplálásukra érthetetlen formulák rongyait dobta oda olyan babonás szertartások kíséretében, amelyek elkábították, de komoly vallási szükségleteiket kielégítetlenül hagyták. Ellenben a kereszténység alapítója egyenes tiltakozást jelent be vádlói, a zsidó főtanács előtt azon gyanúsítás ellen, mintha ő félre akarná vezetni a népet: „én nyilván szólottam a világnak, zsinagógában és templomban tanítottam, és titkon semmitsem szólottam“ (Ján. 18. 20).

Nem azonos természettel és célzattal ugyan mint a pogányságban, de még is vannak misztériumok a kereszténységben is, amelyeknek eltávolítása bárminő kegyes óhajlás, mégsem történhetné meg anélkül, hogy bennük lényeges kellékeit ne veszítene el a vallás. Ne feledjük a hitnek apostoli örök-igaz meghatározását, hogy az t. i. a „reményelt dolgoknak valósága“, a „nem látott dolgokról“ való meggyőződés.

A vallás természetével megegyező az, hogy benne megfoghatatlan titok is legyen. Lényege szerint ugyanis a vallás

nem „credo“, hanem „fides“ vagy még inkább fiducia, teljes önátadás, így igazságai nem igényelnek matematikai evidenciát. Értékét nem a szigorúan ellenőrizhető objektivitás adja, hanem az önátadás, amely mint minden szubjektív, maga is titokzatos. Ki tudná észokokkal evidenssé tenni, hogy miért szeretünk valakit s miért támad bennünk teljes bizalom olyanok iránt, akiket szeretünk! Amikor igazán uralja bensőnket a szeretet, úgy érezzük, hogy még észokok által vont korlátok sem akadályoznak s ezzel tágasabb mező tárult fel előttünk, amelynek horizonja a végtelenség kódébe vész el. Magasabban szárnyalunk, ahová az okoskodás érvei el nem hatolnak.

Éppen ebben a teljességben, a hétköznapi mérték fokozásában, létezésünk meg bővülésében rejlik a hitnek vonzereje, mely a reményt a megvalósulás fázisában adja kezünkbe. Általa érintkezik a látható a láthatatlannal, így lesz forrásává annak az erkölcsi hatóerőnek, amely átalakítja és megszenteli az életet. Csakis a *szubjektivitás*nak ez a túlsúlya biztosíthatja a hitnek melegítő és éltető jellegét.

Az a hit, amely látássá változott, már elvesztette vonzerejét. Pedig a vallásos hit az Istenbe elmerült élet továbbfejlődése s kiszámíthatatlan lehetőségek megvalósulása. De mit ígérhetne a hit, ha nincsenek az érzékelhető világon felül álló s megvalósulásra váró lehetőségek, leleplezhető titkok, tágítható keretei az életnek! Ha a hit által megragadható isteni kijelentés egyszersmindenkorra elsajátítható teljesség és nem az isteninek szünet nélkül tartó önkifejlődése volna, akkor az rendszerbe zárható ismerettömeg, amely esetben a vallás kiszorul az élet középpontjából a perifériára, az értelem síkjába, ahol túrnie kellene a betűmagyarázó fiskalitást, a farizeizmust. Külső formák, előírt szertartások nyelnék el a vallás bensőségét, szigorú logikai keretek bénítanak meg lendületét s így nem felelne meg többé hivatásának. Mert a formalizmus és formalizmus édes-testvérek. A zsidó farizeizmus is ott készült a §§-okba szedett isteni akaratnak, a Törvénynek műhelyében; mihelyt a kodifikált isteni akarat foglalta el az Istennel való életközösség helyét s vette át az emberi lélek kormányát, azonnal megszűnt a szubjektív hit vonzása, a hívő pedig szolgaságba, a formák börtönébe taszított. Óva intó örök példaként lebegjen előttünk ez a jelenség, amely a maga összes következményeivel fog ismétlődni mindannyiszor, ahányszor az Istennel való életkapcsolatot felcseréljük azzal az önámító képzelgéssel, hogy az isteni igazság teljesen a birtokunkban van vagy lehet.

Nem mellékes járuléka, hanem egyenesen lényeges alkotó-

eleme tehát a hitnek a szubjektivitás s ezzel a misztérium is. Minél objektívebbé tesszük a vallást bizonyos „hitigazságok“ kifejezésével, tehát minél világosabbá, észszerűbbé alakítottuk, annál kevésbé fog megfelelni életadó hivatásának. A szubjektivitás csökkentésével együtt sorvad el életereje.

A szubjektivitás mellett mint a vallási titkok jogosultságát támogató második érv szerepel annak mérlegelése, hogy a keresztyén felfogás szerint *Isten élőlény*, már pedig az élet maga egy megfejthetetlen nagy titok. Hát még minő misztikus az a változatokban gazdag viszony, amelyben az öntudatos hívő együtt él, érez, gondolkodik és cselekszik az élő Istennel! Ebben a viszonyban mint két élet együvé kapcsolódásában szív szól szívhez, lélek lélekhez, akarat akaráthoz, és pedig minden kényszernek a lehető legteljesebb kizárásával. Hol van az az áttekintő értelem, az az élesen boncolgató elme, amely be tudna hatolni ebbe a viszonyba s oly világosságot lövellne belé, hogy a titok homálya egészen szétoszolnék!

Győződjünk meg csak erről a lehetetlenségről egy példa által. Tegyük próbát az Isten és a hívő közötti ezen kapcsolat egyik igazságának magyarázatával. Ez a kapcsolat, amint a hívő tapasztalata igazolja, egészen önkéntes. A keresztyénség, mint a szabadság vallása, kizár minden kényszerítést Isten részéről s minden szerződéses megállapodást az ember részéről. Isten életünk zsengejét, szeretetünk legjavát, lelkünk teljességét igényeli ugyan a maga számára, de, holott szuverénitásánál fogva semmi akadály nincs előtte, mégsem tesz egyetlen kényszerítő lépést sem igényeinek megvalósítására. Az ember bármennyire vágyakozik is az élet teljessége után s bármennyire óhajt is áttörni minden korlátot, amely önkifejlődésének gátat vet, mégis tiszta evangéliumi alapon állva egyenesen szentségtörésnek és káromlásnak tartja azt a gondolatot, hogy haszonért, kifejezhető és lemérhető előnyökért keresse kufár számítással az Istennel való kapcsolatot. Megvan a lehetőség arra is, hogy az ember nem ajánlja fel magát s nem adja oda életét Istennek, de arra is, hogy Isten nem ad előnyöket (emberi értelemben szólva) a hívőnek a hitetlen fölött. Es mindezek dacára is „nagy öröm van mennyben egy bűnös megtérésén“, az ember meg végtelen nagy boldogságnak lesz osztályosává az Istennel egybeolvadás folytán. Abból, hogy a szuverén Isten keres, de nem kényszerít bennünket, a hívő pedig nem számításból hisz s mégis jutalmat talál, ebből a tapasztalati igazságból vajjon nem az tűnik-e ki, hogy egy titok előtt állunk, amelyet nemcsak most nem tudunk, de sohasem fogunk tudni megfejteni! Éppen azért, mert Isten és

ember kapcsolata élő és így változatokban gazdag kapcsolat.

Felismerte *Pascal* az evangéliumba foglalt isteni kijelentést, hogy ezt mondhatta róla: elég világos a befogadóképességgel bíró ember hitének felköltésére, de van benne elég homály is arra, hogy ürügyet szolgáltatson másoknak hitetlenségük igazolására. Nyilván a titkokra céloz az Úr Jézus is, mikor búcsúbeszédében kijelenti tanítványainak: „még sok mondanivalóm van hozzátok, de most el nem hordozhatjátok“ (Ján. 16. 12). Az evangéliumi titok olyan mint a fátyol: eléggé átlátszó azok számára, akik akarnak látni s evégből kinyitják szemeiket, de eléggé sűrű azoknak visszariasztására, akik emberi bölcselkedés erőszakosságával közelednek hozzá.

Istennek mint az élet minden attribútuma birtokosának akaratóból és az ember szabadságából, mint egymással feszültségben álló két tényezőből ered az az önkéntesség, amely az öntudatos hitnek ismertetőjele. Isten nem kényszeríti reánk a hitet, tehát minket terhel a felelősség a hit mértékeért, mint akik saját elhatározásunkból vágyakozhattunk a szentek szentélyébe. Itt, az önkéntes sóvárgásnak eme megvalósulási síkján talál az emberi élet az isteni életre s hogy ez a találkozás titokteljes, azaz az értelem elől visszahúzódó valami, annál semmi sincs természetesebb.

Harmadik érvül magának a *titoknak természete* kínálkozik.

Szellemi és erkölcsi tevékenységünknek kellően alig méltányolt rügója az, hogy az eredményt titok fátyola fűdi. Sejtünk belőle valamit, de a teljes valósághoz csak erőnk megfeszítése visz közelébb. Amint beljebb-beljebb hatolunk, hovatovább növekedik a vágyunk a teljesség után és ebben az izgalomban érezzük valódi hatalmát az emberi szellemnek. A megtett út nyújtotta megelégedés korántsem bír oly ösztönző hatással, mint a még továbbhaladással remélt titok birtoklása. Ki tudna elmenni az „Istennek elrejtett bölcsesége“ felirattal ékes ajtó mellett anélkül, hogy azt ne próbálná nyitogatni!

Igazságkereső munkánkban lelkesít az a tapasztalatunk, hogy ismert és ismeretlen sajátos módon fonódnak egymásba; az ismert megadja a kulcsot az ismeretlenhez. Nemcsak a „tudományos“, hanem a hitigazságok területén is reális a kézenfekvőnek és titoknak ez az egybefonódása. A hit birodalmára alkalmazva tételünket, helyesen állapítja meg dr. Makkai Sándor: „Az élet megvalósulásának területe részben racionális, részben irracionális. E két terület nem egymás felett, mint egy áthidalhatatlan dualizmusban létezik, hanem az élet megvaló-

sulásának folytonosan összefonódó két irányát jelenti: az élet kifelé hatol az általános emberi funkciók által az érzéki világba és ugyanakkor befelé hatol az egyéni funkció által az érzékfeletti világba, és így extenzíve és intenzíve megvalósul¹.

A titok és a világosság, vagy jellemzőbb kifejezést használva, az értelem előtt elrejtett, de a hitre nézve hozzáférhető igazság egymást áthatolva állanak előttünk; ám olyan szoros köztük az összefüggés, hogy az értelem által megragadott igazság ellenállhatatlanul ingerli a hitet, hogy az is fejtsse ki világmagyarázó erejét s ragadja meg a dolgoknak irracionális oldalát, a titkot. Elrejtett és hozzáférhető tehát nem két külön tárgya az ismeretnek, csupán csak kettős oldala ugyanannak, amelyek egyikéhez az értelem, másikához a hit segít el s ez a két funkció nem akadályozza, hanem serkenteti egymást a minél nagyobb erő kifejtésre.

Hogy ez így van, tehát hogy a titok nélkülözhetetlen társa a megérthetőnek és sarkantyúja az értelemnek, ezt megérthetjük a parabolák természetéből. Gondoljunk Jézus paraboláira. Mindenik egy történetet beszél el, de senki sem állapodik meg az életfolyam felszínére vetődött eme buborékkal, hanem keresi annak az „értelmét“, magyarázza a „célzást“. A parabolák meg-meglebbentik a fátyolt, hogy egy pillanatra lássunk valamit a mögötte rejtőző titokvilág sejtelmes gazdagságából, de azután ismét ráborul a fátyol s a sejtelem továbbra is sejtelem, a titok titok marad. Jézus a parabolák nyílásán bepillantást enged istenországának titkaiba, de a titkok lényege sötétségben vész el. Még maguk ezek a parabolák is képekbe, szimbolumokba öltöztetve jelennek meg; hogy megérthessük, előbb meg kell keresnünk zárjukhoz a megfelelő kulcsot. A vallás titkai sok pecséttel lezárt levélhez hasonlóak. Az bizonyos, hogy a levélben mennyei titkok vannak, istenkéz által egyenesen a mi számunkra írva, nekünk címezve, de csak hitünk erejével törhetjük fel a pecséteteket.

Ekként erősíti a titok a keresésre indult hit energiáját.

Még a paraboláknál is szembetünőbb módon tárja elénk a világosság és titok egybefonódását a természeti világ. Itt is az ismeretlen izgatja, serkenti az igazságkeresőt. Amit megismerni enged magából a természet, az csak a rejtve levő titkok kimeríthetetlen gazdagságáról ad hírt, úgy hogy a természeti világ életjelenségeiben a láthatók mögött rejtőző titkok ragadják meg leghatalmasabban a kutató lelket. Ez a titok-

¹ Dr. Makkai Sándor: A hit problémája. I. r. A hit világmagyarázó ereje. Budapest, 1916. 73. l.

világ mindig láttat magából annyit, hogy létezéséről meggyőz, de sohasem tárul fel úgy, amint epekedő lelkünk szomjazza. Pál apostol szerint is „ami Istenben láthatatlan, tudniillik az Ő örökkévaló hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az Ő alkotásaiból megértetvén, megláttatik“ (Róm. 1. 20).

Az, amennyit Istenből megsejtet velünk a természet, csak beljebb és beljebb ösztönzi hitünket a titkok útján.

Maga az ember személyisége és egyénisége is hálás téma volna annak bemutatására, hogy mennyire összefonódik bennünk a megismerhető az értelemre nézve örök titokkal. De ezt csak megemlítiük.

Am Jézus személyiségénél mégis meg kell egy kissé állapodnunk. Benne egy élő parabola áll előttünk. A „testet öltött Ige“ örök titok s éppen ezért mindig fogja Őt tanulmányozni az emberi lélek. Azonban az Ő lényének titkaiba is csupán egy út vezet, a hitnek útja. A „kívülálló“ mindenkor egy megmagyarázhatatlan lényt fognak Benne látni, de azok számára, akik hisznek Benne, megragadó és folyton fokozódó szépségek tárulnak fel lényének rejtelmeiből. És mi oknál fogva érdeklődik Iránta örökké az ember? Bizonyára azért, mert személyiségének misztériuma minden hívőnek ad kezébe annyi megragadható anyagot, amennyi záloga és biztosítéka annak a reménynek, hogy még több szépséget fog találni, ha tovább kutat.

A titok tehát a vallásban az a delejes erő, amelynek vonzó hatalma állandó feszültségben tartja a hívő lelket, soha nem halványuló fényben ragyogtatva a jelszót: Excelsior!

II.

A logika után hadd nyilatkozzék az etika. Az észokok meggyőznek arról, hogy a titok nincs ellentétben a vallással, az erkölcsi szempontok pedig azt fogják megvilágítani, hogy egyenesen *szüksége van a vallásnak a misztériumra*. Nemcsak összefér, hanem el sem képzelhető a vallás misztérium nélkül.

Nézőpontunk változtatására van szükség a kérdés etikai oldalának vizsgálatánál. A logika az emberi értelem törvényeit emelte előtérbe, az etika Isten akaratát veszi alapul s annak mérlegelését teszi feladatunkká, hogy miért akarta Isten misztikussá tenni Vele való közösségünket, miért akarhatta, hogy még az isteni kijelentésben is legyenek rejtett igazságok, irracionálítások.

A misztérium jogosultságát elsősorban is az *emberi szabadság* érdeke magyarázza meg. Isten mint szabad lényekkel

akar velünk viszonyba lépni, e szándékából ránk nézve az a feladat következik, hogy mi is induljunk meg a Felé vezető úton, de a saját kezdeményezésünkre. Ezért nem közölt kijelentésében utánjárás nélkül is megérthető, önmagukban világos kész igazságokat. Az evidencia a kényszer súlyával nyomakodhatnék az emberi akaratra, amelynek szabadságát nem hogy növelné, de éppen elnyomná. Ha azt akarta Isten, hogy keressük Öt, úgy kellett kijelentenie magát, hogy a titok vonzza és erő kifejtésre bírja az emberi akaratot. Nem kereshetnők Öt, ha előbb már nem ismernők, Augustinus ismert mondása szerint, de mit keresnénk még Benne, ha már tökéletesen ismernők s nem rejtené el előlünk sok homály!

Ám az istenismeretnél még lényegesebb az Ő akaratának ismerete. Ha azonban ez az akarat minden fül által hallható s teljes evidenciával felfogható módon jelennék meg, képzelhető-e teremtmény, amely nyíltan szembe szállana a szuverén akarral! A kételkedés lehetőségére teszi értékessé itt is a hitet. Az exaktság minden vonásával felszerelt erkölcsi törvény miben sem különböznék attól az ösztöntől, amelyet önfenntartásunk céljából ültetett belénk a természet. Sőt egyenesen veszélyes volna az erkölcsi törvénynek mint isteni parancsnak ez az evidens jellege, mert elképzelhető, hogy ebben az esetben az erkölcsi törvény egy színvonalban állana az olyan ösztönös életjelenségekkel, minők: evés, ivás, fajfenntartás, és vajjon hol volna akkor biztosítékunk azon veszedelem ellen, hogy az ösztönös mint lényünkbe sok közvetlen dekedésszállal kapcsolódó elv versenyre kelne az erkölcsi törvénnyel, és ebben a harcban bizony könnyen felülkerekedhetnék az ösztönös.

Isten nemcsak felruházott minket gondolkozási és cselekvési szabadsággal, hanem nyilván jelölt ki teret is, ahol begyakorolhatjuk és érvényesíthetjük adományát. Életünk bővülése csak szabad mozgás útján érhető el, erre a szabad mozgásra pedig a titkok világa nyújt alkalmat. Isten nem végzi el a mi munkánkat, hanem feladja a leckét s azt nekünk kell megtanulnunk, körülvesz bennünket titkokkal s azokat nekünk kell megfejtenünk. Nem úgy alkotta lelkünket, hogy az valami üres váza legyen, amelyet revelált igazságokkal meg akarna tölteni, de nem is tette „pigra masszá“-vá sem, amelynek életjelensége egyszerűen abban merülne ki, hogy oda guruljon, ahová valami ráható külső erő lendíti: mi személyiség vagyunk s magunk döntjük el, mit fogadunk be a külső hatásokból; engedünk olyan külerőnek, amely megfelel szándékunknak s visszautasítjuk azt, amit nem találunk helyesnek.

Már pedig ezt a különbségtételt csak az alapozhatja meg, ha az isteni indítás nem a szuverén parancs evidenciájával lép fel velünk szemben.

Ezzel egy nagy elvhez, a *felelősség* elvéhez érkeztünk. Szabadságunk használatáért mi vagyunk a felelősök. Isten szemei előtt és így saját szempontunkból sem mindegy az, hogy minő mértékben és miként használjuk szabadságunkat a titkok fejtegetésében. Erkölcsei értékünk függ tőle. Isten azért is takarta el előlünk titok fátyolával magát és akaratát, hogy legyen kezében egy eszköz, amellyel megmérje lelkiismeretünket és próbára tegye szívünket. Látni akarja, hogy miként viselkedünk azon a kritikus ponton, ahol titkok állanak utunkban, hogy t. i. megtapasztalván eddigelé az Ő vezetését, megragadjuk-e Őt hitünk erejével ezutánra is, hogy odaadó lélekkel beletemetkezünk titkainak vizsgálásába, vagy esetleg gyöngye hitttel visszariadunk a titkok szédítő mélységeitől.

A titok hűségünk próbakövévé lesz. A kritikus pontra jutott hit tanubizonytságot tesz azon hűségünk mértékéről, amellyel kezeljük a saját szabadságunkat.

Isten egyenesen megbecsüli az ember szabadságát, amikor a kényszer erejével ható kész igazság helyett titkokba burkolja közölnivalóit.

De ugyanakkor *pedagógiai bölcseséget* is tanusít. Mint Teremtő megvédi a maga méltóságát a teremtménnyel szemben éppen az irántunk való gyöngéd figyelemből. A gyöngye emberi szemnek félhomályra van szüksége az isteni dolgok területén s ezt a szürkületet teremti meg a misztérium,

A szürkületet az alkotja, hogy a szemlélhető világba hozzáférhetlenné látszó titkok vannak rejtve. Ez nemcsak érdekességet kölcsönöz Isten dolgainak, hanem erősíti a kutató hitet is. A gyermeki lelket „tejnek italával“ tápláljuk addig, amíg meg nem erősödik keményebb eledeleknek is feldolgozására, de a cél ez az erősödés, az igazi tárgy a bölcsesség; Isten is gondos előrelátással építette meg a Hozzá vezető utat s ennek mérföldmutatói, állomásai a titkok, úgy elrendezve, hogy a könnyebb megfejtésűeket találjuk először s csak amikor már ezen, hogy úgy mondjuk, primitív titkok rejtelmeivel egészen tisztába jöttünk, akkor megyünk tovább, de már magunkkal vihetjük az első titok megfejtésének kulcsát, amellyel felnyithatjuk esetleg a második, harmadik titok zárját is. Gyakorlatot szerzünk a titok fejtegetésében s úgy hatolunk beljebb a homályosabb világba.

A példa világosít. Tegyük fel, hogy megfigyelésünk ered-

ményeként megállapítottuk a mértéktelenség és betegség közötti oki kapcsolatot.

Ha most már a mértéktelenséget bűnnek s a betegséget büntetésnek tekintjük, a legegyszerűbb okfejtéssel megállapítjuk belőle azt az általánosabb igazságot, hogy miként a mértéktelenség betegséget, úgy minden bűn büntetést von maga után, tehát Isten akarata a szenvedést hozzákapcsolta a bűnhöz, amely így nemcsak időileg előzi meg a szenvedést, hanem oka is annak. Analog eset ez a tudományos téren alkalmazott s bevált módszerrel, amely egyes tapasztalatokból általánosító igazságokat, elveket állapít meg. Itt tűnik ki értéke a vallási tapasztalatoknak, amelyek szerzésére csak a titok magyarázásába begyakorlott hit képesít.

Ezekre a személyes vallási átélésekre egyenesen ráutal a titok. A gondviselés, isteni szeretet, világkormányzás nagy igazságai, vagy általában azok a nagy összefoglaló igazságok, amelyeket a vallás Istenről hirdet, csak üres és tartalmatlan általánosságok maradnak mindaddig, míg saját személyes tapasztalatunk nem támogatja realitásukat. Éppen azért, mert titkok, csupán az egyéni átélések révén ragadhatók meg, tapasztalati bizonyosságok nélkül merő üres szölamok, amelyek igazán kevésbé érdekelnek. Ellenben ha megragadjuk egyéni tapasztalatainkkal, mélyen behatolnak tudatunkba s szilárd meggyőződés lesz belőlük. Hitünk intenzív erejét éppen az gyarapítja, ha a bennünket érdeklő titkok mint objektív igazságok az egyéni átélés által szubjektív bizonyosságot nyernek. Az, hogy a titok tárgyát homállyal fedte el a jótékony istenkéz, egyenesen kényszerít vallásos tapasztalatok szerzésére s így lesz erősebbé a hit tárgyához kapcsoló kötelék.

Mindezekből világos, hogy a titok a hitnek nevelő iskolája, mint amely lényegénél fogva állandóan feszültségben tartja érdeklődésünket s egy bizonyos irányba tereli figyelmünket. A titok arra eszméltet, hogy Istennek mindig van hozzánk mondanivalója, de abszolút tetszése szerint Ő választja meg a közlende idejét. Nekiünk az a feladatunk, hogy lessük a pillanatot s el ne szalasszuk a jó alkalmat. Az isteninek fogadására való ezt az állandó felkészültséget is jelenti a hit, mint az istenihez tapadás.

A vallásban leyő misztérium teszi éberré hitünket.

III.

Nézzük most már a misztérium szerepét a *gyakorlati életben*.

Isten az emberrel kettős vonatkozásban foglalkozik,

amennyiben az ember a természeti világba is tartozik, de a kegyelmen felépülő üdvrendnek is ő a tárgya. Mindkét viszonylatban jelentékeny szerepet játszik a misztérium. Lássuk.

A *természet rendjében* legelőbb is szembetűnik az emberi lénynek dualisztikus felépítése, testi és lelki mivolta. Abban minden gondolkozó — még a vallás nyílt ellenségeit sem véve ki — egyetért, hogy igazi énünk, amint már a görög filozófia megállapította, a szellemi természetünk. Az is közmeggyőződés, hogy a test nagyban gátolja szellemi természetünk teljes kivirágzását. A test rakja ránk súlyos láncait a bűnös vágyak formájában; úgy érezzük, hogy teljes joggal panaszkodik a lélek arra a szűk, sötét, levegő-nem-járta bőrtőnre, amelybe a test zárta s amelyből nem tud kibontott szárnyakkal repülni a magasságokba, ahová a világosság hivatgatja. Ilyen tudatban szinte áldjuk az Istent, hogy nem örök lakóhelyül jelölte ki szellemi részünk számára a testet.

Pedig van a dolognak más oldala is. Lényünk érzéki és érzékfeletti része közötti kapcsolat sok előnyt rejt magába az utóbbi, a szellem javára. Figyeljük meg csak a szellem fejlődését.

A szellem a testben kezdi meg ébredező életét s ebben a nagy erő kifejtésben nemcsak színhelye, de támasza, sőt szövetségestársa és oltalmazója a test, amely úgy van alkotva, hogy mint jó televényföldbe bocsáthassa belé a szellem a maga gyökereit s leélhesse védelme alatt életének embrió-szakát. Évégből csodás felszerelést nyert a test. A külvilággal tökéletes telefonkészlet kapcsolja össze, amelyben felvevő-állomás az érzékszervek, telefondrótok az idegszálak, leadó-állomás a központi idegrendszer. Ám az állatvilágban is feltalálható ezt a felszereltséget az embernél még megpótolja az öntudat, ahol nemcsak elraktározódnak, hanem fel is dolgoztatnak a külső benyomások. A testnek ezen pszichikai felszerelése egyenesen arra célzó előkészület, hogy alkalmas otthont, megfelelő laboratóriumot találjon benne a szellem.

Aztán figyelmet érdemel a test mint a szellem kezdő életének oltalmazója is. Amint a magot megvédi csontkemény burkolata a napfénytől és külső kémiai hatásoktól addig, míg erőt gyűjthet burkának áttörésére, éppúgy védi a gyöngye szellemi életet a még elviselhetetlen külső hatások ellenében a test. Szemeinket a szemhéj óvja a túlerős fény ellen, így védelmez a szellemi világ vakító napja, az isteni fény ellen a test. Bizonytal megsemmisítőleg hatna ránk a mennyei valóságok látása, ha mint tompító közegen át nem szűrődnek a mennyei fény a mi testiségünkön. Testi alkotórészünk evidenssé

teszi azt az értékelést, amelyben lelkünket részelteti a Teremtő. Tehát nincs igazunk, vagy legalább is helytelenül fejezzük ki az igazságot, amikor így szólunk: *bár* saját képére teremtette Isten lelkünket, mégis egy időre testben helyezte el. Inkább így kell szólnunk: *minthogy* Isten a maga képére alkotta, éppen azért helyezte el a lelket testben.

Ám a lélek érzékileg meg nem közelíthető, tehát titok; egészen érthető vele szemben a materializmusnak tagadó álláspontja. A lélek által szellemesített test tapasztalatilag állítja elének a titoknak és az érzékelhetőnek egybefonódását, de azt is, hogy ez a kapcsolat hosszú időn át szükséges, sőt előnyös a lélek érdekében. Az emberi testet értékessé növeli ugyan a lélek, de viszonzásul a léleknek is megfelelő otthont nyújt a test. Ha lényege szerint magasabbrendű is a halhatatlan lélek, de a testtel kapcsolata, életének e kapcsolatban eltöltött szakasza dönti el hitünk szerint további sorsát. A lélek csak a testben folytatott munkája révén, vagy hogy a cselekedetekből való megigazolást ne hirdessük, a testben tanúsított érületi magaviselete, hite útján jut az üdv birtokába. Maga a halhatatlanság elidegeníthetetlen és eljátszhatatlan joga ugyan, de csak a keretet képezi, amelyet a testtel kapcsolatos élete tölt meg tartalommal. Megtölthetjük Istennel s akkor a halhatatlanságunk örök boldogság, de megtölthetjük mással is s akkor hiányozni fog Isten jövő életünkéből. A döntés rajtunk áll s ennek színtere ez a testben leélt élet. Aki magáért él, azaz magát teszi minden élettevékenysége központjává, az hiányérzést visz át az örökéletbe, minthogy az ember elégtelen tartalom a halhatatlan lélek számára; aki azonban e testben Istenért s az isteni dolgokért élt, az tovább fejlődik az itt kezdett erkölcsi irányban, míg végre, „színről színre meglátja“, azaz teljesen bírja az Istent.

Ekként rejti magában a jelen a jövő csiráját, az idő az örökkévalóság magvait, a test a halhatatlan lelket. Minden nap egy-egy vonalat rajzolunk arra a képre, amely jövő életünket ábrázolja. Az ember mint erkölcsi lény „maga teremtí magát azzá, ami, vagy inkább amivé lesz a jövőben“ (Berthoud).

Testünk tehát az a titkos műhely, amelyben minden külső kényszertől menten, szabadságunk teljes felhasználásával formáljuk erkölcsi szobrunkat. Ez az élet az örökéletre előkészület s e nevelőintézet tanterme a test. Minő szűk térre szorul ez a munka a végtelen nagy céllal egybevetve! Nem csoda, ha a testből hovatovább kinő a szellem, de erre az önkifejtődésre maga a test kényszeríti azáltal, hogy folyton érezteti

vele a korlátokat s ezzel harcra tüzei, energiája teljes kifejtésére kényszeríti. Igazi pedagógia. A kísértések állandó tűzének kitett lélek ráeszmél, hogy a kísértések arzenálja a test, amelyet neki jövője érdekében le kell fegyvereznie s győzve a testen vágyakozzék attól meg is szabadulni, hogy magasabb szférákba jutva, nagyobb feladatok megoldására törekedjék.

Valóban nagy az Úrnak bölcsesége abban, hogy egybeszerkesztette a lelket és a testet!

Ím az ember természeti helyzete, dualitása a titkosnak és nyilvánvalónak egybekapcsolásán épül fel s ez bölcsen van így. De még közelebb visz a misztérium szerepe fontosságának megértéséhez az, ha az embert másik viszonylatában mint az *üdvrend* tárgyát figyeljük meg. Az *üdvrend* célja, tárgya az ember, de a ható erő az Isten; tehát egészen természetes, ha itt még több a rejtély, jelentősebb a misztérium, valamint az sem meglepő, ha az isteni munkának ezen a speciális területén az *üdv* története egyes fázisaiban még közelebről észlelhetjük Istennek azt a nevelői gondosságát, amelyet az imént a test szerepében csodáltunk meg.

Az *üdv* ténye magában is oly csodálatos, a kegyelemországja oly titkokat rejteget, hogy magyarázatot csak a háttérben működő isteni nevelő tapasztatában találunk.

Már maga a bűneset is misztérium. Két tényezőre épül fel s ezek: az isteni abszolút akarat és az ember szabadsága. Hogy férhet meg egymás mellett s hogyan működhetik együtt ez a két ellentétes tényező? Ha Isten abszolút lény, akaratának ki kell zárnia minden más akaratot. Még keletkezése pillanatában meg kell azt semmisítenie. És mégis az *üdvrend*, az *üdv*történet együtthatásban mutatja be az isteni és az emberi akaratot a maguk diametriális ellentétében. Mert Isten abszolút akarata lemondott egy bizonyos területről, átengedte azt az emberi akarat gyakorlóhelyéül s így lett az erkölcsi világ alapja az ember szabadsága. Isten nem akar kényszerített hódolatot, önkéntes engedelmességre számít s azért teremtett szabadokká. Erkölcsi kifejlődésünkben a magunk erejére utal, annak sikeréért minket tesz felelőssé. Növekedésünk alapfeltétele az, hogy szabadok vagyunk, engedelmességre és engedetlenségre egyaránt képesek.

A vallás egyéni tapasztalatunkkal egyezően azt tanítja, hogy az ember romlására kezelte szabadságát, elesett. Ekkor Istennek az emberrel való terve teljesen megghiúsulni látszott; a bűn szétrombolta az Istenhez kapcsoló erkölcsi köteléket, hogyan bízhatna a mennyei gazda még valami feladatot hűtlenségbe esett sáfárára! Az ember csak kilátástalanul szomorú-

nak láthatja a maga helyzetét, ámde Isten előtt nincs lehetetlen. Ott csillan még az emberszív fenekén, mélyen a romok alá rejtve, hamuba temetve egy parányi szikra, csak olyan mint egy tühegy: a jónak vágya (az apostol is megvallja: szeretném a jót). Csak meg kell érintenie az isteni lélek lángjának embervoltunkhoz kiirthatatlanul hozzátartozó ezt a vágyat s az újra erőre kaphat, életre kelhet.

Es imádásra méltó az az óvatosság és gyöngédség, amelylyel kezeli az isteni kegyelem a jónak ezt a gyöngé szikráját. Emberileg mérlegelve érthetetlen tényeknek, megfejthetetlen titkoknak egész sorozata áll előttünk a gondoskodó isteni szeretet tényeiben, de isteni nézőpontból tekintve minden egészen természetesnek tűnik fel. Nézzük csak.

Az a kérdés: miként lehetne ismét erőre kapnia annak az erkölcsi szabadságnak, amelyet meggyöngített a bűn. A beteges növény nem bírja ki sem a deledő nap hevét, sem a patakzó esőt, hajnali félhomály s gyöngé harmat lehet csak nevelője. Es Isten ilyen átmeneti állapotot adott az elcsenevészett erkölcsi szabadság erősödésére.

Olvassuk az evangéliumot, Isten gyöngédségének bámulatos jelei szemlélhetők benne. Már az Oszövettség rajzolgatja a vonásokat, amelyeknek együvé csoportosított szövedékéből kibontakozik majd a Messiás képe. Mindenik vonás elég markáns arra, hogy megismerjék majd, ha megjelen. És mégis marad elég ismeretlen vonás. Az „Isai törzséből kihajtott vessző“ nem olyan alakban jelen meg, hogy mindenki egyszerre reáismerjen s Öt azonnal elfogadja Isten követének. Ellentétes vonások találkoznak Benne oly mértékben, hogy titokzatos jellege kérdőjel elé állítja az embereket: Te vagy-e az, aki eljövendő vala vagy mást várjunk? A kételkedés is talál elég vonást Jézus személyében, amelyekkel indokolhatja kételyét, úgy hogy a Benne való hit inkább sajátos intuicióra épül mint értelmi okokra.

Es Jézus messiásságában kételkedő zsidóknak sok érv kínálkozik fel okadatolás gyanánt. Az angyalok-hirdette jel egy nyomorúságos jászolbölcső, amelyről meg lehet ismerni e világba lépésekor Isten fiát. Nem inkább keresné-e palotában, fényes környezetben emberi okoskodásunk a Magasságos követét! Bezzeg hinnének akkor Benne a zsidóság vezetői, a főpapság, a farizeusok és a szaduceusok; ott csúszkálnának lábai előtt a porban kunyorálni jóindulatát s nem volna elég tömjénük, aranyuk és mirhájuk hódolatuk behizonyítására. A Jahveh kétségtelen követe előtt bizonyára földig meghajolnának a népnek koronázatlan fejedelmei.

Ma is ez a helyzet. Jézus személyének különössége körül sok emberében táplálja a Vele szemben tanúsított hitetlenséget. Ha világi bölcseséget, reális, haszonhajtó tudományt tanítana, elmaradhatnának-e környezetéből a tudósok? Ha földi előnyöket ígérne, gazdagságot, dicsőséget, fájdalommentes életet, tartós egészséget, hatalmat, élvezeteket biztosítana követői számára, vajjon nem rajonganának-e érte a haszonlesők, a világ fiai? Ha a legázolt kicsinyek roncsain felépülő, magasabb létmóddal, Übermensch-állapottal kecsegtetné a magasabbra vágyókat, nem ujjongva üdvözölnék-e a Nietzsche-féle lelkek? Ha a korunkat izgató gazdasági kérdések „igazságos megoldását“ tűzné ki feladatánál, nem emelnék-e vállukra a szociálisták és szociológusok? Ha csak a „jók“ elitétársaságát keresné, nem körülte rajzanának-e az „igazak“!

Bizony elégséges érvük van a hitetleneknek a maguk igazolására.

De ha igazuk volna, hová lettek volna azok az alázatos szívű bethlehemi pásztorok, azok a galileai halászok, a vámszedők, a szegények, a nyomorékok, betegek és a többi „megfáradt és megterhelt“ emberek, akik szabadulás után sóvárogtak, azok a „semmik“, azok a bűnösök, akik úgy meg tudták Őt érteni és szeretni, akik tudtak Vele szenvedni, mivelhogy Ő is szenvedett velük, tehát megértő szabadítójukat üdvözölhették Benne! Mily csüggeteg szívvel álltak volna félre azon hatalmas fejedelem mellől, akinek tiszta szentsége éles ellentétben állott az ő elvetett állapotukkal s gögös dicsősége még a valóságnál is sötétebb színben tüntetné fel az ő testi-lelki nyomorúságukat! Minő kétségbeesés venne erőt a bűnösön, ha a maga tökéletességének fényözönébe zárkózott büntetlenek nem volna hozzájuk egyetlen szelíd, szánakozó és szeretetteljes szava!

S ha ma is csak azoknak lehetne igénye Jézusra, akik látszanak valakiknek, mi lenne akkor a senkikkel! Ha magas bölcsesség ködébe burkolóznék, mily szomorú szívvel húzódnának félre a gyöngé értelműek! Ha szentsége tudatában csak a „jók“-kal állana szóba, kiből találnának vigasztaló, felemelő szívet a bűnbánók! Ha, hogy az emberi faj szelekció útján nemesedjék, csupán a szellem kiváló képviselőit nézné olyanoknak, akikkel „lehet valamit kezdeni“, minő nyomorúságos sötétség nehezédnek a százmilliókra! Ha világi előnyöket kínálna követése ellenértékéül, mekkorát csalódnék az a szív, amely eszményekért hevül s csak Istennél remél teljes boldogságot!

Mit jelentenek tehát Jézus személyiségében a titkok?

Mi értelme van annak az ellentétnek, amely külső sorsának alacsonyossága és hivatásának világok fölé emelkedő magasztossága között fennáll? Mit jelent ebben a külső sorsban a jászolbölcső, a lenézett állapot, a szegénység, a szenvedés, a bűnösökkel együttlét és végül, érthetetlen befejezés gyanánt a kereszt? Miért nem hittek akkor s nem hisznek ma Benne azok, akiket társadalmi helyzetük, műveltségi állapotuk, vezetőszerepük, multjuk, anyagi jólétük szinte predestinálna a hitre; ellenben miért hittek és hisznek Benne azok, akiknek hitelensége annyira megokoltnak látszik, hogy fel sem tűnnek?

Ezekre a kérdésekre az ember szabadságának meggondolása az egyetlen felelet.

Egyenesen védi, óvja Isten az ember erkölcsi fejlődésének főfeltételét, szabadságát, amikor olyan Megváltót ad, akinek dicső fényességét még a leggyöngébb szem is elviselhesse. Jászolbölcsőben születik a királyok királya, kinek trónjává a kereszt lett; szegény sorsban éli le földi életét, aki pedig „bír az egész világgal“; bűnösök barátja az a szentséges és tiszta, akinek „szájában nem találtatott álnokság“; semmi földi előnyben nem részelteti híveit az, aki minden kérés meghallgatását igéri. Ezeknek az ellenmondásoknak nem lehet más magyarázata, csak az, hogy Isten, aki „nem oltja el a füstölő gyertyabelet és nem töri el a törékeny nádszálat“ sem, így akar bátorságot önteni a gyöngé lelkébe.

Milyen bölcs és jó az Isten, hogy olyan Megváltóban jelentette ki magát, aki annyira ember, hogy isteni fenségéről sejtelmünk sincs, amikor velünk foglalkozik! Amikor bűnöket bocsát, nem érezteti szentséges szíve neheztelését a bűnösre; amikor baráti kezét nyújt felénk, nem remeg elfogadásra kinyújtott kezünk, mert nem érezzük, hogy az Ő keze világokat megtartó hatalom. Kérő, hívogató szava oly gyöngéd és lágy, hogy sejtelmünk sincs róla, milyen világrendítő harsonaként fog az megzendülni az ítélet napján.

Így tud nevelni az a misztérium, amely a gyöngédség finom mezébe burkolja el az isteni fenséget. Így tudjuk elviselni a rejtve levő istenség közelségét.

Az Isten felé vezető út mindenki számára nyitva áll, de csak az indulhat el rajta, aki elszánja magát a rejtve levő igazságok engedelmes elfogadására, hittel megragadására. A titok egyformán magába rejti Isten bölcsességét és szeretetét. Leple alatt a Magasságos közeledik hozzánk annyira, amennyire el tud hatolni Őt megragadó hitünk, azonban kíméli gyöngeségünket s nem jön olyan közel, ahol megsemmisítene dicsőséges jelenléte. Von magához a szeretet kötelével, hogy

még a bűnös is megérezhesse kegyelmét s ismét beléphessen a gyermeki viszonyba. Így áll helyre ismét az eredeti élő és szellemi összeköttetés, ekként realizálódik az igaz vallás, a szeretet vallása.

A vallási misztérium szerepét, vonzó és távolító kettős hatását még egy analóg eset is megvilágítja s ez a vallásnak és erkölcsnek mint Isten és ember viszonya szabályozójának egymás mellé állítása. A nagyobb világosság érdekében szenteljünk néhány percet ennek az analógiának.

A vallás mint az Istenhez való viszonynak érzésben kifejezője s az erkölcs mint e viszonynak az akarat síkjában megvalósulása: elválhatatlanul fonódnak egymásba éppúgy mint a titok és bizonyosság. Vallás és erkölcs két szárny, amelynek segítségével igazi légkörünkbe, Istenhez emelkedhetünk; ha megbénul valamelyik, csak tehetetlenül vergődünk, de nem repülhetünk. A vallásos érzület magára hagyatva misztikus egyesülést keres Istennel, miközben az egyéniség teljesen beleolvad, egybeforr az isteni lényvel, akinek csak ideiglenes emanációja: elszakadt s tévován bolygó részecskéje gyanánt nézi magát (ezt emelik előtérbe s ezért egyoldalúak a pantheisztikus vallások). Másfelől pedig az erkölcsi érzés is gyöngé magában, szabályzója a lelkiismeret bizonytalankodó, ingatag és kételkedő, az abszolút helyett könnyen támaszkodik az esetlegesre (ez az alaphibája a mai kor utilitáris erkölcsi felfogásának). Csak egymást támogatva, együtttható munkában lehet egészséges és tevékeny úgy a vallás mint az erkölcs. Jó, hogy az erkölcsi öntudat hivatásszerűleg fenntartja a függés éreztetésével a távolságot az isteni személyiség s az emberi személyiség között: így lehetetlenné van téve a metafizikai egyesülés. Jó, hogy a vallásos érzület meg a szabadság jegyében közel viszi az embert Istenhez, így a szeretet meggyökereztetésével elviselhetővé, sőt kívánatosá teszi a függési viszonyt.

Vallás erkölcs nélkül terméketlen fa, erkölcs vallás nélkül fővényre épült ház. Csakis a kettőnek kellő egyensúlya és szép összhangja biztosíthatja a lelkiélet egészséges voltát. A mennyországba jutás kettős feltétele Jézus szerint is az: „Uram, Uram!” (azaz a vallás) és „a mennyei Atya akaratának cselekvése” (azaz az engedelmességben megnyilvánuló erkölcsi érzés).

Sem a misztikus rajongásban túlterjedő vallásos buzgótság, sem a paragrafusokba kövesedett egyoldalú moralitás nem biztosíthatják az egészséges haladást. Hanem az Istenhez közeledés útja az, hogy tegyük az istenszeretetet a függés érzete

által méltóságossá s a függési viszonyba varázsoljunk melegséget a szeretet által. Istenhez csak mint tőle függő és mégis szabadságát érző lény közeledhetik az ember. A vallás vonz az isteni környezetbe, az erkölcs függési érzése távolít, hogy el ne vakítsa szemünket az istenség tülerős fénye.

Így vonz és távolít a titok is. Érdekesen szimbolizálta ezt Mózes vallásában a szentek szentélye, amely felé fordulva kellett imádkozni, sőt ahova be is kellett mennie évenként egyszer a főpapnak, ámde ott feltekinteni szigorúan el volt tiltva, minthogy „emberi szem nem viselhetné el az Isten dicsőségét“.

A titok Isten szentségének mélységeit rejti el a profán szemek elől. Feltárja előttünk Isten szívét egészen, de eltakarja a karját. Szívének vonzó melegét még elbirja szeretetre sóvárgó szívünk, azonban fenségének és hatalmának látása csak megrendítene, de meg nem nyerne, jobbakká nem tenne. Nekünk lelki töredelemre, azután megvigasztalódásra van szükségünk s ezeket adja meg az isteni misztériumnak tényekben feltárt részlete, amely meggyőz arról, hogy Ő szeret s viszontszeretetre számít, hogy kész megbocsátani s ezzel minket is elkötelez egymás hibáinak elnézésére. Szeretete kiveszi a fegyvert azok kezéből is, akik Őt megismerhetetlennek vallják s vitatják, mert a szeretet tényeiben magáról ad Isten annyi bizonyítékot, amennyi szükséges és veszedelmünkre nem válik.

Mit rejt el tehát Isten előlünk? Röviden így foglalhatjuk egybe a feleletet: a maga metafizikai tulajdonságait. És ez egyenesen a mi javunkra szolgál. Mi is lenne velünk, ezzel a sárból gyúrt szegény cserépedénnyel, ha meghallgatná Isten azt a balga vágyunkat, hogy titok nélkül jelenjen meg s színről színre láthassuk Őt! Lényének homályos tüköre, a Nap is elvakít, hogyan nézhetnénk hát az Ő szemébe! Megmérhetnők-e az Ő magasságát mi, akik előtt ködbe vesznek a hegy-csúcsok, a Föld testének eme silány göröngyei is! Kibirhatnók-e megsemmisülés nélkül az Ő megjelenését mi, akik úgy remegünk a saját képzelünk alkotta szörnyetegektől is! S főként az Ő szentsége nem sujtana-e le bűneinkkel a poklok mélységeibe minket, akik a magunk árnyékától is félünk!

A prófétalelkek, ezek a mélységes hitű emberek még bírhattak elég bátorsággal arra kérni Istent, hogy mutassa meg nekik a maga ábrázatát s ők meg is érezték megrendítő szimbolumokban Istennek megjelenését. De nekünk ezer okunk van térdre borulva áldani Őt, hogy titkok fátyolába burkolózt el előlünk.

„Tudja Ő a mi formáltatásunkat; megemlékezik róla, hogy por vagyunk“ (Zsolt. 103. 14).
lic. Rácz Kálmán.

Adatok a muraközi reformáció történetéhez.

— Művelődéstörténeti vázlat. —

(Első közlemény.)

A nyilvános kritika boncolókése alá bocsájtván ezt az adatsomót, nem akarok sem a „captatio benevolentiae“ védőfegyvere után nyúlni, sem pedig a mentegetőzés kényelmes spanyol-lovas fedezéke mögé bújni.

Csak egész egyszerűen jelentem ki, hogy én ezt az érdekes témát tisztán *művelődéstörténeti tárgyának* tekintettem s mint ilyent is kezeltem.

Célom felé tekintve, nem annyira az anyagnak rendszeres feldolgozására, mint inkább mozaikszerű összeillesztésére törekedtem. (Így is sok csempetábla hiányzik, sajnos, az egészből.)

Az így összerakott tükrözvényére nem ad kielégítően teljes és hű képet az idők kódébe merült történeti korok állapotáról, lehet, hogy ez a kép kissé torzított létszen, de *hamis* aligha lesz.

Nyers tárgylagosságra, száraz hűségre és pasztikus világoosságra törekedtem s azt a szép és időszerű célt igyekeztem szolgálni, hogy a reformáció megszületésének 400-dik évfordulójára a muraközi protestáns egyházközségek történeti fejlődésének, alakulásának, üldözésének és lehanyatlásának egyes, felkutatatható mozzanatait kortani egymásutánba fűzzem.

Forrásmunkáim voltak: *Bučar F.* dr.-nak „Povjest reformacije a Medjumurju“, *Horvat R.* dr.-nak „Povjest Medjumurja“, *Payr S.*-nak „Egyháztört. emlékek“, *Bedekovich Z.* „Natale solum Sancti Hieronymi“, *Lopasić*-nak „Prilozi za povjest protestanata“ (Starina) című munkája.

A szigetvári hős és a reformáció.

Az a hatalmas lendületű vallási eszmeáramlat, amely, Németország határain áthullámozva, ellenállhatatlan erővel indult hódító útra: áthömpölygött a XVI. század derekán Krajnába, onnét pedig beszüremkedett Horvátországba, valamint a Muraközbe is.

A Mura- és Dráva-beszegte föld-ékre a reformáció gondolatcsiráit valószínűen Ungnád János br. varazsdi kapitány kezdte átültetni, de az azok megérlelésére szükséges szellemi melegágyat, a „*civius regio, illius religio*“ elve alapján a Zrinyicsalád néhány sarjadéka igyekezett hathatósan előkészíteni. Amaz csak ugarolt, de a Zrinyiek irtottak, szántottak s vetettek.

Nem buzgalmukon, hanem a fejlődés megtorpasztó reakción mult, hogy a gondos céltudatossággal, szisztematikus előmunkálatokkal s lendületes tetterővel megindított hitújító mozgalom csakhamar megfeneklett s az eleje torlasztott zátonyon szétmállasztva, nemsokára összeomlott.

Mielőtt azonban tovább bogoztatnók a történelmi alakulás szálaít, tisztáznunk kell egy, nem éppen lényegtelen kérdést.

A reformáció Légrádra Somogyból, a többi muraközi községekbe, végvárakba, pusztákra pedig Krajnából hatott, bár az irányító elme Varazsdon székel, Ungnád br. személyében, aki a tübingeni s württembergi protestánsok előretolt őrszeme, exponense volt.

A horvát túlzók — márcsak politikai s államjogi nézőpontból is — nem győzik hangsúlyozni, hogy Muraköz lakossága (melynek zöme jobbára katona és jobbágy volt) *horvát* nemzetiségű polgárokból telt ki. Ez pedig tévedés! Mert ezek a derék végbeli vitézek magyarok és *szlovének* voltak, nem pedig horvátok.

A „horvát“ elnevezés e századokban különbenis nagyon elhomályosult fogalom volt; horvát nemzeti vagy faji öntudatról pedig ebben a történelmi korszakban beszélni: határozottan — anakronizmus.

Ne tévesszük ugyanis szem elől, hogy az örökemlékezetű *Nagy Károly* frank császár halála után a pannóniai szlávok fiának, Jámbor Lajosnak fenhatósága alá kerültek s noha igaz, hogy az ú. n. Fehér-Horvátországban horvátok is éltek, — de az is kétségtelen történelmi tény, hogy *Ljudevit* szlovénjei, akik a frank hatalommal szemben is sokáig dacoltak, leigázásuk után csak mint országalkotó tényezők szüntek meg, de mint *nemzetiség* tovább is felszínen maradtak; s ha addig csak mint a Dráva és a Száva kanyarulatai s a krajnai hegyek közé ékelt faj, foglaltak helyet, később, a török becsapások után a Dráván *túlra* is átköltöztek, hogy immár biztonságosabb vidéken, a *Dráva-Mura* között *verjenek tanyát*, ahol az ottomán erő sohasem tudott hosszabb időre megizmosodni s ahol egyéni s faji boldogulásukra s érvényesülésükre több és szilárdabb biztosítékokat találtak.

Nyelvüket *manapság* horvát filológusok — *kaj?* (mi?) kérdőszava után — „kajkavština“-nak mondják. Ma telítve is van már horvát s magyar elemekkel, de akkortájt (a XVI. és XVII. században) hamisítatlan szlovén nyelv volt: a terjedelmes szlovén nyelvnek egyik tájnyelv-ágazata.

Hogy pedig csakugyan szlovén, nem pedig horvát nevezetű volt, erre néhány súlyos bizonyítékot idézhetünk a horvát irodalomtörténetből.

Pergossich Ivan „*slovenski*“-nek mondja a muraközi tájnyelvet (1574), lefordítván a *Tripartitum* magyar szövegét „Trojstrančni Pizmotvor“ címmel.

Mincsetich Zrinyi Györgyhöz intézett költeményét „Trublja *slovinska*“-nak (Szlovén harsona) nevezi; *Petretich Péter* zágrábi püspök (szül. 1604-ben) a „*Slovenski* Ország“ számára írja meg „*Slovenskem* jezikom“ (szlovén nyelven) szent evangéliomát.¹ (1651).

De ne folytassuk!

Ezek az adatok feltétlenül igazolják azt a történelmi igazságot, hogy Muraközben akkortájt nem a horvát, hanem a szlovén nyelv uralkodott s ezt a valóságot álokoskodások vagy ferdtések szófátylával elhomályosítani nem lehet.

*

Ezek leszögezése után most már áttérhetünk annak taglalására, hogy a Zrinyiek mennyiben vették ki részüket a megújított vallás eszméinek terjesztéséből s a protestantizmus megalapozásának nem éppen tövistelen munkájából. *Kukuljevich Ivan* horvát történetíró „*Grad Zrin*“ című könyvében célzást tett arra, hogy a szigetvári mártir maga is hajlott a reformált vallás elveihez.

Ezen a nyomon indult el *Horváth Rudolf* dr.² és *Bučar Ferenc* dr.³ zágrábi tanár is, hogy Zrinyi Miklósnak a reformációhoz való viszonyát tisztázza, illetőleg felderíteni próbálja. Az eredmények közlését megelőzően azonban utaljunk röviden IV. Zrinyi Miklós néhány életrajzi adatára.

A szigetvári vértanu 1508 körül látta meg a napvilágot. Atyja III. Z. Miklós. anyja pedig *Karlovics Ilona* volt. 1542-ben már magas zászlósúri méltóságra emelkedik, mert a horvát bán székét foglalja el.

1543 ban lépett oltár elé először mint völegény, magá-

¹ Pechan A.: Povjest Hrv. Književnosti.

² Horváth R. dr.: Povjest Medjumurja.

³ Bučar F. dr.: Povijest ref. u Medjumurju.

hoz kapcsolván *Frangepán* Katalint, kitől 13 gyermeke született. 1546 ban közéleti és hadi érdemeinek jutalmául (és 50,000 forint lerovása ellenében) birtokába jutott a Dráva-Mura szögébe ékelt hatalmas, termékeny fekvőségnek, megkapván Légrad végvárát is, a Csákoknak és Stridónak várával együtt. A Muraköz akkortájt is Zala vármegye tartozéka volt.

Az eddig csupán horvát ingatlanokhoz és érdekekhez fűzött Zrinyiek életük javát 1546 után már magyar földön töltik s érzésben, gondolkozásban, törekvésben magyarrá hasonulván: *Kukuljevich* szerint „*filii ambarum patriarum*“, a kettős háza gyermekeivé váltak. Ekkor illesztették be ősi címerükbe Csákvár csipkés hástyáinak képét (Csák-tornya.) Zrinyit a szűkebb értelemben vett magyar göröngy virág-fakasztó, búzaérlelő bűbája annyira magához édesgette, hogy egészen megfeledkezett a drávántúli részeknek hatékonyabb védelméről s inkább *itt* hadakozott magyar leventéinek élén a magyar haza érdekeiért, hogy megdicsőülésével is itt fejezze be leonidaszi életét . . .

A magyar hazát azonban, sajnos, nem volt szabad, nem lehetett bűnhődés nélkül szeretni.

A magyar haza imádása áldozattal, lemondással járt. Ő is lemondott — horvát báni tisztségéről, mert a horvát nemesség megneheztelt reá s mert Bécs sanda szemmel kísérte diadalmas törökverő harcait s nemsokára I. Ferdinánd is megtagadta tőle korábbi bizalmát: megvonta tőle Felső-Horvátország kapitányi tisztét s átruházta azt Lenkovics Jánosra, erre a sűrke nevű férfúra.

Kukuljevich I. ama sejtelmének ad kifejezést, hogy a zágrábi káptalannal folytatott háborúskodása s a protestáns elvekhez való szítása is hozzájárult a szigorúan róm. kath. szellemben nevelt király bizalmának megrendüléséhez . . . Nem lehetetlen! 1561-ben Szigetváriban találjuk; a somogyi erősségnek főerőssége, főpillére az ő tántoríthatatlan önbizalma.

Sértett önérzete, bús haragja csak még közelebb hozza a magyar nemzet szívéhez.

Háromévi özvegység után eljegyzi *Rosenberg Évát*, ezt a cseh grófnőt, kitől egy gyermeke származott: *János*. 1566 szeptemberének 7. napján pedig a halhatatlanság honába költözött át.

Jóllehet kétségtelen bizonyítékokkal még nem igazolható be, (legalább az *eddig* szerzett adatok alapján) hogy a szigeti vértanu élete-fogytaig pápista maradt-e avagy időközben meghódolt-e Luther világnézetének: mégis joggal vethető fel az

a kérdés, hogy a legkatholikusabb eposz főszereplője milyen vallási meggyőződés híve volt?!¹

... Mikor Zrinyi Miklós, — 1546-ban megkapta Ferdinánd királytól Muraközt, — Bedekovich (Solum Natale) szerint, — Muraközt és Légrádot szigetvári és csurgói protestánsokkal népesítette be. — Zrinyi bizonyára maga is megkedvelte Luther vallását, hiszen második neje, Rosenberg Éva, ez a cseh hercegnő, — akivel 1562 körül ismerkedett meg Pozsonyban, — Kukuljevich nézete szerint (*Grad Zrin* 79. l.) már ekkortájt elég leplezetlenül állott a protestánsok lobogója alá. Ehhez járult, hogy jóbarátai az *Erdődyek* és az *Ungnádok*, továbbá rokonai: a stájerországi *Stubenberg*ek, a lindvai *Bánffy*ak s a *Batthyányi*ak mind, mind Luther vizein eveztek. Csak a török harcok miatt nem karolhatta fel az új vallást teljesen, de fiát bizonyára protestáns szellemben nevelte.

De fokozhatta Zrinyi M. protestáns velleitáseit a bosszú érzelme is, mely a zágrábi róm. kath. papság ellen irányult s amely hozzájárulhatott ahhoz, hogy ősei hitétől elidegenedjék.

Zrinyi M. ugyanis heves és hosszú háborúságba keveredett a káptalannal és a zágrábi püspökséggel, mely alá több birtoktестe tartozott egyházjogilag.

E háborúság oka a zágrábi szentszék akadékoskodása volt. A zágrábi káptalan ugyanis erőszakkal tette reá kezét Vrut falura, melyet Zrinyi Miklós híve, Blagay István barátjának, *Vruti* Jánosnak akart derekas szolgálataiért (1541) odaajándékozni. Erre Zrinyi keményen ráírt a káptalanra, hogy e falut azonnal szolgáltassa vissza, mert ez „Blagayé, aki vele (Zrinyivel) együtt nem barátja a capitulumnak“ (. . . „ne vestrae dominationes, — cum neuter nostrum sit amicus Vestrarum Dominationum, — inimicos ipsis efficiant. *Grad Zrin*, 1541. febr. 14.).

Mivel levele hatástalannak bizonyult, Zrinyi Miklós a zágrábi püspök ellen hadat indított. Összetoborozta zrini huszárait és gyalogos csapatait, támadást intézett a papok egyik fekvősége, Hrastovica ellen, azt elfoglalta, utána pedig ostrom alá fogta Vinodol erősséget, mely a káptalan birtoka volt.

A vár szorongatása közben a vár kapitánya, *Suskovich* János, — Zrinyi Miklós *testvérét*, *Ivánt agyonlövette*.

Ez a lesújtó veszteség csak még bőszültebbé teszi Zrinyi Miklóst. Maga mellé veszi tehát Frangepán Istvánt és Blagayt, frigyvet köt velük s most már egyesült erővel döngetik rendre a püspök és a káptalan várait.

¹ L. a Pesti Hirlap, 1914. évi husvétii számában megjelent „Egy irodalomtört. pikantéria“ c. cikket. *H. J.*

A püspök erre megszeppen és Dubravába menekül.

A botrány hullámai annyira megduzzadnak, hogy a király is beleavatkozik a viszálykodásba. Fellépése sikerrel jár. A civódó ellenfelek megbékélnek. De csak színleg.

Két év múlva Erdődy, zágrábi püspök az élők sorából elköltözik. Ám „a Zrinyi-családnak — írja Kukuljevich — a *róm. katolikus egyház ellen érzett gyűlölete egészen belerögződik a Zrinyiekbe*, akik közül többen lettek titkos imádói az új vallásnak, melyet maga (a szigeti) *Zrinyi M. is támogatott*“.

Alább meg azt írja Kukuljevich: „Knezovi Zrinski ne bijahu uobće veliki prijatelji svećenikah katoličkih. — *Kao otac IV. Nikola sigetski bijaše i Juraj III. privrženik nove vjére Luterove*“.

(Magyarul: A Zrinyi grófok egyáltalában nem voltak nagy barátai a katolikus papságnak. — *Miként IV. Miklós, a szigeti hős: akként fia, III. György is híve volt Luther új vallásának.*)

Ha az apa nem lett volna — mondjuk — legalább is *passzív* híve az új vallásnak, akkor nem tűrhette volna el azt a nevelési rendszert, amely fiát, Györgyöt olyan engesztelhetlenné tette csakhamar a róm. katolikusokkal szemben; akkor megmagyarázhatatlan volna, hogy fia, egy-két esztendőre apjának megdicsőülése után, pelyhedző állal olyan irtóhadjáratot indítson a muraközi papság ellen, melynek (1570.) a csáktornyai Szt.-Mihály-templom, a légrádi és perlaki egyház is martalékaul esett. (Horvat Rud. Povjest Medjumurja.) Ha a fiú néhány évvel később *ilyen* kiforrott tervvel, ilyen kíméletlen módon s ilyen fanatikus gyűlölettel rendez pogromokat a pápista lelkészi kar ellen: akkor az apának is lutheránusnak *kellott* lennie, *legalább* a szívében. 1587-ben ez a gyökeres írtás tetőpontját éri el s Muraközből kigyomlálódik az utolsó pálosrendi barát is... Annál érdekesebb azután, hogy míg IV. György ilyen razziákat rendez a papok ellen, addig Karnarutich B. a „Vazetie Sigetha Grada“ c. eposzát *neki* dedikálja, neki — az „eretnek képrombolónak“.

Ez azt mutatja, mennyire tájékozatlan volt a nagy közvélemény egyes vezetőférfiak vallási meggyőződését illetően...

De, hogy a szigeti vértanu lelke össze volt forrva a protestantizmus szellemével és törekvéseivel, azt *Trubar* prédikátor leveleiből és *Kostrenčić* könyvéből (*Urkundliche Beiträge etc.*) is kiviláglik.

Mínthogy a reformációs kultúrmozgalom főlendítőkereke a sajtó volt: a prédikátorok és hittérítő főnemesek mindent elkövettek, hogy törekvésüket sajtó útján is előmozdítsák.

Ehhez azonban pénz vagy mecénás kellett.

E mozgalomnak egyik legáldozatrakészebb embere br. *Ungnád* János, varazsdi főispán volt, aki élénk levelezést tartott fenn e tárgyban is Zrinyi Miklóssal. Ungnád a Lindván működő s Zrinyi apósa birtokában lévő nyomtató-műhelyben szerette volna — (horvát és szlovén sajtó hiányában) — kinyomatni a prot. könyveket, de ez — úgy látszik — glagolita betűs nyomásra nem volt berendezve. Urachba (Tübingen) kellett tehát felküldeni a sajtó alá bocsájtandó műveket. Ungnád azután az innét kikerült szlovén evangéliumokat, kátékat, posztillákat részint ingyen osztatta ki, részint igen olcsó áron dobatta piacra.

Megkönyörkeztek Zrinyi Miklóst is, hogy áldozzon e célra. Zrinyi M. hajlott is feléjük.

Khlombner Mathes, a laibachi protestánsok egyik főembere ugyanis így ír (1561 május 19.) (Grad Zrin) Hans Ungnádnak: „A nyomás jó. A könyveladás gyatrán folyik.“ Majd meg így folytatja: „*Den Grafen Zrin den Banus und Lenkovich* müsste man *um Hilfe ersuchen.*“ Majd meg: „*Ich gesah vast gern, das e. g. dem Graf von Serin, dem herrn ban vnd herrn Lenkovitsch der Sachen vmb fürdrung vm hilf schribb. Wolt selbst zw iren gnaden raisen.*“

Ungnád erre bizonyosan puhatolózni kezdett a kissé fukar Zrinyi M.-nál; válaszának kedvezőnek kellett lennie, mert *Fröhlich* Sebestyén bécsi könyvkereskedő 1563-ban több szlovén nyelven nyomtatott protestáns könyvet küldött Zrinyi Miklósnak.

Egy ízben, amikor Zrinyi M. György nevű fiával Bécsben időzött, az élelmes kereskedő meglátogatta őket s átadott nekik — (Bučar: *Protest. u Medjumurju*) egy prot. *Novi zavjet*-ot, 1—2 példányt a *Razumne nauke*-ből, a *Posztillák*ból és két drb Luther-féle *katekizmust* is.

Zrinyi hihetően szívesen fogadta e műveket, mert *Fröhlich* különben nem merte volna a grófot később Pozsonyban újra zaklatni ilyen dologgal, ahová most már *egy bál* (baéva) prot. könyvet indított útnak, „mert Zrinyi M. megígérte, hogy e prot. műveket *eladás végett váraiba szét fogja küldeni* s ezért Zrinyi M. elkérte a cégtől a glagolita nyelvre lefordított könyvek jegyzékét is“. (Kukuljevich idézett műve.)

A tübingeni egyetemi könyvtárban a kutató rendelkezésére álló adathalomból máig sem derült ki, hogy Zrinyi M. sajtócélokra készpénzben mennyit adott. (Bár, hogy áldozott rá, az kétségtelen.)

Zrinyi M. egyik levelében ígéretet tett *Fröhlich*nek, hogy a számára küldött könyvek árát azok bekötése után fogja meg-

téríteni. De erről a bekötési díjról, úgy látszik, később megfeledezett.

Azért is írja Fröhlich Ungnádnak 1563 december 3-án: „Was weiter der Buecher halben so der herr *graff von Serin* begerdt hat, auch ain grosse antzall hatt ime lassen auf schwären vncosten *einbunden* vnd stätz *geschrien*; wan si nuer einbunden waren, wolt sy von stunden betzallen, vnd da wier im die buecher hin vnd her gefuert, auch ime zuegebracht vnd persönlich ich vnd der herr C. Raid mit ime geredt, er auch an diser gantzen zerittung schuldig“.

A bekötés árát később — még a Zrínyi M. részére kiutalt könyvek után is — *Raidt* Kristóf fizette meg 12 tallérnyi összegben.¹

*

... E hiteltérdemlő bizonyítékok elvitathatatlaná teszik annak a feltevésnek jogosultságát, hogy Szigetvár örökéletű hőse nemcsak hogy nem idegenkedett Luther eszméitől, hanem hogy azok terjesztését alárendeltjei között némileg támogatta is.

Hiszen 1563-ban, Erdődy Péter bán jóvoltából, Kányecen Vlahovich Gergely prédikátor már 250 horvátot térített át. Erdődy pedig jó barátja volt Zrínyinek...

De amit ő — homályos körülmények között leplezetten propagált csak, azt a „szlovének harsonása“, *III. Zrínyi György* szíve egész melegével karolta fel, nem igen válogatván az eszközökben, amelyek a cél elérését siettették és hatásabban biztosították.

III. Zrínyi György hittérítése.

(1549—1603.)

A megújított vallás diadalhozó apostoli kardját *III. Zrínyi Gy.*, a szigeti mártír elsőszülött fia azzal az eltökélt szándékkal rántotta ki hüvelyéből, hogy addig vissza se dugja, amíg az egész Muraköz meg nem hódol Luther eszméinek.

Zrínyi György 1549 ápr. 17-én Csáktornyan született.

A Frangepánok és ozmánverő Zrínyiek heves, hazaszerető vére buzogott ereiben.

Nevelése gondos, céltudatos volt, de áthatotta az a zaklatott, ideges hadiszellem, amely minden Zrínyi-ivadéknak szinte jellemacélozó légkörévé vált. Tanul nyelveket, elsajátítja a vitézi mesterkedés csínját-bínját. Készül a közszereplésre.

¹ Grad Zrin, Kukuljevich.

Az ifjú dalia már zsenge fiatal korában kiemelkedő szerephez jut előkelő származásánál fogva. Mikor (1562-ben) Miksa fejére helyezték a cseh koronát, a koronázást keretező nagy ünnepségen György is résztvett.

Midőn, két esztendővel később, Miksa a koronázásra Németországba utazott, a 400 főből álló magyar nemes-csapat vezetését neki ajánlották fel.

Atyja halála után állandóan résen van és mindent elkövet, hogy a török csapattesteknek Muraköz ellen szándékolt becsapásait megelőzze, tompítsa vagy elhárítsa.

Csakhamar *tárnokmesteri* méltóságra emelkedik. Majd elnyeri a zalamegyei főispáni tisztséget. Mint Kanizsa várának parancsnoka, eredményes tevékenységet fejt ki.

Mint a Dunántúlt oltalmazó katonai őrségek vezetőembere gyakran méri össze acélpengéjét az ottománnal. Szép sikerrel gyűri le Kacorlagnál (Zala m.) az ellenséget, ahol egy pasát és 2000 törököt lekaszabol, két pasát, 1500 főnyi legénységet elfog, 19 zászlót, 1100 lovat és sok hadianyagot zsákmányol.

1593-ban Sinan pasa ellen rántja ki hüvelyéből szálfegyverét, a gr. Hardegg Ferdinánd csapatkötelékébe beosztottan, Illésházy és Nádasdy Pálffy Miklós oldalán.¹

De térjünk át a hitelet terén megindított működésének rövid vázolására.

Itt főként *Bedekovich Józsefnek*, a sovén muraközi szlovén pálosrendi szerzetesnek nem teljesen megbízható és jórészt túlzott híradásaira vagyunk utalva. Művének címe: „*Natale solum Sancti Hieronymi*“ (1752.).²

Zrinyi György sokat és rendszeresen foglalkozott nemcsak a reformáció terjesztésének gondolatával, hanem a nagyszabású tervek megvalósításával is. A Tollius Jakab említette is a Luther-házaspárt ábrázoló képet is bizonyára ő szerezte be. Hihetőleg ő vette meg a „Bibliotheka Zriniana“ számára a „*Historia omnis generis*“-t (33. sz.), mely protestáns szellemű munka; továbbá Nic Sanderinek: *De origine ac progressu Schismatis Anglicani*“ (42. sz.) c.; Joh. Sleidanusnak „*De statu religionis et reipublicae*“; és Carl V.-nek „*Historia belli Hungarici*“ c. munkáját. (Bučar Povj. ref. u Medj.)

Sokat érintkezett az Erdődyekkel, az alsólvivai Bánffyakkal és hű bajtársával: *I. Mallekóczy* Miklós báróval, akik akkor már mind Luther reformelveit követték. 1570-ben egész nyíltan tesz vallomást új hite mellett.³

¹ Smičiklas: Povjest Hrvata.

² Bedekovich azt erősítgeti, hogy Szt. Jeromos Stridón született.

³ Sladović: Povijest biskupije senjske.

Bedekovichnak fentidézett forrásműve szerint (mely szájhagyományokra és nyilván az üldözött pálosoknak elrejtett följegyzéseire támaszkodik) 1570-ben megkezdí György „erőszakos munkáját“. Mindenben Mallekóczy tanácsai után indul. Először is elúzi a róm. katolikus hívek pásztorait, tudton-tudván, hogy — pásztor híján — könnyebben hathat majd az irányítóitól, szellemi vezéreitől megfosztott hívekre is.

Hogy hány katolikus templom és egyházközség volt a XVI. században a Dráva-Muraközén, azt határozottan nem tudjuk, csak sejtjük.

Dr. *Rački* Ferenc¹ talált egy 1501-ből való, hevenyészetten összetakolt jegyzéket, amely a zágrábi püspökség fennhatósága alá tartozó plébániákat sorolja fel. Bár ez a másolat hiányosnak, nem teljesen megbízhatónak s kapkodva összerótnak látszik, más híján mégis *erre* kell szorítkoznunk, még egy emberöltővel később is.

Ez a jegyzék pedig **14** muraközi fáráról tesz említést; nevezetesen a kis *szabadkairól* (Sobotica), a *nedőceiről*² (Nedelisce), a *lopatineciről*, a *stridóiról*, a *pomorjeiről*, a *szelenceiről* (Selnice), a *sredisceiről*, a *bottornyairól*, a *belicairól*, a *csáktornyairól*, a *légrádiról*, a *muravidiről* (Vidovec), a *perlakiról* és a *podbresztiről*.

Az itt említett helyeken álló templomokat részben felúljatja, részben megrongálja vagy más célra használja Zrinyi György.

Bedekovich írja, hogy a csáktornyai Szent Mihály-templomot alaposan megrongáltatta, a perlaki, légrádi és stridói egyházakat pedig leromboltatta (1571.).

Miután a perlaki plébániatemplomot szanaszét szedte a fellázított tömeg, a protestáns gyülekezet ezután — tért hódítván — a még épségben fentmaradt Szentháromság-kápolnában végezte az istentiszteletet.

Az elűzött katolikus lelkészek helyét protestáns lelkipásztorok foglalták el. A lerombolt, elárvult róm. katolikus iskolák katedráira protestáns ludimagiszterek kerültek.

Az 1570-ben megindított reformálás azonban mégse lehetett olyan rettenetesen erőszakos, ha — miként *Mikulich* Sándor zágrábi püspöknek gr. Rosenberg miniszterhez intézett leveléből értesülünk³ — még 1577-ben is fennállott a csáktornyai pálosok szentilonai kolostora. (Bár e levélből az is kiderül, hogy Muraköz többi egyházközségeiben ekkor már hasztalanul keresünk róm. katolikus papot. . .)

¹ IV. Starina jugoslavenske akademije.

² Ma Drávavásárhely. — ³ Bedekovich: U. o.

Jóllehet Zrinyi lehetőleg kímélte a csáktornyai magyar pálosokat, végre az ő kolostoruk felett is megkongatta a lélekharangot.

Gyökeresen akarván kiirtani irtmagját is a muraközi katolikusoknak: elkezdte a pálosrendi szerzeteseket is minden módon zaklatni.

Megvonta tőlük a tizedszedés jogát. Felére szállította le gabonajárandóságukat. Üldözte jobbágyaikat.

Hallgatólagosan eltúrte, hogy protestáns katonái feltörjék hombáraikat, kifosszák istállóikat s csapra verjék hordóikat.

Nem ritkán valóságos ostromot intéztek a körülzárt kolostor ellen, úgy hogy a szerzetesek kénytelenek voltak torlaszok mögül védekezni a nyers támadások ellen. Jóllehet ilyen embertelen elbánásban részesültek, istenes feladatuknak, minden erejük megfeszítésével igyekeztek e súlyos viszonyok ellenére is megfelelni. Rátor, elszánt és áldozatos működésük-ről a pécsi lelkészből zágrábi püspökké kinevezett *Vinkovich* Benedek később is a legmelegebb elismerés hangján emlékezik meg.

1580-ban beteljesedik a zárda mostoha végzete. A felkorbácsolt népszenvedelem általános rohamot intéz ellene. A kolostort felgyújtják, a szerzeteseket elkergetik, Simon perjelt pedig börtönbe vetik, ahol kínos halállal fejezi be küzdelmes életét.

Zajc János, a pálosrend tartományi feje II. Rudolf királyhoz fordul könyörgőlevéllel s oltalmat kér Zrinyi támadásaival szemben. A folyamodás annyit eredményezett, hogy a király vizsgálatot indított a vasvári káptalan vezetőségével Zrinyi ellen.

Noha a vád igazoltnak bizonyult, Zrinyi elégtételt mégsem akart szolgáltatni s tovább is csak ellenséges érzellemmel viselkedett irányukban, amikor a szerzetesek — a király parancsára — visszatértek.

Zrinyi Györgyöt később Miksa is igyekezett (részint szóval, részint írásban) vallási elveitől eltéríteni, de ez a fáradság meddőnek bizonyult. Zrinyi 1603-ban végül is „*mint kőnél konokabb*“ lutheránus halt meg, jegyzi meg róla Bedekovich.¹

Dr. Haller Jenő.

¹ „Saxo durior in secta ad mortem usque perseveravit“. (265. I)

Platon és Krisztus.

Itt Platonról és Krisztusról abban az értelemben szólok, mint azt már *Baur* Keresztély, a tübingai kritikai iskola nagynevű megalapítója is tette, amidőn a mult század elején Szokráteszt Krisztushoz hasonlította. Platon alatt itt a görög szellemélet fénypontját, sőt *Emmerson* értelmében magát az ókori bölceletet értem, ki gondolkozásunk egész történetében a legnagyobb befolyású elme, a tudósok bibliája 22 évszázad óta, Európának bölcelete és irodalma. Ezt a „fejedelmi gondolkodót és Isten kegyelméből való művészt“, ahogyan őt *Eucken* „Nagy gondolkodók életfelfogásai“ c. művében fogjuk összehasonlítani a Krisztussal, azaz az újszövetségi bibliai kereszténységgel. Keresni fogjuk Platon felségesen idealista rendszerében az igazság legmélyebb kutatóját, imádóját és legigazabb követőjét, aki már a kereszténység előtt is fényes bizonytságot tett az Istenről.

Aki *Zeller*, *Erdmann*, *Windelband* vagy *Gomperz* klasszikus és maradandó becsű bölcelettörténeti műveiből a görögök bölceletét ismeri, annak be kell vallania, hogy az azzal való behatóbb foglalkozás éppen nem kényszerít bennünket a keresztén valláserkölcsei világnézet elhagyására, sőt inkább maga a görög bölcelet is az élő Istenhez s az ő szent fiához vezet bennünket. A görög bölcelet komolyabb tanulmányozása is „az igazságból való“, s annak az igazságnak „elszórtan található magvai“ („logoi szpermatikoi“) megvannak a görög bölcselőknél is, megvannak teljes épségükben főleg Platonnal, „ennél a keresztén gondolkodónál a filozófusok között“. Már *Lessing* mondotta, hogy „a kereszténység megvolt, még mielőtt az evangélisták és apostolok írtak volna“, s ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy *Justin*, a vértanu és *Origenes* azt állítják, hogy „a kereszténység a valódi bölcelet“. Mert hát az újszövetség szerint „a Krisztusban vannak az igazságnak és a bölcsességnek összes kincsei elrejtve“, mivel ő „az út, az igazság s az élet“. S „Vallomásai“ nyomán *Augustinus*-ról is tudjuk azt, hogy előbb buzgó tagja volt a Platon által alapí-

tott, később azonban szkeptikussá vált ú. n. akadémiai iskolának, s csak később lett a Krisztus evangéliumának egyik legkiválóbb és legmunkásabb apostola. S bár *Augustinus*, a későbbi hithű keresztyén egyházi atya ugyancsak bátran villogtatta egykori filoz. elvtársaival szemben az igazság fegyverét. mégis mindig azt vallotta, hogy a platonikusok „a pogány bölcselők között a legkeresztyénibb gondolkodók“, sőt azt mondotta, — s ez a későbbi sztoikus jellegű „életbölcesség“ római kutatóira, p. o. Senecára, Musonius Rufusra és Epiktetusra is vonatkozik —, hogy „nekik csak néhány szót vagy nézetet kellene változtatniok s valódi keresztyének lehetnének“. S bár szívét és gondolkozását nem osztotta meg Platon és Krisztus között, mégis — az Úr iránt való teljes odaadása mellett is — abban a meggyőződésben élt, hogy éppen Platon bölcsellete készítette elő a Krisztusban egész teljességükben megjelent és megvalósult erkölcsi életideálokat.

I.

Platon fejedelmi költő, művész és bölcselő volt egy személyben. Ő a maga plasztikai és dialektikai-etikai főbb gondolatait dialogikus műveiben tanítójában: Szokrateszben látta megvalósítva. Megtaláljuk azokban „a mennyei igazságnak“ elszórt drágaköveit és illatos virágait, de éppen az antik logosznak az az elszórtsága — főleg Platonnál — igazolja *Tertullian* nagy igazságát „a lélek eredeti keresztyén természetéről és Isten után való hívó vágyódásáról“.

Platon, „ez a Fra Angelico a gondolkodók között“ a maga hatalmas, alkotni vágyó és érzületében tiszta morális egyéniségét vitte bele gondolkozásának és költészetének fel-ségesen ideális világába. Philos. meggyőződésének magva, úgyszólván gerince a dialektika, az ideákról szóló tan. Ebben mindent bírál, mindent tisztít, mert előtte csak annak van értéke, a mi az egész lelket áthatja, megerősíti és megnemesíti. „A föld felett s a föld alatt található összes arany nem ér föl az erénnyel. Ez a tiszta és nemes meggyőződés titka az ő nagy, szinte heroikus és önálló személyiségének, amellyel a későbbi idők élet- és világnézetére is oly jótékonyan hatott. Egységes harmónikus személyisége oly varázserővel hat reánk, mint senki más a görög filozófusok között. Megtanított bennünket arra, hogy figyelmünket a kicsinyről a nagyra, a szűkösről a tágasabbra és szabadabbra irányítsuk. A későbbi korban vezére volt azoknak, akik vallásos szükségleteiket a bölcsélet útján akarták kielégíteni. S ha itt az életbölcesség

papi hirdetőjeként tűnik fel, úgy később a reneszansz korában is ő a kedvelt gondolkodó, — a legújabb időkre gyakorolt hatását pedig nem kisebb ember, mint *Winckelmann*, *Schleiermacher* és *Böckh* igazolja. Ma is igaz marad: „Die platonische Anmut bleibt ewig jung“. Az igaznak, szépnek és jónak benső kapcsolata Platon személyiségében és műveiben maig is fenntartott valami.

De nézzük csak közelebbről Platon és Krisztus egyező és eltérő gondolatait.

Az Istenről szólva „Őtöle, őbenne s őáltala vannak mindenek“, mondja az újszövetségben Pál apostol, s ugyanaz az Isten Platon bölcséletének is kezdő- és végpontja. Alapjában véve Platon monoteista gondolkodó. „Egy „királyi szellem“ kormányozza a mindenséget, ki — mint mindeneknek ura és királya — mindent, a létezőt éppúgy, mint a létesülőt bölcsen kormányozza, akit minden körülveszen és akiért minden van, s akiben megtaláljuk a rendnek, harmóniának, tökéletességnek és szépségnek az alapját“. Léte minden kétségen felül való, hisz „a föld, a nap és a csillagok járása, nemkülönben az évekre és hónapokra osztott időszakok“ igazolják az ő létét. Az ő bölcs gondviselésének és jóságának műve a világ, a kozmosz, amely „az örök eszme mintájára van alkotva s az isteni jóságnak és értelemnek lenyomata“. Ez „Timaios“ c. dialogusának s abban foglalt fizikai-theologiai elméletének nagyszerű gondolata. A világ szép, mert annak alkotója jó, sőt „a világ a legszebb az isteni alkotások között“. Maga a pogány bölcselő is úgy látja, hogy az Istennek „minden teremtménye“ jó, s azért méltó a mi dicséretünkre. Mindenek őáltala lettek és őbenne vannak. S ez az Isten Platonnál az örök jósággal azonos, kit nem lehet megkísértenünk s ki senkit sem kísért a bűnre. Mint örök jóság pedig az Isten — Platon és Krisztus egyező felfogása szerint — igazságos. „Lehetetlen dolog, hogy az Isten hazudjon“, mondja Pál apostol a zsidókhöz írott levelében, és „nincs ok, amelyért az Isten hazudhatnék. A démoni (mely az isteni s az emberi között van) s az isteni teljesen távol van a hazugságtól... Eszerint az Isten — mint legfőbb eszme és erkölcsi tökéletesség — szavában és tetteiben való igaz, ki sem maga nem változik, sem másokat meg nem csal“ — így olvassuk szóról szóra Platonnál.

Mintha csak Jakab apostolnál olvasnók, hogy „minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnét felül vagyon, mely leszáll a világosságoknak atyjától, kinél nincs változás vagy változásnak árnyéka“. Platon is vallja az újszövetséggel, hogy „az Úrnak szemei vagynak az igazakon és az ő fülei

azoknak könyörgésein“. Az ő kezéből való minden, épp azért a benne hívőknel „sorsról, véletlenről, végzetről vagy esetlegességről“ nem is lehet szó. Szokrátesz is azt mondja az „Apologia“ szerint az ő bíráihoz, hogy „örömmel és reménnyel kell szembenéznünk a halállal, mert a becsületes ember nem ismer gonoszt sem az életben, sem a halál után, s az ő ügyeiről gondot viselnek az Istenek. Így, ami most is történik velem, sem az esetlegesség műve, mivel jobb nekem meghalnom s az élet bajaitól szabadulnom“. Mi több: azt is ismeri Platon, hogy az Isten akaratától „hajunknak szálai is meg vannak számlálva“, mert szerinte „vannak Istenek, akik mindenről, a legalacsonyabbról és a legfontosabbról gondot viselnek“, s „ezt bebizonyítani valóban nem nehéz dolog“ mondja más helyütt.

Platon istenfogalmáról az a kritikai megjegyzésünk, hogy Istene minden jósága és igazságossága dacára sem él személyes atyai viszonyban a bűnös emberekkel, mint fiaival. Istenfogalma éppen spekuláció és nem vallásos erkölcsi fogalom, amelyben erősebb az igazságosság, mint a bűnbocsátó kegyelem és szeretet motívuma.

Az Isten és az emberek közötti lelki közösség gondolatát Platon nem ismeri. Spekulációja az ő vallása, mely kizárja az isteni kijelentés történetének krisztusi gondolatát. A keresztyén istenfogalom tökéletességétől nagyon távol áll. Az Isten és az ember közötti ellentét nála a főgondolat és nem az istenembség vagy istenfiúság krisztusi gondolata.

Isten képére van alkotva a mi lelkünk is. Augustinus „Vallomásainak“ szép gondolata szerint „a lelkünk mindaddig nyugtalan, amíg csak őbenne meg nem nyugszik“. Üdv, megváltás, az Istenben való megnyugvás s az embernek az Istenhez való hasonlatosságára és szellemi méltóságára való törekvése az a cél, amelyre a keresztyén felfogással egyezőleg maga Platon is törekszik. Az az életkérdés Platont is komolyan foglalkoztatta — mivel ismert valami „intellektuális bűnbeesés“-félét (Rohde) —: hogy, mit tegyek, hogy üdvözüljek?

Ő is jól tudta, hogy az emberiség bűnös, s ez a bűn szerinte nem is az emberi élet külső perifériájában, hanem annak központjában: a lélekben honol. Ismeri a lélek és a test ama küzdelmét, amelyet Pál apostol a római levél hetedik fejezetében oly megrázó pszichológiai vonásokkal megrajzolt. „Phaidros“, „Symposion“ és „Phaidon“-jában: az ókori klaszszikus irodalom eme három műremekében komoly kifejezést adott ama gondolatának, hogy „meg kell gondolnunk, hogy

mindnyájunkban két egymással ellentétes vágy észlelhető, amelynek egyike a velünkszületett érzéki vágy s másika a jóra törekvő belátás. Ez a két vágy majd harmóniában, majd pedig ellentétben van egymással, s a tapasztalat szerint felváltják egymást. A lélek az Istentől való s az ég szüleménye, de a bűn megmetyelezi, sőt megöli azt. A lélek veszedelme a testtel való összeköttetésében van (az újszövetség szerint: a test a szentlélek temploma), mert hát „a test s az érzékiség a lélek láncza és börtöne“, s ettől való függetlensége annak célja és feladata. Azért magasztalja „a filozófiai halál“ állapotát és hangoztatja, hogy „a léleknek minden örömrézeti vonása az érzékiségből ered“. Platonnál tehát — mint Krisztusnál — a hit és az erény, s a hitelenség és az erkölcstelenség szoros összefüggésben van egymással, mert hát „a bűn belső betegsége a léleknek, mint az erény székhelyének“. A bűn zsoldja — mondja tovább — rabszolgaság, amiért is „a gonoszok mind rabszolgák“. A tisztátalan lélek nem mehet az Istenséghez. „Hogy mi a bűn, a gyermekkorom óta bensőmben lakozó daimonion mondja meg, amely mindig visszatart attól, amit cselekedni nem akarok.“ A hazugság a bűn miatt lesz ura az embereknek, sőt gyakran a bűn az igaznak és a jónak látszatával is jelenik meg. Az éppen a bűnnek ama hazugsága, amelyről a zsidókhöz írt levél, s a sátánnak ama óriási hatalma e világban, amelyről a negyedik evangélium szerint maga Jézus is szól.

„A hazugságoknak rendszerint örvidenek a gonoszok“ — mondja Platon. És „az emberek lelkében a hazug ösztönök mesterséges módon utánozzák a jókat“. Ezzel aztán összefügg az embereknek a képmutatásra való hajlandósága, mert „a legnagyobb igazságtalanság igaznak látszani, holott ő nem az“. — Vagy Jézus „megfehéritett koporsóknak és ragadozó farkasoknak“ nevezi a képmutatókat, s „jaj azoknak a képmutatóknak, akik ajkukon mást beszélnek, mint amit szívükben éreznek“, mert „szigorú számadás vár e nemzetségre“. „A bolond és könnyelmű beszédre“ — mondja ezzel egyezőleg Platon — „a legszigorúbb büntetés vár, ami fölött az igazságosság hírnöke, a nemezis örködik“, és „a gonosznak lelkét valami fulánk hajtja, mivel az tele van félelemmel és nyugtalansággal“. Valóban alig lehetne találóbban jellemezni a reformátorok bűn miatti „*terrores conscientiae*“ állapotát, mint azt Platon teszi f. i. dialogusaiban!

S e bűnnek alapja — Platon szerint is — az Istentől, mint létünk, ismeretünk és életünk alapjától és forrásától való eltávolodás. „Bűneitek elkülönítenek benneteket az Istentől“

— mondja Platon — s „atheosz“ a bűnös, az az istentelen. Az istentelenségnek ezt az állapotát szerinte egy jobb állapot előzte meg. „A régiek — úgymond — jobbak voltak, mint mink s közelebb is voltak az Istenekhez.“ A bűnbe esett embernek jelszava tehát az legyen: vissza és közelebb az Istenekhez! Ezt a közeledést szerinte is a szeretet hatalma eszközli. Az Istenhez való megtérés s a vele való benső közösség nélkül (mely azonban nála még nem személyes jellegű) nincs üdv és élet az emberiségben. „Mindenben pedig, amit szeretünk, magát az Istent szeretjük“, mondja egyezőleg Krisztussal.

Amint az újszövetség felfogása szerint csak azon az emberen lehet segíteni, ki *maga is* keresi a segítséget, tehát „a betegen“, a „szenvedőn“ s „az igazságot szomjuhozón“, — éppúgy Platon is azt tanítja, hogy az üdv elnyerhetésének feltétele az utána való vágyódás, vagyis az elveszettségnek s a segítségutáni vágynak az érzete és tudata. Ismernie kell Platon szerint is az embernek azt az „isteni szomorúságot“, mely bűnbánatra készítet és „soha meg nem bánható üdvösségre“ vezet. A bűnbánó megtérés bibliai fogalmát több helyütt is megtaláljuk Platonnál. Gyakori kifejezések nála: „az árnyékból megtérni a világosságra“, „a világ elhagyása“, s „életet veszteni, hogy az életet megnyerjük“ stb. Különösen szép helyet találunk arra nézve „Thaëtetos“ c. párbeszédében, ahol a bűn elhagyásának és az Istenhez való közeledésnek erkölcsi folyamata találó pszichológiai vonásokkal van megrajzolva. Ezt is találjuk ott, hogy „a világban nagy a szomorúságunk, de vigaszunk az, hogy a jó meggyőzte a világot“. S akik a jóban vannak, „azok nem éheznek és nem szomjuhoznak többet“.

A *küzdelem győzelemre vezet* — ez Platonnál is az üdv útja s ez a küzdelem saját énünknek szól. „Önmagát megtagadni“ és „saját énünket megölni“ — ez Platonnál az erkölcsiség legfőbb követelménye. Szerinte „a bűn abban áll, hogy minden ember természet szerint önmagát szereti s szinte rendén valónak találja, hogy az így van. Valójában azonban az a túlzott önszeretet minden egyes esetben tévelygéseink forrásává lesz. Mert a szerető vak lesz aziránt, amit szeret, s így az igazat, a jót s a szépet nem látja s annak igaz szeretete helyett önző egyéniségének bűnösségét követi“. „Önmagát meggyőzni“ — mondja tovább, — az összes győzelmek elseje és legkiválóbbja; önmagát elveszteni mindenképp a legrosszabb és legalávalóbb.“ Tehát mindenkiben folyik az erős küzdelem saját maga ellen. „Lélek szerint élni és járni“

— tanítja Krisztus, de arra Platon szerint is törekszik a bölcs és erényes ember. „A bölcsesség barátja gyakorolja magát a halálban“, s e halál a léleknek a testtől való elkülönítésével, vagyis a biblia szerint az embernek a „lélek szerint való járásával“ és életével azonos.

De bár Platon is vallja, hogy az ember élete folytonos bűnbánó megtérés és megszentelődés, mégis nagy különbség van annak felfogásában közte és Krisztus között. Platon ugyan követeli tőlünk a jót s elítéli bennünk a rosszat, de nem tud megváltani a bűntől s megszabadítani létünk erkölcsi ellentmondásaitól. Elibénk tárja az erkölcsi ideált, de nem ad erkölcsi erőt annak megvalósítására. Feltárja előttünk bűnösségünket, de nem szabadít meg tőle. Megmutatja belső meghasonlásunkat, de nem emel ki belőle. Fel tudja költöni bennünk az igaz erkölcsi szabadság utáni vágyódást, de nem tudja azt — hanem csak Krisztus és az ő evangéliuma — kielégíteni. E tekintetben Krisztus magasan fölötte áll Platon morális bölcséletének, mert erőt is ad a jónak követésére. Nemcsak *megmutatja* a jót, hanem jóvá is *teszen* bennünket s nemcsak mutatja az utat, hanem életet és erőt is ad hozzá. Platon bölcselate nem biztos kalauzunk a szédítő magasságok és mélységes szakadékok között átv vezető életutainkon! Rokonságuk és közös keretük dacára messze távol áll — *Eucken* szerint is — Platon Krisztus élet- és világfelfogásától.

A lélek, mint az ember halhatatlan része, Platon szerint is nagy gondozással jár. Az örök bírónak a maga egészséges állapotában akarja lelkét bemutatni. Jelen és jövő életünk szempontjából a lélek gondozása a legelső feladat. Jutalmát vagy büntetését Platon szerint is az élet végén nyeri. „Abban a jóleső meggyőződésben vagyok“, — úgymond — „hogy az elhunyt jók jobbnak részesei lesznek, mint a gonoszok“, és „semmit sem viszen magával a lélek a Hádesz után, mint azt a tulajdonságát, amely neki hasznára vagy kárára vagyon“. Épp azért rajta áll, hogy már itt a földön is megtisztuljon. És pedig „a léleknek valódi megtéréséről“ van itt szó, ami nem más, mint „annak kiemelkedése a homályból a lét világosságára“, amelyet joggal „a bölcsességre való igaz törekvésnek“ nevez. „Aki készületlenül és tisztátalanul halad a Hádesz felé, az sárban fog feküdni, míg a megtisztult ember az Istenek közelébe fog jutni.“ A bölcs ember egyik „legfőbb feladata az Istenhez való lehető legtökéletesebb hasonlóság“.

E magasztos feladatnak megfelelőleg, Platon erénytana is nagy isteni komolyságtól van áthatva. Az erény nála „Isten-

hez való hasonlóság“. Az erényes életről szóló fejtegetései igazi gyöngyszemei az ő etikájának. Bátran összehasonlíthatjuk azokat a megváltott keresztyén ember „új életének“ lelki gyümölcseivel. S ha Pál apostol azt mondja, hogy „az Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint az embereknek“, úgy azzal egyezőleg mondja Platon Szokrátesze: „Szeretlek ugyan benneteket és becsüllek is igazán, azonban az Istennek inkább fogok engedni, mint nektek“. S ha Krisztus szerint „nem mindnyájan, akik azt mondják: uram, uram, mehetnek be a mennyeknek országába, hanem csak azok, akik cselekszik a mennyei atya akaratát“, úgy azzal egyezőleg Platon is mondja, hogy „az Istenek nem az áldozatok, hanem az érzületek szerint ítélik meg az emberek kegyességét és igazságosságát“. Ha pedig Krisztus azt kívánja a maga tanítványaitól, hogy „mindent elhagyva kövessék ötet“, s hogy „ne földi, hanem égi kincseket“ gyűjtsenek, sőt óva inti őket „a gazdagság veszedelmeitől“, úgy azzal egyezőleg Platon szerint is „*lehetetlen igen gazdagnak és jónak lenni*“, s „a túlságos gazdagság és a jóság kizárja egymást“. Avagy nem Krisztus szavaira (Máté 15. 23—24. v.) emlékeztet-e Platon azon mondása: „hogy béküljünk meg előbb a mi Istenünkkel és atyánkfiai-val“ s csak így hozzuk meg Istennek a mi ajándékainkat, sőt ha leírja a valódi erkölcsi ember erényes életét, úgy azt hisszük, hogy maga az evangélium, szószerint János evangélista beszél *az örök életről*, mint a léleknek Istenben és Istennel való életéről“.

Platon bölceletének is *az életnek megváltása* a végcélja. „Maga a bölcelet megváltani segíti a lelket.“ A léleknek lánc és börtöne — úgy hallottuk — a test, amelytől való megváltónk a halál. A megváltás célját tekintve, a halál legnagyobb jöltevője a szellemi életnek. „A halál valami üdvöt hozó“, és Szokrátesz még élte végén sem felejtkezett meg a halálról, mint „a földi lét betegségéből való meggyógyulásról“. A léleknek az örök istenire való vágyódása és törekvése a földi étellel kezdődik s a halállal végződik. Így Platon nyíltan vallja, hogy az élettől való szabadulás nem más, mint „átmenet a rosszabbról valami jobbra“: az élet megszellemesítésének s az igazság eszméjének útjára.

Az egész krisztusi evangéliumon átvonul a *hitnek* az a követelménye, hogy nélküle Istennek tetsző lényekké nem válhatunk. Platonnál ugyan nem találjuk kifejezetten a keresztyén hitfogalmat, de igenis az evangéliumi „pisztisz“ csiraszerű alakját. Nála e hit „a léleknek benső iránya és tulajdonsága“, vagyis „szilárd, örömteljes meggyőződés“, ami, anél-

kül, hogy külön kifejezéssel illetné, egész bölceleti tanrendszerének az eleje és veleje. Ha az a buzgó hívőség nem lett volna meg benne, úgy nem beszélhetett volna oly elragadtatással az Isten iránt való szeretetről, mint éppen Platon, akire ráillik Augustinus ama szava, hogy „nem szerethetjük azt, akiben nem hiszünk“. A hit és a szeretet egy és ugyanannak a lelki erőnek a hajtása, s éppen a platonikus bölcselők voltak azok, akik a keresztyén dogmatörténelem bizonyosága szerint az egyházban a bibliai hitfogalom mélyebb felfogására törekedtek.

Vallásos meggyőződésünk szerint a keresztyénség „alap-és szegeletköve“ a Krisztus, akiben s aki által ismerjük meg szerető mennyei atyánknak az Istent. Milyen viszonyban van *Platon Krisztusnak személyiségével*? Van-e benne, a Krisztusban történt isteni megváltás előtt 400 évvel élt legnagyobb görög bölcselőben valami abból a mennyei fényből, amelynek sugarai Bethlehemből árasztották el a világot? Van-e valami előhangja az ő idealista bölceletében annak, hogy „úgy szereté Isten a világot, hogy egyszerűlt fiát adta, hogy aki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök életet vegyen“? Előrelátta-e azt a nagy titkot s azt a nagy csudát, hogy „az Isten (a görög világ logosza) testté lett a Krisztusban? „Tudjuk, hogy az egész pogány világnak, határozottan kifejezett képzelete vagy felfogása nincsen a világot megváltó örök isteni szeretet megjelenéséről a Krisztusban. A gondolatnak magva azonban nála sem hiányzik. „Sejtette — mondja *Eucken*, az ő bölceletének újabbkori ismertetője — a maga lelkében Krisztusnak eljövetelét; lelkében látta, mint egykoron Ábrahám, az Úrnak napját; az ő hite is egy a világban láthatatlanul jelenvaló üdvözítő kegyelemerőben gyökerezett, s ez a hite az örökkévaló Isten kormányzásában volt az ő vezérlőcsillaga is a sötétség éjjelében s forrása az ő ritka lelkierejének és magasztos föllelkesültségének.“

Ha Platon műveiben sok olyanra akadunk is, ami a keresztyénséggel össze nem egyeztethető, sőt a Krisztus evangéliumával merőben ellenkezik, mégis oly sok rokon gondolata van a Krisztussal, hogy méltán alkalmazhatjuk reá az Úrnak a farizeushoz intézett ama boldogító vigaszát, hogy „nincsen távol az Istennek országától“.

„*Őbenne*, az Istenben, őaltala és őhozá valóik mindenek.“ Őreá irányult az is, amit az igazságnak ez a mély kutatója átgondolt. Ha saját útjaikon jártak is a pogányok, mégsem voltak kizárva az Istennek az egész emberiségre irányuló örök üdvtervéből. S ha az ő akaratának kinyilatkoztatása hatá-

rozott alakban csakis Izraelben található, azért az ő gondviselése és kormányzása alatt állottak minden népek és emberek.

Amint *Strauss V.* mondja, a Krisztus előtti emberiség életének Platon szerint is része van az igazságra való törekvésben, bár ehhez az igazsághoz nem valami különös isteni kijelentés útján jutott el. Az Isten nem bocsátotta ki a népeket a maga gondviselő és kormányzó hatalma alól, ha mindjárt saját útjaikon engedte is őket járni. Épp azért a vallástörténelem tanítása szerint az összes Krisztus előtti vallások — mindegyikök a maga módja szerint — a keresztyénséget készítették elő, illetve híveiket annak befogadására. Már Pál apostol érezte az Istennek nevelő munkásságát az emberiségen, vagyis vallásos teleológiáját átalakította a történelem keresztyén bölceletévé. Eszerint a keresztyénség magasabb egysége és tökéletesebb kifejezése a történeti zsidóságnak és pogányságnak. S így Platon sem volt távol az Istenországától, sőt Justin, Origenes és a gnosztikusok nyomán azt is mondhatjuk, hogy a *platonizmus ősi típusa a keresztyénségnek*, vagyis az az alap, amelyen az idők teljességében a Krisztus evangéliuma kifejlődhetett. Sőt vannak tudósok — így legújabban *Wendland* —, akik a hellenizmusnak közvetlen befolyását vitatják a keresztyénségre. Például hozzák fel János evangélista logosz-képzetét és Krisztusnak minden át- és befogadó szeretettel teljes etikai világnézetét.

S még egy gondolatkörre kell itt utalnunk. Tudjuk, hogy Platon bölceletének egyik lényeges része az *államról* szóló elmélete. Szerinte a lélek hármass ereje az értelem, az akarat s az érzéki vágy, aminek aztán az államban a bölcsesség, a vitészség és a mértékletesség, illetve az azokat összefoglaló igazságosság erénye felel meg. De az igazság nem csupán csak erény, hanem egy nagy birodalmat átható szellemi erő és közösség: az állam. Az állam „az ember nagyban véve“, s „az igazságosság nagy betűkkel írva“, vagyis *Eucken* szerint „egy etikai műredek, s a belátáson alapuló erényesség birodalma“. Ez az összes görög államokat magában foglaló nagy eszményi állam legyen egy nagy család, amelynek éltető lelke az igazság. Olyan intézmény legyen az, amely az örök igazság eszményi birodalma számára nevelje az embert, s amelyben fokozatos fölemelkedéssel hagyja el a lélek az érzékinek körét s emelkedjék az eszmék világába. Így az ember egész élete nem más, mint folytonos nevelés és fokozatos szellemi megtisztulás a közösségi életben valósuló erkölcsiség felé. Ebben közösségi életben valósul meg az emberi élet teljes harmóniája, s itt győzi le a szellem az érzékiséget. Az egyén a maga

összes céljaival és törekvéseivel a közösségben olvad fel; s éppen az egyénnel az emberi nemmel, s az egész emberiséggel az Istennel való hasonlósága Platon bölcséletének nagyszerű gondolata.

Krisztus igehirdetésének is az *Istenországa* a központja, mely azonban nem külsőleg észlelhető politikai teokrácia, hanem az Istennek uralma az emberek felett. Hogy ez Istenországának tagjai lehessünk: ez legyen a mi naponkinti imádságunk és szüntelen törekvésünk tárgya, s ennek kell áthatnia az egész világot. Mily nagy a hasonlóság s mégis mily jellegzetes különbség van Platon eszményi *észállama* és Krisztus és az evangélium *Istenországa* között! Platon állama egy megvalósíthatatlan elméleti légvár, s mégis e világból való ország. Krisztus országa, mint Isten országa ellenben „nem e világból való“, vagyis ez az ország az isteni-mennyei életerőknek ama organikus szövetsége és közössége, amelynek fejből: az Istentől a Krisztus szelleme és igéje által új meg új életerők hatják át egészében és részeiben a kozmoszt: a világot. Oly ország ez, amelynek királyi papság a lakója, s ez az ország arra van hivatva, hogy a földön az emberiség otthona legyen. Az Istenországa és Platon állama (a sztoikus Zeno „eszményi világállama“ is ide sorozható) úgy különböznek egymástól, mint isteni és emberi, földi és mennyei. Az Istenországa, mint mennyország már nevében hordozza a maga eredetét. Mennből való ez, s onnan hozta le azt nekünk Krisztus, az ég királya. Eszméjében rejlik annak valósága, hogy az igazságosság és a béke országa legyen a földön és az emberek között. Ez más szóval annyit jelent: *Platon állama egy fel-séges eszmény, s az Istenországa egy eszményi valóság*, — amazt dialektikai, ezt vallásos-etikai értelemben véve. Eszmény és valóság, elmélet és élet, spekuláció és követelmény állanak itt egymással szemben.

Hogy ezek után Krisztusnál — mint némely újabbkori tudósok akarnák — Platon eszmevilágának elsajátításáról vagy csak megközelítéséről szó sem lehet, nem szorul bővebb magyarázatra. De vajjon az ő szerető tanítványa: *János apostol* nem merített-e Platon eszmevilágának a gondolatköréből? Arra nézve *Godet*-vel, a nagy svájci írásmagyarázóval azt tartjuk, hogy a krisztusi szeretet nagy apostola János sem Platon, sem Philo, sem a sztoikusok, hanem Jézus iskolájába járt, akinél tehát „a logosz megtestesülése a Krisztusban“ a személyes meggyőződés és élettapasztalat, és korántsem a görög spekuláció tárgya. *Logosz-spekulációja minden ízében krisztusi eredetű és jellegű* s így nála Platon bölcséletének a keresztyén-

ségre való későbbi patrisztikai alkalmazásáról szó sem lehet. A későbbi egyházi atyák hellenizmusának és főleg platonizmusának nyoma sincsen János evangéliumában. Elejében és velejében egyaránt *sajátos keresztyén gondolat a logosz gondolata az újszöv. evangéliumban.*

Igaz ugyan, hogy Platon is az isteni „logosz“-ról vagy „nousz“-ról szól. Világot alkotó és kormányzó elvnek mondja s az értelem s a bölcsesség tulajdonságával felruházza. Mi több, a „fű“ fogalmát is ismeri Platon, amidőn „a jónak sarjadékáról“ szól s „egyszülöttnek“ is nevezi. Azonban e látszólagos hasonlatosság dacára sem mondhatjuk, hogy János „logosz“-tana Platon felfogásával egyezik. Platon „a jónak sarjadéka“ alatt „az ismeret s az igazság eszméit“ érti, s ha „egyszülött isteni fiúról“ szól, úgy a világot érti alatta, mint az isteni eszméknek látható hordozóját s az isteni értelem és tökéletesseg lenyomatát“. Platon „logosz“-ánál hiányzik annak legsajátosabb lényege, vagyis *személyes* jellege. Az ő „logosz“-a csak az isteni értelem immanens fogalma, vagyis minden ízében egy spekulatív és nem vallásos erkölcsi fogalom, mely sohasem lépett ki az Istenből s meg nem testesült egy történeti személyiségben. Így hát nincs is történeti valósága.

S aztán a platonizmus mindvégig dualista, — az élet és az eszme közötti dualizmus megtestesülője, míg ezzel szemben a keresztyénség — spekulatív szempontból is — az Istenembség, illetve Istenországa eszméjével még árnyékát is elhárította a dualizmusnak. Ebben áll éppen világ- és vallástörténeti jelentősége. Az isteni s az emberi, s a mennyei és a földi lényeg egységének eszméjéről *csakis Krisztusnál* s nem Platonnál lehet szó, s erről az oldalról a keresztyénség egységes világnézete a további bölcséleti kutatásra is jótékonyan hatott. Ez tette lehetővé a személyiség fokozatos kiépítésén alapuló óriási anyagi és szellemi kultúráját s biztosítja annak jövődő teljes megvalósulását. *Ez alapon a keresztyénség maga a vallás, a valódi filozófia, sőt mint világnézet maga az igazság* most és mindenkoron. *Nem spekuláció a keresztyénség, mint Platon eszmevilága, hanem igazság és valóság Krisztus kijelentésében.* Tartalma „theopneusztosz“, tehát Istentől való, s annyiban örökkévaló, míg Platon eszmevilága — ha mindjárt „Isten ajándékának“ és „Prometeusz tüzének“ is mondtotta — a görög gondolkodás mulandó jellegű, bár felséges kulturális terméke.

Röviden összefoglalva: Az igaznak, szépnek, nemesnek és jónak világával, mint minden bölcséleti idealizmus főgondolatával megalapítója lett Platon, ez a „fejedelmi gondol-

kodó“, és „királyi elme“ a tudomány és a kultúra hathatós kifejezésének s az élet valódi céljának és értelmének. Mert nála a filozófia nem csupán elmélet, hanem az egész embernek a változó dolgok és jelenségek, mint a látszat világából az igazságra való fölemelkedése s az érzékitől való folytonos és fokozatos megtisztulása. Nála a jó éppen az igazzal, a valódival s a széppel azonos, s a legszebb harmónia a világ s az élet harmóniája. E Leibniz-féle Istentől praestabilitált harmónia ösztönző élelve: az erkölcsi élet központi fogalma: az igazságosság. „Királyi szelleme“ abban is nyilvánul, hogy az embernek a nagy mindenségtől (universumtól) való vallásos függőségét vallja, csakhogy nála *az igaz vallás a metafizikai spekulációval azonos*, mely teljesen nélkülözi a valódi *személyiség* lényegét. Állama is „etikai műremek“, sőt a belátáson alapuló „erénynek országával“ azonos. Platonban — *Eucken* találó szava szerint — a görög tudományos és művészi törekvés a maga legbensőbb összefüggésében és termékenyítő hatásában jelenik meg, s éppen „királyi“ személyének és „filoz.“ egyéniségének és művének egysége, párosulva az ő lényegének legbensőbb harmóniájával, páratlanul áll a bölcelet, mint az emberi szellem fejlődése történetében. E tekintetben valóban csak a Krisztus evangéliuma: a keresztyénség multa felül. A különbség csak az, hogy Platonnál a magasabb eszményi világ lényegébe a plasztikai szemlélődés s a dialektikai gondolkodás, Krisztusnál és a keresztyénségben ellenben a szívnek tisztasága s az érzület nemessége vezet. Lehetetlen tehát a valódi bölcsesség eme hirdetőjében s annak maig is fölemelő hatásában Krisztus tanítására nem akadni!

De Krisztus szellemére akadhatunk az „életbölcesség“ későbbi — görög-római — *sztóikus* iskolájában is, mely az emberiség magasabb erkölcsi és társadalmi megújítására irányuló törekvésében „a lelki nagyság“ hírnevére vált érdemessé. Így az emberek közötti egyenlőség, az ellenség iránti igazságosság, a szövetséges népek iránti hűség, a rabszolgaság eltörlése, az általános emberszeretet és jóakarát, a házasság legszentebb és legősibb egyesítő ereje, a családi élet bensősége és tisztasága, a szívével és nem szemével látó anyai szeretet, az általános bűnösség és mindenkivel szemben való jótékonyság stb. tanaiban, amelyeket ez az iskola „életbölcessége“ energikusan hirdetett és gyakorlatilag is megvalósított. Találón mondja ez iskoláról *Janet*: „A politikai tudomány története az erkölcsstanhoz való viszonyában“ c. s magyarra is fordított művében, hogy „az emberi nem egysége, az emberek egyenlősége, a férfinak és nőnek egyenlő méltósága, a házastársak

és a gyermekek jogainak tisztelete, a jóakarát, a szeretet, a családi élet tisztasága, az embertársaink iránti türelem és könyörület, a humanitás követelménye minden körülmények között — ez azon eszmei tőke, mely a sztoikusok könyveit megtölti“. Megvan azokban az előkelőség, a nagylelkűség, a bőkezűség s a szélesebb és humánusabb látókör. „Nyilvánvaló, hogy (ez erkölcsi tanokkal) az emberi nem megérett a szeretet és a kegyelem elkövetkező tanára a keresztyénségben.“

II.

Eddigélé — *Döllinger* nagy vallástörténeti művének találó címével szólva — az igazságnak csak külső előcsarnokában tartózkodtunk, most — természetesen „oldott saruval“ — annak belső szentélyébe lépünk át, s az igazságnak ez a szentélye nem más, mint *Krisztus és az ő evangéliuma*. Az ókori bölcselőknél is találtunk rokon gondolatokat, amelyek az evangéliumra emlékeztetnek. „De hol marad az érzelemnek az az utánozhatatlan hangja, az a tiszta, finom és gyöngéd zamat, mely az evangéliumok olvasását vagy hirdetését oly vonzóvá teszi? Ha *Seneca* egy levelét, *Epiktetus* egy értekezését vagy *Márk Aurélnak*, mint legkeresztyénibb sztoikusnak egy-egy lapját olvassuk: kétségtelenül nemes, feddhetetlen és magas-zatos erkölcsiségre fogunk találni. De olvassuk azután reá *Krisztus* hegyi beszédét: vajjon van e a hasonlóságnak csak nyoma is köztük?“ — kérdi méltán *Janet* is i. művében.

A keresztyénség — lényegét tekintve — az isteni kien-gesztelés és megváltás történeti ténye *Jézus Krisztus személyiségében*, vagyis szubjektíve véve az egész emberiséget felölelő istenfiúság és istenembség, s objektíve véve az egész mindenséget átölelő *Istenországa* folytonos valóságának vallása. Ez a személyes szeretetélet gyakorlásában az ember és a világ gyökeres erkölcsi újjászületését célozza. Az istenfiúság s az Istenországa egyúttal a keresztyénség spekulatív alapeszméje. Ezzel elhárította a görög gondolkodás dualizmusát s egészen új humánus felfogást adott az emberről, annak történetéről és a világról. Eszerint a keresztyénség — bár történetileg magasabb egysége a pogányságnak és a zsidóságnak — az emberiség összes vallási törekvéseinek és eszményeinek teljessége s összes vallási szükségleteinek és követelményeinek kielégítése, s mint ilyen, *Hegel* szerint is, az abszolút, vagyis maga a vallás. Mert az Isten- és emberszeretet megtestesülésénél a Krisztusban nagyobb eszmény és valóság vallási téren nem is képzelhető. Lényege tehát a keresztyénségnek *Krisztus* sze-

mélyisége és műve által van meghatározva, s így az ő eredetében már annak tartalma is meg van adva. S mivel az istenfiúság folytonos erkölcsi tökéletesedés s az Istenországa, mint a hit és szeretet országa „bennünk, közöttünk és általunk“ folyton valósul, azért — *Eucken* találó szava szerint — a keresztyénség „nem kész és befejezett valami, hanem egy *folytonosan valósuló probléma és minduntalan megújuló feladat* az emberiségben“. Új alapeszméje az, hogy egész életünknek és cselekvőségünknek indító rúgója és ösztönző ereje az Isten s az abból eredő emberszeretet. Ez egyetemes világ-vallási jellegénél fogva elvileg lerontotta a választófalakat az emberek, osztályok, népek, nemzetek és államok között, s éppen ebben az ő egyenlőségi gondolatában és alkalmazkodó képességében rejlik hazánkfia: *Stein* szerint — p. o. Platon arisztokratikus eszmevilágával szemben — Jézus világtörténeti nevezetességű szociális ereje és hatalma. A világi életrendet a szabad történeti fejlődésre bizta s azt szabályokkal — a szeretet törvényét kivéve — megkötni nem engedte. Jézus személyisége oly nagyság, mely az emberiség faji kötelékéből meg nem magyarázható, s oly csuda, mely a teremtés csudáját betetőzi. Istenemberi személyisége az emberiség legnagyobb csudája. Azért mondja *Eucken* is: „aki Jézusból az isteninek kizárásával csak normális embert formál, nagyságát igazságosan alig tudja méltányolni,“ és „benső lénye reánk nézve átlátszóbb és bizalmasabb, mint a világtörténelem bármely hőséé“.

Jézus tanításának magva s *úgyszólván* gerince egy egészen új erkölcsi világ- és életrend létesítése, vagyis *Istenországa*, míg annak hatása az ő páratlan személyiségében és művében, mint az erkölcsiség tökéletes példányképében van megadva. Ez ország egyetlen akadálya a bűn, mint Istenüinktől: létünk adójától és gondviselőjétől való eltávolodás. Jézus személyiségének s a róla szóló evangéliumnak páratlan hatását még ellenségei sem tagadhatják Személyisége „a legmagasabb erkölcsiség, mely valaha megjelent a világon“. S a mi benne megkapó, ez az ő egyszerű, alázatos, jóltevő, türelmes és megpróbáltatásoknak alávetett élete, hegyeket is mozdító hite s tanításainak módja és hangja, — főleg, ha gyönyörű példázataiban és hasonlataiban a nyomorultakhoz s a bűnösökhöz szól. „Így még nem beszélt ember a világon“ — mondja találóan *Chamberlain*: „A XIX-ik század alapja“ c. művében —, „s nem is fog beszélni sohasem“ Szinte halljuk Krisztus beszédeinek hangját, mely oly titokzatosan hangzik, s mégis oly melegen hatja át szíveinket. Egész személyiségét,

egész lelkét lehelte be szavaiba, amelyek hallatára előttünk áll a felséges istenember alakja, ki így szólt hozzánk: „tanuljatok tőlem s kövessetek engem!” Most értjük meg csak igazán, hogy mit jelent: olyan lenni, mint Krisztus volt, úgy élni, mint Krisztus élt, s meghalni, mint Krisztus meghalt, — im ez a mennyeknek országa, s ez az örök élet!” Megkívánja az Isten teljes szeretetét, a tökéletes emberszeretetet, a teljes bátorságot, az alázatot, a béketűrést s a teljes szerénységet és önérzetet. Hol találunk az emberi erény e legtökéletesebb eszméjéhez hasonlót Platon eszmevilágában?! Azért hirdette az evangéliumi erkölcsstan főelvül a szeretetet, a könyörületet és a méltányosságot, mely felette vagyon a jognak és az igazságosságnak, s ezzel a keresztyén társadalom oly tiszta és magasztos eszményét állította fel, amelyet más vallási vagy filoz. rendszerben hiába keresnénk. Épp azért „bármily elfogult legyen is valaki, hacsak szándékosan be nem csukja szemét, nem tagadhatja, hogy a keresztyénség még ma is az Isten- és emberszeretnek, s a könyörületnek és önfeláldozásnak csodáit műveli a bel- és a külmisszió műveiben“. Ennek nem mond ellen az a sajnálatos tapasztalati tény, hogy az igazi keresztyén vallásosság ma is nagyon ritka s legalább is olyan ritka, mint a valódi emberszeretet. Példa rá a mostan dúló világháború!

S amilyen volt Krisztus élete, olyan volt az ő halála, ez a maga nemében páratlan halál. Alig van nagyobb ellentét, mint *Szokratesz halála* és *Jézus halála*, az athéni bíróság és Pilátus bírósága, a méregpohár s a golgothai kereszthalál között. „Nem akarnám megújítani — úgymond *Janet* — Rousseau híres párhuzamát Krisztus és Szokratesz között, mely azonban oly találó s oly jól mutatja az ókor és a keresztyénség ellentétes szellemét, hogy hatása alól nem menekülhet az ember. Mindkét esetben jogtalan vád és igazságtalan halál; de Szokratesz büszkén és finom iróniával védi magát; fogsága könnyű, majdnem önkéntes; édesíti a költészet, vidámítja a társalgás; az utolsó napon a lélek rendeltetéséről vitatkozik, s végre mosollyal közeledik hozzá a halál, mint valami álom, családi könnyektől távol, baráti vigasztalás mellett. E képpel szemben tekintsük most a komoly és hallgatag utolsó vacsorát, hol Jézus saját magát adja áldozatul a maga tanítványainak; azt a kínos, könyörgésben töltött éjszakát az olajfák hegyén; az áruló csókot, a gyalázó szidalmakat, a véres és lealacsonyító keresztfát, a bűnhödést a két lator között, a könnyekben úszó Máriát, az utolsó panaszt és feljajdulást, az utolsó bocsánatot, végre a végső, fájdalmasan és halkán elröppenő sóhajt: mily hason-

líthatatlan jelenet! Mását a világ nem látta. Platon is csak távolról, álomban sejtette.“ Igazán Munkácsy ecsetére méltó jelenet Találóan mondták róla, hogy „Christi mors potentior erat, quam vita“, amellyel a szenvedést is megistenítette s mint jó dolgot az ember elé állította. Ezt is — a mi javulásunkra — keresnünk, szeretnünk és élveznünk kell. Azért mondotta a maga tanítványainak, hogy „boldogok akik sírnak, mert megvigasztaltatnak“. Ezzel a szenvedés is az emberiség életében az erkölcsi tökéletesedés eszközevé vált.

„Ismeretes, hogy Krisztus hit- és erkölcesztanának kvintesszenciája a hegyi beszéd“, amelynek hallására vagy olvasása után felséges világ tárul föl előttünk. Ez így hangzik: „Boldogok az alázatosak, mert ők örökség szerint bírják a földet; boldogok a tisztaszívűek, mert ők az Istent meglátják; boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa és boldogok, akik sírnak, mert megvigasztaltatnak.“ Abból néme-lyek — mint *Nietzsche* — bizonyos pesszimista morális hangulatot olvastak ki, holott a keresztyénség egy minden ízében derült és nem komor világnézet, — „Weltbejahung“ és nem „Weltverneinung“ mondják a németek. Béke, öröm és bizonyosság jellemzi minden szavát, akkor is, ha elhatározásra hívja föl az akaratot, s akkor is, ha biztat és fölemel. Krisztusnak és a keresztyénségnek semmi köze a laza optimizmushoz vagy az életűnt pesszimizmushoz, mert hirdeti ugyan a bűn nyomorúságát, de egyúttal az ember istenfűségát és a világ folytonos tökéletesedését. Ha az Istenországa mibennünk lakozik, s ha a mennyország a világban és az életben van, mi helye legyen még ott a sivár pesszimizmusnak? Hogy lehetne „kínra született nyomorult lény“ az ember, ha az ő keble az istenit, s „a legrosszabb siralomvölgy“ a világ, ha a mennyeknek országát foglalja magában? Ezt a felfogást elutasította volna Krisztus, ki ugyancsak ostromozta — *Paulsen* szerint olykor „maró gúnyjal is“ — a tudós farizeusokat, hogy „a mennyeknek országát bezárják az emberek előtt, mert ők nem mennek be, és akik be akarnának menni, azokat be nem bocsátják“, és magasztalta az Istent azért, hogy „az együgyűeknek megjelentette azokat, amelyeket elrejtett a bölcsék és tudósok előtt.“ Krisztus nem is tudós filozófus, hanem Istenember volt, s mert isteni lény, azért nem fordult el az élettől, hanem az élethez fordult. Bizonyítja ezt az a páratlan hatás is, amelyet környezetére gyakorolt. Elnevezte őt „az élet fájának“, „az élet kenyérének“, „az élet vizének“, „az élet világosságának“, „a világ világosságának“, „sziklának“, „alap- és szegeletkőnek“ stb., ami mind aktív, pozitív és igenlő valami. Ahol csak

megfordult: a szegények, betegek, szenvedők és bűnösök között, hozzájuk így szólott: „ne sírjatok!“, s átnyújtotta nekik „az élet igéjét“, „az evangélium vigaszát.“ Az élet hiábavalósága és komorsága nem új-, hanem ő-szövetségi tanítás s legfeljebb a kempisi Tamás s az Assisi Ferenc-féle középkori szerzetesi keresztyénségben található. Pesszimista hangulatnak nyoma sincsen Jézusnál. Jelen volt a lakodalmi ünnepen, az emberi léleknek véghetetlen becsét tanította, a külvilági életet antik lealázó felfogásából kiemelte, a munkát megnemesítette, a házasságot isteni intézménynek mondotta „s az élet kovászával“ hatotta át a külvilág összes viszonyait. S bár a gazdagságot a megtérő akarat akadályának jelezte, sőt szerinte „könnyebb a tevének a tű fokán által menni, hogy nem a gazdagnak az Istenországába bemenni“, de mindjárt hozzátette — s ez nála a döntő és jellegzetes — hogy „amelyek az emberek előtt lehetetlenek, az Isten előtt lehetségesek“. „Megint egyike azoknak a helyeknek“ — mondja *Chamberlain* —, „amelyeket nem lehet kigondolni, mert ehhez hasonlót sehol a világon nem találunk.“ Krisztusra nézve a gazdagság külső valami, amelynek birtoka az embernél akadály is, meg nem is, mert önála minden a lélek és az akarat benső, gyökeres megtérésétől függ. S ha Krisztus a gazdag ifjúnak azt ajánlotta, hogy „add el mindegedet s osztogasd a szegényeknek“, úgy ezt a gondolatot fontos ékesszólással Pál apostol így egészítette ki: „S ha minden marhámat a szegények tápláltatására költeném is, ha szeretet nincsen bennem, semmit nem használ az nékem.“ Vagy „ha az angyalok nyelvén szólnék is, a szeretet pedig nincsen énbennem, olyá lettem, mint a zengő érc és a pengő cimbalom“. „S mit használna az embernek az egész világ, ha kárát vallaná az ő lelkének?“

Vannak — és ebben Krisztus tanát a maga Ethikájában *Paulsen* is félreértette —, akik Krisztusban szocialista politikai reformátort látnak. Pedig ő sohasem követett uralkodást, hanem csak szolgálatot“, s az ő országa „nem e világból való“. Ő csak egy reformot akart: a lelkek javítását, egy társadalmat: az Istenországát, s egy törvényt: a szeretetet. Az akkori érzékies világ magyarázza meg az ő tartózkodó magatartását. Ha Krisztus az Istenországára vonatkozó különös feladatokat: a belső embernek közvetlen művelését s a mennyei hivatásra való lelki nevelést kiválóan sürgeti, s ha emellett a világi érdekek közül éppen csak a legszükségesebbekre volt tekintettel, s a részleges kultúrális feladatokról nem szól, sőt sokszor a világi szorgalmatosságnak épp a lelki életre való veszélyességét sürgeti, úgy ennek oka és magyarázata abban van,

hogy az új benső vallásos erkölcsi életnek egy az Istentől teljesen elfordult s egészen a világiaktól függő emberiségbe való átplántálása s meggyökereztetése csakis a belső embernek gyökerei megújulásától s attól függött, hogy az emberek a világi javak iránt való elfogultságukból s szolgaságukból kijózanodva az Isten iránti önzetlen odaadásra, tehát a feltétlen becsű lelki-erkölcsi javakra fektessék a legfőbb súlyt. Példa rá a gazdag ifjú esete.

S még egy pontra kell itt utalnunk, amelyben Krisztus életének példányképszerű teljessége hatalmas imponáló és meggyőző erővel nyilvánul, s ez az ő alázattal párosult önértetes hősiessége, — győzedelmes fönsége a legmélyebb megalázkozásban! Magvas evangéliumi igéi az alázatosságról, a türelemről s az ellenség szeretetéről egy-egy nevelő eszköz az élet evangéliuma szolgálatában, mert azt mondja: „boldogok, akik háborúságot szenvednek az igazságért, mert azoké a menyneknek országa“. De ha közelebről az akaratirány alapkérdésének benső lelki terére lépünk át, ott már egész más igéket hallunk Jézustól. Míg ugyanis „a békesség fejedelme“ egyrészt azt mondja, hogy „békességet hagyok néktek, amaz én békességemet, amelyet a világ nem adhat, de el sem is vehet tőletek“, addig másrészt azt hirdeti, hogy „én nem azért jöttem, hogy békességet hozzak e földre, hanem fegyvert“. Oly önértetes hősie hang ez, amelyről nem szabad megfejeltkeznünk, ha Krisztus életét igazán meg akarjuk érteni. Az ő élete nyílt hadüzenet, nem ugyan a civilizáció, a kultúra és a vallás ellen — mert ő „megtartja a törvényt s megadja a császárnak, ami a császáré“ —, hanem hadüzenet a természeti ember érzékies szelleme s azon önző indokok ellen, amelyekből annak cselekedetei származnak.

Művelődéstörténeti és etikai állásponton tekintve Krisztus megjelenése *egy új emberi nem, a második Ádám, mint eszményi ember megjelenése*. Őbenne a vallás és morál legbensőbb egysége megvalósult, mivel *nála a vallás a morál lelke s a morál a vallás teste*.

S ha *Limnaeus* az arcszínek szerint különböztette meg az emberfajokat, úgy Krisztus az akarat új színét vitte át az emberi szervezetbe. S ez emberfaj új ura, az „új Ádám“ — mint az Írás oly találóan jellemzi — mitsem akar tudni pak-talásról. „Istent vagy a mammont!“ Csak e kettő közül lehet szerinte választani. Aki a megtérést választotta, s meghallotta Krisztus komoly intő szavát: „kövessetek engem!“ annak, ha kell, el „kell hagynia apját, anyját, nejét és gyermekét“ az igaz isteni életért. Ezt a gondolatot *Luther* reformációs diadal-

éneke így énekelte meg: „Testet, hírt, nevet, kincset, erőt, gyermeket hadd vigyék el tőlünk, velük mitsem veszünk, mennyországunk megmarad“. Itt könyörületnek helye nincsen, mert aki elveszett, az elveszett, s a hősiek érzületnek antik határozottságával nem siratja az elveszetteket, sőt inkább azt mondja, hogy „a meghaltak temessék el halottaikat“. De nem mindenki érti meg ám Krisztus szavát. Hisz maga mondja, hogy „sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak“. Ezt a nagy apostol azzal egészítette ki, hogy „a keresztről való tudomány, jöllehet azoknak, akik elvesznek. bolondság, nekünk pedig, kik megtartatunk, Istennek hatalma“. Külsőleg Jézus is megalkuszik a körülményekkel, de ami az akarat irányát, s annak az örökkévalóra vagy a világra, az eszményire vagy a múlóra, s a bennünk való Istenországára vagy a bűnre való vonatkozását illeti, ott ő türelmet vagy elnézést nem ismer. „A keresztről való tudomány“ vagy „bolondság“, vagy „Istennek hatalma“, s a kettő közé ékelte bele Krisztus ama „visszavonást“, mely lehetetlenné teszi az áthidalást. Önála minden azon fordul meg, hogy „lélek és igazság“. S ha Krisztus azt tanítja, hogy „aki téged jobbfelől arculüt, fordítsd oda a másik orcádat is“, s „aki el akarja venni a te alsóruhádát, engedd néki felsőruhádát is“ — aminek igazságát főleg a keresztfán mutatta meg —, úgy ez a legszerveesebb összefüggésben van azzal, hogy „szeressétek ellenségeiteket s áldjátok azokat, akik titeket átkoznak“, úgy azonban, hogy ez a szeretet nem passzív jellegű, hanem az aktív életerős cselekedetnek a legfőbb formája. Pusztá önuralomról itt nincsen szó. Az akaratnak az a megtérése, az Istenországába való belépés s az újjászületés az érzületnek teljes és gyökeres megváltoztatását jelenti. S ez éppen az új a Jézusnál. Ennek mását hiába keresnők a spekulatív Platon felséges eszmevilágában. Krisztus megjelenéséig a vérbosszú volt az emberek legszentebb törvénye, — ő ellenben a keresztfán így kiáltott fel: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek.“ Aki a könyörületnek ezt az isteni hangját *Nietzsche* módjára „enyhe és beteges humanitarizmusnak“ nevezi, az nem értette meg Krisztus istenemberi személyiségének és megváltói művének egyetlen vonását sem. A hang, amely itt megszólal, a bennünk való Istenországának hangja, amelyen megtörik a visszavonás, az előítélet, az irigység, az önzés s a gyűlölködés. Ehhez hasonlót nem találunk a világtörténetben. Krisztus személyiségéből oly ismeret szól hozzánk s oly akarat cselekszik velünk, amely páratlan a maga nemében. Krisztus vallásában van mélyebb értelme *Goethe* ama ismeretes kijelentésének, „a lét egyetlen myste-

rium magna az emberi személyiség“, amelynek eszményi típusa Krisztus élete.

Ilyen egységes alkotó erejű szellemi egyéniség — mondja helyesen *Eucken* — nem lehet költői vagy művészi alapon előállott egyéniség. Egy Platon, Dante vagy Beethoven egyénisége módjára műve egyes darabjaiból össze nem állítható, lévén ő egy új életnek a megteremtője, s mint ilyen nagyobb és eredetibb, mint a legnagyobb műremeknek a megalkotója. Új célokkal és új erőkkel Jézus az emberiség egy új életideálját állította fel és valósította meg a maga személyiségében, s éppen ezzel vált maig és mindenkoron a világtörténelem mozgató-erejévé s az emberiség legigazibb szellemi otthonává. Csak a Krisztusban nyerte el valójában a makrokozmosz a maga mikrokozmoszát, a maga „új egét, új földjét és új teremtményét.“ Ami a görög spekuláció az értelemre, az Krisztus és az ő evangéliuma az erkölcsi akaratéletre nézve. *Erkölcsei kultúráját* az emberiség őbenne érte el, mert „Krisztus megjelenése — mondja *Chamberlain* — egyetlen örök alapja az emberiség erkölcsi kultúrájának“, s „két osztályra“ osztotta az emberiséget. Ő teremtette meg a valódi nemességet és pedig annak született alakját, mert Augustinus és Kálvin szerint csak a kiválasztott ember lehet valódi keresztyén, ami viszont a küzdésben és a tűrésben bizonyos morális hősiességgel s a győzelem biztos tudatával van egybekötve. Krisztusban jelent meg az emberiség erkölcsi lényege az érzéki természettel szemben a maga egész teljességében. S ha Krisztus erkölcsi hősiessége mellett is „alázatosnak“ mondotta magát, úgy az a győzelméről biztos hősnek az alázatossága, — nem a szolgának, hanem az úrnak az az alázatossága, amellyel erejének teljességéből a bűnöshöz és a gyengéhez leereszkedett.

Amint egyszer Jézust „jó mesternek“ szólították, azzal utasította vissza e megszólítást, hogy „senki sem jó, hanem csak az Isten“. Ebben is az ő mennyei jósága, alázatossága és türelme jutott kifejezésre. Őbenne egy magasabb akarat nyilvánult, ki nem kerülte a világot, nem utálta a szépet s nem vonult vissza a pusztába, sőt inkább onnan kilépett az életbe, s mint győző hirdette a bűntől való megváltás élet- és örömgéjét. A régi emberiségnek új ifjúságot kölcsönzött, s azzal egy új világ és egy új emberiség derült föl. Nagyobb, szellemibb, hatalmasabb és emberibb életfelfogás és világnézet nincs a Krisztus vallásánál. Szinte „lánggal ég“ az ő szava az emberek szívében.

De azért a keresztyénségre is célozva találóan idézi *Eucken* : a kritikai bölcselő *Kant* gyönyörű szavát, amely szerint

„a legfenségesebb ideál is: az evangélium erkölcsi életideálaja eltörpül az emberek kezei között“, épp azért „Krisztus követése egy folytonos krisztianizáló erkölcsi életfolyamat egyénre és társadalomra nézve egyaránt s a keresztyénség története egy belső életfejlődés története“. „Semper reformari debet.“ A keresztyénség életfeltétele a folytonos újhodás az intézményekben s a vallásos felfogásban és gondolkodásban. Csak az evangélium örök igazságai változhatatlanok. A tan, mint a változó korok meggyőződésének terméke, változás alá van vetve. Ennek a gondolatnak *Prohászka* püspök is így adott nemrég kifejezést a maga karácsonyi szózatában:

„Ha végigtekintek a világon, úgy látom, hogy a testvériség evangéliuma, mely a szíveket szent karácsony napján ihleti, még nem vált valóra a földön. Mert a karácsony estéjén beeresztjük ugyan Krisztust lakásainkba, de azon túl nem visszük bele elveit sem az államba, sem a társadalomba, sem a műhelyekbe, sem a gyárakba, sem az üzleti világba. Pedig Krisztus nem azért jött a világra, hogy az évnek csak ez az egy napja legyen a békesség és testvériség ünnepe, hanem az egész. Már pedig most úgy állunk, hogy van már Karácsony a világon, de nincs karácsonyi világ, mert a Karácsonynak, a krisztusi igazságnak és szeretetnek még nincs az a folytatása, hogy igazság és békesség legyen tőle az egész világon. A fejlődő világba pedig beleillenék az igazság és szeretet folytatása, mely nem ellenkezik a több jólétért folyó küzdelemmel. Ebben a küzdelemben nem szabad kivesznie az emberiségből az együvé tartozás érzetének, mely kiegyenlíthetné az ellentéteket és több jogban és több jóban való részesítés által meghozhatná a földre a krisztusi demokráciát. Első feladatunk a karácsonyi evangélium valóraváltása. Krisztus nyomában jelenjenek meg a földön a krisztusi emberek és akkor a Karácsony érzéseit átültethetjük az egész évre és karácsonyi világunk lesz a földön is.“

Azt a Krisztust megtagadni történeti erőszakot jelent oly teoriák javára, amelyek a vallást egyszerű világnézetté laposítják el, és ezzel képtelenné válnak a nagy személyiségek: *Carlyle* „hősei“ teremtő erejének és nagy alkotásainak kellő megértésére.

Mióta *Harnack*, ez az illusztris berlini egyház- és dogmatörténetíró *Rácz Lajos* fordításában magyarul is megolvasható örökbecsű előadásait kiadta „a keresztyénség lényegéről“, azóta többen is — így legújabbán *Feine*, *Weinel* és *Schlatter* nagy újszöv. teológiai műveikben — ezt a nagy keresztyén gondolatot tették bírálati vizsgálódásuk tárgyává. Szerintük is a keresz-

tyenség lényege nem valamely dogma, vagy theológiai tantétel, hanem egy új vallásos-erkölcsi életideál, Eucken szerint „új élet- és világfelfogás“ amelyet Krisztus átplántált az emberiségbe. Az istenfiúság közvetlen átélése és ezzel egy új személyiségi és emberiségi életideál megvalósítása a keresztyénség lényege. S ez lelki tisztaságot és szeretetet, alázatosságot és önérzetet igényel a maga követőitől. S mivel a keresztyénség nem csupán új világnézet s új érzület, hanem egyúttal új akaratirány, ebben találkozik a keresztyénség Kant erkölcs-tanával. De messze fölötte áll annak úgy belső tisztaságában, mint külső élethatásában egyaránt. Itt nem elég a Schopenhauer-féle részvét és könyörület, vagy a Platon-féle „filozófiai halál“, mert ide krisztusi érzület, élet és akarat kell az ő „követéséhez“. E „követés“ volna igazán az emberiség benső szellemi, tehát erkölcsi életfejlődésének valódi története.

Dr. Szlávik Mátyás.

SZEMLE.

Népszerű theologiai tanfolyamok.

Dr. Kováts István előadása a Kálvin-Szövetség konferenciáján.

A multkoriban egyik nagyobb alföldi gyülekezetünkben prédikáltam. Istentisztelet végeztével, amint a lelkészekkel ki-jöttünk a templomból, egy egyszerű öreg ember lépett hozzánk s nagy szerényen átnyújtotta legújabb prédikációját. Megtudtam, hogy *Szücs Erdélyi* Imre a jó öreg s üres óráiban prédikációkat ír, amelyek azután kézzől kézre járnak. Figyelmesen végig olvastam az egyszerű, öreg betűkkel papírra vetett sorokat. Jón. 1. 2, 3. 4—10 alapján, Ninive bűneivel és hűnhődésével kapcsolatban, a mai világháború okairól és a nagy pusztulás jóvátételének módjairól elmélkedett azokban meglepő bibliai jártassággal és több helyütt erőteljes szónoki lendülettel *Szücs Erdélyi* Imre.

Máskor is szívesen elbeszélgettem értelmes, egyszerű híveinkkel. Egyszer-máskor szinte kerestem az alkalmat, hogy lelkük mélyébe tekintsek. Több ízben valóságos kincsesbányát találtam ott. Néha-néha egyik-másik lelkipásztort is megszegényítő bibliaismeretet, egyházunk ügyéért égő buzgóságot, annak sebei fölött érzett mélységes fájdalmat, a javulás útjait biztos szemekkel fürkésző értelmet. Többeknél ezek mellett valóságos Isten-adta beszélőképességet, igazi szónoki talentumot is találtam.

Mit csináltunk mi eddig ezekkel az értékes lelkekkel? Könnyű rá megfelelnünk: úgyszólván, semmit! Hogyan értékesítettük bibliai tudásukat, mélységes egyházszeretetüket, Isten-adta képességeiket eddig? Erre is könnyű a felelet: sehoggy! Legfőljebb úgy, hogy ha módosabbak voltak, megválasztottuk őket presbiternek, kurátoroknak, ha szegényebbek voltak, egyházfínak vagy harangozóknak. S mi történt azokkal, akik se kurátorok, se presbiterek, sem egyházfik, se haran-

gozók nem lettek közülük? Nagyrészt az, hogy a szektárius apostolok éles szemmel észrevették és a maguk pártjára csábították őket. Azután kitanították őket a maguk módja szerint prédikátorokká s most nagyban térítgetik a szekták táborába régi hitsorsosaikat. Nemtörődömségünkkel tehát ahelyett, hogy saját seregeinket erősítenék velük, szinte az ellenünk fegyverkezők karjaiba kergetjük őket. Annak a szerencsétlen szemlemnek az eredménye ez, amely annyira jellemzi mai egyházi állapotainkat, amelynek az a jelszava: „Valahogy csak lesz, sehogy még sose volt!” Másik változata is van ennek a jelszónak: „Hadd hulljon a férgese!” Ez amily kényelmes, éppoly veszedelmes álláspont is!

De nemcsak a nép egyszerű gyermekei körében akadnak ilyen, mélységes egyházszeretettől áthatott híveink, hanem oly sok kifogással illetett középosztályunk körében is. Itt is százával meg százával vannak, a közömbösök és az ú. n. „ünnepnapi” keresztyének ezreivel szemben, akik igaz szeretettel csüggenek egyházunkon és örömmel tennének érte valamit. Végtelenül nagy baj, hogy ezekhez is oly ritkán hajol oda egyházunk valamelyik hivatalos képviselője s leginkább csak az egyházi adónyugta képviseli közöttük és egyházunk között az összeköttetést. Ezer közül talán egyet azzal tudunk hozzánk csatolni, hogy megválasztjuk presbíternek, (ha ugyan a legtöbb helyütt a pártpolitikai alapokon nyugvó egyházi élet vezetői ezt meg nem akadályozzák), vagy ha előkelőbb család sarja, avagy magasabb hivatal betöltője, no meg ha gazdag ember, valami tisztséget is ruházunk rá az egyházmegyén, vagy az egyházkerületen. Ezekkel találkozunk azután évenként egyszer-kétszer a tanácskozások zöld asztalainál, de ezeknek a lelkiéletével sem igen törődünk. Csak elvétve van rá eset itt-ott, hogy vallásos estélyek és összejövetelek rendezésébe is belevonjuk őket, vagy, a mi még ritkább, előadásokat tartatunk velük.

Ezekkel, az egyetememes papság gyönyörű elvével homlok-egyenest ellenkező állapotokkal végre valahára szakítanunk kell! Mihamarabb meg kell szünniök a mai képtelen és tartahatatlan viszonyoknak! *Lelkesebb és arra örömmel vállalkozó híveinket megfelelő theologiai ismeretekkel kell fölfegyveroznünk.* hogy azután bevonhassuk őket az erőteljesebb arányokban megindítandó egyházi munkákba.

Lássuk meg mindenekelőtt azt, hogy miért van erre szükségünk? azután azt, hogy hogyan valósítsuk meg ezt?, végül azt, hogy milyen irányban fejleszthetjük tovább ezt a munkásságot?

Feleljünk meg először arra, hogy *miért kell híveink kö- zül az arra alkalmasakat theologiai ismeretekkel fölfegyverez- nünk?* Mindenekelőtt azért, mert megfelelő módon föl kell vértetniük híveinket azok ellen a vallásellenes támadások ellen, amelyekkel telistele van manapság ügyszólván minden, ami egyháztagjaink kezébe kerül: a napilapok, a tudományos könyvek, a regények, a színdarabok. A társaság egész leve- gője át van szinte itatva atheista és materialista eszmékkel. A mi ellenségeink nem olyan kényelmesek, mint mi vagyunk. Serényen hordják össze a fegyvereket és szervezett sorokban indulnak harcba minden tételes keresztyén vallás ellen. Lap- jaikkal, kiadványaikkal elárasztják az egész országot. E mellett tanfolyamokat, iskolákat szerveznek különböző címeken.

Másodszor azért van szükségünk erre, mert képessé kell tennünk híveinket az egyházépítő munkákban való segédkezésre. Ez különösen a háború után válik égetően fontossá, amikor a lelkipásztorok száma előreláthatólag erősen megcsappan, a végzendő munkák száma pedig aránytalanul megnő. Ne rin- gassuk magunkat illúziókba a háború végeztével a lelkipásztori hívatást választók számát illetőleg. A háború után, a nagy- arányú halálozások folytán, oly sok, a lelkipásztori pályánál jóval nagyobb és jóval fehérebb kenyeret kínáló munkatér nyílik meg ifjaink előtt, hogy elsősorban ezekre fognak tódulni és theologiaiunkra az ideális gondolkozású lelkeknek elenyészően kis seregén fölül csak a máshonnan lemaradók egy része jön. Viszont a háború mind a testi, mind a lelki sebesültek szá- mát, mind az eltakarításra váró romokat aránytalanul megnöveli. A régi munkák mellett új és hatalmas munkamezők támadnak. Ezek láttára önkéntelenül előtör lelkünkben is a bibliai kiáltás: „Az aratni való sok, de a munkás kevés!“ Kik segítsenek pótolni a hiányt, ellátni nemcsak a régi, de az új munkákat is? Csak egy feleletünk lehet erre: az egye- temes, a királyi papság, a szent nép tagjai. Ezekből kell tobo- rozunk lelkes és kellőkép előkészített munkatársakat.

Végül azért is szükségünk van erre, mert híveinket ön- álló egyházi munkák végzésére is képesíteniük kell. Ilyenek: a kicsinyek bibliai oktatása (vasárnapi iskolai munka), a keresz- tyén irat- és bibliaterjesztés, a csecsemővédelem, a betegek látogatása, a szegények gondozása stb.

A vasárnapi iskolai munka fontosságát ma már alig kell hosszasan bizonyítgatnunk. A legtöbb helyütt heti két órára összeszorított és mindenféle más munkával még szűkebb kere- tekbe erőszakolt vallásitanítás alig hagyhat maradandó nyo- mokat a gyermekek lelkében a vasárnapi bibliai iskola szere-

tettől áthatott, önkéntes kiegészítő munkája nélkül. Ehhez pedig a vasárnapi iskolákban tanító férfiak és nők ezreire és ezreire van szükségünk.

Talán még szomorúbb állapotok uralkodnak a keresztyén irat- és bibliaterjesztés terén. Ma a bibliatársulatok úgyszólván kivétel nélkül baptista és methodista iratterjesztőket kénytelenek alkalmazni, mert református vagy evangélikus emberek alig akarnak vállalkozni erre a fontos munkára. Mihamarabb segítenünk kell azon a tarthatatlan állapoton, hogy harmadfélmilliónyi híveink seregéhez, különösen a szórványokban élők ezreihez és ezreihez, ne a mi egyházunk fiai vigyék el Isten örömeit, hanem baptista és methodista atyafiak, akik — bármennyire tiltja is ezt társulatuk vezetősége — aligha mulasztják el, hogy a bibliarészek mellett egy-egy, a szektájukat propagáló iratkát is ne adjanak híveink kezébe.

A csecsemővédelem, a betegek látogatása, a szegények gondozása különösen fontosak ma és még fontosabbak lesznek a háború után. Ezekhez a munkákhoz a diakonisszák, vagy más hasonló munkakört betöltőknek százaira és százaira lenne szükségünk. Ezek mellett a kiáltó bajok mellett nem haladhatunk el némán, nem is dughatjuk struccmadárként fejünket a homokba, mert, mint Peabody mondja, a világ a keresztyénség életképességének egyetlen csalhatatlan bizonyossága gyanánt csak azt tekinti, hogy szociális téren mit tud kifejteni: mennyi társadalmi sebet tud begyógyítani?!

Már most az a kérdés, *hogyan valósítsuk meg híveink teológiai nevelését?* Mindenekelőtt *népszerű teológiai tanfolyamokat* kell szerveznünk teológiáinkkal kapcsolatban. Ha vannak népszerű főiskolai tanfolyamok, szabad liceumok, vasárnap délutáni előadások stb., lehet, sőt kell lenni népszerű teológiai tanfolyamoknak is. A mi teológiánk nem valami rejtegetett tudomány. A mi hitünk szerint a Bibliát nemcsak hogy nem szabad kivennünk híveink kezéből, hanem egyenesen oda kell nekik adnunk. Mi nekünk nincsenek titkaink, amiket el kellene zárnunk az „avatatlanok“ szeme elől. A mi világunk a világosság világa. A mi elvünk az, hogy „a Lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is . . . Mi nem e világnak lelkét vettük, hanem az Istenből való lelket, hogy megismerjük azokat, melyeket Isten ajándékozott nekünk.“ (I. Kor. 2. 10, 12.)

Ezeket a népszerű teológiai tanfolyamokat az alkalmas őszi és téli hónapok esti óráiban tarthatjuk. Vagy a hétköznapi napok minden estéjén, vagy bizonyos meghatározott napok esti óráiban. A tanfolyamok látogatását minden komolyan ér-

deklődő felnőttek: mind a férfiaknak, mind a nőknek megengedjük. Célszerű bizonyos mérsékelt tandíjat is megállapítanunk részben előadássorozatonként, részben az összes tárgyak hallgatásáért. Ezzel elejét vehetjük annak, hogy egyesek kíváncsiságból odatöduljanak az első órákra, a többiekről azután tömegesen elmaradjanak.

A hallgatóság a következő három csoport tagjaiból fog kikerülni. Mindenekelőtt theologusaink látogatják majd ezeket a tanfolyamokat egyfelől azért, hogy egyes tantárgyakat rövidegre fogva átismételjenek, másfelől azért, hogy egyes megbeszélésre kerülő speciális kérdésekkel, gyakorlati problémákkal közelebbről megismerkedjenek. Másodsorban lesznek olyanok, akiket csupán a theologiai kérdések iránt való komolyabb érdeklődésük vonz a tanfolyamokra. Végül lesznek olyanok, akik az egyháztársadalmi munkásságot kívánják választani élethivatásukul.

A tanfolyamok tárgyai közt, természetesen, a kisebbik részt foglalhatják el az alapvető, elméleti stúdiumok: a nagyobbik részt a gyakorlati tárgyaknak kell szentelnünk. Előadók gyanánt a theologiai tanárok mellett a kiválóbb gyakorlati lelkészeket és a belmissziói munkák szakterőit is föl kell kérnünk.

Ilyen népszerű theologiai tanfolyamok már több helyütt vannak a külföldön. Így Kálvin városában, *Genfben*, a szabad theologiai fakultáson (Faculté de Théologie évangélique de Genève) is van ilyen tanfolyam: a gyakorlati tanulmányok osztálya: a „Section des Etudes pratiques“. *Németországban*, hol a belmissziói munkások ezrei és ezrei dolgoznak, a belmissziót irányító központi választmány (Zentralausschuss für Innere Mission) nemrégiben állította föl immár negyedik belmissziói munkásokat képző-intézetét. Tőlünk is több nő ment már ki a berlini „Frauenshule“-ba, mely kétéves tanfolyamokon képez megfelelő szakterőket az állam, a községek és az egyházak részéről végzett társadalmi munkák számára.

Ezek a több évre terjedő tanfolyamok is rövidebb tartamú: néhány hétre, vagy hónapra terjedő tanfolyamokból fejlődtek ki. Eleinte mi is csak négy- vagy hathetes tanfolyamokra gondolunk. Mihelyt ezek meggyökeresnek, áttérhetünk a három-, sőt hathónapos tanfolyamokra is. Ekkor azután már kolokviumokkal is össze lehet ezeket kapcsolunk és bizonyítványt is adhatunk a tanfolyamok sikeres elvégzéséről.

Feleljünk meg végül utolsó kérdésünkre: *mik néhetnek ki ezekből a népszerű theologiai tanfolyamokból nálunk is?*

Evangélizáló iskolák, vagy missziói tanfolyamok. Egy-két éves tanfolyamokat szervezhetünk később azok számára, akik nem végeztek középiskolát, így a theológiára nem vehetők föl, életüket mégis egészen Isten országa számára óhajtják szentelni. Az Isten országában való munkálkodásnak, nagyon jól tudjuk, nem elengedhetetlen feltétele az érettségi bizonyítvány. *Pál* apostol is ott ért meg a damaskusi úton Ezt az utat ma is többen járják. Az innen megnyilatkozó szemekkel visszatérők számára nekünk is meg kell nyitnunk az egyházi munkák kapuit. A nagy evangélizátorok: egy *Moody Stuart*, egy *Gipsy Smith*, meg a nagy misszionáriusok, kiknek oly sokat köszönhet az emberiség és az egész kultúra, nagyrészt nem érettségizett emberek voltak. Ezeknek az Isten-adta erőknél a számára, akár férfiak, akár nők, módot kell adnunk arra, hogy erőiket nálunk is értékesítsék s ne legyenek félig-meddig kénytelenek valamelyik szektához csatlakozni, ha dolgozni kívánnak Isten országában! Annak a régi korlátnak is hamarosan le kell dőlnie, hogy a nők előtt a theologia kapuit zárva tartjuk. Külföldi testvéreink már több helyütt ledöntötték!

Egyáltalán nekünk, kik az „örök reformációt“ hirdetjük, jobban meg kell értenünk a kor szavát, mint a magát különös szeretettel „semper idem“-nek nevezgető egyháznak. Valljuk be, hogy ez a „semper idem“ egyház, legalább nálunk, több dologban hamarabb megértette a megváltozott idők szavát, mint mi. Igaz, hogy nemcsak szellemi, de nagy anyagi érdekek is hatottak közre eme megértésénél. Így állott azután elő az a különös állapot, hogy azokat az eszközöket, amelyeket külföldi protestáns testvéreink alkalmaztak először a modern idők nagy változásai közepette a keresztyén egyházépítés hatalmas munkájában, a hazai r. kath. egyház vezetői hamarabb megtanulták külföldi testvéreik közvetítésével, mint mi, akik közül, ifjabb éveinkben, annyian fordultunk meg a külföldi protestantizmus főbb órhelyein. Ebből állott elő az a képtelen helyzet is, hogy nálunk úgy tűnik föl a dolog, mintha azt is, amit lassú megmozdulás után teszünk, a hazai r. kath.-ok példáján fölbuzdulva tennők, holott nem mi tanultuk ezt tőlük, hanem ellenkezőleg: ők tanulták külföldi protestáns testvéreinktől.

*

Ha megnyitjuk a theologia kapuit híveink szélesebb rétegei számára is, városi gyülekezeteinkben is megindulhat az intenzívebb missziói munka, hasonlóképen a szórványokban is, amelyekre eddig — sajnos — oly kevés gondot fordítottunk.

A kicsinyek ügyét is fölkarolhatjuk, ami a rémes pusztítású világháború folytán minden hazáját szerető szív legelső kötelességévé vált. A mentő és gyógyító krisztusi szeretet munkáit is jobban fölkarolhatjuk, amelyekben most jóval hátrább vagyunk, mint a r. kath.-ok, bár ennek több ága tőlünk indult ki hazánkban. Ha kisebb lesz is a hivatásos lelkipásztorok száma, lesznek mellettük diakonusok, diakonisszák, misszionáriusok s így bátrabban szemébe nézhetünk azoknak az áramlatoknak, amelyek — akár jobbról, akár balról — hatalmas szervezettséggel, nagy vagyonnal és egész irodalommal törnek ellenünk. Ezért van szükségünk népszerű theologiai tanfolyamok és az ezekből kifejlődő evangélizáló iskolák, missziói tanfolyamok szervezésére.

A többtermelés és a nagyobb takarékoság jelszavaitól hangos egész közéletünk. Néktünk van okunk, hogy meghalljuk és van rá módunk, hogy meg is valósítsuk egyházi életünkben ezt a két értékes jelszót. Itt, Budapesten is meghalottuk és hamarosan valóra is óhajtjuk váltani: Isten segítségével talán már az ősszel megnyithatjuk theológiánkkal kapcsolatban az első népszerű theologiai tanfolyamot.

IRODALMI SZEMLE.

A Franekerben tanult magyar diákok imádsága.

„Emlékezzünk régiekről.“

Régóta vágyom már arra, hogy az általam, 1903-ban, Hollandiában tanulmányi célból való tartózkodásom alatt felfedezett magyar nyomokról szóljak a magyar protestáns egyházak ma élő nemzedékének néhány igénytelen, tájékoztató szót.

A mi református egyházunk művelődésének a története száz meg száz szállal van a németalföldi főiskolák történetéhez hozzá fűzve. Alig van a XVII. és XVIII-dik században olyan jeles emberünk, akinek az életrajzában rá ne bukkanánk ezekre a szinte stereotyppá vált kifejezésekre: tanult *Leidaban, Ultrajectomban, Franekerában, Groningaban, Deventriában*, elannyira, hogy előttünk, a kálvinista kollégiumokban régebben tanult emberek előtt *Utrecht, Leiden, Franeker és Groningen* — főleg ez a négy — épp oly ismerős, megszokott, sőt *kedves* városnév volt, mint akár *Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed, Kecskemét és Pápa*.

Mégis, csodálatosképen, alig van valamelyes pontosabb ismeretünk ezeknek a ránk ezerszeresen hatott nagy iskolának a történetéről, a bennök tanított mesterek életéről, tanítási módjáról, egyéni hatásáról, az alattok tanult magyar ifjakhoz való személyes viszonyokról. Főleg ez utóbbiról alig sejtünk valamit. Pedig mint ma, úgy ezelőtt is minden korban a tanító egyénisége volt a siker, vagy sikertelenség legelső tényezője és nem a véletlen műve az, hogy a Magyarországból (amely alatt mindig az akkor külön fejedelemség alatt élő Erdélyt is értem) Hollandiában tanult theologus ifjak között éppen abban a korban látunk nálunk szinte szokatlan érdeklődést s az illető kor mértékével mérve fényes eredményt is a sémi nyelvészet terén, mikor azt annak a kornak világhírű orientalistája, Albertus *Schultens*, adta elő előbb a franekeri, majd az utrechti egyetemen. — Hogy a magam igénytelen

személyét is belevegyítsem, hálás szívvel ismerem el, hogy azt a csekélységet is, amire én a hollandus nyelv és irodalom ismeretében és ismertetésében eljutottam, kiváltképen annak az intím, szeretetteljes személyes hatásnak köszönhetem, amelylyel rám utrecht-i volt tanítóim közül főleg *Beets*, *Opzoomer* és *Valeton* voltak.

Még megírásra vár ennek a szellemi hatásnak az egész története. De hogy akad-e rá valaha emberünk, az egészen bizonytalan, mert ez a feladat évek sorára terjedő helyszíni kutatást, elmélyedő tanulmányt és úgy a saját művelődésünknek, szellemi fejlődésünknek, mint a németalföldi református egyháznak és főiskolák történetének beható ismeretét kívánja meg.

De még tán ennél is fogyatékosabb a Hollandiában tanult régi magyar diákok ottani „magyar életéről“ való ismereteink. Csak egyes, ma már nem is létező, csak emlékezetben élő dolgokból következtethetünk arra, hogy a múlt századokban mindig tekintélyes számban künt élt magyar deákoknak a tudomány internacionális világán kívül mindenütt megvolt a maguk külön kis „magyar“ világa is, amelyben nemzeti voltuknak megfelelő életnyilvánulásaik végbe mentek.

Ilyen volt az utrecht-i egyetemen a külön „magyar templom“ (De Honguarsche Kerk), amelyben 188 $\frac{1}{2}$ -ben Kenessey Béla, Kőpataky Gyula és e sorok írója voltak az utolsó magyar deákok, akik ott hallgattuk *Valeton*, *Lasonder* és *Cannegieter* professzoraink előadásait. Csak ezeket, mert *J. J. van Oesterzee* és *Nicolaas Beets* a maga házában (te zýnen huise), *Doedes* pedig a „Gebouu voor Kunsten en wetenschappen“ legfelső emeletén tartotta a maga „collegie“-jait. Templomul már mi sem használtuk ezt a szép gótives csarnokot, mert 188 $\frac{1}{2}$ -ben csak hárman voltunk ott magyarok és a német *Bernardinusokkal* jártunk közös (német) istenitiszteletre a *Pieterskerk* nevű francia református templomba.

Hogy a franekeri magyar deákoknak is meg volt a maguk külön magyar élete, annak megható és becses bizonyítékára bukkantam 1903-ban, *Pieter de Clercq* még ma is élő tudós barátom és kiváló friz-biblia fordító segítségével.

Franekerában jártam vele, keresve-kutatva, hogy nem találom-e valami nyomát a régen ott tanult magyar deákok életének.

Franeker parányi kis város, olyanforma mint nálunk *Patak*, vagy *Enyed*, amelyeknek híres nevét főleg az iskolájuk tette világszerte ismeretessé.

A franekeri egyetem azonban az I. *Napoleon* önkény-

uralma alatt elvesztette egyetemi jellegét, ú. n. *Athenaeum*má zsugorodott össze és mint ilyen, nem bírt versenyezni az előbb szintén lefokozott, de egyetemi rangjokra mihamar visszaemelkedett *Groningen* és *Utrecht*tel és végelgyengülésben kimult.

Franekeri nyomozódásaim közben megtudtam, hogy a megszünt franekeri egyetem összes iratai Friesland provincia levéltárában, *Leenwaarden* városában vannak letéve.

Közelében van a város református nagy temploma, amelybe jártak többnyire az ott tanult magyar református ifjak is és énekük belevegyült a tőlük teljesen idegen és mégis lelkiileg annyira rokon nép áhitatába, ami annyival könnyebben ment, mert a hollandus zsoltárok dallama teljesen egyezik a mieinkel, vagyis ők is, mi is a genfi dallamokat használjuk.

Ezek közül legérdekesebb az az adat, hogy franekeri magyar deákok a magok nemzeti egyházának a szokása és szertartása szerint is tartották magok között istenitiszteleket és hogy egyebek közt az Úri Szentvacsorát nem a hollandus gyülekezetben, hanem saját helyiségükben — (hogy az templom volt-e, mint *Utrecht*ben, vagy másféle lokalitás, azt én nem tudtam megállapítani) — vették magukhoz, s így ebből az adatról magából meg lehet állapítani, hogy az ott tanult ifjak — ha nem is mindnyájan — de részben már mint végzett theologusok, mint „*Candidati Sacri Ministerii*“ mentek ki oda tanulmányaik öregbítése végett, mert az Úrvacsorai ágendázónak csakis közülök kellett kikerülni, mert a franekeri s többi hollandus főiskolák egyébként világhíres tudós professzorai az őskorban épp úgy nem sejtettek magyarrul, mint ahogy azóta sem akadt egyetlen egy utódjuk sem, aki egy majd három millió lelket számláló testvéregyház nyelvét szükségesnek találta volna megtanulni. Oly tény ez, amin nem lehet eléggé esodálkozni!

De honnan veszem én azt az állítást, hogy a franekeri magyar deákok külön alkalommal és külön helyiségben vették magukhoz az Úr vacsoráját?

Nyomban rátérek.

De Clercq úr, aki Friesland provincia egyik legtekintélyesebb és igen vagyonos polgára, aki *Veenwouden*ben a saját birtokán, maga építette kastélyában lakik, s nemzetünknek nagy tisztelője, ki is eszközölte, hogy nála való időzésem alatt mindent előkeressenek, ami az egyetem dolgai között magyar vonatkozású.

Mély hatással volt rám egy kis kemény bőrkötésű 8° könyvecske, s benne az a „könyörgés“, amelyet a franekeri magyar deákok minden jel szerint állandóan, vagy legalább

is bizonyos meghatározott alkalmakkor éveken keresztül használtak.

Hadd írnom le úgy, amint magam szemével komoly megvizsgálás után találtam.

A leenwaardeni „Provinciale Bibliotheek“ (tartományi könyvtár)-ban, mint az egykori franekeri egyetem iratainak letéteményesénél 7399 H. S. (Handschrift = kézirat) szám alatt van leltározva.

Erős, teljes barna bőrkötésű 8° könyvecske. Összesen 14 levélből (28 lap) áll, melyek közül 11 levél későbbi időben írónnal meg van számozva. Írás csak a következő leveleken van: 1., 3., 4. (mindkét oldalán, 5. (dto) 6. (dto) 7. (toldalék a 6-dik levél második lapjának egy zárójelbe tett részlete helyett). 8. (dto). 9. (egy kis toldalék mind a két oldalon beírva) 10. (dto.) 11. az egyik oldalán latin, a másik oldalán magyar szöveg.

Az első levél első oldalán ez a latin distichon olvasható:
Alme parens facilem ne vultum averte precanti
Neve humiles durá respue mente preces.

P. P. Sz.

A lap alján nedves bélyegzővel köralakban:

Provinciale Bibliotheek.

A 3-dik levél első lapjának alján

Aò 1777 S. 27 Septemb.

A 11-dik levél első oldalának a felső felében a következő latin szöveg olvasható:

„Doctissimi Domini Hungari: Sacra Coena Dominica Celebrari solet in Templo Academico his plerumque anni temporibus:

1 ^o	—	7-ma	Die	Mensis	Marty
2 ^{do}	—	27-ma	„	„	Juny
3 ^{tio}	—	26-ta	„	„	Septembris
4 ^{to}	—	12-ma	„	„	Decembris.

Observandum, quod fere semper celebretur octo diebus ante celebrationem in Templo Belgico.

Ugyanennek a levélnek a második oldalán ez a nagyon is praktikus útbaigazítás van:

„A Ki itt könyveinek való Ládát akar szerezni: kaphat mindjárt az Templom Északi oldalán való nagy Utszán *Senator Joma* Theával kereskedő becsületes Kalmárnál jutalmassan eleget.

Probatum.“

A kis könyvecske 4—10-dik leveleinek mind a két oldala be van írva, és azon találjuk a franekeri magyar deákok könyörgését, amelyet mind tartalmánál, mind erekljeszerű voltánál fogva méltónak tartunk arra, hogy az ismeretlenség homályából napfényre hozzuk s a ma élő nemzedék okulására és épülésére közrebocsássuk.

Hangzik pedig a szöveg ilyenképen:

Könyörgés.

Felséges Isten! ki lakozol a magosságban, természeti ditsóságodnak hozzájárulhatatlan világosságában; ki magadon kívül semmi nélkül nem szűkölködvén, véghetetlen tökéletességeidnek szemlélésében voltál öröktől fogva te magadban boldog: mindazonáltal nagy jóságod szerint tanácsot formáltál, hogy azokat a dolgokat, amelyek nem voltak, mindenható szóddal a' semmiből kihíván, előállítanád, hogy az azoknak tellyességéből szerkeztetendő világ, lenne mintegy szemléző piatz, holott a Te böltsességednek, hatalmadnak, igazságodnak s kegyelmességednek kimeríthetetlen kintseit elő adnád 's véghetetlen tökéletességeidnek ditsóságát kinyilatkoztatnád. Teremtetted e' végre, több értelemmel 's okossággal felruházott teremtéseid között az embert, (úgy, a' mint hozzád, Formálójához illő munka lehetne,) böltsességben és egyenességben, hogy Tégedet Teremtőjét, Törvényadó Bíráját, Urát és *Fő Javát* megesmervén, 's szeretvén, viselné a' Te képedet, 's munkáidnak lenne olly szemlélője, hogy mindazokból nem egyebet, hanem a Te ditséretedre venne magának alkalmatosságot és úgy a Te veled való egyességében lehetne boldogsága. Sőt minek utánna az emberi nemzet e' boldog állapotból maga vétke által ki esett volna is, tévén magát haragodra 's veszedelemre méltóvá, nem vontad meg tőle jóságodat, hanem a Te egyetlen egy Szülött Fiadat adtat Megtartóul, hogy valaki Ő benne hinne, el ne veszne, hanem örök élete lenne, Te minékünk Őtet *Tanitónká* (sic!), *Papunká* (sic!) és *Királyunká* (sic!) tetted, hogy Ő tőle az életnek beszédére taníttatnánk, Ő általa *tartattatnánk* (sic!) meg, és vezéreltetnék az örök életre.

Ezt a békességnek beszédét, Uram! nem tsak helyhez-tetted mi közinkbe, kik a te sámolyod előtt itt letelepedtünk, hogy azt kiki magunk tulajdon idvességére vizsgálónk; sőt annak felette különös gondviselésedet irántunk úgy rendelted, hogy szentül el szánnók magunkat, ha Felségednek továbbra is úgy tettzik, hogy a Te Igédnek közönséges Hirdetői lennénk jövődében, és e' *Tudománnyal* (sic!), 's ennek meg

felelő életünk példájával, a Te Néped előtt világot tartanánk. De imé ha életünket s erköltseinket meg vizsgáljuk, micsoda dítsekedésünk lehet Uram minékunk (sic!) a Te világgal meg világositottaknak azok felett az emberek felett, kik a tudatlanságnak vagy a tévelygéseknek setétségében vakoskodnak? Vétkeztünk ellened kegyes Atyánk 's ki számlálhatja meg pártolkodásainkat (sic!)?!

De vallyon perelsz e' véltünk, kik földnek pora vagyunk? Emlékezzél könyörületességedre, gonoszságunkat felejtsd el, légy irgalmas mi nékünk Szent Fiadban. Te magad látod tehetlenségünket a jóra: adjad azért azt a' kegyelmet, hogy mind akarjuk, mind véghez vigyük azt, a mi Te néked dítőséges, 's minékünk idvességés. Engedd e' végre nékünk a' Fiúságnak lelkét, a' ki minket az igaz és mennyei böltsességére tanítván, világosítson meg, és az hittel egygyütt a Te szeretetedet bennünk inkább-inkább felgerjesztvén, a' lelki életben erősítsen meg, hogy a' Te igazságodnak megszentelő erejét előbb tapasztaljuk magunkban, hogy sem annak méltóságával másokat Szent életre intenénk.

Tselekedjed, hogy légyünk követői Édes Mesterünknek, ki nem a' maga hasznát kereste, hanem azoknak idvességeket, kikért, Isten lévén szolgálai formába öltözött; hogy így a te Szent Igédnek tanulásával ellenkező kívánságokat elhagyván, a Te igazságodnak esméretiben, megvilágosító kegyelmed által öregbülni erőlködjünk. Melyhez képest a Tőled kegyelmessen (sic!) engedtetett eszközökkel is, az idővel és alkalmatossággal úgy éllyünk, mint a' kik mindazokról Te néked, jövendőben számadással tartozunk.

A te kezeidben vagynak a Királyoknak szíveik. Adjad ő nékiek a Te kegyelmedet, melly által az ő igazgatások oda tzelozzon, hogy a' királyoknak királya, a' Krisztus, uralkodjék ő rajtok, s az ő alattok valókon, és hogy az Ördögnek Országá, melly minden undokságnak és bűnnek országá, el romollyon; légyen a népeknek szentségben és igazságban igazgattatások, melly alatt békességés és tsendes életet kegyessen és tisztességésen élhessenek.

Nyisd meg szemeiket, 's szíveiket fordítsd hozzád, valakik esméretednek, 's szeretetednek fogyatkozása miatt, parantsolatidat nem tselekeszik: a' kiket pedig esméretedre méltóztattál, és szeretetednek valami szikráit szívekben gerjesztetted, azokat szenteld meg.

Szabadítsd meg a' Te Szent Fiadnak vérén váltott Anyaszentegyházat az eretnekségektől, szakadásoktól s botránkozása-

soktól, hogy állíttassék az, mint makula 's szeplő nélkül való Szűz az ő Vőlegényének. *)

(N. B.!) A most következő részlet az eredetiben: zárjel közé van téve s helyébe a 7. sorszámmal jelzett, de csak a többi levelek $\frac{1}{3}$ -adának megfelelő terjedelmű, 21 irott sort magában foglaló s alább szószerint közlendő részlet van *) alatt bepótolva. Kétségtelenül jóval későbbi időben. En érdekesnek, sőt felette tanulságosnak is tartottam mind a két varianst hűen lemásolni.

N. Zs.)

(Építsd meg Házadnak romlását. Szemeid előtt vagyon Uram nevezetessen a' Te Nevedről neveztetett Népnek a' mi hazánkban boldogtalan sorsa, hol annak ügye (hosszú ű-vel) el nyomtatott. Oh Erős boszszúálló Isten! buzdúilly fel ditsőségedhez való szeretettől, és indullyanak meg könyörületességnek belső részei. Ne botsássad e' mi Atyánkfaira a' Te végső ítéletedet, a megvakulást; és szíveiknek, külömb-külobm látogatásaidra, meg keményedését; sőt botsásd ki a' Te Lelkedet ő hozzájuk, a' ki világosítsa meg, 's ébreszsze fel őket, hogy az utolsó romlás előtt tudakozzék kiki az ő útairól, vegyék észre azokat, mellyek az ő békességekre valók; 's elhagyván a' Világi hijjába-valóságokat, hozzád való igaz megteréssel, Szent Igéd tiszta igazságának betsülésével, ditsőséghez való buzgó szeretettel, vigasztalásokra néző remény-ségeknek fundamentomot vethessenek.)

E helyett a zárjelbe tett részlet helyett, mely 1777-ben, Mária Therezia uralkodásának a vége felé íródott, valamely későbbi magyar — nyilván a *II. József* türelmi rendeletének az enyhítő hatása alatt, a következő részletet töldotta be:

*) Építsd meg a te Házadnak minden Helyeken, nevezetesen pedig a mi szegény Hazánkban való romlásait. Végy ditsósseget Edes jó Istenünk! hogy jó reménységet kezdettél nyújtani a te abban lévő el alélt Népednek szabadulása felől. Ne vessenek Uram Tenéked akadályt ennek az ő sok bűnei, hanem megbotsátván azokat a Jézusért, vigyed tellyes tökéletességre ezen Te elkezdett jó munkádat Házad ellenségeinek akár melly erős ellent szegezések között is, hogy az a szegény Nép, azó régtől fogva való háborgattatásai után szolgálhassa már valaha Felségedet tellyes szabadsággal és tsendeséggel, Léleekben és Igazságban.

E végre éltened a mi Felséges királyunkat és Császárunkat számos esztendőig: ruházd fel ötet mind azokkal a

virtusokkal, valamelyek tsak egy kegyes és bölts Igazgatóban meg kívántatnak: sőt Te magad oh Fő Böltsesség Ur Jézus Kristus, uralkodjál ő általa, és vigyed véghez a mit ő általa elkezdettél, a mi szegény Atyánkfiainak vigasztalásokra, hogy ekképen egyéb királyok is indíttassanak fel ezen ő példája által, *aző* országokban el nyomattatott Házad békességének felállítására.

(Ennyi itt a későbbi tóldalék. Ez után újra az eredeti szöveg folytatódik e képen:)

Az hol pedig Házadnak békességet 's szabadságot engedté, tartsd meg azt Szent nevedért. Rendelly minden helyeken a' Te legeltetésed nyájjának hűséges Pásztorokat és Gondviselőket.

Tartsd meg Uram az Ekklesiának veteményes kerteit (sic!), virágoztatván azokat tudománnyal (sic!) kegyességgel, okossággal 's maga mérsékléssel fel ruháztatott Tanítókkal.

A' Tanulóknak engedd Uram azt a' kegyelmet, mely szerént tessék meg, hogy ők nem tsak a' tudományoknak; hanem egyszersmind a' kegyességnek műhelyében forognak.

Könyörgünk Tenéked Kegyes Atyánk! ezért a' *Közönséges-Társaságért*, melyben mi a' Te Atyai gondviselésednek vezérléséből, mint ideig való lakosok tanulásunkat folytattuk.

Tartsd meg Uram a' te (későbbi kézzel: itten levő) Népedet, mellyet magadnak meg váltottál, melynek közepette szentségednek székit, mennyei igazságodnak drága kintsével együtt helyhezted, honnan a messze lakó népekre is, az idvességes világosságnak sugári, Szent Nevednek ditsőségével együtt ki hatnak.

E' Népek *Fő Igazgatóját* tartsd meg Uram és boldogítsad. Ne távozzék el az ő Házától soha a' Te kegyelmeséged, és ne szünyyék meg abbul származni Szabadítója e' népnek. *Fő-fő rendeit* ruházd fel az egyességnek, böltsességnek, erőnek és a Te félelmednek lelkével, hogy a' *Közönséges-Társaságnak* meg maradására tartozó eszközöket készen fel találhassák, és boldogul munkába vehessék.

Ajánlyuk Tenéked *az egész Kösséget*; szerentséltessed Uram ennek jó igyekezetit mind vizen 's mind szárazon. ⊙

(Ide ugyan az a későbbi kéz a következő, 2 cm széles, mind a két oldalán beírt, összesen 9 sorra terjedő és a kis könyvben 9-dik sorszámmal jelölt tóldalékot iktatta be:)

⊙ Ne felejtkezzél el Kegyelmes Istenünk! a mi szegény Hazánkról is: Vedd körül azt a te Atyai gondviseléssel, mint valamely erős kőfallal; nevezetesen pedig a mi Vérszerint való Atyánkfiaira, barátinkra, Jóakaróinkra és Esmérőinkre

viselj gondot kegyelmesen. Ne engedjed, hogy vagy ők mi felőlünk, vagy pedig mi ő felőlük valami véletlen szomorú hírt halljunk, hanem inkább tselekedjed jó vóltodból, hogy még egymást annak idejében örömmel szemlélhessük.

(Eddig a toldalék).

Mindazokat, akik külömb külömbféle nyomorúságoknak és balszerencséknek vagynak kitétetve; nevezetesen azokat a Bújosókat tekintsd kegyelmesen, kik a Te ditsőségednek igaz szeretetiért, az igazság esméretinek keresésében, annyi ellenkező dolgoknak magokat ki tészik. Midőn Uram ezek a' kedvetlen állapotokban el fáradnak, Te tartsd őket kezeiden; midőn tanáts és segítség nélkül szűkölködnek, parantsold ki nékik az eszközöket; az embereknek indulattyokat, a' kik között forognak, hajtsad ő hozzájuk vigasztaltatásokra; és mindenek felett, a' széllyel el áradott vétkektől és veszettségektől kegyelmedből őrizzed, és tartsd tisztán őket. Végezetre igyekezetekben őket boldogítván, véghetetlen jóságodnak ditséretire, Hazájoknak ajándékozd vissza.

Tselekedjed ezeket mi velünk is könyörülő Atyánk! Azon közben, míg Te néked tetszik, hogy ebben a' Társaságban légyünk, ruházz fel minket egymáshoz való emberséggel, szeretettel, békességestüréssel, a' mint illik nem tsak egy Hazából 's Nemzetből valókhöz, sőt Atyafiakhoz: hanem azon Mennyei Atyának Fiaihoz, 's azon egy Mesternek, a' Kristusnak Tanítványihoz; mely egymáshoz való Atyafisága szeretetünk által bujdosásunk unalma enyhíttessék és előttünk levő munkánk üzésére kedvünk nevelkedjék.

Légyen Uram a' Te félelmed mindenütt sziveinkben, tudván, hogy akár hol járjunk, az halálnak úttját nyomdossuk, *mely által* is kelleük minékünk a' mi örök Hazánkba költözniünk, melly ott vagyon, az hol Te országlasz, mellyek a Te töled készítettett boldogságnak hajléki, melyekben a mi lelkeink is irlalmadból befogadtatván, minden nyughatatlanságinknak édes megenyhíttetését talállják és e' léssen ez hallandó életbeli fáradságos bujdosásunknak ki menetele, a' mi Urunk Jesus Kristus által.

Ámen.

A kis könyvbe datumúl 1777 szeptember 27-dike van beírva.

Ez volt az utolsó boldog év Németalföld XVIII-ik századbeli életében, mert már a következő évben megkezdődtek a háborús bonyodalmak, előbb Angliával, majd II. József osztrák császárral. Nem sokkal később pedig kitört a francia forradalom, amely a Napoleoni uralomba menvén át, egy időre

Németalföld önállóságát, sőt állami létét is felfüggesztette s csak Waterloo után kezdődik újra a hollandus nemzet önálló élete, de már nem mint „köztársaság“, hanem mint (igazán) alkotmányos királyság.

Nem tudom más hogy van vele, de *engem* lelkem mélyéig meghat minden jel, minden nyom, minden emlék, amelyet a külföldön tanult magyarokról fel tudtam fedezni. Hisz ők mindannyian nemzeti művelődésünk úttörői voltak. S ha nem is hagyott mindenikőjük századokon átvilágító hirt-nevet maga után, a felől bizonyos vagyok, hogy a maga szerényebb munkakörének mindenikőjük világító lámpása volt. 7

Nemzeti multunk iránt való kötelességünk ennélfogva felkutatni és a további feledéstől megóvni minden munkájukat, minden rájuk vonatkozó emléket, jelt, vagy adatot, hogy majd a későkor szerencsésebb fia egységes képet tudjon összeszerkeszteni a külföldi egyetemeken tanult magyar ifjak külső- és belső életéről.

(Debrecen.)

Dr. Nagy Zsigmond.

Az erdélyi szászok multja és jelene.

(Teutsch püspök könyvéről.)

A „szász-kérdés“ a világháború lelki és anyagi válságai közt hánykódó magyar nemzet és magyar társadalom mennyi „kérdés“-e között igen kicsi pont. Lényegében tulajdonképen rég elintézettnek tekinthető, csak egyes mellékgzöngéi élnek még ma is és rezegnek a lelkekben tovább. A régi szász „nemzet“-nek az államban államot alkotó kiváltságos közjogi különállását a magyar nemzeti állam modern fejlődése rendre felörölte a dolog természete szerint. Az ebből származott keserűség pedig, akármily nagy volt, önmagában nem táplálhatott még fel egy, a dákorománhoz hasonló irredentát; ehhez épp a három leglényegesebb föltétel hiányzott: a fajrokon állam közvetlen szomszédsága, a nagy szám és a könnyen félrevezethető, műveletlen tömeg. Legjobban, az őt jellemző higgadt és hűvös józan ész mérlegelésével, maga a szász faj látta be ezt s e belátás kapcsa egymagában elég erős ahhoz, hogy megbízhatóan bele tudjon vele illeszkedni a modern magyar nemzeti állam gondolatába. A legközelebbi három nagy év világtörténelmi súlyú tanulságai s mindenekfölött a *közös* házfedel kigyulladás a mult év őszén, a menekülés, a hazátlan-ság, majd a visszatérés *közös*, nagy és megrendítő élményei ezt a kapcsot kétségtelenül csak még jobban megedzették és még szorosabbra fűzték.

Egy nagy baja persze ennek a kapocsnak megvolt, megvan és a háborús élmények és tanulságok hatása alatt sem fog eltűnni belátható időn belül: *nincsen érzelmi zománca*. Szeretetét az erdélyi szász a földjén és a fáján kívül csak a nagy törzsanyára, a hatalmas birodalmi testvérre pazarolja: a magyar hazának, a politikailag egységes magyar nemzetnek — amelybe pedig ő is beletartozik — s a magyarságnak, mint uralkodó, államalkotó fajnak nem juttat belőle. Nyolc, együtt átküzdött, átdolgozott, átszenvedett század nem bírta erre ránevelni. Elvont államjogi szempontból tekintve, viselke-

dése, magatartása kifogástalan; románokéhoz, szerbekéhoz viszonyítva egyenesen megnyugtató; de ha pl. Magyarország egyéb németajkú gyermekeinek állampolgári érzületéhez hasonlítjuk a szászét, ridegsége szinte megdöbbentően hat ránk.

Ez a ridegség pedig azért nagy baj, mert, ha nem is jelent közvetlen államveszélyes indítást, a maga közvetett hatásaival, állandó kísérő reflexeivel nagymértékben alkalmas arra, hogy, mint fagyos lehellet, újra meg újra jégvirágos fátylat teregessen a szász állampolgári öntudatnak enélkül tiszta és józan tárgyilagossággal mutató ablaküvegére. Az erdélyi szász alapján nagyon jól *tudja* azt, hogy ő nem „elnyomott” nemzetiség; de az az évszázados ridegség — e nagy negatív érzelmi tőke — még mindig nagyon sokszor elhitei, érezteti vele, hogy az. S minél nagyobb távolságban érzi magát mindattól, ami magyar, annál szorosabb lelki egységbe igyekszik lépni a nagynémetség életével s ezek az érintkezések száz meg egy okból semmire sem olyan alkalmasok, mint az elnyomottság érzetének részben természetes ápolására, részben mesterséges szítására. Ez az érzelmi eltolódás aztán természetesen a gondolkozásra is visszahat s főképp egyes politikai, kulturális és történelmi kérdések megítélésében nagyon nehezé teszi a helyes látószög megtalálását, holott ennek a lehetősége egyébként egy józan és tárgyilagos magyar állampolgári belátásban már biztosítva volna.

Ez lett a végzete mostanában irodalmi életük egyik legértékesebb megnyilatkozásának is: püspökük könyvének a multjokról és jelenükről,¹ amely az 1914-ben alakult „Gesellschaft zur Erforschung des Deutschtums im Ausland” első kiadványaként jelent meg 1916-ban. Ez a könyv, bár szélesebb körű olvasóközönséghez fordul, mindenekelőtt érett *tudományos* munka. Szerencsés leszűrődése azoknak a nagy szorgalommal, tehetséggel és tárgyszeretettel folytatott történelmi kutatásoknak, amelyek a legújabb szász tudományosságban szinte fogalomná tették már a Teutsch nevet: az apát, a

¹ Schriften zur Erforschung des Deutschtums im Ausland. I. Band. Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart. Von Friedrich Teutsch. Leipzig, Köhler, 1916. 10 Mk. XI. + 350 l. Nagy 8°. — A kiadó társaság célja, a könyv elején közölt alapszabályai szerint, az, hogy „a Németbirodalmon kívül élő németsegről való ismereteket (Kunde) tudományosan elmélyítse s tágabb körökben elterjessze”. Eszközei tisztán tudományos irodalmi eszközök. „Politikai és felekezeti célok ki vannak zárva.” A tagok névsora szintén közöltetik: feltűnően, sőt aránytalanul sok köztük éppen az erdélyi szász. A társaság a „Verein für das Deutschtum im Ausland”-dal (a régi, nálunk nem túlságosan jóemlékezteti Schulvereinnel) mindenestre igen szoros összeköttetésben áll.

nagyemlékű öreg Teutsch György Dánielét, kinél többet tudományos, egyházi és társadalmi téren senki sem tett népe öntudatának élesztésére; és a fiúét, Teutsch Frigyesét, aki nemcsak a főpásztori székből lett atyjának méltó utóda, hanem annak hatalmas tudományos kezdését, a nagy Szász Történetet is¹ avatott tollal folytatta és fejezte be. Történelmi (tehát aránytalanul nagyobb) részében a szóbanforgó mű tulajdonképpen nem is egyéb, mint e nagy Szász Történet eredményeinek kitünően tagolt s számos részletében igazán művészi képpé való tömörítése. Természetesen sokkal több a pusztán kivonattal: különösen a legrégebb kor tárgyalásában szervesen értékesít minden újabb eredményt is, melyet a legutóbbi emberöltő tudományos munkája — nem utolsó sorban magáé a szerzőé — megbízható módon s alakban felszínre hozott. Így a mű, egészben véve, valóban elsőrendű tudományos értékű tájékozás az erdélyi szászok történetéről, *egyetemes művelődéstörténelmi szempont* alatt, a politikai, egyházi, ált. szellemi s a gazdasági fejlődés megannyi szindús, kitünően összeválogatott adatának a legtöbbször mesterei egybefonásával, amelyre csak itt-ott hat, a megértés szempontjából, zavarólag a túlságos tömörségre való törekvés. Ha elsősorban a német külföld számára készült is, nem kevésbé számít minden művelt magyar ember érdeklődésére. Annál is inkább, mert a mű utolsó főrésze, „Eredmények“ címén az erdélyi szászok jelenét is nagyon alaposan és minden életnyilvánulására kiterjedően, éppoly meleg szeretettel, mint amilyen lehiggadt szemlélettel ismerteti, a végső pár lap pedig a háborús szász lélek élményeiből és tanulságaiból is ad érdekes izelítőt.

Ennyit tudva csak e műről, igazán nehezen bírniok megérteni azt a sorsot, amely Magyarországon részébe jutott: hogy t. i. a magyar kormány a múlt év őszén, közhírré nem tett, de egészen könnyen kitalálható okból *megvonta tőle a kereskedelmi szállítás jogát*. A könyv külső és belső formájától mi sem áll távolabb, mint a lázító, vagy akár csak izgató jelleg, az egyenes államveszélyes tendencia — s mégis, a magyar kormány e ténye nem jelenthet egyebet annak a megállapításánál, hogy e könyv valami módon minden ő tudományos jellegével és értékével is határozottan és megtorlást érdemlő módon beleütközik a magyar állameszmébe és állampolgári érzületbe. Hogyan lehetséges ez?

¹ Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. Nagyszében. Krafft. I. kötet (3. kiadás) 1889; II. kötet 1907; III. kötet 1910. Az első az apa, a két utóbbi a fiú műve.

Csakis úgy, hogy ama bizonyos érzelmi eltolódás, mint a szász öntudat annyi más, egyébként értékes megnyilatkozásánál, úgy ennek a könyvnek alkotásában is fellépett és azt eredményezte, hogy míg *módszerében és eredményeiben* a tiszta és kifogástalan tudományosság jelenik meg, alapfelfogásában, történetfilozófiájában, szellemében, hangulatában ugyanezt a tudományosságot már egészen hiába keressük. Helyét elejétől végig elfoglalta az a valami, amit legrövidebben *hagyományos, szüklátóköri szász felfogásnak* nevezhetnénk. Elfoglalta pedig szemelláthatólag érzelmi alapon. Mert ennek a felfogásnak lényege nem más, mint az erdélyi szászok történetének tisztára szász szemmel való nézése, a magyar nemzet és a magyar állam történetével való organikus összefüggés teljes elhanyagolásával. Ez érzelmileg indokolható, de tudományosan képtelenség. Érzelmi szempontból meg lehet érteni, sőt bocsátani, hogy a szászok püspökének és történetírójának a saját fajtája a legbecesebb a világon és nincsen hőbb szíve vágya, minthogy e faj sajátos értékét a környező, alsóbrangúnak és ellenségesnek föltételezett magyar kultúrától való minél teljesebb elszigeteltségben örök időkre megóva lássa. Tudományos szempontból ellenben, minden érzelmi megértés mellett elfogadhatatlan és megbocsáthatatlan álláspont a szász történetet bárhogy másként felfogni, mint a magyar nemzet és a magyar állam története integráns alkotórészének. Míg a szász történelmi tudományosság — minden bizounyal nem csekély érzelmi önmehtagadással — elszántan föl nem lendül erre a magaslatra: addig hiábavalók lesznek műveiben a tárgyilagosság legnagyobb erőfeszítései s a legkifogástalanabb tudományos apparátusok is; végzetesen hozzájuk fog tapadni a *pártirat* jellege. Ennek a jellegnek pedig — értékelésekben, beállításokban, sokszor csak egyes szerencsétlenül megválasztott kifejezésekben — *mindig, óhatatlanul* lesznek olyan lecsapódásai, amelyek állampolgári érzület dolgában, vagyis az egységes magyar állam eszméjéhez való ragaszkodás dolgában a könyvet sokkal rosszabbnak tüntetik fel — magánál írójánál. Azaz: a szászoknál nem egy irredentista dogma, nem egy nyílt és egyenes államveszélyes magatartás torzíja el a tudományos eljárást, mint pl. a dákoromán „történetírás” műveiben. hanem inkább megfordítva: a tudományos alapálláspont korlátoltsága ad legkomolyabb írásaiknak is bizonyos politikailag gyanus mellékízt, amelyet bizonyára sokkal jobban kerülnének, ha nem volna az egész dolog náluk félig-meddig, a hosszú megszokásnál és beidegzésnél fogva, már öntudatlan. Ott az illojálítás eredményez tudománytalanságot, itt a tudománytalanság

illojálitást. Sajnos, a magyar állami jog és a történelmi igazság szempontjából körülbelül egy hajóban evez ez a kétféle végeredmény.

A Teutsch könyve valóságos iskolai példa erre. Szerzőjéről, a jelenkori szászság egyik legtisztesebb vezéralakjáról igazán lehetetlen *személyileg* föltenni bármely csekély mértékét is az államellenes érületnek. Nem teszi azt föl róla maga a magyar kormány sem, amely a könyvével szemben sokaknak tán feltűnő és szokatlan, de tulajdonképen még mindig igen enyhe megtorló intézkedést tett: hiszen, ha feltenné, aligha nézte volna nyugodtan, hogy a szerző, könyve kiltitása után alig pár hónappal, annak rendje és módja szerint elfoglalja soros helyét, mint egyházi méltóság — a magyar törvényhozás főrendiházában! Ámde ugyanakkor, amikor a magyar kormánnyal és törvényhozással együtt mi sem kételkedünk az illusztris szerző személyes lojálításában: egy percnyi habozás nélkül leszögezzük, hogy ez a lojálítás könyvének egész alapfelfogásától s egyes nagyon lényeges részleteitől távol áll, olyan távol, hogy az illető kormányintézkedés teljesen, a mai súlyos időkben kétszeresen indokoltnak tűnik fel.

Legszembeszökőbb és legsértőbb ez a hiány a legújabb kor tárgyalásánál. S ez természetes is. Itt nemcsak az érzelmi húrok rezgik erősen túl a józan értelmi belátás hangjait, hanem maga a történelmi távlat sem elég széles és mély még a kérdésnek igazán elfogulatlan, tudományos értékű, s ami ezzel a magyar nemzeti állam jogainak és igazának tiszta fényében föltétlenül *egy*et jelent, *lojális* tárgyalásához. Így esik, hogy a szászoknak a kiegyezés utáni magyar állammal folytatott kínos emlékű harcai tárgyalásánál minden fény az ő oldalukra és minden árny a kormányra és a törvényhozásra hull. *Állandó törvénytíprás és erőszak*: így lehetne a legrövidebben jellemezni a modern magyar állam szász nemzetiségi politikájának azt a képét, amelyet Teutsch ad róla. A méltányos megértésnek legfeljebb egyes erőfeszítéseivel találkozunk néhol-néhol, de az egész kép ezeknek a hatását is teljesen lerontja. Elszigetelten nézve pl. igen bölcs, higgadt és tárgyilagos beszéd volna a következő: „Mihelyt egyszer világossá lett a magyar államba való beleilleszkedés szüksége, sok minden szükségképen más színben tünt fel. A magyar állam álláspontjáról sok minden, ami a szászokat súlyosan érintette volt, másként festett, mint a saját külön szempontjukból („von sich aus“). Minél több megértésre talált náluk az állami élet, annál inkább lehetségessé vált a saját sorsukat a másokéhoz viszonyítva szemlélni és sok mindent megérteni — ha nem is helye-

selni — abból, amit az állam akart“. (269. l.). Csakhogy, sajnos, ez a helyes belátás a szerzőre magára nézve is írott malaszt maradt csupán könyve e legkevésbé „történelmi“ részleteinek kidolgozásában. A nyugodt történelmi előadás hangja újra meg újra a *megbélyegzés* keserű, megbotráncozott, elcsukló szavaiba fül; különösen a külön municipalitás megszüntetésének előadásánál, majd az Apponyi-féle iskolatörvény „szörnyűségeknek“ (Ungeheuerlichkeiten) ismertetésében alig bír kikökenni az ostorozó és méltatlankodó hangulatból (250. skk. ll.; 272. skk. ll.). Ez a hangulat pedig csakis a magyar állami érdek teljes figyelmen kívül hagyásával s a szász szempont mindenható, szuverén magaslatra emelésével születhetett meg és áradhatott el a szerző lelkében.

Távolabbi események tárgyalására, ha nem is olyan erős aláfestéssel, de szintén károsan hat ez a korlátolt, érzelmi álláspont. Mindvégig rideg, olykor valóban ellenséges hangon foglalkozik az erdély-magyarországi unió ügyével — persze, mert a szászok elszigetelt érdeke ennek a hatalmas lépésnek politikai jelentőségét egészen más világításban láttatja, mint a magyar állami és nemzeti érdek. Éppen ennyire benső megértés nélkül áll szemben azokkal a régibb törekvésekkel, amelyek legalább a különálló Erdély határain belül igyekeztek volna valamivel szorosabb egységet teremteni az országalkotó társadalom örökös színhúzó elemei között. Alig talál pl. szavakat, hogy a szászoknak Bethlen Gábor egységesítő törekvéseivel szemben tanúsított makacs ellenállását kellőképp kiemelje s a hősi elszántság dicsfényében tüntesse fel — Bethlen nagyszerű belpolitikai koncepcióit viszont még sejteni is alig lát-szik, nemhogy megérteni. Ezzel nem áll ellentétben az, hogy Bethlenről, mint a vallásszabadság hősről s Erdély önállóságának „messzenéző“ megvédelmezőjéről — valamint, ugyanezen szempontokból, Bocskay Istvánról is — elismeréssel, sőt majdnem melegen nyilatkozik. Ezt ők nem mint a magyar nemzeti gondolat hatalmas munkásai és harcosai érdemlik ki tőle, csak mint — a szászok jóltevői, akiknek a nagyobb közösségért folytatott küzdelme a kisebbnek is önként javára vált. Ott ellenben, ahol ugyanez a tényleges haszon egy ugyanolyan természetű szabadságharcból rájuk nézve már nem következett be: a Rákóczi Ferencz „*Empörung*“-jának (133. lap) tárgyalásánál csak bántóan elítélő szavai vannak. „Rákóczi követelései eleitől fogva olyanok voltak, hogy a Habsburg-ház sohasem járulhatott volna hozzájuk — — — meghaladott („überwunden“) gondolatok éledtek itt fel újra, jogosult köztük csak a nemzeti szabadság gondolata volt, melyet azonban nem ezeken az

utakon kellett volna keresni, valamint a vallásszabadság helyreállítására és megbecsülésére“ (134. l.). Maga Rákóczi „sohasem tudott megfelelni annak a feladatnak, amely rákényszerített; népe olyan eszményi alakot csinált belőle, amilyen sohasem volt“ (136. l.). Irja pedig ezt kevéssel azután, hogy Sachs von Hartenecket, ezt a tagadhatatlanul nagystílusú, de legalább is kétés jellemű parvenüt (aki még hozzá nem is az ő vértük-ből való vér volt), elsőrangú politikai vértanuvá magasztalja fel s a leggyöngédebb szavakkal mentegeti élete foltjait! (132—133. ll.). — Még kevésbé tudja természetesen méltányolni 1848—49-iki szabadságharcunkat, amelynek beállítását egyenesen, ha nem is tudatosan, hamisnak kell mondanunk. Csak a nemzetiségek „önvédelmi“ harcáról tud „gegen die neue pomphaft verkündete ‚Freiheit‘“ (209. l.), de egy árva szóval sem sejteti, (egy, a *külföld* tájékozására írott munkában !!) hogy alapjában éppen a magyarság harca volt a legvilágosabban önvédelmi természetű. Hogy régi és új alkotmányunkról (14. és 209. ll.) leginkább csak egyoldalúan kritizáló vagy ridegen kicsinyítő szavai vannak, az csak természetesen egészíti ki a mind-ezek alapjául szolgáló hangulatképet. Helyel-közzel ejt ugyan el egyes olyan nyilatkozatokat is, amelyek a magyar nemzet történelmi jogaiért folytatott küzdelmeknek megértésére és megbecsülésére vallanak (pl. 236. lap), de ezeknek az értékét is nagyban lerontja az a nyugodt önbizalommal kimondott megállapítása, mely szerint „a szászok joga épp olyan történelmi alalapokkal bírt, mint Magyarországé“ (244. l.). Talán nincs a könyvnek még egy sora, mely ekkora élességgel világítana rá alapfelfogásának lényegére és hibájára. Fenntartás nélkül állítani párhuzamba egy, a magyar államon belül. annak kétségbevonhatatlan és folytonos fennhatósága alatt élt kiváltságos telepítvényes közösség történelmi „jogát“ magával a magyar nemzeti államéval, amannak is egyetlen forrásával — mi egyéb ez, ha nem teljes érzéketlenség a történelmi valóság iránt? Mi egyéb ez, ha nem olyan történetírói szubjektivizmus, mely a tárgyalt kérdéssel szemben már önmagában hordja az illojalitás átkát? Olyan, amelyre a maga hűvös és tartózkodó, tudományos színezetű megnyilatkozásában is méltán hull vissza a *fanatizmus* ama vádja, mellyel a szerző a különben is állandó feddődzéssel és meg nem értéssel kezelt derék magyarországi németeket sújtja, kik 1848-ban „vakon dobták magukat a forradalom karjaiba!“ (212. l.).

Mindez azonban, ismételjük, tisztára csak érzelmi lecsapódás, a faji és politikai látóker mesterséges elszűkítésének eredménye, s korántsem valami tudatos irredenta ágaskodása. Ez állítás igazságának teljes belátására egyszerűen csak meg

kell nézni a szász történefffogást a másik oldaláról is: Ausztriához és a Habsburg-dinasztiához való viszonyában. Ez a viszony egyáltalában nem az a fenntartás nélkül való lelkesedés, aminek az ember talán az előbbieknél alapján gondolná. Erzelmeleg tagadhatatlanul mindig húzott Bécshez a szász, mióta csak Bécs egyáltalában tényezője a magyar történelemnek — ez a Teutsch előadásából is nagyon világosan kitűnik. De politikai, vallási és gazdasági érdekei, általában egész kiváltságos különállása soha, a Habsburg-abszolutizmus eszméjének egész történelme folyamán egyetlen egyszer sem találtak Bécsben olyan megértésre és olyan ápolásra, amelyet német mivoltuk és tizenhárompróbás dinasztikus hűségük alapján elvártak és feltételeztek volna, kivált eleinte. Teutsch könyvének egyik legnagyobb érdeme, amelyért sok mindent meg lehet neki bocsátani, hogy ezt a tényt egyáltalában nem leplezi el, sőt hűségesen kidomborítja esetről esetre I. Ferdinándtól kezdve, át Lipóton, Mária Terézián, II. Józsefen és Ferenczen egész — Bachig. A képek változatosak, a lényeg s a tanulság mindenütt ugyanegy: a habsburgi abszolutizmus, minden történelmi jognak és egyéniségnek ez a merev tagadása, minden csak valamennyire következetes képviselőjében épp oly végzetessé vált a szászásra, mint a magyarságra; azaz, hogy végzetessé vált volna, ha a fokról-fokra erősebb öntudatra ébredő szászság meg nem hiúsít vala minden támadást kétségbeesetten szívós védekezésével. A szász, igaz, soha lélek szerint nem akart és nem tudott *magyar* lenni; de legalább *osztrák* sem (egykes politikai köpönyegforgatásoknak nem lehet e részben túlozni a jelentőségét) és ez mindenestre vigasztalás, ha egy kissé sovány is.

Csak ott mutat azután megint ferdén a szerző szemüvege, amikor ennyinek a megállapításával megelégszik s elfelejti kiegészíteni azzal, hogy viszont ez a szívós védekezés a maga elemi, alaplehetőségét *kizárólag csak a magyar államiságnak egyidejűleg szintén folytatott, hol fegyveres, hol fegyvertelen, de szakadatlan invédelmi harcából merítette*. Lehetek volna a szászok fajukhoz, vallásukhoz, intézményeikhez még százszorta hívebbek, mint amilyenek tényleg voltak; lehetett volna százannyi nagy emberük és százszorta több anyagi erejük, mint amennyit a történelem feljegyez: nincs az a hatalom, amely megövtá volna őket a habsburgi összemorzoltatástól és fölszívatástól, ha egyszer ez, a magyar államiság cselekvő vagy szenvedő ellenállásától nem gátolva többé, teljes erejével rájuk vetheti vala magát. Ez a letagadhatatlan történelmi igazság, amelyet magának Teutsch püspöknek a könyvéből is nagy-szerűen meg lehet látni — csak éppen nem azzal a történet-

filozófiával kell olvasni, amellyel íródott. Mert e történetfilozófiának képtelen (bár, természetesen, ily alakban ki nem mondott) alaptétele nem más, mint ez: *a szászság Magyarországon és a magyar államban van ugyan, de nem Magyarorszáért és a magyar államért, hanem tisztán és kizárólag önmagáért.*

A helyes, épp oly lojális, mint tudományos történetfelfogás ezzel szemben az, amely a szászságnak a mindenkori önálló magyar államisággal való szoros, természetes és elpusztíthatatlan érdekazonosságára utal, s ez alapon faji egyénisége jogosult ápolásának természetes és szükséges korlátokat jelöl ki az egységes magyar állam legfőbb életérdekeiben. Azt szívesen elismerjük a szerzővel (277. l.) mi is, hogy ez a korlátozás bizonyos surlódások nélkül sem a multban nem mehetett, sem a jövőben nem mehet, de ezt az árat, nagyobb bajok megelőzése végett, legnagyobb készséggel éppen magának a szászságnak kellene vállalnia, örülve azon, hogy a történelmi körülményeknek (rá nézve!) példátlanul kedvező alakulása következtében még, ma is igen tisztességes mértékben van „surlódni“ valója. És amellett ama bizonyos „surlódási felületek“ önmaguktól fognak jelentékenyen kisebbedni, mihelyt a szászság vezető szellemei nem fogják őket mesterségesen keresni — többek között azon a módon sem, ahogyan ez a könyv megíródott!

Surlódási felületek helyett minél több természetes és termékeny érintkezési pontra volna szüksége a magyarnak és a szásznak. Amíg a szászok, rideg, bizalmatlan elzárkózottságukban, csak önmaguknak élnek és világolnak: mindaddig teljesen érthetetlennek és igazolhatatlannak kell minősítenünk ama felsőbbeséges „kultúrgóg“-jüket, mely különösen a legutóbbi félszázad alatt kapott lábra náluk s azóta műveltjeik átlagos gondolkozásának legbántóbb vonása. Minden kultúra felsőbbesége ott kezdődik, amikor kifelé is, alantibb közművelődési fokon élő környezetére is hatni kezd, azt is besugározza és azt is felemeli. Nos, a szászoknak ilyen értelemben sohasem volt Erdélyben felsőbbeséges kultúrájuk. Külső, polgárosító (civilizáló) hatásuk kétségtelenül volt a legősibb időkben a szász telepeknek Erdély földjén — de a valódi kultúra hatása a lelki befolyásolásban jelentkezik, amit a szászság az őt környező magyarsággal, székelységgel, románsággal szemben soha sem gyakorolt, jóformán még csak meg sem kísérelt. Ez a Teutsch könyvéből is egészen világos. A szászság élte elszigetelten, befelé, a maga külön életét — elismerjük, különösen a reformáció óta nagyon tisztos szellemi önevelő munkában is — magyarság és székelység megteremtette a maga külön, tős-

gyökeresen magyar protestáns kultúráját, Dávid Ferenczeket és Heltai Gáspárokat asszimilálva magának, amely jelenség párját a szászok között hiába keressük; az oláh pedig maradt egy darab Kelet, amellyel szemben sem a magyar, sem a szász nem érzett elég felelősséget (bár a magyar, a fejedelmi korban legalább, sokkal többet próbált tenni érte, mint a szász). És lényegében — ahogy a könyv kitűnő jelenkori állapotrajza is megmutatja — a szász „kultúra” állapota és helyzete Erdélyben ma sem különb. Az ilyen kultúra élete pedig lehet a múzeumi ritkaságé, melyet üveg alatt, elzárt tárlókban bámul a világ — de ez nem olyan élet, amelyre a jövő fejlődés szempontjából számítani, még kevésbé olyan, amellyel felsőbbbségesen büszkélkedni lehet.

A Teutsch könyve, dicséretére legyen mondva, legalább ebbe az utóbbi hibába, egyes elszórt célzásokat, megszokásból elcsúszott megjegyzéseket nem tekintve, nem is esik bele. Előkelő higgadtságával felül tudott e részben emelkedni az átlagon. Népe jövőjének lehetőségeit sem általános „kultur”-szólamokkal, hanem a gondos és mélyrelátó egyházfő körültekintő józanságával mérlegeli. Sok hibát elismer, még több bajt feltár. S ha a jövőben mégis bízik, erre a jogot öntudatának kétségtelenül erőteljes mai megnyilatkozásaiból meríti. E megnyilatkozások között a legnagyszerűbb és legtisztelietreméltóbb az a munkás és áldozatkész hűség, mellyel az erdélyi szász nép faji egysége leghatalmasabb történelmi megőrzőjéhez és kifejezőjéhez: *evangéliumi egyházához* ragaszkodik. A szász egyház valóban a népért van és a népben gyökerezik, oly mértékben, mint egyetlenegy más magyarhoni keresztyén egyház sem. Mindegyiknek, legelsősorban nekünk protestánsoknak, csak tanulságul és sok részben egyenest követendő példálul szolgálhat e vonásával. Hanem persze, amíg a szászságnak is nem ez lesz a komoly ambíciója, amíg olcsó és kétes eredetű nagynémet vállveregetéseknél nem fogják többre becsülni azt, hogy egyházi és kulturális munkájuk értékét *a magyar állam és a magyar protestantizmus ismerje el magára nézve és tapasztalja meg magán*: addig viszonyunk megváltozására nézve nem remélhetünk sokat. Mostani egészségtelen elzárkózásukkal fenn lehet ideig-óráig tartani a XX. századbeli magyar állam kebelében, emlékek és érzelmek, célok és óhajások alakjában, egy darab középkort és lehet írni egyébként igen érdemes könyveket a rég sírbaszállott szász „natio” álláspontjáról: de lehetetlen magasabb értelemben vett művelődési életet élni. Ennél pedig, multja és jelene alapján, igazán jobb sorsra érdemes az erdélyi szász anyanyelvű magyar.

Hungarus.

APRÓ KRITIKÁK.

Nemes ösvényeken. A magyar ifjúság számára szerkesztette *Raffay Sándor*. Schneider Iván rajzaival. Budapest, 1917. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája.

Olvasóink — egyben bajtársaink — bizonyára már régóta örömmel nézik Társaságunk vezetőségének azt az igyekezetét, hogy protestáns szellemű gyermek- és ifjúsági irodalmat szervezzen. Ne *csináljon*, mert az irodalmat csinálni nem lehet, hanem *szervezzen*, ami azt jelenti, hogy a meglévő kiváló erőket foglalkoztassa, inspirálja és alkotásaikat közönségessé tegye. Kétségtelen dolog, hogy még ma is azok a legkiválóbb ifjúsági írók, akiknek munkáit éppen mi használhatjuk fel a legtermészetesebben. Mert nem az a protestáns szellemű szépirodalom, amelyben valami kitalált s nagyon is csinált történettel a kis káténak valamely tétele vagy tanúsága bizonyítatik be, hanem az, amelyik az etikai idealizmus és hősies keresztyén optimizmus levegőjébe meríti el a való életnek művészi mását. Szépirodalomban a protestáns szellem csak egy bizonyos természetes *felülvilágítás*, amelyben az élet ezer változatú valósága valami tiszta, mennyei fénytörést kap, minden mesterkélttség és avatag kenetesség nélkül. Ugyanis akár protestáns, akár katolikus szellemű szépirodalmat csinálunk, egyképen fenyeget az a veszély, hogy olyan emberekkel kísérletezünk, akik, miután *írók* nem lehetnek tehetség híján, protestáns, vagy katolikus írók akarnak lenni. A felekezeti öntudat sok mindenre jó, a művészi tehetséget azonban pótolni nem tudja, miután ez az egy nem tartozik az áldásai közé. Tehát a megoldás csak ez lehet: igazi írókat termékenyíteni meg a protestáns szellemmel s nem protestáns embereket írói parthenogenesisre bírni.

Ezeket az elveket vallotta a kezünk között levő kötet illusztris szerzője: Raffay Sándor is. Közismert „meliorizmusával“ többször kijelentette, hogy a kezdettel őmaga nincs tel-

jesen megelégedve; annál nagyobb örömmel jelentjük ki mi, hogy ezt a kezdetet biztatónak, reményteljesnek tartjuk és hálás köszönettel adózunk neki az úttörés nehéz munkájáért. A kötet darabjai különböző értékűek — mint a gyűjteményeknél általában — de egy sincs közöttük, amelyik ne volna kedves és meleg olvasmány; viszont nem egy olyan van közöttük, amelyeket a mai szűk világban első rangúaknak kell tartanunk.

Szeretettel, erős reménységgel biztatjuk a szerkesztőt: csak tovább a megkezdett úton! Melléje állunk, segítünk neki és szívből örülünk a sikerének. Várjuk a második kötetet, amelyet az első kötet ébresztette jóreménység fog szülni s az első kötet tanulságai dajkálnak.

Akadémiai kiadványok. Az 1916-iki illetmény fejében közreadott négy, különböző terjedelmű kötet egyikétől sem lehet megtagadnunk a tudományos és irodalmi értéket meg a jelenkori magyar közművelődés életébe és szükségleteibe kapcsolódó érdeket — bár tagadhatatlan, hogy sem az egyik, sem a másik szempontból nem állanak egészen ugyanegy színvonalon mind a négyen. A legszürkébb valamennyi között alighanem a *Fruin Róbert* könyve: *Tíz év a németalföldi szabadságharcból 1588—1598.* (Ford. Antal Géza, átnézte Nagy Zsigmond, I. kötet, 257 lap). Mindenesetre elsőrangú képzettségű és módszerű történész műve s mint ilyen, teljesen megbízható kalauza lehet mindazoknak a magyar szakkutatóknak, akik a nagyszerű nyolcvan éves németalföldi szabadságharc ez oly jelentős szakasza iránt érdeklődnek. Hogy azonban ilyenek oly sokan vannak s lesznek-e, hogy kedvükért érdemes volt vállalni e minden kiválóságában sem klasszikus mű magyar kiadásának költségeit: abban kételkednünk kell. Lehet különben, hogy a mű igazi nagy, s a magyarra fordítását igazoló értékeit (talán a kálvinizmus történelme szempontjából is) majd a második kötet fogja feltárni. *Morley János*nak, a kiváló és sokoldalú öreg angol publicista-államférfinak (annak, aki a mostani világháború kitérésekor a híres munkásminiszterrel, Burnsszel együtt kilépett az angol kabinetből) egy kötetre való *Tanulmányai* (ford. Tarnai János; 320 lap) sok szellemel és sikerült (bár egészben véve a pozitívizmus szellemét lehelő) kritikával mutatják be Carlyle, Robespierre, Macaulay és De Maistre József örökké érdekes és vonzó alakjait. Igaz, hogy e tanulmányok elsősorban annak számára képviselnek értéket, aki ez alakok történetébe, lelkébe, eszmevilágába már előzőleg erősen beleélte volt magát s akinek aztán a további elmélyedő megértésben tényleg nagy segítségére lehet az író

fölfogásának a magáéval való szembesítése. Ellenben a tárgyalt személyiség tanulmányozásába való *bevezetésre* — mint az angol essay általában — nem, vagy alig alkalmasok: ahhoz túlságosan alanyiak és rendszertelenek. Megértés dolgában nekünk legszegényesebbnek a Carlyle-tanulmány tűnik föl, legmélyrehatóbbnak viszont a De Maistre elemzése: pozitivistá szellemű írónál nem is csoda, hogy ha a személyiség végtelen értékeinek rendszerbe nem préselhető nagy modern profétája sokkal kevesebb rezonanciát tud lelkéből kiváltani, mint az ultramontanizmus, a pápai világregd nagy hirdetője, aki Comte-ot is nagyban befolyásolta. Az utolsó tanulmány, Anglia terjeszkedéséről, a jelenlegi világhelyzet hatása alatt, de már csak szerzőjének az angol nagypolitikában való hosszú és eredményes aktív részvételénél fogva is, különösen nagyérdekű és aktuális. — *Fournier Agoston* jeles *I. Napoleon-életrajzának* (a harmadik javított kiadást fordította Supka Géza, átnézte Ujházy László, 406 lap) is csak az első kötetét kapjuk még e sorozatban, a hős születésétől, Franciaországban való egyeduralmának megalapításáig: de már ez első kötet teljes kiválóságában tünteti föl az író módszerét és előadó képességét. E csodálatos nagy condottiere fejlődését és lelki életét épp oly meglepő igazsággal és hűséggel tudja szemléltetni, mint amily biztos kézzel igazít el egyre táguló közszereplésének diplomáciai és hadtörténelmi útvesztőiben. Előkelő tudós higgadtsággal evez el a dicsérés és az ócsárlás örvényei között, ami még eddig csak nagyon keveseknek sikerült e tárgy óriási irodalmában. Nálunk pedig határozottan és közvetlenül hézagot pótol a mű, lévén a nagy Napoleon ama kevés alakok egyike, akik állandóan izgatni és foglalkoztatni tudták és tudják a művelt (sőt a nem is egészen művelt) magyar ember világtörténelmi érdeklődését. Ez a hézagpótló vonás azonban még inkább jellemzi a sorozatnak szerintünk legpompásabb, nemcsak terjedelmileg legtekintélyesebb darabját: az első igazán tárgyhöz méltó magyarnyelvű *Wagner Richárd-monografiát*. A 493 lapos kötet tulajdonképpen két különálló, de egymást nagyon jól kiegészítő mű egysége. Az első *Lichtenberger Henrik* párisi egyetemi tanárnak a nagy géniuszról szóló kisebbik műve (népszerű átdolgozása *Richard Wagner poète et penseur* című híres nagyobbik, francia akadémiai koszorút nyert monográfiájának) Esty Jánosné fordításában (1—197. ll., átnézte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Haraszi Emil). A nagytudású elzászi eredetű szerző, szerencsés német-francia vérkeveredésénél fogva, különösen hivatva volt e csodás mélységű és egyetemes jelentőségű germán szellemnek tárgyi-

lagos és megértő bemutatására. Könyve a nemes értelemben vett népszerűsítés igazán megörvendezettő, önmagát olvas-tató példája. „Megismertet a költő életének főbb mozzana-taival, finoman, mélyrehatóan fejtegeti irányának újszerűségét, művészet-bölcséletének alapvető elméleteit, operáinak zenei, filozófiai, esztétikai, dramaturgiai és scenikai jellegét. És a legnehezebbet oldja meg a legtökéletesebben: virtuóz könnyed-séggel bontja szét az új művészet technikájának bonyolult sző-vevényét. Minden sorából kiérzik a szeretet hőse iránt, anélkül, hogy elfogulttá válnék, mert fogyatkozásait sem hallgatja el, ami még az óriás Wagner-irodalomban is meglehetősen ritka érdem.” (Előszó, 3. lap). A kötet második, nagyobbik felét aztán *Haraszti Emilnek Wagner Richárd és Magyarország c.* tanulmánya tölti be, ez a minden ízében szakértelemtől és tárgyszeretettől áthatott, kimerítő kutatásokon alapuló és nagyon elevenen megírt dolgozat. Önként, erőltetés nélkül előtűnő tanul-sága: az, hogy a régi nagy és még egyre emelkedő magyar Wagner-kultusz mélyen a magyar nemzet kongeniális művészi szellemében gyökerezik, örömmel és büszkeséggel tölthet el minden művelt magyar lelket, akár zeneértő, akár nem. A for-dítók mind becsületes munkát végeztek, művészi magaslatra sehohsem emelkedve, de közvetlen céljukat nagyon jól szol-gálva. Mindössze a Morley-essayk tolmácsa nem tudta munká-jából eltüntetni az eredetivel való küzködésének minden nyomát.

ri.

„A debreceni m. kir. Tudományegyetem népszerű főis-kolai tanfolyamán tartott előadások” cím alatt eddig 12 füzetben jelentek meg a debreceni egyetem tanárainak külön-böző tárgyú felolvasásai, amelyek e tanfolyamon hangzottak el és amelyek közül minket most az 1., 2., 5., 8. és 9. számú füzetek érdekelnek. Kaphatók e füzetek *Csáthy Ferenc* egye-temi könyvkereskedőnél Debreczenben.

Az 1. füzetben *Pokoly József* foglalkozik a háborúval általában, az objektivitás nem közönséges mértékével ítélvén e háború okait és mutatván reá minden háborúnak, a háborúnak szükségyszerűségére. A háborúk létezését az államok léte-zésével összekötöttnek látja s az állam biológiai elméletét nyújtván, ezen elmélet alapján határozza meg a háborúnak jelentését is. Fejtegetéseit a szigorú logika, hideg objektivitás jellemzik. De az állambiológia elmélete, úgy tetszik nekünk, az állam önéletének, objektív realitásának nem minden meg-nyilatkozását tudja megvilágítani s következésképpen a háború jelentésének nem minden momentumát képes magyarázni. Itt

Kant és Hegel élesebben láttak, mint a biológiai és fiziológiai pozitívizmus.

A 2. füzetben *Kiss Géza: Háború és jogrend* c. alatt azt mutatja ki, hogy a nemzetközi jog létét e háború el nem törülhette, mert szabályai a reális életben ki nem kényszeríthetők ugyan, de mint *erkölcsi* szabályok érvényesülnek mégis. És valóban a nemzetközi jog szabályainak megtartása vagy eltiprása egészen megfelelő mérője valamely ország és állam erkölcsi felfogásának. Az egyes népek megsérthetik ugyan a nemzetközi jog minden szabályát, de ez által az meg nem semmisül, mert létezik és léteznie kell még akkor is, hogy ha szabályait minden nemzet lábbal tiporja. Jog-jellege azonban, éppen mert a kikényszerítés mozzanata hiányzik belőle, valóban kétes. Éppen ezért nem tartjuk minden igazság nélkül valónak azoknak állítását, akik szerint a nemzetközi jog csak *papíros-jog*.

Ezen felfogás ellen igyekezik tiltakozni egész tudományos fegyverzetének latbavetésével, az 5. füzet írója, *Teghze Gyula: A háború és a nemzetközi jog* c. előadásában. Teghze azt a felfogást vallja, hogy a nemzetközi jog kétségtelenül jog, mert hiszen kényszerrel is érvényesíthető cselekvési szabályok összessége. A nemzetközi jog történeti fejlődéséről és mai állapotáról nyújtott vázlata igen tanulságos abból a szempontból, hogy a jog lassú fejlődéséről bizonyosságot szerezzünk magunknak, de meg nem ingat abban a felfogásunkban, amely szerint e jog szabályai *erkölcsileg* kötelezők ugyan, kényszerrel azonban aligha érvényesíthetők.

A 8. füzetben *Lencz Géza* vállalkozik a *háború etikai megítélésére*. Meggyőződése szerint a háború isten világkormányzati tevékenységének egyik eszköze és hogy etikai kötelesség nagy célokért az önfeláldozás. A népek felfogása szerint is a háború nemcsak nem áll ellentétben Isten szeretetével, hanem egyenesen az Isten szeretetének munkája. Az előadás, dacára a hozzája csatolt 18. jegyzetnek, igen kedves, nép-szerű fejtegetése a háború erkölcsi vonatkozásainak, amelyet stilszerűen fejez be a nemzet erkölcsi megújíthatósága utáni sóvárgás.

A 9. füzetben *Tankó Béla: A háború értékelési tanulsága* c. alatt értekezik. Az értékelés általános tanának vázolója után levonja a végső következtetést: az élv és haszon szerint való értékelés fiainak fülébe a háború egy hatalmas „térjetelek meg“-et kiált és alázatos elmeváltoztatásra hív föl. Ez új értékelés nyomán meg kell indulnia a nemzetnevelő munkának, hogy végre egy *nemzetté* legyen a magyar.

Mindenik előadást a nemes veretű idealizmus szelleme lengi át és az a meggyőződés, hogy a kultúra örök értékei, melyekért sokszor vért is kell áldoznunk, mégis csak diadalmat ülnék az erőszak, a brutalitás, a nyers önzés felett. Őszintén ajánljuk az ismertetett füzeteket olvasóink szíves figyelmébe.

d—b.

Az imádság értelme. Írta *Fosdick E. H.* Fordította ifj. *Victor János.* Kiadja a Magyar Evangéliumi Keresztényen Diákszövetség kiadóvállalata, Budapest, 1917. Ára kartonborítékban 4 K, vászonkötésben 5 K.

Ámbár a „lelkigyakorlatok“ szó rosszul hangzik a mi protestáns nyelvünkben, mégis igaz, hogy olyan könyvek, amelyek a lelkiélet rendszeres és módszeres építését szolgálják, régen nagyszámmal teremték éppen a legtisztább protestáns talajon és hála Istennek, hogy manapság újra teremnek. Nem írta még meg senki, hogy a Szikszay keresztyén tanításai miképen mentették meg a magyar kálvinista nép élő hitét egy százszentendős pusztai vándorlás alatt; nem mérte fel senki, hogy a XVIII. század főúri meditátorai hány nemes, nagyhitű úrasszonyt tartottak meg az Isten aláztatos szolgáló leányaiul s egy-egy eklézsia dajkáiuil; ma már keveset emlegetik, hogy néhai tudós professzor Hatvani mily nagyszerű, hittől és erőtől duzzadó lelki kalauzt bocsátott ki az Úrvacsorával idvességesen élők számára. Pedig, hogy az ilyesmiken a modern ember kapva kap, bizonyítja az, hogy ugyanennek a Fosdicknak egy másik műve: A Mester jelleme, alig két év alatt már második kiadásában terjed el; ami pedig „bibliatanulmányozó kalauznál“ valóban páratlan eredmény.

Fosdick könyve a ker. vallásos élet központi élményébe: az imádság misztériumába vezet be. Tíz hétre van beosztva; mindenik hétre esik hét bibliai hely, napjára egy-egy; utánuk egy markáns kis magyarázat s a napi adagot bezárja egy-egy klasszikus imádság. A heti anyagot egy összefoglaló jegyzet dolgozza fel, csoportosítja problémák szerint s bányássza ki egész gazdagságában. A problémák, illetőleg szempontok ezek: Az imádság természetessége. Az imádság, mint Istenrel való társalkodás. Isten gondja az egyénre. Az imádság és Isten jósága. Akadályok és nehézségek. Az imádság és a törvény uralma. A meg nem hallgatott imádság. Az imádság, mint uralkodó vágy. Az imádság, mint harctér. Önzetlenség az imádságban. A könyv sem nem dogmatikus, sem nem apologetikus. Nem akar dogmatikai tételeket fejtegetni és bizonyítani, támadásokat megcáfolni, hanem egészen praktikusán,

amerikai pragmatikussággal jár el. Kiindul abból, hogy az élő Isten és a szomjuhozó lélek egymásért vannak és egymásban élnek s aztán szinte theologia-mentesen mutat rá: milyen lehet az imádság és milyennek kell lennie, hogy a mi életünk teljes, gazdag, eszményi élet legyen. Mindenütt lélek-tannal dolgozik; előfeltétel, dedukció nélkül keresi és leírja az imádság természetrajzát, eközben pedig kibontja és felmutatja az Istenben való életnek minden kincsét és nagyszerűségét és teljesebb hitvallást ad, mint akármelyik dogmatikai „epitomé”. Vannak tételei, amelyek a theologiai „raisonnement“-hez szokott lelkekben szinte megbotránkozást keltenek; pl. az, hogy Istennek szüksége van a mi imádságunkra, mert enélkül bizonyos dolgokat nem tudna megtenni, de amíg a skolasztikus elme „theurgia és synergismus“ után kiabálna, ő már tovább megy s egy illusztrációval igazolja állítását. Tételei sokszor paradoxonok, mert nem logikai rendszert nyújt, hanem szemléltet; nem bizonyítani, hanem rábírní akar. Emellett oly szabad s oly előkelően népszerű, hogy minden előző feltétel nélkül a könyv önmagában mindenkinél elbíri azt a célt, amit kitűzött maga elé. Imponáló azonban az író rengeteg olvasottsága és illusztráló készsége. Amit a világirodalom ilyen vonatkozásban produkált, azt mind ismeri és szuverénül felhasználja. A fordítás pompás; a költemények fordítása azonban nem kongeniális. Egy könyv, amelyik annál jobb barátunkká lesz, minél többet foglalkozunk vele. Aki pedig módszeresen végigmegy az egészen, az sohasem fogja véglegesen félretenni.

Adatok az 1664-iki Mura- és Rábamelléki hadjárat történetéhez. Irta *Sebestyén József*. Budapest, 1916. 72 l. 8°.

Néhány érdekes adattal járul hozzá a mura- és rábamenti harcok történetének teljességéhez ez értekezés, mely mint a Hadtörténelmi Közlemények egyik hosszabb cikke jelent meg először. Sebestyén adatait a történészeink előtt csak kevesektől használt gr. Nádasdy-család nádasd-ladányi levéltárában találta. E források az akkori időben jelentékeny két magyar politikai személyiségnek, gr. Nádasdy Ferenc országbírónak és Lippai György esztergomi érseknek magánleveleiben kifejezett véleményét tárják fel, szerencsésen egészítve ki az akkori eseményekről való tudásunk hézagait. Az események során újra áll előttünk Montecuccoli ugyanabban a megvilágításban, ahogy már előttünk eddig is ismeretes, tudományos mezbe takargatva harci tehetetlenségét és a magyarság iránti rosszakarátát. A két

kortárs leveleiből, mik gr. Rottal János titkos tanácsoshoz vannak intézve, rendre értesülünk Zrinyi várának elfoglalásáról, a török had jól kiszámított támadásáról, Zrinyi erőfeszítéseiről vára megvédése érdekében, majd a töröknek az örökös tartományok felé való igyekvéséről. E terv megakadályozásához kapcsolódik a szentgotthárdi csata, mely a törököt eltérítette kitűzött céljától. A dolgozat számot ad a nagy felháborodásról is, mit ez ütközet után a Vasvárnál kötött béke a magyar politika kiválasztottjaiból kiváltott. A könnyen áttekinthető, világos nyelvű értekezést a dolgozat alapjául szolgáló 38 drb. missilis zárja be.

Zs. F.

Zrinyi Miklós nevelőanyja. Irta: *Takáts Sándor.* Budapest, 1917. Franklin-Társulat. 8°. 141 l. Ára 4 K.

Takáts Sándornak ez az újabb könyve, mely részletekben először a Budapesti Szemle 1916. évi számaiban jelent meg, meglep bennünket. A Zrinyi-biográfia öt nagy kötete alkalmas lett volna, hogy még tüzetesebb megvizsgálás után is a gazdag anyag fölötti bizott elégedettség érzését keltse bennünk. S most Takáts könyvének elolvasása után látjuk, hogy csinos kis értekezés telik ki fontos adatokból, melyeknek a Széchy-féle nagy életrajzban nyoma sincs. Azt se hittük volna, hogy oly fontos kérdésről, mint Zrinyi Miklós születésének éve, Széchy után vitatkozni lehessen! Takáts megállapítása közelebb éri a valóságot Széchyénél; az alaposság is nagyobb benne. 1618-ra teszi Zrinyi születési évét. Lobkovicz Poppel Évát nemcsak mint Zrinyi Miklós nevelőanyját fogadja be az irodalomtörténet, hanem a nemzet történetében is van hely az ily szép erényű, mindenektől becsült karakter számára. Életrajza buzdító példa lehet mindenkor a békés és munkás családi élet, a gyermeki szeretet, a mindenkire egyforma szívélyesség, a meggyőződés és hit állhatatos követésére. Az értekezés nem szorítkozik csupán Poppel Éva életének rajzolására, hanem egész környezetrajzot nyújt. Megismerkedünk az ekszkluzív magyarságú Széchy Margittal, aki midőn leánya, Magdolna akarata ellenére nem magyarhoz ment feleségül, kizárta az örökségből. Magdolna asszony, Lobkovicz Poppel Lászlóné nemcsak az uralkodó család egyes tagjai előtt válik kedveltté kertészeti ügyekben való gazdag ismereteiért, hanem mi is megkedveljük a szorgos gazdasszonyt, aki öt leányt nevel és házassít ki. Az ötödik a mi Zrinyi Miklósunk nevelőanyja. Még ifjú leány, de finomság és izlés, szeretet és családiasság jelzik az utat, melyen haladni fog. Lelkesedik a költészetért; szereti és szívesen tanulja a német és magyar verseket. Udvarlói a kor divatos formára öntött ver-

seiben, Balassa-strófákban bókolnak neki. De nem merült el e nemes szórakozásban annyira, hogy az élet prózaibb, de nemkülönben becsülést érdemlő feladatai iránt is ne mutatott volna elegendő figyelmet és kedvet. Tudott szépen hímezni, varrni, kertészkedni, sütni-főzni. Ezek mellett egyéb ártatlan mulatságokra is jutott ideje. Kis madaraival, nyulacskaival órák hosszat el tudott játszogatni; de ha társaságban van, központjává válik annak menten, könnyed, víg, de szeszélyességbe soha nem csapó viselkedésével. A divatban már fiatal korában követői vannak; főköltői, pártai, hímezései elviszik jó hírét a főúri társaságban. Ilyen volt a leány. Milyen asszony válik belőle? Batthyány Ferenczet választotta élettársul, aki hosszú, kitartó udvarlás után tette csak fejére a menyecskepártát. Batthyány sem tartozott a közlelkek közé. Atyjától büszkeséget, nagybátyjától víg kedvet öröklött. A költészetet és a zenét ő is szerette. Ez a hajlandósága juttatta ismeretségbe Balassa Bálinttal. Balassának néhány verse ma is megvan a körmendi levéltárban. Mint víg, jó táncost, gyakran meghívták Batthyányt lakodalmi főgazdának, vagy leányt kérni. Hitére nézve protestáns volt. Nagy szelidsége mindenkivel megfert; a törökkel is meg tudta tartani a köteles barátságot, sőt még annak felette is. Gyakran fordultak török ügyekben közvetítő közbenjárásához. Tekintélyben mindegyre emelkedik a hosszú török háború alatt. Bocskay háborújában birtokai sokat szenvednek. Beszédes képet kapunk arról a hosszúságú fáradozásról, mely végre Poppel Éva kezét adta számára. A menyegző 1607-ben volt. Ritka családi életet éltek. A férj a fiatal asszonyt elviszi az 1608-iki pozsonyi diétára, ahol sok jó barátnőt szerez magának. Így Thurzó Györgynét, Czobor Erzsébetet, kivel ezután gyakran váltanak levelet.

Nemes és mély barátság fűzte Nyáry Krisztinához és férjéhez Eszterházy Miklóshoz, a későbbi nádorhoz, továbbá az Illésházyakhoz.

Éva asszonynak az udvara is mintaszerű. Nagyszámú szolgáló nép él benne, az atyafigyermek, leányok és leányszösznyök gazdag bokrai, akiknek tanulását az úrasszony szabta meg, példája igazította, nevelte őket. Ilyen körbe szívesen menekül a férj, ha az országos gondok terhelik, vagy fondor ellenfelekkel átallja fölvenni a harcot.

Bethlen hadjárata idején Batthyány egyelőre a király pártján állott, de midőn Thurzó Poppel Évát megnyerte Bethlen ügyének, Batthyány is átment Bethlen oldalára. Itt mérsékelten buzgólkodott, mert nem volt szíve szerint, hogy magyar kardtól pusztuljon a magyar. Hamarosan utána is látott, hogy a békél-

etésben vállaljon szerepet. 1622-ben nádorjelölt volt, de nem őt, hanem Thurzó Szaniszlót választották nádorrá. Halála 1625-ben következett el. Batthyány nevével kapcsolatban Takáts egy más tevédsét is kijavítja a Zrinyi-biographusoknak, t. i. figyelmeztet arra, hogy Poppel Éva férjén kívül a Batthyány-családnak köznemes ágából is élt egy Ferencz, akit összevetészenek Lobkovicz Poppel Éva férjével.

A Batthyány-párt élénken érdekelte Zrinyi György és házassága és a házasságból származó gyermekek. Éva asszony az apa halála után a két árva Zrinyi-fiút hamarosan meglátogatja és gondoskodik róluk. Két évig magánál taníttatja őket, majd Grácba küldi őket, jó vezető irányítása alatt. A fiúk bécsi tartózkodása idején Éva asszony is huzamos ideig velük volt. Később is mindig szemmel tartotta haladásukat.

Poppel Éva lutheránus volt. Vakbuzgóságot sohasem mutatott, de a magából sem engedett. bármennyire igyekeztek is forgolódni körülötte a katolikus papok. A katolikus papokat segíti, a protestánsokat még inkább. A Stájerországból 1629-ben kiűzött protestánsok birtokán telepednek le.

Férjét annyira szerette, hogy halála után minden kívánságát féltő gonddal igyekezett teljesíteni; férje régi hív szolgáinak tanácsára figyelmeztett mindenkor. Legidősebb leányát Csáky Lászlóhoz adta, akit nagyon megszeretett és sokra becsült. Fia Ádám azonban sok szomorú órát szerzett rideg nyersségével anyjának; főleg mivel azon volt, hogy anyját is áttérítse a katolikus vallásra, ahova nem régen tért meg ő is. Feleséget sem édesanyja kedve szerint valót vett el. Anyját vagyonában is állandóan zaklatta, szavára nem hallgatott, sőt igen gyakran ellenére tett, de azért az édesanya szíve sohasem hült meg érdemetlen fia iránt. Poppel Éva élete vége felé sokat gyengélkedett, de ágybanfekvő nem volt. Célját már betöltötte, leányait férjhez adta, mikor szenvedéseitől 1640-ben 15 évi özvegyiség után megváltotta a halál.

A dolgozat azon kitérései, melyek a kompozíció egységét hátrányosan bontogatják, a bennük levő kultúrhistoriai adatgazdagság által enyhítik azt az önkéntelen bosszúságot, mely az írónak ilyes fogyatkozását az olvasó részéről önkéntelenül kísérni szokta. Takáts könyve szívesen látott olvasmánya lesz azoknak, akik a XVI. és XVII. századi magánélet iránt érdeklődnek.

Zsinka Ferenc.

Karl Joël: Neue Weltkultur. Wolff. Leipzig. 1915.
0.60 Mk.

A most dúló nagy világháborúban nemcsak az ember javairól és kincseiről, nem az egyesek életéről, nem a népek létéről vagy nem-létéről van szó, hanem egyenesen a világrondról. Az itt a kérdés, hogy ki fog győzni: a jog-e vagy a hatalom, a népek értékei-e vagy ösztönei, az ideálok-e vagy az egoizmus, a szabadság-e vagy a szolgaság, a rend-e vagy a pusztítás, röviden, a kultúra-e vagy a barbárság, vallásos nyelven szólva, isten-e vagy a természet, amely oly gyakran ördögi? Ez a világháború nem a civilizációért, hanem a kultúráért küzd, amely az embert az emberiségre nézve természetnyé teszi, amely az egyént általános jelentéssel ruházza föl. A civilizáció az egész emberiségre vonatkozik s mintegy azt keresi, de csak akkor lesz valódivá, ha az emberiség mellett nem feledkezik meg az egyesről sem; ellenkező esetben nem egyéb az, mint egy nyájnak megszelídítése kényszerrendeletek által. Az ideál pedig az, hogy a kultúra és civilizáció egységet alkosson, hogy az egyesnek kulturális emelkedése haladjon együtt az emberiségnek civilizációjával. Ez az igazi világkultúra. A kultúra organikusán teremti; a civilizáció mechanikusan formál. Hella és Róma. A kultúra szabadságot teremt, a civilizáció egységet. E kettőt kiegyenlíti a világkultúra, amikor az egyént és az abszolútot egy magasabb egységbe köti. A világkultúra problémájának megoldásáért, a szabadságnak és az egységnek, az egyénnek s az abszolútnak magasabb kiegyenlítéseért folyik a mai nagy világháború is.

Itt van az orosz lélek a maga abszolútizmusával és végtelen hitével, amely az orosz tengerbe akar elmeríteni mindent s az intenzív kultúra helyett az expanzióra tör. Az orosz léleknek ez az abszolútsága teszi abszolúttá a cárt is, kit mint „atynskáját” minden igazi orosz a tenyerén hord. Azután Franciaország, amely nem egyéb, mint a régi római civilizációnak örököse, a vele oly szorosán összekapcsolódott római egyház révén — Franciaország, melynek politikai abszolútizmusa nem egyéb, mint az egyházi abszolútizmusnak elvilágiasodása. Ez az abszolútizmus átcsapott azután a filozófia, a tudomány, a művészet terére is s lett dominánsa a francia szellemi életnek. Ezen abszolútizmus alatt azonban állandólag ott lappang az individualizmus s a nép maga egyszerre hierarchikus és anarchikus, dogmatikus és szkeptikus, szüntelenül a tradíciók alatt nyögve, sóhajtozik mindig az új után. A francia az örök ellentétek népe, mely a maga individualizmusát az abszolútizmussal szemben mindig eretneknek érzi. Francia-

ország civilizációjában a romanizmus abszolutizmusa testesül meg. A germán individualizmus képviselője Anglia. Az angolra valóban talál Novalis jellemzése: „minden angol egy sziget”. A francia restaurációval szemben az angol haladás áll. Amíg a francia abszolutizmus civilizációt teremtett, addig az angol individualizmus kulturát. Az angolok pusztá individualizmusának is meg van azonban a maga határa: az egoizmus. Az angol kultúra egocentrikus és csak a dolgokat értékelő, amely éppen ezért a technikára veti magát. Ez az utilisztikus kultúra az eszköz kulturája, amely a morált is üzletté teszi. Előtte a háború is üzlet; minden közösség csak üzleti közösség, melynek alapja a haszon s érdek. Ezekkel szemben a németnek lelkében a legmagasabb individualizmus egybeolvad a legmagasabb abszolutizmussal. A német az ember Énjének nyújtja az élet koronáját, annak az Énnek, amelyben a legmagasabb szabadság egyszersmind a legmélyebb kötöttség, a legmagasabb büszkeség a legmélyebb alázat. Az Én az „istenség edénye”; az Énnek legfőbb ideálja az istennel való közösség. A német gondolkozást a dinamizmus és voluntarizmus jellemzik szemben a gépieskedő materializmussal és racionalizmussal. S éppen ezen tulajdonságainál fogva a német van hivatva arra, hogy megteremtse a jövő nagy világkultúráját, a harmónia kulturáját. Joël pompásan megírt és az emberiség nagy értékeiért hevülő füzetét olvassa el mindenki, aki az emberi életet magasabb szempontból nézni szereti. Magyarra való lefordítása is több értékkel járna, mint a „Gólemek” és „Barbárok” magyarítása; habár másfelől az is bizonyos, hogy a „konyhára” kevesebbet hozna.

b. gy.

Förster E.: Die christliche Religion im Urteil ihrer Gegner. Tübingen (Mohr). 1916. 272 lap. Ára 5 márka.

A keresztyénség ellenséges kritikussai a régiek, csak koronként alakot cserélnek. Semper idem! Schon dagewesen! Modern megjelenésükben nevezzük azokat racionalizmusnak, pantheizmusnak, materializmusnak, pesszimizmusnak, naturalizmusnak, hisztoricizmusnak, individualizmusnak és szubjektivizmusnak, amelyek azonban már Celsus óta két alapellentétre: pogányságra és zsidóságra vezethetők vissza. Azért oly tanulságos az őskeresztyén és a modern apológéták irodalma, mivel a keresztyénség ellenséges kritikussai egyenesen annak élet- és világfelfogását támadják, sőt létjogosultságát tagadják. E tekintetben újban igen tanulságosak *Luthardt* „apológétikai előadásai” és *Körn* „jelenkori erkölcsi életfelfogásai”, amelyekhez méltán csatlakozik *Förster* idézett műve.

Szerzőnk egy modern theologusnak szemüvegén bírálja a keresztyénség ellen intézett legújabb kritikai mozgalmakat, amelyeknek egyike annak nem e világba való komor élet- és világfelfogását, másika történeti hitelét és megbízhatóságát, harmadika bölceleti alapelveit és negyedike szociológiai kultúr-értékét támadja.

Még *Paulsen* is a keresztyénség aszkétikus, világfájdalmas, pesszimista jellegét vitatja és benne a derült görög élet- és világfelfogás egyenes ellentétét látja. Szerzőnk szerint a keresztyénség nem tagadja az élet nemes örömezeit és élvezeteit, nem „Weltverneinung“, hanem „Weltbejahung“ az ideálja, alapítója Jézus nem volt aszkéta, sőt ő és a keresztyénség a földi világ- és életörömök igazi méltatója és derült erkölcsi értékelője. Legszebb példáit és hasonlatait az istenországa történeti fejlődésének megvilágítására éppen a földi és természeti életből merítette. Jézus aszkéta élet- és jellemképe a középkori egyház találmánya.

Strauss a keresztyénségen történeti kritikát gyakorolt, annak történeti megbízhatóságát tagadja, történeteit mithoszokká változtatja s az istenemberség keresztyén eszméjét a történeti Jézus helyett az egész emberiségre vonatkoztatja. Ezzel szemben szerzőnk vitatja, hogy a keresztyénség a legnagyobb történeti, de egyúttal eszményi valóság és annak okiratai Harnack szerint is a legújabb történeti kritika fóruma előtt megállják helyüket.

Viszont *Feuerbach* szerint a keresztyénség csak illúzió, „az emberi vágyaknak és ideáloknak projekciói“, amelyeknek anthropológiai igazsága az eszményi emberinek fokozása. Így bántak el a vallással és annak isteneivel már az epikureusok is. Pedig Jézus nem illúziókkal, hanem nagyonis komoly valóságokkal: a bűn és a kegyelem realitásaival dolgozott. A világháborúnak tapasztalatai is a keresztyénség, mint reális valóság mellett bizonyítanak. Az illúziók a filozófia és nem a vallás világába valók. Előkészítői azok az ideáloknak. Olyan közöttük és a keresztyénség között a különbség, mint Platon eszményi állama és a ker. istenországa között. A keresztyénség az élet és nem az ideál vallása s az emberi és külvilági élet folytonos áthatása és átalakulása.

Rokon e felfogással *Marx* történelmi materializmusa, mely azt tartja, hogy a keresztyénség szellemi mozgalmá gazdasági életérdekek és értékek folyamánya és produktuma. Az bizonyos, hogy Jézus evangéliuma a gazdasági életnek is evangéliuma és legújabbban *Traub* és *Troeltsch* az üzlet és a tőke világába is beviszik a keresztyén etikát. Jézust és az ő tanít-

ványait azonban nem gazdasági, hanem lelki motívumok vezérelték a megváltás evangéliumának hirdetésében és megvalósításában.

E szocialista kritikának megfordítottja *Ibsen* és *Nietzsche* individualizmusa, amely szerint a keresztyénség, mint „a valódi értékek megtagadója, a gyengeség glorifikálása és minden tisztaság és előkelőség ellentéte“, a szabad egyéniség elnyomója. A ker. ideállal szembeállítja az „Übermensch“ életerős ideálját, amelynek életösztöne „a hatalomhoz való akarat“. Jézus Nietzsche szerint „a gyengének és betegesnek“ sajátos keveréke, „ki sem zseninek, sem hősnek“ nem mondható. Pedig az evangéliumból tudjuk, hogy Jézus erős egyéniség volt, nemcsak „békét“, hanem „fegyvert“ is hozott a világra s benne egy a maga győzelméről biztos hősnek az alázatosságát látjuk. Megváltói hivatásában való önbizalma magyarázza meg fölépésének biztosságát és szilárdságát. A fegyelmezett erkölcsi egyéniség ereje, mit Nietzsche Übermensch-je számára követel, a maga teljességében volt meg Jézusban.

Förster ez ellenséges támadásokat pozitív oldalukról is méltatja. Egy-egy igaz gondolatot képvisel azok mindegyike, mely a keresztyénség történeti fejlődése folyamán igen gyakran elmosódott. A jövőben olyan „láthatatlan egyházat vár és remél, amelyben testvérekként élnek meg egymás mellett és keresztezik egymást imádás és kutatás, aszkézis és életöröm, a kikutathatatlan istenbe vetett hit és a kutató értelmünkbe vetett bizalom“. Hogy ez lehetséges legyen, a keresztyénségnek egyházi alakjában is minden emberi vagy intézményi tekintélytől menten csupán isten ígéjének kell hódolnia és a tanban, kultuszban és szervezetben való folytonos reformálódásra és tökéletesedésre kell törekednie. Folytonosan kell erősödnie a hitben és a felebaráti szeretet műveiben, tehát *Eucken* szerint: „a keresztyénség folytonos életfeladat és nem befejezett nagyság a világban“.

Sz. M.

JELEK ÉS MAGYARÁZATOK.

Mindenkit érhet baleset. Ezt az igazságot senki sem tapasztalta élénkebben, mint Ágoston Péter, a híres radikális vezetőférfiú. Vele is megtörtént, ami majdnem minden komoly magyar liberális férfiúval megesett, aki abban a hitben volt, hogy liberálisnak nemcsak a konzervativizmussal szemben szabad lenni, hanem szabad a „liberálisokkal“ szemben is. Ugyanis volt bátorsága kijelenteni, hogy Magyarországon *van zsidókérdés* s bár ő teljes szimpátiával, sőt bizonyos predilekcióval szólott a zsidóságról, súlyosan kompromittálta magát: reáfogták, hogy antiszemita. Nyilvánvalóvá lett tehát az, hogy Magyarországon mindenki antiszemita, aki azt állítja, hogy van zsidókérdés és csak az liberális, aki a zsidókérdést vagy egyszerűen ki akarja törölni a szótárból, vagy pedig csak azért veti fel, hogy captatio benevolentiae-vel szövetséges társat nyerjen a zsidóságban a reakció ellen. Az aztán teljesen mindegy a mai világban, hogy ki miért veti fel a zsidókérdést: a zsidók *ellen-e*, egy szellemi pogrom céljából, vagy a zsidók *mellett*, egy etikai megújulás érdekében, egy, a néplélek mélységeiből táplálkozó ősi átok alul való kiszabadíttatásuk érdekében? Mondom, hogy ez teljesen mindegy, mert ma, a paradoxonok korában, így fest a helyzet: az antiszemiták között a zsidóságnak még sok őszinte barátja akad, de a filozemiták között egy sem.

Azonban ne higgye senki, hogy mi az Ágoston könyvének akár alaptételével, akár következtetésével mindenütt egyet értünk. Ágoston azt mondja, hogy a zsidókérdés nem faji, hanem vallási kérdés. Mi azt állítjuk, hogy a zsidóság elsősorban szellemi irányzat, értékelési attitude, amelyre a zsidók faji alkatuknál, vallási hagyományaiknál, illetve vallásnélküliségüknél fogva, továbbá történelmi helyzetüknél fogva leginkább hajlamosak. Mint minden értékelési irányznak, úgy a zsidó szellemnek is legerősebb hordozói és megtartói azok az állandó pszichikai keretek, amelyekben a társadalom élete mintegy

medret és magának: a vallás és a nemzet. Nemzetről a zsidóságnál nem lehet szó kétezer év óta, mert nemzeti alkata széttört; de lehet a nemzeti mivolt természeteti alapjáról, materialis substratumáról: a fajról. Ez világos is. Ugyanis a nemzet nem egyéb, mint etizált és önállóan szervezett fajiság; ha ez az önálló, etikai szervezet széthull, még mindig ott marad egy nagy, természeteti valóság: a fajiság. A zsidó lehet kitünő magyar, német, orosz *állampolgár*, de valódi magyar, német vagy orosz csak faji különállóságának feladása, tehát a teljes beolvadás árán lehet. Ebből az következik, hogy minden öntudatos nemzet csak annyi idegen elemet engedjen be magába, amennyit fel tud dolgozni, viszont tegyen meg mindent, ami ezt a feldolgozást megkönnyíti. Érdekes megfigyelni, hogy a magyar szellemi élet a 70—80-as években mily könnyen dolgozta fel a közösségébe beérkezett zsidó intelligenciát, viszont az orthodox zsidóságot mily ártalmatlanná tudta magára nézve tenni azzal, hogy külön testként való betokozódásra kényszerítette. Azért tehette ezt, mert annyi infuziót könnyen megbírt. Most azonban már nem bír a feldolgozandó anyaggal. Az a furcsa eset történt, hogy a gödölye egyszer csak így szólt: na nú, miért ne *én* nyeljem el a boa constrictort, miért nyeljen direkt csak *ő* engem? S ahogy én ismerem a gödölyét, meg is fogja tenni.

A zsidóságnak a nemzet lelki organizmusában való felzivódását gátolja tehát először az, hogy igen gyorsan és igen nagy mértékben özönlik be; másodsor az, hogy az ellenük irányuló antipátia őket valami láthatatlan bura alá helyezi, végül, hogy a zsidóság mesterségesen ápolja a maga faji és vallási partikulárizmusát. Ebből az következik, hogy határt kellene vetni a beözönlésnek, legalább egyelőre, azután a zsidóságnak ki kellene maga közül vetnie mindazt, ami miatt „Nessus-inget“ hordoz, végül — s ezen a ponton van egy kis elvi igazsága Ágostonnak — el kellene háritani a beolvadásnak vallási akadályait mindazok részéről, akik a zsidó vallásnak nem komoly hitvallói, hanem ez idő szerint még „*iszr.*“ rövidítéssel jelzett felekezetenélküliek.

De Ágostonnak ez a parányi igazsága is egy óriási tévedés ostyájába van belegyöngyölítve. Ugyanis ő azt akarja, hogy a névleges zsidó ezentúl legyen névleges keresztyén — szociológiából. Mi azonban azt mondjuk, hogy a hitetlen zsidó inkább legyen hívó zsidó, mint hitetlen keresztyén. A keresztyénség nem belépőjegy, amelyet meg lehet váltani, hanem belső erő, meggyőződés, élő eszmények foglyul ejtő hatalma, amely birtokába veszi az embert és átalakítja. Az ilyen keresz-

tyénséget óhajtjuk zsidó testvéreink számára, mert ha nem óhajtánók és nem törekednének érte, megcsufólnók saját hitünket, amely szerint az evangélium Istennek kegyelme *mindenki* számára. Minden hitvallónak úgy kell gondolkoznia, mint Pálnak Agrippa előtt: „kivánnám Istentől, hogy ne csak te, hanem mindazok, akik engem hallgatnak, lennétek olyanok, aminő én vagyok, e bilincsektől megváltan“. (Ap. Csel. 26. 29.) De *névtelen* keresztyéneket igazán nem halászunk. Van nekünk elég.

Vallásosság és szociális demokrácia. 1914 augusztusának egyik legmeghatóbb élménye volt látni, mint borította el a vallásnak egy hatalmas hőhulláma a német szociális demokráciát. Olvastunk szakszervezetekről, amelyek zászlók alatt, testületileg vonultak a templomba. Már-már azt hittük, hogy a szociális demokráciában újra felszínre kerül a rég eltemetett *öskeresztyén* elem s csakugyan nagy világszépítő és világmegegyező erők fognak belőle kisarjadni. De meg kell állapítanunk, hogy reménységünk korai volt. A vezetőség hamar észrevette, hogy az olyan szociális demokrácia, amelyik a gyűlölet helyett a szeretet talapzatára áll s a materiális javak és ösztönök helyett, illetve *mellett* a lelkeség síkjában fekvő javakért etikai erőkkel igyekszik harcolni, elveszíti jelenlegi politikai súlyát és eddigi eredményeit, egyszerűen azért, mert két halálos bajt vívó fél közül is az, aki hirtelen az örök béke gyakorlatára tér át, elébb elbukik; igaz, hogy aztán annál diadalmasabban győz. A szociális demokrácia pedig először győzni akar *fizikai* értelemben; egyébre aztán igazán nincs gondja. Ismerve őt, ezt nem is lehet rossz néven venni tőle.

Sikerült tehát a szociális demokráciának a vallásos impetust visszazoritani. Elébb agyonhallgatta, majd izolálta az ilyen jelenségeket; nem támadta meg, csak gúnyosan, hidegen várt és hallgatott. Azután megindította a tények beszédjét. Idézte az egyház mindama nyilatkozatait, amelyekben helyeselte a háborút; megújráztatta a „taláros verbunksok“ harci riadóit; reámutatott a háború közben éktelenül felhízó tőke élelmiszerdrágításaira és más kizsákmányoló műveleteire; statisztikát csinált az asszonyi esendőség számáról és szakadatlanul kérdezte, mit tett az egyház a komoly, preventív népboldogítás terén? Lassankint aztán kezdették szégyelleni magukat azok a fogékonyabb kedélyek, akik az első nagy pillanatokban a hit „édes borától“ megrészegedtek. Most már ők a legbüszkébbek józanságukra.

Látnivaló ebből, hogy a szociális demokrácia sokkal jobban tud harcolni ellenünk, mint mi ő ellene. Mi ennek

az oka? A taktikánkban van-e a hiba, vagy az igazságainkban?

„Beszélj a földdel és az megtanít téged.“ A háborúnak ez az utolsó éve egy új igazságra tanított meg: arra, hogy mindnyájan a földből élünk s a föld csak azt tartja el, aki saját veritékének gyöngyszemeivel adózik neki. Már vannak szociálpedagógusok, akik nagyszerű programot dolgoztak ki arra nézve, miként lehet a nemzeteket visszavezetni a földhöz. A tübingai diákok széttörték a Burschenschaftok kereteit, mert nincs már reájuk szükségük és beállottak földművelőknek. Kaszálni, kapálni nemcsak a legjobb sport, de a leghasznosabb mesterség is. Megalakultak már a „falusi gazdasági nőiskolák“, amelyekbe művelt városi leányok két évre beiratkoznak s minden gazdasági munkát elsajátítanak a mosogatástól a tyúkültetésig, a veteményezéstől a disznóölésig. Hangok hallatszanak, hogy ezt a munkát, mint a katonai szolgálatot, minden leányra nézve kötelezővé tegyék s parasztleány, úrileány együtt éljen, dolgozzék két éven át; a parasztleány inkább elméleti és intellektuális, az úrileány inkább gyakorlati képzésben részesülvén. Komoly emberek ezt a mozgalmat az egész német ifjúságra ki akarják terjeszteni. Azt mondják, hogy *minden* német ifjúnak meg kell tanulnia az ipar, vagy az őstermelés egyik ágát, azután pár évig — tanulónak szabad idejükben — állami üzemekben kell dolgozniok, míg az állam felszabadítja őket. Ezzel eléri azt a célt, hogy a nemzet produktív készsége szédületes mértékben emelkedik, a felnövekvő új nemzedék egészsége, testi ereje fokozódik, végül megismeri egymást és bajtársi szövetségre lép a jövőendő társadalom minden osztálya, amelyeket eddig kínai fallal választott el életmódjuk különbözősége. Ezt nevezik „Erziehung zum Volk“-nak.

Mi sem maradtunk ám nagyon hátra ettől. Hiszen elrendeltetett, hogy a diákok tanulják meg a cipőtálpalást. De mi hasznát veszik majd a csizmadiaságnak, mikor az egész országban nincs egy falatnyi bőr? — Az elméleti csizmadiák elmennek majd — gyakorlati szociálpedagógusoknak.

Magyar gimnázium. Ha már benne vagyunk a csizmadiaságban, beszéljünk a középiskola reformjáról. Tudjuk, hogy még a háború előtt hozzáláttak a középiskola reformjához, ami abból állott volna, hogy a latint melléktárggyá teszik, a görögöt tóttal, vagy románnal „pótolják“, végül a modern élő nyelvek tanítását a lehetőségig fokozzák. Mindezt azért, hogy a gimnáziumi oktatást *gyakorlativá* tegyék. Itt most nem vitatkozunk az egész reform elhibázott alapelveiről; talán másutt

és máskor ex thesi kifejtjük véleményünket. Csak arra mutatunk rá, hogy — hála Istennek — Magyarországon néha jó is szokott történni ama régi magyar törvélynél fogva, hogy rendszeren az ellenkezője valósul meg annak, amit akarnak s ezért vigasztaló, hogy többször akarnak nem jót, mint jót. Most is az történt, hogy a középiskolai reform ötletéből megalakult a Magyar humanisztikus gimnázium híveinek egyesülete és zászlaja alá vonta a magyar intelligencia színe-javát. Megindult az egyesület kiadványa: a „Magyar gimnázium“ közleménysorozat is s öntudatosan, nagyszerű készséggel küzd a humanisztikus gimnázium eszméje és programja mellett. Eszre fogja belőle venni a magyar társadalom, hogy itt nemcsak egy szakkérdésről, hanem a nemzeti szellem elevenjébe vágó alapvető kérdésről van szó, amit így fejezhetünk ki: *idealizmus a pedagógiában.*

Irodalmi pályázat.

A *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* nyílt pályázatot hirdet *Koszorú* című kiadványsorozatának tíz füzetére.

A Koszorú füzeteinek tárgyát a reformáció négyszázados jubileumára tekintettel a reformáció életének és eszméinek köréből kell meríteni. Nevezetesen egy-egy füzetben megírandó Luther, Kálvin, Zwingli, Melanchthon életrajza, a magyarhoni reformáció története és főbb alakjainak élete, a magyar reformáció kulturális és nemzeti szerepe, jelentősége, hivatása, továbbá a protestantizmus valláserkölcsei és közművelődési hatása. Az elvontabb természetű kérdéseket lehetőleg élet- és jellemrajzokban kell megvilágosítani.

Az előadás nyelvezete tősgyökeres magyar és könnyen érthető, népies legyen.

Egy-egy füzet terjedelme 1—1½ kis nyomtatott ív. A kiadásra elfogadott munka tiszteletdíja kis ívenként 50 korona. A dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jelíges levél nem szükséges. A pályaművet 1917 július 1-ig a társulat titkárához (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő.

Budapest, 1917. április 10.

Raffay Sándor,
titkár.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1917 március 1-től április 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkebefizetése: Dr. Meskó László Nyiregyháza (200 K), Kármán József Bácsfeketehegy (200 K).

2. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917-re: Pozsonyi ev. egyház.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917—18-ra: Nagy Sándor Mócsa. 1917-re: Nagyenyedi ref. egyház, Selmeci lyceum könyvtára, Marosvásárhelyi ref. kollég. könyvtára (12 K). 1916-ra: Losonci ref. egyház. 1915—17-re: Kármán József Bácsfeketehegy (2250 K).

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1917-re: Dr. Szeghalmy Sándor Nagyvárad, Varga Sándor Eresi, dr. Tóth János Korog, Léway József Miskolc, Janesó Sándor Nagyenyed, dr. Szelényi Ödön Pozsony, Papp Albert Mány, Hallgató János Felsőméza, Felsőcserhádi ref. egyház, dr. Justh Dezső Beregszász, Böszörményi Jenő Szentcsanak, Pásztor Eszter Sátoraljaújhely, Eperjesi I. ev. egyház, Csik Dániel Miskolc, Székelyudvarhelyi ref. kollégium könyvtára, Tasnádi ref. egyház, dr. Somogyi Endre Tasnád, dr. Hunyady János Tasnád, dr. Kósa Béla Tasnád, Veres Károly Tasnád, Dercsényi Aladár Tasnád, özv. Králik Lajosné Pozsony, dr. Mágocsy-Dietz Sándor Bpest, Kaposvári ref. egyház, Komjáthy Aladár Tárkány, Reif Pál Budapest. 1916—17-re: Kulifay László Aba, dr. Révész Imre Kolozsvár (12 K), dr. Búza László Sárospatak. 1916-ra: Varga Zsigmond Mohács, Szentivánlaborfalvai unit. egyház. 1915—17-ra: Kajel István Felsőireg, Szabó Kálmán Soponya. 1915-re: Zoványi Jenő Debrecen. 1914-re: Szolnoky Gerzson Hajdúböszörmény. 1913—14-re: dr. Tóth Dezső Budapest. 1912-re: Dömötör László Szeremle (6 K).

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1917-re: Szücs Dezső Csajág, Ragyóczy József Magyarkecel, Dancsházy Sándor Tekeháza, Ravasz János Nyáradszerda, Kiss Benő Laskó, Fornosi ev. egyház (10 K), Arday J. Dániel Zsarnó, Marossy Aranka Szilágysomlyó, Horváth István Burkos, Karai Sándor Debrecen, Sándorhomoki ref. egyház, Major János Budapest, id. Nagy János Tasnád, Bakó Imre Városhidvég, Kádár János Sajókesznyes, Telep Gusztáv Debrecen. 1916-ra: Zoványi Jenő Debrecen. 1915—17-re: Kónya Gyula Kolozs. 1914—15-re: Osváth Zoltán Ózd. 1914-re: Mártony Elek Budapest. 1911—16-ra: Turkevei Casinó. 1906—13-ra: Melkó István Vasmegyer.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1917-re: Komjáthy Aladár Tárkány.

7. Előfizetés a „Protestáns Szemlé”-re: M. kir. tud. egyetem könyvtára Bpest (8 K), Magy. kir. egyetemi könyvtár Pozsony (8 K), Debreceni kollégium (8 K), Unitárius egyház Sepsiszentgyörgy (8 K), Városi nyilvános könyvtár (720), Csengődy Lajos Pozsony (8 K), Pál Dénesné Balázsfalva (8 K), Kónya Sándor Székelykocsárd (8 K), Dérer János Liptósztpéter (106), Bethleni ref. egyház (8 K), Tóth Lajos (8 K).

8. Károli-alapra: Arday J. Dániel Zsarnó (250).

Összesen befolyt: 1338 26 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1917 május hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Boeskey-tér 1., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

I. Cikkok.

	Lap
A világnézet kérdése és a háború. <i>Tankó Béla</i>	329
Ézsaiás könyve I—XII. fejezetének eredeti részei, ritmikus magyar sorokban. <i>Hamar István</i>	345
Adatok a muraközi reformáció történetéhez. <i>Dr. Haller Jenő</i> (II. közl.)	366

II. Szemle.

A budapesti egyetemi ifjúság nemi élete. <i>Dr. Kováts István</i>	385
---	-----

III. Apró kritikák.

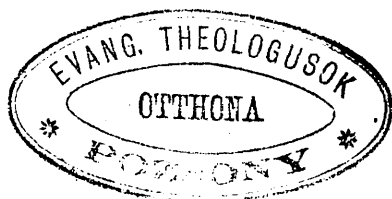
A papság feladatai a háború után. <i>Dr. Gesztelyi Nagy László</i>	398
M. Scheler: Der Genius des Kriegeres und der deutsche Krieg. <i>b—gy.</i>	406
Luther hite. <i>Dr. Berde Mária</i>	408

IV. Jelek és magyarázatok.

A jezsuita-törvény eltörlése Németországban	411
A Kálvin-emléktábla	412
Akik ismerik egymást	412
Tisza István	413

V. Társulati Értesítő.

Választmányi ülés jegyzőkönyve	414
--	-----

A világnézet kérdése és a háború.

(A MPIT. debreceni körében tartott előadás.)

Egy problémára óhajtom föl hívni az érdeklődés e vázlatos elmélkedéssel, oly kérdésre, amely egészen bizonyosan a t. hallgatóság soraiból is sokaknak okozott már tépelődést, s amelyre valamilyen feleletet adni életbevágóan komoly kényszerűség. Ez a probléma: milyen hatása lesz a háborúnak világnézetünkre? A kérdést feltenni, és pedig teljes komolysággal feltenni, az a tapasztalat ösztökél, hogy a háború egyetemes felforgató hatása alatt nem egy ponton csaknem teljesen átváltoznak nézeteink az emberekről és dolgokról, átfórnak megszokott és biztosaknak s véglegeseknek hitt fölfogások, szilárd keretek meglazulnak, álláspontok eltolódnak, mert minden változás, melyet ellenállhatatlanul rákényszerít fölfogásunkra a tapasztalat, egy-egy lényeges alkotórészt cserél ki, melyből egész birtokunk tevődik össze, s ha megváltoznak a részek, hogy maradna érintetlen az egész, amely éppen e részekből tömörül össze? S pedig éppen ez az egész az, amit — lehet, hogy nem feddhetetlen, de aligha pótolható szóval — világnézetnek nevezünk. S ha az emberi tevékenység minden ágában a legjobb, amit az őrtállók — a nemzetgazda, politikus, nevelő, szociológus, lelkipásztor — tehetnek, az, hogy a legéberebb gondtal nyomozzák mindezen részletváltozások természetét s tanulságait, hogy felhasználhassák a tervszerű megújítás művében — nem követeli-e éppen olyan komoly figyelmünket annak az összképnek változása is, mely ama részleteket egységbe tömöríti?

A kérdésnek már ilyen felállítására, azt hiszem, védelmet ad egy ellenvetés ellen, amely ilyen természetű elmélkedésekkel szemben könnyen elhangozhatik. Azt gondolhatná ugyanis valaki, hogy a világnézet kérdéséről elmélkedni merőben haszontalan, az élettől idegen, elvont kérdés csupa akadémikus értékű fészegtetése, amely az élet nagy gyakorlati, életbevágó problémáihoz képest meddő időtöltés. De nem így van.

Csak akkor volna így, ha a világnézet pusztá értelmi játék volna, fölösleges fényűzés a szellem életberendezésében, ha kevesek kiváltsága volna, — ha nem volna éppen a legteljesebben gyakorlati jelentőségű élethatalom. Ezért a legkomolyabb gyakorlati probléma a világnézet kérdése. Nem fényűzés, nem csupa elméleti kedvtelés, nem is egynehány ember kiváltsága elmélkedni róla, mert a világnézet kialakul a lélek alkatában élő belső kényszerűséggel minden emberben: világnézettel bírni nem kiváltság, hanem egyetemes emberi kényszerűség; ha kiváltságról szó lehet, csak egy értelemben lehet: minthogy nem minden embernek adja meg életberendezése azt a lehetőséget, hogy öntudatosan tisztázza ezt a világképet, amely ellenállhatatlanul kialakul benne, hogy ne csak éljen annak elkerülhetetlen irányító hatalma alatt, hanem tudatosan formálja azt a hatalmat, amely formálja, önkéntelenül is, egész életét: azért lehet azt mondani, hogy akiknek ezt a tisztázó elmélkedést életük alakulása lehetővé teszi, azoknak kiváltsága — nem világnézettel bírni, hanem a világnézet problémáit tisztázni, hogy segítsenek embertársaiknak e mélységesen gyakorlati kérdés gyakorlati megoldásában: elméleti megvilágítással, az életfolytatás tisztaelvűségével. Ha ezt kiváltságnak mondjuk — nyilvánvalóan az intelligens vezetőrétegre kell gondolnunk —, nem szabad felednünk, hogy ha valahol, itt igazán a kiváltság annyi, mint kötelesség.

Kötelesség fokozott mértékben *ma*, mikor a háborús kavargásban világnézetek tömege ajánlkozik a jövőre kalauznak s mikor hiányzik a biztos mérték megbízhatóságuk megbecsléséhez. S annál sürgetőbb kötelesség, mert e mérték hiánya felriasztóan érezhető. Be kell ugyanis ismernünk, hogy éppen a világnézet problémái tekintetében csaknem teljesen készületlenek voltunk, mikor a háború meglepett. Kevesebb figyelemben részesítettük az idők jeleiben előirt parancsait, mint ahogy kellett volna.

Magyarázata ennek a mindenekelőtt elismerendő ténynek kétségkívül elég közel van. Azt hiszem, a kor egész szellemi irányzata magyarázza, melyben a háború ránszakadt. Rég felismert tény — Bodnár Zsigmond egész történetfilozófiai rendszert épített reá —, hogy az emberiség szellemi élete két egymással váltakozó lépés ritmusában halad. Vannak korok, melyekben egy „éltető eszme“, néhány nagy, összefoglaló, tömörítő gondolat, mintegy jegecedési központ, a maga erejével hatja át az élet problémáinak végtelen sokféleségét, e gerincfogalmak, mint zsinór a gyöngyszemeket, tartják össze az élet s az elmélkedés drága tapasztalatait. Ily korok-

nak természetesen alakul ki egységes és szilárd világnézete.

De aztán az emberi szellem mintegy betelik az egységben való gyönyörködéssel, a zárt rendszer oltalmazó, de egyszersmind nyugtató biztonságával; az élet új ágakba vetődik szét, tehát a kultúra is kényszerűen differenciálódik; a figyelem az újra fordul, tehát a részletekre, melyeket eddig elhanyagolt, mert jól ismert; a kultúra e tagozódásában tudomány, művészet, társadalmi berendezkedés terén a mindenfajta specializmus kora köszönt be, mert az új részletek külön szakzerű munkát kívánnak; a munkamegosztás elve egy-egy szakembert parancsol az élet ezerféle munkamezejére, tehát elszakoszkodik az elmélet is; a történész ráveti magát egy századra, a természettudós egy növényfaj kutatására; a részletek öncéllá duzzadnak, az éltető összefüggés gondolata, az egésznek képe háttérbe szorul, hiszen az az elméleti munka, amely éppen az egységet tartaná fenn az élet problémáiban, t. i. a filozófia, maga is „szaktudomány“ lesz, filozófus nevet visel, aki kísérleti adatok középarányosát rójja kimutatásokba; végre elhalványul a részek közti összefüggés keresésének fontossága is, csupa „szakemberi“ nézet ítél a világfelfogás végső kérdéseiben, csupa metszetekben, kereszt- és hossz-metszetekben látják a világot, az élő egység eltűnt a szemek elől, a zsinór szétszakadt, a gyöngyszemek szétperegtek — amíg a részletekbe belevesző öntudat riadtan nem eszmél a részletekben való gazdagodás nyílt veszedelmére s annál mohóbban nem veti rá magát az egység kidolgozására, tehát egy biztosan kalauzoló élet- és világnézet megszerkesztésére.

Éppen a részletekben való elmerülésből kiszabadulófélben voltunk mi is, mikor a háború megakasztotta az alig megkezdett munkát; az újból egyetemessé vált szomjúság kezdett hajtani az egységesítő gondolatokhoz, a magas nézőpontokhoz, messzenyíló távlatokhoz: szomjazni kezdtünk a mélység és magasság méreteire, a magaslatok levegőjére. A fordultnak tévedhetetlen bizonyossága és mértéke az a változás, mely a világnézet tudományában, a filozófiában tapasztalható. Aki az utóbbi idők filozófiai irodalmát figyelemmel kísérte, észre kellett vennie, hogy uralkodó kérdése nem annyira az: mit tud bizonyítani a filozófus, hanem hogy mi a világnézete. S az egyetemes vágyódás kielégítésére el is szaporodtak a világnézetek, mint az áldott májusi eső után a gomba, s ha a filozófus nevet nem igényelte is minden világnézetkovács, — nagy része az író vagy költő vagy művész szabadon választott címével méltóbban kívánta profétái mun-

káját értékeltetni, — mindenik úgy kínálta a maga italát, mint az igazi életelixirt. A rendszeres filozófia, az iskolás filozófia is, amint némelyek nevezni szeretik, oly buzgón vette munkába az új — igazában: a régi és örökösen új — teendőt, hogy csaknem igazán a tizenkettedik órában hangzott el a figyelmeztetés, hogy a filozófia elsősorban mégis — szigorúan tudomány.¹

A fölkínálkozó világnézetek közt pedig azért nehéz ítéletet tartani, különválasztani, ami bennük szívbéli vágy, jámbor óhajlás, jóhiszemű reménység, attól, ami abszolút értékű bizonyosság, egyetemesen kötelező érték, mert éppen ez elkülönítés mértékének tervszerű, rendszeres megállapítása szörványosan s hézagosan történt. S mi ebben a tekintetben kétségtelenül rosszabb helyzetben vagyunk, mint a gazdagabb irodalmú és öntudatosabb s élénkebb filozófiai és pedagógiai köztudattal bíró nyugati, főleg német kultúra. Honnan lehetne venni ezt a mértéket? Az egymással versengő világnézetekből, amint forrongó, erjedő kristályosodási folyamatukban üzik egymást az irodalomban, művészetben? Hiszen éppen ezeket kellene megítélni tudni; szerény filozófiai irodalmunk pedig éppen ezen a téren talán a legszerényebb. Vagy az iskolából? Nem jogtalanul lehetne csakugyan onnan várni az első fölszerelést s ami tán még főbb: a figyelem rászégezését e problémákra, a magasabb iskolákból, nemcsak az egyetemet értve rajtuk, de a középiskolát is.

S ha az iskola nem adja ezt, nem csodálkozhatunk rajta; a folyó nem emelkedhetik magasabbra forrásánál. Ha a kor nem érezte szükségesnek a világnézet problémáját rendszeresen taglalni, hogy kaphatott volna helyet ez a teendő az iskolában? Eléggé meg nem becsülhető munkát végez azzal is, hogy egy-egy ismeretkör biztos, leülepedett eredményeit közli, részeit az emberi élet egyetemes problematikájának. Ezek a részletek kétségkívül összeszövődnek valamely összképpé; a

¹ Husserl Edm. a *Logos* I. kötetében: *Philosophie als strenge Wissenschaft*. — Husserl azonban a másik véletbe csap át: a filozófiának egyáltalában nem szabad a világnézet kérdéseivel bibelődnie, ez szerinte egyenesen lealacsonyítja a filozófiát. Ez elég meglepő ítélet s annál furesább, mert Husserl is elismeri, hogy a világnézet problémája elutasíthatatlanul előáll. De a filozófia nem alacsonyodhatik le hozzá. Tehát Husserl inkább kiszolgáltatja a világnézet után sóvárgó emberiséget akármelyik alacsonyabbrendű töprengésnek, ahelyett, hogy a filozófia s a világnézet ellentétbe állított fogalmait egyaránt revideálná. Hogy azután az ő filozófiájában kellene azt a „szigorúan tudományos filozófiát”, mint valami megváltó tant, üdvözölni, azt Husserlnek még nem sikerült bebizonyítani.

természettudományok adalékaiból kialakul az ifjú elmében — a középiskolai tanulmányokra gondoljunk — a természet valamely egységes képe, a történelemből, az irodalomból, az emberi élet erkölcsi világrendjének valamely vázlatos vetülete; a vallásitanítás megérinti a világnézetben összefonódó végső gyökérszálakat, s a középiskolai tanulmányt betetőző filozófiai oktatás megvilágít nem egyet ama gerincfogalmak közül, melyekhez a világkép hálózata kapcsolódik. Mégis, ki tagadná, hogy ezek az önmagukban értékes részletek nem illeszkednek össze egységes képpé, — hogy is tehetnék maguktól, tervszerű rendező közbejárás nélkül? Azért nagyjelentőségű tett volt az, mikor a leghivatottabb helyen elhangzott a figyelmeztetés, hogy a világnézet tanítását a középiskolában rendszeres tárggyá kell tenni,¹ s a háború első és egyetemes tanulsága a világnézet problémájára nézve éppen az, hogy ki nem törülhetőleg elmélyítette azt a ráeszmélést, hogy ez a munka pótolhatatlan, nélkülözhetetlen, halaszthatatlan. Hogy várjunk olyan nemzedéket, amelyek öntudatosan formálja meg ideáljait, amelyek aztán formálni fogják életét, ha tájékozatlanul hagyjuk a világ- és életfelfogás gyökérvizsgálatait a tusázó világnézetek világvásárában, könnyű zsákmányául az elsőnek, amely meghódítja egyszerűen már azzal, hogy éppen ad valamilyen feleletet azokra a kérdésekre?

*

A legtermészetesebb lépésül kínálkoznék most: e versengő világnézeteket bemutatni és megpróbálni, hogy mennyire tudják magukat igazolni. De ehhez nem néhány perc, hanem hosszú órák komoly taglalása kellene, azért erről az útról lemondva, egy rövidebben kísérlem meg célhoz jutni: ugyanis néhány szóval azokat az alkotó tényezőket próbálom meg fölfejtetni, melyekből minden világnézet összefonódik, hogy megismerjük a világkép logikai alkatát s ebből megítéltetésük elvét, hogy aztán röviden vázolni lehessen, minő hatást gyakorolhat valószínűleg a háború a világnézet formálódására.

Érintettem az ímént, hogy a világkép kialakul bennünk önkényünkötől, szándékos irányító visszahatásunktól függetlenül;

¹ *Pauler Ákos* cikke a *Magyar Paedagogia*-ban (1909. évfolyam): A világnézet tanítása; újabban újból szönyegre hozta a kérdést *Vida Sándor*: Világnézet tanítása a középiskolában (u. ott, 1916. évfolyam). Időközben ilyen cél szolgálatában készült két figyelemreméltó vallásitanítási tankönyv, a dr. *Szelényi Ödöné*: Az evangéliumi keresztyénség világnézete (1911), és *Hetvényi Lajosé*: Az evangéliumi keresztyén világnézet (1916).

önkéntelenül szövődnek össze ezerféle egymást kiegészítő, megpótló, javító tapasztalataink valamilyen egységes képpé, mielőtt ráeszmélnénk a folyamatra, vagy csak eredményére is; ilyen értelemben mondhatta Windelband, hogy megvan világnézete a gyermekszobának is, hogy más-más világnézete van a falusi embernek, a városinak, a hegylakónak, a művésznak — életkor, foglalkozás, milieu végtelen változatosságú formáló hatása szerint.¹ De mikor egyszer ráeszmélünk arra, ami lélektani kényszerűséggel végbemegy bennünk, akkor ismerjük fel, minő mélységesen komoly dolog az, hogy milyen világkép alakult ki bennünk, mert mélyen a felszín alatt gyökerező élethatalom az, amely nemtudatos erejével formálja életünket. Miféle tényezőkből szövődik össze ez az egyéni különbségektől ezerféleképen színezett, mégis lényegileg azonos hatalom — hiszen az emberi lélek alkatából fakad kényszerűen?

E gyökeres tényezőket kell kiszáraznunk a világkép szövetéből.

Van pedig a világnézetnek két ilyen gyökeres tényezője, kétféle szálból fonódik össze minden világnézet. Az egyiket azzal a tevékenységével fonja bele a szellemiség nemtudatos munkája, mellyel a világnak emberileg elérhető hű tükörképét alkotja meg az elértet szüntelen javító, elmélyülő haladással. A világgal szemben tapasztalatilag s lélektanilag első viszonyulásunk éppen az: megtapasztalni, hogy *milyenek* a dolgok, *hogyan* vannak, s aztán, amennyiben emberi látásnak elérhető: *miért* vannak úgy. Ennek az alapvető fontosságú viszonyulásnak útját megkésztíteni, sikerét elősegíteni: e cél szolgálatában áll az iskola, az emberi tapasztalat rendszeres és tömörített közlésével. Amit az emberiség évezredekken át tapasztalt, ismeretekbe sűrített, azt megtisztítva, tömörítve beleömleszteni az új nemzedékbe, hogy az új feltalálástól megkímélt erőket új lehetőségek találására képesítse, ez az iskola kimondhatatlan becsű alapvető munkája.

Nyilvánvaló azonban, hogy reményünk se lehetne a világ végtelen változatosságát valamely képbe tömöríteni, ha nem volna azonosság a dolgok alkatában s lelkünkében egyaránt, valami változatlan a szüntelen változás végtelenségében. E változatlan zsinórszálára fűzi a szellemiség a tapasztalatok sokféle adatait, s az azonosságot ragadja meg bennük, mikor természetük törvényét ismeri fel. S amennyite engedelmes belemerüléssel a tapasztalható, tehát létező valóságok alka-

¹ Windelband: Was ist Philosophie. Präludien I.

tába e törvényszerűséget a természet s az emberi lélek világában kinyomozni tudja, annyira uralkodik az ember a valóság fölött, a természet és saját maga fölött; annyira vetett alapot világnézetének, annyira szerezte meg hozzá az első építőanyagot: megbízható képet arról, ami *van*, tőlünk függetlenül, önkényunktől meg nem változtatható törvényszerűséggel, rajtunk kívül és bennünk.

Ezeket az egy irányba futó szálakat már most egy más-fajta fonállal szövö át a szellemiség, és pedig azzal a tevékenységével, mellyel ehhez a tényleges mivolta szerint megismert világhoz egy új szempontból keres viszonyulást: az értékelés szempontjából.

Az ember lelke ugyanis nemcsak tükrözőlap, amely visszaveri a benyomásokat, nem is csak viaszkoslemez, melybe az ingerek belevésődnek; nyílt titkú tevékenységével, amelyet pillanatonként átélünk s amely mégis örökre nyílt titok marad, a lélek saját magát fejti ki, mikor valamely inger éri; csak erre az ingerre vár, hogy örökös munkára kész energiái működni kezdjenek; mikor ismer a szellemiség, akkor is magát fejti ki, saját magát vetíti abba, ami ismerete tárgyául elébe áll; tapasztalataival ő maga gyarapszik, nemcsak úgy, hogy egy belső kincsház megtelik sok drága, de élettelen kincsel, hanem úgy, hogy igazi gyarapodása: önmaga izmosodása; úgy, hogy szellemiségünk s ennek középpontja, öntudatunk tisztul, erősödik, éppen azért mind teljesebben tudja magát tapasztalataiba belevetíteni, tehát a világ hatásainak végtelen fonadékába a maga visszahatásait belefenni —, mert az első perctől fogva, ahogy tapasztalni kezd, mint a szövészek a fölvetőbe a beverő szálait, úgy szövö bele a világ objektív képébe mindig tisztuló szellemiségünk a maga parányi, de ránknézve egész valóságunkat teremtő visszahatása szerény szálait. S mert saját magunk élünk azokban a tapasztalatokban, mert nemcsak közönbös *tárgyak* azok, hanem a mi részeink, — azért nézzük a világot nemcsak abból a szempontból, hogy mi van benne és hogy van benne mindaz, és pedig a mi tevékenységünket is szabályozó törvényszerűséggel, tehát önkényunktől függetlenül, hanem abból a szempontból is, hogy mi az értéke mindezen valóságoknak, tehát mit kell célul kitűzni — mi teszi értékesé az életet, mi az élet célja, azaz: miért érdemes élni? S csak mikor ez a két-féle szál összeszővődött, csak akkor készült el a világgép alapszöveve.

De a világnézet kialakulása ezzel még nem teljes. Annak a kozmikus világhálózatnak végtelenbe vesző szá-

lain, mint egy pont lebeg az ember a határtalanságban; s amíg a végtelen keretet egy szilárd ponthoz nem kapcsolhatja, csak buboréknak érzi magát, bizonytalanságban tudja magát és világát. S amily kényszerűség az, hogy az ember megélje a maga világa e bizonytalanságát, tehát biztosságra- s oltalomraszorultságát, éppen olyan lelki kényszerűséggel szünteti meg e kínzó hiány érzését, azzal, hogy egy intuitív, ösztönszerű ráeszméléssel magát és világát egy az egész világnál hatalmasabb erő gondviselése tárgyának ismeri föl. Értékelő tudatából fakad ez az ellenállhatatlan kényszerítés, hogy így tetőzze be világképét, és pedig kettős gyökérből: a maga minden más valóságot felülmúló értékének, tehát páratlanságának, végső elemzéssel: méltóságának tudatából, s másfelől e végtelen értékű valósága véges-ségének tapasztalatából.

Méltósága tudatából. A VIII. zsoltárban olvassuk: „Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, és az embernek fia, hogy gondod van reá? Kevéssel tetted őt kisebbé az Istennél és dicsóséggel és tisztességgel koronáztad meg őt“. — De bizonyára sokkal azelőtt, hogy a zsoltáriró ezt az elragadtatott, de boldog alázatosságtól sugárzó hálaéneket zengte volna, ráeszmélt az ember, nem is csak egy helyen, de ahol a földön ember élt, egymástól függetlenül, arra a csodálatos részére, amelynél fogva az egész világon páratlan értéke van: a maga lelkére, ha más formában nem, úgy, ahogy az első ember tette, aki álmaira reflektált, aki arra a kimondhatatlanul izgató élményére eszmélt, hogy van benne egy titokzatos erő, amely tetszése szerint otthagyja a testet, sok napi járó-földre elmegy tőle, kénye-kedve szerint él nélküle s tér vissza, vagy nem tér vissza belé. Bármint: mikor kiformalódott a testtől különváló lélek gondolata, mikor az első ember ráeszmélt arra, hogy lelke van, akkor sejlett föl előtte ez élmény mély jelentőségéül a lélek páratlan, abszolút értéke, akkor élte át, bármilyen salakos és határozatlan módon, de egy új világ formálódását kezdő ősi megrendüléssel, a maga méltóságát. Abban a percben lett az élet drága, azért, mert a lélek él benne, — akkor lett az elmúlás iszonyat, a halál rém, az örök ellenség.

Mert viszont bizonyára jóval az előtt, hogy a XC. zsoltár belekongatta a földi életbe az örök mementót: „az embereket te meg hagyod halni és azt mondod az emberi nemzetnek: legyetek porrá, kik porból lettetek“ — ráeszmélt az ember a viszásságra, amely páratlan része méltósága s élete végesége közt van; s mikor ez történt, akkor támadt az értékelő tudat

legmagasabb lendületével a világnak vallásos szemlélete, akkor foglalta össze a magát féltő lélek a maga és a világ életét — akármilyen szegényes és töredékes volt is, amit magáról s a világról ismert — egy az egész világnál hatalmasabb erő oltalma alá, akkor nyugodott meg fölriadt értékelő tudata e vallásos viszonyulásban, a vallásos világszemléletben s ekkor teljesedett be világnézete.

S azzal teljesedik be minden világnézet, ha arra az egyetemes kínzó kérdésre: mi az élet sorsa, azzal a világszemlélettel felel, amely egy világkormányzó erő élethatalmába kapcsolja bele az ember kicsiny életét s az univerzumét. Szimbolikus jelentőségű az, hogy az első világnézet, amely megérdemli azt a nevet, a vallásos volt; nemcsak idői, de logikai elsőbbséget jelent, azt, hogy befejezetlen és csonka volna a világnézet, ha nem erre az alapra épülne; megsínylené, ha szándékosan elmetszené azt a gyökérszálat, amely értékelő tudata mélyéből kisarjasztja, s az emberileg elérhető egyetlen megnyugvást adja meg ama világkormányzó erő oltalma biztonságában. Nincs is azért világnézet, amely ne e gyökérből élne; há kerül is a vallásos nyelv kifejezéseit, vagy éppen ellentétbe áll is a történetileg kialakult vallásos közösségek s egyházak világnézetével, mindeniknek mélyén amaz egyetlen lehetséges megnyugvás alaphangja zendül meg: reabizni magát e világbíró hatalomra, ha nem látja is egyébben, mint az egész világot éltető egyetemes törvényszerűségben.

Mikor tehát ezek a szálak összefonódtak, akkor készült el a világnézet alapszövege, melyre aztán egyénisége, tehát véralkata, öröklött sajátosságai, tervszerű formáltatása szerint ki-ki reáhímezi a maga egyéni természete életteljes vagy sápadt virágait. Most van már kiformalódva egy egyénileg meghatározott állandó gondolkozásmód a természet és az ember jelenségeinek értelmezésére és beclésére; és van az egész életberendezést meghatározó elvi felelet arra a fundamentális kérdésre: mi az élet célja. S minthogy ebbe a világképbe a mi szellemiségünk szötte bele magát, mert magát fejtette ki, mikor az élet valóságait megtapasztalta, azért van, hogy a világnézet nem értelmi játék, nem fényűzés, hanem a legkomolyabb munka, amit a szellemiség kifejt, mert egész életfolytatásunk alapjait építi meg vele. Nemcsak visszavert tükrökép ez a világnézet, hanem a tükröző öntudat belevetítődése a világba; amennyire ez a középponti erő belefonta magát a világba, annyira épült ki világnézetünk, s amennyire kiépült, annyira valósult meg éniünk a világban.

Nemcsak elméleti alakzatok, de élő valóságok surlódnak össze, mikor nézetkülönbségek fordulnak szembe egymással; nézetek csapnak össze, mondjuk; igen, de a nézetek egy-egy világnézet darabjai; politikai, gazdasági, társadalmi nézetek, éppen úgy, mint tudományos, művészi, erkölcsi vagy vallásos nézetek mind egy-egy rés, melyen keresztül egy-egy világnézetbe nyílik pillantás, egy összefüggő világba; világok keresik elhelyezkedésüket, mikor egy-egy ponton összecsapnak, mert a világnézet központjában egy élő realitás van: az ember, s a világnézet az, ami fundamentális valóságunk szerint mi magunk vagyunk. S bármennyire is lesújtja a társasélet csiszoló hatása s az észszerű megfontolás e surlódás ormóit, a nagy, döntő percekben, a lét kérdéseiben megállunk ama nézetek mellett, mert feladni belőlük valamit annyi volna, mint világunkból kitépni egy darabot, azaz tehát annyi, mintha magunkat darabolnók szét. S azért olyan mélységesen jelentős feladat az, hogy ne csak amaz egyes részletek: a politikai, gazdasági stb. nézetek terén nyomozzuk a háború tanulságait, hanem beleillesszük egy összképbe, ahol értelmet nyernek a részletek: az összetartó világnézet egységébe.

Az elmondottakból azonban kitetszik, hogy bár mind a kétféle szál egyformán nélkülözhetetlen a világnézet megalkotásához, mégis szerepére nézve fontosabb az, amelyikből arra a kérdésre szövédik felelet: mi az élet célja, mint az, amelyik a világ értelmét: létezése okát s jelenségei törvényét kutatja. A világ objektív alkatának ismereténél fontosabb az ember hivatásáról megrajzolandó eszmény. Amaz feltárja azt, ami *van*, emez azt, amire kötelez *a kell*. A világnézetet nem ama tudástömeg szerint értékeljük, melyet a tényleges valóságról felhalmoz, bármilyen becses is az önmagában, hanem aszerint, hogy milyen magas eszményt állít az ember elé, azaz milyen magasra akarja emelni az embert. Az a naív önbizalommal fölvetett régi kérdés: miért van a világ, a fák, az ember, miért ilyen, miért keringenek így a csillagok, mi volt az Isten célja a világgal, — rég helyet adott annak a szerényebb kérdésnek: hogy van mindez, hogy szerényebb, de igazolt feleletet adhasson arra is: mi teszi értékessé az életet, miért érdemes élni, tehát mi a mi célunk a világban, mit akar az Isten velünk ebben az ő világában? S amilyen magas eszménnyel kötelez, olyan magasra becsüljük a világnézet értékét.

*

Ezzel a mértékkel most már legalább néhány szóban mérlegelhetjük a világnézetek e leglényegesebb tartal-

mát, azt, hogy miben látják az élet értékét, tehát az ember célját.

Lehet az élet célját oly kimondhatatlanul magasnak érezni, hogy ez a földi élet nem is tűnik föl hozzá méltó eszköznek és színtérnek, csak árnyék; a fény, a teljesség csak egy túlvilágban van, ott van tehát az élet célja, a földi csak előkészület, az élet súlypontja a túlvilágba van áthelyezve. Bármilyen tiszteletreméltó az értékelő tudat e rajongó hódolata a szellemiség előtt, amely ott izzik minden idealizmusban, mégis nem nehéz észrevenni, hogy önkéntelen túlzása megsemmisíti azt az értéket melyet biztosítani akar, éppen mikor biztosítottának hiszi a túlvilág magasabb valóságával. Hol van kezessége, hogy ez a világ valóbb, s tehát az élet értékebb lesz?

Az idealizmus értékelésének tiszteletreméltó túlzása ez, de indokolatlan túlzás, akár Platonnál, akár a bús indiai bölcsesség világnézetében, mely az élet nyomorúságai elől a mindenségbe való beleolvadással akar menekülni egy tisztább életbe.

Tudjuk, hogy voltak századok, melyek a keresztyén élet eszményét is a túlvilágba helyezték. De ha valaki azt mondáná, hogy ez a keresztyén élet eszmény, jogunk van azt felelni, hogy nem az, hanem csak a III. vagy XIII. századé, amelyet történeti okok szükségképen formáltak, de amelyet nem mondhatunk a Jézus eszményének, s azért nincs jogunk, éppen mint keresztyéneknek, a túlvilágra utalni a földön nyomorgókat, amíg minden erőnket munkába nem vetettük, hogy ez a föld azzá legyen minden lélek számára, amivé Jézus ígérte: a szabadság és öröm, mert a szellemiség világa: az Isten országa.

Ezzel a világnézettel szemben, melyet transcendensnek mondhatunk, mert túllép a földi élet körén, a nagy többség a földi életben keresi az élet célját; és pedig a legszélsőségesebb annyira ebben a világban, hogy éppen csak egyetlen ponton s egyetlen percben találná az élet célját: az élvezetben s az élvezet percében. Leplezetlenül, nyersen ilyen világnézetet nem vall be, nem is hirdet senki, az emberre nézve nem is lehet ez világnézet, — legföljebb a csecsemőé lehetne, ha volna neki világnézete, — annál bujábban tenyészik burkolt, de rosszul leplezett hajtóerő gyanánt a köznapi értékelésben; nem látjuk-e gyakorlatát: a pénzszerzést, hatalomgyűjtést s a lihegő hajszában az élet célját összecsugorodni ennyivé: jó napokká duzzasztani a perceket?

A tisztuló intelligenciát azonban saját fejlődése kényszer-

ríti magasabbra e sivár életnézetnél; s mikor megtanulja saját magát megbecsülni, mert szellemi volta tudatára eszmélt, akkor élete céljává az igaz, szép és jó kultuszát tűzi ki. A legmagasabb életeszmenyeket formálta meg magának az emberi szellem e vezető eszmékben, de mennyi meglepő különbség van mind máig értelmezésükben, nem egyszer igazán csak a szavak közösek, a különbség éppen ellentétté merevül. A különbség a kiindulás látszólag jelentéktelen és ártatlan eltéréseiből támad: abból, hogy a természet produktuma lévén az ember is, benne is csak természeti produktumot látunk-e, tehát csak a természeti világrendbe kapcsolt valóságot, vagy meglátjuk-e benne azt a valóságot, amelynél fogva több, mint a természet minden produktuma, több, mint a természet, bár annak produktuma, s melynél fogva joga van arra, hogy megkülönböztessük az egész többi természettől, főleg pedig arra, hogy értékét s életében megvalósítandó ideálját ne azzal mérjük, hogy milyen tényleges, természeti, tapasztalati mivoltában, hanem hogy milyennek kell lennie ama valósága szerint, melynél fogva több, mint merő természeti produktum.

Ahol az első felfogás érvényesül, ott — a különböző árnyalatokat összefoglaló névvel — *naturalizmus* van dolgunk; a másikat *idealizmus*nak nevezhetjük. Nem az választja el a kettőt, hogy a naturalizmusnak nem volna ideálja az igaz, szép és jó, hanem hogy más tartalmat ad e fogalmaknak, olyant, amit a természetbe beleágyazott ember mivoltából merít, mikor egy látszólag jelentéktelen elnézéssel mellőzi azt a minőségét, melyből páratlansága s ennek tudata kisarjad. Ahol az embert azon „teljesítőképesség” szerint becsülik, melyet a köz érdekében kifejt, ahol a közhasznúság a legfőbb mérték, mellyel a „másokért való élet” becsét mérik s ez a „másokért való élet” a maga határozatlan, szétfolyó alaktalanságával van életcélul odaállítva, mint ami egyedül ad becset az életnek: ott a naturalizmus világnézete érvényesül. Ahol egyetemes érvényű, abszolút értékeket viszonylagosokba olvasztanak föl: ott a naturalizmus árulja el magát, mert neki minden: viszonyulás, történés — hálózat csomópontok nélkül. Ahol az igazság nem a dolgok örök világrendjében s a szellemiség törvényszerűségében élő abszolút érvény. hanem valamely célnak megfelelő, tehát a pragmatikus, egyszerűen: a hasznos; ahol a jó a legcélszerűbb, tehát megint a hasznos; a szép az életet előmozdító; mert kellemes, tehát végső elemzéssel megint a hasznos: ott a naturalizmus szedi áldozatait a könnyen hívók közül, ha még oly lendületes himnu-

szokat zeng is az igaz, szép, jó „szentháromságáról“. Nem csoda azért, ha erkölcsi eszménye nem emelkedik túl a betűimádó legalitáson, legfőleg, ha az altruizmusig jut, amely nagyszerű életcél: másokért élni, a naturalizmus levegőjében nagyszerű leple szokott lenni annak a bámulatraméltó fűfanganak, amely milliókat dolgoztat egyért, s aztán kegyelmesen alamizsnát osztogató kezét kegyeskedik csókra engedni a kizsákmányolt milliiónak.

Az idealizmusról még röviden csak ennyit. Idealizmus az a világnézet, mely az ember eszményét nem abból veszi, amilyen az ember tapasztalati, ellenmondásokkal teljes mivoltában, hanem amilyennek lennie kell azért, mert egy abszolút értékű valóságot: a szellemiséget kell kifejtnie, nem idegen hatalom parancsára, hanem mert a saját lényege az. Idealizmus, mert az embert nem izmai, csont és idegrendszere munkaképessége szerint becsüli, hanem aszerint, hogy mennyire sugározta szét mindezzel magából a szellemiséget; idealizmus, mert az embert olyanná akarja tenni, amilyenné lennie kell az ő szellemi volta páratlansága szerint.

*

Nem álthatom magam azzal, hogy a világnézetet alkotó fonalak összeshívódésének fel is alig sorolható lehetőségeit csak érintettem volna is, elég volna, ha sikerül vala éppen csak arra felhívni a figyelmet, mily sokféle szövetbe fonódnak össze azok a fonalak; lényegesebb céloom volt azt megvilágítani, hogy a világnézetek jogát az életberendezés irányítására azzal mérjük, hogy milyen magas eszményt rajzolnak az emberről, s ez azt teszi, hogy az ember lényegéből merítik-e az ember eszményét.

S most tegyük föl a kérdést: minő valószínű hatása lehet a háborúnak a világnézet kérdésre, ami igazában véve azt teszi, hogy mily életeszmény tudatos kitézésére utal a háború?

Mert az egészen bizonyos, hogy a háború világképünknek azt a részét, mely a dolgok és emberek tényleges mivoltáról értesít, lényegesen nem változtatja meg. Bármennyire gyarapodott is tapasztalatunk a természet s az emberi lélek mélyén szunnyadó lehetőségekről, a világ objektív rendjének alapvető fogalmai, világnézetünk objektív keretei nem változhatnak meg úgy, amint megváltozhattak például a kopernikusi világfelfogás hatása alatt.

Annál inkább az értékelő tudat gerincfogalmai s ezzel az életeszmény életbevágó problémái. Nem a természeti törvé-

nyekben való hite ingött meg annak, aki a világréndben való bizalmát megrendülni érzi, nem világképe ontológiai romjain kesereg, aki kezeit tördelve kérdi: miért mindez a szenvedés és az emberiség meggyaláztatása. melyben szenvedni csaknem mindnyájan elpecsételtettünk, — hanem értékelő tudata érzi bizonytalannak a maga világa rendjét, s ha az élet lehetőségének kérdését veti föl a kétségbeesés határán: érdemes-e hát élni, igazán arra a kérdésre sóvárogja a feleletet: miért érdemes élni?

Az élet értékének határozott, öntudatos megjelölését s ezzel biztos életeszményt követel az értékelő tudat, s hogy a háború azt a követelést mint egy új élet létfeltételét fölfakasztotta a lelkekből, — ez az igazi hatása a világnézet problémájára. Választani kényszerít a létfeltételválasztás tudatával, világnézetek közül s oly ítélettel, melyet sem megföllebbezni, sem megvesztegetni nem lehet, mert világítélet az, hirdeti, hogy létjoga csak annak a világnézetnek van, amelyik a legteljesebb emberideált bírja megalkotni, a legmagasabb célt tűzi elébe: a saját lényegére való ráeszmélést, hogy visszaadja vagy megadja értelmét az életnek.

Bizonyos pedig, hogy mikor újra megindul az élet árja s új hajtások tenyészetével ellepi az alig hogy hegedő csonkokat, az érzéki ama jogán, hogy a fejlődésben ő időileg az első, nem a szellemi: az érzéki, az anyagi fogja a legelső sorban kikövetelni a figyelmet s az erőt. A gazdasági megerősödés, a szociális, a politikai keretek megújítása és megszilárdítása, amint egy új élet parancsoló ereje követeli és formálja: ez a feladat állít a legelső sorban komoly munkába komoly céllal. Reális feladatok lesznek ezek. emberek és dolgok pontos ismeretét követelők, reális eredményekkel engedik mérni a sikert s a komoly nekiszántságot. Meglephet-e, ha be fogja tölteni sokak életcélját, ha a szemlátomást gyarapodó reális javak hódítóan fogják hirdetni amaz életeszmény egyetlenségét, amely végét veti minden haszontalan álmodásnak, mert az élet reális javaiért hívja munkára az embert?

Igen, teljes szívünkben: reális életeszményt. Van pedig egy realitásunk, amely nemcsak legközelebb van hozzánk, nemcsak a legbiztosabb valóság, de tőle nyeri becsét, sőt egyszerű meglételét is minden egyéb, amit emberi munka és elszántság valósággá realizál; ez a mi szellemi valóságunk. Reális életeszmény az lesz, amelyik erre a valóságra épít, amelyik ennek realizálására hívja fel és képesíti az embert.

Az életformáló hatalmak irányítása természetesen sok-

szór fájdalmasan túlnő erőinken. De az öntudatos választás a kínálkozó irányok közül már szövetségessé teszi ama hatalmat. S a választás reánk nézve nem lehet kétséges. Nem elégedhetünk meg kevesebbel, mint a legmagasabb embereszménnyel, mert ebben van a legtöbb erő egy új élet formálására. Mi az idealizmus életeszményéhez vagyunk utalva. Idealizmus! Rosszhírű szó; idealizmus a közfelfogásban csaknem annyi, mint ábrándozó élheteretlenség, mosolyogni — és kihasználni való. Nos, az idealizmusnak eljött újból egyszer történeti órája, hogy megértesse és megbizonyítsa, hogy az idealizmus éppenséggel nem ez, hanem valami végheteretlenül nagyobb ennél: hogy idealizmus a dolgok világrendjével összeforrott élet a tiszta elméleti viszonyban és a gyakorlatban; hogy idealista az, aki a dolgokat úgy látja, amint abban a világrendben élnek s aszerint bánik velük, s az embertől is azt követeli, hogy az legyen, aminek ez örök világrendben lennie kell: szellemi valóság; s mert ezen ideál szerint érti a világot, azért az idealista az igazi praktikus, ő az igazi realista. Érvényt szerezni ennek az idealizmusnak, meghódítani a lelkeket ennek az eszménynek, amelyben az ember beteljesedik: az a kényszerítő tanulság, mellyel ezt a választást létfeltétellé teszi: ez a háború abszolút értékű tanulsága. Mert az életet formálni csak az ideálnak van joga; irányítani pedig az élet mélységesen komoly kérdéseit, a gyakorlatot, ami annyi, mint az élet, csak annak szabad, akinek legmagasabb az ideálja.

Ezt az ideált pedig nem kell most felfedezni, nem is kell messze keresni, csak el kell egyszer egész ősi tisztaságában fogadni. Tizenkilenc századdal ezelőtt jelentetett ki ez a legmagasabb embereszmény; a Jézus eszménye ez. Hogyan? A keresztyénség, mint politikai program, mint gazdasági elv? A keresztyénség, mint tudományos kutatás elve, talán mint művészi elv? Dehogy; a keresztyénség, mint életelv. Érvényesíteni a keresztyénséget nem egyes elszigetelt élettevékenységekben, hanem az élet teljességében, ez a keresztyén ideál követelménye velünk szemben. Nem hallatlan dolgokat követel, csak azt, amire szellemi lényegünk kötelez, de azt feltétlenül. Akarjuk-e, hogy — nem egy napról a másokra, de talán egy nemzedékről a másokra — kitisztuljon az élet mezeiről a törvényesség látszatából élősködő gyom, a betűhöz tapadó legalitás arankája, amely alatt senyved és elsenyved a tiszta szellemiség zsenge növénye? Akarunk nemzedéket, amely azért él az igaz, jó, szép szolgálatában, mert így élni reánézve az egyetlen létmód, az egyetlen lehetőség? Nemzedéket,

amely értelmet tud adni az életnek, mert értelmet tud adni annak az ősi élménynek, hogy bekapcsolja életét egy magasabb világba? Itt van rá ösztönzőnk és kezességünk, a Jézus eszménye.

S ha a keresztyénség elfeledhetné ezekben az időkben, hogy történelmi küldetése van, hogy evangélium, örömhír legyen a felszabadulásra sóvárgó lelkeknek és erőforrás számukra, — nem feledheti el lényege megcsonkítása nélkül a protestantizmus, mert nem feledheti el, hogy örököse az ígéretnek és elkötelezetetésnek, hogy ő kovász és a világ világgossága. A protestantizmusnak nem lehet becsúgya, hogy politikai irány, szociális pártalakulat legyen; az sem, hogy egy külön erkölcsi, vagy tudományos, vagy társadalmi irányzat legyen, mert ő több mind ennél, ő életelv, mint az, aminek érvényt szerezni küldetett történelmi szükségességgel, a keresztyénség.

Ebben az évben ünnepeljük a reformáció négyszázados fordulóját. Elmélyedő elmélkedés gazdag tartalmának mélységes kincseit rendre szemünk elé fogja tárni, élő és éltető erőit megjeleníteni, jellemvonásait, melyek diadalmos élethatalommá tették, lelkünkbe vésni. A legmélyebbre azt kell belevésni, hogy a protestantizmus életelv, mert életformáló erő, amaz ősi tapasztalat erejénél fogva: minden szabad nektek a Krisztus által, mert ti a Krisztuséi vagytok, Krisztus pedig az Istené, s hogy éppen ezért diadalmos élethatalom. S ahol komolyan veszik az idealizmust, mint a szellemiség valóságának biztosítását az élet alakulataiban, ott önkéntelen hódolattal azt az eszményt fogadják el, melybe, mint sugarak a gyúpontra, egyesül minden vonás, melyet az emberi öntudat nemesnek becsülni megtanult, s azért az emberi lélek egyetemes vágyát elégíti ki s egyetemes erőforrásához viszi el a protestantizmus, mikor a maga lényegéhez híven, toldalék és megalkuvás nélkül hirdeti az egyetlen eszményt, amely azért az, mert aki élte, az az élet minden lehetősége számára az út, az igazság, — az élet.

Tankó Béla.

Ézsajás könyve I—XII. fejezetének eredeti részei, ritmikus magyar sorokban.

Ézsajás könyvének eredeti részei, néhány elbeszélő, prózai részletet leszámítva, ritmikus sorokban vannak írva, s több helyen művészi strofális szerkezetet mutatnak. A héber szöveg ritmusának szépsége és lüktetése, valamint a strofális s néhol refrénes szerkezet ereje azonban a prózai fordításokban teljesen elvész, s aki Ézsajás könyvét csak ilyen fordításban olvassa, tájékozatlan marad a felől, hogy Ézsajás nemcsak mint próféta volt nagy, de nagy volt, mint költő is.

Hogy Ézsajás orációinak eredeti költői szépségeit szemléltessem, kísérletet tettem arra, hogy ritmikus sorait ritmikus magyar sorokban fordítsam le. Az eredeti ritmus megállapításánál Sievers s különösen Rothstein ritmus-elméleteit követtem, kapcsolatban a szövegkritika legújabb eredményeinek felhasználásával.

Ézsajás ritmikus verselése is, mint általában a héber költészet, a gondolatritmuson (parallelismus membrorum) épül fel, amelyben a versritmust a verssorok (stichosok) hangsúlyos szótagjainak aránya adja meg. A hangsúlyos szótagok emez aránya sokszor szabadon változik ugyanazon orációban is, de általában véve mégis kötöttebb formát mutat; a parallel di- és tristichonokban pedig szinte változatlan szilárd. Ez a két utóbbi s különösen a legutóbbi jelenség nagyon megkönynyíti a szövegkritikát és az eredeti ritmus és a strofális, refrénes szerkezet helyreállítását.

Ézsajás ritmikus sorai 4, 3, 2 ictusosak, azaz: 4, 3 vagy 2 hangsúlyos szótaggal rendelkeznek, amelyek azután legtöbbnyire páronként (distichón), vagy hármanként (tristichón) adnak egy-egy kisebb egészet. Gyakran használja Ézsajás az egyenlőtlen arányú distichónokat, az úgynevezett qínáh-verset, amelyben az első stichos három-, a második két ictusos. E ritmikus sorokat, azt lehet mondani, aszerint a hangulat szerint használja Ézsajás, amellyel orációit mondta, vagy írta. Ha

hangulata nyugodtabb, akkor a méltóságosabban hömpölygő négyes, vagy hármás ictusos sorokat alkalmazza. Ha hangulata izgatottabb, akkor a rövidebb, liktetőbb két ictusos sorokban nyilatkoznak meg gondolatai. Ha pedig a népére elkövetkező romlást és pusztulást festi, akkor a qínáh versformát választja. Néha egészen szabályosan vonul végig a kezdő ritmusforma az egész költeményen, — legtöbbszörire azonban váltakoznak a ritmusformák ugyanabban az orációban is, aszerint, amint a próféta lelke beszédközben egyik hangulatból a másikba csap át.

A próféta ritmikus sorai közül a négyes és hármás ictusúakat alexandrinus-sorokkal, a két ictusúakat, ott, ahol azok külön versformaként jelentkeznek, nyolc szótagos sorokkal fordítottam. A qínáh-vers fordítására nem találván alkalmas versformát, annak visszaadásánál is az alexandrinus-sorokat alkalmaztam.

A következőkben Ézsajás könyve I—XII. fejezetéből csak azokat a részeket adom, amelyek, részint a legújabb kritikai vélemények, részint a magam véleménye szerint eredetiek. Az eredeti és nem eredeti részek elkülönítésének indokait itt nem sorolhatom fel, s a fordításban is csak * -gal jelzem, hogy valamely rész kihagyott; mert fordításom közlésével nem az a célom, hogy tudományos szövegg kritikát és írásmagyarázatot adjak, hanem csak az, hogy — gyarló költői tehetségem szerint — megkíséreljem megmutatni, hogy Ézsajás ritmikus héber verssorai miként hangoznának magyar ritmikus sorokban.

Fordításomban nem perifrázist, hanem szöveghű fordítást igyekeztem adni; bár természetes, hogy részint a megcsontult eredeti szöveg restituálása, részint a ritmikus magyar sorok kihozhatása végett, kénytelen voltam itt-ott egy-egy szót betoldani. Ezek a betoldott részek azonban *cursive* vannak szedve, s így az eredeti s tényleges szövegtől mindenütt megkülönböztethető.

S végül még egy megjegyzést. Legközelebb, de már az én munkám közben jelent meg Hornyánszky Aladár pozsonyi evang. theol. tanár fordításában Ézsajás I—XII. fejezete. Hornyánszky Aladár is kísérletet tett e munkájában Ézsajás könyvének ritmikus fordítására, bár igazi ritmusos sorokban csak egyes részeket ad. Ezt a fordítást is figyelembe vettem, s itt-ott talán át is vettem belőle egy-egy alkalmas kifejezést; fordításom azonban ennek dacára is teljesen eredeti.

Hogy költői tekintetben mit ér? — annak elbírálását a nálam illetékesebbek ítéletére bízom.

Júda bűnei, — s az igazi istentiszteletet.

- I. fejezet. 1.* — — — — —
2. Halld meg, óh ég
és föld figyelj,
mert Jahveh szólt!
Fiatat neveltem s hatalmassá tettem . . .
s elpártoltak tőlem!
  3. Az ökör ismeri, aki őt megvette, . . .
a szamár is az ő urának jászolát;
óh de nem ismeri Izrael, én népem,
nem akar érteni!
  4. Jaj! te vétkes tömeg, — te bűnnel terhelt nép,
gonoszok fajzatja, bűnbe merült fiak!
Elhagyták őt Jahveht, megvetette lelkük
Izraelnek szentjét!*
  5. Hol sujtsak még rátok?! . . . tovább hűtlenkedtek!
Beteg az egész fej, . . . az egész sziv senyvedt!
  6. Talptól fejtetőig nincs *már* benne épség;
csupa seb és verés, s eleven sujtások!
Nincsen se kinyomva, . . . nincsen se bekötve,
s olajjal lágyítva!
  7. Országtok pusztaság; városaitokat
tűz emésztette meg;
szántóföldeteket, szemetek láttára,
idegen emészti.*
  8. Sionnak leánya egymagára maradt,
mint a szőlőkunyhó, . . .
miként a kalyiba az ugorkaföldön,
és miként a város, melyet ostromolnak!
  9. Ha a Ser'gek Ura
nem hagyott vón' bennünk egy kis maradékot,
olyanná lettünk vón', miképen Sodoma,
s Gomorához lettünk volna hasonlökká!
  10. Halljátok meg *tehát* a Jahvehnak szavát
Sodoma fejedelmi!
Vedd be füleidbe Istenünk intését
Gomorának népe!
  11. Mire való nékem sok áldozatotok? —
ezt mondja a Jahveh.
Jóllaktam a kosok tűzáldozatával
s a hizlalt barmoknak kövérségeivel;
s tulkok, bakok vére nem gyönyörűségem!

12. Hogyha eljöttök is arcom látására,
kiesoda kívánja mindezt kezetekből?!
13. Pitvarim udvarát ne tapossátok *hát!*
Hiábavaló az ajándék hozása, . . .
a jó-illattétel útalat előttem!
Újhold és a szombat merő gyülekezés . . . .
Nem türhetem el a vétket s az ünneplést!
14. Újholdaitokat s gyülekezéseiteket
megútálta lelkem! . . .
Terheimmé váltak,
hordozni eluntam!
15. Ha kiterjesztitek kezeteket hozzám:
elfordítom szemem!
S bár sokasítsátok könyörgésiteket:
nem hallgatok rájuk!
Kezetek vérrel telt . . .
16. mossátok tisztára!
Távolítsátok el gonoszságitokat
én szemeim elől!
Szűnjetek meg *végre* gonoszt cselekedni;
17. tanuljátok meg a jónak cselekvését!
Törekedjete az igaz ítéletre;
szorítsátok vissza az erőszaktévőt!
Védellezzétek meg az árvának ügyét;
pereljétek ki az özvegy *igazságát!*

Jahveh pere népével.

18. Jertek hát, pereljünk! . . .
ezt mondja a Jahveh.
Hogyha bűneitek skarlátpirosak is,
fehérekké válnak, mint amilyen a hó?!
S ha vérszínűek is, miként a karmazsin,
olyanokká lesznek, mint a *fehér* gyapjú?!
19. Hogyha készek lesztek és ha rám hallgattok:
éltek *akkor* majd az országnak javával;
20. de ha vonakodtok s engedetlenkedtek:
fegyver által léssen megemésztetéstek!*

A hűtelenné vált Jeruzsálem.

21. Mint lett paráznává
a hűséges város:
a *Sion*, mely telve vala ítélettel,
s igazság lelt benne megnyugóvó helyet!*

22. Ezüstöd salak lön,
borod hamisított!*
23. Fejdelmid lázadók s tolvajok baráti:
mindnyája sápra vár!*
- Az özvegynek pere nem juthat elébük,
s árva nem találhat náluk igazságot!
24. Azért így szól az Úr, Seregek Jahvehja,
Izrael Erőse:
Elégtételt vészek ellenfeleimen, . . .
s megbosszulom magam' ellenségeimen!
25. Visszafordítom rád *bűnt bűntető* kezem,*
s elválasztom tőled minden salakodat;
26. s visszaadom néked hajdani bíraid',
s tanácsadóidat, akik egykor voltak;
s megint ez lesz neved:
„Igazság városa“, a „Hűséges város“!
- 27—28.* — — — — —

A berkek megsemmisülése.

29. Bizony, szégyent láttok cserfáitok miatt,
amiket szerettek! . . .
A kertek miatt is, mikben gyönyörködtök,
megpirul arcotok!
30. Mert olyanok lesztek, amilyen a cserfa,
melynek elhullt lombja, . . .
és amilyen a kert,
melynek vize nincsen!
31. És a nagyhatalmú válik *majd* csepűvé,
és az ő munkája *válik majd* szikrává!
Mindaketten együtt borulnak *majd* lángba,
és nem *leszen* senki, ki *őket* eloltsa!

Jahveh büntető ítélete.**

- II. fejezet 1—4.* — — — — —
10. és [Bujj be a sziklába s rejtőzz el a porba
19. c—e. a rettenés elől, melyet Jahveh szerez,
s az ő fenségének dicsősége elől,
amikor felkél, hogy rettentse a földet!]
6. Mert elveté népét, a Jákóbnak házát;
mert bűbájosokkal és varázsolókkal
tele van egészen.

** Eredeti strofális és refrénes alakjában visszaállítva.

7. Földje ezüsttel telt,
s kincses házainak
se szeri, se száma!
Földje lovakkal telt,
s a harci-kocsiknak
szere-száma nincsen.
8. Tele az országa hamis istenekkel
— — — — —
Azok előtt hajlong, amit keze formált,
s amelyeket saját ujjai alkottak!
9. és 11., [De megtöretik a közemberek döllyfe,
a 17. a—c. megaláztatik a főember nagysága,
alapján. s aki nagygyá lészen: egyedül csak Jahveh!]
10. és [Bújj be a sziklába s rejtőzz el a porba
19c—e. a rettenés elől, melyet Jahveh szerez,
s az ő fenségének dicsősége elől,
amikor felkél, hogy rettentse a földet!]
12. Mert *eljö* a napja Seregek Urának
minden kevély ellen, s minden büszke ellen;
13. Libánonnak minden cédrusai ellen,
Básánnak is minden tölgyesei ellen;
minden hegyek ellen, mik magasra nőttek,
14. s minden halmok ellen, mik fejük' feltartják;
15. s minden torony ellen, mely magasba nyúlik,
s minden kőfal ellen, mely meghághatatlan;
16. ellenébe minden tarsisi hajóknak,
s ellenébe minden drága csónakoknak!
17. S megtöretik majd a közembernek döllyfe,
s megaláztatik a főember nagysága,
s aki nagygyá lészen: egyedül csak Jahveh!
- 18.* — — — — —
10. és Bújj be a sziklába s rejtőzz el a porba
19a—c. a rettenés elől, melyet Jahveh szerez,
és 21. s az ő fenségének dicsősége elől,
amikor felkél, hogy rettentse a földet!
— — — — —
— — — — —
20. és 22.* — — — — —

Az ítélet után elkövetkezendő anarchia.

III. fejezet.

1. Mert imé ő, az Úr, Seregek Jahvehja,
elveszt Júdából is támaszt és táplálót,*

4. Vajjon mit kellett vón' még megcselekednem,
amit a szöllőmmel meg nem cselekedtem?
Miért is hogy reménykedtem,
hogy terem majd gerezdeket . . .
az pedig csak egrest termett?!
5. Mostan hadd adjam hát tudomásotokra,
amit én majd az én szöllőmmel cselekszem!
Elrontom a kerítését,
hogy *a jószág* lelelje.
Széthányom a kőgarádját,
hogy *a jószág* letapossa!
6. Pusztasággá leszen; nem metszetik az meg,*
hanem felveri majd a tövis s a túske;
s még a felhőknek is parancsba adom ki,
hogy esőt *soha* ne hullassanak rája!
7. Mert a Jahveh szőlőskertje
Izraelnek házanépe,
és Júdának férfiai
jókedvének ültetése!
S azt várta, hogy lesz jogörzés,
s ime *lón a hely't* jogorzás;
azt várta, hogy lesz igazság,
s ime *lón helyette* gazság!

A „jaj“-ok könyve.

8. Jak nékik, kik házhoz házat ragasztanak,
s kik földet föld mellé egyvégbe szerzenek,
amíglén szabad hely nem lesz az országban,
s egyedül magatok lesztek urak benne!
9. *Megjelenté* füleimben
Jahvehja a Seregeknek:
Bizony — — — — —
— — — — —
az a sok ház rommá leszen,
s *bár* nagy s szép volt:
üresen áll!
Tíz hold szöllő egy vedret ad,
s egy mérő mag vékát terem!

* * *

11. Jaj nékik, kik korán kelve
ital után szaladoznak,

- s kiket a bor tüze hevít,
szálltán túl az alkonyatnak,
12. s citerával, hárfaszóval,
csörgődobbal, fuvolával,
borivással mulatoznak ;
de nem nézik
Jahveh tettét,
s meg nem látják
keze művét !
13. Azért fogságba megy értelmetlen népem . . .
Előkelő részét kiszopja az éhség,
s közönséges része szomjúságból vész el !

* * *

14. és 17. L. a 21. vers után. — — — — —
15—16.* — — — — —
18. Jaj, akik a vétket vonják
az ökörnek kötőfékén,
s azoknak, kik a bűnt vonják
az üszőnek kötelékén !
19. Akik mondják : Csak siessen ;
gyorsan hajtsa végre dolgát,
hogy *azt* mi *is* megláthassuk !
Közeledjék, jöjjön hát el,
amit Izraelnek Szentje
elhatározott, hadd tudjuk meg !

* * *

20. Jaj, akik a rosszra azt mondják, hogy jó *az*,
s a jóra, hogy rossz *az* ;
akik a sötétet világossá tészik,
s a fényt sötétséggé ;
akik a keserűt édességgé tészik,
s édest keserűvé !
- — — — —
— — — — —

* * *

21. Jaj, kik önszemükben láttatnak bölcseneknek,
s akik önmagukat tartják okosoknak !
- — — — —
— — — — —
14. Azért fokozta fel Seol az étvágyát,
s határtalan módon feltátotta száját !

S *abba* száll le dicsősége,
tömege és zajgó népe,
s minden, aki vigad benne!

17. S mint legelőjüket, bárányok legelik,
s bakok eszik le *majd* az ő omladékait!

* * *

22. Jaj azoknak, akik borivásban hősök,
s akik híresek az ital-keverésben;
23. akik igazolják a gonoszt a sápert,
az igaz embert meg elütik jogától!
24. Azért, mint tűz nyelve emésztí a tarlót,
és miként a lángban összeomlik a gaz:
az ő gyökerük is rothadássá válik,
és az ő virágjuk felszáll, miként a por!
Mert a Ser'gek Ura törvényét megvetik,
s Izráel Szentjének utálják beszédit!
25 — 30. Lásd a X. fej. 4. verse után.

A próféta elhivatása.

VI. fejezet.

1. Uzziijáhú király halála esztendejében láttam az Urat, magas és emelkedett trónon ülve, és palástja betöltötte a hajlékot.
2. Szeráfok állottak felette; hat-hat szárnya vala mindegyiknek; kettővel arcát fedte be, kettővel lábait takarta el, kettővel pedig lebegett. 3. S kiáltott egyik a másiknak, s mondá:

„Szent * a Ser'gek Ura!
Teljes az egész föld
ő dicsőségével!”

4. És megrendültek a bėjárás oszlopfői a kiáltónak hangjától, és a ház megtelt füsttel. 5. És mondám: Jaj nékem! bizony elvesztem, mert tisztátalan ajkú ember vagyok én, és tisztátalan ajkú nép között lakom én; — mert a királyt, a Seregek Jahvehját látták szemeim! 6. És hozzám repült a szeráfok közül egy, kezében parázssal, *amelyet* csipetével vett az oltárról; 7. és ajkamat megérintette vele, mondván:

„Íme, érinté ez a te ajkaidat,
s vétkeid eltörölve, bűnöd elfedezve!”

8. És hallottam az Űrnak hangját megszólalni:

10. Továbbá így szólt Jahveh Acházhoz, mondván: 11. Kérj jelt magadnak Jahvehtől, a te Istenedtől; szállj le a Sőólba, vagy emelkedj fel a magasságba! 12. Acház azonban ezt mondá: Nem kérek és nem kísértem Jahveht. 13. Én pedig mondám: Halljátok csak, Dávidnak háza! Hát nem elég nektek az embereket fárasztanotok, hogy még az én Istenemet is fárasztjátok?! 14. Azért az én Uram maga fog jelet adni nektek! Íme, egy fiatal asszony teherbe esik, és fiat szül, és nevezi annak nevét „Immánuél“-nek. 15. * . . . 16. És mielőtt megtanulná a gyermek megvetni a rosszat és választani a jót: pusztává lesz a föld, amelynek két királyától most rettegsz! 17. Hozni fog Jahveh reád, és a te népedre, és atyáid házára napokat, amilyenek nem voltak, attól fogva, hogy elszakadt Efraim Júdatól!*

Assyria felhozása s az ország pusztulása.

- 18.* Ama napon sűvölt az Úr
légynek* s méhnek,*
19. és eljönnek és leszállnak*
szakadékok mélységibe
és a sziklák üregibe.*
20. Ama napon lenyírj' az Úr
bérelt késsel*
a fej *haját* s a láb szőrét
s a szakállt is.*
21.* Ama napon egy ember csak
egy tehént tart;*
22.* mert tejen* él, aki csak él
az országban.
23.* Ama nap' lesz az egész föld*
tövis s bozót.*
24. Nyillal s ijjal mennek oda
a tövis és bozót miatt.
25.* — — — — —

A kijelentések szimbolikus megerősítései.

VIII. fejezet.

1. És mondá nékem Jahveh: Véggy egy nagy táblát és ird fel reá közönséges betűvel: „Gyorsan rablás — Friss fosztásé“.
2. És szerezz nékem hiteles tanúkat, Úrijjált a főpapot és Zékarjáhút, Jëberekjáhú fiát. 3. És bementem a prófétaasz-

szonyhoz, és az teherbe esett, és fiat szült. És mondá nékem Jahveh: Nevezd azt „Gyorsan rablás — Friss fosztás“-nak.
4. Mert mielőtt megtanulná a gyermek kimondani: apám, anyám! — elviszik Damaskus kincsét és Samária prédáját Assyria királya elébe.

Assyria, mint Jahveh büntető eszköze.

5. És még tovább is szólott hozzám Jahveh, mondván:
6. Mivel e nép megvetette
Siloachnak csendes vizét:*
7. azért* az Úr rábocsátja
a folyónak rettenetes
és bőséges árvizeit.*
És az kilép medreiből,
s töltései felett átsap,
8 és Júdában szerteárad;
elárasztja és előnti,
(?) *hogy vizei nyakig érnek, (?)***
s* szárnyainak szélessége
beborítja az országnak
széle-hosszát.*

Az Assyria ellen irányuló koalíció kudarca.

9. Tomboljatok népek, — és romoljatok meg!
Ide figyeljetek földnek* messzeségi!* . . .
10. Koholjatok tervet, hogy hiúvá váljon . . .
Beszéljetek össze, hogy az meg ne álljon!* . . .

Jahveh, mint Júda bukásának szerzője.

11. Mert így szólt hozzám Jahveh, amikor a kéz megragadva tartott és megintett engem, hogy ne járjak ennek a népnek az útján, — mondván:
12. Ne mondjátok gonosz tervnek mindazt, amit ez a népség gonosz tervnek híresztelget;
s a mitől fél: ne féljétek,
se *attól* ne rettegetek!
13. Jahvehját a Seregeknek tekintsétek tervszövének;
mert ő a ti félelmetek,
és ő a ti rettegetétek!

** A stichos eredetisége kérdéses.

14. Ő léssen (?) ő szent helyében (?)***
 megütődésnek kövévé
 s elbotlásnak sziklájává,
 két házára Izraelnek,
 s csapdává és kelepccévé,
 Jéruzsálem lakóinak.
15. És elbuknak* igen sokan;
 elesnek és összetörnek,
 törbe esnek s megfogatnak.

A próféta visszavonulása.

16. Bekötöm a bizonyrágot és bepecsételtem a kijelentést tanítványaimban, 17. és várok Jahvehra, aki elrejtette arcát Jákób háza előtt, és benne bízom! 18. Ime, *itt vagyok* én és a fiak, akiket Jahveh adott nékem, előjelekül és csodajelekül Izraelben; a Seregek Jahveljétől *valók vagyunk*, aki a Sion-hegyén lakozik!

Töredékek.

19. És ha azt mondják néktek: „Tudakozódjatok a halottak szellemeinél és a szellemidézőknel, akik csipognak és mormolnak, mert vajjon nem Elóhimjainál kell-e a népnek tudakozódnia, az élőkért a halottaknál?!“ — 20. a kijelentéshez és a bizonyrághoz *tarisátok magatokat!* Nem azok beszélnek-e így, akiknek nincs hajnalhasadásuk?!

* * *

21. És átmegyen rajta görnyedten s éhesen . . .
 és mikor éhezik és elkeseredik:
 átkozza királyát s ősei szellemét,
22. s feltekint az égre, s letekint a földre,
 s imé nyomorúság és sűrű sötétség,
 nyomor éjszakája, . . . üzenés az éjbe!
- 23.* — — — — —

A megbűnhődött nép megváltatása, s a Messiás király.

IX. fejezet.

1. A nép, amely jára *sűrű* sötétségben:
 látni fog *egykoron* nagy világosságot;
 akik lakoztak a halál árnyékában:
 fény derül reájok!

*** Konjektura a homályos szöveg helyreállítására.

2. Sokasítod ujongását,
megnöveled vigasságát;
vigadoznak Te előtted,
mint vigadnak aratáskor, . . .
amiképen ujonganak
a zsákmányon osztozáskor!
3. Mert terhének *nehéz* jármát
és az ő válla igáját,
vesszejét a rajta zsarnokoskodónak
széttöröd, miképen Midiánnak napján!
4. Mert minden dübörgve dübörgő harc-sarú
s vérbe hempergetett *katonaköppönyeg*
lészen a megégetése
és a tűznek ételévé!
5. Mert születik *egykor* egy gyermek minékünk,*
és az ő vállára száll át a hatalom;
és nevezik ötöt Csoda-Tanácsosnak,
a Hősök-Hősének, Örökös-Atyának,
Béke-Fejdelmének!
6. Naggyá leszen a hatalom,
s a békének nem lesz vége
Dávidnak királyi székén
és annak a birodalmán,
hogy fenntartsa s támogassa
ítélettel s igazsággal,
mostantól az örökéig!*

Efraim és Júda bűnhődése.

7. Szót küldött* Jákóbbhoz. — s Izraelre hull le,
8. s érthet *majd* belőle Efrajm egész népe,
s Sómrónnak lakója, *aki szólt* dölyfösen,
és felfuvalkodva ezt mondá szívében:
9. „Téglák hullottak le! . . . kövekből építünk! . . .
Sycomor tört össze! . . . cédrus lesz helyébe!”
10. Felhozta hát az Úr ellenét* reája
s az ő ellenségét ellene ízgatta:
11. Aramot elülről, Filiszteát túlról,
s tele szájjal falták Izraelt *mindketten*.
Mindennek dacára nem szűnt meg haragja,
hanem felemelve maradt az ő karja!

12. De a nép nem tért meg az őt sujtolóhoz,
s mindennek dacára sem kereste Jahveht.*
13. Kivágta hát Jahveh Izrael *népéből*
a főt és a farkat, a pálmát s a kákát.*
- 14—15.* — — — — — — — — — —
16. Nem kímélte azért* az ő ifjú népét,
s árváin s özvegyin meg nem szánakozott;
mert mind istentelen s gonosznak tevője,
s bolondság, amit szól, minden *ember szája!*
Mindennek dacára nem szűnt meg haragja,
hanem felemelve maradt az ő karja!
17. Mert, miképen a tűz, felgyúladt a gabszág,
amely megemésztí a tövist s a tuskét,
azután felgyújtja az erdő bozótját,
és felcsavarodnak tűznek oszlopában!
18. Jahveh* haragjától megbódult az ország,
s a nép olyanná lön, mint az emberevők.
19. Vágott *most* jobbkezre, — és éhesen maradt;
majd harapott balra, — de jól nem lakhatott.
Nem kímélte senki az ő embertársát,
s egyik a másiknak rágta le a húsát:
20. Manasse Efrajmot, Efraim Manassét,
s *ketten* együtt Júdát!
Mindennek dacára nem szűnt meg haragja,
hanem felemelve maradt az ő karja!

X. fejezet.

1. Jaj azoknak, akik gonosz törvényt szabnak,
és törvényt szerevve mindig terhet rónak;
2. hogy az igazságtól elüssék a gyengét,
s népem szegényinek jogát elrabolják;
hogy az özvegyeket zsákmányul ejthessék,
az árvákat pedig kifosztogathassák . . .!
3. Mit fogtok majd tenni a számadás napján,
és a zivatarban, mely távolról jő el?
Segítségért *akkor* ugyan kihez futtok,
s kincseteket ugyan hová rejtitek el?!
4. Bélti összetörik, levágatik Ósir,
és *együtt* ledülnek a leöltek alá!
Mindennek dacára nem szűnt meg haragja,
hanem felemelve maradt az ő karja!

(8 hiányzó stichos)

- 5: 25. Ezért gyúlt ki Jahveh dühe népe ellen,
és kinyújtja kezét annak ellenében,
s megsújtja azt, hogy a hegyek megrendülnek,
s az ő holttesteik, mint utcán a szemét,
hevernek szertesztét.
Mindennek dacára nem szűnt meg haragja,
hanem felemelve maradt az ő karja!
- 5: 26. Zászlót emel azért távollakó népnek,
s füttentéssel hívja végéről a földnek,
és imé az eljő nagyhirtelenséggel.*
- 5: 27. Nincs közöttte fáradt, se pedig megbotló.*
Öve derekának nem oldódik annak,
se pedig a saruszijja el nem szakad;
- 5: 28. Élesre kifentek nyílveszői annak,
s minden kézívei kifeszítve vannak.
Mint a kova, *olyan* lovai patája,
s harci szekereit forgószélnek véled.
- 5: 29. Ordítása annak anya-oroszláné,
s mint kölyök-oroszlán ordítóz és morog;
prédáját ragadja, s magával hurcolja,
s nincs, ki *körme közül* megszabadíthatna!
- 5: 30.* — — — — —

A felfuvalkodott Assyria és megsemmisülése.

- 10: 5. Jaj Assziriának, haragom botjának,
dühöm vesszőjének!*
6. Istentelen népség ellen küldöttem őt,
s haragomnak népe ellen parancsoltam;
hogy prédáljon prédát s zsákmányoljon zsákmányt,
és tapossa széjjel, mint az utcák sarát!
7. De ő nem így érti, s szíve nem így gondol,
hanem hogy kiirtson, az van a szívében,
és hogy elpusztítson nem kevés népeket.
- 8.* „Nem királyok-e az én fejedelmeim?
Nem olyan-e Kalnó, amilyen Karkemis?
9. Vagy nem olyan Hámát, amilyen *volt* Arpad?
Vagy nem olyan Sómrón, amilyen Damaskus?
- 10.* — — — — —

11. Amint tóm Sómróonnal s az ő bálványival,
nem tehetnék akként Jéruzsálemmel is
s az ő szobraival?!
- 12.* — — — — —
- 13.* „Kezem erejével cselekedtem *ezt* meg,
s bölcseségem által, mert én okos vagyok!
Eltávolítottam a népek határit, —
kincses házaikat kifosztottam *rendre*, —
a városokat a porba ledöntöttem
és a lakosokat *fogságba hurcoltam*.
14. Elérte a kezem, miképen a fészket,
minden népek kincsét;
s miként az elhagyott tojásokat gyűjtik,
aként szedtem össze én az egész földet.
S nincs *egyetlen egy* szárny, amely még csattogna,
se *egy* feltátott száj, amely még csipogna!“
- 15.* — — — — —
16. Azért majd bocsát* a Seregek Jahvehja
aszkiórságot az ő kövérségeire,
és hatalma helyett *lészen* emésztődés,
mint tűz emésztése.
17. És *lészen* Izrael-Világa tűz gyanánt
s az ő Szentje lánggá,
és az majd felgyújtja s emészti tövisét
s egy napon tüskéjét; —
- 18a) s az ő erdejének és az ő kertjének,
lélektől a testig, elpusztítja ékét!
- 18b)—19.* — — — — —

* * *

20—27 a)*

Az assyr seregek felvonulása és megsemmisülése.

- 27 b) Feljö *majdan* Rimmón felől,
28. Ajját alá elérkezik,
majd Migronba általmegyen;
Mikmásban a podgyászt hagyja;
29. a szoroson átvonulnak . . .
„Megpihenőnk lesz majd Géba!“

Hárámára remegés száll,
Futva fut már Gibat-Saul.

-
30. Vészkiáltást adj Bat-Gallim,
figyelmezzél rá Laisa,
Anátót adj feleletet!
31. Madména már menti magát,
Gébim népe elmenekült.
32. Még ezen a mai napon
Nóbban fog az táborozni,
és a kezét suhogtatja
Sion lánya hegye felé.*
33. De imé a Jahveh, a Seregek Ura,
a fa koronáját fejszével levágja,
s a mi nőtt magasra, *fekszik* letöretve,
és a magas *ágak* lehullnak a földre.
34. Az erdőnek* fáját vágja szekercével,
s még a Libánon is balta által dől le!

A Messiás és a messiási kor boldogsága.

XI. fejezet.

1. Vesszőszál származik Isai törzséből,
s virágszál fakad fel annak gyökeréből.
2. Megnyugoszik rajta a Jahvehnek lelke:
bölcseiségnek és az értelemnek lelke,
a tanácsnak és a hatalomnak lelke,
Jahveh-ismeretnek s félelemnek lelke.
3. Gyönyörúsége lesz Jahveh félelmében,
s nem szeme látása szerint ítélkezik,
sem füle hallása szerint bíraskodik,
4. hanem igazságban itéli a gyengét,
s igazságot tészén a föld szegényinek;
megveri a földet szája vesszejével
s a gonoszt kiirtja ajkának lehével.
5. Az igazság lészen öve derekának,
és a hűség lészen öve vékonyának.
6. És *együtt* lakozik farkas a báránnyal,
s párdúc és gödölye együtt heverésznek,
borjú és oroszlán együtt *legelésnek*,
és egy kicsiny gyermek ügyel fel rájuk.

7. Tehén és a medve együtt legelésznek,
és az ő fiaik együtt heverésznek,
és szalmával él *majd* még az oroszlán is.
Vipera lyukánál csecsszopó játszogát,
és a basiliskus rejtekhelye felett
csecstől elválasztott terjenget majd kezét!

8—16.* — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

XII. Fejezet.

1—6.* — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Hamar István.

Adatok a muraközi reformáció történetéhez.

— Művelődéstörténeti vázlat. —

(Második közlemény.)

A két Mallekóczy Miklós.

Néhány sort kell szentelnünk még a két *Mallekóczy* Miklós báró emlékének is, akikről — sajnos! — csak keveset tudunk, de akik közül az apa, mint (Zrínyi György kor- és dolgozó-társa) hathatósan közremunkált abban, hogy Luther eszméi minél szélesebb talajt termékenyítsenek meg s minél több hívet tömörítsenek össze a protestantizmus gondolatának új világnézetet átfogó közösségében.

Idősb Mallekóczy 1548-ban született. Születésének helyét azonban az utókor előtt homály fedi. Csak annyit tudunk felőle, hogy Zrínyi Györgynek „intimus consiliarius”, Károly kir. hercegnek baichavári főkapitánya volt.

A hagyomány a következőket őrizte még személyéről számunkra, monda alakjában: ¹ Mallekóczy a török harcok idején gyakran kivált egyéni vitézségével és erejével.

Egyszer Zrínyi György gróf, egy sikeres győzelem után, csáktornyai várának udvarán vitézi tornát rendezett.

A pálmát Mallekóczy nyerte el. A diadal koszorúját a vár egyik tündére: *Petróczy* Arabella nyujtotta át a győztes levetének. Másnap az egész vidám társaság kirándult a Szentmárton mellett fekvő *gradescsáki* várba. Ki lovon, ki meg tengelyen.

A szépséges *Petróczy* Arabella hintón kocsikázott ki. Mellette a daliás, nyalka Mallekóczy táncoltatta bogárfekete kancáját. A szép szül ifjú kissé jobban bele talált tekinteni Arabella fagyalbarna szemébe. A mulatság azzal fejeződött be, hogy Mallekóczy elgyűrűzte a gyönyörűséges hajadont, akit azonban *Gyulaffy* János is titkos sóhajtasokkal kísérgetett magános, mámoros órákban.

Mínthogy Mallekóczy vagyontalan ifjú volt, Zrínyi megszánta és nászajándékol azt a regényes véghelyet ajánlotta fel

¹ A Muraköz c. lapnak 1887. évi 26. számából.

a mátkapárnak, amelyben éppen most pecsételték meg szerelmüket két karikagyűrűvel. Kikötötte azonban, hogy a hozzátartozó ingatlant erőpróbával kell kiérdemelnie. Akkora területet mondhat Mallekóczy a magáénak, amilyen messzire el tudja vetni gerezdes buzogányát a gradescsáki vár fokáról. A fiatal vőlegény nekigyürkőzött s oly messzire dobta a buzogányt, hogy a távoli Mura partján találtak csak rá. Zrinyi azonnal odalovagolt s lobogóval jelölte meg az új mesgyét. A *volt* házigazda ragyogó arccal adta át az új birtokosnak a szerzett ingatlant, de még ráadással is megtoldotta: kiegészítette a területet annyival, amennyit gyors lován egy negyedóra alatt be tudott járni. Így lón Mallekóczy br. Gradescsák ura.

Gyulaffy ebbe a veszteségbe nem tudott egykönnyen bele-törődni. Ismervén az öreg Petróczynak a róm. katolikus valláshoz való törhetetlen ragaszkodását, azt kérdezte tőle, hogy miképen adhatja leányát olyan megrögzött protestáns-hoz, mint amilyen Mallekóczy. Miután pedig a vetélytárs a gyújtóbombát így beigazította: ellillant, nehogy a robbanás őt is eltemesse. A fanatikus öreg éktelen haragra gerjed. Mallekóczyt a leány nevében kikoszarazza, majd pedig a nagy patália után hazafele igyekeznek.

A megszegyenített s legszentebb ábrándjaitól megfosztott Bellának azonban csak emlékét viheti magával, mert a szép mátká — elkeseredésében — a vár fokáról a mélységbe ugrik, ahol szörnyet hal. Mallekóczy ettől kezdve melankóliába merül. A várat földig leromboltatja s helyére felépíti „Tündérlak“ (Lapsina) falait.

Itt morzsolta le öregségének napjait s itt enyelgett képzelete tündérszép Bellájának emlékével... Mallekóczyt Mura-szentmártonban temették el 1603 február hó 10-én.

Barátai értékes sirtáblával örökítették meg nevét s alakját. A sirtáblán életnagyságú dombornü látható. Az alak a XVI. században divatos páncélruhát viseli. A fő fedetlen. Állat dús körszakáll borítja. Jobbjában buzogány van, balkeze hatalmas görbe fringia markolatát szorongatja.

A körirat latinnelví s így hangzik:

„Hic jacet Generosus Dominus Nicolaus Mallekóczy, Serenissimi Archi-ducis Caroli Supremus Capitaneus in Baychavár et, spectabilis ac Magnifici Domini Georgii Comitis à Zrinio Consiliarius intimus, qui obiit in Domino 1603. 10. Februarii, aetatis suae vero 55.“

Ennyit mentett meg számunkra a fukar szürke krónika az *öregebbik* Mallekóczyról.

A feljegyzett mondából azt lehetne következtetni, hogy

nőtlenségben vásította el életét, — a hagyomány azonban fiát és utódait is emlegeti; fia szintén Miklós nevet viselt.¹

Ifjabb Mallekóczy Miklós életéről is kevés adatunk van. Tudjuk, hogy Stubica és Susjedgrad ura volt s hogy Muraközben nagybirtokosként szerepelt. Hitéhez „megátalkodottan“ ragaszkodott s ezért sokat zaklatták. Zrinyi Györgynek seregében tiszti rangot viselt. Férje volt Zrinyi Miklós özvegyének, e Széchy-ivadéknak. (1595 körül született.)

Mint hogy hitétől elszakadni nem akart, a zágrábi püspök (1635-ben) figyelmeztette a horvát törvényre, mely szerint ha át nem tér, javait elkobozzák.

Erre Mallekóczy azt felelte, hogy ő Horvát- és Magyarországra szabad nemese és bárója,² aki azt tesz, amit akar s úgy rendelkezik vagyonával, ahogyan akar. Ha pedig szűk lesz neki a horvát Macedónia, a magyar föld mindig jó otthont nyújt majd neki. Később Vinkovich püspök írt neki.

Ez a levél olyan írott emlék, mely tanubizonyossága annak, hogy Vinkovich Benedek zágrábi püspök őt tartotta e mozgalom lelkének s arra számított, hogy — ha őt elveitől eltántoríthatja — akkor egész Muraköz szakít vallási nézeteivel.

Vinkovich püspök levelében a lutheránus vallás ellen több észokot sorakoztat fel, hogy őt hitében megingassa. Levele azért is felette érdekes, mert ez az *egyetlen* eddig talált olyan írásbeli bizonyítékunk, amely a szlovén táborba folyó vitákra némileg fényt derít.

A többi a tüzzel-vassal hadakozó ellenreformáció megsemmisítette.

Szlovén nyelven fogalmazott levele (1641) hű fordításban így hangzik:

„Igen tisztelt Nemes Barátom-uram!

Üdvözetemet az Úrban! Ajánlom szolgálataimat!

Méltóságod tudja, hogy az Úristen mind az ó-, mind az újtestamentomban püspököket és más lelkipásztorokat rendele, részint az ő dicsőítése és udvarlása végett, részint pedig népének tanítása céljából, s végül azért is, hogy népét az üdvösség igaz útjára tereljék.

¹ Bedekovich azt írja róla: „Lutheri secta involutus, haeredibus suis non nisi perpetuam amentiam et ultimam paupertatem, ac tandem totius familiae in quarta generatione causavit extinctionem. Quis non doleat? et illacrimetur?“

² A Mallekóczyak 1614 óta bárói rangot viseltek. Rokonságban voltak az Erdődyekkel, Bukovácskiakkal, a Zichy- és Istvánffy-családdal, tehát csupa protestáns familiával. A XVIII. században magyuk szakadt.

Így aztán ők a mennyországba, vagyis az örökéletbe juthatnak. Azoknak a lelkipásztoroknak, akik nyájuk lelkére és népük üdvösségére szorgalmatos gondot fordítanak, az Úristen igen nagy jutalmat szánt.

Azokat azonban, akik erre szorgalmatos figyelmet nem fordítanak, az Úristen mind az ó-, mind az újtestamentomban, nagy büntetéssel fenyegeti meg (grozi z kastigom).

Mintogy én, mint érdemetlen zágrábi püspök, a zágrábi püspökség fenhatósága alá tartozó nemes és nemnemes népeknek lelkipásztorja is vagyok, ők pedig az én juhaim (örködvén lelki juhaim felett): köteles vagyok arra ügyelni, hogy valamelyikük el ne tévelyedjék; ha pedig egyikük-másikuk mégis eltévedne, köteles vagyok azt megkeresni és Krisztus aklába terelni, nehogy veszendőbe menjen s nehogy én vesztéért Krisztus Urunk előtt kénytelen legyek rettenetes módon számot adni.

Sokaktól hallám, hogy Méltóságod lelki juhaim aklából kivált, vagyis Krisztus híveit elhagyta és eltévelyedett. Mert tévedt ember az, aki *Luther Márton*t (Lutor Martona) vagy *Kálvin Jánost* (Calvinus Janusa) követi, akik megtántorodásuk miatt mindketten elvesztek.

E megtévelyedéssel Méltóságod az anyaszentegyházat és a katolikus vallást elhagyta, mely nélkül pedig senki sem üdvözülhet, amint ezt Szent Ágoston is mondja Péter diakonushoz könyve 3. részének 37. fejezetében: „Erősen higgy és sohase kételkedjél abban, hogy a katolikus egyházon *kívül* keresztelt teremtett lélek az örökéletnek részese nem lehet, ha csak kimúlása előtt abba vissza nem tér és a katolikus szentegyház tagjai közé be nem iktatódik“ stb.

Kevéssel ezután pedig azt mondja ugyanó: „Tartsd erősen eszedben és sohase kétségeskedjél abban, hogy az összes pogányok, zsidók, eretnekek és schismaticusok — akik földi életüket a katolikus egyházon *kívül* fejezik be — az örök tűzre kerülnek, mely pedig a sátnak és az ő angyaltestvéreinek készítették.“

Mintogy Méltóságod a zágrábi püspökség (fenhatósága) alatt van s így mindaddig az én lelki juhaim közé kell tartoznia, amíg Méltóságod a zágrábi püspökség területén lakozik: ennél fogva köteles vagyok — lelkipásztori tisztem szerint — Önt a tévedéstől megóvni, nehogy (amitől az Úristen mentsen!) az Úr Jézus előtt emiatt rettenetes számot kelljen adnom, ezért kötelességem Méltóságodat a katolikus anyaszentegyházba (melyen *kívül* üdvözülni nem lehet) visszavezetni, annak az Úr Jézusnak akaratával és segédelmével, aki nélkül tenni semmit se lehet, aki a legfőbb püspök s aki az összes lelki-

juhoknak, vagyis hívőknek pásztora. — Hívei pedig csak azok, akik aklában vannak, vagyis akik az anyaszentegyház kebelében és így a katolikus vallásban élnek, ahol Krisztus szent parancsait követik (már t. i. amennyire az embernek — az isteni malaszt segedelmével — ez módjában van) s ott meg is maradnak haláluk órájáig s ott üdvözülni kívánnak, amiképpen ezt Krisztus Urunk tanítja, mondván: „*Valaki pedig abban kitart holtáig, üdvösséget nyer*“ (Máté 10).

Azért tehát (hogy Méltóságodat Krisztus igazi juhának lehessen mondani s egyben Krisztus igazi hívei közé lehessen számítani) szerető atyai figyelmeztetéssel intem, hogy azt a téves hitet (akár Luther Mártonét, akár pedig Kálvinus Jánosét), amelyet követ, hagyja el s térjen vissza Krisztus aklába, vagyis az anyaszentegyházba és a katolikus vallást vegye fel s maradjon meg abban élete végezetéig — ha üdvözülni óhajt.

Ha elmulasztja ezt megtenni, akkor Szent-Ágoston fent idézett szavai szerint üdvösségben nem részesülhet. Figyelmeztetem tehát Méltóságodat, tegye meg ezt a maga jószántából, mert ha önként meg nem teszi: én kegyelmedet — Krisztus Urunknak e parancsa szerint: „*Szorítsd őt a belépésre, hogy hajlok megtegyék!*“ (Lukács 44) — az anyaszentegyház és a nemes Szlovénország (Zlovenzkogha Orzaga) cikkelyeivel leszek kénytelen lelkipásztori vesszőmmel erre kényszeríteni.

Mióta az igaz katolikus hit, mint a Szentlélekadta isteni ajándok megvan, ahogyan ezt Szent-Pál a korintusiakhoz írott első levelében bizonyítja: „*Ajándékozz meg, Úristen, bennünket necsak jóegészséggel és örömmel, hanem az igaz katolikus hittel is, mert ennél nemesebb és haszonhajtóbb ajándok széles e világon nincsen*“, — s miként ezt, az apostolok szavait idézve (I. beszéd 10. rész) Szent-Ágoston is mondja: „*Bizony mondom, nincsen nagyobb gazdagság, nincs nagyobb kincs, nincsen nagyobb tisztesség és semmi se fontosabb s értékesebb a földkerekségen a katolikus vallásnál, mely a bűnbeesettet megmenti, a világtalant látóvá teszi, a gyöngét megkereszteli, a hívőt igazolja, a bűne-bánót megigazulásra vezet, az igazat gyarapítja, a mártírt megkoszorúzza, az özvegyet szűzies szeméremre szoktatja, a papot megszenteli s a mennyei életre előkészíti s a szent angyalokkal egyesíti*“: ezért kérje az Úristent, ajándékozza meg kegyelmedet *ilyen* hittel és ő meg is fogja ajándékozni, amint ő ezt már megígérte, illetékesen oktatván bennünket: „*Kérjétek és megadatik néktek, keressetek és találtok, zörgetek és megnyitják néktek. Mert minden, aki kér: kap; aki keres: talál; aki zörget: annak megnyílik (az ajtó)*.“ (Lukács 11.)

Amióta Méltóságod megtévelyedett, vajjon bizott-e Luther Mártonban (aki barát volt) vagy Kálvinus Jánosban (aki plebános volt) s kétségeskedett-e a katolikus hitben?

Hogy kegyelmed kétségeitől megszabaduljon, hajlandó vagyok Önhöz — szentírással fölfegyverkezett — tudós és jámbor papokat küldeni, hogy azok kegyelmedet, az Úr segédelmével, kétségeitől megszabadítsák, . . . ha ugyan hinni akar nekik . . . Ezzel maradok.

Tartsa meg az Úristen Méltóságodat friss egészségben és vidámságban sokáig és vezesse az igaz katolikus hitre (mely nélkül üdvösség nem nyerhető) és abban holtáiglan erősítse is meg.

Nemes Uraságodnak köteles szolgája és Krisztusban atyja:

Zágráb, 1641.

Vinkovich Benedek
(püspök).

A protestáns irodalom és a sajtó.

Sem a Dráván túl, sem pedig a Muraközben folyó reformációval kapcsolatban nem beszélhetünk olyan nagyméretű és olyan emelkedett stílusú irodalomról, mint a milyent a Dráván *innen* fejlesztett ki a hitélet terén feltűnt izzó vitatkozás, ellentétes világnézetek összecsapása, képzett elmék komoly mérközése.

Hiába keresünk ott egy Pázmányt, egy Alvinczyt, egy Sztárait, Káldyt vagy Dévai Bíró Mátyást!

Sem olyan híres szónokokat, sem olyan tudós érvekkel fölfegyverzett debattereket, sem pedig olyan tartalmas írókat nem lelünk ott, mint nálunk. Tehát irodalmuk is sekélyesebb, felszínebb, kliszerűbb.

Ami a magyaroknál láng, az ott csak füst; ami nálunk eleven erő, az ott csak erőlködés; ami itt felkészültség, az ott csak — utánzás.

De, ha a muraközi hittérítők híjával voltak nagy vezérszellemnek, világító fáklyának: érzékeny hiányát érezték a fény-szóró sajtónak is.

Irtózatosan megnehezítette a szlovének és horvátok reformáló törekvéseinek eredményességet és kicsikart győzelmének maradandóságát az a körülmény, hogy ezidőtájt sem Horvátországban, sem pedig a Dráva-Mura közén nyomtatóműhely egyáltalában nem volt. A zenggi sajtó 1508-ban, a zágrábi pedig 1527-ben szűnt meg.

A horvát és muraközi protestánsok Ungnád br. közvetítésével Urachban (Württemberg) keresték a kérdés megoldását, a krajnai szlovének pedig Laibachban.

1564-ben br. Ungnád J. elhalálozván, a laibachi nyomtatóműhely pedig szigorúbb ellenőrzés alá vettetésén, Zrinyi és társai sajtó nélkül maradtak.

A körülményeknek eme kedvezőtlen alakulása arra kényszerítette a Luther-eszméket propagáló *III. Zrinyi Györgyöt*, hogy székhelyének, Csáktornyanak szomszédságában, Nedőcén (Nedelicen) saját költségére sajtót létesítsen.¹ (Még pedig 1572 táján.)

E célra sikerült az alsólindvai *Bánffy Miklóstól* kieszközölnie, hogy *Hofhalter Rezső* nyomdászt neki átengedje. Hofhalter erre vándornyomdájával átköltözött a muraközi Nedőcére. Ez volt az első sajtó Muraközben.

Hofhalter R. az irodalomtörténetből jól ismert bécsi H. Rafaelnek volt a fia. *Hofhalter Rezső* kétévi lindvai működése után tehát megkezdte a Muraközben is tevékenységét.

Valószínű, hogy először a közszükségletnek kellett eleget tenni s ezért legelsőben is olyan szlovén protestáns könyvek megírására és nyomtatására került a sor, amelyek az új hit fényoldalait igyekeztek feltüntetni. De szükség volt bibliára, kátéra, imádságos könyvre is. *Verhovec* zágrábi püspök (Constitutiones synodales eccl. Zagrab) szerint ily könyveket *Bucsic* *Mihály* prédikátor írt, aki majd Stenjevecen (Zágráb mellett), majd pedig a muraközi Belicán volt plébános s aki tanulmányúton künn tartózkodván Németországban, megkedvelte Luther vallási nézeteit s később maga is protestáns és ez elvek hirdetője lön.

Érdekes, hogy két atyjafia, György és Miklós, zágrábi kanonok volt. Bár *Bucsic* műveinek mind tűzhalál lett az osztályrésze, a hagyomány néhány könyv szerzőjének őt tartja. Így azt vélik, hogy ő írta² a: „*Novi zakon*“-t (Új-testámentom), a „*Katekizmus ili kerstianski navuk*“ (Káté, azaz keresztény tanítás) és a „*Contra realem praesentiam Corporis Christi in Eucharistiae sacramento*“ (Krisztus testének az oltári szentségben való valóságos jelenléte ellen) c. munkát.

Ami kettőt mecénásának, gr. Zrinyinek, az utóbbit azonban Miksa császárnak ajánlotta. Bučar véleménye szerint *Bucsic* a szlovén Trubarra támaszkodva írhatta meg műveit. (De ez csak feltevés, amit pozitív bizonyítékkal támogatni —

¹ Kukuljevich : Archiv I. Bučar : Povijest ref. u Medjumurju.

² Barich-Kerčelič : Collectio scriptorum ex regno Slavoniae.

minthogy az ellenreformáció a kérdéses könyveket egy szálíg megsemmisíté — nem lehet.)

A Nedőcén nyomtatott, kifejezetten vallásos irányú fenti munkákon kívül tudomásunk van arról is, hogy innét került ki Werbőczy „Hármaskönyvének“ szlovén fordítása is, amelyet *Pergossich János* varazsdi jegyző Veres Balázs magyar fordításából ültetett át e címmel: „*Trojstrančni Pizmotvor*“, na *Szloujenszki* iezik obernien; stampan u *Nedelischu 1574.*“ A fordító e derék munkáját gr. Zrinyi Györgynek ezekkel a szavakkal ajánlotta: „*Velikomu i zmosnomu ghoszpodinu Juriu Zrinskomu, vekivechnemu knezu od Zrinia i Kralieue Szuetlosti na Wugherszkom orszagu, Tarnikmesteru, Tolnachniku i Capitanu.*“ (A dicsőséges és nagyságos Zrinyi Gy. úrnak, Zerin örökös urának, ő felsége, a magyar király tárnokmesterének, tolmácsának (tanácsosának) és kapitányának.)

Nyelvészeti szempontból azért is rendkívül érdekes ez a mű, hogy — magyar betűvel nyomtattatván — a mi helyesírásunkhoz igazodik.

Z. Györgynek dedikálta különben Bonfini is „*Ungarische Chronica*“ c. munkáját.

Kulesár György, lindvai lelkész szénior, híres hitészónok (1574) „*Az ördögnek a poenitentiatartó Bűnössel való veteke-dése*“ és „*A halálra való készület*“, (nyomt. 1578) c. műveit szintén gr. Zrinyi Györgynek ajánlotta. Az előbbi munka 9. oldalán megemlíti, hogy Zrinyi Keresztély (élt 1551—1573-ig) és V. Zrinyi Miklós (1559—1605) — akik Zrinyi György testvérei voltak — szintén a protestáns hitet követték.

Karnarutich Barnabás (1584) raguzai költő is neki dedikálja „*Vazetje Sigheta grada*“ c. munkáját. E körülménynek az ad érdekes mellékízt, hogy e hősköltemény alapeszméje az a gondolat, hogy Isten azért bünteti Sziget hősében a kereszténység bajnokát, mert a magyar birodalomban a protestáns gondolat fészket vert s a róm. katolikus hittel szembehelyezkedett.

Ezért mondja Zrinyi Miklós, a mártirhalálra készülvén:

„Istent nem szeretik, a templom nem ékes,
Szentet nem tisztelnek, a bünt meg nem gyónják,
Isten parancsait senki meg nem tartja;
Isten szolgálait a templomból kiűzik . . .

Hogyha ez az ország nem tér meg Istenhez,
Végzete betelik; jön már a pogány had“.¹

¹ Gaj V.: *Vazetje Sigeta grada*. 1866.

Ismeretes körülmény, hogy a költő Zrinyi M. — Karnarutich B. e költeményének hatása alatt fogott hozzá halhatatlan époszának megírásához. Alapeszméjük is igen közel esik egymáshoz.

A horvát és muraközi szlovén népnek egyetlen sajtója tehát Nedőcén volt egy ideig.

Jellemző, annak a kornak felfogására és hangulatára, hogy a róm. katolikus papság minden tőle telhető eszközzel törekedett megakadályozni egy-egy sajtónak Horvát (Szlavon)-országban való felállítását, mert a reformáció gyors terjedésének egyik emeltyűjét éppen a nyomdában látta. (Aminthogy úgy is volt!) Marián zenggi püspök még a horvát glagolitaírás (1654) fölelevenítése ellen is hathatósan tiltakozott, mert — katolikus szempontból — ezt is veszedelmesnek tartotta.

A nedőcei sajtó nem volt hosszú életű. 1586-ban már megszűnik és Varazsdra költözik át, míg Hofhalter Rezső Nagyváradra teszi át székhelyét.¹

Hofhalter szerepkörét a Laibachtól ideszakadt *Manlius* (Manlin, Manele) János veszi át, kinek vándorsajtója (1582—1602-ig) megfordul: Világoson, Kőszegen, Németújvárott, *Varazsdon*, Monyorókeréken és Sárvárt.

Varazsdra Manliust — Bučar szerint — gr. Erdődy Tamás hívta meg, kinek neje a protestáns főurnak, Ungnád Keresztélynek Anna nevű leánya volt.

Hogy a varazsdi nyomtatóműhely adott-e ki protestáns irányú sajtótermékeket, arról — adatok hiányában — pozitív tudomásunk nincsen. De, hogy katolikus munkákat *adott* ki: azt tudjuk. Innét került ki pl. *Skrynyarich* Balázsnak: „*Dè Agno Paschali explicationes Mysticae in XII. Caput Exodi*“ (1587) c. műve.

A könyv Vramec Antal varazsdi plébánosnak van ajánlva. (Két példányát a budapesti egyet. könyvtárban őrzik.)

Egy, másik innét kikerült mű *Pergossich* János jegyzőnek: „*Praefationes et epistolae Dedicatariae Desiderii Erasmi Rotterdami*“.

Melléklete volt „*Pia S. Stephani Regis Hungariae ad filium suum Emericum ducem Sclavoniae admonitio*“ (Szent-István intelmei Imre fiához, Szlavónia hercegéhez.)

Ezt kiegészíti Báthori Istvánnak a hadsereghez intézett „*Adhortatio*“-ja.

(Nyomatott Varazsdon 1587-ben, Manlius János nyomtatóműhelyében.)

¹ Kukuljevich I.: Kroatische Revue, 1882.

Szent-Istvánnak fiához címzett intése a magyar irodalom legrégibb latin nyelvű emléke. Annál érdekesebb, hogy ez a *varazsdi* nyomda révén vált közismertté (nyilván ismételt kiadásban.)

Manlius nem sok időt tölt el életéből Varazsdon. 1588-ban már Németújvárra költözik, majd Erdődy Monyorókerékre helyezi át vándorsajtóját.

Ballogi Aladár közli, hogy a XVI. században Magyar- és Horvátország 28 nyomdával dicsekedhetett, ezek közül azonban a mostohán mérő végzet Horvátországnak csak egyet szánt; azt is csak 1—2 esztendőre.

... Amint az eddig összecsomózott adatok igazolják, a Muraközben épp oly kevéssé lehet igazi protestáns irodalmi életről beszélni, mint akár a Dráván túli részeken. Itt csak néhány lelkes reformátornak erőszakolt, de meglehetősen elnagyolt vagy meddő fáradozásairól adhat számot a kultúrtörténet száraz tollú, adatgyűjtő krónikása.

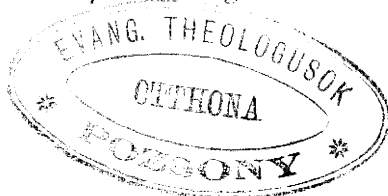
Ama protestáns könyvek száma, amelyeket Ungnád J. fia: Keresztély Varazsdon és vidékén kiosztásra megrendelt: nem lehetett éppen számottevő. *Khlombner Máté* azt írja 1651-ben Laibachból, hogy Ungnád K. számára 100 példány protestáns (horvát)-szlovén könyvet indított el. (Kostrenčič: Beiträge).

Fröhlich Sebestyén bécsi könyvkereskedő pedig ugyanőneki 110 cirill-betűs kátét, 25 szerb ábécés könyvet és 25 glagolita-betűs ábécés könyvet küldött eladás végett. (Bučar: idézett műve.)

*

Bucsich protestáns szellemű könyveivel szemben érezte a katolikus papság, hogy védekeznie kellene s hogy azok ellensúlyozására mindent el kell követnie. 1577 március 8-án a zágrábi zsinat az erélyes kezű *Draskovich György* (1563—78) püspök elnöklésével elhatározta, hogy horvát és szlovén nyelvű egyházi műveket ad ki népszerű szöveggel. Elsőnek tervezték a „*Povjest sv. otaca*” (A szent Atyák tört.) c. könyv kiadását. De ez a vállalkozás nem öltött testet. 1651-ben *Petretich Péter* püspök iratott egy „*Katholikus katekizmust*”, amelyhez énekes füzetet is csatolt, hogy a templomból kiszorítsa az ott elhatalmasodott lutheránus egyházi énekeket.

Ugyancsak *Petretich* püspök fordíttatja le Káldy György bibliáját „*Szveti evangeliumi*” címén (horvát)-szlovén nyelvre „iz diachkoga i vugerszkoga teksztusha, ... zato poken dob pred tem toga ne bilo videti vu nashem *Szlovenszkem Orszagu, Szlovenszkem* jezikom dosztojno shtampanih Evangeliomov.”

(Magyarul: Diák és magyar szövegből, mert eddig a mi Szlovénországunkban nem lehetett látni szlovén nyelven megfelelően nyomtatott Evangéliumot.)

Ezzel aztán a katolikus klérus reformációellenes irodalmi tevékenysége körülbelül ki is merült.

A protestántizmus sorsa IV. Zrinyi György és nejének idejében.

Az 1603-ban elhunyt III. Zrinyi György két fiút és három leányt hagyott árván. Egyik fiának (III.) György, a másiknak pedig Miklós volt a neve.

(Leányai közül Borbálát Forgách Zsigmond gr., Erzsébetet Erdődy György gr., Zsuzsánnát pedig Nádasdy Miklós gróf vette nőül.)

Zrinyi Miklós ifjan vált meg gyöngye életétől, 1625-ben.

A gazdag örökség gondja és öröme a vitéz Györgyre maradt. György ugyan atyja szellemében nevelkedik s még 1619-ben büntetéssel fenyegeti azt a jobbját, aki a Csáktornya-melléki Szent-Ionaegyházban misét akar hallgatni,¹ de később mindjobban enged konzervatív hajlandóságából a Draskovich bánok alatt (1605) megindult erélyes ellenreformáció hatására.

A horvátok csakhamar törvényt hoznak, amely a katolikus hitvalláson kívül egyetlen más törvényes vallást sem ismer el s tür meg Horvátország területén.

Már az egyik zágrábi püspök is mindent elkövet, hogy Muraköz urát a protestáns világnézettől eltérítse; de ami neki még nem sikerül, azt Babich János csáktornyai perjel győzelmesen fejezi be, megnyervén Zrinyit a róm. katolikus vallás hívének (1623). Erre a szentilonai kolostor pálos-szerzetesei ismét elfoglalják régi székhelyüket, hogy megszakított munkásságukat folytassák. (Bedekovich: Natale Solum stb.)

Az 1623. év április havának 13. napján György ünnepeles szertartás keretében nyilvános esküvel megpecsételt fogadalmat tesz a kolostor öregfalu szentegyházában, hogy Luther vallási elveit megtagadja s hogy alattvalóit minden erejével visszatéríti a katolikus hitre. És szavának áll.

Fogadalmát teljesíti.

Elkezdi tehát kitessékelní ingatlanairól a protestáns lelkészeket, templomaikat bezáratja, harangjaikat elkoboztatja; a hívők sorait pedig erőszakos térítéssel gyérinteti.

Még rokonaira is befolyást tud gyakorolni, csak feleségével, szül. Zichy Erzsébet grófnővel nem boldogul sokáig.

¹ Katona J.: Historia Critica regum Hungariae.

Tevékenységében hathatósan gyámolítja Domitrovich Péter (1611—1628) zágrábi püspök, a költő-bán egyik nevelő-atyja, aki 12 pálosrendi papot bocsájt rendelkezésére, akikkel a megüresedett plébániákat betölti. György a katolikus híveknek néhol új templomot állít, másutt meg kitataroztatja számukra az elpusztult, elhagyatott régieket.

1637—1661-ig a következő muraközi lutheránus gyülekezetek szüntek meg: a *stridói*, a *szobotcai* (kisszabadkai), a *szebnicei*, a *muraszterdamhelyi*, a *perlaki*, *tüskeszentgyörgyi*, *tur-niscsei*, *szentmihályi*, *nedőcei*, *vinicai*, *szentmártoni*, *belicai*, *szentmáriai* és *szentvidi*.¹

György halála után se lehet azonban teljesen kitépni Muraköz minden protestánsának szívéből a megújított hit gyökereit.

Minthogy az özvegy is jóideig hódolt még ősei hitének, gyermekeit is Luther szellemében nevelte.

II. Ferdinánd király figyelmezteti az esztergomi érseket, hogy a Zrinyiek muraközi fekvőségein most is akadnak eretnekek. Sőt egyes helyeken lelkipásztort is tartanak.

Egy másik levelében ismét sürgeti Zrinyiné egyik lelkészének eltávolítását, egyúttal azt követeli, hogy az özvegy gyermekeinek nevelését jezsuitákra kell bízni. (Losert: Akten und Korrespondenzen unter Ferd.)

1646-ban végre Szelegovich Mátyás perjelhelyettes áttérti Zrinyi özvegyét.

Most már egész Muraköz elveszett a reformáció számára. Még csak *Légrád*, e dicsőséges, fényes múltú véghely dacolt az ellenmozgalommal megalkuvás nélkül. Se meg nem hajolt, se meg nem tört...

Légrád és a reformáció.

Amíg az eddig említett egyházközségekben a lutheri gondolat az ellenakció szünetelése esetén néha igazán ötlet-szerűen, üldözött fészkeből föl-fölrezzentett madár módjára tudott csak kissé megpihenni, addig a Muraköz délkeleti csücskébe rekesztett s a Dráva kirekesztő mozdulata után a Dráván túlra szorult Légrád szakadatlanul, majdnem napjainkig volt tápláló kaptára az innét kirajzó, de vissza-visszatérő vallási eszméknek.

A hitújító törekvés 1547-ben hatolhatott be a Muraközbe, miután a szigetvári Leonidász 1546-ban birtokába jutott a Mura-Dráva közének.

¹ Payr S.: Egyháztört. emlékek.

Lehet, hogy a nagynevű törökverő Zrinyi maga már *előbb* lelkébe zárta az új mozgalom táplálta világnézetet; lehet azonban, hogy csak az *után*, miután második nejét oltárhoz vezette, akiről tudjuk — mint már hangsúlyoztuk is —, hogy protestáns volt.

Nem bizonyítható kegyelet- vagy tradíció-megpecsételte adatokkal, hogy Légrádon, e véghelyen, ő vagy György nevű fia gyökerezett-e meg elsőnek a protestáns hitet. Nem lehetetlen, hogy e protestáns szellemben nevelt hősök már mint *átért* lutheránusok kerültek Somogyból Légrádra.

Nem merjük tehát azt állítani, hogy a reformáció csíráit *Sztárai Mihály* vetette itt el. De valószínűnek látszik, hogy Luther lobogója alá itt egy *Bálint* nevű pap toborozott hívőket, aki — Thúry Etele szerint — Szigetvárott is járt. De az se kizárt feltevés, hogy a térítést *Szeremlyéni Mihály* végezte (vagy kezdte), aki 1544 táján Kanizsa vidékén is hasonló célt szolgált.

Akár Somogyban tértek át, akár pedig Légrádon az ide-rendelt katonák, bizonyos, hogy Szigetvár vidékén élt családok nevével Légrádon ma is találkozunk.

E sorok írója „*Légrád története*“ című monográfiájában kifejtette már, hogy a Nemzeti Múzeumban őrzött s 1550-ből való Jankovits-féle gyűjtemény több olyan magyar katona nevével tartalmazza, aki 1548-ban Szigetvár hősei közé tartozott s akik közül későbbben több Légrádra került. Légrád korábbi és későbbi lakói között ugyanis ilyen nevekre bukkanunk: *Pápai, Sejer, Gerendai, Csorba, Novák, Somogyi, Szokoly, Poklostai, Gadányi* stb. Ugyanezekkel találkozunk a fent érintett 1550-ik évi jegyzékben is.

(*Poklostó* és *Gadány* község Szigetvár tőzsomszédságában volt, amíg az erőszakos ottomán hatalom pusztításának áldozatául nem esett.)

„*A légrádi tájnyelv*“ c. értekezésben pedig bebizonyítottam, hogy a Szigetvár vidéki idioma a légrádival nagyrészen azonos.

Ebből a két feltűnő jelenségből tehát az következik, hogy Légrád helyőrségét a vár ura somogyi vitézekkel egészítette ki, amit annál könnyebben tehetett, mert Szigetvár és Csurgó is az ő birtoka volt.

Somogyi katonaanyagra pedig azért volt a Muraközben szüksége, mert a szlovén hatást ellensúlyozni akarta; mert a somogyi ember horvátul is értett s így a kétféle nyelv a harkéri együttműködés elé akadályt nem gördített; mert a zágrábi papságnak, amelyet testvére megületése miatt gyűlölt, protes-

táns hívők betelepítésével borsot akart az orra alá törni s végül, mert a magyar katona összehasonlíthatatlanul vitézebb volt akkor is, mint általában a szláv fajta.

Amint látjuk, Zrínyinek éppen elég oka volt arra, hogy Muraközt és Légrád várát protestáns magyarsággal töltsék meg.

1570-ig nem hallunk arról, hogy a protestánsok Légrádon aktív szerephez jutottak volna.

Úgy látszik azonban, hogy a reformációt Zrínyi György csakhamar jól megszervezi, mert — Bedekovich szerint — hitsorsosai 1571-ben már agresszív lépnek fel s lerombolják a légrádi és perlaki katolikusok templomát.

Ezután jóideig megint nincs adatunk arra nézve, hogy a légrádi lutheránus gyülekezet mit művelt, hogyan fejlődött, gyarapodott vagy gyengült-e.

Az 1595-ben kelt s a „Meszléni Concordiá“-ról szóló jegyzőkönyvet¹ 1620-ban *Serény György* légrádi lutheránus prédikátor is aláírta. De aláírták azt később mások is. Így 1632-ben *Kálmántsei Basilius*. 1639-ben *Godi Imre*.

A légrádi lutheránus eklézsiáról *Kanizsai Pálfi János* pápai lelkész, *Pathai István* szuperintendenshez intézett levelében 1632-ben így emlékezik meg: „In insula Muraköziana sicut ubi quitarii, unam nempe *Legradiensem* ecclesiam hactenus possedimus.“ Majd meg így folytatja: „A Muraközben, valamint a *lutheránusoknak Légrádon*, úgy nekünk, *reformátusoknak Turnicsén* volt egyházunk, de ezt lelkészének halála után az én úrnöm vette oltalmába s ő maga volt előmozdítója, hogy *Turnicsét lutheránus pap* foglalta el; így (1632-ben) az *egész Mura-sziget a pápisták és lutheránusok* kezébe jutott.“² Bedekovich adatai szerint 1646-ban csak Légrádon van protestáns lelkész: „in quo tamquam nido subsistunt pauci.“ Majd pedig így sóhajt fel: „Faxint Superi, ut et haec paucitas in nullitatem redigatur, Fides autem Catholica pro augmento gloriae Dei et Patriae emolumento augmentetur.“

Ugyanebben az esztendőben a légrádi sereg is képviselteti magát a bükki zsinaton. (Ami azt bizonyítja, hogy a várórség zöme lutheránus volt.) A megbízottak a jegyzőkönyvet így írják alá: „Legati *exercitus praesidii Legradiensis* et Ben. Semtei.“

1656-ban *Johannes Légrádi* prédikátor fungál Légrádon, aki ebben az évben a pápai gyűlésen is részt vesz.

1659-ben a légrádiakkal kapcsolatban, a pozsonyi diétán a költő *Zrínyi Miklósnak* feltétlen és szigorú liberalizmusát

¹ Payr S.: Egyháztört. emlékek.

² Tóth F.: Tüladunai ref. püspökök élete, 1808.

jellemző eset történik. A gyűlésen parázslik a vallási gyűlölködés. A katolikusok forronganak. Többen szemrehányással illetik Zrinyit, hogy légrádi birtokán lutheránus helyőrséget tart s hogy ő, mint Pázmány neveltje, át nem téríti őket. Erre a legjámorabb magyar katolikus költő a következőket vágja oda a vádaskodóknak: „Az evangélikusok üldözése rossz, igen rossz dolog, uraim! Szabad legyen kinek mit itélni. De bezzeg az én elmém szerint... azt mondom: igaz pápista ember vagyok, vallásomban való állhatatosságomban is egyitek se halad felül. *De micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, hogy én példának okáért légrádi evangélikus vitézeimet és ott való praesidiáriusimat helyükből kiűzzem? Bizony, akiket ismernek pápista (szlovén, horvát) katonákat, tiz törökre se mennek kimenni velük. De, ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklései közt, valamikor (valahányszor) csak harcra megyek, soha nyereség (győzelem) nélkül meg nem térek.*“¹ — Erre az önérzetes kijelentésre a vád elcsitult.

1661-ben *Musay Gergely* püspök regesztrumában azt írja, hogy *Deselwitz István légrádi* lelkész szeniorátusa alá tartozik a: légrádi, surdi, zákányi stb. eklézsia.

A lutheránus papokat természetesen a hadiszolgálatban se nélkülözheti a hadvezetőség, mint a hitélet ápolóit, betegek vigasztalóit, rohamra indulók tüzelőit.

Vitnyédy István, a Zrinyiek fiskálisa, 1664 április 3-án, Zrinyiújvár megostromlását megelőzően lehivatja Kőszegről *Fekete István* evangélikus papot, hogy mint tábori lelkész tartózkodjék az ostrom idején a várban és „tsináljon egy obsidióra való szép imádságot“. 1665-ben *Fekete István* kőszegi lelkész *Deselwitz István* légrádi esperest ajánlja püspöknek s rá is szavaz.

Az 1675. esztendő örömhírrrel köszönt a légrádi anyaegyházra.

Kardos Pál körnöci prédikátor ugyanis 1675 február hó 11-én arról értesíti nemes *Fejes István* vicekapitányt és *Chepeli György* „urat“, hogy Lipót király megengedte az evangélikusoknak, hogy a véghelyeken szabad vallásgyakorlatot folytathassanak: „quod rex clementissimus noster confinariis dominis priores status et observationis evangelicae eiusque praedicationibus et exercitiis ac praedantium repositionem et instructionem admisisset, mandatum dando ad dominos archiepiscopos, capitaneos etc., ut in futurum non saltem non im-

¹ Payr S.: Egyháztört. emlékek.

pediant illos, verum etiam *sub amissione bonorum* illos protegant, defendant et ubique in pace permaneant et concionentur“.

Az ezután való évtizedekben a légrádi gyülekezet is egyre többször s egyre nyomasztóbban érzí az ellenakció türelmetlen erejét s minden ellenállást megörlő szívós tombolását.

Az egyház hajója többször vetődik zátonyra. De néha rájuk is lesüt a kimélet, kegyelem és igazság napja.

A XVII. században több ízben tör ki villongás a légrádi katolikusok és lutheránusok közt.

Igy 1677 február 26-án, amikor az evangélikusok új prédikátort hoztak maguknak Iharos-Berényből, a fanatizált tömeg a katolikus templomba rontott, azt feldúlta s tornyából három harangot elidegenített.

Borkovich M. zágrábi püspök már 1671-ben is sürgeti Lipótnál a Légrádon fungáló „*utolsó muraközi*“ lelkésznek eltávolítását, aki „*nefandae Luteranae haeresis praedicans in praesidio Legradiensi*“ s aki „*cum gravi damno salutis animarum*“ van s kéri a királyt, hogy Chayserstain János várkapitány (vigiliarum praefectus) útján távolíttassa el őt. (Lopasich: Prilozi za pvoj. prot.)

A légrádi protestáns helyőrségnek különben e tájt temploma, papja, iskolamestere is van.

1677-ben *Pekvarich Balázs* légrádi plébános beszámol Borkovich Márton zágrábi püspöknek a helyzetről. Egyben vádat emel *Darabos* várkapitány ellen, mert félrevezette, azt állítván neki, hogy a helyőrségben lutheránus egyáltalán nincs, holott ő (a plébános) megállapította, hogy igenis van, mert ő azt is kifürkészte, hogy a hívek részint *Kovács János* gazda lakásán, részint pedig más három helyütt végzik egyházi funkcióikat. Míg a gyülekezet azelőtt csak pitymallatkor tartott istenitiszteletet, addig újabban már fényes nappal, a délutáni időkben is. Bár *Pekvarich Darabost* felszólította, hogy ezeket az összejöveleteket tiltsa meg, a kapitány ezzel a rendelkezéssel szembehelyezkedett, azt felelvén, hogy addig nem intézkedik, amíg erre Kollonich érsektől vagy Batthyány herceg tábornoktól parancsot nem kap.

A plébános védelmet kér s követeli a lutheránusok eltávolítását. Egyben kéri, rendelje el a püspök, hogy bőjti napokon, valamint pénteken húst ne áruljanak a várban. Ez a protestánsokat csak még inkább felingerli.

A kihágások megismétlődnek s a két felekezet közötti ellentét egyre jobban kiéleződik.

A lutheránusok ezentúl még nyersebben és dacosabban lépnek fel. Hogy a plébános akadékoskodásait ellensúlyozzák,

feljelentették püspökének, hogy a temetésért és házasságkötésért nagy összegeket kér, úgyszólván, hogy a katolikusok inkább török területre menekülnek át. A plébános védekezik a vád ellenében s egyúttal egy tudós jezsuitát kíván segítségül, hogy az támogassa meddő küzdelmeiben.

Természetes, hogy a kölcsönös sérelmek orvoslását mindkét táborban követelik. Közben többször diadalmaskodik a közhatalom akarata is.

Egy, a légrádi levéltárban őrzött protokollumból megtudjuk, hogy Draskovich Miklós gróf horvát bán 1678-ban elűzött onnét egy *Karuffa* nevű lutheránus papot. Ugyanitt találjuk följegyezve, hogy a protestánsok első templomát a megdagadt Dráva hullámai romba döntötték, emiatt az istentiszteletet jóideig egy öblös hombárban kellett megtartani.

Második imaházuk pedig tűzveszedelem martaléka lőn. Ekkoriban *kálvinista* lelkész is járt hozzájuk.

Néhány esztendő múlva ismét a légrádi protestánsok kerülnek felül a nagy mérkőzésben. Ezért 1682-ben a zágrábi püspök felirattal fordul a királyhoz, amelyben kifejti, hogy a légrádi protestánsok praepotenciája immár tűrhetetlen.

Egyik bizalmasa, Stellingner Kristóf, azt a választ kapja az udvartól, hogy Légradon protestáns prédikátornak helye nincsen, mert Légrad nem tartozik ama helyek közé, amelyeken a törvény szabad vallásgyakorlatot biztosít az akatholikusoknak.

Ugyanebben az esztendőben *Vinczy Márton* plébános (Pekvarich utódja) kéri Borkovichot, hogy a papi teendőket is végző *lutheránus rektor-lévitát* onnét mozdítsa el.

Vinczynek egyébként állandóan csatákat kell vívnia a protestáns felekezetbeliekkel. A sok herce-hurca és viszálykodás 1687-ben már annyira kedvét szegi, hogy Csáktornyára akar áthurcolkodni. E szándékának végrehajtását azonban Borkovich püspök rendelkezésétől teszi függővé. Egyben jelenti, hogy az új *prédikátor állását elfoglalta*.¹

Barakonyi Adám tiszteletes uram azonban nem sok vizet zavarhat a vár falai közt, mert felsőbb rendeletre még ebben az évben távoznia kell onnét.²

Most ismét olyan egyházpolitikai irányzat kerül túlsúlyra, amely az örökös csatázásra kárhoztatott, de küzdelmeiben keményen helytálló légrádiakra megsemmisítő csapással akar lesújtani.

¹ Bučar F.: Prilozi.

² „Liber memorabilium“, Légrad.

1684-ben ugyanis egy cs. kir. bizottság jelenik meg Légrádon, amely az evangélikusok és helvéték válllását pontok szerint „rendezi“.

Vallásszabadságuk a rendezés után így fest:

„Mint hogy a községbe az *evangélikus és helvét vallást* a nemkatholikusok — ő felsége rendelkezéseinek ellenére és a Karok- és Rendeknek a soproni diétán az evangélium tanítására nézve hozott tételes törvénye ellenére — vakmerően behurcolták, a bizottság ő felsége, a király nevében a következő határozatot hozta, melyhez a gyülekezet, tanítójával együtt, alázatosan alkalmazkodni köteles:

1. Súlyos királyi büntetés terhe alatt óvakodjanak a jövőben attól, hogy ő szent felségének kifejezett engedélye nélkül e véghelyre vallásuknak valamelyik szolgáját beeresszék; tartózkodni fognak továbbá vallásuknak mindennemű nyilvános és magángyakorlásától.

2. Iskolát fentartaniok és gyűlést egybehívniok — tilos.

3. A keresztelest, esketést, avatkozást és temetést illetően a helybeli plébános rendelkezéseire kell igazodniok, akinek minden tiszteletet meg kell adniok.

4. E bizottsági határozat értelmében az összes *áriánusok* — még azok is, akik időközben az *evangélikus* vagy a *helvét* vallást karolták fel — elűzetnek, jöllehet az idő rövidsége miatt ezekről névszerint tudomást nem szerezhettünk; de így kellett rendelkezniük mégis, mert tudjuk, hogy azok zöme a császári (?) táborban van.

Ennélfogva az ő felségétől kapott legmagasabb meghagyás folytán teljes hatalommal ruházzuk fel e szempontból nemes *Nagy Györgyöt*, a muraszigeti kamarai javadalmak intézőjét (administratorem bonorum insulanorum fiscalium), mely hatalom birtokában ő maga is jogosult az áriánusokat ebből a véghelyből (ex hoc praesidio), esetleg, — a szükséghez képest — nemes *Szőke Jánosnak*, e vár vicekapitányának segédelmével eltávolítani. A jövőre nézve pedig megtiltja ilyeneknek a visszatérését is.

Együttal a helybeli katolikusok s a volt *evangélikus és helvét* vallású komoly gyülekezetekre bizzuk annak ellenőrzését, hogy ezután ilyen vagy hasonló fajtájú szekta követője e várba be ne tegye a lábát; letelepedését tiltsák meg.

Közöltetvén pedig mindezekkel ez a határozat, felhívjuk a helybeli közönséget, hogy hűségének kötelemeképen ezekhez a pontokhoz alkalmazkodják, ha csak nem akarja, hogy —

nem remélt esetben — a királyi tekintély hatalma súlyos büntetéssel sújtsa le rá.¹

Kelt a légrádi várban, 1684 július 24-én. (Meggjegyez-
zük, hogy az ariánusok ezt a rendeletet egyáltalában nem
respektálták. Kitűnik az Borkovich püspöknek 1685. évi levelé-
ből, melyben Lipóthoz folyamodik, hogy gr. Zrinyi Ádám révén
utasíttassa ki őket Légrád területéről.)

Sőt még 1688-ban is szó esik róluk, amikor is gr. Dras-
kovich Miklós akarja őket onnét kiirtani.)

1686-ban a lutheránus templomot ismét felperzseli a
felekezeti bosszú. A feltüzelt ellenpárt most a három harangot
is visszaserzi.

Most már csak elhagyott, titkos zúgokban verődhetik
össze a gyülekezet, hogy zaklatott lelkének fájalmát a hit
enyhületével csitítsa.

Berke Péter légrádi plébánosnak a fáraházán őrzött be-
jegyzéseiből az tűnik ki, hogy 1688 után több lutheránus,
kálvinista, görög kel. és izraelita áttért a róm. katolikus
hitre. Nagy része volt e siker kivívásában a *magyar* Berké-
nek, aki egyike volt a legtudósabb és leggyakorlottabb róm.
kath. egyházi szónokoknak.

1770—1782-ig 20 lutheránus és 30 zsidó tért át. *Bebők*
György, ez a nemes ember is átpártolt, szakítván *Kálvin*
eszméivel.

Az 1790. év fordulópont mind hazánk alkotmányos éle-
tében, mind pedig a protestáns vallásfelekezetek életében.

Ebben az évben mondja ki a törvény, hogy Magyar-
ország független állam, melynek jogait törvényerő, felségeskü
és koronázási hitlevél bástyázza körül tételes biztosítékokkal.
Ugyanakkor válik testté az a szívek mélyén szunnyadó gon-
dolat is, hogy a protestántizmus hívei is szabadon gyakorol-
hatják egyházi funkcióikat

A légrádiak is csakhamar erőre kapnak. Szervezkedni
kezdenek. Önbizalmuk visszatér, öntudatuk feléled. Munkához
látanak s 1792-ben előimádkozó tanítót választanak Artner Mi-
hály személyében.

És felcsendül összejövételükön ismét a bátorító ősi dal:
„Erős várunk nekünk az Isten“.

Dr. Haller Jenő.

¹ Zágrábi püspöki levéltár 356.

SZEMLE.

A budapesti egyetemi ifjúság nemi élete.

A budapesti egyetemi ifjúság nemi életének tátongó sebeire és e sebek gyógyításának módjaira kívánok rámutatni. Ennek a nagy és nehéz kérdésnek a boncolgatására az ad nékem jogcímet, hogy ismerem és szeretem az ifjúságot. Ismerem, mert évek hosszú során át együtt éltem velük mind idehaza, mind a külföldön, míg három fakultást elvégeztem. Emellett szeretem az ifjúságot — úgyis, mint annak most egyik nevelője, úgyis, mint annak a nemrégiben lezajlott hazafias mozgalmakban éveken át egyik vezetője, úgyis, mint fáját szerető magyar ember, aki tudja, hogy a jövő középosztályának erejétől függ a nemzeti élet ereje is. A középosztály a nemzet gerince. Ahol ez elsorvad, mint Lengyelország példája mutatja, a nemzeti élet is elsorvad.

A *középosztály sorsa* különösen fontos nálunk, ahol annak pótlása terén nagy hézagok és erős zökkenések vannak. Ú. n. „történelmi középosztály“-unk néhány évtized alatt tönkrement. Ennek a helyét pótolni kell. Már most, ha az egészséges őstalajból a kidülők helyébe lépők testükben, lelkükben ifjúkori bűneik, kicsapongó nemi életük és azzal kapcsolatos nemi betegségeik utókövetkezményeit hordozva foglalják el helyeiket nemzeti és társadalmi életünkben, nemcsak önmaguk lesznek képtelenek hivatásukat méltóképen betölteni, de — ami épp oly fontos — *képtelenek lesznek testileg és szellemileg erős nemzedéket állítani és nevelni a maguk helyébe*. Az utánpótlásnak ez a legtermészetesebb módja ilyenképen elmarad s a középosztályba újonnan belépők helye megüresedik. Ezeknek a gyors egymásutánban mutatkozó hézagoknak a betöltésére, bármily erős legyen is, az ősmagyar talaj aligha képes!

Lássuk ezt a nemzetünk minden rétegét, de kiváltképp középosztályunkat annyira fenyegető *veszedelmet a maga egész*

nagyságában és keressük gyógyításának módjait. Lássuk mindenekelőtt a baj nagyságát, azután kutassuk a baj okait, majd állapítsuk meg, hogy ez a baj — legalább itt, budapesti ifjúságunk körében — csökkent s kutassuk a csökkenés okait; végül állapítsuk meg a baj további csökkentésének útjait, módjait.

A *baj nagyságára* vonatkozólag *statisztikai táblázatot* állítottam össze a budapesti tud. egyetem hallgatói közül a háború előtti tíz esztendőben (1904—1913) bőr- és nemibetegségekben szenvedőkről. Az egyetem évkönyveiből („Beszédek . . .”) összeállítottam a tavaszi és őszi félévek hallgatóinak számát fakultások szerint. Ugyanezek az évkönyvek közlik az „Egyetemek Kórház-Egyletét”-nek részletes kimutatásait arról, hogy az egyes években fakultások szerint hány beteglapot adtak ki a különböző szakorvosok ingyenes gyógykezelését igénybevevő hallgatók számára? A tavaszi és őszi szemeszterek hallgatóinak középszámát összevetve a különböző bőr- és nemibetegségeket gyógyító szakorvosokhoz váltott beteglapok összesített számával, kiszámítottam, hogy a hallgatók hány percentje váltott ilyen beteglapot?

E statisztika adatai, természetesen, nem lehetnek egészen reálisak: ugyanis a kikért *havi beteglapok* alapján készült, már pedig a nemibetegségek gyógyítására átlag két hónapot vehetünk számításba, így ezeknek a számoknak a felét kellene vennünk. De viszont sok egyetemi hallgató, különösen jogász, nem tartózkodik állandóan Budapesten, azután a módosabb egyetemi hallgatók nem veszik igénybe az Egyetemek Kórház-Egyletének ingyenes gyógykezelését; sokan kezeltetik magukat a klinikán, poliklinikán stb.: mindezeknek az adatai hiányoznak ebből a kimutatásból. Végül egyesek kuruzslókkal, vagy társaikkal kezeltetik magukat, sőt többen önmaguk is kezelik bajaikat, különösen visszaesés esetében. Mindezeknek a száma bőségesen ellensúlyozza azt a körülményt, hogy a statisztikai táblázatban föltüntetett számokban egyesek két, vagy három, esetleg több beteglap kiváltásával is bennfoglaltnak.

Az első három esztendőben: 1904-ben, 1905-ben és 1906-ban átlag *minden negyedik* hallgatóra esik egy-egy beteglap, így átlag négy évfolyamot számítva, a hittanhallgatók és nőhallgatók kivételével *csaknem minden* egyetemi hallgató sorra került ebből a szomorú statisztikában, ha a visszaeséseket nem vesszük tekintetbe. Ha a havi beteglapok számát megfelelőzzük és a visszaesőket is számításba vesszük, akkor is egyetemi pályája folyamán *minden második*, vagy *legalább*

minden harmadik egyetemi hallgató átesett ezekben az években a nemibetegségek valamelyikén. Valóban mélységesen elszomorító adatok és szomorú kilátások az itt szereplő hallgatók nagy sokaságának jövődöbeli családi életére!

A nemibeteg egyetemi hallgatók rendkívül nagy számának *okaik* vizsgálgatva, azokat részben *külső*, részben *belső* körülményekben találhatjuk föl. Külsők azok, amelyek a diákoktól függetlenek, belsők azok, amelyek bennük magukban, vagy környezetükben rejlenek.

A *külső okok* közt szerepelnek — véleményünk szerint — az egyetem helye, korlátlan tanszabadsága, egészségtelenül túlszűfolt volta, végül az ifjúság nyomorúságos lakásviszonyai. Lássuk ezeket egyenként.

Nem tarthatjuk a legszerencsésebb gondolatnak, hogy egyetemünk egy ilyen modern Babilonnak, egy csaknem egymillió lakosú *világvárosnak a kellős közepén* áll. A legtöbb egyetemi hallgató csöndes vidéki városkából egy világváros kellős közepébe kerül egyszerre. Csoda-e, ha annak aszfaltján megtántorodik a legtöbb? Az újabb külföldi egyetemeket nem világvárosokba, hanem azok mellé, vagy egészen jelentéktelen kis városokba helyezik, leginkább erdős környezetbe (pl. a princeton-i az Egyesült-Államokban). Nálunk csak *Szemere* Miklós hadakozott ezért s a debreceni egyetem nyer — nagy örömünkre — ilyen elhelyezést a Nagy-erdőben.

Föltétlenül káros hatással van az ifjakra az is, hogy a középiskola teljes megkötöttsége után az egyetem *teljes szabadsága*, helyesebben szabadoossága fogadja itt őket előadási kényszer, sőt sokszor az előadások látogatásának lehetősége nélkül is. Ez a nagy változás, úgyszólván, máról holnapra oly nagy kísértés, amely mellett nem csoda, ha olyan sok ifjú elbukik.

Ezzel függ össze az a rendkívül egészségtelen körülmény is, hogy egyik-másik fakultáson 3—4000 hallgató is össze van *szűfölv*a. A hallgatók ilyen szédületes nagy száma mellett, amely előbb csak a jogi karon, most azonban már az orvosin is észlelhető, az előadások lelkiismeretes látogatása úgyszólván lehetetlenség. Ha a jogi kar hallgatóit egyik nap megszállná a jó lélek és elhatároznák, hogy ma kivétel nélkül valamennyien elmennek előadást hallgatni: több tanárnál harmad-, negyedrészüik se férne be az előadótermekbe s valószínűs viaskodást kellene folytatniok, hogy egyik-másik órára bejussanak! Semmi esetre sem tarthatjuk egészséges állapotnak, hogy a budapesti tud. egyetem a hallgatók *számát* tekintve a negyedik, vagy ötödik helyen áll az egyetemek sorában!

Az egyetemi hallgatók szomorú nemi életének megteremtése terén mindezeknél is nagyobb szerepe van annak a körülménynek, hogy a *hallgatók lakásvizsgálatai* terén a legképtelenebb állapotok uralkodtak egészen a legutóbbi évekig. Míg a középkori egyetemeken is, mint pl. a bolognai vagy a páduai egyetemek statútumaiból is olvashatjuk, kellőképen gondoskodtak arról, hogy a hallgatók mérsékelt díjért megfelelő lakáshoz jussanak, addig nálunk úgyszólván senki sem törődött azzal, hogy a világváros forgatagába fölkerült ifjú hol, kinél és hogyan lakik? Senki sem törődött évtizedeken keresztül azzal, hogy itt valóságos lakásuzsorát üztek az egyetemi hallgatók százaival és ezreivel!

A legutóbbi évekig alig voltak főiskolai internátusok, ezért a vidékről fölkerült diákoknak hónapos szobákat kellett bérelniök nagyobbára abból élő nőktől. Fűtésről, világításról maguknak kellett gondoskodniok. Mikor a hónap derekán, vagy a végén kifogyott a pénzük — már pedig hány diáknak szokott ilyenkor pénze lenni? — *fűtésről* szó sem volt többé. Az egyetemen sem voltak tanuló-szobák, a szemináriumok is csak az utóbbi években kezdtek meghonosodni, az egyetemi könyvtárba való bejutásért pedig téli délutánoként valóságos csaták dúltak a könyvtár hatalmas lépcsőházában. Az ostromlóknak csak kisebb része juthatott be az aránylag kis olvasóterembe. Ezek sem könyveket kivenni, hanem nagyrészt melegedni jártak oda. Akik ezekben az ostromokban nem akartak résztvenni, szabad óráikban a kávéházakba menekültek a hideg elől, vagy, ha arra sem volt pénzük, ódöngtek az utcákon.

Egy világváros zajló forgatagában a semmittevés és a magárahagyatottság légkörében megsokszorozódott erővel nőnek az érzéki vágyak, azokból a nemi kicsapongások, azok nyomán pedig a nemibetegségek. Így álltak elő azok az ijesztő számok!

Belső okok is járultak a nemibetegség emez ijesztő számának előállításához. Ezek közül kettőt említhetünk föl: részben már tisztátalan lelkülettel jön az ifjú az egyetemre, vagy ha tiszta környezetből jön is, itt romlott légkört talál.

Sokszor már a *középiskola levegője is fertőzött*. Álszeméremből vonakodunk fölvilágosítani a tanulókat a nemi élet nagy kérdéseiről a középiskola felső osztályaiban: fölvilágosítják hát ők maguk egymást! S milyen ez a fölvilágosítás: milyen szennyes beszélgetések és milyen szennyiratok útján történik! Jól emlékszem: hogy járt kézről kézre nálunk is már az V. osztályban az „Ámor és Hímen“.

S az egyetem légköre! Mikor még én jártam egyetemre — ami részben összeesik a statisztikai táblázat első éveivel —, szinte szégyen volt, ha valaki még tiszta életű volt! A többiek szinte szövetkeztek, hogy berugassák, azután magukhoz hasonlóvá tegyék az ilyeneket! A diákok valósággal dicsekedtek nemcsak „hódításaikkal“, de — nemibetegségeikkel is! Alig tartották valamirevaló jogásznak, vagy egyetemi hallgatónak, akinek még nem volt valami ilyes betegsége! Olyasminek tekintették azt, mint a bárányhimlőt, amin minden gyermeknek át kell esnie! Orvosainktól sem hallottunk megtartóztatásra intő komoly szavakat, sőt lépten-nyomon azt hallottuk, hogy enélkül nem lehet meg egy életerős fiatalember. A népszerű orvosi munkák csak az önfertőzés káros következményeit esetelték sötét színekkel, amellyel szemben szinte természetes állapot gyanánt állt előttünk a rendszeres nemi érintkezés.

Maga a társadalom is képtelen elveket vallott — és vall jórészt még ma is — ezen a téren. Hányszor haltottuk leányos anyáktól, avagy akár férjhezmenő sorban levő leányoktól is, mikor valakiről híre járt, hogy sokat lumpol: „Hadd lumpolja ki magát, így lesz belőle jó férj! — Jobb most, mintha később, házasember korában tenné!“

Tisztább hangok nem voltak hallhatók. Hányszor szólottak hozzánk, ifjakhoz, nemzeti életünk vezetői erről is, arról is. Csak egyet nem hallottunk tőlük: „Fiúk, ha szeretitek hazátokat, fajotokat, őrizzétek testi erőiteket!“ Ha a politikai szónoklatok mellett ilyen hangokat is hallottunk volna tízegetnéhány éve, az akkori évek nemibeteg-statisztikájában aligha szerepelt volna az ifjúság 27, meg 27·4⁴/₁₀-kal!

Az *első ilyen tisztább hangot* 1909-ben hallotta ifjúságunk, azt is egy külföldi: egy amerikai férfi szájából. Akkor járta be hazánk egyetemi és főiskolai városait *Mott János*, a Keresztény Diákok Világszövetségének főtitkára. Jól emlékszem a budapesti gyűlésekre. Az új városháza nagy közgyűlés-termében tartottuk azokat. Engem kértek föl az első gyűlésen való elnöklésre. Amikor a telt padsorokon végigtekintettem s a gúnyos tekintetekből szinte leolvastam: „Ugyan mit fog ez az amerikai atyafi beszélni nékünk a legkeményebb küzdelemről a diák életében?“, őszintén szólva, szorongó érzés fogott el. Attól tartottam, hogy valami botrány talál még lenni, ezért elnöki megnyitásban, hivatkozva a magyar vendégszeretetre, kértem a hallgatóságot, hallgassuk meg figyelmesen és méltóságteljesen ezt a világot többszörösen bejárt férfit — ha nem is értünk véle mindenben egyet.

Mott János megkezdte megrázó erejű előadását. Rámutatott arra, hogy a tisztátalansággal folytatott viaskodást tekinti a legkeményebb küzdelemnek a diák életében. Azután sorba vette annak romboló hatásait. Az arcokon a gúnyos mosoly lassanként eltűnt, amint arról beszélt, hogy a tisztátalanság árt az emberi testnek, ártalmára van az ember szellemi életének, képtelenné teszi az embert arra, hogy a legnagyobb eredményeket érje el életében, aláássa az ember akaraterejét, lerontja önbecsülését, megrontja lelki fogékonyságát. Szavai szinte belemarkoltak a mondatai fordítását egyre nagyobb figyelemmel hallgató ifjúság lelkébe s végezetül szinte lélekzetvisszafojtva hallgattuk, amikor beszélni kezdett Viktor *Hugo* regényének egyik szereplőjéről: a bretagne-i süppedékes parton észrevétlenül elmerülő ifjúról, aki hiába kapkodott jobbra-balra, segélykiáltását nem hallotta senki. A süppedő homok egyre mélyebben betemette. Mikor már száját és szemét is eltakarta, már csak segélyért fölemelt karja látszott ki, azután az is elmerült egészen.

Hányan vannak közöttünk is, mondotta, akik e fajta halállal hálnak meg: a tisztátalanság süppedékes talajában egyre mélyebben és mélyebben süllyednek, míg végre egészen elmerülnek. A mélységes hatás szinte kiült az arcokra: nem volt már sem gúnyoros mosoly, sem közömbösen ott ülő hallgatóság: csak úgy leste mindenki, mit fog még mondani? S végezetül beszélt még arról az „Örök Köszikláról“, akiben minden süllyedő megkapaszzkodhatik s aki minden beléfogódzót megszabadít.

Amikor befejezte előadását, jelezte, hogy még egy előadást kíván tartani s akik meg akarják hallgatni, maradjanak a teremben. Senkisémmozdult: mindenki ottmaradt. Másnap este is tartott előadást — még nagyobb hallgatóság előtt. Annak végeztével egy másodikat, sőt egy harmadikat is. A hallgatóság nem akart fogyni. Már tizenegyre járt az idő, a lámpákat el kellett oltani, a termet el kellett hagynunk. *Mott* fölszólította a hallgatóságot, hogy aki még egy előadását kívánja meghallgatni, az jöjjön el véle a Skót Misszió Hold-utcai termébe, az most is rendelkezésünkre áll. S a hallgatóság megindult a *késő éjjeli órákban gyalogszerrel* az elég távoli Hold-utcába.

Aki ezt a menetet látta, szinte azt gondolhatta, hogy a hammelni patkányfogó régi meséje elevenedett föl. Elöl ment *Mott* János, utána a különböző felekezetekhez tartozó ifjak hosszú sora. A nagyteremben letelepedtünk s meghallgattuk *Mott éjjeli* előadását!

Ezek az előadások maradandó nyomokat hagytak többek lelkében. Ezek buzgólkodása folytán indult meg az intenzívebb evangelizáló munka a budapesti egyetemi és főiskolai ifjúság körében. Ennek a munkának szerves része a tisztátalanság ellen folyó céltudatos küzdelem. Gyümölcsei észlelhetők is ifjúságunk körében.

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a nemibeteg egyetemi hallgatók száma a háborút megelőző években tekintélyes *csökkenést* mutat. 1906-tól kezdve, bár a hallgatók száma egyre nő, a nemibetegségekben szenvedők száma lassú, de biztos apadást mutat. A percentszám 27 és 27·4-ről alászáll 23·1, 20·4, 18·6-re, újból fölmegey 21·2-re, majd két éven át 18·9-re, azután 15·6-re, végül 13·7-re száll alá a háborút megelőző utolsó esztendőben. Az 1904., 1905. évek szomorú kilátásai után mintha némi reménység derengene!

1905-től 1913-ig, tehát kilenc év alatt, 27·4°/_o-ról 13·7-re, vagyis éppen a felére száll alá a ^o/_o. Míg azelőtt *minden negyedik* egyetemi hallgató nemibetegségben szenvedett, 1913-ban már *csak minden nyolcadik!* Így a 4—5 évfolyam elvégzése során a hallgatóknak átlag csak a fele lett nemibeteg. Tudjuk, hogy a háborús évek egyelőre megakasztották, sőt visszavetették a javulás folyamatát, de hisszük, hogy a béke első éveit után visszatérnek újból a jobb állapotok.

Mik lehetnek a háborút megelőző évek örvendetes *javulásának az okai?*

Mindenesetre több oka van. Téves dolog lenne egyetlenegy körülményben keresni a magyarázatát, így pl. abban, hogy az 1909. év óta, a központi vizsgálóintézet szervezésével és a vizsgálat ingyenessétételével kapcsolatban, a rendőrorvosi ellenőrzés tökéletesebb lett. Szerintünk a baj csökkenését a következő körülményekben lehet keresnünk:

Kissé talán különösnek tűnhetik föl ez az állítás, de valósággal így van: *a politikai tüntetések megszüntével* a nemi kicsapongások is alászálltak. Bátran szólhatok erről a kissé kényes dologról, mert az ifjúság legutóbbi hazafias mozgalmának egyik vezetője voltam éveken át. Egyre-másra jöttek föl a többszáz tagú vidéki küldöttségek Budapestre. Este lakomák, nagy eszem-iszomozások, utána nagy zuüllések voltak. Az ifjúság ugyanígy tett: a nagy tüntetések méla akkordjai ott zárltak le egyes szomorú helyeken. A tüntető jogász típusa ütötte reá a maga bélyegét az egész egyetemi ifjúság életére. Ez a típus letűnt: az ifjúság tömörülése azóta nem politikai, hanem világnézeti, több esetben vallásos alapokon történik. Ez föltétlenül érezteti jótékony hatását a nemibetegségek csökkenése terén.

Az egyetemi ifjúság *sportszeretetének* a növekedése is hozzájárulhatott némiképen ehhez a csökkenéshez. Hangsúlyozzuk, hogy „némiképen“, mert téves dolog lenne ettől várnunk mindent, mint többen teszik. Ha igazuk lenne azoknak, akik a sportok erőteljes fölkarolásától várják a nemi vágyak és ezzel kapcsolatban a nemibetegségek teljes háttérbeszorulását, akkor a katonáknak kellene a legerényesebb és legtisztább életet élniök, mert úgyszólván minden idejüket testgyakorlással töltik!

Rendkívül nagy fontosságot tulajdonítunk a nemibetegségek apadása terén annak az örvedetes körülménynek, hogy egyre-másra nyílnak meg és bővülnek a *főiskolai internátusok*. Az állam nemrégiben építtette föl a hatalmas Eötvös-Kollégiumot, nagy arányokban kibővítette a Ferenc József Tanítók-Házát. A különböző felekezetek szintén fölismerték az internátusok rendkívüli fontosságát: egymásután állították föl és bővítették ki internátusaikat. A Szent Imre-Kollégiumnak hatalmas internátusa van Budán és Pesten egyaránt. A reformátusok új theológiájukkal kapcsolatban szervezték főiskolai internátusukat. Az evangélikusok is megnyitották Luther-Otthonukat. A főváros is szervezett legutóbb internátust a főiskolai hallgatók számára. Hogy az internátusoknak nyilvánvalóan nagy szerepe van a nemibeteg egyetemi hallgatók számának csökkentése terén, világosan kitűnik a *bölcsészethallgatók* körében tapasztalható föltűnően nagy javulásból. Ezeknek jórésze egyfelől az Eötvös-Kollégiumban, másfelől a Tanítók-Házában nyert otthont. 1904-ben még 584 bölcsészethallgató váltott beteglapot, tíz év múlva: 1913-ban már csak 146, tehát épp *egynegyed* része a tíz év előttinek. A javulás kerek 75%, pedig a bölcsészethallgatók száma csak 30%-kal csökkent tíz év alatt. Tagadhatatlanul, része van ebben annak a körülménynek is, hogy a bölcsészethallgatók számának általános apadásával szemben a nőhallgatók száma nemcsak hogy nem csökkent, hanem egyre emelkedőben van. Ez a körülmény azonban aránylag csak csekélyebb mértékben járulhatott hozzá a 75%-os javuláshoz.

Nagyon örvedetes a *jogászok* nemibetegségei terén beállott nagy csökkenés is: 973-ról 397-re szállott alá a beteglapot váltott jogászok száma. Több, mint 60%-os az esés, bár a jogászok száma mindössze 10—12%-kal csökkent! Aligha tévedek, ha az előbb emlegetett „tüntető jogász-típusnak“ a kiveszése mellett nagy fontosságot tulajdonítok a harmadik alapvizsga behozatalának is. Ezelőtt a harmadik évfolyamon abszolúte semmi dolga nem volt a jogásznak. A vidéki akadémiákról is csak úgy tódultak föl a harmadik évre a

„mezei hadak“, mert ott kellett előadásra járni és kollokválni, itt pedig csak be kellett iratkozni s az indexet a félév elején meg végén — egy kis csatározással egybekötve — aláírni. Az internátusok és a különféle vallásos alapokon munkálkodó egyesületek is tagadhatatlanul sokat tettek a jogászok csön-
desebb és tisztább életmódja érdekében.

A nemibeteg *orvostanhallgatók* száma viszont aránytalanul felszökött az utóbbi tíz esztendőben. Igaz, hogy számuk is csaknem megnégyszereződött: az 1904. év 780, illetve 949 hallgatójával szemben 1913-ban 2717-re, illetve 3136-ra emelkedett a számuk; a közülök nemibetegségben szenvedők száma pedig teljesen *megnégyszereződött*: 112-ről tíz év alatt 437-re emelkedett. 1913-ban már fölülmulta a jogászok közül nemibetegségben szenvedők számát: a 397-et is, holott jóval több beiratkozott jogász volt, mint orvostanhallgató (2905, illetve 3488 joghallgató és 2717, illetve 3136 orvostanhallgató). Az orvostanhallgatók javára fölhozhatjuk ugyan, hogy ők valamennyien Budapesten tartózkodnak, míg a jogászok közül elég sokan állandóan a vidéken vannak, hasonlóképen azt is, hogy míg az orvostanhallgatók közül úgyszólván valamennyien igénybeveszik az Egyetemek Kórház-Együletének szakorvosait, a jogászok közül többen nem teszik ezt, viszont az összehasonlítás szempontjából hátrányukra írandó, hogy évről évre több közöttük a *nőhallgatók* száma.

Arra is rávilágít az orvostanhallgatók közül kikerülő nemibetegek nagy száma, hogy *nem elég* ezen a téren kizárólag a *fővilágosítás*: az orvostanhallgatóknál nem hiányzik ez, mégis annyi nemibeteg kerül ki közülük!

A *baj további csökkentésének* módjait vizsgálgatva, reá kell mutatnunk arra, hogy amint a baj okai egyfelől külsők, másfelől belsők, akként a csökkentés módjainak is egyfelől a *külső*, másfelől a *belső okok* lehető kiküszöbölésére és megelőzésére kell irányulniok.

A *külső okok megszüntetése* terén nem nagyon sokat tehetünk. Így az egyetemnek akár vidékre, akár a főváros erdős külterületére, pl. a gyönyörű budai hegyek közé való elhelyezés érdekében alig tehetünk valamit. Az egyetem mai egészségtelen túlszűfoltságán, ami a jogászoknál még csak tűrhető valahogyan, de az orvosi karon egyenesen tarthatatlan állapotokat teremt, a két újabb egyetem szervezése sokat fog segíteni. Ezzel karöltve a tanszabadság, helyesebben szabadság fattyúhajtásainak a nyesegetését is el kellene kezdeni.

Az ifjak magukra hagyatottságának, különösen *lakásügyek rendezése* terén az egészséges szellemű internátusok

továbbfejlesztésével, újak állításával sokat tehetünk. A külföldi, így a híres oxfordi és cambridge-i egyetemek életében is rendkívül nagy szerepe van az internátusoknak: a kollégiumoknak. Ezek teszik lehetővé, hogy az egyetem is ne csak tanítson, hanem neveljen is.

A *belső okok megszüntetése* terén mindenekelőtt arra kell törekednünk, hogy ifjaink *tisztább szellemmel jöjjenek a középiskolából* az egyetemre. S itt határozott szavakkal kell tiltakoznunk az ellen a többfelől fölhangzó nézet ellen, amely szerint az iskola csak *taníthat*, de *nem nevelhet*. Ha nem nevelhet az iskola, akkor a tanítást gramofonokkal és egy pár markos fölügyelővel jobban és sokkal olcsóbban elvégezheti az iskola, mint ma. A baj gyökerét inkább abban kereshetjük, hogy sok tanár — sajnos — csak robotnak nézi az iskolai munkát, nem magasabb hivatásnak. Valósággal rosszul érzi magát sok tanár az iskolában, sőt — amint egyiktől saját fülemmel hallottam — már akkor rosszul érzi magát, amikor az iskola utcájába befordul! Ilyen tanároktól, természetesen, aligha várhatjuk, hogy neveljék is a gondjaikra bízott ifjakat!

A tiszta lelkület megőrzése terén a középiskola *nem rendőri intézkedésekkel* tehet valamit. A diák ne lásson rendőrt a tanárjában. De hozzáteszem, pajtást se lásson benne, mert akkor menthetetlenül a fejére nő. A diáknak *atyai barátot* kell látnia a tanárjában. A tanár négy szemközt is találjon utat-módot a diákokra való hatásra, a lelkükhöz való férközésre. Minden diák lelke külön világ, éppen ezért tömeg módjára nem lehet őket kezelni.

Ami a *fölvilágosítás kérdését* illeti, igenis, világosítsák föl őket. Erre a VII. osztály egészségtan órái a legalkalmasabbak. Ott megtanulja a diák, hogy milyen fontos a jó ivóvíz, a helyes táplálkozás, a tiszta lakás, csak *belső élete* szentélyének legnagyobb kérdéseiről nem szólnak néki egy szót sem!

A középiskolákban az önfertőzésen kívül a nemi élet aligha van még annyira elharapódzva, mint egyesek állítják. A nemibetegek száma is igen csekély. A helyzet a legtöbb esetben az, hogy a diákok jórésze egészen az érettségiig tiszta marad. Az érettségi bankettek éjszakáján „érik meg” igen sok diák erre *is*. Ezen a téren az iskolákat — fájdalom — sok vétkes mulasztás terheli!

Az egyetemen is tisztább légkört kell teremteni. A tisztább szellem megteremtése terén én is sokat várok attól a *komoly irattól*, amelyet — külföldi példák nyomán — a *beiratkozó* egyetemi hallgató kezébe ad akár a rektor, akár a dékán. A magam részéről nem levelet, hanem emellett ügyesen meg-

írt kis füzetet, könyvet adnék minden hallgató kezébe s annak elolvasását ígértetném meg véle beiktatásakor.

Sokat várhatunk az egyetem bőr- és bujakórtani klinikáján tartandó *fölvilágosító előadásoktól* is. Ezeket különösen az őszi és tavaszi hónapokban kellene tartani, amikor a statisztikai kimutatások szerint a legtöbb a nemibeteg az egyetemi hallgatók közt is. Ezeket az előadásokat plakátokon kellene hirdetni az egyetemen. A három-négy előadásból álló sorozatokat a szaktanár mellett a magántanárok és a tanársegédek is tarthatnák illő tiszteletdíj mellett. Az államnak nem szabad sajnálnia ezeknek az előadásoknak a költségeit! Nagy nemzeti érdekeink kapcsolódnak ezek sikereihez! Egyesek félévi kötelező hallgatást kívánnak előírni mindjárt az első félévben. Ez véleményünk szerint mindenekelőtt keresztülvihetetlen: 2—3000 első éves egyetemi hallgatónak *hol* tartsanak előadást?! Csak ne kötelezzünk, mert a kötelesség szó a „kötél”-ből származik és szolga íze van: nekünk pedig szabad, öntudatos ifjakra van szükségünk, akik nem a kényszer előtt hajlanak meg, hanem lelkük jobbik felének indítására, önként szánják rá magukat a tisztább élet útjain való járásra!

Ezeknek a fölvilágosító előadásoknak, ha más eredménye nem volna is, az az egy minden bizonnyal megvan, hogy a nemibetegségben szenvedő ifjak bajuk súlyos következményeinek tudatára ébrednek és legalább lelkiismeretesen gyógyítatják magukat s nem fertőznek meg másokat. De a fölvilágosítással karöltve *új eszményeket* is kell az ifjak elé állítanunk, amelyekről érzik, hogy érdemes értük küzdeni, a kísértésekkel nehéz küzdelembe szállni. Kívánatosná kell előtűnik tenni a tisztább életet, föl kell tárnunk annak szépségeit eddigi erkölcstelen életük rütságaival szemben. Azzal azonban nem állíthatunk mindjárt kezdetben az ifjak elé, hogy a tiszta életet az Isten akarja. Erre a legtöbb csak megmosolyogna minket. Ez már csak a legvégén jöhet. *Mött* János sem ezen kezdte, de ezen — végezte.

A tisztább világ megteremtése, a magasabb ideálok odaállítása végett fogjunk össze mindnyájan, akik szeretjük az ifjúságot s akikre hallgat az ifjúság. Tartsunk nekik a fölvilágosító előadások mellett *jellemerősítő, akaratedző* előadásokat. Ezen a téren — fájdalom — sok mulasztás terhel nálunk *minden egyes egyházat!* Kesergiünk az állapotok fölött, de mit tettünk azok megváltoztatására? Valljuk be, ügyszólván semmit! Külföldi egyházak összehasonlíthatlanul többet tettek: az Egyesült-Államokban, Nagybritanniában pl. rendszeresen foglalkoznak az ifjúsággal ezen a téren is.

Minékünk is valóságos ostromot kell folytatnunk, valóságos pergőtűzet kell rendeznünk az ifjúság erkölcsi bűnei ellen. Őket magukat is tömörítenünk kell ebben a küzdelemben. Ők maguk tehetnek diáktársaik körében a legtöbbet buzdításukkal, példájukkal. A példa a legjobb tanítómester.

A fölvilágosítás és új eszményadás egymagában még nem elég. Mint *Pál* apostol. a Biblia nagy pszichológusa mondja: „Az akarás megvan bennem, de a jó véghezvitelét nem találom . . . Gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint, de látok egy másik törvényt az én tagjaiban, mely ellenkezik az elmém, törvényével és rabul ad engem a bűn törvényének, mely van az én tagjaiban“. (Róm. 7:18. 22—23.). A fölvilágosítás, belátás szükséges, de önmagukban még nem elégséges fegyverek a nemibetegségek ellen való küzdelemben. Megjavíthatjuk vélük némileg a nemibetegenk statisztikáját, de, mint az orvostanhallgatók példája mutatja, egyedül vélük még nem vehetjük föl a küzdelmet a biztos siker reményével. A tudáshoz, a meggyőződéshez *erőnek* is kell járulnia. A független morálnak éppen abban van a nagy fogyatékosága, hogy erkölcsi elveihez nemcsak szankciót nem tud fűzni, de azok keresztülviteléhez erőt sem tud adni. Mi, akik a keresztyén morál alapján állunk, ismerjük azt az erőt, azt a köszalát is, melyen lelünk a kísértések zajgó hullámai közt is megpihenhet. Az „Örök Köszál“-ról való tudomány megtanítja az ifjakat arra is, hogy ha a küzdelemben elesnek is, van még fölállás: ha beléfogódnak, nem jutnak *Victor Hugo* szegény bretagne-i ifjának a sorsára.

A törökökkel vívott háborúk százados vérveszteségeit csodálatos módon kiheverte nemzetünk. A XVIII. század elején alig élt néhány millió ember Magyarországon. Két század alatt megsokszorozódott a számunk. Ez a világháború is hatalmas rendet vágott sorainkból. Ezt is kiheverhetjük néhány évtized alatt, csak ezzel a félelmetes belső ellenséggel meg tudjunk birkózni, amelynek a hatalma annyira megnövekedett a most dúló világháború során, amelynek oly végtelen sok csenevész élet és még több meg sem született élet az áldozata!

A küzdelem nehézsége buzdítson mindnyájunkat vállvetett munkára. Fogjunk össze, hogy a háború előtti utolsó év $13\cdot7\%$ -a, a háború után várható nehéz idők dacára, a következő tíz évben ne csak újra föl ne emelkedjék a régi, szomorú magasságra, de még jobban alább szálljon! Bármily nehéznek látsszék ez a föladat, szeretettel, kitartással lehetséges elérnünk!

Dr. Kováts István.

APRÓ KRITIKÁK.

A papság feladatai a háború után. (Rektori megnyitóbeszéd. Elmondotta 1916. évi szeptember hó 30-án dr. *Mihályfi Ákos*, a budapesti kir. magyar tudományegyetem ezidei rektora. 28 lap.) — A háború erkölcsi, szellemi és anyagi téren olyan rombolást visz véghez, olyan értékeket semmisít meg, úgy felforgatja a társadalom békés fejlődésre hivatott, kialakult rendjét, hogy megszüntte után a romok eltakarítása, új értékek felszínrehozatala, a társadalmi összhang megteremtése a nemzet összes meglévő energiáját újabb, belső háborúra hívja ismét ki. A háború meglazította a jogi, társadalmi, erkölcsi és vallási kötelekeket, ledöntötte a megingathatatlanak hitt bálványokat, felszínre hozta a lappangó bűnöket, megmutatta az ember igazi arcát.

Mindeme felkavart zűrzavarban az egyház az, amely jótékony balzsamával enyhíteni igyekszik a háború hatásának iszonyatait s a papság az, amely egyik kezében a bibliával ostromozza a régi bűnöket, másikban a szeretet és béke olajágával visszaszorítja a társadalmi egyensúly felbillentésére irányított törekvéseket s a társadalom összes rétegeivel való érintkezésénél fogva hivatva van a megmaradt értékek összegyűjtésével az emberiséget a kor igényeinek megfelelő szintre emelni és a lehető tökéletes fokra eljuttatni.

Nagyon szép és felekezeti szempontból tárgyilagos az a kép, amelyet e téren a papság feladataiul Mihályfi megrajzol. Maga mondja műve 9. lapján: „Külön ki akarom emelni, hogy amiket mondani fogok, vonatkoznak nemcsak a katolikus papokra, hanem az összes felekezetek lelkészeire is. Nagy időket élünk; bár minden egyház és felekezet papsága megértené teljesen e nagy idők intelmét, hogy hiven ugyan vallása tanaihoz, de félretéve minden kicsinyes felekezeti féltékenykedést és torzsalkodást, kezét adva egymásnak, kiaknázák a vallásuk nyújtotta összes erőket és energiákat, hogy a

világkatasztrófa után a nemzet újjászületésének nagy művéből méltóan kivegyék a részüket.“

A gazdasági és szociális kérdések egész rendszerét öleli föl Mihályfi beszéde, mely csak a mi fülünknek hangzik idegenül, míg a külföldi egyházak papjai, de itthon nálunk is a katolikus papok körében érdeklődés tárgyai azok. *Ketteler* mainzi püspök 1848. év október első napjaiban Mainzban a németországi katolikusok nagygyűlésén nagyhatású beszédében többek között a következőket mondta: „A közel jövőnek egy fontos föladatát akarom szívükre kötni, t. i. a vallás föladatát a szociális kérdésben“. E gyűlésen *Ketteler* beszédének hatása alatt a következő határozati javaslat fogadtatott el: „A katolikus nagygyűlés sürgősen ajánlja a katolikusoknak, hogy behatóan foglalkozzanak a nagy szociális kérdésekkel, melyek bizonyára csak a kereszténység megvilágításában vezethetők megoldás felé“.¹

Ugyane gondolatot fejezi ki *Rudolf Todt*, német protestáns lelkész, 1878-ban megjelent munkájában (*Der radikale deutsche Sozialismus und die christliche Gesellschaft*), hol a következőket mondja: „A nemzetgazdaságtan a szociális kérdés anatómiája, mely a társadalmi szervezet struktúrájával megismertet; a szociálizmus emiék a szervezetnek a pathológiája, amely annak betegségeit írja le; az egyház pedig az a therapeutika, amely a gyógyítószereket előírja“. Könyve élére ezt a jelszót tette: „Aki a szociális kérdést meg akarja érteni, az tartsa maga előtt jobbkéz felől a nemzetgazdaságról szóló műveket, balkéz felől a tudományos szociálizmus iratait, maga előtt pedig tartsa nyitva az evangéliumot“.²

Mihályfi szerint az egyház az egész embert akarja gondozni és ezért előtte nem lehetnek közönbösek az ember anyagi jóléte és földi érdekei sem. „Az egyház — mondja *Jánosi*³ — abban a végzetes tévedésben ringatja magát, hogy neki csak az örökkévaló igazsággal kell foglalkoznia, és a napi élet kérdéseit elhanyagolhatja.“ *Frank Thomas*, genfi theologiai tanár „Evangélium és szociálizmus“ című munkájában kijelenti, hogy a kereszténységnek szociális hivatása is van. *Csiky Lajos* „Lelkipáztorkodástan“ című munkájában⁴ szintén tárgyalja a szociális és gazdasági kérdést és

¹ Giesswein S.: Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben. 43—44. l.

² Giesswein: I. m. 102. l.

³ Papi dolgozatok, VIII. k. 9. l.

⁴ 121. l.

azt mondja, hogy minden lekipásztornak foglalkoznia kell ezekkel.

Ha e fölfogások polgárjogot tudtak — ha csak némileg is — maguknak biztosítani eddig is az egyházban, mennyivel inkább kell, hogy foglalkoztassák ezek a papságot ma s főleg a háborút követő időkben, amikor első feladat lesz a vallás-erkölcsi élet tisztaságának megmentése mellett a földi, az anyagi, a testi élet biztosítása az egész nemzet számára. A magyar papságnak is a nép anyagi szükségleteinek segítségére kell sietnie, „nem mintha ez volna a legnagyobb szükség, de ez fáj legjobban; ezt érzi az ember, de a társadalom és a nemzet is elsősorban; viszont ha ezt csillapítjuk és gyógyítgatjuk, a lelki sebekhez is könnyebben hozzáférünk, azokat is sikeresebben kezelhetjük“ (12. l.).

Azok a protestáns papok, akik nemcsak a hitélet terén, hanem a gazdasági kérdésekben is vezetői híveiknek, bámulatos eredményeket értek el a szociális és gazdasági belmísz-sziók útján, melynek áldó hatását egy egyszerű falusi ember így fejezte ki: „A mi papunk nem létrán fog a mennybe fölmenni, hanem az angyalok a földre jönnek le érte“. De örvendetes módon hódít az eszme egyébként is; különösen erdélyi papjaink fejtenek ki igen dícséretreméltó gazdasági tevékenységet híveik irányításánál, mellyel a magyar nemzeti állam alappilléreit is nagyban erősítik.

Minő perspektíva tárul elénk az esetre, ha sikerülne nekünk is nagy lendülettel megindult keresztyén (protestáns) szocializmust teremteni. Ha papjaink e téren kellő készületséggel felvértezve bele tudnának nyulni egész társadalmi és közéletünket mozgató gazdasági kérdések irányításába, mely által ezer és ezer ingatag, vagy eltévedt lelket lehetne megmenteni a szociáldemokrácia mindent átfogó polipkarjaiból.

Az *egységes* keresztyén-szociális munkát, illetőleg az ennek alapját képező keresztyén koncentrációt az Országos Széchenyi-Szövetség vetette föl egy 1914. évi április 24-én tartott Széchenyi-émlékünnepen, mikor Csernoch János hercegprímás, Petri Elek ref. püspök és Zsilinszky Mihály ev. főügyelő nyilatkoztak e kérdésről s amelyet Darányi Ignác egyházkerületi főgondnok az 1914. évi tavaszi kerületi gyűlésen az egyházkerület figyelmébe is ajánlott, mert, mint mondta, „erős a meggyőződésem, hogy a keresztyén egyházak párhuzamos szociális együttműködésével tudunk csak a keresztyén egyházak ellen irányzott tervszerű ostrommal szemben megküzdeni“.

Az országban lévő Széchenyi-Szövetségek mind e cél-
nak szolgálatában állanak és a valóságban is ily irányban
működnek.

A német példa e téren is követésre méltó volna. Német-
országban több mint 20 éve a német protestánsok évenként
egy-egy városban összejönnek a szociális problémák megvita-
tására. Ez az ú. n. „Evangelisch-sozialer Kongress“, amely-
nek élén már évek óta a nagynevű berlini theologiai tanár.
Harnack Adolf áll, s amelyen kiváló államférfiak, nemzetgaz-
dászok, sőt miniszterek is tevékeny részt vesznek.¹

Azok a bevezetőbeszéddek, amelyekkel *Harnack* e kon-
gresszusokat megnyitni szokta, klasszikus megnyilatkozásai a
német protestáns papság szociális gondolkodásának, amely
gondolkodás mögötti tevékenység a legszebb összhangban van
a hitélet terén kifejtett munkálkodással.

A Franciaországban élő kevés református hívek között
is eredményesen munkál a keresztyén szocializmus. Erről
tanuskodnak azok a kongresszusok, amelyek elsejét 1888. év
október 18-án Nimesben tartották s amelyet azóta majdnem
minden évben megismételnek. E kongresszusok nagyon különféle
dogmatikai, egyháztársadalmi és belmissziói tárgyai között
állandóan ott szerepel a keresztyén-szocializmus is. Kezembé
került az 1908. évi június 18—20-án Párisban tartott kongressz-
szusnak a naplója, melyben két előadás is található e kér-
désről. Egyik: *Miért vagyunk mi keresztyén-szocialisták?*
Másik: *A krisztusi szocializmus*. Mindkét előadás és az azokat
követő vita is élénken mutatják, hogy Franciaországban is
nagy tért foglal el a református egyház életében a szociális
tevékenység. A keresztyénség kérdése — mondja *M. Durand*²
— hármas egység, melyben benne foglaltatik a lelki,
erkölcsi és gazdasági kérdés, amely utóbbit illetőleg föld-
művelő népiünket érdeklő szociális kérdéseket kell előtérbe
állítanunk. A vitában egyik fölszólaló, *Wilfred Monod*, azt
veti az egyház szemére, hogy nem tanít a gyakorlati élet
számára. Az 1906-iki genfi kongresszuson — mondja³ — az
egyház gyakorlatiassága volt egyik szőnyegen lévő kérdés,
melynek az egyház vezetőibe való átültetését már akkor köve-
teltük. Most is kívánom, hogy programm dolgoztassék ki, mely
a lelki, egyházi és szociális reformoknak legalább minimumát
vigye az egyház társadalmi életébe.

¹ Giesswein: I. m. 102. l.

² Travaux du Congrès de Paris, 205. l.

³ I. m. 207.

Ez így van Franciaországban; de ott nem is idegenkedik az egyház, illetőleg annak vezetősége e kérdéstől. S ezért a francia hugenottákat — ceteris paribus — éppen nem lehet megvádolni azzal, hogy a hitéletet elhanyagolták volna.

Érdekes megismerkednünk a bécsi *Pázmány-intézet* kebelében alakult *szociális kör* működéséről, melyben a szociális gazdasági képzés és önművelés a legfontosabb papképző-főladatok közé soroztatik. Már a kör alapszabályaiban benne foglaltatik, hogy „tagjai a theologiai tanulmányok elvégzése mellett a jelenkor társadalmi kérdésével — különös tekintettel hazánk sajátos viszonyaira — megismerkedjenek“.

Azt mondja a jelentés: „A tanév vége felé megállapíthatjuk kiváló szakférfiak útmutatása mellett, hogy a következő iskolai évben mely kérdéseket fogjuk tárgyalni s az egyes tételket már a nagy szüenidő előtt szétosztjuk magunk között, hogy kötelees tanulmányainkban évközben akadályozva ne legyünk“.

És ha megnézzük az egy-egy évben tartott előadásokat, láthatjuk, hogy mennyire átöleli a növendék e theologiai tanfolyamok ideje alatt a szociális és gazdasági kérdések egész komplexumát, miáltal képes lesz papi hivatalában népének gazdasági irányítását is kezébe venni.

Az alábbiakban felsorolunk egynéhány kérdést, melyekről a theologusok a szociális kör ülésein előadásokat tartottak, azokat ott tárgyalták, megvitatták, amelyekből látni fogjuk az ő sokirányú gazdasági és szociális képésüket.

Az 1911—12. iskolai évben az *agrár-kérdés* volt a munkaprogramm, melynek keretén belül a következő fontosabb részletek képezték vita tárgyát: Az agrárszocializmus lényege, fejlődése; A földtulajdonjog, szocializmus, kommunizmus, szekularáció; A mezőgazdasági munkások és cselédek helyzete; A gépiügynökök visszaélései; A szövetkezeti eszme terjedése a külföldön és hazánkban az agrár téren; A szövetkezeteknél szereplő erkölcsi motívumok. — Az 1912—13. évben a *munkás-kérdést* tárgyalták. Fontosabb előadások: A szociáldemokrácia elméleti alapjai; Marx és Lassalle elmélete; A munkások egészségügyi viszonyai; A pap által nyújtható segély; Munkásbiztosítás; A gyári munkásnök helyzete, jótékonyági egyesületek; A munkások szellemi képzése; A munkássegysületek szellemi és erkölcsi főadatai; Munkás lelkiigyakorlatok; Keresztény-szocializmus; A kispapok vakációi működése a szövetkezeti eszme érdekében. — 1913—14-ben az *ipárral*

és *kereskedelemmel* foglalkoztak. Az előadások közül kiemelendők: A kisiparos-osztály szervezése, védelme; A kivándorlás. — 1914—15-ben a *nő-kérdéssel* foglalkoztak. Kiemelendők: A nő szerepe a családban; Az egyke; A nő és a gyári munka; A nő karitatív tevékenysége; A cionizmus nemzetgazdasági szempontból. — 1915—16-ban ismét az *agrár-kérdést* tűzték ki, melynek keretén belül az említetteken kívül kiemelendő: Gazdasági egyesület, gazdakörök, mezőgazdasági munkások szervezése.

Ez a magyarázata annak is, miért vannak sokkal többen a katolikus papok közül a szövetkezeti eszmének harcosai?!

Mihályfi Ákos szóbanlévő füzetében (13. l.) a háborúban szenvedett vérvesztéség pótlásául a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkentését, a házaselet tisztaságának, az emberi méhmagzatnak a védelmét, a hadiárvákrol és rokkantakról való gondoskodást, a tüdővész és más ragályos betegségek terjedésének megakadályozását, a kivándorlás csökkentését s a kivándorlottak hazatelepítését ajánlja orvosszerűl.

Tudjuk, hogy mindezekben micsoda óriási veszedelem rejlik, mely ellen küzdenünk minden erőnkkel emberi kötelességünk. Azért mondja Mihályfi (14. l.): „Óriási feladat vár a magyar társadalomra; egyik-másik irányban már meg is indult a nagyarányú állami és társadalmi tevékenység; a dolog természetéből következik azonban, hogy nagy eredmény csak az egész társadalom közremunkálásával érhető el. És a társadalom egy tekintélyes részét a papság van hivatva, sőt *csakis a papság képes e föladatnak megnyerni*“.

Én a papságtól a háború utáni súlyos helyzet elviselhetőbbé tételében igen sokat várok. Én a papságot társadalmi téren legtöbbet tehető tényezőnek tartom, mely a maga sokoldalú képzettségével, a néppel való közvetlen érintkezésénél fogva annak érdekében a legszebb munkát fejtheti ki. Nem látok alkalmasabb személyeket a háború sebeinek gyógyítására, a társadalmi és gazdasági haladás előbbrevitelére, a nagy nehézségekkel küzködő átmeneti állapotnak sikeres lebonyolítására, mint a papság. Ezért nézek én olyan bizalommal a papság háború utáni munkája elé.

Azonban a háború a mély lelki és testi sebeken kívül főleg gazdaságilag érintette az embereket érzékenyen, és e téren kíván háború után is majd legtöbb tennivalót az élet. Azért a papság feladatai közé a lelkiek ápolása mellé mindjárt felveendőnek tartanám az anyagiakkal való foglalkozást; mert tudjuk azt, hogy míg egyrészt a háború nyomában óriási-

lag meg fognak növekedni az anyagi terhek és szaporodni fog az anyagilag tönkrement egzisztenciák száma, addig másrészt a gazdasági kérdések ma már oly fontos szerepet játszanak, hogy az emberek tettei az egész társadalmat, az államokat, az emberiséget, békét, háborút azok mozgatják, irányítják, vezetik és hozzák létre.

Mihályfi ez elv propagálásával kettős célt óhajt elérni: Egyik, hogy a híveket intenzív gazdálkodásra, többet termelésre, igényleszoritásra tanítsa s ezáltal megelégedetté, függetlenné, gazdaggá tegye. Megelégedett, jó módban élő hívek mindig erősebb oszlopai az anyaszentegyháznak, mint a mások kezében levő, elégedetlen proletársereg; másik, hogy az egyéni gazdálkodás produktívabbá tételével, nagyobb értékek előteremtésével jelentékeny mértékben emelik a nemzeti vagyonosodást s így valutánkat, ennek folytán külügyi pozícióinkat.

Ennyire nagyhorderejű a Mihályfi felfogása alapján dolgozó papok munkájának az eredménye. E célt Mihályfi többféle úton, de azokon egyszerre haladva, véli elérhetni. Mind ezekben pedig az iránytadó szerepet a papok feladataiul állítja oda: „A papságnak — írja — mindenha intenie kell a népet, hogy igényeit mérsékelje. A háború után az ily irányú intelem nemcsak erkölcsi, hanem nemzetgazdasági fontossággal is bír. Ami pedig a többtermelést illeti, ezen a téren megbecsülhetetlen szolgálatokat tehet a papság a hazának, ha a nemzet gerincét alkotó parasztságot, a földmives-osztályt megtanítja a belterjes gazdálkodásra és ezzel jövedelmének jelentékeny fokozására. Ezt a tanítást legkönnyebben és legtermészetesebben a falusi papok végezhetik, akik nálunk úgyszólván mindenütt kiscgazdák. Elméletileg talán helyesebb volna, ha a papság megélhetése földbirtok nélkül biztosíthatnák, mert ez esetben a gazdálkodásra fordított idő és energia is a lelkipásztorkodás céljaira volna leköthető. De ha már egyszer a papság földbirtokot nyer, azt a földbirtokot is föl kell használnia arra, hogy eszköz legyen kezében. A pap legyen mintagazda a faluban; ő mutassa meg példájával is, hogyan lehet a kiscgazdának belterjesen gazdálkodni. A pap szakkönyvekből elsajátíthatja az elméleti ismereteket, személyes tapasztalat útján gyakorlatra tett szert, szóval is oktathatja a népet, de nem a szószéken, hanem a gazdakörben, községházán, magánbeszélgetéseiben és különböző szövetkezetekben, melyek a papok gazdasági tevékenységének a leghathatósabb színterei“ (19—20. l.).

A *Nemzetvédő Szövetség* nemrég Budapesten tartott ankét-

jének egyikén *Gaál* Jenő főrendiházi tag fölszólalásában erős nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a háború utáni nemzetnevelés munkájában, a népességnek, mint jelentős nemzetgazdasági tényezőnek szaporításában, a gazdasági berendezkedésben igen fontos szerep várakozik a papokra. A legeredményesebb gazdasági és szociálpolitikát — mondja — a papok valósíthatják meg leginkább akkor, ha földjeiket bérbeadás helyett házi kezelésben iparkodnának megtartani.

Szeretjük is hinni, hogy a papság megérti a hivatásában rejlő nagy nemzeti rendeltetést és minden rendelkezésére álló eszközzel arra fog törekedni, hogy gazdasági, szövetkezeti és szociális téren — mely egyúttal valláserkölcsei is — a legszebb eredményeket produkálja.

Nem egy kiváló papunk működésére hivatkozhatnánk e téren, kiknek munkája a legáldásosabb minden tekintetben. Csak az *Andrássy* Kálmán szavait idézem, kinek működése példa lehet mindnyájunk előtt: „Teljes meggyőződéssel teszek bizonyosságot — írja — ma is, hogy a szövetkezeti élet a legtisztább és legeredményesebb keresztyén szociális tevékenység, s aki helyes nyomon jár, az emberi életet krisztusi életté emelheti“. „A két alapszövetkezet (hitel- és fogyasztási) oly szociális munka falun, amely az anyagi előhaladásnak igazi krisztusi eszköze s arra való lelkész vezetésében, valláserkölcsei eredményeit tekintve is, szinte leggyümölcsözőbb.“¹

Szól végül Mihályfi a papság legfontosabb feladatáról: a nép szellemi és erkölcsi életének irányításáról is. „A háború mindenkor rombolt — írja — nemcsak életet és anyagi javakat, hanem erkölcsöket is. A jelen háború ezt még nagyobb mértékben tette, mint az előzők.“

A háború — be kell vallanunk — lehetetlen állapotokat teremtett erkölcsi tekintetben. Mintha a régi Róma élete ismétlődne meg szemünk előtt, midőn a háborúban felszínre került bűnök kaoszából a kivezető utat tapogatjuk. A család, lopás, kapzsiság, a pénz mindent vásárolni képes hatalma, a tekintélyek sárbaüprása, az emberi test árúként forgalombahozatala, teljesen reánk vonatkoztatják a római költő följajdulását: *Romae omnia venalia!* (Rómában pénzen minden megvásárolható.)

E tekintetben is a papságra kell alapítanunk, mely hivatalánál fogva is a „ne tovább“ elvét van hivatva képviselni.

¹ Kálvin-Szövetség 1916. évi lelkészi konferenciájának Emlékkönyve, 158—162. l.

Erre mondja Mihályfi (25. l.): „Hiszem, hogy az összes felekezetek lelkeszei figyelemmel vannak mindazon jelenségekre, amelyek kötelességükké teszik, hogy már most a háború alatt, de még inkább a háború után a tömeg és az egyéni pasztoráció minden eszközét kettőzött buzgósággal felhasználják, hogy gátat emeljenek a háború ezen elkerülhetetlen kísérőjének, az erkölcsi elzüllesztésnek.“

A *pap* erre a legalkalmasabb tényező, ki legtöbbet érintkezik a néppel, ennek következtében a legtöbb alkalma van megismerni hibáit, gyöngeségeit, azokat javítani, nyesegetni, ahol szükség van reá feddással, büntetéssel is, annak elhagyására szorítani: ez lesz a pap háború utáni munkája. Az egyház az, mely „emberré“, „jellemmé“ formálja az embert, mely munkát pedig, mint az egyház szolgálja, a pap van hivatva teljesíteni.¹

Hogy mindezek mellett a pap számára mennyi alkalom és mód kínálkozik még, ahol a társadalom nevelése, irányítása érdekében tennivalót találhat: itt felsorolni nem hivatásom, csak ismétlem, azon nézetemnek vagyok bátor kifejezést adni, hogy a papságot tartom a háború utáni új gazdasági, társadalmi és állami berendezkedés felépítésénél a legalkalmasabb, leghivatottabb munkásnak.

Mihályfi kis munkája hozzáértő és radikális módon nyúl bele e kérdésbe és elének tárja azt minden részletében. S ha az általa ajánlott és óhajtott módokat elfogadjuk és minél több helyen eredményeink megvalósítani, biztosan számíthatunk a legszebb eredményekre, melyek e téren egyáltalán bekövetkezhetnek.

E célból nekem, világi embernek az az óhajtásom, hogy vigyünk be papképzésünkbe minél több gyakorlati, szociális és gazdasági ismeretet, akkor papjaink tevékenysége folytán egyházunk lelki, erkölcsi és anyagi életét biztos kezekkel vezethetjük a tökéletesség felé!

Dr. Gesztelyi Nagy László.

M. Scheler: Der Genius des Kriegeres und der deutsche Krieg. Leipzig. 1915.

A háború fenomenológiai kutatása alapján vonja le azokat a következményeket Scheler, amelyek a háborúból a német nemzetre különösen, de az egész emberiségre is általában

¹ L. szerző: A világháború naplójából, 60. l.

hárulnak. A háborúban — úgymond Scheler — nemcsak fizikai, hanem pszihikai erők is küzdenek s a harc tulajdonképpen ennek a szellemiségnek, a „hatalom“-nak megmutatója. Az a hatalom u. i., amelyről a háborúban szó van, szellemi természetű, szóval egy eszme az, melynek alapja az emberi akarásban és cselekedhetésben van. Más tehát a „hatalom“ és más az „erőszak“. A háború általában véve a világháború dinamikus elve, míg a béke, a háborúk szülte hatalmi viszonylatokon alapulván, a statikus elv. Ezért a háborút viselő állam az ő létezésének legnagyobb aktualitásában mutatkozik előtünk. A háború mindig valamely feszültségnek oldódását jelenti s mindig egy természeti vagy egy szellemi tényezőn alapul. A háború u. i. egy vitális természeti esemény és egyúttal egy céltudatos államszemélynek cselekvése. Ebből a jelleméből következik, hogy benne a történelem megélt tapasztalású lesz. megvalósul a multtal való kapcsolat és nekilendül az egész szellemi élet.

A háború megítélésében, etikai vizsgálatában annak a szempontnak kell érvényesülnie, hogy a háború nem egyes személyek megnyilatkozása, hanem államok lefegyverzése. Erkölcsi hatásai tagadhatatlanok. Mindenekelőtt *egyesít* és *felébreszti* az elalvó félben levő szeretetet, *kiváltja* a jó érzéseket.

A háború mindennél erőteljesebben bizonyítja be azt, hogy a nemzetek, mint személyiségek, realitással bírnak. A béke idején a nemzet inkább csak szimbolikus fogalom és nem szemléleti; inkább kollektív és reláció, mintsem szubstanciális személy. A béke idején az egyén helyezkedik a nemzet elé, háború idején a nemzet előzi meg az egyént. A háború hatalmas kritikát gyakorol a nemzetek és kultúrák felett, elválasztja a jót a rossztól. Ebben az értelemben a háború csakugyan Isten ítélete a népek és nemzetek élete fölött.

Scheler fejtegetései mindenütt a dolog mélyére hatolnak; sokszor feleslegesen magyarázgatók, de mindig meggyőzőek és logikusak. Felfogása olykor erősen a germán lélek önteltségéből fakad s éppen ezért a filozófus ítéletét kihívja maga ellen, de idealizmusa és metafizikai kipillantásai kiváltságos helyet biztosítanak számára a háború irodalmában.

b—gy.

Luther hite. (Ricarda Huch: *Luthers Glaube, Briefe an einen Freund*. Leipzig, 1916, 271 l.)

Hatalmas probléma: annak az embernek hite, aki a hitet a legfőbb, sőt egyedüli üdvtényezőül állította oda. A téma megértést, még több megérzést kíván. Huch pedig mindig a tudomány és költészet közti aranyközépen járva, ésszel, szívvel foghatott földadatába. „*Visibilia ac invisibilia*“, ez tárgykitűzése; igazat szépen adni, ez az a mód, ahogyan Huch itt is, mint minden művében, céljához juttat.

Mint költőtudós, a tárgyilagosság földhözragadottságát átszellemített földolgozással, egységes nézőponttal ellensúlyozza. Nem Luther hitcikkeiben keresgél, hanem azok alapján modernnek, illetve időhöz nem kötöttek mondható világnézetet, hitformát alakít ki előttiünk, Luther szelleme alapján támadó, minden emberi, isteni követelménnyel szemben, helytállót. A nagy hithős örökértékű gondolatainak kristályhullámai mintegy átszüremlenek így Ricarda Huch lelkén és annak saját os illatát, zamatát is magukkal hozzák.

A mai sokképen elfacsarodott, kapkodó, részletekben raboskoda, egységes harmóniára sehogy sem vergődő életfölfogások közepette mindent fölölelő teocentrikus világkép tekint e könyvből reánk. Isten, a minden és egy, a véghetetlen, tiszta aktívum megteremtette a tiszta passzívumot, az anyagi világot. Hogy e passzívum az isteni mindenható erő folytán meg ne semmisüljön, Isten saját aktív erejét teremtményeibe is belehelte, legfőképp pedig a teremtés csúcspontjába, az emberiségbe. Amennyiben az ember magát Isten eszközének, az isteni erő egy töredékének tekinti, az ember maga is isteni; amennyiben Istentől kapott erejét a maga tulajdonának, saját, az egész isteni tervből kitépelt céljainak megvalósítására szolgálhatónak tartja: annyiban Istennek ellenlábasa, vagyis ördögi. Isten és ördög tehát mibennünk vannak, és a mennyben, pokolban lejátszódónak vélt küzdelmek a mi szívünkben folynak.

Ez nagyvonalban Ricarda Huch felfogása a világ mivoltáról és ezt ő Luther nézetének modern köntösbe való öltöztetéseül tekinti. Hogy Isten és Isten országa a világban és az emberi szívben van, azt a bibliára támaszkodva Luther szünetlen hangoztatta, valamint azt is, hogy az önkényes emberi akarát maga az ördög. Luther, Istent az egész világban keresve szétfoszlatta a trónonülő, világonkívüli atyaisten hitét, mint ahogyan ördög alatt sem értette soha a lólábú szörnyeteget; bár korának nyelvén szólva később gyakran rámondták a babonásság vádját. Luther nem volt babonás,

sőt csodálatosan tisztán látó szellem. A „visibile“ világa az „invisibile“-től, a látható a láthatatlantól nála a legfinomabb megértéssel, jobban mondva megsejtéssel válik el és fűződik azután magasabb egységbe. Magyarázza és hozzáférhetővé teszi a fölfoghatót, de a fölfoghatatlannak hamis eszközökkel való firtatását visszautasítja. Ismerjük meg Istent műveiből, legfőként pedig Krisztusnak — kiben az isteni aktivitás teljesen az isteni célt szolgálta —, az emberiség e zseniális csúcspontjának igéiből. Többet belőle meg nem ismerünk, a többit hinniünk kell. A hit a legfőbb út, amin át a láthatatlanhoz, az érzékelhetetlenhez közeledhetünk. Éltünk folyása legyen hát az, hogy legyünk hű sáfárai a reánk bízott talentumoknak, de ne zörgessünk zárt ajtókon, ne követeljük Istent igazi arcának leplezetlen megismerését. Szeressük Istent, amennyiben megismerhetjük, higyjünk benne, amennyiben megsejthetjük őt, velünk való föltakarhatlan szándékait.

Harmónikusan megnyugtató álláspont ez, melyet Ricarda Huch sokfelé ágazó elmélkedéssel demonstrál. Az élet minden fontosabb mozzanatát érinti e művében, amelynek kerete költőileg a képzelhető legbájosabb, a mű tartalmával szervesen egybefüggő. Az írónő, mint új Sheherezade, egy szépséges Lucifernek írja konfesszióit. Világrendszerében arra a megállapításra jut, hogy a nő, mint passzívabb, magát inkább eszközül ajánló, Isten műveit ellenszegületlenebbül szolgálni kész teremtmény, bár mint passzívum, inkább anyag, Istenhez mégis közelebb álló, mert Luther szerint a hit éppen az önátadás, a másban való megbízás. Ezzel szemben a férfi inkább lévén aktivitás, lényegileg Istennel azonosabb, de éppen mert isteni energiáit gyakrabban tulajdonítja sajátjának és állítja a maga egyéni céljai szolgálatába, az Istentől távolabb eső, ördögibb fél. A nő igazi hivatása Isten és férfi között kapcsolat gyanánt állani, sugálmazó géniusza lenni a tiszta energiának. Világi dolgokban meghajolni előtte, isteniekben irányítani a férfit.

Mint ilyen jó géniusz, téríti a maga bűbajos, luciferi bűnbe esett választottját. Luther sajátos, mai nap más vonatkozásokban is kiépített rendszere szerint, amint ő mondja, az ördögösségnek három fajtát ismeri, az érzéki, lusta ördögöt, aki a gyermekkorban kísért, a gonoszt, a világi kegyet hajhászatót, és a büszkét, az igazi Lucifert, aki a maga egyéniségét Isten helyébe állítja. Az önimádó, Istennel vetekedni akaró, egocentrikus modern embertípusnak nem ugyan ellenére, hanem megjavítására van szánva e könyv. Isten részeseitől tekintve magunkat, vegyünk példát Krisztusról, aki isteni

erejét, Isten akaratának rendelte alá és így a tisztán istenit a tisztán emberivel együtt megdicsőítette. „Nem az én, hanem a te akaratod.“ Ez a legmagasabb pont az életben, ahova eljuthatunk, egyéniségünk csak maszk, mely itt a földön elkülönít ugyan egymástól minket, de e maszkot testünkkel együtt le fogjuk vetkezni, mikor személytelenül visszatérünk abba, aki magából kiszakított minket mintegy tükörül, hogy abban önmagát szemlélhesse.

Ez Ricarda Huch szerint Luther hitének legvégső summája. Hogy az író nő ugyanannyit ad magából, mint Lutherból, az művének, e bátor konfesszióknak harmóniáját nem rontja. Luthernek nagy ünnepére gyújtott örömtűz e mű, lángja bizonyára egyenesen hat a lelkiismereti szabadság örök hőiséhez és ott kegyelmes elismerésre lel.

Dr. Berde Mária.

JELEK ÉS MAGYARÁZATOK.

A jezsuita-törvény eltörlése Németországban. A német szövetségtanács eltörölte a jezsuitáknak Németországban való letelepedését megtiltó 1872-iki törvényt azzal a megokolással, hogy a törvény sérti a katolikus németeket, akik háború alatt sem áldozatban, sem hősiességben nem maradtak a protestánsok mögött; továbbá, hogy a jezsuiták a háború alatt, mint betegápolók és lelkipásztorok, kiváló szolgálatokat tettek a hazának s nem egy közülök hősi halált is halt. Ezzel a határozattal azonban a dolog véglegesen nincs elintézve, mert most már az egyes államok döntenek afölött, hogy a saját autonómiájuk keretén belül megadják-e a jezsuitáknak a honosságot, vagy pedig nem. Szászország már döntött és a jezsuitáktól a recepciót továbbra is megtagadta; valószínűleg Poroszország is fenntartja régi korlátozó rendelkezéseit, amelyek eltiltják a jezsuitákat a finemű ifjúság tanításától és nevelésétől.

Még nem tudjuk, hogy Németország e határozat meghozatalánál hol tévedett: a saját erejét becsülte-e túl, vagy a jezsuiták erejét taksálta kevésre? Bizonyos, hogy a jezsuiták hasonló helyzetben sohasem recipiáltak volna sem a zsidókat, sem a szabadkőműveseket, akárhányan haltak legyen is közülök hősi halált, mert ennek a szerzetnek nem szokása sem a nagylelkűség, sem az elérzékenyülés. Továbbá az is igaz, hogy a német jezsuiták hősiessége nem a jezsuitaságból, hanem az ő német voltukból származott s ezért őket mint német hősoket kell áldani és nem a jezsuitizmust recipiálni. Ha egy konok perlekedő kitiünteti magát, vaskeresztet kap és nem perújítást. A jezsuiták ellen sohasem az volt a kifogás, hogy nem bátor legények, hanem az, hogy mint a protestantizmusnak esküdt ellenségei, mindenütt békebontást üznek és meghasonlást, gyűlöletet szitnak. Ezt maga a pápa: XIV. Kelemen olvasta rájuk, mikor 1773-ban a rendet feloszlatta. Igazán nem sok profétai tehetség kell annak a megjósolásához, hogy a recipiált jezsuitáknak legelső ténykedésük az lesz,

hogy a reformáció négyszázados jubileuma alkalmából macska-zenét adjanak a véres arccal, átszellemülten ünneplő német protestantizmusnak. Bár csalódnánk!

A Kálvin-emléktábla. A németek az elfoglalt Noyon városában francia felírási emléktáblával jelölték meg Kálvin János szülőházát. A tavaszi offenzíva során Noyon visszakerült francia kézre. Azt gondolná az ember, hogy a győztes franciák bizonyos meghatottsággal néztek az emléktáblára, amely néma szószólója volt a fegyverek fölött álló magasabb igazságosság-
nak és szeretetnek s hálát adtak Istennek ez önkénytelen lelki találkozáért. De nem. Mődfelett megháborodtak a németek „gaz képmutatása” fölött és elhatározták, hogy most már „igazi” francia emléktáblát állítanak föl. Ezt a fölháborodást azonban megmagyarázza az, hogy a franciákra kissé reápirított a német katonák finom, megértő kegyelele. Ugyanis semmi sem gurít olyan hamar dühbe, mint annak a tapasztalása, hogy akit gyűlölünk, különb, mint mi. Jelenleg ez az érzés hajtja a világháború nagy életörlo malmát.

Akik ismerik egymást. Nem politizálhatunk két fontos okból: először, mert nem szabad, másodsor, mert nem akarunk. De azért az az amabilis konfúzió, amit a jelenlegi helyzet nyújt, fölöttebb leköti a figyelmünket. Megindult Magyarország demokratizálása, tehát átvették a munkát a — grófok. Új, szocialista jelszavak lettek úrrá az országban és kezd az igazi liberalizmus hajnala hasadni, tehát kormányra jutott a néppárt. Megindult a magyar üzleti morál diadalmas érvényesülése, szóhoz jutott a titokban fogát csikorgató antiszemizmus és az ország igazságügyminiszteri székébe egy budapesti zsidó fiskális ült. Ódon kamarások, vén, csikorgó tomporú várurak kezét fogtak lompos szociáldemokratákkal s arcukról messze világít a megdöbbenés afölött, hogy hirtelenében elfelejtettek — keztyűt húzni. Az Alkotmány ártatlanul, bánatosan csipogja: talán mi is recipiálva lennénk; a szociáldemokraták viharosan ünneplik az ország első oligarcháját, a kibontakozás fiatal vezérét s míg biztosítják legteljesebb bizalmukról, igazi előkelőséggel mondják meg neki: lábhoz tett fegyverrel vigyázunk, hogy el ne sikkassza a választói jogot. A választói jogtól azt követelik, hogy az általános és egyenlő legyen, de azért a magyarság főhatalmát föltétlenül biztosítsa. Megcsinálják a katolikus autonómiát, de végrehajtják a 48:XX. törvénycikket is s mindezek tetejében a kormány őszinte buzgósággal úgy akar a többséggel kormányozni, ahogy az a kisebbségnek tetszik.

Nagybányán volt egy eszmadia, aki bozontos genialitá-

sával nekiveselkedett, hogy méltó cégért fog a műhelye számára iratni. Lerajzoltatott egy parádés-csizmát, aminek két végét két rettentő oroszlán kapta foga közé s egymásnak vetett lábbal húzta kétfelé. De a csizma diadalmas ragyogással állta a próbát. A kép alá ez vala írva: „Tszizmadiamühel az löhetötlenségön“.

Könnyű volt a csizmának, mert az oroszlánok festve voltak. Vagy talán a mostaniak is azok?

Tisza István. A napi politikába nem szólhatunk bele, de reánk tartozik a napi politikából mindaz, ami kiemelkedik belőle, mint történelem és egyéniség. Azért hát most, amikor eltávozik a kormányosi hídról az a férfiú, aki nekünk is vezérünk, elmondhatjuk: íme, ilyen embereket termel a magyar protestantizmus. Tisza István sohasem vitte bele a politikába egyházát, sem az egyházba politikáját, mert tudta, hogy ez a kettő az emberi életnek két különböző dimenziója. De miután ő a magyar kálvinista úrnak egyik nagyszerű típusa és történelmi képviselője: a kálvinizmus benne élt az ő lelki szerkezetében és etikai minőségében. Két gőcpontja volt az ő lelki életének: a felelősség és az elszántság. A könnyelműek, a hirtelenek, a vakmerők és felületesek táborában úgy állott ott, mint egy antik dór oszlop: tudta, hogy egy egész templomot tart a vállán. Ezért volt olyan szilárd. Harag nem fűtötte, bosszú nem vakította el, dicsvágy nem izgatta, rágalom nem riasztotta, csalódás nem keserítette: ő túlnézett mindezek fölött, mint a hegycsúcsok, amelyek a felhők fölött állanak és az éggel beszélnek. Isten előtt állott: a történelem hatalmas Istene előtt s csak arra hallgatott, amit ez az egyetlen Hatalom mond neki a lelkiismeret csöndes, elzárt szentélyében. Emberektől nem félt, embereknek nem szolgált; ő mindenestől fogva Istennek tartozott és neki felelt. Innen érhető *elszántsága* is. Hússal és vérrrel sohasem tanácskozott, éljenzés, átkozódás távoli zürzavarrá folyt össze előtte, amelyen átcsengett egy tiszta, parancsoló hang: a *kell!* Ő a kategorikus imperativus politikusa volt. Tudta, hogy eszköz egy hatalmas, mindenható kézben, de nem is vonakodott soha magát teljesen eszközüil adni — egyedül annak kezébe, aki gyarló emberekkel szöveti meg világhistóriája véres, nagyszerű szönyegét. Emelkedésében nem lett nagyobb, bukásában nem lett kisebb. Történelmi példája a predestináció igazságának: Non est currentis, neque volentis, sed miserentis est Dei.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Választmányi ülés jegyzőkönyve.

Felvétetett Budapesten 1917 június 2-án, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgató-választmányának üléséről. Jelen voltak: dr. Zsilinszky Mihály v. b. t. t. és dr. Baltazár Dezső püspök elnöklete mellett: Petri Elek püspök ügyvezető elnök, Benedek Sándor, Dókus Ernő, György Endre, Hamar István, dr. Lencz Géza, dr. Masznyik Endre, Nagy Károly, Németh István püspök, dr. Pruzsinszky Pál, dr. Ravasz László, dr. Szász Károly, Szilassy Aladár v. b. t. t., dr. Tüdös István püspök vál. tagok. Bendl Henrik pénztáros, Raffay Sándor titkár és jegyzőkönyvvezető.

1. Elnök a megjelent választmányi tagokat szívesen üdvözlve,

az ülést megnyitja s felkéri a titkárt az ügyek előterjesztésére.

2. Titkár bejelenti, hogy a mai ülésről Bancsó Antal, Kovács Sándor és dr. Szelényi Ödön vál. tagok kimentették elmaradásukat.

Tudomásul szolgál.

3. A múlt ülés jkve nyomán bemutatja a titkár az ifjúsági iratok második kötetét is, mely a gyermekek számára „Fénysugarak“ címen készült. Bemutatja a „Nemes ösvényeken“ című első kötetet is abban az új kötésben, amelyben ezentúl forgalomba kerül. Jelenti, hogy az ifjúsági könyvek ajánlása ügyében a püspöki hivatalokat megkereste, be is mutatja Geduly püspök meleghangú ajánlólevelét; a terjesztésre az ifjúsági és irodalmi egyesületeket felhívta, s úgy a Luther-Társaságot, mint a Hegedüs és Sándor debreceni céget is felkérte, hogy az általuk ellátott iskolai könyvtárakba e két könyvet is felvenni sziveskedjenek, mely esetben nekik nyers ívekben példányonként két koronáért szállítja a Társaság.

A választmány a titkár ez előterjesztésére a két ifjúsági kötet megjelenését és forgalombahozását, továbbá a forgalombahozására és minél szélesebb rétegek-

ben való elterjesztésére irányuló lépéseket helyeslőleg tudomásul veszi. Geduly püspök úrnak a szíves ajánlásért a választmány köszönetét nyilvánítja. A könyvtári típusok számára a kötetlen példányokat úgy a Hegedűs és Sándor cégnek, mint majd esetleg a Luther-Társaságnak is két koronaért engedi át azzal a kikötéssel, hogy az így átvett példányokat csakis a megnevezett célra használhatják, míg könyvtári forgalomba csakis a rendes és most véglegesen megállapított 4 korona árban hozhatják.

4. A számvizsgáló-bizottság jelenti, hogy a pénztári számadásokat megvizsgálta s a jövőévi költségvetést elfogadhatónak találta, a felmentvényt a pénztáros számára megadandónak tartja.

A választmány helyeslőleg tudomásul veszi a pénztárról szóló jelentést, mely szerint az 1916. évi bevétel volt 16,744·10 K, a kiadás 14,720·75 K, a mutatkozó fölösleg 2023·35 K az alaptőkéből vett kölcsön visszafizetésére szolgál. A Károli Gáspár-alap jövedelme 6727·77 kor., kiadása 4435·42. Készpénzmaradvány 2292·35 K. A Szász Domokos-alap 1320·18 K. A Vécsey Viktor-alap 1235·96 K. A Társaság vagyona 136,067·98 K. A tagok létszámában a pártfogó tagok száma változatlan, a rendes tagoké 23-mal, a pártoló tagoké 21-gyel szaporodott, a segítő tagok száma eggyel kevesebb. Az alapító tagok közül 14 tagot törölt a választmány. Az 1918. évi költségvetésben az előirányzott szükséglet összege 15,249·50 K, mely a mutatkozó jövedelmekből fedezetet talál. A választmány a jövőévi költségvetést változatlanul elfogadta.

5. A reformáció négyszázados jubiláris ünneplésére vonatkozólag

a választmány azt határozta, hogy október 31-én d. u. 6 órakor a székesfőváros tanácstermében, melyet e célra elkér, díszülést tart s arra az ország tudományos és kulturális testületeit meghívja. A díszülésen az elnöki megnyitót Tisza István gróf vil. elnök, az üdvözetekre adandó választ dr. Baltazár Dezső püspök egyh. elnök mondja, a magyarhoni protestantizmus kulturális szerepéről és jelentőségéről dr. Beöthy Zsolt budapesti egyetemi tanárt, a magyarhoni protestantizmus nemzetnevelő szerepéről és jelentőségéről pedig dr. Schneller István kolozsvári egyetemi tanárt előadás tartására kéri fel a választmány. A díszülést megelőzően d. u. 4 órakor a Társaság rendes évi közgyűlését fogja megtartani.

6. A debreceni protestáns kör működéséről jelentik, hogy az 1916/17. iskolai év folyamán a munka a viszonyokhoz mért széles mederben és nagy erkölcsi sikerrel indult meg és folyik teljes buzgósággal. A kör Debrecenben négy, Nagyváradon és Szatmáron egy-egy, összesen hat nyilvános előadást tartott. Ezek közül egyet Arany János emlékének szentelt. A felolvasásokból négy füzetet ki is adott a kör 2000 példányban. A kör eddigi tagjainak száma 768, kik közül 50 koronás alapító tag 22. A pozsonyi kör a háborús viszonyok következtében beállt csüggeteg társadalmi viszonyok miatt e tanévben nem folytatta a Protestáns Esték felolvasásait, csak egy jubiláris kiadvány előkészítésén fáradozik.

A választmány a debreceni körről szóló jelentést nagy örömmel, a pozsonyiról szólót pedig reménykedő bizalommal veszi tudomásul.

7. Az idei kiadványokra vonatkozólag titkár jelenti, hogy a Koszorú-füzetekre a pályázatot a már előbb megállapított módon meghirdette. Szomorúan tudatja, hogy a jubiláris kiadványok elkészítésére felkért és azokat el is vállaló Zoványi Jenő és Kovács Sándor lemondott a megbízatásról. Kovács Sándor egy tervezetet nyújtott be egy a reformáció történetét magában foglaló képes album kiadása ügyében. Dr. Szeberényi Lajos Zsigmond és Pass László pedig egy-egy idegenből fordítandó munkát ajánlottak fel.

A választmány sajnálattal veszi tudomásul Zoványi Jenő és Kovács Sándor visszalépését. Az album tervét mellőzve, dr. Szeberényi Lajos Zsigmondnak a dán eredetiből fordított „Luther, Loyola, Kálvin“ című munkáját kívánja ez évben kiadni, ha megfelelő lesz, a Házi Kincstár sorozatában. A jubiláris kiadványról a Társaság a jövő évben fog gondoskodni.

8. Baltazár elnök indítványára

kimondja a választmány, hogy a legközelebbi közgyűlésnek javasolni fogja, hogy a választmányt 5 fővárosi és 10 vidéki taggal egészítse ki.

9. Dr. Ravasz László szerkesztő javaslatára

kimondja a választmány, hogy a Szemle íróinak tiszteletdíját a szerkesztő diszkrétójára bízva, oldalonként 3—5—8 koronában állapítja meg.

Kmft.

Petri Elek.

Raffay Sándor,

titkár.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1917 május 1-től május 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917-re: Gyulai ref. egyház, Pozsonyi theol. akadémia Otthona, Szlávik Mátyás Eperjes, dr. Némethy Károly Bpest, Abauji ref. egyházmegye, Kassai ref. egyház, Tiszacsegei ref. egyház, Hajdúszoboszlói ref. egyház, Ruzsás Lajos Vuková, Kiss Ferenc Debrecen.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1918-ra: Petri Elek Budapest, Tiszabecsi ref. egyház, dr. Kiss Károly Bpest. 1917—18-ra: gróf Teleki Tibor Bpest. 1917-re: Famlér Gusztáv Adolf Torzsa, Vönöczki ev. egyház, Kovács Sándor Pozsony, Vésztői ref. egyház, Korponay Ferenc Ráckeve, Takách László Bpest, Szepesbélai ev. egyház, Kozma Dezső Bácsfeketehegy, Kutasy Ferenc Tác, Szász Károly Budapest, Péceli ref. iskolai könyvtár, dr. Farkas Imre Kiskunhalas, Gömöri ev. papi értekezlet, Balázs Imre Segesvár, Dóczi Imre Debrecen, Túry Károly Kapoly, Nagy Vince Tök, Tóth Károly Szekszárd, dr. Szelényi Aladár Bpest, Szabó Károly Sárrétudvar, Tiszavidéki ev. egyházmegye, Magyarbódi ref. egyház, Kiss Lajos Nagyszokoly, Kovács Gyula Büssfi, Boytár Sámuel Miskolcz, Benedek Sándor Bpest. 1916—17-re: Demjén Márton Veszprém, Rác Gyula Nagyhalász, Hetvény Lajos Sopron. 1916-ra: Varga Márton Tokaj (2), Pozsonyi theol. akadémia „Székács József“-köre, Ágoston Sándor Eszék, Forgách Gyula Pécel, Komáromi ev. egyház, Kozma László Zombor, Belényesi ref. egyház, Nagyhonti ev. egyházmegye, Kövy István Aszaló. 1915—17-re: Horváth Lajos Ujvidék. 1915-re: Szolnoky Gerzson H.-Böszörmény, Vargha Gyula Bpest. 1914—16-ra: Gávai ref. egyház. 1913—14-re: Vajda Ferenc Székelyudvarhely.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1918-ra: dr. Imre Lajos Kolozskara. 1917-re: Varga Antal Bátka, Tenkey József Nagyvárad, Kovács Sándorné Sátoraljaújhely, dr. Lampérth Géza Bpest, Kálmán Gyula Ságvár, dr. Sass Béla Debrecen, Szabó Miklós Válaszút, Thóbiás Gyula Felsőlánc, Bejei ref. egyház, Dávid József Hangác, dr. Kovács József Szeged, Nagy István Kisújszállás, Sárkeresztúri ref. egyház, Barandi ref. egyház, Félegyházi Antal Sz.-Udvarhely, Vadász Pál Sajószentpéter, Tokay Elek Körösszegapáti, Veress Bálint Henczida, Isaák Imre Voja, Fóris Lajos Olesvaapáti. 1916-ra: Kiss Ernő Pápa. 1908—09-re: dr. Végh Sándor Kunhegyes (9 K).

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1917-re: Tenkey József Nagyvárad, Egry Antal Sátoraljaújhely, Kalán Nándorné Sátoraljaújhely, Bujakovszky Matild Sátoraljaújhely, Boór Brigitta Sátoraljaújhely.

5. Előfizetés a „Protestáns Szemlé“-re: Kiss Ferenc Szeged (8 K), Stromszky Emilné Pozsony (4 K), Péterfy Dénes Kolozsvár (8 K), Schusztér Károly Rákosszentmihály (8 K), Unitárius egyház Bpest (8 K).

6. Károl-i-alapra: Hajdúszoboszlói ref. egyház (15 K).

Összesen befolyt: 969 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1917 június hó 1-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozata. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések. Ára 2 K.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei. Ára kötve 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény. Ára 3 K.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza. Ára 3 K.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmisziói Kalauz.** Írta dr. Szabó Aladár. A keresztyén hitlejlesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta *B. Pap István*. Népszerű tájékoztató a belső misszió terén. Ára kötve 3 K.

14. **Hitünk hősei a XVI. században.** Írta dr. *Pruzsinszky Pál*. Hitünk XVI-ik századbeli hőseinek népszerű életrajza. Ára kötve 3 K.

15. **Akarsz-e diadalmaskodni?** Írta Skovgaard-Petersen, fordította báró *Podmaniczky Pál*. Bizonyágtétel a hitről azok számára, akik diadalmaskodni akarnak a létért való küzdelemben. Ára 3 K.

16. **A vallás élete.** Írta dr. *Szöts Farkas*. Népszerű kalauz a vallás isteni, emberi, társadalmi és történeti életének megértésére és méltatására. Ára 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Bocskay-tér 1., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1917

TARTALOM.

I. Cikkök.

	Lap
Az emberiség életének filozófiája. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i>	417
Adatok a muraközi reformáció történetéhez. <i>Dr. Haller Jenő</i> . (Befejező közl.)	431

II. Szemle.

A debreceni theologiai doktorátus. <i>Dr. Kováts István</i>	446
---	-----

III. Irodalmi szemle.

Dévay Biró Mátyás haláláról. <i>Dr. Thury Etele</i>	454
Minek szánta apja Arany Jánost? <i>Szendrey Zsigmond</i>	459

IV. Apró kritikák.

Emlékkönyv Dóczy Imre tanügyi közszolgálatának negyven esztendő jubileumára. <i>ri.</i>	462
A Sárospataki Rákóczi-Könyvtár és katalógusa. <i>ri.</i>	466
Bárá Jósika Miklós. <i>ri.</i>	467
Der Aufstand Bockskays u. der Wiener Friede. <i>ri.</i>	468

V. Jelek és magyarázatok.

A zsidókérdés	472
Még egyszer a zsidókérdés	472
A román tanítóképzők bezárása	478
Református zsinati választások	479

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1917 június 1-től szeptember 30-ig befolyt összegek kimutatása.

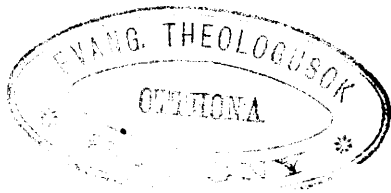
1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917-re: Pesti ev. magyar egyház, Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület.
2. Alapító tagok tökebefizetése: Feketegyarmati ref. egyház (50 K).
3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1918-ra: Polgári ref. egyház. 1917-re: Fazekas Mihály Felsőörs (5 K), László Levente Mezőtúr, Nagykárolyi ref. egyházmegye, Mezőföldi ref. egyházmegye, Tiszaburai ref. egyház, Feketegyarmati ref. egyház (1 K 25 f), Vasváry Sándor Nagycsepely, Tátraaljai ev. egyházmegye, Gömöri ref. egyház, Pápai ref. egyház, Felsőbaranyai ref. egyházmegye, Csizmadia Lajos Pápa. 1915—16-ra: Mohácsy László Táp.

Az emberiség életének filozófiája.

1. A Logosnak egyetemes törvényei, amelyek az egyéni emberi szellemben mint logikum uralkodnak, bizonyos grandiózus formában ismétlődnek az emberiség életében is. *Kant* azt vallja, hogy a történelem, ha azt az emberi akaratszabadság *nagyban* való játékának nézzük, ugyanazon szabályszerű folyamatot mutatja, mint az egyéni akarat szabadságtüneményei.¹ Ezek a törvények azonban *Kant* értelmében sem pszichológiai-természeti törvények, bár azoknak is nevezi, hanem logikai természetű, formális exakt törvények. Tehát az emberiség élete nemcsak, hogy bizonyos pszichológiai törvényekbe ömlik és foly le, hanem bizonyos, minden empiriától független logikai természetű törvények vezetése alatt is áll. A logikai törvényszerűség ugyanis a filozófiai gondolkodás előtt olyan tény, amely normatív hatalommal uralkodik nemcsak az ismerésben, hanem az emberi szellemi élet minden más nyilvánulásaiban. A megismerés legyen az logikai, erkölcsi, művészi s ezek által közvetítve erkölcsi cselekvés, művészi alkotás egyformán *egyetemes, állandó, fundamentális* törvények uralma alatt állanak. A tudományos, az erkölcsi és a művészi síkban tehát nem „különálló törvényhozással“ van dolgunk, hanem a szellemnek ugyanazon akciójáról s ugyanazon akciójának egyetemes törvényhozásáról van szó. Hasonlóképen az emberiség egyetemes életének is vannak az egészet átfogó, az egész felett uralkodó s az egészet vezérlő olyan normatív törvényei, amelyek az emberiség egyetemének összefüggést, fejlődést adnak s ezt az összefüggő és fejlődő egyetemes életet lehetségessé teszik. Ezek az emberiség életének, mondjuk a történelemnek logikai törvényei. Mivel azonban a logikai törvényszerűség az egyéni szellem meghatározására vonatkozik, nevezzük a történelem

¹ *Kant*: Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. Akad. kiadás. VIII. Band. 1912. 17. l.

logikai törvényeit a Logos históriai törvényeinek. A „Geschichtslogik“-nak, ha helyes értelmet akarunk ennek adni, ezeknek a törvényeknek a kutatásával kellene foglalkoznia. Mivel pedig ezek a törvények a történelmi megértés fundamentumait képezik, a történelem ismeretelméletének is nevezhetjük.

Vigyáznunk kell azonban arra, hogy a transzcendentális természetű törvényhozásnak az emberiség életében való kutatása nem valamely önkényes és egyéni schémának az anticiválása, vagy valamely egyéni spekuláció által való praeokkupáció, de az észnek tények által való készítéséből eredő konstrukciója. — De lássunk mindent a maga helyén!

2. Az emberiség kollektív élete nem más, mint az egyéni emberi szellem-fenomenológiája. Abban a nagy társadalmi hálózatban, amely évezredek szálaiból fonódott s fonódik, nincs s nem lesz egyetlenegy vonás sem, amely az egyéni emberi szellemben fel nem található. Nincs, mert „a szellem a valóság szubstanciája“.¹ A szellem pedig az emberi szellemben van számunkra adva, annyira, hogy a korrelativumát képező világszellem, az Isten is a megdicsőült egyéni szellemben, a személyiségen keresztül revelálja magát. Az első emberben, mint lehetőség ott van az egész történelem, az egész kultúra. Nincs sehol egyetlen vonás, nincs sehol egyetlen plusz, ami nem az emberi szellem alkotása. Az ember, mint művész állott mindenkoron szemben a Mással, azzal, ami a centrális szellemi Entől különböző. Az egyéni fizikai életével, a más egyének egész életével, tehát a természeti világgal, sőt a saját pszichikai életével is, azzal a feladattal, hogy ezt az anyagot áthassa szellemével, tehát kultiválja, azaz kimetsze azon a saját centrális, szellemi Énjének bélyegét. Maga a világtörténelem tehát, *Hegel*-lél szólva, valóban nem egyéb, mint „die Darstellung des Geistes sei, wie er sich das Wissen dessen, was er an sich ist, erarbeitet, und wie der Keim die ganze Natur des Baumes, den Geschmack, die Form der Früchte in sich trägt, so enthalten auch schon die ersten Spuren des Geistes virtualiter die ganze Geschichte“.² *Hegel* ugyan itt egy világtörténet vesz a szellem szubstratumául, de mindezt minden fenntartás nélkül alkalmazhatjuk az egyes, emberi szellemre.

Láthatjuk, hogy az emberi szellem a maga egyéni nyilvánulásaiban soh'se eszköz. Az nem egyszerűen *kifejlődik*, nem egyszerűen *kialakul* tőle független tényezők által, hanem

¹ *Böhm*: Ember és világa. III. kötet, VIII. old.

² *Hegel*: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Zweite Auflage. Berlin 1840. (*Hegel's Werke* IX. Band.) 23. l.

maga *fejleszti ki* magát, maga *alakítja ki* magából a kultúrát, a maga tevékenységeinek e szövevényes hálózatát. Az Én tehát, mint *alkotó és értékelő* Én áll multjával és jövőjével szemben. Magát *akarja* megvalósítani a maga egész szellemi tartalmában, még pedig, mint *értékest*, akár a *heione*, akár az *utile*, akár az ideál szempontja alatt is ítélve meg magát. Így az Én nem játéka az egyetemes életnek, hanem alakítója s csak egy nagyobb és önállóbb nála s ez a felette és benne uralkodó transzcendentális törvény.

3. Az Én végtelen sok tevékenységre való készséget rejt magában. Tevékenységeinek nyilvánulásait s ezek fixirozott képét projekciónak nevezzük. A kultúrában lecsapódott szellem alkotásai, valamint a társadalmi institúciók végtelen sora s a szellemnek szoros értelemben vett művei mind projekciók továbbvetítései, azaz prolongációi. A „prolongáció alatt mindazt értjük, amivel az Én a maga valóságát látható testi határain túl kitágítja”.¹ A prolongáció a projekció élete a szellemnek önmagában levő belső határain túl, tehát ugyanazon aktusnak az új mozzanata. Vagy mondhatjuk, hogy a prolongáció a projekció társadalmosítása. Az egyéni szellem tulajdonának továbbvetítése s ezáltal közkinccsé tétele.

A prolongáció nemcsak továbbviszi a társadalmi síkba a projekciót, de hogy prolongációvá váljék, ennek előfeltétele, hogy már meglevő prolongációt ismétljen, vagy pedig a maga prolongációja valamely más prolongációját kövesse. Az emberi társasélet prolongációi tehát valóban kollektívalkotások s egyszerűen csakis az emberiség kollektívuma által élnek. Még pedig csakis a folyton támadó generációk *ismétlései* által élnek. Mihelyt valamely institúciót képező, alkotó projekciók utánképzésére, helyesebben utánélésére senki se képes: az illető institúció meghalt s *caput mortuummá* vált. Az alkotmányos, jogi, katonai intézmények minden neme prolongációk hálózata, amelyek mind csak *az ismétlések, az utánélések* által élnek. Mindezeknek a társadalmi intézményeknek funkcionálása: *mind ismétlése ugyanazoknak*, illetőleg azok eredeti, elsősorú projekcióinak. Így a társadalmi életből minden diszkontinuitás ki van zárva, mert az egyén életének egyik hemiszférája mindig a társadalmi síkban foly le, ahol pedig prolongációi csak előbbi prolongációk által élnek s újabb ismétlések által maradnak fenn. Az emberiség életében életének semminemű alkotása el nem vész, minden fennmarad.

4. A projekcióban azt a végső kategóriát kell felismer-

¹ *Böhm*: Ember és világa III. 252. l.

nünk, amely az emberiség életét elsősorban lehetségesíti. Az önállítás pedig végtelen sok és változatos projekción keresztül érvényesül. Mert az emberi szellemben levő minden tartalom *halhatatlanságra*, életre tör. Az önállítás való igazán nem ismer határt s annak ideális értelemben nincs is határa. Az önállításnak ez a halhatatlansági tendenciája: *az igazi történelmi tendencia az emberben*. Ez minden törekvést (hádi, politikai, diplomáciai, a szoros értelemben vett kultúrtörekvéseket) megmagyaráz. Az önállítás teljessége: a világtörténelmi feszítőerők alapösztone. Az emberiség életének minden mozzanata e tendenciától áthatott, ez éltezi az emberi élet minden lehelletét. Az önállítási síkban való találkozás s így az önállítás teljességének, teljességre való jutásának akadályozása okoz a világtörténelemben minden kis és nagy ellentétet. Minél váratlanabb ez a találkozás s minél erőteljesebb az önállítás, annál viharosabb és terheesebb az összeütközés. Ez a tendencia készíti az embert s általa a szocietást tartalmának előhozására, potenciája egész valóságának a kiváltására, a maga sajátos élete sajátos megélésére. Ez a tendencia történelmi tendencia azért, mert az önállítási határt nem ismervén, készíti a szocietásban élő egyest projekciói és prolongációi biztosítására, tehát megélt élettartalmának mások számára és más időkre való fenntartására. Még a halál gondolata is ezért született meg az emberiség lelke mélyén. Azért, hogy akadályozó tényezőkön és határokon túltegye magát, új életfogalmat alkotván, a valóságban pedig nincs halál, hanem csak élet. Az élet nem szűnik meg, de tenghet, ha az önállítási teljességének határt szabunk. E nélkül a tendencia nélkül minden individuális élet magában tenyészne, virágozna, gyümölcsözne (hogy újabb izolált individuális életet teremtsen) s magában elszáradna, mint az őszi virág. Hatásai nincsenek, amik hatás-komplexumokba kapcsolódnának. Az emberi életnek teljességre törő önállítása tehát azért nevezhető történelmi tendenciának, mert ez a pont az ember egyéni életében, amely valóban az *emberiség* == az egyes emberek közös, kollektív életét, tehát a történelmet lehetségesíti.

E történelmi tendenciát sejtette, de a maga eredtető gyökerében megrágnia nem tudta *Eucken*, amikor a történelemlről azt a kijelentést teszi: "... die Geschichte im eigenthümlich menschlichen Sinne nicht ein Dahintreiben mit der Zeit, sondern das Aufnehmen eines Kampfes gegen die Zeit, eine Gegenwirkung wider die Zeit, sie ist ein Streben, durch geistige Kraft festzuhalten, was seiner natürlichen Beschaf-

fenheit nach vergehen muss und vergeht...“¹ Itt *Eucken* tehát magát a tényt konstatálja, de nem magyarázza.

A történelmi tendenciának általunk adott fenti gondolatában kell látnunk a *Lamprecht* által keresett azt a magyarázó elvet, amelyet ő „a történelmi valóság utolsó üsztönzőjének“ gondolatában keresett.

Egészen természetes, hogy e történelmi tendencia egy formális elv, mint minden lehetségesítő elv. Tartalmat ez elvnek a történelmi élet mindenkori hordozói adnak.

5. A teljességre törő önállítás magyarázza meg az emberiség életének, a történelemnek egy másik lehetségesítő kategóriáját, az *összefüggést*, a folytonosságot. Az önállítás teljességének biztosítására (amire tehát szerkezeténél fogva ellenállhatatlanul kényszerítve van az ember) szüksége van más egyénre is, aki az ő létét biztosító hatásokat felvegye, akinél elraktározza. E hatások tehát másodfokon elhelyeztetek, de fennmaradásuk csak akkor van biztosítva, ha az egyéni szimpátia révén a hatást hordozó projekcióiba belekapcsolódik. Ez a meggyarapodott egvén harmadfokon fogja elhelyezni a maga hatásait. Ilyen módon hatásfonatok támadnak, amelyek a készítő önállítás révén újabb hatásfonatokba kapcsolódnak. Ilyen módon az emberiség életében egy folytonosság útján kozmikus összefüggés él, amelyben minden emberi hatás elhelyeztetik, fennmarad és továbbél. Összefüggés nélkül nincs közösségi élet, tehát nincs szocietas. A miszteriózus személyiség sajátosságaiban annyira idegen, hogy a szocietástól nyert közös kincsek, mint kapcsoló tényezők nélkül, az ember az emberre nézve mint holt idegen, egymásra nézve kizárt állana egymással szemben. S ahogy az individuális élet csak az összefüggés kategóriája által tud a saját önállítása biztosítására a kollektív életbe belekapcsolódni, úgy ennek a nagy egésznek, amit történelemnek nevezünk, a megértése is csak az *összefüggés* által lehetséges. A pozitív történelmi kutatást is ez a kategória igazolja, ez ad hozzá alapot, különben — igaz van *Mehlisnek*² honnan jönnek ahhoz a történetírók, hogy állandóan a történelmi történések el- és kiágazásai után kutatásnak. Históriaivá azáltal lesz valamely tény, hogy viszonyba jut. E viszonybajutás, a viszonybanélés az összefüggés magyarázója.

A történelmi életet lehetségesítő kategóriák tehát ezt a

¹ Rudolf *Eucken*: Philosophie der Geschichte. („Die Kultur der Gegenwart“. Teil I. Abteilung VI. 269. lap.

² Dr. *Georg Mehli*s: Lehrbuch d. Geschichtsphilosophie, Berlin. 1915. 10. l.

sort mutatják: Az emberiség élete egy nagy összefüggést mutat, tehát a kollektív életet az összefüggés lehetségesíti. az összefüggést az emberben lévő történeti tendencia, ez utóbbi a prolongáció, a prolongációt az emberi szellem östevékenysége: a projekció magyarázza.

6. Ha továbbmegyünk a megindított gondolatmeneten, azt találjuk, hogy az összefüggés nem értelmetlen sem részeiben, sem egyetemében, hanem egy *univerzális jelentés* húzódik azon végig. Ez az univerzális jelentés nem egy mechanikus összefüggést, hanem organikus összefüggést jelent. Eleven étellel, eleven, organikus tényekkel s nem matematikailag kiszámítható dolgokkal állunk szemben a történelemben. Az emberiség életén végighúzó univerzális jelentés tehát nem mechanikus összefüggés, hanem — *Dilthey* kifejezésével élve — „Wirkungszusammenhang“, *hatásösszefüggés*. Történelmi magyarázat, történelmi értelmezés csak úgy lehetséges. Továbbá azt találjuk, hogy ez az univerzális jelentés nemcsak *okozatosságot*, hanem egyszersmind *célzatosságot* is fejez ki. E kategóriák alkalmazása pedig az emberiség életére, a *haladást* postulálja, különben az emberiség életében sem okozatosság, sem célzatosság nem lenne. Ha pedig e két kategóriát el nem ismerjük e vonatkozásban, akkor az összefüggést s az ezt magyarázó összes többi tényezőket is ki kell zárunk az emberiség életéből.

A haladásnak a gondolata a mai gondolkozásban, mint *fejlődés*, mint evolúció ismeretes. Minden fejlődés pedig, nemcsak az ontológiai, hanem egyszersmind az axiológiai tökéletességnek egy magasabb fokát látja maga előtt s annak a megvalósítására tör. *Böhm* szerint¹ „... csak *öncsontítása* a gondolatnak az, *ha az evolúciót nem gondoljuk haladásnak a tökéletesség felé*“. Korábbi fejtegetéseink szerint pedig az ember nem eszköze, hanem alkotója a történelemnek s alkotó tevékenységeit az ideál szempontja alatt végzi. Tehát a haladás értékelést tételez fel s így eljutottunk oda, hogy az értékelés az emberiség életének egyik alaptevékenysége. De nemcsak a haladás követeli, hanem emberi világunk metafizikai szerkezete is sürgeti az értékelésnek, mint az emberiség élete ez egyik alaptevékenységének feltételét. „Ha az ember a kellemes és kellemetlen, hasznos és káros, igaz és hamis, jó és rossz, szép és rútt között mindjárt történelmének első pillanatában különbséget nem tett volna, biztos elpusztulás érte volna az első embert az első napon. Mondhatjuk tehát, hogy az értékelés az ember fennállásának kezdettől fogva képezte

¹ Az ember és világa. IV. rész. A logikai érték tana 90. lap.

az alapját".¹ Az értékelésnek, mint az emberiség élete alaptevékenységének a felvételével eljutottunk a *kultúra* keletkezésének magyarázatához. El kell ismernünk, hogy a kultúrát a való és kellő világ ellentétessége teremti meg és váltja ki. A való világ nyomasztó volta, a szükségképeniségtől való vezetettsége alól a szabadság után vágyik az ember. A szabadságot pedig csak úgy nyeri meg, ha átlendül a maga szelleméből teremtett világba, a *kellő*, az értékek világába, amelyet maga alkot magából, de nem a csillogó fantázia, hanem az egyénileg értékes szellem valóságából. Az értékes szellem alkotásából s az értékes szellemnek a való világot való áthatásából, kultivációjából szövődik az értékek ama szövevénye, amelyet *kultúra* név alatt ismerünk a civilizáció ontológiai fogalmával szemben.

7. Ez az egész logikus gondolatsor oda vezetett el minket, hogy ennek utolsó láncszeme, az értékelés által azt az utolsó következtetést kell levonnunk, hogy az emberiség élete minden haladási stádiumában valamely *erkölcsi normáció* szabályozó befolyása alatt áll. Tehát megállapíthatjuk, hogy azok a logikai természetű szabályozó törvények, amelyek az emberiség egész élete fölött uralkodnak: *erkölcsi törvények*. *Ami a transzcendentális törvény a tényleges ismerésre nézve s amilyen lehetségesítő feltételek a transzcendentális kategóriák az empirikus megismerésben, mint egy életnyilatkozatban, ugyanolyan lehetségesítő feltétele az emberiség egész életének az erkölcsi törvény.* Ha a transzcendentális jelző nem lenne lefoglalva már a megismerést lehetségesítő tények számára, az erkölcsi törvényt méltán nevezhetnők az emberiség élete transzcendentális törvényének.

Az erkölcsi normációnak ilyen lehetségesítő törvényként való nézése előfeltételezi a kollektív életnek azt a szemlélését, amelyet már fentebb kifejtettünk. Nem lehet az emberiség életét ma már sem materialista, sem természettudományos szociológiával, vagy éppen vak természettudományi analógiákkal megmagyarázni. Hogy ma még természettudományi körökben is komoly tiltakozások hangzanak el az ilyen kísérletek ellen, legyen elég *Apáthy István*-ra hivatkoznunk, aki erőteljesen tiltakozik az emberiség életének mechanizálása és olyan nivellirozása ellen, amely azt emberi sajátosságaitól és szellemi pluszától megfosztaná „...nem ismeri az életet — mondja *Apáthy*, — aki azt hiszi, hogy az életnek minden nyilvánulatát vissza lehet természettani és vegyülettani tüneményekre

¹ *Böhm*: Az ember és világa. III. rész. Axiológia. 8. lap.

vezetni. Ma nem lehet;...¹ Tehát ma már nem lehet! Kérdés azonban, hogy a fiziológiai, pszichológiai és szociális-ontológiai törvényeket lehet-e a transzcendentalizmus analógiájára az emberiség életének lehetségesítő törvényei közé számítani? Határozottan nem lehet! Tárgyunk és terünk nem engedi meg, hogy a transzcendentalizmus lényegének a fejtegetésébe bocsátkozzunk, lévén itt a dolognak csak per analogiam felvilágosító ereje. (Legyen szabad azonban az érdeklődőket e tárgyba vágó munkámra utalnom.²)

A fiziológiai, pszichológiai és szociális törvények az ontológiai létnek és az ontológiai fejlődésnek empirikus törvényei, de nem lehetségesítő törvények, vagyis egy szükségképeni létnek ontológiai törvényei, de nem annak a *lehetséges létnek* törvényei, amely abban a pillanatban kezd kibontakozni a maga csodás pompájában, amint az öntudat első sugarai előtűnnek az ösztöniség párás láthatára mögül s kezdi szólni a kultúra szövetét. Az emberiség élete mindaddig, amíg az öntudat vissza nem hajlik önmagára s meg nem világítja életét, addig „emberivé“ és „történetivé“ nem lett. Csak amikor a reflexió megtörtént s megkezdődik a célkitűzés, az ideálalkotás, lesz történeti az élet s lesznek a biológiai viszonylatok emberi, történeti, de egyszersmind erkölcsiékké is. Az *emberiség életéről* tehát egész határozottan csak akkor lehet beszélni s csak attól a pillanattól, amikor az ember élete átlendült a pusztán ontológiai, egzisztenciális síkból a „célok világába“ — *Kant*tal szólva, — a kell, az ideál hemiszférájába. Amikor az ontológiai félteke, a deontológiai, az aksziológiai féltekével kibővült, lett emberivé és történeti az ember kollektív élete. Megerősödött történeti szemlélettel ennek az emberi életnek csiráit és sejtett kezdeteit a prehisztórikus emberig tudjuk visszakisérni. (Az emberi élet értékeléseinek első kezdeteit szépen világosítja meg „Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig“³ c. munkájában *Böhm* Károly.)

Ugyanazt a dolgot másoldaláról nézve, mondhatjuk, hogy az emberiség élete ott kezdődik, ott lesz történeti, ahol s amikor kulturálissá lesz. Amikor első nyomait találtuk meg annak, hogy a szellem a maga hatásaival a természetet ebben vagy abban a vonatkozásában áthatotta. Itt világosodik meg a *kultúra* és *civilizáció* igazi fogalma. Mindkettő az emberiség életének kezdettől fogva képezi a tulajdonát. A *kul-*

¹ *Apáthy*: A fejlődés törvényei és a társadalom. Bp. 1912. 14. lap.

² Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája. (Transzcendentál-filozófiai tanulmány.) Kolozsvár, 1914. II. rész. 30–35. §§.

³ Bp. 1912. 1–4. §§.

túra a természetet átható szellemnek az emberi lélekben való reflexe. Az a lelki kvalitás, amely kialakul a természeti szükségképeniséggel vívott küzdelemben. Az a mindenkori szellemi tartalom, amely a civilizációnak jelentést ad. A *civilizáció* így formális-ontológiai tény. A szellem megvalósulása a társadalmi síkban, külső hordozója a kultúra kincseinek s éppen ezért a civilizáció a kultúra szolgája. A civilizáció önmagát veszti el s üres csillogássá, hatalmi tényezővé válik, amint öncéllá lesz s lemond a kultúra szolgálatáról. Végeredményképen mondhatjuk, hogy a civilizáció elbukik, amint magát, a kultúra elvetésével, megüresítette. A civilizáció lehetőségesítő feltétele a kultúra. Hogy e pontnak kiindulásával eredményünket összekapcsoljuk, — tegyük hozzá, hogy a kultúra pedig mindig erkölcsi tény, a kultúra alapszövetét mindig az erkölcsi szálak képezik. Hamis csillogás minden olyan kultúra, amely az erkölcsi alapszövetet nélkülözi s csak máról-holnapra való. A kultúrát igazivá, komollyá és mélylé az erkölcs teszi. A kultúrát az erkölcsi vonás élteni, tehát egyedül csak az lehetségesíti.

8. Láttuk az eddigiekből azt, hogy a kultúra helyes fogalma feltételezi az erkölcsi normációt és ez erkölcsi normáció által az értékelést. Az értékelésről azt állapítottuk meg, hogy az embernek az ontológiai tények konstatálása, a *tudomásvétel* mellett egyik alapfunkciója, amely életéhez van kötve, mint olyan, amelynek elvesztése vagy felfüggesztése élete biztos elpusztulását vonná maga után. Most itt röviden azt a kérdést kell még érintenünk, hogy az értékelés általában véve involválja-e az erkölcsi normációt? Vajjon az értékelés különböző fajai előfeltételezik vagy sürgetik-e az erkölcsi értékelést? Vagy a mi problémánkra konkretizálva a kérdést, vajjon a tudományos-logikai és az esztétikai értékelés nem elegendő alapjai-e az emberiség életének? Vegyük még ezekhez, kiegészítésképen, azt a kérdést, hogy még jobban visszamenjünk, vajjon az érzéki gyönyör vagy az élet sikerességét munkáló haszon nem elégítik ki az emberiség életét s ha nem, miért nem? Természetesen mind e kérdések a mi szempontunkból jönnek tekintetbe a kollektív élet lehetségesítése szempontjából.

Ha azokat a dolgokat kutatjuk, amelyek értékesek az emberre nézve, azt találjuk, hogy három vonás az, ami kívánatossá teszi ezeket a dolgokat: az élvezetokozás, a haszoneredményezés és az a vonás, amely minden viszony nélkül, önmagukban és önmagukon ragyog ki a dolgokon. Eszerint az értéknek három tiszta faja van: az élv, vagy gyönyörérték,

a haszonérték és az önérték. Ha ez értéktípusokat közelebről megszemléljük s az ezek szerint végbemenő értékeléseket megvizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy úgy az élvszerinti, mind a haszonszerinti értékelés magán túl utal felsőbb értékelésre. Úgy az élvszerinti = hedonisztikus, mint a haszonszerinti = az utilisztikus értékelés ideiglenes. A hedonisztikus értékelés csak két olyan feltétel alatt lehet állandó tulajdona az emberiség életének, amelyek e kollektív életet pusztítanak el, t. i. az *izoláltság* és az *abszolút élvképeség* mellett.¹ Az élv, tehát nem lehet abszolút érték, hanem csak a haszonszerinti értékelés ellenőrzése mellett járulhat hozzá az élet gazdagításához. A mérték azonban itt sem így hangzik: minden hasznos élv értékes, mert a haszon sem dönt végérvényesen az érték fölött. A haszonérték az, ami az önfenntartást szolgálja, de viszont az önfenntartásnak tartalmát és értékességét nem ad. Tehát a haszonérték szerinti értékelés is ideiglenes s így a haszon-érték sem abszolút, ahol az állandó, vagy ez abszolút, ott az élet csonka és félbenmaradt, a kollektív élet teljessége pedig megakadt és dekadenciába sülyedt. Tehát sem az élv, sem a haszon szerint való értékelés az emberiség életének, mint egyedül lehetséges kultúréletnek lehetségesítő feltételei nem lehetnek. Az értékelés e két fajtát teljesen ki kell kapcsolnunk a lehetségesítő feltételek vizsgálódási köréből.

Hátra van még, hogy az önértékszerinti értékelést is megvizsgáljuk a mi szempontunkból. Az önérték mindenkéül az előbbi két érték mértékéül szolgál. Becset, értéket az élv és a haszon attól a mértéktől nyer, amelyet az önértékszerinti értékelés alkalmaz rájuk. Kérdés az, hogy mi az a vonás, amelyet ez új mérték alkalmazásával találunk a dolgokon? Az önértékűség vonása: a *nemesség*. A nemességi vonás pedig mindenkéül *ideális*, azután pedig *kizárólagos* abban az értelemben, hogy önmagántúli értékre nem utal, mivel maga az *abszolút érték*. Ilyen abszolút érték, önérték csak egy van s ez a szellem végtelen gazdagságát magába foglaló *intelligencia*. Az értékelési axioma mindenkör ez: *nemes csak az intelligencia*. Úgy, hogy a nemességet csak átvitt értelemben lehet más dolgokról állítani. A nemesség az intelligenciából = a szellemiségből származik át metaforával minden más dologra.²

Az intelligencia a maga szentséges nemességében, azonosságában, tisztaságában és szabadságában amaz örökkévaló értéktriászban bontakozik ki előttünk, amelyet *az igaz, a jó*

¹ Böhm: E. és V. III. k. 145. lap.

² Böhm Károly: E. és V. III. k. 185. lap.

és a szép értékeiben ismerünk. Az ilyen értelemben vett intelligencia nemcsak hogy abszolút érték, de valóban abszolút valóság. Ez maga az Isten, a maga töretlen egészében. Ez ama platon *ὄντως ὄν*, a valóságos valóság. Életünk feltételét egész bizonyossággal itt kell keresnünk s itt találjuk azt meg.

A filozófiai szemlélet előtt az abszolút értékű abszolút valóság a logikai ítéletben, tehát a tudomány egészében, a cselekvés moralitásában és a műalkotás kifejező szemléletében nyilvánul. Az abszolút értékű abszolút valóságot a maga töretlen egészében tisztán nem szemlélhetjük, hanem csak e három sugarában s ezeknek reális síkjaikban.

Hogy e §. elején felvetett kérdéseinket teljesen kimerítsük, még csak arra kell megfelelnünk, hogy a három érték törvényhozása közül, miért állítjuk az erkölcsi normációt úgy oda, mint az emberiség életének kizárólagos lehetségesítő feltételét? Miért látjuk éppen az erkölcsi törvényben azokat a kategoriális törvényeket, amelyekre nyugszik az emberiség élete?

A fenti értelemben megállapított *intelligencia* mint jelentés valósul meg mind a három birodalmában, tehát úgy az igazságban, mint a jóságban és a szépségben. Ugyanaz a jelentés igazzá lesz az ítéletben és ennek rendszerében a tudományban, jóvá a morális cselekedetben és széppé az érzékiség látszatában. S amiként az önértékű szellemiség (intelligencia) magasabb fokon magában egyesíti az élvértéket és a haszonértéket, éppen úgy az önértékű szellemiség három értékbirodalma egymást feltételezi. Mégis mindenkinek meg van a saját imperiuma, amelynek egész reális tartalmát lehetségesíti. A jelentés a logikai (a tudományos) síkban az intelligens Én más jelentéseivel áll szemben, tehát itt a harcoló értékek küzdelme „az értelmi sík nyugalmaiban játszódik le“. Itt ugyanazon önértékű szellemiségen belül foly a küzdelem. A jó megvalósulási tere a közös tér azonban, ahol több önértékű szellemiség áll egymással szemben. A szép tere ellenben az „esztétikai szemlélet magaslatára“, ahol együtt van az igazság és jóság. Ez az igazi *θεωρία*, az igazi szemlélet. Ez azonban a maga teljességében csak az abszolút szellemnek van megadva, töredékében is csak az „aktív filozófus“-nak, a művésznek.

Így a pozitív logikai törvények birodalma: a tudományrendszer; az esztétikai alkotás törvényei: a művészi alkotás megítélő és értékelő törvényei; a morális törvényei: az emberiség életének feltételei, lehetségesítő törvényei. A tudomány és a művészi alkotás az emberiség egyetemes szellemének alkotásai, amelyek az abszolútum felé lendítő vallásos élmény

végtelen gazdagságával együtt a kultúra tartalmát képezik. Mi lesz az erkölcsi, a morális törvénnyel?

A morális jó szintén drága birtoka a kultúrának, de ennél, tovább menve, még többet is jelent számunkra. *Mivel a kultúrát hordozó önértékű személyek egymás intencióit, kihatásait, projekcióit találják egymással szemben, a köztük fennálló viszony gyakorlati, etikai viszonyná változik.*¹ Az emberiség életében már emberi mivoltunknál fogva önértékű személyek állanak egymással szemben. A prolongációk síkja közös lévén, harc fejlődik ki közöttük, amely harc azonban nem „mechanikai dulakodás“, hanem „etikai harc“.² Ennek a harcnak normatív törvényei, egészen természetesen, erkölcsi törvények.

A helyes életviszonylatok az állati világban egyetemes ontológiai-biológiai törvények által vannak meghatározva, itt tehát a viszonylatokat illetőleg praemorális állapottal van dolgunk, ahonnan a moralitás éltető levegője, a szabadság hiányzik s helyét a szükségképeniség foglalta el. Az embernél azonban, önértékű szelleménél fogva, amelyet öntudatosnak mondunk, a szabadság a domináló elv s így a morális kiemelkedik a szükségképeniség természeti, kötött világából s uralkodó törvénnyé lesz. Az ember individuális élete összetörhetik az igazsáért folytatott küzdelemben. A művész önmagát emésztheti meg alkotásai szenvedélyes tűzében, az alkotás entuziazmusban. *De sem a rendszeres igazság, sem az esztétikum nem egyetemes életfeltételek. Az erkölcsi törvény azonban egyetemesen kötelező s az élet megvalósulása van hozzá kötve.* Mihelyt az emberi viszonylatok elveszítik erkölcsi karakterüket, azonnal megszüntek élni s vége annak a csodás kertnek, amelyben a kultúra virágai tenyésznek.

Az erkölcsi normációt azonban, vigyáznunk kell, nem abban a negatív értelemben kell az emberiség élete lehetségesítő feltételének vennünk, hogy bizonyos, a kulturális fejlődésre nézve káros hatásokat távol tart és elhárít. Az erkölcsi normáció pozitív lehetségesítő törvény abban az értelemben, hogy mindazok a kategóriák, amelyeket a 4—6. §-ban kifejtettünk, akciójukban az erkölcsi normációhoz vannak kötve. A kultúra egész tartalmának hordozója az erkölcsi normáció, amelyen kívül kulturális emberi élet, tehát történelmi élet nincsen. Az erkölcsi normáció által a történelmi tendencia erkölcsi tendenciává, az összefüggés erkölcsi összefüggéssé lesz. Így az emberiség életének minden mozzanata, amely

¹ Böhm: E. és V. III. kötet. 322. lap.

² I. m. u. o.

látszólag nem erkölcsi befolyásolás alatt áll, csak átmeneti, csak ideiglenes, mert létalapja, életfeltételei nincsenek. Ellenben minden mozzanat, amely a kultúra egészében gyűl, az erkölcsi életszférában nyer történelmi patinát s kapcsolódik a fejlődésbe bele.

9. Szedjük össze fejtegetéseink szárait, mielőtt a befejező lépést megtennők. Az emberiség élete, tehát a történelem = a kultúra maga pedig az önértékű szellem alkotása az értékelés alapfunkciója által. Az értékelést pedig úgy ismertük meg, mint amely az erkölcsi értékelésben lesz *egyetemes* funkcióvá, mint a kulturális élet hordozója, tehát nem időben előzi meg a logikai és esztétikai értékelést, ezeknek primitív kezdeteiben, hanem ezek történelmi, kulturális életét apriori lehetségessé teszi, tehát összetartó kötéséül szolgál az emberiség életének.

Az önértékű szellem szabad és teljes megvalósulásra tör. A kultúra az önértékű szellem reflexe s mint ilyen magával hozza a *szabadságra* és *teljességre* való törekvést. Így a szabadság és teljesség törvényei az emberiség életének, mint a kulturális élettel azonos kollektív életnek alaptörvényei. Emberi élet, mint kulturális élet csak ott van, ahol az önértékű szellem szabadon, korlátalanul valósíthatja meg a maga teljes tartalmát.

E két alaptörvénynek a feltételét az erkölcsi törvényben kell látnunk. Az erkölcsi törvény teszi lehetségessé ezeknek érvényesülését. *Az önértékű szellem ugyanis igazán szabaddá és egész tartalmának teljes kifejezésére képes nem az igazság által lesz, hanem a morális jó cselekedet által.* Az önértékű szellem az igazság keresésének munkájában törvényszerűségi fonalakat követ, kényszerítve erre a saját teoretikus gondolkozásának és a gondolkozás tárgyának törvényei által. Nincs kötöttebb gondolkozás, mint a logikai gondolkodás. Ellenben az erkölcsi törvényben az önértékű szellem teljesen és szabadon valósul meg. A logikum törvényszerűsége nyugszik, a praktikum ellenben a szabadságon és a teljességen.¹

Már maga a prolongáció is mutatja a logikai projekción való túlterjedésében a szabadság és teljesség tényét. *Úrrá az igazság a világ felett, úrrá a morális jó a természet felett csak az erkölcsi cselekedet szabadsága által lesz.* Az önérték a maga tisztaságában az erkölcsi törvény által ragyog ki a legszabadabban és a legteljesebben. Tehát a kulturális élet,

¹ Kant: Kritik d. reinen Vernunft. Reklam-kiadás 275. sk., Böhme: E. és V. IV. 440. lap.

mint történelmi élet, az emberiség élete az erkölcsi törvény által lesz igazán reálissá, lesz igazán valóvá.

10. Fejtegetéseink végére jutottunk. Végtelen örömkre szolgált, hogy az intelligencia lépést lépés után jelző tényei e konstrukcióra vezettek. Mondanivalójuk e fejtegetéseknek abban a gondolatban ragyog előttünk, hogy a történelmi élet az önértékű szellem alkotásával a kultúrával egy. A kultúrának hordozója, lehetségesítője pedig az erkölcsi törvény. Tisztán áll előttünk, hogy az a történelmi „nemtudatos“, amely a történelmet képező emberi vonásokon túl kerestetik, semmi más, mint az erkölcsi törvény, amely, bár az önértékű szellem törvénye, éppen végtelen nagyságánál fogva, az emberen túl nőtnek tűnik fel. Valóban az abszolút érték, amelyet abszolút valóságnak kell elismernünk, az erkölcsi sugara által nő túl az emberen. Mint valóságos valóság, mint igaz valóság ama hatalmas ténye által válik az abszolútum végtelen nagygyá, hogy felséges erkölcsi törvénye által lehetőségessé teszi az emberi szellem ama grandiózus revelációját, amely a kulturális életben, a történelemben nyilvánul.

Az Abszolútum kijelentésének hatalmas hordozója a kultúra, ami által természetesen az Abszolútum jut közel hozzánk s mind közelebb a nagyobbodó kultúrával, amelynek tartalma és hordozója ő maga.

Az emberiség életének igazi filozófiája az lesz, ha az ő igazi életének kifejezője a kultúra a maga igazi tartalmával és lehetségesítő törvényeivel, az Abszolútummal közel jut hozzánk, illetőleg saját önértékű szellemünkből a kultúra tartalmának és éltető valóságának ismertetik fel.

Kolozsvár.

Dr. Tavaszgy Sándor.

Adatok a muraközi reformáció történetéhez.

(Befejező közlemény.)

*Vynkovich Benedek.*¹

— A levélíró püspök. —

Az ellenreformációs mozgalom szervezésében és erélyes megindításában hervadhatatlan érdemeket szerzett *Vynkovich Benedek*, aki 1581-ben született. Iskoláit Bécsben és Zágrábban végezte. Úgy látszik, alapos felkészültséggel, komoly előtanulmányok megszerzése után fogott — nyilván Pázmány útmutatásai nyomán s tán éppen az ő ösztökélésére — munkájához.

Egyideig prefektus volt a zágrábi theológián. 1606-ban pedig a bolognai „szláv kollégium“ rektora. 1624-ben *Pécsett* találkozunk vele, mint a baranyai egyházmegye püspökével.

Mintogy itt a török erősen megvetette a lábát, *Vynkovich* Zágrábba kívánczolt, ahová kanonoknak, majd pedig prépostnak nevezték ki (1625-ben). 1637-ben a zágrábi püspöki széket is vele töltik be.

Jóllehet csak öt évig állott a diocözis élén, e rövid néhány esztendő alatt is jetentékeny, buzgó és eredményes munkásságot fejtett ki — a katolikus hitvédelem körül.

Protestánsellenes, heves küzdelmeit kanonok korában kezdte meg.

Feladata, mint erős szervező-tehetségé, acélakarató papé és kiváló készütségű orátoré, a többek között az volt, hogy a Zrinyiek alatt áttért muraközietek visszahódítsa a róm. katolikus vallásnak. (Az e téren kifejtett sikeres munkásságáért kapta férfikora delén a Szent Margitról elnevezett pakrácmel-leki apátságot, amely ma düledék, értéktelen romhalom csak.)

1625-ik évi diétai szereplését *Kukuljevich János* (Arkiv II.) nagyon kiemeli. Ez alkalommal vele volt *Patacsich* István és *Pethő* Gergely, a „Rövid Magyar Krónika“ szerzője is.²

¹ Nevét hol *Vynkovich*nek, hol *Vinkovich*nek írja.

² Gerzsenyi *Pethő* G. (1570—1629) egyike a legbuzgóbb és legtúlzóbb horvátországi papistáknak. *Boeskyt* — prot. vallása miatt — a „romlás fiának“ nevezi. A protestánsokat könyvében folyvást támadja.

Ezen a nevezetes diétán történt, hogy Vynkovichot a Horvátországból és a Muraközéből kiutasított és proskribált protestánsok éles és keserű szemrehányással illették és követelték tőle a reformált vallás törvényes recepcióját.

Vynkovich élesen válaszolt, azt felelvén, hogy a zágrábi püspök törvényesen jár el, amikor a lutheránusokat üldözi s hogy egyházi ügyekben szuverén; ilyen ügyek intézésébe beavatkozást nem tűr. Lutheránus és kálvinista vallásfelekezetről a törvény nem tud. Ilyeneket a zágrábi püspökség megalapítója, Szent László király nem ismert.

A r. katolikusoknak tetszett Vynkovich heves védekezése, mert teljesen a szájuk íze szerint okolgatta és fejtegette álláspontjának jogosultságát. A protestánsokból azonban annál visszatarthatatlanabban robbant ki a felekezeti féltékenység, elszántság és keserűség. Bár egyesek az izzó hangulatot csillapítani igyekeztek, az összeütközést elkerülni nem lehetett. A felbőszült protestánsok feléje rohantak és alaposan megcibálták Pázmány-stílusú szakállát. Több katolikus pap azonosítván magát az inzultált Vynkovich-csal, e zivataros jelenet lezajlása után felháborodva hagyták el a Karok és Rendek gyűléstermét.

A horvátok ez eset miatt különösen sokáig nehezteltek és föltétlen elégtételt követeltek. Az erkölcsi kiengesztelés napja akkor is a Lajtántúlról sugározta rájuk melegét... Törvénybe kellett iktatni, hogy ezentúl a magyar diétának hivatalból lesz tagja a zágrábi püspök. Egyben a vránai perjelség javadalma is őt illeti meg. A horvát delegátusok egyik mágnását pedig kinevezték a Felső Tábla örökös tagjává.

Vynkovichot a királyi elismerés és kegy csak még hatóságosabb tevékenységre ösztönzi.

Szóval, tollal, a hit és a meggyőződés argumentumaival száll síkra egyháza érdekeinek megoltalmazása végett.

Sajtófegyver nem állván rendelkezésére, vagy az *élőszó* közvetlen erejével vagy pedig a *levéllel*, mint közvetett eszközzel, iparkodott tehát célt érni.

1637-ben egy muraközi főnemeshez intézett levelet, hosszasan boncolgatván abban a r. kath. egyházba való visszatérés szükségességét és etikai kihatásait. (Kukuljevich: Arkiv II).

1641 szept. 14-én kelt episztolájában figyelmezteti Zrinyi Györgyöt, hogy ne tűrje meg a muraközi *Turniscsén* tartózkodó prédikátort, a ki nemcsak a reformátusokat, hanem a lutheránusokat is igyekszik hitükben megszilárdítani. Annak a reménységének ad kifejezést, hogy az illető lelkipásztort azonnal ki fogja utasítani a Mura-Dráva közéből.

Ugyanebben az évben Légrádra is ír, a következőket közölve a Zrinyiekkel. (Magyar fordítás.)

Méltóságos gróf urak! T. barátaim! Eltökéltem, hogy a légrádi katolikusok sürgetésére s azok lelkiszükségletének kielégítése végett új katolikus lelkészt küldök Légrádra. De ez *Méltóságok gyámolítása nélkül* nem történhetik meg, mert az illetőnek szüksége van arra, hogy Uraságtok — mint Légrád mezőváros (oppidum) pátrónusai és földesurai — vagy *személyesen* vagy pedig *tisztjeik révén* vezessék be oda az új papot, gondoskodjanak lakásáról és ellátásáról s végül szükséges volna, hogy neki *védelmet is nyujtsanak ellenségeivel* szemben. Ennélfogva arra kérem Méltóságotokat, kegyeskedjenek a légrádi róm. katolikusok szolgálatára általam kirendelt plébánost, névszerint *Vynkovich Andrást* állásába vagy személyesen beiktatni vagy pedig (a helyőrség) tisztjeinek közvetítésével beiktattatni. Továbbá méltóztassanak neki otthont és ellátást adni. *Ha pedig a nevezettnek installálását és helybenmaradását az ottani kálvinisták és lutheránusok esetleg ellenoznák, vagy azt meg akarnák hiúsítani*: nyujtson neki védelmet — velük szemben — a légrádi róm. katolikus vallású nép is.

A protestánsok ellenszegülését különben könnyű szerrel leszerelhetik Méltóságok, mert a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvénycikkely erre Uraságtoknak módot nyújt. Mert hiszen e szakasz szellemében a katolikusok éppen úgy jogosítvák lelkész tartására, mint ahogyan *kálvinisták és lutheránusoknak is szabad prédikátort tartaniok*.

Az új protestáns lelkészt — boldogabb és alkalmasabb idő bekövetkeztéig — csak hagyják meg Méltóságok állásában; de egyben igyekezzenek Uraságtok ott a katolikus hitéletet is föllendíteni és minden törvényes eszköz felhasználásával meg is gyökereztetni.¹

Zágráb, 1641 szept. 14.

Szolgájuk és barátjuk:

Vynkovich Benedek,
püspök.“

Ez a levél azt bizonyítja, hogy bármily nagy erővel és következetes szívóssággal is igyekezett az ellenhatás az „eretnekséget“ kigyomlálni: egyes helyeken ez mégse járt tartós sikerrel. Különösen azért nem, mert épp a muraközi hős magyar katonák zöme vallotta magáénak Luther és Kálvin hitét, aki-

¹ Lopašić L.: Prilozi za povjest prot. u Hrv. Starina XXVI.

ket ilyen válságos időkben vallásos meggyőződésükben megingatni s hitüktől megfosztani nem volt tanácsos. Zrinyi Miklós kifejezést is adott ennek a nézetének s ez a főoka, hogy Bécs nem mert energikusan szembeszállani az itt oly mély gyökeret vert vallási fölfogással.

1642-ben *Erdődy Tamás* grófhhoz intézett érdekes levelet,¹ melyben Mallekóczyval való disputájáról ad számot. Ebben a vitairatában erős célzatossággal emeli ki a püspök, hogy Zagorjéból jövet betért Stubicán (II.) Mallekóczy Miklóshoz, akivel a hereziszről heves szóharcba bocsátkozott, sokat idégetvén neki a Szentírásból és a szentatyák könyvéből.

Minthogy argumentumaival a keménynyakú földesurat meghajlítani nem bírta, megfenyegette, hogy proskribáltatja vagyónát. Ezért reméli a püspök, hogy ez az utóbbi fegyver leveszi majd lábáról a hajlíthatalan gerincű magyar nemes urat. Egyben azt is tudatta vele, hogy egyházi átokkal sujtja, melyet a zágrábi egyházmegye minden templomában ki fog hirdettetni; leendő egyházi eltemetését pedig már jó eleve lehetetlenné teszi szigorú intézkedéseivel.

Mallekóczy derekát azonban nem lágy agyagból gyúrták: a fenyegetés nála csődöt mondott. Mallekóczy ugyanis azzal vágott vissza, hogy ő Magyarország szabad bárója s ha a Drávántúlról el is űzik, ha ingatlanait el is kobozzák: vallásától nem foszthatják meg.

A püspök azonban ez után se tágított még. Ellenvetése az volt, hogy akárhová viszi is sátorfáját, boldogulást és örökéletet csak a r. kath. igaz hitben találhat. Mallekóczy erre azt válaszolta, hogy ő „igazhitű katolikus“ s hogy hisz az apostoli szimbólumban. A püspök nem érte be ennyivel. Azt vetette ellen, hogy nemcsak azt kell hinnie, ami a hitvallásokban van, hanem sok egyebet is.

A hitvita meddő véget ért. A püspök azonban azzal a benyomással vett búcsút „megátalkodott“ ellenfelétől, hogy sikerülne őt a téves eszméknek béklyóiból kiszabadítani, ha akadna olyan tanult, jómodorú és elmés katolikus pap, aki folyton vitatkoznék vele s aki szent könyvekből meggyőzné a herezis átkairól és a róm. katolikus vallás erkölcsi hasznáról.

A XVII. századbeli közviszonyok.

Bármilyen ádáz támadásokat intézett is a jól organizált és kíméletlen csapásokkal dolgozó reakció a reformáció ellen: itt-ott mégis találkozunk egy egy eklézsiával.

¹ Ugyanott.

Kanizsai János írja, hogy 1631-ig *Turniscsén* is volt református anyaegyház, melynek utolsó papja *Hidegkúti* András volt. Az ő elmúlása után ez a község is (miként Légrád) a lutheránusok kezébe került.

Ez a protestáns egyházközség, miként *Matota* Mátyás turniscsei plébánosnak *Petretich*. Péter zágrábi püspökhöz küldött fölterjesztéséből kiviláglik, még 1678-ban is annyira virágzott, hogy külön lelkészt kellett tartania.¹

A Muraközben ezidőtájt olyan szétszórtan akadt csak egy-egy plébánia, hogy *Bogdán* Márton (1643—1646) püspök VIII. Orbán pápától arra kért engedélyt, hadd avathassa fel theologusait előbb pappá, mielőtt a négy esztendőt befejeznék, mert másként nem szüntetheti meg az annyira érezhető paphiányt.² Már pedig, ahol katolikus lelkész nincs, ott csakhamar prot. pap bukkan fel, aki a hívők lelkiszükségletein kívül egyben a térítést is elvégzi mindjárt.

Így *Podmurjén* (1640-ben) is találkozott egy *Bruchák* Miklós nevű „neocatholicus magister“.

A *tüskeszentgyörgyi* plébániatemplomot a hívek bevallása szerint protestánsok a XVI. században feldúlták, úgy hogy 1622-ben azt újjá kellett építeni. 1649-ben is élt itt egy *Skvorch* (Skuorch) nevezetű lutheránus.

Muraszentmártonban (Podmurje) 1649-ben is sok a protestáns. *Parapatich* Gáspárné — a jegyzőkönyv adatai szerint — kikapós asszony volt, a ki a férjét faképnél hagyta. Mint-hogy az illetékes plébános a menyecskét kedvesével megesketni nem akarta, a fiatal pár a lutheránus pap védőszárnyai alatt keresett és talált menedéket, illetőleg jogorvoslatot. Ő kívánságukat — az ügyirat szerint — teljesítette. A feljegyzés még hozzát teszi, hogy ez „napirenden van a Muraközben“.³

Az „Akták“ a közállapotokat festegetvén, lerántják bizony a leplet a róm. katolikus papságról is. Azt mondják ugyanis, hogy a „lelkészek rendetlenek és silány képzettségűek. Egyesek eretnekek módjára dorbézolnak s együtt poharznak a csapszékben a pogányokkal“. A katolikus nyájáról pedig így emlékezik meg a protokollum: „a hívek közömbösek, restek és állhatatlanok“. (Bučar idézett műve.)

Az 1649-iki jelentés *Stridót* is felemlíti, azt írván felőle, hogy itt csak néhány „újkatholikus“ akad. A plébánia templomot a lutheránusok még a XVI. század elején megrongálták

¹ Bučar: Prilozi protestantizma u Hrvatskoj.

² Lopašić: Starine 26.

³ Acta visitationis cañ. T. VIII.

s ebben helyezték el a protestáns lelkipásztor tehenét és ser-
téseit. Eklézsiául Eszterházy herczegnek Stridótól egy kilo-
méternyire fekvő egyik háza szolgált.

Szelencén (Selnice) 1649-ben több híve van Luthernak,
mint a róm. katolikus egyháznak. Bár idővel itt is sikerült
több lutheránusból prozelitát csinálni: azért még 1657-ben is
20 „eretnek“-családról emlékezik meg a jegyzőkönyv. (Acta
vis. 1657.)

Zrinyi Zsófia grófnő azt írja 1670-ben *Borkovich* Márton
zágrábi püspöknek, hogy a *Csáktornyan* székelő protestáns
lelkipásztor kiutasítására vonatkozó óhajtságának — határozott
ígérete ellenére sem — tehetett eddig eleget, mert ebbe az
ügybe beleavatkozott az ott állomásozó német ezredparancs-
nok, aki kifejezetten tiltakozott az illető lelkész eltávolítása
ellen (*Bučar* : Prilozí).

Bár egy hagyomány arról tesz említést, hogy 1688-ban
elárverezték a csáktornyai lutheránus pap házát, azért *Thauzy*
Ferenc (1756—69) a zágrábi püspök egy 1760-iki jelentéséből
az tűnik ki, hogy még ekkortájt is el kellett oszlatni bizonyos
„hitéleti izágaságokat“ (Krčelić : Annuae).

*

Ide iktatjuk, hogy a Muraköz 1608-ban a második zalai
esperesség, valamint a negyedik dunántúli püspökség függe-
léke volt.

Ide tartoztak ebben az időben a következő helyek: *Lég-
rád*, *Perlak*, *Szentgyörgy*, *Kísszabadka* (Szubotica), *Muraszent-
márton* (Podmurje), *Szelence* (Szelnecz), *Szentmihály* (Mihov-
lán), *Szerdahely* (Mursko-Srediscse), *Csáktornya*, *Nedőce*, *Stridó*.
Belica, *Tövises-Szentgyörgy*. A terület esperese (seniora) *Dam-
ján* Márton *martijáneci* pap volt.

Lelkészek voltak még: Nedőcén *Hidegkúti* András (ref.),
Muraszentmártonban *Fábricius* Péter, Szelencén *Janicz* Mihály,
Tüskeszentgyörgyön pedig *Brinius* Péter.

Több muraközi férfiú végzett protestáns egyházi szol-
gálatot Magyarország különböző vidékén. Így *Muraközi* György
(1586) muraszerdahelyi eredetű pap Dersffy Ferenc egyik
soproni birtokán lelkészkedett.

A „Meszlényi Concordia“ néven ismert egyezséget alá-
írták 1596—1673-ig: *Muraköz*-ből György, Gáspár és Miklós;
Légrádról: *Kálmántsei* Bazil és *Ivankó* Péter Turnicséról:
Bazil Márton; *Máté* és *Ferenc* Muraszerdahelyről; *Dávid* és

¹ Ribini : Memorabilia aug. Conf. in regno Hung.

György Perlakról; Mátyás Belicáról; Lossitz Csáktornyról (Payr: Egyht. Eml.)

Továbbá ezek a lelkészek: Reöytök András muraszerdahelyi; Forgács Mátyás stridoi; Kűsznich Tamás perlaki (1612); Gederoczinus János stridoi (1616); Lenth Imre katori (1620); Dubinszky Imre nedőcei; Vinniczay János muraszerdahelyi és Serény György légrádi lelkész. (Payr: Egyht. Eml.)

Befejezés.

A „*cuius regio, illius religio*“ elve talán soha sehol sem érvényesült olyan következetesen s olyan szemléltethetően, mint a Muraközben. Itt a jobbágnak mindig a földesúr vallási meggyőződését kellett követnie.

Amíg az e szigetet birtokló Zrinyi grófok *Luther* vallási nézeteit propagálták, addig a reformáció terjedt, fejlődött és sikerrel dacolt a közhatalommal; mihelyt pedig az ellenáramlat jutott túlsúlyra, a protestantizmus dérmarta virágsziromként ványadni, sorvadni kezdett.

1792 után már sehol másutt nem találkozunk a Mura-Dráva közén evangélikus gyülekezettel, csak Légrádon. Ez az egyházközség ma is él és virágzik.

Ha egy röpke visszapillantást vetünk az eddig megtett útra, akkor — nagy kontúrokban — a következő helyzetkép színeződik elénk — a muraközi reformáció fejlődését és későbbi hanyatlását illetően:

A reformáció — mint erős és lendületes vallási eszmeáramlat — Horvátországba a XVI. században nyomul be.

Erdődy Péter bán 1563-ban a Krajnából behívja *Vlahovich* Gergely jóhírű *szlovén* hitszónokot, aki Klanjecen 250 egyént térített át *Luther* hitére. Majd később ugyanő megjelenik *Ozalj*-ban is, a Zrinyiek főfészkében s ott is eredményesen prédikál.

Igy csakhamar nemcsak a Zrinyiek jobbágjai, hanem maguk a földesurak is felkarolják az új vallást s azt terjeszteni igyekeznek.

A szigetvári hős fia, György lát legerélyesebben munkához. 1570-ben elkezd üldözni a katolikus papokat, a templomokat karhatalommal elfoglalja s *Lutheránus* eklézsiákat és iskolákat létesít.

Az ő tevékenysége 1570-től 1603-ban bekövetkezett haláláig tart. Nevezetes mozzanata kulturális működésének az, hogy 1572-ben sajtót állít fel Nedőcén, mely azonban 1586-ban itt már megszünteti működését, hogy Varazsdon folytassa.

E sajtó legértékesebb munkája *Pergossich* János Werbőczy-fordítása, aki a halhatatlan jogász öröklékü jogi munkáját — Veres Balázs magyar fordításából ültette át muraközi szlovén nyelvre.

Muraközben, Zrinyi György idején, mintegy 14 plébánia volt s ő ezeket egy szálíg megszüntette. Hűségese dolgozótársa az idősb Mallekóczy Miklós volt.

Azonban sem alattuk, sem pedig utánuk, *igazi* irodalom a Muraközben kifejlődni nem tud. A viszonyok ilyen lendületes kulturmunka kedvező kialakulására — úgy, miként pl. a Dráván innen — ott sohasem hatottak jótékonyan. Sőt még a hitvitázás sem ad az irodalom hathatósabb evolúciójának erősebb lökést. Amíg a vitatkozás nálunk — bár túlyomóan egyházas jellegű — de gazdag és szenvedelmes hangú literatúrát teremt: — addig ott a szóharc is csak egy-két színtelen levélre szorítkozik, amelyben magvas gondolat, lüktető szellem, fordulatosság, irodalmi csin alig bukkan fel.

A későbbi századokban a reformációs mozgalom egyre többet veszít eleven erejéből, erjesztő befolyásából. A XVII század derekán elsorvad a stridói, szoboticei (kisszabadkai), szelnicei (szelencei), a muraszerdahelyi, perlaki, túskezesgyörgyi, turniscei, szentmihályi, nedőcei, vinicai, szentmártoni, belicai, szentmáriai és a szentvidi prot. egyház.¹

A nagy felkészültséggel megindult és szívós következetességgel végrehajtott ellenreformáció csakhamar gyökeres tisztogatást végzett itt, a Zrinyiek birtoktestén is.

Legtovább dacolt a légrádi ág. h. evangélikus eklézsia, amelyet — nyilván politikai és katonai indítékokból — a Pázmány-nevelte költő Zrinyi is dédelgetett. Hiábavaló volt itt a kamara beavatkozása, a püspök energiája, a királyi kancellária intelme, a plébános sopánkodása: itt sem a szép szó, sem az ígéret, sem a megrémítés tartós eredményt elérni nem tudott. Legerősebb volt ez a gyülekezet az 1580—1664 közt terjedő időszakaszban. Sőt néha oly hatalmas, hogy pl. 1641-ben Vinkovich Benedek zágrábi püspök valósággal védelmet kér itt — a türelmetlen protestánsokkal szemben — új plébánosa részére Zrinyitől.

A protestáns üldözés, mely 1671 és 1790 közt a legmakacsabb és legkíméletlenebb. e tájt Légrádon is sikert sikerre halmoz, de azért elszórtan 1677-ben épp úgy találko-

¹ A mura-drávidéki gyülekezetek 1651-ben a *muraközi* szeniorátus keretébe, ez pedig 15-öd magával a veszprémi kerülethez tartozott. Thúry E. A veszprémi ref. egyház története.

zunk e helyütt protestáns hívőkkel, mint 1750-ben, vagy 1770-ben.

Amíg a többi muraközi protestáns eklézsia a föld színéről is eltűnt, addig a légrádi ma is él és boldogul, bár a világháború alatt az ő embervetésében is gazdagon képezett a halál. Hiszen ők is magyar anya emlőjéből szívtak bátorságot, hazaszeretetet, köteleességtudást és lemondást...

Miként hazánkban mindenfelé, úgy a Muraközben is Luther vallási felfogása vert gyökeret legkorábban. Eklézsiai is a wittenbergi egyházszervezet szerint alakultak ki.

A Muraköz vidékén Kálvin meggyőződése csak rövid időre tudott tért hódítani.

1631-ig Turnicscsén volt egy önálló református anyagyház, de ebben az esztendőben ez is megszűnik. Ezért írja olyan mélabúsan Kanizsai Pálfi János Pathai J. püspöknek: „A Muraközben, — valamint a lutheránusoknak Légrádon, úgy nekünk *reformátusoknak Turnicscsén* volt eklézsiaink... Most az egész Murasziget a pápisták és lutheránusok kezébe került“.

1641-ben Vynkovich B. zágrábi püspök említi Zrinyi Miklóshoz írott levelében, hogy a légrádi plébános beiktatható csak úgy volna, ha azt az ottani *kálvinisták* és lutheránusok“ is megengednék. Egy 1684-ben felvett jegyzőköny igazolja, hogy a légrádi várban „helvét“ hitű katonák is vannak. De voltak 1740-ben is, amikor *református* prédikátort is kellett tartaniok, olyan tömegesen voltak kálvinisták a katonák sorai közt.

Azóta az eddig összezsomózott adatok reformátusról említést nem tesznek.

*

... Ilyeneket véshetett volna — de jobban, teljesebben — Klió az Idő törzsének mohos kérgébe .. Talán fel is jegyezte... De sorait az enyészet rozsdája lemarta, esztendők szúja kibordázta, zápor lemosta, dér megfakította... vagy haragos villám szekercéje szilánkokra szaggatta.

Egy késői kor íródiákja azonban belevájt pennájával a patinás idők avas avarjába. A színtelen porszemeket fűzérbe sorjázta, a megfakult, holt betűket igyekezett életre kelteni, a forgácsszilánkokból törzset akart rekonstruálni. Tapogatózott, botlott, hézagokat hantolgatott be... Férceletgetett. A mozaik-kép elkészült, de halvány, foszlós, foltos... A rekonstrukció erőtlen, gyarló — azonban a *jószándék* és az igazságszeretet mozaikkockáiból épült meg. És ez tán mentheti, enyhítheti fogyatékosságát.

Függelék.

Luther a népmondában.

A muraközi nép képzeletét még ma is foglalkoztatja — persze a maga módja szerint — Luther Márton legendás személyisége. A fantázia meseköntöst borít reá és elhurcolja mindenüvé: a patak partjára, a fonóba, a malomba, a kukorica-fosztók körébe, szóval mindenüvé, ahol a mese, monda tündérszárnyakon jár.

A Luther alakjához szövődő mondák — mesemotívumokkal tarkítvák. A nagy reformátor bizonyára elcsodálkoznék, ha hallaná, hogy legtöbbször milyen betyár, sátán, nem éppen szalonalakba öltöztette őt a népképzelet, s aligha lenne büszke arra a keretre, amelybe a monda az ő személyéhez kötött eseményt beilleszti.

*

Lássunk néhány ilyen érdekes szlovén-horvát mondát — dióhéjba szorítva.

1.

... Volt egyszer egy nagycsaládú, koldusszegény favágó. Találkozik ez egyszer az erdőben egy összeroskadt aggastyánnal, akinek elpanaszolja a nyomorúságát.¹ Az ősz ember azt ajánlotta a szegény favágónak, hogy írja le mindezt a saját vérével, *de vesse papírra azt is, amiről még ő maga se tud*, megígérvén neki, hogy nincstelenségétől meg fogja váltani s gazdaggá teszi. Hét év múlva azonban eljön majd a vagyoniért.

A favágó nem sokat teketóriázott, papírost, tollat kér az aggastyántól, megvágja kezét s megírja vérével a levelet rendbe rakván azt is, amiről nem tud. Erre az idegen az írást zsebrevégja, a favágónak egy zsák aranyat ad, maga pedig eltűnik. A szegény ember nyomban sejtette, hogy ez csak maga a — *sátán* lehetett.

A favágó átadja otthon a feleségének a sok kincset. Az asszony megijed és sírva fakad. Egyszer csak úgy érzi, hogy hirtelen másállapotos lett. Nemsokára fiút szült, aki hét éves koráig szépen növekedett. Egy este az erdei aggastyán megkocogtatja az ablakot s el akarja vinni a gyereket. A szülők rémüldöznek, de ellentmondanak. Az öreg idegen azt mondja: „Így is jó! A fiú végül úgy is az enyém lesz, mert a levélben nekem ígérte oda az apja, papírra vetve azt is, amiről nem tudott“.

¹ Bučar: Povijest ref. u. Medj.

Azzal elhomályosult, mint a lélekzet a tükrön. — De a szülők szíven egyre rágódott a bánat s valahányszor *ennek* a fiúnak kenyeret szegtek, mindig sírva fakadtak, mert féltették attól a furcsa idegentől. A fiú már a főiskolát látogatta, annyira megnőtt. Eleinte titkolták előtte szülei a szomorúság okát, de végre is megvallották neki, hogy az ő gazdagságuk váltsága — a fiú lelke, akit eladott az apa az ördögnek ismeretlenül.

A fiút bántotta a dolog, de azért elvégezte a „feketeiskolát“ (a theológiát is). Már az első miséjének elmondására készült, de erről le kellett mondania egyelőre s azért elment tanácsért a püspökhöz, hogy mitévő legyen. A szent pap azt javasolta neki, menjen le a pokol-katlanba s hozza el a szerződést. A fiú szót fogad. Ellátja magát tömjénnel, kereszttel, szenteltvízzel és más szent kellékekkel és megindul a pokol felé. Egyszer csak egy erdő-rengetegbe jut, amelyből nem tud kivakcolódní. Itt addig csatangol, amíg egy házra nem bukkan. Ide betér. Az első két szobát üresen találja, a harmadikban azonban egy vénbanyába botlik, aki jajgatva figyelmezteti, hogy meneküljön innét, mert ez *Luther Márton „harámbasának“* a hajléka, aki legott itt terem *betyárjaival*. Akkor pedig veszve van. És csakugyan. Már jöttek is. A diák egy öblös tekenő alá rejtőzött. Mikor Luther belépett, első szava ez volt: „Te banya, én itt keresztiszagot érzek“.

— Pedig itt nincs kereszt, — felelte a vén csoroszllya. A zsványok azonban nem hittek neki, hanem motozáshoz fogtak s csakhamar ki is cibálgák a kispapot a teknő alól — A kispap nem ijedt meg. Luther azt kérdezte tőle, hogy miért jött s hová megy. Az ifjú megmondta, hogy az apja szerződését keresi. Erre Luther megkérte, hogy gyóntassa őt meg. A kispap e kívánságot teljesítette. Luther aztán megvallotta neki, hogy annyi embert ölt meg életében, hogy az áldozatok feje az ő nagy házát zsúfolásig megtöltené. Meg is akart áldozni, de ezt az ifjú nem végezhette el, mert még nem volt fölszentelve. Luther hívta, hogy jöjjön le vele a pokolba, ott meg fogja látni, milyen büntetés, kín vár reá.

De a kispap egyedül akart oda lemenni s ezért másnap elindult — a Luther-megjelölte irányban — a pokol keresésére. Kisvártatra rá is bukkant. Az ajtó elé érve, elkezdte azt szenteltvízzel bőven locsolgatni. Erre az ördögök rettenetes jajveszékelésben törtek ki s futásnak eredtek a világ négy tájéka felé. Minthogy pedig ezt a munkát nem akarta abbahagyni, kérlelték, hogy ne szórjon ennyi *követ* az ő otthonukra. Ő azonban kijelentette, hogy addig nem tágít,

amíg a keresett írást meg nem kapja, mert anélkül sohase lehet belőle pap. Végre az ördögök előkerítették Luthert és kikényszerítették tőle a kérdéses levelet.

Megkapván a kispap a szerződést, visszament Luther házába, aki ekkorra már egészen megtört s feloldozást kért tőle. Elindultak aztán együtt az erdőbe. Egy helyütt Luther botját beledöfte a kispap az agyagba s azt mondta Luthernak, hogy ide térdeljen le s addig vezekeljen, amíg ő bűneitől föl nem oldja. Így is történt. Hét év múlva már mint fölavatott lelkész kocsikázott erre a favágó fia. Kocsisa egy szép körtefát vett észre a közelben. Oda is tartott, hogy letépjen egy szem körtét, amikor egy hang azt dünnnyögi feléje: — Ne bánts! Aki elültetett, az szedjen is meg! — E hangokra a pap is odamegy s látja, hogy egy öreg térdel előtte összetörten: Luther Márton. Most is sír. Botjából hajtott ki a körtefa s könnyeitől nőtt ily nagyra. Látván a pap, hogy a remete megvezekelt, feloldozta bűneitől. Ebben a percben az aggastyán alakja eltűnt. Csakhamar egy hófehér galamb röppent fel a körtefáról az égbe: Luther fehér lelke.

2.

Luther pápává akarta magát megválasztatni, de ez a terve nem volt megvalósítható. A papok nem szavaztak rá. Erre iszonyú módon felfortyant bosszút forralt s elkeseredett hangulatában megreformálta a r. k. vallást.

(Zsgánec V. muraközi theologus közlése.)

3.

A „Muraköz“ c. csáktornyai újság egy régi száma Luther apostolainak megérkezteről a következő érdekes szájhagyományt őrizte meg. (Videcz Mátyás közlése.)

Valamikor réges-régen egy szép tavaszi napon megjelent a falunkban egy vándorló (vandravec), aki a népnek a lutheránusokról kezdett mesélni. Meséje így hangzott: Egy szegény asszonynak egyszer fia született. A megszületés pillanatában villámlani kezdett és egy nagy felhő ereszkedett az újszülött atyjának hajléka fölé. Egy darabig ott libegett ez a felleg, azonban egyszerre csak nyomtalanul eltűnt. A szomszédok a csoda láttára szép jövőt jósoltak a csecsemőnek. A gyerek igen szorgalmasan tanult s nemsokára híres tanár lett. Ekkor aztán elkezdte a fejét törni, hogyan lehetne a vallás megfelelése révén világhírré szert tennie. Az új hit lassankint ter-

jedni kezdett s Luther Mártonból nevezetes ember lett. (Mert ő volt az a bizonyos, aki ilyen csodás égi jelek közt született.)

Az új vallás nemsokára eljutott Krajnába, sőt a Muraközbe is. Híre ment egyszer csak, hogy a Krajnából két lutheránus átjön Csáktornyára is. Hallván ezt Zrínyi György, a szigetvári hős fia, magához rendelte a jövevényeket, mert hallani akarta szavukat s az új vallás ígéit. Csáktornyán rengeteg ember várta jöttüket. Szépen fogadták őket. Mesélik, hogy a gróf is áttért azonnal. Rövidesen útnak eredt a gróf is, hogy az új vallásnak maga is híveket toborozzon, de csak azok fogadták el az új hitet, akik a földesúrnak kedveskedni akartak, vagy akik bosszújától félték. Akik a grófnak engedelmeskedtek, azok sok pénzt kaptak, akik azonban ellenszegültek, azok állásukat veszítették.

(Ez a monda fölötté mesterkéltnek látszik s azért „száj-hagyománynak“ már konstrukciója, menete s motívumai miatt sem igen tekinthető.)

4.

Naivabb és bájosabb színezetű a következő ¹

Élt egyszer Stridón egy boszorkányos plébános, aki garabonciás-módra akkor kerített jégesőt, amikor akart s aki a sárkányt (pozoj) nyergelte meg, ha sietős volt az útja.

Ez a pap gazdag ember volt. Vincellért is tartott (vencerlin) a szőlejében. Egyszer egy öreg stridói ember öreg éjszakáig időzött a szőlejében. Amint hazafelé ballag és elmegy a plébános kalibája mellett, világot lát a kunyhóban. Tuskót hoz, rááll s — bekémlélvén — István plébánost, a vincellért és egy idegent lát bent a présházban. Fúrta oldalát a kíváncsiság, hogy megtudja, ki az az ismeretlen. Ürügyet keresett és besurrant az ajtón. Jöttére a házbeliek megrezzentek s kérdőre vonták. Az öreg azt hazudta, hogy azért jött, hogy a betegnek vélt vincellért meglátogassa. Legott vissza is akart indulni, de azok ottfogták nagyszívesen. Ekkor az öreg paraszt hallotta, hogy az a szakállas idegen — prédikál. A plébános többször kérdést intézett az öreghez s mindannyiszor *Luther Márton*-nak szólította. Így tudta meg a látogató, hogy ki ez a jövevény. — Másnap vasárnap volt. Az öreg templomba készült. Az eklézsia előtt ekkor már nagy tömeg szorongott, amelynek Luther (a tegnapi idegen) magyarázta az új vallást. Ekkor már a plébános is — lutheránus volt.

¹ A „Muraköz“ c. lapból.

5.

Egyszer egy szegény ember esett fát gyűjtögetett az erdőn. Egyszer csak egy tolvaj-forma lopózott mellé, aki éjjeli szállást kért tőle. A szegény ember azt mondta, hogy csak az istálló szénapadlásán adhat neki helyet. Az idegen ezzel is beérte. Aztán fölsegítette a rőzsét a szegény ember vállára és elindultak együtt hazafelé. Otthon az asszony gánicával (znganci, kukorica-málé) kínálta meg a jövevényt.

Éjfél táján a tolvaj-forma ember szörnyűséges jajgatásban tört ki; úgy megijedt, hogy beleesett az istállóbeli kerékjászolba (szénagyűjtőbe.) A nagy zajra a gazda is fölérzett. Az idegen ijedt arccal mesélte el látomását, hogy t. i. valamiféle kísértettel találkozott, amely valamit keresgélt körülé és közben egyre nyögött.

A gazda megmagyarázta neki, hogy csakugyan csatangol erre egy „rossztét-lélek“, amely folyvást ezt nyöszörgi: „Luther Márton, segíts most rajtam!“

Ez a magyarázat megdöbbenetete az idegent, mert az maga — Luther volt, aki valamiféle új hitet kovácsolt, amelyet jó pénz ígéretésével tukmált rá leendő híveire. — A szegény ember folytatta meséjét, hogy az a koldus is csak pénzért tért át, akinek a lelke a pokolból állandóan feljár; mert sehol se talál nyugtot.

Luther igen szívére vette a dolgot, elment vezekelni a plébánoshoz, akinek meggyóna bűneit. A plébános megszánta, feloldozta és Luther M. lelke csakhamar a mennyországba szállt.

Volt az erdőben egy nagy jegenye. Tövében egy ősz juhász legeltette nyáját. Az öreg furulyázott. Egyszer csak egy idegen ember közeledett feléje, aki igen magas volt s fehér köntösben járt; haja szénfekete, szeme pedig mérges (čemerno) tekintetű volt.

Az öregnek mindjárt eszébe jutott, hogy ez senki más nem lehet, mint a mesebeli hitújító, Luther M. Az emberek azt mondják róla, hogy Luther fiatal korában igen jámbor volt, később azonban új vallást csinált és így nagy bűnbe esett. Egyszer egy fa tövében elszunnyadt. Álmában megjelent előtte egy fehér lélek, amely így szólt hozzá: „Márton, te nagyon megbántottad az Istent. Én azért jöttem ide, hogy az ő nevében büntetést szabjak ki rád, hogy vétkeid megbocsátassanak. Büntetésed a következő lesz. Fogsz találni a közeli patakban egy követ. Ezt keresd meg. Rajt a neved, tehát rá fogsz akadni hamarosan. Ez a te bűnöd keménysége. Ezt bele fogod temetni egy jegenye odvába. Aztán elmegy egy kápol-

nába s ott imádkozni fogsz éjjel-nappal. Addig nem mehatsz ki az erdőből, míg egy öreg föl nem oldoz vétkeidről. Most pedig indulj és tedd, amit mondtam.

Luther megtette és várta azt az öreg embert. De csak most akadt rá a juhász képében. Luther hozzálépett s megköszönte neki, hogy most végre bűneitől megtisztulhatott, jutalmul egy kulcsot adott neki. Ez a kulcs egy házban elrejtett szekrénybe illett, mely tele volt pénzzel. Luther kérte, hogy szolgáltasson lelke üdvösségeért misét, segítsen a szegényeken, a pénz egy részét pedig tartsa meg magának. Mikor ezt Luther elmondta, galambbá változott és az égbe repült. A juhászból pedig gazdag ember lett.

Dr. Haller Jenő.

SZEMLE.

A debreceni theologiai doktorátus.

A reformáció négyszázados jubileumára magyar ref. egyházunk elérte végre valahára tudományos téren való egyenjogúsítását is a római egyházzal: a debreceni m. kir. tudományegyetemen szervezett református theologiai fakultásunknak is megadta Őfelsége — 1917 május hó 27-én kelt elhatározásával — a jogot doktori szigorlatok tartására és a theologiai doktori fokozat osztogatására. Régi sérelmünk nyert ezzel orvoslást — igaz ugyan, most is csak a mi óriási áldozataink árán. E fölött azonban most már ne keseregjünk: a fő az, hogy tudományos téren megszűnik eddigi zsellér-állapotunk. Ambiciózusabb lelkészeinknek nem kell immáron külföldi egyetemekre menniök, ha theologiai doktorátust akarnak szerezni és az egyházi életünk terén kiválóbb érdemeket szerzett férfiaknak sem kell arra várniok, míg valamelyik külföldi theol. fakultás véletlenül észreveszi őket és életük alkonyán megadja nékik a tiszteletbeli theol. doktorátust.

Érthető érdeklődéssel vettük tehát kezünkbe a hivatalos lap június 21-iki számában megjelent szabályzatot. Ez az az okmány, a mely hivatva volna szélesebb mesgyét vágni hazai ref. theologiai tudományos munkásságunk számára, új virágzásnak indítani elszegényedett magyar ref. theologiai irodalmunkat. Ez volna hivatva arra, hogy végre megjutalmazhassuk valamivel az akár tudományos, akár gyakorlati téren kiválóbb érdemeket szerzett tudósainkat, lelképásztorainkat. Annakra elkedvetlenített sokunkat, hogy nálunk egészen a legutóbbi időkhöz úgyszólván egyesegyedül a prédikációirodalom virágzott, bátran mondhatnók azt is, hogy burjánzott: a harmadfélezer magyar kálvinista lelkész azonban távolról sem fejtett ki akkora tudományos munkásságot, mint sokkal nehezebb időkben eleink. Kívánatosnak tartottuk mindannyian, hogy legyen végre valahára nálunk is egy minden partikulárisztikus szét-

tagoltság és pártoskodás fölött álló fórum, a mely észrevegye és megkoszorúzza az évek hosszú során át sokszor csöndben, sokszor szinte elfeledve végzett érdemes munkát. Úgyis alig van valamink, amivel kiválóbb munkásainkat megjutalmazhatnók. Minékiünk nincsenek hierarchikus ranglétráink, amelyek fokaira egymás után ráállíthatnók őket, nincsenek gazdag stallumaink, sőt mai választási rendszerünk mellett még csak a fokozatos előhaladás sincs biztosítva érdemes munkásságban évtizedeket eltöltött, meg is öregedett lelkipásztoraink számára. Sokszor legérdemesebb erőink is apró kis gyülekezetekben maradnak élávva éltváig fogytáig. Ezen a sok-sok fogyatékoságon, igazságtalanságon volna hivatva legalább részben segíteni a debreceni theologiai doktori szabályzat.

Sokat küzdött egyházunk érte, ezért kissé talán sokat is vártunk ettől a szabályzattól. Őszintén be kell vallanunk, bizonyos fokú csalódással tettük le kezünkbe. Bármint szerettük volna is az ellenkezőjét, nagy sajnálatunkra, több kifogást kell ellene emelnünk. Ezek egyfelől a megkívánt tudományos készütség szerény mértékére, a vizsgálat időpontjára, a többi theológiánkat valóban érdemtelenül sújtó háttérbe szoríttatásra, másfelől a doktorátus megszerzésének rendkívül magas költségeire vonatkoznak.

Mindenekelőtt őszintén sajnáljuk, hogy a szabályzat nem követi azt a tendenciát, a mely a külföldi protestáns theol. fakultásokon egyre nagyobb arányokban hódít, hogy a theol. doktorátust inkább csak „*honoris causa*” osztogatják számottevő tudományos munkásság, avagy érdemes munkában eltöltött élet jutalma gyanánt és a hol megszerezhető is, rendkívül szigorú föltételekhez fűzik.

Nagybritanniában és Amerikában kizárólag *honoris causa* szerezhető meg a „D. D.” cím, a theol. doktorátus. Újabban a németeknél is csaknem kizárólag így osztogatják. A „D.”, a theol. doktori titulus a legtöbb prot. fakultáson nem szerezhető meg: csupán *honoris causa* kapható. Egyes fakultások szabályzataiban bennfoglaltatnak ugyan még a theol. doktorátus megszerzésének föltételei, de valósággal évek hosszú sora óta nem volt rá eset, hogy így szerezte volna meg valaki. Úgy tudjuk, egyedül a heidelbergi egyetemen szerezhető meg még ma is.

A többi külföldi protestáns fakultásokon is a *tiszteletbeli* theol. doktorátusra helyezik inkább a fősúlyt és amennyiben úgy akarja valaki megszerezni a theol. doktorátust, kivétel nélkül mindenütt *rendkívül szigorú* mértékkel mért tudományos *dolgozatot* kell könyv alakjában kiadnia és a theologiai tuda-

mányoknak úgyszólván mindegyikét telelő *igen szigorú vizsgát* kell tennie. A theol. doktorátus nemcsak a *párisi* első sorban theologiai színezetű Sorbonne-on, hanem az egyetemen mindenütt kezdettől fogva a legtekintélyesebb doktorátus volt. Ez maradt a századok folyamán mind a róm. kath., mind a protestáns theol. fakultásokon. Minthogy a bölcsészeti és a jogi fakultások régebben mintegy csak lépcsőként szolgáltak a theologiaihoz, ez a fakultás volt a sorrendben is mindenütt az első. Ez a fakultás őrizte meg legtovább a tudományos fokozatok középkori formáit. A francianyelvű theologikon ma is megtaláljuk még mind a három tudományos fokozatot: a baccalaureátust, a licentiátust és a doktorátust. Az angolnyelvű theologiakon már csak a baccalaureátus és a doktorátus, viszont a németnyelvűeknél a licentiátus és a doktorátus maradt fenn. Ez a fakultás őrizte meg — tudunkkal — egyedül a tudományos fokozatok középkori elnyerési módját: a tudományos vitatkozást, a disputát is, mely a középkori egyetemek szemefénye, büszkesége volt.

A *francianyelvű* theologiakon (a francia szeparáció óta, természetesen, már csak a francia svájciakon, így Genfben, Lausanne-ban) mind a három theol. fokozatot: a baccalaureátust, a licentiátust és a doktorátust fokozatosan nagyobb terjedelmű, a theol. tudomány terén valami újat adó füzettel, illetve könyvvel lehet csak megszerezni. A doktorátusnál már 20—25 éves könyvet kívánnak. A tudományos értékű dolgozat tételeit köteles az illető nemcsak a szaktanárral, hanem a többi tanárokkal, sőt a doktorátusnál a többi fakultások rokontárgyainak tanáraival szemben is megvédeni. A vitában, mint századokkal ezelőtt, nemcsak a tanárok és a kandidátus vesznek részt, hanem a hallgatóság is beleszólhat abba, helyeslésének, nemtetszésének kifejezést adhat. Évekkel ezelőtt Genfben voltam szem- és fültanúja egy ilyen rendkívül érdekes disputának.

A *hollandoknál* is szigorú vizsgát kell a doktorandusnak kiállnia. A vizsga szóbeli és írásbeli részből áll. A szóbeli vizsga öt tudományszakból teendő: ó- és újszövetségi exegézisből, vallástörténetből, dogmatörténetből és erkölcsstanból. Mindegyik tárgyból több hatalmas kötetnyi munka tartalmával kell az illetőnek teljesen tisztában lennie. Az öt közül előbb három tárgyból vizsgázzák a jelölt, majd 1—12 nap múlva a másik kettőből. Szokásban van az is, hogy a tanárok a jelöltet a nyilvános vizsga előtt önmaguk is kikérdezik a lakásukon. Szinte óvják illetéknépen a theol. doktori vizsgák tekintélyét, nehogy készületlenül állíthasson oda valaki erre a komoly

vizsgára. A szóbeli vizsga két része közt a jelölt kisebb házi dolgozatot is tartozik készíteni valamelyik tárgyból. Emellett megkívánnak 5—10 nyomtatott íves tudományos dolgozatot, melynek legalább 12 tételét (a függelékben összefoglalandó ú. n. „stelling“-eket) a promóciója alkalmával tartandó vitaközönségen kell a jelöltnek megvédelmeznie.

A *bécsi* prot. fakultás is elég szigorú követelményekhez fűzi a theol. doktorátus megadását. Doktorátus előtt megszerzendő a licentiátus. Mind a licentiátus, mind a doktorátus írásbeli és szóbeli vizsgából áll. A licentiátushoz legalább három nyomtatott ívnyi terjedelmű tudományos dolgozat nyújtandó be kéziratban; a doktorátusért hat ívnyi, melyet elfogadás esetén ki kell nyomtatnia az illetőnek. A szóbeli vizsga a licentiátusnál két szigorlatból áll. Az első az exegetikai és az egyháztörténeti, a félév múlva tehető második a rendszeres- és a gyakorlati theologiai tudományokat öleli föl. A doktorátusnál tartozik a jelölt tudományos dolgozatát a theologia különböző tudományszakáiból fölláttatandó és a tanároknak előzetesen bemutatandó hat tézissel a szaktanárral és a többi tanárokkal szemben nyilvános disputában megvédelmeznie.

A licentiátus és a doktorátus emez „in praesentia“ megszerzett formái mellett megszerezhetők ezek „in absentia“ is: a licentiátusnál a két szigorlat, a doktorátusnál a disputáció elengedésével, ha a folyamodó már hosszabb ideje működik a lelképásztori vagy a tanári pályán. Sőt ha az illető valami kiválóbb theologiai munkát adott ki, a külön dolgozat benyújtását is elengedi a kar mindkét fokozatnál.

A *r. kath. egyház* is féltékenyen őrködött mindenkor theol. doktorátusának magas színvonala fölött. A *római* theol. doktorátusnak ma is rendkívül nagy súlya van. A *bécsi* egyetemen is csak évek nehéz munkájával szerezhető meg a doktorátus. A *budapesti* egyetemen is szigorú feltételekhez kötik annak megadását a jogi karon megszerezhető, összehasonlíthatlanul könnyebb „kánonjogi“ doktorátussal szemben. A *budapesti* egyetem hittudományi karának most megjelent új tanulmányi és vizsgálati szabályzata szerint a doktori fok elnyeréséhez négy szigorlat és egy nyomtatott értekezés szükséges. Ezenfelül ki kell mutatnia a jelöltnek, hogy négy féléven át akár egy, akár több tárgyból szemináriumi gyakorlatokat is folytatott. A négy szigorlat félévenként egymásután tehető és pedig az első a keleti nyelvekből, az ó- és újszövetségi szentírástudományból, a második az alapvető- és ágazatos hittanból, a harmadik az egyházjogból és egyháztörténetből, az ó-keresztényen irodalomtörténettel együtt, a negyedik az erkölcstanból

és a gyakorlati theológiából. A legalább négy ív terjedelmű doktori értekezés tárgyát, a jelölt kívánságára való tekintettel és a szaktanárral egyetértőleg, a dékán állapítja meg.

Mindezekkel a rendkívül szigorúaknak mondható szabályzatokkal szemben a *debreceni* szabályzat aránylag enyhe tudományos föltételekhez fűzi a theol. doktori cím megadását. Míg úgyszólván az összes külföldi prot. és a r. kath. szabályzatok is megkivánják, hogy a jelölt az *összes* theol. tudomány-szakokból bizonyosságát adja tudományos készütségének, addig Debrecenben az öt tudománycsoport közül csupán *egyből* kell szigorlatot tenni. A nyomtatásban benyújtandó tudományos értekezés *terjedelme* sincs meghatározva. Emellett a szabályzat nemcsak az értekezés el nem fogadása esetén engedi meg újabb dolgozat benyújtását, de a szigorlat visszautasítása esetén is megengedi az ismétlést, sőt *harmadízben* is megkísérelheti a jelölt a szigorlatot! Ezt a háromszori kísérletet nem tartjuk a theol. doktorátus méltóságával összeegyeztethetőnek: Elvégre senkise kénytelen theol. doktori szigorlatot tenni: aki azonban meg akarja a theol. doktorátust szerezni, az lássson alaposan munkához.

A négyféle „osztályjegyzék“ megállapítását: hogy valaki „summa cum laude“, „magna cum laude“, „cum laude“ vagy „rite“ teszi-e le a szigorlatot, szintén indokolatlannak tartjuk. Ha a vizsgálóbizottság valóban megköveteli a jelölttől, hogy szakcsoportja minden tárgyából a tudományos vizsgálódás főeredményein kívül a szakirodalmat is behatóan ismerje, ezenkívül, hogy a tudományos kutatás módszerének önálló alkalmazásában is jártas legyen, vagy megüti a jelölt ezt a mértéket, vagy nem. A tudományos fokozat megállapításának abban az esetben lehetne talán még helye, ha több tudománycsoportból kellene az illetőnek vizsgáznia: azok egyikében erősebb, másikában gyöngébb eredményt mutathat föl: egy tudománycsoportból azonban vagy elkészül valaki alaposan, vagy nem. A tudományos mértéket valóban megütő, alapos készütséget — véleményünk szerint — bajos négy kategóriába sorozni.

Mindenesetre kívánatos volna, ha azokat, akik a theologia valamely ágában értékes irodalmi munkásságot fejtenek ki, nemcsak a debreceni theológiára való utólagos két félévi beiratkozás kötelezettsége alól mentesítené a szabályzat, de — a bécsihez hasonlóan — a *szóbeli* szigorlat kötelezettsége alól is. Ez annál indokoltabb lett volna, minthogy a tiszteletbeli theol. doktorátus adományozása körül amúgy is nagyon súlyos megszorítások vannak.

A vizsga *határidejének* a lelkészi oklevél megszerzése után legalább egy évre, tehát az abszolutorium megszerzésétől legalább három évre való kitolása sem a legszerencsésebb gondolat szerintünk. Ez a megszorítás a bécsi szabályzatból van véve, a hol a jelölt az abszolutorium megszerzése után *három* évre jelentkezhetik csupán a licentiátusra és annak megszerzésétől számított *öt* év múlva a doktorátusra. Ennek az első határidejét: a három évet írja elő a debreceni szabályzat a doktorátushoz. Ámde Bécsben ezt az időbeli korlátozást indokoltta teszi az a körülmény, hogy ott az „in praesentia“ és „cum elogio“ szerzett licentiátus a magántanári habilitáció megszerzésével kapcsolatos, a doktorátus pedig biztosítja az illetők számára az állami törvények nyújtotta jogokon kívül azokat is, amelyeket a két evangélikus egyház törvényei nyújtanak a theol. doktoroknak: így a rendes theologiai tan-szék betöltésére is ez képesít.

Sem Svájcban, sem Hollandiában nincs időbeli korlátozás. Hollandiában már a mi első lelkészképesítő vizsgáknak körülbelül megfelelő második „kandidátus vizsga“ után is lehet valaki doktorandus. Ezt a második vizsgát pedig már az ötödik, hatodik félév végeztével letehetik a theologusok. A budapesti egyetem hittudományi karán is már a negyedéves hallgatók is jelentkezhetnek az első doktori szigorlatra és csupán a harmadik meg a negyedik szigorlat marad a theologia abszolválása utáni időre. A doktori vizsgának a második lelkészképesítő vizsgától legalább egy évre való kitolása nálunk sem indokolt.

Súlyos sérelme a többi négy ref. theológiának, hogy volt hallgatóik csupán abban az esetben jelentkezhetnek Debrecenben a theol. doktorátusra, ha a theol. akadémia abszolválása után *még két félévet* a debreceni theológián vagy valamely külföldi egyetem hittudományi karán töltenek. Ez alól csupán azok képeznek kivételt, akik külföldön licentiátust, vagy idehaza magántanári képesítést szereztek, meg — amint már említettük — azok, akik értékes theol. irodalmi munkásságot fejtettek ki. A budapesti egyetem theologiai fakultásának doktori szabályzatában is találunk ehhez hasonló megszorítást a vidéki hittudományi főiskolákon végzettekkel szemben. Itt indokolt ez, mert a budapesti egyetemen a legutóbbi szabályzat nyolcra *tízre* emeli föl a félévek számát, ámde teljesen indokolatlan Debrecenben, hisz az ottani theologusok többi négy theológiánk hallgatóival együtt *teljesen azonos tanszert* alapján hallgatják az előadásokat *ugyancsak nyolc* féléven keresztül és *teljesen azonos vizsgálatokat* tesznek.

Akárhogy szépítegessük a dolgot, ebben a többi négy theologiai akadémiának nagyfokú lebecsülése foglaltatik. Budapesten, Kolozsvárott, Pápán és Sárospatakon végzett theológusaink akár Bécsben, akár másutt jelentkezhetnek minden külön beiratkozás és két félévi hallgatás *nélkül* theol. doktorátusra, csak Debrecenben nem! Sárospataki főiskolánk joghallgatója is nemcsak Budapesten, Kolozsvárott, hanem Debrecenben is jelentkezhetik jogi doktorátusra, de az *ugyanoda való* theologus már nem jelentkezhetik Debrecenben theologiai doktorátusra! A budapesti, kolozsvári, pápai, sárospataki theológusok négy tanulmányi évéből nemcsak a budapesti és kolozsvári, hanem a debreceni filozófiai fakultás is beszámít két évet, akárcsak valamelyik egyetemi fakultást — így akár a *debreceni* theol. fakultást — végezték volna, a debreceni theologia azonban theologusaink négy évét csak háromnak számítja! Még ennél is különösebb, hogy ha budapesti vagy kolozsvári theologusaink tanulmányaik mellett heti tíz órában beiratkoznak az egyetem bölcsészeti karára rendes hallgatóknak, a nyolcadik félév végeztével akármelyik egyetemünkön, tehát Debrecenben is, jelentkezhetnek filozófiai doktorátusra, theologiai doktorátusra azonban csak akkor jelentkezhetnek *ugyanott*, ha nyolc félévükön fölül még kettőre beiratkoznak! Nem képtelenség, sőt nem szatíra-e mindez azon a theol. fakultáson, amely annak a főiskolának a vagyonából született meg, sőt ma is annak a főiskolának az épületében áll, amelynek homlokán ott olvasható: „Épült a helyét hitvallást tevő eklézsiák adakozásából“?!

Erősen hisszük, hogy a szabályzatból nemsokára el fog tűnni ez a lojálisnak legjobb akarattal sem minősíthető és szomorú egyházi állapotainkat oly híven visszatükröző pont. Addig is kíváncsian várjuk, vajjon a *volt* debreceni theol. *akadémia* hallgatóitól is megkövetelik-e a doktori vizsgára jelentkezés előtt, hogy két félévre pótlólag beiratkozzanak, minthogy végbizonyítványukat ők sem „ezen a *karon*“, hanem a megszűnt „*akadémián*“ szerezték? Bármily kómikusnak tűnjék is föl az a kívánság, hogy még két féléven át kelljen hallgatniok *volt* tanáraikat: a szabályzat értelmében föltétlenül megkövetelendő ez tőlük is!

Végezetül nem hagyhatjuk szó nélkül a doktori diploma megszerzésének határtalanul magas *költségeit* sem. A disszertáció nyomtatási költségén kívül még 500 K-át kell a jelöltnek fizetnie. Hátha még hozzávesszük ehhez az egyévi pótlólagos debreceni hallgatóskodás költségeit is! *A doktori diplomáért a világnak egyetlenegy sem theologiai, sem egyéb fakultásán nem*

fizetnek tudtunkkal ennyit a bécsi theol. fakultást kivéve! Ott is éppen ennyibe kerül. Bécsben még jobban megérthetjük, bár ott *sem* helyeselhetjük ezt: egyfelől az ottani theológusok elenyésző kis csapatából csak elvétve jelentkezik valaki doktori vizsgára, másfelől az osztrák meg cseh theológusok távolról sem oly szerény anyagi viszonyok közt élnek, mint a mieink legnagyobb része. Hollandiában például ötven hollandi forint (kb. 85—90 K) a doktori vizsga díja, az avatás maga ingyenes. A budapesti egyetem theol. fakultásán a négy doktori szigorlat mindegyikéért négy, az avatásért pedig 17 cs. és kir. vertaranyat kell fizetni. Ez összesen 33 arany (árfolyama 12:20—12:30 közt ingadozott a békében), vagyis kb. 400 K. Tehát a *négy* szigorlat együttvéve kevesebbe kerül, mint Debrecenben az *egyetlenegy!*

Amikor a debreceni fakultás érdemes professzorai ezt a horribilis árat megállapították, aligha gondoltak arra, hogy a mi szegény pap- meg tanítóiakból és más „kisemberek” gyermekeiből kikerülő s nagyon is sovány fizetésen dolgozó segédelkészeink meg fiatal papjaink legeslegnagyobb része nem képes ezt a nagy összeget megfizetni. Avagy talán ezzel akarták megakadályozni, hogy a theol. doktorok száma túlságosan elszaporodjék? Megbocsátanak, ha őszintén megmondjuk, hogy erre sokkal megfelelőbbnek és a theol. doktori titulushoz is sokkal méltóbbnak tartottuk volna, ha inkább a *tudományos* föltételeket szabták volna magasabbra. A szabályzat ellen éppen az a legfőbb kifogásunk, hogy a theol. doktorátust *szellemiekben aránylag elég olcsón, anyagiakban azonban annál drágábban adja*. Már pedig mi éppen — *megfordítva* képzeltük.

Hisszük, hogy az *élet* is megteszi hamarosan a maga kifogásait: rámutat a szabályzat tarthatatlan gyöngéire. Ennek a szava előtt bizonyára a debreceni professzorok is meghajolnak majd.

Dr. Kováts István.

IRODALMI SZEMLE.

Dévay Bíró Mátyás haláláról.

Első nagy reformátorunk halála helyéről nagy bizonytalanságban vagyunk. Róla is, mint megannyi hősünkről emlékezve, még csak jeltelen sírjára sem mutathattunk, mert írott emlékeink hallgatnak róla hol pihen, amit pedig hitelt érdemlőnek tartott feljegyzések erre vonatkozólag emlékezetben hagytak, annak az újabb kutatásokból napfényre került adatok ellentmondtak.

Általánosan tartotta magát két közelkorú feljegyzés alapján a köztudat, hogy a reformátor 1547-ben már nem élt s Debrecenben halt meg,¹ míg nem XVI. századi egyház és irodalomtörténetünk legtudományosabb kutatója és ismertetője: Szilády Áron 1897-ben Dévaynak a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent „At tíz parancsolatnac, ah hit ágazatinac, am mi atyánknac, és ah hit petsétinec rövideden való magyarázattya“ című művéhez írt jegyzeteiben azt írta, hogy „azokból az adatokból, amelyek 1863-ig Révész rendelkezésére állottak, nem igen lehetett egyebet következtetni. Fraknoi csak 1880-ban tette közzé Adalékait, amelyekből azt látjuk, hogy *Dévaynak 1543 után itthon még zaklatottabb élete volt, mint külföldi bujdosása alatt.* Azóta meg azt is megtudtuk Stöckel Lénárd 1545 június 12-én kelt leveléből, hogy Dévay e levél iratásakor már nem élt.“² Mindezek alapján, egyéb adat hiányában teljes joggal írhatta a kolozsvári theologia tudós ifjú tanára, Dévay hittani álláspontját megállapító nagy értékű művében,³ hogy hányatott életét egy pár eléggé hiteles adat szerint 1545 június közepe előtt *mint debreceni református prédikátor fejezte be.*

¹ *Révész Imre:* Dévay Bíró Mátyás életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 59. l.

² Idézett mű: 116. l.

³ *Révész Imre:* Dévay Bíró Mátyás tanításai. Tanulmány a magyar prot. theologiai gondolkodás kezdetéből. Kolozsvár, 1915. 15. l.

Dévay halála idejére vonatkozólag Szilády Áron minden kétséget kizáró közlése teljesen útba igazít bennünket, de tájékoztatlanok maradunk halála helyét illetőleg. Közzéteszem tehát erre vonatkozó adatomat.

A müncheni bajor királyi udvari és államkönyvtárban már évekkal ezelőtt magyar reformációnk történetére vonatkozólag több értékes és érdekes levelet találtam, melyeknek fényképmásolatait gyűjteményemben őrizem és amelyeket a négyszázados évforduló alkalmából kiadandó jubileumi emlékkötetben ki fogok adni. Addig is, míg ezek teljes szövegükben napvilágot látnak, közlöm most a Dévayra vonatkozót.

A bártfai iskola tudós rektora, Stöckel Lénárd, aki ennek méltó hírnevet kölcsönzött, állandó összeköttetésben állott wittenbergi pártfogója és tanítójával Melanthon Fülöppel, kit hozzá küldött leveleiben a tanítványi hálán kívül a fiúi kegyelet, a legbensőbb szeretet és ragaszkodás meleg hangján köszönt és emleget mindig. Így Bártfáról 1545 június 12-én kelt levelében is. Hiszen azt a nagy kitüntetést is, hogy a mansfeldi egyház lelkészi állomására meghívták,¹ egyedül neki és Luthernek köszönheti. Nincs kedvesebb és kellemesebb érzése, mint mikor levelet kap kedves tanítójától. Mégis, hogy most ilyen sok idő mulva válaszol neki, egyedül az az oka, mert kevéssel azelőtt mikor levelét vette, egymásután két súlyos betegségtől, a legforróbb láztól és sárgaságtól leveretve, teljesen elerőtlenedett s midőn betegágyában feküdt, már — közelébb volt a halálhoz, mint az élethez. Majd tárgyunkra vonatkozólag így folytatja: „Akkor teljességgel azt hittem, hogy eljött már az az idő, melyben ennek az életnek fáradaimai közül *abba a társaságba költözködöm, amelybe írod, hogy már a mi Mátyásunk van* és hallgatja az Isten fiának országáról a próféták és apostolok sokkal kellemesebb és tökéletesebb értekezéseit, mint a mi első kísérleteinken“. De úgy látszik úgy van Istennél elrendelve, kinek akarata jobb mint a miénk, hogy még tovább maradjon ennek az életnek gyötrelmei között...

Mielőtt tovább mennénk, meg kell állapítanunk, hogy ki az a Mátyás, akiről Stöckel levelében már mint halottról van szó?

Az a Mátyás, akiről itt Stöckel emlékezik, nem lehet más, mint Dévay Bíró Mátyás, legkiválóbb reformátoraink egyike, mert a wittenbergi egyetemen 1545-ig tanult magyar ifjak között, rajta kívül csak két Mátyás nevű fordult meg,

¹ *Bretschneider*: Corpus Reformatorum V. köt. 460. I. közli Melanthonnak 1544 aug. 10-én Stöckelhez intézett, erről szóló levelét.

úgy mint 1542/3-ban a brassói Phranius Mátyás és 1545/6-ban a beszercei Feschner Mátyás,¹ kikre a levélből olvasott összefüggés és emlékezés egyáltalában nem alkalmazható. Nemcsak azért, mert egyikről sem tudunk arra vonatkozó adatot, hogy az Isten országaról a reformáció által teremtett nézeteltérések felett értekeztek, vagy vitatkoztak volna, hanem azért sem, mert ezekkel az erdélyi szász fiúkkal, a bártfai iskola tudós rektorának semmiféle összeköttetése nem volt.

Nem így Dévayval.

Ismeretségük még a wittenbergi egyetemen kezdődik, melyet szeretett mesterük, s mindkettőjük atyai barátja, Melancthonnal való viszonyuk, csak fokozott. Ez a kiváló férfiú mindkettőjükkel egyaránt éreztette szeretetét. Midőn Dévay nála járt, hasonlóképen ajánlotta őt Nádasdy Tamás jóindulatába és pártfogásába,² éppen úgy, mint Haller Sebestyén útján Brandenburgi György örgrófnak³ és hogy mennyire szerette s mily nagyra becsülte, Vitus Tivadar nürnbergi lelkészhez írott leveléből láthatjuk.⁴ Stöckellel való barátságára vonatkozólag hivatkozhatom levelezésükre. Dévay maga értesíti barátját 1540-ben, hogy Perényivel az úrvacsoratan felett összekülönbözött⁵ és Stöckel is Dévay sorsáról most hivatkozott levelén kívül többször emlékezik. Így említi 1543 június 30-án Révay Ferencnek, hogy a mi Dévaynk, aki Miskolcra hivatott, onnan a barátok munkája folytán eltávolított⁶ és 1544 febr. 2-án írt levelében Dévayt ugyancsak *a mi Mátyásunk* néven említi Révay előtt, akivel szeretné az úrvacsora kérdését barátságosan megvitatni, ha közelébb lenne, de mint éppen most hallja, szinte Brassóig távozott.⁷

Mindezek alapján jogosan állíthatjuk, hogy az a Mátyás, akiről Stöckel, Melancthonhoz írott hivatkozott levelében emlékezik, nem lehet más, mint a mi első magyar reformátorunk: *Dévay Bíró Mátyás, aki tehát ennek keletkezése 1545 június 12. előtt már meghalt, de nem Debrecenben, mint eddig tartottuk, hanem külföldön, Szászországban, vagy Helvéciában. Nézzük igazolható állítás-e ez?*

¹ *Fraknoi Vilmos*: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században 299. l.

² *Corpus Reformatorum* IV. köt. 417. és *Révész* I. i. mű 45. l.

³ Ugyanott: IV. köt. 714. l. és *Révész* i. mű: 48. l.

⁴ Ugyanott: III. köt. 453. és *Révész* J. i. mű 45. l.

⁵ Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. köt. 466. l.

⁶ Ugyanott: IV. köt. 277. l.

⁷ U. o. IV. köt. 338. l.

Olvassuk el mindenekelőtt még egyszer a kétrendbeli súlyos betegségéből felgyógyult Stöckel Melanchthonhoz írt levelének erre vonatkozó pontját: „Akkor teljességgel azt hittem, hogy eljött már az az idő, melyben ennek az életnek faramdalmi közül, *abba a társaságba költözködöm, amelybe írod, hogy már a mi Mátyásunk van*“. Ebből világosan kitűnik és egyedül az következik, *hogy Stöckel Melanchthontól értesült arról, hogy Dévay már nincs az élők között* és súlyos betegségében, mikor közelebb volt a halálhoz, mint az élethez, maga is azt hitte, hogy ugyanabba a coetusba költözködik át, ahol már Mátyás van. Ha Stöckel levelének egyedül helyes értelmezése szerint őt, a bártfai iskola rektorát, közös atyái barátjuk Melanchthon értesítette Dévay haláláról, akkor bizonyos, hogy a reformátor nem Magyarországon, hanem külföldön halt meg.

Eszerint negyedszer is kezébe vette vándorbotját és külföldre menekült — meghalni.

Vessünk össze ennek lehetőségére néhány adatot.

Dévay 1541 végén, Frangepán Ferenc egri püspök üldözése elől, aki királyi parancsot eszközölt ki ellene, külföldre menekült. Maga Dévay, Wittenbergből 1542 márc. 8-án Révay Ferenchez írt levelében mondja, hogy a püspök az ő Ferdinándjával, a barátokkal és papokkal nem engedték, hogy csak valameddig is Szikszón maradjon, hanem távozni kényszerítették. Keserűbb a halálnál annak tudata, hogy hívei farkasok zsákmányaivá lettek. A maga és hazája sorsa egyaránt aggasztja. Csupán Melanchthon nemes részvéte enyhíti fájdalmát. Nincs nap, melyen együtt ne siratnák Magyarország nyomorult állapotát.¹ Mégis visszatért a hazába. De most hazajövele után 1544 február 12-én Ferdinánd egyenesen felhívta Várday Pál esztergomi érseket és a helytartótanácsot, hogy legyenek segítségére Báthory András kapitánynak a Dévayhoz hasonló eretnekek megfékezésében; Drágfy Gáspárnak pedig már ezelőtt két levelet is küldött, hogy Dévayt és hozzá hasonló eretnekeket birtokain ne tűrjön meg, amit biztonnal ő meg is fog tenni.² Ily körülmények között Dévay előtt két eset volt lehetséges: vagy bevárja, mi történik vele a királyi parancs után, vagy kezébe veszi vándorbotját és eltávozik. Az utóbbit választotta.

Már Szilády figyelmeztetett, hogy Dévaynak 1543 után itthon még zaklatottabb élete volt, mint külföldi bujdosása

¹ *Fraknoi Vilmos*: Révai Ferenc nádori helytartó fainak hazai és külföldi iskoláztatása. Pest, 1873. 25. l.

² *Egyháztörténelmi Emlékek*. IV. köt. 340. l.

alatt. Mikor hazajön, Miskolcon még csak meg sem pihenhet, a barátok elűzik.¹ Hova ment? Drágfy Gáspár birtokaira Szatmár vármegyébe, akit Ferdinánd egymásután felhív, hogy jószágain ne tőrje. Dévaynak kijutott már az osztályrész az üldözésből, jól tudta, micsoda sors várakozik reá pártfogója elvesztése után. Tehát mivel Drágfy Gáspár 1544. év második felében meghalt,² nem volt mást mit tennie, minthogy most már végkép elmenjen a Drágfy-jószágokról. De minden valószínűség szerint nem Brassó felé vette útját, a vele vitatkozni kész Stöckel hallomása szerint, hanem ismét külföldi barátai felkeresésére indult, hogy az üldözést elkerülje, náluk megpihenjen és vitás hittani kérdések felett velük eszmét cseréljen, míg majd elvonul a vihar és új erővel visszatérve, szolgálhatja itthon ismét az evangéliumi szabadság ügyét.

Az Úr másképp határozott.

Nem térhetett többé vissza a szeretett hazába. Kedves tanítója, Melanchthon értesítette magyarországi barátait, hogy fáradt szolgáját magához hívta az Úr!

Dr. Thury Etele.

¹ Ugyanott: IV. köt. 277. l.

² U. o. IV. k. 396. l.

Minek szánta apja Arany Jánost?

Válasz Gyöngyösy Lászlónak.

Csak az Irodalomtörténet áprilisi folyóirat-szemléjéből értesültem róla, hogy a „Protestáns Szemle“ XXVIII. évfolyamának 486—491. lapjain rólam van szó. Mire az akkori postai bajok között e lapszámot megkeríthettem, már elmúlt az ideje annak, hogy válaszom a júniusi füzetben megjelenessen, ez az oka, hogy csak most kérem a m. t. szerkesztőséget tárgyilagos válaszom közlésére.

A Gy. L. ötoldalas támadó írása Arany János életére vonatkozó adataim közül (Irodalomtörténet 1914, és 1915. évf.) négyre vonatkozik: 1. hogy én „fattyujait“ írtam ott, ahol Gy. L. „fattyait“ írta, — 2. hogy én Debreczeni János csizmadiaműhelyét a Piros Kakashoz címzettnek írom, pedig ez a D. J. ragadványneve volt, — 3. hogy egy adatom szerint Aranyt „apja eleinte parasztnak akarta nevelni, eszébe (én eszében-t írtam) sem volt, hogy fiskálist csináljon belőle, — mint Gy. L. írja“ — stb., — 4. hogy odavetőleg megemlíttem: „Azt tudják róla Szalontán — és ezt sokan állítják, — hogy pénzt adott kölcsön nagy kamatra“.

Én, mint népnyelvi és néprajzi adatgyűjtő, szigorúan ragaszkodom közlőm nyelvéhez és adataihoz és akkor az *mennykőhordta fattyujait* is mondott, mit én éppen szokatlansága miatt ritkított betűkkel szedettem. Épp ily alkalmazkodással írom Debreczeni János csizmadiaműhelyét is a Piros Kakashoz címzettnek; mert hogy ez csak ragadványnev volt, azt tudnom kellett — ha máshonnan nem — Gy. L. Arany-életrajzából, meg aztán a Magyar Nyelvőr 1915. évfolyamának 5—13. lapjain megjelent „Szalontai ragadványnevek“ c. tanulmányom alapján is, s fel kellett tennem, hogy olvasóim is tudják, azért nem tartottam szükségesnek, hogy e népi tévedést külön is szóvá tegyem.

A harmadik pont ellen oldalakra menőleg magyaráz és bizonyít Gy. L., holott soha, sehol sem vontam kétségbe állításának valóságát. Én az Arany életére vonatkozó adato-

kat néprajzi gyűjtögetéseim közben jegyezgettem fel s közöltem őket — cikkeimben is *határozottan* kijelentve — „*tekintet nélkül arra, van-e már róluk tudomásunk vagy nincs, valók-e vagy legalább valószínűek-e vagy sem. Akiiket érdekel, úgyis meg fognak tudni mindezekre felelni (?!)... Azt akarom tehát bemutatni, hogyan él Arany emléke saját néposztályának, távoli rokonságának emlékezetében*“. (Irodalomtörténet 1914. évf. 64. l., v. ö. még u. o. 1915. évf. 147. l.) Sapiienti sat. Miért nem idézi e sorokat Gy. L.? s mi értelme volna egész támadásának, ha teljes mondatomat idézné: „A Vásárban c. verséből is idézgetik, hogy mikor mackot hajtani kezdett s nem sikerült, bárhogy igyekezett, így — vézna, ügyetlen a testi dologra — adta fejét a bölcs tudományokra; s úgy is emlékeznek a dologra, hogy édesatyja eleinte parasztnak akarta nevelni s eszében sem volt, hogy — mint Gy. mondja — fiskálist csináljon belőle“ (u. o. 1915. évf. 147. l.). Nem Gy. L. és állítása ellen szól ez az odavetés, hanem csak rá akar mutatni a népi adat újszerűségére, a Gy. L. állítása magától értetődő, a népi adat a nép gondolkozására jellemző. de Gy. L. mindenáron más szempontból nézi adataimat, mint amilyenből én leírtam őket.

De hogy még csúfabb világitásba állítson azok előtt, kik cikkemet nem olvasták, az én *saját* ellenszenves és alaptalan, könnyelmű állításomnak, könnyelműen szélnek eresztett vélekedésemnek tünteti fel, hogy „Arany pénzt adott kölcsön nagy kamatra a szalontaiaknak“, s ismét cáfol, csépel az üres szalmát, fujja a hólyagot. Mert megint töredéket idéz; én u. i. arról szólok, hogy az igazi nép, az Arany saját néposztálya, nem pedig az intelligensebb osztály (u. o. 1914. évf. 64. l.) mennyire keveset, sőt mily téves adatokat tud Arany életéről Szalontáról való elköltözése után (1914. évf. 67. l.), mennyire keveset tud a költő-Aranyról (1915. évf. 151. l.), odavetem — mintegy a „senki sem lehet próféta a maga hazájában“ — közmondás sajnálatos igazolásául s tisztán a szalontai alsóbb népréteget jellemzőleg: „*Ez időtől kezdve csak azt tudják róla — és ezt sokan állítják —, hogy... stb.*“ Hogy nem új ez az állítás, nem a *sajátom*, mi az alapja, mennyire nem érintheti Aranyt: azt maga Gy. L. bizonyítja ismét felesleges részletességgel, s mégis az *én* ellenszenves, alaptalan és könnyelmű állításunknak, sőt vélekedésemnek nevezi. Ezek után természetes, hogyha Gy. L. azt írja: „Sz. Zs... állít olyanokat, amiről nem tudnak Szalontán, tanuját se tudja adni“, akkor mindjárt *hét* forrásul szolgáló nevet idézhetek cikkemből (1914. évf. 64. l.).

Sohasem voltam barátja a személyeskedő, mások becsületében gázoló hangnak, azért most sem követem Gy. L.-t a tőle megkezdett úton, csak ezeket kérdem:

1. Miért haragszik meg csak 1916 közepén amiatt, amit 1914 elején olvasott?

2. Miért nem kérdezősködött — ha már kikerülte figyelmét — forrásaim után 1914—15-ben, *mikor velem együtt a nagyszalontai áll. főgimnáziumban tanárkodott?*

3. Miért nem az Irodalomtörténetben ontotta ki szőrszálhasogató haragját, hanem a Protestáns Szemlében, melyről — mint volt szalontai tanár — tudta, hogy csak a legnagyobb véletlenségből kerülhet kezembe? ¹

4. Hogy vádolhat mást könnyelműséggel, felületességgel az, aki párévi újabb szalontai lakása és kutatógatása után is ezt írja a „Vasárnapi Újság“ 1917. évf. 418. l.: „Kajla. Ér neve Szalonta alatt“? (Egy régi betyárkocsmá neve bíz az, s csak az előtte levő hidat hívják róla a Kajla-hídjának.)

5. Vajjon ki volt tiszteletlenebb a költő iránt: én — aki egy köznépi s általánosan ismert balhitet egy kis néprajzi értékű cikk keretében odavetőleg megemlítek, — vagy Gy. L., aki Aranyról írt nagy munkájában *saját* véleményeképen búzakupecnek nevezi a költőt? (220. l., megróva E. Ph. K. XXV. 823.)

Mi tehát a Gy. L. személyeskedő támadásának alapja, szükségszerűsége, igazsága? Okával nincs kedvem törődni.

Nagyszalonta.

Szendrey Zsigmond.

¹ Ez a kedves megjegyzés azonban nem a Protestáns Szemlére, hanem azokra az „irodalmárookra“ vet kényelmetlen világosságot, akik még nem tudják, hogy nem a tudománynak kell a tudósok után mennie, hanem a tudósoknak a tudomány után. Szerk.

APRÓ KRITIKÁK.

Emlékkönyv Dóczy Imre tanügyi közszolgálatának negyven esztendő s jubileumára. Kiadja az országos ref. tanáregyesület. Sajtó alá rendezte S. Szabó József. Debreczen, 1917. 8° 255 l. — Az a férfiú, kinek hozzáméltó szerény és tisztos ünnepléssel koszorúzott nevét e szép kiadvány homlokán viseli, mint egyén és mint típus egyaránt a legelső sorokban áll mai magyar protestáns tanügyünk vezérképviselői közt. Egyénileg egyike a legerőteljesebb és legerőteljesebb, legbölcsebb és legmagyarabb nevelő személyiségeknek, akikkel valaha csak rendelkezett hazai protestáns nevelés- és oktatásügyünk. Mint típus pedig — természetesen elsősorban személyisége kiváltságos erejénél fogva — igazán az ő szeretett görög-latin klasszikusainak páratlan világhosszával és igazságával, öntudatos nyugalmaival és kifejező erejével tömöríti össze és jeleníti meg életében és alkotásaiban, működésében és gondolataiban a legutóbbi félszázadnak *egész magyar protestáns pedagógiai gondolkodását*. Ki valaha e gondolkodás történetének megírására vállalkozik, elsőbrendű forrásmunkát keresve sem találhat Dóczy Imre emlékkönyvének legnagyobb részét tevő kisebb-nagyobb, de egyformán értékes dolgozatainál. A bennük, puritán egyszerűségű s mégis rendkívül nemes veretű formában kifejezésre jutó gondolatok minden időben messze meghaladták a pusztán egyéni elmélkedés és véleménynyilvánítás határait és jelentőségét: vezető és irányító eszmék, formáló erők voltak azok, melyekkel Dóczy Imre, a kor üttérén tartva kezét, valósággal a magyar protestáns tanügy nevelői öntudatának adott hangot, azt tisztította és azt erősítette a magyar református tanárság közvéleményének, munkájának, terveinek és óhajainak pártját ritkítóan hatásos, pedig mindig tisztán, önzetlen befolyásolása útján. Ezzel azonban nem azt akartuk mondani, hogy ez az emlékkönyv *csak* mint történelmi okmány értékes és *csak* a kutató és emlékező jövő számára könyvelendő és raktározandó el. Ez a könyv, épp. olyan, vagy

tán még sokkal hatalmasabb mértékben, a *jelen* öntudatának az ébresztésére is hivatva van. Dóczy Imre szavaiból és tetteiből, irataiból és alkotásaiból minden egyéb a múlté lehet idővel: de örökké ifjú és mindig aktuális erővel kell, hogy hasson reánk az a tiszta, olthatatlan, s lobogásában csak egy, a klasszikusokon edzett férfiasan szemérmes önmérséklet által fékezett *eszménység*, mely alfája és omegája minden pedagógiai gondolatának és törekvésének. Az ő, talán egyoldalúnak látszó szívós csüngése a „humán“ irányú középiskolán s a görög-latin klasszikai oktatáson, mint annak gerincén: nem a fába szorult filológus megátalkodott rágódása a saját istenített métierjén, hanem egy élet igazságaként vallott szent meggyőződés a klasszikus irodalmi képzés pótolhatatlan szerepe és jelentősége felől az *erkölcsi jellem* kialakításában, az iskola rögs, de dicsőséges kalauzoló útjában az *emberi életeszmeny* hegyormai felé. Ma, amikor természeti és szellemi tudományok terén a végtetekig való *specializálódás* korát éljük (magyar tudományos világunkban talán még inkább, mint bárhol másutt) s amikor ez a specializálódás az iskola alapvető és előkészítő munkájára mint képtelen s tovább már nem sokáig feszíthető *túlterhelés* hat vissza: ma lehetetlen óriás fölényét, vonzó és példaadó erejét nem éreznünk egy ilyen pedagógusi hangnak és egy ilyen pedagógusi életnek, mely célt és eszközt a nevelés-oktatásban világosan különböztetve, az ismeretközlés részleteibe soha belé nem veszve, félszázadon át iskolában és fórumon *eszményeket*, nemes és kötelező eszményeket hirdetett és azokhoz szabta magát. És amikor ma a magyar iskola kizárólagos birtokaért egymást kizáró világnézetek és szélsőséges társadalmi irányzatok dulakodnak: lehetetlen megnyugvás és tisztelet nélkül szemlélnünk Dóczy Imre tanári, nevelői eszményeiben, e nyugodt fényű, tündöklő állócsillagzatokban, az *örök, egyetemes emberit*. És ez a tiszta „humánus“ eszménység számunkra még értékesebb, ha legerősebb tápláló gyökérszállait, ha sajátos színének, erejének, zamatának forrásait is felkutatjuk. Mert e gyökér és e forrás igen természetesen nem valami elvontan általános politikai és erkölcsi kozmopolitizmus ónála, hanem egy *erős és emelkedett protestáns világnézet s a vele elválhatatlan egységbe forrott, erős és tisztult magyar nemzeti érzés*. Nincs ez Emlékkönyvnek egyetlenegy lapja sem kétszázötvenből, amely — másoknak, tisztelőinek, tanítványainak is, de legfőképen és döntőleg saját magának, az ünnepeltnek szavaival — ne tenne erről és ne *erről* tenne ékes bizonyosságot. Dóczy egész gondolatvilága iskolai példájául szerepelhetne annak a (*ma* különösen nehezen érvényesülő)

nagy igazságnak, hogy az általános emberi útja mindig csak az erőteljesen egyéni lehet; hogy romlatlan szívek, elmélyülni képes lelkek, tiszta fők számára normális esetekben egy jellegzetes egyéni világnézethez és fajisághoz való életerős ragaszkodás nemhogy kizárná, de követeli és magával hozza, legtermészetesebben biztosítja az egyetemes eszményiség magaslataira való emelkedést. Ezt mi — éppen a Dóczi könyvének hatása alatt is — oly elevenen érezzük és oly rendületlenül bizonyosra vesszük, hogy hirdetésében és alkalmazásában még magánál Dóczi Imrénél is tovább mernénk menni egy határozott lépéssel. Érebe vézni valóknak s az igazság erejétől súlyosaknak tartjuk ama szavait, melyekkel — meg-megújuló, de soha unalmassá nem váló változatokban — hirdette a protestáns iskolának a maga egyéni színezetével, sajátos szellemével szerzett érdemeit és kivívott jogát az egyetemes magyar nemzeti kultúra kiépítésében, a múlt s a jelen mellett a jövődőre nézve is. És föltétlenül aláírjuk azt a (tán valamennyi között legkedvencebb) tételét, hogy a protestáns iskola szellemének egyik legjellegzetesebb s az összességre, a nemzeti szellem fejlődésére nézve legértékesebb vonása a liberáliszmus volt, a nevelés, a tanítás, a tudományos kutatás szabadelvűsége. De mi szeretnők nagyon erősen aláhúzni azt a tényt is, amely magának Dóczinak gondolatkörében nézetünk szerint nem domborodik ki egészen világosan: hogy maga ez az egyéni vonás, ez a liberáliszmus is már csak következmény, következménye egy még sokkal egyénibb, sőt az egész protestáns egyéniség alapját megvető vonásnak. Ez a liberáliszmus éppen azért olyan „egyéni“, szerepe iskolázásunk múltjában, jelenében, jövőjében éppen azért pótolhatatlan, mert másféle liberáliszmusoktól: a „felvilágosodásétól“, a „szabadgondolatétól“ stb. egész határozottan elüt. Ez a liberáliszmus, igenis, a hívő keresztyén ember liberáliszmusa: azé, akit elsősorban nem racionalisztikus gondolati erőfeszítések, hanem mély és megrendítő vallásos élmények győztek meg arról, hogy az üdvösség kérdését egy földi egyházközösségnek egyetlen formulájával lehetetlen kimeríteni — akinek liberáliszmusa tehát, magára és másokra nézve, nem pusztán és egyoldalúlag a gondolkozás, a vizsgálódás, a tudomány, hanem a személyiség, a jellem, a lélek szabadságtudata és törekvése. Ez pedig nagy különbség. Ha a magyar protestáns iskola negyedfélszázados múltját nem éppen ez a liberáliszmus, a hit liberáliszmusa élte volna: ma ez a múlt előttünk megfejthetetlen rejtély volna és a Dóczi Imrék meteorszerű, titokzatos tünemények. Mert liberáliszmussal jellemet csak akkor lehet nevelni, hogyha maga

is *jellemből*. ethikus egyéniségből fakad: ezt a jellemet és ezt az egyéniséget pedig százados iskoláink fundamentumába csak az evangéliumi hit s e hitből sarjadó világ- és életnézet ereje építhette bele. Dóczi Imre ne tudná ezt? kérdezhetik erre sokan megütődve. Távol legyen! Kivételes *egyénisége* a maga egész hatalmával bizonyítja az ellenkezőt — még ha talán a *szavai*, elszigetelten, önmagukban nézve, néhol más látszanának is bizonyítani. „*A liberálizmus... édes testvére a protestántizmusnak. Egy forrásból támadt mindakettő: a gondolat, a lelkiismeret és vizsgálódás szabadságából*“?! (65—66 l.) Helyes. De a legédesebb két testvérközt, még az ikrek között is, csak van a nagy *egyezés* mellett valamelyes *különbség* is? Mert ha nincs: mi értelme volna a liberálizmus mai nagy nemzeti és világgazdálkodásában a protestántizmus kis külön háztartásának? Ha ellenben van, — aminthogy Dóczi Imre legalább is oly élénken *érzi* és *éli* ezt a különbséget, mint minmagunk — miért a finom, talán nem is egészen értudatos, de eleitől végig következetes vonakodás vagy tartózkodás ennek a különbségnek nyílt megrögzítésétől? Nos, itt egy elsőrangú történelmi jelenséggel állunk szemben, amely éppen a Dóczi Imre tanügyi közszolgálatának koszorús félszázadja alatt fejlődött a magyar protestántizmus vezető intelligenciájának, elsősorban épp pedagógusainak lelkében akuttá. E jelenség nagyon összetett okainak fejtegetése nem fér el egy egyszerű könyvismertetés keretében. Itt csak arra utalunk, ami a Dóczi dolgozatainak számos kiemelkedő pontján is valósággal a szemünkbe szökik: hogy ez okok legfőbbike nagyon valószínűleg a *liberális magyar nemzeti és állami törekvések ideológiájához való tulságos alkalmazkodásban* keresendő, amire az agyongyötört és vérevesztett, s amellet a racionalizmus lelki válságaiban vergődő magyar protestántizmus a mult század huszas-harmincas éveinek nagy reformtörekvései óta adta rá, jól-rosszul fölfogott önfenntartási érdekből, a maga árva fejét. És az még egyáltalában nem lett volna nagy baj, hogyha ez a folyamat megállott volna abban a stádiumában, amelyben Dóczinál, s ált. felekezeti tanárainknak vele egyívású vagy közelkorú nemzedékénél megfigyelhető: ahol t. i. e liberális ideológiának vallási és — nem félek a szótól — *hitvallási* szempontból igen kevéssé kielégítő kifejezései *tényleg* még egy kifogástalanul hithű és egyházias, világnézet és életfelfogás szempontjából egyaránt gerincesen protestáns egyéniséget takarnak. A baj ott kezdődik igazán, mikor ez a folyamat, a maga természetes továbbfejlődésében senkitől nem állítva, sőt diadalittas rövidlátással még siettetve, odáig

jutott, hogy végre „*minden kihűlt és megmaradt a semleges salak*“: amikor a protestáns hit, világnézet, élet, jellem egész sajátos tartalmát ez a liberális ideológia szívta fel. Ez pedig — legyünk őszinték — nem más, mint a *mai helyzet* képe. És ez nem a Dóczy Imrék világa többé. Ő ezt a fejlődést — egynéhány nemes öreg mohikán-társával együtt — egyáltalán nem titkolt elégtelenséggel szemléli s az Emlékkönyv utolsó dolgozatában — mely valamennyinek gyöngye és koronája — a *magyar református egyház nevelésügyi feladatairól* szólván, az öregkor higgadt, kristályos, de szókimondó bölcseségével tart ítéletet fölötte, nagyon helyesen nem az egyeseket, hanem egyházaink vétkeken aluszékony közszellemét sujtva, immár talán a tizenkettedik órán is túl, a méltó váddal. Itt már teljes élességgel mutat rá, mint leghathatósabb és legreményteljesebb segítő- és mentő-eszközre, arra a régi tervre, melynek lassú, fájdalom, túlságosan is lassú kiérlelésében öneki magának is oroszlánrésze vala: *az egyházi tanárképzés beállítására*, nem az állammal versengő kontra-tudományközlés, hanem az egyetemi szakoktatást kiegészítő, határozott hitvallási alapon álló jellegzetes világnézet- és jellemképzés alakjában — aminek sürgős biztosítása nélkül szemlátomást fog kicsúszni a kezünkől, középiskoláink minden külsőleges tovább-birtoklása mellett, egyházunk egész jövője, már a legközelebbi is. A kötet aktualitása épp ebben a (csak másfél éve íródott) szép fejtegetésben éri el tetőpontját s Dóczy Imre öregsége önmagát tiszteli meg a benne megnyilvánuló ritka szellemi üdeséggel, rugékonysággal, — fiatalsággal. Bárcsak az ő egész örökifjú *καλοκαγαθια*-jának e könyv nyomán való példátvevő, termékenyítő szemlélése legalább egyházaink legifjabb nevelő nemzedékének minél több tagjában gyujtaná lángra a benne örök tüzzel égő s egész élete legnemesb tartalmát tevő szent vágyat: „*egységes világnézet uralma alatt közös eszményekért küzdeni*“ (246. l.).

ri.

A Sárospataki Rákóczi-Könyvtár és katalógusa. Írta *Harsányi István*. Különnyomat a Magyar Könyvszemléből. Budapest, 1917. 8° 70. l. — Ősi protestáns kulturális intézményeink között máig a legelső helyek egyikén világol a pataki schola könyvtára, melynek jelenlegi gondja, mindenek nagy megnyugvására, e mű szerzőjének, egyik legképzettebb magyar bibliográfusunknak avatott kezébe van letéve. E dolgozatban szerző a nagykönyvtár egykori ékes fejedelmi örökségének, az öreg Rákóczi György és kisebbik fia, a tudomány-

kedvelő Zsigmond buzgó és bőkezű könyvgyűjtésének történetével foglalkozik. Az egykori katalógus fennmaradt töredékei alapján teljes szakszerűséggel állapítja meg a könyvtár valószínű tartalmát, legértékesebb, mert ma már, fájdalom, csak „névben élő“ hungaricum-köteteit — s mindezekkel és a könyvtár megalakulásának, virágzásának és viszontagságos későbbi sorsának pontos és megleghangú előadásával hű és rokonszenves részletvonásokkal járul hozzá ama nagy idők és még nagyobb emberek, amaz egész dicsőséges *magyar protestáns kultúra* ri.

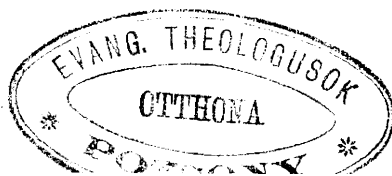
Báró Jósika Miklós. Írta *Décsi Lajos*. A Magyar Tört. Életrajzok XXXII. évfolyamának 1—5. füzete. 8° 451. l. Budapest 1916. — A magyar történelmi regény hihetetlen termékenységű atyamestere, a gazdag és könnyűvérű erdélyi mágnásból lett komoly, önfeláldozó, munkája után élő brüsszeli száműzött az egyéni életsors tekintetében is egyik legérdekesebb alakja irodalomtörténetünknek. Jelen első, igazi nagyszabású és hozzáméltó életrajza szerzőjének, egyik legtudósabb és legmunkásabb irodalomtörténészünknek kipróbált és megbízható módszere kevésbé alkalmas ugyan egységes és művészi lélek- és korrajz nyújtására — de annál inkább alkalmas arra, hogy a páratlan akribiával gyűjtött és rendszerezett apróbb-nagyobb részletadat segítségével maga az olvasó alkot-hasson magának igen gazdag és igen hű képet a hősről és koráról. Ez a kép, azt hisszük, senki számára nem lehet más, mint rokonszenves és vonzó. Jósika Miklósban egy rendkívül emberi s épp azért nagyon lebilincselő látványa áll előttünk a *fejlődő* jellemnek. „Az ember téved, míg törekszik“ — s őt is hányszor elkapta kora ifjúságától kezdve az örvény élete sodrában, mely zajos és felszínes katonaéleten, szerelmi lázokon, házassági csalódáson, kudarcot vallott írói kísérletezések egész során át ragadta a félig öntudatlant a siker és a hírnév tündérszigete felé. Romlatlan szíve, erős akarata, lelkületének eszményi alapvonása mindenik örvényből jobbnak, tisztábbnak, tartalmasabbnak és munkásabbnak emelte ki, mint aminő volt azelőtt; s midőn a legnagyobb katasztrófa, a hazavesztés is rászakadt, azt már acélos lélekkel fogadta s a hű és kongeniális második hitvessel oldalán, az öregkorba hajló évei ellenére is, csodálatos szellemi alkotó energiával tudta ellensúlyozni zsbibasztó hatását, úgyszólván egészen az aggkor küszöbén bekövetkezett haláláig. Könyvtár-számra menő regényeiben is ez a fejlődő és tisztuló élet a legérté-

kesebb, mert egészen az író nemes szívéből szakadt alapmotívum. Ez és hőseinek regényes és ezért ma már kissé idegenszerű, de azért alapjában véve mélységesen és rokonszenvesen *magyar* világa teszi a mi gyöngéd tiszteletünk és szeretetünk tárgyává az ő írói működését még ma is, amikor annak termékei — talán a legértékesebb egy-kettő kivételével — már régóta könyvtárak elfeledett polcain sárgulnak bele a nagy feledésbe. Nagy tanítványaitól: egy Jókaitól, Keménytől szükségképen kellett túlszárnyaltatnia — Dézsi nagyon gondos, bár a munka túlnyomólag életrajzi szerkesztése miatt eléggé szétdarabolt elemzéssel mutatja ki, miért — de *egy* dologban mégis aligha multák felül; abban t. i., amit a könyv zárószavai, nagyon szépen, így fejeznek ki: „... legfőbb érdeme bizonyára mégis az... *hogy sokan tanulták meg tőle szeretni a hazát*“. Tegyük hozzá, a Dézsi munkájáé meg, a túlságosan pedáns, szaktudományos külforma ellenére is az, hogy sokan tanulják meg belőle szeretni Jósika Miklóst és korát, azt a munkától hév, eszményektől mámoros, nagy embereket tékozló korszakot.

ri.

Der Aufstand Boeckays u. der Wiener Friede. Eine kirchenhistorische Studie v. *D. Géza Lencz*, Universitätsprofessor in Debreczen. Debreczen, 1917. Hegedűs és Sándor. 6:50 Mk = 10:40 K. 8° 296 l. 20 képpel. — A bécsi béke az első nagy mérföldkövük azoknak a háborús, politikai és diplomáciai küzdelmeknek, amelyek során a protestántizmus — meghaladva a pusztán benső, szellemi, kulturális befolyásolás addigi határait — nemzetünk *külső* életesorsának alakulását is jó darabig elhatározóan irányítja. Mint ilyennek, nemcsak az addig, hanem az *azután* megtett útra nézve is rendkívül nagy volt a jelentősége: nemcsak eredményeket és vívmányokat foglalt össze, hanem irányt is szabott, elveket is jelölt ki. Egy egész ellentétes világáramlattal először szegezve diadalmasan szembe a magyar nemzeti öncélúság tisztán és energikusan megragadott gondolatát ez a békekötés, s először állapította meg egyúttal félreérthetetlenül azt a tényt is, hogy az öncélú magyar nemzeti államnak egyedül megfelelő szellemi és erkölcsi légkör nem a katolicizmus lelki egyeduralma, hanem csak a protestántizmus gondolatvilágától termékenyült *vallásszabadság* lehet. És a bécsi béke e két hatalmas alapfogolata azóta mint fényes ikercsillagzat ragyogott nemzetünk politikai és interkonfesszionális fejlődésének egén: elhomályosodásuk mindig a nemzet életére nézve gyászos végzetű, sorsdöntő órák közelgését jelentette, s viszont új

nemzeti erőgyűjtések mindig az ő megújult és megtisztult fényük után igazodtak. Tudjuk, nemzeti életünknek mily hosszú és válságos benső vívódásaiba tellett, míg e gondolatok izgatót pártjelszavakból és félig még alaktalan tömegohajtásokból a bécsi békekötés, majd az 1608. „koronázás előtti“ I. törvény-cikk meglehetősen szilárd közjogi formáiba kristályosodtak ki. Az erre vonatkozó hatalmas történelmi anyagkészlet fölkutatása és rostálgatása — már csak e nagy történelmi fordulópont kivételes jelentőségének régóta élénk tudatánál fogva is — jóformán az újabkori magyar történetíró munkásság kezdetei óta folyik; de csak a legutóbbi években jutott (főkép a kitünő Károlyi Árpád nagyértékű kutató és feldolgozó munkája folytán) olyan viszonylagos nyugvópontra, amelyen most már nemcsak meg lehetett, de a továbbhaladás érdekében, meg is *kellett* kísérteni az eddigi eredményeknek pragmatikusan szótt, egységes képpé való összefoglalását. A címben jelzett mű erre a fontos feladatra vállalkozott és azt egészen véve derekasan oldotta meg. Szerzője nemcsak a tárgy nyomtatásában hozzáférhető dús forráskészletének s egyéb irodalmának majdnem kimerítő ismeretével dolgozott, hanem önálló levéltári kutatások érdekes, bár természetesen már csak másod-harmadlagos jelentőségű eredményeivel is igyekezett gyarapítani az adandó kép teljességét. Mind a maga, mind a mások búvármunkájának eredményeit odaadó szorgalommal dolgozta fel és látható szeretettel igyekezett eligazodni a tárgynak úgy hadtörténelmi és politikai vonatkozásaiban, mint, főkép. diplomáciai útvesztőiben. Folyamatos, egyszerű, minden különösebb művészet nélkül való előadása sokszor összetéveszti ugyan a szükséges nyugalmat az egyhangúsággal, a tárgyilagosságot a színtelenséggel — hű, megbízható voltához azonban éppúgy, mint az alapjául szolgáló történetíró módszer lelkiismeretességéhez nem férhet kétség. Ez alapon örömmel üdvözöljük s céh- és nem céhbeli érdeklődőknek egyaránt melegen ajánljuk Lencz Géza könyvében Bocskay támadásának és a bécsi békekötésnek első igazi tudományos jellegű és legmodernebb szintén álló, kimerítő és egységes történelmi feldolgozását. Emeli a mű jelentőségét *német* köntöse is: külföldi szakkörök, elsősorban a protestántizmus történelmének gazdag, de magyar vonatkozásokban mindmáig rendkívül felszínes német irodalma tájékoztatására egy ilyen mű már égetően szükséges volt és nagyon jó, hogy most megjelenésének még különösebb nyomatékot is ad egyfelől az evangéliumi testvériségre intő nagy jubileumi esztendő, másfelől a — fájdalom, még mindig véresen időszerű — „bajtársi szövetség“. A kül-

földi tudomány tájékoztatására még különösebb mértékben is szolgál a mű I. §-a, mely a magyar- és erdélyországi protestantizmus külső és belső életének a Rudolf-féle ellenreformációig való fejlődésén tekint át — röviden, vázlatosan, de egészben véve szintén sikerülten. Egy, a hajdúk történetéről szóló függelék érdekesen egészíti ki és színezi a gazdag körképet s a magyar társadalomfejlődés legsajátosabb lényébe, legősibb gyökérszálai közé nyujt bepillantást az e tekintetben különösen kevésbé tájékozott külföldinek. Lényeges hibájául az érdeemes műnek is, tudós szerzőjének is csak egy-egy dolgot tudunk igazán felróni. A műnek azt, hogy alcímében „egyház-történelmi tanulmány“-nak nevezi magát s így olyan igényekkel lép fel és olyan váradalmakat támaszt önmaga iránt, amelyeket a munka figyelmes és elfogulatlan áttanulmányozása egyáltalában nem igazol és nem vált be. Mi egy hasonló tárgyú és című *egyház-történelmi* tanulmánytól az első nagy magyar nemzeti protestáns szabadságharcban s az azt követő béketárgyalások során fellépő *protestáns vallási, etikai, theologiai ideológiának a megelemzését, szerepének, súlyának megméréését, érvényesülése terjedelmének és korlátainak, másnemű eszmei, politikai, társadalmi, gazdasági tényezőkkel való viszonyának kimutatását* várnók — azt *kell* várnunk a dolog természetete szerint — ; míg a Lencz könyve, ez a maga nemében igen kitűnő „Historia Diplomatica“, éppen ezekből a speciális *egyház-történelmi* szempontokból csak a lehető legnagyobb szűkmarkúsággal ad itt-ott, ugyszólván teljesen terszerűtlenül és rég lejárt, általános szólásmódokkal keverten, egy-egy igen sovány izelítőt. Pedig már azokból, amiket ad, nagyon világosan következtethet a hozzáértő szem arra, miket *lehetne* adni. Az, amit Lencz a maga művében tiszteletreméltó *öncélképen* művel, az egyház-történelemre nézve — melynek a keresztyén *vallási* eszmék és motívumok történelmi szerepének és hatásának föltárása a világosan elhatárolható tudományos célja — kétségtelenül nélkülözhetetlen, de föltétlenül alárendelt *eszköz* szerepét töltheti csupán be; és mindaddig, amíg nem *ennek* világos tudatában fog dolgozni és fejlődni a magyar protestáns „egyház-történetírás“ is: addig, valljuk meg, sohasem leszünk igazán tisztában vele, miért van nekünk okunk Bocskaynak és nagy utódainak szabadságharcaira nemcsak magyar, de *protestáns* szempontból is komolyan büszkének lennünk. Nem elég *hinni* és *hirdetni*, *látni* is kellene már tudományosan éles és *biztos* látással, mi volt bennük az igazán, a *magvasan* protestáns. — A könyv szerzőjétől meg azt legyen szabad rossz néven vennünk, hogy ő, a született historikus

— kinek más körülmények között a *hasonló természetű* tárgyak egész serege köszönhetne már avatott, gondos feldolgozást — miért foglalkozik a históriával csak így mellékesen, a műkedvelőnek máshonnan elrabolt, szükösen kimért idejében és erejével? De ne legyünk igazságtalanok: nem a szerző, általában nem az *egyén* hibája ez és nem is elszigetelt eset a mi magyar protestántizmusunk mai szellemi háztartásában, ahol a sajátos egyéni tehetség, a szorgalom és a szaktudás csak a lehető legritkább esetben tudják megtalálni az *éppen nekik* megfelelő helyet és munkateret. — A könyv németsege ellen, azt hisszük, a született németnek sem lesz lényegesebb kifogása. Kiállítása a háborús viszonyokhoz mérten elfogadható, 20 képe közül azonban legalább 6—7 semmi egyéb szerepet nem tölt be a könyv árának drágításán kívül. ri.

JELEK ÉS MAGYARÁZATOK.

A zsidókérdés. A Huszadik Század ankétot rendezett a zsidó-kérdésről. Megkérdezte a legkülönbözőbb gondolkodású embereket, a cionistákat és zsidó faji politikusokat éppúgy, mint a tárgyilagos, mérsékelt, keresztyén szociologusokat. Mindenki válaszolt a kérdésre, akinek volt mondanivalója és volt bátorsága. Csak az aggresszív antiszemiták válaszát nélkülözzük a füzetben, amely így is igen értékes dokumentuma annak, hogy a magyar intelligencia miképen gondolkozik erről a fontos kérdésről. Lapunk szerkesztője is beküldötte a maga válaszát, amelyben szeretettel, tárgyilagosan és tőle telhető alapossággal mutatott rá a zsidókérdés lényegére, körére és megoldási módjaira. Állításait, bizonyos árnyalati különbségekre nem nézve, igazolták a legkomolyabb zsidó elmék, a legliberalisabb szociologusok és a legalaposabb gondolkozók. De mindennél fényesebben igazolta az Egyenlőség, amely azért az ítéletéért, hogy a zsidóság ma is „ellenőrizhetetlen zsinagogális szervezetben“ él, a szerzöt tébolyodottnak nevezi, aki „megérdemelné, hogy a nyílt utcán megkorbácsolják“. A legfanatikusabb antiszemitát is túllicitalja a zsidóság elleni antipatia ébresztésében az Egyenlőség, midőn az izraelita türelmet, tárgyilagosságot ilyen makkabeusi toporzékolással dokumentálja. Szerencsére az Egyenlőség és kompániája, ez az irodalmi gettó, ma már a zsidóság értékesebb elemeit nem képviseli s így van remény a kérdés komoly, úri emberekhez illő tárgyalására. Csak tegyük ki a táblácskát: *tilos a köpködés!*

Még egyszer a zsidókérdés. Leközljük lapunk szerkesztőjének a *Huszadik Század* ankétján közölt véleményét azért, mert ezt a problémát lapunk egy s más oldalról már többször megvilágította, tehát úgy érezzük, hogy tartozunk ezt az igénytelen, de összefoglaló elmefuttatást olvasóinkkal megismertetni.

„Okosan cselekedett a *Huszadik Század*, hogy a zsidókérdést napirendre tűzte. Ma már csak egypár öreg strucc vallja, hogy nincs zsidókérdés. Ha pedig van, meg kell oldani, vagy legalább is tisztázni. Erre a feladatra igen alkalmas a *Huszadik Század*, azért, mert az ellenségei sem foghatják rá, hogy antiszemita, viszont a barátai tudják, hogy van bátorsága és képessége őszintének lenni.

A zsidókérdés sokkal régibb probléma, mint ahogyan azt általában hiszik. Nem a katolikus középkor terméke, mint azt egypár naiv frazeológus hirdeti, hanem állandó kísérője a zsidóság történelmi pályafutásának. A keleti népek történetében is éppen olyan fontos, szinte azt mondhatnám, világpolitikai tényező volt a zsidókérdés, mint amilyen penetráns antiszemitizmussal találkozunk a hellenisztikus-római korszak egyébként egykedvűen liberális gondolkozóinál és metszően okos, tárgyilagos politikusainál. A sötét középkor műve csak az volt, hogy egy készen kapott, évezredek antipátiát *vallásos okokkal* igyekezett motiválni és erősíteni. A középkornak ez a hatása azonban ma már nagyrészt megszűnt. Az alatt az idő alatt, míg az emberi művelődés az egyházi világkép alól felszabadult és mintegy *szekularizálta magát*, tehát a humanizmustól a felvilágosodottság végleges berendezkedéséig, minden olyan ember, aki az egyetemes szabadságeszméken csüngött, a zsidóságot nemcsak recipiálta, hanem, ahol csak lehetett, romantikusan eszményítette is. Ma is vannak közöttünk e tiszteletreméltó iránynak kedves mohikánjai, akik a zsidóságban az emberi erények megtestesüléseit látják és ha nem politikából, hanem meggyőződésből zengik hír-hasshírimeiket, nem is ártanak vele másnak, csak a zsidóságnak, akiket mindnyájunkkal közös faji büszkeségükben még inkább elkapatnak.

Ma már minden komolyabban gondolkodó ember — a hegyen innen és túl — megegyezik abban, hogy a *zsidóság nem vallás, nem felekezet*. Ha Magyarországon egy millió székely szombatos élne, zsidó pedig egy sem: volna-e akkor zsidókérdés? Pedig a szombatosság a zsidósággal annyira rokon, hogy a laikus közvélemény tökéletesen azoneynek tarthatná, mikor a tudósok is alig tudnak különböztetni köztük. Viszont, ha egy szép napon *minden* zsidó, kivétel nélkül, felvonné a keresztény hitet, az antiszemitizmus egyelőre még jobban elhatalmasodnék, mint valaha. Azért hát együgyű vagy képmutató álláspont azt hirdetni, hogy a zsidókérdés vallási kérdés, *most*, a vallásos közömbösség korszakában!

De a zsidóság nem is *nemzetiség*, tehát az erre alapított analogiák is hibásak. Nemzetiség akkor volna, ha egy etnográfiai egységet alkotva, egy-két állam kereteiben helyezkednék el, mint például a románok, a déli vagy északi szlávok, vagy — maradjunk a semitáknál — az arabok.

A zsidóság egy *faj*, illetve *fajta*, amely nemzeti mivoltának széttörésével sporadikusan elszóródott a nemzeti alapon szervezkedett világcivilizáció testében. Mindegyik befogadó államban meghonosodott, de azért mégis egy élő, az egész

kultúrát átvezető faji hálózatot alkot, amely felveszi ugyan a befogadó állam nemzeti jellegét — s ha teljesen felveszi, összefüggésében meg is szakadozik —, de azért egészében megtartja különállását és egységes figurációt ad, mint a márványban az erezet. Ezért lehet azt még mindig nagy általánosságban elmondani, hogy a zsidóságnál, mint faji internacionálnál, az összetartozás és egység érzése nagyobb, mint a meghonosodással felvett nemzeti vonások különbségének a tudata. Ha ez nem így volna, azt a pár millió szétszórt zsidót régen felszívta volna az európai civilizáció, mint ahogy az alánokat, gótokat, feketehunokat, keltákat felszívta.

Mi tartotta vissza ezt az internacionális faji erezetet a teljes beolvadástól? Olyan kérdés, amit véglegesen sohasem lehet megoldani. Bizonyára nagyon sokat tett e tekintetben a zsidóság partikularizmusa: a vallás, a faji öntudat s a kettőnek teljes átszövődése. De sokat, nagyon sokat tett a gettó és befogadó népek averziója, amellyel a szó szoros értelmében betokozták és konzerválták a nemzettestbe bekerült zsidóságot, hogy fel ne szívódjék valaha. Azon aztán, hogy e két ráció közül melyik volt oka a másiknak: a partikularizmus-e az elnyomásnak, vagy az elnyomás a partikularizmusnak, el lehet vitatkozni a világ végéig, aszerint, hogy ki milyen párti.

A zsidóság, mint az emberi civilizációnak egy internacionális faji erezete, szükségképen kialakította a maga gazdasági szervezetét is, azáltal, hogy egész erejével a közvetítő kereskedelemre adta magát. Ismét babona, hogy a zsidóságot a keresztény középkor *kényszerítette* a kereskedelemre, mint valami „megvetett” mesterségre. A zsidó már az ókori keletnek is közvetítő népe volt s a hellenisztikus-római kultúrában a zsidó diasporák voltak az üzleti élet idegdúcai. A zsidóság mindig arra húzódott, amerre a világkereskedelem aranyfolyamai hömpölyögtek s amint a városi polgársággal kezdett kialakulni a pénz uralma, a zsidók elhelyezkedtek a pápai, a császári udvarokban és azóta hallatszik a kettős jelszó: *vitam et sanguinem, sed avenam non!* és a visszája: *avenam pro rege, sed vitam et sanguinem non!* Így maradt meg a zsidóság egy öntudatlan, egyetemes hanzának, amelynek fogalomká vált reprezentálója a *rothschildság*, mint egységes nemzetközi bankház.

Minden lélektani törvény megcsúfolása lenne az, ha ezzel a folyamattal nem járt volna természetes következményképen az, hogy a zsidó pszichében bizonyos állandó, jellegzetes vonások alakultak ki, amelyek világ- és életnézeti alapelvekké jegecesedtek. Legelső és leghatározottabb vonás az *utilizmus*,

amelynek alaptétele: jó az, ami hasznos. Ezt az utilizmust forró keleti vére, az ismeretes sémi érzékiség bizonyos rőt zománcsal vontta be. Olyan időkben, mikor az elnyomás az életharcot komollyá tette, a zsidó értékeléséből inkább az utilizmus száraz, komor dogmája domborodott ki; mikor aranyhegyein szabadságban élt, hedonizmusa lobogott vörös fénnel. Miután évezredek alatt az őt befogadó népben — okkal vagy ok nélkül, mindegy — sohasem láthatott anyát, hanem csak többé-kevésbé kedvező talajt, amelyből saját felvirágzásának tápláló nedveit kellett felszívnia: életöszöne szokatlan bőséggel termelte azokat a hajszálgököket, amelyekkel a törvény és a jogrend hasadékaiba vagy peremébe kapaszkodott bele és onnan táplálkozott. Ezért tartozik hozzá a zsidóság szellemi alkatához az, hogy jogérzete sokkal inkább a törvények kibuvóinak felkeresésében és kitágításában, mintsem az igazságosság egyetemes biztosításában gyökerezik, amiben nem kis érdeme van a talmudi kazuisztikának is. A zsidó szellem nagy-szerű abuzuscsináló. Végül, miután ez a faji internacionále mégis mindenütt az előtt a dilemma előtt áll, hogy vagy teljesen beolvad, mint például az örmények, az izmaeliták (böszörmények, mohamedán bolgárság), vagy pedig a befogadó néppel szemben akár öntudatosan, akár tudatalatti megegyezéssel, szervezkedik: a befogadó államok történetiségét ösztön-szerűleg is érvényesülése legfőbb akadályául érzi. Innen van, hogy amíg a zsidó báróságot nem kap és be nem iratkozik a kongregációkba, dühös szabadgondolkodó, demokrata és szocialista, minden forradalmi vagy destruktív iránynak, bárhol jelentkezék, nemcsak megértője, hanem lelkes és kész propagálója, azzal a hő vággyal, vajha már egyszer konzervatív lehetne ő is.

Mindezek a tulajdonságok: az utilizmus, a hedonizmus, a jogi keretek lazítása és a történetietlenség nem speciális zsidó termékek, hanem általános emberi vonások, amelyek iránt azonban a zsidóság világtörténelmi helyzeténél és terhelt-ségénél fogva összehasonlíthatatlanul jobban inklinál, mint más faj vagy társadalmi réteg. Azt lehet mondani, hogy ezek a bűnök a zsidó pszichének ipari betegségei.

Ez a zsidókérdés logikai alkata. Történelmi valóság, amivel számolnunk kell. Ennek a valóságnak már most kísérője is, megelőzője is — mondtuk már, hogy ránk nézve ez mindegy — egy nagy érzelmi *imponderabile*: az antiszemitizmus, mint történelmi antipátia. Ismét tudománytalan, sőt nem is értelmes beszéd az, hogy az antiszemitizmus egy jogosu-latlan és nemtelen érzelem, valami irigységféle, amit a rossz-

szívű klerikálisok éreznek a zsidók nagyszerű teljesítményei láttára. Nemzeti és faji, mondjuk: történelmi antipátiák nem támadnak ok nélkül, azok mindig az életösztön mélységeiből születnek és onnan táplálkoznak s bennük mindig valamely társadalom életösztöne adja meg a vészjelt, hogy valaki fenyegeti életérdekeit. Ez a bennük rejlő ősi igazság. De minden ösztönös történelmi indulatban egy tragikus igazságtalanság rejlik, az tudniillik, hogy az egésznek bűnéért felelőssé teszi és üldözi azt az *egyest*, aki az egészhez nem *bűne* révén, hanem más, *tőle nem függő kapcsolat* által tartozik. Ugyanis, mióta a világ áll, voltak társadalombűnök, nemzeti, faji fogyatkozások, amelyek azonban csak általánosságban voltak érvényesek és igen sok egyesre nem találtak. A rhodusiak hazugok és restek voltak, a görögök szőszegők, az angolok önzők és kegyetlenek, a románok alattomosak; ismerek egy székely községet, ahol foglalkozásszerűen üzték a hamis tanuzást; de azért volt igazmondó rhodusi, a görögök között ismertünk Aristidéseket, vannak önzetlen, nemes, fennkölt angolok és abban a bizonyos erdővidéki községben is akad nem egy igaz ember. Komoly és mély törvénye az erkölcsi világnak, hogy valamely nemzedékből vagy nemzetségből éppen a nemesek, a jók, a *kivételesek* érzik közösségük bűneinek átkát és vereségét — ártatlanul. A zsidóság faji bűneiért is éppen azok lakolnak és szenvednek csendes nagysággal, akik e bűnökben teljesen ártatlanok. Az Ebed Jahveh-k, Izrael „szenvedő szolgái“ ma is közöttünk járnak, megrakva mások bűneiért kapott, sokszor láthatatlan, de mindegyre rekrudeszkáló sebeikkel. Ebből pedig az következik, hogy a zsidókérdésnek, ennek a nagy szociálpedagógiai feladatnak a megoldása legelső sorban az ő dolguk és nekik kell a megoldásban könnyel, ostorral, hangos szóval és néma szenvedéssel előljárniok.

De mi ez a megoldás? Más feleletet nem tudok adni, mint ezt: a teljes faji beolvadás. Közös munkával kell elhárítani a beolvadás akadályait és közös munkával kialakítani azt a hódítóerejű lelki valóságot, ami a beolvadást a maga misztikus, szellemi útján eszközli. Ilyen akadályok a túlságos beözönlés, a faji partikularizmus, az oktalan antiszemitizmus és a különös zsidó hibák felburjánzásának intézményes megengedése. Ami az elsőt illeti, számolni kell azzal a tétellel, hogy minden állam csak annyi zsidót fogadhat be, amennyit fel bír dolgozni. A bevándorlás nem korlátlan egyéni jog, mert akkor bárki bevándorolna a főrendiházba, vagy a Pesti Hazai Takarékpénztár igazgatóságába, hanem öntudatosan kezelt eszköz, amellyel valamely státus a szükséghez képest kiegészít.

szíti magát. Továbbá a zsidóságnak el kell hagynia mindazt, amiben faji partikularizmusa kifejeződik: nyelvét, nevét, tradícióit és mikor megéri rá az idő — de ez belső meggyőződésből jöjjön — : vallását. Ehhez pedig az szükséges, hogy a zsidóság a maga ellenőrizhetetlen zsinagogális szervezetéből átlátszó, nemzeti és közjogilag biztosított egyházzá szervezkedjék. Az orthodox rabbik és bócherek nagyrésze ma sem tud magyarul s úgy jönnek-mennek határokon innen és túl, mintha egy lappangó katolicitás volna az alaptételük. A zsinagogális szervezet tulajdonképpen a faji különállást petrifikálja s mint ahogy nem lehet megengedni, hogy a vallásnak kijáró autonómiát nemzetiségi szervezkedések *salvus conductus*ául használják fel, úgy nem helyes — bár elismerem. kevésbé veszélyes — az, hogy felekezeti társulás faji érdekek programját szolgálja. Meg kell szervezni az orthodox és a modern zsidó nemzeti egyházat, magyar tanyelvvel és liturgiával, rabbiképzéssel, diocézisekkel és egyetemes elnökséggel, magyar teológiai irodalmának esetleg egyetemi képviselésével. A zsidó vallásban — még a talmudi deformáció mellett is — annyi mélység és etikai erő van, hogy képes megtartani és megszentelni egy emberi életet, s minél inkább napfényre kerül igazi mélysége, a talmudi solasztikából minél teljesebben kiszabadul az örök profétizmus: annál biztosabb utat ver a kereszténységhez. — Kerülni kell továbbá minden olyan szervezkedést, mely a zsidó pszichét mint olyat kívánja érvényesíteni, mert a zsidó pszichének csak egy becsületes érvényesülési módja van: a cionizmus, mint az autochton zsidó nemzeti civilizáció programja. De nemzeti kultúrákban faji „kultúrákat“ csempészni és növelni: — kakukszokás. Ezért nem vagyok barátja az Egyenlőségnek, mint amelyik az Alkotmány mellett a legtöbbet ártott a zsidókérdés megoldásának: a teljes beolvadásnak. Harmadszor, amily kívánatos, hogy a zsidókérdést csak tudományos alapon tárgyalják, éppen olyan fontos, hogy a tömegszenvedélyeknek antiszemita jelzőszavakkal való izgatása ellen a keresztény társadalom komolyan állást foglaljon. Végül gondoskodni kell róla, hogy a törvény hézagai miatt bizonyos tömegbűnök a társadalom egyik vagy másik rétegében el ne harapózzanak. A múlt század közepén az alföldi parasztok között járvány volt a betyárság, nem azért, mintha minden alföldi magyar született útonálló volna, hanem azért, mert a társadalmi és gazdasági helyzet, meg bizonyos lelki imponderábilék kedveztek ennek a bűnnek. Nos, tősgyökeres magyar emberek a faj becsülete érdekében alkalmaztak kivételes intézkedéseket. Ma éppen ilyen tömeg-

büнкént jelentkezik a *csalás* minden neme a zsidóság között, nem azért, mintha a zsidók csalók lennének, hanem azért, mert a zsidóság óriási percentje kereskedő, tehát a csaló kereskedők óriási százalékban zsidók. Vajjon nem éppen a zsidóság képviselőjének a feladata az, hogy e kaftános fosztogatók Ráday-ja legyen?

Azonban mindez még csak az akadályok elhárítása és nem a beolvadás biztosítása. A beolvasztást szellemi tényezők: eszmények és ideálok misztikus ereje végzi. Olyan erőssé kell tenni a magyarság történeti ígézetét, a keresztyén élet- és világnézet hódító igazságait, hogy hatalmuknak ne lehessen ellentállani. Azt hiszem, ez fog a legnehezebben menni e tiündöklő igazságok képviselőinek gyarlósága miatt.

A román tanítóképzők bezárása. A nemzetiégi kérdés azon az ideális egyensúlyon nyugszik, amely a méltányosság és a szigor két félkarját nyugalmi állásba helyezi. Mindig hangsúlyozni és tényekkel bizonyítani, hogy ez az ország épp úgy hazája a nemzetiségeknek is, mint a magyarságnak, de meg kell szüntetni még a lehetőségét is annak, hogy saját tűzhelyünknel árulók nőjenek fel. Jobb, emberségesebb, nevelői szellemtől áthatott közigazgatás kell; a jegyző és a szolgabíró ne perzekutóra, hanem atyja legyen a népnek, különösen a nagy testi, lelki nyomorúságban sínylő német nemzetiségeknek. A magyar társadalom fogadja szeretettel és olvassza be lelki szolidaritásába a nemzetiségekből kiválogatódó intelligenciát s gondoskodjék róla, hogy ezeket minél kevesebb kísértő alkalom csábítsa a külön szellemi légkör kialakítására, tehát a nemzetiégi körökből kikerülő intelligenciát színmagyar vidékekre kell elhelyezni.

Ezzel párhuzamosan azonban vaskézzel kell megakadályozni, hogy az irredenta szellem gyökeret verhessen és elhatalmasodjék. Legfőbb teendő egy olyan egyházpolitikának a bevezetése, amely nem engedi meg, hogy a vallás szabad gyakorlatának kijáró autonómiát irredenta szervezkedések államsegéllyel táplált intézményévé tegyék. Már pedig jelenleg ez a helyzet. A felekezeti iskolák mellett a nép természetes vezetője: a pap és tanító úgy kerül a falu élére, hogy a magyar állameszmével soha meg nem barátkozott és érette lelkesedni meg nem tanult. A nép- és középiskolák adják az anyagot a szak- és főiskolákba, viszont ezek viszik amazokba a megbízhatatlan szellemet. Ezt a kört át kell törni, mert különben védelmi gyűrűvel veszi körül és bevehetetlenné teszi a hazai románságot. Két ponton lehet ezt az áttörést megejteni. Először a nemzetiégi iskolák államosításával.

azután a tanítóképzés és lelkészképzés államosításával. Csodálatos, hogy a legegyszerűbb kérdéseket miként gabalyítja össze a magas politika. Az iskolák államosítása körül annyi perpatvar foly, pedig valóságos Columbus-tojása az egész: csak azokat az iskolákat kell államosítani, de azokat aztán mind kell, amelyek a magyar állameszme szempontjából veszedelmesek, vagy kísértésnek vannak kitéve. Minek kellett azt a sok drága, ősi hagyománnyal ékes kálvinista iskolát államosítani és ezzel a legtisztább magyarság zamatos, patinás népmíveltségét elszínteleníteni s ugyanakkor meghagyni, később, a népoktatási törvénnyel pedig egyenesen tenyészteni a román felekezeti iskolákat? Az egyházpolitikából ki kell végre küszöbölni azt a gyáva liberalizmust, amely az egyenlőséget és viszonyosságot önmagában nézi s nem a *nemzeti eszme* szolálatában hozott áldozatok correlativumával méri.

Olvassuk, hogy a kormány tervbe vette a határszéli felekezeti iskolák államosítását. Örömmel és lelkesedéssel üdvözljük ezt az intézkedést, ha a fennebb kifejtett elvekből született s ha bátran számol azzal, hogy csak a veszedelmes, vagy a kísértés veszélyének a legjobb akarat mellett is kitett *nemzetiségi* iskolákra vonatkozik; ha gyorsan, határozottan és az egész vonalon megvalósul, végül, ha a nemzetiségeket nem elriasztja és megvadítja, hanem közelebb hozza a magyar állameszméhez. Ez akkor lesz meg, ha tanítókul románul tudó tiszta magyar tanerőket alkalmaz, s ezek nem dragonádokat rendeznek, hanem az oláh nép és gyermekei iránt mély szeretettel eltelve, személyesei lesznek a magyar állam atyai hatalmának, melynek legfőbb parancsa és egyszersmind jogalapja a szeretet és felelősség. Ha az iskola szelleme egyszer kifogástalan, a román nyelv minél nagyobb szerephez juthat, mert nem az a célunk, hogy magyarul beszélő renegátokat neveljünk, hanem az, hogy román anyanyelvű magyar hazafiakat.

Református zsinati választások. Azt mindenki vallja, hogy a református egyház életének egyik legfontosabb és legválságosabb időszakát éli s azt is felfogja mindenki, hogy ebben a kritikus időszakban a legnagyobb felelősség éppen a zsinatra esik, mint egyházalkotmányunk főszervére. Mégis fájdalommal kell látnunk, hogy a zsinati képviselők választásánál ezzel a körülménnyel kellőleg nem számoltak. Legtöbb kerület espereseit és gondnokait választotta meg rendes tagokul s nem vette vezérelvül azt, hogy a zsinaton képviseltetni kell az egyház adminisztracionális élete mellett azokat a szellemi irányzatokat is, amelyek a „hivatalos“ egyház mellett a

kálvinizmusnak, mint élő egyetemes szellemnek a gyakorlati megvalósulását az adminisztráción kívül is keresi és munkálja. Helyes, ha a zsinat *többségét* a jelenlegi hivatalos vezetők alkotják, mert ez biztosítja annak történetiségét és üdvös konzervativizmusát, de nem kellett volna úgy félni azoktól, akik nem annyira egyházmegyéket, mint inkább gondolatokat és szellemi irányzatokat képviselnek. Aránytalanul vékonyan van képviselve az egyház szellemi sporangiuma: a teológia, mint világ és életnézet; csekély képviselőhez jut az egyház szellemi tőkéjét képviselő tudományosság, amit igazol az, hogy egyetlen vérbeli egyháztörténész foglal helyet az atyák között, egyik igen tisztelt esperesünk személyében. Egyetlen szakembere van a liturgiai kérdéseknek; énekügynek és sajátónak egy sincs. Nincs vezető belmisszionárius, diaspora-szakértő, külső misszióval ex asse foglalkozó. A zsinat arravaló, hogy az egész mai nemzedék legkiválóbb szellemeit válogassa ki s velük reprezentáltassa az anyaszentegyház lelki energia-készletét. Minden ágazat jusson szóhoz benne, legkiválóbb egyenei által, mert egy olyan zsinat, amelyet 99°/_o-ban gyakorló adminisztrátorok alkotnak, csak új paragrafusokat foggyártani meglevő paragrafusokból, de nem tetteket — eszmékből. Egyházi életünknek most is az a baja, hogy minden szellemi erőt az adminisztráció köt le s ezzel intellektuális javakban nem tudja a többtermelést biztosítani. Negyven kiváló esperes közül, akik egyébként világnézetre úgy hasonlítanak egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz, tíz bizvást kimaradhatott volna s helyükre be lehetett volna választani a Szabó Aladárokat, Pokoly Józsefeket, Forgács Gyulákat, Andrassy Kálmánokat. Negyven derék vidéki gentry közül, akiknek horizonjuk saját birtokaik, vagy vármegyéik határáig ér el, s akiknek olyan egyforma a gondolkozásuk, mint a cigarettatárcáik, tíznek a helyére fel lehetett volna küldeni a Neményieket, Ballagiakat, Beöthy Zsoltokat, Kolosváry Bálintokat, Szádeczky Lajosokat, Bernáth Gézákat, Benedek Sándorokat, Mezőssy Bélákat.

Igaz ugyan, hogy akinek az Isten hivatalt ad, eszet is ad; de csak akkor, ha az emberek *hivatalt* adnak annak, akinek Isten *eszét* adott.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1918-ra: Kulifay László
Aba. 1917—18-ra: Vendvidéki ev. lelkészi egylet. 1917-re: Sántha Károly
Budapest, Berez József Nagyecsed, Márton Lajos Bpest, Tóth Lajos Szürte,
Tóth Kálmán Gárdonyi, Szepesváraljai ev. egyház, Alsóksarkadi ref. egyház,
Urházy Lajos Lovasberény, Szabó József Debrecen, Mezőcsokonyai ref. egyház,
Székesfehérvári ref. egyház, Kányad—jásfalvai ref. egyház, Dömötör László
Szeremle (6 K), Szekszóvidéki ref. lelkészi kör, dr. Imre József Kolozsvár,
Szalárdi ref. egyház, Janó Albert Hátszeg, Gönci ref. lelkészi fiókkör, Apa-
nagyfalui ref. egyház, Kiss Ferenc Gertvakisfalud (6 K), Mockovcsák Ernő
Vámos, Bpesti ev. egyházmegye, Göde Lajos Szekszárd, Enyedy Andor Sátor-
aljaújhely, Szabó József Mezőnagymihály, Nagyvárad ref. leánynevelőintézet,
Szalóczy Pál Mezőcsát, Haviár Dániel Szarvas, dr. Gaál Jenő Sátoraljaújhely,
Muraközi Erzsike Olaszliszka, Sándor Benő Nagyenyed, Tokos László Gónc-
ruszka, Győri ev. egyházmegye, Petrovics Soma Szentes, Rimaszombati ref.
egyház, Palóczy Czinka István Rimaszombat, Tóth Lajos Tiszadob, Bobai ev.
egyház, Németh Gyula Szekszárd, Varga Zsigmond Mohács, Szabó Károly Nagy-
solymos, Havrán Dániel Bpest, Ref. Székely Mikó Kollégium Sepsiszentgyörgy,
Szalay Ferenc Szaporca, dr. Mikler Károly Eperjes, Csutoros Albert Erendréd,
Erendrédi ref. egyház, Peleskey Sándor Visk, Bereczky Zsuzsanna Bél, Biberauer
Richárd Bpest. 1916—17-re: dr. Haviár Gyula Szarvas. 1916-ra: Kulifay
Elek Tésenfa, Brassói ev. egyházmegyei papi értekezlet, dr. Katona József Miskolc,
Jakot Sándor Hajduszóvár, dr. Deák János Eperjes, Györffy József Hódmező-
vásárhely. 1915—16-ra: Csomasz Dezső Mezőtúr. 1914—16-ra: Máramaros-
szigeti ref. egyház. 1912-re: dr. Mester Attila Kiskunhalas. 1911—14-re: dr.
Kőrösi Kálmán Debrecen. 1904—13-ra: Benedek Károly Alvincz.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1917—1918-ra: Kovács
Károly Tiszapalkonya, Gombai ref. egyház, Csonár Béla Tiszaaasvány. 1917-re:
dr. Wirtzfeld Béla Sárkány, dr. Simó Sándor Tasnád, László József Tasnád,
Uzoni ref. egyház, dr. Geszti Andor Bpest, dr. Kiss Dezső Bpest, Farkas Albert
Deés (3 K), Sarkady Vilmos Furta, Mezőkászonyi ref. egyház (10 K), Bereg-
rákosi ref. egyház (10 K), Schneider Pál Beška, dr. Imre Sándor Bpest, Veszely
Ernő Székesfehérvár, Kovács Zsigmond Diószád, Szabó Lajos Szala, Szeles
Jánosné Hódmezővásárhely, Szécsi Ferenc Felvinc, Tirscher István Bártfa,
Magyar Bertalan Nagydobrony, Kamocsai ref. egyház, Gáti ref. egyház (10 K),
Menyhárd Elek Magyarberéte, Czékus László Abaujszántó, Hutka József Bánóc,
Szűcs József Alsóór, Igaz József Kétesd, Vitus Lajos Torda, Varga Lajos
Nagyrábe, Lengyel Lajos Nyitra, Balogiványi ref. egyház, Czeglédy Pál Hont-
varsány, Szöllősy Imre Nagybodófalva, Szabó Zoltán Bilke, Alsókálosai ref.
egyház, dr. Márk József Békés, Baar-Madas ref. felsőbb leányiskola (8 K).
1916—17-re: Nemesradnóti ref. egyház, Eröss Lajos Szemere. 1916-ra:
Nagybodófalvai ref. egyház, Szeremlei Béla Debrecen. 1915—16-ra: Petra
István Miskolc, Mártony Elek Bpest. 1910—17-re: Nagy Károly Kolozsvár.
1902—05-re: dr. Funk Samu Pozsony (20 K).

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1917-re: dr. Mester Attiláné,
Kiskunhalas, Schneider Mária Beška, Lengyel Lajos Nyitra.

7. Előfizetés a „Protestáns Szemlé”-re: Hegyi András Wien (8 K),
Simon Lajos Bácsfeketehegy (8 K).

8. Károli-alapra: Mezőtúri ref. egyház (12 K), Bihari ref. egyházmegye
(1660 K), Szeghalmi ref. egyház (12 K).

9. Kiadványokért befolyt: Hornyánszky Viktor bizományos cég
útján eladott Koszorú-füzetekért 2627 K 54 f. Házi kincstárért 1344 K 19 f.
Vegey kiadványokért 1595 K 21 f. „Protestáns Szemle” füzetekért 317 K 30 f.

Összesen befolyt: 7587 K 09 f.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1917 október hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések. Ára 2 K.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családiak költeményei. Ára kötve 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény. Ára 3 K.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza. Ára 3 K.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta dr. Szabó Aladár. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta B. Pap István. Népszerű tájékoztató a belső misszió terén. Ára kötve 3 K.

14. **Hitünk hősei a XVI. században.** Írta dr. Pruzsinszky Pál. Hitünk XVI-ik századbeli hőseinek népszerű életrajza. Ára kötve 3 K.

15. **Akarsz-e diadalmaskodni?** Írta Skovgaard-Petersen, fordította báró Podmaniczky Pál. Bizonyágtétel a hitről azok számára, akik diadalmaskodni akarnak a létért való küzdelemben. Ára 3 K.

16. **A vallás élete.** Írta dr. Szóts Farkas. Népszerű kalauz a vallás isteni, emberi, társadalmi és történeti életének megértésére és méltatására. Ára 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) küldendő. Szerkesztőség: Kolozsvár, Bocskay-tér I., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Bpest, Aradi-utca 14. szám, ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM.

I. Cikkék.

	Lap
Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Protestáns Irodalmi Társaság diszgyűlésén	481
A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége. <i>Ferenczi Zoltán</i>	487
1917 október 31-én. <i>Szabolcska Mihály</i>	500
Dr. Baltazár Dezső egyházi elnök záróbeszéde	503
Mit adott a reformáció az emberiségnek? <i>Kapi Béla</i>	505
Hitbizonyosság és reformáció. <i>Ravasz László</i>	514
A vallás a protestantizmusban <i>Dr. Makkai Sándor</i>	524
A reformáció és az újkor uralkodó eszméi. <i>Dr. Kováts István</i>	534
Protestantizmus. <i>Tankó Béla</i>	555
Luther és Kant. <i>Szelényi Ödön</i>	568
A reformáció világtörténeti jelentősége. <i>Pokoly József</i>	586
A reformáció és Erdély. <i>Bethlen István gróf</i>	592
Történeti hazugságok a három nagy erdélyi fejedelemről. <i>Révész Kálmán</i>	609
Adatok a magyar protestantizmus multjából. <i>Zoványi Jenő</i>	614
Dévay Mátyás Luther Márton házában. <i>Payr Sándor</i>	632
A protestantizmus bajai és lehetőségei. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	643
Másképp nem tehetek. <i>Dr. Berde Mária</i>	651
Az 1848: XX. t. c. elvi kérdései és végrehajtásának gyakorlati követelményei. <i>Dr. Mikler Károly</i>	656
A kassai templomfoglalás hatása Bocskay felkelésére és a bécsi békekötésre. <i>Dr. Lencz Géza</i>	669
Az okori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínálkozó vezérszempontjai. <i>Dr. Varga Zsigmond</i>	690

II. Szemle.

A protestantizmus jövője. <i>Szilassy Aladár</i>	706
Változások küszöbén. <i>György Endre</i>	711
Békemozgalmak és társadalmi osztályok. <i>Dr. Kecskeméthy István</i>	722

III. Irodalmi szemle.

A jubileum irodalmából. <i>Referens</i>	730
A protestantizmus filozófiája. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i>	754

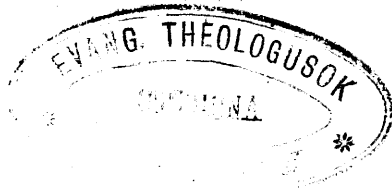
IV. Társulati Értesítő.

Választmányi ülés jegyzőkönyve	771
Közgyűlés jegyzőkönyve	775
A Társaság tisztikara és választmánya	783

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárába 1917 október 1-től december 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkebefizetése: Szatmári ref. egyházmegye, Beregi ref. egyházmegye, Erdővidéki ref. egyházmegye Nagyajta, dr. Dózsa Zsigmond Kiskunhalas (100 K), Szikszay András Herény.

2. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1917-re: gr. Teleky József Bpest, Középszabolcsi ref. egyházmegye (25 K), Tiszáninneni

Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Protestáns Irodalmi Társaság díszgyűlésén.¹

Tisztelt díszgyűlés! Azon számtalan jelenség közt, amely arra mutat, hogy az emberiség fejlődésének, haladásának sorsát véges emberi elmétől és véges emberi akarattól független magasabb hatalmasság intézi, egyik legmegkapóbb az, hogy az emberiség sorsára mélyreható befolyást gyakorló eseményeket rendszerint megelőzi olyan előkészítő jelenségek egész sorozata, amelyek szükséges előfeltételei annak, hogy maga a világrendítő esemény, amelyik — hogy úgy fejezzem ki magam — az evolúció adott pillanatában a lényeket alkotja, teljes mértékben éreztethesse hatását. Ezt látjuk a reformáció bekövetkeztekor is: az előkészítő nagy eseményeknek egész sorozatára volt szükség, hogy a reformátorok műve teljes mértékben érvényesüljön az emberiség haladásának, az emberiség boldogulásának javára.

Abban a száz esztendőben, amely a reformációt megelőzte, bekövetkezik a lőpor fölfedezése. Majdnem paradoxnak látszik, hogy kapcsolatba hozom a hadviselés eme korszakalkotó újítását a reformációval, pedig a lőpor fölfedezésével, az emberiség nagy materiális mérközéseinél való érvényesülésével függ össze az erőviszonyoknak olyan eltolódása, amely mellőzhetetlen előfeltétele volt a reformátorok érvényesülésének. A középkori világrend materiális alapfeltételeit a hadviselésnek az a megváltoztatása is megingatta, amely a lőpor alkalmazásával függ össze. A városok demokrata társadalmá egyfelől és az állami centrális hatalom másfelől katonailag és

¹ Gyorsirta: dr. Kováts István.

ezáltal politikailag is úgy tudott keresztültörni a középkori rend páncélfegyverzetén, hogy a lóport tudta azokkal szembe szögezni.

Itt van Amerika fölfedezése. Az a megrázkódtatás, amit az új világrész fölismerése az emberiség gazdasági és kulturális életviszonyainak adott, a középkor lelkivilágában is éreztette hatását: arra is hatott az óceánontúli földrészek fölismerése és annak a ténynek a kétségtelen beigazolása, hogy gömbön élünk, mely „eppur si muove“.

Itt van az emberiség kulturális életének az az átalakulása, amit egyszerűen reneszansz-nak nevezünk: a klasszicizmus diadalmas áttörése a skolaszticizmus kínai falán újra feléledése annak a régi világnézetnek, amit a humanizmus gyűjtőnevével fejezünk ki.

És itt van végül a nyomtatás fölfedezése, amely lehetővé tette a szellemi élet demokratizálódását, a művelődésnek, a szellemi fegyverekkel küzdésnek azt az általánosítását, amely nélkül reformáció el sem képzelhető.

Ezek a világesemények mindmegannyi előfeltételei voltak a reformáció sikeres érvényesülésének. Ezek mindannyiának be kellett következnie és csak azon az alapon, amelyet ezek együttvéve nyújtottak, indulhatott meg, Luther, Zwingli, Melancthon és Kálvin munkája nyomán a maga diadalmas útján a reformáció.

A reformáció első közvetlen megnyilatkozása reakció volt. A reformátorok föllépése visszahatás a középkori egyház legkiáltóbb visszaélései ellen. De ez csak első, primer megnyilatkozása volt. Mélyebb természetében és mélyebb világtörténeti rendeltetésében a reformáció föllázadás a hagyomány, az emberi tekintély ellen, fölszabadítása az emberi léleknek azok alól a bilincsek alól, amelyeket emberek raktak az emberi gondolkozásra, a szellemi haladásra. Az emancipációnak ez a munkája — amint hogy nem lehet másként — abban különbözik az ókori elmék emancipatorius működésétől, hogy nem állt meg a szellemileg kiváló csekély töredékénél, hanem magához akarta ragadni és föl akarta emelni az egész emberiséget. A reformáció az egyetemes papság elvén épült

föl és mert ez volt egész létének alapelve, nem lehetett egyéb, mint demokratikus és nemzeti. A Bibliát minden egyes embernek kezébe akarta adni, képessé kellett tehát tennie minden egyes embert a Biblia olvasására és megértésére.

Ma, a XX. század eszmekörében élve, el sem tudjuk egyhamar képzelni, hogy micsoda forradalmi megváltozása volt ez az egész világrendnek. Vissza kell nyúlni régi krónikásokhoz, hogy lássuk, micsoda forradalmi gondolat volt, hogy gondolkozó lénynek tekintsük minden embertársunkat, hogy minden embertársunkban a keresztyén társadalomnak öntudatos tagját lássuk, akit egyenjogú polgárrá teszünk a leghatalmasabbal, mert az ő kezébe is odaadjuk a vallási igazságok egyetlen kútfejét: a Szentírást.

Ebben rejlik a protestáns kultúra egyetemessége és ennek folytán nemzeti mivolta is; hiszen amely pillanatban a vallásos igazságok keresését nem egy hierarchikus testület privilégiumává, de az emberiség közkincsévé tesszük, amely pillanatban az egész emberiséget be akarjuk vinni a kultúra legelvontabb, legnehezebb régióiba, ennek a kultúrának nemzetivé is kell lennie, mert holt nyelven csak a magas műveltségűek törpe kisebbségéhez szólhatunk.

Ezekben van tehát a protestantizmus óriási hordereje az emberiség jövő fejlődése szempontjából: az emancipáció munkáját művelte az emberi tekintély béklyóival szemben; általánossá, demokratikussá kívánta tenni a kultúrát és egyúttal nemzetivé tette azt.

Ezzel a hatásával a reformáció épp úgy áthatotta az ellentábort, mint magát a protestáns egyházat. Hasonlítsa össze bárki a katholicizmust a reformáció előtt és a reformációt követő időben: a katholicizmusra éppen azzal a fejlesztő, fölemelő hatással volt az eszmék ezen nagy mérközése, mint a protestantizmusra magára. A legtévesebb lenne a reformációt felekezeti szempontból megítélni: a reformációban egy felekezet létrejövetelét, fejlődését, hatalomrajutását látni. A reformáció haladás volt az egész emberiség számára: a szellemi és erkölcsi világ magasabb régióiba vitte föl azokat is, akik vele dogmatikai szempontból szembekerültek.

Ettől fogva az emberi kultúrában vezetős szerepet csak azok a nemzetek játszhatnak, akiknek a lelkét legmélyéig fölrázta a reformáció. Lám a latin népek közül az emberiség haladásában csak a francia tartotta meg régi vezetős szerepét, amely ha kiküszöbölte is magából a protestantizmust, teljes mérvben magába szívtta a reformációnak gondolkozásra, tette-rekeltő, az emberi lélek elé új irányt szabó behatásait. És, tisztelt díszgyűlés, nekünk, akik protestáns kultúregyesület, irodalmi társaság vagyunk és különösen a mai pillanatban, amidőn a reformáció emlékűnnepeát akarjuk megülni, — azt hiszem, emlékűnnepet méltón megülni csak egyféleképpen lehet: csak úgy, ha igyekszünk felismerni, magunkba szívni, valóra váltani annak a legjavát, aminek emlékezetét megülnük — nekünk, mondom, ha a reformáció emlékűnnepeát ezen a méltó módon akarjuk megülni, nekünk is azon kell lennünk, hogy a magyar nemzeti kultúrába belevigyük és ott méltóan képviseljük mindazt az általános értéket, amit a reformáció az emberiségre és hazánkra nézve képviselt.

Az az idő, amidőn az emberiség lelkiéletében felekezeti kontroverziák, dogmatikus kérdések játszották a szerepet, messze mögöttünk fekszik. Ma mindazokkal az áramlatokkal szemben, amelyek igyekeznek meghódítani a maguk számára az emberiséget, amelyek igyekeznek oly irányba magukkal ragadni az embert és oly medret ásni az emberiség jövőjének, amely messze vinné el az embert Krisztus tanától és a Krisztus tanításában föllelhető boldogságtól, a mai világban bajtársaknak kell érezniök magukat mindazoknak, akik egy ideális világnézet hatása alatt állanak, akik Krisztus tanát akarják hirdetni, akik a néptömegek boldogító elvét a szeretetben és nem az osztálygyűlöletben látják és akik arról vannak meggyőződve, hogy Krisztus igazságaiban vannak az emberi boldogságnak olyan tényezői, amelyek messze fölötte állanak mindannak, amit a világ nyújthat nekünk.

A vallási és egyházi élet terén ma, nézetem szerint, minden felekezetnek intenzív, befelé irányuló munkát kell folytatnia: igyekeznie kell megtartani és igaz keresztyén világnézettel át- meg áthatni saját híveit. Abba a nagy harcba

pedig, amelyet az emberiség javára meg kell vívni a materiális és ideális világnézet közt, abba a nagy harcba — vállvetve egymás mellett, nem egymás ellen — vigye bele minden felekezet, minden vallás, minden egyház, mindazt az értéket, amit az ő speciális jelleme képvisel.

A mi jellemvonásunk maradjon, ami a XVI. század nagy reformátorait jellemezte: a mi munkánk legyen népies. Igyekezzünk az öntudatos műveltségre és az öntudatos keresztyén hitnek mentől magasabb fokára vinni híveink egész egyetemét. Legyen nemzeti, nem külsőségekben, nem jelszavak hangoztatásával, nem olcsó frázisokkal, hanem azzal, ami a magyar protestáns kultúrának ősi jellemvonása volt. Magyar volt az nem azért, mert magyarnak akart látszani, hanem azért, mert az Úristen annak teremtette, mert egyéb nem is lehetett!

És vigyük bele egész gondolkozásunkba, egész működésünkbe a reformációnak legfenségesebb tulajdonságát az igazságnak őszinte, becsületes, a dolgok mélyére ható keresését az ilyen módon kiküzdött egyéni meggyőződésnek mindennel szeretni tudó erejét. Az én meggyőződésem, tisztelt díszgyűlés, hogy mindazzal a sok kísértéssel szemben, amit kulturális téren is jelent a modern élet a keresztyén emberre nézve, csak az az egyéni hit állja ki a tűzpróbát, amit nem gépiesen sajátítottunk el, hanem amit az igazság becsületes keresése által magunk szereztünk magunknak. Amit magunknak, saját lelkünk munkájával kerestünk meg, ami egy darab a mi énünkéből, ami megadja azt a minden megpróbáltatással dacolni képes szilárdságot és azt a bátorságot, ami jellemezte a reformátorokat a megpróbáltatások, kísértések és szenvedések napjaiban s amelyre szükség van ma is, mert ha megszűnt is a gályarabság, a máglya, belső féreg rágja a keresztyén társadalom lelkét, belső ellenség fenyeget, amelyik ha alattomosabb, ha a külső erőszak terrorja helyett a lelki csábítás csalétkével támad ránk, annál veszelmesebb.

Tisztelt díszgyűlés! Én azt hiszem, hogy mi akkor maradunk hű utódai nagy elődeinknek: a reformáció megal-

kotóinak, ha gyöngé erőnkhez képest igyekszünk ezeket a vonásokat elsajátítani és az életbe átvinni. Én azt hiszem, hogy a mi Irodalmi Társaságunk is akkor tölti be méltán hivatását és akkor ünnepli méltán a reformáció négyszázéves emlékűnnepét, ha igyekszik a XX. század műveltségi fokán, a XX. század életviszonyai közt a keresztyénség mostani ellenségeivel szemben és az emberiség mostani föladataival és hivatásával szemben ugyanazokat a jellemvonásokat diadalmasan képviselni és érvényrejuttatni, amelyek a XVI. század nagy emancipatórius művét diadalra juttatták.

Azzal a reménnyel, hogy így fogjuk fölfogni hivatásunkat mindnyájan, azzal a reménnyel, hogy ettől az érzülettől áthatva hasznos munkát fogunk végezni a jövőben Krisztus Urunknak, de egyúttal a magyar nemzeti kultúra szent ügyének szolgálatában is, a díszgyűlést megnyitom.

A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége.

— Felolvastatott a jubiláris díszközgyűlésen 1917 okt. 31-én. —

Európában az új kort két nagy forradalmi mozgalom vezeti be a szellemi élet terén, melyek alig pár évtized alatt megteszik munkájokat a földrajzi és tudományos felfedezésekben éppen úgy, mint a művészet, államalkotás, vallásújítás és az emberi szellem teljes felszabadítása terén. Ezek a röneszansz a humanizmussal s a reformáció a szabadvizsgálódással. Egyik sem a véletlen műve: az emberi szellem megérett rájuk. Újra eljött a bibliai idők teljessége. Mindkettő éppen úgy ez idők nyilatkozata, mint ez idők rugói. Semmi sem jön létre rajtok kívül; minden visszahat rájuk és bennök végződik. Mint minden forradalom, ezek is azért jöttek, hogy az igazat mondják meg s hogy ne csak külsőleg, hanem belsőleg is feltárják az emberi lélekben az elemi erények mellett élő lelki és erkölcsi hiányokat.

E két forradalmi irány nem egyetlen s nem is egyazon tő hajtása. A röneszansz nem nemzette a reformációt; de kapcsolatuk szembeötlő, egymásra hatásuk világos; egyik föltételezi a másikat és egymástól függetlenül, habár belső lényegök miatt egymás ellen küzdöttek is, egy célt szolgáltak. Amazt az antik irodalmak, kivált a neoplatonizmus s az antik művészet inváziója teremtette. A katolicizmus és feudalizmus világnézetét megdőntötte Athéné és Róma nyelve, politikája, filozófiája, pogánysága, midőn a vizsgálódás váratlan elemeit hozta be a gondolkozásba s midőn a görög és zsidó nyelv ismerete által az őskeresztyénség tanait, alapelveit feltárva köztudatúakká tette.

Mindez a reformációnak eszközévé lett ugyan, de nem ebből ered. Nem is Luther gyujtotta fel először a merész képzetet. Hogy messzibb ne menjünk, a XII—XIII. századnak már megvoltak reformátorai, míg csak el nem nyomták a zsinatok s a fegyver. Bresciai Arnold miszticizmusa már a XII. században magában hordta azokat az eszmecsírákat, melyeknek Luther lángoló szókat adott. A XIV. században a lázadás szelleme áthatotta Wycliffe-et Angliában, majd tanítványait, Huss Jánost és Prágai Jeromost Csehországban, kiknek eszméi Ziska János fegyvereit nyolcszor vezették győzelemre a császáriak ellen s végre lényegileg elérték, amit akartak. Így a középkor szabad szellemei a máglyára lépve ingatták meg a katholicizmus egységét, melyet a röneszansz által felébresztett szabad szellem segítségével s ennek az egyházi reformot sürgető hatása alatt, Luther 1517. évi okt. 31-én a wittenbergi templom kapujára kitűzött 95 tétellel s ha lehet, még inkább 1520. évi dec. 10-én Wittenberg egyik kapuja előtt a népesség örömujjongása közt a pápai bulla elégetésével, örökre megsemmisített s Zwinglivel és Kálvinnal együtt az emberiség lelkiismeretének örök részévé tette.

A reformációnak tehát létre kellett jönie a röneszansz nélkül is; de ez közvetve előkészítette, hatalmas szellemének még nagyobb erőt adott és sikerét biztosította, mert az emberi szellemet éppen számára kedvezően átalakította. Görög-római iránya megzavarta a hitet, mielőtt megbontotta volna. A középkor keresztyénsége az emberi lelket a természetén kívül toltá, sőt természetellenessé tette az aszkézis és univerzalizmus által. A görög-római szellem visszavitte a természet szenvedélyes érzéséhez, az élet szeretetéhez. Fölfedeztette az emberrel az embert; sőt az ember ezóta kétszeresen embernek érezte magát. „Gyönyör élni!“ — kiáltott fel Hutten Ulrich, akár mint Madách Évája: „Ah élni, élni, mi édes, mi szép!“ Mint Dosztojevszkij mondja: „Az isten-ember találkozott az emberistennel, a belvederi Apollo a Krisztussal“. Ugyanekkor a szép forma szeretetét egyesítette az irodalommal, a szépművészetekkel, az ész szabadságával, a kutatás, a felfedezés szenvedélyével; a középkor személytelen egyenlősítése és univerza-

lizmusa helyébe ültette az egyéniség uralmát. A világ, mely addig csak engedelmeskedett és elfogadta a hit formalizmusát, egyszerre szeretni kezdte a kételyt, a vizsgálódást, az akarást s a felszabadulást, mely addig lelkesedés és melegség nélkül vegetált, mintegy megfosztva minden szellemi szükségétől.

Mindez előkészítette a reformációt, de nem volt maga a reformáció, csak az ennek kedvező környezet és légkör. Mindez elsősorban kritika és tagadás volt. Lényegében szellemi racionalizmus és arisztokratizmus, mely távol maradt a nagy népességtől. Ezzel szemben a reformáció teljessé tette a szakítást a multtal; megtöbbszörözte a szellemi felszabadulás munkáját s győzelmét eldöntvén és egész szellemét belevívén a legszélesebb néprétegekbe, új világot alkotott. A szellem, mely addig a partok mellett küzdött, mint hiában fáradozó hajós, egyszerre dagadó vitorlákkal a nyílt tengerre ment ki elszántan és sikerrel. Felszabadul általa a lelkiismeret, az emberi jogok elseje s midőn a vallásos hit és eszmék szabadságát hirdette és kivívta a szabadkutatás jogát: egyszerre az egész európai gondolkozás irányait megnyitotta, zárait letörte. Az ész teljesen szabaddá lett. Állandó viharok és az összesnek küzdelmei közt az összes ellen az eszme művét diadalra vitte. Ezóta az ember fődolga lett: a vizsgálódás, a kutatás minden téren és az egyéniség; a legfőbb jó lett a kiművelt emberfő, a személyi tudatosság. Az ember fölismerte magában a természeti és erkölcsi embert, aki vallásos hiténél fogva közvetlenül érintkezik az Istennel. Ezzel együtt a reformáció a középkor egyetemlegességével szemben fölébresztette a nemzeti öntudatot, az univerzalizmussal szemben a nacionalizmust; az egyetemes egyházzal szemben a nemzeti egyházat, mely e nevezetes mondasban és elvben nyert kifejezést: *cujus regio, ejus religio*. Végre előidézte a nemzeti, állami és társadalmi átalakulást s mindezek által álmaiból fölkelti a nemzeti nyelveket s eszközli a nemzeti irodalmak fölvirágzását.

Ezekben lényegileg már meg van mondva az, ami nálunk is történt. Míg a róneszansz azonban nálunk is csak egy kis, kiváltságos kör műkedvelése maradt, a husszítizmus és humanizmus hatása nagyobb körre terjedt és fontosabb. Figyeljük

meg, hogy valahányszor egyházi újításokra való törekvés történt a középkor folyamán, mindig és mindenütt a nemzeti nyelv érvényre kezdett jutni az irodalomban. Így irodalmunk a huszita-mozgalomnak köszönheti az első magyar bibliafordítást a XV. század második feléből, melynek részeit a Bécsi, Münchener s az Apocryphus kódex őrizte meg. Ez a legterjedelmesebb magyar nyelvemlék a könyvnyomtatás előtti időből s jellemző, hogy előbb az egész XIV. századból semmi sem maradt ránk. Annál feltűnőbb a huszita-mozgalom e hatása. A humanizmusnak a magyarországi latinnyelvű irodalomra való hatása terjedt és általában véve is jelentékeny; de erre most nem akarok kitérni. Csupán azt jegyzem meg, hogy a magyar kódex- és ehhez számítandó hazai irodalmunk vagy inkább nyelvemlékeink túlnyomó része is a humanizmus korából való, a XV. század végéről s a XVI. század első feléről. Általában is lehetetlen e találkozást véletlennek tekinteni s a humanizmus hatása még kimutatandó feladat; mert egyebekben köztudomású az, hogy nálunk is megtette a hazai irodalomra kétségtelen hatásait, még mielőtt a reformáció megjelentése egészen a napfény felé fordította volna az addig homályban tespedő nemzeti lelket. Nálunk ugyanis az Erazmisták indították meg a nemzeti irodalmat, kik közül Erdősi Sylvester János rövid időn a protestantizmushoz csatlakozott. Erdősi eddig az első, ki már 1527-ben Krakóban két oly grammatikai műben dolgozott, melyekben eddigelé az első magyar nyomtatott szövegek vannak, melyek közül egyik egy még korábbi kiadásra utal. Hasonlóan Erazmisták voltak Komjáthy Benedek, ki 1533-ban *Szent Pál leveleit* Erazmus szövege alapján adta ki magyarul Krakóban és Pesti Mizsér Gábor, ki Bécsben az *Újtestamentum* magyar fordítását 1536-ban nyomatta ki. Mindkettő s később Erdősi grammatikája (1539) és magyar *Újtestamentuma* az Erazmisták azon elvének eredménye, hogy a bibliát le kell nemzeti nyelvre fordítani és ez már reformációi elv is.

Mármost figyeljük meg, hogy a mozgatható betűjű könyvnyomtatás már 1450-ben véglegesen fel volt találva. A XV. század második felében több mint 30,000 nyomtatott

könyv jelent meg; a humanizmus és reneszansz csodálatos hatással működött a könyvek szaporításában és terjesztésében; volt nálunk is Budán egy nyomda, melynek két latinnyelvű kiadványa ismert; de e félszázad alatt egyetlen magyarnyelvű nyomtatvány sem jelent meg. Mert az egyetlen, melyről homályos adatok szólnak, mindinkább vágnak és álomnak bizonyul. Sőt a XVI. század sem ismer a reformációnak oly kedvező Erazmusi mozgalom előtti magyar nyomtatványt; azonban e mozgalom is csak éppen a kezdetet jelöli. Alig indul meg azonban a reformáció a maga kifejezetten nemzeti irányával, a nemzeti irodalom is csodálatosan felvirul s a magyar nyelv méltó helyét elfoglalja a nemzetek versenyében.

Mert íme a magyaroknak e hazában letelepedése óta 1526-ig eltölt mintegy 630 esztendő s ebből 526 év a kereszténységre esik. E századokból ránkmaradt összesen egy kötetre menő verses emlék és 15 kötetre menő, majdnem kivétel nélkül vallásos irányú próza, melyeknek túlnyomó része, mint említém, már a XVI. század első felére esik. Mindez lényegileg véve csak kis részben irodalom, főleg csupa nyelvemlék. Alig indul meg azonban a protestantizmus, csak 1541-ig, ami magyar nyelven az első nyomtatott magyar könyvtől számítva e 14 év alatt megjelent, jóval több mint mindaz, amennyi az előbbi 526 évről ránkmaradt; még pedig ez már sokkal inkább, sőt valóban irodalom, úgy tartalma, mint hatása szerint. Ugyanis van benne egyebek mellett egy *Szt. Pál levelei* (Komjátié, 1533.), két *Újtestamentum* (Pesti Gáboré és Erdősié, 1536. és 1541.), van benne egy magyar Aesopus, két protestáns egyházi énekeskönyv, egy magyar nyelvtan, egy verses krónika, mely már kifejezi azt az ótestamentumi és nemzeti eszmét, melyen Zrínyi nagy eposza alapul.

De e csodatévő hatásba még mélyebb bepillantást nyerünk, ha megfigyeljük, hogy a XVI. század, a protestantizmus kora, ez a különben rombolásokkal, belharcokkal, törökhódítással teljes korszak, hogy most az oly nagy súlyú közoktatást mellőzve, tisztán az irodalomnál maradjunk, létrehoz mintegy 28 nyomdát, melyek a külföldiekkel együtt 1527—1608-ig, tehát 81 év alatt mintegy 500, eddig ismert magyar művet

termelnek, melyek számát a kutatás mindenestre növelni fogja. E művekben megvan kezdete tudományban és szépirodalomban majdnem mindazon irányoknak, melyekkel utóbb az emberi elme és kedély írásban foglalkozik az oktatástól a gyönyörködtetésig. És ez a nagy kezdemény kilencztedrészben protestáns irodalom. Ezek közt van öt *Újtestamentum*, két teljes *Biblia*, több énekeskönyv és zoltárfordítás, köztük a Szenczi Molnár Alberté, mely máig a magyar protestáns énekeskönyv változatlan része. Ekkép ez a század megteremtette a magyar protestáns népesség két legnevezetesebb, szellemi életére, sőt nyelvére mindmáig a legnagyobb hatást tett két könyvet: a magyar bibliát és énekeskönyvet. De megteremtette magyar elbeszélő és lírai költészetet s utóbbiban létrehozta a Csokonaiig a legnagyobb magyar lírikust, Balassa Bálintot; megteremtette e század azt a vitatkozó, erősnyelvű irodalmat, melyből a XVII. század elején a r. katholikussá lett Pázmány és prot. vitatkozótársai által létrejön az a fejlett magyar irodalmi prózai nyelv, mely egyaránt megtermékenyítette a költészetet és prózairodalmat s mely protestáns előzményei nélkül sokkal későbbben vagy ilymódon nem jött volna létre. És végre, hogy egy nem irodalmi nagy tényt is említsek, Erdély önállóvá tévése s más, ehhez kapcsolt elvekkel, megalkotta azt a másfél századig uralkodó politikát, melynek befejező alapjait Bocskai tette le, mely ezidő alatt megmentette hazánkban a politikai és lelkiismeretszabadságot. Ha ez a magyar nemzet ismert és annyiszor ostorozott széthúzása miatt 1711-ben véglegesen meg nem bukik, ha a XVII. században az uralkodóház és magyar katholicizmus kezét fogva nem nyomják el a protestantizmust azokért a küzdelmekért, melyekben legnagyobb érdeme van a haza és irodalom körül; akkor a XVIII. század nemzetietlen iránya és hanyatlása be nem következik s nyelvünk és irodalmunk nem éppen akkor maradt volna vissza, midőn az európai haladással való kapcsolata talán legfontosabb lett volna a filozófia és felvilágosodás e nagy szellemi harcaiban.

Valóban a XVI. század a nagy kezdemények százada s előidézője a XVII. század nagy virágzásának, mely ugyan új

irányt az irodalomban nem termett; de a nagy ellentét s ebből kifejtett vallási, politikai és török háborúk közt mennyiségben megnégyszerezte, értékben megtöbbszörözte azt, amit a XVI. század kezdeményezett és alkotott. A protestáns főiskolák hatása alatt megtermi a Pázmány egyetemét, a Tinódi történeti elbeszéléseiből a Zrinyi nagy eposza, a XVI. század széphistóriáiból Gyöngyösi bájos, regényes elbeszélései keletkeznek, kik egyenesen hivatkoznak Tinódira s kinek irányát abban is követik, egy addig nem sejtett magas fokon, hogy műveik tárgyául közel egykorú vagy koreseményeket választanak s Zrinyi ugyanarra a valláserkölcsei és nemzeti alapeszmére építi eposzát, mely másfélszázadon keresztül előtte és sokáig utána, a protestáns világfelfogás alapmeggyőződése volt, ezerszer kifejézve. Minő végzetes, hogy e nagyszabású irodalom lényegében véve csak ellenhatás volt, a protestantizmus legyőzésének elvéből táplálkozott s mihelyt ez az erők összefogása által sikerült, alig félszázadi virágzás után, mint már szükségtelen eszközt a katholicizmus félredobta.

És nem hiába volt a protestantizmus egy rendkívüli kezdemény az emberiség lelki világában, e kezdeményező erőt hazánkban ezután is nagyon sok téren az irodalomban megtartotta főleg azáltal, mert nemzeti, mert magyar volt minden ízében. A XVII. században is Apáczai Cseri János volt az, aki az említettekén kívül egy nagyszerű kezdeménnyel megelőzte korát, meg a német irodalmat is a filozófia magyar nyelvű művelésével s a magyar filozófiai nyelv megalkotásával, még pedig egy elsőrangú írónak, Descartesnak filozófiája nyomán. Ismeretes továbbá, hogy a humanizmus alapján fejtett s Luther által is pártolt iskolai drámát a protestánsok kezdték a XVI. században, melynek nálunk egy kiváló emléke maradt Karádi Pál *Comoediájában*. Ismeretes az is, hogy a jezsuita iskolázás ezt az oktatás kiterjedt és lényeges részévé tette, de majdnem kizárólag csak latin nyelven. De aki ezt a kezdeményt megpróbálja kivinni az életbe, az az unitárius Felvinczy György volt s midőn az idők érettsége eljön, kivált protestáns középiskolai tanulók, egy protestáns főúr, id. báró Wesselényi Miklós pártfogása alatt hozzák létre azt az első

magyar szintársulatot, mely megoszolva a magyar színészet megalapítására vezetett a XVIII. század utolsó tizedében, melyből egy Katona *Bánk bánja* került ki. Így a XVIII. században, a protestantizmus legnagyobb elnyomatása idejében is, ami kizáróan magyar irodalom, kevés kivétellel protestánsok műve. Szilágyi helyesen jegyzi meg az 1772. előtti időkből a magyar szépprózai irodalomról szólva: „Mik e részben a reformált papok s főrangúak által (Erdélyben) történtek, megelőzték a szépirodalmi magyar prózát, mely hogy végkép ki nem aludt azon korban, azoknak érdeme“. A magyar irodalomtörténetet a XVIII. században az evangélikus Czwittinger Dávid kezdi és Rotarides Mihály folytatja deák nyelven, magyarul e tudomány kezdője Bod Péter *A biblia históriájában* s kivált *Magyar Athénásában*, mely nálunk korszakot alkotó mű és csodálatos véletlenből 1766-ban, tehát egy évben jelent meg a német irodalom korszakos művével, Lessing *Laokoon*-jával. Utóbb is Wallaszky Pál ev. lelkész a *Conspectus*-ban kísérel meg e tudományt rendszerbe szedni, majd Pápay Sámuel 1808-ban már magyarul írja meg a *Magyar litteratúra esméretét*, az első rendszeres áttekintést. Benkő József, mint tudjuk, a XVIII. századot nálunk „a tudományok aranyszázadának“ nevezte nagyszabású latinnyelvű tudományos műveiért. Ez bizonyos szempontból, de nem a magyar irodaloméből, igaz is; de e latinnyelvű tudományosság élén is a hasonlíthatatlan Bél Mátyás, evangélikus pap és tanár tűnik először szemünkbe, a XVIII. század legnagyobb magyar tudósa, kinek tervezete előtt csodálattal állunk meg s ki nagy művei mellett az első kiadója a magyar történelem forrásainak. Mellette Benkő József a legkiválóbb. Később, 1772-ben a magyar irodalomnak a bécsi testőrifjak újítják s teremtik meg azóta folyton növekedő és erősödő hatalmát. E testőrifok legfőbbjei és éppen a kezdők, Bessenyei, Báróczi, Barcsay Ábrahám protestánsok, az utóbb Péczeli József is. A protestáns Rát Mátyás indítja meg Pozsonyban az első magyar lapot 1780-ban s utóbb is Bécsben kivált protestánsok a magyar lapok szerkesztői és kiadói.

A rimes időmértékes verselés meghonosítója a protestáns

Ráday Gedeon, kinek újítását a debreceni kör terjeszti tovább s ebből az irányból fejlődik ki a század legnagyobb lírai költője, Csokonai V. Mihály, ki egyszersmind a magyar komikus eposz megteremtője. Ugyanekkor az első magyar eposz írója, Pálóczi Horváth Ádám, ki egyszersmind az első nép- és vitézidal-gyűjtő, ki először ismerte föl ezek fontosságát. Ugyanez időben az első tudományos, nagyterjedelmű magyar nyelvtant Gyarmathy Sámuel erdélyi orvos írta, melyet 1794-ben az erdélyi országgyűlés adott ki s melyet a szintén protestánsok által írt *Debreceni grammatika* követett 1795-ben. Ugyancsak Debrecenben készíti Diószegi és Fazekas az első Linné-rendszerű *Magyar fűvészkönyvet* s írja Budai Ézsaiás az első, forrásokon alapuló magyar történetet, világ- és egyetemes irodalomtörténetet, melyekhez járul bátyja, Ferenc, *Polgári lexikona*, majd Makay Benjámín *Biográfiai lexikona*, mind csupa úttörő művek. Az első iskolai magyar nyelv-művelő társaságot Sopronban, 1791-ben Kis János alapította s hogy e társaságok más protestáns és később az ezeket követő r. k. közép- és felső iskolákban mit tettek a magyar nyelv és költészet érdekében, eléggé köztudomású, hiszen a legnagyobb költőink közt is alig van, ki ne ezekben lépett volna fel. Ismeretes, hogy a klasszikus irányú magyar verselést protestánsok kezdték már a XVI. században; azóta gyakorlatát végig lehet vezetni egész Baróti Szabó Dávid fellépéig. Nem protestáns igtatta be tehát ezt az irodalomba, de legnagyobb s halhatatlan művelője, ki a költői tartalmat és emelkedést egyesítette a versforma bájával, mégis a protestáns Berzsenyi Dániel volt. Ugyane korban az első magyar elbeszélést modern értelemben Kármán írta s megkezdte, de halála miatt abban hagyta, az első valódi magyar történeti regényt; első volt, ki Pestet irodalmi központtá akarta tenni s olvasóközönséget szerezni a szépirodalom által, ami Csokonainak is alap gondolata volt. Egy magyar tudományos akadémiának is még Apáczaitól 1658-ban fölvetett eszméjét a XVIII. század végén elsősorban protestánsok sürgetik, Erdélyben Aranka György, Magyarországon Bessenyei s létrejöttét Erdélyben csak a kormány gátolta meg.

Annak a nagyszabású mozgalomnak az irodalomban a XVIII. század végén s a XIX. sz. első negyedében, melynek párja utóbb, de következménye is a gróf Széchenyi nemzet-újító munkája, mely átalakította a magyar nyelvet és minden fejlődésre, minden érzés és gondolat kifejezésére képessé tette, értjük a nyelv- és stílújítási mozgalmat a valódi „szép“ érdekében: vezetője sőt legnagyobb részben végrehajtója is a legnevezetesebb magyarok egyike, Kazinczy volt, kinek működése korszakot alkotóbb, mint bárkié, a magyar irodalomban. De az egész harcot is dicsőségével és keserűségeivel ő és vele elsősorban Kölcsey, meg Szemere Pál küzdötték ki, akik egyszersmind a magyar szépirodalmi kritika megalapítói a mesterrel együtt, mely kritikának későbbi legkiválóbb művelői, Bajza, Erdélyi János, Gyulai Pál, Greguss Ágost, Brassai Sámuel szintén protestánsok. Protestánsok többnyire Kazinczy irányának másoldalú követői is, mint Kiss János, Szentjóni Szabó László, Döbrentei Gábor, Shakespearenek első angolból fordítója, a XIX. században az első enciklopedikus folyóirat megindítója, nyelvemlékeink tudós kiadója. Márton István pápai tanár volt Kant első ismertetője s Köteles Sámuel az első, ki egy magyar filozófiai rendszeren dolgozott. Három protestáns tudós továbbá a XIX. század legnagyobb polihistorja: Brassai Sámuel, Pulszky Ferenc és Hunfalvy Pál, nyelvészetünk újraalkotója. A század elején Fáy András írta az első specifikus magyar elbeszélést; Kisfaludy Károly maga is e téren az ő követője volt. Ugyanő írta az első magyar igazi társadalmi regényt. A regénynek utóbb is a lélekbúvárlat legmagasabb pontjára emelője nálunk a protestáns báró Kemény Zsigmond s a legnagyobb és legnépszerűbb művelője, ki meghódította egész nemzetét e műfajnak, a káprázatos képzeletű Jókai Mór volt, kit ugyane téren a protestáns Abonyi Lajos, Baksay Sándor, P. Szathmáry Károly, Vadnay Károly és a legkiválóbb, Mikszáth Kálmán követtek. Erdekes továbbá, hogy azt a művet, amely Vörösmartyt a *Zalán futása* megírására lelkesítette s így a magyar eposz újkori megalkotására befolyt, az unitárius Aranyosrákosi Székely Sándor írta. A magyar népköltészet emlékeinek a nép ajkáról első rend-

szeres gyűjtője Kriza János volt, habár gyűjteménye csak később jelent meg, új fényt vetve a magyar-székely népgéniuszra, utána Gáspár János jön. Az első, ki a Kisfaludy-Társaság nevében az első nagy népköltési gyűjteményt kiadta, Erdélyi János volt, ki népköltészetünkről maig a legjobb értekezést is írta. Utóbb kivált Gyulai Pál, Arany László, Vargha Gyula kiadványai a legbecsesebbek. Az aztán mintegy természetes, hogy midőn a népköltés alapján újra a népihez s így a nemzetek legéltetőbb eleméhez tért vissza a költészet, ezt a nálunk legmagasabb, mondhatni tüneményes fokra emelkedett nép-nemzeti költészetet három protestáns költő, a maig ú. n. triász, vitte diadalútra, ú. m. Tompa, Petőfi és Arany, kik közül a két utóbbi már egyetemes irodalomtörténeti jelentőséget adott a magyar költészetnek. Így természetes az is, hogy e nagyok követői is túlnyomólag protestánsok, mint Gyulai Pál, Lévy József, majd a magyar műfordítás legtevékenyebb művelője, Szász Károly, továbbá Tolnai Lajos, Győry Vilmos, valamint az is, hogy a legyűrt forradalom után az irodalmi élet első ébresztője a protestáns Szilágyi Sándor volt.

Figyeljük meg, hogy Petőfivel és Aranyval egyidőben az a nemzeti erő, mely a magyarban ezidőben a legnagyobb, minden téren teremtő erejű volt, sőt pár lángeszű férfiút hozott létre. Így a költői triásszal, melyhez ma inkább Vörösmartyt számítják, méltán párhuzamba állítható a három legnagyobb magyar államférfi, a protestáns Kossuth Lajos, továbbá a kath. Széchenyi és Deák, kik mindannyian egyszersmind nagyszabású írók is. Ezek örökre beszövdtek a nemzet életébe, ezek nem véletlenül jöttek, hanem szükségképen, az idő teljességében s életök, ez a földi élet, eszményi magyar nemzeti szférába emelkedik, mert ők a magyar nemzeti erő szimbólikus képviselői. De ne feledjük, hogy a nemzeti élet e nagyszerű termése, mely 1790 óta az egész magyar nemzetre kiterjed s minden vallás híveit magával ragadta, azoknak a protestáns küzdelmeknek nemzeti eredménye, melyet a magyar protestantizmus a XVI. században kezdett, melyet a XVII. század első öt-tizedében az újra ébredt katholicizmus-sal együtt, mint egy ragyogó tüneményt, általánossá tett,

melyet kiváltképen a protestantizmus, mint fõnn lobogó fákllyát, végighordozott a Thököly és Rákóczi forradalmain s melyet a XVIII. században a legnagyobb elnyomatásban is mint kis lámpafényt ébren tartott és ápolt, melyet a XVIII. század végén mint felgyult lángot magasra emelt s melyet a nemzeti életben a velök egyesült katholicizmus most már egyenlõ erõvel élesztett s vele az egész nemzetet épp úgy megvilágította, mint lelkesedésre bírta. Ez a virágzás tehát, mely mindmaig s Isten után hisszük, most már mindig tartani s nõvekedni, szélesedni fog, mint a vízbe dobott kőnek mind nagyobb és nagyobb körei, annak a protestáns elvnek eredménye és győzelve, mely a hit mellett, sőt ezzel kapcsolatban, elsőnek tartja a nemzeti eszmét s mely a valláserkölcsi eszményt összeköti a nemzeti tökéletesedés eszményével, melyben a hit nem belharcok oka, hanem nemzeti erõforrás.

De nem folytatom tovább. Érzem és tudom, hogy távolról sem mondtam el mindent. A szellemi tér sok részét, a jogi, politikai, történelmi irodalmat, a tudomány egyéb ágait a célhoz és idõhöz képest mellõznöm kellett. Mégis röviden rámutatok még arra a tényre, hogy M. T. Akadémiánknek nagylelkü elhatározásából az Akadémia két férfit emlékére tart folyton megújuló tudományos ünnepet, ezek egyike Bolyai János, az absoluta geometria megalapítója és a másik Kőrösi Csoma Sándor, a híres keleti utazó s a tibeti nyelv első tudományos ismertetője. Mindkettő erdélyi származású protestáns. Ezzel mintegy jelképileg van elismerve a többi is, mit a magyar nemzeti művelődés érdekében a protestantizmus tett.

Teljesítette-e hát a magyar protestantizmus a hozzá kötött reményeket s a maga elé tűzött feladatokat? Hitem szerint jórésben igen. Ezt a tények megerősítik. Természetesen nem teljesítette tökéletesen. Tökéletesek csak az Isten és az õ művei. De hozzátesszük, hogy feladatok befejezhetetlenek, hogy folyton tenni kell érdekekben s a protestantizmus, most már kezét fogva minden magyarral, legyen hite bármilyen, folyton munkál a nemzeti erõ, nemzeti szellem és nemzeti eszmény nagy épületén, mely maga éppen oly örök, mint örök az emberiség fejlődése s minden elért fejlődési fok csak

alapja egy újabbnak, egy magasabbnak. Vannak-e hát még feladataink, mint protestánsoknak? Én hiszem és vallom, hogy vannak. Hiszem, amit Schleiermacher mondott, hogy a reformáció még halad tovább. De sőt éppen azt a nacionalizmust, mely a protestantizmus egyik főalapelve, újabb támadások érik az internacionalizmus s más újabb elvek nevében. Ezek nemzeti életünk gyökereire törnek, a zászlót akarják megintgatni vagy kidönteni. Lehet, hogy a protestantizmustól még saját léte érdekében is nagy erőfeszítéseket fog követelni az idők nagy folyama. De mindenesetre önmagának minél nagyobb kifejtése, tökéletesítése örök cél. Én hiszem, hogy mindenütt, mint a múltban, a jövőben is helyt fog állni, helyt fog állni oly erős elhatározással, mint Arany János hangoztatja a nagy ígét, helyt fog állni „rendületlenül“, de mindig Istenben bízva hangoztatni fogja a zsoltár szavait: „Tebenned bízunk eleitől fogva!“

Ferenczi Zoltán.

1917 október 31-ikén.

Búsan virradtál csodás nagy időknek
Négyszázados évfordulója ránk.
Viharzúgással van tele a lelkünk
Bizonytalanság jajjával a szánk.
Világégés körülünk, hajh de mostan
Rémes tüzének nincsen melege
Vakok gyújtották úgy ránk a világot
Hogy csaknem megfagyunk bele.

Akkor a lélek gyújtotta tüzekben
Forrt, alakult, tisztult ki a világ...
A lelki zsarnokság nagy éjjelében
Gyulladt ki elsőbb egy sugárnyi láng.
Sugárnyi csak, de szent és olthatatlan
Mennyből való. Hogy rá emlékezünk
Ma is imádság szívünk dobbanása
„Erős vár a mi Istenünk!”

Oh ez a tűz a betlehemi csillag
Új kort jelentő fényével rokon,
Pütkösdí láng ég a Luther szívében
S a reformátor apostolokon.
„Vissza a Krisztus evangyéljomához!”
S a láncravert lélek fölszabadul...
Uralmát Róma hasztalan óvja
„Fegyverünk és pajzsunk az Úr!”

— Én nemzetem, bús magyar árva népem
Akkor voltál csak árva igazán.

Mátyás korának vége lett Mohácsnál,
 Jövőd se volt már a nagy éjszakán.
 A „két pogány közt“ veszendőbe nyelved,
 Szabadságod, sőt a hazád maga...
 — S jó az Isten, akkor gyúlt ki fölötted
 Az új hit fénylő csillaga!

Templomainkban fölzúg a magyar szó
 Krisztus Urunk szól hozzánk magyarul
 Reményre buzdít a zsoltáros ének
 „Öriző pásztorunk nekünk az Úr!“
 Hazájuk féltő proféták keservén
 Önnön sorsára eszmél a magyar
 Csoda-e, hogy a reformáció itt
 „Magyar vallás“ lesz csakhamar!

S hogy a homályból Krisztus az örök fény
 Minket nappali tájakra hoz át:
 Csillagos tornyú templomok tövében
 Nyílnak az első „magyar oskolák“.
 A magyar pap tanítómester egyben,
 Népe sorsával összeolvadó,
 Hirdeti szóval, tettel: „elvesz a nép,
 Mely tudomány nélkül való!“

— Örök áldásunk haló protokra
 Ti régi magyar prédikátorok.
 Oh hányszor kellett peregrínus módra
 Éhezve, fázva nyomorognotok!
 S jutalmatok — bár jött már boldogabb kor, —
 Ma is csak a mi áldó sóhajunk
 Mindegy!... tiralatok szállt örökül ránk
 Hogy máig magyarok vagyunk!

Pozsony, Eperjes, a nápolyi gályák
 A szenvedések, mártír kőpadok
 Csak fényt szórnak kopott palástotokra
 Keményszemű, dacos magyar papok.

Az ős faj ez! . . . Pártos, verseng, vitázik,
 De egyben végül mindig egyetért :
 Hűsége szent és kész halálba menni
 „Hazaért és az Istenért!“

Hít és haza, e két szó együvé igy
A közös üldözés tűzébe jut.
 Jön idő, hogy szegény magyar szabadság
 Megállni csak a hit sáncába tud.
 Bocskay, Bethlen, Rákóczi csatáján
 Egyek a magyar vallás és haza
 Méltatlan lennél nemzetem magadra,
 Ha ezt felednéd valaha!

*

Rosszkor virradtál csodás nagy időknek
 Négy százados évfordulója ránk
 Viharzúgással van tele a lelkünk,
 Bizonytalanság jajjával a szánk.
 Emlékezésünk, ünnepszentelésünk
 Pokolí, bős harcok zajába vesz . . .
 Bár kész a lelkünk: akárhogy akarnánk
 Nem hozzád méltó ünnep ez.

De lesz még egyszer ünnep a világon
 Oh szent szeretet, a te ünneped,
 Míkor az Evangyéljóm melegénél
 Ölelkeznek eggyé a nemzetek.
 Ez ünnepen — én látom a jövődöt, —
 Főlemelt fővel mi is ott leszünk
 Krisztus magyar Sionja állsz örökké . . .
 — Erős vár a mi Istenünk!

Szabolcska Mihály.

Dr. Baltazár Dezső egyházi elnök záróbeszéde.

Bezáró beszédemet köszönettel kezdem. Kedves lelki adósságot fizetek az egész hallgató közönség számlájára is, az előadóknak a szellemi kincsekért, mikkel nemcsak gyönyörködtetni, de maradandó értékek birtokába is méltóztattak juttatni mindnyájunkat. De viszont a társaságunk hálás köszönete illesse a bennünket megjelenésükkel megtisztelő egész közönséget s annak soraiban a hivatalosan képviselt egyesületeket, társaságokat.

Úgy hiszem, hogy a M. P. I. T.-ot alkotó minden tényezők, sőt tovább menve az egész nemes gyülekezet minden tagjai között sikerült lelki egyességet teremteni azzal a világgossággal, melynek napjától a protestantizmus vetése érik s azzal a szabadsággal, amely a saját vélemény határozottságában s az ellenvélemény tiszteletében megadja a társadalmi békés együttműködés feltételét.

Ha a tudományos törekvés kioldozza magát az egyéni érdek kuszált kötelekeiből s a célpontot a tökéletesedés delelőjén Isten dicsőségében állapítja meg, akkor nem fog találni sem ütköztető követ, sem útkeresztet, sem elvlasztó falat, sem távortartó szakadékokat, hanem a haladás párhuzamos vonalait látja a hossz mérték különbözetével tisztán és egyedül.

Sem hivalkodás, sem sértés nem akar lenni, pusztán a meggyőződésé vált igazság szolgálata, ha bátorkodom kijelenteni, hogy a tökéletesség felé vezető parallel utak között a protestantizmus útján juthat a lélek, a társadalom, a világ, a fent tündöklő célhoz közelebb. Hitünknek egyetlen emberi alapja van, sem emberi hozzáadással sem elvevéssel meg nem

hamisítva: az evangélium, morálunknak egyetlen fékezője: az a kérlelhetetlen felelősség, amelyet az Istennel való legközvetlenebb személyes összeköttetés és az emberi közvetítést nem ismerő egyéni szabadság állapítanak meg együttesen; tudományunknak egyetlen irányítója: az igazság, amelyért megvizsgáljuk az Isten mélységeit is; életünknek egy célja: magunkat a szeretet szolgálatával tenni méltóvá, nem az emberek kedvére, hanem egyedül Isten kegyelmére.

Innen a protestantizmus hitbeli határozottsága, egyszerűsége, puritán erkölce, tudományos szabadsága, a meggyőződésbeli függetlensége s innen liberalizmusa, amely helyzetét más hitfelekezetekkel szemben is, de mindig a testvéri egyenlőség és kölcsönösség következménye szerint határozza meg.

Ha a protestantizmus akár létének üdvtörténeti pozitív előzményeivel, akár az evangéliumi alapon mozgó erkölcsi és tudományos szabadság határaival, akár társadalmi és politikai magatartásának a valláserkölcsi alap szelleméből folyó szabadelvű irányzatával szakít: a többi felekezet mellett kérdésessé válik a létjoga. De amíg ezeket a feltételeket vallja, tartja és követi, együttesen, addig élni, hatni és virágozni fog s mind az államban, mind a társadalomban olyan tényező lesz, mely a haladó századok mindenik jubileumán az egész világra, még ellenségeire nézve is áldásos eredményekből állíthatja fel s emelheti mind-mind magasabbra ércnél maradandó monumentumát.

Ezzel a kilátással és reménységgel háritja szét M. P. I. Társaságunk a világpróbáltatás véres függönyét és lép reá bátran az ötödik évszázad küzdőterére minden próbáltatások és rettenetességek között is elhívén: „hogy aki az igazságban és reménységben mindvégig megáll, megtartatik.“

Mit adott a reformáció az emberiségnek?

Mélyen tisztelt ünneplő közönség!

A történelem nagy ünnepeiben örökkévaló történelmi erők sugárzását érezzük. A szürke napok egymásutánjából kiemelkedő nagy események tükrében meglátjuk az emberi lélek örökkévaló törekvéseit s az emlékezetben újra feltörő történelmi ünnepnapok körül meglátjuk a milliók szíve érzéséből fonódó örök glóriát. Az ünnep alapját képező történelmi eszmének ereje oly hatalmas, hogy átnyúl országok határain, megszünteti a nemzeti és vallásfelekezeti különbözőségeket elcsendesíti a hangosan zajgó sajátos érdekeket, s a különbözőségek választó határai felett, közös oltár körül egyesíti milliók szívét. Az oltáron az emlékezés s az eszméért lelkesedés tüze lobog, de a felcsapó láng a múlt sötétjén kívül belévilágít a kérdésekkel teljes jövőndő kódébe.

A reformáció négyszázados jubileumán örökkévaló történelmi erők sugárzását érezzük. Az ünnep tükrében meglátjuk önmagunkat, protestáns egyházunk multját, jövőndőjét s megérezzük a történelmi eszme milliók szívét összedobbantó hatalmas erejét. Nagy idők emléke újul meg lelkünkben. Hősökkel népesül be az évszázados mezőség s messze idők kódéből komoly talárjukban elénk lép a reformátorok egyszerű alakja. Hajnalébredés után sötét éjszaka borul a siető századokra. Zúgó fergegben, fekete tömegekben bujdokolja a templomtalan nép a nyomorúság völgyét. Földalatti rejtekekből, erdők mélyéről, barlangok boltozata alól tör fel az üldözöttek imádsága. Halotti csendességben csikordul a börtön zára s ütemes zajjal csapódik a gálya evezője. Az üldözött nép ajkán nem zeng, csak sóhajtvá sír az ének, de mire felérkezik a kéklő mennyboltozatig, mintha Isten ereje zengővé tenné, diadalmasan harsog: „Kincsünk, életünk, nőnk és gyermekeink mind elvihetik, mit ér ez önékik? Mienk a menny örökre!”

Lelkünk emlékekkel teljesedik. Csak egy pillanat mulásáig, míg hálás kegyeletünk babérágát letesszük hőseink sír-

jára. Azután mintha eszmévé finomodnék egyházunk négyszázados küzdelme, mintha igazgyönggyé formálódnék vértanuinak vére, hőseink könnye, történelmi korszakokon túl messze magasságban meglátjuk, hogy a reformáció nem egy letűnt, nem is egy lezárt történelmi esemény, hanem egy folyton munkálkodó vallási és világtörténelmi eszme, egy mindig küzdő örökkévaló életelv, mely vallási megújulásában ember, nemzet, emberiség számára az élet s lélek megtermékenyülését hozta magával.

A reformáció a lélek és hit problémája. Alapelve az istenkereső lélek válságaiban van elrejtve. Útját pedig a kolostorban vergődő Luther lélek-átalakulása jelképezi. Ott van kicsiny cellájában. Ajka belesápad az imádság mondogatásába, térde felvérzik az oltár kemény kővén, karjaiba elernyed az erő s testén pirosló sebbel ég az önsanyargatás korbácsütéseinek nyoma. De hasztalan gyötrődik, lelkére nem száll csendesítő megnyugvásként a mennyei békesség. Lelkiismerete mint a szabadjára zúdult orkán, megrázza vallási élete roskadozó pilléreit s alkotórészeire szedi vallásos élete külsőséges diszítéseit. Egy kérdés zakatol lelkében éjjel és nappal: mit viszel az Isten elé? Az élet lelkéért, a lélek életéért, bűneid váltságául, üdvösséged biztosításául: mit viszel az Isten elé? Lemorzsolts imádságot, lesanyargatott testet, bőjtös napokat? Ezt viszed az Isten elé? Lelkében egy régi és egy új világ tusakodik egymással. Megismeri a törvényszerű cselekedet külsőséges hiábavalóságait s az istenkéz gyűjtotta örökkévaló világosságnál semmivé foszlik előtte az emberi érdem hiú ábrándképe. De midőn beletekint az isteni igazságok könyvébe, abból nem a szolgáló-életet követelő törvény Istenének megsemmisítő tekintete, hanem a megigazító Isten szeretettől ragyogó arca tekint feléje. Krisztus sebeiben látja az életet, a köteleltséget, az isteni követelést, a bűnt, a megigazulást s a Krisztus sebeiben megérti az üdvösség nagy misztériumát. Az üdvösségbiztosító cselekedetekkel szemben megjelenik a hit, az érdemmel szemben a kegyelem.

Azt írja egyik barátjának: „Az egész Írásban nem volt előttem keservesebb szó a megtérésnél, most pedig nincsen édesebb vagy kedvesebb szó előttem a megtérés szavánál. Mert úgy válnak édessé az Isten parancsolatai, ha azokat nem csupán a könyvekben, hanem Üdvözítőnk sebeiben olvasva értjük meg.“ „A megtérés a mi saját nyomorúságunk megtérését jelenti, ami az érzület és szeretet megváltozása nélkül teljes képtelenség.“ (Staupitzhoz írt levele, 1518 május 30.)

„A Krisztus csak oly megtérést kívánhat, — mondja

egyik munkájában —, amelyet mindenki végrehajthat: király a maga bíborában, pap a maga ékességében, koldus a maga rongyában.“ „A mi békességünk a Krisztus, de hitben.“ „Azért arról kell meggyőznünk a népet, hogy letegyenek a saját töredelmük és elégtételük igazságáról, hogy ekként a Krisztus irtalmába vetett szívbéli bizodalomban és örömben megerősödve, végre kész örömet utálják meg a bűnt és így ingyen indíttassanak töredelemre és elégtételre.“ (A 95 tétel magyarázatából, 7. tétel.)

Mikor ezek az igazságok minden kritikát megbírva gyökeret vernek vallásos meggyőződésében, akkor lelkében szétzúzva összeomlik a régi világ s az evangéliumokból kiemelt isteni igazságok bizonyosságaiból megépül egy új világ. „A lelkiismeret örök tragédiája véget ér s a kifejlődés egy új vallás.“ (Taine.) Amit vezeklés, kínzó sanyargatás, önmagát tépő lelki vergődés megadni nem tudott, az megadja az evangéliumból feléje sugárzó isteni kegyelem s barát-cellában imádkozó szerzetes megfáradt lelkére lassú csendességgel reásháll az Isten békessége. „Megigazulunk pedig a törvény cselekedete nélkül, hit által, Isten ingyenvaló kegyelméből.“

Ez a lelki megélés a vallásosság tartalmát a törvényszerű cselekedetből az Isten üdvözítő kegyelmébe helyezi át. A vallásos élet eme tengelykicsérélődése a reformáció legdrágább ajándéka. A reformáció tehát a maga igaz valóságában vallási megújulás és minden egyéb áldása, úgy a nemzeti, állami, valamint a kulturai életben csak mint szükségképeni következmény jelentkezik. Lényünk és lelkiismeretünk ellen vétkeznénk, ha a reformáció négyszázados jubileumán erről a legnagyobb, alapvető áldásról Isten iránt eltelt hálával, igaz meggyőződéssel bizonytságot nem tennénk.

A hit által üdvözülés tana azonban nem egyszerű dogma, hanem az egész reformáció vallási alaptétele. Ebben egyesül a dogmatika az etikával és megtermi a hitben élő keresztyén ember életét. Beléhelyezkedik a reformáció vallási rendszerébe s újra értékeli az összes vallási fogalmakat. Mindenekelőtt megváltozik a hit fogalma. Nem a tekintély előtti meghajolás, nem az elénk szabott dogma elfogadása, nem is szétfolyó ködös érzés, mely mint lélekrajongás előtti vallásos életünk külsőségeit, hanem az egész ember felemelkedése s beolvadása az Istenbe. A reformáció kialakítja a hit teljességét. A lelkiismeret és egyéni hozzájárulás nagy tényezőivel kapcsolódik egybe annak benső tartalma. Most már a vallási képzetek foglatánál többet jelent a hit: az érzelmi, értelmi és akarati tehetségek Istenben összeolvadó visszhangját jelenti. A

hit Istenbe vetett megingathatatlan bizodalom, mellyel megradjuk üdvösségre vezérlő erős karját. A hit az Isten akaratának megtalálása és az ő útjának a követése. Nem marad elvont képzelődés, magába zárkozó elmélet, hanem szeretettől áthatott életté lesz. De a hit által szült cselekedetnek — és ebben rejlik a régi és új vallási világnézet egyik nagy ellentéte — nincsen üdvösségszerző érdeme. Természetes egyszerűséggel termi a maga gyümölcsét, mint az életerős gyümölcs-termő fa. Nem az érdem megszerzése, nem a jutalom varázsa, hanem a természetes erkölcsi szükségképeniség vezet a szeretet cselekedeteire. Ez is kegyelem s dacára mindennek, a lélek üdvössége is kegyelem.

Új fényben jelenik meg maga a szent Isten. A középkori dogmák lelket bénító törpeségéből, mint valami új, hatalmas istenkép magasodik ki fenséges alakja. A lélek és igazság Istene. Nem töredékes, külső cselekedetet, nem a jócselekedet kicsiny pénzértékére váltott emberi érdem halovány utánzatát követeli, hanem az élet legdrágább erkölcsi értékeit. Új világosságban lép elénk az ember fogalma. Isten szeretete a legnagyobb méltóságra, a szabadságra hívja el s Isten kegyelme a legnagyobb boldogságot, az üdvösséget biztosítja számára.

De éppen így új kapcsolatot mutat az Isten és ember viszonya. Külső megnyilatkozására nézve ez a kapcsolat közvetlen. Az istenkereső emberlélek minden akadály nélkül, közvetlenül keresi és találja meg Istent. Lelki szárnyalását senki, semmi nem korlátozza, istenkereső útját nem egyházi előírások, hanem a szabad odaadás cselekedetei jelölik ki. Csak egy közbenjáró van Isten és ember között: a Krisztus. És egy összeolvasztó kapcsolat: az igazi hit.

Az Isten és ember kapcsolata benső lényegét illetőleg az emelkedett vallási öntudat és az erkölcsi felelősség jellemvonásait mutatja. A vallási öntudat az Isten vallási követelésének ismeretéből s az embernek saját egyéniségében és személyiségében rejlő méltóságának tudatából táplálkozik. A keresztyén ember szabadsága, mellyel a reformáció a keresztyén vallás lényegét visszaállította, nem csorbítja, hanem inkább emeli az emberrel szemben támasztott követeléseket. A törvény betűje és nem a törvény lelke alól szabadultunk fel, a szolgaság és nem a gyermek félelmét vette ki lelkünk-ből az Isten. A törvény lelke nem kevesebbre, hanem többre kötelez, az erkölcsi világ szédítő magasságába emel, midőn félelem, vagy jutalomváras helyett a szeretetben mutatja meg a cselekedetek örökkévaló rúgóját. A szabadságra elhívott

ember nem külső és nem is különös jócselekedeteket ajánl fel az ő Istenének, hanem önmagát adja, önmagát ajánlja fel, mert nem tehet másként, mert megmásíthatlan erkölcsi kényszerűség rendelkezik vele. Ez a vallási öntudat egyesíti az embert a lélek és igazság Istenével s fenséges nagy követelésekkel jegyzi tele az ember életkönyvét, Isten lenyul a mélységbe s az embert az erkölcsi élet legmagasabb fokára emeli, saját maga mellé helyezi s isteni művének munkatársává teszi. Ezzel együtt az örökkévalóság fénye borul az egész életre. Magasabb avatást nyer a lelki és testi munka s az ember a kenyerért való tülekedés verejtéktől gőzölgő, érdekharctól hangos világából felemelkedik a hivatás magaslatára. Minden munka hivatás és minden kötelességteljesítés visszasugárzása az örökkévaló isteni akaratnak. Így hull az örökkévalóság fénye az egész földi életre, beragyogja az örömet s a mennyei élet boldogságát tükrözteti vissza a szenvedés könnyében.

Az erkölcsi öntudat az erkölcsi felelősségben találja meg az egészítést. Ezt a felelősséget az Istenhez való viszony közvetlensége határozza meg. Az ember a maga önállóságában lép elénk. Mint a csapzott hajjú, magára hagyott vándor, ég felé fordított arccal áll a viharjárta országúton. A maga lábán áll, a maga tekintetével kutatja az eget, a maga kezével bontja szét a lába elé fonódó indát és gyökérzetet, a maga szívével érez, a maga értelmével ítél s a maga életével tör az Isten felé. Lelki üdvösségének ügyét és biztosítását nem vállalja magára az egyház. Mintha acélöklől ütést zúdítaná lelkiismeretünkre a reformáció, egy egyszerű „te” szócskával ébredésre, felelősségre, új életre ösztönöz. *Te* rólad van szó, *te* hozzád szól az Úr, a *te* nevedet kiáltja a pusztában, *téged* vár a mennyek kapujában, lerongyolt, kifosztott, elveszett tékozlót. Az ember azonban az isteni gondviselésnek nem csak tárgya, hanem egyszersmind cselekvő tényezője. A „te” szócska tovább zúg és sokra kötelez. *Te* keresd az Urat, *te* olvasd szent igéjét, *te* szomjuhozd igazságát, *te* alázkodj, *te* penitenciázz, *te* gyötrődj, *te* emelkedj, *te* bízzál és *te* higgy keresztet ölelve, a Krisztus vérhullását látva... Mindezt neked kell elvégezned, mert senki más helyetted el nem végezheti. Mindez elválaszthatatlan a te akaratodtól. Mindez a te hozzájárulásodat követeli. Az új igazság szétöri a vallási élet mankóit s az ember felelőssége által beléizmosodik az erkölcsi önállóságba, az érett, nagykorúak vallási életébe.

Az erkölcsi öntudat és felelősség összhangja csodálatosan szép vallási életet teremt. Ennek az életnek van magas nézőpontja, s van erős gerince. Nem vész cerimóniális külső-

ségbe s nem merül el a vallási élet érzékeltetésébe. A lélek Istenhez való viszonyának emelkedett fensége vonul rajta végig. Egyszerű és meleg, mint az alapját képező örökkévaló isteni szeretet, határozott és erőteljes, mint az örök szeretetből kiáradó isteni akarat. A folytonos megtérésre vezető büntudat egyesül benne a megtartó isteni kegyelem bizonyosságával; az az elmélyedő életkomolyság vonását húzza a vallási élet arculatjára, ez az Istenbe vetett hit bizonyosságával a lélek nyugodt mosolygását varázsolja reá. Magasabb avatást nyer az élet. Istentiszteletté szentesül a munka, hivatássá a kötelességteljesítés, értékmérővé a felebaráti szeretet. A más vallásúakkal szemben mutatott türelmesség nem a felekezeti meggyőződés gyengeségét, hanem annak emelkedettségét mutatja. A vallásos élet értéke a lélek hozzájárulása szerint igazodik. Templomjárás, Úr asztala előtti térdhajtás, imádkozás s a többi vallásos jelenség értéke a benső érzület mélységében rejlik. A vallásos élet nem sorvadhat külsőséget követelő vallási tanrendbe. A dogma a lélek előtt és nem felette áll, a vallásos élet körvonalait jelzi, nem pedig magát a vallásos életet. Az egyház egy hitet és nem szolgálai egyformaságot teremt. Örökös követelés a vallásnak életté alakítása. Az élet Urát életté, a szeretet Istenét szeretetté, az igazság Istenét igazsággal kell szolgálni. Ez az életté összeforró vallásosság az Isten erős akaratát az emberi elhatározásban tükröztetni vissza s az embert Istenországa munkásává avatja. A vallásosság nem marad az emberi élet elszigetelt külön része, hanem átjárja az egész életet: jellemet formál, embereket nevel, társadalmat, államot, nemzetet, emberiséget épít. Ezért nevezi egy gondolkodó a protestantizmust „a heroizmus és aktivitás vallásának.” (Troeltsch.)

Ha mármost azt kérdezzük, mit adott a reformáció az emberiségnek, a szó igaz értéke tudatában azt válaszolom: az evangéliumot adta. De ebben az egyben mindent megadott: a Krisztus örökkévaló tanításait, a szeretet Istenét, az üdvösség biztosítékát, a lélek nyugalmát, az Isten lelkétől áthátolt emberi élet eszményét. A vallást kiszabadította a szertartások, az egyént a nyugőző dogmák nyomasztó világából. Visszaadta a lélek és emberiség közös kincsét, a lelkiismereti szabadságot, összekötötte a vallást a mindennapi élet kicsiny és nagy megnyilatkozásaival és biztosította a lélek és igazság Istenének tiszta lelki kultuszát.

Az evangélium mellett a történelmi fejlődés gondolatával is megajándékozta az emberiséget Megmutatta, hogy a vallási igazságok a lélek és idő szükségleteihez képest csak

lassan fejtik ki valóságukat. Akkor sem az értelem elvont gondolkodási műveletének eredményei, hanem átélt nagy élmények, a lélek hozzájárulásával megszentelt életvalóságok, melyeken lelki küzdelmek verejtéke s az üdvösségért vergődés könnye a megerősítő pecsét. Az emberi és egyházi tekintély elvével szemben a reformáció az isteni tekintély elvét állítja fel s a tömegvallást eredményező tekintély előtti meghajolással szemben érvényesíti az egyéniség elvét ezzel kijelöli a jövőendő fejlődésének irányát.

De a vallási igazságot nem zárja falai közé a templom s erejét nem meríti ki a vallási élet. A reformáció szelleme kiárad az emberiség szellemi életének mezőseire s új élet megszentelő fuvalmát viszi magával.

Az evangélium hirdetése a népnevelés és léleknevelés alapját helyezi el. Mikor az evangéliumot a reformáció ajándékként először adják a nép kezébe, az Isten szava lesepri a bünt kergető nagyvárosi utcákat, letörli az ajkáról a könnyelműség kacagását s ráírja az arcokra a büntudat komolyságát. Keresztyén egyház mellett keresztyén társadalmat akarnak felállítani. Bezárják a mulatóhelyeket. Szigorúan megtartják a vasárnapi munkaszünetet. Az elcsendesedett utcákon a vallásos élet komolysága száll végig s a körülült családi asztaloknál megcsendül a bibliai szó. Nincsen kicsapongás, káromkodás, még a vártát álló katonák zsebében is Biblia van s ajkukon a zsoltár melódiaja csendül. Újabb áramlatok letörölhetik ennek az életjobbulásnak magasba ívelő nemes hevületét, a reformáció nagy eredményén egy hajszálvonalnyit sem változtathatnak. Az evangélium mindig, mindenütt a lélekgazdagodás örök forrása marad. Ember, nemzedék és nemzet jelleme ezen erősödik, az egyén és a köz lelkiismerete általa tisztul erkölcsi eszmények igazságát átérző igazi lelkiismeretté. Ha ez igazság bizonyítására ajkam gyenge, jöjjön bizonyásgul négy évszázad tanulsága s protestáns népünk erkölcsi és műveltségi foka szóljon helyettem.

Áldott hatását megérzi a művészet, mely nemes élet-eszményei által meggazdagodik. Hivatása tisztul, tárgyköre gazdagodik s nagy szempontjai közé bevonul az egyéniség diadalmos érvényesülése.

A tudomány is megérzi hatását. A tekintély elvével szemben a lelkiismereti meggyőződést követelő reformáció a tudományos kutatás függetlenségének harcosa. Az adott igazsággal szemben az igazság fenntartás nélkül való keresésében állapítja meg a tudomány nagy hivatását, s felszabadítja azt a tekintély nyűgöző hatalma alól.

Gazdag ajándékaiból jut az állami szervezetnek is. Hatalmas tényezővé válik a nemzeti államok kialakulásánál. Magas eszményeket visz az állami életbe. Istenországa munkásává teszi, de önállóságát, önálló hivatását elismeri s nem helyezi egyházi gyámkodás alá. Az embert védelmező törvények és intézmények végtelen sora ugyancsak a reformáció szellemének hatása alatt született meg.

És felejthetnénk-e, hogy mit tett a reformáció azért a családi életért, melyről mélyre tekintő gondolkodó igaz szavakkal mondja: hogy az „minden protestáns kultúra foglalta és szimboluma.” És nem érezzük-e, micsoda hatalmas kultúrtényezője lett a nemzeti társadalomnak a papnötlenség eltörlésével. Az egyszerű paplakokból és a tiszta erkölcsű családi élet tűzhelyeiről ma is az evangélium lelkét rejtegető életerő árad szerteszét.

Az emberi jogok fejlődésén is megérezzük a reformáció hatását. A lelkiismereti szabadság egy töről hajt a politikai szabadsággal. Nemzetünk vérzivataros múltja bizonyítja a kettő elválaszthatlan kapcsolatát. Az egyetemes emberi méltóság elve, mely ember és ember közt különbséget nem ismer, hanem mindenki lelkében az örökkévaló Isten ugyanazon bélyegét látja, mindenki elé ugyanazon emberi hivatást, azonos követeléseket s a Krisztusban egyesülő ugyanegy életcélt tűz, — az emberi jogok kiterjesztésének mozgatóerőit rejti magában. Az egyéni vallásosság kiépítésére irányuló törekvés, mely az egyént kiemeli a tömegeből s az egyéni meggyőződésen alapuló egyéni vallásosság kidolgozásában látja az egyén és egyház nagy érdekeit, az emberi jogfejlődés és az egyéniség érvényesülése jövőndő irányait rejti magában.

Jól tudom, m. t. Közönség, hogy a reformáció áldásainak sorozata még ezzel sincsen kimerítve. Lenn a föld mélyén hova emberi tekintet alig ér, mélyfekvésű földrétegek között tiszta vizű erecskék szivárognak. És fenn a magas levegőben, hol láthatatlan atomokban elvész az ember kutató tekintete, titok zatos erők áramlanak. És míg újra formálódik körülötünk a világ s a régi romjain új világ alakul, nem vesszük észre, hogy a föld mélyén szivárgó vízerecske és a levegőben kereszülhullámozó erőáramlásnak munkája szintén benne van a nagy fejlődésben. Kicsoda sorolhatná el a reformáció áldásait? Lelkének szárnya nőtt, igazságai beszállják az emberiség világát, belopóznak a lelkek mélyébe, átjárják a világnézeteket, megacélozzák a jellemeket, új eszményhez mérik az emberek törekvéseit és megcsillogtatják a nemzet és emberiség előtt az örökkévaló célokat. Nem tudjuk megfogni,

elemző ítéletben nem mutathatjuk ki eredetüket, de ki érezzük belőlük a reformáció fuvalmát és megértjük, hogy abban, ami velünk és körülöttünk történik, minden előbbre vivő magasztos dologban benne rejtőzködik a reformáció élő és éltető igazsága : a lelki szabadság.

Még egy bizonyágtételre kötelez lelkiismeretem. A reformáció vallási és kulturái áldásai közt elválaszthatatlan a kapcsolat. A lélek örökkétartó belső reformációjából táplálkozik ma is a felvilágosodás, az emberi jogok ismerete s a lelkiség kultusza. Ha mindazt, amit a reformáció a nemzetnek a társadalomnak s az emberiségnek adott, igaz értéke szerint értékeljük, s a jövőendő számára biztosítani chajtjuk, akkor őrizzük meg lelkiismeretes hűséggel a lélek reformációjának reánk bízott isteni kincsét. Mert a reformáció áldott eredményeit a bennük rejlő fejlődési ígéreteket csak addig bírja az emberiség, míg protestáns egyházunk hiven képviseli a lélekben végbemenő vallási reformáció örök szükségességét.

Mélyen tisztelt ünneplő Közönség! Midőn a negyedik évszázad multb2 vesző útja egyszerű csendességgel ráhajol az ötödik évszázad útjára, teljék meg lelkünk Isten magasztalásával s a reformáció nagy igazságainak bizonyosságával. Csak néhány ünnepi órára ejtjük el mindennapi munkánkat. Azután élesebbé tesszük arcvonásunkat, keményebbé elhatárolásunkat, úgy megyünk négy évszázadtól öröklött örökké új kötelességeink teljesítésére. Küzdelmünkben megerősít az a bizonyosság : nem bebalzsamozott történelmi esemény sírboltjánál gyújtottuk meg az emlékezés tüzét, hanem egy örökké élő és örökké munkálkodó vallási és történelmi igazság előtt hódoltunk. Ez a nagy igazság négy évszázad emlékein s négy esztendő rettenetes világdúlásának napjain áttör, belényül a jövőendőbe, belé az örökkévalóságba.

Négy évszázadot szárnyal be lelkünk. Végigtekintjük s azt mondjuk : van multunk, mert van elvégzett munkánk! Azután a ködbe rejtőzködő bizonytalan jövőendő fürkészi szemünk. Belétekintünk a nagy sötétségbe, de érezzük : van jövőendőnk, mert van hivatásunk! Ez a mi hitünk. És Isten kegyelme hitünket győzedelmes bizonyossággá teszi. Van hivatásunk, van jövőendőnk! És ezt oly erősen hisszük, mint hogy „erős várunk nekünk az Isten.”

Kapi Béla

dunántúli evangélikus püspök.

Hitbizonyosság és reformáció.¹

Általánosságban kétféle hangnem dívik a reformációi emlékbeszédekben: vagy szidjuk a katholicizmust és dicsérjük magunkat, — ez a hatásosabb és elterjedtebb — vagy dicsérjük a katholicizmust és szidjuk magunkat: Akármelyik szokásnak hódolunk, mindegy, mert egyikkel is annyi igazság jár, mint a másikkal.

Azt hiszem, sokkal mélyebbre kell vetnünk a hálónkat és meg kell keresnünk azokat az egyetemes törvényeket, amelyek kényszerűen termelték ki a reformációt s amelyek bennünket is holdog, belső kényszerűséggel tartanak a reformáció hódító hatalma alatt. Feladatunkat megkísérlem úgy oldani meg, hogy a vallásos élet központi problémáján, a hitbizonyosság kérdésén mutatom fel, *mi a reformáció lelke?*

Induljunk ki abból az igen egyszerű, szinte a tenyerünkön fekvő igazságból, hogy a vallás valami *praktikus* dolog; arravaló, hogy valami *látatja* legyen. Tehát nem olyan, mint pl. a fényzés, a játék, a művészet, mert ezeknek nincs más céljuk önmagukon kívül s azzal a tetszéssel, amit nyújtottak, küldetésüket befejezték. A vallás arravaló, hogy az életre alkalmasabbá tegyen, hogy az életünket formálja, megtöltse, kiszépitse és biztosítsa. Maga az *élet* a célja minden vallásnak, a nagyobb, mélyebb, gazdagabb élet, mondja Leuba, a híres amerikai valláspszichológus. A vallásnak ezt a vonását nevezzük el a vallás ösztönének és ismerjük el, hogy ez is, mint minden életösztön, csalhatatlan; ide-oda ingadozás és kilengés után mindig eltalálja, hogyan tarthatja fenn magát és hogyan biztosíthatja a fejlődést.

Miután a vallás az *emberi* életet fejlesztő erő, ismét természetes, hogy kétféle tendencia egyesül benne, egyik az, hogy tényleg *hasson* az emberre, a másik az, hogy mindig

¹ Ünnepi beszéd a kolozsvári ref. theologiai fakultáson, ezért emeli ki erősen a kálvinizmust.

magasabb szempontból hasson. Vagyis két érdeke van a valásnak: a természetfelettné *realitása* és a természetfelettné *abszolútsága*. Ez a két érdek egymással ellentétes irányú — és éppen ez az ellentét indítja meg a fejlődést — azaz: amaz minél közelebb akarja hozni a természetfelettit, hogy valóságáról annál jobban meggyőződjen a lélek, emez minél távolabb, minél magasabb régiókba akarja tudni a természetfelettit, hogy istensége annál fenségesebben kitündökljön. Az az Isten *valóság* legyen, követeli az egyik; az a valóság *Isten* legyen, követeli a másik. Realitás és transzcendencia — ez a vallások két gócpontja; ennek egysége és nyugodt feszülése biztosítja a vallás egészségét, míg felbomlása a vallás tragikumát idézi fel. Ha a realitás érdeke a transzcendenciát felemesztí, a hit babonává lesz; ha a transzcendencia a valóság követelményeit nem elégíti ki, a vallás üres, élettelen absztrakcióvá, iskolás filozófiává válik és dicstelenül elpárolog.

A realitás és transzcendencia eme benső egyensúlya teszi a vallást úrrá valamelyik korszak felett. És ez természetes is. Az a vallás, amelyik egy *élő Isten* hatásait *tapasztaltatja*, nem is kopogtat hiába a szívek ajtaján. Hódító erővel lép fel s először is azokat ejti foglyul, akiknek elsőbbség a realitás: még minden nagyraihivatott vallásalak először is az egyszerű, a kicsiny lelkeken lett úrrá. De már a második lépése az volt, hogy a korszak filozófiáját hódítja meg, hogy azzal fejezze ki az ő Istenének transzcendenciáját.

Igy volt ez a keresztyénséggel is. Jézus Krisztus személyében tökéletes egyensúlyban van a transzcendencia és a realitás, mert a mindenható, örökkévaló, egyedül jó Isten, aki csupa szellem és szeretet, mennyei Atya: az ő fiában, a Jézus történeti alakjában és evangéliumában a kézzelfoghatóság, a valóság köntösét ölti fel elannyira, hogy aki Őt látja, az Atyát látja. Mihelyt azonban nem a történeti Jézus, hanem a megdicsőült Krisztus volt a középpont, megindult a transzcendencia és a realitásnak versengő biztosítása. A transzcendencia biztosítását a görög filozófia vette át s alázatosan tartotta oda négyszáz esztendőn át csiszolt nagyszerű fogalmait, hogy benne visszatükröződjék — immár dogmatikai tételekben — a Jézus Krisztus nagyszerűsége. Azért a Jézus Krisztusé, mert az egész keresztyénségnek a sporángiuma az ő személye volt, mint amiben az új hit transzcendenciája és realitása csodálatos, örök harmóniát mutat. Arról volt tehát szó, hogy a Jézus Krisztus nagyságát, dicsőségét, páratlan voltát az akkori filozófia eszközeivel megmagyarázzák. Meg akarta *érteni* az ember a legfölségesebb csodát: a Jézus nagyságát, mert úgy érezte,

hogy ha meg nem érti, akkor elveszíti a legnagyobb benyomást, ami emberi szívet egyáltalán érhetett. Három-négyszáz esztendő nagyszerű elmeharcai közben kialakul a keresztyén világnézet *theologiai* oldala, a szentháromság dogmatikája, mint a Jézus Krisztusról szóló tan szétfejlődése. Ezzel lett úrrá a keresztyénség a görög szellem legnagyobbyszerű alkotása: a platoní filozófia felett s azt teljes egészében fölvette magába. Életösztöne megérezte, hogy csak úgy fog megállani, ha ezt a filozófiát önmagába felveszi és azzal ötvöződik. A keresztyénség azért, hogy *hihető* legyen, kitermelte az ökumenikus zsinatok *theologiai* alaptételeit.

Eközben azonban élte és küzdötte a maga életét a keresztyén vallásosság második nagy érdeke: a realitás érdeke is. Eleinte, amíg a hitbizonyosság a közvetlen történeti tapasztalásból táplálkozott, nem kellett semmi külön garanciáról gondoskodni. Még Pál apostolnál is tökéletesen elég a Jézus Krisztusnak, mint megdicsőült Úrnak, a lélekszerinti tapasztalása, sőt egyenesen feljebb való, mint az oszlopok testszerinti látása. De már a második században megindul ennek a Pál apostoli pneumatikus hitbizonyosságnak a fizikai, mondjuk érzéki biztosítása: a papság kiemelkedésével. A pap a tanuja és kezeze annak, hogy amit az új vallás hirdet, igaz, mert a pap azoktól vette, akik látták és hallották ezeket a dolgokat. Tehát a hitbizonyosság forrása a pap, mint a *helyes* tradíció hordozója. Innen aztán gyorsan fejlődött a dolog. A keresztyénséggel Istennek egy különálló, homogén világa ömlött bele a régi világba s ez a különálló világ az *egyház*. Más a maszszája az egyháznak, mint a világnak: bírja és közli az isteni elementumot, amit a világ nem adhat, el sem vehet. Sőt nemcsak más, hanem éppen az ellentéte egyik a másiknak s úgy állanak egymással szemben, mint szent és profán. Isten csak az egyházban élt a maga kegyelmével, üdvösségével és csak ott lehetett megtalálni. Az egyházon kívül a Sátán tág birodalma terült el, átkával, csábjaival, démonaival, boszorkányival, eretnekeivel. Ezt a megátkozott, ördögülte világot az egyháznak kellett megmentenie és megszentelnie, azzal, hogy hatalma alá helyezze. Az egész emberi társadalom a maga ezerágú tagozatával azért, hogy olyan legyen, amilyenek Isten szánta, az egyház szárnyai alá menekül és az egyház inspirációját fogadja el. Az egyház pedig éppen azért, hogy realitása minden kétségen felül álljon, csak *látható* lehet. Személyekben, intézményekben, jogrendben, szóval egy nagyszerű *státusban* testesül meg az Isten megszentelő malasztja s ez a státus, mint a lehanyatlott római birodalom spirituális mása,

lassankint befogja az egész emberiséget, hogy mint egy grandiózus lelkigép, azt az Isten szentségével impregnálja. Végül ez az egyház csak *katholikus* lehet, azaz *egyetemes*, mert ahogy egy az Isten, egy az ő üdvakarata, egy az ő Krisztusa, úgy csak egy lehet a Krisztusnak láthatóvá vált, emberi organizmussá vált teste. Vele szemben csak egy feladat állhat meg: engedelmesen reábizni magunkat. Ő tudja, mit műveljen velünk, mert Ő az Isten üdvözítő akaratának egyetlen, közvetlen, személyes orgánuma. Ő adja meg a természetfelettinak a realitást a maga *tekintélyével* és kezesességével, ami ohnan van, hogy maga Isten szól belőle. Augustinus azt mondta, hogy az evangéliumnak sem hinne, ha nem kezeskednék mellette az egyház tekintélye. Hogy a keresztyénség *híhető* legyen, íme *kell* az egyház. Az egyház az üdvbizonyosság forrása.

Azonban ez még nem volt elég. Az üdvbizonyosságot az egyház azzal is biztosabbá akarta tenni, hogy a szentséget anyagilag, érzékileg nyújtotta. Ebben a törekvésében már nemcsak az antik világ két hatalmas alkotását: a görög filozófiát és a római státuseszmét szívja fel magába, hanem felszívja, illetve pótolni akarja az akkori világ népies és egyetemes pogányságának ezerféle tarkaságokban is azonegy vonását: a természetfeletti erőknél a természet tárgyaiban való rögzítését és megkötését. *Kénytelen* volt ezt megtenni, mert olyan világban vert gyökeret az egyház, amelyben elveszítette volna a realitást, ha a lelki dolgok nem *anyag*i formában nyilvánulnak meg. Így alakul ki a középkori keresztyénség *coelestis materializmusa*, amelynek alaptétele, hogy az isteni, mint valami finom anyag, a dolgokban objektíve bennerejlik s úgy hat bennük vagy általuk, mint a gyógyszer anyagában a gyógyító erő. Az istenivel telített érzéki tárgy a *sákramentum*, amely kiemelkedik a természet rendjéből és állandó csodaképpen úgy hordozza és közli az istenséget, mint az akkumulátor a villamosságot. Ezáltal ki van véve az egyének hatalma alól, de viszont, az egyházat alkotó papság hatalma alá van helyezve. A papság egy Krisztushoz kapcsolódó lelkiesatornát alkot s az élő Krisztusnak üdvhatásai ezen keresztül ömlenek a sákramentumokba és a sákramentumokon át az emberekbe, vagy a világba.

Így, ilyen berendezéssel vette át a keresztyénség a szétomló antik világ kövei között gyökeret vett ifjú, vad, de őserőtől liktető barbárság nevelését s egy egységes, nagyszerűen szervezett kultúrában megvetette a *mai* európai műveltség alapjait. Ez a középkori keresztyénség legteljesebben és legegyszerűbben

ségesebben az Augustinus rendszerében van kifejtve, úgy hogy az ő tanát méltán tekinthetjük az egész középkor ősméhnének. Nagy Károly gyakorlatban az Augustinus gondolatait valósította meg. Négyféle elemből van ez a katholicizmus egybeszerkesztve. A legelső és legfontosabb az a boldog újszövetségi élmény, ami ott fakadt a betlehemi pásztorok szívében, ott lobogott a Pál belső tüzeiben és a János fénylő látásaiban: a keresztyénség érzelmi lényege, a kiengesztelődés tapasztalása. A második alkotórésze a platonizmus volt, mely a krisztológiában jegecesedett ki és egy keresztyén metafizika alapjait vetette meg; a harmadik alkotórész a római státuseszme, a civitas Dei, a negyedik az emberiség örök vallásos gyakorlata: a tárgyhoz kötött szentség. Mindez csodálatos egyensúlyban, mintegy a kozmikus gravitáció nyugodt biztonságában ott pihen a hitbizonyosság mérlegén, meg sem billenve, mert a transzcendencia és a realitás tökéletes egyenletet mutat.

De ez az egyenlet egyszer megbillen. Valahol egy elme fényesebb és egy szív sötétebb lett, s ezzel megindult az új világerjedés. Az augustinusi kegyességnek mindenik része különvált és szembefordult azzal az anyaméhhel, amelyik szülte. Az a világtól elvonuló, világot megvető miszticizmus, mely az újszövetségi boldog élmény visszhangzásaképpen él tovább, a léleknek az a feltétlen odaadása, belemerülése a szent látomások és hallomások túlvilági titkoktól derengő, puha félhomályába, ez a századokon át zengő halk, édes szoltár, melynek megkövült akkordjai a góthika, falravezető képei a Giotto freskói: a *szerezetességben* lesz különálló szellemi hatalom és Assisi Ferencben testesül meg legtipikusabban. Assisi Ferenc azonban a középkori katholicizmus első forradalmára. Hogyne, mikor az *uralkodó* egyházban a *szolgálat* elvét, a *hatalom* hierarchiájával szemben a *lemondás* gondolatát, a *világmegnyerés* korában az *áldozat* törvényét hirdeti; mikor a sákramentumos mágiájával szemben az egyéni átélés misztikus folyamatát követeli s a látható egyházat a Krisztus misztikus testévé visszaspiritualizálni kezdi. Mindez tulajdonképpen reformátori elemmé válik s előkészíti a vallásos individualizmus és az őskeresztyénség keresésének emberét: *Luthert*. — A másik alkotórész, a platonizmus is nőtt és elhatalmasodva, a katholicizmus ellen fordult. Először a skolasztikában racionalizálni akarta a kath. igazságokat s e hatalmas munkában kiéleződött az az ész, amelyik egyszer csak nem azért fordult a dogmák felé, hogy igazolja, hanem azért, hogy *megcáfolja*. A realizmusból nominalizmus lett s az isteni irracionalitása helyett az *emberi*

kezdte érdekelni a gondolkozást és ez azt kérdezte, mit hisz az ember önmagától, saját belátásából. Erasmus már a hegyi-beszéd vallását és etikáját hirdeti s e tudománnyal bizonyára a máglyára kerül, ha csodálatosan ki nem siklik a döntés alul. Ő, a XVI. század püspöki kegydíjon élő Voltaire-je. — Ad absurdum jutott a harmadik alapeszme: a lelki imperium eszméje is. Azt hitték, hogy ha az egyház intézményesen úrrá lesz a világon, meg is szenteli azt és megvalósul az isten-országa a földön, mihelyt a koronás fők a „szolgák szolgája“ előtt meghajolnak. Pedig éppen fordítva ütött ki a dolog. Amily mértékben lett a pápa úrrá a világon, azon mértékben lett az egyház a világ rabjává; mikor azt hitte, végleg legyőzte, a martaléka lett. A reneszansz-pápák már nem a világmegszentelés, aszkéta hősei, hanem a világ kiélvezésének rózsakoszorús mesterei. Legtermészetesebb és legszembetűnőbb volt ez az eltolódás a sákramentomok terén. A sákramentomokat csak erős és mély hit bírja el. Mihelyt visszajára fordul a dolog s nem a hit teremti a sákramentomot, hanem a sákramentom a hitet: lassankint visszavergődünk az örök pogányságba: a teremtmény imáadásába és a *mágiába*. A középkori sákramentalizmus is idevezetett. Miután pedig abban az itélettől remegő és a túlvilág kapujában didergő korszakban az volt a legfőbb kérdés, mikép meneküljek meg az örök kárhozattól: természetes, hogy ez a sákramentális magia a bűnbocsánat osztogatásában látszott meg leginkább. A végén X. Lcő már kitöltetlen csekklapokat bocsátott ki s egy ilyennek a birtokában az ember megszabadult az örök kárhozattól, meg a földi vezeklés kényelmetlenségeitől, sőt még a tisztítótüzből vergődő kedveseit is kiszabadíthatta. Az ilyen sákramentális kötvényekhez csak pénz kellett, semmi egyéb s meg is volt aztán az árfolyamuk . . .

Ezen a ponton jajdult fel a Luther lelke és ezen a ponton fordult meg a világ.

Luther maga is a túlvilág pitvarában remegő lélek volt s vulkánikus lelke minden hevével egyetlen egy kérdésen csüngött: wie krieg ich einen gnädigen Gott? vagy más szóval, mikép lehetek én bizonyos az Isten kegyelméről? Egyszerre világos lett Luther előtt, hogy mindaz, amit a középkor kitermelt azért, hogy garantálja a hitet és megadja a hitbizonyosságot, nemhogy segítené, hanem éppen *akadályozza* azt. Az egyház a maga misztikus rendjével, szentjeivel és sákramentomaival nem összekapcsolja, hanem *elválasztja* a hívőt Istenétől. Elválasztja azért, mert az Isten is szellem, az ember is szellem s a kettőnek találkozása csak szellemi, azaz

közvetlen és benső lehet; ha tehát a Krisztus és az ő menyasszonya közé egy egész nagy intézményt helyezünk, hogyan lehetséges az ők lelki egyesülésük? A reformációban a vallás életőstöne lobogott fel újra és ez magyarázza meg egyetemes hatását. Nem új filozófiáról, új tanról, új szertartásról, nem politikai és gazdasági forradalomról van itt szó, hanem arról, hogy a vallás, mint a leggyökeresebb életfejlesztő erő, egy döntő mozdulattal megmentette önmagát, mikor már-már végveszedelemben volt. Nem az volt a reformáció jelszava: kevesebb vallást, hogy rendbe jöjjünk az eszünkkel, hanem ez: több vallást, hogy az életünk gazdagabb, teljesebb, istenibb legyen s az eszünk alázattal meghódoljon. A hitbizonyosság szüksége hívta létre a reformációt és ez adta meg neki a győzelmet is. Nem tudtak hinni az emberek, pedig hinni akartak s azért jött a reformáció, hogy újra hihetővé tegye a — hitet.

Két nagyszerű felfedezést tett a reformációban a kegyes lélek. Az egyik Luthernek az a nagyszerű tapasztalása volt, mely a vallás garanciáját magában a *hit*-ben kereste. Nem valami sakramentális cselekmény, nem az egyház tekintélye, nem az előírt cselekedetek, a búcsú, a pap abszolúciója, nem ez tesz bizonyossá arról, hogy Isten kiengesztelődött irántam és gyermekéül elfogadott, hanem a *hit*, mint *belső tapasztalás*. A hit a léleknek elsajátító szerve, az egyetlen érzék az isteni üdvhatás iránt. Benne és általa létezővé válik az Isten kijelentése, mint ahogy az éter-rezgésből álló fény a szem által lesz világossággá. A hit *teremtő erő*, mert a láthatatlan objektív isteni világot alanyi létevé változtatja át, „fides est creatrix divinitatis”. A hit Isten ajándéka, azaz nem magától nő a lélekben, hanem csak úgy, ha Isten sajátkezűleg elülteti. A hit gyökere, lelke, ereje az egész új életnek; alapjában receptivitás, de ugyanakkor életformáló erő, a döntő, hősies *tett* maga, a Szentlélek élő hatalmának alanyi feldolgozása. A hit tárgya nem a történelem, nem is a metafizika, hanem Istennek élő, ható üdvakarata, azaz: a kegyelem, úgy, amint az Jézus Krisztuson át jelenik meg. És ezzel az üdvösség tárgyi tulajdonságból személyes erővé vált. Eddig a hit igaznak tartotta, amit az egyház mond s ezzel a magaalárendeléssel engedte az objektív isteni elemnek rajta való eláradását. Luthertől kezdve a hit az élő isteni kegyelemnek, az Isten állandó üdvhatásainak érzése és tapasztalása, egy misztikus ütoérszalag, amellyel a lélek az isteni szeretet anyaméhéhez kapcsolódik, abból táplálkozik és annak erőit a maga életébe felszívja. Ezzel a gondolattal biztosította az isteninek

egy eddig ismeretlen realitását, úgy hogy transzcendenciáját csodálatos módon kiemelte, egész a Jánosi gondolatig: Az Isten lélek, és akik őt imádják szükség, hogy lélekben és igazságban imádják. A kegyelem nem medicina, hanem favor, mondtotta Melanchthon s ezzel a vallásosság a coelestis materializmus világából kiemelkedett az öntudatos szellemiség világába s vele együtt az emberi öntudat is felszabadult . . .

Luther az isteni realitásának biztosítása érdekében kelt útra és elérkezett az isteni transzcendenciájának emeléséhez. Innen még csak egy lépést tehetett felfelé a vallás, Kálvinnál, aki az isteni transzcendenciáját fokozta az abszolút mértékig s ezzel új, fejlettebb formáját adta meg az isteni realitásának is. Amazt az Isten szuverénítésének gondolatával, emezt a predestináció hittételével.

Kálvin jutott el a vallástörténet csúcspontjára azzal a gondolattal, hogy nem az Isten van miérettünk, hanem mi vagyunk az Istenért s ezzel minden pragmatizmust kettévágott. A vallásnak nem az a feladata, hogy minket tegyen különbekké, boldogabbakká, hanem az, hogy az Isten dicsőségét tegye teljesebbé, tömöttebbé. Isten dicsősége, azaz Isten lényege, mivelta az egyetlen tényező és az egyetlen érték, minden egyéb, a teremtet világ utolsó porcikájáig csak arravaló, hogy ezt a dicsőséget kisugároztassa. A teremtet mindenség az Isten dicsőségének szerszáma, eszköze, transzparense s mint a kúpban kicsúcsosodó körívek, úgy emelkedik ez a dicsőség az emberi szellem tükörképeiben az elgondolható magasságra. Az ember kiváltságosan alkalmas lény arra, hogy az Isten dicsőségét csodálatos gazdagsággal bontsa szét és verje vissza. Két főirányban bontakozik ki az Isten dicsősége: egyik az ő igazságosságát, másik az ő kegyelmét manifesztálja. Éppen ezért Isten akkor, mikor még világ sem volt, alvó dicsősége ősméhében kiválasztotta azokat, akiket igazsága és akiket kegyelme eszközéül szánt. Amazokon egy örök erkölcsi törvénynek, az ő dicsősége komolyságának és szentségének nagyszerű rendjét, igazságát érvényesítette s ezt az igazságot elveszett világok, összetört életek tanuságai ragyogják; akiket kegyelmére választott ki, azoknak megmutatta az ő irgalmát, szeretetét, váltságát, azok megértik az ő üdvadó kijelentését és felelnek reá egy egész élettel. Az Isten kegyelme gondolatban, igében jelenik meg; az ige maga az életté vált kegyelem. Kétféle módon testesül meg az ige: először Krisztusban, mint történeti személyben s azután a Szentírásban, mint a róla bizonyosságot tevő irodalomban. Ezt a megtestesült kegyelmet a Szentírásból, mint egyetlen és elég-

séges forrásból ismerik meg az emberek, de csak a kiválasztottak ragadják meg és élnek vele. A kiválasztottság jegye a hit; a hitben bontatik fel a dekrétom pecsétje; a hitben tudjuk meg, hogy el vagyunk választva.

Mivel a hit csak eszköz, szerv, amivel a kegyelmet meg- ragadjuk, béna kar, amivel a fiúvá fogadtatás királyi okmányát elfogadjuk, cserépedény, amivel a kegyelem harmatát felfogjuk, a hitben arról is bizonyosak leszünk, hogy Krisztushoz való kapcsolatásunk nem ideiglenes, nem véletlen, nem elveszithető ajándék, hanem egy olyan világfeletti és világelőtti kozmikus tény, amire az egész örökkévalóság rá van építve. A hit nem ható erő, mely eszközli az üdvöt, hanem csak elfogadó szerve a kegyelem tényének és kifejező reflexe egy öntudatosossá vált reális kapocsnak. Az újjászületés nem egy kezdet, próba, kísérlet, hanem kibukkanása, öntudatosává válása egy olyan tényláncolatnak, amely átköti az egész örökkévalóságot és tartólánca az Isten egész világának. Tehát az üdvbizonyosság alapja nemcsak az egyéni érzelem, mely kapcsolatok szerint változhatik, nem is külső tekintély, hanem Isten erkölcsi jelleme, maga Isten, ki önmagát Lelke által a hívőben megbizonyítja.

Az isteni realitása sehol sem ilyen abszolút és az istennek transzcendenciája sehol sem olyan fenséges, mint a kálvinizmusban, tehát a hitbizonyosság sehol sem olyan határozott és végleges, mint a kálvinizmusban.

Abban a kálvinizmusban, mely erre az örök és egyetlen kérdésre: *micsoða tenéked életedben és halálodban egyetlenegy vigasztalásod?* — így felel: *„az, hogy mind testestől, mind lelkestől úgy életemben, mint halálomban nem a magamé, hanem az én hűséges Megváltómnak: a Jézus Krisztusnak tulajdonu vagyok, aki az ő drága vérével minden bűnömért tökéletesen eleget tett s engem az ördögnek minden hatalmától megszabadított és úgy megőriz, hogy mennyei Atyámnak akaratára nélkül egy hajszál sem eshetik le fejemről, sőt inkább szükséges, hogy nekem mindenek üdvösségemre szolgáljanak. Ezért ő szent Lelke által, az örökélet felől engem is biztosít és szív szerint hajlandóvá és késszé tesz arra, hogy ezentúl öneki éljek“.*

Ilyen nagy dolog a kálvinizmus.

A kálvinizmus nagy, csak emberei kicsinyek. Külön tanulmány tárgya volna az: miért nincsenek igazi kálvinistáink? Most nem foglalkozhatunk ezzel, mert most egy nagy, boldog hála hatalma alatt állunk azért, hogy *van* kálvinizmus. Van kálvinizmus és bizonyosságot, életbátorságot, hősies és vidám

győzedelmet ígér mindazoknak, akik keresik a teljeset, az egészet, a tökéletest, akik szeretik az önállóságot és vállalják a felelősséget, akik többre becsülik a *szellemet*, mint a *testet*, de azért bátran dönteni mernek a láthatatlan dolgok valósága mellett; mindazoknak, akik akarják a teljes, súlyos, szabad és önálló életet, az igazi *keresztyén* életet.

Soli Deo gloria!

Ravasz László.

A vallás a protestantizmusban.

Nem könnyű dolog felbontani és elemezni azt a bonyolult szövédéket, amelyet a négyszázészztendő s protestantizmus neve jelent. Volt alkalmunk a jubileumi ünnepegek alkalmával megfigyelni, hogy a magyar protestantizmus különböző vezéregyéniségei hogyan fogták fel a protestantizmus lényegét. Ezek a felfogások egyénenként mutattak fel eltéréseket, egészében azonban konstatálni lehet, hogy ma is két jellemző vonást látnak az emberek a protestantizmusban s vagy az egyikből, vagy a másikkól, vagy a kettő szintéziséből akarják megérteni és méltányolni. Az egyik vonás ma is, mint régen, a protestantizmus *nemzeti*, vagy mondjuk *politikai* jellegét domborítja ki, a másik a protestantizmus *racionális* tendenciáját helyezi előtérbe. Ez alapon két főprobléma alakul ki a protestantizmus multjára és jövőjére nézve, amelyeket így szoktak fogalmazni: a reformáció (protestantizmus) *hatása* a nemzeti életre és politikára és másfelől a reformáció hatása a közművelődésre (a tudományra, az emberi fölvilágosodásra, az emberi szellem fejlődésére etc.). E két főprobléma körül a rokon kérdések egész serege helyeződik el. Általában és lényegében a protestantizmus a *szabadság vallásának* tekintetik s úgy ünneplik, mint a politikai, nemzeti és a szellemi, tudományos szabadság teremő-elvét, szellemét. Bármennyire is csalogató volna megvizsgálni ezen felfogások belső igazságát és jelentőségét s megállapítani azt a kétségtelen értéket, amelyet hordoznak, ezúttal nem tehetjük, mert más a cél, amelyet szolgálni kívánunk az alábbi fejtegetéssel. Meg kell állapítanunk azonban azt, hogy van egy kérdés, amelyet a mai emberek nem szeretnek bolygatni s amellyel komolyan leszámolni nem törekzenek. Ez annak a *vallásos típusnak* tisztázása, amelyet a protestantizmus hordoz és képvisel. Azt a tényt, hogy a reformáció *vallásos* szükségéből, *vallásos* (mondjuk: egyházi) talajon fakadt, a legtöbb ember csak mint *kénytelen kúindulási pontot* veszi fel és akceptálja a protestantizmus megértéséhez. Sőt, diadalmas fölénnyel óhajtja min-

denki éppen azt kijelenteni, hogy a protestantizmus *egyetemességét* (felekezeten felülemelkedő, általános emberi voltát) mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a vallás csak kiindulási pontját képezte, amelyet csakhamar túllépett s igazi, örök jelentőségét más, egyetemesebb mezőkön (tudomány, irodalom, művészet, társadalmi élet, politika) élte meg. E felfogás szerint csakis azért lehet és kell ünnepelni a reformációt, mert a protestantizmus nem vallás, nem egyház, nem felekezet, hanem az etikai idealizmus, vagy a liberális humanizmus, vagy még egy harmadik, negyedik, századik névvel nevezhető irányzat képviselője.

A leszámolás nehéz, mert mindezeknek a felfogásoknak van bizonyos igazságuk s világosan kimutatható, hogy a protestantizmus mindezekben csakugyan tényezőként lépett fel a történelemben. S mégis, hogyha a tényekkel számolunk, azt kell látnunk, hogy ez az önmagát ünneplő protestantizmus — egyszerűen *nem létezik*. Helyesebben mondva, mindazokat a törekvéseket, mindazokat a jellemvonásokat, amelyeket önmagáról büszkén megállapít, *ma* már nem ő képviseli, átadta azt másoknak, kiélte magát s *külön* létezését semmivel bizonyítani nem tudja. Mert azt *ma* már csakugyan nem lehet állítani, hogy a nemzeti öntudat, a nemzeti politika kizárólag protestáns lenne, illetve hogy magyar csak az lehet, aki protestáns; *ma* már igazán értéktelen hivalkodás lenne azt állítani, hogy a felvilágosultság, a tudomány szabadsága, az ideális etikai irányzat, vagy a liberalizmus, humanizmus etc. mind *csak* protestáns tulajdonok volnának, hiszen ezek már egyetemes közkinccsei az emberiségnek, nagyrésztük olyan közkinccs, amelyen a modern állam és társadalom sarkallik s amelynek messzemenő, még le nem vont következményei fogják a jövő demokráciáját megteremteni. Ha volt is idő, amikor mindezek kizárólagosan protestáns tulajdonok voltak s ennél fogva protestánsnak lenni világosan ezeknek birtokolását jelentette: *ma* már mindezek túllépték a protestantizmus kereteit. Így legfennebb egy *történelmi* jelentőség, egy *elmúlt* dicsőség, egy *történelmi hála* lehet osztályrészünk; de jelenleg *külön* szerepet s így létjogot nem biztosíthatunk magunknak. Lehetünk a legöntudatosabb, legfüggetlenebb nemzeti eszmény, a legszabadabb tudományos kutatás, a legnemesebb humanizmus, a legmesszebbmenő liberalizmus apostolai s mégsem szükséges, hogy protestánsok legyünk. Erőtelen dolog volna azt bizonyíthatni, hogy igenis, ha *ezek* vagyunk, akkor *protestánsok* vagyunk, akár katolikusnak, akár szabadkőművesnek, akár szocialistának nevezzük el magunkat: mert mindez azt

a világos következményt hordozná magában, hogy a protestantizmus *intézményes (pl. egyházi) fenntartása feleslegessé vált*. Kétségtelen, hogy az emberek óvakodnak ilyen végső konzekvenciák levonásától, de ez a dolog lényegén abszolút semmit nem változtat.

Itt egy végzetes tévedés forog fenn. Nem úgy áll a dolog, hogyha ez és ez vagyok, akkor protestáns vagyok, hanem megfordítva: ha protestáns vagyok, akkor szükségképpen leszek ezzé és ezzé.

Tehát nem vastagnyakú, rebellis magyarságom, nem a kutatás szellemének szabadságáról való meggyőződés, nem felvilágosodottságom, humanizmusom és liberalizmusom tesznek engem protestánssá, hanem, mivel *protestáns vagyok*, következik, hogy nemzeti eszményem, politikai felfogásom, tudományos meggyőződés, felvilágosultságom, emberszeretetem és szabadelvűségem szükségszerűleg kialakulnak. Mindennek gyökere, termőföldje, tőkéje, protestáns voltom, amely így közel hoz, összekapcsol engem rokon életirányokkal, de egyúttal el is különít tőlük, speciális, őseredeti, meg nem semmisíthető és feleslegessé soha nem válható gerincét képezvén életemnek.

Az a meggyőződés, az az ősi öntudat, az a *hit*, amely a reformációt szülte s a protestantizmus lényegét alkotja: ez adja meg nekünk a pótolhatatlan, a külön lét jogát és szükségességét multban, jelenben és jövőben.

Felekezeti béke, keresztyén kooperáció, demokratikus kézfogás a világot alakító társadalmi áramlattal: mind helyes; de ez nem jelentheti megtagadását keresztyénségünk protestáns, mondjuk csak: felekezeti eszményének, nem jelentheti azt, hogy mi megszűntünk vallás lenni, hogy demokráciává lehessünk. Van egy mélyreható különbség, amely minket gyökerében örökre elválaszt mindazoktól az irányzatoktól, amelyekkel szándékosan, vagy felületességből azonosítanak bennünket. Ennek a mi korunknak szelleme az emberi élet *extenzív* kitágítására tör, az emberi élet lehetőségeinek a *szélességben*, a földi viszonylatok közt való minél teljesebb kifejtésére s ezért bár felvilágosult, humanus, liberális, szabad és megengedjük, magyar is lehet, lényege egy *materialista humanizmus*. A protestáns szellem ezzel szemben az emberi élet *intenzív*, belső, egyéni, szellemi kimélyítésére tör, az egyéneknek Istennel való összekapcsolására s ezáltal Isten és a krisztusi élet uralmára az egyéneken át e földön. Itt lehetnek egyes részletekben, egyes célokban, egyes módszerekben (s vannak is) találkozások, de véglegesen más a tápláló gyökér

és a végső cél. Ott az ember, itt az Isten. Ott a jog és uralkodás, itt a kötelesség és a szolgálat. Ott a boldogság, itt az üdvösség. Ott a világpolgárság, itt az Istenfiúság. „Akinek van füle, hallja, hogy mit mond a Lélek a gyülekezeteknek.“

Azzal a kétségbevonhatatlan ténnyel állunk tehát szemközt, hogy a protestantizmus eredeti, *vallásos lényege*, központi magva, legfelsőbb életere az idők folyamán betemetetett és visszaszorított.

Mi ennek az oka? Semmi egyéb, mint az, hogy a protestantizmus ezen centrális élményéből szükségszerűen kialakult világnézet bizonyos vonásai s ezeknek gyakorlati, erkölcsi, politikai, társadalmi következményei *egyoldalú* merevséggel érvényesültek és túltengtek a századok folyamán

Mindezeket összevéve, azt mondhatjuk, hogy a protestantizmusból tényleg következő *racionalis tendencia* túlságos kiélezése és egyoldalú érvényesítése előtte a mélyében buzgó őseréjű vallásos élményt magát. Mikor a reformáció a személyes tapasztalás, az egyéni élmény egyedüli jelentőségét a vallásos életben minden hagyomány, dogma és tekintély felé emelte s szabaddá tette a lélek és Isten között az egyesülés útját, ezzel kétségtelenül a legtermékenyebb indítást adta az emberi szellem *mindenirányú*, elsősorban értelmi, tudományos, azután társadalmi és politikai felszabadítására s a diadalmas következményeknek egy olyan szakadatlan láncolatát indította meg, amely ma, négyszáz év múltán is a további lehetőségek egész végtelenségével kecsegtet. De ő maga, a protestantizmus, ezektől a következményektől *függetlenül* tovább élte és alakította vallásos élményének belső rendjét és sorra kitermelte a protestáns keresztyénség gazdag típusait a német lutheranizmus tűrő, kedélyi képességében, a svájci, francia, németalföldi és magyar kálvinizmus heroikus etikai miszticizmusában, az anglikán és skót protestantizmus vallásos államalakítás programjában. Ettől a belső élettől függetlenül érvényesültek a kivüle levő világban: a filozófia, a tudomány, a társadalom világában azok az indítások, amelyek a reformációtól indultak ki annak idején s melyeknek jelszava *az emberi ész egyedüli tekintélye* volt. A világtörténelem sodra úgy hozta magával, hogy a modern emberi élet mai kialakulásában nem a protestantizmus belső, vallásos (egyházi) élete s annak csodálatos, megszentelő erői jutottak vezetőszerpchez, hanem ez a másik, szintén tőle kiinduló, de tőle elvált *racionalis tendencia*. Azonban még ez nem lett volna baj. A nagy és végzetes baj ott következett be, amikor ez a racionalizmus *szembefordult* anyjával, a protestáns vallásos élménnyel és

egyszerűen *felfalta* azt, a helyébe telepedett és kikiáltotta magát *protestantizmusnak*. Elkövetkezett az az idő, amikor a racionalizmus behatolt a protestáns egyházba és *észszerüsíteni* kívánta a vallást magát. Az egyház pedig behódolt ennek a törekvésnek s igehirdetése, vallástanítása, pásztori munkája irányelve gyanánt elfogadta a racionalizmus elveit. Ezek az elvek végzetesek lettek a protestáns keresztyénségre nézve, különösen éppen minálunk, Magyarországon, ahol nyugodtan elmondhatjuk, hogy mai napig se tudta kihúzni szekerét a magyar protestantizmus a racionalizmus kátyújából. Végzete volt maga a racionalizmus alaptétele, amely a vallás tartalmát az *észből* konstruálja s „észszerűtlen“ elemeit elveti. Igen ám, csak hogy az „észszerűség“ mértékét helytelenül állította fel. Észszerű a vallásban az, ami *minden* vallásban közös, tehát egyetemes emberi. Isten létele, a lélek létezése és a halhatatlanság. Ezek minden vallás közös, észszerű elemei a racionalizmus szerint. Végzetes tévedés három, teljesen irracionális és éppen észszerűen nem bizonyítható elemét a hitnek „észszerű“ tartalomnak nyilvánítani! És miért? Mivel a racionalizmus felfogása szerint ez a három tény, illetve ennek hite biztosítja az *erkölesi élet* tisztaságát a földön. Ezek tehát olyan hasznos, szükséges, rendőri elemek az életben, amelynek a célja a boldogság, minden ember földi boldogulása. Ami ezt előmozdítja, az az erény: a kölcsönös emberszeretet, altruizmus, becsületesség, józanság. Az egyház arravaló, hogy iskolája legyen a becsületességnek, hogy tisztességes embereket neveljen, nem Istenfiakat az üdvösségre, hanem jó gazdákat, orvosokat, ügyvédeket, kereskedőket a becsületes boldogulásra e földön. A racionalizmus nem törődik a *felekezetekkel*, mindenik nevelje a magáéit s addig élhet, amíg erre a célra nevel. Mivel Krisztus volt az erény nagy mestere, mivel az ő „tanai“ a legalkalmasabbak a boldogságra, azért a keresztyénség és az egyház tiszteletreméltó, amíg Krisztus tanait tisztán (értsd: minden vallásos cafrangtól menten) hirdeti. Íme, ezzé lett a protestantizmus! Elvesztett mindent, ami speciálisan vallás és keresztyénség: büntudat, megtérés, újjászületés, kegyelem, hit, megváltás, predesztináció, üdvösség kiestek az igehirdetésből, vallástanításból s helyüket egy utilista szatócsmorál foglalta el. Hogy kell becsületesen, mások kára nélkül érvényesülni ezen a földön? A racionalizmus penésze lerágta, megette a keresztyén vallásos élmény összes specifikus tartalmát. Az Isten fiából néptanítót csinált, megváltó életéből „tanítást“ és „példát“ — halála és feltámadása mellett legfennebb emberi részvétellel, de végleg közönyösen

haladt el. Az észszerűség, az „okosság“ mániája a hit minden bizonyoságtételében „jelképes beszédet“ látott s a keresztyén-séget lassankint népszerű etikává alázta, ugyanazzá, amit ma a történeti materializmus is hirdet. De rajta is betelt a bölcs mondás igazsága, hogy „az ember nem elégedhetik meg az emberrel“. Racionális moralizálással nem lehet legyőzni a bűnt. Soha értelmi felvilágosítás nem adott még gyógyszert a szenvedélyek betegségeire és soha ez a föld ki nem elégítette az Isten képeire teremtett ember lelkének szomjúságát, mert azt csak maga Isten elégíthette ki, az emberi lélekkel való megbékülésében és üdvözítő egyesülésében. A hit, a vallásos élmény belső, megrendítő tapasztalása az egyetlen alap, amelyből új élet fakadhat.

A racionalizmus sorvasztó nyavalyája az oka, hogy mi, magyar protestánsok ma már nem vagyunk tisztában önmagunkkal s lényegünket halálos ellenségeink egy-egy tőlünk elsajátított jelszavában keressük. Humanizmus! Liberalizmus! Lelkiismereti szabadság! Demokrácia! Szocializmus! — Mindezek nem mi vagyunk, mert mi mindezek vagyunk s lehetünk, ha lelkünk mélyén eleven erejében fellobog mindezek forrása: a protestáns *hit*: de nélkülül mi nem is léteünk. Nagy kár, hogy a protestáns egyház egyrésze a racionalizmussal szemben az *ortodoxia* páncélába öltözött, dogmákba rekesztette magát. Nagy kár, mert ez is csak tan, de nem élet. Az élet feltámasztására a *pietizmus* tett egy tiszteletreméltó kísérletet, de, ide nem tartozó okokból, sikertelenül. Nem szándékunk a racionális tendencia továbbkísérése a protestáns egyház életében. Csak jelezni akartuk vele azt a tényt, hogy a protestantizmustól megindított, de vele belső lényegében nem azonos racionális elvek hogyan ölték el őt és azonosították magukat vele. A vallástörténetnek egyik legérdekesebb kérdése az, hogy ez a tendencia miképen győzedelmeskedett a protestantizmus eredeti vallásos tartalma felett? Mert hiszen a protestantizmus eredetileg visszaállította az egyénnek azt az elvitáztatatlan jogát a vallásban, hogy a maga módján és útjain adhassa át életét Istenének s ezzel az egyén lelki függetlenségének és királyi méltóságának evangéliuma lett. Másrészt ezt az egyéni meggyőződést a Szentíráshoz kötötte s a szabad egyéni vallásos fejlődést a Szentírás határain belül akceptálta. Igaz, hogy ez a szabad fejlődés végtelen lehetőségét jelenti a vallásos életben — de akkor ezt még nem tudták. A történelmi fejlődés útja csakhamar rákényszerítette a protestantizmust az önvédelemre és pedig kettős önvédelemre: egyes típusainak egymással, azután mindeniknek együtt a katholi-

cizmussal szemben való önvédelmi harcára. Szerencsétlenségére a protestantizmus teremtő korszaka ekkor már elmúlt, epigon-idők jártak, amelyek a nagy héroszok tekintélyére és gondolataira építettek ebben a nagy harcban. Természetes tehát, hogy a protestantizmus minden típusa egymással és a katholicizmussal szemben is kénytelen volt *dogmatikává*, tanná; ortodoxiává lenni, mert ebben élesedett támadó és védőfegyverré. Ámde ezzel el is veszítette élményszerűségét, belső szabadságát, egyéni jellegét, nagy fölszabadító hatalmát, egy szóval mindazt, ami *módszerében* protestantizmussá tette. Úgy, hogy ebben a tekintetben újra katholicizmussá lett, de, amit nem szoktak kellően hangsúlyozni, *tartalmában* megmaradt evangéliuminak, s egy egész világ választotta el a romanizmustól. Ránknézve nem jelent semmit az, hogy a hit által való megigazulás, a predestináció, a szakramentumok stb. valóságos élményei ridegen kopogó tanokká meredvedtek benne, mert hiszen ezzel konzerválódtak is a jövőndő, a *mi számkra*. Akkor meg kellett őket menteni s ez a szándék tömörítette őket tanokká s tette ortodoxiává és katholicussá az egyházat. A további lépés azután a létérdek szempontjából és a történeti adottságok folytán ezt az ortodoxiát *fajok és nemzetek* ideológiájává tette s ezzel aztán elkerülhetetlenül lett a vallás fegyveres, politikai harcok és boldodtalan pusztítások lobogójává; igaz, hogy a nemzeti élet csodálatos önfenntartó hatalmává és dicsőséges mártírszorújává is. Mikor aztán a vallás nevében és cégére alatt elpusztult a fél Európa s tökéletesen kiábrándult az egész protestantizmusból, egyáltalában nincs mit csodálkoznunk azon, hogy egy lassan-lassan felszínre küzködő felvilágosult, racionalista szabadelvűség ezekkel az „örjögésekkel“ szemben, mint a világ megváltója, mint a türelem, a béke, a humanizmus, a józanság evangéliuma, mint a szelíd erkölcsök s a tisztességes emberi boldogulás képviselője, ellenállhatatlanul hódítja meg magának az emberi lelkek millióit. Mikor aztán a protestáns egyház ortodoxiája dacára s később pietizmusának ellenére is magában az egyházban tért hódít s mind diadalmasabban halad és terjed benne, egészen természetes, hogy magát a protestantizmus *igazi* örökösének, a protestáns elvek tulajdonképeni hordozójának jelenti ki; holott az anyja nem a protestantizmus, ez a teljesen *vallásos* forradalom volt, hanem a tőle megindított, vagy a példájából levont következmények szülte filozófiai, tudományos és társadalmi mozgalmak. A pietizmus egészen jól látta ezt s tudta, hogy nem ez az irányzat a protestantizmus örököse; tudta, hogy a protestantizmus csakugyan ott

van megkövülve, bebalzsamozva, de *tartalmában megőrizve* az egyházban, az ortodoxiában. Tudta, hogy a feladat ennek a megkövült tartalomnak felolvasztása, személyi kegyességgé tétele, egy *belső, vallásos* reformáció magában az egyházban. A megtérés, újjászületés, megszentelődés, megdicsőülés *tanait* át kell élni, valóságos, eleven *életté* kell tenni s akkor a protestantizmus meg van mentve.

Hogy ezt a pietizmus miért s hogyan nem tudta megvalósítani, az nem tartozik ide. A meglátás helyes volt, a módszere téves.

A protestantizmus vezető irányzata azonban nem ismerte fel ezt az egyedül helyes és lehetséges feladatot. A *gyakorlati egyházi élet* tovább tengődött, egész maig a racionalizmus kopár legelőin s oly siralmasan lesóványodott, annyira elaszott, hogy csaknem Ezekiel-látta csontmező lett belőle. Felcicomázta magát a hazafiság, a liberalizmus, a humanizmus mázával, de csak festett fakoporsó az egész. Nem cselekedett különül a *protestáns theologia* sem. Jó sokáig rágódott a racionalizmus száraz emlőin ő is, aztán pedig odavetette magát a hegeli filozófia karjaiba, majd a kanti filozófia járszalagán próbált sétálni, majd megint más filozófián rágódott, de végzetesen ancilla filozófia lett belőle s alaposan visszakapta a középkori kölesönt. S mikor aztán a Schleiermacher hatalmas szelleme belelendítette igazi irányába, legegényibb véleményem szerint nálunk, a magyar földön akkor sem szabadult meg a racionalizmus kovászatól. A múlt század hetvenes éveinek liberális theológiája, tiszteletreméltó erőfeszítése dacára sem nevezhető mentesnek tőle. Nem tartozik ide a protestáns theologiai tudomány újabb fejlődéseinek leírása, nem, főképen azért, mert magyar földön protestáns theologiai tudomány csak a legújabb időkben kezd fejlődni s a kritikának még nincs joga elsietett ítéletek hozatalára. De talán úgy is rátapintottunk már a baj alapokára s a fentebbiekből kihámozható a magyar protestantizmus sorvadásának igazi oka. A magyar protestantizmus nem *vallás*, nem *élmény* s ez az oka, hogy nem formáló erő többé a saját földjén.

A racionalizmus egész álláspontja megdől azonban abban a pillanatban, mihelyt elfogadjuk és valljuk, hogy a protestantizmus: *vallás*. Még pedig a *tudomány* ítélőszéke előtt dől össze az egész. Az elfogulatlan, a tiszta tudományos vizsgálat abszurdumnak fogja találni azt a tételt, amelyet különben a racionalizmus is megcáfolt önmagában, hogy a *vallás egész tartalma racionalis*. Hiszen a racionalizmus három alapigazsága: Isten, lélek, halhatatlanság mind teljesen irracionális

postulatum, emberi értelemmel meg nem fogható és be nem bizonyítható. Sőt a tudományos igazság az, hogy a vallásos élmény egész tartalma csak *közvetítés* útján lehet racionalissá, de akkor sem teljesen, csupán kapcsolatba jöhet a racionális világgal a fantázia segítségével, hathat reá, sőt áthathatja azt teljesen, anélkül, hogy a racionális visszahathatna reá. Isten és az isteni élet élményünké, sajátunkká lehet; életünk belegyökerezhet, átolvadhát Isten életébe, de csak egyetlenegy képességünk: a *hit* által, amellyel megragadjuk mindig egyéni életünk legújabb titkát, lényegét, sorsát, jelentőségét Istenben, mindig egyénileg és sohasem az értelem általános érvényű erejével. A fantázia az a híd, amelyen át a hit ezen egyéni élménye belesugárzik az értelem világába s annak örökkévaló értelmet és jelentőséget ad. A hitnek a szeme a fantázia, mely képpé alkotja ama titokzatos élményt, Istent s az ő életét és belesugározza az ebbe a véges világba, világnézetté és erkölcsi ideállá alakítja a személyes élményt. A keresztyénség ezért maga a vallás minden misztikus hiterejével és életformáló hatalmával, mert benne az Ige testté lett: a hit szeme előtt láthatóvá, realitássá lett Isten, minden értékek és ideálok királya a Krisztusban. Isten emberré lett, hogy az emberi élet Istenévé lehessen, ez a keresztyénség lényege s egyúttal a protestantizmus voltaképeni magva is. *Az emberi élet istenivé vagyis krisztusivá tétele az egyének életének krisztusivá tétele által*: ez a protestantizmus egyetlen problémája, ezért született, ezért küzdött, ezért él és ezért akar élni most, az istentelen világban még százszorta inkább, mint régen. Tehát nem azért van protestantizmus, hogy legyen liberalizmus és humanizmus ezen a földön; hogy a tudomány szabad legyen s az ész ne kössék bilincsek, hanem mindezek, amennyiben szükségesek ahhoz, hogy Isten országa ezen a földön megvalósuljon, biztosítva vannak azáltal, hogy *van* protestantizmus a földön. Nekünk tehát valóban protestánsoknak, „tiltakozók”-nak kellene lennünk, nemcsak azokkal szemben, akik ezt a programot nem akceptálják egyházilag, hanem azokkal szemben is, akik *Isten nélkül* liberáliskodnak és humanizálnak itt a maguk dicsőségére. Mert ezek nem a mi Istenünkből valók, mert nem a Krisztus tagjai. Van egy szent, mélyleges, jelentőségében és realitásában csak az őszintén és mélyen áthevült szív, csak az alázatos és önátadó hit által fölfogható és átélhető cselekvény, amely az egész protestantizmust, az egész keresztyénséget egész megrázó fenségében foglalja magába és jelenti ki; és ez az *Urvacsora szakramentuma*.

Tévednek, akik azt hiszik, hogy ez egy ceremónia, vagy egy jelképes cselekmény, vagy talán egy emlékünnepe, vagy ami legkevésbé: egy *tan*, tele értelmetlen és avult dogmákkal, amelyek felett százan lelkek haszontalan szócátákat vívtak századokon át. Az Úrvacsora *élmény*: egy cselekvénybe sűrített egész vallásos élet, maga a protestantizmus. Valóságos gyakorlása a Krisztus élete által az Isten lelkével való egyesülésnek.

„A hit pecsétje és a kegyelem záloga.” Egyáltalában nem csodálkozom, hogy az Úrvacsora elvesztette ma régi, igaz jelentőségét s hogy a vele élők száma megfogyatkozott. Hiszen ez éppen azt bizonyítja, hogy a protestantizmus igazi lényege, a hit, a vallásos élmény, sorvadozik. Hit nélkül nincsen szakramentum, de Úrvacsora nélkül nincsen hit, protestantizmus, keresztyénség. Benne éljük át a hit által az egész keresztyénséget. Meghalunk a bűnök, hogy többé ne mi éljünk, hanem a Krisztus éljen bennünk s amely életet e testben élünk, az Isten fiában való hit által éljük, aki szeretett minket s önmagát adta érettünk váltságul; azaz mennyei kenyérré tette életét, hogy széttörtvén, minden éhező lélek beteljen vele, az ő diadalmas, isteni életével. Amit néha csak megszokásból s ezért oly hatástalanul végez el egy nagy sereg ember, akit reformátusnak hívnak: *az Úrvacsora misztériumában való újjászületést a Krisztus hasonlatosságára*, amit ez a cselekvény, sajnos, már csak jelképez nekünk, azt kell az életünk valóságos tartalmávé tennünk, hogy a protestantizmus eleven hatalommá legyen bennünk, rajtunk és általunk. Vissza kell térnünk a századok nemes hagyományaiban és meg nem értett, nem méltányolt tanainak masszív páncélzatában Isten kegyelméből a mi számunkra megőrzött örök, eleven valósághoz: az evangéliumi hithez, a Krisztus életéhez, vissza az Isten atyai szívéhez! Bele kell merítkeznünk ebbe az ősforrásba, az isteni kegyelembe, át kell itatnunk egész valónkat életünk örökkévalóságának tudatával, meg kell szentelnünk ezt az életet a kereszttel megváltó szellemével, egyénenként arra kell törekednünk, hogy törékeny emberi életünkben ez a világ Istent és az ő dicsőségét, mint egyetlen valóságot lássa meg, életünk szenvedélyévé kell tennünk *azt a vágyat*, hogy Isten uralma megvalósuljon ezen a földön, úgy, amint Krisztusban kijelentette magát: a megváltó és üdvözítő Akarat

Ha ez a szenvedély szívből szívbe terjedve diadalmasan elhatalmasodik a magyar földön és a földön: az ötödik évszázad fordulóján majd nem kell bizonyítgatni azt az egyszerű igazságot, hogy a protestantizmus: vallás.

(Sárospatak.)

Dr. Makkai Sándor.

A reformáció és az újkor uralkodó eszméi.

Méltán mondotta *Harnack*, a berlini egyetem világhírű egyháztörténet-tanára „A keresztyénség lényegé”-ről tartott előadásában, hogy „aki Európa történetét áttekinti a II. századtól a jelenkorig, annak okvetlenül úgy kell ítélnie, hogy ebben az egész történetben a XVI. század reformációja a legnagyobb és legáldásosabb mozgalom; mellette még a XVIII. század végén föllépett átalakulás is háttérbe szorul”. A reformáció valóban nemcsak a hitélet világában idézett elő mélyreható változást, hanem az újkor egész szellemi és anyagi világában, így a politikai, a kulturális, a gazdasági és a társadalmi élet terén is. Ezt, természetesen, nem értelmezhetjük úgy, mintha a reformátorok egyenesen azzal a szándékkal léptek volna föl, hogy mindezek a tereken gyökeres változásokat idézzenek elő. Ha a legtöbb irányban programszerűen, vagyis közvetlenül eredményezte is a reformáció a beállott változást, egyik-másik téren csak közvetve idézte azt elő, vagyis anélkül, hogy programjába vette volna. A reformáció felszabadította a lelket lekötöző bilincseiből, a szabadon szárnyaló lélek azután széttörte a régi kor kereteit minden téren.

Lássuk ezt a nagy változást mindenekelőtt a lelkiélet világában, majd vessünk futó pillantást a reformációval kapcsolatos gyökeres változásokra a politikai, a kulturális, a gazdasági és a társadalmi élet terén.

A reformáció mindenekelőtt a *lelkiélet világában* idézett elő mélyreható változást. A *római egyház* önmagát tartja az üdvigazságok egyedüli letéteményesének és hiteles magyarázójának, a híveket pedig csupán vezetésre, gyámkodásra, uralomra szoruló objektumoknak tekinti. A római egyház a hívek nélkül végzi az üdvrevezérlés munkáját is: azoknak csak el kell fogadniuk annak eredményeit. A római egyházban valószínűleg „safe deposit”-ban vannak a lelkek: üdvösségüket mindenestől rábízzák az egyházra. Az azután az őrzés fejében

korlátlan uralmat követel hierarchikus alapokon szervezkedő és a „szentség“ jellegével fölruházott külön „egyházi rend“-je számára. Nemcsak a hitélet, de az egyházi élet vezetésébe sincs a híveknek semmiféle beleszólása: azt a római püspök, mint „summus episcopus“ és a többi püspökök intézik korlátlan hatalommal.

A római egyhazzal ellentétben, a *reformáció* egyházai *individuális* alapokra helyezik a hit- és egyházi életet. Azt vallják, hogy az egyház senkinek a számára sem biztosíthatja az üdvösséget: mindenkinek *önmagának* kell azt megszereznie; helyette senki sem végzi el azt, mert nincs az egyének lelki-üdvét munkáló külön papirend. A reformáció a vallásos igazságok keresését sem bizza egy hierarchikus papirendre, hanem az egész emberiség közkincsévé teszi. A római egyhazzal ellentétben, a reformáció mindenkit gondolkozó lénynek és Isten országa öntudatos tagjának tekint. A legszegényebbet és a leggazdagabbat egyaránt egyenjogú polgároknak tartja Isten országában: mindegyiknek a kezébe adja hitünk egyedüli zsinórmértékét, a Bibliát. Nemcsak hogy el nem zárja, de egyenesen minden egyes hívének földadatává teszi az igazságnak őszinte, elfogulatlan és a dolgok mélyéig meg nem álló keresését. Így a reformáció kiszabadítja az emberiséget az emberi tekintély béklyóiból. Végül míg a római egyház szervezete a hívek vak engedelmességén épül föl, a reformáció egyházai a hívek testvéries együttműködésén alapulnak. Azt tanítják, hogy egymásnak és legmagasabb fokon a Örökkévalónak is „munkatársai“ vagyunk.

A reformáció egyházai ennek a nagy átalakulási folyamatnak egy-egy fázisát képviselik. Az időrendben legelől álló *lutheri* reformáció még nem hajtotta végre a reformot a maga teljességében. Azt mondhatnók, bizonyos tekintetben megállt a férlúton: megelégedett az észlelt visszaélések megszüntetésével, a végső következtetések levonásától azonban több téren még tartózkodott. Már jóval merészebb volt a *Zwingli*-féle reformáció. Az átalakulás nagy munkáját a *kálvini* reformáció hajtotta végre a legkövetkezetesebben. Míg Luther bizonyos tekintetben konzervatív hajlamú, Kálvin forradalmi lélek. A kálvini egyház megy a legtovább a következtetések levonása terén is. A *lutheri* reformáció bizonyos tekintetben még a gondoskodás tárgyaiul tekinti az egyéneket. Az egyházi hatalmat részben a fejedelmekre bizza; valóra váltja a „*cuius regio, eius religio*“ elvét. A *kálvini* reformáció az egyházi életet egészen a hívek közösségére: a gyülekezetekre alapítja.

A reformáció eszméi nem maradnak meg, mert nem is

maradhatnak meg, a hitélet szűkebb világában. A lelkiélet különböző megnyilvánulásai ugyanis nem egymástól elszigetelten működnek, hanem hatnak egymásra. A lelkiélet jelenségei viszont kölcsönhatásban vannak az anyagi világ jelenségeivel. Így a reformációban napfényre kerülő, egyrészt individuális, másrészt örök erők más vizek nyugalmát is megzavarják.

Nagyon téved, aki azt hiszi, hogy a reformáció csak Krisztust fedezte föl újból. A reformáció sokkal több, mint az a nagy vallási pozitívum, hogy ingyen kegyelemből, a Jézus Krisztusban való hit által igazulunk meg. Aki csak ennyit lát a reformációban, az alig jutott tovább annak értékelésében, mint a reformáció egyik-másik túlzó szektárius mozgalmának az apostolai, akik azt vallották, hogy úgysem tudjuk megjavítani a közintézményeket, forduljunk el hát tőlük s legalább így egyengessük tönkremenetelük útját. Ha az emberiség is csak ennyit látott volna a reformációban, nagyon sok megtörtént és a világ kerekét egészen más irányba fordító eseménynek még csak ezután kellene megtörténnie!

Aki csak ennyit lát a reformációban, az elfelejti, hogy a reformáció nemcsak az elhomályosult vallási igazságok *fölvívását* jelenti, hanem *forradalmat* is jelent minden ellen, ami a Szentírás igazságainak meghamisítása: tiltakozást a hierarchikus alapokon nyugvó egyházi rendszer, a hagyományok, a külső szertartások, végül az ellen a fölfogás ellen is, mintha a világ megtagadásában valami magasabbrendű erkölcsiség rejlenék. A reformáció kérlelhetetlen hadat üzen a középkor aszketikus világfölfogása ellen: nem e *világtól elvonulva*, hanem e *világban* akar élni s ebben a kísértésekkel telistele világban akarja Isten dicsőségét diadalra juttatni!

Míg a transzcendens gondolkozású középkori ember elvonult a világtól, a protestáns ember bele akarja vinni a világba, embertársai lelkébe, amit Istentől nyer. A római egyház negatív: világtagadó erényeivel szemben a protestantizmus a másokért való élésben látja az igazi erényt. Ez magyarázza meg, hogy a protestantizmus miért nem tud passzíve viselkedni a politikai, a kulturális, a gazdasági és a társadalmi élet nagy kérdéseivel szemben. A protestánsok nem akarnak megelégedni azzal, hogy csupán egy vallási közösségnek legyenek a tagjai: ők kere-ztyén államot, keresztyén kultúrát, keresztyén gazdasági és keresztyén társadalmi életet akarnak maguk körül látni! Az államról és társadalmi életről is azt tartják, hogy azok is Isten akaratának kifolyásai, így azokban is az Ő akaratának kell érvényesülnie. A kulturáról azt vallják: az értelmet Isten adta belénk, így annak is az

Ő dicsőségét kell elsősorban szolgálnia. A föld javainak élvezetében az az álláspontjuk, hogy a föld minden javaival együtt Istené, mi csak sáfárai vagyunk, így a reánk bízottakkal csak az Ő dicsőségére és szegény embertársaink javára sáfárkodhatunk.

A középkor embere az élet súlypontját áttette a transzcendens világba: az egész élet csak előkészület volt a szemében a túlvilági élet számára. A földi életet csak akadály gyanánt fogta föl az odajutáshoz, ezért el akart abból vonulni, meg akarta tagadni annak örömeit. A reformáció hívei is az örökkévalóság látószögéből nézik a világot, de azért *ebben a világban akarnak élni s meg akarják ezt szentelni Isten erőivel.* Ez a reformáció legtermékenyebb forradalmi gondolata. Az, aki nem akar elvonulni a világból a maga kegyességével, hanem azt vallja, hogy az evangélium eszméinek a templom falai közül ki kell áradnia, annak nem lehet addig nyugodnia, míg az evangélium igazságai nem töltik be a köz- és társadalmi élet, a szellemi és a gazdasági világ minden részét.

Mínél erőteljesebben él a reformáció valamely egyházában az Istenbe vetett hittel karöltve ez a nagy forradalmi gondolat, az *aktivitásnak* annál hatalmasabb szelleme hatja át annak tagjait és annál inkább érezteti az a maga megtisztító és evangéliumi szellemmel megszentelő hatását az illető nép politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életében. Az az egyén ugyanis, aki az egyházi életben érzi a Krisztusból fakadó szabadság nagy értékét és élni tud a hitélet világában néki biztosított önrendelkezési joggal: ösztönszerűleg át akarja vinni ezeket a nagy erőket az élet más tereire is, ott is mindenütt a szabadság és az önrendelkezés jogát kívánja érvényesíteni.

A reformáció különböző egyházaiban hol halványabban, hol erősebben él az a nagy gondolat, hogy az egész világot minden intézményével és minden életmegnyilvánulásával együtt az Isten uralma alá kell helyezni, hogy Néki kell mindenkiben uralkodnia s mindennek egyedül az Ő dicsőségét kell szolgálnia. Ez a tiszta, evangéliumi alapokon nyugvó *theokratikus* álláspont a kálvinizmusban kristályosodott ki a legerőteljesebben. Az ó-testamentumban is találkozunk már szűkebb korlátok közé szorított theokratikus fölfogással. A kálvinizmus *egyetemessé* teszi a theokratikus álláspontot: megfosztja minden partikulárisztikus jellegétől, minden korlátoltságától. A kálvinizmus vallja a reformáció egyházai közül a legerőteljesebben, hogy e világon minden léleknek és minden intézménynek azt kell hirdetnie, életével megvalósítania, hogy „Egyedül Istené a dicsőség!” — „Soli Deo gloria!”

Aki eljut egyszer erre az igazságra, az erősen ragaszkodik ahhoz, szinte egyéforr egyéniségével. Nem tud többé csöndben visszavonulni véle. Mint a Szentírás mondja, még a háztetőkről is hirdeti azt. (Máté 10:27.) Ha kell, dacol, harcol érte mindenkiel szembeszállva, sőt életével is megpecsételi ahhoz való ragaszkodását. Így lesz a protestantizmus, különösen a féléton való megállást és megalkuvást sohasem ismerő kálvinizmus az *aktivitás*, a *heroizmus* vallása! Ez magyarázza meg egyszersmind azt is, hogy a reformáció egyházai közül miért gyakorolta éppen a kálvinizmus a legnagyobb befolyást az újkor uralkodó eszméire?

A reformációnak az *újkor uralkodó eszméire* gyakorolt nagyarányú befolyását egyfelől a nemzetek *politikai*, másfelől az emberiség *kulturális*, *gazdasági* és *társadalmi* élete terén figyelhetjük meg. A szellemi és anyagi élet mindeme megnyilvánulásait az újkorban három nagy eszme mozgatja. Ezek br. Eötvös Józsefnek, kit joggal nevezett el *Fallmerayer* a XIX. század Montesquieu-jének, „A XIX. század uralkodó eszméi” című kiváló műve szerint: a *szabadság*, *egyenlőség*, mint az individuum érvényesülésének két elengedhetetlen feltétele, és a *nemzeti* eszme. A francia forradalom hármasszava: a szabadság, egyenlőség és testvériség harmadika helyébe Eötvös, nagyon helyesen, a nemzeti eszmét teszi. Valóban, a szabadság és az egyenlő érvényesülés lehetőségének kivívása mellett a nemzeti eszme az a hatalmas erő, amelynek óriási szerepét nemcsak a XIX. század nagy átalakulásai, de a napjainkban dúló nagy vérzivatar is fényesen igazolja.

Mind a szabadságnak, mind az egyenlő érvényesülésnek, mind a nemzeti eszmének az újkor századaiban való érvényrejutása szoros összefüggésben van a reformációnak nemcsak a hitélet világában, de az emberiség történetében is új korszakot nyitó hatalmas eszmeáramlatával. Bár a reformátorok sohasem léptek föl azzal az igénnyel, hogy ők a modern szabadságeszmék, avagy a nemzeti eszme harcosai, mégis azok voltak.

A reformáció a *szabadság* jegyében indul meg. Ki akarja szabadítani az egyént az egyház gyámkodása és uralma alól. Azt tanítja, hogy Istennel szemben mindegyikünk önmagáért áll, vagy esik. A reformáció mindenkinek a kezébe adja a Szentírást és mindenkinek szabadságot ad annak értelmezésére. Így föltámasztja és szabaddá teszi a középkor századaiban eltemetett *individuumot*. Azt tanítja, hogy senkinek se vagyunk alávetve az örökkévaló Istenen kívül: Ő az egyedüli

úr. Mint *Bismarck* is mondta: „Csak Istentől félünk, senki másától!” Az Ő félelme kiirtja szívünkbelől az emberektől való félelmet és bizonyos ellenállóerőt, kitartást önt belénk. Az emberektől való félelem a szolgaság csirája: az Istentől való félelem hiánya viszont embertársaink elnyomásának forrása.

Ez a szabadság nem zárja ki, hogy uralkodók is legyenek, de ezeknek is, mint kálvin *I. Ferenc* francia királyhoz írja, Isten dicsőségére kell uralkodniok. Aki nem így uralkodik, az ellen föltámadhatnak az alattvalók: „Ha a világi kormányzat az Isten igéjével ellentétbe jönne, mondja, az alattvalók inkább tartoznak Istennek, mint az embereknek engedelmeknek”. Így a reformáció szentesíti a szabadság és az alkotmány *fegyveres megvédelmezésének* jogát is.

A *lelküismereti szabadság* is a reformáció szülötte. Protestáns országok iktatják legelőször törvénykönyvükbe. Ezen a téren mi, magyarok jártunk legelől. Az 1555-iki tordai országgyűlés foglalta a világon legelőször törvénybe a vallásszabadságot.

Az *egyenlőség* eszméjét is a reformáció hozza napfényre. A reformáció azt tanította, hogy Isten a legszegényebbet éppúgy, mint a leggazdagabbat *ugyanarra* a méltóságra: az istenfiúság méltóságára hívta el. Megtanított másfelől minden egyes embert arra, hogy a mindenható Istennel szemben csak porszem, de arra is megtanította, hogy más is csak épp olyan porszem, mint ő: így senkinek sincs joga elnyomni a másikat, zsarnokoskodni mások fölött.

A reformáció az Isten előtt és az egymással szemben való egyenlőséget vallotta. Ámde jól vigyázzunk, nem az *egyformaságot*, hanem az *egyenlő érvényesülést*, az *egyenlő megítélés* elvét hirdette. Nagyon jól tudta, hogy Isten egyikünknek több, másikunknak kevesebb, egyikünknek ilyen, másikunknak olyan talentumokat adott s ehhez képest egyikünket többre, másikunkat kevesebbre, egyikünket erre, másikunkat arra hívta el. A reformáció tehát nem az egyformaságot, hanem az egyenlő érvényesülés jogát hirdette. A reformációt, különösen annak kálvini formáját, méltán nevezhetjük a demokratikus világáramlat úttörőjének. Az is volt. *Demokrata* volt, mert mindenkire nézve, akit az isteni kegyelem arra képessé tett, bármily alacsony sorsból származott is, lehetővé tette, hogy társainak megbízatása folytán az egyház ügyeinek intézésében résztvehessen. Így az abszolút monarchizmus századaiban egyengette az újkori demokrácia útjait. De emellett *arisztokrata* is volt a szó *nemes* értelmében, mert a lelkileg kiválókkal, a hitélet arisztokratáival kormányoztatta az egyházat.

Kálvin szerint az egyház a „szentek közössége“ s ezé a közösségé minden hatalom. A közösség ezt a hatalmat a presbitérium útján gyakorolja, melynek tagjait a hívek választják. A presbitériumok az újkori parlamentárizmus alapvető eszméjének: a *népképviselet elvének* válnak mintaképeivé. Az alkotmányos formában megnyilatkozó többségi akarat kormányozza ezeket is.

A reformáció az újkort mozgató harmadik nagy eszmének, a *nemzeti eszmének* is úttörője. A nemzeti eszmét szolgálja már az a körülmény is, hogy az addigi egységes, nemzetközi alapokon szervezett római egyház helyébe egyfelől *államegyházakat*, másfelől *nemzeti egyházakat* állít. Ezeknek az egyházaknak az addigi nemzetközi *latin nyelv* helyett az illető nép *nemzeti nyelve* lesz a hivatalos nyelve. A templomokban fölcsendül a hívek anyanyelvén az egyházi ének. A hívek helyett nem a pap imádkozik többé latin nyelven, hanem a hívek maguk is imádkoznak anyanyelvükön. Anyanyelvükön hirdetik a híveknek a lelkipásztorok Isten igéjét vasárnapról-vasárnapra. Nemzeti nyelven jelennek meg a reformáció igazságait a nép előtt is föltáró könyvek. Nemzeti nyelven folyik az egyházaknak a templomok mellé épített „veteményeskertjeiben“, az alsófokú iskolákban mindenütt a tanítás.

A nemzetek politikai életét manapság irányító szabadság és egyenlőség eszméje, az ezekben már bennfoglalt testvériség eszméjével együtt, a *francia forradalomban* ölt először Európában testet. A francia forradalmat jó egy évtizeddel megelőzőleg pedig az újvilág hatalmas arányokban kibontakozó modern államalakulatában, az *Egyesült-Államokban* válnak valóra. Mind a francia forradalom, mind az Egyesült-Államok alkotmánya a legszorosabb összefüggésben van a reformációval.

Az *Egyesült-Államok* alkotmánya tekintetében ehhez az összefüggéshez egy szó kétség sem férhet. Az Egyesült-Államokat Kálvin hűséges követői, a puritán hitük miatt régebbi hazájukat, Nagybritanniát elhagyó „zarándok atyák“, a „pilgrim fathers“ alapítják. J. Knox-nak, a nagy skót reformátornak a házában magam is olvastam az Egyesült-Államok 1776. évi július 4-iki alapítólevelének egyik hasonmását. Ebben az alapító oklevélben a szövetségre lépő, akkor még csak 13 állam megbízottai egyenesen evangéliumi hitük igazságaira, elveire és egyházalkotmányára hivatkozva rakják le a nagy demokratikus államszövetség alapjait.

A *francia forradalom* alkotmányáról, az emberi jooakatg rövid tételekbe foglaló „*Déclaration des droits de l'homme*“-

ról is kimutatható a reformáció, közelebbről Kálvin tanaival való összefüggése. Itt azzal a szinte hihetetlennek látszó jelenséggel állunk szemben, hogy Franciaország, ámbár *IV. Henrik* és *Valois Margit* esküvőjekor, szent Bertalan éjszakáján, kiküszöbölte magából a reformációt, annak az elveit mégis jórészt magáévá tette. A francia forradalmi alkotmányról ugyanis kimutatható, hogy az mind az azt előkészítő személyek révén, mind tartalmilag összefüggésben van a kálvinizmussal.

Ami a *személyi* kapcsolatokat illeti, megemlíthetjük, hogy a francia forradalom egyik nagy előkészítője, *Voltaire* Genf közvetlen közelében élt. Ferney-i kastélyának ablakai és kertje szép allée-jának nyílásai a genfi tóra néztek. A francia forradalom másik nagy szellemi előkészítője, *Rousseau* genfi kálvinista órás fia. Hányt-vetett élete során egyideig ugyan a római egyház tagja lesz, de újból visszatér a református egyházba. *Mirabeau* grófnak, a francia forradalmi parlament legnagyobb szónokának mindkét titkára kálvinista. Maga a forradalom a Bastille körül, Párisnak kálvinistáklakta városrészében tör ki.

Jóval többetmondók a *tartalmi* bizonyítékok a francia forradalom és a kálvinizmus közt lévő összefüggés tekintetében. A francia forradalmi alkotmányt elsősorban *Rousseau* eszméi készítették elő és alapozták meg. *Rousseau* eszméi két alapeszmére vezethetők vissza.

Első alapvető tétele, mely a szolgaság és szabadság nagy ellentétét érzékíti meg hatalmas erővel, „Du contrat social“-ja, „Társadalmi szerződés“-e első könyvének tartalma elején olvasható: „L’homme est né libre et partout il est dans les fers“. — „Az ember szabadnak született, mégis mindenütt bilincsekben van.“ Kálvin is ezt az elvet vallja, amikor a hierarchikus rendszer bilincseit teljesen szétzörve, a szabad és egyedül Istentől függő egyénre építi föl rendszerét. Kálvin az abszolút hatalmú hierarchia, *Rousseau* az abszolút monarchia ellen küzd, amelynek ura egynek tartja magát az állammal. Kálvin a pápai uralommal szemben kimondja, hogy minden a nép, az emberi jogokat *Rousseau* nyomán törvénybe foglaló francia forradalmi alkotmány pedig kimondja, hogy „minden uralom a nemzetben gyökerezik“. A forradalom nagy jelszava: „A nép szava Isten szava“ megvan már Kálvin Intitutióinak IV. részében is. Kálvin megalkotja az individuális egyházat, *Rousseau* pedig az individuális alapokra épített államot. *Rousseau*-t valóban elnevezhetjük a XVIII. század Kálvinjának.

Második alapvető tétele *Rousseau*-nak, amivel híres peda-

gógiai műve, az „Émile“ kezdődik: „Tout est bien sortant des mains de l'Auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l'homme“. — „Minden jó, ami a dolgok szerzőjének (Teremtőjének) a kezéből kikerül, de minden elromlik az emberek kezei közt.“ Ebből az következik, hogy az embernek mindent: az egész társadalmi és állami rendet le kell rombolnia, hogy megszabadulhasson a rossztól és visszatérhessen a régi eszményi állapotához. Mintha Kálvint hallanók, aki — míg Luther csak azt hirdette, hogy mindent el kell törölni, amit a Szentírás tilt — azt hirdeti, hogy mindent le kell rombolni, amit a Szentírás nem parancsol: minden emberi találmányt, hagyományt: vissza kell helyezkednünk az ősalapra, a Szentírásra és vissza kell térnünk az őskeresztyén egyház szervezetéhez. Tehát mind az alapely, mind a végső következtetések levonása terén megegyezik Kálvin és Rousseau. *Doumergue* Emil, a montauban-i theologia dékánja, ki is mutatja Kálvinnól írt hatalmas művében, hogy a francia forradalmi alkotmánynak, a „Déclaration des droits de l'homme“-nak a tételei úgyszólván egytől-egyig és csaknem szóról-szóra bennfoglaltatnak Kálvin Intitutiói-ban.

A reformációnak az azt befogadó népek *nemzeti életére* gyakorolt hatásáról a történelem számos lapja beszél. Talán a legszembetűnőbb ez a nemzeti életre gyakorolt hatás az Egyesült-Államok mellett a hollandoknál és nálunk, magyaroknál. Méltán mondotta *Kuyper*, a hollandok nagy theológusa és politikusa: „Ha kitörölnők a kálvinista korszakokat hazánk történetéből, még mindig spanyol tartomány volnánk és a holland zászló sohasem mutatta volna meg világralmunkat a tengeren“. S mi lett volna Magyarországból a protestantizmusnak hazánk és egyházunk szabadságáért együttesen vívott harcai nélkül?! Volt idő, mikor nemzeti nyelvünk egyedül a mi templomainkban és iskoláinkban talált menedéket.

Kulturális téren is maradandó hatást gyakorolt a reformáció az újkor uralkodó eszméire. A reformáció a kulturális élet minden ágára és minden eszközére rányomta a maga bélyegét. Minden téren új nyomokat vágott: a tudományok, az irodalom, a művészetek terén éppúgy, mint az iskolák és a sajtó életében. A reformáció a művészetek kivételével a kultúra minden fegyverét megragadta nagy küzdelmének diadalrajuttatása érdekében. Legfőbb eszközei voltak az élőszo: a prédikáció, az iskola és a sajtó. Az élőszo erejével markolt bele a lelkekbe, szólt az emberek értelméhez; az iskolával szerezte meg magának a „ma“ mellett a „holnap“ nemzedékét és a sajtóval erősítette meg egyfelől eme munkáit,

másfelől férközött azokhoz is, akikhez nem jutott el a szava a templom és az iskola falain belül.

A tudományban, az irodalomban, a művészetekben, az iskolában, a sajtóban egyaránt a hitélet világában meggyökerezett szabadság eszméjét juttatja diadalra, ezenfelül át- meg áthatja mindezeket a nemzeti eszme megtermékenyítő erejével.

A *tudományban* is érvényesül a reformáció „ama nagy elve, hogy „a lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is“. (I. Kor. 2:10.) A szabad kutatás, a szabad vizsgálódás elve a hit világából átmegy a tudományok világába is, anélkül, hogy a reformátoroknak ezt külön kellett volna akarniok, avagy erőltetniök. A protestáns egyházak nem fojtják el a hit érveivel a tudomány szavát. A protestantizmus világában nem kell a Galileiknek esküvel visszavonniok lelkük örvendezve megtalált igazságait s megtagadott önérzetüknek nem kell „*addirò si muove*“-t kiáltania! A protestantizmus nem kárhoztatja sem a filozófiát, sem az abból kinövő többi tudományokat arra, hogy „*ancilla theologiae*“ — a theologia szolgálóleányai legyenek!

A tekintély elve helyébe lépő kutatás szabadsága hatalmas lendületet ad mind a filozófia, mind a többi tudományok, különösen a természettudományok kifejlődésének. Nem véletlen, hogy az újkori filozófia két irányának: az empirizmusnak és a racionalizmusnak, majd a kettőt egyesítő kritikai irányzatnak és az ebből kiágazó legújabbkori bölcsészeti áramlatoknak a művelői csaknem kivétel nélkül mind, így *Bacon, Hobbes, Locke, Hume, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Spencer* stb. protestánsok, többen theologusok. Nem véletlen, hogy az újkor legnagyobb fölfedezői: *Newton*, a nehézkedés törvényének, *Franklin* a villámhárítónak, *Watt*, a gőzgépnek a fölfedezője stb., hasonlóképen a legújabb kor nagy természettudósai is csaknem mind protestánsok.

Utólag könnyen bírálhatjuk a reformátorokat, amiért egyikük-másikuk nem vonta le talán a szabad kutatás végső következtetéseit is: mondhatjuk, hogy egyesek túlszárnyalták őket ezen a téren. Az ő nyomdokaikon továbbmenve, természetesen, már könnyebb volt a második, a harmadik szót bátrabban kimondani, mint nekik az akkori mindenható egyház hatalmával szemben a szabad vizsgálódás elvét első ízben — akár fogyatékosabb formában is — hangoztatni. Ma, az ú. n. „szabad“ gondolkozás korszakában meg se tudjuk érteni, micsoda forradalmi merészség kellett ehhez az ő korokban.

A reformáció, ahol csak meggyökerezik, a *nemzeti irodalom* megindítójává válik. A biblia-fordítások, a nemzeti

nyelven költött egyházi énekek hatalmas lendületet adnak a nemzeti irodalom és az ehhez szükséges irodalmi nyelv megteremtéséhez. Tudjuk, hogy *Luther* biblia-fordítása veti meg a német irodalmi nyelv alapját. A mi biblia-fordításainkból és zsoltárainkból is írónk egész gárdája tanulja meg régi, zengzetes, erőteljes nyelvezetünket. Protestánsokból kerülnek ki az azt befogadó nemzetek körében a nemzeti irodalom oszlopai, erősségei. Hogy csak a mi példánkra utaljunk, protestánsok közül kerülnek ki nemcsak legkiválóbb biblia-fordítóink: *Erdősi Szilveszter* János, *Károli Gáspár*, *Komáromi Csipkés* György és legkiválóbb egyházi énekszerzőink: *Gálszécsi* István, az első magyarnyelvű énekeskönyv írója, *Szenczi Molnár* Albert, a zsoltárok erőteljes magyar nyelvre ültetője, hanem az első magyar világtörténelmet is protestáns: *Székelly* István, az első magyar történelmet is protestáns: *Heltai* Gáspár, az első magyar nyelvtant is protestáns: *Erdősi Szilveszter* János írja. Protestáns a magyar pedagógiai irodalom és a magyar tudományos nyelv legkiválóbb úttörője: *Apáczai Cseri* János is, aki „nem akar meghalni anélkül, hogy a magyarnak minden tudományt magyarul ne adjon“. Oly csodálatos ereje van a protestantizmusnak a nemzeti irodalom megteremtése terén, hogy *Heltai* Gáspárt felnőtt korában bírja rá, hogy magyarul megtanuljon, mégis ő írja az előbb említett első magyar történet („*Chronica* az magyarocnac dolgairól“) mellett az első magyar ágendás könyvet is.

A reformáció a *művészetek* fejlődésére is nagy hatással volt. Ez paradox állításnak látszik, minthogy köztudomású, hogy a reformáció a római egyházzal vívott nagy harcából szántsándékkal kihagyta a képzőművészeteket. Kihagyta, mert látta, mennyire túlsúlyba jutottak az istentisztelet világában az igével szemben, sőt egyenesen annak a rovására a képek, a szobrok, az egyházi zene, sőt maguk a misztikus benyomást keltő templomok is. Azonban éppen azzal, hogy a képzőművészeteket csaknem egészen kiközösítette a hitélet világából, egyszerűen mind föl is szabadította őket az egyház egyoldalú uralma alól, melyben az egész középkoron át voltak. A középkori egyház nemcsak a tudományokat, de a művészeteket is befogta az egyház szolgálatába és csak az egyház keretén belül, egyedül annak céljaira engedte őket érvényesülni. A középkorban semmiféle kulturális erő nem érvényesülhetett, ha az egyház szolgálatába nem szegődött.

A reformáció azzal, hogy föl szabadítja a művészeteket az egyház gyámkodása alól, hatalmas lökést ad az ú. n. „világi“ irányú művészeteknek. A reformáció amíg egyfelől sza-

bad kezét adott a művészeteknek, másfelől az egyéni és a nemzeti eszme révén megbecsülhetetlen hatást is gyakorolt rájuk: több teret engedett azokban az egyéniségnek és meggazdagította őket a sok ihletet adó nemzeti eszmével. A reformáció nem hozott létre, mert nem is akart létrehozni, külön művészi stílust, mégis a protestáns művészek hatalmas gárdája támad mind a festészet, mind az egyházi zene, mind az egyházi építészet terén. A festészet terén elég a nagy holland mesterekre, az egyházi zene terén *Bach* János Sebestyénre, az egyházi építőművészet terén pedig arra utalnunk, hogy pl. a mi koronázótemplomunkat, a Mátyás-templomot is protestáns művész (*Schulek* Frigyes) építette újjá és varázsolta olyan széppé, protestáns művészek (*Székeley* Bertalan, *Lotz* Károly) keze ékesítette föl képekkel, freskókkal. Nem jogosult, sőt teljes tájékozatlanságra vall tehát, mikor egyesek, még a mi közülünk valók is, arról beszélnek, hogy a protestantizmus elnyomja a művészeteket s egyedül a római egyház karolja föl azokat.

A kulturális élet egyik terén sem olyan nyilvánvaló a reformáció korszakos hatása az újkori gondolkozásra, mint az *iskolák* terén. Míg a középkori keresztyén világ legnagyobb férfiai iskolát nem is látnak ifjú korukban, így legnagyobb uralkodói, mint *Nagy Károly*, legünnepelebb hadvezérei, mint *Hunyadi* János, nem tudnak írni, vagy csak idősebb korukban tanulják meg nevüket leírni: a reformáció legszegényebb híveit is megtanítja írni-olvasni. A reformáció nem élhet iskola nélkül. Ugyanis mindenkinek a kezébe akarja adni az Isten akaratát tartalmazó Bibliát. Ámde ezt csak úgy teheti, ha mindenkit megtanít előbb olvasni. Ezért van néki szüksége mindenütt iskolákra. Valóban a templomok mellett sorjában épülnek az iskolák: az egyház „veteményeskertjei“. A reformáció teszi *általánossá* és egyszersmind szükségképen *nemzetivé* is az oktatásügyet, minthogy a nagy tömegekhez csak úgy tud közelférkőzni az iskolával, ha nemzetivé is teszi azt. A középkor *holt* nyelve, a latin helyébe a nemzetek *élő* nyelvét teszi a tanítás nyelvévé előbb csak az alsó-, majd a közép-, végül a felsőfokon is. Így lesz a reformáció nemcsak az általános tankötelezettségnek, de a nemzeti alapokon nyugvó oktatásügynek is úttörője. Ezt tekinthetjük az újkor uralkodó eszméire gyakorolt egyik legnagyobb és legáldásosabb hatásának.

A reformáció gyors egymásutánban állítja föl iskoláit. Míg a középkori egyházban főiskolákat: egyetemeket, ső egyes fakultásokat is csak pápai engedéllyel lehetett föllá-

tani, a protestantizmus nem nézi féltékenyen, avagy gyanakódva új iskolák keletkezését; nemcsak gátat nem emel azok fölállítására, de minden erejével rajta van, hogy minél több iskola létesülhessen. A hívek összehordják kincseiket, az örök-hagyók iskolákra hagyják vagyonukat, csak hogy minél több iskola áraszsa a véka alá nem rejtett evangéliumi világosságot! A protestantizmus iskolái csakhamar sokszorosán túlszárnyalják a római egyház iskoláit. Hazánkban is, mint *Fraknói* Vilmos püspöknek „A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században” című könyvében olvassuk, a XVI. században 164 iskola volt; ebből 130 protestáns és mindössze 34 r. kath. A protestáns iskolák olyan jó hírnévnek örvendenek, hogy pl. *Verancsics* Antal püspök is a bártfai evangélikus iskolába járattja unokaöccsét. Nem véletlen, hogy hazánkban is az analfabéták legkisebb százaléka kerül ki a protestánsok közül és nem véletlen, hogy a világ legműveltebb, mert legkevesebb analfabétát számláló nemzete, a finn is csaknem tiszta protestáns!

A reformáció élete szorosan összeforr iskoláival. Innen az a megható ragaszkodás, az a féltő szeretet, amellyel hívei iskoláikat körülveszik. *Luther* mindjárt reformátori munkássága kezdetén, 1524-ben, felszólítást intéz Németország polgármestereihez a népnevelés ügyének előmozdítása érdekében. „A keresztyénség minden ereje és hatalma — írja nekik — az utódokban áll s ha ezek ifjú korukban elhanyagoltatnak, úgy jár az egyház, mint az a kert, amelyet tavasszal műveletlenül hagynak.” Kijelenti, hogy a nevelés az egész nép és az állam ügye s a felsőségek kötelessége a népet kényszeríteni, hogy gyermekeiket iskoláztassa. *Kálvin* is oly nagy súlyt helyez az iskolára, hogy amikor az új akadémiát építteti, mindennap el látogat oda; amikor pedig beteg, hordágyon viteti magát mindennap az épülő iskolához.

A reformátoroknak ezt a csodálatos iskolaszeretetét híveik is öröklik. Amikor a hollandok a spanyol *Alba* herceg seregeivel élet-halálharcukat vívták, a leydeniek éhezve, pestistől gyötörve sem adták föl körülsáncolt városukat. A holland államok, mint *Kwyper*-nek „A kalvinizmus lényegé”-ről írt kiváló művében olvassuk, „a haláltmegvető bátorság elismeréséül nem egy marék rendjelet, sem aranyat, sem megkülönböztetett tiszteletnyilvánításokat nem adtak Leydennek, hanem a tudományoknak egy új otthonát, a világhírű leydeni egyetemet adták”. Az iskolaszeretetnek megható példáira hivatkozhatunk nálunk is. Mikor a jezsuiták a XVII. és XVIII. század folyamán üldözni kezdik főiskoláinkat, a sárospataki

diákok tanáraik vezetésével 1671-től 1703-ig, rövid megszakítással 32 éven át vándorolnak egyik helyről a másikra. Magukkal hurcolják legértékesebb könyveiket is. Hiába foglalja le az önkényuralom Pápán is több, mint négy évtizeden át (1752—1796) a maga fekete lovagjai számára a főiskolát. A reformátusok iskolaszeregete ezt a hosszú időt is kibőjtöli. És hiába próbálja *Mária Terézia* a debreceni főiskolát, a nemzeti kultúra eme bevehetetlen várát, csaknem félszázados ostrommal tönkretenni: nem sikerül néki. A hazai reformátusok összerakják filléreiket, kiváló ifjaink pedig a hollandoknál és az angoloknál összekéregetik a főiskola megmentéséhez még szükséges összeget s a debreceni főiskola ebben az időben teljesíti legnagyobb nemzeti misszióját: egymagában őrizi a magyar kultúra pislogó tüzét, a XVIII. század végén pedig életre kelti a holtnak vélt nemzeti műveltséget. Ifjaink iskolaszeregetének meghatározó bizonyossága az is, hogy amikor az udvari körök a XVIII. század folyamán mindent elkövetnek, hogy a külföldi főiskolákra menetelüket megnehezítsék, sőt egyenesen lehetetlenné tegyék, szabadságuk, sőt életük kockáztatása árán is kiszökösnek a külföldre!

A reformáció nemcsak az iskolák szervezésével és a tehetséges szegény diákok ingyenes fölnevelésével szerez magának örök érdemeket az újkori kultúra terén, de azzal is, hogy új irányt szab az oktatásügy történetében. A reformátorok mindegyike tanítómester is. A protestánsok közül kerülnek ki az újkori pedagogia nevesebb úttörői: *Melanchthon* („Németország tanítómestere”), *Trotzendorf*, *Sturm*, *Neander*, *Comenius*, *Francke*, *Rousseau*, *Pestalozzi*, *Herbart* stb. Hazai oktatásügyünknek is a protestáns *Dévai Bíró* Mátyás, *Stöckel* Lénárd, *Honter* János, *Keresztúri* Pál, *Apáczai Cseri* János voltak a főbb zászlóvivői. Mi sem mutatja jobban a protestánsok nagy hatását az iskolaügy terén, mint az a körülmény, hogy a r. kath. megújulás legelszántabb harcosai: a jezsuiták is megtanulják tőlük az iskola hatalmát és „Ratio“-juk nagyobbára protestáns mintára szervezi iskoláikat.

Végül roppant nagy hatást gyakorol a reformáció a modern kulturális élet leghatalmasabb eszközére, a nyomdára is. A mai modern kultúra el sem képzelhető a hatalmas arányúvá fejlődött sajtó nélkül. Joggal nevezhetjük korunkat nemcsak a társadalmi kérdés, de a sajtó századának is. Ez a nyolcadik nagyhatalom ma! E nélkül a szellemi élet nem demokratizálódhatott volna: az általános műveltség sohasem születhetett volna meg. A reformáció hamar fölismeri az élőszó mellett a nyomtatott szó hatalmát is. Sorjában állítják föl

reformátoraink és a nyomdokukba lépők sokszor nehéz viszonyok, elháríthatatlannak látszó akadályok közepette a nyomdákat. Többen közülük kitanulják a könyvnyomtatás mesterségét és nagy tökélyre viszik azt. Többen, mint *Honter*, önmaguk írják, önmaguk nyomtatják, sőt önmaguk árúsítják is könyveiket.

A magyar reformátorok is fölismerik a nyomda fontosságát. Mint *Ballagi Aladárnak* „A magyar nyomdászat történelmi fejlődése“ című művében olvassuk, Magyarországon a XVI. században már 28 protestáns nyomda működött, mikor *Telegdi Miklós* esztergomi nagyprépost 1577-ben Nagyszombatban az első r. kath. nyomdát föllállította. Az önkényuralom világosan látja a protestáns nyomdák nagy erejét, ezért nemcsak az iskolákat, de ezeket is üldözni kezdi. A nyomdatulajdonosok is egyik helyről a másikra menekülnek nyomdáikkal.

A reformáció, bármily különösnek tűnjék is föl, nagyban hozzájárult a modern *gazdasági élet* megalapozásához is. Ezt egyfelől a *szabadság* szelleme hatja át, másfelől az *egyéni erők intenzív kifejtése* jellemzi. Ezt a szabadságát — sokan nem tudják — nagyrészt a reformációnak köszönheti. Az egyéni erők intenzív kifejtése is jórészt a reformáció érdeme.

A középkori egyház félreértette a Luk. 6:35-ben foglalt ama mondást, hogy „adjatok kölcsönt, semmit érte nem várván“ és, a római joggal ellentétben, behozta az egyetemes *kamatvételi tilalmat*. A középkori római egyház komolyan vette ezt: kamat nélkül adott kölcsönt az arra szorulóknak, csupán zálogot szedett. Ekkor születnek meg a zálogházak, melyeket találó kifejezéssel az „*irgalmasság hegyei*“-nek: „*montes pietatis*“ neveznek el. A keresztyén ember pénzügyletekkel nem is foglalkozik ezidőtájt. A bankok, pénzváltóüzletek, a kereskedelem különböző ágai csaknem mind a zsidók kezében összpontosulnak, mint akikre az egyház kamatvételi tilalma nem vonatkozik. *Kálvin* a kánonjog kamatvételi tilalmával szemben, mely uzsorának tekinti a kamatot is, határozottan tanítja, hogy a *pénz gyümölcsözteszhető, kamatoztatható* éppúgy, mint az a föld, amelyet pénziünkön vásárolhatunk. Míg Luther is csak a földművelést tartja keresztyén emberhez illő foglalkozásnak, *Kálvin* szerint egy lenézett, megvetett foglalkozás sincs: a kereskedelem sem az. *Kálvin* egyik, valószínűleg 1545 végéről való konziliumában fejti ki eme nézeteit. Ebben egyik barátjának felel, aki a kamat jogosságát illetőleg kéri véleményét.

Kálvin eme nézete hamar uralkodóvá válik az egész keresztyén világban. Így jó két évtizeddel később, 1567-ben

már a német-római birodalomban is megengedik a kamatvételt és 6%-ban állapítják meg a szedhető legmagasabb kamatot. Hazánkban az 1647:144. t.c szabályozza a kamatvételt és pedig hasonló alapon.

Kálvin ezzel a nézetével, *Harnack* és *Troeltsch* véleménye szerint, a modern gazdasági életben oly nagy szerepet játszó *kapitalizmus* tulajdonképpen megteremtőjévé válik. Újabban nemcsak hogy elismerik ezt egyesek, de — a most dúló világháborúval kapcsolatban, amelyben nyilvánvalólag óriási szerepet játszanak a gazdasági érdekek — jónak látták úgy tüntetni föl a dolgot, mintha a kálvinizmust lehetne okolni a mostani nagy világégésért, minthogy a harc elsősorban protestáns nemzetek közt és kapitalista érdekekért folyik, a kapitalizmust pedig Kálvin teremtette meg. Rendkívül rövidlátó fölfogás! Nem is lenne érdemes több szót vesztegetnünk erre a képtelen érvelésre, ha tekintélyesebb nemzetgazdászaink körében is nem akadt volna újabban, aki hasonló hürokat pengetett. — Igaz, hogy ez a most folyó világháború elsősorban két protestáns világhatalomnak: a németnek és a britnek a mérközése. De a brit oldalán ott küzdött az orosz, a román és ott küzd még ma is a francia, az olasz, a szerb. Vajjon mi közük van ezeknek akár a protestantizmushoz, akár Kálvinhoz? Hogy ez a világháború elsősorban gazdasági érdekekért folyik, ki tagadja ma már, de vajjon a reformációt megelőző ókori, vagy középkori háborúk, avagy a katolikus népek újkori háborúi nem nagyrészt, avagy elsősorban gazdasági érdekekért folytak-e? Ennyit be kell ismernünk, bármennyire valljuk mi is a merev történelmi materializmus tarthatatlan voltát, amit ma már *Marx* volt, vagy jelenlegi leglelkesebb hívei: egy *Bernstein* és egy *Jászi Oszkár* is kénytelenek beismerni. S ha ez tagadhatatlan, mi joggal vádolják egyesek éppen a kálvinizmust a mai világháborúért?

Ehhez annál kevesebb joga van bárkinek, mert ha ez a világháború a kapitalizmus világcsatája is, nem az erkölcsös, hanem az *erkölcstelen*, az *elfajult* kapitalizmusé! Kálvinnál pedig senkisémm hangsúlyozta erőteljesebben, hogy gazdasági törekvéseink, pénzszerzéseink csakis *erkölcsi* alapokon nyugodhatnak. Igaz, hogy Kálvint nevezhetjük a „*homo oeconomicus*“ modern típusa megteremtőjének, de amennyire egyetértünk *Jászi Oszkár*val, amiért a történelmi materializmus bírálataban kifogásolja, hogy *Marx* az emberből csak „*homo oeconomicus*“-t akar csinálni és ki akarja belőle irtani a „*homo philosophicus, aestheticus és moralis*“-t, épp annyira tiltakozunk az ellen, hogy valaki Kálvin „*homo oeconomicus*“-át

egy színvonalra állítsa Marxéval, holott Kálvin embere *első-sorban* „homo moralis“ és csak *másodsorban* „homo oeconomicus“. Kálvin, az első genfi keresztyén bank fölállítója, igenis egyengeti a kapitalizmus útját, de csakis az erkölcsi alapokon állóét, azét, amely a vagyont csak *eszköznek* tekinti Isten dicsőségének és felebarátai javának szolgálatában. Az erkölcsi alapokat semmibevevő modern kapitalizmus azonban, mint *Troeltsch* is rámutat, a pénzszerzést *öncélnak* tekinti és csupán az ön maga dicsőségéért meg az ön maga javáért dolgozik. Ha a kapitalizmus Kálvin nyomdokain haladt volna és megmaradt volna annak erőteljes erkölcsi alapjain, sohasem vezetett volna ilyen borzalmas vérözönre!

Aki ennek dacára az erkölcsi alapokat megtagadó és minden eszközt megengedettnek tartó kapitalizmus bűneiért is Kálvint kárhóztatja, épp oly rövidlátó, mint az, aki a gyógyszernek föltaalóit okozná azért, mert egyesek életüket veszítik, minthogy mértéktelenül élnek a kismértékben gyógyulást hozó orvosszerrerel. Igenis, Kálvin tanítása gyógyszer volt kora elmaradott gazdasági élete számára, melyet lenyűgözött a középkori egyház okatlan kamatvételi tilalma. Tanítása nyomán a kálvinista népek gazdasági élete és ezzel kapcsolatban nemzeti vagyonosodása is óriási lendületet vesz. Gondoljuk csak el, mi lett volna a keresztyénség sorsa, ha továbbra is megmaradt volna a kamatvételi tilalom alapján? Az új világrészek fölfedezésével hatalmas arányokban föllendülő tengeri kereskedelem, a nagy föltaalásokkal, a technika vívmányaival egyre nagyobb arányokat öltő ipari és kereskedelmi életnek minden kincse az egyház körén kívül állók kezébe vándorolt volna! A keresztyénség ereje elcsenevészsedett, elsorvadt volna. Ezt belátta újabban a római egyház is: anélkül, hogy a kamatvételi tilalmat hivatalosan megszüntette volna, ma már szintén elfogadja a kálvini elvet. Így a káptalanok stb. éppúgy szednek ma már kamatot kölcsönadott pénzük után, akár híveiktől, akár másoktól, mint akármelyik bank.

A reformáció kezdeitől fogva beleoltja minden egyes híve lelkébe, hogy gazdasági javait mindenkinek *önmagának* kell megszereznie. Hátatfordítva a világtagadás középkori elvének, újra érvényre juttatja azt a bibliai igazságot, hogy „ha valaki nem akar dolgozni, ne is egyék“. (II. Thess. 3:10.) Míg a középkori ember lelkével a földöntúli világban élt, a reformáció megtanítja az embereket arra, hogy nemcsak imádkozniok, hanem dolgozniok is kell! „Ora et labora!“ — ez lesz a protestantizmus jelszava.

A reformáció egyfelől a bölcsőtől a sírig tartó folytonos

erőkifejtésre ösztönző *aktivitásnak*, másfelől a takarékosagnak, a közmondásossá váló *puritán életmódnak* az elvét oltja bele híveibe. Az aktivitás elve folytonos munkára ösztönzi a protestáns embert, mert érzi, hogy munkálkodnunk kell, míg nappal van, mert „eljő az éjszaka, mikor senkise munkálkodhatik“ (Ján. 9:4); a takarékoságot pedig az a tudat csöpögteti belénk, hogy amink van, az voltaképen nem a miénk, hanem Istené: a reánk bízott javaknak mi csak sáfárai vagyunk. Ezért nem véletlen, hogy a protestáns nemzetek lettek a világon a legvagyonosabbak s ott is, ahol vegyesen élnek r. katolikusokkal, anyagilag jóval erősebbek, mint azok. Nem véletlen, hogy, bár Franciaország negyvenmilliónyi lakosságából félmilliót is alig tesz a protestánsok száma, a párisi nagy bankházak élén legnagyobbbrészt reformátusok állanak. Az imádkozó és dolgozó protestánsok mindenütt meggazdagodnak. A „koldus“ hollandokból a világ egyik leggazdagabb nemzete lesz. Volt elnyomóik, a hajdan gazdag spanyolok ma már irigykedve nézhetnek reájuk. Hazánkban is sok helyütt mondhatták el büszkén a protestánsok: „köztünk egy koldus sincs!“

A reformáció az újkor *társadalmi élete* terén is erősen érezte hatását. Ez a hatása, az emberiségnek az aszketikus, tehát antiszociális életfölfogástól való megszabadítása mellett, egyfelől a társadalmi kérdések méregfogát képező tulajdonjog, másfelől a társadalmat alkotó család, végül a napjainkban is annyira aktuális nőkérdés terén érezhető leginkább.

A *tulajdonjog* terén a reformáció föllevenítette azt a régi, bibliai, theokratikus fölfogást, hogy minden vagyonnak maga az Örökkévaló az igazi tulajdonosa, mi csak sáfárai vagyunk annak. A föld is az Ővé, csupán a gyümölcse a miénk. Ezekből a gyümölcsökből is juttatnunk kell azoknak, akik szükölködnek. Mintha *Rousseau* híres tételét hallanók: „Les fruits sont à tous. la terre n'est à personne“: „A gyümölcs mindnyájunké, a föld senkié“. Ez a tétel viszont, mintegy előrevetett árnyéka a kommunizmusnak, melynek egyik előharcosa, *Proudhon*, híressé vált mondásában a tulajdont egyenesen a köztől való lopásnak minősíti: „La propriété c'est le vol“.

Ezzel a theokratikus fölfogással oltogatja a reformáció hívei lelkéből a pénz szerelmét, melyet méltán nevez a nagy apostol „minden rossz gyökerének“. (I. Tim. 6:10.) A reformáció kezdete maga hangos tiltakozás a római egyház vezetőinek egyre növekvő pénzszeretete ellen, kik ezidőtájt — mint a franciaországi példa is mutatja — ellentmondásba hozták

az egyházat önmagával, amikor a *lelkiek* fölött való uralmat kiadják kezükből, csakhogy az *anyagiak* fölött való uralmat biztosítsák maguknak.

Azokban a társadalmakban, amelyeknek a tagjai ilyen bibliai alapon fogják föl Istentől nyert vagyonukat, meg is becsülik azt és a szegényeknek is juttatnak belőle. Az ilyen helyeken a nehéz viszonyok közt sínylő sem látja a kérkedve tobzódó vagyont, másfelől érzi a könyörülő szeretetet lenyúlni magához, ezért nem olyan élesek a társadalmi ellentétek.

A társadalmi élet sejtjeit alkotó *családok* világában is mélyreható változást jelent a reformáció: *szabadabb és tisztább* légkört teremt ezen a téren. Szabadabbat, mert a maga világában megszünteti a férfi- és női szerzetesrendeket s felszabadítja a papokat a nősülés tilalma: a cölibátus alól. Ezzel a paróchiák a kísértések fészkei helyett a tiszta és boldog családi élet őrhelyeivé s a társadalmi és nemzeti erők értékes forrásaiává válnak. A római egyház *szerzetes* papjai helyett a *nős* papok lesznek a protestáns egyház erősségei. Már eme tetteivel is tisztább légkört teremt. Erre a tisztább légkörre azután gondosan vigyázott szigorú egyházfegyelmével, amint azt a nálunk is nemrégiben még szokásban volt „eklézsia követések” is bizonyították. A reformáció nem avatta ugyan szentséggé a házasságot, mint a római egyházat reformáló tridenti zsinat tette, mégis féltékenyebben és nagyobb sikerrel őrködött mindenkor annak tisztasága fölött, mint a római egyház, mert Kálvinnal együtt mindig azt vallotta, hogy a család olyan kicsinyben, mint az egyház: abban is Istennek kell uralkodnia.

Kálvin egész élete kérlelhetetlen küzdelem az erkölcs-telenség ellen. Ebből származnak legkeményebb összeütközései Genfben: a tanács nem egyezik bele, hogy a bűn tanyáit leromboltassa. Mikor onnan száműzik és Strassburgba megy, első dolga, hogy leromboltassa az ottani székesegyház fala mellé épített büntanyát, elzavarja onnan a „Münster-Schwalbe”-kat, akiknek a fejét, a „regina meretrix”-et egyházilag iktatták be „hivatalába”! S mikor visszahívják Genfbe, ott folytatja, ahol elhagyta: először is leromboltatja a büntanyákat és drákói szigorral szabályozza az erkölcsi életet. A bujálkodásról és a házasságtörésről szóló szabályrendelete egyike a történelem legszigorúbb rendelkezéseinek. A büntetések borzasztók! Ha szigorúbbak is a nők számára kiszabott büntetések, mégis jórészt *megszünteteti* ebben Kálvin a „*kettős moralitás*” elvét, amely megengedi a férfinak, amit tilt a nőnek és futni hagyja a férfit azért, amiért megbünteti a nőt!

A reformáció a *nők egyenjogúsítása* modern eszméjének is egyik hathatós úttörője. A reformáció a hitélet világában éppen olyan szabadokká teszi a nőket, mint a férfiakat: a hitélet terén nekik is teljesjogúságot ad.

A reformáció a nőknek is ad jogot az *egyházi* élet viteleiben. A protestáns egyházak sorjában ruházzák föl nőtagjait a férfiakéhoz közeljáró jogokkal. Nálunk is már régebb idő óta van szavazati joguk az egyházi terhek viselésében résztvevő, akár önálló, akár vegyesházasságban élő nőknek. Újabban pedig a nők egyenjogúsításának legmesszebmenő következtetését is levonják a protestáns egyházak: a lelkészi pályát is megnyitják a nők előtt. Ilyen körülmények közt nem véletlen, hogy protestáns nemzetek adtak legelőszőr az *állami* élet terén is szavazati jogot a nőknek. Az sem véletlen, hogy az úgyszólván tiszta protestáns finn nemzet körében választották az első nőképviseelőket.

Láttuk tehát, hogy a reformáció valóban nagy átalakító hatást gyakorolt a nemzetek politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életére. Evangéliumi alapokon nyugvó egyházainknak *ma* és a *jövőben* is éreztetniük kell eme hatásait szellemi és anyagi életünk fejlődésére. Ezeknek a hatásoknak a kisugároztatására, ma is megvan a képesség egyházainkban és a jövőben is megmarad mindaddig, míg meg nem feledkeznek arról, hogy nekik az *örök reformáció* egyházainak kell lenniök: nem szabad megcsontosodniok, amire alkotó tagjaik és vezetőik kényelemszeretete, konzervatívizmusa folytán bennük is megvan a hajlandóság.

Különösen vigyázniok kell arra, hogy a mainál jóval nagyobb mértékben őrizzék meg a jövőben az államhatalommal szemben *függetlenségüket*, hogy annál inkább hathassanak az államélet minden megnyilatkozására. Többekkel együtt mi is valljuk, hogy egyházainknak nem szabad az államtól kapott kisebb-nagyobb morzsák fejében megelégedniök azzal a nagyon kényelmes, nagyon hálás, de csöppet sem dicső hivatással, hogy az *államhatalom rendőri közegei* legyenek, akik igyekeznek távoltartani a gyöngébb erkölcsi alapokon állókat a gonosztettektől és a túlvilági élet örömeinek föltáráásával csilapítgatják a mai társadalmi renddel elégtelen tömegek elkeseredését.

Különösen vigyáznunk kell erre ma, a társadalmi kérdések századában. A reformáció erőt és elveit, mint *Harnack* is mondja, egy század sem múlta fölül azóta. A nagy francia forradalom se! Vigyázzunk, hogy a XX. század nagy társadalmi küzdelmei se tudják! *A társadalmi kérdések lesznek a*

magyar protestantizmusnak is az erőpróbái a közel jövőben. A külföldi protestáns egyházak már megmutatták, hogy meg tudnak velük birkózni. Nálunk a társadalmi kérdések, az őstermelésről az intenzívebb ipari életre való átmenettel kapcsolatban, még csak ezután válnak igazán aktuálissá. Vigyázzunk, hogy magyar protestáns egyházaink is kiállják ezt a nagy erőpróbát! A jövő nem a múltban szerzett érdemeinket, nem az elmúlt századok harcaiban kapott sebeinket, nem a küzdve, avagy némán ontott könnyeinket, nem gályarabjainkat értékeli majd, hanem azt, hogy mennyi erőt tudunk szolgálatni, mennyi sebet tudunk bekötözni a társadalmi bajok gyógyítása terén! Vigyázzunk, hogy Istennek a reformációban nekünk is adott drága talentumait el ne ássuk, hanem imádkozó, erős lélekkel és sohasem lankadó kezekkel forgassuk a társadalmi kérdések megoldása terén is!

(Budapest.)

Dr. Kováts István.

Protestantizmus.

Maga a protestantizmus az a téma, mely a legmagasabb értelemben szüntelenül aktuális nekünk. Ha a napsugár öntudatos erő volna, ha tudná, hogy az ő szerepét az Isten a világ-egyetemben úgy osztotta ki, hogy az ő „aranyos jókedvéből” támadjon a tenyészet, ahol csak élhet az élet, akkor a legmagasabb rendű, örökösen aktuális teendője volna, szüntelenül ráeszmélni erre a hivatására. Ilyen szüntelen tudatosítása a protestantizmus hivatásának, örökös ébrentartása a világ világosságául való küldetésének: ez az örök magasrendű aktualitása ennek a témának.

Ha a fehér emberiséget két táborba osztja is még a háború, október 31-én még a fegyverzörgést is túlzengő himnuszba csendül millió meg millió lélek áhítatos és vezeklő himnusza, amint egyesülnek egy gondolatban, akiket a földön arc, szín és véralkat elválasztanak; — mi az az erő, mely a lelkek egyesítésének e csodáját végzi, minő eszmény forrasztja őket össze jobban, mint amennyire a háború valaha is szét tudná szakítani?

Ez a nap nekünk is vallástétel napja arról, hogy mi nekünk a protestantizmus: egyénekül, egyházul, nemzetül; olyan életbevágó elkötelezettség, melyet nem lehet mélységesen komoly előkészület nélkül betölteni. S amint nem készül el egy nap alatt mindaz a látható emlék, mellyel a látható protestáns egyházak és intézmények ünnepelni fogják négyszáz esztendő örökségéhez való hűségüket, úgy nem készül el egy nap alatt az a még nagyszerűbb, mert lelkekben épülendő emlék sem, amely nem lehet kisebb, mint aminőt a lélekben és igazságban való kultusz követel: hogy a protestáns eszmény izzék át egész öntudatos fenségével az egész nemzedék lelkén, mely azt a nagyszerű történeti missziót éli át, hogy az ő hivatása lett: átörökíteni négyszáz esztendő örökségét négy század elmélyítő tanulságaival beláthatatlan jövőendő századokra.

E belső emlék emelésének lesz az egyetemes, nagy előkészület munkájában pótolhatatlan eszköze a szüntelen reátérés arra az egyetemes, középponti kérdésre: mi a protestantizmus? Nem új felfedezéseket közölni becsvágyam, sem kimeríteni a protestantizmus eszményének egész tartalmát, csak összefoglalni abból, amit négyszázados történetében kibontakozott ideáljául objektív történetírás és elmélkedés megállapított, a leglényegesebb vonásokat, — amik hiszem, be vannak vésve, amiknek be kell vésve lenniök a protestáns köztudatba, igazán az egész elfogulatlanul tájékozott köztudatba, — de amelyeket nem lehet elégszer s elég áhítatos szeretettel utánarajzolni, mint ahogy az ideál vonásait annál féltőbb hűséggel vessük be lelkünkbe, minél rajongóbban imádjuk. Felidézni e vonásokat s amennyire erőnktől telik, elmélyítésükben segíteni, ez célja ennek a szerény kísérletnek, mikor azt a kérdést teszi fel: mi a protestantizmus az emberi szellem objektív törvényszerűsége szerint a szellem életében általában, hogy feleletet kapjunk arra is: mi a protestáns egyház hivatása a szellem életében.

*

De nem meglepő-e a kérdésnek már ilyen feltevése is? Nem annyi-e a protestantizmus, mint a protestáns egyházak? Tudjuk, hogy elég elterjedt az a felfogás, még prot. talajon, amely azonosítja a kettőt; a protestantizmus e szerint annak a két vagy három vagy harminc kisebb-nagyobb egyháznak és felekezetnek sajátossága, melyeket a reformáció egyházalkotó ereje formált; ezeknek szervezete, istentisztelete, tanai, ethosza, világfelfogása: ez a protestantizmus; történetileg kialakult, tehát történetileg meghatározott egyházak legegységibb sajátossága, tehát kebli ügye, — csak egy lépés, hogy hozzátegyék: magánügye.

Van ebben a felfogásban egy romolhatatlan gondolatcsira. A prot. egyháznak, igen „kebli ügye“ a protestantizmus, úgy, mint ahogy a világosságnak kebli ügye, hogy világosság, a sóé, a só legyen. Kegli ügye, azaz létfeltétele, hogy protestáns legyen, mert ő a protestantizmus látható megtestesülése; de a protestantizmus több, mint két vagy három, vagy akár harminc vagy háromszáz egyház egyéni sajátosságainak összessége és sommája, melyekről a statisztika jelenti, hogy ennyibe vetődött szét a Luther és Kalvin reformációja, mint ahogy az eszmény több, mint időbeli megvalósulása, ha még olyan tökéletes volna is az. A protestantizmus azért több, mint a prot. egyházak, mert a protestantizmus életesz-

mény, a valóságot formáló erő, amely élteti a látható alakzatokat, de teremtőerejében végtelen lehetőségek szunnyadnak, melyeket egy emberöltő, egy fél évezred, tíz, vagy akár száz alakban való megtestesülés éppúgy nem merít ki, mint száz tavasz minden riügytékozló gazdagsága se az ősi földerőt. Nem is akarta soha egyetlen prot. egyház se elhítni magáról, hogy ő az eszmény teljességét valósítja meg; boldog volt a nagyszerű hivatás tudatában, hogy oly eszményt szolgál, melyet minél teljesebben tudatosít, annál teljesebben ismeri fel, tapasztalja meg, hogy élethatalom az, kimeríthetetlen, tehát csak örökös törekvés célja s boldog alázattal nyújtotta a történelem ítélő széke elé ő maga a mértéket, mellyel igazságos megítéltetését várta: mennyire volt képes korról korra tudatosítani ezt az eszményt s annál fogva szét-sugároztatni azt, ami reánézve létfeltétel, hogy a világ ráeszméljen, hogy ez az eszmény nemcsak a protestáns egyházak számára létfeltétel. Mi hát ez az eszmény, melyet midőn a prot. egyházak szolgálnak az emberi élet alapfeltételeit gondozzák a szellemiség világtrendjében?

A legtermészetesebben úgy remélhetünk feleletet erre a kérdésre, ha amaz eszmény történeti kialakulására vetünk egy pillantást, úgy, amint beleilleszkedik abba a nagyszerű fejlődési folyamatba, melyet — nem idő, hanem értékelési sor tekintetében — betetőz: a reneszánszba.

Jelentős kor, melyet nem nevezhetett el a történelem *egy* lángelme géniuszáról, annyiról vehetné nevét, — szerencsésebb jelölést nem találhatott, mint midőn ezt a nagy időt újjászületésnek értékelte a reflektáló elmélkedés. Az volt, mert egy nagyszerű felszabadulás volt, egy új honfoglalás alakjában, mellyel az ember újból fölfedezte a természetet, saját magát, s a legmagasabb lendülettel, ebben a látható világban azt a magasabbat, melytől értelmét és becsét nyeri emez. A felszabadulás a külsőtől, a kerülettől haladt a belső felé, mint ahogy a tavaszi életáramlásban duzzadó mag először a legkülső földréteget repeszi szét, pedig egy mélységes központi erő tör magának utat kifelé. Az érzéki ember szabadult fel először, azaz először az érzéki síkban élte át szabadságát a szellem, Történeti szükségesség volt, hogy kialakuljon egy új embertípus, mikor a kámzsa alól ki mert pillantani a félnék szem s felfedezte a világ szépségét, a színeket, a valóságot, aztán a klasszikus irodalmon keresztül az embert, a hatalmas erejét izomban vagy fúrfangban s ittasan az érzékek új s rég idegen gyönyöreitől, lássa az ember új eszményét az érzéki világ pompás beteljesedésében, s művészetében

hirdesse szín, fény, vonal tobzódó pompázatosságával ennek az új eszménynek: az erős, hatalmas, pompás testnek kultuszát.

Külsőleges volt még ez a szabadság, mert még csak a természeti ember felszabadulása volt; a reneszansz emberének szellemi arcvonásai még kuszák, az érzéki vonások fölött még nem lett úrrá nemesítő hatalmával egy mélyen rejő s mégis közeli erő elfojthatatlan fölénye: még hiányzott élményeiből az élet legmélyebb gyökereinek felszabadítása, arcvonásaiból az élet középponti kérdésének megvilágosodásából szétsugárzó fény magasrendűsége, a szellemi arc diadalmas átizzása.

Ezt a hiányzó vonást adja meg a reneszansz új ember-típusának a reformáció; ezzel kapcsolódik bele a reformáció a szellem újkori történetébe, s vele teljeseedik meg — ismétlem: nem az idői, hanem a logikai, tehát az értékelési sor tekintetében — a reneszanszban világtörténelmi útjára indult új embereszmény. Ez a beteljesedés nem történhetett meg, amíg a legmélyebb, tehát a legéletbevágóbb kérdésre nem kényszerült felelni az öntudat, arra, amihez nem ér föl se a tudomány, se a művészet semmi ritka izgalma, de amelyre felelni kell, mikor az élet gyökerére vettetik a fejsze. Ezt a legmélyebb élményt átélni, az új embertípust vele meggazdagítani, rejő hiányát és sóvárgását betölteni, egy szóval: egy új embertípus formálódását betetőzni, teljességre vinni, ez volt a reformáció hivatása, ez legelsőül, jelképszerűen. Luther Márton küldetése.

A Luther kérdése, mely fölött komor éjszakákon át tuskodott, nem olyan volt, mint aminő a tudósok táborát osztotta kétfelé. mélyebb volt annál is, hogy a föld áll-e a világegyetem középpontjában, annál is, amin szenvedélyesen vitatkozott a művészetekben duskáló finomkodás: hogy ez a művészet nagyobb-e, vagy amaz. A Luther kérdése ez volt: mi történik ebben a világban, a láthatóban s ami túl van azon, mi történik az én lelkeimmel — hogy lesz hozzám kegyelmes az Isten? Ezzel a kérdéssel lendült a legmagasabbra a felszabaduló öntudat, mert most nem egy-egy részszerű tevékenység szabadságát vívta ki, hanem az élet alapvető kérdésére: értelmére és céljára keresett választ — s a reformáció betetőzte a reneszanszban megindult folyamatot, mert elbelsőítette, nemkor erre a végső kérdésre kereste a feleletet, betetőzte, mikor dacára annak, hogy csak vallásos megújulást hozott, hanem éppen azáltal, hogy vallásos megújulás volt.

Mert ebben a kérdésben: hogy lesz hozzám kegyelmes az Isten? az van kifejezve, hogy a világ, minden szépségével

és gazdagságával, csak akkor nyeri meg értelmét, az élet értékét és értelmét csak akkor tudja biztosítva a vergődő lélek, ha egyszer bele tud kapcsolódni. öntudatosan, egy mély-séges élmény kényszerítő és újjáteremtő erejével. a világot fenntartó erő életárjába. A világmagyarázat legmélyebb gyökere ebbe a vallásos élménybe mélyed, onnan csiráztatja ki az egész megrázó tusakodást a világ és az élet értelméért, s a reformáció azért betetőzése annak, amit a reneszansz kezdett, mert erre a legmélyebb kérdésre, az élet lehetőségének kérdésére eszmél és eszmélteti azt a világot, melynek életéből éppen ez hiányzott: a mélység mértéke, a megújulás a mélység irányában is — ami más szóval annyi, mint az elbelsőülés, átszellemesítés — egy magasabb világ jelentésének megvilágosodása által. E beteljesedés gazdagsága bontakozott ki, amint Luther és a reformáció új feleletet sóvárgott az örök kérdésre: hogy lesz hozzánk kegyelmes az Isten?

Nem lehet kicsinyelni azt a feleletet, melyet a vívódó Luthernek a középkori egyház üdvrendszere őszintén kínált, mint a legjobbat, amit nyújthatott a szomjas léleknek, s melyben embertársaink milliói találják meg ma is lelkük szomjának kielégülését és nyugalmát. Egy bámulatosan kidolgozott rendszer ez a felelet, melyet a legáhitatosabb szívek és legmélyebb elmék munkája fejlesztett a maga nemében tökéle tessé. De igazi ereje nem az a gond volt, mellyel századok összeróttak, hajszálfinom részecskéit kidolgozták, hanem az, hogy egy mélységes élményt, azt az ősi keresztyén vallásos élettapasztalatot kívánta magyarázni, biztosítani, közölni, hogy az üdvösség az Istennel való összeforrásban van. De e bámulatos rendszer tragikumának csiráját hordta magában, éppen abban, hogy az üdv tapasztalat közvetlenségét, létfeltétel voltának közvetlen tudatát elhalványította a rendszer és az eszköz elértéktelenítette a célt. Bámulatosan tudta kívánatosnak, egyedüli valóságnak, egyetlen értéknek rajzolni az Istennel való közösséget; kiszínezte az üdv világát a legragyogóbb színekkel, ellentétül odaállította a földi élet elvesztettségét, melyről csak azt volt szabad tudni, hogy a halál árnyékának völgye, a sátán töreivel teljes kísértések világa, s az ellentét fokozásául, kiszínezte a pokol minden ijesztő borzalmát. Csak egyet felejtett el, hogy azt a magasabb világot a földön kell kiépíteni, hogy az, aki azért jött, hogy megalapítsa azt a világot, az élet munkamezejére utalt: Isten országa tibenetek van. A rendszer lépcsőt épített egy magasabb világba, a legbámulatosabbat, amit csak emberi lelemény alkotott, vezeklésből, bőjtől, szeges ostor csapásaiból, s mikor az aléltá

vezeklett lélek már nem bírta el fáradt kezével az ostort, akkor odaállította melléje a közbenjárók egész fényes mennyei seregét — éppen csak azt az egyet felejtette el, aki egyedül visz el az Atyához, aki elvisz leleményes közvetítés nélkül, komor ijesztések nélkül, a szülei házba térés gyermeki örömeivel övezetten; éppen csak azt felejtette el, aki azért jött, hogy minden gyermeket közvetlenül az Atyához vigyen. S mert a lelkek nem járhattak az ő útján, aki az út, igazság és élet, tehát nem is juthattak el az élethez; ama csodás híd nem vezetett egy magasabb világba: az ég annál messzebbre távozott, minél jobban épült ki a lépcső; annál kínzóbb lett az ellentét az árnyékszerű földi élet s egy fényes túlvilág közt mert ennek fényes ragyogásából hiába várt a szegény földi lét egyetlen meleg sugárt. S a látvány annál gyötrelmesebb volt, mert az élet súlypontja abba a túlvilágba volt helyezve: egy világba, ahol elvesztette izmos, élő valósága minden értékét, amíg csak feléje törekedett is.

Ezt az utat kínálta az egyház Luthernek, s abban az élményben teljesedett be ennek az egész üdvrendszernek tragikuma, melynek erejénél fogva Luther — és Zwingli és Kálvin — az egészet elvetette. Nem tudományos elmélkedés volt az a szakítás; Luther félretette ezt az egész üdvrendszert, mielőtt a tudományos bibliamagyarázat kimutatta volna, hogy igazolhatatlan; félretette egy nagy, gyökeresen új élmény erejénél fogva: amaz ősi élménynél fogva, hogy megtalálta közvetlenül azt, akit keresett, és bizonyos lett kegyelme felől — éppen e közvetlen összeforrás által. Luther ott hagyta azt az egész remekbe készült hidat, mert megtalálta a másik utat — nem, az egyetlen. Mert még a szeges ostor suhogásán keresztül is meghallotta, a kétségbeesés kábulatában is meglátta, hogy közel vergődő lelkéhez ott van egy mennyei alak, minha szólna: te a mennyei atyát keresed? Nem is kellett szólnia se, Luther megtalálta az ő kegyes Atyját — abban, aki azért jött, hogy aki őtet látja, az Atyát lássa. Mikor történt, hogy történt. Luther maga se tudta volna megmondani; titokteljes volt, mint minden élet támadása; de akkor lett szabaddá, mikor e megrendítő élményben belenyugtatta lelkét, közvetlenül, az újjáteremtő megsemmisülés boldogságával, a világot kormányzó hatalom világot átfogó erejébe, akit a vallásos lélek így nevez: Atyám.

Ez volt a Luther szabaddá levésének perce. A szerzetes Márton barát még ott járt-kelt olvasójával, szeges övével a zárdában, a multak árnyai közt, de szemeiben valami nagy megnyugvással, az Istennel visszanyert béke s tehát az egész

világtól való szabadság nyugalmaival. Az ember Luther Márton szabad volt; s ez a *szabad* Luther szegezte ki a 95 tételt, s ez a szabadság teljesedett be a wormszi gyűlésen, mikor — igazán a világ minden hatalmasságával szemben — a jelentéktelen barát megállott az örökre emlékezetes vakmerő szavak mellett: Itt állok, másként nem tehetek, úgy segítsen Isten. S ha százszor úgy volna is, hogy az a wormszi jelenet a rajongó nagyítás toldaléka, akkor is szimbolikus jelentősége van, mert nemcsak a Luther Márton egyéni szabadsága teljesedett meg akkor, hanem egy új embertípus, tehát egy új embereszmény is ott nyerte meg uralkodó vonásai véglegesen tiszta kiéleződését. A vallásos tapasztalatban szabadult fel az élet középpontja, s azért ez a vallásos felszabadulás volt az utolsó, a befejező lépés a reneszanszban formálódó új embereszmény teljességéhez. Luther fölfedezte az ősi élményt, s ezzel — a legmagasabb lendülettel, mire az emberi lélek képes, — a legteljesebb szabadságot vívta ki, mert a szabadság biztosító forrásával kapcsolódott össze: szabad ura az egész valóságnak, mert amaz egyetlennek szolgálja, aki lélek és szellem.

Ezt az ősi, mélységes élményt fejezi ki a protestantizmus ú. n. tartalmi alapelve: hit által igazulunk meg. Az egymást hajszoló töredék tapasztalatok közt mintha szétesnék az élet egységes valósága; egyszerre a töredékdarabok egységgé nemesednek, egy isteni kép sugárik elé a kusza és zavaros vonásokból, s mi egy egyetemes hatalom szívével érezzük magunkat összeforrvá; az élet értelmet nyert: rajtunk keresztül is annak az istenképnek kell átsugárzania. Az erő, mely ezt művelte, a hit. A protestantizmus visszaállította a hitnek ősi, lényeges szerepét az élet alapvető hatalmai közt. A hit nemcsak bármily tiszta hódolattal való elfogadása bármily komolyan javunkra szánt tételeknek, hanem egy leírhatatlan belső megrendülésből fakadó, tehát a legközvetlenebb személyes kapcsolódás az élet mély, felszín alatti hatalmához, tehát szüntelen cselekvő erő, s mert mind teljesebben akar összeforrani azzal az egyetemes szellemmel, azért folytonos felszabadulásunk örökös erőforrása és biztosítéka, azért a láthatatlan dolgok valósága. Azért minden élet, mely az élet nevére méltó, hitből való élet, mert az élet értelmét, azt, ami magasabb voltával jelentést ad neki, nem lehet másként megragadni, mint hit által.

S a reformáció azzal tetőzte be az új embertípus alakulását, hogy benne jutott el a felszabadulás a legmélyebb pontig, az élet gyökeréig; az a titokteljes erő, mely a rene-

szanszban a szabad ember vonásait kezdte formálni, most fejezte be művét, mikor a legmélyebb élményből, a vallásos lelkiismeret felszabadulásából átragyogott az új embereszmény arcvonásain annak a tapasztalatnak fénye, hogy szabadságának tartalmát, tehát életének értelmét, egyszerűen: valóságot egyetlen feltétel alatt biztosíthat: az Istennel való közvetlen, személyes összeforrás által. Így tetőzte be a vallásos reform a világtörténeti folyamatot: egy új embertípus kibontakozását.

Nem egy új vallás feltalálásával, hanem azzal, hogy fölfedezte és fölfedeztette az ősi vallásos élményt, melyet Az élt, akiben megváltó erővé tömörült az Istennel való összeforrottsága. S éppen ez a protestáns életeszemély kezessége. Nem erőszakolt követelmény az, nem túlfeszítése a lehetőséggel nem számoló becsvágynak, amely elfeledkezik a földről; történeti valóság az a Jézus életében s annyira valóság bennünk is, amennyire nekünk is Krisztusunkká lett Jézus. Ennek a történeti valóságnak, e kimondthatatlanul vonzó, ellenállhatatlanul megszentelő élő valóságnak erejében van a protestáns életeszemély biztosítéka, abban a közvetlen élményben, melyet minden lélek átél, ha az evangélium Jézusával közvetlenül összekapcsolódhatik: hogy benne minden lélek a saját maga beteljesedését érzi s éli meg. Ez a boldog tapasztalat a protestáns életideál hódító kezessége. S az a tapasztalat élteti a protestantizmus ú. n. formai alapelvét, hogy a hitnek és cselekedetnek zsinórmértéke a biblia; lehetne-e egyéb, mint amaz eszmény közvetlen realizálódásáról szóló közvetlen, élő hirdetés?

*

Ez a vallásos élményből sarjadó reform természetesen a vallásos élet módját formálta át a legközvetlenebb hatásával. Aki a vallást akarja, az egyházat is akarnia kell; nem lehetünk csak általánosságban vallásosak. S éppen olyan természetes, hogy az a szabadság, melyben az Isten teremtette lélek Istenével összeforr, e kapcsolódás külső formáiban különöző utakat követ; hogy a reformáció több egyházat hívott életre; a protestantizmus ereje éppen a látható szervek, az egyházak önálló, mert helyi, idői föltételek által meghatározott természetű szerveződése, de amelyet egy középponti erő éltet. Az egyház a protestantizmusnak nem egy magikus úton a földre szállt intézménye, hanem élő lelkek egyenkénti személyes közösségéből támadó élő egység, az egy szőlőtökébe oltott ágak életegysége; láthatatlan közösség, mert a szellemi sohase külsőül teljesen s a látható egyház annak az örökösön tartó átszellemesülésnek eszköze és szerve. A protestantiz-

mus legközvetlenebb hatása az egyház értelmezésében éppen az volt, hogy megszünteti a látható és láthatatlan egyház célzatos azonosítását, tehát jogaihoz juttatta mind a kettőt: az ideált és idői megvalósulását s ennek mértékévé azt tette, hogy mennyire közelíti meg az eszményt, azaz mennyire lesz abból mind több valósággá — általa, mennyire tudja az életet lélekben és igazságban való életté nemesíteni, a közösségben élőket ama magasabb világba beleoltani, meggyökereztetni, egyszóval, mennyire éli egy folytonos elbelsőülés megszentelő életét.

Ez egyetemes elbelsőülés világában megszűnik az erőszakolt különbségtétel szent és profán, egyházi és világi közt s az emberre rámosolyog biztató és kötelező fenségével az istenfiak szabadságának evangéliumi üzenete s egész mélységes komolyságával érvényre emelkedik az egyetemes papság minden egyén lelkiismeretére hivatkozó elve. Nemcsak egy hivatás lesz ezentúl szent, minden hivatás az, mert a szentség a lélekből árad ki, nem a hivatásból; nemcsak egy anya szent, minden anya az, az anyaság boldog martiriuma által, minden gyermek szent, mert mindenik az Istenországa kimondhatatlan igéreteinek birtokosa.

Ugyanezen belsőség szellemében formálódik át az egyház minden életnyilvánulása. Az istentisztelet nekünk nem magikus cselekmény, melyben a legteljesebb jóakarát jóhiszeműségével csaknem egészen nélkülünk történik valami éretünk, hanem ama magasabb világgal való személyes, tehát közvetlen összekapcsolódás szüntelen új átélése, azaz folytonos elbelsőülés s jutalmául folytonos izmosodása szabadsága tudatának, mellyel visszatér a világba, hogy megszentelje mindennapi munkájával. A protestáns pap nem egy magikus szertartás által fölénk emelt magasabb lény; a mi papjaink magasabbrendűsége vallásos öntudatuk mélységéből és erejéből sarjadzik, természetes hódolatot keltve azok iránt, akik mélyebben tudják átélni az isteni világtrend örök nyílt titkait s a kijelentések hegyéről jönnek prófétálni nekünk lelkük élettapasztalatait; prófétákká vannak elhíva, azért lehetnek lekipásztorok, minden lélek egyenkénti ismerői, kalauzai egy magasabb világba, amely az élet, — az életbe, amely az a magasabb világ. Ez a protestáns szellem élete a protestáns egyházban.

De kimerülhet-e a protestantizmus az egyházban? Isten-tisztelet, egyházszervezet, kultusz, szóval: az egyház egy életformáló elv által lesz protestánssá, s aki az egyházat akarja, azért kell akarnia, mert annak az elvnek végleges

uralmát akarja ; egy eszményét, melyet nem lehet életünknek csak egy élesen elhatárolt részével szolgálni, nem lehetünk egy magasabb világ tagjai csak egy bizonyos helyen, időben, csak egy bizonyos tevékenység elvégzésével: az eszmény azért az, hogy kötelezzen az egész életre. A protestantizmus azért több, mint a történetileg kialakult egyházak összege, azért életelv, mert az egész élettel való szolgálatára pecsétel el a szabadság és belsőség parancsának. Azért jogunk van azt mondani, hogy a protestantizmus szelleme él mindenütt, ahol csak az élet ezen eszménye szerint élnek ; s mindenütt ezt az eszményt találjuk is meg, ahol csak a szellemiség életformáló ereje töretlenül, közvetlenül, Isten teremtette szabadságában érvényesül, — ahol az Isten gyermekeinek szabadságát akarják élni.

Azért van jogunk protestantizmusról beszélni tudományban, művészetben, erkölcsben, társadalmi berendezkedésben, az egész életben, egyesekében s a történelemben, s azt mondani, hogy mindezen életnyilvánulások ideális rendje s a protestantizmus életeszménye egy és ugyanaz. Mert protestantizmus a tudományban az a szellem, amelynek erejénél fogva az igazságot magáért az igazságért keresik, ahol a tudomány nem pusztán eszköz a technikai kényelem gyarapítására, egyéni előny szerzésére, hatalom biztosítására, a természet vagy éppen az ember leigázására, hanem ahol a tudományos munka ünnepi hangulatban való elmerülés a dolgok alkatába, ezekbe az örök nyílt titkokba, kultusz: az igazság kultusza a tiszta elméleti síkban, hogy engedelmes elmélyedéssel ebbe az objektív világrendbe megismervén — emberileg — az igazságot, szabaddá legyen, tehát szabadon szolgálja a gyakorlat mezőin. Protestantizmus a művészetben és irodalomban a feltétlen hódolat a valóság mivolta előtt, — ki értené jobban, amit ábrázolni akar, a valóságot, mint a művész? — de amely éppen e feltétlen tiszta megértés erejénél fogva a magától értetődőség spontaneitásával utasít el magától minden közösséget az érzékingerlő alacsonyossággal, amely a valót éppen annyira becsüli, mint azt a magas hivatását, hogy a „a valónak égi mását“ ábrázolja, a valóságot az örökkévalóság színe alatt. Kultusz ez is: az igazat, tehát az abszolút értékűt keresi fel a szép formában a gazdagítja vele az életet. Protestantizmus a társadalom erkölcsi és politikai berendezkedésében az ember ember voltának, tehát méltóságának tudatából fakadó természetes készség: biztosítani e méltóság emberileg elérhető kihontakozását, hogy azzal mérhessük a társadalmat: mennyire teszi az embernek lehetővé méltósága,

azaz szellemisége szabad kifejezését; — protestantizmus az élet minden olyan felfogása, mely a szellemiség folytonos izmosodását, tehát a szüntelen elbelsőülést, átszellemesedést, annál fogva a szabadságot érti az életen; protestáns életesmény mindenütt az az életformáló hatalom, ahol az életet, a legmagasabb lendület vetítőerejével, mindenestül az örökkévalóság színe alatt tudják látni s élni

Mi ez? Tehát lefoglaljuk mindazt, amiben nagy és szép az élet, a protestantizmus számára, kisajátítjuk az emberiség értékeit? Mosolyogni való naivság volna, ha egy látható emberi alakulat: a látható protestáns egyház kereteibe akarnók illeszteni az életet s a történelmet. De egy sokkal egyetemesebb közösségről van szó, melynek tagjává nem a protestáns egyház keresztlevele avat, hanem egy sokkal magasabb hatalom: az emberi lélek természetes protestantizmusa. — Mikor a keresztyéniség már két százada hódította a váltásra szokjazó lelkeket s mind mélyebben élték át az evangélium új életfakasztó mélységeit, egyszerre csak egy boldog föleszmélésben fölfakadt Tertullianus ajkán egy szimbolikus erejű fölismerés: oh, hiszen a lélek természettől fogva keresztyén! Igen; a keresztyén életideál benne volt, benne van a lélek eleve elrendelt alkatában, mint ahogy a márványban benne van a műremek, melyet a művész lelkéből kiáradó élet fog megeleveníteni. Ezt az ideált tette öntudatos magáraeszméléssel élete hatalmává a protestantizmusban megújult emberi szellem s ha természettől fogva keresztyénnek tudja magát, úgy érzi, hogy természeténél fogva protestáns is, mert addig nem nyugszik meg, amíg ősi, eredeti arcvonásait, amint reáragyognak ama tiszta szellemi arc ideáljáról, magában ki nem dolgozta. S ez a protestáns ideál egyetemességének biztosítéka: az a lélek alkatával adott tény, hogy mikor összes lehetőségeit az emberileg elérhető tökélyre fejleszti, akkor az emberi szellem, ha eszményéről számot ad magának, arról tesz vallást, hogy ő természeténél fogva protestáns, mert keresztyén. Hogyne, hiszen a keresztyéniség: a szellem kultusza, a protestantizmus pedig a keresztyéniség öntudatosítása.

S ez megvilágítja a protestáns egyház, a látható egyházak hivatását. Szüntelenül tudatosítani az emberi szellem objektív életrendjében, a történelem hatalmai közt, a szellemiség alkatánál fogva szüntelenül tevékeny életelvet: ez a prot, egyházak kimondhatatlanul magasrendű hivatása. Tudatosítani: nem elég még a legteljesebb odaszentelődöttséggel sem csupán élni azt az eszményt; a legnemesebb valóságnak élete nemességéhez tartozik, hogy nemességére szüntelenül ráeszmél-

jen, annyi ez, mint folytonos megújulás, mert folytonosan új életkapcsolatok keresése azzal a láthatatlan világgal. Nem elég csak élni azt az eszményt, ezt teszi minden természetlő fogva protestáns lélek; de neki létfeltétel tudni, hogy ő protestáns, s hogyan gyűjtsön fáklyát mindannak, akit kalauzolni hivatása, ha magában nem lobog az öntudatosság tiszta lángja? Ilyen értelemben, de csak ebben, a protestáns egyháznak keblü ügye a protestantizmus. Ő a protestantizmus szüntelen öntudatosulásának természetes gyúpontja, benne pattant ki történetileg a protestantizmus, mint életelv, a szellemiség eleve elrendelt kibontakozása rendjén, ő a kovász, a só. a világoóság, a maga életelve tudatosítása által.

Azért, ha a világon valaha elfelednék, hogy az életnek értéket egy magasabb világba való szabad belekapcsolódás ad, ha valahol elnémulna a szellem tiszta kultusza. neki kell a megtévedt öntudatot felrázni, hogy magára eszméljen. Ha valahol visszaélnék a szabadság és szeretet isteni parancsai-val, neki kell megtanítani a világot, hogy szeretet csak a szabad lelkek életfájának gyümölcse, s hogy a szabadság a legfelségesebb megkötöttség, mert nem tehet mást, mint amit az örök szellemiség parancsol, tehát, hogy a szabadság a legteljesebb összeforrás a lélek isteni világrendjével. Ha valahol meglazul a maga szeplőtlen tisztaságában szilárd lelkismeret. neki kötelessége tükröképet tartani eléje: a Jézus lelkétől átsugárzott embert; s ha valahol fantasztának mondják azt, aki ilyen ideált állít élete elé, neki kell megmutatni életével, hogy ez a fantazma a legizmosabb valóság, mert a lélek öröktől fogva elrendelt élettörvénye valósul meg benne, hogy ez az ideál a leghősibb életet fakasztja, mert a legnagyobb heroizmus: szüntelenül úgy élni, hogy a hétköznapok minden perce az örökkévaló szellem szolgálatában nyerjen ünnepi tartalmat.

S a mi magyar protestáns egyházunk hivatása se lehet más. Nem lehet feladatunk azt a ma még át sem tekinthető óriási munkaprogrammot csak vázolni se, melyet a magyar protestantizmusnak a négyszázados évforduló eszméltető, magáról számot adásra készítő élményeiből fel kell ismernie. maga elé tűznie, s amivel részt kell vennie szegény ezer felé vérző nemzetünk, próbára állított hazánk, egész magyarságunk sebei gyógyításában, ereje megépítésében. diadalmas megújulásában. De egyet végleges bizonyossággal tudhatunk. A protestantizmus a lelkek megerősítésével kell, hogy kivegye részét ebből a munkából. Nem lesz könnyű feladat; a világ-felfordulás elborította iszapjával a lelki életet, s a tapasztalati

sor, mely szerint az érzéki az első a fejlődésben. azután a szellemi, a megtévedt becslés előtt értéksorra torzult: az érzéki az első, a kívánatos, az egyetlen, az úr. De kábultságából magához fog térni az ember; s kire számítson inkább a jövő, kire a természettől fogva protestáns lélek, ki tanítsa meg egy dacos *nem!*-et mondani az egész torz értékelésnek, ha nem a protestáns egyház?

A magyar lélek ősi, csodálatos erővel gazdag hősi lelke megvédte ezt a drága hazát. Biztosítani a magyar nemzet számára ebben a hazában azt az életet, melyhez kimondhatatlan áldozataival váltott jogot, ez a magyar jövő egyetemes, nagy problémája. Biztosítani a magyar öntudat számára az utat, hogy megtalálja saját magában igazi hazáját, s egy dacos, szent *igen!*-nel birtokba vegye nemes öntudatát, melyet ma még annyi szennyes hullám csapkod, belekapcsolni a magyar érzést és akarást egy magasabb élet rendjébe, ahol magához méltón élhet: ez lesz a magyar protestantizmus szolgálata a magyar nemzetnek, ez a protestáns egyházak jövő hivatása.

Tankó Béla.

Luther és Kant.

Ha más időben is hálás és érdekes feladat volna a német nép e két hatalmas szellemhéroszával együttesen foglalkozni, szellemi irányuk között párhuzamot vonni, úgy e jubiláris esztendő szinte tartozó kötelességünké teszi, hogy a németek legnagyobb vallási géniuszának és legnagyobb gondolkodójának egymáshoz való viszonyát és lelkek rokonságát vizsgálat tárgyává tegyük, keresvén a történeti szálakat, melyek az egyikőtől a másikhoz vezetnek.

Mindketten oly nagyszerű szellemi mozgalmak megindítói, melyeknek a hullámai máig sem ültek el és melyeknek tiszta vizéből mindig újból erőt merítünk vallásos hitünk és tudományos meggyőződésünk öregbítésére. Munkájuk látszólag szűk körben indult meg, hogy aztán elementáris erővel a szellemi élet minden irányára kihasson és az egész kultúra erjesztője legyen. Érthető tehát, hogy gondolkodó egyéneknek a külső analógiák e két személyiség között már régen feltűntek, úgy, hogy már nem kisebb ember mint Fichte mondotta ez emlékeztető szavakat: „Jesus und Luther, heilige Schutzgeister der Freiheit, die ihr in den Tagen eurer Erniedrigung mit Riesenkraft in den Fesseln der Menschheit herumbracht und sie zerknicktet wohin ihr grifft, seht herab aus euern höhen Sphären auf eure Nachkommenschaft und freut euch der schon aufgegangenen, der schon im Winde wogenden Saat: bald wird der *Dritte*, der euer Werk vollendete, der die letzte, stärkste Fessel der Menschheit zerbrach, ohne dass sie, ohne dass vielleicht er selbst es wusste, zu euch versammelt werden“.¹ És az ilyen ítéletek, az ilyen szavazatok azóta csak növekedtek, napjainkban pedig szinte divatos eljárás Kantot és Luthert egymás mellé állítani (Paulsen, Titius, Kaftan, Bauch, Katzer stb.) és valóságos jelszavá lett Kantot Luther egyenes folytatójának, sőt a „protestantizmus filozófusának“

¹ Joh. Gottlieb Fichte, Werke. VI. I. S. 104. 1.

feltüntetni és mint ilyet, a róm. kath. egyház hivatalos filozófusa: Aquinói Tamás ellen kijátszani.

Épp e kérdés az, melyet az alábbiakban röviden meg akarunk világítani a nagy jubileum ötletéből. Mélyebb vizsgálatnál azonban a kérdés igen bonyolultnak, igen sokoldalúnak tetszik és azért ezúttal egy általános keret megrajzolása után inkább csak néhány részletkérdést igyekszünk megoldani.

Kérdésünk megfejtése ugyanis jóval könnyebb volna, ha Kant élettörténetében vagy pedig műveiben a Luther hatását kézzelfoghatólag igazoló utalásokra találnánk; ha pl. Kant önéletrajzot hagyott volna hátra, vagy fönmaradtak volna róla olyan adatok, mint pl. Goetheről (Gespräche mit Eckermann stb.). Ily szerencsések azonban nem vagyunk és hozzájárul, hogy Kant műveiben sem igen emlegeti Luthert, úgy hogy igazában nem igen tudjuk, milyen véleménnyel volt a nagy reformátorról?

Vizsont a felületes összehasonlítás inkább a két személyiség között tényleg fennálló elvi, szellemi és módszerbeli ellentétekre vezet.

Így Luther világnézete *dogmatikusnak* tetszik, mert az érzékfölötti világról alkotott hittételeket túlnyomórészen magáévá teszi, míg Kant par excellence *kritikus* gondolkodó, mert bár nem tagadja meg a metafizika és theologia tételeit, de nem tekinti ismereteknek és a nem-tapasztalhatónak a megismerhetetlenségét hangoztatva szétzúzza a hitcikkek mellett felhozatni szokott érveket. Luther továbbá lényegileg és tudatosan *theologus* és ellensége a „pogány“ (kivált az aristotelesi) filozófiának, Kant ellenben telivér filozófus, aki bizonyos fokig fázik a theológiától, úgy hogy e két férőben szinte a theologia és filozofia ősi ellentéte látszik megtestesülni. E mellett Lutherről kritikusai kimutatták, hogy csakúgy ontja a nagy eszméket magából, de azok nem alakulnak egységgé, *rendszerré*, sőt nem is nehéz köztük bizonyos ellenmondásokat statuálni, Kant viszont a rendszeres gondolkodó prototípusa, aki annyira megy a gondolatok, tételek fokozatos levezetésében, hogy nemcsak előadása lesz élvezhetetlenné, hanem legértékesebb gondolatait is egy előre megállapított logikai formalizmus Prokrusteságyába szorítja. Luther számtalanszor kifakadt az „ész“ ellen, mint amely tévútra vezet az embert és gögössé, elbizakodottá teszi, míg Kant viszont, mint kora általában, az ész kultuszának hódol és ha rá is mutat később az ész határait, de azért annak szuverén alkalmazásától egy világért sem tágitana. Látszólag még legközelebb etikai téren kerülnek egymáshoz, de itt is feltűnik a bennük kifejezésre

jutó nagy ellentét a theológiában és a filozófiában gyökerező etikai felfogás között. Luther etikája ugyanis teljes függésben van theológiájától, elve a hit általi megigazulás, amennyiben minden erkölcsi cselekedet szerinte a hitből ered, annak folyománya, ezzel szemben a filozófiai etika (Kant) az ember természetes erkölcsi hajlamaiból indul ki és csak a végén jut el a theológiához.

De legyen elég e párhuzamokból, melyeket könnyű szerrel bővíthetnénk. Elég az hozzá, a külsőleges összehasonlítás nem annyira egyezéseket, mint inkább különbségeket tár fel előttünk, tehát kétségtől mélyebbre kell ásnunk, hogy az annyiszor hangoztatott szellemi rokonság szembetűnjék.

Nyomozzuk mindenekelőtt azt, hogy nincsenek-e Kant szellemi fejlődésében, abban a légkörben, melyben felnőtt és élt, oly elemek, melyek Luther korához vezetnek vissza. Nincsenek-e kapcsolópontok Kant és Luther kora. közelebbről a XVIII. századi protestantizmus és a lutheri reformáció között?

Tudjuk mindnyájan, hogy a reformációban, mely a személyes vallásosságért, a keresztyén szabadságért és az Isten tiszta igéjéért küzdött, számos termékeny csira rejtőzött, melyek csak lassan fejlődhettek ki. Luther és Kalvin Isten igéje alapján megreformálták a keresztyén hitcikkeket, az istentiszteletet, az erkölcsiséget és az egyházalkotmányt, mégis úgy, hogy minden téren maradt tennivaló a következő nemzedékekre, melyek azonban nem egyszer félreértették a reformátori elveket és visszafejlesztették a reformátorok művét. Így történt ez mindjárt a Luther halála után megindult protestáns *ortodoxia* korában, mikor minden buzgalmukat a hit-tanra fordították, a vallás lényegét a tanban látták és a „szabad vallásos szellemet a betű békójába verték“. Tagadhatatlan ugyan, hogy már Luther maga, főleg a Zwinglivel való vitái hatása alatt megtette azt a lépést, hogy nem az élő, az egész embert igénybe vevő hittől, hanem a „tiszta tantól“ tette függővé az üdvösséget, de ez nála is visszaesés volt, eltérés az eredeti protestáns hiteltől, melynek lényege „a szív föltétlen bizalma a Krisztusban adott Istenben“. De, ami nála aggkorával és főleg a viszonyok mostohaaságával menthető, azt az utána következő protestantizmus vezérelvnek fogta fel és ezzel az evangéliumi elvek továbbfejlődését megakasztotta. A visszafejlődés pedig főleg két téren mutatkozott. Egyfelől a hit az értelem dolgává lett, merev dogmává csontosodott, másfelől a személyiség szabadsága szenvedett csorbát, az egyes és az Isten közé a csalhatatlannak tartott egyházi tan lépett. Nyilvánvaló, hogy ily körülmények között a

reformáció két vívmánya az, hogy a vallás az egész ember dolga és az, hogy a vallás „az egyéniség autonóm élete az Istenben“, annyira elhomályosult, hogy valósággal újra fel kellett fedezni. Az egyik feladatot elvégezte a *pietizmus*, a másikat a *racionalizmus* és így e kettő a protestantizmus továbbfejlődésének két jelentékeny etape-ja, melyek szükség-szerűen fejlődtek annak alapvető elveiből. Hogy mindkét áramlat bizonyos egyoldalúsággal érvényesítette a maga álláspontját, az itt reánk nézve nem fontos, hanem csak az, hogy mindkettő bizonyos fokig folytatása és továbbfejlesztése a reformációnak. A *pietizmus* ugyanis újra érvényre emelte a vallás gyakorlati oldalát úgy, hogy az az értelem szférájából kilépve újra az érzelem és akarat ügyvévé és egyéni élménnyé lett. E célból lényegesen megjavította a vallásotatást az egyházi tan ellenében terjesztette a bibliát és azt népkönyvvé tette.¹ Belső rokonsága a misztikával pedig magával hozta, hogy akaratlanul is legyőzte a protestáns skolasztikát és ezzel útját egyengette az egyéniség felszabadításának a tan uralma alól, melyet a racionalizmus tett véglegessé.

A *racionalizmus*, melynek XVIII. századbeli alakját rendszeren „felvilágosodás“-nak nevezik, *általános* művelődéstörténeti szempontból a pietizmusnál jóval fontosabb. Troeltsch egyenesen azt mondja, hogy „a felvilágosodás az európai kultúra és történelem tulajdonképeni modern időszakának kezdete és alapja, ellentétben az addig egyházilag és teológiailag meghatározott kultúrával“. Lényegét találóan kifejezik Kant eme híres szavai: „Aufklärung ist der Ausgang der Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen sich seines Verstandes ohne Leitung eines andern zu bedienen . . . *Sapere aude*: habe Mut dich deines eigenen Verstandes zu bedienen, ist also der Wahlspruch der Aufklärung“.² Bizonyos, hogy a felvilágosodás sem idegen a reformációtól, hiszen midőn Luther a pápának hadat üzent, abszolút tekintélyét elvetette és megkezdte a harcot minden ellen, ami az új keresztyén életelv érvényesítésének útjába állt — mi más volt ez, mint az embernek nagykorúságra való ébredése?

Hogy a felvilágosodás kritikája és reformbuzgalma később a fennálló kultúra elvetéséhez vezetett, hogy több volt benne a negatívum, mint a pozitívum és hogy vallásos téren sok kárt okozott újra uralomra juttatván az észet (csakhogy persze

¹ Lásd bővebben Horst Stephan: *Der Pietismus als Träger des Fortschritts*. Tübingen, 1908. 13. s. k.

² Kants Werke. Hartenstein. IV. 161. s. k.

más értelemben mint az ortodoxia, mert nemhogy alávetette, hanem urává tette a bibliának és az egyházi tannak) — és megteremtette a tudomány szabadságát és a toleranciát, mindez kétségtelen, de azért kapcsolatát a reformációval nem szabad elhomályosítani, különösen Németországban nem, hol a pietizmus a felvilágosodást sok túlzástól visszatartotta. Németországban a felvilágosodás pozitív alkotásokra is gerjed és épp vezéreibei csodálatos módon egyesítik magukban az élő istenhítet a világ pozitív értékelésével, tehát a pietizmust a felvilágosodással, mely utóbbinak túlzásait lehántva előkészítik az új szellemi irányzatot, a német idealizmust. Klopstock, Hamann, Herder, Lessing mind e kategóriába tartoznak és közülök való Kant is.¹

Kant majd minden életírója megemlíti, hogy a szülei házában az egészséges pietizmus szelleme uralkodott. „Kant szülei pietisták voltak, de a pietizmus nemcsak vallási meggyőződésüket, hanem szívüket, életüket is megnemesítette.“² Pietisták voltak tehát a szó jó értelmében, távol minden beteg kegyeskedéstől és világkerülő rajongástól és különösen az anya az ő benső vallásosságával gyakorolt befolyást a gyermek Kantra. Hozzájárult annak a férfinak a hatása, aki a szülei ház mellett legjótékonyabban hatott Kant ifjúkori fejlődésére: Schultz Ferenc Albert lelkész, theologiai tanár és a Collegium Fridericianum igazgatójaé, akiben szép filozófiai műveltség, mély és igaz vallásos érzéssel párosult.³ Természetes, hogy ezeket a hatásokat elemezni ma már lehetetlen, mert a lángelme működésének a szentélyébe nem hatolhatunk be, de ránk nézve elegendő annak a konstatalása, hogy erős, egészséges pietista légkör vette körül az ifjú Kantot, még pedig abban a formájában, mely már a felvilágosodásnak nyújtott kezet, hiszen Schultz a német felvilágosodás atyjának, Wolffnak a tanítványa volt. Lehet-e Kant lelki világában oly konkrét vonásokra akadni, melyek a pietizmussal állanak kapcsolatban? Talán ilyenek az erkölcsi követelés föltétlenség-külisége, továbbá a bibliának értelmezése inkább építő és erkölcsi, mint történeti szempontok szerint és ilyen az alapvető keresztyén dogmák megtartása, (Eredendő bűn, újjászületés, megváltás, stb.) természetesen az egyházi interpretációtól eltérő értelmezéssel.⁴ Igaz ugyan, hogy Kantnak a vallásossága nem

¹ Bővebben: A. H. Brasch: Die relig. Strömungen der Gegenwart. 11. s. k. — ² Alexander Bernát: Kant. 70. lap.

³ Alexander i. m. 76. és. Dr. M. Kronenberg: Kant. Sein Leben und seine Lehre. 45. lap.

⁴ Horst Stephan: Der Pietismus als Träger des Fortschritts. Tübingen, 1908. 56. l.

az a meleg sugár, mely átvilágítja az igazán vallásos ember egész lelkét. Nála a fő az erős intelligencia és így a vallása is inkább az ész dolga, csöndes, hűvös, mintsem magával ragadó. A keresztyén vallást és egyházat inkább állami okokból tartotta szükségesnek és a gyengék vezetésére való nevelő-intézménynek fogta fel, semmint az evangélium igazi jelentőségétől át lett volna hatva. De a protestantizmus talaján nem is követeljük a vallásosság egyformaságát, hanem az egyetemes papság és keresztyén szabadság elvének megfelelőleg egyéni eltéréseket engedünk meg. Bizonyos azonban, hogy Kant még öreg korában sem tagadta meg a gyermekkorában nyert kegyes, keresztyén nevelést.¹ És így máris találunk egy kapcsolópontot Kant meg Luther között, vallásos volt mindakettő, ha egyéniségükhöz mérten másképp is nyilvánult a reformátornál és másképp a filozófusnál. Annak mindene a Krisztus hite, míg ennek gyakorlati vallásossága alig mutatja a keresztyén motívumokat.

Kantban kétségekívül igen erős volt a racionalista vonás, hiszen láttuk már, hogy heves csapásaival a hagyományos metafizika épületét megdöntötte. Azonban az ő kritikája mégis lényegesen különbözik a racionalizmus felületességétől, midőn kimutatja az emberi megismerőképesség határait és ezért az emberre oly életbevágó eszméket, mint az: Isten, a szabadság és a halhatatlanság hitét, a gyakorlati ész területére utalja. Emellett távol maradt minden radikális felforgatástól, melyben a francia felvilágosodás tetszelgett magának; épp az „Aufklärung“-ról szóló cikkében mondja, hogy az ész nyilvános használatának mindenképp szabadnak kell lennie, ellenben privát használata korlátozva van. Érti pedig ezt a lelkészre alkalmazva úgy, hogy a lelkész mint tudós, teljes szabadsággal bír, mint gyakorlati lelkipásztor ellenben köteles az egyház szimbóluma szerint tanítani. És így bármennyire vallja magának az észvallást, a „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ c. műve mégis kísérlet a pozitív keresztyéniség tételeinek az igazolására. Egyszóval, Kant bármily erős benne az ész uralma, mélyen érzi a vallás misztériumát, az irracionálisnak a jogát és ebben megtagadva saját korát, Luthernek nyújt kezét.

Azonban az eddig felhozottak mind csak általánosságok, jó lesz néhány részletkérdésre is kiterjeszkedni, hogy Luther és Kant szellemi rokonsága még szembetűnőbb legyen. Mi három ilyen főpontban látjuk a hasonlatosságot és ezek: a

¹ L. E. Borowski: Darstellung des Lebens und Charakters J. Kants. (Deutsche Bibliothek 92. 1.

vallás és erkölcsiség bensősítése, a személyiség jelentőségének a felismerése és a vallás *gyakorlati* oldalának a hangsúlyozása.

A reformáció alapelve a hit általi megigazolásról szóló tétel. Rövid fejtegetés is meggyőz arról, hogy ez elv érvényesítése csakugyan a vallásosság bensővé válását eredményezte, pontosabban a keresztyén életet a külső törvénycselekedetekből visszavezette a bensőséghez. Más oldalról tekintve a dolgot, azt is lehetne mondani, hogy Luther a hit evangéliumát hozta meg nekünk és itt aztán először az a fontos, hogy mit értett ő a hit alatt, mert ma legtöbbször a vallás értelmi elemét értik rajta. Azt természetesen nem kívánhatjuk, hogy Luther meghatározása a modern theologia meg pszichologia színvonalának mindenben megfeleljen, de annyi kétségtelenül kitűnik Luther minden nyilatkozatából, hogy ő a hitnél nem gondol elsősorban az intellektuális momentumra, hanem ránézve a hit a szív bizalma, valami intuitív érzelmi bizonyosság, mely a gondolkodásnak szárnyat ad és a cselekvést helyes irányba tereli. A hit tehát Luthernél kiválólag érzelmi-akarati habitus és csak másodsorban tartalmaz intellektuális elemet, vagy Kirn találó kifejezésével: az intellektuális mozzanat vallásos-praktikus vonatkozásoktól van körülveve.¹

Luther tudvalevően elveti a róm. kath. egyháztól megkívánt jócselekedeteket, ha nem a hiten alapszanak. Azt mondja: „Az első és legfőbb jócselekedet a Krisztusban való hit. Ha ez a hit (vagy bizalom) megvan, akkor minden cselekedet jó, még ha oly jelentéktelen, mint egy szalmaszál felemelése, ha ellenben a bizalom nincsen jelen, vagy megvan a kétely, akkor a cselekedet nem jó, még ha minden halottat feltámaszt, vagy az ember megegetné magát érte. Tehát nem magukban, magukért, hanem a hitért kedvesek a cselekedetek“. És a szív ezen hite, hűsége, bizodalma az első parancsolat legigazabb teljesítése. Ellenben a külső cselekedetek semmit sem érnek. Pedig sokan azt hiszik, hogy ha a misét szemünkkel láttuk, a prédikációt fülünkkel hallottuk, az imát szájunkkal elmondottuk, akkor már eleget tettek kötelességüknek és nem gondolják meg, hogy a miséből valamit a szívünkbe kell fogadnunk, a prédikációból valamit megtartanunk, az imával pedig valamit kérünk és várunk. És vannak vak emberek, akik sanyargatják magukat, bőjtölnek, virrasztanak, dolgoznak és mindezt azért, mert azt hiszik, hogy ezen cselekedeteikkel sok érdemet szereznek“.²

¹ Realencyclopädie für prot. Theologie und Kirche. VI. 677. s. k.

² D. Martin Luthers Werke. Krit. Gesamtausgabe. VI. 204., 206., 209., 219., 230. stb. (Von den guten Werken 1520.)

Egy másik művében¹ pedig Luther egy érdekes hasonlattal él, hogy az igazi ev. életet érzékeltesse. Az a tanítás, mely csak külső cselekedetéről szól, melyek helyhez és időhöz vannak kötve és cerimoniákban és külső taglejtésekben, ruhákban és ételekben nyilvánulnak — a templom udvarához hasonló. „Már magában a templomban időznek azok, akik az alázatosságban, szelidségben, türelemben, békében, hűségben, szeretetben és hasonlóknak látják a jócselekedeteket, csak-hogy ha ezeket nem szívesen és önként teljesítik, akkor hol-tak az Isten színe előtt. De az emberek természetűl olyanok, hogy vagy hasznukat és jutalmukat keresik a jóval, vagy pedig azért teszik a jót, mert a büntetéstől félnek. Ezért kell önmagunkon kétségbeesnünk és Istenhez fohászkodnunk. És csak úgy jutunk be a „Sanctum sanctorum“-ba. Ha hitben Krisztust hívjuk, akkor eljön hozzánk a Szentlélek is. Ez pedig tisztává és vidámmá teszi a szívet, mely önként kegyes és sem jutalmat nem keres, sem büntetéstől nem fél.“

Kell-e még több szószerinti idézet annak bizonyítására, hogy Luthernek mennyire szíven fektűt a vallásnak és vele az erkölcsiségnek minden külsőleges törvényszerűségtől való felszabadítása? Mert vallás és erkölcsiség, dogmatika és etika nála szoros egységgé záródik. A hit tartalma szerint ugyanis a Jézus Krisztusban adott üdvbizonyosság megragadása, ez pedig egyúttal feltétele a keresztyén életnek, mely nem egyéb, mint e hit valóráváltása. A keresztyén ember lényege tehát belső életében, nem külső ténykedésében rejlik. Az szabja meg ennek az értékét. Ezzel minden a cselekvés eredményét néző törekvés, a jutalom és büntetés gondolata felett ki van mondva az ítélet.

Luthardtnak igaza van: „A hit általi megigazulás tanával Luther helyreállította a keresztyénség személyes és benső jellegét, szemben azzal az iránnyal, mely azt dologi ténykedéssé akarta külsőíteni“.²

Látszólag egészen más világot tár fel Kant etikája és mégis az alapnézetek mily hasonló! Persze Kant nem hitről, hanem érzületről beszél és nem a skolasztikus egyházi, hanem az eudaimonisztikus világi etika ellen küzd.

Kant, mint tudjuk, etikai művét nagy „templomtisztítással“ kezdi, amennyiben minden olyan törekvést, mely az erényt a boldogság elérése céljából ajánlja, a leghatározot-

¹ I. m. VII. Sermon von dreierlei gutem Leben, das Gewissen zu unterstützen. 1521. 795—802.

² Chr. E. Luthardt: Die Ethik Luthers in ihren Grundzügen. Leipzig, 1867. 114. lap.

tabban visszautasít. A „Grundlegung zur Metaphysik der Sitten“ c. művében mondja eme híres szavakat: „Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch ausser derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung für gut könnte gehalten werden, als allein *ein guter Wille*“,¹ A jó akarat pedig nem azért jó, amit elér, nem azért, hogy ügyességével valami célt megvalósít, hanem egyedül *akarása* által, vagyis magában jó. A cselekvés tehát mindenestül az akarat elvétől függ. Már most egy objektív elv képzete, amennyiben az akaratra kényszerüleg hat parancsnak, formulája pedig imperatívusnak neveztetik. (U. o. 261.) A kategórikus imperatívust Kant — mint tudva van — többször körül írja, de lényege az, hogy az erkölcsi jónak a várható haszonhoz és boldogsághoz semmi köze, hanem csak az észparancsnak feltétlen követése által valósul meg, az egyén jólétére való minden tekintet nélkül.

Egyszóval, nem a siker, hanem egyedül az érzület, dönt az erkölcsi érték fölött, mely egyedül a jó akaratot illeti meg. Ezt Luther a maga nyelvén úgy fejezte ki, hogy a hitben egyenlőkké lesznek a cselekedetek, egyik olyan, mint a másik, nincs közöttük különbség, mert a hit a megítélés tárgya. Etikailag véve a dolgot, itt tehát tulajdonképpen kettőről van szó: 1. az erkölcsi törekvésben az érzület és nem a külső cselekedet a fő (érzületi etika) és 2. a jó nem a jutalom reménye vagy büntetés félelme okáért, hanem magáért teljesítendő (idealisztikus etika). Ebben a kettőben — *pedig ezek igen lényeges dolgok*, — Luther és Kant határozottan egyeznek. Amit Kant érzületnek nevez, az igen közel áll Luther hitfogalmához, mikor pedig Luther lerontja a jócselekedetek érdemszerző erejét, hasonló templomtisztítást végez, mint Kant, az eudaimonisztikus irányok leküzdése által.

És itt még egy körülményre figyelmeztetünk, melyet nem szoktak mindig kellő világossággal kiemelni és ez abban áll, hogy a vallás bensőtítése és az erkölcsiségnek minden utilisztikus gondolattól való távoltartása tekintetében Luther a középkorvégi *misztika* hatása alatt áll. Luther és a misztika, a protestantizmus és a misztika gyakran szellőztetett témák a jelenkorban, de éppen nem mondható, hogy már elmondották volna az utolsó szót. Nem terjeszkedhetünk itt ki Luther belső fejlődésére, csak annyit szögezzünk le, hogy a misztika jelentékeny potencia volt az ő lelki fejlődésében, különösen 1519-ig.²

¹ Kants Werke (Hartenstein) IV. 241. lap.

² Lásd a következőkről: H. Hering: Die Mystik Luthers im Zusammenhang seiner Theologie. Leipzig, 1879. 6, 9, 52. s. k.

Elsőben is az ő atyai jóakarója, Staupitz János is a misztikus iskolához tartozott és a túlérzékeny és túllelkiismeretes fiatal Luthert, az Isten kegyelmére való utalással, sokszor megnyugtatta; ezenkívül pedig Augustinusra irányította figyelmét. Majd Szent Bernát és Gerson János iratai hatottak reá vigasztalólag, az elsőnek főleg izzó Jézusszeretete, a másíknak pedig folytonosan ismételt azon alapgondolata, hogy a mi igazságunkban való bizakodás semmis, de azért nem kell kétségbeesnünk üdvösségünkön, sőt épp, érezve gyarlóságunkat, várhatjuk az Isten megbocsátó kegyelmét. „Majd a Szentírás, Augustinus és a román misztika által előkészített talajon a germán misztika hintette el magvait.“ A hatás először 1515 körül mutatkozik, azután erősödik, minek legbiztosabb dokumentuma a Luther által kétszer kiadott „*Deutsch Theologia*“¹ s névtelen könyvecske már 1516-ban került a kezébe töredékesen és még ezévből kiadta (7—24. feje.) „*Eyn geystlich edles Buchleyen*“ címmel. Két évvel rá pedig a teljes művet „*Eyn Deutsch Theologia*“ cím alatt. Mindkét kiadás elé egy-egy előszót illesztett, melyek rendkívül érdekesek. (Leköszölve *Luthers Werke* I. 152. és 375. lapokon.) Az elsőben óva int attól, nehogy elhamarkodva ítéljenek e könyvecskeről, melyet a Jordán mélyéről emelt ki egy igaz izraelita és melynek tartalma *Tauler* modorára emlékeztet. A töredék egy lenyomatát pedig Spalotín barátjának küldötte ezzel az ajánlással: „*Si te delectat puram, solidam antiquae simillimam theologiam legere in Germanica lingua effusam, sermones Joh. Tauleri praedicatoriae professionis, tibi comparare potes: cuius totius velut epitomen ecce hic tibi mitto. Neque enim ego vel in latina vel in nostra lingua theologiam vidi salubriorem et cum Evangelio consonantioram*“. A II. előszóban pedig kijelenti, hogy a biblián és Augustinuson kívül nem talált könyvet, melyből többet tanult volna arra nézve, hogy mi az Isten, a Krisztus, az ember és minden egyéb dolgok. És hálát ad az Istenének azért, hogy épp német nyelven találta meg őt úgy, ahogy meg nem található sem latin, sem görög, sem héber nyelven. Ime, ilyen hatást tett ez a „szegény és díztelen“ könyvecske a nagy reformátorra és nem csoda, hogy egy mű, mely az ő égisze alatt került az irodalomba, egészen a legújabb időkig számos kiadást látott.

De mi a nyitja annak, hogy Luther ezt a könyvet any-

¹ Lásd a következőkről: H. Mandel: *Theologia Deutsch*. Leipzig, 1908. *Einleitung* és Szelényi Ödön: Luther kedvenc olvasmánya. *Ev. Lap.* 1911. 25. szám.

nyira megkedvelte? A fentiek alapján könnyen kitalálhatjuk. Alapgondolata ez: „semmisítsd meg éniségedet és add át magadat teljesen Istennek“. Ez pedig azzal indul meg, hogy az ember megízlelve a tökéleteset, minden természeti dolgot és így a maga énjét is megutálja, majd ezúton tovább haladva végre minden elenyészik belőle, ami nem isteni. mikor is a teremtett akarat teljesen beleolvad az örök akaratba. Semmi-fele tett vagy szó ide nem segít, hanem mindent kívül kell hagyni és úgy lépni be az egyesülésbe. Mindebben vezértünk a Krisztus, kinek élete merő alázatosság, engedelmesség és szegénység volt.

Az ismeretlen szerző tehát a megalázkodást, az önmegtagadást hirdeti, mert csak annak a segítségével lehet az Istennel való egyesüléshez eljutni. Minduntalan kiemeli az életet szemben a tannal és megvan arról győződve, hogy a lélek egyedül Krisztussal, a bibliai igazság alapján eljut az Istenhez — az egyházi apparátus: papi közvetítés és a cselekedetek rendszere nélkül. Végül folyton ismétli, hogy a kegyesség tulajdonképpen önzetlenség, tehát a jutalom reménye minden formájában elvetendő.

De Luther talán csak követője, tanítványa a misztikának és semmivel sem több? Bizonyára nem. Stange helyesen mondja, hogy a reformátorok theológiája először annyiban függ össze a misztikus theológiával, hogy mindkettő egy élő birtoknak a tanubizonysága, melyet a hit közvetít. Továbbá, hogy mindkét theologiai irány specifikus sajátossága, hogy az Isten fensége és az ember alacsonysága közötti ellentét a vallásos értékelés kiindulópontja. De azért akadnak nevezetes különbségek is közöttük.

Először is az alapvető gondolatokat sokszor határozottabban kifejezi Luther. Így a hit általi megigazulás elvéhez, a névtelen író csak közeledik, de ki nem mondja. Továbbá Luther az, aki a Krisztusba vetett hitet az üdvösség alapfeltételül állítja oda.¹ Nem kevésbé jelentős eltérés, hogy a misztika etikai ideálja az asketikus világtagadásban és quietizmusban végződik, míg Luther etikája már azért is távol áll a passzivitástól, mert hiszen — mint láttuk — a hit nála nemcsak értelmi vagy érzelmi dolog, hanem határozott akaratú tevékenység. Luther aktív kegyességhez jut el azért is, mert Istene erkölcsi munkát követelő Isten. Végül is és ez ráknézve e helyen a legfontosabb, Luther nem áldozza fel a személyes

¹ Stange: Die sittliche Bedeutung des Glaubens an die Person Jesus Christi (Neue Kirchliche Zeitschrift. 1906. 662. s. k.).

életet, hanem ellenkezőleg szerinte az Istenhez való út épp a személyiség kifejlesztésének az útja.¹

Es ez átvezet bennünket a *második* pontra, melyben Luther és Kant ismét csodálatosan egyetértenek: és ez a személyes élet megbecsülése. Mindkettő ebben tulajdonképpen a saját korának erős individualisztikus törekvését tükrözteti, de azt egyben megnemesíti. Hiszen a reformáció a reneszansz folytatása vallásos téren, tehát az egyénnek öntudatra ébredése és emancipálódása az egyház gyámkodó keze alól. Hasonlóképp tudjuk, milyen erős volt a felvilágosodás embereinek önállósági ösztöne. Ez a hasonló törekvés ugyan mindkét korban túlzásokhoz vezetett, elég ha a XVI. század keresztiségisméltóire és a XVIII. század materialistáira utalunk, de Luther és Kant koraik kinövéséi fölé emelkedve különbséget tudnak tenni az individualizmus és perszonalizmus, az egyéniség és személyiség között, lenyesvén az előbbinek veszélyes következéseit. Luthernél ez abban nyilvánul, hogy különbséget tesz a *külső* és *belső* ember között, amely különbségtételen épül fel „A keresztyén ember szabadságá”-ról szóló gyönyörű értekezése, melyben kifejti, hogy az ember lelke szerint szabad, de teste szerint szolgál. „A hit által minden dolog fölé oly fenséges magasságba emelkedik, hogy lelkileg mindenkinek urává lesz, mivelhogy üdvösségének semmi sem árthat; de bár az ember belsőleg lélek szerint a hit által elégségesen megvan igazítva és bír mindent, amit bírnia kell, kivéven. hogy a hitének és elégségének folyton növekednie kell, egész a más életig: mégis itt e földön, testi életében kötelessége, hogy saját teste felett uralkodjék és embertársaival együtt éljen; itt már nem renyhélkedhetik, itt bizony a testet böljittel, virrasztással, munkával és mindenféle mérsékletes figyelemmel fékeznie és edzenie kell, hogy az a benső ember szolgálataiba álljon“.²

Íme, az etikai önmívelés programja, mely a természetes hajlamokat csak alapnak tekinti, melyre az Istentől áthatott személyiségnek még csak fel kell épülnie!

Másutt meg hangsúlyozza, hogy a cselekvésnek a személyből kell fakadnia: „Jó kegyes cselekedetek sohasem tesznek senkit jó kegyes emberré, hanem a *jó, kegyes ember* jó, kegyes cselekedeteket mivel...“ úgy, hogy mindenesetre *előbb*

¹ Stange i. m. 675. Edv. Lehmann: *Mystik im Heidentum und Christentum* 123. év Szelényi: *Eckehart mester élete és tanítása* 46.

² Luther M. 3 alapvető reformátori irata. Fordította Masznyik Endre. Budapest, 1901. 325. s. k.

a személynek kell jónak és kegyesnek lennie minden jócselekedetet megelőzőleg, az tehát, aki jócselekedeteket akar művelni, nem szükséges, hogy a cselekedeteken kezdje, hanem a személyen, kinek cselekednie kell. (I. m. 331. és 333.)

Arról pedig nem kell sokat szólnunk, hogy az egyetemes papság elvének felállításával, a papok és laikusok közt válaszfal lerontásával, mennyivel emelte Luther az egyesek önértétét. Szabad emberek lettek a laikusok is.

És most nézzük Kantot. Egészen határozott nyilatkozatai amellet bizonyítanak, hogy az emberi lélek örök értékének kiemelésében Lutherrel egy úton jár. Az „*erkölcsök metafizikája* és a „*Gyakorlati ész kritikája*“ klasszikus megállapításokat rejtenek erre vonatkozólag. Az ember és általában minden eszes lény — mondja első művében — mint *öncél* létezik, nem pedig mint eszköz, valamely akarat tetszés szerinti használatára. Ezért az eszes lények „személyeknek“ neveztetnek, ellentétben az észnélküli lényekkel, melyek dolgok. A praktikus imperatívus tehát így hangzik: „Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden andern, jederzeit zu gleich als Zweck, niemals blos als Mittel brauchst“. (I. m. 276. s. k.)

A gyakorlati ész kritikájában pedig újból hangoztatja, hogy a teremtésben minden mint eszköz is használható, *csak az ember öncél*, még pedig mint az erkölcsi törvény alanya, vagyis szabadságának autonómiája miatt. A személyiség ezen eszméje, mely természetünk fenségét állítja a szemünk elé, pedig a legközönségesebb emberi ész által is felfogható. Ez tartja vissza a becsületes embert a hazugságtól, vagy egy derék embert attól, hogy élete legnagyobb szerencsétlenségében a kötelességét megszegje, mert nyomban érezné, hogy saját belső értékében szállott alá.¹

Világos, hogy itt Kant a személyi alatt a természeti alapot, az érzéki világhoz tartozó elemet érti (Luthernél a külső ember felel meg neki), ellentétben a szabadságon nyugvó személyiséggel, mely a Luther-féle belső embernek felel meg. Így tehát Chamberlain szellemes formulája: „Cselekedj úgy, hogy személyed kizárólag a személyiségnek szolgáljon“ — csakugyan eltalálja Kant gondolatát,² ez pedig azonos azzal, melyet Luthernél találtunk. Látnivaló, hogy egyezésök itt is frappáns.

Végül a 3. és utolsó pont, melyre összehasonlításunk

¹ Kant: Kritik der praktischen Vernunft. (Reklam.) 106. s. k.

² H. St. Chamberlain: Immanuel Kant. München, 1916. 841. s. k.

kiterjed, az, hogy Luther és Kant egyaránt a vallás *gyakorlati* (etikai) oldalát emelték ki.

Míg az előbbi pontban Luther ellentétben állott a misztikával, itt ismét találkozik vele, legalább azzal az irányával, mely csakugyan gyakorlati. Ilyen pedig Tauler és a „Theologia Deutsch“ iránya, ha az nem is jut mindig határozottan érvényre. Ellenben Luther távol tartja magát egy Eckehart merész spekulációjától, mely az istenség kinyilatkoztatását a szentháromságban és teremtmények világában emanáció formájában fogja fel, hogy aztán az ember istenülése alapján a teremtett világ visszatérését az ő: egységbe kísérje figyelemmel. Luthernek egészséges vallásos-erkölcsi érzülete idegenkedett az ilyenféle és még vakmerőbb elméletekhez vezető konceplációtól és mint rajongást (Schwärmerei) elhárította magától és ebben Kant ismét emlékeztet rá, midőn a teozófusoknak és misztikusoknak az istenséggel való ömlengő egyesülését perhorreszkálja. (Prakt. Vernunft. 145.)

Luther bizony átérezte, hogy a vallás lényege — élet, becsületes élet az Istenben és Istennel, nem pedig tan, illetőleg „tradált tanok összege“. Ezért küzdött a theológiának a filozófiával való összekeverése ellen. Asztali beszédeiben többször nyilatkozik e kérdésről. De mi csak két érdekesebb nyilatkozatát iktatjuk ide. Az egyikben kifejti, hogy a bölcsesség legfeljebb odaviheti az embereket, hogy megtanulják, mikép kell élniök e földi életben, de hogy mikép ismerjük meg Istent és az ő fiát és hogyan üdvözülünk, azt egyedül a Szentlélek tanítja meg az isteni ige által, mert a filozófia mit sem tud az isteni dolgokról. Én nagyon aggódom, hogy azt nagyon is össze fogják keverni a theológiával, ámbár nincs ellenemre, ha a filozófiát tanulják és tanítják. Dicsérem és helyeslem, de szerénység tartozik hozzá: „man lasse die Philosophiam bleiben in ihrem Zirkel, dazu sie Gott gegeben hat“.¹

Egy másik felette érdekes kijelentés pedig a következő is: „A theologia a gyakorlatban és szokásban áll, nem pedig a spekulálásban és az isteni dolgoknak az ésszel való puhatolásában. És az összes spekulatív Theologi, akik csak gondolatokkal operálnak, csak könyvekből tanulták, de nem tapasztalták, akik az isteni dolgokban a filozófia szerint és az ésszel akarnak ítélkezni, azok az ördögéi“.²

Lehet-e pregnansabbul kifejezni a theologia és filozófia

¹ Tischreden, V. ö. Luthardt i. m. 16.

² Tischreden II. 57.

viszonyát és kell-e sok argumentum annak az igazolására, hogy itt ismét Luther és Kant lelki rokonsága mily közel-fekvő?

Midőn Kant a „Tiszta ész kritikájá”-ban széjjelszedte a spekulatív theologia, illetőleg a dogmatikus metafizika tantételeit, tette ezt nem azért, hogy minden vallást és erkölcsiséget lehetetlenné tegyen, hanem ellenkezőleg, hogy az ész meddő spekulációit visszaszorítsa, vagy mint maga mondja, ő megszüntette a tudást, hogy a hitnek biztosítson helyet.¹ Ebből következik, hogy nem a theoretikus, hanem csak a gyakorlati ész lépheti át a küszöböt, mely az érzékfölöttinek a birodalmába vezet. „A spekulatív istentan lehetetlen, de helyébe lép a moráltheologia, mely az istenhitet a praktikus ész szükségleteire építi fel.” Az igazi vallás tehát nem annak tudásában és vallásában áll, amit Isten saját boldogulásunkra tesz vagy tett, hanem *abban, amit tennünk kell*, hogy rá méltókká legyünk.² Minden, amit az ember a helyes életmódon kívül még cselekedni vél, hogy Isten tetszését megnyerje, pusztá a listentizszteletet. (I. m. 184.)

Valóban Kant és Luther találkozása itt annyira szembezőkő, hogy teljesen osztjuk Paulsen azon szavait, mely szerint e két nagy protestáns vezérszellem az *irracionalizmus* egyazon alapján áll: vagyis, szerintők az ész, a pusztá tudással nem hatolhat keresztül az empirikus valóságon, tehát nem tudhat semmit se az Istenről és isteni dolgokról, mert a vallás nem bizonyítékokon, hanem a hiten nyugszik.³

Luther folyton ismétlődő alapgondolata: ne töprengjünk Istenről és az isteni titkokról, hanem ragadjuk meg hitben a Jézus Krisztust és éljünk a szeretetben. És ugyan ide jut el Kant mélységes ismeretelméleti vizsgálódások után, melyek természetesen még távol állottak Luthertől és korától.

Íme három pontra nézve egészen könnyűszerrel megállapíthatunk Luther és Kant szellemi rokonságát és e három újabb egyezésekre nyujt kilátást, de mi már csak egyre utalunk, mely e háromból folyik és ez — kettőjük hasonló viszonya a miszticizmushoz. Tudjuk, hogy Luther mély vallássossága dacára nem győzi támadni és korholni a rajongókat, akik a maguk belsejében akarják az Istent megélni (mint kortársni: a „zwickaui próféták”, vagy Schwenckfeld és mások)

¹ Kant: Kritik der reinen Vernunft. (Reklam.) Vorrede zur 2-ten Ausgabe. 26. lap.

² Kant: Die Religion innerhalb der blossen Vernunft. (Reclam.) 143.

³ Paulsen: Philosophia militans. Berlin, 1901. 35. lap.

és hasonlókép nyilatkozik Kant. Mennyei hatásokat magában észrevenni akarni — úgymond — az örültségnek egy neme, melyben lehet ugyan metódus is, de mindenesetre a vallásra káros öncsalódás. Mert a legfőbb lény közvetlen jelenléte iránt nincsen az emberi természetben érzék. (Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft 188. s. k.) — Tehát mindaketten egyformán elvetik Isten közvetlen megélésének lehetőségét.

És dacára ennek, mégis közel állanak a misztikához. Lutherről ezt már fentebb kimutattuk, de Kantról ezt nem igen akarják elismerni, hiszen ő a józan ész megtestesülése.

És mégis. Kant elsőben is osztozik a misztikával abban, hogy a külső vallásossággal szemben a bensőre utal, elveti a külső ajtatos gyakorlatok gépies teljesítését és a vallás lényegét a szív és lelkiismeret megújításában látja.¹ A misztikával egyértelműleg vallja azt is, hogy a vallásban nagyobb a kedély és akarat hatalma, mint a gondolkodásé, hogy itt mindig a szív küzd a maga jogáért a kritikai értelemmel szemben. De ezentúl, úgy látszik, hogy útjaik eltérnek. És mégis, ha Kant Lutherrel egyetemben fázik is a misztikának Istenről és a lélekről szóló spekulációitól, az a gondolata, hogy Isten semmikép meg nem közelíthető a theoretikus ész segítségével, ellenben az Isten-eszme szükségszerűen keletkezik a gyakorlati ész terén. Végső elemzésben nem ugyanaz az eredmény-e az, melyre misztika jut, midőn hirdeti, hogy Isten csak a lélekből vonható le.²

Íme, megint egy közös vonás Luther és Kant között, ahol nem is vártuk. Kant, akinél az absztrakt gondolat dominált és Luther, akiben oly erős volt a vallásos élet, hogy egész lelkét feszültségben tartotta, egyformán sejtik és kifejezik a vallás titkát. Luther vallása túlnyomólag praktikus irányú és mint produktív lángelmének éppen nem legerősebb oldala gondolatainak rendszerbe öntése. De Kantnak, a nagy theoretikusnak, a filozófiája is túlnyomólag gyakorlati. Épp az ő ismeretelméletének egyenes következése, hogy nem az ész a legfőbb az emberben, hanem az akarat, az erkölcsi törekvés, bár ezt a gondolatát (voluntarizmus) csak XIX. századbeli követői juttatják világos kifejezésre.

És mikor a nagy filozófus, bár öntudatlanul, mert nincs tudatában azoknak a történeti szálaknak, melyek a pietizmus

¹ „Alles, was noch ausser dem guten Lebenswandel, der Mensch noch zu können vermeint, um Gott wohlgefällig zu werden, ist blosser Religionswahn und Afterdienst Gottes.“ (Kant, Religion 184.)

² Chamberlain, i. m. 853. K. Fischer: Kant 384.

közvetítésével Lutherhez fűzik (Bauch.), oly gyakran összetalálkozik a reformátorral, mikor egyes, a reformációban csiraként rejlő elveket a reformátornál hathatósabban fejez ki és mintegy filozófiailag igazolja az ev. keresztyénséget — valóban méltán elnevezhetjük őt a protestantizmus filozófusának és Luther műve folytatójának.

Ha a felvilágosodást is az ev. keresztyénség történetének jelentékeny fázisa gyanánt fogtuk fel, még inkább áll ez Kantról, aki annak gyöngéit nagyrészt legyőzte és a német idealizmust előkészítette, mely új virágzási korszakot nyit a protestantizmus történetében. A kanti filozófia tehát valóban a protestantizmus egy fejezete, mert hogy maga Kant nem az, amit egyházilag kegyesnek neveznek és hogy az ő hitének egészen más volt a tartalma, mint Lutheré, azt a világért sem akarjuk elhallgatni, de úgy hisszük, hogy a két férfi lelki rokonságán és Kant továbbfejti művén ez mitsem változtat. Mert a pozitív irány is elismeri, kénytelen elismerni, hogy e találkozás nem véletlen, és hogy csak protestáns talajon jött létre kanti kegyesség és theologia, tehát oly lutheri theologia, mely Kantot és az ágostai hitvallást egyaránt pajzsul használta. Még pedig az „egyedül a hit által“ hozta létre az összekötő vonalat a lutheránizmus és a kanti Istengondolat között.¹

Természetesen az egyezéseket túlozni sem szabad, mint némelyek tették, kik e kérdéssel foglalkoztak, midőn pl. kifejtették, hogy Luther kezdte meg a theologiai és filozófiai etika közti ellentét lerontását;² amiről épp oly kevéssé lehet szó, mint arról, hogy Luther és Kant legfőbb vallásos és filozófiai problémája, mely gondolkodások középpontjában áll az emberi akarat szabadságának a kérdése; vagy hogy hitők tartalma azonos.³

Másrészt azonban bizonyos, hogy még egyéb hasonlóságokat is lehetne találni közöttük. Így midőn Kant kifakad a „paposság“ (Pfaffentum) ellen, csak feleleveníti Luthernek az egyetemes papság nevében ismert elvét, csak hogy természetesen itt is Kant a radikálisabb, amint az egyházfogalomra nézve is csak levonja a protestáns eszme konzekvenciáit. (A látható és láthatatlan egyház nála a reális egyház és az eszményi egyház kettősségévé alakul át. Bővebben Katzer, i. m. 122.)

¹ Schatter: Die philosophische Arbeit seit Cartesius. Gütesloh. 1910. 134. l.

² B. Bauch: Luther und Kant. Berlin, 1904. 145. s. k.

³ Ernst Katzer: Luther und Kant. Giessen. 1910. 104. s. k.

Azonban épp a három fent bemutatott egyezést tartottuk a legjellemzőbbeknek és olyanoknak, melyekből a legtöbb fény esik Luther és Kant rokonságára és csakugyan nyilvánvalóvá lesz, hogy a Luthertől elhíntett termékeny protestáns elvek és gondolatok szükségszerűen elvisznek Kanthoz. Másfelől ez oldalról is kitűnik, mennyire jogos és igaz volt az a mozgalom, melyet Luther előidézett és melynek emlékét a napokban szent komolysággal megüljük.

Szelényi Ödön.

A reformáció világtörténeti jelentősége.

A XVI. század elején megindult vallási reformáció kezdetben alig különbözik ama számos korábbi reformációktól, melyek a katolikus keresztyén egyház kebelén belül keletkezve, több-kevesebb sikerrel végre is hajtották az egyháznak a korszellem által hangosan követelt megreformálását. Különös jellemre akkor tesz szert, amikor az egyházból kitaszítva is tovább folyik és most már nem az ezeresztendős római egyháznak megjavítását, hanem az evangéliumi, tehát az eredeti keresztyén vallásnak a helyreállítását tűzi célul maga elé.

Amint nem sikerült ennek a reformációnak, míg az egyház kebelén belől volt, az egyház megjavítása: éppúgy távol maradt később kitűzött céljától, az őskeresztyénség helyreállításától is. Azonban az a szellemi mozgalom, melyet a reformáció a nyugati keresztyén világban kiváltott, mégis csak elvezetett a katolikus egyháznak olyan reformjához, amilyen ezen egyház jellemével összhangba hozható és más oldalról létrehozott a megreformált kath. egyházból kiváltak nagy tömegében egy olyan hit-, erkölcs- és egyházi rendszert, mely közelebb állott az eredeti, bibliai keresztyénséghez, mint a megreformált kath. egyháze.

A nyugati keresztyénségnek két, egymással szembenálló táborra való elkülönülése az európai népek történetében századokon át heves szellemi és politikai küzdelmeknek vált okává. A véres vallásháborúkban katolikus és protestáns nemzetek s társadalmi csoportok kerültek egymással szembe. államok roppantak össze s államok elletkeztek, vagy emelkedtek magasra. És a vallásháborúk elültével azok a népek voltak előnyben, amelyek a reformációval kialakult vallásos elvekhez csatlakoztak, vagy legalább is azok által szélesebb rétegekben átitatódtak. A reformáció a vallásháborúk alatt, pozitív irányban véve, erőteljes forrásnak bizonyult; negatív irányban pedig a leghatásosabb tényezőnek bizonyult arra, hogy a vallás a hozzá méltatlan külső hatalmi mérkőzések középpontjából kivonult és megelegetett az ő elvitathatatlan,

ösi, örökletes királyságával, az egyéni lélek felett gyakorolt uralommal.

A katolikus és evangélikus ellentáborok szellemi mérkőzése, mely nem maradt hevedés dolgában alatta a fegyveres viadalnak, még nagyobb áldást váltott ki, midőn elhárította az emberi szellem szabad szárnyalásának legterhesebb akadályát, a tekintélyek uralmát. Az ember-pápa és papiros-pápa lépésről lépésre voltak kénytelenek meghátrálni a lélek elől, mely vizsgálja még magának Istennek a titkait is.

Ha az ú. n. keresztyén középkort szembeállítjuk akár a klasszikus ókorral, akár a nyugati népek új és legújabb korával, azt találjuk, hogy abban a vallásnak s a vallás révén a vallási intézményeknek s elsősorban az egyháznak, nemkülönben a tekintélyeknek abszolút uralma van a lelkek felett és ez az uralom a legnagyobb különbség közötté s a megelőző, illetőleg következő kor között. A középkor lelki kötöttsége a pedagógusnak, az egyháznak a munkája. De egyúttal jele a kiskorúságnak is, melynek pedagógusra van szüksége. Mikor a középkori nyugati társadalom a gyermekorból érett ifjúvá növekedett, a reformáció vette le róla a gyámság igáját, melyet a nevelő gyám már régidő óta nem gyámoltja, hanem a saját javára értékesített.

A reformáció helyreállítván az emberi szellem szabad fejlődésének a középkor által megszakított folytonosságát, ismét visszaadta az egyént magamagának. Ez a tette a legnagyobb jelentőségű az emberiség fejlődésére nézve és ebben van a reformáció világtörténeti jelentősége is. Azonban amiként nem a reformáció volt az a tényező, mely általában kifejlesztette a környezet és saját képzetek által kötött állapotából az egyéniség szabadságát, tehát nem ő vezette be az emberiség történetébe a szabad egyéniséget: úgy felszabadító, restitáló munkája sem teljesen az ő érdeme.

A keresztesháborúk kora óta mind hatalmasabban fejlődő ipar s kereskedelem, az ezek nyomában folyton erősödő pénzgazdaság, az ezen gazdasági alapokon kifejlődő polgári osztály feltörekvése, az új társadalmi osztály sajátos művelődési igényei, irányai s az ezek táplálására legalkalmasabb klasszikus-korbéli elemek: mindezek a tényezők a reformációt századokkal megelőzőleg egyengették az utat ahhoz, hogy a klasszikus-korszakbéli szabad emberi egyéniség újból visszatérjen és elfoglalhassa uralmi helyét az új világban is. De azért ezek a tényezők mégsem hozhatták, még kevésbé szülhették azt az egyéniségi elvet, amelyre az új kor társadalmának, az új világ emberének szüksége volt.

Kétségtelenül nagy eredmény volna a reformáció szempontjából az is, ha csak annyit lehetne konstatálni, hogy a reformáció befejezte azt a munkát, melyet a reneszansz és a humanizmus kora megkezdett és szép sikerrel folytatott is. Az egyéniség szabad érvényesülésének még útjában álló egyetlen nagy akadálnak, a lelkiismereti szabadságot lenyűgözve tartó tekintélyhitnek a vallási élet terén való megdöntésével nyert csak végtelen szabadságot az emberi lélek, az emberi egyéniség. Azonban a középkor előtti és utáni egyéniség között nagy a különbség s e különbséget a reformáció vitte bele az egyéniségi elvebe azáltal, hogy megtermékenyítette azt a keresztyénség eszméivel.

A klasszikus kor egyéniségi elve az abszolút szabadság álláspontján áll s ezáltal képtelennek bizonyult annak az ellentétnek áthidalására, mely az emberi nemnél az egyén és a faj érdekei között számos ponton kétségtelenül fennáll s amely érdekellentét a társadalmi kötelek súlyát (mely társadalmi kötelek a faj érdekeit szolgálják) az egyénre, az abszolút alanyi szabadság elvei szerint érvényesülni kívánó egyénre nézve elviselhetetlenné tették. A klasszikus népek s műveltségük hirtelen s szinte csodaszámba menő magaslatra emelkedése, rövid virágzása, erőszakos támadás esetén gyors aláhanyatlása elsősorban abban a kétségtelen tényben találja magyarázatát, hogy a klasszikus kor egyéniségi elvét nem lehetett kellő összhangba hozni a társadalom szociális követelményeivel. Nem lehetett, mert a klasszikus kor egyéniségének nem voltak az ő érdekei, mindennekfelett szabadságán túlterjedő eszményei. A vallás, mely ily ideálokat adhatott volna, elvesztette hitelét. A bölcsészet pedig oly elenyésző csekély számú kiváltságos egyeseket ihletett csak meg, hogy ezek numerikus jelentéktelenségük miatt és elkülönült helyzetüknél fogva sem lehettek az egész társadalom átkelesztéséhez alkalmasok kovásszá.

A keresztyénség a szeretet parancsával olyan valami új tényezőt hozott be az emberiségnek — és pedig elsősorban magának az egyes embernek, az egyénnek — életébe, amelyet eladdig az emberiség nem ismert. A második parancsolat, mely az emberre vonatkozik, midőn az egy Istennek közös gyermekei számára előírja, hogy „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat“, a személyiség tartalmát messze kibővíti azáltal, hogy az egyedet nem a maga különállásában, hanem az összességhez való viszonyában teszi valódi értékévé. A kívülről jövő törvény oly természetű, hogy az emberi életnek sajátosságánál fogva olyan autonómiává válhatik, mely az egyénnek

és a társadalomnak érdekeit egyaránt szolgálhatja s így a kettő között fennálló ellentétek fokozatos feloldásához vezet.

Kétségtelen, hogy a keresztyénség körében eme parancsolat az első, a fő és nagy mellett érvényesült is. De a reformáció koráig nem vállhatott kötelességből éltető életelvévé. Nem, a régi keresztyénség körében, ennek partikuláris és szeparatistikus hajlandóságánál fogva és nem, a középkori katolikus keresztyénségben, ennek minden univerzalizmusa dacára sem amiatt, mert az egyház az egyéniséget megsemmisítette, nem engedte szóhoz jutni. Ezért van az, hogy a reneszansz és humanizmus korának egyéniségi ideálját nem az evangéliumi nyomokon, hanem a klasszikus példákban találjuk fel, abban az alakban, mely az egyén számára igényelt határtalan jogok mellett csak egyetlen kötelességet ismer, t. i. eme jogok érvényesítésének a kötelességét. És ezért van az is, hogy ugyan-ezen kor emberiségének csak egy ideálja van, t. i. az egyén lehető legtökéletesebb, minden másokat brutális erőszakkal eltipró érvényesítésének az eszménye, melyet VI. Sándor pápa és hasonló jellemű társai még sokkal inkább képviselnek, mint akár Macchiavelli, a Mediciek s a nyomukban járó *dii minorum gentium*.

A reformáció, midőn a vallást jogaiba visszahelyezte a pápai trón lépcsőig felcsapkodó modern hitetlenséggel szemben, midőn az egyéniségre a középkori egyház által felköväsolt bilincseket széttörte, szinte egy csapásra alkotta meg a szeretet törvényével önként élő s csak a nagy szeretet-parancsolatok által belsőleg kötött altruisztikus egyéniség modern típusát.

A reformáció által létrehozott vallásos megújodása a nyugati keresztyénségnek abban a vallásos világnézetben nyer kifejezést, melyet közönségesen protestantizmusnak szoktunk nevezni. Maga a protestáció, az értékének és jelentőségének tudatára jutott lelkiismeretnek emez örök időkre nagynak maradó ténye épp úgy, mint a protestáns vallás első nagy alapelve, t. i. hogy „egyedül csak hit által üdvözülünk“, az egyéniség uralmának legerősebb alapjai. És mikor a protestáns vallás a hit egyedüli szabályozójául a szentírást, az isteni kijelentést, tehát végeredményben magát az Istent ismeri el, nemcsak hogy megerősíti az egyéniség uralmát, de egyúttal szociális tényezővé is teszi azt ama nagy parancsolatok abszolút értékének elismerése által.

Lehet, hogy korunkban, midőn a tudomány cégére alatt az immár úrrá lett szabad egyéniség nem egyszer kemény támadásokat intéz a vallás ellen, sokan kevésre értékelik a

reformáció jelentőségét, mely utóvégre mégis csak vallásújítás volt. Pedig éppen a tudomány szempontjából kellene ezen jellemvonása miatt többre becsülni, mint p. o. az egyéniség felszabadításában szintén nagyértékű munkát végzett reneszanszt és humanizmust. Hiszen emberi nemünk egész fejlődésének története kiáltó hangon bizonyítja, hogy az emberiség evolúciója nem egyszerű mechanikus folyamat, melyet az ú. n. szükség kényszerítő ereje taszít egyik helyről a másikra, melyben az egyén egyszerűen vak eszköze a természeti kényszernek, hanem organikus processzus az egyén szabad s önkéntes részvételével. Ezen szabad és önkéntes részvételre az egyént az eszmények képesítik és készítetik. Az eszmények, melyek végső gyökerükben talán a szükségre vezethetők ugyan vissza, de kialakulásukat az emberi szellemnek részben öntudatos, részint intuitív természetű felfogásából nyerik. És mindkét irányban, azaz a szellem öntudatos és intuitív tevékenységénél, a szellem a legerősebb, legáldásosabb ihletője a vallásos érzelem, vagyis konkrét alakban maga a vallás.

A sok-sok ezer esztendő tanulságai alapján kevésre kellene becsülnünk még az altruisztikus egyéniségnek is az emberi evolúcióra gyakorolt hatását, ha nem tudnánk, hogy ezt a hatást az ideálok vezetik s ezen ideálok kialakítója az ember vallásos érzülete, mely oly végtelen, mint maga a mindenség.

A vallások konkrét alakjukban változnak. Változott s változik maga a keresztyénség is. De forrásuk, a vallásos érzület, örök éppen úgy, mint azok a hatások, melyeknek az emberi társadalom fennállását köszönheti. A vallásos érzület s belőle fakadó vallások nélkül nem lett volna az emberi evolúció ama határtalan fejlődési folyamattá, mely az emberi szellem első felvillanásától fogva a mai időkig elért magaslati szintjét létrehozó állandóságából következő parabolikus pályáján, mint a szellemet hordozó emberi testnek kifejlődési vonala a genus homo prehisztóriájára.

Ezért a reformációnak az egyéniségi elvet újból diadalra juttató és a keresztyénségből vett szociális vonásokkal gazdagító munkáját annál többre kell becsülnünk, mert az elért eredményt a vallás szankciója alá helyezte s ezáltal állandóságát biztosította s továbbfejlődése útjára a legnemesebb ideálokkal látta el.

Még csak pár szót kell az elmondottakhoz hozzáfűznünk éppen az ú. n. „világtörténeti jelentőség“ kettős értelmében. A területi hatás értékelése szempontjából.

Ismeretes, hogy a reformációtól teljesen független tényezők a mi egész földünket, a mi „világunkat“ egységessé tették az emberiség számára, mielőtt a wittenbergi kalapácsütések megtörténtek volna. Ezt a világot az a nyugati keresztyén emberiség, melyet a reformáció eszméi megtermékenyítettek, szinte újjáteremtettek, bevonta a maga érdekkörébe és fokozatosan telítette meg azzal az ú. n. „nyugati civilizációval“, mely voltaképpen a reformáció terméke. A szociális egyéniségnek, a lelkiismereti szabadságnak, a vallás egyéni uralmának, valamint az ezekből fakadó több más elveknek az egész művelt világon, a földkerekségnek minden táján, minden nép között való terjedése a legszorosabb okozati egybefüggésbe hozhatók a reformációval. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezen eszmék elterjesztésében éppen azok a népek jártak s járnak elől, amelyek a legteljesebben csatlakoztak a reformációhoz.

A reformációnak az emberiségre árasztott áldásai minden bizonnyal még akkor is éreztetni fogják hatásukat, ha a reformáció nyomán fakadt vallás részleteiben úgy elváltozik a távoli jövőben, mint ahogy elváltozott az őskeresztyénység a katholicizmusban s viszont ez a protestantizmusban. A reformáció általános emberi vívmányai az egyetemes emberi fejlődésnek örökre fennmaradó kincsei.

Pokoly József.

A reformáció és Erdély.

Mikor 1517 október 31-én Luther Márton Ágoston-rendű szerzetes a wittenbergai vár-templom ajtajára kifüggesztette 95 tételét, az egykorúvilág bizonyára nem látta és nem érezte ennek az eseménynek korszakalkotó mivoltát. Az egykorúak hozzá voltak szokva abban az időben vallási tételeknek és tanoknak a nyilvánosság előtt való megvitatásához. A katolikus anyaszentegyház reformációja a korszellem levegőjében volt, ha nem is tudott kellő testet ölteni.

A római világ három nagy kultúrfaktort, művelődésének három nagy irányzatát hagyta örökségül a politikai hatalmát porbasújtó barbár népekre: a kereszténységet, a római jogot és a pogány filozófiával párosult tudományt és művészetet. A középkor az utóbbit nem is látta, sohasem vette észre, új népek új nyomdokon haladtak; a római jogot nem értette meg; a keresztény vallást és annak világfelfogását pedig elrontotta.

Az ókor politikai vezéreszméje a német római szentbirodalmi császárságban kelt életre. A keresztény világnézet az egész középkoron keresztül igyekezett kibontakozni, de megújhódva, új világnézetű csak Luther Márton föllépése után tudott alakulni. Ebben az újjáalakulásban hathatós tényezője és segítőtársa az ókor két másik kultúrfaktora volt: a római jog és az antik művelődés, amely a humanizmus és reneszansz történelmi megjelölése alatt volt előhírnöke.

Már a XII. században amikor a Hohenstaufok és a Welf-párt küzdelmei folytán a német császári hatalom elgyöngülése Itália városait szabadabb mozgáshoz juttatta, amely városok a keresztes hadjáratok folytán virágzó kereskedelemhez és gazdagsághoz jutottak, a pápai hatalom ellen fellázadt magában Rómában Bresciai Arnold, aki a vallási téren új tanokat hirdet és római köztársaságot alakít.

A XIII. században III. Ince pápa korában, amikor a pápai hatalom tetőfokán állott uralmának, Dél-Franciaország-

ban a Kattarok és Waldensek szektája alakul, kik a klérus és az egyház visszaéléseivel szemben a vallás megtisztulásáért küzdöttek. Leverettek. Mozgalmuknak következménye az 1215-iki laterani zsinaton életbeléptetett inkvizíció volt.

A XIV. században a pápák babiloni fogsága idejében Angliában Wiklif theologiai tanár elveti a pápák omnipotenciáját, reformálja a hitet és keményen ostromozza a klérus visszaéléseit. Tehette, mert hiszen Anglia százéves harcban állott Franciaországgal, amelynek az avignoni pápák rabjai voltak, úgy hogy Wiklif nemcsak az egyház, hanem hazája ellenségei ellen is küzdött. Mégis el kellett buknia, mert a vallási reformációból levonta a világi konzekvenciákat, ellentétbe jutott a középkor hűbéri állam szerkezetével, amely akkor még sokkal erősebb volt, semhogy Wiklif és követői vele szemben sikert érthettek volna el.

Hatalmás lángra gyúl az egyházi reform eszméje a XV. században Husz János személyében és követőiben. Ebben az időben a pápai hatalom és a katolikus egyház a legmegszegyenítőbb állapotban voltak. 1376-tól 1444-ig a pápai széken két, sőt néha három pápa is ült. Ugyanakkor a középkor másik legnagyobb hatalmassága, a császárság is lehanyaglóban volt, amennyiben a Hohenstauf család kihalása folytán egy huszonhároméves interregnum után a császári méltóságért felváltva a Habsburgok, Luxemburgok és a bajor uralkodóház vetélykedtek, amelyek a császári korona drága ékköveinek elajándékozása, a választófejedelmeknek birtokadományozások útján való lekenyerezése révén igyekeztek magukat a trón birtokában megszilárdítani. A középkor két vezető hatalma ebben az időben a teljes dezorganizáció, a teljes züllés képét nyújtja. Úgy a világi, mint az egyházi hatalom kezelésében oly visszaélések kaptak lábra, amelyek ellen az akkor élt legjobb férfiak emelték fel hangos tiltakozásukat. Nem csoda tehát, hogy Husz Jánost és követőit csak 17 éves véres háború után volt képes a világi hatalom leverni és hogy ez a mozgalom már nem volt lokális jellegű, hanem elterjedt úgyszólván Európa minden művelt államában; nálunk Magyarországon és Erdélyben is, sőt Erdélyen túl Moldovában, ahol később az igazi reformáció alig volt képes gyökeret verni.

Ily előzmények után nem lehet csodálni, hogy ha a Luther Márton által megindított reformáció villámgyorsan ragadta meg az egész művelt világban a lelkeket és nyerte meg hívének a népek millióit, úgy hogy több évszázadnak eleinte fegyverrel, később az elnyomásnak minden eszközével folytatott küzdelmei sem voltak képesek az új hitet kiirtani.

Minden nagy kultúrmozgalom csak akkor bír kilátással, ha előkészített talajra talál, ha a kor száz és száz tényezője azon munkálkodik, hogy sikere legyen és így is csak azon esetben boldogul, ha egyúttal kedvező külső körülmények elterjedését lehetővé teszik, ha az első megindulás pillanatában, a születés percében, túlhatalmas ellenáramlatok rögtön el nem fojtják.

A protestáns reformációnak sikerülnie kellett, mert elterjedésére meg volt érve a világ.

Egy ideig maga a katolikus egyház kísérli meg, hogy az egyház reformját végrehajtsa, de a kebelében működő orthodox erők sikerét lehetetlenné teszik. X. Gergely pápa eredménytelenül kísérli meg az egyház reformálását a XIII. században. A huszitanok terjedése a katolikus egyház vezetőit is megmozgatja a XV. században; így jön létre a konstanzi zsinat 1414-től 1418-ig, amely azonban Huszt máglyára ítéli, az akkor uralkodó három pápát leteszi ugyan, de a reformokból nem valósít meg mégsem semmit. Az egyház reformja végett hivatott össze 1419-től 1436-ig a baseli zsinat is, amelyben azonban a reformpárt szintén nem tud eredményt felmutatni, úgy hogy a zsinatot a császár kénytelen szétverni, mert annak végén két pápa két zsinattal harcolt egymás ellen.

Az egyház reformja nem születhetett meg tehát az egyház kebelében működő organikus erők érvényesülése révén. Csakis kívülről létesült és létesülhetett azért, mert azok a hatalmak, amelyek érvényesülését megakadályozhatták volna, t. i. a császári és pápai hatalom egymással kerültek szembe abban a nagy küzdelemben, amely a XVI. század elején tört ki a túlhatalomra emelkedő Habsburg ház és a nemzeti királysággá alakuló többi államok, elsősorban Franciaország közt. V. Károly német császár, a legnagyobb Habsburg világbirodalom megalakítója és I. Ferencz francia király 1520-tól 1545-ig négy háborút viselnek egymással, amely háborúkban egyik oldalon résztvesz a pápa, Franciaország, Angolország és a hitetlen török, az úgynevezett „Cognaci liga“; a másik oldalon áll V. Károly császár, támaszkodva azon mérhetetlen birodalomra, amely az osztrák örökös tartományok, a burgundi örökség és Spanyolország egy kézben való egyesítése folytán létesült. Ezen háborús időkben nem volt ideje sem a császárnak, sem a pápának arra, hogy a hit kérdéseire nagyobb figyelmet vessenek. A protestantizmus szabadon terjedhetett tehát és mikor a császár a negyedik francia háború után Ferencz francia királlyal Krespiben csak azért köt a kortársak előtt majdnem érthetetlenül engedékeny békét, hogy a

túlhatalmasodó protestantizmus ellen felvehesse a harcot, azon veszi észre magát, hogy a világtörténelem kerekének megállításától lekésett. a protestáns német fejedelmek a smalkhaldeni háborúban, melyet ellenök folytat, végeredményben legyőzik és az 1555-ben kötött augsbugi békében szabad vallásgyakorlatot részükre biztosítan kénytelen; igaz hogy még a reservatum ecclesiasticum fenntartása mellett; és végeredményben ezen sem segít semmit a tridenti zsinatnak azon határozata sem, amely a protestánsokat eretnekeknek deklarálja.

A világot soha eszme. esemény, vagy törekvés nem mozgatta meg úgy és nem hódította meg anélkül, hogy első sikerei után a régi rend hívei, a conservatív felfogás apostolai bizonyos ideig újból erőre ne kapjanak. Így volt az a reformáció kérdésével is. A tridenti zsinat, amely a jezsuita rendet létesítette, új nemzedéket nevel az orthodox katolikus egyháznak. Megindul a jezsuiták segítségével az ellenreformáció Nyugaton és Keleten egyaránt; de amíg Nyugaton csak ötven évig tartott. --- mert 1600 körül Angliában, Hollandiában, Franciaországban a vallásszabadság örök időkre biztosítva van, addig Németországban csak 1648-ban a westfáliai békében és egy 30 éves háború után jut diadalra a vallásszabadság ügye, amely háború magával hozta a császári hatalom teljes bukását Németországban, ennek az országnak feldarabolását, amely állapotból csak két és fél évszázaddal később, a protestáns porosz nagyhatalom tudja kiemelni és magával hozta Franciaországnak két évszázadon keresztül tartó vezetőszerpét a kontinensen. A nyugati ellenreformáció harcosa: Spanyolország, II. Fülöp király alatt, aki beavatkozik Franciaország ügyeibe, ahol azonban végeredményképen az utolsó Valois király halála után az eleinte protestáns Bourbon Henrik kerül a trónra és 1598-ban a nantesi ediktumban a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot ad. Ettől az időtől kezdve a francia nemzet érdeklődése a vallási kérdések és vitáktól elfordul és más nagy kultúr és nemzeti problémák felé irányul. Az ellenreformáció idejébe esik a kis Németalföld heroikus szabadságharca is, mely ezen protestáns ország teljes győzelmével végződik annyira, hogy a spanyol armada Anglia által történt leveretése után egy évszázadon keresztül Hollandia a tengereken vezető nemzeté lesz. Ugyancsak Spanyolország támogatja Angliában a katolikus skót királyné Stuart Mária ügyét a protestáns Erzsébettel szemben, de ezen küzdelem is a spanyol armada pusztulása folytán teljesen eldőlt és Anglia protestáns államegyháza az egész ország lakosságára kiterjeszti hatalmát.

Igy küzdött a Habsburg-család spanyol ága a reformáció ügye ellen Európa nyugati államaiban; ugyanezt a küzdelmet veszi fel egy fél századdal később Németországban az osztrák Habsburg-ág és folytatja hazánkban egész József császár idejéig. 1780-ig. Az ellenreformáció Németországban Rudolf császár idejében indult meg teljes erővel, Magyarországon és Erdélyben szintén Rudolf alatt, miután a török hatalom időleges gyengülése folytán a nemzeti irányzat, valamint a protestáns szabadságtörekvések ereje esőkkent volt. Németországban ez a küzdelem a 30 éves háborúra vezetett, amelynek utolsó felvonásában egész Európa résztvett és amely avval végződött, hogy a németországi ügyekbe beleszólást kapott nemcsak a svéd király, hanem a francia király is, aki a következő évszázadokban azután hatalmának tetőfokán állván kellő diplomáciával mindig meg tudta akadályozni azt, hogy erőteljes és nemzeti szellemű, a német nép egységére támaszkodó császári hatalom alakulhasson ki, amely Franciaország hegemoniáját Európa ügyeiben vitássá tehetné.

Szükségesnek tartottam ezen világtörténelmi beállítását a kérdésnek röviden előadni, hogy az adott kép a magyar reformáció és különösen az erdélyi protestáns egyház keletkezésének, fejlődésének és küzdelmeinek háttéréül szolgáljon. Magyarországon és Erdélyben a reformáció igen hamar és korán terjedt el. Terjedésének és megszilárdulásának három korszaka kütönböztethető meg. Az első az 1520-tól 1551-ig terjedő időszakot öleli fel és a Luther szellemében kialakult magyar reformáció története. A második 1551-től 1570-ig tart; ez a Luther szellemében reformált egyház reformátussá válásának korszaka, amely egyúttal egyházunknak megszilárdulására és szervezete fundamentumának lerakására vezet. A harmadik korszak a nagy hitviták kora, amely időben a reformáció munkája a megkezdett úton még tovább halad, újabb és újabb felekezetek és próféták lépnek föl, akik a keresztyén hittől azonban mindjobban eltávolodnak; ezek a megszilárdult reformált egyház felfogását szétforgácsolóddással fenyegetik; velök szemben, elsősorban az unitárius egyházzal szemben is a református hit sikerrel veszi fel a harcot.

Erdélybe a reformáció Wittenbergből hozatott be, első hívei a szászok, akik között Pempflinger szász comes és Honter brassói szász pap voltak legbuzgóbb terjesztői. Szapolyai János király, aki még uralkodásának első idejében hozzájárult volt ahhoz a határozathoz, melyet az országgyűlés hozott és amely úgy szólt, hogy: „Lutherani comburantur“, aki maga hitű katolikus volt, látván később, hogy az imént

említett Cognaci liga háborúi folyamán a pápa, aki a császárral szemben foglalt volt állást, első Ferdinánd királynak tehát ellensége, neki pedig szövetségese volt, a háború kedvezőtlen kimenetele folytán nemcsak kénytelen békét kötni Madridban a császárral, hanem őt még egyházi átokkal is sújtja, lassanként politikai érdekből, — de látván a magyarságnak úgyszólván egységes állásfoglalását is, — nem üldözi a protestánsokat, hanem idővel bizonyos pontig kedvezéseket is tesz nekik. Elősegítette a reformáció terjedését Erdélyben a gyulafehérvári püspökök erkölcstelen és közbotrányt okozó élete, valamint azon körülmény is, hogy magában a katolikus egyházban első helyen a gyulafehérvári kanonok és a papság körében sokan a reformáció híveinek vallják magukat.

De kérdem, nem-e lehetett népszerű mindenki előtt az a vallás, amely magyarul beszélt, amely nem a nép előtt ismeretlen latin misével boldogította a hitbuzgókat, hanem a nemzet nyelvén, a gondolat és az érzés szabadságát hirdette? Nem lehetett-e népszerű az alsó papság előtt az a hit, amely összhangban a természet törvényeivel, nem tiltotta a házasságot? Nem volt-e okvetlenül népszerű a nemzet vezető férfiai előtt, akik akkor már kiábrándulhattak abból a gondolatból, hogy Magyarország és Erdély egyesítése révén menthetik meg a nemzetet a török veszedelemtől, mikor látták azt, hogy a katolikus hit élén álló férfiak, maga a pápa és császár nemhogy egyesülnének a török lektüzdésére hazánkban, hanem a fegyvert egymás ellen fordítva mitsem törődnek nemzetünk pusztulásával? Vagy nem kellett-e népszerűnek lenni e hitnek maga a fejedelem előtt, aki a méltatlanok által birt nagy püspöki és egyházi javadalmak és a reformáció útján behozandó szekularizáció révén megteremthette a vagyoni függetlenségnek azt a mértékét, amely a fejedelmi kormányzat tekintélyéhez feltétlenül szükséges volt és megszerezhetette az állami kormányzatnak azon anyagi eszközöket, amelyek nélkül sem a hadsereg, sem semmiféle eszköz fenn nem volt tartható a magyar ügynek két ellenséggel szemben való megvédésére?

Szapolyay János király 1540-ben meghalt, de maga Martinuzzi, ki Izabella királyné idejében az erdélyi államot szervezi —, sem zárkozhatik el az önálló erdélyi fejedelemség nagy politikai gondolatából folyó konzekvenciák elől és dacára annak hogy az orthodox katolikus egyháznak felkent püspöke és bíbornoka, a protestantizmus szabad terjedésének nem vehet gátat. Martinuzzi 1542-ben az erdélyi államot a három nemzet uniója alapján újból szervezi, de úgy akkor és azután

is mellöz minden olyan rendelkezést, mely Erdélyben vallás-háborút idézhetne föl. 1550-ben a tordai országgyűlés végre törvénybe iktatja a lutheránus vallás szabad gyakorlatát; evvel a ténnyel Erdély a szabad vallásgyakorlat terén megelőzött minden más európai államot, ami örök dicsősége fog maradni. A lutheránus vallás elterjedése Erdélyben evvel be van fejezve kiterjed a szászokra, magyarokra egyaránt, amelyek közül a szász népnél a mai napig is fennmaradt.

1551-ben, a következő évben Martinuzzi átadja Erdélyt Ferdinánd királynak, amely tényével lehetővé teszi Castaldó öt éves uralmát. Ez a rémuralom nemcsak Erdélynek, hanem egész Magyarországnak felnyitotta szemeit. Világossá vált azon eddig csak ösztönszerűleg érzett sejtélem, hogy Erdély önállóságára és a protestantizmusra, valamint a kettőnek egybeolvadására a magyar nemzetnek van szüksége, hogy a magyar nemzetnek a Habsburgok jogára alatt való egyesítése nemcsak a protestáns hitnek, de nemzeti önállóságunk, ősi alkotmányunk, nemzeti erőnk és dicsőségünk teljes megsemmisítésére vezetne. Nem is késik sokáig ezután a fordulat. A rendek visszahozzák Izabella királynét és fiát János Zsigmondot. Vele együtt jön Erdélybe Petrovich, János Zsigmondnak tanácsadója, mint kormányzó, aki mint református ember, mint hatalmas főúr és mint Kálmáncsehynek, a lánglelkű református papnak védője és protektora megindítja Erdélyben a genfi alapon álló református hitnek elterjedését és végleges diadalát.

Erdélyben a lutheri tan sohasem terjedt el a magyarságnál teljes tisztaságában, hanem a wittenbergi egyetemen hosszú időn keresztül Luther letünése után nagy szerepet vivő Melanchthon és tanításai, amelyek a genfi hitújítók és különösen Kálvin felfogásához sokkal közelebb állottak, voltak azok, amelyek az erdélyi magyar reformációban addig vezető szerepet vittek. Ennek dacára a kolozsváriak, de különösen a többi erdélyi városok magyarsága és papsága bizonyos idegenkedéssel viselkedtek Kálmáncsehy első fellépésével szemben. Még 1558-ban a tordai országgyűlés a szakramentarius tanok terjesztését szigorúan tiltja. Szakramentarius alatt a helvét hitvallást értették. De 1559-ben lép fel Debrecenben Mélius Péter, a magyar református hitvallás igazi nagy apostola, aki Dávid Ferencz közreműködésével a nagyváradi zsinaton és ugyanazon évben később a marosvásárhelyi zsinaton a papsággal a kálvini úrvacsorai tant fogadtatja el. Marosvásárhelyen történt tehát az az első nevezetes lépés Erdélyben, amely végeredményben a magyarság körében a

református vallást és kultuszt tette uralkodóvá. János Zsigmond fejedelem katolikusnak született; vallási és politikai meggyőződéseire azonban legmélyebb befolyást Blandrata nevű háziorvosa és tanácsadója gyakorolt és Blandrata már Lengyelországban, — ahonnan János Zsigmond mellé került —, az unitarizmus hirdetője volt. A szigorúan katolikus országból épp ezért távoznia kellett. Befolyását a fejedelemre, akit nem lehetett a katolikus hitről azonnal az unitárius vallásra téríteni, — oly irányban érvényesítette, hogy fokozatonként a lutheránus és kálvinista felfogás magáévátétele révén közeledjék az unitarizmus felé. Csak így érthető meg az a bámulatos tény, hogy János Zsigmond fejedelem, ki katolikusnak született, később lutheránus, azután református lett és mint unitárius halt meg. De ha Blandratának ez a működése nem is egyeztethető össze mindenben a szigorú valláserkölcsei felfogással, eredménye mégis az volt, hogy Erdélyben a protestáns vallás szabadon terjedhetett. Egy időben a fejedelem maga is a lutheránusokkal szemben a reformátusokat pártolta úgy hogy végeredményképen 1564-ben a tordai országgyűlés a katolikus és lutheránus vallás mellett a reformátust is recipálta.

János Zsigmond fejedelem uralkodásának utolsó éveiben és utána Báthory István idejében az unitáriusokkal nagy hitviták indultak meg. A vallási reformmozgalom nem szűnik meg, hanem újabb és újabb hitágazatok keletkeznek, amelyek között különösen az unitárius hit veszi fel a küzdelmet az uralkodóvá lett református vallással. Ebből a küzdelemből is diadalmasan került ki a protestáns egyház. Eredménye a küzdelemnek csak az volt, hogy a szabad vallásgyakorlat kiterjesztetett az unitárius vallásra is és az egyházi élet szabadsága még jobban biztosított.

János Zsigmond fejedelem halála után a Báthoryak korában Báthory István és Báthory Kristóf katolikus hitűek voltak ugyan, de szabadelvű gondolkozásúak. Báthory Zsigmond azonban, — akit a jezsuiták neveltek —, már elfoglalja a kolozsváriak református nagy templomát és a kolozsvári iskolát is, uralkodásának végén pedig az önálló erdélyi fejedelemséget Rudolf kezére akarja játszani, ami előidézi Erdély rettentő pusztulását, Mihály havasföldi vajda és Basta küzdelmei folytán. Az ő idejében indul meg Magyarországon is az ellenreformáció, melyet Rudolf király kezdeményez. A Rudolf után következett II. Mátyás idejét kivéve, szakadatlanul tart a rekatholizáció és vallási elnyomás, úgyszólván két évszázadon keresztül Mária Terézia királyné haláláig, 1780 ig.

Az erőszakos reakció azonban nem juthatott sikerre Erdélyben a XVII. században, Erdély aranykorában, amikor nagy fejedelmek: Bethlen Gábor, Bocskay István, a két Rákóczi ültek a fejedelmi trónon. Megindítói és vakbuzgó előharcosai a rekatholizációnak Magyarországon a jezsuiták és az általuk nevelt hitbuzgó katolikus egyházfejedelmek, így különösen a protestáns szülőktől származott Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi primás voltak. Velük szemben a nagy erdélyi fejedelmek: Bocskay István és Bethlen Gábor a türelmességet és a nemzeti álláspontot sikerrel tudták megvédeni. Bocskay, Bethlen és Rákóczi György több ízben fegyverhez nyilván, nemcsak Erdély, hanem Magyarországon vallásszabadságát is sikeres hadjáratok útján tudják biztosítani és a bécsi, a nikolsburgi és a linzi békekötések nemcsak a vallás, hanem a nemzet ügyét sem hagyják elbukni. Ezen időkben Erdély fénylő csillagként tündöklök Európa egén nemcsak mint a vallásszabadság, hanem úgy is mint a kultúra, a rendezett társadalmi és politikai viszonyok, a politikai erő mintaképe és mint a nemzeti ügy védője és biztosítója. Az ország belső életében a liberalizmus, a szabadelvűség vezérfáklyája mellett a kormányzat minden ízében magyar. Erdély Európában nemcsak barátai, hanem ellenségei előtt is tisztelt országgá válik. A fejedelmek a nemzet belső megerősödésének és a nemzeti kultúra fejlesztésének szentelik hatalmuk erejét; virágzásnak indul az irodalom, tudomány és művészet, a fejedelmek által alapított iskolákban és akadémiákon hírneves tudósok és teológusok vezetése alatt.

A török hatalom gyengülése folytán azonban végre Erdélyben is beköszöntött a vallási és nemzeti elnyomatás korszaka. Az önálló erdélyi fejedelemség megszűntével I. Lipót király és császár idejében itt is diadalra jut a reakció. II. Rákóczi György özvegye Báthory Zsófia üldözöbe veszi a protestantizmust a Rákócziak birtokán. Fiát I. Rákóczi Ferenczet a jezsuitáknál nevelteti. Magyarországon szintén teljes erővel kezdik üldözöbe venni a protestánsokat és ugyanakkor a király semmibe se veszi a magyar alkotmányt, semmibe se veszi Magyarország törvényes szabadságát és önállóságát. Az ily tények nyomán támadt országos elégedetlenség, a Wesselényi-féle összeesküvésre vezet, melyet azonban a pozsonyi vértörvényszék vérözönbe fullaszt; a protestáns hit előharcosait, az egyház pásztorait gályarabságra ítélik. A Wesselényi által elejtett zászlót újból Thököly Imre ragadja kézbe, azonban ő is leveretik és utána Karaffa és Kolonich érsek Magyarországot, — amint Kolonich magát kifejezte —, először

koldussá, azután katolikussá kívánják tenni, hogy végül németté lehessen. A protestánsokat 1687-ben kiveszik a törvény védelme alól. A nemzet azonban még most sem tágit, maguk a katolikusok, élükön a nemeslelkű nagyfejedelem, II. Rákóczi Ferencz is, megsokalják a szomorú állapotokat. A Rákóczi-féle szabadságharc, a kurucok évtizedes véres és heroikus küzdelmei végre az 1711-iki szatmári békében legalább papíron helyreállítják az elmúlt század vallási és nemzeti szabadságát. De a nemzet ereje a hosszas küzdelmekben kimerült. A szatmári béke vívmányai csak papíron maradnak, mert Magyarországon Heister, Erdélyben Rabutin szabadon garázdálkodhatnak. A kormányzat szelleme átalakul itt is, ott is. A nemzet védtelenül áll vele szemben egy évszázadon keresztül. 1713-ban III. Károly király a katolikus Kornizs Zsigmondot Erdély kormányzójává teszi, azóta református ember sohasem jutott többé az erdélyi kormányzói polcra. A fejedelmek által alapított református iskolákat és kollégiumokat üldözőbe veszik, a gyulafehérvári kollégiumot elveszik a többiek pedig alig képesek a kormányzat nyomásának elmentállani. Mária Terézia idejében több mint 200 református templomot foglalnak el erőszakos úton tőlünk és a térítések még erőszakos eszközökkel is napirenden vannak. Ezen állapotnak csak II. József császár türelmi patense vetett véget és II. Lipót alatt az 1791-iki XVI. t. c., amely a vallás szabad gyakorlatát az egész országban újból helyreállítja.

Hogy mennyire összeforrott a két évszázadnál tovább dúlt harcokban egyfelől a nemzeti gondolat és a vallásszabadság kérdése, a másik oldalon a vallási üldözés irányzata, a nemzet elnyomásának gondolatával, legjobban bizonyítják az 1848. után bekövetkezett események. Bár ezen korban a felvilágosultság vallási téren az európai nemzetek közkincsévé vált már, azért nálunk a nemzet elnyomása a protestáns egyházat is újból üldözőbe veszi. Haynau betiltja a protestáns önkormányzati gyűléseket, az egyházmegyei és egyházkerületi összejöveteleket; a püspöki székek betöltését lehetetlenné teszi és kimondja, hogy a református püspököket ezentúl a kormány fogja kinevezni. Bach mint teljhatalmú miniszter behozza az egyház által alapított gimnáziumokba az egész vonalon a németnyelvű oktatást és az egyház szervezetét oly irányban kívánja reformálni, hogy annak élére a bécsi főkonzisztóriumot állítsa. Ezen rendszabályok ellen az egész nemzet: protestánsok és katolikusok egyaránt tiltakoznak. Ellenök szegülnek a protestáns egyház vezetőférfiai, elítélőleg nyilatkozik maga Scitowszky hercegprímás is; míg végre

1860-ban diadalra jut lankadatlan buzgalom és kitarás révén a nemzet; a császári nyílt parancsot felfüggesztik és az alkotmányosság helyreálltával 3 évszázad nehéz küzdelmeit a vallási szabadság, a vallási türelmesség törvénybe iktatása koronázza.

A rég elmúlt idők ily módon röviden végiglapozott történelmének fakó pergamentjéről azonban nagy és a nemzet részére soha el nem felejthető mély tanulságok intenek felénk. Vonjuk le azokat az előadottakból. Az önálló erdélyi fejedelemség megalakulásával az ország keleti felében oly vallási és politikai központ létesült, amely politikai hatalmával, egész irányzatával egyfelől a türelmességet, a szabadelvűséget, a vallás, a gondolat és lelkiismeret szabadságát biztosította, a másik oldalon azonban egyúttal a magyar nemzeti tradíciók, a nemzeti függetlenségnek az alkotmányosságoknak a magyar nemzet létalapjainak, fejlődése és boldogulása biztosítékainak volt előharcosa és védője. A protestantizmus megjelenéséig a világtörténelemben Erdély az egész ország történelmében csak alárendelt szerepet visz, csak másodrangú faktor. Történelmi okmányunk ezen időkről kevés van, de ezek mind azt bizonyítják, hogy Erdély az ország kormányzatában bizonyos különálló helyzetet foglalt el; némi különállással bírt ugyan, de az itt lakó magyarság nem visz döntő szerepet az ország sorsának az intézésében, nincs különösebb hivatása a nemzet életében. Társadalma már akkor sem egységes és területét különböző népek lakják. Társadalmi szakadozottságát Erdély megőrzi az idők későbbi folyamán is. Nem volt társadalmunk egységes sem a protestantizmus megjelenése előtt, sem utána. Nem bírt tehát a protestantizmus és a vallási türelem kora sem azon társadalmi összeforrasztó erővel, amely képes lett volna az Erdélyben élő három nemzetet és a beszivárgó oláhságot egyesíteni, egybeolvasztani és annak minden rétegét a vallás és a haza közös ügyének szolgálatába állítani. Nem tehetünk ezért szemrehányást sem a reformáció ügyének, sem azon nagy férfiaknak, kik mint annak előharcosai az ország ügyeit intézték. Azon kor nem ismerte még a nemzetiségi eszmét; előhírnökei csak egy-egy eseményből csillantak föl. Az erdélyi fejedelmek Erdély aranykorában tehát abban az időben, amikor ráérték, hogy az ország belső viszonyaival is foglalkozzanak, különösen Bethlen Gábor és I. Rákóczi György öntudatosan törekedtek ugyan arra, hogy a protestáns vallás egybeforrasztó erejének segítségével Erdély három nemzetét, különösen az oláhságot is a magyarság ügyeinek megnyerjék, törekvéseibe bevonják és ezáltal az

erdélyi fejedelemségnek egységes nemzeti és társadalmi alapot létesítsenek. Bethlen Gábor levelezése Lucaris Cirill konstantinápolyi patriárkával, Rákóczi György kulturális törekvései az oláhság körében ezt élénken bizonyítják. A hazai oláhság elmaradott állapota úgy vallási, mint kulturális téren. társadalmi tagozódásának primitív volta ezen törekvéseknek kedvezőek lettek volna. Hisz ne felejtjük el, hogy a nagyrészt a XIV. és XV. században Erdélybe bevándorolt oláhság egyházi szervezetlenségben élt, gör. kel. vallású papjait többnyire a moldvai és havasalföldi vajdaságokból kapta, az egyház nyelve még az ó-szláv volt és hogy csak a XVI. században kezdtek a magyar király és az erdélyi fejedelmek segítségével a hatalmasabb oláh kenézek által alapított zárdák körül, mint központok körül a gör. kel. püspöki megyék kifejeződésére. Az erdélyi gör. kel. egyház abban az időben a trigovistei érsek fennhatósága alatt állott, aki a konstantinápolyi pátriárkának volt exarchája. Bethlen Gábor és Rákóczi György törekvései elsősorban odairányultak, hogy a gör. kel. egyháznak a szellemét és szervezetét közelebb hozzák a protestantizmushoz. Már az 1579-iki tordai országgyűlés kimondta, hogy az oláh papság szabadon választhat magának püspököt, épp úgy, mint a protestáns egyházak papjai, és hogy a püspök csak a fejedelem megerősítésére szorul. Lassacskán a gör. kel. egyház autonómiája fejlődött ki ebből az intézkedésből, még pedig a protestáns egyház képmására, amelyhez fogható szabadelvű autonómiával az egész világon egyetlen gör. kel. egyház sem bírt, sem akkor, sem most nem bír. A gör. kel. egyház berendezésében más téren is a protestáns példa volt mérvadó úgy, hogy egyenesen mondhatjuk, hogy oláh nyelvű polgártársaink mai egyházi szabadsága a régi Erdély protestáns köreiből uralkodó felfogásokra és irányzatokra vezethető vissza. Rákóczi György és Bethlen Gábor továbbá iskolák alapítása segítségével, nyomdák felállításával, a biblia lefordításával lassú és türelmes munka segítségével arra törekedtek, hogy a kultúra és tudás segítségével az oláhságot az erdélyi magyarság színvonalára emeljék, ezáltal társadalmi és nemzeti összeforradását elősegítsék és lehetővé tegyék. Lassú, de következetes munkával törekedtek oda, hogy ennek a népnek a vallási életébe a protestantizmus alapjait annak kanonjait bevigyék, hitében a reformáció vallási vívmányait meggyökereztesék. Sajnos, munkájuk csak igen rövid ideig tarthatott és a kedvezőtlen külpolitikai körülmények, a későbbi nagy harcok és küzdelmek, amelyek a fejedelemség egész erejét igénybevétték, figyelmüket ettől a munkától elvonták

és idővel a nagy fejedelmek által megindított irányzat lassan erő gyümölcsei is mind veszendőbe mentek. Nem tehető ezért Erdély protestáns államának szemrehányás, nem a protestáns vallásújítás volt oka annak, hogy erdélyi társadalmunk egybeforradása be nem következett.

Ha ezen téren tehát nem is koronázta siker a nemzet zászlóvivőinek törekvését, azért mégis sohasem fognak elmúlni azok a nyomok, amelyeket a protestáns vallásújítás és annak kora a nemzeti élet más terein hagyott.

Luther, Kálvin és a reformáció többi más nagyjai életének munkája új hitet, új reményt öntött az emberiségbe. A középkor vége felé egy évezred oszlopai rendültek meg fundamentumaikban s a kor legnagyobb hatalmasságai düledzőfélben voltak. A pápai hatalom és a római szent birodalmi császárság árnyékéletet éltek. Az emberiség idealizmus és minden vezérlő csillag nélkül élte életét, a népeket kormányzó aljas bűnökbe merülve hatalmi torzsalkodásokban, kegyetlen és céltalan harcokban emésztették alattvalóik erejét. Luther és Kálvin új hite új ideálokat adott az emberiségnek! Azt hirdették szóval és azt hirdették tettel, hogy az anyagiaknál, hogy a világiaknál, hogy a hatalmi kérdéseknél nagyobb célokért él az ember! Hogy vannak az emberi életben nagyobb értékek mint ezek, amelyekért élni, amelyekért küzdeni érdemes!

Általános világtörténelmi jelenség, hogy a civilizáció bizonyos irányvainak letűnésével az emberi művelődésben mindig szerepet játszott vezetőeszmék megüregedésének korában a történelem az anyagiasság képét ölti magára, hogy a történelemben szereplő férfiak tetteinek rügői többnyire az emberi természet bűnös indulataiból fakadnak. És sohasem volt talán kor, — nemcsak Olaszország városaiban, ahol Macchiavelli szelleme bőven aratta áldozatait, de mindenütt a világon —, amelyben annyi förtelmes bűn és emberi gyengeség nyilatkoznék meg a történelmet irányító férfiak cselekedeteiből, mint a középkor végén. És viszont semmi sem élvezetesebb annak, aki a történelem lapjait lélekkel forgatja, mint a reformáció időszakával való foglalkozás, amelyben lépten és nyomon új idealizmussal, fenkölt karakterekkel és heroikus tettekkel találkozunk. Ne tévesszen el minket, hogy a hitújítás korában is találkozunk gyakran fékevesztett szenvedéllyel és elvadult küzdelmekkel. Erős meggyőződés, erős hit és erős akarat a sekélyebb jellemeknél ezeket a jelenségeket szülik. De ebben a korban nemcsak érdek, hanem hit és meggyőződés áll hittet és meggyőződéssel szemben és ha volt kor,

amelyben az önfeláldozás, az egyéni érdek megtagadása nagy tetteket szült, úgy bizonyára ez a kor az, amelyben az emberek gyakran egyéni érdekeik, tradícióikkal szemben, hitüket és meggyőződésüket életük árán is követik, ami még akkor is bámulatunkra érdemes, ha talán a mai kor szemüvegén keresztül nézve érthetetlen is, hogy oly kérdésekért, amelyek nem tartoznak sem fegyverre, sem nem képezik a kormányzat ügyeit, abban az időben — véres harcokat lehetett vívni. Hazai történelmünk ebben a korban hasonlít a serdülő férfinak azon korához, aki a gyermekszobából kilépve, első impresszióit nyeri a világról; hasonlít a fiatalember azon korára, amelyben lelkének belsejében új világfelfogás alakul ki és életének elhatározó lépései érlelődnek meg. Láthatjuk, hogy a kor emberei nagy belső lelki küzdelmeket élnek át, hogy útjukba áll a kétely, hogy belső tépelődés és latolgatásban telik el életüknek egy része, hogy az igazságnak, az igaz útnak a keresése, egy új világnézetnek és politikai téren szintén új orientációnak az idejét élik. Hogy ezekből a belső küzdelmekből új ideálok születnek úgy vallási téren, valamint a társadalmi és nemzeti haladás részére egyaránt; hogy új ideális törekvések ragadják meg az embereket, amelyeknek megvalósításáért lankadatlan buzgalommal küzdenek úgy ők, valamint fiaik, évszázadokon keresztül kockára tévén vagyont és életet, kockára tévén minden kincset és értéket, amelyet az élet a földi boldogságból nekik nyújthatott. Ebben a korban születnek a magyar nemzet ideáljai, azok az ideálok, amelyeket mi is magunkénak vallunk, amelyek talán abban a korban csak a legjobbakban homályosan derengtek, amelyek azonban két évszázad küzdelmei rendjén testet öltöttek és amelyek mellett hitvallást teszünk mindnyájan nemzeti és politikai küzdelmeinkben ma is, gyakran talán félreértve őket, gyakran talán csak azért hivatkozva rájuk, mert egy nagy kor ideológiája közkincsévé vált az egész világnak, vérré és hússá lettek bennünk is anélkül, hogy mi magunk azokat belsőleg átéreztük és átéljük volna.

Ezen korszak tehát új mértéket állított fel az élet minden vonatkozásaiban nemcsak a vallási, hanem a közélet számára és új ideálokat teremtett a magyar nemzeti politika terén is. Ideális férfiakat szült, ideális jellemeket és erős és hajthatatlan férfiakat faragott még olyanokból is, kiket a gondviselés csak középszerű észbeli tehetséggel áldott meg, kik azonban jellemük kristálytiszta csillogásánál fogva ma is nemzetünk példaképei, akikhez hasonlítani, akiket követni szeretnénk.

A vallásreformátorok az emberiség figyelmét elvonva a külső földi javaktól az Istenség fogalmára irányították s a belső lelki egyesülést Istennel és harmóniáját az egész élet-felfogásnak Isten ezen fogalmával kívánták megteremteni; azonban a középkori aszketizmus nélkül, harmóniában az emberi élet földi és természeti létfeltételeivel. Csak természetes tehát, hogy ez az új világfelfogás előidézte azon kor férfiaiban azt a törekvést, hogy a külső élet viszonyait, hogy ennek megfelelőleg a társadalom szervezetét, a politikai hatalmat is úgy organizálják, hogy azokban a belső élet egyénisége szabadon fejlődhessen, szabadon érvényesülhessen; előidézte azon törekvést, hogy a szabad egyház szabad hazában nyujtsa a szabad lelkiismeretnek és egyéniségnek oltalmát. Zwingli azokkal a szavakkal halt meg: „A testet megölkthetitek, de a lelket nem!“ Ez a protestantizmus vezérelve a világi kormányzat részére, amely magának utat tört egyházban társadalomban, állami kormányzatban egyaránt.

Ezen nagy és magasztos törekvések élén látjuk haladni mint legjobbat a legjobbak között a magyar nemzetet és a magyar nemzet vezetőjeképen az önálló erdélyi fejedelemséget az erdélyi magyarsággal együtt. Az erdélyi fejedelemség politikai berendezésében vallási türelmével, nemzeti ideáljaival testet adott a nagy gondolatnak, élő formát a léleknek; államot szervezett, melyben mindazon javak és ideálok, amelyekért a magyar nemzet élt és küzdött, nemcsak hogy nem voltak veszélyeztetve, hanem amelyeknek maga volt fő előharcosa.

Ez a kis állam nemcsak megfelelt a kor eszméinek, nemcsak ideálja volt azoknak, akik a lélek szabadságát hirdették, — de nemzeti szükség is volt egyúttal. A magyar nemzet a török veszély láttára szükségét érezte annak, hogy nagyobb és hatalmasabb nemzetekre támaszkodjék. Kereste is ezen támaszt és nagy áldozatokat hozott azért, hogy megnyerje. Voltak, akik érdekből voltak szószólói, de voltak sokan a legönzetlenebb hazafiak között, akik minden egyéni érdektől menten ezért az eszméért harcoltak és küzdöttek. A szomorú tapasztalatok azonban, amelyeket tettek a legjobbak közül is sokakat hamarosan kiábrándítottak; hiszen rövidesen világossá vált, hogy a német császári hatalom elfogadja készséggel azt, amit a nemzet ad neki, de nem nyújt és nem nyújthat oly ellenszolgáltatásokat, amelyekért azok adtak. A császárság hosszú ideig éppen a nemzet legnagyobb szorongatása pillanatában el volt foglalva a francia királlyal való küzdelemmel, el volt foglalva egy nagy világbirodalom ügyeivel és ha időt nyert, több erőt fordított nem a török

kiűzésére, hanem nemzeti szabadságunk, nemzeti önállóságunk és vallási meggyőződésünk elnyomására, megsemmisítésére. Legjobb esetben magunkra voltunk hagyva és mikor velünk törődtek, vallásunk és nemzeti függetlenségünk kerültek veszélybe, életünk épp azon kincsei tehát, melyeket biztosítani akartunk volna.

Ezen tanulságok alapján forrt össze a nemzeti párt, a mely a köznemességre támaszkodva és amely Mátyás király dicső hagyományait követve, saját erőnktől várta és remélte, fennmaradásunkat, a reformáció ügyével és így lett ezen párt az önálló protestáns erdélyi fejedelemség hívévé. Ez úton forrt össze a nemzeti gondolat, a nemzeti szabadság eszméje a vallási szabadságával, úgy hogy ma ezeket külön-külön el sem tudjuk képzelni, egymással harcát lehetetlennek tartjuk. Ezt a történelmi tanulságot köszönhetjük a reformáció korszakának.

Ennek a kornak köszönjük azonban nemcsak protestáns hitünket és nemzeti ideáljainkat, hanem köszönjük mindennek-előtt nemzeti nyelvünknek, irodalmunknak első felvirágozását és első termékeit is. A reformáció a bibliát adta a nép kezébe, még pedig magyar nyelven, az első lépést tette ezáltal népoktatásunk kifejlődéséhez. A felvilágosodás terjesztésével hozzáfog iskolák, akadémiák alapításához is. A társadalmilag magasabban álló köröket elfogja a tanulási vágy, legjobbjaink sorra látogatják a hirnevesebb német, holland és angol egyetemeket és terjesztik Erdélyben a tudást és a felvilágosultságot. A magyar vallás papjai magyar prédikációkkal lendületet adnak nyelvünknek, a legjobbak közülök nemcsak a hittudomány terén tűnnek ki, hanem a magyar történelem, a magyar irodalom ápolásában is és nagy gondot fordítanak a nyelv tisztaságára. Közéletünkéből leszorul a latin nyelv, az erdélyi kormányzat magyarrá válik nemcsak érzésben, hanem nyelvben is. Kialakul ezáltal a művelt körök egységes magyar közszelleme Erdélyben, mely híven őrt áll a nemzet nyelve, szabadsága és alkotmánya mellett.

Az emberiség és a magyar nemzet ma már úgyszólván magától értetődő és mindnyájunk által bírt kincseiért, melyeket a reformáció kora küzdött ki részünkre, egy nemzet sem hozott oly végtelen nagy áldozatokat, mint éppen az erdélyi magyarság. Két malomkö között állva küzdeni volt kénytelen szabadságáért és vallásáért török és német ellen egyaránt, másfél évszázaddal hosszabb ideig, mint bármely más nép. Az ellenreformáció Európa nyugati államaiban 1600 körül fejeződött be, Németországban 1648-ban, mi 1780-ig küzdöt-

tünk vallási téren szabadságunkért és küzdünk nemzeti ügyünkért ma is! Az erdélyi magyarság az európai nagy népcsalád legkeletibb ága, amelyhez a reformáció még eljutott, amely még képes volt arra, hogy mint ezen népcsaládnak kultúrában és érzékvilágban tagja a reformáció nagy kultúrmozgalmát magáévé tegye, társadalmi és politikai organizációban asszimilálja. Ezen nagy kultúrmozgalom az emberi haladásban előbbre vitte ugyan, de életének virágját kellett áldoznia érte.

Európa népei rég túl vannak a vallásküzdelmek korán. Ma a népeket nem a vallásos ellentétek választják el, hanem a nemzeti eszme és a nagy gazdasági kérdések azok, amelyek gondolkodásuk felett uralkodnak. Erdélyi magyarságunk a vallásos küzdelmek idejéből a vallási szabadság eszméjével összeforrott és leghívebben őrizte meg a nemzeti eszméhez és a nemzeti tradíciók, a nemzeti törekvésekhez való ragaszkodását. Egyházunk és annak vezetői ezen legszentebb tradíciók, ezen legmagasabb ideálok iránt lennének hűtlenek, hogyha a mai korban megfeledkeznének azon kötelességekről, amely kötelességüket nekik és mindnyájunknak a reformáció nagy kora ír elő. Négyszáz év hosszú idejére tekinthet vissza a protestantizmus Erdélyben. Az egyház vezetőin, világiakon és egyháziakon áll egyaránt, hogy ezt az erdélyi magyarságot újabb 400 éven keresztül nemzetünknek, a magyarság ügyének ez úton és ezáltal az emberiség nagy ideáljai számára megtartsa és megmentse!

Ne szavakban hanem tettekben emlékezzünk tehát protestáns és magyar elődeinkre, mert a nagy idők tárogtatója nemzetünk és fajunkért újból sorompóba szólít.

Bethlen István gróf.

Történeti hazugságok a három nagy erdélyi fejedelemről.

Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, az alkotmányos és lelkiismeretszabadság fejedelmi védelmezői és diadalmas bajnokai, nagyon érthető okból nem álltak nagy kedvességben a római katolikus papok, főképp a jezsuiták előtt, akiknek köréből aztán a történeti hazugságok egész sorozata került ki a nagy fejedelmek alakjának és emlékének beszennyezésére és elhomályosítására. Mivel pedig az igazság — fájdalom — sohasem olyan kapós mint a hazugság és a mendemondáknak sokkal többet adnak hitelt, mint a hiteles adatoknak, a három erdélyi fejedelemről költött hazugságok, évszázadok múltán, még ma is mint történeti tények értékeltetnek és szerepelnek nagyon sok komoly, tudományos munkában is.

Rudolf császárnak a szász választóhoz küldött követői Bocskayról azt állították,¹ hogy ariánus és népe semmi vallású németet nem kímél, a luteránus papokat is leölte. Prágában pedig azt hirdették Bocskayról, hogy megőrült s örjögésében maga tépte ki a nyelvét²

Kassának egyik monografusa, Tutkó József pedig azt írja Bocskayról,³ hogy 1604. november 11-én nagy pompával vonult be Kassára, egyenesen a Szent Erzsébet egyházba ment, ennek közepén lováról leszállván, az egyházat a reformátusoknak átadta. Hogy honnan vette Tutkó ez adatot, nem bírtam eddig nyomára jönni, mert az általa hivatolt helyen (Ortelius, 380.) erről egy árva szó sincsen. De akárhonnan vette is, hazugság az az állítás, hogy Bocskay lóháton vonult be az Erzsébet templomba (persze, hogy a római kath. temp-

¹ Történelmi Tár 1878. évf. 915. l.

² Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Budapest 1897. V. kötet. 621. l.

³ Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa, 1861. 125. l.

lomot meggyalázza) mert Kassa város jegyzőkönyve a leg-hitelesebben bizonyítja, hogy az Erzsébet iemplomot *már október 27-én* visszakapták a *lutheránusok*; november 11-én tehát nem lovagolhatott abba Bocskay s nem adhatta azt át a *reformátusoknak!*

Bethlen Gáborról a történeti hazugságok egész légiója volt forgalomban; a legékesebb az, hogy törökké lett és körülméltette magát. Itt most csak a besztercebányai királykoronázásról szóló mendemondát kívánom levetkőztetni, melynek éle különben nem is annyira Bethlen, mint az ő kedves udvaripapja, főtanácsosa, a kassai „magyar pap“, Alvinczi Péter ellen irányul.

A diadalmas Bethlen Gábort a besztercebányai országgyűlés, 1620 augusztus 25-én, magyar királlyá választotta. Ekkor történt volna, hogy Alvinczi ajánlkozott a Bethlen megkoronázására, amit azonban Bethlen a legsértőbb módon visszautasított. A párbeszéd — Tóth Béla¹ színes előadásában — a következő:

— Kótyagos elméjű ember kend, mondá Bethlen Gábor, no de hát jó, hajlok a szavára, csak azt mondja meg kend, ki fog engem megkoronázni?

— Várom felséges Uram parancsolatját, felelte Alvinczi és fejére teszem a koronát.

A fejedelem nagyot nevetett:

— Csakhogy kend nem esztergomi érsek, már pedig a magyar királyokat az esztergomi érsek koronázza, nem más.

— Ha engem felséges uram érsekké tesz, érsek leszek és nincs többé semmi akadály.

Bethlen erre meg az felelte:

— A püspököket a koronás királyok kreálják, én pedig még nem vagyok az, te varga, ne feljebb a kaptafánál.

Aki csak felületesen is ősméri a Bethlen és Alvinczi közötti viszonyt, továbbá magának Alvinczinak egyéniségét és jellemét, első pillanatra látja, hogy ez a párbeszéd egy lehetetlen valami, egy mintaszerű történeti hazugság, ám azért történeti tényként elfogadják és terjesztik, nemcsak az anekdotagyűjtemények, de a komoly tudós történetírók is, Ipolyi Arnoldtól Fraknoi Vilmoson át egészen Rátvai Gézáig.² Valamennyi író; forrásul Révay Péternek a magyar koronáról írott

¹ A magyar anekdotakincs. Budapest, I. k. 252 l.

² A koronaöri intézmény a magyar alkotmányban. Athenaeum, 1896. évf. 195 l.

munkáját¹ nevezi meg, illetőleg Schwandtner, aki gyűjteményében a Révay művét lenyomatta.²

Az aztán a nagyon érdekes, hogy szegény Révay olyan ártatlan ebben a dologban, mint a megszületett bárány. Munkája tizenhetedik századi kiadásaiban egy szó sincs a beszercebányai esetről s az ebből folyó párbeszédről.

De annál inkább van a Révay munkájának XVIII. századi, *jezsuiták által eszközölt és pótoltt kiadásaiban*. Schwandtner említ egy 1722-iki kiadást, de ez alighanem tévedés, 1732 helyett, amit már Ipolyi is idéz s amelyet magam is láttam és használtam.³ Ennek a kiadásnak 98 lapján nyilván ott van a megjegyzés: „Hactenus Comitiss Thurociensis (Révay) penna illustrissima“; tehát *a mi ezután következik, az a kiadó jezsuiták találmánya*. Így jön aztán a Bethlen és Alvinczi közötti párbeszéd, ezzel a széljegyzettel: „Alvincii temeritatem retundit Bethlenius.“

Világos tehát, hogy az egész párbeszédet egy nagyszombati jezsuita költötte Pázmány Péter nyomán, aki egyik vitairatában⁴ így aposztrofálja Alvinczit: „a királykenéshez nagyobb kedved vagyon.“ Csakhogy Pázmány Bocskayra vonatkoztatva vádolja meg a „királykenés“ szándékával Alvincit s bizonyára ez után költötte Pázmánynak egy epigonja a Bethlen—Alvinczi-féle párbeszédet, és pedig közvetlenül 1732 előtt, amit fényesen bizonyít az is, Pethő Gergely (Kassa 1729), a Pethő Spangár (Kassa, 1738), Pethő Kovács (Pozsony 1742), Magyar Krónika kiadások még nem ösmerik és így nem is említik a párbeszédet, de a Pethő-féle Krónika 1753-iki kassai kiadásában már benne van.

Ha pedig valaki még ezek után is hinne ennek a hazugságnak a valódiságában, magát Bethlen Gábort is felhozzuk ellene, jelen esetben, valódi „korona“ tanuként.

Bethlennek Alvinczi Péterhez, 1627. április 3-án intézett igen terjedelmes és rendkívül érdekes levelében⁵ olvassuk a a következőket:

¹ De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu . . . Brevis Commentarius. Első kiadás Augsburg, 1613., második Bécs, 1652., harmadik Frankfurt, 1659. (más cím alatt megjelent, hűvített kiadás). A XVIII. századbeli kiadásokról később szölok.

² Schwandtner: Scriptorum rerum Hungaricarum. Bécs, 1746. II. kötet, 479 lap.

³ A 18-ik századból a következő kiadásokat ismerem: Nagyszombat, 1732. Kolozsvár, 1735. Pozsony, 1749. (egy rézmetszettel.) Ezek a kiadások megvannak a kassai kir. jogakadémia könyvtárában, mely a kassai jezsuiták könyvtárának jórészt örökölte. Természetesen van több újabb kiadás is.

⁴ Lethenyi István: Az kálvinista prédikátor tüköre. (Bécs, 1614.)

⁵ Századok, 1868. évf. 230 l.

„Az derék ármádaja is császárnak mely szégyennel, mennyi kárral kényszerítették általfutni előttünk az bécsi hidakon, nyilván cónstál, mely victoriákra nézve engemet *(azt hiszem Isten híre nélkül) mindjárt koronázni akar vala az ország, de félvén mégis azoktól melyeket oda feljebb re-censeálék, nem merém felvenni, nem is akarám, akarván várakozni mégis tovább az elkezdett dolgoknak eventusira.*“

Bethlennek éppen Alvinczihoz írott e sorai a legfényesebben bizonyítják, hogy az a kérdéses koronázási párbeszéd kitalált hazugság. Sőt e sorok tartalmából még azt is nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy Alvinczi ott sem volt a királyválasztáson Besztercebányán, mert különben Bethlen ilyenformán vezette volna be e sorokat: „emlékezzék, vagy emlékezhetik kegyelmed.“ Annyi tény, hogy Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna, 1620. aug. 13-án ezt írja¹ Kassáról a fejedelemnek: „Alvinczi uram az kegyelmed levelét *mostan* megadá.“ Alvinczi tehát aug. 13-án érkezett Besztercebányáról Kassára; ennél fogva alig hihető, hogy augusztus 20—25-ére megint visszament légyen oda.

De ez a besztercebányai költött párbeszéd valósággal semmiség ahhoz a vérvádhhoz képest, amit a jezsuita írók s az ő nyomukon a kritikátlan történetírók, egészen maig, Alvinczi Pétert s vele kapcsolatban I. Rákóczi Györgyöt illetik. Egyenesen őket tartják ugyanis az ú. n. „kassai vértanuk“ gyilkosainak, akiket 1619. szeptember 5-én Bay Zsigmond részeg, zsákmányoló hajdúi koncoltak fel.

Már 1621-ben megszületett a Körmendi Lukács jezsuita² pasquillusa :

Rákóczi ott alatt Kassa városában,
Bátor meggyöhonnyék együtt Alvinczival,
Lucipernek ördeg lelkipásztorával,
Igen kereskedik martirok tagjával,
Kiket megevének Kassán Rákóczival.

— — — — —
Eb eszik vériben talán Rákóczinak,
Ha keziben akad valaha Bukoinak,
Megfizet hópénzzel, mint olyan gyilkosnak.

A három kassai vértanu történetével, a vérvád keletkezésével bőségesen foglalkoztam éppen e folyóiratban megjelent tanulmányomban;³ az ott elmondottakat ismételni vagy kivo-

¹ Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. 1865. évf. 205 l.

² Századok, 1875. évf. 382—396 lap, továbbá 1897. évf. 374 l.

³ Prot. Szemle 1899. 517. Külön füzetben is megjelent.

natolni nem akarom, csak megint egy koronatanut akarok felhozni arra nézve, hogy a három kassai vértanu halálának olyatén beállítása, mintha annak Alvinczi és I. Rákóczi György lettek volna az okai, — minden alapot nélkülöző koholmány.

Pázmány Péter, Alvinczi nagy kortársa és ellenfele, 1627. június 18-án Nagyszombatból levelet ír II. Ferdinánd királyhoz.¹ A király tanácsot kért az érsektől, mit válaszoljon Bethlen Gábornak, ki hozzá Alvinczi Péter valami ügyében fordult. Pázmány válasza — a levél latin, melyet hű fordításban adok — a következő: „A nádor úrnál több lázadó levele van annak a rosszindulatú embernek (t. i. Alvinczinak), melyekkel a mult esztendőben mozgalmakat és belső zavarokat okozott. Azért, szerény véleményem szerint, nem méltó arra, hogy Felségedtől bármi kegyben is részesüljön. Ennélfogva Bethlen fejedelemnek az ő érdekében tett eme megkeresését méltóztassék hallgatólag válasz nélkül hagyni; ha pedig a fejedelem később megsürgetné a választ, akkor azt lehet neki válaszolni, hogy ennek az embernek mozgalmakra és zavarokra lázító levelei tényleg kezünknel vannak, ennélfogva nem tartható érdemesnek a Felségedtől kért kegyre; — bármely más méltányos dologban készséggel teljesíti Felséged a fejedelem kérését.“

Pázmány alaposan ösmerte a kassai vértanuk esetét, melyről a magyar püspöki kar nevében VIII. Orbán pápához 1628. szeptember 23-án hivatalos jelentést is tett, és ime: II. Ferdinánd királynak nem tud Alvincziről többet mondani, mint hogy néhány lázító levele van a nádor birtokában. Ha csak egy szemérmeyi bizonyítéka is van Pázmánynak arra, hogy Alvinczinak a három r. kath. pap (1 kanonok és 2 jezsuita) dicsőséges mártírúmban valami része van, vajjon elhallgatja-e azt a túlbuzgóságig vallásos király előtt?!

A három kassai vértanu halálához tehát I. Rákóczi Györgynek és Alvinczi Péternek egyéb köze nincs, mint hogy a véres eset alkalmával ők is Kassán voltak. Kezök, lelkök és emlékek azonban, az elfogulatlan történeti kritika előtt, teljesen tiszta e „mártírok“ véréből!

Dr. Révész Kálmán.

¹ Pázmány Péter összegyűjtött levelei I. k. 629 l. 418. sz. levél.

Adatok a magyar protestantizmus multjából.

XII.

Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései.

Egyháztörténelmünkben már a XVI. századtól fogva az 1546. évi eperjesi zsinatnak az öt szabad királyi városi egyházmegye számára alkotott törvénykönyve gyanánt szerepel egy tizenhat cikkből álló kánonoskönyv,¹ melynek azonban itteni származása ellen komoly kifogások merülnek fel, ha behatöbb vizsgálat és alapos egybevetés alá vesszük.

Harmadik cikkében ugyanis megállapítván az azután is megtartandó ünnepek sorozatát, továbbmenve így intézkedik: „Caetera festa sequentia, ut: Petri et Pauli apostolorum, visitationis Mariae, Magdalenae, Jacobi apostoli, quia in mesem incidunt et tum populus multis negotiis intentus est, possunt in alios dies transferri“. Köztudomású, hogy sem Szepes- és Sárosvármegyékben, sem Abau jlegészakibb részén, specialiter Kassán, mely különben éppen 1546 körül távol tartotta magát a protestantizmus cselekvéseiben való résztvételtől, az aratás sem jelenleg nem kezdődik, sem a XVI. században nem kezdődött június végén, sem pedig nem végződött és végződik el július 25-ike (Jakab napja) és augusztus 6-ika között, amely utóbbi napon már a rendes idején megülnedőnek mondja ki a szabályzat a „transfiguratio Domini“ ünnepét. Ez az intézkedés tehát végképen nem jöhetett létre ezen a vidéken.

Másfelől meg ha összehasonlítjuk ezt a szabályzatot azal, amely kétségtelenül az öt szabad királyi városban bírt érvénnyel, és amely csak 1560 után keletkezhetett,² nem gon-

¹ Ribini: Memorabilia. I. 67—70. l. s utána Karácsonyi stb.: Egyháztörténelmi Emlékek. IV. 522—4. l.

² Magyar Prot. Egyháztörténelmi Adattár 1908. 13—9. l., ahol úgy ennek, mint a közvetlenül előtte rendkívül hibás másolatban közlött két másik szabályzat egyikének egészen helytelenül van jelezve a keletkezési idejük 1550 tájára. A turóci ugyanis, mely az ágostai hitvalláson kívül a Formula Concordiae-ra hivatkozik, mint a tiszta tan tartalmazó-

dolhatjuk elihetőnek, hogy másfél, vagy két évtized múlva visszaállították volna olyan ünnepek megülését, amelyeket 1546-ban már egészen eltörültek volt (Festum coenae Domini, Passionis Domini, Matthaei apostoli), úgyszintén hogy feltétlenül a magok rendes idején megüendőkknek határozták volna azokat, melyeknek máskorra áttételét előbb szükségesnek találták és ennél fogva megengedték volt.

Ugyancsak nem az öt szabad királyi városra utal a tizenhat cikkből álló szabályzat nyolcadik cikkének az az intézkedése, hogy „a tizedekben és más jövedelmekben, amelyek lelkiismeretesen elfogadhatók, *többé* semmi változtatás ne történjék“, — mivel itt az összes fenmaradt adatok nemhogy arról szólanának, hogy elvonatott volna valami a papoktól, hanem éppen ellenkezőleg mind azt bizonyítják, hogy zavar-talan élvezetében maradtak mindazoknak a bevételeknek, melyek a protestáns felfogás szerint is szedhetők voltak.

És szintén nem az öt szabad királyi városi esperesség viszonyaiból kellett folyni a tizenötödik cikk ama rendelkezésének, melynél fogva a városok és *nemesek* arra utasítottak, hogy ne hagyják alárendeltjeiket alkalmas lelkészek nélkül, mert hiszen ebben az esperességben nem éltek olyan nemesek, akik földesúri jogkörrel bírtak volna területén, amennyiben még a városok földesúri hatósága alá tartozó falvakban is a dolog természete szerint az illető városok gyakoroltak minden ilyen jogot.

Úgyszintén az öt szabad királyi városból való származás ellen szól az a körülmény is, hogy az esperest „archidiakonus“ címmel emlegeti a szabályzat, holott ezeknek a városoknak egyikében bizonyosan, s a többiben is körülbelül, archidiakonusnak a plébános alá rendelt prédikátorok elsőjét mondták,¹ már pedig, ha az esperesnek is ez lett volna a címe, amazét minden bizonnyal megváltoztatták volna, nehogy zavar és félreértés keletkezzék belőle.

A szóbanforgó szabályzatnak az aratásra fordított különös gondja és figyelme olyan vidékre mutat, ahol főfoglalko-

jára. csak 1580 után jöhetett létre, — az öt szabad királyi városé pedig, miután a Melanchthon Corpus Doctrinae-jának olvasását ajánlja, ennél fogva semmiképen sem lehet korábbi 1560-nál. Sőt mindkettőnél bátran föltehető, hogy legalább egy pár év eltelt addig, míg az illető könyvek olyan tekintélyre jutottak, hogy egy-egy ilyen szabályzat rájuk hivatkozzék.

¹ Hain Gáspár löcsei krónikája 121., 277. és 278. l. Az előbbi helyen a tárgyjegyzékben esperesnek fordítják a sajtó alá rendezők, holott a 277. lapról nyilván kiderül, hogy első-prédikátor volt az illető „archidiakonus“.

zása volt a népnek a földművelés; az aratás koraisága melegebb, tehát alföldi éghajlatot feltételez; a városok és falvak (civitates et pagi) emlegetése pedig a magyar Alföldnek csupán olyan részén történhetett, ahol egymáshoz közel többen voltak városok, illetőleg mezővárosok (civitas-ok és oppidum-ok, amely utóbbiak amazokkal együtt nem egyszer foglaltattak amazoknak a gyűjtőneve alá, sőt egyes városok váltakozva fordulnak elő mindkét elnevezés alatt) falvak közé ékelődve, ugyanazon egy egyházi testület kebelében. Mindezeknél fogva alighanem Zemplénavármegye déli részében kell keresnünk a szabályzat keletkezési helyét, ahol már kiváltképpen földművelő-nép lakott alföldi jellegű éghajlat alatt, két civitasban (Sáropatak és Sátoraljaújhely), néhány oppidumban és a szomszédságukban levő falvakban — s ahol Perényi Gábor mind a sáropataki és sátoraljaújhelyi, mind a királyhelmei és kistoronyai tizedet idejekorán lefoglalván a saját részére,¹ tökéletesen indokolt volt a jövedelmek további csonkítása elleni állásfoglalás.

Ezen a megállapításon nem változtat az a körülmény, hogy a XVI. század vége felé már maga az öt szabad királyi városi egyházmegye is abban a hitben élt, hogy az állítólagos 1546-iki szabályzat az ő zsinatán az ő részére szereztetett.² A zempléniak között és közöttük való állandó összeköttetés, mely a Perényi Gábor idejében különösképen nagyarányú volt,³ könnyű és gyakori alkalmat adott arra, hogy megismerkedhessenek amazoknak a szabályzatával s valami körülmény folytán később összetévesszék a magokéval, amellyel fel is cserélték azután, ezt emlegetve a magoké gyanánt és helyett. Egyébiránt nem lehetetlen, hogy a zempléni szabályzat létrejövételében éppen a két testület közötti szoros érintkezés következtében lehetett némi része a mindenfelé elterjedt hírű, a zempléniak között pedig éppen nagytekintélyű Stöckel Lénártnak is, és vagy ennél fogva, vagy az egymás rendszeres értesítgetéséből kifolyólag maradhatott fenn a szabályzat az öt szabad királyi városi egyházmegyénél, míg Zemplénben a helvét irány elterjedése következtében beállott szakadás, később pedig a lutheránusok emehhez való csatlakozásának általánossá létele után természetszerűleg egészen kiment nemcsak a használatból, hanem a köztudatból is.

¹ Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. 549—50. l.

² Magyar Prot. Egyháztörténeti Adattár 1903. 14. l.

³ Állandóan annak kellett lenni, de nekünk főleg csak a lutheri és helvét irány között Perényi körében kifejllett harcok mozzanatai szolgálnak róla adatokat, ellenben a nyugalmas időkről jóformán hallgatnak az emlékek.

Még annak a véleményemnek is hangot kell adnom, hogy a szabályzat létrejöttének idejéül hasonlóképen nehezen fogadható el az 1546. év; inkább pár évvel későbbre tehető, midőn eme vidék legtekintélyesebb földesura, t. i. Perényi Gábor már a maga ura volt s azonkívül környezetében az általa nagyban felkarolt reformáció javára annyira kiválóan bizonyult munkások fáradoztak, mint Kálmáncsehi Sánta Márton Újhelyben¹ és Kopácsi István Patakon, akik közül ez utóbbi már megelőzőleg résztvett volt egy nevezetes zsinat nyíltan protestáns irányú végzéseinek megalkotásában s itt is könnyen ráléphetett az előtte immár nem ismeretlen útra.

XIII.

A meszlényinek, illetőleg réczés-félének nevezett kánonoskönyvről.

Az az ötvenötzszakaszos kánonoskönyv, melynek a Nemzeti Múzeum könyvtárában fenmaradt példányát először Pokoly József említette,² azután pedig Havrán Dániel részletesen ismertette,³ végül pedig Mokos Gyula teljes egészében közzétette⁴ és mégjegyzéseivel látta el,⁵ mindeddig ismeretlen származású. Pokoly ugyan úgy tartja, hogy az 1595 szeptemberében Meszlényben összeült és hiteles adat szerint kánonokat is megállapító zsinatnak a munkálata volna ez, de ennek ellenemond éppen az a hiteles adat, mely fentartotta a zsinat kánonalkotó működésének emlékét. Thesaurarius Pál kőszegi lelkész ugyanis mindjárt a következő évi április 5-én egy hosszú levele közben ezt írta Réczés János esperesnek Csepregre: „... Te Réczés János eleitől fogva avval fenyegetél, hogy kisubscribálsz engem Kőszegről; én avval semmit sem gondolok, ha véghezviheted, mert ha engem innen kisubscribálsz, engemet ennél is föllebb helyre viszen az Isten és kenyért is ad. De tenéked olyan fő helyen, mint ahol te lakol, a kenyérnek a héját sem vetnék másutt a te papságodért. És ha egyszer onnan kisubscribálnának tégedet, olyan gazdag jövedelmű helyt bizony sehol sem találnál az országban. Úgy nézz azért ama meszlényi synodusban végeztetett VI. kánonra, hogy ha megegyesülhetünk Isten által, aki minemű helyt érde mel, talán mindennek olyan adatik ...”⁶ Am az ötvenötzsa-

¹ Gyalui Torda Zsigmond „Euripidis Orestes...” fordítását (Bázel, 1551.) neki ajánlja; mint volt tanárának s ekkor újhelyi lelkésznek.

² Prot. Szemle 1894. 112. l. — ³ U. o. 1900. 357—65. l.

⁴ A hercegszőlősi kánonok más egyházi kánonokkal... 145—59. l.

⁵ U. o. 119—42. l. — ⁶ Fabó: Beythe István életrajza. 61. l.

kaszos kánonoskönyvnek hatodik cikke emígy hangzik: „De miért hogy gyakorta az tanítók közül valamely az ördögnek indításából az ölelők járóival semmit nem gondol, hivataljára el sem megyen: ezokáért végezésünk ez, hogy afféléket az ecclesiához illendő büntetéssel megbüntessünk“. Ez tehát az engedetlenkedő papok megbüntetéséről intézkedvén, teljességgel nem megfelelő a Thesaurarius utalásának. Sokkal inkább ráillik a sopronvármegyei kánonoskönyv hatodik cikke, melynek ez a szövege: „Holott azért az egyházi szolgák között némelyek superintendensek, némelyek seniorok, némelyek ezekhez hallgató közönséges atyafiak, oskolamesterek és deákok legyenek, jobb értelemnek okáért mindenik állapotbeliektől mi legyen kívánságunk, külön-külön jelentjük meg“.¹

Tehát sok valószínűség szerint éppen a meszlényi zsinat fogadta el és juttatta érvényre a sopronvármegyei cikkeket, — ugyanaz, amely egyidejűleg egy „Formula Concordiae“ c. hitvallási irat keretében azt is kinyilvánította, hogy tagjai az Úrvacsorára vonatkozó, legtöbb vitát és ellentétet előidéző hittételre nézve az ágostai hitvallással értenek egyet.² Beythének a lutheránusok feletti püspökségről ez évben való lemondása egészen természetesen adta meg a kellő alkalmat és indokot erre az önálló szervezkedésre. Az meg alig hihető, hogy az ekkor megállapított kánonokat rövid pár év múlva már újra átdolgozzák. Bizonyára inkább föltehető, hogy a sopronvármegyei cikkek fenmaradt legrégebbi másolatán nem pontos az 1598-as évszám, vagy az esetleg nyomtatásban is megjelenhetett példányról van a cím lemásolva a kiadás évét jelző számmal együtt.

Némileg elfogadhatóbb a Mokos véleménye, aki az ötvenöt szakaszos kánonoskönyvet a sopronvármegyei törvénykönyv első tervezetének tekinti s minthogy állítólag a Réczés kezeírásában maradt fenn, róla nevezi is el. Ez mindenestre elfogadhatónak látszik abban az értelemben, hogy Réczés lemásolt egy olyan, szintén lutheránus kánonoskönyvet, amelyre támaszkodva dolgozta ki azután a magukét. Ám ez ellentétben áll Mokosnak ez utóbbinak. illetőleg mindkettőnek a forrását

¹ Mokos: A dunántúli ág. hitv. evang. egyház törvénykönyve. 79. l.

² Az a körülmény, hogy ennek az iratnak éppen Formula Concordiae címet találtak adni, némi kegyes csalafintaságra enged következtetni. Tudmillik ennek a részére gyűjtögetvén aláírásokat, míg az aláírók a saját formulájok alá szánták oda a nevéket, a gyűjtők viszont a másik, az általános és közönségesen úgynevezett Formula Concordiae számára sajátították ki azokat, amelyet aztán hitvallásukképen magyarrá fordítva ki is adtak pár év multával.

illető nézetével, vagyis hogy a hercegszőlösit vették volna hozzájuk alapul. Mert — miként Havránnak többi idevágó nézeteit —, úgy azt is feltétlenül helyesnek gondolom, amely szerint nem lehet fölteni, hogy a lutheránusok bármelyik református kánonoskönyv alapján szerkesztették volna a magokét.¹ Ugyancsak tökéletesen bizonyosnak gondolom Havránnak általa is jól indokolt és bővebb egybevetés útján minden ponton igazoltnak mutatkozó azt az állítását, mely szerint az ötvenöt szakaszos törvénykönyvnek régebbinek kell lennie a sopronvármegyeyinél is, a hercegszőlösinél is, valamint hozzájárulok ahhoz a hozzávetéséhez is, melyet szintén helyes alappon épített fel, hogy t. i. éppen Tolna vidékén keletkezhetett az. Egyedül ennek a feltevésével magyarázható ki ugyanis az, hogy a hercegszőlösi kánonoskönyv miért egyezik meg annyira az ötvenöt szakaszossal, hogy a felekezeti jellegéből még a változott állapotokból folyó módosításokat nem számítva, voltaképen azonosnak tekinthető a kettő. Egészen a természetes fejlődés menetének felelt meg az az eljárás, hogy a Baranyában fokozatosan reformátussá lett protestánsok a saját régi, megszokott törvénykönyvöket alakítsák át újabb igényeikhez képest.

Egy kevésbé eltértek azonban Havrántól abban a tekintetben; amit ő ezen tolna-baranyai lutheránus törvénykönyv keletkezési idejéről és amit Szegedi Kis Istvánnak ehhez a törvénykönyvhöz való viszonyáról mond. Szerintem t. i. ez a törvénykönyv a baranyai protestáns szuperintendencia megalakulását, vagyis Sztárainak a pécsi katolikus püspökség területén protestánsná lett egyházak püspökévé választatását mindjárt követőleg jött létre. Hogy aztán ez szuperintendenciájának még egységes volta idején avagy hamaros kétfeléválása után történt-e, arról csak sejtelmek lehetnek. Nekem úgy tűnik fel, mintha amikor már ott, egymás szomszédjában is ketten voltak szuperintendensek. Még pedig a 28. cikk ama rendelkezéséből sejttem ezt, hogy „senki, se prédikátor, se scholamester egy szuperintendens alól másik szuperintendens alá ne menjen...“ Szerkesztője esetleg maga Sztárai lehetett,² de a dolgozatból

¹ Prot. Szemle 1900. 362—3. l.

² Fel van róla jegyezve, hogy összeállította a „szentségek kiszolgáltatásának formáját“ s nem volna benne semmi kételkedni való, hogy egyházigazgatási cikkek készítésével szintén iparkodott eleget tenni a közszükségletnek. Az a papszentelési szabályzat azonban, melyet közlöje Sztárainak szeretne tulajdonítani (Ev. Egyház és Iskola 1884. 27—28. sz.), jelenlegi alakjában feltétlenül későbbi, arra pedig semmi adat nincs, hogy Sztárainak bármi köze volna is hozzá.

láthatólag gyakori tekintettel a Szegedi Kis Istvánnal már fellépett helvét irány messzebb menő reform-követelményeire, amennyiben p. o. a bábakeresztelés érvényességéről teljesen hallgat, a magángyónást mellőzve csupán a közgyónást tartja meg, a papoktól csupán tisztességes papi öltözetet kíván, hallgatva a régiekről stb., több helyen pedig szükségesnek lát némely régebbi szokáshoz való ragaszkodást indokolni is,¹ míg néhol oly módon fejezi ki magát, hogy mindkét fél a maga óhajta szerint olvashassa ki belőle.² A megnyugtásnak és kiegyenlítésnek ily sokszorosan megnyilvánuló célját viszont szem előtt tarthatta Szegedi is, aki szintén lehetett egybeállítója e kánonoskönyvnek, ez esetben sokban érvényesítve már a maga elveit, de még engedményeket téve a régebbi iránynak.

Az meg aztán éppen föltehető, hogy ő végezte később a lutheránus irány teljes felbomlása és elmúlása után a helvét irány szelleméhez való átídomítást s ez a feltevés szolgáltatná kezünkbe a kulcsát annak a rejtélyes dolognak, hogy miképpen került az ő neve első aláírásként az 1576-iki hercegszölösi kánonok alá, noha még 1572-ben elhalt volt. Ez t. i. akként történhetett, hogy ő a hatvanas években vagy a maga akkori egyházkerületének szándékozáva a szükségletét kielégíteni,³ vagy pedig a baranyaiak kérésére, talán a két odaváló püspök közti viszálynak az 1566-iki decesi zsinaton általa teljesített kiegyenlítése után ennek a zsinatnak az óhajtására, avagy az ott tapasztaltak folytán saját kezdeményére, célszerűnek találta új alakba öltöztetni az eredetileg meglehet általa, meglehet csak hozzájárulásával és közreműködésével készült szabályzatot, de mindenképen mindegyik szuperintendencia java és rendje érdekében. A maga kerületében bizonyára könnyen sikerült az életbeléptetés, ellenben Baranyában ismeretlen okokból csak hosszas tanulmányozgatások és előkészületek után az 1576-iki zsinaton mehetett keresztül az új szabályzat elfogadása, amikor már egységessé vált a baranyai

¹ Az egyházkelést „propter bonum ordinem . . .” (9. c.), az evangéliumi szentek ünnepeit „propter historiam” (10. c.), a keresztszülőket „contra sectas anabaptistarum” (43. c.) tartja meg. Megjegyezzük itt, hogy Szegedi Kis István „Theologiae sincerae loci communes” c. művében határozottan ellene szól a keresztszülők intézményének.

² P. o. a 46. cikkben az úrvacsorai kenyér kérdése föléli, a 47. ben az úrvacsora szerzetési igéinek értelmezése iránti részletekben.

³ A hercegszölösi kánonokkal Mokos által együtt kiadott (81—115. l.) „pestmegyei kánonok” majdnem azonos szövegűek a hercegszölösiéikkel, ami lehet közös származás eredménye is, nemcsak későbbi átvételé, mint ahogy Mokos véli.

reformátusság az egyházi igazgatás tekintetében is. Hogy aztán a kánonoskönyv az utódok előtt is tekintélyben álljon, az aláírások első helyén szerkesztője nevével látták el,¹ ami az azután következő aláírók előtt jó ideig azért nem lehetett feltűnő vagy éppen visszatetsző, mert ismerték a szabályzat eredetét, a későbbieknek meg már nem igen okozott fejtörést az így bekövetkezett anachronismus, aligha lévén pontos tudásuk a két időpont, Szegedi halálának, meg a számos zsinat közül éppen az illető hercegszölösi zsinatnak az éve felől.

XIV.

Sylvester János és Debrecen.

Midőn Türk Dánielnek nagyértékű naplóját a Századok 1871-iki folyamában meglehetősen részletességgel ismertette Garády (Fabó András) és megemlékezett annak arról a részletéről, melyben egy Sylvester nevű tanítónak lőcsei másodprédikátorra hívásáról van szó (29. l.), egyúttal annak a sejtelmének adott kifejezést, hogy ez a Sylvester talán a kiváló reformátor és bibliafordító lehetett. Minthogy pedig ennek azt megelőző tanítói működési helyét a naplóból „Dobreon“-nak olvasta, lehetségesnek vélte egyszersmind azt is, hogy ez esetleg Debrecent jelent. Szilády Aron aztán a Régi Magyar Költők Tára II. kötetének 437. lapján mint „kétségtelen“ tényt adta elő, hogy a nagynevű Sylvester abban az időben debreceni iskolamester volt, az ennek Lőcsére hivatását Türk szerint akadályozni próbáló Melasban pedig Melius Pétert kereste. Ez a felvétel egyéb téves következtetésre is alkalmat adott volt már Sziládynál is, erről azonban most már fölösleges szólni, mivel rögtön elvesztette minden alapját és tisztázva lett, mihelyt kitűnt, hogy az illető Melas egy akkor Lőcsén működött másik prédikátor volt. nem pedig Melius.² Előtte alaposabb megfontolás után az is kétségesnek tűnt fel, hogy ez a tanítóból akkor prédikátorságra előlépett egyén a mi nevezetes Sylvesterünk lett legyen,³ amint később valósággal ki is derült, hogy nem a minden ok nélkül és egészen helytelenül Erdősinek emlegetett Sylvester Jánost hívták volt 1557. év végén Lőcsére másodprédikátornak, hanem igenis

¹ Mokos: A dunántúli ág. hitv. evang. egyház törvénykönyve 127—32. l. — A hercegszölösi kánonok... 75. l.

² Debreceni Prot. Lap 1891. 44. sz.

³ Theologiai Ismeretek Tára III. 238. l.

Sylvester Lautsperer Jánost, aki pedig bizonyval nem amaz vala.¹

Így tehát valótlannak bizonyult lassanként az egész képletbeli história, csupán annyi maradt meg maig belőle, hogy Debrecenben 1557-ben egy Sylvester nevű iskolamester volt. Annál a kiváló fontosságú szerepnél fogva, melyet Debrecen a magyar protestantizmus történetében betöltött, ez a dolog is több oldalról érdekelt, sőt a többi idetartozó tévedések kiderülte után szintén gyanussá vált előttem s hajlandó lettem az állítólagos „Dobreon“-ban nem Debrecent, hanem inkább Dobronyt, Dobronát vagy valami más effélélet látni. Végre is alkalomadtán személyesen megtekintém a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában a Türk naplójának eredeti példányát. Kikeresvén benne az illető részletet, nagy meglepetéssel láttam, hogy teljességgel nincs szó holmi Dobreonról vagy ehhez hasonlókról, hanem minden kétség nélkül „Toporetz“ vagy „Toporotz“, azaz eszerint nyilvánvalólag Toporc volt az emlegetett Sylvesternek Lőcsét megelőző szolgálati helye. Ezzel aztán az egész szép mesének eloszlott a valósága.

XV.

Az 1563. évi csonka unicum és „A halál könyve“.

Dr. Todoreszku Gyulának, az áldozatkész könyvgyűjtőnek már is igen nagybecsű könyvtárában egy 1563-iki magyar nyelvű református könyv is van, melynek bizton megállapíthatóan eredetileg összesen harmincnégy kis nyolcadrétű levélből elül tíz, közbül pedig egy levél hiányzik, így tehát huszonhét levélből áll ez a kérdéses műből meglevő egyetlen példány. A könyvet egyes részleteiből következtetve Trócsányi Zoltán annak „A halál könyvé“-nek gondolta,² melyet Melius Péter a Sámuel és Királyok könyvei fordításának 54. levelén a maga, már előbb megjelent műveként említ, mint ahogy a Magyar Könyvszemle 1888. évi 393. levelén már régen megállapítottam volt. Azóta találtam Meliusnál a „Válogatott prédikációk“ 393. (Ff. 3.) levelén egy másik utalást is erre a művére.³ Ez a két utalás azonban az illető csonka könyv behatóbb megvizsgálása után annak megállapítására vezet, hogy nem „A halál könyvé“-vel van benne dolgunk, jöllehet ez a munka is annak a vitának a termékei közé tartozik, amely

¹ Hain: i. m. 278. l.

² Akadémiai Értesítő 1914. 153—7. l.

³ Prot. Szemle 1916. 44. l.

Károlyi Péter előadása szerint „nagy gyűlöséggel és az szenteknek botránkozásokkal agitáltatott, forgattatott“, szerinte Melius és Sztárai között,¹ de azért természetesen nem kizárt dolog, hogy talán mások is hozzászólhattak a kérdéshez.

Nem lehet pedig ez a könyv „A halál könyve“ azért, mert sem a meglevő részeiben nincsenek, sem a hiányzó lapjain nem lehetnek meg benne azok a részletek, amelyekre Melius említett másik két munkájában, mint benne levőkre hivatkozik. A meglevő rész ugyanis először is a lelkek halál utáni állapotára vonatkozó meliusi, illetőleg calvinusi² felfogás mellett felhozott harminckét bizonyság közül a tizenötödiken kezdve a hátralévő tizennyolcat tartalmazza hét levelen, azután következik Sztáraival szemben „Az ellenvetések megfejtése“, összesen tíz érvet iparkodva legyőzni. Ez a közbül hiányzó levelen (D. 2.) végződik s ugyanott veszi kezdetét ugyancsak arról a tárgyról valami más fejtegetés, melyből a II—VII. pontok vannak meg teljesen, egy pár ellenérv cáfolatával itt is. Azután a „válság áráról“ (antilytron) szól, egy némileg eltérő tárgyról, mely az előbbivel csak a Krisztus áldozati halálának nagyon laza kapcsolatával függ össze. Hét pontban tárgyalja ezt is, majd táblázatosan kimutatja, hogy mit kíván Istennek az irgalmassága és mit az igazsága. Végül azt veszi bizonyítás alá, hogy mindez csak „a szentháromság erejével lehet“, meg hogy az „Isten Krisztusban és az ő személye által Isten igazítson, idvezítsen az szentháromság teljességével“, s utoljára, hogy „az Krisztus az test által cselekszik“.

Minthogy viszont a „Válogatott prédikációk“ 393. levelén emígy nyilatkozik: „Mint kelljen vigasztalni a beteget, szoltam az halálról való könyvbe. Most csak röviden szólok“, — ez a „röviden“ való szólása pedig teljes két negyedretű levélre terjed, ami a dr. Todoroszku tulajdonát tevő csonka könyvben legalább is négy levélnek felelne meg: ennél fogva „A halál könyvé“-ben adott hosszabb fejtegetése a legalsóbb számítás szerint is legalább másfélannyira, tehát ilyen nagyságban minimalisan hat nyolcadretű levélre terjedhetett, mert máskülönben miért mondaná ama négy levélnyit hozzá képest rövidnek? Ha hozzá vesszük ehhez először is a címlapot, még ha ajánlólevelet, vagy előszót nem is számítunk, aminek hiánya pedig szinte elképzelhetetlen, — továbbá számbavesszük, hogy

¹ „Az halálról, feltámadásról . . .“ 1575. Z. 3. l.

² V. ö. ennek „Psychopannychia“ c. művét és Institutio-ja 1559-iki kiadásában a III. könyv 25. fejezetének 6. pontját.

a Sámuel és Királyok könyvei fordítását tartalmazó könyvben hasonlóképen részletesebb természetű magyarázatokra utal a régi népek gyászolási módja felől, amiknek terjedelmét szintén lehet egy pár levélre tennünk, s arra nem is gondolunk, hogy e kétféle tárgy között valami áthidalásnak is kellett lennie: mégis körülbelül kimerítettük a szóbanforgó csonka könyv elül hiányzó tíz levelét. Úgy hogy a tizenegyedik levél kezdődő tizenötödik érvet megelőző tizennégyre semmi sem jut belőle, már pedig ha a meglevő tizennyolc érv mintegy hét levelet foglal el, aránylagosan véve arra a tizennégyre is több jutott öt levélnél s így eredményül míg határozottan és teljes egészében ki kell zárunk belőle az igazi „halál könyvé“-ben multhatatlanul előfordult részleteket: addig másfelől bizvást föltehetjük, hogy a vizsgálatunk alatti könyvnek az elején hiányzó tíz levele a címlapon, ajánlólevelel és az első tizennégy érven kívül legfeljebb egy kis, ezekhez szóló bevezetést foglalt magában.

Őszintén megvallva, még afelől sem vagyok egészen bizonyos, hogy Meliusé-e ez a csonka könyv? A ő megszo-
kott modora ugyanis sehol sem nyilvánul meg ennek folya-
mán, aminek pedig, Károlyi Péternek a Melius és Sztárai
között lefolyt polémiáról való megemlékezéséből következtetve,
szabad folyást engedett volt ekkor is. Másrészről azonban az
szintén kétségtelen, hogy nyomtatásban is egynél többször
nyilatkozott Melius a vita tárgyát alkotó kérdésben. Ezt bizo-
nyítja „Apologia et abstersio . . .“ című munkája, melyben a
debreceni egyházra szórt rágalmakat cáfolva és világosítva
meg, éppen az ezen kérdést illető vádra nézve egyebek között
ezt mondja: „Copiose libris editis nostram de hoc articulo
fidei confessionem exposuimus“ (C. 7. 1.). Igaz ugyan, hogy
„A halál könyve“ mellett egyik ilyen kiadott iratának a deb-
receni hitvallást is tekinthette s ebben az esetben talán más
volna gondolható a csonka könyv szerzőjének. Ám mivel
Károlyi nem említi, hogy más is hozzászólott volna ehhez a
tárgyhoz, ezidőszent talán mégis meg lehet maradnunk a
Melius szerzősége mellett, de — ismétlem — nem tökéletes
bizonyossággal és nem határozott meggyőződéssel.

XVI.

Czeglédi György és Károlyi Péter közös műve.

Már a Bod Péter „Magyar Athenas“-a is említést tett róla, hogy Czeglédi György és Károlyi Péter együttes nagy-
váradi lelkészkedésök idején 1569-ben közösen írtak egy

Debrecenben kinyomtatott könyvet, melynek ez volt a címe: „Az egész világon való keresztyéneknek vallások az egy igaz Isten felől, ki Atya, Fiú és Szentlélek, mely fundáltatott a profétáknak és apostoloknak fundamentomokon“.¹ Ugyanezt a címet jegyezte be gr. Kemény József nótlékul a Sándor István „Magyar Könyvesház“-ához az általa Fáy Alajos könyvtárában Emődön ennek nézett példány alapján, azt is megmondván róla, hogy 210 negyedréti lapra terjed. Szabó Károlynak az állítása szerint ez az egyetlennek tudott példány Fáytól előbb Szalay Zsigmondnak, majd Török Jánosnak, ettől Schlauch Lőrincnek jutott birtokába.² Ma aztán a szatmári katolikus püspökségnek ez utóbbtól kapott, nagyértékű „Bibliotheca Laurenzianá“-ja őrizi egy colligatumban, melyben megelőzi Melius Péternek „Az egész szentírásból való igaz tudomány“ (1570) c. műve és követi ugyanattól „Az Arany Tamás ... tévelygésinek és egyéb sok tévelygéseknek ... meghamisítási“ (1562).

A Czeglédi és Károlyi közös munkájának gondolt eme könyv az utolsóinak látszó Dd. 1. levéllel végződik, minélfogva az elején és közben hiányzó egy-egy ívvel (A. és K. ívek) együtt éppen 210 oldalra terjedne, miként gr. Kemény följegyezte. Az első ív hiánya következtében a címlapja és ajánlólevele nincs meg s címe a colligatum említett megelőző darabjának utolsó tiszta lapjára van írva, hivatkozással a Magyar Athenasra. A cím ilyen módon való megállapítója tehát mindenesetre egyedül a tartalomról következtette, hogy ez a munka lehet a kezében levő. Azonban úgy vele szemben, mint az utána haladó gr. Kemény Józseffel és Szabó Károlylyal szemben ezennel meg kell állapítanom, hogy az illető könyv nem a Czeglédi és Károlyi közös műve, hanem a Károlyi Pétertől egymagától szerzett „Az egy igaz Istenről és az Jézus Krisztusnak örök istenségéről és fiúságáról való prédikációk“ (Debrecen, 1570) címet viselő munka,³ melynek Szabó Károlynál egyetlennek mondott példánya Sárospatakon őriztetik. Ezt az amazzal némiképen megegyező tárgyú könyvet Bod nem említette s ennélfogva a csonka könyvnek egy száz-százötven évvel ezelőtti tulajdonosa a tartalom átnézése alapján bátran képzelhette a Bodnál előforduló másik, majdnem teljesen egykorú könyvnek.

¹ A 317. l. említi Czeglédi Györgynél, de már Károlyi Péternél hallgat róla.

² Régi Magyar Könyvtár I. 71. sz.

³ Szabó Károly: i. m. I. 76. sz.

Kérdésbe tehető immár, hogy egyáltalában létezett-e a Czeglédinek és Károlynak tulajdonított mű. Bodnak a megbízhatósága kétségen felül áll ugyan, de mégsem ez a jobbára tekintélyi érv vezet az igenlő véleményre, mert hiszen a legmegbízhatóbb író is tévedhet és téved is egyben-másban. Ha nem igenis az a körülmény teszi előttem valószínűvé a nevezettek e közösen írt könyvének létezését, hogy Bod följegyzé azoknak a nevét is, akiknek az ajánlva volt, ezek pedig mások voltak, mint akinek Károlyi említett egyedül írt művét ajánlotta. Amaz t. i. Telegdy Miklósnak, Csáky Pálnak és Csáky Lászlónak, a nagyváradi egyház patronusainak, emez Báthory Miklós szatmár- és szabolcsvármegyei főispánnak volt ajánlva. Így tehát föltehető, hogy csakugyan más könyvről s tényleg létezéséről szólott Bod Péter.

Megjegyzem még, hogy a sárospataki példányból hiányzó három levél (Dd. iv 2—4. levelei), valamint a sajtóhibák kiegészítését magában foglaló legutolsó levél a szatmári példányból is hiányzik, és hiányzik az utolsó levelet megelőző, de amabban meglevő Ee. iv is egészen a már említett A. és K. íveken kívül. A debreceni ref. kollégium könyvtárának Szabó Károlynál is felemlített másolati példánya, mely nyilvánvalóan a szatmári példányról készült, természetesen szintén szenved ezekben a hiányokban. A sárospataki példányról, mely jóval teljesebb a szatmárinál, ezek a hiányok a lehetőségig mindenestre pótlandók volnának.

XVII.

A „*lutherani comburantur*“ és a *Corpus Juris Hungarici*.

Régen kimutattam már, hogy miután az 1525. évi hatvani országgyűlés összes törvényeit a következő év áprilisában tartott országgyűlés a XVII. cikkében megsemmisítette, a lutheránusok megégetését és javaik elkobzását elrendelő törvény mindössze még egy évig sem volt érvényben. Jogászok esetleg vitát indíthatnának afelől, hogy mivel az 1525-iki rákosi országgyűlés, mely megelőzte a hatvanit, szintén elrendelte volt a lutheránusok megégetését, nem maradt-e érvényben a hatvani gyűlés végzésének a megégetésre vonatkozó része még a megsemmisítés után is, mint amely érintetlenül hagyott és kifejezetten meg nem semmisített végzésben is előfordult? Másként kifejezve, nem maradt-e érvényben a „*lutherani comburantur*“ a rákosi országgyűlés végzése alapján, ha meg is szűnt érvényes lenni mint a hatvaninak a végzése?

Am erre semmi szükség, minthogy az 1525. évi rákosi országgyűlés végzései úgysem nyertek vala szentesítést és épen azért szorultak rá az újabb fölelevenítésre és elfogadásra, nem pedig az egyikhez-másikhoz történetesen hozzápótolt toldalékok kedvéért. A rákosi országgyűlés végzéseinek a vatikáni levéltárban levő példánya bizonyosság arra, hogy ezeket a végzéseket eredetileg még az 1524. év szeptemberében tartott országgyűlésen fogadta el a köznemesség, de a főnemesség kiforgatván őket, ezen a rákosi országgyűlésen „reformálták“, állították vissza őket eredeti alakjukba,¹ ám az ezen korszakot legújabbban részletesen tárgyaló munka, a Szabó Dezső határozottan megállapítja rólok, hogy ekkor sem jutottak el a szentesítésig, a királyi megerősítésig.²

És mégis helyet foglal egy részök, helyet éppen a megégetésre vonatkozó cikk is a „Corpus Juris Hungarici“ című alapvető fontosságú gyűjteményben, még pedig 1584-iki első kiadásán („Decreta, constitutiones et articuli“) kezdve szakadatlanul, ami aztán sokszor adott azóta alkalmat sem történetileg, sem jogilag meg nem állható állításokra és következtetésekre mind katolikus, mind protestáns részről. Hogy mi okból vették fel a törvénygyűjtemény szerkesztői, arra mindjárt megkapjuk a feleletet, ha tudjuk, hogy kik is voltak azok? T. i. Mossóczi Zakariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi püspökök. És bizonyára az vezette őket, hogy a már akkor megindult ellenreformáció számára hatékony eszköznek nézték és szánták egyenesen ezt a törvénycikket. Arra legalább is alkalmasnak bizonyult, hogy gyakorta elemlegethessék utódaik a szigorú törvény enyhe kezelését s így mentegethessék a maguk kevésbé kegyetlen eljárását. Fölvették e ténykedésük irányzatosságának és rosszhiszeműségének leplezésére a rákosi országgyűlés némely más végzését is, ami természetesen nem változtatja meg a történelmi igazságot, bárha el is homályosította ideiglenesen, de mindenesetre világot vet az ellenreformáció és rekatholizáció módszereinek erkölcsi értékére és ezerféle, szinte kifürkészhetetlen változatosságára.

XVIII.

Az egyetemes felügyelői és egyetemes főgondnoki állás eredete.

A magyarországi ágostai hitvallású egyház egyetemes felügyelői hivatalának létrejöttét a régebbi egyháztörténelmi

¹ Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—26. 1917. 196—7. l. — Uj magyar Sion. 1880. 409. l.

² I. m. 205. l.

tudás az 1758. évre teszi s br. Zay Pétert, egyúttal a dunán-
 innen kerület felügyelőjét mondja e hivatal első betöltőjének.¹
 Volt alkalmam ezzel az állítással szemben megállapítani azt
 a tényt, hogy már br. Hellenbach János Gottfried is vitte ezt
 a hivatalt, egy időben a reformátusok legelső egyetemes fő-
 gondnokával, Ráday Pállal,² majd arra is rámutatni, hogy az
 1728-ban elhunyt Hellenbach után még ugyancsak egyetemes
 felügyelőnek említették 1741-ben az egyidejűleg kerületi fel-
 ügyelőséget szintén viselt br. Calisius Keresztély is,³ aki alkal-
 masint haláláig, vagyis 1750-ig vihette ebbeli tisztét és talán
 még rajta kívül is lehetett ez állásban valaki más a közbeeső
 időszakok alatt, esetleg nem is csak egy egyén.⁴

Azóta rájöttem, hogy Szirmay Miklóst már 1709-ben „a
 tek. evangelicum consistorium világi fő-praesensének“ mondja
 ifj. Ács Mihály bártfai iskolaigazgató „Magyar theologia“ c.
 munkájának ajánlásában. Minthogy pedig az 1707-iki rózsahelyi
 zsinat éppen Szirmay Miklóst és br. Hellenbach János Gott-
 friedet választotta meg az ezen a zsinaton résztvevő négy
 szuperintendencia közül kettő-kettő részére szervezett egyik-
 egyik főkonzisztórium világi elnökeiül:⁵ egészen elfogadható-
 nak tekintem azt a következtetést, hogy a rózsahelyi zsinat-
 nak ebből a ténykedéséből indult ki az egész egyetemes fel-
 ügyelői hivatal. Eleinte ketten vitték, két-két kerület élén
 állva s mire az 1715. évi XXXI. törvénycikk megsemmisítette
 e zsinat végzéseit, addig már meg is szokta az evangélikus
 egyház az új tisztséget, melyet Szirmaynak 1720-ban bekö-
 vetkezett halála után azonban csak egymaga vitt tovább
 br. Hellenbach, minthogy abban az időben egyébként is tilal-
 mas volt egyházi gyűléseket tartani, de meg máskülönb
 elegendőnek is látszott ez állás akkori teendőihez egy egyén,
 miként a reformátusok példája már a megelőző években mu-
 tatta. Viszont azonban az szintén megállapítható, hogy a refor-
 mátusok a lutheránusok példáján indultak el, midőn Ráday
 Pált megbízták az egyetemes főgondnoksággal, ami egészen
 természetszerű is, miután a lutheránusoknál jóval előbb kez-
 dődött és gyökeresedett meg a világi elemnek az egyházkor-
 mányzatban való hatékonyabb részvétele.

¹ Haán Lajos: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyete-
 mes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal (1883).

² Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref.
 egyházban. 7. l.

³ Prónay—Stromp: Magyar ev. egyháztörténeti emlékek 294. l.

⁴ Prot. Szemle 1914. 313. l.

⁵ Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi (!) zsinat története 75. l.

XIX.

A boldogkeresztúri konvent résztvevői.

Eddig egyáltalában nem ismertük az 1734. évi november 5-ére egybegyűlt bodrogkeresztúri református konventen, gyakori konventjeinknek e körülbelül legnevezetesebbikén jelenvoltak névsorát. Hiteles adataink alapján annyit tudhatunk mindössze, hogy Patay Sámuel bizonyosan,¹ Vay Ábrahám pedig valószínűleg² ott volt. Mostanában a debreceni kollégium könyvtárának egy kéziratos colligatumában (R. 475. könyvtári jegy alatt), Récesy János székelyhidi lelkésznek, a debreceni kollégium egyik nagy alapítójának sok egyháztörténeti tárgyú és érdekű adatot tartalmazó följegyzései között rátaláltam erre a névsorra (143. l.), mely is a következő:

Báji Patay Sámuel,
 Vay Ábrahám,
 Máriássy István,
 Soós Ferenc,
 Szentmartonyi Mihály,
 Szemere Zsigmond,
 Bay László,
 Szathmáry Király György,
 ifj. Báji Patay Sámuel,
 Szemere György,
 Bárczay László,
 Jakabfalvy György,
 Szathmáry Király Ádám,
 Máriássy Márk,
 Szentimrey László,
 Bónis András,
 Ragályi Ferenc.

Kitűnik belőle, hogy a gr. Bethlen József Vay Ábrahámhoz intézett levelére³ alapított ama föltevéssem, mely szerint „meglehet, hogy papok is voltak jelen“, eszerint nem állhat meg, amennyiben a felsoroltak csupán világiak. Azt a gyanításomat azonban, hogy „a Patayék által Erdélyből ugyanazon évben Sárospatakra hozott Szathmári Paksi Mihály tanár tanácsadóképen szintén ott volt“, nem dönti meg ez a névsor annak ellenére sem, hogy ő nem fordul elő benne. Egy tanár,

¹ Debreceni Prot. Lap 1901. 294. l.

² Zoványi: Egyetemes főgondnok... 123—4. l.

³ I. m. u. o.

még ha a püspökségre következőzés jogával felruházott generális notarius volt is előzőleg Erdélyben, nem tarthatott rá igényt az akkori szűkebb Magyarország patrónusi és benefaktori, általában nemesi, sőt egyetemes egyházi felfogása szerint, hogy egy ilyen illusztris névsorba bejusson. Tanácsait felhasználhatták esetleg, de jelenlevőnek azért mégsem tekintették. Arra persze nem gondoltak, hogy ennek a tanárnak a tisztelgetreméltó neve és áldásos pályafutása maig sokszorosan emlékeztetben maradjon, míg ellenben közilők nem egynek még a neve is aligha ismeretes akár az utódai előtt is.

XX.

Volt-e Matolay nevű ágens?

A Dongó Gy. Géza szerkesztésében megjelent „Matolay Etele emléke” című munkának mellékletül közölt „Matolay nemzedékrend” első táblázatán egy jegyzetben az is el van mondva, hogy a táblázaton „nem jutott hely annak az állítólag Matolay Antal nevű „udvari ágens” és „szabadkőműves”-nek, akit valami Bayer nevű bécsi író „Die Rosenkreuzer” c. a múlt század közepe táján megjelent regényében II. József császár kortársa és kedvelt meghitt embereként szerepeltet; így a Bayer-féle Matolay Antalt, úgy is, mint a bécsi szabadkőműveseknek volt nagymesterét (amiről Etele bácsi előttünk tett szóbeli kijelentése szerint „soha nem hallott semmit”): egyszersmindenkorra tüzes Fantázia kisasszony halvaszületett szerelemgyermekének kell kijelentenünk”.

Mínt hogy egyáltalában nem „Fantázia kisasszonytól” származtatva, hanem egy pár egykorú, hiteles adat nyomán a magyarországi két protestáns egyház ágenseinek „Ágensválasztás 1762—1763-ban” c. munkám elején adott névsorában¹ a pozsonyi lutheránus ágensek közé beosztva egy „Matolai” vezetéknevűt (keresztnev nélkül) szintén fölemlítettem: kötelességemnek tartottam most már bővebben utánajárni, hogy mennyiben van vagy lehet igazsága a dongó-féle apodiktikus tagadó állításnak.

Ezek következtében történeti valóságul megállapíthatom vele szemben, hogy igenis volt Matolai nevű lutheránus valóságos ágens, még pedig egy az említett névsor kinyomatása óta megjelent adat bizonyossága szerint nem Pozsonyban, miként én gondoltam volt, hanem a Bayer művének ebbeli állítását megerősítve, éppen Bécsben. Előző forrásaim egyike, t. i.

¹ Prot. Szemle 1914. 80. l.

Ráday Gedeonnak egy 1762. évi augusztus 23-án kelt levele¹ szerint ez a Matolai theológiát végzett ember volt,² a többi adatok, ú. m. a tiszánineni egyházkerületi levéltár VII. 1891. számmal jelzett irata, továbbá a Prónay—Stromp: „Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek“ 515—6. és 528—30. lapjain közzétett levelek nyomán azt is megállapíthattam, hogy már 1747 márciusában ágensként működött, majd 1754 áprilisában és 1755 januárjában szintén ebben a hivatalban fungált, de azt, hogy a lutheránus egyházhoz tartozott, csak következtettem volt. Most már a „Keresztény Magvető“ 1914. évi 119—20. lapjain közreadott egykorú levélből egész határozottan kiviláglik az is, hogy tényleg lutheránus volt, de az is, hogy még 1773. év májusában is folytatta tisztségét, még pedig — mint említém — nem Pozsonyban, hanem Bécsben.

Bizonyos aztán ebből az is, hogy itt jó ideig egyszerre két ágensöknek kellett lenni a lutheránusoknak, mivel az 1747 és 1773 közé eső években más ágenseiknek is, ám ezeknek egymást követőleg, hasonlóképen ismeretes a nevök. Nem lehetetlen azonban, hogy Matolai nem is volt hivatalbeli rendes alkalmazottja egyházának, hanem csupán lutheránus voltából kifolyólag, mellékesen és alkalmilag, kiegészítő- és tanácsadóképen állott szolgálatára az ág. hitv. egyháznak, de fő és rendes foglalkozási köréhez egyéb fajta, szélesebb körből jövő és vegyes természetű ágenciák tartoztak.

Keresztneve forrásaimban sehol sem fordulván elő, efelől semmi bizonyosat nem tudhatok jelenleg sem, de minthogy a Bayer-féle állítás a főkérdésben hitelesnek bizonyult, elhihetőnek tartom azt is, hogy csakugyan Antalnak hívták. Hogy aztán tagja volt-e a szabadkőművesek szövetségének s minő szerepet játszott közöttök és általában a felvilágosodás munkájában, avagy minő összeköttetésben állott József császárral: arról adataim szintén nem szólnak. Annyi azonban bizonyos, hogy amennyiben „Fantázia kisasszony“ rossz útra tévedt, abban Dongó Gy. Géza feltétlenül részes.

Debrecen.

Zorányi Jenő.

¹ Tiszáninemi ref. egyházkerületi levéltár X. 3153.

² V. ö. Prot. Szemle 1914. 158. l.

Dévay Mátyás Luther Márton házában.

Dévay Bíró Máttyást, a magyar Luthert, ma már a reformátusok sem tartják annyira kálvinistának, mint csak néhány év előtt is. *Tüdős* István dr. még nagy erővel vitatta őt a helvét reformáció számára. Nyomon követte őt *Szilády* Áron is. Ifjabb *Révész* Imre a Ref. Szemlében mint „az első magyar kálvinistáról” értekezett Dévayról még 1913-ban is. De azóta, hogy Dévay iratait alaposan áttanulmányozta, más véleményre jutott s korábbi állításait, melyeket csak addig vallott, míg „mások szemével nézte Dévay theológiáját”, nyíltan vissza is vonta. Dévay tanításait tárgyaló értékes művében olvassuk :

„Dévay a hit és élet legfőbb kérdéseiben, a reformátori tanfogalmak leglényegesebbjeiben Luther és Melanchthon hű követője. A tanbeli fogalmazásokban Melanchthon hatása nála az uralkodó. Mesterének azonban egyáltalán nem szolgai másolója : több pontban szerencsésen érvényesíteni tudja vele szemben önállóságát, még pedig éppen az eredeti lutheri gondolat és érdek javára”. *Zoványi* Jenő pedig *Révész* művének bírálatában még többet, „egy árnyalattal erősebb lutherismust” olvas ki Dévay műveiből.¹

Akik Dévayt Luther hatása alól kivonni akarták, azok őt helyileg is eltávolították Luther köréből s többek közt azzal is érveltek, hogy Dévay nem lehetett Luther házában lakója és asztalának vendége, mert hiszen nem tudott németül. Így már idősb *Révész* Imre, Dévay első jeles életírója, *Ribinivel* és másokkal szemben határozottan tagadja, hogy Dévay Wittenbergben Luther előtt nagy kedvességben állott, sőt Luther házában lakott és étkezett volna. Semmi egykorú, vagy közel-korú adat, úgymond, ezt nem bizonyítja. Bajos azt feltenni, mondja tovább, hogy Luther házában s családjá körében oly

¹ *Tüdős* I. : Dévay B. M. Prot. Szemle 1893. 342. *Szilády* Á. Dévay M. At tiz parantsolat 126. *Révész* I. Dévay B. M. tanításai. 173. és 165. I. *Zoványi* bírálata Theol. Szaklap, 1915. 296.

ember tartózkodhatott volna, ki a család nyelvét sem beszélni, sem érteni képes nem volt. S Révész itt Dévaynak Faber püspök előtt vallott szavait idézi: „Ex eorum praedicationibus, cum Germanice nesciam, dixerim me nihil profecisse“. Luthernek 1544-ben az eperjesiekhez írott s Dévayról szóló leveleiből is Révész szerint nem tűnik ki, hogy őt a magyar reformátorhoz szorosabb személyes viszony fűzte volna.

A nagy historikus fia, Révész Kálmán, a Herzog-féle Realencyklopaediában közölt életrajzban megengedi, hogy Dévaynak Luther házában volt szabad lakása és ellátása. Szerinte 1529 dec. 3-tól másfél évig volt Dévay Wittenbergben s ez idő alatt Luthernél lakott. (Während welcher Zeit er bei Luther freie Kost und Wohnung hatte. R.-Encykl. IV. 596.) De már az unoka, ifjabb Révész Imre, ismét a nagyatyjával van egy véleményen. Ő is azt vallja, hogy Dévay nem juthatott bizalmas közvetlen érintkezésbe „a minden elfogultságában is lenyűgöző hatású nagy Lutherrel . . . már csak a német nyelvben való minden bizonytal való teljes járatlansága miatt is.“¹

A két jeles historikus határozott tagadásával szemben most már mi alapon merték régebbi és újabb írók Dévayt mégis Luther házába szállásolni? Ribini Burius műve (Micuae) nyomán mondta őt Luther asztaltársának.² Ámde Burius nem egykorú, nem is közeli forrás. Van azonban ennél sokkal korábbi, szem- és fültanuktól, Luther asztaltársaitól eredő forrásunk, mely a nagy reformátornak Dévayval való szorosabb barátságát kétségtelenül igazolja. Úgy látszik, a két Révész figyelmét ez elkerülte, mert sehol sem hivatkoznak reá. Ennek birtokában, azt hiszem, nem merték volna Dévayt Luther családi köréből kitagadni.

Luther asztali beszélgetéseinek első kiadásában (Tischreden oder Colloquia Doct. Mart. Luthers),³ melyet Aurifaber János, Luther ismeretes asztaltársa még 1566-ban adott ki, a 18b. lapon találtam meg erre nézve a teljes hitelt érdemlő bizonyítóhelyet. Meglepő, hogy id. Révész Imre e forrást fel nem kereste, mert Doleschall Mihály vágújhelyi lelkész művét (Die wichtigsten Schicksale der evang. Kirche in Ungarn. Leipzig, 1828), aki Dévayt szintén Luther ingyenes lakójá-

¹ Révész, Dévay B. M. tanításai 5. l.

² Redierat Ungaricus iste Lutherus, ita enim a suis appellabatur, anno 1531, doctrina et favoribus Lutheri, cuius hospitio et mensa utebatur. Ribini, Memorabilia I. 30. és 34. l.

³ Gedruckt Eisleben bey Urban Gaubisch. Soproni lyc. könyvtár Lc. 62. sz. a.

nak és asztaltársának mondja, ismeri és idézi. Doleschall pedig Burius mellett az asztali beszédekre (Tischreden) hivatkozik, mint forrásra. csak éppen hogy a kötetet és lapot nem jelöli meg. Igaz, hogy magam is erről csak utólag értesültem.

Az érdekes forráshelyet, mely a kérdést eldönti és Dévay életének egy másik, regényes színezetű s eddig csak mondanak vett epizódját is történeti valóságnak tünteti fel, a német eredetükből szószerint fordítva itt közlöm. A szakasz címe:

„Igaz keresztyének készek a halált és minden szerencsétlenséget az evangéliumért elszenvedni, de a képmutatók kerülnek a keresztet.”

„Doktor Luther mondá: volt Wittenbergben egy *asztaltársa* (Tischgänger), Dévay Mátyás nevű (Matthias de Vaj), egy magyar, *aki Luther házában lakott is* Wittenbergben. Minekutánna ez hazatért Magyarországra és ott predikátor volt. Összeveszett egy pápista pappal. Midőn pedig őt a pápista pap György barát, a vajda fivére előtt, ki akkor helytartó és kormányzó volt Budán, bepanaszolta, s midőn a kihallgatás alkalmával egyik a másikat keményen vádolta s a barát az ellenfeleket kibékíteni nem tudta, mert mindegyik azt mondta, hogy neki van igaza: ekkor György barát azt mondja, várjatok, én mindjárt megtudom, melyik félnek van-e, vagy nincs-e igaza; és nyomban két hordó puskaport hozat Budán a piacra és így szól: Aki a maga tanítását védeni akarja, hogy igaz és Istennek igaz igéje, az üljön az egyik hordóra, én majd tüzet teszek alája s amelyik életben marad, ha a puskapor lángra lobban és nem ég el, annak igaz a tanítása. Erre Dévay Mátyás (Matthias von Vaj) gyorsan az egyik hordóra ugrik és ráül, de a pápista pap a segédjével nem akart a másik hordóra ülni. Ekkor azt mondja György barát: most látom, hogy Dévay hite és tanítása igaz és megbüntette azt a pápista papot és segédjét négyezer magyar forintra s egy ideig kétszáz katonát kellett nekik zsolddal fizetni és eltartani, Dévay Mátyásnak pedig megengedte, hogy nyilvánosan hirdesse az evangéliumot.”

„És erre azt mondá Doktor Luther: a pápisták részéről senki sem mer tűzbe menni, de a mi embereink bátran mennek a tűzbe, sőt a halálba is, amint azt a régi időkben a szent vértanúk, Szent Ágnes, Szent Agatha, Vince és Lőrinc példájából látjuk. Ha most a pápistákat tanításuk és vallásuk miatt tűzbe kergetnék, oh mily sokan elpártolnának közülök.

Ők cselekvőleg martirok, nem szenvedőleg (Illi sunt Martyres active, non passive). Császárok, királyok, fejedelmek és urak üldözik és öldöklük most a keresztyéneket, míg a török befogadja, védi, oltalmazza őket és jól bánik velük. A pápisták nem akarják Krisztus országát, legyen hát övék az ördög országa. (Ez a mondat is latinul.) *Ézt mondá dr. Luther M. Eisleben, 1546-ban*, kevéssel halála előtt és azt mondja továbbá: minket a világ úgy tekint, mint megölésre szánt juhokat (ut oves occisionis).“

„Nemrégiben Párisban egyszerre két nemes embert és két tudóst (zwen Magistri) égettek meg az evangélium miatt s ekkor a theologusok rávették Franciaország királyát, hogy a tüzet egy szalmacsutakkal ő maga gyújtotta meg. Olyanok vagyunk, mint a juhoknak egy csoportja, melyek nem járnak a legelőre, hanem az istállóban állanak és várják, mikor kerülnek nyársra vagy fazékba.“

Luthernek ezt az asztali beszédét nemcsak Aurifaber első kiadásában (Eisleben, 1566) találjuk meg, hanem Stangwald András (Frankfurt, 1571. 408. l.) és Selnecker Miklós is (Lipese, 1577. 373. l.) közli. Az újabb kritikai kiadások közül pedig Förstemann és Bindseil is közli értékes gyűjteményében (Berlin, 1844. I. 57. l.). Átvette ezt a kis elbeszélést Thoma Albert is Bóra Katalinról írt életrajzába (Berlin, 1900. 144. l.), ahol Dévayt Luther és Bóra Katalin rendes asztali társaságában említi. És idézi Köstlin is (M. Luther, II. 580. és 688. l.). Luther műveinek legújabb jeles weimari kiadásában már négy kötet jelent meg az asztali beszédekből is, de ezek itt időrendben lévén közölve, a Dévayról szóló, melyet Luther 1546-ban kevéssel halála előtt mondott el, még nem kerülhetett sorra. De bizonyára benne lesz, mert Aurifabert teljes szövegében felveszi.

Az a kérdés mármost, hitelesnek vehetjük-e az első forrást, Aurifaber közleményét. Feltétlenül. A mansfeldi Aurifaber Goldschmidt János, Luther tanítványa, maga mondja az előszóban, hogy 1545- és 1546-ban Luther házában lakott s mondásait feljegyezte, de sokat vett át a reformátor egyéb asztaltársainak (Lauterbach, Cordatus, Dieterich, Besold, Schlaginhausen, Mathesius és Rörer) naplójából is. A Dévayra vonatkozót maga Aurifaber hallhatta Luther szájából és jegyezhetette fel, mert ezeket Luther 1546-ban mondta, amikor Aurifaber nála lakott.

Aurifaber nyomán tehát a két Révészszel ellentétben el kell fogadnunk, hogy Dévay Wittenbergben egy bizonyos ideig Luther házában lakott és étkezett. Ribini, Doleschall és leg-

utóbb Köstlin és Thoma helyes nyomon jártak. Hiszen nem volt ott Dévay idegen társaságban. Ott ült az asztalnál Luther szavait jegyezgetve Cordatus Konrád, Mária királyné egykori kedves papja, aki heves beszédei miatt fogságot is szenvedett Budán s másodszer is menekülnie kellett hazánkából. Ott ült Dieterich Vida, Luther kedves famulusa és Dévaynak is bizalmas jó barátja, a későbbi nürnbergi lelkész, aki 1536-ban vendégül fogadta Dévayt Nürnbergben, műveihez ajánló előszót írt és már előbb is levelezett vele.

Hogy Dévay nem tudott németül, ez a nehézség nem zárta őt ki Luther asztaltársaságából. A tudós férfiak ott, amint Thoma is kimutatja, többnyire latinul beszéltek. Sok feljegyzett asztali beszédnek az eredetije is latin. Legfeljebb akkor fordították németre a szót, mikor az önérzetes, erélyes és beszédes Bóra Katalin, a derék, művelt háziasszony is bejött, s bizony megtörtént, hogy ő is (a volt apáca) latinul szólt közbe az uraknak. Kata asszony ugyanis nemcsak mint „Erzköchin“, hanem mint „Doctorissa“ is tekintélyt szerzett a férje házában. Szégyen lett volna Dévaynkra, ha annyit sem tud németül, mint a háziasszony latinul.

Nemcsak Melanchthonnak, hanem Luthernek házába is sok magyar járt. Luther ismerte és nagyrabecsülte nemzetünket. Mátyás királyról magasztaló szavakkal emlékezett meg. Tudta, hogy mennyit szenvedünk a töröktől, az eperjesiekhez intézett levélben mély részvétellel szól erről. Buda elestéről egy tábori lelkész nyomban értesítette Luthert és ő buzdítá legjobban a németeket, hogy siessenek a magyarok oltalmára. Több magyar főúrral, lelkésszel és várossal Luther is levelezett. Mária királynéhoz nemcsak egyszer írt levelet, hanem később is válaszolt a királynénak az úrvacsorát illető őt kérdésére. Jól ismerte a magyar püspökök kegyetlenségét, tudott a Budán megégetett János könyvárúsról. Fentebbi elbeszélésében is, hogy a királyok üldözik a keresztyéneket, a török pedig befogadja és pártolja őket, hazai viszonyainkra céloz. Verbőczy István Wormsban az asztalához is meghívta Luthert vendégnek. Simontornyai Gergely, a fehérvári prépost titkára, már 1534-ben azzal küldé meg Luther postilláját Coelius Bánffy Gergely pálos írónak, hogy annál különb könyvet nem látott a nap alatt. Kapothi Imre ipolysági premontrei prefektus is 1538-ban a maga pénzén szerzé meg ugyanazt, Bebek Imre prépost pedig Nádasdy Tamásnak küldé meg nyomban Melanchthonnak Luther, a nagy ember (Lutherus magnificus) felett mondott beszédét. Batthyány Boldizsár Pistalocius és Corvinus közvetítésével Luther fiával is érintkezésben állott.

Németújvárott a vártoronyban ott van még Luthernek a wartburgi időből való szakállas arcképe. Zrinyi Miklós is csáktornyai kastélyában Luthernek és Bóra Katalinnak igen díszes arcképét őrizte.

A többi nemzetek (angolok, franciák, csehek) fiai között magyarok is sokszor keresték fel Luthert a házában, sőt nála laktak és étkeztek is, mint a bártfai Stöckel János. Lauterbach a naplójában jegyezte fel, hogy 1538 aug. 5-én a sok dolga között néhány magyar is járt Luthernél és jó tanáccsal bocsátotta el őket.¹ Magyar diákok növénymagvakat is vittek neki s Luther elültette a kertjébe. Mások híreket, anekdotákat hoztak neki Magyarországból. Sem Zwingli, sem Kálvin ily sűrű összeköttetésben nem állott a magyarokkal, e részben csak Melanchthon versenyezhet Lutherrel.

Egy oly kiváló emberi nagyság és eredeti egyéniség, mint Luther, aki még magát Melanchthont is lenyűgözte, hogyne vonzotta volna a mi Dévaynkat is. Bizony Luther hatása alatt állott s asztali vendége volt Luthernek és nejének. Ott lakott Dévay is Wittenbergben, az ágostonrendűek elhagyott zárdájában, az úgynevezett fekete kolostorban, melyet a választófejedelem lakásul és örök tulajdonul ajándékozott Luthernek és maradékainak. Ott ült a mi Dévaynk is abban a fesztes vidám társaságban, ahol Luther az ő kifogyhatatlan bölcsességével és Istenadta mély humorával, keresetlen közvetlenséggel engedett szabad folyást beszédeinek, jóllehet tudta, hogy ott az asztalnál is tudnivágyó férfiak lesik és jegyzik fel minden szavát.

Ebből a közeli ismeretségből eredt Dévaynak Luther iránt érzett mély tisztelete, amelyről szép szavakkal tett bizonyosságot a franciskánus Szegedi Gergely ellen írt művében is:

„Amaz egy ember, Luther, ki kegyességére és kitűnő műveltségére nézve egyiránt tiszteletreméltó, nem tetszik nektek — mondja Dévay Szegedinek — minthogy titeket saját színeitekkel lefestett. Sőt hálát kellene adnotok ezen férfinak, hogy titeket jóra intett. Dorgáld meg az okos embert és szeretni fog téged; de itt, úgy látszik, siketeknek mondunk éneket. Ha minden erőtöket megfeszítitek is, mégsem lesztek képesek leverni ezen egy embert, akit a jó Isten nekünk nesztori évekig tartson meg. Amen. — Csak valld meg te gonosz barát, hogy a Luther tudománya, melyet te régalmazni szeretsz.

¹ Lauterbachs Tagebuch 107. l. Walther W. Luthers Charakter 185. l.

mennyire egyezik a szent lélekkel, mennyire csak a Krisztus dicsőségét keresi egyedül, s mily nagy erővel cáfolja a ti tudományokat: Ne kárhoztassátok őt idő előtt, olvassátok és megfójtátok érteni.¹

Hogy Dévay Wittenberget rövid és hányatott életében háromszor is (1529-, 1537- és 1541-ben) felkereste, ezt sem lehet tehát egyoldalúan csak Melanchthonnak tulajdonítani, hanem nagy része volt ebben bizonyára Luthernek is. Mert viszont Luther is szeretetére és bizalmára méltatta Dévayt. Jele ennek már maga az, hogy házába fogadta és megosztotta vele asztalát. 1542-ben is, hogy harmadszor fordult meg Dévay Wittenbergben, általa küldött Révay Ferencnek az úrvacsorai tanról egy kisebb iratot.²

S később is, midőn az eperjesiek bevádolják Dévayt, hogy az úrvacsorai tanban a svájciak felé hajlik, Luther ezt a hírt a legnagyobb megütközéssel veszi és nem akarja elhinni, mert Wittenbergben a legjobb véleménnyel vannak róla.³ Idősb Révész azt várta volna Luthernek e válaszától, hogy itt melegebben fog szólni Dévayhoz való személyes viszonyáról. De Luther, nagy elfoglaltsága miatt, sokszor igen fontos ügyekben is csak röviden és sietve ír. Például nagy jóltevőjéhez, a főrangú Jörger Dorottyához, aki iránt pedig nagy hálával és tisztelettel viseltetett. Luther szükszavúságából itt nem szabad érvet kovácsolni.

Aurifaber fentebbi feljegyzése kétségtelenné teszi, hogy Dévay Luther házában lakott és asztalánál étkezett, és pedig lehet, hogy ismételen is, mert hiszen Dévay háromszor is volt Wittenbergben. Harmadik wittenbergi tartózkodása 1541—42-ben s az eperjesiek panasza 1544-ben hozta Luthernek emlékezetébe ismételen is egykori magyar tanítványát. S valami hasonló tárgyú beszélgetés adott alkalmat arra, hogy Luther asztal felett elmondja a Dévayról szóló kis történetet, melyet valószínűleg magától Dévaytól, vagy pedig ennek magyaror-

¹ Révész fordítása Dévay „Apologia propositionum“ művéből. I. m. 87. l.

² Stöckel írja 1543 jún. 30-án Révaynak: „Devay noster Witeberga secum attulit quoddam breve scriptum d. Martini propria eius manu, quod intellexi. apud v. m. esse“. Fraknoi V. Révay fiai isk. 62. l. Bunyitay Eht. Eml. IV. 277.

³ Luther e levele 1544 április 21-én kelt. Ribini és id. Révész még nem ismerte egész szövegében. De Wette (Luthers Briefe V. 643.) teljes szövegét közli. Az eredetije Klein S. II. 103. szerint ma is a városházában volna. Ebben írja Luther: „Caeterum, quod de Mathia Devay scribitis, vehementer sum admiratus, cum et apud nos sit ipse adeo boni adoris, ut mihi ipsi sit difficile vobis credere scribentibus“.

szági barátaitól hallott. Aurifaber feljegyzésének nagyobb hitelességet kölcsönöz, hogy még a helyet és időt is (Eisleben, 1546. év, kevéssel halála előtt, tehát január vagy február hóban) megjelöli, ahol és amikor Luther Dévayról beszélt.

A közölt feljegyzés azonban Dévay életéből egy másik érdekes és jellemző epizódot is megismertet, melyet eddig idősb Révész Imre nyomán szintén csak egyházi mondának tartottunk. Ez Dévaynak Budán a római katolikus pappal volt hitvitája, melyet János király helytartója puszkaporos hordókkal akart eldönteni. Idősb Révész erről is azt mondja, hogy Dévay reformatori hűségének és hősi bátorságának bizonyítására nem szükséges az efféle elbeszélés, amelynek semmi legkisebb történelmi alapja nincs s tartalma a valótlanság vagy hiábavalóság jellegét hordja magán. (I. m. 34. l.)

Luther szava és Aurifaber feljegyzése pedig íme ezt az elbeszélést is történelmi valóságnak tünteti fel. Igaz, hogy vannak benne tévedések: György barát nem volt a vajda (János király) fivére, és a barát nem is engedte meg az evangélium szabad hirdetését soha. De a dolog lényegéből mégis igaz az, hogy maga János király, kit a pápa kiátkozott, megengedte Budán az evangélium hirdetését, sőt majdnem hogy maga is átpártolt a reformációhoz.¹ Dévay prédikált, sőt talán rendes állása is volt Budán („Meo tunc fungebar officio“), tehát vitája is lehetett. S a középkorban egyházi tanítók hányszor folyamodtak igazuk eldöntése céljából istenítélethez, Luther mondta, Aurifaber, a fültanu feljegyezte, tehát nincs okunk benne kételkedni.

Ezután nem lesz szabad ezt az eseményt sem Dévay életrajzából kiszakítani. Csengey Gusztáv hangulatos szép költeménye, „A budai párbaj“, melyben Dévaynak ezt a dolgot éneklé meg, többé nem egyházi monda, hanem történelmi valóság. Fentartjuk ezt a véleményünket Révész Kálmán kételkedésével szemben is, aki szerint ezt a szokatlan istenítéletet bajos történelmi tényként elfogadni.² De Luther és Aurifaber csak nem mondtak valótlant.

A másik, szintén ilyen regényes színezetű eseményt Dévay életéből, hogy a budai börtönben a király lovát rosszul patkoló kovácsot megtérítette, aki azután szabadságának visszaszerzése után sem akarta Dévayt elhagyni, legtöbbször irónk úgyis elfogadja történelmi valóságnak. Skaricza Máté kezeskedik érte.

¹ Lásd: Révész Kálmán, Dévay B. M. kétféle fogsága. Prot. Szemle 1905. 176. l.

² Lásd ugyanott. Prot. Szemle 1905. 178. l.

Dévayt, a magyar Luthert, a fentebb közölt asztali beszéd tehát még közelebb hozza a nagy reformátorhoz. Láttuk, hogy Luther Dévayt mindvégig jó emlékezetben tartotta. Az eperjesiek vádlevelé után sem szól róla panaszosan, hanem inkább lithűségét és hősies bátorságát dicséri és például állítja mások elé. Viszont Dévay is, miként saját szavaiból láttuk, nagy tisztelője és lelkes híve volt Luthernek s hittani álláspontja később sem tért el annyira Luthertől, mint eddig hitték.

A magyar Luthernek Schesaeus Keresztély medgyesi szász lelkész és latin költő már 1571-ben (Wittenbergben kiadott Ruinae Pannonicae című művében) mondotta Dévayt:

Excellens etiam Devay pietate Mathias
Dicendi valuit tanta ubertate, Lutheri
Ungarici ut vulgo praeclarum nomen haberet.

Így nevezi őt Ribini is. Schesaeus kegyességeért és ékesszólásáért mondja őt magyar Luthernek. S ezt a szép melléknevet idősb Révész Imre sem vitatja el Dévaytól, sőt még jobban megokolja. „A Dévay előtti mozgalmakban, úgymond, nem látunk egyetlen egy oly hazai reformátort sem feltűnni, ki a vértanúság teljes öntudatával és elszántságával lépett volna a maga pályájára, ki a reformáció világtörténeti értékétől áthatva lett volna, ki tekintetét az egész hazára, s különösen az egész magyar fajra vetette volna, ki a reformáció harcát saját irodalmi műveivel is vívta volna; egyszóval aki egész lényével és mindenestül valódi magyar reformátor lett volna. Dévayban mindezen jellemvonások feltalálhatók s e tekintetben méltán nevezhető ő a magyar faj Lutherének. Magyarország első egyetemes reformátorának.“¹

Már a kortársak is megértették Dévay nagy jelentőségét, azért keletkezett róla nyomban halála után históriás ének, külön dallammal, melynek csak kezdő sorát őrizte meg Bornemisza Péter énekeskönyve: „Magyar nyelven Mátyás vala az predikátor“. Egykorú dallamát a kezdősorhoz készült históriás énekkel közöltem a Prot. Zeneközlöny 1907. évfolyamában és férfikarra alkalmazva megjelent Kapi Gyulának „Magyar éneklő kar“ című gyűjteményében.

Dévayt, a nagy magyart, azért is jól esik Lutherhez ily közel, az ő bizalmas családi körében látnunk, mert német történetírók a közvetlen Luther halála utáni időkből oly dolgokat

¹ Révész I.: Dévay B. Mátyás 26. l.

is jegyezték fel, amelyeknek emléke kevésbbé dícséretes, sőt egyenesen bántó a magyarokra nézve.

Egyik magyar napilapunk¹ néhány év előtt „Lutherné magyar adósa“ címen hozott egy közleményt, mely szerint Stöckel János (talán Lénárd unokaöccse) is Wittenbergben Luther özvegyénél volt szálláson. Betegségében is a jó Bóra Katalin ápolta a magyar diákot s a hálátlan ember régi, csúnya diákszokás szerint adós maradt a szálláspénzével. Haylinger Tamás wittenbergi polgármester és Parzler János tanácsos kértére a wittenbergi egyetem rektora és doktorai 1565. évi augusztus 1-én írták a bártfai tanácsnak, hogy Stöckel János „40 tallérral és 3 garassal adós megboldogult Luther Márton özvegyének élelemért, italért és lakás fejében, mely adósság legnagyobbbrészt betegsége idejéből maradt fenn.“ A bártfai levéltár őrzi ezt a wittenbergi levelet s ha a dátum nem téves, akkor már csak Luther gyermekei kereshették anyjuk követelését, mert Bóra Katalin már 1552. dec. 20-án meghalt.

Sokkal szomorúbb ennél az a másik adat, hogy a schmalkaldeni háborúban 1547-ben Wittenbergnek második ostroma alkalmával, amikor Luther özvegye is a gyermekekkel menekülni volt kénytelen, az V. Károly és Ferdinánd seregében küzdő magyar huszarak is, akik még nem voltak protestánsok, igen irgalmatlanul viselkedtek, még Luther sírjának felforgatásával is fenyegetőztek. Az utóbbi azonban nem történt meg. V. Károly és I. Ferdinánd május 25-én vonult be lóháton Wittenbergbe, felhívásukra a quedlinburgi Burges János diák meg is mutatta nekik Luther sírját, de nem engedték, hogy azt bárki is háborgatni merje.²

Ismeretes, hogy a schmalkaldeni háborúban mily szerep jutott a magyar huszároknak. A császári hadseregben ezek nagy vitézséggel harcoltak. Vezetőik közt volt Gersei Petheő János, a későbbi soproni főispán is. S a pécsi születésű Luka József vitéznek jutott a protestánsokra nézve szomorú dicsőség, hogy János Frigyes szász választófejedelmet elfogta. Tinódi Sebestyén is, aki maga is protestáns érzelmű, de a vallási kérdést nem merte bolygatni, megénekelte ezt az esetet „Károl császár hada Saxoniában, ott Kurfirstnek megfogása“ című históriás énekében.³

¹ Magyar Szó. 1904. febr. 11.

² Thoma A.: Katharina von Bóra. 246. és 247. l.

³ Károlyi A. Századok 1877. Acsády I. M. N. Tört. V. 247. Dézsi L. Irodört. Közlem. 1911. 262.

De hagyjuk e szomorú háborús emlékeket. Most azokra a magyarokra gondoljunk hálás kegyelettel, akik már az elsők közt megértették a reformáció vallási és világtörténeti jelentőségét s baráti bizalmas viszonyba léptek Lutherrel, Melanchthonnal. Luthernek fentebb közölt asztali beszéde, melyet Aurifaber jegyzett fel, két dolgot kétségtelenül bizonyít: Dévay Wittenbergben Luther házában lakott és étkezett és Dévaynak a budai pappal vívott puskaporos párbaja nem monda, hanem történeti valóság.

Payr Sándor.

A protestantizmus bajai és lehetőségei.

I.

A XVI. század reformációi mozgalmára való visszaemlékezés megdobbantotta s magyar szíveket is. Hazánkban is volt sok ünnepély, elhangzott sok szép beszéd, némelyik nagyon is virágos, de nem egy tartalmas is s kelt bizonyára néhány ünnepélyes elhatározás is a lelkek mélyén. Az a tény, hogy a visszaemlékezés a háború dacára is, elég élénk volt és a hála Isten iránt meg a régi, kiváló hithősök iránt erőteljesen nyilvánult, nagyon örvendetes, de ezzel megelégedniünk nem szabad. Nem az a főkérdés, hogy: tudunk-e ünnepelni? Még az sem, hogy miképen tudjunk felfedezni a XVI. század nevezetes eseményeiben az elsőrendű ható okokat, bár a helyes, történeti megvilágítás már közelebb visz igazi feladatunkhoz. *Igazi feladatunk azonban mégis csak az, hogy most, a jelenben továbbvigyük egyházunk és nemzetünk reformálását s hatalmas folyókat ömlésszünk az emberiség reformálásának árába.* A főkérdés tehát az, hogy: *készek és képesek vagyunk-e erre?* Nem a sok és sokféle ünnepély, hanem az ünnepélyek után s esetleg az azok hatása alatt kelt elhatározás és az elhatározásból következő munka mutatja meg, hogy jó protestáns keresztyének vagyunk-e vagy nem, méltó utódai vagyunk-e régi, dicső hithősöknek vagy nem. Jaj nekünk, ha megelégszünk az ősök dicsőségének és buzgóságának emlegetésével s elfelejtjük vagy elmulasztjuk tovább fejleszteni az erőket, amelyeknek ők birtokába juttattak! Jaj nekünk, ha a *jelen kor forrongásai közepett vezérszerepet nem tudunk biztosítani a protestáns keresztyén eszmének s ha ezt a jelen kor sebeit gyógyító hatalommá nem tudjuk tenni!*

Azonban ha sebeket akarunk gyógyítani, a protestáns keresztyén eszmét, melyet az élet elemeire bontott szét, a maga egész teljességében s e teljesség fényességében kell felfognunk. A protestantizmus bajai jórészt onnan származnak,

hogy némelyek az egységes és hatalmas protestáns eszme helyett annak csak egyik vagy másik részét választják életük vezérlő gondolatául s a legtöbben a legfontosabb alkotó elemét mellőzik. Ezt a sokak által mellőzött drága követ kell az őt megillető helyre, tehát az első helyre tennünk s a többi drága követ úgy össze foglalnunk, hogy a protestáns eszme teljes hatalmát kifejthesse. Hogy mehet ez végbe? Ezzel kell legelőször tisztába jönnünk. Hogy pedig tisztába jöhessünk, arra a kérdésre kell röviden megfelelnünk: hogy született meg a protestáns mozgalom?

Kétségekivül a *szabadság* jegyében. Mint a legnagyobb reformátor a Jézus Krisztus által keltett mozgalom, úgy a XVI. század reformációja is első sorban a „nehéz és elhordozhatatlan“ vallási terhek ellen szegződött. Az egyház, mely a nagy Szabadító nevében uralkodott, szabadítás helyett nyomást gyakorolt az emberi szellemre. Súlyos teher alatt nyögött a tudomány. Politikai nyomás alatt éltek a nemzetek. A társadalmi igazságtalanság és kegyetlenség nyomása alatt nyögtek az alsóbb néposztályok. A szabadulást azonban nem tudósok vagy politikusok hozták, hanem üdvösség után vágyó emberek, akik nem elégedtek meg alsóbbrendű szabadsággal, de nem elégedtek meg vallásos tételekkel, szervezetekkel és formákkal sem, hanem ezek nyűgző hatalmából megszabadulván, magának a nagy Istennek kegyelmét s az által a *legdicsőbb szabadságot* keresték és találták meg, amelynek birtokában új utakat törtek az emberiség szívéhez, az evangéliumot érdekessé tették s a legmagasztosabb igazságokkal való foglalkozásra kényszerítették a milliókat. Isteni szabadító erő hatott bennük és általuk, mely előtt hatalmas fejedelmek is meghódoltak s melynek átalakító hatásai alól teljesen a római egyház sem vonhatta ki magát.

Nyilvánvaló tehát, hogy az emberi lélek akkor valósítja meg igazán a szabadság eszméjét s ez a dicső eszme akkor jut igazán diadalra, amikor az ember az Istentől való távollét kinjaitól és gyötrelmeitől és az Istenhez való közeledés gátjaitól megszabadul s Isten ügyét, az örökkévalóság ügyét tudja minden hatalommal szemben képviselni. Ez az igazi győzelme a XVI. században hatalmasan előretörő szabadságeszmenek s a többi győzelem a tudomány nagykorúsítása, a politikai szabadság kivívása, valamint a társadalmi igazságtalanságok aluli felszabadulás csak azután következhetett, mint a legnagyobb győzelemnek, a lelki, az evangéliumi szabadság kivívásának eredménye.

Ami tehát a legbecsesebb volt a szabadságeszmét alkotó

drágakövek közt a XVI. században, legyen előttünk is a legelső. Senki, aki csak valamennyire is igényt tarthat a meghallgattásra, sem tagadja a protestáns táborban, hogy a tudomány szabadsága, a politikai szabadság kivívása s a társadalom sebeinek gyógyítása nevezetes eredmények, ne tagadják meg hát mások az evangéliumi felszabadítás becses voltát. Ha pedig sokan erre azt mondják, hogy hiszen valamilye vallásos felbuzdulás jó volt a XVI. században s jó volt annak segítségével megtörni a római katolicizmus hatalmát, de ma már vallás nélkül szinte még jobban tud az emberiség boldogulni, úgy hogy annak, ha egyáltalában van, úgy csakis az egyén életében lehet némi kis jogosultsága: hát erre azt felelem: *Tévelyegtek, mert nem ismeritek az Istennek hatalmát.* Az Isten épp oly becses valóság ma is, mint a XVI. században vagy akármikor azelőtt volt és nincs bizonyosabb, mint-hogy ma is kész lényegének legdicsebb fénysugaraival gazdagítani gyarló szegényes emberi életünket. Aki ezt még meg nem tapasztalta, az még alsóbbrendű okok rabigájában nyög s azt én anatómával ugyan nem fenyegetem, de kénytelen vagyok neki azt mondani, hogy szegény testvérem, miért üldözöd azt, aki előtte a szabadság legdicsebb értelmét tudja feltárni s téged a legnagyobb boldogsággal képes megajándékozni, amit semmiféle földi vagy emberi hatalom meg nem adhat, de el sem vehet, ha egyszer Isten kegyelméből azt megszerezted?

A legnagyobb baj azonban nem is a hitetlenség, ami itt is, ott is fejét felütötte, hanem az a bántó és rettenetes közöny, amivel sokan az evangéliumi igazságok mellett elhaladnak, dacára annak, hogy a vallásos formák és szokások ellen, melyek közt élnek, nyílt harcot nem folytatnak. Éppen mert a protestáns eszme elhalványult vagy csak földi oldalával fénylik, sok protestáns nem érdeklődik az örökkévalóság nagy kérdései iránt s nagyon csekély vigasztalás az, hogy a katolikusok is csak szokásból ragaszkodnak jórészt egyházukhoz. A katolikusoknál az a rendszer, hogy a hívek vezettségük magukat papjaik által s végeztessék el az egyházzal azt, amit ők belső lelki harcban elvégezni nem tudnak vagy nem akarnak; a protestáns eszme szerint azonban mindenki hitének az Istennel való küzdelem eredményének, *öntudatos* hitnek kellene lennie.

Még jó volna, ha a tömegek nagy érzéketlenségével szemben valami hatalmas s egységes tábort látnánk, amely a *protestáns eszme minden irányban való kifejtésével a jobb jövőt biztosítaná s annak eljövetelét siettetné.* Azonban e tekin-

tetben nagy szétszakadozottság van. Sokan azok közül, akik a tudományt művelik, gúnyos megjegyzéseket tesznek a hit élénkebb nyilvánulásaira, akik pedig a bibliai hitet ápolják, azok közül sokan édeskeveset törődnek a tudás kincseivel, úgy hogy kegyes köreinket csak nagynehezen lehetett odavezetni, hogy legalább egyháztörténeti ismereteket szerezzenek s valamenynyire Istennek az egyház történelmében mutatkozó lábnyomait megkeressék, pedig evangéliumi mozgalmat jól vezetni, épp oly kevéssé lehet egyháztörténelmi ismeretek nélkül, mint bibliai képzettség nélkül. Nagy szétszakadozottság van még mindig bár e tekintetben az utóbbi időben javult a helyzet, a belmisszió és az egyháziasság szóvivői közt is. Sokan a belmisszió iránt érdeklődők közül nem bírnak érzékkel az egyház, mint földi intézmény iránt, viszont az egyháziasság képviselői nagyon kevéssé karolják fel még e legszükségesebb önkéntes munkákat is s nagyon fájdalmas tény, hogy előkelő gazdag egyháztagok, férfiak és nők, igazán hatalmas belmissziói vállalkozásra hazánkban még háttérrel sem tudnak vagy akarnak alkotni s az ébresztő munkára alkalmas fiatalembereket sanyarogni engedik vagy valamely terhes szolgálatot igénylő lelkesíti vagy tanári állásba juttatják, hol a bennök levő tűz, a a sok hivatalos teendő miatt, lánggra lobbani nem képes.

Igy aztán nem csoda, ha a protestáns eszme megnyírbált szárnyakkal, magasra repülni s a közéletre vonzó, javító és átalakító hatást gyakorolni kellő mértékben nem bír. Még gazdagon ellátott irodalom sem áll szolgálatára, sokak szerint azért, mert szegények vagyunk, de talán inkább azért, mert a protestáns keresztyén eszmét kevesen fogják fel a maga egész dicsőségében. Minden eszme, ha lelkes hívek gyűlnek a táborába, meg szokta teremteni a megtestesülésére szükséges eszközöket, a pénzt sem véve ki s a protestáns keresztyén eszme is, ha győzelemre jut, meg fogja teremteni. Ezzel azonban már feladatunk második részéhez értünk s a protestantizmus lehetőségeiről, reménységeiről kell szólnunk.

II.

Mielőtt azonban arról szólnék, hogy milyen dicső reménységeket táplállok szívem mélyén a protestantizmus jövőjét illetőleg, két megjegyzést kell tennem.

Egyik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy amit ezentúl mondok, jóformán csak a magyar protestantizmusra vonatkozik. Amíg a protestáns eszméről, annak szétदारabolásáról s az egyoldalú felfogásból eredő bajokról szoltam, lehetetlenség

volt szűk kört vonnom, bár egyik-másik észrevételem már eddig is csak a magyar protestantizmusra vonatkozott. Még inkább arra fognak vonatkozni ezután következő fejtegetéseim mert amikor a jövőbe vetett reménységről, szép tervek gyakorlati kiviteléről szól az ember, jobb, kivált a még mindig dúló háború homályában, letennünk arról, hogy az egész világ protestánságának óriási területét bevonjuk fejtegetéseink körébe.

A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy eddigi fejtegetéseimmel nem a pesszimizmusnak akartam híveket szerezni, hanem csak a felületes optimizmustól óvni a lelkeket. Éppen, mivel nagyon erősen bízom a magyar protestantizmus jövőjében, azért kellett komolyan feltárnom a bajokat. Más-kép engem vádolhattak volna felületes optimizmussal. Bár-mennyire növeli is az ember népszerűtlenségét, lelkiismeretes ember nem ígérhet dicső jövőt a bajok feltárása nélkül. Az éles kés, bár sokszor éretlen gyerekek ott is vágnak vele, ahol nem kellene, úgy is vágnak, ahogy nem kellene, a jó orvos kezében eszköz lehet az egészség helyreállítására. S éppen azért, hogy valaki könnyelmű lélekkel semmiképen se olvashassa reménységkeltő fejtegetéseimet, nem átallok kimondani, hogy a dicső jövő szerintem nem fog valami hamarosan bekövetkezni. Fájdalmas veszteségek, itt-ott nagy beomlások fogják még azokat felébreszteni, akiket jóakarató igehirdetésünk, szóban és írásban, az Istennek és a Megváltónak szentelt életre vonzani nem tudott.

De mindezen veszteségeken túl is látom a jövő nagy diadalát, sőt hiszem, hogy a később bekövetkező nagy eredmények biztosítására bizonyos, bölcs intézkedéseket már a közel jövőben meg fogunk tenni.

Mire alapítom reménységeimet? Sok mindenre! Minde-nekelőtt a nagy Isten nagy kegyelmére. Az Isten, aki a protestáns keresztyén eszmét egész szépségében elénk állította, fog erőt adni annak a valóságba való átültetésére is. Magá-nak az eszmének szépsége és teljessége annyira szembeötlő, hogy ha a szellemiség csak valamennyire győz is, lehetetlen hogy egy ilyen hatalmas és dicső eszme diadalra ne jutna. Hiszem, hogy magyar népiünk, miután eddig vallási téren inkább más népek tanítványa volt, éppen ez eszme erőtelje-sebb megragadásával fog belépni a vallási eredetiség korszakába. A magyar nép éppen ezért volt hideg az ő vallásosságában, mert a vallást túlságosan, mint rendszert, mint tant, mint szertartást állították elé. A protestáns keresztyén eszme is sokáig homályba volt burkolva s hogy most, mint az életet

már a földön átalakító szeretet jelen meg s mint az ember minden életviszonyát átható, magasba emelő hatalom tűnik fel, a magyar nép fel fogja benne ismerni legtitkosabb vágyódásainak igazi tárgyát. Sőt ahol igazán feltűnt a protestáns keresztyén eszme fényessége, ott fel is ismerte már.

Erősít továbbá reménységeimben az a tény, hogy a magyar protestáns egyház vezérférfiai a belmissziói mozgalomnak melynek hivatása, hogy a szertartások és a tanok egyházát az élet egyházává alakítsa át, alap gondolatát már elfogadták s ha a kivételre nézve, amint fentebb jeleztem, tanakodnak is még s ha „a miként”-re nézve még nincs meg a kellő meg egyezés: a kovász el van már helyezve s az élet kovásza bizonyára hatni fog.

S ha a megvalósítás terén sokan gyorsabb tempót óhajtának is (magam is ezek közé tartozom) s ez az óhajítás jogosult is, bizonyos, hogy a belmissziói, élettelses mozgalom sehol oda nem jutott 25—30 év alatt, ahova Magyarországon, amely szent területen még olyan rettenetes háború idején is, amilyen most dúl, püspökök, esperesek, teológiai tanárok vezetésével alapos és nagyon tartalmas belmissziói kurzusokat s lelkészek és belmissziói munkások vezetésével hatalmas konferenciákat lehetett tartani. Fájdalom, hogy ez élettelses mozgalomba még eddig a százezreket és milliókat bevonni nem lehetett s azért fenntartom, amit mondtam, hogy a nagy diadalok korszaka még csak jó idővel ezután fog bekövetkezni, de hiszen éppen azért volna szükség ama bölcs intézkedésekre, amelyekre utaltam. E bölcs intézkedések tételében úttörő a református zsinat lehetne. Vállalnia kellene ünnepélyes határozattal a belmissziói munkát, de viszont óvakodnia kellene attól, hogy ezt túlságosan béklyóba akarja verni. Elég volna szerintem, ha kimondaná, hogy a lelkészek, tanfériák presbiterek kötelesek az ifjúság evangéliumi gondozására s a protestáns keresztyén irodalmi művek terjesztésére irányuló belmissziói munkákat megindítani s fejleszteni s hogy a konvent és minden egyházkerület köteles belmissziói felügyelői intézményt létesíteni. Míg külön hivatal nem lesz a belmissziói munkának az egyház keretei közt leendő szervezésére addig az egyházi belmisszió nem fog felvirulni, pedig, hogy különösen az említettem két ága felviruljon s egyházi munkává váljék: az ma már jóformán minden komoly lelkész óhaja.

Emellett azonban fejleszteni kell az egyleti belmissziót is, mert az egyletek előretörekvése, merészsége a biztosítéka annak, hogy a belmisszió az egyház körében is eredménye-

ket érjen el. Aki eddig ellensége volt is az egyházi evangé-
lizációnak, barátjává kell, hogy legyen, ha meggondolja,
hogy egyleteink mily áldásos munkát végeztek a nagy háború
idején s hogy a protestáns eszmét mily hatalmasan igyekez-
tek még a legnagyobb nehézségek közt is képviselni.

A legdicsebb jelenség azonban kétségkívül az, hogy
egyházunk égő csipkebokor tudott lenni ebben a rettenetes
háborúban, mely nemcsak „meg nem emészteték“, hanem a
katonák evangéliumi gondozása terén egészen új utakat tu-
dott törni. Szigorú igazság szerint ugyan e téren még többet
kellett volna tennünk s különösen a jelen évben mutatkozó
ellanyhulást egy új felbuzdulásnak kellene felváltania.

Hogy azonban a háború óriási terhei, gondjai és fára-
dalmai mellett a protestáns egyház minden rendű és rangú
tagjai magára vették azt a kötelezettséget is, hogy a katonák
hitének erősítésére tenni kell, amennyit csak lehet, hogy e
szent célra adakoztak, hogy az egyház a lelki gondozást oly
módon szervezte, mint még soha egy háborúban sem, amit a
magyarnak kellett végigszenvednie, hogy sok katonaothton lé-
tesült, hogy az ige hangzott a harc mezején is, hogy sok
helyen valóságos katonagyülekezet alakult, hogy az ország
minden részében háborús irodalom keletkezett, hogy katoná-
lap állott elő evangéliumi tartalommal s hogy sok ezer könyv
s százezer meg százezer füzet jutott el a katonák kezébe,
hogy ifjak szóval és írásban harcoltak a paráznság és ki-
csapongás bűnei ellen: mindez igazán reménykeltő s erős
bizonyítéka annak, hogy a magyar protestantizmusban van
„*élni jog és erő*“.

Csak hűtlenek ne legyünk az alapeszméhez, melyet az
Isten adott. Csak meg ne tévesszen az, hogy sokan egyolda-
láságra tévednek s abban erősebbek, következetesebbek, mint
a protestánsok az ő összefoglaló, kibékítő, teljességet köve-
telő alapeszméjük kidolgozásában. Sokan a hit birodalmát
fáltik s inkább szigorú, minden lázongást kizáró zsarnoki
rendszerben törekesznek azt biztosítani, mintsem hogy elve-
szítsék. Mások a földi jólétet keresik s mert a vallásos szerve-
zetekben az ég üde lehetőségét nem találták meg, mindent
félretéve, ami égi, csak ez után rohannak, ami kézzel fogható.
El fog jönni azonban a kor, amelyben az egyoldalúságokat
megunt emberek a protestáns keresztyén felfogásban találják
meg a kérdések kérdésének megoldását, a protestantizmusban,
amely az égit nem rákényszeríti az emberekre, hanem becsü-
letes küzdelemben meghódíttatja velök és pedig akként, hogy
az ember a földet sem veszíti el lábai alól, amikor az égit

megragadja, hanem a földi becses kincseket, a tudást, a politikai szabadságot, a földi viszonyok javítását s a munkát is megbecsüli, egyúttal megtanulja mindezt égi, örökkévaló szempontok alá helyezni s így minden becsületes földi törekvésnek is igazi sikerét biztosítani.

Amikor ez a kor eljő, a protestáns keresztyén eszme lesz a nemzet vezére s élő lelkiismerete, amely arra képesíti hogy Istentől adott misszióját megértse, délkeleti Európa népeinek nevelője legyen s ezáltal, távol attól, hogy más nemzetek járulékává váljék, bármily átalakulások közt is, önálló irányító mivoltát megőrizze, sőt még jobban kifejtse. E nemzetnevelő, dicső küzdelem s az ezáltal elérhető győzelem a magyar protestantizmus legdicsőbb lehetősége s nem kívánhatunk jobbat, mint azt, hogy ez a lehetőség valósággá váljék. A kívánság azonban nem elég: a dicső jövőért imádkoznunk és dolgoznunk is kell.

Dr. Szabó Aladár.

Másképp nem tehetek.

Minden életnek — kivált minden kiváltságos nagy életnek — megvan az a mozzanata, mikor az egész élet mintegy örök pillanatban összesűrűsödve egyetlen szimbólumban jelenik meg és karakterisztikus, fölvert bélyeg gyanánt szolgál amaz egész életnek megítélésére. Egy-egy döntő lépésben, fordulót jelző kijelentésben, elhatározásban nyilvánul meg ez az egész embert, életet jelentő jelkép. Ezek azok a mozzanatok a nagy emberek életében, a nagy sorsok szövevényében, amelyeket azokról el nem felejtünk, amelyeken át megértjük és vilá-gunkba kapcsoljuk őket, jobban, mintha akár egész életmű-vüket összefüggőn, de a fontos mozzanatoknál el nem időzve tanulmányoztuk.

Felejthetetlen és jelentőségében kiszámíthatatlan pillanat volt az, mikor az ágostonrendi szerzetes kiszögezte az ő kilencvenöt pontját: a hitélet újjászületésének nagyszerű órá-jaként ünnepeljük azt. De ha Luther életének delelőjét keres-sük, azt a legnagyobb diadalt, amit önmaga és a világ felett ült, azt az örökre szóló gesztust, amelyet önlélekébe a legmé-lyebb bepillantást engedve egész munkásságát az isteni fel-sőbb akarat perspektívájába állítja be: az a nagy próbatétel jóval később következett el reája.

Luther akkorra már nem volt többé az ismeretlen barát. A kő, amit a világtörténelem tengerébe hajított, messzifutó gyűrűket vetett és úgy, amint e gyűrűk dagadtak, nőtt a fele-lősség súlya is a nagy kődobónak vállain. Immár nem egy város, nem egy ország, hanem majd az egész világ előtt kelle magát igazolni. Szava messzi hangzott, sorsa messzire szövő-dött, egy örömmel várakozó és egy vihartól rettegő emberiség szeme függött ajakán. És lehettek néki bár hatalmas világi jóakarói: az egyház, meg a roppant birodalom feje ellene volt; mintegy a világ törvényszéke elé idéztetett hát, mikor elindult Wormsba, a birodalmi gyűlés színe elé.

Föl van jegyezve, hogy mikor első napon kellett életműve mellett hitet tennie, Luther megrendült; mintha a földi hatalmakkal szemben meghanyatlott volna kezében égi kardja. Vajjon gyöngé volt hát? A nagy kísértés órája volt ez, ugyanaz, amelyikben az Úr Jézust az ördög a hegyre vitte, világi dicsőséggel akarva őt elkábítani; az az óra, amelyben Péterre a megpróbáltatás úgy szakadt, hogy a szolgálóleány ráolvasta: Te is egy vagy az övéi közül! Az Úr Jézuson kívül ezt az órát teljes rendületlenül senki meg nem állotta még, aki valaha e föld porát taposta.

Péter, a kőszikla háromszor rendüile meg, Luther csak egyszer. Pedig Pétert csak az együgyű leányzó emlékeztette, Luthert a leghatalmasabb császár fenyegette. De éppen Luther első ízben való megrendült némasága mutatja: mily rettentő kísértéssel kellett megküzdenie, és hogy csak isteni eredetű lehetett az őt küzdelemre sarkaló erő.

Képzeljük el azt a lelki tusakodást, amelyet amaz éjjelen vihatott, amidőn tudta, hogy másnapra virradólag egy látható, káprázatos földi és egy láthatatlan isteni ítélőszék közt fog újra állani; s ha egyiknek kedvére tesz, a másiknak negyét irgalmatlanul veszíti el.

Másodszor lépve a Wormsban felgyülekezett földi nagyok elé, Luther ama láthatatlan ítélőszékre függeszté lelki szemét és kimondta életének legsúlyosabb, leggyönyörűsegebb ígéjét: *Máskép nem tehetek* . . . — Egyszerű ige, olyan közönséges kijelentés, amelyet minden ember ezerszer jelent ki életének szövedékei közepette. Figyeljük meg, hogy éppen ez az a mondás, amit naponta hallunk, akár a jelentéktelen dolgokat lebonyolító, akár a nagy elhatározásokat hozó emberek ajkáról. Jöjjön pedig az töprengő viaskodás után, vagy gyorsan és könnyűszerrel, mindig mint egy hétköznapi determinisztikus hitvallás stereotip szóbefoglalata hangzik el. A maga helyén azonban ugyanazon kijelentésnek mindig megvan a maga sajátos, minden mástól elütő jelentősége és a környezet — külső vagy belső —, amelyben egy szó kimondatik, teszi azt alacsonnyá vagy emelkedetté.

A közönséges életekben ez az ige: *máskép nem tehetek*. Körülbelül mindig megalkuvást jelent. Rendesen akkor mondjuk ezt, mikor jobb, nemesebb, több erőt kívánó valamit várunk tőlünk, vagy talán nem is várja más: csak mi magunk érezzük, hogy több is, jobb is telhetne tőlünk, de az többbe is kerülne nekünk: csatákba vagy lemondásokba; és azért a könnyebb utat választjuk, a kevesebb küzdelmet kívánót, a több sikerrel kecsegtetőt és akkor mondjuk: hiába, máskép

nem tehetek. Legtöbbször világias tekintetekért alkuszunk meg. Érezzük egy-egy küszöbön álló cselekedetünkről, hogy a lelkünk szerint nem a lehető legigazabb cselekedet. Hogy az igazság, a szeretet, az önzetlenség vagy más felsőbb indok egyebet kívánna: de akkor beledobjuk a mérlegbe a világ ítéletét, a külszín megőrzésének fontosságát, saját előrehaladásunk föltételéit, kicsinyes szenvedélyeink sugalmait; hisszük, hogy ezeknek lebírhatlan kényszererejük van, hogy nem tehetünk máskép, mintha a lelkiismeret súlyköveit lehuzatjuk a külső boldogulás pondusaival.

És azt ne higgyük, hogy ez csak a gyávának, önzőnek, szívtelennek ismert emberek szokása. Nem! Ha jól felgondoljuk, a cselekedetek rúgójában oly kevés a különbség ember és ember között. Mindenki két ellentétes pólusa van az elhatározások végokának: az önszeretet és az istenszeretet. Az önszeretet alkuszik, az istenszeretet szembeszáll a külső körülmények kísérteteivel. És mindkettő ugyanazt az ígét választja döntő jelszavul: *máskép nem tehetek*.

Vajjon mit jelentett hát Luther ajakán az ige? Midőn cselekedetének rúgói között kellett választania, nem a külső világi körülmények sugalmazására hajlott. Pedig azok hallhatóbban sugalmaztak. El fogja veszíteni a császárnak és majd minden világi fejedelemnek kegyét, úgy amint a lelkek földi legmagasabb felettébbvalójáét már végkép elveszítette. Vajjon hányan gondoltak volna ily körülmények közt arra, hogy ezek még mindig csak földi fórumok s hogy mindezek felett elérhetetlen magasságban, de lelki szemekkel tisztán láthatóan áll a harmadik fórum: Istené. Azé az Istené, aki ha magát ki akarja jelenteni, nem keresi az ő földi fölket képviselőit, sem a világi hatalmat hirdető koronás fejeket, hanem közvetlenül lép be az ő kiválasztottainak szívébe, az ő igazi, egyedüli földi lakhelyébe.

Erre az ő szívében hordott kinyilatkozott Istenére figyelt Luther, erre az egyedül méltó mozgató rúgóra, midőn lerázva az első perc lendületét, minden más cselekvésre indító motívumot letört magában és nem azt nézte, amit tennie tanácsos e világ szerint, hanem amit tennie kell az isteni kényszerűség folyományaképp. A földi kényszerűségekre realépett, megmutatta, hogy azok, mint emberi művek eltiporhatók, lerázhatók; az isteni kényszerűség igáját örömmel vette válláira, kilépett földi bírái elé és kijelenté: hogy máskép nem tehet, mint ahogy tett és továbbra is menni fog a maga útján.

Mily nagyszerűen okadatolja meg elszántságát: Nem helyes dolog a lelkiismeret ellen cselekedni! Szerényen, hivall-

ködés nélkül fejezte ki ezzel, hogy Isten hangját hallja saját lelkén által; olyan tisztán, hogy az minden egyéb harsonákat túlharsog benne s hogy el kellene kárhoznia, ha mégis nem neki engedelmeskedne.

A wormsi gyűlés e pillanatában nyomta rá Luther életének munkájára az isteni eredet pecsétjét. Csak aki semmit sem lát, vagy nagyon tisztán lát: csak az mer nekirohanni a helynek, ahol közönséges szem áthághatlan akadálytól retteg, — csak a rajongó és az Istentől jövő képes annyira szembefordulni minden földi tanáccsal. Luther nem volt vak, hanem látó, aki átlátott az átláthatlanon, aki keblében Isten útlevelét hordva, keresztülment a legszűkebb kapun. Nem volt rajongó, de Istentől érkező és ezért merészelt a világ minden kísértéséhez odavágni, nemcsak későbbi magányában, midőn a bibliát fordígtatta, hanem az egész világ szemeláttára, a wormsi gyűlésen.

Így hát, Luther imígyen szóló igéje: *máskép nem tehetek*. éppen a meg nem alkuvásnak hitvallása.

És mi, akiknek élete nem vet világot-megfutó hullámgyűrűket, hanem a világ nagyszerűségének egy-egy kicsiny, többé-kevésbé jelentős alkotórésze, mit nyerünk mi, ha el-tünődünk, ha épülni akarunk a Luther nyújtotta példán?

Az olyan nagy cselekedeteknek, aminő Luthernek wormsi helytállása volt, az a sajátosságuk, hogy nem csupán az illető nagyok életművét szimbolizálják, hanem hogy örök emberi, jobban mondva istenemberi vonást domborítva ki, mindenkinek sorsába beleilleszthetők, mintegy eszmény, tiszta idea gyanánt; amit a tökéletlenebb sorsok a maguk körülményeiben zsinór-mérték gyanánt követhetnek.

Az élet mindenütt egyforma abban, hogy az önszeretetnek és istenszeretetnek örök mérközése. Kevés ember vitetődik föl ugyan a legmagasabb hegyre, hogy onnan királyságot ígérjenek neki, de minden életnek megvan a maga kísértő nehéz órája, mikor a sátán szemfényvesztő csalogatással Isten útja ellen biztatja, a maga fényes jármába kecsegteti; és így önszeretetét harcra szítja istenszeretete ellen. Aki ez óráján a sátánnal vívó Jézusról emlékezik, az emlékezzék meg Luther-ról is! Az ő erejüknek egy parányáért könnyörögjön, hogy szíve se a sátán hizelgő, se a világi hatalmak fenyegető szavára meg ne rendülhessen; hanem tiporjon rá minden földi elhatározó rügóra, egyedül Istentől való függőségét ismerve el; egyedül a lelkében kijelentődő isteni parancsra hajtva vegye ajkára az igéket: *máskép nem tehetek*.

Aki pedig hozzászózott mindig az isteni sugalomra hall-

gatni, annak élete — paradox igazság, de igazság: lassan nagyon simává, könnyűvé lesz. Mindig erősebb, tisztább lesz benne a sugalmazó hang, mind kevésbé fogja ismerni a kétely, a határozatlanság, a töprenkedés rettentő, energiát pazarló, sivár érzéseit. Sohsem kell többé felkiáltania: mitévő legyek, hová forduljak! Tanácstalanul nem marad többé soha. Annak, ha válaszuton áll, csak be kell hűnynia szemét e világra nézt és a mennyei tanácsadó felé fordítania: és minden földi vihar zenebonáján át meghallja az örök útmutató hangját. Azt a hangot, amelynek üdvözítő birtoklását Luther nagy szellemi örököse, Luther lelkének, a Luther teremtette új világnézetnek leggazdagabb, legistenáldottabb hajtása: Goethe ígér minden igaz léleknek talizmánul:

„Jó ember sötét hajsza közepett is
Jól tudja, igaz útja hol vezet.“

Ha pedig nehéz küzdelmek után kivívtuk magunknak ezt a lelki útmutatót, akkor tudjuk meg, hogy a magunk életföladatához, erőnkhez mérten nem cselekedünk kisebb dolgot, mint az Úr Jézus, mikor a sátánt eltávoztatta magától; vagy mint Luther, mikor minden földi hatalomnál hatalmasabb lelkét mutatott, egyetlen kijelentéssel győzve le önmagát és a rátamadó világot:

Máskép nem tehetek!

Ha nem a mi egyéni életünk látászögéből nézzük e kijelentést, hanem visszatérünk annak világelvi jelentőségére, akkor még egyképen fonhatjuk róla további gondolatainkat. Azt mondhatjuk, hogy e kijelentés nemcsak Luthert, hanem az egész lelkiismereti szabadságot és végeredményében az igazi protestantizmust szimbolizálja. Mert mi az igazi protestantizmus? Vajjon egyes dogmáknak, vagy érzéki külsőségeknek tagadása? Valami negatívum, Istent más módokon imádó felekezeteknek ellenlábasa? Oh nem. A protestantizmus pozitív valami, az a meg nem alkuvó igazságszeretet, az a közvetlen Isten kezébe való elszánt fogózkodás, az a csak Istentől és semmi más hatalomtól, mint az őt képviselőtől való determináltság, ami Luther ajkán így kristályosodott örök ígévé, szimbólummá: *máskép nem tehetek — Isten engem úgy segítjen!*

Dr. Berde Mária.

Az 1848:XX. t.-c. elvi kérdései és végrehajtásának gyakorlati követelményei.

Írta: Dr. Mikler Károly, egyetemi m.-tanár, eperjesi jogakadémiai dékán.¹

A vallás az emberek társas együttélésének legalább is olyan ősi, általános, velünk született képességeinken alapuló köre, mint az *állam*.

Érthető tehát, hogy a kettőnek életműködése — amennyire csak az emberi művelődéstörténet szála visszanyúlnak — kölcsönhatásban volt egymással; mindkét organizmus fejlődése nagyrészt azonos törvények hatása alatt állott.

A kettőnek ereje, az egyetemes emberi művelődés szempontjából elvitázhatatlan értéke: vetekedett egymással s vetekszik ma is. Céljaik és eszközeik részben közösek, részben kiegészítik egymást. Összhangzatos együttműködésüktől függ az emberiség, tehát a magyar állam végcéljának is minél fokozottabb megközelítése, főként ha a különböző vallásfelekezetek versenyében — az állam részéről is éberren őrzött — igazságosság, békét biztosító türelmesség elve juthat érvényre.

Ennek a gondolatmenetnek adott kifejezést az 1848. évi korszakot nyitó magyar országgyűlés, amikor az állam lakosságának $\frac{1}{10}$ -ed részét befogadó történelmi egyházak értékét — az állami étellel és célokkal való vonatkozásukban — *egyenlőnek* ismerte el; százados igazságtalanságok és hatalmi túlkapások felett mondott ítéletet s az egyenlőség és viszonyosság elvi álláspontjára helyezkedve, közérdekű működésük anyagi létfeltételeinek előteremtését egyaránt állami feladatnak nyilvánította. A nagy idők szelleme meghihlette a törvényhozót. Sajnos, a nemzeti lét biztonságáért vívott hősi harcok nem engedték meg azt, hogy a kijelentett állami *akaratot*, nyomban *cselekvés* kövesse.

A 70-ik esztendőben léptünk azóta, hogy őseink az 1848. évi t.-c.-ket megalkották.

¹ Felolvasta a M. E. L. E. 1917. évi nov. hó 7-én tartott közgyűlésében.

A mélyen tisztelt közgyűlés tagjai bölcsen tudják azt, miként iparkodott a klérus „*petitio*“-jával, majd a királyhoz intézett óvástétellel megakadályozni a nevezetes törvény szentesítését.

Nem sikerült!

A törvényes formák betartásával kijelentett szuverén akarat érvényességét senki sem merészkedett azóta tagadni; megváltoztatására sem történt soha komoly lépés. Viszont teljes végrehajtásához sem mert hozzáfogni a 48-as kormány óta egyetlen kormányunk sem pedig azóta immár másodszor kormányoz a 48-as elveket valló kormány!

A jelenlegi kormány iránti feltétlen bizalmunk kijelentése mellett sürgősebb feladatunk ma nem lehet, mint az, hogy támaszkodva a királyi kormányynak amaz ünnepélyes nyilatkozatára, mely szerint eltökélt szándéka az 1848:XX. t.-cikk *teljes végrehajtása*: mindenekelőtt egyháztársadalmunk körében, de emellett az országos közvélemény előtt is tisztázni segítségünk az 1848:XX. t.-c.-kel tárgyilagosan kapcsolatba hozható *elvi kérdéseket*, másrészt a hivatalos egyházat irányítani törekedjünk a törvény teljes végrehajtásának gyakorlati követelményei tekintetében.

Előadásom további részében tehát elsősorban az 1848:XX. t.-c. 1. és 3. §§-hoz innen és onnan fűzött legfontosabb *elvi kérdések* kritikájával óhajtok foglalkozni.

Igaz-e, hogy a 48-as törvényhozó intenciói szerint a XX. t.-c. 3. §-ban implicite a *szekularizáció* rejlik?

Akik a kérdésre eddig igennel feleltek, kétféleképpen fogták fel a 3. §. teljes végrehajtása esetén a szekularizáció szükségképi bekövetkezését. És pedig vagy úgy, hogy minden bevett keresztyén egyház vagyona szekularizáltatván: az állam e vagyontömegek felhasználásával teend eleget az 1848:XX. t.-c. 3. §-ában vállalt kötelezettségének. Vagy pedig úgy, hogy csakis a r. kath. egyház állami eredetű vagyona szekularizáltatik oly célból, hogy annak igénybevételével az állam a 3-ik §-ban vállalt pénzügyi kötelezettségeket teljesíthesse.

Nyilvánvaló, hogy a két felfogás az egyházi vagyon tulajdonjogának alanya tekintetében disztingvál s ehhez képest más és más jogcímet ad a szekularizációnak.

Az első helyen említett felfogás, mely minden bevett ker. egyház vagyonának állami igénybevételével látja a 3-ik §-ban vállalt kötelezettségek teljesítésének lehetőségét: az állam főtulajdonjogának elméletéből indul ki, amely elmélet szerint az állam végső esetben a magántulajdonban levő javakra is igényt tarthat.

A másik felfogás, mely a szekularizációt egyedül a r. kath. egyház birtokában levő, avagy használatára szolgáló állami eredetű vagyontárgyakra korlátozza: abból a principiumból indul ki, hogy ennek a vagyonnak — szemben a többi egyházak vagyonával — tulajdonképpen az állam a tulajdonosa, azoknak tulajdonjogát a r. kath. egyház már csak az aránylag rövid időközökben ismétlődő királyi adományozás okából is, elbirtoklás útján sem szerezhette meg.

Nem terjeszkedem ki ezúttal a célvagyon, továbbá a korlátolt tulajdonjogi elméletekre.

A szekularizáció és annak akár az egyik, akár a másik jogcímen és módozatok melletti alkalmazása — szerintem — az 1848:XX. t.-c. megalkotóinak intenciója nem volt s a 3. §. teljes végrehajtásának lehetősége szempontjából *közömbös* is.

Igénytelen nézetem szerint helytelenül vetik fel az 1848:XX. t.-c. teljes végrehajtásához *természetszerűleg* fűződő *elvi kérdés* gyanánt a szekularizációt. Nincs is utalva egyházunk, valamint a magyar állam arra, hogy az 1848:XX. t.-c. 3. §-ának végrehajtása okából a szekularizáció eszméjével, annak akár az egyik, akár a másik válfajával elvi kérdés-képpen, avagy szükségképpen foglalkozzék. Tehát feleslegesnek, sőt egyenesen *károsnak* tartom az 1848:XX. t.-c. végrehajtása kapcsán és a végrehajtáshoz fűződő nagy nemzeti és kulturális érdekek szempontjából ennek a nagyon is *vitás* tulajdonjogi problémának feszegetését. Félreértések kikerülése céljából hangsúlyozom tehát, hogy nem is a tulajdonjog kérdésével, mint *jogkérdéssel* óhajtottam foglalkozni, hanem csupán azzal az *elvi* kérdéssel, vajjon a 3. §. teljes végrehajtása a törvényhozó szerint, avagy a pénzügyi szükségképiség gyanánt involválja-e a szekularizációt avagy nem?

Ki merem jelenteni azt a meggyőződésemet, hogy a r. kath. egyházi vagyon szekularizációja mindaddig, amíg a legfelsőbb kegyúri jog *teljes* sértetlenségében fennáll, másrészt törvényileg biztosított igényeink *igazságos arányban* való kielégítésére komoly kilátásunk van; a prot. egyházak szempontjából *nem felekezeti* jelentőségű kérdés.

Magát a gondolatot, mint sötét felhőként tornyosuló feleletet, nem is a protestánsok, hanem a r. kath. egyház képviselői vetették fel a XX. t.-c. tárgyalásakor. Prot. főuraink a főrendiházi tárgyalás során egytől egyig határozottan megnyilatkoztak oly értelemben, hogy felfogásuk szerint a 3. §. végrehajtása nem involválja a szekularizációt.

Tény azonban, hogy valahányszor r. kath. vallású szabad-elvű főurak és rendek, egyes vármegyék erőlyesen léptek fel

a prot. vallásszabadság, a vallási egyenlőség és viszonyosság érdekében, úgyannyira, hogy Kölcsény szerint a protestánsok szinte ölbe tett kezekkel nézhették a klérussal való viaskodásukat: a fordulat, a klérus konok türelmetlenségének hirtelen fagypontra süllyedése mindig abban a pillanatban állott be, amikor a papi javak kényes kérdését pendítették meg.

Ha majd az 1848: XX. t.-c. teljes végrehajtása bekövetkezik, azt hiszem végképen letűnik a kor, melyben felekezeti szempontból védelmi fegyverként használták föl a szekularizációt.

A *második* és az előbbinél a mi szempontunkból sokkal fontosabb *elvi kérdés* az, vajjon az 1848: XX. t.-c. 2. §-a végrehajtásának logikai és jogi következménye-e a r. kath. egyházi autonómia állami engedélyezése? és ha a kormány ezt a felfogást osztaná, ezzel szemben a prot. egyházak milyen álláspont elfoglalására jogosultak?

Már 1848-ban a klérus, míg egyrészt tiltakozott a válás- és közoktatásügyi minisztérium szervezése ellen, nem akarván azt, hogy a *nemzetnek is* felelős kormány a r. kath. egyház kormányzatában ugyanazokat a jogokat gyakorolja, amelyeket addig *csupán a királynak* felelős dikasztériumok gyakoroltak; másrészt a XX. t.-c. 2. §-ában kimondott egyenlőség és viszonyosság elve alapján autonómiát követelt a r. kath. egyház számára

Azóta állandóan napirenden van e követelés. Kormányváltozáskor, költségvetéstárgyaláskor következetesen nyilatkoznak minisztereink. Sőt legutóbb nyilvánvaló és tudatos jelét adva a *kettő közötti összefüggésnek*: kormányunk az 1848: XX. t.-c. teljes végrehajtásával kapcsolatosan utalt a r. kath. autonómia régóta vajudó ügyének sürgős elintézésére. A tényállás vázlatos ismertetéséhez tartozik annak kiemelése, hogy legfelsőbb királyi elhatározásból 1870—71-ben, majd 1896-ban a r. kath. egyház önkormányzatát szervező kongresszust is tartottak.

A legfelsőbb királyi elhatározás folytán az 1870—71-iki kongresszus munkálatait a kormány azzal a felhívással adta ki az 1896-iki kongresszusnak, hogy azt a királyt megillető legfőbb kegyúri és felügyeleti jogoknak, másrészt a r. kath. egyház szervezetének szigorú szem előtt tartásával tegye újabb megfontolás tárgyává s kellő módosítás után terjessze fel *Öfelségéhez*. Felhívatatosan azt is értésére adta a kormány a kongresszusnak, hogy az elkészítendő munkát olyan keretek közt mozogjon, amely törvényhozási intézkedést nem *involvál*. Az akkori miniszterrel tartott előzetes értekezés, illetve az azt

megörökítő „*hiteles feljegyzések*“-ből közelebbről tekintve még az is kitűnik, hogy az autonómia terjedelmét illetőleg a következő irányelvek voltak mérvadók: 1. A megalkotandó világi jellegű önkormányzati testületnek a pápát és a megyéspüspököket *divino jure* megillető egyházvagyon gondnoki és más kormányzati jogokból semmit sem engednek át. 2. Az állam sem enged át semmit a r. kath. egyházi célokat szolgáló javakra és intézményekre vonatkozó jogáiból.

Erre az elhatározásra mondja igen ötletesen egyik ismert nevű r. kath. egyházpolitikus, hogy ezen az alapon a r. kath. autonómia körülbelül olyanformán szakíthatná ki a maga részét a hierarchia és a legfőbb kegyúri jog testéből, mint Shylock. Shakespeare-nek uzsorása a maga egy font húsát áldozatának testéből, vagyis hogy: vért pedig nem szabad ontani.

Maga az a tény, hogy ma már a r. kath. autonómia megvalósulása érdekében köztudomás szerint előzetes törvényhozási intézkedés van tervbe véve s a megfelelő, elvi kijelentéseket tartalmazó törvényjavaslat a tett kormánynyilatkozatok szerint hamarosan az országgyűlés elé terjesztetik, arra enged következtetni, hogy a megadandó autonómia terjedelme nagyobb lesz, mint amilyent a kormány 1896-ban megadni hajlandónak mutatkozott. Ezek szerint az a következtetés sem alaptalan, hogy a véreresztés nem annyira a püspöki jogkört, mint inkább a legfőbb kegyúri jog, vagyis a magyar közjog testét fogja érni.

Erre mutatnak a napjainkban sűrűn tartott népgyűlések kívánalmait, amelyek között első helyen szerepel a r. kath. egyházi célokat szolgáló vagyonnak kiadása és pedig nem is annyira a világi jellegű önkormányzati testületek kezeihez, mert hiszen ezek csak *segítő* szervei lesznek a püspököknek, nem pedig *önállóan* határozni hivatott *hatóságok*, hanem a püspökök kezeibe. R. kath. egyházi felfogás szerint ugyanis, a megalkotandó egyházmegyei és egyházközségi önkormányzati szervezetek egyenesen és kizárólag a megyéspüspöknek engedélve alapján és általa megszabott ügykörben működhetnek csupán. Eszerint tehát a majdan kir. jóváhagyással szentesítendő önkormányzati szabályzat csak afféle mintaszabályzat lesz, amelyet és aminek rendelkezéseit minden püspök egyházmegyéjének helyi viszonyai szerint (történelmi fejlődés, néprajzi, vagyoni, értelmiségi viszonyok) szűkíthet, vagy bővíthet.

Méltóztassék — m. t. közgyűlés — a kérdés horderejét ebben a beállításban gondolkodás tárgyává tenni. Micsoda perspektíva tárul itt fel szemünk előtt a bevett egyházak jövőendő versenyének, a felekezeti egyensúlynak, a ma még

túlsúlyban levő állami közoktatásügyi politikának szempontjából!

Felette sajnálom, hogy az itt rendelkezésemre álló rövid idő nem engedi meg azt, hogy a részletekre kiterjedő vonásokkal rajzoljam meg ezt a várható új világot. Nem kétlem azonban, hogy egyházam minden egyes öntudatos tagjának lelke nélkülem is el tud szállni oda!

De hát miért is időzöm egyáltalán ennél a kérdésnél? Azt hiszem nem kell feleletet adnom rá

Aktualitásánál fogva semmi sem fontosabb, sőt bizonyos tekintetben fenyegetőbb reánk nézve az 1848:XX. t.-c. végrehajtásába nem részünkről, hanem a r. kath. egyház részéről bekapcsolt elvi kérdések közül: mint ez! E mellett oly megtevésztő érvelések zsonganak napilapjaink hasábjain; sőt az utóbbi években egyházunk vezérférfiai részéről, olykor egyetemes gyűlésinkön is elhangzott, magában véve fennkölt, de a konzekvenciákat úgy látszik teljesen figyelmen kívül hagyó nyilatkozatokat hallunk, hogy ezeknek ellensúlyozását, némileg más oldalról való megvilágítását célzó s különben is csak vázlatos kritikai szemlélődésem — remélem — a m. t. közgyűlés nagyon becses türelmét biztosítani fogja számomra.

Egyházi vezérférfiaink részéről is méltóztattak már hallani, hogy a r. kath. autonómiát a prot. egyházak már csak abból az okból is örömmel üdvözölhetik, mert hiszen a világi elemnek az egyházi kormányzatban való térfoglalása jótékony hatással lesz a neveltetésének körülményeinél és a feltétlen obedienciánál fogva egyaránt „hierarchia militans“ türelmetlenségének fékezésére, a bevett keresztyén vallásfelekezetek közötti bensőségebb érintkezés, sőt bizonyos közös alapokra támaszkodó szolidaritás kifejlődhetése tekintetében.

Nem tagadom, hogy magam is táplálom ezt a reménységet, ha nem is oly mértékben, mint mások, mert hiszen a szervezendő r. kath. önkormányzati testületeknek jóformán csak *konzultatív* hatáskörük lesz, tehát távolról sem lesz módjukban az egyházi életnek olyan liberálisabb irányt adni, amint az nálunk — ha lelkészeinkkel szemben egyáltalán szükség lenne rá — elképzelhető.

Ha azonban arra gondolok, hogy az az óriási vagyon, amely az eddigi állami *tutela* dacára is szinte lehetetlenné tette a prot. egyházaknak a r. kath. egyházzal való s arányosan egyenlő fegyverekkel vívandó versenyre kelhetését: mily félelmetes hatalom, ellensúlyozhatatlan agitatív eszköz lesz akkor, ha névleg a világi önkormányzati testületek, tényleg azonban — mint fentebb érintettem — a klérus szabad ren-

delkezése alá bocsáttatik: akkor igenis evang. egyházam iránti hűségem, magasztos hivatásának további betölthetése feletti aggodásom pillanatig sem enged habozni, hogy mélyebbre bocsássam a hálót s a túlzott nobilitás ingoványait óvatosan kerülve, a r. kath. autonómia napirenden levő kérdését az 1848:XX. t.-c. keletkezésének körülményei, a törvényhozó intenciója és a törvényben *javunkra* biztosított igények figyelembevételével, tehát jogosan és nem illetéktelenül bíráljam. Mert szerintem teljesen téves az a felfogás, hogy az autonómia a r. kath. egyház *belügye*.

Az önkormányzatra való igényüket maguk a r. katolikusok alapítják az 1848:XX. t.-c. 2. §-ára. Feltéve, hogy a törvényhozó a 2. §-t a r. kath. egyház autonómiájára célozva cikkelyezte be, akkor is amíg ez a t.-c. a prot. egyházak szempontjából teljes végrehajtást nem nyert: a r. kath. autonómia *felekezeti ügy*. Felekezeti közti jellege el fog homályosulni, míhelyt az 1848:XX. t.-c.-nek 2. és 3. §-át a prot. egyházakkal szemben *teljesen* végrehajjták. De még akkor sem lesz merőben a r. kath. egyház belügye, mert az 1848:XX. t.-c.-nél több mint 800 esztendővel régibb, a történelmileg kialakult magyar alkotmány alapintézményét képező legfőbb kegyúri jog szempontjából magyar *közjogi kérdés* marad továbbra is.

Addig azonban a prot. egyházak nemcsak hogy jogosan bírálat tárgyává tehetik, hanem létérdekeikre és az 1848:XX. t.-c.-ben elvileg biztosított, de még ki nem elégített igényeikre való tekintettel minden törvényes eszközt joguk és őseik iránti kötelességük megragadni oly végből, hogy kielégíttetésük előtt a r. kath. autonómia ügye merő közjogi kérdéssé ne válhassék.

Ez az ú. n. „*prius*“ álláspont, amely, szemben a még mindig kockázatos „*junktum*“ állásponttal: egyedül megnyugtató s a magyar törvénytár szentségén és erején sarkallik. Mert a 48-as törvényhozó a századokon át, *jogellenesen* elnyomott, megalázott, összetört, sokszor kifosztott, szegény prot. egyházakat szándékolta kiengesztelni, az uralkodó egyházhoz felemelni. Nem szemkápráztató *ígéret* volt a XX. t.-c. 2. és 3. §-a, hanem a magyar törvényhozónak, mint kollektív léleknek etikai magaslaton álló megnyilatkozása!

Ha most mégis az 1848-ig uralkodó s ma is milliárdokra menő állami eredetű vagyont élvező r. kath. egyház javára vonná le az állam az 1848:XX. t.-c. 2. §-nak r. kath. részről vitatott konzekvenciáját anélkül, hogy *előzetesen* azok javára hajtaná végre, akiknek kiengeszteléseül hozatott: nyilvánvaló figyelmen kívül hagyása lenne ez a törvényhozó *aka-*

ratának. Mert a 48-as törvényhozó és a kormány akarta annak még ugyanabban az évben való végrehajtását. Eötvös József báró 1848 szeptember havában tárgyalta is a prot. egyházak képviselőivel; természetesen akartuk, sőt epedve vártuk mi is, de honfűi lelkiismeretünk a válságosra fordult helyzetben kötelességszerűleg megnyugodott a halasztásban. Ki nem akarta az 1848:XX. t.-c.-t? Amint arra felolvasásom elején rámutattam: egyedül a klérus! Nem tudom elképzelni tehát, hogy 70 év elmúltával csupán az ő, vagy előbb az ő érdekei szempontjából hajtassék végre. Nem szabad feltételeznünk azt, hogy a magyar országgyűlés asztalára az 1848:XX. t.-c. 2. §-ára alapított és a r. kath. autonómiát becikkelyező törvényjavaslat helyeztessék, mielőtt ott egy másik törvény sorsa el nem dőlt volna, amely a prot. egyházakkal való előzetes tárgyalás során mutatkozó, jogos állam és egyház részéről összhangzóan megállapítandó igényeket elégíti ki s éppen ezért megnyugtató és az annyira kívánatos felekezeti békeséget biztosítani hivatott cikkelye lesz törvénytarunknak. Am jőjjön azután a r. kath. autonómia, közelebbről a mai telekjáradék mellett mintegy hat milliárdnyi vagyonnak az önkormányzati testületek, lényegében a klérus kezéhez való kiadása!

Ha a protestánsok is megkapják az államtól az őket megillető hányadot: a bevett ker. vallásfelekezetek kulturális versenye egészséges alapon fog állani. A lélekszám arány tudvalevőleg 1:3-hoz. Mintegy 4 millió protestánsnal szemben 12 millió r. kath. áll.

Kérdés, vajjon ez az aránykulcs igazságos-e? Vajon a közterhek viseléséhez való hozzájárulás aránya avagy a vallásfelekezetek részéről kimutatható kulturális áldozatok és viselt terhek nem szolgálhatnának-e alapul az igazságosságot még leginkább megközelítő kulcs megállapításához?

Ebben a tekintetben részünkről kiküldendő, esetleg a már 1903-ban eljárt vegyes bizottság feladata lenne nem csupán a 3. §. címén felszámítható szükségleteknek kimutatása, hanem a kiadandó r. kath. egyházi javak állagának, jogi természetének és értékelésének hiteles megállapítása, valamint a prot. egyházak szempontjából legigazságosabb aránykulcs kimutatása.

E helyütt csak röviden utalunk arra, hogy például az 1868:LIII. t. c. 23. §-nak alkalmazása — nemtörődömségünk miatt — mennyire hátrányos volt a prot. egyházakra.

Ez a t.-c. ugyanis, mintegy az 1848:XX. t.-c. 3. §-ának szelleméből folyt törvényhozási intézkedés, kimondotta,

hogy a „különböző vallásfelekezetűek által lakott községben és városban, mely házipénztárából egyházi célokra vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltat ki, e segélyben *igazságos arány szerint* minden ottan létező vallásfelekezet részesítendő.

A törvény alkalmazása sokszor adott jogvitára alkalmat s úgy a minisztérium, majd később a m. kir. közigazgatási bíróság *igazságos arány*képen következetesen a *lélekszám arányt* vette, ami pedig a törvényhozó akaratának ellentmondott. Ugyanis a törvényszakas, mint javaslat, eredetileg „*a lakosság létszámának arányában*“ kifejezést tartalmazta, ezt azonban a képviselőház központi bizottsága „*igazságos arány szerint*“ szavakkal cserélte fel, így fogadta el a plénum is, tehát ezzel nyilvánvalóan pálcát tört a lélekszám, mint az igazságnak meg nem felelő aránykulcs felett.

Ami pedig a r. kath. egyházi javak jogi természetét illeti, ebben a kérdésben részünkről a legelítendőbb és célra nem vezető lenne elfogult felekezeti álláspontra helyezkedni.

Mi abból indulunk ki, hogy részünkről, a mi igényeink jogossága és halasztást nem tűrő kielégítése szempontjából közömbös az, hogy a r. kath. egyházi javak tulajdonjogának alanya kicsoda?

Mindamellettnél nincs okunk tadomást nem venni kiváló, elismert tudóstekintély számba menő, r. kath. vallású egyházjogászok ama nézetéről, mely szerint „*az egyházi birtok semmiképp nem magántulajdon. Lekötött vagyon az, közvetlenül egyházi, de közvetve (mert a r. kath. egyház hajdan állam-egyház volt) állami célokra, mely még az egyházi hivatalt is csak alapítványszerűleg illeti meg, tulajdonjogának alanya azonban a magyar szent korona.* (L. Kossutány J. Egyházjog. 552. lap.)

Reánk nézve az a fontos, hogy ezen javakból mi az állami eredetű és mi nem?

A r. kath. egyházi javak és jogok ugyanis kétségtelenül különböző forrásból származtak s ennél fogva a felekezetközi egyenlőség és viszonyosság szempontjából jogi természetük más és más. Az 1848: XX. t.-c. 3. §-ának teljes végrehajtásakor tehát nem eshetnek egyforma tekintet alá: a királyi adományból származó javak mellett a kegyes célú adományok és alapítványok valamint a r. kath. egyháznak saját gazdasági tevékenysége által szerzett javai.

Mi nem kívánjuk a másét, de tiltakozunk annak a másikkal több milliárdnyi állami eredetű vagyon kiadásával egyet jelentő autonómiával való felruházása ellen mindaddig, amíg

mi. az állam mostohasága miatt anyagi eszközökben inferioris testvér: a viszonyosság és egyenlőség követelményét anyagi téren is kielégítettnek nem látjuk.

Ha 1848 eseményei ellenállhatlan erővel felszínre vetették a vallási egyenlőség eszméjét s legalább is elvi deklarációt eredményeztek: úgy korunk sokkal nagyszerűbb eseményeitől méltán várhatjuk végre az elvnek teljes megvalósulását.

1848 óta *jogilag* is visszaélés a r. kath. egyház főpapjainak fejedelmi beneficiumokkal való ellátása, híveiknek egyházi adómentessége: a prot. püspökök *nélkülözést* jelentő *tiszteletdíjával* és a híveknek helyenként az állami adó száz percentjét is meghaladó egyházi megadóztatásával szemben.

A r. kath. autonómia napirenden levő kérdésének a felekezeti engylenlőség és viszonyosság szempontjából való kritikai méltatása elől nem térhettem ki. Hangsúlyozom azonban, hogy ennek az a r. kath. részről évtizedek óta hangoztatott s tényleg fennforgó *összefüggés* volt az indító oka, amely a r. kath. autonómia, másrészt az 1848:XX. t.-c. életbelépése, tehát teljes végrehajtása között fennforog. Egyébként azonban felesleges talán kiemelni, hogy az 1848:XX. t.-c. teljes végrehajtása a prot. egyházaknak éppen olyan jogos és halaszthatást ma már állami érdekből sem tűrő követelménye: ha a r. katolikusok egyáltalán nem óhajtanának egyházi alkotmányukon változtatni és hogy ha az autonómiával kapcsolatosan egyáltalában nem lenne szó a r. kath. egyházi javak kiadásáról.

Mert nem *felekezeti ügy* az 1848:XX. t.-c. végrehajtása!

Régen kimondta a szent igazságot a haza bölcsének ajka, hogy: a törvény sérelme és ami ezzel egyet jelent. a törvényhozó akaratának negligálása: *nemzeti közügy!*

Fentebb kimutattam, hogy a r. kath. autonómia kérdése ma még felekezeti jelentőségű ügy s csak akkor válhatik merő közjogi kérdéssé, ha a prot. egyházaknak az 1848:XX. t.-c. 2. és 3. §§-ra alapítható összes igénye *előzetesen, teljes kielégítést* nyert.

Ebben az alakjában azután a m. király és az országgyűlés együttesen megoldandó problémája lesz.

Nem kétlem azonban, hogy ezek az alkotmányos tényezők akár a *legfőbb kegyúri jog tartalmát*, akár annak *gyakorlási módját* tekintve, történelmileg is helyes álláspontra foghatnak helyezkedni. A *viszonyosság* címén éppen olyan jogosultlan, akár a legfőbb kegyúri jognak, mint *történelmileg* kialakult *alkotmányjogi* intézménynek, akár a királyi hatalomban

foglalt jogosítványok, tehát a legfőbb kegyúri jog mikénti gyakorlására vonatkozó s a miniszteri felelősségről szóló törvénynek megbolygatása, mint amilyen jogosulatlan, egyenesen helytelen lenne protestáns részről az a kívánság, hogy most már mindazok a magyar alkotmányjogi alap intézmények, (koronázás, pragmatika szankció), amelyek specifice a hajdani r. kath. államegyházzal és annak szertartásaival egybeszövődve fejlődtek ki s *történelmi* alkotmányunk ebbeli *jellegének*, szilárdságának pilléreit képezik éppen úgy, mint a prot. egyházak autonómiája — pusztán azon a címen, mert a XX. t.-c. 2. §-a viszonyosságot biztosít — mivoltukból kivetköztetessenek s ezzel a magyar alkotmány, melynek a mult szerencsétlen viszonyai közepette éppen *történelmi* jellege adott szívós élet-erőt: integritásában kockára tétessék.

Van nekünk a viszonyosság számlájára írható igen-igen sok sérelmünk, amelyeknek orvoslása, jöllehet történelmi alkotmányunk imént méltatott szilárdságát semmiféle vonatkozásban sem érintené, mindamellett az egyenlőséget és viszonyosságot kimondott törvény szentesítése óta eltelt 70 esztendő során sem méltányoltattak, sőt részben ebben az időszakban keletkeztek.

Ezekkel — tudomásom szerint — az 1903-ban kiküldött vegyesbizottság, valamint sok más alkalommal is egyetemes egyházunk behatóan foglalkozott. Ez évi közgyűlésének napirendjén is ott szerepel az Úrnapijának miniszteri rendelettel kötelező hivatalos ünneppé történt nyilvánítása, nemkülönben az egyetemi evang. theol. fakultás szervezésének még mindig csak vajudó ügye. Az utóbbi pláne annyiban is nevezetes viszonyossági sérelmi ügy, mert nemcsak a r. kath., hanem a református egyház régen kielégített igényeivel szemben, evang. egyházunk jogállásának feltűnően súlyos negligálását jelenti.

És itt egyszer már határozottan tiltakoznunk kell ama sokakat megtévesztő kifogás ellen, hogy, amennyiben az ág. hitv. a. egyház számára is valamelyik állami egyetemen (pl. Budapesten vagy Pozsonyban) hittudományi fakultás szervezetenék: a „prot.“ egyháznak két, felekezeti jellegű egyeteme lenne Magyarországon (mert egy már van Debrecenben). Először is „prot. egyház“ nincs. Az ág. hitv. ev. egyház éppen úgy önálló, külön országos egyház, mint a református, vagy pedig a r. katolikus. Másodszor az ág. hitv. ev. egyház semmiféle vonatkozásban sem kíván felekezeti jelleget adni annak az egyetemnek, amelybe hittudományi fakultása bekapcsolatik. Ezt a kiküldött bizottság nyíltan kijelentette a miniszter megbízottjával folytatott tárgyalás során. Nincs tehát semmi

oka a r. katolikusoknak az aggodalomra, hogy az ág. hitv. ev. hittudományi fakultásnak a budapesti, avagy a pozsonyi egyetemen leendő szervezése ezeknek az egyetemeknek olyanféle színezetet adna, mint amilyent a debreceni református fakultás számára biztosított előjogok a debreceni állami egyetemnek adtak.

A debreceni egyetemen pedig ág. hitv. ev. hittudományi fakultást szervezni egyszerűen nem lehet. Eltekintve ugyanis attól, hogy az államnak a tiszántúli református egyházkerülettel a debreceni egyetemre vonatkozólag kötött szerződése szerint ezen az egyetemen más hittudományi fakultás csakis a tiszántúli református egyházkerület hozzájárulásával szervezhető: az ág. hitv. ev. egyház számára a debreceni egyetem teljesen alkalmatlan, mert Debrecenben igen kicsiny, egy-nyelvű ág. hitv. ev. egyházközség van csupán Eötvös József báró felajánlotta az ág. hitv. ev. egyháznak a hudapesti egyetemet. Ha akkor nem volt elvi akadály, talán még kevésbé lesz ma, amikor az egyetem kath. alapjai — ügylátszik — ma holnap kiadatnak az autonom testületnek. A viszonyossági követelmények sorozatában a legnagyobb súlyt helyezük tehát a fakultásra; utána pedig a párbérsérelmek orvoslására.

A r. kath. egyháznak biztosított azonban a viszonyossággal össze nem férő azok a praerogatívák, amelyek úgyszólván egész jogrendszerünkön visszatükröznek, bizonyára szintén nem fogják elkerülni a XX. t.-c. teljes végrehajtásakor tárgyalni hivatott tényezők figyelmét. A közigazgatási jogban, a váltójogban, a végrehajtási eljárásban a r. kath. ünnepeknek egyoldalúan biztosított jogorvoslati és egyéb határidő kedvezmények annál szembeszökőbbek, mert viszont a nagypéntek, vagy a reformáció évfordulója sehol sem talál méltánylásra. Amennyiben pedig — az állam mai súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel — kormányunk az 1848 : XX. t.-c. 3. §-ának „fokozatos“ nem pedig „teljes“ végrehajtására tenné ma meg a kezdeményező lépéseket: ebben az esetben is a 2. §-ra alapított viszonyossági követelmények, különösen pedig a *fakultás* és a *párbérügy* nyomban való rendezését kell szorgalmaznunk, szükség esetén az egyházi alkotmányunk 150. §. aa) pontjában biztosított összes jogaink, tehát a törvényhozáshoz és Ófelségéhez a királyhoz való felirati jognak kimerítésével.

Az az idő, mely ezúttal rendelkezéseimre áll, távolról sem elegendő a XX. t.-c. végrehajtásával kapcsolatos összes elvi kérdések és gyakorlati követelmények kidomborítására.

Azt hiszem, hogy a m. t. elnökség nem is ebben látja a bölcs vezetésére bízott egyesület hivatását.

Talán nem tévedek, ha úgy vélem, hogy bizonyos főfontosságú a 48:XX. t.-c. végrehajtásával kapcsolatban, aktuális elvi kérdéseknek megvitatására helyezte a súlyt oly célból, hogy legfőbb egyházi közigazgatási hatóságunk holnap megnyíló közgyűlésén — hacsak lehetséges — az elsősorban hivatott tényezők esetleg egyöntetű álláspontot foglalhassanak el s ily módon a M. E. L. E. — esetleg az egyetemes közgyűlés elé terjesztendő indítványa révén — az 1848:XX. t.-c. végrehajtása kérdésében szintén irányítóan közreműködjék.

Felette megjutalmazottnak fogom magamat érezni, ha ehhez igénytelen előadásommal közvetve némileg hozzájárulhatok.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Az idők jelei azt mutatják, hogy ha valaha, úgy éppen most nem ok nélkül remélheti evangéliumi Sionunk az 1848:XX. t.-c. 2. és 3. §§-nak *teljes* végrehajtását.

Hiszen a 48-as idők minden történelmi nagysága szinte elhalványul napjaink történelmének nagyszerűsége mellett!

Érzi minden igazán magyar lélek, hogy eljött az idők teljessége, amely ezzel a problémával is leszámol.

Ki kételkedhetik ebben ma, amikor az Árpádok trónján a legfennköltebb gondolkozásnak rövid idő alatt is annyi fel-emelő jelét adott király ül, akinek elhatározásokra kész valóban fejedelmi egyénisége; miniszterének nagy szelleme és tündöklő politikai jelleme minden törvényi szankciónál többet jelent abban a tekintetben, hogy elérkeztünk a 48-as epocha korszakos jelentőségű *elvi* kijelentésének *megvalósításához*?! Ezekben a hasonlíthatlanul nevezetes történelmi időkben ben-nök látom megismerésitve Justitiát, aki elfogulatlanul számol le azokkal a téves felfogásokkal, amelyek 70 esztendő meddőségét tetézve, a 48-as törvényhozó intencióit, a XX. t.-c. 2. és 3. §§-nak értelmét következetesen elhomályosítani törekedtek és törekednek ma is.

Őszinte köszönetemet nyilvánítom a M. E. L. E. elnökének ama kitüntető bizalmaért, hogy ev. egyházi szempontból ma mindenekfelett álló ezeknek a kérdéseknek fejtegetésére ebben az illusztris testületben nekem alkalmat adni szíves volt.

A kassai templomfoglalás hatása Bocskay felkelésre és a bécsi békekötésre.

Azoknak a kísérleteknek, melyek a megtört Erdély mintájára Magyarországot is az összbirodalmi politika bekebelezési céljainak szolgálatába akarták Rudolf alatt kényszeríteni, legfigyelemreméltóbb jelensége az 1603. év őszen csúcspontját elért „vallásreformáció“¹ volt. Kétfelől indul meg ilyen irányban a munka, ú. m. : a pozsonyi és szepesi kamará részéről,² mint amely két kamarának illetékessége alá volt az akkori, Rudolf alatti Magyarország beosztva. Közülök a szepesi kamarának a felsőmagyarországi öt város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kis-Szeben) elleni akciója a sokkal jelentősebb; nem csoda, ha a kassai templom ügye később is a Bocskay-féle felkelést indokoló iratokban s a béketárgyalásoknál újra és újra előfordul. A bécsi béke a protestantizmus első törvényes alapja Magyarországon, hadd szóljak hát én több részben nem használt egykorú forrás alapján a kassai templomfoglalásról s ennek következményeiről a reformáció 400-dik jubileumi évében.

*

A XIV. század óta épített híres kassai dóm (Erzsébet-templom) a XVI. század 50-es éveiben a protestánsok kezére került,³ kik Rubér János kassai szabadszellemeű főkapitány alatt ott nagyon „elszaporodtak. Ennek és a többi felvidéki városoknak jórészt német lutheránus lakosságával akarták tehát az összbirodalmi törekvések felé az első lépést tenni. A siker vallási téren látszott a legbiztosabbnak. Lassanként Kassa lett ugyanis a török foglalások következtében székhely nélkül maradt püspökök menekülőhelye. Így talált itt menhelyet Zalathnok György pécsi és Migazzi Miklós nagyvárad püspök,⁴

¹ Így nevezi Mátyás főhercegnek és a püspököknek több írása.

² Országos Levéltár. Cam. Hung. Pos. Ben. Mandata Nr. 26. 1603.

³ Kemény Lajos : „A reformáció története Kassán“. 1891. 25 l.

⁴ Maga Migazzi Jászón lakott, l. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Hung. 1604 nov. 11.

sőt az 1597. évi XXXVIII. t.-c. Szuhay István egri püspöknek lakásául is Kassát jelölte meg s midőn az ellen a kassaiak óvást tettek, megnyugtatójukra az is bevetetett a törvénycikkbe, hogy „emellett a város szabadságai épségben hagyatnak”.¹ Szuhay maga, mint a szépesi kamara elnöke, szintén nem lakott Kassán, hanem állandóan Pozsonyban tartózkodott. Úgy látszik, bántotta őt, hogy Kassán egy kis kápolnával kell megelégednie, mialatt a gyönyörű dóm a lutheránusok kezén van. Ez vezette őt az udvari politika szolgálatába. 1603 év közepén maga kérte kérvényben a királytól, hogy hatalmi szóval adassa át ezt a templomot az egri káptalannak s tervei kivételre igénybe vette a nagyszombati apácák prágai ágenseinek, Sylkovithnak is segítségét.²

Sikerült is Rudolfot rábeszélni, csak még az alkalmas időpontot kellett megválasztani. Ez látszott elkövetkezni akkor, amikor a Flandriából behívott Barbiano Jakab kassai főkapitánnyá lett. Tulajdonképen a magyarországi hadaknak csak három főkapitánya volt ez időben, ú. m.: a felsőmagyarországi vagy kassai, a dunántúli és dunáninnyi, kik a törvénytelen rendeletek végrehajtásában legtöbb esetben kész eszközök voltak. Barbiano 1663 évi aug. 9-től van Magyarországon³ s máris híressé tette magát. Mint nagyváradi kapitány, katonai erőszakkal elvette a protestánsoktól temetőjüket s új katólikus templomot építtetett ott. A pénzsóvár embernél nem annyira a vallási buzgóság, mint inkább a mindenre képes szolgálatkészség működött. A *kassai templom elfoglalására* vonatkozólag a hozzá intézett rendelet november 8-án kelt.⁴ Hasonló rendeletet kapott november 10-ről keletve a magyar kancelláriától maga a város is. Érdekes utóbbinak indokolása: „Amennyiben a dómra vonatkozólag már régebb idő óta viszálykodnak az egri káptalannal, ő, a király el akarja ezt a vizsályt simítani. Különben is ismeretes, hogy elődei ezt a templomot kath. célokból építtették. A kegyességgel össze nem egyeztethető, megengedhetetlen dolog tehát, hogy ez a profanált templom továbbra is bepiszkolva, gyászos állapotban maradjon, és hogy a katólikus keresztyének, kik egy zúghely használatára kényszerültek, ennek látogatásától távortartassanak; ami már magában véve abszurd és méltatlan dolog, úgy hogy ő ezt a szent katólikus vallás megsértése miatt tovább

¹ Corp. juris Hungarici Mill. kiadás.

² Szamosközy István történeti följegyzései. IV. 226. (M. H. H. Scriptores II. Vol. XXX.).

³ Meyer: Nuntiatúrberichte aus Deutschland. IV. Abt. XVII. Jahrh. I. 41.

⁴ Fraknoi—Károlyi: Magyar országgyűlési emlékek. X. 377.

semmi esetre sem tűrheti. Elrendeli tehát hogy nevezett templomot, a hozzácsatolt magyar kápolnával, minden templomi felszerelésekkel, leltár mellett Barbiano felhívására adják át az egri káptalannak, továbbá, hogy a kassaiak az ezután ott tartandó istentiszteleteken és szent cselekményekben vegyenek részt. Ha azonban az átadást megtagadnák, a főkapitány erőszakot fog alkalmazni és a békétlenkedőket szigorúan bünteti¹.

Az átvétel 1604. évi január 7-én és 8-án történt meg Forgács Ferenc nyitrai, Migazzi Miklós nagyváradai és Zalathnok György pécsi püspökök jelenlétében. 7-én Barbiano mintegy 500 német és vallon katonát és ágyúkat állíttatott fel a főtéren. Akkor felszólította Bocatius Jánost, a poéta lelkű városi bírót és a lutheránus prédikátorokat, hogy adják át neki a templom kulcsait, amit az így megfélemlítettek meg is tettek. Másnap elől fegyveresek, aztán Forgács és a többi püspökök is bementek a templomba, Forgács beszentelte a templomi felszereléseket, a lutheránus prédikátorokat pedig kitiltották onnan s megtiltották nekik, hogy ott protestáns istentiszteletet tartsanak.² Elvették a kis magyar kápolnát is: a hivatalos lutheránus egyház mellett a lakosság magyar része a református vallással szimpatizált. Persze egyelőre pusztán a templomok elvételéről volt szó és pedig azon ígéret mellett, hogy a lakosság korábbi vallásában megmaradhat. De biztosító levelet kellett adnia, hogy a templom visszavételét nem kísérli meg, hanem Ófelségétől kéri azt. Azonban a rákövetkező vasárnap, harmadnappal ezután, midőn egyik lelkészük Szabó Györgynek, egyik hitsorsosuknak házánál prédikálni akart, a beszéd megkezdése után bezáratta Barbiano a ház kapuját és az ajtókat, a házban katonákat helyezett el s a nevezett kassai polgárt bebörtönöztette, majd fej- és vagyonvesztés terhe alatt megparancsolta neki, hogy a városból távozzék. Kiszabadulásáért állítólag 5000 frtot kellett fizetni.³ Különbben nem is egyedül áll az eset. Liphare Mihály gyógyszerész meg körülbelül 100 arany dukatot tartozott fizetni, mivel házánál a nevelő gyermekeinek a bibliát olvasta. Ugyancsak Barbiano 300 dukat fizetése ellenében adott csupán hat

¹ Kassai levéltár 5073. sz. Katona: Historia critica etc. XVIII. 189. kv.; leltár 1604-ről 5084. sz. a. ugyancsak a kassai levéltárban.

² Történeti tár 1892. 405. v. ö. Tört. Tár 1879. 813.

³ Szabó György neve az 1606. évi decemberi kassai országgyűlés határozataiban is szerepel, melynek 11. pontja követeli, hogy a tőle Belgiojózó által elvett 6000 frt fizettségét vissza neki. Lásd Katona Historia critica etc. XXVIII. 652. Chorebó: Sylloge etc. 53.

heti várakozási időt a prédikátoroknak, hogy azalatt Ófelségétől ottmaradásukra vonatkozólag engedélyt eszközöljenek ki, persze megtiltván nekik, hogy közben az iskolában, vagy más nyilvános vagy magánhelyen prédikáljanak, kereszteljenek, eskessenek, úrvacsorát osszanak, vagy temessenek. Alább fogjuk látni, hogy mily mindegy lett volna, ha hat hét helyett akár hat hónapot nyernek a lelkészek. Mindenesetre elégnék tartották azonban a kitűzött idő eltelését s midőn a prágai küldöttek azalatt semmire sem tudtak menni, a három kassai lelkésznek el kellett a várost hagyni. A paróchiákat aztán jezsuiták foglalták el, kiknek tisztjévé tétetett megfelelő fizetés mellett a lelkészi szolgálatok végzése. A lakosságnak nem volt szabad idegen falvakban sem az istentisztelet látogatása. A paróchián beálló szükség esetére felhalmozott gabonát pedig lefoglalták. Persze, hogy a katonák is zsaroltak, fajtalankodtak, mikor látták, hogy generálisuk perbe keveri mindazokat, kikről megtudja, hogy pénzüik, barmuk, lovuk van. Egy ilyen per megindítására elég volt *valakinek protestáns hite*.¹ De még ez sem volt elég, hanem a polgárok szívós ellenzése dacára átadta az iskolát (gimnázium) is a jezsuitáknak, valószínűleg Carilló tanácsára, aki ez időben Ausztriában a jezsuiták provinciálisa volt és Kolozsvárról, hol a jezsuita kollégiumot szervezte, visszatérőben egy ideig Kassán tartózkodott. Innen értesítette Szuhayt a siker felől és ajánlotta neki, hogy létesítsen itt is jezsuita kollégiumot.² Még ennél is tovább ment Barbiano s Kassának a vidéken levő 28 faluját is el akarta venni. Követelte tehát, hogy a falvakra vonatkozó privilégiumokat mutassák be, remélvén, hogy ezek a javak vagy paróchiális körzetbe esnek, vagy a kolostorhoz³ tartoznak s így könnyen lefoglalhatja őket. S valóban a kassaiak az egész eljárás szokatlansága dacára készek lettek volna a közeli vármegye néhány képviselőjének, továbbá a tábornoknak (Barbiano), a

¹ Fenti adatok főleg a kassaiak kérvényéből vannak véve, melyet ők az 1604-iki pozsonyi országgyűléshez nyújtottak be. A még eddig ki nem adott kérvény megvan a debreceni főiskolai levéltárban R 473. sz. ily cím alatt: ad Illustrissimos etc. Dominos status et ordines Regni Hungariae humillima supplicatio liberae et regiae civitatis Cassoviensis. Lásd még: Tört. Tár 1893. 135. Gyulafi Lestár maradványai; 1878 Marczali „Regesták“ és külön kiadás 1882. 102. kv. Szamosközy István tört. feljegyzései IV. 233. kv.; Mikó „Erdélyi történeti adatok“ III. 41. Sepsí Laczkó Máté krónikája. Hogy a források egyes adatai túlzottak, az valószínű.

² Tört. Tár. 1879. 813. Jan. 8-ról.

³ Kassán a domokos- és ferenczerendi barátok 1556-ig maradtak ekkor kolostoraikat tűz pusztította el s hajléktalanul maradván, kivonultak a városból. Révész K.: Százéves küzdelem stb. 2.

szepesi kamara elnökének és tanácsosainak jelenlétében valamely meghatározott napon jogaikat okmányilag igazolni, de csak azon feltétel alatt, hogy az okmányokat nem érdekelt személyek vizsgálják át, másolatot ne készítsenek és ha valami nincs rendben, indítsanak törvényes eljárást. Ezt elfogadta először a tábornok is, de majd mást gondolt, a falvakat meg-
rakatta harcosokkal s fenyegetések közben megtiltotta azoknak, hogy a kassaiaknak szolgálatot teljesítsenek.¹

*

Barbianó a jól végrehajtott ügyből kifolyólag pápai dícséretben részesült és Prágában is pályázott kitüntetésre.² A kassaiak azonban nem maradtak egyedül. Ezenközben 1604. évi jan. 3-án felhívta Rudolf Pethe Márton kalocsai érseket és szepesi prépostot, hogy járjon el hasonlóképen a szepesi városokkal szemben, egyszersmind elrendelte Lőcsének és a többi városoknak, hogy az eretnek prédikátorokat bocsássák rögtön el s helyettük adjanak szállást azoknak a katolikus lelkészeknek, akiket odarendelnek, hallgassák és látogassák azoknak prédikációit és hivatalos ténykedéseit, végezetre adjanak át minden egyházi vagy paróchiális épületet, vagy az egyháznak más fekvőségeit az iskolákkal s azok felszereléssel egyben.³

A megijedt városok mindent megtettek arra nézve, hogy magukat megmentsek. Egyfelől Mátyáshoz fordultak. Különösen érdekelhet bennünket a *kassaiak kérvénye*. Legnagyobb szorongatásaiuk közben keresik fel a főherceget. Hangsúlyozzák a templom és ahhoz tartozó klenodiumok átadását elrendelő királyi rendelet iránti engedelmességüket. A tábornok azonban nem volt ezzel megelégedve, hanem elvette azt a lelkészlakot és iskolát is, melyet pedig ők építettek, az abban felhalmozott városi gabonát pedig elfecsérelte. Azután afelől panaszkodnak hosszasan, hogy Barbianó falvaikat katonákkal rakta meg és súlyos fenyegetések közben megtiltotta azoknak, hogy nekik szolgálatot teljesítsenek. Ezekhez járulnak a katonák kicsapongásai, amelyek ellenében orvoslást kérnek a szegény kassaiak.⁴ Persze a többi városok is küldtek fel hasonló kérvényeket, azonban eredmény nélkül. A kér-

¹ Országos levéltár. Cam. Scep. Ben. Mand. 1604. Nr. 130. v. ö. kassai főgimn. Értesítő 1885. 8. kv.

² Nuntiatúrberichte etc. VIII. Kelemen brévéje ápril. 10-ről. I. 153. és jegyzet.

³ Zsilinszky: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalása. I. 242. kv. v. ö. Nuntiatúrberichte I. 244. Beilage A.

⁴ Országos levéltár. Cam. Scep. Ben. Mand. 1604. Nr. 130.

vényeket csak augusztus végén küldték le a kamarákhoz.¹ Másfelől elküldte Kassa Bocatiust és még két más bírót a királyhoz Prágába, hogy az 1597. évi XXXVIII. t.-c. már említett kifejezésére hivatkozzanak: „a város szabadságai ép-ségben hagyatnak“. — Útközben Szebenben, Eperjesen, Lőcsén gyűléseket tartottak, mind a három város hajlandó volt a királyhoz követeket küldeni. Persze hozzájuk járult a bárt-faiak küldötte, Czebner György is.

Febr. 15-én érkeztek meg. 19-én benyújtották *közös kérvényüket Prágában*. A kérvényt később Mátyáshoz küldték le Bécsbe, aláírva az öt város van. „Ófelsége tudja — kezdődik az érdekes írás —, hogy Ferdinánd az öt szabad város hűségét nemesak privilégiumokkal, hanem az augsburgi hitvallás-tétel szabad vallásgyakorlatával is megjutalmazta. Jóllehet később aztán kálvinista rajongással gyanúsították őket, midőn mindazáltal az 1548-ik évi konfesszióból láthatólag pontosabban megmagyarázták hitüket, az 1530-iki ágostai hitvallástétel szabad gyakorlatában tovább is megmaradhattak, mely példa szerint járt el Miksa s Rudolf is eleddig. Amennyiben most már Ófelségének a kassai dóm elvételére az egyházi szertar-tások beszíntetésére stb. vonatkozó parancsa egész váratlanul megzavarta őket, azt hiszik, hogy kegyvesztettek lettek s végső szükségökben esedeznek vallásgyakorlatukban való további megmaradásukért. Hogy pedig az áriánus, nestoriánus, kálvi-nista és anabaptista rajongással ne azonosítsák őket, mellé-kelek hitcikkelyeiket olyan alakban, amint azokat 1548-ban Ferdinánd császárnak és 1560- és 1573-ban Veranz Antal helytartónak benyújtották; egyszersmind kéri Ófelségét, hogy fogadja kegyeibe s hagyja meg a vallásgyakorlatukban őket.“

Eszerint tehát a csatolt konfesszió 1548-ból származik, ami egyúttal annak magyarázatául is szolgálna, hogy az 1548. évi törvény miatt mellőzi hallgatással a lutheránusokat. A németül írott konfessziónak beosztása persze egyezik a pentapolitana konfesszió ismert beosztásával, sőt tartalmilag sem lehet lényeges differenciákról szó. Azonban apróbb tol-dások több helyen vannak rajta, úgy, hogy ezzel a szöveg válamit bővült. Felemlítem a jócselekedetekről szóló cikkben a „szentségben és igazságban élés“ hangsúlyozását; az egy-házról szóló cikknel a „háló“ hasonlata is ott van; a kereszt-ségnél kifejezetten hangsúlyoztatik, hogy „az eredendő bűn átkától szabadít“ az meg; nagyobb különbség van ismét az urvacsoránál, hol a Krisztus földi teste oly erős hangsúlyozást

¹ U. o. Nr. 118, 119, 131.

nem talál (elmaradt a corpus jelzője „de virgine natum et in cruce passum“), továbbá a kehely is külön hangsúlyoztatik („Nemet und trinket aus den Kelch alle, das ist Mein Blut, das für euch vergossen wirdt zur Vergebung der Sünden“), végre a bűnbánat, mely Istenhez való térésnek is nevezetik, nemcsak bűnbeismerésben és hitben áll, hanem abban is, „das der Sünder von bösen lasse und gutes thue“. A városok lutheri értelmét mutatja tehát mindkét irat, valamint azt is, hogy a kálvinistákkal való konszolidálódás ekkor még szükségesnek nem látszott. Rövid pár nap alatt megváltozott ez a vélemény.¹

A küldöttek sorsát Czebner György bártfai leveleiből ismertetjük.² Helyzetük igen nehéz volt. Leveleiket feltörve kapták meg, ezért azt kérték, hogy egy prágai barátuknál tudakozódjanak felőlük, aki saját neve és pecsétje alatt leveleiket majd továbbítani fogja. Természetesen egész idejüket és munkájukat elfoglalja a vallás dolga, ámde rendkívül elővigyázóan kellett eljárniok, mivel egyetlen barátjuk sem volt, hogy tanácsot kérhettek volna tőle s ügyöket nyilvános ellenségeikre mégsem bízhatták. Arról is hallottak, hogy a már említett Sykovich György Szuhay megbízásából intrikálni kezdett. Tőle hallották, hogy ügyöket husvétig nem fogják elővenni és semmi esetre sem fogják azt az országgyűlés elé terjeszteni. Hiába kérték a királynál az audienciát, jöllehet a kamara elnökének több hordó bort ígértek.³

Lassankint megbomlik közöttük az összetartás, kezdenek belefáradni a dologba. Március 7-ike körül értesülnek például egy kassai hírnök útján, hogy odahaza még egyetlen levelet

¹ A két irat, t. i. a felsőmagyarországi öt város kérelme és a confessio Christiana doctrinae fideique quinque coriuncarum civitatum, német nyelven a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Wienben van meg. Hung. 1604 március. Megjegyzendő, hogy a városi tanács törekvése arra irányult, hogy Kassát egységes hitűnek mutassa fel, de azért a lakosság egy részének kálvinista hajlamai kétségtelenül meg voltak (Révész K.: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért). A fent említett öt városi hitvallástétel három nyelven (latin, német, magyar) megjelent 1613-ban és 1634-ben Kassán. Latin szövegét kiadta Ribini (Memorabilia I. 78—86). Újabb kiadások a H. Kiss K. magyar fordítása (Sárospataki füzetek 1866.) és Szlavik Mátyás kiadása (Die Reformation in Ungarn 46—49.) a gömöri esperesség birtokában levő Protocoll Rimanovianum latin szövege után.

² Szándékosan tesszük ezt, amennyiben Bocatius leírása Magyarország gy. eml. XI. 354. kv. lapokon már ismertette van.

³ Bártfai levéltár Czebner levele 1604. évi március 3-ról. Bocatius meg több 40 aranyas jutalomdíjról emlékszik, melyet a küldöttség kiosztott. (M. o. e. idézett helye.)

sem kaptak tőlük, hogy tehát leveleiket Prágában, Bécsben, Pozsonyban, Eperjesen, Kassán elfogják és a városok a tábornok tudta nélkül egy levelüket sem kapják meg. Prágában is türelmetlenné lesznek az emberek, gondosan figyelik lépéseiket, szavaikat és ha valakit meglátogatnak, úgy az illető kéri őket: „az Istenért, ne mondják senkinek, hogy a vallásügyben voltak nálak“. Csak Unverzagthoz, Coradutiushoz és Barvitiushoz¹ mehetnek, ámde éppen ezek idézték fel az egész tragédiát. Ha az audienciát sürgetik, azt a feleletet nyerik: nyujtsák be kívánságukat írásban a titkos tanácsnál; az írás azonban sohasem jut Ófelségéhez. Midőn egy szombaton meghallották, hogy ügyök referálás végett Tiburtiushoz² küldetett, rögtön elmentek hozzá, de csak március 7-én fogadta őket. Ekkor is valóságos prédikációt tartott nekik Tiburtius, melyet Ófelsége nevében egy ív papírról olvasott fel. Nagyon különösnek látszik Ófelsége előtt, hogy Kassa városa olyan makrancosnak mutatja magát, és hogy a többi városokat is magához vonzotta; éppen úgy, hogy Kassán és a többi városokban a katolikusoknak semmit venni nem engednek. Aztán Bocatiushoz fordult és kérdezte: „Ön úgy-e a kassai bíró? Túlságosan buzgólkodik ebben a dologban. Ófelsége figyelmezteti Önt a titkos tanács útján, hogy mindaddig ebben a dologban semmit ne írjon, sem nyugtalan viselkedést ne mutasson, míg határozata kész nem lesz, mert különben kegyvesztetté lesz és büntetés alá esik.“³

Hogy különben a küldöttség Németországban bizonyos népszerűsége tett szert és ennél fogva a nemsokára kitört felkelés igazolásához hozzájárult, bizonyítja Leyser Polykarpus drezdai lelkésznek egy keményhangú, hozzájuk intézett levele, melyet azonban valószínűleg elfogtak. „Nagy hálátlanság — írja benne —, ha a vendég a gazdát felfalja, mint azt az útálatos rovarok, a darazsak, a herék példája mutatja. Ilyen here és darázs gyanánt tekintendő az egri káptalan is, mivel annak tagjai Kassa jó kereszttyén városát szabad vallásgyakorlatoktól megfosztják, a tiszta evangélikus tant kiirtják, templomait elveszik és amit addig az Isten ígéje és a szent szakramentumok által megtisztítottak, a római patkánykirály és antikrisztus szemetjével piszkolják be. Nos, Isten elnéz ugyan ilyen dolgot, de ha egy ideig azt történni engedi is, hogy általa a hitet, türelmet és kitartást próbára tegye, utoljára

¹ Unverzagt az udvari kamara elnöke; Coradutius német birodalmi alkancellár, titkos tanácsos; Barvitus a titkos tanács titkára.

² Himmelreich Tibor magyar kancelláriai titkár.

³ Bártfai levéltár. Czebner levele 1604 márc. 7-ről.

mégis megbünteti az ilyen darazsakat és heréket rettenetesen. Barátjai Prágában tehát legyenek efelől nyugton.“¹

Hogy az ilyen nyers szókimondás a prágai hivatalos körökben még nagyobb elidegenedést szült a követek iránt. önként érthető. Egyedüli reménységük az országgyűlés maradt, ahova a városok követeihez leveleket írtak. Amnyival inkább reménykedtek benne, mikor benyújtott kérvényük március 21-én véleményezés végett Mátyáshoz, Bécsbe küldetett.² Elküldik hát ők is egyik társukat, a kassai Magdeburger Jánost mindenféle megbizatosokkal Pozsonyba. Erre nem pusztán Kassának, hanem az egész országnak jóléte készítette őket, mely utóbbit hasonló sors fenyegetett. Március 20-án Corodutius többek között következőket mondotta nekik: „Másként nem lehet. Ami tervbe vétetett, annak meg kell történnie és pedig nemcsak a városokban, hanem az egész országban“. Nyíltan kijelentette, hogy Ferdinánd, Miksa és Rudolf nem helyesen jártak el, mikor az evangélikusokat vallásgyakorlatukban eddig meghagyták. Inkább pusztuljon el a maroknyi evangélikus nép, minthogy a katolikus egyháznak baja történjék. Azt is bevallotta, hogy ez az egész ügy nem Ófelségétől, hanem másoktól függ.

Csak Magdeburger missziójától remélték hát még a követek a sikert. Ha ő jó hírral jön, úgy talán itt is lehet valamit még kivinni, ha nem, úgy minden hiába. A gúnyt, az ide-odafutkosást nem állhatták már tovább. Hiszen mindenütt ezekkel a szavakkal utasítják őket vissza: „Nekünk most a hadidolgokról kell tárgyalni és ez sokkal fontosabb, mint az Önök rongyos ügye“. Sőt becsukástól is kellett félniök. Ajándékozás nem használt semmit. A király elé sohasem jutottak el, sem neki írást át nem nyújthattak. Mivel pedig pénzük is fogyatékán volt, elhatározták, hogy pozsonyi küldöttjük visszatérése után hazamennek.³ Íme így lett mindig nehezebbé a követek helyzete, amint azt Bocatius is írja Kassára.⁴

*

Eközben összeült az *1604-iki pozsonyi országgyűlés*. Városok és megyék külön szervezkedtek a vallás ügyének megvédésére. Amazok inkább a lutheranizmust, emezek a re-

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien, Hung. 1604 márc. 5. accept. márc. 23. Károlyi szerint az öt város fordult tanácsért Leyserhez. Budapesti Szemle 1889. 186.

² Bártfai levéltár. Czebner levele 1604 márc. 22-ről.

³ Bártfai levéltár. Czebner levele 1604 márc. 29-ről.

⁴ Bártfai levéltár. 1604. évi márc. 29-iki levele.

formátus hitet képviselték. Persze a királyilag privilegizált városoknál nem éppen könnyen ment az ellenzékbe átmenés, a követek ingadoznak is, de újabb utasításokat kapnak a városoktól, amelyeket a prágai küldöttek mindenről értesítenek. Úgy, hogy abban, hogy a városi követek a vallási kérdésekben a megyék mellett szilárdan megmaradtak s ekként mondhatni az első protestáns unió a katholicizmussal szemben létrejött, melyet aztán csak követett a német protestánsoké, részben a prágai követek is közremunkálkodtak.

Március 24-én következett a kassaiak már említett kérvényére a sor. Mindenütt a felsorolt intézkedések törvénytelenségére hivatkozik az Országgyűlési határozatra, melyet áthágtak, adott privilégiumokra, melyeket figyelembe nem vettek, királyi ígéretekre, melyeket nyertek s melyek semmit nem használtak, holott ők maguk, a kassaiak és többi városbeliek mindig arra törekedtek legfőképen, hogy a haza nehéz megpróbáltatásai közepett jó hazafiaknak mutassák magukat, Ofelisége iránti esküjüket híven megtartsák, vagyonukkal és vérükkel szolgáljanak hazájoknak. Amihez joguk van s ami nekik régen biztosított, azt kérik most is, t. i. az ágostai hitvallástétel szabadságkorlatát, vagyonuk és személyük veszélyeztetett biztonsága ellen védelmet, amiért az ő és maradékaik halála mindig ellen marad a rendek iránt.¹

Az ügyesen megszerkesztett kérvény oly hatást tett, hogy akkornap másról tárgyalni nem is lehetett. Egy küldöttséget menesztettek a mágnásokhoz és Mátyáshoz, mely a rendek protestáns részének kérvényét is vitte magával ezen aláírással: „Ordinum et Statuum regni Hungariae pars potior”. A kérvényben Mátyás közbenjárását a királynál kérik a rendek s hogy elfoglalt templomaik visszaadassanak. A március 25-én benyújtott kérvényre 26-án már megérkezett Mátyás felelete.² Bár nem tagadja meg a rendek kérését, oly akadékoskodó kérdéseket tesz fel, amelyek feltétlenül az ügy elhalasztására vezettek volna. Eltekintve a formális kifogásoktól, az volt ugyanis Mátyás kívánsága, hogy sorolják hát fel, mely templomokat követelnek vissza. A rendek elvi határozatot sürgettek, Mátyás pedig az ügy részleteiről kért felvilágosítást, ami természetesen csak hosszabb tárgyalások alapján lett volna megállapítható. Később csakugyan külön kívánság gyanánt szerepel a rendeknél a kassai templom visszaadása.

A nyilvánvaló halasztási szándékkal szemben aztán hasz-

¹ A kassaiak már említett kérvénye. Debreceni főiskolai könyvtár. R. 473.

² Mindkét irat Magy. orsz. eml. X. 468. kv. és 475.

talan volt a rendek minden jóakarata. Letárgyalták az előterjesztéseket, jóllehet előzetesen elhatározták, hogy vallási sérelmeik orvoslása előtt semmihez nem kezdenek. Aztán újabb feliratot küldtek Mátyáshoz: Ők a békességet akarják. Azért tárgyalták le a királyi előterjesztéseket is megbízásuk ellenére, semmit nem kételkedvén, hogy a vallásra vonatkozó kérésük meghallgattatik. Majd kitérőleg felelnek az akadémikuskérdésekre.¹ Közben aztán ápr. 6-án a magyar tanács katolikus tagjai is megadták véleményüket a rendek kérésére. Persze ellene vannak minden vallási engedménynek. Még azon is megbotránkoznak, hogy a protestánsok „pars potior“² nak nevezték magukat, mikor a király katolikus. Mint abszolút uralkodónak³ joga volna Ófelségének idegen birtokokon lévő templomokat is átadni a katolikusoknak. Kassa és a többi városok azonban Ófelsége tulajdonai³ s a kassai dómot katolikus tejedelmek építették. Egyébként pedig tapasztalati tény, hogy az a kis nyugtalanság, mely akármikor abból támadt, hogy a katholicizmus terjedése végett valamit tettek, hamar lecsillapult és csak annál nagyobb lett azután a fejedelem iránt való hűség.⁴

Íme az országgyűlési akció teljes sikertelensége, amely ellen a rendek tovább semmit sem tehettek. Egyszóval a kassaiak kérvénye elintézetlen maradt. A rendek Thurzó György vezérlete alatt kénytelenek voltak megelégedni egy ápr. 8-án Istvánffy Miklós nádorhelyettesnél⁵ benyújtott óvással, melyben elbeszéli az ügy történetét. . . Mivel pedig attól félnek, hogy a legközelebbi országgyűlésig megint zavar lesz a valásháborgatás miatt, már előre tiltakoznak e téren bármincmű, ürügy gyanánt használandó újítás, egyeseknek bántalmazása ellen s kinyilvánítják, hogy templomaik egyházi bevételeik elvételét nem engedik meg, törvényes jogaikat védelmezni fogják, bármi legyen is a következménye. . . Óvásukról elismervényt vettek.⁶

*

Mikor Mátyás április 14-én az országgyűlési aktiákat Prágába küldte, nem volt köztük a kassaiak udvarnál benyuj-

¹ M. o. e. X. 510. kv.

² Az erdélyi fejedelmek is használják később ez elnevezést.

³ Ezzel szemben a rendek érve, hogy a városok peculium Coronac-t képeznek, lásd lentebb.

⁴ M. o. e. X. 519. kv. 1604 ápr. 6.

⁵ Locumtenens palatinatus officii in judiciis vagy propolatinis. Az üresen álló nádori méltóság funkciót ugyanis felosztották.

⁶ M. o. e. X. 523. v. ö. Tört. Tár 1878: 700.

tott s hozzá véleményadás végett megküldött kérvénye. Erre vonatkozólag Rudolf ugyanis azt kívánta, hogy a nádorhelyettes és a magyar tanács mondjanak véleményt, mit kelljen a követségnek felelni. Igaz, az országgyűlési aktákkal együtt felment a katolikus tanácsnokoknak április 6-iki már ismertett véleménye. A kassaiak kérvényére azonban a király kívánságára Szuhay külön véleményt adott ápr. 8-án,¹ melynek alapján a magyar katolikus tanácsosok véleményes jelentése is elkészült később, tételről tételre cáfolván az a kamarák állításait s védelmezvén a városokra vonatkozó királyi jogokat. Mint láttuk, Prágában azt hitték, hogy a következő egyszerű megdorgálásával elintézhetik a dolgot. Hasonló módon akarták jövőre a rendeket is elnémitani, t. i. egyszerűen az egyes megyékhez intézett dorgáló parancsokban eltiltani a rendeket a vallás ügyének országgyűlési tárgyalásától. A prágai udvari kamarának ugyanis az volt a véleménye, hogy a vallásügyről, mint magánügyről nem az országgyűlésen, hanem más úton kell intézkedni.

Dr. Károlyi Árpád kifejtette az indokokat, amelyek Mátyást arra bírták, hogy május 2-ika után felküldött véleményében más elintézészt ajánljon. Ez pedig az országgyűlési végzésekhez önkényüleg odacsatolt *XXII. artikus* volt. Történelmi levezetés után hangsúlyozván ez, hogy a városok királyi birtokot képeznek, felújítja a katolikus vallás érdekében, tehát a protestánsok ellen hozott összes korábbi törvényeket s akik vallási ügyekkel az országgyűlés előtt elő mernek hozakodni, azokat a jelzett törvényekben kimondott büntetések alá veti. Ha tehát még valami kis reménységük maradt is fenn a kassai követeknek a kedvező elintézés felől,² a királyi szentesítést nyert *XXII. artikus* végleg tönkretette azt. Nem is vártak aztán tovább semmit, hanem amint a végzetes törvénycikkéről tudomást szereztek, összeszedték magukat s eltávoztak Prágából. Így érkeztek május végén haza.

*

Habár ezek szerint a kassaiak által indított mozgalomnak Prágában semmi eredménye nem volt is, *következményeiben éppen a Bocskay-féle felkelés megindítása szempontjából óriási fontosságúnak kell azt tartanunk.* Az udvar részéről ugyanis felvetetett a vitás kérdés, hogy a királyi városokban

¹ Nincs meg, csak hivatkozás történik rá.

² Bártfai levéltár, a lőcsei tanács irata 1604. évi május 25-ről, valószínűleg Clementis Mihály jegyzőjüktől Prágából kapott biztatás alapján.

mennyire terjed ki a joga a királynak. Az összeütközésre az alkalmat a vallásügy képezte, aminek folytán megyék és városok, reformátusok és lutheránusok között létrejön az unió. Hogy a hazatért kassai követek ennek csak megerősítésében működtek közre, az képzeltető. De van is a Felső-Magyarországon uralkodó ekkori hangulatról bizonyosságunk s ez a gálszécsi gyűlés s annak határozata. Valószínűleg Homonnay Bálint hívta ide össze a felsőmagyarországi rendeket. Kétségkívül a Barbianó folyton ismétlődő erőszakosságai nem hagyták megnyugvashoz jutni a kedélyeket. Egyszóval kemény kifakadások történtek itt a generális ellen Kassa miatt, valamint a vallon katonaság ellen is. Hangsúlyozták ismételten a XXII. artikulus törvénytelenességét és szilárd elhatározásukat, hogy, mint óvásukban kifejezték, az ellen, „cum inculpata tutela“ — védekezni fognak —, kéri tehát, hogy a kassaiaknak adja vissza elvett javaikat s egyúttal közvetítse dolgukat a királynál.¹

A határozatot háromtagú küldöttség vitte Barbianó rakamazai táborába. Jóllehet komoly zavargások tünetei mutatkoztak Kassán és környékén,² Barbianó a legkevésbé sem ijedt meg. Hiszen maga Bastá is hiába intette, mikor Erdélyből visszatérve, Kassát érintette, hogy erőszakosságaival hagyjon fel s a kívül való ellenséghez belsőt is ne szerezzen.³ Így hát a hozzáérkezett deputációnak is meglehetősen ridegen felelt. „Saját akaratából ő semmit nem tett: Ő szolgál s azt kell tennie, mit ura parancsol, akinek engedelmeskedni esküvel kötelezve van. A városok Ófelségének hűbértartói s tőle függ, hogy birtokain olyan lelkészeket alkalmazzon, amilyeneket akar.“ A követek persze nem késték az ellenvetéssel, kifejtették, milyen nagy különbség van a jobbágyok között, kiknek földbirtokuk nincs és a városok polgársága között, kiknek a nemesekkel egyenlő jogaik vannak. A városok nem a király, hanem a korona tulajdonát (peculium coroniae) képezik, az ország támaszai és tagjai, követeiknek a nemesekkel egyenlő adózási joguk van stb. Barbianónak szeptember 12-iki felelete még kiméletlenebb. Hazugságnak nyilvánítja, hogy Isten szolgálói vagy a nemesek vallásukban zavartattak volna, erre ő figyelni fog, de egyszersmind az engedetleneket büntetéssel fenyegette.⁴

¹ Magy. országgy. eml. X. 590. A gálszécsi határozatok meg vannak a bártfai levéltárban is. — ² Nuntiatúrberichte I. 181, 192.

³ Szamosközy IV. 22. kv.

⁴ Magy. országgy. eml. X. 591. 594. kv. Barbianó felelete és egy szemtanu tudósítása.

Barbianó elbizakodása nem volt hiába. Eljárásában pápai és udvari körökre egyaránt támaszkodhatott. Egységes terv volt már ekkor készen egész Felső-Magyarországra nézve s ennek szolgált volna bevezetéseül Kassának és környékének a jezsuiták általi rekatholizálása. Említettük, hogy Carilló Kassán jezsuita kollégiumot akart felállíttatni s e célból az ottani gimnázium át is adatott. Nem sokkal ezután Szuhaynak elrendeltetett, hogy az egri egyházmegyébe telepítse be őket, sőt VIII. Kelemen egy 1664. évi aug. 7-iki brevejében azt sürgeti, hogy szíveskedjék a püspök a nemrégiben az eretnekektől elvett templomot a jezsuitáknak átadni és ekként Belgiojzóz grófjának jámbor kezdeményezését támogassa. Ugyanazon dátum alatt egy másik breve Barbianót dicséri meg valóságos buzgóságáért.¹ Szuhay nem adott feleletet, a dolog nem igen látszik neki tetszeni. Ezzel szemben Barbianó megköszöni a pápai brevét s megígéri, hogy vallásos buzgóságán ezután sem fog múlni semmi.

Igy működtek ime együtt a közigazgatási szervekkel az éppen ezidőben lelkiekben különös jogokkal felruházott jezsuiták,² mely jogok adományozásának persze ismét a térítési munka minél intenzívebbé tétele volt a célja. A felsőmagyarországi városok tudták sorsukat, hiszen követeik Prágából már tavasszal jelentették, hogy a többi városoknak hasonló sors van szánva, mint Kassának. A négy város aztán tartotta a maga konferenciáit, hogy mit tegyenek a veszéllyel szemben.³ A küldötteknek hazajövetelük után kétségtelenül kellett valami megbízottjuknak Prágában maradni. Egyfelől a városok maguk is, elsősorban Kassa, újabb követség küldését határozzák el. Csakhogy követeiket most már Bécsbe és nem Prágába akarják küldeni, ahol úgysem lehet semmit kivinni.⁴ Bizonyosan tájékozva voltak, kinek vagy minek köszönhetik ügyük rosszrafordulását. Másfelől Prágából és Bécsből is kapnak utasításokat újonnan küldendő követeikre vonatkozólag. Lehetséges, hogy előbbi követeik Prágából eltávozása feltűnt és egyenesen onnan indult meg újabban a követség küldésére vonatkozó tárgyalás. Annyival inkább gyanut kelthetett azonban a dolog. Rudolf ugyanis július 20-ról azt kívánja, hogy ugyanazon követeket küldjék hozzá, akik előbb is ott voltak és Mátyás csatlakozott e kívánsághoz, amennyiben egy aug.

¹ Nuntiaturberichte stb. I. 192. és 194. jegyzet is.

² Nuntiaturberichte I. VIII. Kelemen breveje 1604. évi aug. 28-ról. 216. kv. és 205.

³ Bártfai levéltár. aláírás nélküli (Löcséről jött) levél. 1604.

⁴ Bártfai levéltár. Az eperjesi tanács levele 1604. évi júl. 21-ről.

4-iki levélben közölte: „a Barbiano által megkezdett vallás-reformáció és az ő idevonatkozó kérésük felett addig nem határozhat, míg a bíró (Bocatius) és a többiek, akik Prágában voltak, nála nem jelentkeznek“. Ennek a rendeletnek másolatát Kassa közli a többi városokkal. Egy felségesen szép kíséreléssel rajzolja azt az aggodalmat és belső megütözést, ami erre a szíveket elfogta. „Azért kell nekik szenvedni — írják —, mivel az egyszer igaznak ismert vallást és az ágostai hitvallástétel üdvözítő hitét nem hagyják el és a katolikus vallásnak nem hódolnak meg. Azért kellett falvait és javaikat elveszteni, hogy elrettentő például szolgáljanak. De továbbá nemcsak az ő hitökért és lelkük ismeretéért túrnak és szenvednek ők, hanem büntetés, harag, kegyvesztettség az egész ország javára zúdul rájuk, hogy úgy ne tűnjenek fel, mintha mások kárára jogaikból valamit feláldozni készek volnának.“¹

Valóban megragadó dolog, ezt a megkínzott polgárságot így a küzdelem központjában látni. Amellett okuk lehetett a gyanura, hogy vezetőiket fogva akarják tartani. Hiszen, mint láttuk, Prágában is Bocatiust, a költői lelkesedésű bírót tartották az egész mozgalom lelkének. Hogy mennyire osztották a többi városok is a gyanut, mutatja az eperjesiek levele: „Bocatius urat társaival együtt idézte Ófelsége. Ez azonban csak praktika, hogy a bíró urat a városból eltávolítsák és azzal annál könnyebben tetszés szerint bánhassanak. De hogy vajjon menni fog-e, nem tudom.“² Csakugyan nem is ment. „Ófelségeik csak legyenek megalégedve a már elküldött követekkel.“³

A felsőmagyarországi városok úgysem kerülhették el sorsukat... A már régebben megbízott Pethe Márton kalocsai érsek szeptember 11-én megjelent a szepesi káptalanban.

¹ Eredeti a kassai levéltárban 1604-ről 5012. és 5062. sz. a. v. ö. Bártfai levéltár a Kassai tanács levele 1604 aug. 13-ról és két mellékelt másolat.

² Bártfai levéltár, az eperjesiek levele 1604 aug. 13-ról.

³ Később mégis Rudolf fogságába került Bocatius. A korponai rendek védőirataival a külföldi fejedelmekhez küldte őt Boesckay, azonban Braunschweig egyik városában, Nordheimban elfogták és a herceg vonakodása dacára és tudta nélkül Prágába vitték, hol a híres fehér toronyban, a politikai foglyok emez a Hradsinnaal összeköttetésben levő rettenetes börtönében őrizték (Ritter die Gründung der Union: Briefe und Acten des 30 j. Krieges I. 492. jegyzet 401.). Boesckay sokszor szóvá tette ügyét (Tört. Tár 1878. 597. 604. 612. Tört. Tár 1882. 230. 234.), sőt hajlandó lett volna érte Mlicatiust is kicserélni. Hiába, még az 1606. évi december 13-iki kassai országgyűlés, Boesckay utolsó gyűlése kívánta a Bocatius hazabocsátását, tehát még ott tartatott Choreba 56 Katona XXVIII. 655. M. o. e. XII. II. 138. sz. okm. 750. Egyébként mesés szabadulásáról is tudnak. Kassai főgimn. Értesítő. 1884—85. 10. v. ö. Bethlen. Historia de rebus Transylvanius VI. 374.

hogy a kapott parancshoz képest itt is megkezdje az ellen-reformáció munkáját. Erről azonban itt szólni nem akarunk. Közben, éppen mikor Lőcse a leghevesebb ellenállást fejtette ki, forrponthoz jutott a dolog s Bocskay felkelésével annak árja vitte magával Felső-Magyarországot.

Kassa már okt. 29-én megnyitja kapuit Lippai és Németi hajdúi előtt. November 12-én megtartja abban diadalmenetét Bocskay is s ettől fogva a felkelő fejedelem székhelye maradt a királyi tulajdonnak nevezett város egész annak haláláig. Egyik levelében ironikusan rajzolja is Bocskay, milyen jól érzi ott magát. „Az rossz házakat is eluntuk, az kassai szép házaktul semmiképen meg nem válunk.“¹ Természetesen ezzel együtt a kassai dóm is a protestánsok kezére került. Igaz a felsőmagyarországi városok 1604. évi december 2-án Eperjes felhívására Bástával szövetségre léptek s ezt a szövetséget Bástá is megerősítette december 9-én. Kassa azonban itt csak névleg szerepelt s a szövetség a többi városokra nézve is csak időleges kényszer volt. A Bástá futásával cserben hagyott s a hajdúk által szorongatott városok az 1605. év folyamán előbb Kis-Szeben és Bártfa,² majd szeptemberben Lőcse is megadta magát, egyedül Eperjes marad királyhú.

*

A kassaiak és a felsőmagyarországi városok ügyének *hatása* igen természetesen a *békétárgyalásoknál* is meg volt, sőt mindjobban előtérbe látjuk azt nyomolni. Új részletek itt nem állanak rendelkezésemre, hanem utalok Károlyi e dolgozat nyomatása közben megjelent s általam kéziratban használt monumentális művére, a „Magyar orsz. Emlékek“ XII. kötetére. Csak három általános megfigyelésemről kívánok szólni.

a) Az első a *vallásszabadságról* szóló *első törvénycikk*nél látható. Bocskaynak már 1605. év júliusában Rudolf és Mátyás főherceghez felterjesztett kívánságaiban, melyek a korponai gyűlés alapjául szolgáltak volna, benne foglaltatik, hogy „kinek-kinek arbitriumában legyen az ő vallása szerint való szabad prédikáció hallgatása és prédikátor tartása *mind kulcsos és mezővárosokban, várakban akképen és falukban az egész országban*. Ellenkező jogot donációs levelekben sem szabad kikötni.“³ A kérdés mindenestre más irányú megvitátást

¹ Tört. Tár 1878. 67. levél 1606 febr. 3-ról.

² Bocskay biztosítólevele 1605 május 16-ról kelt.

³ M. o. e. XI. 438—440. A XVI. század végén és a XVII. elején ugyanis az adománylevelek azzal a záradékkal adattak ki, hogy a király az illető birtokokon a vallásra vonatkozó rendelkezési jogot magának tartja fenn. Ilyen jog természetesen a szabad vallásgyakorlatot tette

nyert Korponán, t. i. a katolikusok, lutheránusok és kálvinisták vallásszabadságát kívánták külön megneveztetni. Azonban ezzel legkevésbé sem akarták feladni a mozgalom kiindulásául szolgáló ellentétet, a cuius regio, ejus religio elvének ostromlását. Úgy, hogy itt nem a bármelyik felekezethez tartozó földesurak, hanem tőlük függetlenül jobbágyaik szabad vallásgyakorlatáról is volt szó. Bizonyítja ezt különben a korponai első cikk második pontja is, ahol a protestánsok ellen hozott összes törvények eltörlését kívánják. Bővebben magyarázza aztán a dolgot az 1606. évi május 12-iki határozat. Felémlítvén, hogy legközelebb Kassán is üldözték az evangélikusokat, folytatja: „... az mi kívánságunkat, egész ez országban való helyekben, szabad és kulcsos, koronához való és mezővárosokban is juxta receptam et usitatam liberae et approbatae professionis omnium ordinum consvetudinem solide prestálja s az vallásnak, keresztyéni hirdetésének és tanításának szabadságát intra ambitum totius regni universaliter absque omni impedimento resonálni és diffundálni engedje öfelsége“.¹

Nem ötletszerű dolog volt azért, mikor Illésházy a békeokmány júniusi, bécsi tárgyalása alkalmával taxatív felsorolást indítványozott, bárha viszont Károlyi Árpádnak igaza van, hogy hiba történt vele, mert a földesúri hatóság alatt álló mezővárosok és falvak kimaradtak.² A felsorolás tehát „úgy a mágnások, nemesek, mint a közvetlenül a koronához tartozó szabad és kiváltságolt városok, továbbá a magyar vég-helyeken levő magyar katonák“,³ csakugyan hibás és éppen abba a hibába esik, amit kerülni akar, t. i. földesúri joggá teszi a mezővárosokban s falvakban a vallásra vonatkozó rendelkezést. De hogy e cél a *királyi városokban követelt rendelkezési jognak megtagadása* és így éppen ellenkező volt, az nemcsak az eddigiekből következik, hanem a rögtön, július—augusztusban Kassán tartott részgyűlés tárgyalásából is, ahol

volna tönkre. Teljesen jogos tehát a rendek kívánsága már Korponán VIII. Articulus M. o. e. XI. 486. Chorebo 9. Katona XXVIII. 439., ami aztán a béketárgyalásoknál mindvégig megmaradt, hogy csak adassanak a privilégiumok régi módon, tehát ilyen záradék nélkül. (Prior tractatus M. o. e. XI. 854. Katona XXVIII. 499. Kassai végzések M. o. e. XI. 816. Chorebo 27. kv. Katona XXVIII. 532. és a júniusi bécsi béke. Katona XXVIII. 552. etc.) M. o. e. XII. II. 26. sz. okm. 514.

¹ M. o. e. XI. 812. Chorebo 21. kv. Katona XXVIII. 528.

² M. o. e. XII., II., IV. 165., 172. V. ö. Der Aufstand Boeskeys und der Wiener Friede c. éppen megjelent művem 224. kv., hol e dolgot az egyéb összefüggései is megtalálhatók.

³ Corp. juris Hung. Mill. kiadás.

már az első cikkbe a „falvakat“ (villas) is fel kívánják vétetni.¹ S midőn a szeptemberi bécsi tárgyalások e tekintetben semmit sem határoztak, újra szóvá teszi Bocskay ' utolsó 1606. évi dec. 13-án megnyílt országgyűlése a dolgot s mindjárt az első pontban kívánja, hogy a „falvakban“ (villis) szó szúrassék közbe.² Ha tehát az 1608-iki koronázás előtti 1. t.-e. 1. §-a „mezővárosokról és faluk“-ról szól, a minden korlátozás nélküli vallásszabadságot kell azalatt érteniünk. Mikor a rendek a *királyoktól vitatják el a jogot, hogy a királyi városokban a vallás felől határozhassanak*, természetesen még kevésbé akarják azt megengedni pl. főpapi birtokokon. — Így függ össze a bécsi béke teljes vallásszabadságot adó első cikkével a szabad városok és köztük különösen Kassa ügye.

b) Fent elbeszélte konfliktusból másik függő kérdésnek maradt fenn, hogy *kinek a peculiumát, tulajdonát képezik hát a városok*. Hogy a szabad városok feletti királyi jogot hogyan értették a rendek, mutatja az éppen ilyenekké tett Modor, Bazin és Szentgyörgy esete, melyeknek képviselőit a rendek maguk közé nem vették be s kívánták a kiegyezési tárgyalások VI. artikulusában, hogy „*Ófelsége szabad városokat az ország köz consensusa nélkül ne creáljon annakutánna*“,³ tehát már abba bele akartak szólani, hogy ez a privilegium megadassék. Teljesen a rendek kívánságának megfelelő volt aztán, ha a három város sorsa a legközelebbi diétára halaszthatott.⁴ De még tovább mentek aztán a XII. artikulusban, amikor a magántulajdonon esett sérelmeket sorolták fel: „*tt már egyenesen a vitatott kérdéssel áll összefüggésben panaszkodunk: „Szabad városoknak, kik peculium coronae, mint kassaiaknak törvénytelen minden jószágokat jövedelmeikkel egyetemben elvették, melyet Ófelsége contra privilegia eorum, a divis quondam regibus Hungariae ipsis collata nem cselekedhetett volna, mert az szabad városok non sunt subditae regibus Hungariae, tanquam rusticanae conditionis homines dominis suis terrastribus*“.⁵ Nem is volt rá ellenvetés. Az első kiegyezés lehetőleg még az országgyűlésig kiegyenlítendőnek ítéli a XII. artikulusban felsorolt sérelmeket,⁶ a júniusi béke-

¹ M. o. e. XII. II. 298. 83. sz. okm. 629. kv. és 84. sz. okm. 634. V. ö. Der Aufstand Bocskays etc. 245.

² Chorebo 50. Katona XXVIII. 648. M. o. e. XII., II. 138. sz. o. 745.

³ Chorebo 8. Katona XXVIII. 438. v. ö. a májusi kassai végzéseket. Chorebo 27. Katona XXVIII. 531.

⁴ Prior tractatus. Katona XXVIII. 498. és 501. M. o. e. XI. 854. tractatus posterior. Katona XXVIII. 550. etc. és M. o. e. XII. II. 26. sz. o. 514.

⁵ Chorebo 13. Korponai végzés. Katona XXVIII. 443. kv.

⁶ Katona XXVIII. 500. M. o. e. XI. 856.

kötés pedig külön kiemeli Kassát. „Kassa szabad város, a régi királyoktól neki adományozott fekvő jöszágokat szabadon és a régi módon megtartsa és birtokolja.“¹ Így egyengették ki a rendek a városok önállóságát. Milyen rossz néven vették aztán pl. Eperjesnek ellenszegüléseit, mutatja 1606. évi decem-beri kassai gyűlésük határozata, amikor azt privilégiumaitól fosztják meg, ugyanakkor pedig Bártfát azokban megerősítik.²

c) Külön kell végre szólanom a *kassai templomról*. Erre nézve természetesen meg voltak győződve a rendek, hogy a szabad vallásgyakorlattal velejár a templomok használata is. Efeletti biztonságukban eleinte nem is gondoltak idevonatkozó intézkedések szükségességére. A második bécsi kiegyezés első cikkének záradéka ütötte aztán meg fülüket: „a római katólikus vallás sérelme nélkül és hogy a római katolikusok pap-sága, templomai és egyháza érintetlenül és szabadon maradjanak és amelyeket ezekben a zavaros időkben mindkét részről elfoglaltak, azokat kölesönösen ismét visszaadják“.³

Az augusztusi kassai gyűlésben már erősen feszegették a dolgot. Hiszen ezen záradék szerint ami a r. kath. egyház rendelkezéseinek nem felelne meg, az tiltva lenne. Ennek a záradéknak tehát el kell maradni. De tovább menve, ha a templomok és katólikus egyházak nem érinthetők, sőt az elfoglaltak is visszaadandók, akkor a *vallásszabadságot a templomok használata nélkül kell érteni*, amit, tudjuk, a későbbi ellenreformáció annyira ki is használt. Hogy így világosan állhatott-e a dolog a Bocskay-pártiak előtt, nem tudom, de az bizonyos, hogy már ezen augusztusi gyűlésből kivánták a nagyszombati Szt. Jakab-templóm mellett, hogy a polgárságé legyen a kassai dóm és tőle soha el ne vétessek.⁴

Kétségtelen, hogy a szeptemberi tárgyalásokra kiszemelt küldöttek idevonatkozólag erős utasításokat kaptak. Teljes egyhangúsággal hangsúlyozták ugyanis itt a protestánsok írásban és szóban egyaránt, nemcsak „a katólikus vallás sérelme nélkül“ kifejezés kétértelműségét, ami által az ő vallásuk szabadsága elhomályosíthatnák, pedig a katólikusoknak nincs mit félniök attól, ha ők is megnyernék azt, hanem gyanusnak tűnt fel előttük az is, amit az első artikulus a klérusról és a templomok visszaadásáról mond, amelyből sok kelle-

¹ Corp. juris Hung. Mill. kiadás.

² Chorebo 58. kv. Katona XVIII. 688. kv. M. o. e. XII. II. 138. sz. o. 752. kv.

³ Corp. juris. Hung. Mill. kiadás.

⁴ M. o. e. XII. II. 298. 83. sz. okm. 631. v. ö. Der Aufstand Bocskays etc. 245.

metlenség és félreértés következhetik, főleg pedig az, hogy ezen artikulus értelmében a kassai és galgóczi templomokat is vissza kellene adni a katolikusoknak, amit pedig előbb nem kértek.¹ Mátyás szeptember 25-iki deklarációja, hogy ez a záradék nem gonosz szándékkal todatott be, hanem csak azért, hogy mindenik párt vallásában, hitében, hitgyakorlatában ne zavartassék,² egy időre a kételyt elnémította. De hogy a rendek végleg megnyugodva nem voltak, mutatja az utolsó kassai országgyűlés, ahol nem elégedtek meg a kérdéses záradék törlésével, hanem azt is kimondatni akarták a legközelebbi diétán, hogy a kassai templomot soha többé el ne vegyék; az egrí káptalant pedig oda ne helyezték, sem máshova, hanem törüljék el, hiszen Eger úgyszólván elveszett...³ Későbbi nagy harcok árnyéka vetette itt magát előre. Az bizonyos, hogy a kassai templom egyelőre a protestánsoké maradt, mígnem 1671. évi november 22-én Spankau segélyével Szegedi egrí püspök ismét visszavette azt.

*

Összefoglalva az eddig mondottakat, a kassai templomfoglalással elkövetett törvénytelenések szolgálták főmotívumául annak, hogy a felsőmagyarországi városok a számukra egyedül fenthagyott utat s módot megragadták s a királyhoz követeik útján sérelmeik orvoslása végett kérvényt intéztek. Ez előkészítette Bocskay felkelése számára a külföld szimpátiáját s idehaza a protestáns uniót.

A kassai templomfoglalás volt főmotívuma a felsőmagyarországi városok 1604. évi pozsonyi országgyűléshez benyújtott kérvényének, amely a rendek együttes ellenállását híván ki, a végzetes XXII. artikulus megszerkesztésére s az országgyűlési végzésekhez való önkényes csatolására vezetett.

A kassai templomfoglalás természetesen újabb erőszakosságokkal párosulva, nem hagyja lecsillapulni a lelkeket, hanem az elégedetlenség újabb és újabb kifejezésre jut s a királyi városokat Bocskay pártjára viszi át.

A béketárgyalásoknál pedig különösen hármias hatása lesz fontossá.

¹ H. H. u. Staatsarchiv Wien, Rep. XVI. Urkunden 1606 jún. 23. békeokmány másolatán található Consensus utrorumque c. feljegyzés. Der Aufstand Bocskays etc. 250. v. ö. M. o. e. XII. II. 346. kv. 87. sz. o. 640.; 348. kv. 91. sz. o. 647.; éppígy 67. sz. o. 608.; 71. sz. o. 613.; 84. sz. 634.

² Chorebo 41. Katona XXVIII. 575. Orsz. levéltár. Tört. Eml. Lad. C. Fasc. C. N. 16., némi eltérésekkel lásd M. o. e. XII. II. 114. okm. 699.

³ Chorebo 54. Katona XXVIII. 652. M. o. e. XII. II. 138. sz. o. 747. kv.

1. Mindennemű földesúri jogoktól ment vallásszabadságra törekednek a rendek.

2. A városokat a korona tulajdonaivá nyilvánítják s a királyokkal szemben azoknak szabadságait s tulajdonjogát védelmükbe veszik.

3. Végre a vallásszabadsághoz hozzátartozónak veszik a templomok szabad használatát s ennek, bár még kevésbé öntudatosan, kifejezést is adnak.

Dr. Lencz Géza.

Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének kínálgozó vezérszempontjai.

Az ókori keleti szintér emlékei föltárásával — nem győziük elég sokszor ismételni — egy egészen új világ nyílt meg az emberiség előtt. Évezredeknek a kultúra ez ősi szüilőhelyére ráborult átláthatatlan köde napjaink kutató fényözönében egyszerre csak szétfoszlott, a pusztá romok megelevenedtek, a magányos némaság beszédes bizonyágtétellé változott által s mi ma a klasszikus írók és a biblia töredékes feljegyzésein, adatain túl az emlékek tízezeiről ismerjük az első történeti fejlődés menetét, gazdagságát, változatos elevenségét. Ha Amerika s a föld többi ismeretlen részének a felfedezése új világkorszak kezdetét jelentette, pedig a felfedezés értéke nem annyira egy kulturális életünket befolyásolni képes új szellemi életnek a feltárásában, mint inkább új területeknek a szellemi és anyagi kihasználás céljaira történt megnyitásban karakterizálódik, — úgy mennyivel jelentősebb s a szellemi fejlődés szempontjából új ismeretszerzésre, emberi mivoltunk egész átértésére nagyfontosságúbb a világtörténet körülbelül 4000 éves folyamatának eredeti emlékek feltárásából adódó új megismerése, mely a kultúra régi pólyásgyermekéhez vezetvén vissza (tehát még nem a szüiletéshez), világosan mutatja az utat és a járást, mellyel a csemete a nagykorúság Kr. korabeli határkövéhez érkezett. Bizony be kell vallanunk, hogy az ókori kelet egész szinterének mai és a jövőben is egyre fokozódó feltárása *szellemi élettörténetünk egyik legkorszakalkotóbb eseménye*, mely méltán tekinthető új történeti beosztás alapjául is.

Az előkerült nagytömegű emlék minden oldalú szellemi kiaknázását célul tűzte ki ugyan maga elibe a művelődéstörténeti kutatás, de már az első szenzációs emlékeknek, mint az özönvíztörténetnek s az ősi történeti részleteket tartalmazó mitoszoknak napfényre kerülése óta nyilvánvaló volt, hogy a *theologiai vizsgálódás* magának *külön részt* fog kérni a szö-

vegek vallásos irányú feldolgozásából. És valóban így is történt. A babyloni mítoszoknak rendkívül ingerlő hasonlósága a biblia őскеzdeti részeihez, az ótestamentum sokszori gazdag utalása az ókori kelet viszonyaira s e kiterjedt, széles mezőnek Elamtól el Babylonon, Kis-Ázsián keresztül Egyiptomig, sőt a Földközi-tenger mellékén át egészen az Iber félszigetig helyi és idői jelentkezése a bibliai vallásos fejlődéshez a theologusok körét olyan érdeklődésre sarkalta ez emlékek vallásos vonatkozása iránt, majd egyre szaporodó eredményeivel búvárolásukat egyenesen olyan eminens kötelességgé emelte, hogy alóla ma semmiféle komoly theologiai kutatás tudományos karakterének nagyon érzékeny csorbulása nélkül ki nem vonhatja magát. E tényt s ennek theologiai téren tükröződő számos irodalmi bizonyosságát felesleges volna itt felsorolni, a ki a theologia különböző ágazataival ismerős, az úgysis értesülve van a kutatás ily irányú eltolódásáról.

Magától értetődik, hogy a theologiai kutatás ez egyetemes jellegű, fő-fő követelménye hazai protestáns theologiai munkásságunkra is *irányadó elvül* jelentkezik s *gyakorlati értékesítése* elől semmiképpen sem szabad elzárkóznunk. E tétel hangsúlyozása s általában a követelmény gyakorlati keresztülvitele különösen indokolt ma, mikor a reformáció 400 éves jubileumát ünnepeljük. Hiszen protestáns elv a biblia szabad vizsgálata, a reformáció egyik mindörökre legfontosabb eredménye marad a Páli mondás praktikus tárgyi alkalmazása: „a lélek mindeneket megvizsgál, még az Istennek mélységeit is“ (I. Kor. I. 2, 10), — és lehet-e a szabadságelv messzemenőbb és nagyjelentőségűbb, kiadósabb és szebb diadaláról beszélni, mintha a biblia vallásos tartalma megértéséhez a biblián kívüli úgynevezett pogány világ vallásos emlékeit is a tárgyilagosság higgadt mérlegelésével felhasználjuk magyarázati, megvilágítási eszközül? Protestáns szabadelvű eljárás volna mindenesetre az is, ha csupán csak a biblia szövege minél behatóbb vizsgálatából, részletekbe veszőbb interpretálásából és bizonyos észokok érvényesítése útján kísérelnők meg, mint korábban rendszeren történni szokott, a kijelentett vallások tartalmi megértését, de mennyivel igazolhatóbban *potestáns szabadelvűség* és tudományosabban érvényesülő *szabadságelv*, ha az isteni kijelentés lényegét nem feltjük az egykorú vallásos fejlődés típusaival való rendszeres összeméréstől, sőt kifejező képzeteinek változatosságát, éppen amazokból akarjuk megérteni, idői és helyi befolyásoltságát az isteni üdvterv örök változhatatlanságának természetszerű hangsúlyozása mellett amazok számlájára kívánjuk bizonyos mértékben

irni, egyszóval ha a bibliai kijelentésfolyamatot nem hermetikus kifelé való elzárás útján a racionak bármily merész magyarázatával akarjuk igazság lényegében az emberi értelem számára felfoghatóvá s az érzelmi világ számára megélhetővé tenni, hanem abszolút tökéletességének és felülmulthatatlan nagyszerűségének kiemelésével bár, de a fejlődés egyetemes isteni rendjébe állítjuk be, azzal való összefüggését vitatjuk, s megértésének előfeltételeit is sok tekintetben ez egyetemesen előretörő fejlődésmenetből s annak is éppen őt megelőző, vagy vele egykorú, időileg és helyileg környező szakaszából keressük össze.

Nagyszerű megünneplése lehetett volna a reformáció 400 éves jubileumának s a kritikai előhaladásnak theologiai téren kétség nélkül mindennél sikerültebb felmutatása, ha össze tudtuk volna foglalni a szellemi értékelés egyre céltudatosabb, szabadelvűbb és tartalmilag tökéletesebb gyarapodása feltüntetésével a különböző theologiai tudományok történeti áttekintését s a reformáció átalakító hatásának kellő hangsúlyozásával ezt tudtuk volna emlékkő gyanánt felállítani a nagy jubileum fordulópontjára, de hát ennek első feltétele az lett volna, hogy a theologia egyéb égető, aktuális problémái irodalmilag előbb annyira tisztázva lettek volna, pl. az ó- és újszövetséghez exegézisek, bevezetéstanonok, archeologiai munkák, majd dogmatika, etika és más irodalmi segédeszközök oly mértékben és választékban közközen forogtak volna, hogy ne tűnhetett volna fel jogosan senki előtt egy ily összefoglaló grandiózus vállalkozás se másodkézből való kompilálásnak, se felesleges fényűzésnek. Hiányozván azonban az első és legfontosabb feltétel, ez irodalmi terv megvalósítását még csak meg sem lehetett kísérelni, nemhogy komolyan munkába lehetett volna venni. Nem marad tehát más hátra, minthogy az ókori kelet tudományos feltárása által a theologiai kutatásnak kölcsönzött új hajtó, megtermékenyítő erőt, helyesebben ennek a theologiai gondolkodásban és kritikai mérlegelésben megnyilvánuló és kisebb-nagyobb eltolódásokat előidéző hatását végük kiindulási alapul és nézzük meg, hogy az ókori kelet bámulatosan gazdag kultúrányagából e hajtóerő a theologia mezejére a legelutasíthatatlanabb szükségszerűséggel átkiváncozván, azon minő vezérelvek, vezérszemponatok szerint kíván érvényesülni. Úgy hisszük, hogy a vallásos életfejlődés ez új, reformatori szellemű megértését munkáló iránykijelölés a reformáció világtörténeti nagyságához sem lesz méltatlan hódolat, további örökös megújító hatásának sem lesz éppen haszontalan eszköze és a theologiai tudomány mezején a legmélyre-

hatóbb átalakulást jelentő szellemi forrongásban mindenesetre szerény útmutatónak fog bizonyulni, s bizonyos feltörekvő és esetleg végzetessé is válható veszedelmektől képes lesz megóvni.

E helyütt szóljunk néhány szót tárgyválasztásunk fontosságának az indokolására azon *veszedelmekről*, amelyek a hit uralmára nézve végzetessé válhatnak az esetben, ha a theologiai tudomány vagy nem törődik az ókori keleti emlékeknek bibliamagyarázati és egyetemes fejlődéstörténeti kiaknázásával, vagy kényszerűségből foglalkozik ugyan vele, de nem tudományos metodisztikus elvek szerint, s így eredményei a bizonytalanság gyöngeségével terhelték lesznek. A két eset közül az első a végzetesebb, amikor is a vallással ellentétes irányzatok veszik kezükbe az összehasonlítás fonalát, s szövök, bogozzák azt mindaddig, míg kárörvendő diadalérettel meg nem állapítják nemcsak azt, hogy pl. a biblia itt sem, ott sem eredeti, hanem egyenesen azt, hogy a biblia igen sok képzete gyökerével az ókori kelet mitikus szellemvilágába nyúlván vissza, ez utóbbi primitív, hitelre nem méltó jellegének megfelelően amaz sem bír semilyen kötelező erővel. Elképzelhetjük ilyen tendencia mellett most már, hogy ez alapján vallásellenes felfogásmód mily mohósággal veti rá magát a hit legszentebb kérdéseire is s miként igyekszik amazok beképzelt, fantasztikus, idegen, mitikus eredetű mivoltát s következőképp tarthatatlanságát is bizonyítani. E veszedelem fenyegető jellegére elég legyen például felhozni a legutóbbi évek *Jézus élete feletti vitáját*, melynek szöszólói *Kalthoff, Smith, Drews* és más nem theologusok voltak, elég legyen emlékeztetni arra a szellemi lázra, mely a kérdés tárgyalása folytán Németország határain túl a művelt világot egyaránt elfogta és arra a nagy szellemi erőfeszítésre, melyet e monisztikus atheista filozófiai tendenciájú támadás hatásának ellensúlyozására a legelőkelőbb theologiai szakkörök kifejteni kényszerültek, s tisztán áll előttünk a helyzet fenyegető volta: ha az ókori keleti emlékek tudományos kihasználásának, helyesebben vallásos értékesítésének feladatát a theologia kiadja kezéből — legyen az ok bár a legszentebb hitféltés ürügye is —, a feladatot magukra vállalják a vallás iránt ellenséges, vagy a legjobb esetben különböző szellemi irányzatok s megoldják azt hibásan, ellenséges érülettel, helytelenül, saját útjaik eredményes propagálására s a vallás diszkreditálására. Mert a helyzet az, hogy a probléma *mindenképpen* megoldást igényel.

De veszedelem származik abból is, ha a theologia nem

tudományos metódus szerint próbálja meg az ókori keleti emlékek vallástörténeti értékesítésének a keresztülvitelét. Pl. ha minden körülmények között apologetikus céllal a betű szerinti inspiráció érdekében az emlékek felvilágosító, magyarázó szerepét a biblia vallásos képzeteivel való kapcsolatban tagadni akarja, vagy azt ok és jog nélkül pusztán csak a periferiákra engedi meg, esetleg ha kényszerítő tudományos argumentumok előtt hűny szemet, az adatok általános jellegű áttekintése elől elzárkózik, vagy ha bármily szabadelvű álláspont elvi érvényesítési szándékával ugyan, de a gyakorlati feldolgozásban tudománytalanul jár el. Eredményei ugyanis ez esetben a nemes szándék ellenére is épp oly bizonytalanokká válnak, mint a vallásellenes irányzatoké s megnyugvás helyett elégedetlenséget ébresztenek, a kételyeket nem szerelik le, az ingadozást erős meggyőződéssé nem formálják át, szabad marad továbbra is az út úgy a vallásellenes agitáció, mint az egészen jóhiszemű kételkedés számára. Talán mondani sem kell, hogy vallási téren mit jelent és mire vezethet a meggyőződésnek nem éppen hiánya, de megingása. Mit jelent és mit eredményezhet az, amikor a hívő lélek a biblia legszentebb kérdései valláshistóriai taglalásánál nem tudja, hogy mit tegyen és hova forduljon? Mikor maga ugyan meg volt elégedve az eddigi hitelvi tanítással, elfogadta teljes mértékben zsinórmértékül a biblia tartalmát, alázattal hajtott fejet az atyák hitének minden reudelése előtt, de im most egyszerre belevettettek a legfontosabb hitéleti kérdések a vita forgatagába, az ellen kikezdte azokat s érvényteleníteni akarja örök időkre hatályukat, a theologia pedig a vitát nem tudja, vagy nem tartja szükségesnek úgy forgatni, hogy belőle ellenségei abszolút gyöngesége s a maga legteljesebb igazsága világoljon ki. Úgy-e ez ingadozás előbb-utóbb közönnyé, vagy éppen ellenséges érzületté változhatik által. A bibliának minden alapvető kérdése belekerült az új felfedezések révén a legszenvedélyesebb diskusszióba, a világtéremtéstől, a bűnesettől, özönvíztől kezdve el az isteni üdvterv legkiemelkedőbb mozzanatain: a törvényvallás eredetiségén s a prófétai igehirdetésen át a jézusi váltság üdvözítő mivoltáig és annak kifejezésbeli milyenségéig minden felett foly a vita, — hát lemondhat-e az anyaszentegyház arról a legfontosabb *érdekéről*, hogy a kérdéseknek a vallástörténeti összehasonlítás által századok munkájának ideiglenes nyugvópontra jutása után újból megindított tisztázási műveletében tudós theológiája révén ne maga vigye a *döntő szót* s körülöttük a *meggyőződést* ne úgy alakítsa, hogy az örök isteni üdvterv igazságossága, változhatatlansága s az ó- és újtesta-

mentomi kijelentett vallásokban bekövetkezett abszolút megvalósulása legyen az a hitalap, amelyen az felépül? . . .

A helyzetet így mérlegelve tűnik ki igazán, hogy mily nélkülözhetetlen ama *vezérelveknek* az ismerete, amelyek szerint a theologiai kutatás az ókori keleti emlékek szükségszerű vallástörténeti értékesítése tekintetében igazodni kénytelen. Szerencsére e vezérelveket nem kell újonnan megalkotni, sem pedig fáradságos utánjárással összekeresgélni, a tudományos kutatás elég régen kitalálta már azokat s alkalmazásba is vette, csak reájuk kell mutatni, összefüggő rendszerbe kell foglalni s ahol esetleges kiegészítésre, vagy precizizozásra várnak. ott eszközölni kell rajtuk e műveletet.

Értsük meg tehát jól, hogy miről van szó! Nem kisebb dologról, mint ama *főszempontoknak* a tisztázásáról, megállapításáról, amelyek szerint a theologia az ókori kelet egész művelődéstörténeti anyagát a maga céljai javára értékesítheti. Hogyan? — kérdezhetné bárki —, hát szükség-e erről még külön is beszélni és nem kínálja-e a művelődéstörténetnek az ókori keletre vonatkozó szakasza önként és bőségesen mindazt az anyagot, amely a theologust a maga speciális mezején érdekelhetné? Kétségkívül a theologusnak sok eszköze áll az ókori kelet emlékeiből rendelkezésére, amelyek képessé teszik, hogy azok értékesítéséhez hozzáfogjon; és az is bizonyos, hogy egyetlenegy még oly egyetemes képzettségű theologustól sem követelhető meg, hogy az ókori kelet szövegei feldolgozásának a labirintusában tájékozott legyen. sem hogy töviről hegyire ismerje az emlékek apró részletproblémáit, — ezek az illető szakkör tudósaira tartozó feladatok —, de viszont a theol. felhasználás eredményességének *előfeltétele* az, hogy legalább *irányító szempontjaiban* ismerjük a sok százezerre menő emlék *irodalmi feldolgozásának a theologiai kutatás számára kiaknázható előnyét, megbízhatóságát, természetét, állagát*. Az ókori kelet sajátos gondolatkifejező eszközei: a különböző írásrendszerek (sumir-babyloni ékírás, egyiptomi hieroglif, hittita képirás, az ékírás további változatai: elami, perzsa, majd a héber-föníciai írás) révén. szellemvilágának a miénktől sok tekintetben elütő jellege folytán s végül részeinek egymással való kulturális összefonódottsága következtében még a szakember részére is roppant sok és fáradságosan eloszlatható nehézségeket tartalmaz, mennyivel szükségesebb aztán a kívülállóra nézve bizonyos tájékoztató irányelvek ismerete, melyek nélkül — legyen az illető akár theologus, akár másféle tudós — emlékei tudományos értékesítése feltétlenül a legegyszerűbb botlásokkal volna összekötve.

És ha e követelmény megáll általánosságban a külföld theologusaira is, kik előképzettségük és több, meg helyesebb elosztású elméleti oktatásuk folytán összehasonlíthatatlanul több és erősebb szállal vannak odakapcsolva az ókori kelet szakismeretéhez (pl. Németországban az ókori keleti nyelvészeti előadások hallgatóinak a nagyobb száma theologusokból kerül ki), mennyivel inkább érvényes hazai protestantizmusunkra, amelyre az új emlékek theol. értékesítése tekintetében ugyan hasonló, sőt fokozottabb feladatok várnak, de amely az egész mezőről még csak most kezd némi megbízható, általános ismerettel rendelkezni! A magyar protestantizmusnak tehát egyenesen *tudományos reputációja érdeke* fűződik hozzá, hogy tudja, *miként* kell neki e feladat megoldásához fogni.

Mi az alább részletezett főbb irányszempontokat az ókori keleti irodalom egész állagára, helyesebben annak mindenoldalú irodalmi feldolgozására való kiterjeszkedéssel közöljük s így ajánljuk theologus szakferfiaink szíves figyelmébe.

Az *első dolog*, amit egy az ókori kelet emlékeit tudományosan értékesíteni kívánó theologusnak ismernie kell, az egyes ókori keleti népek *irodalmi működésének* a vázlatos, összefoglaló *ismerete*. Az irodalmi produkcióról való e rövid átnézeti kép bírása szükséges azért, mert megmondja az érdeklődőnek, hogy milyen, mekkora és minő irányú az az anyag, amellyel neki számolnia kell. Elég idevonatkozólag egy olyanféle kis összefoglalás, amilyent — fájdalom még nem ugyan az ókori keleti népekére, de annál inkább más irodalomtörténetekre nézve — a híres Sammlung Göschen-füzetek szoktak nyújtani, vagy amilyent a Kultur der Gegenwart és nálunk több merészséggel, mint szerencsével az Egyetemes Irodalomtörténet közöl.

Az irodalomtörténeti átnézetből nyert tájékozódás után most már *az eredeti szövegekhez*, illetőleg *azok hiteles* és hozzáértő szakferfiú keze által eszközölt *kiadásaihoz* kell fordulnia a theologusnak, bárminő célra is kívánja igénybe venni az emlékek felvilágosítását. Ha kisebb bizonyítás kedvéért szükséges valamely szöveg megszólaltatása, bizonyos körülmények között és helyzetekben lehet megengedett a másodkézből való idézés, de ez már rendszeren egyértelmű szokott lenni az illető kutató részéről az önálló ítélkezéssről és az önálló látásról való lemondással. A kutatás értéke fokozása és eredetisége biztosítása szempontjából nagyon kívánatos tehát mindig az eredeti forrásokhoz nyúlni vissza s éppen ezért ismerni azok legfőbb és leghasználhatóbb kritikai kiadásait. A kiadások

anyagának összeválogatása és használhatóvá tétele s éppen az ókori kelet mezején eredeti kép vagy ékirányos formájából olvasható átírása és fordítással való ellátása a szakemberek dolga, a kívül álló kutatóé, a theologusé is csak az, hogy a publikációk értékét ismerje. megbízható átültetésüket esetleg ellenőrizni tudja és legfőképen természetesen, hogy a belőlük kivonható őt érdeklő anyagot tudományosan továbbkamatoztatni képes legyen. A szövegkiadványokban közölt emlékek tárgyaik szerint rendszeren különböző csoportokra oszthatók fel s míg egy részük a művelődéstörténet szorosabb értelemben vett, a vallást kizáró folyamatára nyújt felvilágosítást, tehát az adatok tömegével az írást, irodalmat, tudományt, művészetet s az általános politikai történet megértését szolgálja, addig egy másik rész tisztán vallásos jellegű s a vallás fejlődés megrajzolására nyújt bőséges adatokat. A theologusnak most már szorosan *distingválni kell az emlékek tartalma között* s bár figyelmét főképp az utóbbiakra kell irányítania, a vallás uralkodó szerepe s az egész kultúréletet átszövő hatása folytán amazokban is meg kell látnia az esetleges vallásos vonatkozást s érvényesítenie azt speciális feladatai javára. Az irodalmi feldolgozásoknak igen sikerült példái mutatják, hogy mily eredményes volt és eredményes lehet a vallás körén kívül eső művelődéstörténeti anyag átbúvárolása is theol. vallásos szempontból. Ide vonatkozólag legyen szabad csak annyit megemlítenünk, hogy a tulajdonnevek összeállítása az egész ókori kelet mezejéről éppen theophoros karakterük folytán, nemkülönben levelek anyagának kultikus szempontból való kiaknázása, történeti feliratoknak hódolati bizonykodásai, matematikai, orvosi és másféle szövegek néha titokzatos utalásaikkal: mind a leggyümölcsözőbb adatok tárháza a kutató theologus számára.

Az ókori keletnek a bibliával megállapítható kapcsolata révén nagyon kívánatos, hogy a befolyásolási alapot szolgáló, helyesebben a vallástörténeti összehasonlítás anyagát képező vallásos emlékekből *külön szövegsorozatok* adattassanak ki, amelyekben a theologus megtalálja az őt érdeklő szövegek javarészét s felhasználhatja azokat akár a továbbkutatás, akár az ellenőrző vizsgálódás céljaira. E szövegkiadásoknak azonban csak praktikus, részben tájékoztató, részben munkamegkönnyítő becsük van s a dolog mélyére hatolni kívánó igazi szaktheologust sohasem mentesíthetik az alól a feladat alól, hogy figyelmét rajtuk túlmenően az emlékek további tömegére is ki ne terjessze. Bizonyos azonban, hogy a theol. kutatásnak óriási hasznára vannak s pl. a szemléltető,

eszméltető, a problémák fennállítására reámutató előadást, oktatást hihetetlenül megkönnyítik. Ezért nagyon kívánatos volna, ha a *Bertholet-* és *Lehmann-*féle vallástörténeti olvasókönyvek mintájára valahogyan mi is theologusaink kezébe adhatnánk ilyen gyűjteményeket.

A szövegkiadásokat szerencsésen kiegészítik s az emlékekhez kiváló illusztráló anyagot szolgáltatnak a *képkıadványok*. A theologusnak idevonatkozólag is tudnia kell, hogy az ábrázolás mily nélkülözhetetlen szerepet játszott az ókori kelet vallásos életében, szörnyalakoktól s az istenek domborművü kiábrázolásaitól elkezdve a napkorong érzéki megjelenítéséig, a faraók sírúregei falain látható sokféle változatos ábrázolatig, profán képek sorozatain át a leggyakoribb vallásos jelenetek megörökítéséig: mind többé-kevésbé felismerhető vallásos jellegű kiábrázolásról van szó, amelyeknek vagy a kultuszban, vagy a vallásos élet keretén belül valami céljuk volt. Az ókori keletet számítási körébe vonó theologusnak tehát ismernie kell e képanyag publikációit is, amilyenek szintén elég bőven írógnak közkezen, s magának kell belőlük kiválasztania azt az anyagot, amely akár az egyes ókori keleti vallásformák történeti feldolgozásához, akár a bibliával való összehasonlításhoz rendszeresen kiaknázható adatokat szolgáltat. Hálás lehet aztán a theologusok és érdeklődők egész táborára, ha a bibliai összehasonlítás céljaira a szövegkiadványokhoz hasonlóan *külön képanyag-gyűjtemények* is állíttatnak össze, fenmaradván azonban itt is a theologusnak a gyűjtemény terjedelmén túl figyelő kötelezettsége. Magától értetődik, hogy az illusztrációs anyag különböző problémáinak a megoldása semmiképpen sem terhelheti a theologust, de theolog. vonatkozásainak meglátása és kiemelése jogosan és hivatásszerűen egyedül csak az ő feladata marad.

Az ókori kelet emlékeinek a feldolgozása nem állapodhatik meg sem hivatásos művelőire, sem a theologus érdeklődőkre nézve pusztán csak a szöveg- és képkıadások eszközésénél, illetve azok ismereténél és használatánál. Amazzal parallel halad, sőt azt sok tekintetben éppen megelőzi a *nyelvi megértés és feldolgozás* munkája. A szakembereknek tisztázniuk kell a nyelvtudomány szokásos módjain és eszközeivel az egyes nyelvek grammatikai szerkezetét, szókészletét és kifelé más nyelvekkel a kulturális érintkezés révén (kölcshözés), vagy a genetikus rokonsági kapcsolat folytán megállapítható összeköttetését. A munka eddig a pontig res interna és a theologusra nem tartozik. De annál inkább e ponttól kezdve. Ha az ókori keleti nyelvek bármelyikének a bibliai héberre, aramra,

vagy görögre való ráhatásáról van szó, e hatás kimutatását az érvényes nyelvtudományi módszer kritériumai szerint elvégezni senki sem *oly hivatott*, mint ő, ki ismeri a bibliai kifejezéseknek nemcsak formai szerkezetét, hanem tartalmi fejlődését s az összehasonlítás nyeredő új jelentését is az összefüggés keretében mérlegelni képes. Ezért kiválóan, szinte megbecsülhetetlenül nagy előny, ha az ókori kelet filologusa theologus is, vagy megfordítva, ha a theologus önálló filológiai ismeretekkel is rendelkezik e szakmezőn, e kölcsönös érdekelttség, a biblia nyelvi alapon nyugvó újabb és helyesebb megértésére, mint a külföldi theologia példája mutatja, elsőrangú, szinte csodás eredményeket nyújt. Nálunk e munkát más, mint theologus a theologiai kutatás hazai, fájdalmasan izolált jellege következtében meg sem kísérelheti.

De nemcsak a bibliai vonatkozás kérdése kívánja meg, hogy a theologus értesülve legyen az ókori kelet nyelvészeti munkásságáról, azaz jobban mondva, hogy azt az önálló megítélés bizonyos tudatosságával nyomon kísérelje, hanem az emlékek *további theologiai kihasználhatóságának az érdeke* is. Tegyük fel pl., hogy az illető valláshistorikus, aki képzettsége szerint elsősorban csak theologus lehet, meg akarja írni az ókori keleti népek vallástörténetét, már akár monografia alakjában egyenkint, akár összefoglalva a vallástörténet egy nagyobb szakaszaként, úgy-e nem volna elég, ha szerző csupán csak a szövegek átírt és lefordított tartalmát értené, hanem feltétlenül megkivántatik tőle, az eredeti fogalmazásnak is legalább olyan megértése, hogy a fordítás megbízhatóságát, kétes kifejezések elemzését ellenőrizhesse. Amíg fennáll és a tudományos kutatás komolysága örök időkhig meg fogja kívánni fennállását -- minden történelmi tudományra nézve az az elvi követelmény, hogy anyagát jog szerint csak az első eredeti forrásokból merítheti és az első források ismerete a nyelv megértését szükségképpen előfeltételezi, addig a theologus valláshistorikus sem lehet működése választott színterén e szabály alól kivétel.

Az ókori keleti nyelvészet a tárgyalási körébe tartozó nyelvek újságánál s egy részüknek nyelvi hovatarozandósága ismeretlenségénél fogva rá van utalva, hogy különböző irányokban megkísérelt nyelvösszehasonlítási munkálatokat végezzen, amelyek eredményesség esetén nemcsak tisztázólag hatnak az egyes nyelvek különben nehezen megoldható problémáira, hanem különböző nyelvi fogalmak egyezésének a feltárásával betekintést engednek a primitív néplélek fogalomképzési rendszerébe, sejtelmes szellemvilágába és

anyagot nyújtanak a vallásos élet első alakulata, estleg önálló differenciálódás, vagy többoldalú kölcsönhatás következtében további fejlődése megfigyelésére is. Emlékezzünk csak reá — hazai protestantizmusunknak is többször volt már alkalma hallani róla —, mily lázas buzgalommal igyekezett és igyekszik még mai napig is az összehasonlító nyelvészet nemcsak saját, de a művelődéstörténeti további kiaknázás célja érdekében is a mai nagy nyelvcsaládokhoz egy-egy ősi tagot felfedezni, mily elkeseredett szenvedélyességgel folyt pl. a szellemi harc több mint két és fél évtizeden át a sumir nyelv (Előázsia legősibb nyelve) valóságos létezésének az el- vagy el nem ismerése körül és mily rettenetes erőfeszítésbe került *Halévy*-vel és iskolájával szemben az addig egyeduralmon levő sémi dicsőség bizonyos fokú elhomályosításával a kultúra első kezdetét e tényleg létező nem semita népesség javára elkönnyvelni és e népnek a legnagyobb valószínűség szerinti helyét az ural-altai népcsalád keretében kijelölni, vagy eszméljünk csak az újonnan felfedezett assyrbabyloni nyelvnek a sémi nyelvcsaládba való beosztása érdekében küzdelmére, az egyiptomi nyelvnek is grammatikai első szerkezete és ősi szókiucse szerint a nagy semita nyelvkörhöz tartozása hosszas, de annál eredményesebb bizonyítási kísérleteire, az elami, kassita, hittita-mitanni, etrusk, bask s más kisebb kisázsiai nyelveknek egy újabb nyelvcsaládban: a kaukázusiban való összefoglalása sok tévedésen keresztül ment, de végül egyetemlegesen helyesnek elismert munkájára, nemkülönben kísérjük figyelemmel, hogy mily szellemi erőlködések folynak még legújabbban is, hogy ez utóbbi nyelvcsalád egyik tagját: a nagydícsőségű hittitát a tudományosság jogos látszatával kisajátíthassák az indogermán nyelvközösség számára (v. ö. pl. *Frd. Hrozny*: Die Sprache der Hethiter. Ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch. I—II. Lieferung. Leipzig. 1916—17. = Bogházközi Studien. Herausgeg. v. O. Weber. I—II. Heft.), és hogy általában mily kedvelté, kultúrhistoriai szempontból mennyire szükségessé vált és mennyire eredményesnek bizonyult e sokféle nyelv összefonódottságát egymás között is kutatni, — és mindjárt nyilvánvalóvá lesz, hogy a nyelvösszehasonlító munkásság *a vallásos élet terén* is bizonyára egész sereg olyan egyezést hordott össze, vagy fedezett fel, amelyeknek általános, a bibliai kijelentett vallásokat kirekesztő szélesebb értelemben vett vallástörténeti vonatkozásuk van, amelyeknek *theologiai értékesítése* tehát *új vezérszempontul* kínálkozik a vallástörténetész-theologus írónak. Az e körbe vágó,

néha igen kényes természetű anyag szintén megkívánja a kutató theologustól, hogy önállóan meg tudja ítélni annak helyességét, fontosságát, vallástörténeti becsét s kellőleg, módszeresen értékesítvén az új eredményeket, a fejlődésnek belőlük összetevődő menetét szerves összhangzásba tudja hozni a fejlődés későbbi folyamatával. Óriási előnyt jelent itt is, ha az illető theologus theol. ismeretei gazdagságával, speciális jellege teljes átérzésével a szakember önállóságával képes belemerülni maga is a nyelvproblémák boncolásába, megoldásába s nyer azokból olyan eredményeket, melyeket más kívülálló nehezen tudna előhozni.

Az ily nyelvészeti eredmények értékesítésének az utóbbi vonatkozásban *elengedhetetlen előfeltétele* azonban az, hogy a kutató theologus *ismerje* ez eredményeket s épp ez okból figyelő szemét állandóan rajta tartsa az idevágó nyomozásokon. Nem lehet ugyanis megelegednie pusztán csak a grammatikai összefoglalások irodalmi utalásaival, mert vannak olyan ókori keleti nyelvterületek, amelyekről grammatikai rendszeres feldolgozás még nincs, hanem a nyelvészeti munka apróbb részletmózzanatai iránt is állandó érdeklődést kell tanusítania. Igen könnyen megtörténhetik az, hogy óriási horderejű eredmények, felfedezések folyóiratok kis cikkeibe vannak elrejtve, amelyeket onnan a közértékesítés céljaira egyenesen elő kell keresgélmi.

Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy a theologus ez eredmények szisztematikus kihasználása által a néplelek legtökösabb redőin keresztül nyer betekintést a vallásos élet mélységébe s annak bizonyos nagyobb területekre kiterjedt egyező formájából vagy képzetéből vonhatja le azt a legfontosabb vallástörténeti következtetést, hogy az emberiség *vallásos élettörténete egy összefüggő egész folyamat*, melynek a tökéletlen kifejezésű és megjelenésű különböző képzetek dacára is *egy isteni akarat és kijelentés a forrása és a változhatatlan emberszív az ápolója*. De fajunk ősmitológiai képzetek felderítésével kapcsolatosan annyit mégis szabad legyen kiemelnünk, hogy *a magyar theológiának különös hivatása és feladata* is, hogy az előázsiai összehasonlító nyelvtörténeti kutatás munkájában *fejlesztőleg*, buzdítólag, érdeklődése teljes mértékével s az ott nyert eredmények kihasználása iránti legbuzgóbb köteletségérzettel vegyen részt, mert reánézve a közreműködésből nem kisebb nyereség származik, mint az *ősi ural-altai* (tehát ősmagyar is) *mítológia sikeres rekonstrukciójának a lehetősége*. Nekünk tehát az ókori keleti nyelvészet összehasonlító nyelvtörténeti munkásságát *e fő szempontból* is kell kamatoztatnunk.

Végül az ókori keleti emlékek művelődéstörténeti feldolgozásai is az egyes kultúrhistoriai értékek kellő megvilágításával a theol. kutatás számára az értékesítés sok megszívlelendő szempontját nyújtják. Az írás ismerete, mely a héber-föníciai írástípus keletkezését és elterjedése időpontját, irodalmi feljegyzésekre való első igénybevétele tényét segít megérteni, az irodalmi műfajok kialakulásának az ismertető taglalása, mely nem különbös az ótestamentumra nézve a benne foglalt irodalmi típusok újabb és behatóbb megértése szempontjából, a tudományos munka nekilendülésének és eredményeinek összefoglaló tárgyalása, melyből az ószövetségi tudós működés is sikeresebben megérthető, a művészeti tevékenység szakszerű elemzése és bemutatása, amely alapul tekinthető a választott nép művészi tevékenységéhez is: mind az ókori keleti emlékeknek olyan, a maguk kategóriája szerint egyenesen *felkínálkozó theol. értékesítési irányelvei* nyújtják, hogy a szakfeldolgozás különben érvényes módszertani követelményei egyidejű gondos alkalmazása követésükből, a hozzájuk való alkalmazkodásból az ótestamentumi művelődési alap megértése javára a legnagyobb nyereséget tudja elkönyvelni.

Az ókori keleti emlékek művelődéstörténeti rendszeres feldolgozása keretén belül különös nyomatékkal köti le a theologus érdeklődő figyelmét az ókori keleti vallásformák historiai feldolgozásának a ténye. Nevezetesen, bár mi azt valljuk, hogy igazi, a vallásos fejlődés benső természetével kellő mértékben számolni tudó vallástörténetet csak theologus írhat, mindazonáltal a vallási értékelésnek azon régi, ma már elavult fogalmából kifolyólag, mely a biblián kívül eső vallásalakzatokat pogány babonának, kárhozatra vivő tévelygésnek minősítette s éppen ezért tudományos tárgyalásukkal vagy egyáltalában nem, vagy csak bizonyos túlzó tendenciák szerint törődött, a világi tudomány tartotta s tartja még mai napig is főfontosságú feladatának, hogy az általa megszerkesztett egyetemes művelődéstörténeti képbe a vallások leíró ismeretét is beleillessze. Nos, a theologus e ténnyel számolni köteles s mivel a világi vallástörténészek sok tekintetben, kivált az adatgyűjtés tekintetében hálás elismeréssel fogadható működését maga a szűkkeblűség és merev elzárkózási törekvés vádja nélkül nem mellőzheti, reá kell helyezkednie, mint a történeti fejlődésből lelki szükségszerűséggel adódó alapra, s ahol maga nem tud, vagy nem ér rá helyébe jobbat adni, ott annak a meglévő fogyatkozásait *kiegészíteni*, felfogását *speciális vallásos színezettel*, felvilágosult objektív keresz-

tyéni értékeléssel fűszerezni, *adatainak* vallásos jellegükből folyó *sajátlagos természetét* felfedni köteles.

Athághatatlan kötelességgé fokozódik *e munka kiegészítése* akkor, ha *az egyes vallásalakzatok közötti összefüggést, kölcsönös érintkezést és annak nyomait* keressük, itt az összehasonlító vallástörténeti kutatás módszertani elveinek szigorú alkalmazása mellett a theologus szakemberen kívül senki nem képes az érintkezés természetét, mérvét, valláshistóriai értékét, az eredetiség szempontjából felmerülhető vonatkozást úgy mérlegelni, mint a képzett theologus. Hogy csak egy példát említsünk, ha a sumir és a sok részben rajta felépülő előázsiai mitológia ural-altai jellegéről, helyesebben az utóbbival való érintkezéséről van és lehet szó s a nyelvészeti kutatás bizonyos vallásos fogalmak egyezésére nézve már kimondta a maga megerősítő nyilatkozatát, a szkeptikus nyelvtudósok tekintélyes száma azonban az egyezés tényében csupán csak szerencsés koincidienciát lát és fogad el, a kultúrtörténetész pedig szerte a világon felbukkanó analog lelki jelenségekre gondol vizsgálatuknál, vajjon nem a theologus vallástörténetész feladata-e az egyező képzetekben a vallásos fejlődés ismérveit megállapítani s tisztázni, hogy itt nem analogonról, hanem genetikus összefüggésről van szó, amit maga a vallások élete ismeretének a birtokában könnyen megtehet, rámutatni a vallásos képzetek sajátágos fejlődésének az ismeretében arra, hogy az egyezés mellett is különbségek forognak fenn, amelyek a tartalmi mérlegelés esetében jól szemügyre veendők, keresni a későbbi különálló izolált, vagy befolyásolt fejlődés okait, megtalálni eredményeit, röviden: a probléma összes theologiai jellegű vonatkozásait a theologusnak kell felismerni, összekutatni és megoldani.

Hát még ha aztán *idegen vallásformáknak a biblia tartalmára gyakorolt befolyásáról*, annak a megállapításáról van szó, hogy a biblia a maga kijelentési anyagában mily mértékben függ a környező világ vallásos életétől, kölcsönhatási viszonyban van-e vele, avagy inkább csak maga egyoldalúlag veszi át páratlan tartalma kifejezésére annak több évezredes kifejezőképzetait, továbbá a semi eredetű választott néphez tartozó ótestamentumi részében vajjon a többi semi nép vallásos életével egyező, vagy analog fejlődésről lehet-e szó, ha természetesen mindjárt csak a vallásos életfejlődés első primitív korszakában is, avagy ott is megállapítható, mint korábban hitték, a héber faj egyedülálló vallási tehetéke, aztán megengedhető-e az újtestamentumra nézve a szinkrétisztikus kultúra behatása is az ótestamentum és az apokryph irodalom

mellett, s ha igen, az idegen anyag minő szerepet játszik a két par excellence kijelentett vallás életében, módosító hatással van-e a tartalmi értékre, avagy azt érintetlenül hagyja, a külső kifejezés szerepét tölti-e be, avagy ezen túl is megy, maga még egészen világosan felismerhető idegen mezében van-e jelen a bibliában, avagy ott a bibliai kijelentési szellem átalakító hatása alatt módosul, pogány színezetét levetkőzi anynyira, hogy a legfelségesebb tartalomnak is méltó szemléltető eszköze lehet: mind oly kérdések, amelyekre más, mint a *theologus szakember feleletet adni nem jogosult*. Hogy mennyire igazunk van, a legszembetűnőbbben mutatja a németországi tanulságos *Babel-Bibel-vita*, mely *Delitzsch* által 1901-ben megindítva, lavinaszerű irodalmi termeléssé nőtte ki magát s bár egyáltalában nem volt a bibliai vallást bántani akaró tendenciája, sőt inkább bizonyos előzsiái valláshistóriai parallelek közlése révén a bibliai vallásos fejlődés helyesebb megértésére tisztázólag, megerősítőleg akart hatni, mindazonáltal előkelő világiak által termelt részében a célnak többet ártott, mint használt és egyenesen olyan botlásokat követett el, amelyeket jóvátenni, kiigazítani a theologiai szakirodalomnak jelentős fáradságába került. A theologus tehát nem mondhat le soha arról a kötelességéről, hogy az ókori keleti emlékek művelődéstörténeti feldolgozásából a theologiai értékesítésre önmagától kínálkozó hasznot a jelzett vezérszempontok szerint ki ne aknázza s a theologiai tudományt ne állítsa átfogóképesség, tárgyvilágosság, szigorúan tudós mérlegelés s eredményesség tekintetében is arra a magaslati polcra, amelyen az ókori keleti emlékeket értékesítő összes többi tudományágak állanak.

Az ókori keleti emlékek theologiai értékesítésének fenti inkább anyagi, mint alaki vezérmotívumai megmondják indikáltak az is, hogy az értékesítés terén a további irodalmi kutatásnak is segítségére sietendő, mely „*standard work*“-ok megalkotására kell mindenekelőtt törekednünk, ha azt akarjuk, hogy működésünk eredményes, s a kiaknázás rendszeres és céltudatos legyen. Legelőször is meg kell írunk az ókori keleti népek irodalomtörténetét, mely az állomány ismeretét közvetíti s kezünkbe adja bármily irányú, főképp pedig a vallástörténeti feldolgozáshoz a forrásanyag beható ismeretét. Nagyon kívánatos volna, ha az ókori keleti népek emlékei irodalomtörténeti feldolgozásához hozzá lehetne még venni az ind irodalom történeti ismertetését is, amely a vallástörténeti kutatás egy további hatalmas fejezetéhez szolgálna forrásismereti közvetítőül.

Az értékesítéshez hozzásegítő emez inkább irodalmi segédeszközön kívül nemcsak a segédeszköz továbbvezető szerepét játszaná, hanem bizonyos fokig az érdemi feldolgozás jellegét is magán viselné az *ókori keleti nyelveknek olyan nyelvészeti összefoglaló megtárgyalása*, amelyből idejének és figyelmének szétszóródása nélkül aránylag könnyen tájékozódást szerezhetne a theologus a problémák fennforgásáról, természetéről s megoldási lehetőségéről. Több tekintetben heterogén nyelveknek a hozzáértő feldolgozásáról lévén szó, a feladat igen nehéz, de úgy a bibliai nyelvészet, mint az általános és az összehasonlító vallástörténeti kutatás szempontjából felette nagyjelentőségű.

Mivel pedig a vallás a szellem életében nem izolált, hanem annak egyéb megnyilvánulási mozzanataival összefüggő jelenség, igen-igen gyümölcsöző munka volna, ha az *ókori keleti emlékek művelődéstörténeti összképéről* is készíthetnénk egy olyan *összefoglalást*, mely a részletekbe bele nem merülve, mégis minden lényeges vonást tartalmazna. Ez is eszközül és alapul szolgálhatna a már említett feldolgozások s az eredeti forrásiratok mellett az ókori keleti emlékek vallástörténeti úgy általános jellegű, mint összehasonlító irányú theol. értékesítéséhez. Magától értetődik azonban, hogy ez utóbbi feladat: t. i. *az emlékek vallástörténeti feldolgozása* a theologiai kutatás egyik legsürgősebben megoldandó és legfontosabb feladata.

Íme látjuk tehát, hogy az ókori kelet rendkívül gazdag anyaga minő vezérelyek szerint csoportosítható a theol. kiaknázás céljaira és a tulajdonképeni kiaknázáson kívül minő előmunkálatok elvégzését kívánja, hogy amaz aztán igazán mélyreható, kimerítő és eredményes lehessen. Úgy véljük, nem kívánunk sem felette sokat, sem a theologiai kutatás érdekeivel ellenkezőt, sem a hit benső értékére nézve károcsat, ha szívből kívánjuk, hogy a magyar protestáns theologia vajha minél intenzívebben, vajha minél odaadóbban és vajha minél sikeresebben teljesíthetné e téren kötelességét! Diadalok diadala, az előljárás dicsősége, megbecsültetés, szellemi súlybeli gyarapodás s a vallásos élet mezeje feletti biztos uralkodás volna fáradságos küzdésének jól megérdemelt jutalma.

Dr. Varga Zsigmond.

SZEMLE.

A protestantizmus jövője.¹

Jelentőségteljes idők mesgyéjén megállunk egy ünnepies órát szentelni a reformáció emlékének.

Elmerülünk a multba, csodálattal elteve látjuk azt a sok áldást, amit a kegyelem Istene az emberiségnek, hazánk-nak is, a reformáció által adott.

De a mi ünneplésünk tökéletlen és egyoldalú s annak nem lesz meg sem egyházainkra, sem híveire az az áldása, amelynek ebből az ünnepélyből reájuk fakadni kell, ha a nagyszerű mult nem lelkesít, ha a vérzivataros jelen nem indít bennünket arra, hogy őszintén magunkba szállva, a jövőbe igaz és komoly elhatározásokkal lépünk be.

Arra, hogy a reformáció ötödik százada milyen legyen, kétségtelenül nagy befolyása lesz annak, hogy mi — a mostani egész protestáns nemzedék — hogyan, mily érzelmekkel ünnepeünk. A mai napot nem szabad egyszerű kegyeletes emlékünnepnek tekinteni; hanem egyszersmind *kiindulópontjává kell azt tennünk a reformáció erőteljes folytatásának*; előre kell tekintenünk a jövőbe, egyéni felelősségünk teljes átérzése mellett meg kell állapítanunk keresztyéni kötelességeinket; és meg kell fogadnunk, hogy azokat Isten segítségével, híven teljesítjük is.

Hogy *milyen feladat vár a reformációra* az e válságos idők után következő jövőre nézve? Erre feleletül azt mondhatjuk, hogy a feladat tulajdonkép nem változott; 400 év előtt s azóta is feladata a lelkeknek a tiszta evangéliumhoz vezetése, a lelkekbe utat nyitni a semmivel el nem homályosított krisztusi igazságok befogadására és ezáltal a keresztyén élet boldogságában való részeltetés; a krisztusi életelvekben rejlő erők kifejtése, a szellemi haladás és a felvilágosodás minden téren.

¹ Ünnepi beszéd a közös jubileumi ünnepen.

Természetes, hogy a reformáció e feladatai körébe bekapcsolódnak azok a különböző emberbaráti működések, amelyeket a *szociális munka* fogalma alatt értünk, mert hisz a reformáció lényegéhez tartozott elejétől fogva mindaz, ami az emberiség javára szolgált.

A *lelkismereti szabadság* és a *szabad vizsgálódás* már csak megtámadtatás esetén igényelné védelmét.

A reformáció feladatának elérésére szolgáló *eszközök* is megmaradtak: *igehirdetés*, az *iskola* és a *sajtó*.

De hogy ezekkel mikép éri el az elébe tűzött célt, erre, tehát a *módokra*, lényeges befolyást gyakorolnak annak a kornak külső és belső körülményei, amelyben a reformáció munkája folyik.

Nem bocsátkozhatunk részletekbe afelett, mik azok a módok, amelyek az igehirdetés, az iskola és a sajtó munkáját a reformáció érintett feladatának elérésére a mai és a legközelebb várható viszonyok közt legalkalmasabbá tegyék; csak érintetem: a lelkészképzés tökéletesítését, theologiai és tanítóképző-intézeteink hallgatóinak ingyenes nevelését; a gyermek-ifjúsági és más külön istentiszteletek és vallásos összejövetelek tartását, a vasárnapi iskolákat, az ifjak és leányok keresztyén egyesületeit, a keresztyén nők semmivel nem pótolható buzgó munkásságát, szóval azokat az intézményeket, amelyekkel az egyház híveit a zsenge kortól kezdve szakadatlan gondozással az evangélium erejétől áthatott életű tagjainvá nevelheti.

A sajtónak ma is legfontosabb feladata az, amivel a reformáció kezdetén megindult, hogy a népeknek a saját anyanyelvükre lefordított Szentírást juttassa a kezébe. De ezenfelül erejének nem kis részét arra kell fordítania, hogy ellensúlyozza az erkölestelen és destruktív irányzatú irodalom romboló hatását jó olvasmányok által; röviden: a *protestáns sajtó álljon teljesen Isten országának szolgálatában*.

Vajha azok a kezdeményezések, melyek egy *protestáns irodalmi és nyomdavállalat* létesítésére irányulnak, eredményre vezetnének; és megvalósulna a négyszázadik évforduló méltó emlékeként a *magyar bibliatársulat*!

A reformáció tehát az elébe tűzött célt csak úgy fogja elérhetni, ha az igehirdetés, az iskola és a sajtó működését megfelelő módon áthatja, átítatja azokkal az egyéni és egyháztársadalmi munkákkal, amelyeket a *kül- és különösen a belmisszió neve* alatt ismerünk.

A protestáns egyházak kereteiben — sajnos, külön — érvényesülő ilyenét reformáció működése persze megsokszo-

rozza a munkát és ez feltételezi a munkások számának lényeges szaporítását is.

Itt a baj! A felelet nálunk rendszerint az, hogy mi protestánsok szegények vagyunk és a belterjesebb egyházi és egyháztársadalmi élet oly többkiadással jár, amelyet nem tudunk előteremteni.

Az bizonyos, hogy ezeknél a munkáknál nem nélkülözhetjük az *önkéntes* — különösen világi — buzgó *munkásokat*, de hisz büszkén szoktuk emlegetni, hogy mi „választott nemzetiség és királyi papság“ (I. Pét. 2:9.) vagyunk. Ezzel a nagy előjoggal szemben örömmel kell teljesíteniünk a köteleseket is és nem szabad arról panaszkodnunk — mint gyakran hallhatjuk — hogy „a mi vallásunk kényelmetlen vallás“. Egy hosszú élet alkonyán tanuságot tehetek róla — és sokan vannak itt, akik tanuságtételemet megerősítik —, hogy az a munka, amelyet Isten országa építésére végezzünk, bár sokszor jár nehézséggel és csalódásokkal is, mindig gyönyörűséges és ki nem mondható áldásokkal jár.

Ezenfelül azonban rendezniünk kell még egy ellenmondást, amellyel különösen intelligens osztályainknál igen gyakran találkozunk.

Híveink protestáns egyházainkkal szemben meglehetősen nagy igényeket támasztanak. Ez helyes, kívánjanak tőle a hívek minél több és minél jobb munkát; de aztán adják is meg hozzá az anyagi eszközöket. A legtöbb azonban — tisztelet a kivételnek — úgy hiszi, hogy ha az egyházra vagy vallásos célokra annyit ad egy évre, mint amennyit egy színházjegyért vagy, hogy többet mondjunk, manapság egy jó ebédért elfizet, ezzel minden kötelezettségének eleget tett. Ezzel szakítanunk kell, — de hogyan?

Ez csak egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek azt bizonyítják, hogy a mi hitünk erőtelen és mivel a hit az egyház szíve, bizony nem eléggé erőteljes protestáns egyházaink élete sem!

Eltávoztunk a reformáció álláspontjától, az idvezítő erők forrásától. A közöny, lanyhaság, a tehetetlenség, a színlelés, vett rajtunk erőt, elvesztettük atyáink buzgóságát, áldozatkészségét, önzetlenségét; belemerültünk a hosszú béke biztonságába, a földi javak nyújtotta élvezetekbe, az önzésbe; s íme egyszerre ránszakad a szörnyű háború!

Aki az evangéliumban kijelentett Istenben hisz, az nem tulajdoníthatja Istennek e háborút, mert az gonosz dolog, Isten pedig gonosz dolgot nem akar. De igen, el tudom magamnak képzelni, hogy e háború Isten kezében eszközzé váljék arra,

hogyan az embereket közelebb hozza Magához, visszahozza őket az üdvösség forrásaihoz.

Az emberiség fejlődése hullámszerűen halad felfelé, a reformáció kezdetén fenn, a hullám hátán voltunk; ma — sajnos — a hullámvölgyben vagyunk. Isten nélkül akartunk emelkedni, mélyre buktunk!

Soha a mostaninál nagyobb, véresebb háború nem folyt és ebben előljár a legcivilizáltabb földrész, jóformán csupa keresztyén népeivel! Az aggódók és gúnyolódók már a keresztyén vallás csődjéről beszélnek, holott nem az a baj, hogy a keresztyén vallás nem alkalmas az emberiségnek üdvös irányban való vezetésére; de az, hogy az emberek nem követik rendelkezéseit, hitük gyenge. A hiba tehát nem a keresztyén vallásban, hanem az emberekben van.

Ennek őszinte beismerése indítson bennünket Isten előtti legmélyebb megalázódásra és mindarra a keresztyén munkára, mely az evangélium parancsolatai szerint ebből mindnyájunkra nézve következik.

A jelen nehéz idők és a minden valószínűség szerint következő még nehezebbek különösen alkalmasak arra, hogy az egyház és az egyháztársadalom minden tagja kivigye embertársai közé mindazt, ami benne legjobb van, a szeretetet, könyörületességet, türelmet, kötelességtudást és ezekkel felfegyverezve, közelítse meg a megrendült, lesujtott, vagy elhajló lelkeket. És az anyagi gondok, betegség, testi és lelki nyomor, veszteség és gyász miatt azokban felhalmozódott fájdalom, keserűség, sivatagság és kétségbeesés helyére az evangéliumi erőt, vigasztalást, megnyugvást és derűt igyekezzék bevinni. Anyagi segítséget adni a szükségét látóknak bizonyára nemes, önzetlen cselekedet, de csak félmunka: az egész segítség az, amely emellett lelkileg, erkölcsileg is lábraállítja felebarátját és ezáltal biztosítja boldogulását, de egyúttal megszerzi előfeltételét a jövő nemzedék boldogulásának, boldogságának is.

Új reformációra van az emberiségnek szüksége, helyesebben a reformáció erőteljes folytatására, mert mint Alex. Vinet mondja: „la Réformation est encore une chose à faire, une chose qui se fera perpétuellement“ (a reformáció nem kész, de olyan dolog, amely örökös fejlődésben van). Reformációra van szükség, mely a lelkeket arra vezérelje, hogy amit 400 év előtt megszerzett, a Szentírást, ismét éltsük irányítójává tegye; hogy az emberek térjenek vissza a régi, jó, egyszerű, tiszta, nemes élethez, mely — ez nem frázis, hanem tapasztalat — Istentől oly gazdag áldást nyer, hogy az evan-

gélium hassa át és szülje újjá a népek — a mi és a mi népünk — valláserkölcsi életét és szívét is; hogy ismét sokak lelkébe térjen be a békesség fejedelme, amit egy pietisztikus irányzattal éppen nem vádolható napilapunk így fejezi ki: „Egy új keresztyénségnek kell elkövetkezni, amely csontja velejéig át legyen hatva Jézusnak a szeretetről és a jóságról szóló tanításával“.

Erre a munkára kell egyesülni protestáns egyházainknak, sőt szemben a hitetlen, a keresztyén erkölcsöket megsemmisíteni törekvő s mind nagyobb vakmerőséggel fellépő irányzattal, erre kellene egyesülniök az összes keresztyéni egyházaknak.

Erre a munkára hív és serkent bennünket és az egész protestáns világot ez az ünnepi alkalom.

Erre a munkára, mely nemcsak egyetemes keresztyén, de egyúttal kiválólag *hazafias munka is*, mert valahányszor az egyesek lelkében a keresztyén erők élnek: ezek mind gazdagabbá teszik népünket.

És amint az egyesek lelkében élő evangéliumi erők áthatották hajdan az emberiséget, át fogják hatni a jövőben is, *ha ezek az erők bennünk valóban élnek*. És akkor lesz igazi béke a földön, megtisztul a magán- és közélet.

Így juttatja a reformáció közelebb az emberiséget az Isten céljához — az Isten országához, mert *Isten célja az ő országa*. Isten országa pedig — Krisztus Urunk mondása szerint — nem itt vagy amott van, mert ime Isten országa mi bennünk van (Luk. XVII. 21.).

Szilassy Aladár.

Változások küszöbén.

A reformáció négyszázéves évfordulója gyökeres átváltozások állapotában találja egyházunkat az államkormányval szemben. Ezek nagy horderejére való tekintettel szükségesnek látom vizsgálni új helyzetünk kilátásait úgy az állammal szemben, mint saját belső világunkra.

I.

Egyházpolitikánk mai sarkköve az a kitünően fogalmazott ünnepélyes deklaráció, melyet zsinatunk egyhangúlag elfogadott s melyet azután több egyháztársadalmi testületünk szintén egyhangúlag tett magáévá. Követeljük az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtását, mely minden törvényesen bevett felekezetre nézve a tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot megállapítva elrendelte azt is, hogy „minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek“.

A törvény végrehajtása tekintetében természetesen nem elégedhetünk meg a mostani évi segélyösszegekkel, hanem oly alakban kérjük a támogatást, helyesebben az intézményes kielégítést, mely az állandóság és a törvényes biztonság szempontjainak megfelel; viszont a támogatás mérvére nézve egyoldalról számbaveendők egyházaink összes szükségletei, más oldalról pedig figyelembe veendők javunkra azon nagyon súlyos adóterhek, amelyekkel a mi híveink terhelve voltak és vannak, valamint végül nyitva tartandók a többi felekezetek igényeivel parallel fejlődő emelkedések is.

Ezen az alapon indulnak meg a tárgyalások az állammal szemben. Semmi elvi akadály nem áll már ma útjában annak, hogy a végre-valahára gyakorlati útra terelt. kérdés komoly megfontolás útján végleges eredményekre vezessen.

Alig lehet kétség afelől, hogy az összes felekezetek közül a protestáns felekezetek (értve úgy a ref., mint az ág.

hitv. és unitárius felekezeteket) ezen igényei elvi szempontból nem eshetnek kifogás alá. Hiszen ezen egyházak voltak a magyar állam főtámaszai és most is azok. A róm. katolikus egyházon kívül, amely bőven el van látva anyagiakkal a történelmi fejlődés folyamán s a vele meglehetősen azonos vagy legalább is nagyon rokon helyzetű görög katolikus egyházon kívül, az orthodox egyházak jöhetnek még számításba igényeikkel, de ez utóbbiaknál éppen a korábbi törvényhozás által tartaléktalanul biztosított autonóm szervezet s a legutóbbi időkben is szomorúan tapasztalt politikai magatartás egyelőre tárgytalanná teszi a támogatásnak még csak komoly kérelmét is, míg a zsidók kicsiny, de anyagilag erős egyházszervezete bizonytalannal csak jelentéktelen összeggel emelné az államkincstárra nehezülő igények terhét. Más felekezetről pedig szó sincsen. Ennélfogva a mi helyzetünk különös, a többi felekezettel nem azonos jogosultsággal bír úgy jogi, mint politikai szempontból.

Igy hát a kérdés véglegesen feltehető: a protestáns egyházak igényeinek kielégítése minő terheket követelne az 1848. évi XX. t.-c. alapján az államkincstártól és ha a végleges megoldás ezen az alapon kíséreltetik meg, nem kell-e visszaborzadni azon teher nagy volta elől, amely új áldozatok formájában nehezedik ezen igények teljesítése folytán az adófizető közönségre?

Azt gondolom, hogy a kérdés objektív vizsgálatát lényegesen megkönnyíti, ha elsősorban megjegyzem, miszerint csupán azon összegekre kell felfogásom szerint szorítkozni, amelyek állami költségvetésünkben az 1848. évi XX. t.-c. értelmében vannak beállítva. Ez azt jelenti, hogy mindazon további segélyek, amelyek más címeken folyósítatnak, mellőzendők és kihasítandók ezen tárgyalás keretéből. Ezek annál inkább is fenntartandók jövőre is, mert vagy felekezeti jellegűek, általános törvényeken alapulva, vagy pedig külön konszideráció alapján állapítottak meg. Ez utóbbiak az egyházkerületeknek adott rendes és rendkívüli segélyek, a közalap gyarapítására adott évi segély és pár kisebb jelentőségű segély, mint a rendkívüli segélyezésekre szolgáló javadalomból való részesedés, a nagypénteki ref. társaságnak és a lévai ovónő részére adott segély, hogy ne említsek több magánjogi egyezségeken alapuló járadékot, minő például az erdélyi kerületnek, vagy a máramarosi egyháznak járó Apaffy-féle sosalapítvány egyezségi járuléka. A törvényeken alapuló általános segélyezések a lelkesíti fizetés kiegészítése, a káplántartási átalány, a fizetékiegészítések a jogakadémiai, középiskolai, gimnáziumi tanító-

és tanítónőképző-tanárok, felsőbb leányiskolai tanárok, polgári iskolai és elemi iskolai tanítók fizetéskiegészítése, a korpótlékok, családi pótlékok, drágasági pótlékok, ruhasegélyek, a középiskolák és internátusok fentartási és építési segélye, a tanítóképzők felszerelése, az állami tandíjkárpótlás és a tanítói személyi pótlék. Hogy mindezen címeken tetemes az az összeg, ami az állam terhét képezi ezidőszerint, köztudomású. Mindezek azonban az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtásánál legfeljebb subsidiarius számításul vehetők tekintetbe, amennyiben az összes felekezeti, sőt részben nemcsak felekezeti, hanem állami és községi intézetekre is vonatkoznak.

Nézetem szerint tehát ezen kérdések teljes kihatása után azon tárgyalások anyagául, amelyek az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtásánál felmerülő kérdések végleges megoldását képezik, csupán azon kiadások fedezését kell számításba vennünk, amelyek ma kifejezetten az 1848. évi XX. t.-c. értelmében bocsáttatnak a protestáns egyházak rendelkezése alá az egyházi és iskolai kiadások fedezésére s amelyeknek végösszege a mai beállítás szerint még mindig alatta van az évi hat milliónak már az első tíz évre megállapított segély végösszege gyanánt s amelynek felemelése iránt beadott kérelmeket a kormány valószínűleg tisztán állami pénzügyi okokból, most már ismételve, figyelmen kívül hagyta.

Ismeretes az a tény is más oldalról, hogy éppen e cél érdekében az összeírás a ref. egyháznál a konvent által elrendeltetett, sőt ez különféle alapokon végre is hajtattott, azonban majdnem leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött nemcsak a kormány makacs hallgatása, hanem már magának a kiindulópontoknak egymástól eltérő, sőt igen gyakran egymásnak határozottan ellentmondó részletei miatt. Egészen világos, hogy az ily munkálat összeállítását sikeresen csak oly, lehetőleg kisszámú testület volna képes eszközölni, amely az összes részletek ismerete mellett az egyház bizalmát bírva, más oldalról a kormánnyal is fokozatos és állandó összeköttetést tartva fenn, a kérdést minden ponton képes volna közös egyetértéssel vezetni. Azt gondolom, aligha tévedek, hogy ily szerepre egyházunk köréből aligha vállalkozhatnék más, mint a természetes reprezentálók: a főgondnokok és a püspökök.

Mert ha magamagában is fontos s egyházunk létérdekeit érintő az anyagi kérdések ilyen megoldása, még fontosabbá válik két mellékkörülmény folytán.

Az egyik az a nagyon is kardinális követelés, hogy ez a segélyezés *intézményesen* biztosíttassék. Felesleges egy szót is vesztegetnem ezen követelés jogos voltáról. A legkomolyabb

erkölcsi testület, az egyház, nem teheti ki magát továbbra azon eshetőségek, amely ma legalább de jure fent áll. Lehet exlex, lehet kormány, mely az exlex helyzet háta mögé bujván, megszünteti a segély folyósítását; sőt lehet többség, mely nem szavazza meg éppen ezt a tételt. És ha e veszély fennáll minden felekezetre nézve a mi korunknak inkább egyházellenes irányzata mellett: mennyivel riktóbb lehetőséggel áll fenn — sőt a korszellem lehető változása mellett esetlegesen a túlzott felekezetiesség lábrakapása mellett még nagyobb lehetőséggel — éppen a kisebbségi egyházzal szemben.

Az 1848. évi XX. t.-c. alap gondolata az volt, hogy az ismeretes s éppen a 40-es években virágzó szekularizáció irányzatával szemben alig lehetett más mentés a katolikus óriási vagyonok megmentésére, mint az angol „concurrent endowment“, a többi felekezetek hasonló segítése. Lehet-e évről évre külön megszavazott s így esetleg meg nem szavazható segéllyel elérni ezt a célt? Bizonytalán nem. S így vagy hasonló birtokok kiszakítása, vagy ha ez nincs, megfelelő tőkének, legrosszabb esetben az olasz gyakorlat szerint feltétlenül honorálandó állami címletekben való átengedése végleg, tulajdonjogilag az egyedüli alternatíva, amivel ki lehet kerülni úgy ma, mint 1848-ban a szekularizáció forogtatagát. Jellemző viszonyainkra, hogy ez a kérdés ily sok időre képes volt elhuzódni éppen a mi türelmünk folytán.

A másik fontos körülmény a katolikus autonómia kérdése. Felesleges ezt is bővebben fejtegetni, mert hisz az összefüggés inkább belső, mint külső természetű. Elsiklani felette azonban nem lehet és az utolsó lélektani lehetőség összes egyházpolitikai kérdéseinket az 1848. évi XX. t.-c. által jelzett irányban oldani meg, ma, a katolikus autonómia vajudási idejében van. Ha ezt elmulasztjuk, bennünket is fog terhelni a felelősség, hogy a túlzások viharorbácsolt tengerére dobjuk a magyar egyházpolitika már eddig is sok megpróbáltatáson átment hajóját.

Mindez indokolja a kérdés tüzetes, higgadt és bizalmas tárgyalását. Mert hiszen van ennek a benső tárgyalásnak is elég sikamlós részlete, ahol nem éppen könnyű megtalálni a helyes utat. A protestáns egyházak összes egyházi és iskolai szükségleteinek megállapítását könnyebb kimondani, mint teljesen körülírni. Mai egyházi törvénykönyvünk is jelez egész hosszú sorban oly egyházi teendőket, ahol még az első kapavágást sem tettük meg, például emberbaráti intézetek stb., egy másik hosszú sorát az alig megkezdett munkakörnek, például kisdedovók, diakonissza-ügy stb., egy nagy munkamezőt,

hol már belefáradni látszunk a munkába, például a felső oktatás ügykörét, egy másik nagy tért, hol folyton csak töredékekkel dolgozunk, pl. leánynevelésünk ügyét. Mármost hogy állapítsuk meg ezek szükségleteit?

Szembeszökő azon álláspontunk jogosultsága, hogy nyitva kell hagyni a továbbfejlődés útját, más oldalról le kell zárni a multat, egyenlő színvonalra hozni egyházunkat a többi felekezetekkel, de egyúttal biztosítani a jövőt. Hogy ez nagyon nehéz feladat, sok körültekintést, nagy figyelmet érdemel úgy az állam, mint az egyház részéről: ahhoz nem férhet kétség. Még oly államokban is, ahol merev elméletek domináltak az egyházi anyagi kérdések megoldását, mint pl. Franciaországban a centimes additionels fejszám szerinti felosztása útján, lehetetlen volt így merev doktrinák alapján e kérdés megoldása; mint szintén folyton kísért éppen ezen a ponton a teljesen konzervatív angol egyház javadalmainak kérdése is, amely az 1836-iki Ecclesiastical Comissioners kezén csak egyetlen egyház területén sem volt képes a legodaadóbb munka mellett sem a javadalmak szabatos megállapítása, illetőleg korlátozása dacára sem végleg nyugalmat teremteni. Elég e két példában reámutatni azon nehézségek nagyságára, amelyek a szükségletek számszerű megállapításánál a tárgyalás útjára elementáris súllyal nehezednek.

És mivel egyházpolitikánknak nemcsak multját, de jövőjét is fogják nagymértékben érinteni ezen bizalmas tárgyalások s minden elhibázott lépés óriási zavaroknak lehet forrásává, nem lehet eléggé hangsúlyozni a körültekintő, higgadt és erélyes tárgyalás életbevágó szükségét most a kiindulóponton.

II.

De van az egész kérdésnek egy másik oldala, amire szintén szükséges egy pillantást vetnünk.

Az állammal megindított tárgyalások legjobb meggyőződésesem szerint sikerre fognak vezetni. A köztudatba átment már annak feltétlen szüksége, hogy az 1848. évi XX. t.-c. 3. §-át végre kell hajtani s a protestáns egyházakkal szemben nemcsak ok, de ürügy sincs többé annak elhalasztására; viszont a hazai leghatalmasabb felekezet érdekei kimondott, mindenesetre pedig természetes junktim által hozzá vannak kapcsolva e kérdés gyors megoldásához, amellyel szemben a türelmetlenül előretörő demokrata áramlat jövő alakításai számtalan veszélyt kapcsolnak minden halasztáshoz. A kérdés tehát megérett, az időpont kedvező s protestáns egyházaink

vezetése ahhoz értő, szilárd kezekben van. Leszámolhatunk mi is, elleneink is azon ténnyel, hogy ez a dolog meg lesz oldva s mivel másként egyáltalában nem oldható meg, a mi szempontjaink teljes honorálásával lesz megoldva, úgy szükségleteink terjedelmét, mint a jövő fejlődés útjának nyitvartartását és végül a multa nézve a kielégítés intézményes módozatát illetőleg.

Külsőleg is átalakul tehát 1848-ig elvileg is teljesen szabad, aztán keserves ellenséges elhagyatottságban küzdő, 1868 óta parányi, s azóta folyton emelkedő államsegélyben részesülő egyházunk kimondottan, bevallottan és igazán államilag segélyezett egyházzá.

Nem kell hozzá Chalmers és társainak lángoló bátorsága, vagy azon puritán fanatizmus, mi őseinknek — fájdalom — általunk alig örökölt erejét képezte, hogy megdöbbenve álljunk meg ezen a mesgyén és szorongva kérdezzük: quo vadis?

Az intézményekben rejlő erők hatalmasabbak az egyéni akaratnál. Bizonyára nem gondolta Péter apostol, mi lesz az ő kulcsainak jövője, az eszmék konzekvensőbbek az egyes embereknél, a belső erők ellenállhatatlanul érvenyesülnek. Akarjuk vagy nem akarjuk, le kell számolnunk azzal a ténnyel, hogy a jövő Magyarország református egyháza nem lesz ugyanaz, mint aminő volt a mult magyar reformált egyház. Hiszen azért akartuk mindnyájan a változást, mert a mult helyzete egyáltalán nem volt rózsás és a változástól gyökeres jót vártunk.

Nem is lehet mondani, hogy csalódtunk volna.

Immár magam vagyok az utolsó mohikán, aki még a debreceni zsinat előtt is résztvettem a konvent gyűlésein, s aztán ezen az alkotmányozó zsinaton is. Jól esik konstatálnom a meglepő haladást. Az egyház egy testté lett, lassankint összeforrva belülről is, a régi animozítások csak lidércfény gyanánt tűnnek fel időről időre, de mindig csak átfutólag; törvényhozási intézkedéseink s az annyszor szidott konvent lassankint egybegyűrt bennünket, s a domesztika, a nyugdíj-intézet, a külső védelem, s a belső együttes irányítás hasznos volta mind kapcsolószerré vált; az országos törvényeknek reánk nézve kedvező irányváltoztatása nagyrészből a lassan működő erők eredménye, sőt az az általános irány, amely ma az 1848. évi XI. t.-c. végrehajtását követeli, szintén e csendes, állandó működés eredménye. A kő meg van puhítva, non vi, sed saepe cadendo.

Nem lehet szemet hunynunk azonban a kép sötétebb oldalai felett sem.

Sokszor kérdezem tünődve magamtól, hogy a megváltozott külső viszonyoknak meddig volt következménye a megváltozni látszó belső szellem; hogy vajjon Mohamed híres szavai meddig találnak állapotaink indokaira: a szegénység volt-e e büszkeség oka és ez a tisztos büszkeség okozta-e a tisztos szegénységet és végül vajjon a szegénység elvesztésével magával omladozik szét a büszkeség, amely talán nem is volt más, mint egyszerű dac, kihívás az eltipró hatalom ellen, amelynek talán nincs semmi értelme sem a segíteni akaró, jóindulatú barát, a mai állammal szemben.

Talán felesleges volna bezárni szemeinket ennek konstátálása elöl, hogy az a büszkeség legalább is nagyon megcsappant már. Hogy volnánk mi kálvínisták büszkék egyházunkra, mikor törvénykönyvünkben bírságot kell kivetnünk azon hívőre, aki ennek a dicsőséges múltú nemes egyháznak egyik legfontosabb tisztét, a gondnokságot nem hajlandó más-ként elvállalni? Hogy volnánk büszkék egyházunkra, mikor évek hosszú sora óta úgy a kitérések, mint a gyermekek vallása iránt kötött megegyezések állandó minusszal záródnak egyházunk kárára? És hogy lennének büszkék multunkra, mikor a jelentékenyen megjavult anyagi helyzet dacára papképző-intézeteink közel állanak a kiüresedéshez, összes tanerőink általános iránylata pedig idegenebb intézetek felé vezet.

Nem lehet tagadni, hogy a betegségnek nemcsak csirái vannak közöttünk, de itt-ott foltjai is már, s hogy oly esetek, amikor az egyházi terhek miatt egyházunk kebeléből hívek lépnek ki, egyáltalában kóros tünetek akut jellegével bírnak.

Szeretném kerülni, hogy étude aux deux crayons legyen felszólalásom, fekete és még feketébb rajzónnal pingálva, és sietek áttérni a konkluzióra, amely ez: elérkezett a tizenkettedik órája annak, hogy visszatérjünk az elhagyott és részben már el is feledett nyomokra, ne engedjünk egyházi pályára senkit hivatás nélkül s akik az oltár körül állunk, érezzük e helynek szentségét, megoldva saruinkat, mint Mózes az égő csipkebokor körül.

Az egyházas érzelem tárgyában természetesen nincs recept. Hosszú küzdelem, hosszú munka eredménye az. Ez irtózatos háború kezdetén azt gondoltuk, hogy ránk is áll Arany bölcs vigasztalása:

Ha nem is a vallás,
Istenhez téríti az oldalnyilallás.

Nohát oldalnyilallásban van részünk bőven. Az igazság az, hogy az egyházas életben is van bizonyos mérvű „revival”, de nem elég. De hogy mily módon lehet azt előidézni: arról nincs szó a mi Corpus Juris-unkban sem. A nagy „revival”-ok támadnak mélyebb, előttünk gyakran ismeretlen okokból, mint a tengeri viharok. Halandó kéz sem nem idézi elő, sem nem csitítja le. Azok sokkal mélyebb okok eredményei, semmint mitőlünk függhetnének.

Ellenben az egyházi élet rendes folyamán érezhetők a megváltozott helyzetnek természetesebb és előreláthatóbb folyamatai. Talán legszembeszökőbb ezek között az egyházi fegyelem meglazult állapota. Rendes viszonyai közt az egyházi életnek a fegyelem nélkülözhetetlen. A fegyelem, mely a kötelesség hű teljesítésére még azt is képes reászorítani, akit nem fenső hivatása visz reá; a fegyelem, amely megkészszerzi a buzgó szolgáló erejét és nem engedi véka alá rejteni a talentumokat. Természetesen nem a paragrafusok fegyelmét értem ezalatt, mert hisz paragrafusokban eléggé bővelkedünk, hanem a lélek fegyelmét, a közszellemnek irányító hatását az egyesre.

Régebben ez a közszellem uralkodott, s a parciális színódusokon, később a traktuális diszlokációkban, s még a papmarasztás barbárszerű szokásában is kifejezésre került. De ezellen beállott a reakció, egyházunk fejlődése lassankint mondvacsinált gépezetté változtatta át az egyházak belső életét; a pap igen sokszor csak rosszul fizetett hivatalnoknak érzi magát, aki a minimumot is nagynehezen teljesíti csak, híveinek majdnem nyílt ellensége; az egyház másik feje, a gondnok, olyan, mint a Molière botcsinálta doktora, a bírság kötelével fogott doktor, aki éppen azért képtelen hivatását betölteni; a presbiteriség nem kitüntetés, de kerülendő hivatal, melyet legtöbbször csak adóbehajtásra, éppen legkellemetlenebb funkcióra használnak, magasabb feladatai örök titkok maradván előtte. Az egyházi élet hivatal, melyért nem fizetnek, de dolgot sem adnak; a belső élet lassan-lassan merő formalizmussá válik.

Mennél jobban tettük függetlenné belső embereinket egyházaiktól, annál jobban lazulnak a kötelékek, amint tanítóink és tanáraink példája mutatja, természetesen kivéve azokat, akiket lelkük melege tart még ottan. Most egyházainknak többségében szemmelláthatólag ez a helyzet és ez szemmelláthatólag rosszabbodik naponta. És ma a presbiterium, a helyi egyház a monas!

Amitől félek, az az, hogy miután így a helyzet jobbrafordultát ölbe tett kezekkel mégsem lehet örökre hiába várni,

éppen egyházi életünk javánál fog erősen lábrakapni az az irányzat, mely az *alulról* meglazult és fokozatosan megcsappanó fegyelmet *felülről* akarja kipótolni. Valóban mindenütt vannak már nyomai ennek az irányynak. Az esperesi és püspöki hatalom természetes növekvésére vezet ez, és pedig aránylag nagyon hamar.

Én még emlékszem azon nevezetes egyházkerületi közgyűlésre Debrecenben, hol az a kérdés is tárgyalatott, vajjon kívánatos volna-e püspökeinknek a főrendiházba jutása és erre igennel csak három közgyűlési tag szavazott. Hol állunk e felfogástól ma és hol állunk a primus inter pares fogalmától, vagy az angol, amerikai, vagy skót moderátor eszméjétől, az év-ről évre választott gyűlési elnöktől és a kormányzó évi zsinattól?

Tudom, hogy nem egyes ember műve ez a változás. De annál veszélyesebb, mert a dolgok természetes fejlődését mutatja. Ha nem áll talpra a régi élet: az új élet csirái teljes erőre kapnak. A halálban szétporló atomok a materialista tanítás szerint azonnal új életben egyesülnek. Vacuum non datur in natura. Ha nem tudjuk egyházi életünket a presbiteri elv alapján megtartani és fejleszteni, önkénytelenül bekövetkezik a hierarchikus irányzat s akkor a kálvinista jelleget bajos lesz, vagy talán lehetetlenség is újra feleleszteni: „Más faj állott a kimult helyére, gyenge fővel, romlott, szívtelen“.

Remélem, hogy nem vagyok elfogult. Legalább is igyekezem arra, hogy ne legyek. Elismerem a folytonos haladás és az ezzel összekötött folytonos változás szükséges voltát. Elismerem azt is, hogy a változások azon sorozata, mely a mi nemzedékünk idején vonult át egyházunk felett, igen sok áldást hozott magával. Magam is részese voltam az ezirányú küzdelmeknek és nem is tartom ma sem, az elérettnek látszó eredmények után sem, tévedésnek. Az anyagi összeroppanás veszélye előtt állottunk, koldusbottal szembehelyezve a nagy vagyonnal és hatalommal. A pajzsos férfi vérig kínozott bennünket. A segítség jogos, törvényes volt; nem volt csoda, hogy mohón kaptunk utána. Debreceni főiskolánk otaadását teljesen elhagyott, magamban álló ellentétem nem tartóztatta fel, mert az az áramlat sodrába került; de annak eleste sem tompította meg az áram élet vagy erejét. Ma már mindenütt ott van legbecesebb szentélyeink közelében is az állam keze, egy ma még teljesen jóindulatú kéz. Nem egészen megnyugtató ilyen viszonyok közt az a jelenség, hogy az örök közt sok az álmos. Ma még talán nincs megbízhatatlan, de nem fejlődhetik-e ki az a típus is?

És így vonom le a következtetést.

Az egyik az, hogy az állam kezét lehetőleg szűk körre kell szorítani. A multra nézve a szükségletek megállapításával teljesen le kell zárunk az állami ingerenciát. A mi protestáns szervezetünk, mely nem ismer idegen hatalmi befolyást az egyház keretén belül, abszolút kizárja az állami beavatkozást, még csak a számadások ellenőrzése jogát is a törvény keretein túl, egyházi dolgaink intézése körül, s ezt az álláspontot most az új viszony kezdetén határozottan körül kell írunk és feltétlenül biztosítanunk. Nem is félek tőle, hogy nehézség volna efelől ma, amikor a legjobban dotált felekezet is autonómiát követel az állammal szemben, mert hisz szervezete másneműt nem is engedhet még. Multunk fellázadna ellenünk, ha mi engednők ugyanekkor a mi dicsőséges autonómiánknak megsértését csak egy jottával is. Multunk és jelenünk viszont feljogosít arra, hogy a magyar államtól elvárjuk a hozzánk méltó eljárást ez irányban is.

A másik az, hogy mi magunk kezdjük az ébredést. Megkezdjük az egyház szervezését és tagadhatatlanul nagy sikereket értünk el ezen az úton. Most kezdjük meg önkormányzati életünk, egyházi belső újjáéledésünk nagy munkáját. Anyagi bajaink — amennyire lehetséges — orvosolva lesznek a most folyamatba tett nagy művel; a pajzsos férfiúval befejezzük a leszámolást; ugyanakkor javul egyházunk külső helyzete is az egyenlőség és viszonyosság külső elismerése folytán. Reformáljuk magunkat mi is; illetőleg térjünk vissza a régi nyomokra. Atyáink, elődeink dicsőséges nyomára, hogy egyházi életünk fejlődhessék az igazi úton, becső erejével, s fejtse ki azon bámulatos lehetőségeket, amiket presbiteri, demokrata szervezete biztosít az időknak végeig. Ha tudniillik lesz komoly akarata hozzá és képes is lesz — amint remélem — igazán élni vele.

György Endre.

*

Ezen dolgozat sajtó alatt volt, amikor gr. Apponyi Albert törvényjavaslata úgy a katolikus autonómiáról, mint az 1848 : XX. t.-c. fokozatos végrehajtásáról benyújtott alkotmányos tárgyalás végett. Az előbbiről ezen folyóirat keretében felfogásom tiltja nyilatkoznom, annyit azonban itt is jelezhetek, hogy a katolikus autonómia létesülése aránylagosan úgy anyagilag a kérdéses vagyonok átengedése, mint szellemileg a törvényjavaslatban jelzett intézeteknek katolikus vezetés alá helyezése folytán kétségkívül rontani fogja a mi erőviszonyunkat. Viszont objektíve el kell ismernem, hogy a jelen fejtegetésben érintett két főkövetelés: a segély állandósítása és a jövő fejlesztés lehetősége honorálva van a javas-

latban. Természetesen, kívánatos marad a tőkeátbocsátás idejével, a kilátásba helyezett földbirtok specifikálása mellett pontos megállapítása s a további segélyezés elvének forszírozása még a 4. §-ban közvetlenül megemlített célokra vonatkozólag is; hasonlóul a 8. §-ban meglehetősen merevül fogalmazott viszonyossági felszabadás általánosítása például a párbér és kegyúri jogviszonyokra is; sőt kívánatos marad a teljes egyenlőség abszolút végrehajtása anyagilag oly módon, hogy minden bevett felekezetenél — tehát a róm. katolikusnál is — csak az *összes vagy*on jövedelmének és egy *egységesen* megállapítandó egyházi adó bevételeinek levonása után fennmaradó szükséglet nyerjen — de az aztán mind — állami fedezetet. Mindezek javítása mellett azonban a törvényjavaslat kétségkívül jelentős haladás a megkezdett úton, s így összeesik fejtegetéseim általános irányzatával.

Gy. E.

Békemozgalmak és társadalmi osztályok.¹

A reformáció négyszázados évfordulója oly kínos vajudasok közt érte a művelt emberiséget, amilyeneket még nem látott a világ. Negyedik éve dül már a háború, erkölcsben és vagyonban mérhetetlen károkat okozva és a nagytőke uralma alatt álló polgári államok, melyek felidéztek, sem győzelem útján, sem különös megegyezés útján nem tudnak neki véget vetni, holott minden jótét lélek a békét szomjuhozza már. A nagy világállamok vezető osztálya, a polgári középosztály, mely a háborút oly kitérő üdvriadallal fogadta, elvesztette már nagy hangját, de még nem találta meg szívét és fejét. Washington aljas haszonlesésből megtagadta ezt a természetes és dicsőséges hivatását, ami szinte ráerőszakolta magát, hogy a békének ne csak közvetítője, hanem a semleges államok élén valósággal kikényszerítője is legyen és így, ha a vezetés még nem siklott is ki a polgári osztály kezéből, de a békemozgalmak élére tagadhatatlanul Stockholm és Róma került. Szomorú mementő ez a polgári középosztálynak.

Es e mementő nekünk is szól. Mert a protestantizmus ezzel az osztállyal nagyon sok szállal van összefűzve. Azért semmiképpen sem lehet közönbös reánk nézve, hogy milyen sors kínálkozik neki abban a kilátásban, mely Stockholm és Róma közt nyílik a jövőre. Hiszen a mi közönségünk szinte teljes egészében ehhez az osztályhoz tartozik. És a tagadhatatlanul ótestamentumi patinájú kálvinizmusnak ez is a társadalmi eszményképe, mint a bölcs Salamon példabeszédeinek is az a jómódú, középrendű polgár a hőse, akit sem a szegénység terhe nem nyom, sem a gazdagság csábja nem kísért. Es ha azt nem mondhatjuk is, hogy ezt az osztályt egyenesen a kálvinizmus szülte, de azt talán minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy az szülte fel mai nagyságára, az tette a művelt világ vezető osztályává és gerincévé. Nem véletlen dolog, hogy azok az államok lettek a világ uraivá, és a mai világháborúban is azok bizonyultak a legerősebbeknek, ame-

¹ Felolvasatott a kolozsvári ref. theol. fakultás ünnepélyén; ezért szól csak a kálvinizmusról.

lyekben a polgári középosztály a közelebbi múlt századokban, éppen a kálvinista szellem hatása alatt, a legjobban megizmosodott. Valamint az sem, hogy ennek az osztálynak erkölcsi hanyatlása együtt kezdődött és haladt a kálvinizmussal. Amikor és amily mértékben kezdett a kálvinizmus elszíntelenedni és elernyedni, akkor és oly mértékben kezdett a polgári középosztály ősi erényeiből kivetkezni. Lassankint szegre kerültek az elvek, lomtárba az eszmények, amelyekért az atyák vért hullattak és hívó szívvvel lelkesedtek, és végül — az utolsó jelenet most játszódik le szemeink előtt — a régi tisztes polgárság lárvájából előbújik a hadi uzorás. Csoda-e, hogy mikor az agyonhajszolt nép e szörnyű hiénától kiábrándultan elfordulva új vezérsillagot keres, réveteg tekintete Stockholmon vagy Rómán akad meg?

Ez olyan igen természetes, hogy nem is lehet máskép. A már régtől fogva uralkodó filozófiai irányok a vallásra általában véve nem kedvezők, mert vagy a világot olvasztják fel Istenben; vagy az Istent a világban és így a vallásnak mindenképen a létalapját veszik el, mely éppen az egymástól elvileg különböző Isten és ember kiegyeztetésében áll. Hogy e kedvezőtlen hatást elsősorban a művelt középosztály vallása érezte meg, az megint egészen természetes. Ez volt ugyanis a legkevésbé berendezve arra a kétskatulyás rendszerre, amivel a hit és tudomány nagy meghasonlásainak idején a vallásosabb lelkek segíteni szoktak magukon, úgy hogy valásuk tanításait elméjüknek egyik, a tudományéit meg a másik rekeszébe skatulyázzák el, egymástól légmentesen elválasztva. Emellett a racionalizmusnak nagy ekéje is ennek az osztálynak elméjén végezte el legmélyebben a rigolirozás ellaposító munkáját. Így a vallásos világnézetek egymás után kezdték keresztyén színüket és erejüket elveszíteni, s végre a középosztály felett teljesen megszűnt uralmuk. A régi szép kálvinista világnézet is, amelynek a köztudat elismerése szerint is igen sokat köszönhet a világ haladása, ma saját otthonában is letiport, lenézett, bujdosó ellenség. Családi hajlékainkban, iskoláinkban, egyházi közéletünkben, sőt teológiánkban is idegen szellem az úr. Egy kevély, nagyhangú, türelmetlen jövevény, aki semmit bizonyosan nem tud, csak azt az egyet, hogy a mi régi, nemes, megszentelt világnézetünk, amelyben a tudomány a hitnek szilárd fundamentumot, a hit a tudománynak szárnyakat adott, ma már elavult, tudománytalan és nevetséges maradiság. Pedig amely pillanatban a keresztyén, és főképp a kálvinista világnézet, mely mindent az Isten dicsőségének szempontja alá helyez, megszűnt ural-

kódó világnézet lenni, abban a pillanatban megszűnt az általa felszűlt polgári középosztálynak hivatása és joga is arra, hogy a társadalom vezető osztálya legyen. Isten dicsőségének elhagyásával elvesztette egyetlen életcélját; és aki maga sem tudja, hova megy, hogyan legyen az másoknak vezetője? Tényleg már régóta csak mesterkéltségekkel, a hagyomány és megszokás erejénél fogva tartja fenn uralmát, hol szabadelvűséggel kérkedve, hol a tőke hatalmával erőszakoskodva, melynek rabjává lett. De már mindenki azt gondolja róla, hogy szabadelvűsége posványos sekélyesség, hatalma káprázat, mely egy szempillantás alatt el fog tűnni, míhelyt az általános és egyenlő választói jog napja felragyog. Ez ugyan talán némileg túlzott váradalom, de elég az hozzá, hogy a centrum tényleg megrokkant, és most egész természetesen a szárnyak nyomulnak előtérbe, a szélső bal és a szélső jobb, Stockholm és Róma, azaz a nemzetközi szocializmus és a nemzetközi klerikalizmus.

Ebben pedig az a legjellemzőbb, hogy a polgári középosztály ezt az ő félretolatását egy arcrándulás nélkül fogadja. Mintha nem is ő csinálta volna a háborút; mintha nem is az ő feladata volna a békét is megcsinálni és ezáltal a jövő kialakulására irányt szabni; sőt mintha neki már nem is volna semmi köze ehhez a jövőhöz. Ez a szelíd belenyugvás, ez az önzetlen lemondás a vezetésről kissé gyanút keltő ennél az osztálynál, mely különben egészséges, sőt túlegészséges önzésben éppen nem szűkölködik. Talán a béke nem ígér olyan jó üzleteket, mint a háború és azért nem érdemes érte küzdeni? Vagy a háború alatt talán a polgári osztály is kiábrándult önmagából és úgy érzi, hogy itt az ideje, mikor neki felre kell állania és a vezetést átadnia a szociális demokráciának? Az első lehetőség nagyon csúnya volna; talán ez az utóbbi a valószínű. Ez egyenesen következik a mai művelt középosztálynak abból az ismert gondolkodásából, hogy a vallásos világnézet kora lejárt és a tudományos, filozófiai világnézet kora elközelgett. A művelt középosztálynak azok a tagjai, akiknek erősebb logikája és gyengébb történeti érzéke van, a szélső balszárny ez előnyomulásában tényleg a világnak egy nagy előrehaladását üdvözlik, mert a polgári rendnek, bármennyire elhidegült is már hitétől, tulajdonképeni, elrejtett lelki rúgója, mégis csak az ősi vallásos világnézet, vagy legalább is annak beidegzett utóregzése volt; a szociális demokrácia pedig kimondottan tudományos világnézetnek hódol.

Helyes. De mi a biztosíték afelől, hogy a polgári osztály félreállításával vagy szétmorzsolódásával csakugyan a szo-

ciális demokrácia kerül az élre? Hátha a klerikálizmus, a szélső jobbszárny? Akkor pedig a haladók ugyancsak cseberből vederbe esnek ám! De az is nagy kérdés, hogyha csakugyan a szélső balszárny, a szocialistaság kerülne a vezetés élére, akkor is valóban „haladó“, tudományos, filozófiai világnézet váltaná-e fel a mai vallásos világnézetet a népek kormányzásában, vagy pedig egy másik vallásos világnézet, talán a nemzetközi talmudizmusnak már ma is igen divatos és diadalmas világnézlete? Félő, hogy ez az utóbbi eset következ-
 nek be.

E kérdés vizsgálatánál nem kell szem elől téveszteni azt, hogy a vallásos világnézet természeténél fogva indító, akaratelhatározó, a filozófiai pedig magyarázó; tehát az előbbi sokkal inkább alkalmas társadalmi és állami vezetőelvnek, mint az utóbbi. Hogy az utóbbi egyáltalán alkalmas-e erre, az még eddig tulajdonképen ki sincs próbálva. Az eddigi társadalmi és állami alakulatok mind vallásos alapon épültek fel. És ha meggondoljuk, hogy ami az egyén lelki életében az ösztön és akarat, az a társadalom lelki életében a vallás: akkor még erősebben kell kételkednünk abban, hogy a vallást valaha felválthassa a filozófia a viláгурalomban. De ha valaha lettek volna, vagy valaha lenni fognának is ilyen törekvései a tudománynak és filozófiának, annyi bizonyos, hogy ma nem lehetnek. Azok a csudálatosan elmélyülő részletkutatások, azok a hajszálfinom elemzések legalább, amelyek a mai tudományt jellemzik és amelyeknek az annyi szép sikerét köszönheti, távolról sem árulnak el ilyeneket. Az igazi tudósok megismerni akarják a világot inkább, mint kormányozni; és az igazi filozófusok megmagyarázni inkább, mint politikai uralmok alá hajtani. Azokat tehát, akik napjainkban ilyen viláгурalmi igényekkel lépnek fel, bár ezt a tudomány nevében teszik, mégsem annyira a tudomány szelleme hajtja, mint inkább akár tudva, akár öntudatlanul, a nemzetközi talmudizmus szelleme, mely születése óta viláгурalomra tör és céljainak eléréséhez sohasem érezte magát közelebb, mint ma. Hogy a szocialis demokrácia szelleme a nemzetközi talmudizmus világnézetével pagyon erősen át van itatva és vezérkara túlnyomólag a talmudi zsidóság különböző árnyalataiból kerül ki, az többé senki előtt sem ismeretlen tény már. *Minden túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy az eredmény, amivel a polgári középosztály felmorzsolódása után a szocializmusnak Róma felett kivivandó diadalu kecsegtet, az lenne, hogy a keresztyén nyárspolgári világnézetet a talmudista zsidó világnézet váltaná fel a viláгурalmon.*

Oly kilátás, mely kell, hogy a világ minden nemzetének polgárságát gondolkodóba ejtse és magábaszállásra indítsa. Hogy ily nagy lármával húzzák felette a lélekharangot, az nem ok nélkül történik; de hogy belefeküdjék önásta sirjába, annak nem szabad megtörténni. Hosszú és dicsőséges történeti fejlődés emelte a vezetés élére, tehát ott meg is kell maradnia. Félreállításával egy az övénél alacsonyabb rendű vallásos világnézet kerülne uralomra, és neki a magasabb műveltségű osztálynak, az alacsonyabb műveltségűhöz kellene leszállnia. Ez pedig nem haladás, hanem hanyatlás lenne. Nem szabad tehát leszállnia eddig elért polcáról, hanem az alsóbb osztályokat kell magához emelnie. De hogy ezt tehesse, öntudatra kell végre ébrednie, teljesen megújodnia és sziklaszilárdan összeforrasztania felekezeti és nyelvi különbség nélkül abban a tiszta, erőteljes és emelkedett keresztyéni szellemben, mely kizár minden felekezeti szűkeklültséget és féltékenységet, hanem egyedül a közjót, az emberiség igaz haladását munkálja a nemzet gyarapítása által. És mivel eddigi szétzilálódásának a vallástalanság mellett főképen a felekezeti féltékenykedés és torzsalkodás az oka, ennél fogva le kell mondani minden felekezethez az uralomról, hogy egyedül a, bár több ágra oszló, de mégis egységes, Christiana Religio uralkodjék. Hazafias gondolkozású róm. kath. polgártársainkat jó lélekkel biztosíthatjuk afelől, hogy e célra bennünk hűbb és hathatósabb szövetségest találnának, mint a nemzetközi klerikálizmusban, melynek magyar földön különben sem volt soha talaja és mely az igazi keresztyén eszményeket, bár más oldalról, de nem sokkal kisebb veszélyekkel fenyegeti, mint a nemzetközi talmudizmus. A keresztyén tömörüléshez feltétlen megkívántató kölcsönös megértésre nézve sokat várhatunk a róm. kath. autonómia megvalósításától. Azért ennek eszméjét mindnyájunknak örömmel kell üdvözölni és a mi politikai befolyásunk erre nézve lehet, azt arra használnunk, hogy az minél valódibb legyen és minél előbb megvalósuljon.

De bármint legyen is, akár tömörülve és vállvetve, akár külön és versengve, vagy akár egymással szemben állva és harcolva, a fő az, hogy minden felekezet megtegye a lehető a polgári közeposztály talpraállítására, régi nemes vallási és nemzeti eszményeihez való visszatérítésére és a reá e nagy időkben váró nagy feladatok vállalására és megoldására. És e tekintetben nekünk, kálvinistáknak van a legkönnyebb dolgunk és mégis a legnehezebb valamennyi felekezet között. A legkönnyebb, mert nekünk vannak a leghazafiasabb hagyományaink, a legnemzetibb intézményeink és az egyszerű pol-

gári józan ésszel a legkevesebb összeütközéseink, a legnagyobb keresztény eszmények a mi fogalmazásunkban a legnyilvánvalóbbak és az elme számára is a legkönnyebben hozzáférhetők; és mégis a legnehezebb, mert a vallást a kezdetől fogva hozzánk tapadt racionalista hajlandóságnál fogva mi higitottuk fel legjobban filozófiával, és pedig olyannal, mely mindig korának uralkodó irányához alkalmazkodott ugyan, de alaphangja azért mindig az utilitarisztikus racionalizmus volt (jellegzetes protestáns jelszó a „mindegy az, csak becsületes legyen az ember“), és ennél fogva a mi közönségünk telt meg legjobban a ma uralkodó eudémonisztikus talmudizmus szellemével. Ez a racionalizmusnak a leglaposabb és legalávalóbb faja, mely azonban igen kapós, mert az egész emberiséget egy nagy nemzetközi mikvében, egy lágymeleget iszapfürdőben akarja egyesíteni, amelyben a mai kimerült idegzetű ember bizonyos elernyedtt kéjjel szeret lubickolni. Ebből a langyos iszaptól kiemelni és a hamisítatlan kálvinizmus üde légáramlatába, ragyogó verőfényébe állítani a mi közönségünket nem könnyű dolog, de érdemes a fáradságra.

Ha ehhez hozzák akarunk fogni, akkor mindenképp előt tisztaba kell jönnünk azzal, hogy az az út, amelyen eddig kísérleteztünk veszendőbe indult vallásosságunk megmentésével, t. i. az úgynevezett tudománnyal, voltaképpen pedig a változó korszellemmel való gyáva alkudozás és ötven percentre való egyezkedés útja, nem célravezető. A tudománnyal nem egyezkednünk kell, hanem szigorúan megvonni az illetőség határait és azokon belül teljes érvényre juttatni vallást és tudományt egyaránt: és akkor a mindenkori korszelleme nem játéklabdái, hanem mindenható irányítói leszünk. Mert korszelleme alakítására normatív természeténél fogva sokkal alkalmasabb a vallásos világnézet, mint a tudományos.

Az illetőségi határvonalak meghúzóása pedig nem azt teszi, hogy vallást és tudományt egymástól légmentesen elzárjunk, hanem azt, amit az orthodoxa tan a Krisztus kettős természetére, az isteni és emberi természetre nézve oly felséges meglátással így fejez ki: „összeelgyítetlenül és elválaszthatatlanul“. Ha összeelgyítjük őket, kész a lágymeleget iszapfürdő. Ha szétválasztjuk, akkor a vallásból éjjeli kísértet lesz, a tudományból pedig félkötő magántudós. Össze nem emelve, de elválaszthatatlanul összekötve pedig angyalszárnyak, melyek a mennybe emelnek. Ma ugyan sokan dicsekesznek azzal, hogy a tudomány megélhet vallás nélkül, sőt csakis anélkül élhet igazán, és Istennek, léleknek, sőt egyáltalán minden metafizikainak és transzcendensnek a tudomány világából való

kiküszöbölése sokaknak kedvenc vesszőparipája, annyira, hogy a theológiát egyáltalán véve ki akarják zárni a tudományok köztársaságából, sőt, annyira, hogy e rémes veszedelem elhárítása végett meg a theologusok is készeknek mutatkoztak arra, hogy a theológiából minden ilyen „ósvi“ elemet kipároljanak, mint a Deniko-szivarból az ártalmas nikotint; de ma már mind jobban kezd nyilvánvalóvá lenni, hogy ez a vesszőparipa tulajdonképpen egy megbokrosodott ló, mely útvesztő szakadékokba visz. Hiszen a legtranszcendensebb fogalmak, Isten és lélek, egyben a legimmanensebbek is, melyek nélkül a világot és az ő dolgait sem igaz mívoltukban, sem igaz jelentőségükben sohasem tudjuk megismerni, megérteni és megmagyarázni. Ezek nélkül nem magukról a dolgokról, csak azok jelenségeiről szerezhetünk tudomást és azokról is csak elszóródó, bár nagyon aprólékos és szabatos, de csak egy külső, formális, könnyen széteső egészben összefoglalható tapasztalataink lehetnek. Aki a világot Isten nélkül akarja felfogni, éppen úgy tesz, mint aki az állítmányt alany nélkül akarná megérteni; soha sem érti meg. Egységes és szerves képet alkotni a világról Isten nélkül, és pedig Isten és világ kettőssége nélkül éppen olyan képtelenség, mint a legegyszerűbb ítéletet megalkotni alany és állítmány nélkül, és pedig alany és állítmány kettőssége nélkül. A világ világ, ez oly ítélet, melytől senki sem lesz okosabb és amelyből sem té-, sem tova nem mozdulhatunk.

Semmi okunk sincs tehát arra, hogy vallásunkat a tudomány előtt szégyeljük, vagy hogy azt a tudomány pillanatnyi szeszélyéhez való alkalmazkodásból legszentebb tartalmától megüresítsük. A tudománynak nem az a feladata, nem is képes rá, hogy a vallásnak törvényeket szabjon, hanem az, hogy amennyire lehet, előállításában, fejlődésében, életfolytatásában, kihatásaiban, életfeltételeiben megismerje, megmagyarázza és benniünk tudatossá tegye. Röviden: a tudománynak itt is csak az lehet a célja, ami az élettan terén, hogy mindent elköveszen arra, hogy a vallás a maga őseredeti természete szerint lehető legnemesebb formájában a lehető legszabadabban és leggyümölcsözőbben élhesse ki magát életünkben. Mert mindenek felett ez a fő. És egyedül erre van szüksége polgári középosztályunknak, hogy elesettségéből, gyámoltalan tanácsalanságából újra talpra állva, abból a szennyes mikvéből, amelyben most kornyadozik, a szabad, verőfényes levegőre jőjön és bátor, öntudatos léptekkel vezesse a világot tovább, a mind teljesebb szabadság felé, a mind ragyogóbb verőfényre.

Ezek így állván, világos, hogy a legegyszerűbb református vagy evangélikus ember, aki hitéhez, bár ezt a tudomány előtt igazolni nem tudja, híven ragaszkodik és megszentelt, gyümölcsöző életet él, sokkal többet tesz az emberiség igaz haladására, mint a világ összes „haladói”. És az a művelt magyar ember, aki filozófiai világnézletek után nem törí magát, hanem az ősi szép kálvinista világnézletet őszintén elfogadja és életében következetesen és becsületesen keresztül viszi, sokkal inkább hivatása magaslatán áll, és sokkal eredményesebb közéleti munkás lesz, mint az, aki mindig a legdivatosabb igazságok után kapkodva, a tudományoknak akármiféle szele szerint ingadozik. A filozófia komoly tanulmányozása ugyan senkinek eléggé nem ajánlható, különösen a theologusnak; de a filozófusok írásait sohasem szabad összetéveszteni a szentírásokkal. És különösen nem szabad az öröklött kálvinista világnézletet kevélyen sutba dobni azzal, hogy majd szerzek én helyébe filozófiait. Mert sokakkal megesett már, nagyon sokakkal, hogy így két szék között a pad alá estek. Akik pedig nem estek, azoknak, ha becsületesen tusakodtak, több-kevesebb tusakodás után csak ide kellett visszatérni. Egy ismert régi mondást teljes joggal fordíthatunk magyarra így: a filozófia felületes tanulmányozása az evangéliumi világnézletről elvezet, alapos tanulmányozása pedig az evangéliumi világnézletre vezet.

És most, ezekben a véres, nagy időkben, ebben a teljes erkölcsi felfordulásban éppen erre van szükség, egyedül erre: a kálvinista világnézet uralmának ragyogó, diadalmas visszaállítására. Történelmünk legfényesebb lapjai ennek dicsőségét hirdetik; mai nagy elesettségünk ez iránt való hűtlenségünket siratja: a világ mai kínos vajadásai közt is olthatatlan reményünk, kipusztíthatatlan nemzeti életösztönünk ennek visszaállítását követeli az ifjú nemzedéktől.

Dr. Kecskeméthy István.

IRODALMI SZEMLE.

A jubileum irodalmából.

Mint sok minden más dolog, munka, alkotás mostanában, ez a jubileumi irodalmi szemle is sokkal különbül festene, ha nem volna világháború. A négyszázados multra visszatekintő protestáns öntudat irodalmi visszhangjainak felfogására most, a világot betöltő kietlen hangzavarban csak nagyon tökéletes eredménnyel vállalkozhatik még a legéberebb figyelmezés, a legfinomabb fül is. Még pedig nemcsak *alanyi* okokból, bár hiszen ilyenekkel is bőségesen küzködik ma a háború következtében a *komoly* pennának majd minden forgatója. Az igazi nagy nehézségeket — ki ne látná? — *tárgyi* okok szerzik: kezdve a nyomdai termelés, a postaforgalom s ezek miatt az irodalmi termékekhez való hozzájutás bizonytalan, sokszor kétségbeejtő lassúságán és végezve a legnagyobbikon: azon, hogy a háborús elszigeteltség következtében még a legnagyobb jóigyekezettel s a legkedvezőbb helyzetben is a jubileumi világirodalomnak a hazain kívül csak egy részéhez, a németországihoz s még legfeljebb a semleges svájcihoz lehet olyan-amilyen könnyűszerrel hozzájutni. Ez a körülmény pedig a németnyelvű protestantizmusnak kétségtelen tudományos és irodalmi vezérszerepe mellett is szükségképen egyoldalúvá teszi a szemlélődést. Igazán gazdag és értékes képet csak akkor tudnánk alkotni magunknak az egyetemes protestantizmus jubileumi öntudatának megnyilvánulásairól — e megrendítő komolyságú nagy önvizsgálatról, melynek valóságos tisztítótűzként kellene hatnia a mai protestáns keresztyén lélekre —, ha hozzá tudnánk férközni legalább egy-két legjellemzőbb termékéhez a velünk harcban álló nagy népek (legfőképen az angolszász protestáns világtípus) reformáció-jubileumi irodalmának is. Így nem volnánk ráutalva folytonosan *csak* arra a német szemüvegre, amelyet most a reformáció értékelésében újra meg újra kénytelenek vagyunk felrakni.

mert nincs módunk másokkal összehasonlítani és esetleg fölcserélni, kénytelenek vagyunk, holott magunk is nagyon jól látjuk, hogy kifogástalan köszörültsége ellenére is van egy igen nagy baja: az erős színárnyalatai. Köztudomásúlag a német protestáns öntudat nemcsak a maga, de a protestantizmus világjelentősége értékelésében is mindmáig nem tudott megszabadulni az egyoldalú lutheri és a még százszor egyoldalúbb német nemzeti és germán faji szempontoktól, sőt a háborús pszichologia nyomása alatt lehetőleg még jobban azonosította magát velük. Ez az oka, hogy jelenleg éppen a komoly és tudományos jubileumi önvizsgálat terén a protestáns-német theologiai és történelmi gondolkodás még legkíválóbb képviselőiben sem abszolút megbízhatóságú kalauz: nem olyan, hogy más fajiságú, más történelmi és politikai helyzetű, más vallásos alapjellemvonásokban gyökerező ellenőrzésre és kiegészítésre rá ne szorulna. Sajnos, éppen ennek megszerzésére nem vagyunk képesek jelenlegi helyzetünkben.

*

A fentiek fönntartásával azonban elemi kötelességünk az igazság iránt annak az elismerése, amit a jubiláló német protestantizmus a háború alatt irodalmilag is létrehozott. A különböző, kisebb-nagyobb jubileumi kiadványoknak egyetlenegy, távolról sem kimerítő összefoglaló átnézetében¹ kb. *hetven* darab mű kerül megbeszélés alá. A valódi számát az önállóan megjelent jubileumi német írásműveknek a legalacsonyabb számítással is egészen nyugodtan tehetjük ez összeg háromszorosára. A mennyiség természetesen nem döntő szempont még a legalkalmibb irodalom megítélésénél sem s másfelől 40 millió német protestáns szellemi szükségletének kielégítésére még az így föltehető szám sem látszik túlságosan pazarnak: viszont azonban meg kell gondolni azt is, hogy a közismert háborús nehézségek — az ottani hatalmas anyagi és *szellemi* szervezettség ellenére is — a német író, kiadót, könyvnyomatót is csak sujtják s ezeknek latbavetésével már mennyiségileg is határozottan tiszteletet érdemlő ez a termelés. Ami pedig fő, minőségileg méginkább. Főmunkát persze a közmondásos „alaposságú“ német is csak éppen úgy tud írni, mint más emberfia, ha egyszer fölszínesen és kapkodva

¹ A *Monatsblätter für den ev. Rel.-Unterricht* 1917. évi szept. okt. számában Spanuth Fr. szemléje (257. skk. l.). Azért hozom fel ezt példának, mert ez — a folyóirat jellegéhez képest — úgy a tudományos, mint a népszerű műfajokat feleleli, de amint maga is hangsúlyozza, csak szemelvényesen.

lát a dolgához s különösen épp ilyen tömegtermelésnél lehetetlen, hogy ilyenek is szép számmal el ne csússzanak a nagy ünnepi alkalom és jogcím palástja alatt. De ha annak nézünk utána, hogy ebből a tömegből mely művek jelentek és jelennek meg legnagyobb példányszámban, mely művek kapják meg legjobban és legállandóbban a nagyközönség érdeklődését, melyek lettek a német jubileumi közvélemény irányítóivá: e vezérművek között egytől-egyig csak olyanokat találunk, amelyek — ha mindjárt népszerű köntösben lépnek is elénk — tudományos alapozással bírnak, tartalmasak és mélyek s a legtöbb esetben elsőrangú tudósok, de legalább is az itt szóba jövő elméleti és életproblémákkal teljesen ismerős emberek írásai. S ez az, ami a legtiszteletreméltóbb ebben az egész irodalomban. A jubileum örvé alatt nem nyert a selejtség az eddiginél nagyobb arányban irodalmi polgárjogot: az a szó, amelyre a legtöbbben és a legnagyobb szeretettel hallgatnak s amelynek, az eddigi jelekből ítélve, legmaradandóbb lesz a rezonanciája, kétségtelenül a tehetségé és a tudásé.

Az csak egészen természetes, hogy ennek az irodalomnak szám és érték dolgában egyaránt túlnyomó hányada *Luther* élete, műve, személyisége köré csoportosul. Minden idők ez egyik legcsodálatosabb vallási génusza kezdettől fogva mindmostanig érthetőleg a saját véreinek, az ő „kedves németjeinek” szívét-lelkét tudta legerősebben inspirálni, de úgy két-három évtizede a tudományos történelmi érdeklődésnek is egyik gyújtópontjában áll honfitársai előtt. A felekezeti polémia egyelőre, úgy látszik, eljátszotta kis játékait óriás alakja körül s élete mélységeinek, személyisége titkainak kutatásában egyre jobban érvényesül a független, a szigorúan következetes tudományos módszer. És a protestáns Luther-kutatás tartozik a köteles hálával elkönyvelni azt aényt, hogy ennek a módszernek minél nagyobb elmélyítésére a saját benső ösztönöztetésén kívül keményen sarkalták őt a katolikus táborban folyó irányzatos, de szédületesen nagy erudíciójú Luther-tanulmányok is. Már a *Denifle—Weiss*-féle régebbi munkálataiból¹ lehetetlen volt az önmagához őszinte protestáns tudományosságnak le nem vonnia azt a következtetést, hogy tény-

¹ *Denifle—Weiss*: Luther u. Luthertum i. d. ersten Entwicklung I—III. 1904—1909. Tanulságos referátumok a mű I. kötetének megjelenése idejéből: *Seeberg R.*: Luther u. Luthertum i. d. neuesten katholischen Beleuchtung. Leipzig, Böhme, és Jul. Baumann: *Denifes Luther u. Luthertum vom allgemeinerwissenschaftlichen Standpunkt aus beleuchtet*, Langensalza, Beyer.

leg nagyon sok megszokott és kényelmes sablont, kedvessé vált legendát és fantázia-képet el kell az útból takarítani annak, aki az igazság érdekében el akar jutni a valódi — nem „katholikus“ és nem „protestáns“, hanem élő, egész, történelmi — Lutherig. Különösen Luther és a középkori theologia viszonyára vonatkozó tudásunknak és ítéleteinknek kellett e hatás következtében gyökeresen megváltoznia s amellett szigorú felülvizsgálat elé kerülnie annak az adatkészletnek, amellyel a tudomány a reformátor gyermek- és ifjúkorából, valamint 1517-ig tartó kolostori éveiből rendelkezik. *Grisar* Hartmann hatalmas, már tömegével is félelmesen imponáló „*Luther*“-e¹ aztán még erélyesebb lökést adott katolikus részről a kutatásnak, amennyiben most már a pszichológiai problémát is felvetette s annak legmodernebb ízű felállításával Luther személyiségének legmélyébe akart hatolni. Vizsgálódásainak eredménye ugyan egészben véve egyszerű *eretnekpör* lett az annyit hangoztatott és ígért tárgyilagos látás helyett: de szempontjainak egynémelyikével, óriási adatkészletének új kritikái beállításával számolniuk kellett minden, *igazi* tárgyilagosságra törekvő élet- és jellemrajzi kutatásnak is. Időszerűbb és kívánatosabb jubileumi ajándék éppen ezért nem is volt képzelhető a német protestáns tudományosság számára, mint egy, minden eddigi eredményt és tanulságot értékesítő, de pártszempontokból pro és contra egyaránt mentes, a lehetőségig abszolút tudományos színvonalon álló Luther-életrajz. A *Scheel* Ottóé,² ki e téren Németország egyik legelső szaktudósa a jelenlegi kettő-három között, minden valószínűség szerint meg fog felelni ennek a kívánalomnak. A *Grisaré*hoz hasonló arányúnak ígérkező mű első kötete az eddigi Luther-életrajzok legelhanyagoltabb (még *Grisartól* is — műve egyik nagyon érzékeny kárára — mellőzött) pontját, a reformátornak kolostorbalépéséig (1505) eltelt életét és fejlődését tárgyalja, úgy hogy — teljesen újonnan csoporto-

¹ I. köt. II. kiad. 1911. 656 l. II—III. köt. I—II. kiad. 819 + 1108 l. *Freiburg*, Herder. Nagy 8°. Nagy baj, hogy a *Grisar*-féle Luther-képpel való szembenézést, a nagy mű alapos és higgadt kritikai ismertetése kapcsán, magyar protestáns részről mindmáig egyetlen hozzáértő ember sem fogta föl *point d'honneur*nek; pedig a teljes mű már évek óta köz-kézben forog, külföldön nagy port vert föl (jó referátumot adott pl. a tudományos világban való fogadtatásáról *Scheel* *Theol. Rundschau* 1915. 73—89.) s a magyar kath. polemika is kellőképpen kihasználja valódi és vélt eredményeit.

² *Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation*. I. Band. Auf der Schule u. Universität. 11 képpel. Tübingen, Mohr. 1916. XII. + 309. l. Nagy 8°.

sítva és rostálva az itt rendelkezésre álló, viszonylag nagyon gyér és általában csekély megbízhatóságú kútfő-készletet — nemcsak szintetikus, hanem egyenesen úttörő munkát végez. A lehető legszélesebb körre kiterjedő forrástanulmányi alapozással (s éppen ezért az előadásban olykor meglehetősen nagy zökkenőkkel, minden különösebb művészet nélkül) mutatja be a gyermek Luther gazdasági, társadalmi, lelki környezetét: kispolgári világát, annak hagyományos vallásos levegőjét, az iskolát, mely világnézetének és tudományos képzésének első körvonalait megadta s a vallásos nevelést, mely a középkori keresztényen életeszmény fénylő messzeségei felé először lendítette el zsenge, hívő lelkét. Majd jön a mű fénypontja, az egyetemi évek kutatása: finom, sokhelyt meglepő újságú rajza és a képzelhető legtárgyilagosabb, a hagyománynál sokkalta kedvezőbb méltánylása a késő skolasztika egyetemi tanrendszerének az alapvető, „szabadművészeti“ (= kb. a mai filozófiai fakultásnak s a középiskola felsőbb osztályainak megfelelő) fokon. Tisztán csak a legmegbízhatóbb egykorú kútfőkből merítve s minden önkényes konstrukció mellőzésével a szemünk előtt alakul ki, kemény szoliditással, egy egész életre szólón, a későbbi reformátor világképéből és tudományos fegyverzetéből mindaz, ami benne „természeti“: azaz nem a kifejezetten egyházi hagyományból származó vagy közvetlenül az ő sajátos evangéliumi vallásos értékelésével összefüggő. Végül pedig kapjuk a tragikus fordulatnak, a „megtérés“ lelki katasztrófájának minden legendától megtisztított és teljesen megbízható pszichológiával megrajzolt képét: a 22 éves ifjú joghallgatót és artium-magistert nem valami régebbi ideje gyötrő vallásos aggodalom, hanem *kizárólag egy egészen váratlanul föllépett, tipikusan középkori formák közt lefolyt lelki megrázkódtatás* — a saját szilárd meggyőződése szerint „mennyei jelenés“, természetfölötti parancsszó — űzi a kolostorba. Az egésznek alapvető eredményeül a valóságjózan, tudományosan hideg színeiben áll előttünk az a tény, hogy Luther lelki fejlődése, kolostorbaléptéig, teljesen a normális középkori vallásos, világ- és életnézeti síneken haladt. S így most már a tudomány egyedülilletékes fóruma előtt lehetetlenné vált az az, eddig úgy kath. mint prot. részről sokszor és nagy erővel hangoztatott, sejtelem, mely szerint a reformátort már egyes, gyermek- és ifjúkorában vett hatások, sőt bizonyos családi átöröklések kezdték volna bensőleg elidegeníteni atyai hitétől. „Eredetiségnek“, a kor vallási átlagától való eltérésnek e korszakában a leghalványabb nyoma sincs nála; — annak az ideje majd később jön el,

akkor, amikor már a katolikus hitélet legnagyobb mélységeit és magasságait is mind megjárta — és eljő éppen *annál fogva, mert megjárta!* Minden okunk megvan rá, hogy a legfeszültebb érdeklődéssel várjuk a mű második kötetét (1513-ig), mely épp a reformatori élmény kolostori feltörését és lassú kialakulását fogja tárgyalni (s mely minden valószínűség szerint még ez év folyamán megjelenik, de e sorok írásakor — 1917 november végén — még nincs a kezünk között s valószínűleg a könyvpiacra sem forog és így, a jubileumi irodalom több más értékes termésével együtt,¹ későbbi számaikban fogunk megemlékezni róla).

Nem ilyen úttörő, de szintén teljesen tudományos értékű, a legtöbb helyt egészen eredeti szempontok szerint igazodó munkát végzett *Seeberg Reinhold*, az ú. n. „modern-pozitív“ theologiai iránynak ezidőszerint legtekintélyesebb, mert a pártkereteken túl is elismert kiválóságú képviselője, amidőn nagyértékű *dogmatörténelme*² második-harmadik, teljesen átdolgozott és nagyban kibővített kiadásának negyedik köteteként (tulajdonképen csak e kötet első „Abteilung“-jaként) „*Luther tanát*“³ mutatja be, vallási gondolkodásának és theologiai egyéniségének részletes, világos, arányosan tagolt képét rajzolja meg. Seebergnél sokoldalú és türelmes elemzéssel nagyon erős szintetikus képesség párosul, fejtegetései teljesen uralkodnak alig belátható anyagán, szerkesztése áttetsző, a belső élményösszefüggések s a külső szellemi hatások földerítésére szolgáló koncepciói óvatosak, tehát megbízhatóak (ha nem is mindig egyformán eszméltetőek): mind olyan tulajdonságok, amelyek ezt az, aránylag nem nagyterjedelmű, de annál súlyosabb tartalmú könyvét egészen méltó utódjaivá teszik a Luther theológiájával foglalkozó régebbi, jórészt még ma is nagytekintélyű (Harnack Theodosius-, Köstlin- stb.-féle) műveknek. A kötet egyik legérdekesebb fejezeté mindjárt az első, mely „Prolegomena“ címén az egyetemes nyugati szellemfejlődésbe igyekszik beállítani a Luther gondolatvilágát. Nagyon gazdag és színes körképben mutatván be a Lutherrel egyidejű európai szellemi (természetesen elsősorban vallási)

¹ Amelyek itt részint helyszűke miatt mellőztek, részint azért, mert a referens, postai nehézségek miatt, a legjobb igyekezettel sem tudott ez ideig hozzájuk férni. Ez utóbbiak közé tartozik *Harnack* gyönyörűnek mondott, gyermekifjak számára írt emlékfüzete Luthertől és a reformáció alapvetéséről; továbbá a szintén nagyon kiválónak hirdetett és elismeréssel fogadott *Scholtz*-féle mű: „*Was wir der Reformation zu verdanken haben?*“

² Rövid méltatását l. *Prot. Szemle* 1914. évf. 255. l.

³ *Die Lehre Luthers*. Leipzig, Deichert, 1917. XII. + 393 l. Nagy 8°.

áramlatokat, abba a főtételbe véli leszűrhetőnek a reformációnak ezekhez való viszonyát s ebből kiderülő sajátos lényegét, hogy „a ref. a keresztyénség német megértésében („in dem deutschen Verständnis des Christentums“) áll, de egyszersmind az evangélium új, elmélyült megértését is magában foglalja“ (52. l.). Fejtegetései azonban egészben véve egyáltalában nem győznek meg bennünket e tétel ily merev és kizárólagos fogalmazásának jogosult voltáról. Nem még akkor sem, ha kiegészítjük őket a megelőző III. kötetnek egyes, a reformációt előkészítő szellemfejlődési mozzanatokot tárgyaló részeivel is, amelyek a hanyatló középkor lelkivilágát bontják föl nagy gonddal a szálaire, a *germanizmus-perszonalizmus* egyenlet alapján (melyhez már magában szó fér). Azt ugyan hiszünk és látjuk is, hogy a szerzőből, amikor erre az eredményre jut, nem éppen a „Deutschland, Deutschland über alles“ útszélei és immár csömörletes pángermanizmusa beszél, bár ahogy ez ellen önmaga óvakodik egy jegyzetben, — hogy akinek a „germanisch“ kategória bármely okból nem felelne meg, az csak tegyen helyébe egész nyugodtan „modernt“, „újkorit“, vagy más effélé! (53. l.) — abban nincsen sok köszönet. Mindamellettt nagyon erős elfogultságot kell látnunk abban, hogy egy, a reformáció *lényegéről* adott *egyetemes* meghatározásba belevitetik a német *nemzeti* vagy a germán *faji* szempont. Egészen tárgyilagos történelmi állásponton legföljebb csak annyit lehet — és kell is — elismerni, hogy a reformáció alapigazságának első, legtisztább, ős-prófétai élményszerű revelálására, különböző történelmi és pszichológiai okokból kétségkívül az *akkori* német lélek volt a legalkalmasabb. És bizonyos, hogy Luther, mint a németek németje, *többek között* ebből a szempontból is gondviselelsszerű jelenség a világtörténelemben. De maradandó, lényeges jegynek venni föl a reformáció történelmi fogalmába a germán, sőt a német faji tényezőt, szerintünk éppen olyan faji képtelenség, mint hogyha valaki a *keresztyénség* történelmi fogalmát akarná valahogy olyasformán leszűgezni, hogy az „a váltságvállás zsidó-hellenisztikus megértése“. Egyébként az alapálláspontnak e feltűnő túlzása a részletekben egyáltalán nem kisebbiti a könyv tudományos jellegét és értékét: nem a germán, hanem a keresztyén hívő és gondolkodó Luther jut szóhoz Seeberg művészileg csiszolt kimerítő, mégsem szószaporító feldolgozásában. Csak Luther 1517 előtti fejlődésével bánt el, nézetünk szerint, kissé mostohán s helyel-közzel — talán a túlságos tömörségre való törekvés miatt — nem eléggé világosan. Lévéen pedig a mű nem tulajdonképeni Luther-mono-

gráfia, hanem egy nagy egyet. dogmatörténelmi tankönyv egy szakasza, érthető, hogy — az úrvacsorai küzdelmek mindenoldalú megértésére — az utolsó fejezet Zwingli teológiáját is bemutatja (bár aránytalan rövidséggel, alig 20 lapon) s csak azután foglalkozik a nevezetes tanvitával, a kérdés kimerítő ismerete, tiszta átértése alapján nagyon előkelő tárgylagossággal osztva pört az egymás megértésére soha el nem juthatott két nagy ember között. A könyv e kabinetdarabjából különösen megtetszik, hogy Seebergben a „lutheránusság“ sokkal kevésbé „orthodox“, mint a germán öntudat, amiből persze a dogmatörténelmi álláspontnak határozottan mégis sokkal kevesebb kára van, mintha megfordítva állana a dolog.

Míg e két Luther-mű formailag és tartalmilag egyként a szaktudomány jelentékeny gyarapodását jelenti elsősorban, más kitűnő szakemberek tudásuk és földolgozókéességük teljes készletével tágabb körök, a művelt nagyközönség szellemi érdekeinek közvetlen szolgálatára vállalkoztak a jubileum indításából. A pálmát közülök, azt hisszük, mind a művészi forma, mind a tartalomnak szinte izgató érdekessége tekintetében *Walther* Vilmosnak, a másik elsőrangú Luther-tudósnak kell itélnünk „*Luther jelleme*“ c. könyvéért,¹ melybe évtizedek aprólékos és szeretetteljes kutatásainak legmegbízhatóbb és legkristályosabb, előzetesen már több nagyobb számbúsú, leginkább apologetikus jellegű tudós munkában² mérlegre tett eredményeit rakta le. Folyóiratunk e minden tekintetben kiváló műnek, a német jubileumi irodalom tán legrokonszenvesebb alkotásának már részletes ismertetését hozta;³ most azonban már csak azért is újra felhívjuk rá olvasóink figyelmét, mert rövid időn belül magyar fordításban is megjelenik⁴ s így művelt közönségünk legszélesebb körei számára is lehetővé fogja tenni a Luther örökké új és a legnemesebben emberi lelkivilágába való szerető és termékenyítő elmélyedést. *Köhler* *Walther*, a nagyon alapos és sokoldalú egyháztörténész viszont korának világtörténelmi központjába állította be Luthert rendkívüli elevenen megírt, bár túltömöttsége miatt néhol igazán csak nagyon feszült figyelemmel élvezhető kis

¹ *Luthers Charakter*. Deichert. Leipzig. Az Allg. Ev. Luth. Konferenz kiadása 1917. 8°. 214 lap. Luther egyik legrokonszenvesebb Cranach-képével.

² A legnagyobb szabású köztük: *Für Luther wider Rom*. Handbuch d. Apologetik Luther's u. der Reformation den römischen Anklage gegenüber. Halle, Niemeyer 1906. 759 l. 8°.

³ *Prot. Szemle* 1917. 210. skk. II.

⁴ A M. Ev. Ker. Diákszövetség kiadásában, ifj. Victor János ki próbált tolmácsolásával.

könyvében,¹ mely a német reformáció történetének tanulmányozásában épp oly hasznos bevezetésül fog szolgálni, mint amilyen kitünő első tájékozást lehet meríteni a legkülönbözőbb Luther-problémák tömkelegére nézve (a Denifle-Weiss-Grisar-féle célzatos állításokra nézve különösen) *Böhmer* Henriknek, a kiváló népszerűsítő talentummal megáldott tudós-
nak már régebb ideje közkezen forgó kritikai rostájából.² Ez az utóbbi mű a jubileum alkalmából kilépett a közismert Teubner-féle sorozat megszokott kis 8° formájából s újabb átdolgoztatása mellett egy egészen önálló fejezettel³ is megbővült. Ez azonban nézetünk szerint egészen nyugodtan el is maradhatott volna, mert valamennyi között a legkevesebb önállóságról tanuskodik s általában a legkevesbbé sikerült. Azok az olcsó babérok, amelyeket a szerző a lutheránizmusnak, mint kultúrhatalomnak a legkényelmesebb módon: a kálvinizmus tudománytalan ócsárlásával fon a homlokára, nagyban rontják a különben igen jeles, temperamentumos tollal megírt mű hatását. — Szépen, melegen, színesen, behízelgően, sok szívet megejtőn írta meg Luther életét az ő német népe számára a különösen protestáns német művészettörténeti kutatásokban finom érzékkel, nagy sikerrel dolgozó *Preuss* János.⁴ Kis kötete, melyet immár 100-adik (egyszázadik) kiadásban kapkodnak egymás kezéből e sorok írásakor a hű Luther-fiak, a legolcsóbb s egyben legizlésebb jubileumi kiadványok között is vezet. Gazdag képanyaga (77 drb), egészen mellőzve a megunt régi, sablonos készletet, teljesen új, műértő összeválogatásban támogatja a szöveget, mely maga is művészlelkű ember tollára vall. Ahogyan különösen a Luther otthonát — nagyon eredeti invencióval — leírja, azt, aki egyszer elolvasta, sohasem felejtí el. Kár, hogy a neves szerzőnek elfogultságig rajongó Luther-tisztelete, mely ennek a művecskének megírására kiválóan alkalmassá, de a reformáció világtörténelmi értékét illető tágabb kitekintésekre és megállapításokra képtelenné tette és teszi őt,⁵ itt sem tudott megtagadni

¹ *M. L. u. die deutsche Reformation*. Teubner, Leipzig. Aus Natur- u. Geisterwelt 515. sz. 135 l.

² *Luther im Lichte der neueren Forschung*. Ein kritischer Bericht. Aus Nat. u. Gwelt. 113. sz. 170 lap. — IV. kiadás. Nagy 8° (ritkább nyomással) 301 l.

³ „*Wirkung u. Fernwirkung auf die Kultur d. Zeit*“, címmel a legutolsó félszáz lapon.

⁴ *Unser Luther*. Az Allg. Ev. Luth. Konferenz kiadása. Leipzig, Deichert 111 l. 8°.

⁵ Amit egy meglehetősen kétes sikerű kisebb dolgozatából (Lutheri és kálvini vallásosság. Theol. Szaklap 1913.) a magyar közönségnek is alkalma volt meglátnia.

magától egypár, határozottan tömjénszagú elszólást. Nem hisszük például, hogy maga az öreg Luther különös örömmel olvasott volna a saját életrajzában efféléket: „Seine Kindheit hat M. L., ebenso wie das Christkind, nicht am Orte seiner Geburt verlebt!“ (2. l.) Ezekről megválva azonban igazán a legélvezetesebb olvasmánynak vallom e kis Lutheréletrajzot mindazok között, amelyeket csak ismerek.

Se szeri, se száma azoknak az apróbb-nagyobb írásoknak, amelyek a reformátor gondolatvilágát, elsősorban személyes hitéletét s az abból kisarjadt nagy alapélményt és alapigazságokat, azután általában egész csodás gazdagságú személyiségét akarják minél közelebb vinni a mai ember lelkéhez. Ezt a célt szolgálják elsősorban a több-kevesebb ügyességgel összeállított ú. n. „*Luther-breviáriumok*“: a nagy ember nagyobb műveiből és egészen személyes jellegű kisebb írásaiból összeszedett különféle terjedelmű szemelvények és „koszorúk“ (a nagy tömegeből kiemelve ajánlhatjuk pl. a *Klein*¹ vagy a *Saathof*-félélt).² Az ily stílusú kiadványok gyors elszaporodása és nagy közkedveltsége arra vall, hogy nagyon is megfelelnek a modern átlagember lelki szükségletének: minél gyorsabban és minél kényelmesebben szerezni tájékozást az élet és a tudomány legnagyobb kérdéseiről; de természetesen, ugyanebben rejlik a legnagyobb veszedelmük is: mesterségesen táplálják a modern lélek egyik legveszedelmesebb hajlamát, a mohó felszínességet. Igazi jó szolgálatot tehát csak az olyanak tesznek, akiben nem a kielégítettség illúzióját keltik, hanem szomjúságot a bővebb vizű források után. Más módon szolgálják ugyanazt a célt az Allgemeine Evangelisch-Lutherische Konferenz *reformációi füzetei*,³ melyekkel ez az

¹ *Luther: Deutsche Briefe, Schriften, Lieder, Tischreden*. Ausgewählt u. lebensgeschichtlich verbunden v. T. Klein. Langewiesche-kiadás. 8°. 300 l.

² *Luthers Glaube nach seinen eigenen Zeugnissen dargestellt*. Tü. Mohr. Religionsgeschichte. Volksbücher IV. 26.

³ *Reformationsschriften*. Hrsg. v. R. Grützmacher. 8°. 1. *Kaftan Th: Reformation, nicht Revolution*. 20 l. — 2. *R. Grützmacher: Luthers ewiges Evangelium i. seiner rel. geschichtlichen Eigenart*. 26 l. — 3. *L. Ihmels: Wie werde ich meines Heiles gewiss? Die Grundfrage d. Reformation*. 24 l. — 4. *Ph. Bachmann: Luthers kleiner Katechismus als Lehrbuch u. als Lebensbuch*. 24 l. — 5. *W. Braun: Luther üb. die Macht d. Bösen*. 26 l. 16°. — E sorok írása után jutottak referens kezébe a folytatólag megjelent füzetek a sorozatnak: ezekben *Preuss H.* a reformátor úrvacsora-tanát ismerteti, *Lauerer* a keresetségről, *Greiner* az istentiszteletről való felfogását mutatja be, *Althuis P.* pedig mint az ev. egyházi ének atyját méltatja.

irodalmilag rendkívül élénk és nagyérdemű, áldozatkész tesztület — épp úgy, mint elébb ismertetett nagyobb kiadványai-val — kétségtelenül szokatlan mértékben fogja munkálni a lutheránus keresztyén öntudat izmosodását. A sorozatnak eddig kezünk közé jutott öt darabja közül legtartalmasabb (a tárgyalat kérdés minden ízével ismerős tudós tollából való) a *Brauné*, legmelegebben megírt az *Ihmelsé*, legapologétikusabb a *Bachmanné*, legszétfolyóbb a *Grützmacheré*, legtürelmetlenebb a *Kaftan Th.-é*. Gondolatai azonban valamennyinek vannak, ha mindjárt több propagandát is látszanak néha csinálni velük „a modern-pozitív” theologiai irányynak, mint — magának Luthernek. — A nemrég elhalt lipcsei egyháztörténész, a különösen egyes kiváló részletkutatásairól ismert nevű *Brieger* Tivadar posthúmus munkája is¹ a ma lelkivilágára nézve legközvetlenebbül értékes oldalukról dolgozza föl Luther vallási, egyházi, theologiai gondolatait. Álláspontja, módszere nem nagyon eredeti s hozzá még némileg a liberális theologiai pártállástól is zavart: mindamellert világos diszpozíciója, egyszerű előadásmódja s különösen bő forrásidézetei eléggé ajánlható bevezetés-sé teszik. A szerző a reformációnak e művénel mindenesetre sokkal kiválóbb emléket emelt néhány éve megjelent nagy, népszerű művében,² mely a legszebben megírott összefoglaló német történelmi munkák egyike. Ebbe a csoportba sorozhatjuk még *Huch* Richardának, a népszerű és termékeny, tudományosan is képzett ironőnek eredeti és érdekes, bár tipikusan női tulajdonságokkal ékes Lutherkönyvét is,³ melyet folyóiratunk kongeniális tollból, már régebben ismertetett.

Luther és műve mellett aztán a reformációnak más hősei és más európai színtereken való föllépése érthetőleg annál gyérebben képviselvék a nemet irodalomban. A legjelesebb ilytárgyú kiadvány a svájci ref. egyház körből került ki, sokat ígérő cím alatt,⁴ s a helvét reformáció rövid, de drámai fordulatokban annál gazdagabb lefolyását tárgyalja *Hadorn* Vilmosnak, a kevésbbé ismert nevű zürichi pap-tanárnak teledolgozásában. A könyvön meglátszik ugyan, hogy *nem* telje-

¹ *M. Luther und wir*. Das reformatorische Christentum Luthers seinen Kernpunkten nach dargestellt Gotha, Perthes, 1916 8°. 106 l.

² *Die Reformation*. Ein Stück aus Deut chlands Weltgeschichte. Megjelent az Ullstein-féle nagy világtörténelmi sorozatban s tövítve — gyönyörű kiadásban — külön is.

³ *L. Prot. Szemle* 1917 40. skk. II.

⁴ *Männer u. Helden*. Die schweiz. Reformation u. ihre Segnungen. A svájci ref. Kirckenkonferenz kiadása 8°. 112 lap. Képekkel. Bern, Grunau.

sen elsőrangú szakembernek itt-ott elsietett s olykor a kelle-
ténél érdeesebb hangú munkája, de egészben véve nagyon
lebilincselően megírt, hű, alapos, szemléletes képe Svájc
reformációjának, méltó emléke e reformáció vezéralakjainak,
mindenekfölött pedig egészséges, tán hidegebb, de tisztább
levegőjű kiegészítésül szolgál a reformációnak egyoldalú,
lutheri-német szempontú beállításaihoz. Szerencsés gondolat és
hézagpótló tett volt ez okos és jó munkát *magyar* nyelvre is
lefordítani: egyik legbecesebb hazai jubileumi kiadványunk-
nak¹ adott ezáltal létet *Jánosi Zoltán*, a pompás és kemény
magyarbeszédű és tollú debreceni pap. Fordítása elsőrangú
munka; kár, hogy a szövegbe beleszurkált ötletszerű zárójeles
„jegyzeteivel“ itt-ott maga rontja le hasznát és hatását. Az
ilyen jegyzeteknek a mű *fordítója* részéről, a mai tudományos
és irodalmi közjog szerint, *csakis* tudományosan indokolt
esetben, teljesen objektív céllal van helyük, s akkor is vagy
a vonal alatt, a főszövegtől eltérő szedéssel, vagy, még helye-
sebben, egy különálló függelékben. Ellenben Jánosi szubjektív
vagdalkozásai valamely láthatatlan „levegőégbeli hatalmas-
ságok“ ellen — amilyenekből „jegyzeteinek“ túlnyomó része
áll — nemcsak általában nem jogosultak ebben a formájuk-
ban, de most még egyenesen ünneprontásszámba is mennek,
egy jubileumi kiadvány köntöse alatt meghúzódvá. Meleg és
meggyőződött Kálvin-apológiája is több bizalmat keltene pl.
önállóan kidolgozva, mint így, terv, rendszer nélkül elszórva
a jegyzetek egy részében. — Értesülésünk szerint a jubileumi év
őszére látott napvilágot (Lausanneban, Bridelnél) a *Doumergue*-
féle hatalmas Kálvin-monográfia² befejező, V-ik kötete is:
„*Kálvin János egyházi és politikai gondolkodása*“, melyet,
mint tán valamennyi kötet között a legkongeniálisabbat és
a legaktuálisabbat, a szaktudomány már nagyon nehezen várt
évek óta: e sorok írásáig azonban legjobb igyekezetünkkel
sem tudtuk megszerezni.

Túlnyomólag a német birodalmi reformáció történetét
öleli ugyan föl, de a reformációt előkészítő világtörténelmi
tényekre és művelődési áramlatokra, valamint (kis részben)
Zwinglire is kiterjeszkedik a *Kaulfuss—Diesch*-féle elsőrangú
gyűjteményes kiadvány, mely úgy szövegrészével, mint illusztr-

¹ *Férfiak és hősök*. A schweizi reformáció és annak áldásai 8°. 130. Kiadja Hoffmann és Kronovitz, Debrecenben. Képekkel.

² Az egész művet — *Jean Calvin; les hommes et les choses de son temps* —, íróját s főképp a mű V. kötetét, C. vallásos gondolkozásáról, lásd ismertetve a Theol. Szaklap. 1912. évi folyamában, „*A legújabb Kálvin-kép*“ c. alatt.

rációival hű tükre annak az egész gazdag és forradalmas kornak.¹ Nagy hozzáértésre valló ügyességgel gyűjti össze „a reformáció könyve“ a kor legérdekesebb művelődéstörténelmi okmányait, s azokat vagy egész teljességükben, vagy legalább is nagyon jellemző szemelvényekben tárja az olvasó elé, ki, még ha szakember is, sok hasznot és gyönyörűséget lelhet e finoman kiállított vaskos kötetben. Képei, könyvdíszei, facsimiléi szintén egytől-egyig válogatott, egykorú anyag. Valóban a történelem lelke elevenül meg lapjain. Tanítási segédeszközül a középiskolában, vagy szemináriumi forrástanulmányozó bevezetés céljaira főiskolán, kiválóan alkalmas. Csak az egyes darabok közt elhelyezett magyarázó és egybefűző szöveg nem sikerült valami nagyon alaposan. Egyrészt sokkal rövidebbre is lehetett volna fogni, másrészt meg sokhelyt (pl. az úrvacsoratanvita beállításánál 436. skk. ll.) egészen elkoptatott és igaztalan vulgáris felfogásokat tükröz. Dehát előlött nyugodtan el lehet tekinteni a könyv igazán nagy instruktív értéke, műbecse és a szerkesztés nagy érdemei fejében. Díszes kiállítás dolgában csak egy hasonló természetű kiadvány mulja még felül „a reformáció könyvét“: a *Schreckenbach—Neubert-féle Luther-album*,² melynek 384 pompás, legnagyobbbrészt egykorú képe nemcsak a reformátor egész világát felöleli és lehetőleg minden életmozzanatát megörökíti, de tulajdonképen — még sokkal nagyobb méretekben — ugyanazt teszi, amit az előbb ismertetett mű: egész művelődéstörténelmi galériát ad s igazi komoly, tudományos tanulmányozást is megérdemel a pusztá gyönyörködésen kívül. Bevezetésül Schreckenbach, a németek népszerű történelmi regényírója és hadikronikása írta meg hozzá a reformátor életét, tartalmasan és lendületesen, bár minden különösebb, önállóbb irodalmi vagy tudományos érték nélkül; hátul részletes és alapos képmagyarázó-lajstrom található. E két kiadvánnyal a háborús nehézségek közepette is egészen méltó és maradandó módon koronázta meg a német nyomdai- és művészet a jubileumi irodalom külső fényét.

A reformáció további fejlődése és az egyetemes szellem-történetbe, a modern európai kultúrába való belekapcsolódása szintén foglalkoztat egy pár nagyon becses jubileumi kiadványt. *Aner* Károly, a tudós és élenkszellemű berlini pásztor, Luther jubiláló népét a saját kegyessége történetén vezeti

¹ *Das Buch der Reformation*. Geschrieben von Mitlebenden. 139 egykorú képpel s egyéb műmellékletekkel. Nagy 8° 523 l. Voigtländer, Leipzig.

² *Martin Luther. Ein Bild seines Lebens u. Wirkens*. Folio 184 l. J. J. Weber, Leipzig.

keresztül.¹ Modern, de megbízható történelmi eljárások segítségével századról-századra végigkíséri az evangélikus német nép pszichológiáját s a legkülönbözőbb, sokszor meglepő újságú forráskészlet alapján higgadtan mérlegelt ítéletet mond arról, hogy korszakonként mennyire érvényesült — más körtevényezők egyidejű befolyását is latbavetve — Luther igazi szelleme a németiség jellemének alakításában, lelki élete vezérlésében, a német prot. vallásosság azóta előállott különböző típusainak kifermálásában. Ez az ítélet egészben véve kedvező. s a legértékesebb benne éppen az, hogy nem a megszokott, régi hivatalos történetfelfogás keretei közt mozogva, hanem a tömeglélek megnyilvánulásainak szolid átvizsgálása alapján hozták: tehát új tartalommal és igazsággal van hivatva eltölteni a régi frázist, Luther „századokra kiható történelmi nagyságát“. A mű probléma-felvetésének és módszerének különösen eszméltető és ösztökélő hatással kellene lennie magyar egyháztörténezeinkre, de mindazokra is, akik *a népegyház és a vallásos individualizmus viszonyának* egyre zaklatóbb modern kérdésére keresik a mult választát, vagy legalább újjmutatásait. A másik kiváló német író-pap, *Fuchs* Emil, Luthert, mint a jelenlegi német kultúrának legtágabb értelemben vett *alapvető* hősét igyekszik bemutatni, tehát az ő „német küldetésének“ megörökítésére vállalkozik.² A szerző a protestantizmus és a kultúra viszonyának újabb idő óta sokfelől meg-hányt-vetett problémáiban teljesen otthon van s a német szellem lényegének mélységeit és fejlődésének útvesztőit is kevesekhez hasonló alaposággal búvárolta; szabadon szárnyaló fejtegetéseiben szónoki erő és szépség honol s bár kis könyve kifejezetten népszerű irat, úgy tudja gondolkodásra kényszeríteni az embert, mint kevés tudományos mű. Mindamellet azt hisszük, erősen elvetette a sulykot. Az egész műve alap-témájának a fentebb már bemutatott és értékelt Seeberg-féle reformáció-meghatározást lehet tekinteni, amelynek érvényesítésében — nem tudományos műről és módszerről lévén szó — még annyi fenntartással sem él, amennyivel amaz. Így esik aztán, hogy a helyenként megragadóan mély és igaz fejtegetések néha a legkorlátlanabb háborús német önistenítésbe csapnak át: Luther lelke és a német nemzeti szellem benső és feloldhatatlan rokonságának igazolását egyéb, teljesen elfogadható, sokszor igazán mesteri motiválás mellett olyan hal-

¹ *Das Luthervolk. Ein Gang durch die Geschichte seiner Frömmigkeit.* Tübingen, Mohr. 164 l. 8°.

² *Luthers deutsche Sendung.* Religionsgesch. Volksbücher IV. 25. sz., 56 l.

latlan, több mint merész módokon is megkíséرتi, mint amikor például a Belgiumon való 1914-iki kényszerű átvonulásban is a lutheri szellemiség alapirányának hű érvényesülését akarja felismerni (a híres „*Sündige immerhin!*“ stb. mondásra való, szerintünk teljesen nyakatekert hivatkozással)! Az angol kultúra és vallástörténet oktalan becsmérlése egy másik nagy, az előbbivel különben szervezen összefüggő szépséghibája ennek az elolvasásra és kritikai tanulmányozásra egyébként igen érdemes, de tipikusan „német jubileumi“ műnek.

A tárgyilagosságnak annál előkelőbb magaslataira tudott aztán emelkedni egy másik, sokkal ritkábban szereplő és nem sokaktól ismert nevű íróember, *Sapper* Károly gráci tanár, aki a protestantizmus négyszázados benső fejlődéstörténetén vezet végig egy minden ízében komoly tudományos szellemű és alapozású s mégis írgylésre méltóan könnyed, világos, áttetsző gondolatmenetű. terjedelmileg is tekintélyes műben.¹ „Célja egyfelől bemutatni azt, hogy a protestantizmusnak milyen sajátos *elméleti* felfogása van a keresztyénségről, másfelől megrajzolni azokat a valláserkölcsei életnyilvánulásokat, melyek a protestantizmus *gyakorlati* oldalaként tekinthetők.“ (Az Előszózból.) E cél felé kimért, biztos, egyenletes lépésekkel halad. Mindenekelőtt az alapvető nagy reformátorok vallási és theologiai egyéniségéről ad, nagyszerű tájékozottságra valló, élvezetes és igaz (talán csak egyes árnyalataiban nem eléggé megfelelő) jellemzést; majd, az ősprótestáns kegyesség és erkölcsiség különböző irányainak bemutatása után, áttér a korai protestantizmus spiritualisztikus mellékágainak ismertetésére, hogy azután az angol independens kegyességi típust is — mint az ó-protestantizmusnak már az újba átvezető tető- és végpontját — méltathassa. Az V. fejezet, az új protestantizmus kialakulásának és lényegének nagyon alapos elemzése s az óhoz való viszonyának tárgyilagos és helyes megállapítása egyik fénypontja az egész műnek. Az új fejlődésben határozott vonalakkal méri ki a helyet quakereknek, deismusnak, pietizmusnak, racionalizmusnak, azután pedig, a másik legsikerültebb és leggazdagabb fejezetben, a protestantizmus legújabb theologiai fejlődését ismerteti organikusan és bírálja behatóan, Kanttól a jelenkori vezető szellemekig (Herrmann, Troeltsch, vallástörténeti iskola, modern-pozitív irány). Érezhető hiány csak a legutolsó fejezetben van, ahol a XIX. és XX. századbeli prot. kegyesség gyakorlati erőiről szólva,

¹ *Der Werdegang des Protestantismus in vier Jahrhunderten.* München, Beck, 393 l. 8e.

úgyszólván teljesen csak a német állapotokat tartja szem előtt — pedig máskülönben a szerző ama kevés németek egyike, akiknek szemhatárát sem a történelmi problémáknak, sem a jelen kérdéseinek meglátása és megítélése dolgában nem szűkítette el a fajtság és a világháború. Sappernek ez a könyve — egy másik, megelőző munkájával együtt, mely, ezt kiegészítve, az új protestantizmus vallási gondolatvilágának szisztematikus feldolgozását nyújtja az egyszerűség és a világosság hasonló ritka adományával¹ — elsőrendű és mellőzhetetlen adalék lesz annak az egyre többet vitatott kérdésnek elméletéhez: vajjon a mai protestáns öntudat megannyi különböző elméleti és gyakorlati típusának van-e még joguk, *mindnek* van-e, és mennyiben van joga szellemi folytonosságban érezni magukat a reformáció őseredeti protestantizmusával? Ez nem csupán akadémikus kérdés;² szerintünk minden művelt protestáns ember vallási és egyházi öntudata tartoznék vele szembenézni és leszámolni, s most a jubileum szellemi indításainak különösképpen is ide kellene minket terelniök. A protestantizmus — *minden* protestantizmus — csak addig erős és életjogosult, míg *ön maga* tud magának felvetni új meg új, kemény, fájdalmas létproblémákat, s nem mások olvassák azokat a fejére. Ebből a szempontból merjük állítani, hogy Sapper, ha természetből fogva nem is a legnépszerűbb, de valószínűleg a legértékesebb ébresztő jubileumi szolgálatot tette a négyszázados protestantizmusnak súlyos tartalmú, elegáns formájú könyvével. Magyarra való lefordítása a kettő közül bármelyik művének, rendkívül sok haszonnal járna.³

*

Hazai jubileumi irodalmunk kiemelkedőbb termékeinek megbeszélésére térve át, az összkép természetesen megváltozik. Itt már nem arról van szó, hogy egy alig kimeríthető

¹ *Neuprotestantismus*. München, 1914. 170 lap. 8°. Ismertetését l. Prot. Szemle 1914. szept. számában.

² Sajnos, az irodalma legnagyobb részben az, s még hozzá a theologiai pártszenvédelektől is eléggé átszótt. Nagyon alapos referátumokat adtak a kérdés történetéről és jelenlegi állásáról *Stephan H.* liberális (*Die heutigen Auffassungen des Neuprotestantismus*, Töpelmann, Giessen, 1911) és *Grützmacher K.* (*Neue kirchliche Zeitschrift* 1915. évf.) „pozitív“ álláspontjairól.

³ E sorok írásáig megjelent még a német jubileumi irodalomnak egy elsőrangú vallásfilozófiai terméke is: *Kaстан J.*-nek, a jeles dogmatikusnak „*Die Philosophie des Protestantismus*“-a, melyet a szerző maga alcímében „*Apologetik des evangelischen Glaubens*“-nak is nevez (Tübingen Mohr-nál), melyről részint egészen újszerű, részint különösen nagyszabású volta miatt alább külön ismertetést hozunk.

tömegtermelésből, amennyire tudjuk és érzük, kikeressük a színét-lángját — itt csak arról van szó, hogy egy, szegényes és fejletlen viszonyainkhoz mért, gyér termést vizsgáljunk meg: vajjon a minőség, a belső érték ad-e elég kárpótlást a mennyiség szűkös voltaért? Ha keveset tudunk írni és kiadni (még *aránylagosan* is nagyon keveset!), legyen legalább mindaz, ami a kezünkől kikerül, olyan súlyú, hogy felérjen tíz-húsz vérszegény német füzettel. Csak a némethez hasonló nagy kultúr-népkolosszusok engedhetik meg maguknak, kivált ilyen kivételes alkalmakkor, az irodalmi selejtesség fényűzését; mi, magyar protestánsok. *ehhez* nagyon kevesen vagyunk. „Egy ilyet még tán elbír ez az ország, de kettő már sok volna” — mondotta Kossuth Lajos egy híres magyar naplopóra, mikor az a negyvennyolcas kormánytól „hivatalt” kért és kapott. Nekünk hányszor eszünkbe kellene ennek jutnia, amikor a tehetségtelenség vagy a tudatlanság még ma is újra meg újra jogot formál hozzá, hogy a „keresztényi szeretet” melegével védő és elfedező szárnyai alá vegye a magyar protestáns irodalmi „kritika”!

Örömmel kell azonban megállapítanunk, hogy az itt szóváteendő jubiláris irodalmi művek jókora része a legszigorúbb mérték alatt is megállja a maga helyét, s a többről is el lehet és el kell ismerni legalább annyit, hogy szerzőik komoly, ünnepi lélektől áthatott odaadással, a legjavát igyekeztek a köz szolgálataira bocsátani több vagy kevesebb erejüknek s tudományuknak. Több, testületek vagy egyének munkáját és áldozatkészségét dicsérő, elsőrendű tudományos és irodalmi értékű jubiláris kiadványt (így a monumentalitás dolgában legelől járó *Protestáns Esték*-et, S. Szabó művét a *debreceni és sárospataki papokról*, Lencz Géza *Bocskay-ját*¹), folyóiratunknak már megelőző számaiban volt alkalmunk érdeme szerint méltányolni.² Most azonban ezekhez még különbséggel sorakozik az eddigelé minden tekintetben — úgy tudományos érték, mint terjedelem és külső dísz dolgában — *legkiválóbb* magyaryelvű eredet jubileumi kiadványunk: a *soproni*

¹ L. *Prot. Szemle* 1916. 625. skk. II., 630. l., 1917. 468. s. kk. II.

² A Luther-Társaság nagyérdemű vállalata, az 1904-ben megindult és 1914-ben befejeződött *hatkötetes szemelvényes magyar Luther* szintén jubileumi kiadvány, s mint ilyen, kétségkívül valamennyi között a legnagyobb szabású irodalmi vállalkozás. Az egyes kötetek megjelenéséről időnkint mindig esett több-kevesebb szó; az egész kiadvány bírálata külön tanulmányt kívánna. Sajnos, a köztudatban még a *létezése sincs* nagyon benne mindmáig, pedig még külsőleg is szép és aránylag olcsó kiadás.

evangélikus egyházközség története Payr Sándortól.¹ Szerzőjének egyik legnagyobb érdemű, csendben, de sokat dolgozó egyház-történészünknek széles látóköre és fáradhatatlan szorgalma, párosulva a kiadó egyházközségnek önmagát és a tudományt egyformán megbecsülő ritka áldozatkészségével, gyönyörű dolgot hozott létre. A soproni ev. egyház valóságos mikrokozmosa a magyar protestantizmus négyszázados történelmének; helyzeténél, tekintélyénél s főképp tagjai erős hithűségénél fogva állandóan hív és tipikus tükrözője volt kisebb méretekben az evangéliumi ügy egész hazai sorsának: fényes és borús napjainak, belső épülésének, külső romlásának. Payr a tárgy e különös fontosságának tudatától áthatva építgette hosszú évek során át most napvilágra került szép alkotását: nem elégedett meg azokkal a hatalmas méretű előmunkálatokkal, melyekkel egy nagyszorgalmú történész-elődje törte meg az ő útjának első nehézségeit, hanem, a Gamauf-féle kézirati hagyaték teljesen önálló revíziója mellett, még szélesebb körökre, még tágabb szempontok figyelembevételével is kiterjesztette kutatásait. Ilyenformán egy nemcsak anyagában, de beállításában is elsőrendű történelmi monográfiát sikerült alkotnia: avatott kézzel kapcsolta be tárgyat a hazai és az egyetemes politikai, egyházi és művelődéstörténelem nagyobb összefüggéseibe, a külviszonyok gondos, aprólékos, jellemző erejű ecsetelése mellett minden ponton gondja volt a szellemi életmozzanatok szerves beillesztésére is. Az élet gazdagsága mellett az élet egysége jelenik meg művében: holt nyersanyag külsőleges összefüggése helyett előttünk áll egy darab élő Magyarország, ősi kulturális életének drága egyéni zamatával, melyet örök időkre átítatott a szívekbe és a tisztességes polgári életformákba belénőtt evangélium jóillata. Ez nem azt jelenti, hogy a szerző embereket és viszonyokat meg nem engedett módon *eszményít*: ellenkezőleg éppen az aggodalmas hűséggel beszélgetett, fény- és árnyoldalakat egyaránt hordozó dokumentumok nagyon reális összhatása az, ami könyvének a feltétlen tudományos érték mellett az élet vonzóerejét is biztosítja. A szerző és a kiadója e valódi jubileumi tettükkel megmutatták a magyar protestantizmusnak, melyik az az egyetlen lehetséges út, amelyen haladva rendre kiépülhet s végül egy nagy, összefoglaló alkotással megkoronázódhatik történelmének hozzá méltó megírása. Ez az út az öntudatos *anyagi* áldozatkészség-

¹ *A soproni evangélikus egyházközség története.* Gamauf Teofil kézirati hagyatékának felhasználásával írta P. S. I. kötet. A ref. kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig. 76 képpel. VIII + 521 lap. Nagy 8°. A II. befejező kötet egy év múlva fog megjelenni.

gel buzdított, támogatott, *szervezett* türelmes és szakavatott *részletmunka*, melyet az adatgyűjtés hűségén, a módszeres és kritikai eljárás fejlettségén kívül irányítania kell nagy, összefoglaló *eszméi* szempontoknak is. És ezen az úton a Payr könyve, a reformációjubileum és a magyar tudományosság igazi dicsőségére, igen nagy lépés előre.¹

A jubileum gondolati anyagának a közönség különböző rétegei körében való népszerűsítésére, apróbb, iskolai vagy gyülekezeti célokat szolgáló kiadványokon kívül² három terjedelmesebb gyűjteményes munka vállalkozott. Legegységesebb s tartalmilag is körülbelül legsúlyosabb, bár csaknem kizárólag történelmi jellegű közöttük a szorgalmas egyházi írónknak, *S. Szabó Józsefnek* szerkesztésében megjelent „*magyar reformáció könyve*“.³ Tartalmazza reformációnk hősi magvető-személyiségeinek (Sztárai, Dévay, Szegedi Kis, Méliusz; Írók és könyvnyomtatók) nagyon sok megkapó idézettel támogatott meleg életképeit Pruzsinszky Páltól, azután annak tudós és szellemes megmagyarázását, hogy a magyar társadalom különböző világi tényezői részéről minő értékű támogatásban részesült a reformáció, az e téren elsőrangú szakemberünknek tekinthető Pokoly Józseftől; végül a reformáció szervezkedésének szeretettel teljes, élénk, sokoldalú bemutatását a szerkesztő tollából. Ez a kiadvány nagyon alkalmas egyháztörténelmi ismeretek népszerűsítésére, sőt a (Pokoly tanulmányának köszönhetőleg) elmélyítésére is; persze még sokkal alkalmasabb volna, ha nem kellett volna a szerzőknek — bizonyára rajtuk kívül álló okokból — annyira gazdálkodniok a helyvel. Az *Uray*-féle emlékkönyv⁴ már vegyesebb és könnyebb tartalmú; főcélja — az előbbivel szemben — a nagy külföldi reformátoroknak és művőknek állítani emléket a magyar protestáns nagyközönség öntudatában. Az idevonatkozó terjedelmesebb cikkek s a rájuk következő magyar egyháztörténelmi tárgyú dolgozatok közé alkalmi költemények ékelődnek. Próza és vers lelkes, ünnepi hangulatú, mindenekfelett komoly és jóakarató átlagmunka: a szerzők egyike sem evezett ki a

¹ Más, később megbeszélendő *tudományos* jubileumi kiadványok, melyek a referensnek, bár már e sorok írásakor könyvpiacson voltak, nem jutottak kezéhez: *Czakó Ambró: A protestantizmus szelleme; Szelenyi Ödön: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra.*

² Ezek legjaváról folyóiratunk külön számol be.

³ *A magyar reformáció könyve*, a m. prot. nagyközönség és ifjúság számára. Debrecen, Hegedűs és Sándor. 8°. 112 l. 41 képpel.

⁴ *Emlékkönyv a reformáció négy száz éves jubileumára.* Debrecen, Hegedűs és Sándor. 160 l. 8°. Képekkel.

mélyre, de ami halat a part mentén fogott és ami virágot a partról szedett, már azzal is sok kedves órát szerezhet és nem egy hasznos szolgálatot tehet olvasóinak. Azt a célzatos eljárást azonban, hogy egy reformációi emlékkönyvben Zwingli sorrendileg s némiképp egyébként is *Luther elé* helyeztessék, még akkor sem tudjuk helyeselni, ha teljes megértéssel is vagyunk egyébként ama sajátos, hitvallási színezetű történetfilozófia iránt, mely a Zwingli reformátori „elsőbbségének“ kérdésében egy egészen „egyéni“ felfogást védelmez mind e mai napig. Mindkét (ugyanegy kiadótól származó) kötet elég gazdag képanyaga ügyesen, majdnem mindig helyes érzékkel van összeválogatva (de miért ragaszkodott mindakettő ahhoz a kevésbé autentikus, dagadtképű „Kálvin“-hoz s a S. Szabó-féle egy szintén igen gyenge Lutherhez?). Mindkettő közli az öt ref. püspök arcképét, az Uray-féle öt ref. főgondnokét is (ezek közül dr. Boér Elekről tévesen és az egyházalkotmány ismerete nélkül állapítván meg, hogy őt „választották meg elnöklő és kormányzó“ főgondnokká) — ami határozottan zavarja a kiadványok hangulatát, mert, ha eléggé tisztes formában nyilvánul is, mégis csak a személyi kultusz egy neme, s mint ilyen, a lehető legélesebb ellenmondásban áll magával a *reformáció és a reformátorok* lelkével. A főpásztorok bölcs és tanulságos ünnepi gondolatai is — a S. Szabó-féle könyvben — határozottan jótékonyabban hatnának arcképeiknek modern hírlapi reklámizú oda-biggyesztése nélkül.¹ A két emlékkönyvnek közös nyomdai forrásból eredő kiállítás, a háborús viszonyok tekintetbevételével, elfogadható (ámbar nem hisszük, hogy különös megérőltetésébe került volna egy kifejezetten „prot. irod.“ könyvkiadóvállalatnak még a mostani nehéz helyzetben is sokkal többet nyújtania e téren) — a jónevű Haranghytól azonban, megvalljuk, láttunk már különb címrajzokat is, mint aminőkkel e két könyv fedelét ellátta. Az egyik (a pápa és hadserege, szemben a kelő nappal) művészileg még megjárná, de gondolatkoncerciója tárgyilag nem szerencsés és tapintatlanul kihívó; a másik (a Krisztus-szobrot közös erővel emelő három nagy reformátor) egy igazán megragadó gondolatot szinte kőművesen esetlen formában érzékít meg. A harmadik emlékkönyvet *Takaró Géza* szerkesztésében, a Bethánia-egylet adta ki.² Tartalma ennek a legvegyesebb, de a legjobban lebilin-

¹ Vigyázni kellene, hogy a magyar prot. közönséghez ne mindig kalendárium-stílusban forduljunk. Szerk.

² *Emlékkönyv a reformáció négy százados évfordulójára.* Budapest, 8°, 143 l.

cselő. Jó tollú, részben elsőrangú szerzőktől származó cikkei minden különösebb terv és rendszer nélkül is igazi belső összhanggal szolgálják közös céljukat: elmélkedéssel és tanítással, történelemmel és költészettel egyaránt a reformáció *keresztény vallási alapigazságait* igyekeznek kidomborítani s ez a legtöbbnek valóban mély és maradandó hatással sikerül. Ifj. Victor János cikkét a predestinációról pl. senki sem fogja erős és jótevő benyomások nélkül letenni a kezéből, és mindenki megszívlelésre méltónak fogja érezni azt a rövid, de igen velős feleletet, amelyet báró Podmaniczky Pál ad e kérdésre: mi tette Luthert reformátorrá? A többi is hasznos, épületes, s ami fő, egy-kettő kivételével nagyon *mélyenszántó* cikk, nem maradhat el nyomukon az áldás. Izlés dolgában is kiválóak, csak „A fátyol” c. párbeszédben van egy kis kellemtelenül ható mesterkéeltség és feleslegesen éles polémia. A könyv kiállítása szolid, antikizáló címrajza igen kedves, bár a reformátorok semmitmondó arcképei bátran el is maradhattak volna róla¹

Habár mindhárom emlékkönyv, de különösen a legutóbbi igyekszik a maga módján, direkt vagy indirekt eszközökkel megadni a választ arra a legfőbb jubileumi kérdésre: *mi a reformációnak igazi magva, lényege és mi következik ebből a mai protestantizmusra és protestánsokra nézve* — mégis kívánatos lett volna ezt a kérdést egy vagy több külön, önállóan és kizárólag csak ezzel foglalkozó s minél tágabb körök értelmi színvonalához mért kiadványban is megtárgyalni. Hogy ez (legalább is a referens tudtával, e sorok írásának idejéig) nem történt meg: az legérzékenyebb hiánya jubileumi irodalmunknak. Nem kutatjuk, mennyiben tulajdonítható ez a jelenség a szükségérzet hiányának a nagyközönség, s mennyiben a készség hiányának az írók részéről, de a jubiláló magyar protestantizmus öntudatosságáról semmiképpen sem a legjobb bizonyítvány. Egyedül a reformátusok egyetemes konventje

¹ Legalább a jubileum alkalmából törekednünk kellett volna itthon is minél autentikusabb és kifejezőbb reformátor-arcképek kiadására és terjesztésére. Külföldön ebből is rendszeres tanulmányt csináltak s a Doumergue-féle nagy „*Iconographie Calvinienne*”, (Lausanne, Bridel, 1909. Folio 280 l.) a Preuss pompás és olcsó „*Lutherbildnisse*” c. kötetkéje (Voigtländer Quellenbücher, Leipzig 42. sz. 80 pfennig!), meg a Velhagen-Klasing-féle díszes „*Monographien zur Weltgeschichte*” sorozatban megjelent Heyck-féle *Luther-* és Lang-féle *Zwingli-Calvin*-kötetek után már idehaza is megrostálhatnók kissé gyarló, kifejezéstelen, mondvascsinált régi reformátor-arcképeink készletét!

kísérelt meg valami ilyesfélét abban az *emlékiratban*,¹ amelyet hivatalosan kiadott s a jubileum ünnepnapján valamennyi ref. presbiteriumban felolvasni és jegyzőkönyvbe venni rendelt; de meg kell vallanunk, ebben is csak a gondolatnak tudunk teljes elismeréssel adózni, a kivitelnek már sokkal kevésbé. Kétségkívül kezetesen és sok szeretettel, ünnepi áhítattal megírt elmefuttatás, de valami sajtósági patinával bevont gondolatvilágának és kifejezés módjának bő, nehézkes és elnyűtt palástja alatt sehogysem bírjuk meglátni a Lélek tüze-fényét; sehol sem találunk az egész munkálatban — pedig „bölcsek beszéde!” — olyan gondolatokat és szavakat, amelyek „mint a szegek, erősen le volnának verve”. (Prédikátor 12₁₃), bele minden magyar református ember szívének kellős közepébe. Történelmi álláspontja túlhaladott, hibás (ahogy pl. a katholicizmus kialakulásáról beszél, 4. l., azt nemcsak a tapintat és az ízlés, de a tárgyi igazság szempontjából is egészben helytelenítenünk kell); a reformátori lélek alapélményét és alaptendenciáját nagyon sok másod-harmadrendű dologgal egy színvonalra hozva, egészen elhomályosítja (7. l.); tanulmányának nagyon szónoki, elmélkedésnek nagyon száraz. Tisztelettel és illedelmes hallgatással tértünk volna felette napirendre, hogyha, mint a különben köztiszteletben álló (köztudomás szerint egyébként sem egyháztörténész, nem is dogmatikus) szerzőnek *magán* megnyilatkozásaként és kiadásában lépne elénk; *ebben* a hivatalos minőségében azonban lehetetlen volt szó nélkül hagynunk gyarlóságát, mert nem hihetjük, hogy *csakugyan egyetemes és egyhangú református köztudat volna az, amit a szerző a reformáció lényege és jelentősége gyanánt odaállít*. Mélyen sajnáljuk, hogy egy erkölcsileg kényszerítő megbízással ilyen kellemetlen világításba került egy ősz tudós tisztelt s más tudományos mezéjén ezüstcsengésű neve és ami fő: a hivatalos ref. egyház evangéliumi protestáns öntudata.

Az ilyen s ehhez hasonló egy-két lapszus azonban nem ronthatja le azt a már előrebocsátott általános megállapításunkat, hogy hazai jubileumi irodalmunk gyér mennyiségben ugyan, de nem sovány kalászokat hozott. Ha pedig „nem a láthatókra nézünk, hanem a láthatatlanokra”: ha nem csupán a valórávált irodalmi terveket és törekvéseket vesszük számba, hanem a még forrongókat és formában lévőket is, úgy az eredmény még kedvezőbb. A jubileumi évnek határozottan az volt magyar protestantizmusunkra a tán legértékesebb s eddig

¹ Emlékirat a ref. négy százados évfordulójára. A ref. egyet. konvent megbízásából írta D. Erdős József debreceni egyetemi tanár. Budapest. Nagy 8°, 14 l.

legjobban megfigyelhető hatása, hogy nagyon elhanyagolt irodalmi kötelességeire figyelmeztette. Valóban, hova is kell csodásabb példázója az írott Ige hatalmának, mint a reformáció? és a jövője látomásait lázasan hajszólo, háborús magyar léleknél van-e alkalmasabb talaj e csoda megismétlődésére? Fent és alant, nagy hivatalos vagy félhivatalos jellegű testületek és lelkes magánvállalkozások, egyre-másra szövök-fonják protestáns kiadvállalatok, irodalmi és nyomdai részvénytársaságok terveit (amelyek egyike, a Diákszövetségé, az őt jellemző teljes energiával, már megvalósult és meg is kezdte működését, a másika pedig, a Kálvin-Szövetségé, a megvalósuláshoz közeleg); protestáns (ref.) napilap készül, új folyóiratok (Az Erő) indulnak vagy állanak indulásra készen, régebiek átalakulnak, komoly új lelkiszükségleteket is számbavéve (így az *Ébresztő* és a *Diákvilág* — utóbbi *Akarat*, előbbi, 1918. januárjától, *Magyarság* néven —, amelyeknek jubileumi számai maguk is felérnek terjedelem, érték és tartalom dolgában nem egy külön kiadvánnyal, különösen az előbbié, mely *Megyeresy Béla* ritka rátermettséggű szerkesztésében, 60 sű únyomású folio-hasábon legértékesebb írógárdáját sorakoztatja föl a reformáció lényegének legkülönbözőbb oldalairól való avatott megvilágítására, illetőleg a művészi hatás eszközeivel való megörögzítésére s mindezekkel maradandó becsű zálogot nyújt arra nézvé, hogy tervbevett *végleges átalakulása* — a protestáns keresztyén eszményiség, a magyar nemzeti gondolat, a független tudományosság és a meg nem vesztegett műízlés egyesített energiáival — a művelt magyar nagyközönség legelőkelőbb és legolvasottabb revue-i színvonalára fogja emelni őt); hallani lehet egyéb nagyszabású irodalmi készületekről (sajnáljuk, hogy ezek egyike, az egyik theol. tanári testülettől tervezett népszerű vallástudományi kalauz — amilyenre igazán égető szükségünk volna — nem láthatott napvilágot magára a jubileumra); egy pár mozgékonyabb könyvkereskedésünk is kezdi végre belátni, hogy a protestáns irodalomért áldozatokat hozni, vagy legalább a meglévő hazai és külföldi termékek intenzívebb forgalombahozataláról gondoskodni még üzletnek sem rossz;¹ — egy szóval komoly felelősségérzettől áthatott lázas, mohó készülődések itt is, ott is — a béke harcaira. Most már igazán „öröm élni“, Huttennel szólva. De *ideje* is élni. Csüggedt szervezet-

¹ Erről tesznek örvendetes bizonyosságot a *Hegedűs és Sándor*, meg a *Scholtz testvérek* cégek jubileumi könyvjegyzékei (az utóbbi, teljes szakszerűséggel szerkesztve, egészen maradandó értékű irodalmi segédkönyv számba megy), valamint a Szimonidesz Lajos kiváló érzékét dicséző „Könyvűjság“ virágzása, szintén a Scholtzék kiadásában.

lenségből, fásult öntudatlanságból éppen elég volt. Az egyszerű tény, hogy mi, magyar protestantizmus, ma sem irodalmi, sem egyéb tekintetben nem vagyunk Magyarországon az a hatalom, ami voltunk, ami lehetnénk, amivé lenni tartoznánk¹: de minél mélyebbre sülyedtünk, annál dicsőségesebb lehet még a felemelkedésünk a hit és a gondolat két erős és tiszta szárnyán. Nemzetünk legjobbjai hiszik, hogy „ha a mai magyar protestantizmus, hagyományaihoz híven s feladata magaslátán tudná hivatását teljesíteni — — — ha egy szellemi és lelki megújhdás villamos fürdőjében megerősödvé vissza tudná hódítani idegen kezekre kallódott, megcsúfolt és hitelvesztett örökségét, nemcsak önmagát találná meg, de megtetézné a magyarság és a haladás ügyének a multban tett szolgálatait új, hervadhatatlan érdemekkel“.² Meghazudtolnók-e ezt a hitet és ezt a váradalmat? És — éppen az irodalmat illetőleg — ne zendült volna-e meg most, „a kürtzengésnek esztendejében“ a mi lelkünkben is valami abból a harsonghangból, ami a Méliuszokat nem hagyta nyugton annak idején; „Átkozottak, akik azt mondják: no, amit én tudok, prédikálok, meg nem írom a maradéknak . . . Hallod-e, hogy atyáknak hí minket [az Úr], vetőknek: hát valamit hagyjunk a fiaknak, vessünk, hadd jusson a maradékoknak is . . . több hasznot tesztek [az írással], hogy nem a kiáltó szóval, mert a csak a jelenvalóknak használ . . . az Isten házát, az oskolákat, a tanítókat segítsétek . . . nyomtassatok írást . . . a szegény kösségnek — —“?!³

Referens.

¹ Ezt még a legnagyobb optimisták is megállapíthatták abból a sokat jelentő mély hallgatásból, vagy, ami még ennél is rosszabb, abból a kelleetlen, megértéstelen és fennhéjázó hangból, mellyel nagy napilapjaink s legnagyobb tekintélyű tudományos és közéleti szemléink óriási többsége kísérte, illetve kommentálta a reformáció jubileumát. Ötven évvel ezelőtt még csak elképzelni is lehetetlen lett volna ezt! — Jóleső kivételként könyveljük el az *Új Nemzedék* sokatmondó és rendkívül meleg jubileumi cikkét a szerkesztő, *Milotay István* tollából. És nevezetes dolog, hogy magyar katolikus sajtószerveink is egészben véve igen szépen beszéltek, vagy legalább is — hallgattak okt. 31-én.

² Milotay id. cikke *Új Nemzedék*, 1917. 48. sz. 683. lap.

³ *Méliusz*: János jel. magyarázata Cap. I. Concio III.

A protestantizmus filozófiája.

A fenti cím alatt jelent meg a napokban a berlini dogmatikusnak, *Julius Kaftan*-nak egy teljes egészében filozófiai jellegű munkája. E dolgozat e munka *problémájával* foglalkozik, de *csupán* ismertetése és kritikája kapcsán.¹

A végső előfeltétel, amelyből e munka kisarjadzott, szerintünk az, hogy a vallás, ez a komplikált, de önálló szellemi nagyság tartalmaz egy olyan vonást magában, amely egy bizonyos ismereti momentumnak a hordozója. Ez nem arra utal, hogy a vallásnak van világmagyarázó ereje, hanem arra hogy a vallásnak a hitben bizonyos ismereti értéke van.² A hit az ismeretnek egy sajátos faja, amely épp úgy az öntudatban gyökerezik, mint bármely más ismeret. Nem is lehet ez másképpen, mert mint ismeretes, nem egyéb, mint maga a szellem megismerő, jelentést adó funkciója praktikus-szimbolikus alkalmazkodásában. E praktikus-szimbolikus alkalmazkodása a szellemnek, a megismerő funkciójában nem egyéni önkény szüleménye, hanem a szellem szükségképeni, a saját szerkezetében lévő s abból folyó viselkedése. Ezért beszélhetünk *Kant* után *Troeltsch*-csele a vallás aprioritásáról. A hit tehát a szellem önálló és apriori sajátját képező vallás ismereti momentuma. Tehát nem maga a vallás, hanem a vallás ismeretelméleti elemzése folytán nyert momentuma, vagy úgy is mondhatjuk, funkciója a vallásnak.

A hit, mint ismereti momentum, *Troeltsch*-csele szólva „abszolút szubstancia-vonatkozás“-t fejez ki. A hit, mint ismereti momentum, az „abszolút szubstancia-vonatkozás“ funkciójában nyilvánul. E funkció által a hit minden valóságot, különösképpen pedig minden értéket egy abszolút szubstanciára

¹ D. Julius Kaftan: Philosophie des Protestantismus. Eine Apologetik des evangelischen Glaubens, Tübingen, 1917. VI. 412. S. M. 9-40.

² Kaftan széles alapozású munkája a hit világmagyarázó erejére is utal. Idevonatkozólag igen nagybecsű tanulmány: Dr. Makkai Sándor A hit problémája (Kolozsvár, 1916) c. alatt megjelent munkája.

vonatkoztat, mint kiindulási pontra és mint legfőbb mértékre. A hit a vallás funkciója lévén, mindig a vallás sajátos alakulata, determinációja által meghatározott. Ha a vallás egészét kegyességnek mondjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a hit mindig *olyan*, amilyen a kegyesség. Így más a keresztyénség hitismerete, mint a buddhizmusé, mert más az őt meghatározó kegyesség. A kegyesség a felsőbb, az egyetemesebb fogalom, azaz a vallás fogalmában a kegyesség a genus proximum, a hit a specifika differentia. Így lesz más a protestáns kegyesség és más a katolikus kegyesség hitismerete is a keresztyénségen belül.

Katolikus kegyesség szerint a hit „kétségtelen igaznaktartása mindannak, amit Isten kijelentett és mivel ő jelentette ki“ (V. Cathrein). Vagy a vatikáni koncilium szerint „a hit természetfölötti tény, amely által az isteni kegyelem támogatásával és segítségével mindazt, amit Isten kijelentett, igaznak tartjuk, nem azért, mintha a természetes ész világosságával annak belső igazságát átlátnók, hanem Isten tekintélye miatt, aki azt kijelentette és aki nem téved és meg nem téveszthet“ (V. Cathrein). Itt a hit = elhívése, igaznaktartása valamely tannak, mint az egyházi tekintély által tanítottnak. *Hit = igaznaktartás.*

Protestáns kegyesség szerint a hit egy személyes, reális vonatkozás Istenhez, amely tehát a lélek egész magatartását rezonanciába hozza. Itt a theoretikus momentum éppen úgy a hit sajátja, mint a katolikus kegyességben, de a protestáns kegyességnek a katolikustól elütő sajátossága folytán nem olyan kirívó, mert a vallást alkotó momentumok között szerves a viszony s így a kölcsönösség szükségképeni.¹

A hit, mint ismereti momentum, kihat az egész világrépre s azt a maga sajátossága szerint nemcsak színezi, de alakítja. Tagadni ezt nem lehet, hisz a szellemnek ugyanaz a funkciója működik a tudományos, mint a hitismeretben, csak más *alkalmazkodásban*. Ott érdek nélkül alkalmazkodik a szellem a tárgyahoz, itt *praktikus célból* közvetíti a valóságot, de nem megmásíthatlanul, mint a tudományos ismeret, hanem megmásítva, azaz a saját *értékességével* ellátva az ideál szempontja alatt s mindig az Istennel, mint legfőbb léttel viszonyban projiciálja a valóságot. Így a hitismeret = értékítéletekből álló ismeret s a hit által vezetett vallásos élet =

¹ A. Messer: Einführung in die Erkenntnistheorie. I.pz. (Philos. Biblioth. 118. sz.). 9. skk E. Troeltsch: Wesen der Religion u. Religionswissenschaft. (Ges. Schrift. II. k. 494—495. — E. Troeltsch: Glaube (R. G. G. 1437—457).

értékítéletek alapján álló praktikus, Istenre irányított magatartás. Ezek alapján egészen szükségképpen a hitismeret határa a tudományos, érdeknélküli ismeretekből álló világgépre.

Tulajdonképpen minden vallás világgépe ugyanaz, mint a saját kultúr-közösségének világgépe, de a *maga sajátossága szerint sajátosan magyarázva*. Ugyanaz az az anyag, csak más az alkotás. Így minden vallásnak van egy filozófiája is. A *vallásfilozófia* szükségképpen egy, de a *vallás filozófiája* más és más. A vallás magyarázatára irányuló tudományos munka *egy*, mert semmi más, mint *csak* tudományos munka. A vallásnak a filozófiája, vagyis a vallás hitmomentumában levő ismeret-komplexum szerint mássá lesz, a *sajátjává lesz* ugyanaz a filozófia.

Így kell értenünk a protestantizmus filozófiáját. A mi korunk filozófiája ez, csak átbocsátva a hit momentumának prizmáján. Érdekes jelenség, hogy sokan ott is felismerik ezt a protestáns karaktert, ahol ez *tudatosan* nem nyilvánul. Jeléül annak, hogy protestáns ember még a filozófiában sem lehet más, mint protestáns. Így pl. sokan az újkori filozófiát protestáns filozófiának szeretik nevezni. *Erdmann* szerint az újkori filozófia éppen úgy protestantizmus a gondolkodó szellemen belül, mint a protestáns kegyesség a vallás egyetemén belül. *Paulsen* *Kant*-ot „a protestantizmus filozófusá”-nak mondja. Ugyan így találja *Kaftan* is korábbi munkájában.¹

Kaftan „Philosophie des Protestantismus“ c. itt tárgyalandó munkájának alap gondolatát a fenti szempontok alkalmazásával kell gondolnunk és nézniük, bár lényeges eltéréseket fogunk észlelni a két álláspont között. Mi csupán a problémát állítottuk be, de a vágányok, amelyeken halad a megoldás felé, sok tekintetben, a mienktől eltérők. Miről van hát tulajdonképpen szó a prot. filozófiájában? A filozófia modern problémáinak, az egész filozófiának a protestantizmus hitének szelleme általi áthatásáról van itt szó. *Kaftan*-nál a hit ugyanaz, amint fentebb formuláztuk „Erkenntnis Gottes und seiner Werke, und zwar Erkenntnis von unbedingter innerer Gewissheit“. „... der Glaube ein Erkennen von besonderer Art, nämlich ein praktisch bedingtes.“² Szépen formulázta dogmatikájában is kifejezett gondolatát 1913. évi dogmatikai előadásában: „Glaube ist eine innerliche Erfahrung, ein in sich

¹ Kant der Philosoph des Protestantismus. 1904.

² Dogmatik. V–VI. Aufl. Tüb. 1909 (Grundr. d. Th. W.) 29., 16. oldalon.

selbst Erkennen suigeneris“. E hit, az előadás formulázása szerint, „die ursprüngliche Form des Glaubens, der an die Offenbarung innerlich gebunden“.

I. *Kaftan*-t általánosan a neokantianus theologusok közé számítják. Tényleg egész gondolkodása a kanti filozófián alakult ki, annak sajátosságait hordozza, természetesen kritikailag fogadja el *Kant*-ból azt, ami *Kant*-ot *Kant*-tá teszi, mert az egész *Kant* szerinte egy geniális metafizikus, éppen úgy, mint az egész *Luther* egy geniális skolasztikus (40). Különösen az ismeretelméleti és etikai apriorizmus az a pont, amelyet a *Kant* filozófiájában elutasít magától. Ugyanezt teszi a *Philos. d. Prot. II—IV.* fejezeteiben.

Az egész munka elvi kezelésére vonatkozólag két feltélt állapot meg. 1. Fejtegetései kizárólag filozófiai körben mozognak. 2. Minden theologiai elemet, mint olyant, „strikte“ kizár fejtegetéseiből (1.).

E mű kettős címet visel: 1. *Philos. des Prot.* és 2. *Eine Apologetik des evangelischen Glaubens.* E második cím az elsőt világosítja meg s azt fejezi ki, hogy a prot. filozófia és az evangéliumi hit összefüggnek. E hit ugyanis „egy új filozófiai principiumot“ jelent, ami által, mert e hit a protestantizmus sajátja, a protestantizmusnak filozófiája lehetségesítve van. E hit itt is ugyanaz, mint azt *Kaftan* korábbi munkáiban megállapította, az Istenhez való személyes viszonyon nyugvó megismerés. E hitnek, mint új filozófiai principiumnak a feltétele kizárja azt, hogy a *Prot. Philos.-a* alatt a protestantizmus és a belőle támadó gondolatok felett való filozofálást értsük. A protestantizmus e filozófiának *nem tárgya*, hanem az őt lehetségesítő hit által *principiuma* (2—3.). A *Prot. Philos.-a* „egy olyan filozófia, amelyet a protestantizmus jellemez, s amely csupán filozófia és semmi mást nem akar, mint amit minden filozófia: kísérletet tenni mindazoknak a problémáknak a megoldására, amelyeket a filozófia megoldani csak megkísérelt“ (4.).

A protestantizmus pedig principiuma lehet a filozófiának a hitben levő ismereti momentum által. E hit által a vallásban van valami olyan vonás, ami a filozófiával rokonságot mutat. Ez a lényegrokonság 1. abban látszik meg, hogy „a filozófiában az igazságnak és minden megismerésnek az egységét keressük“. 2. A filozófia a végső és legmagasabb igazság kérdését veti fel s a világprobléma és a lét értelmének megoldását sürgeti. Egy *ilyen* filozófia természetesen több lesz, mint pusztán a megismerésről szóló tudomány, vagy akár a szellem normáinak a tudománya. A protestantizmus filozó-

fiája = a végső kérdések filozófiája (5—6). De nem is lehet másképpen, mert hisz a filozófia nem pusztán a theoretikus megismerés és tudomány befejezése, lezárása. A vallásos és a morális, a hit és a lelkiismeret mindig hallatják szavukat a filozófiában, s elnémitani ezeket soh'se lehet (7).

Igaz, hogy a protestantizmus a keresztyén kultúrának egy fejlődési foka, tehát históriailag meghatározott, hogyan lehet hát egy filozófia principiuma? Ez azonban nem okoz nehézséget, mert úgy találja, hogy minden filozófia históriailag meghatározott. A históriai meghatározottság ugyanis nem zárja ki az általános érvényűséget, amit a legjobban *Plato* és *Kant* bizonyítanak, akik igazi lényegükben periferikus vonásaiktól eltekintve az általános érvényűség igényével jelennek meg előttünk; pedig az előbbi csak mint korának görögje, az utóbbi pedig kritikájával és kategórikus imperativusával csak mint protestáns keresztyén gondolható (8—9). A protestantizmus principiumához tehát a históriai meghatározottság hozzátartozik. Ez a principium pedig természetesen szellemi valami, „az ember szellemi szubjektivitásához“ tartozik. Tehát e principium meghatározottságában a szellem van meghatározva. A szellem, amely a theoretikus megismerés mellett a vallást és a morálist is magába foglalja (10—12). A kegyes lélek tehát nemcsak a vallásnak, hanem kora szellemi életének is szubjektuma. Ebből pedig az következik, hogy a vallást a szellemi élet egészében kell elrendeznünk, mint szellemi életet, amelynek tehát ő is egyik meghatározója s amely által ő maga is meghatároztatik. Az evangéliumi hit *apologiját* ebben az értelemben kell vennünk. Tehát nem abban az értelemben beszél apologetikáról, mintha az az ev. hitet védelmezné azokkal szemben, akik ellenségei annak, hanem abban a magasabb értelemben, hogy a szellemnek e hitben nyilvánuló principiumát egyfelől mint a szellem egész strukturája által, mint históriai nagyság által meghatározottat állítja elének, másfelől pedig magát is, mint a szellem egészének a meghatározóját. „. . . dass ich nicht die Apologetik im Auge habe, die den Glauben gegen Widersprüche von aussen zu verteidigen sucht, sondern vielmehr die andere grundlegende Apologetik, die wir, um dem *eigenen* Bedürfnis des Geistes zu genügen, suchen und üben müssen . . .“ (393). Ez azt mondhatjuk, egy *immanens apologetika*, amely azonegy a Prot. Philosophiájával (16).

Látnunk kell tehát, hogy miként felel a protestantizmus által sugalmazott, fakasztott filozófia a lét nagy kérdéseire. Úgy fogjuk találni, hogy a protestantizmus a filozófia problé-

máira keresett s adott feleleteiben önmagát találja meg, mert önmagát keresi. A filozófia tehát nem lehet egy „kész nagyság“, egy „önálló hatalom“, amely a protestantizmus hitprincipiumával idegenül áll szembe, amelyre tehát nem bízhatjuk magunkat. Ilyennek tekinthetjük talán a természettudományt, de nem a filozófiát. A filozófia „nem egy szaktudomány, bizonyos már elért eredményekkel, amelyekről csak szakemberek beszélhetnek és taníthatnak“. A filozófia „valami általános emberi, amely, mint a szellem általános önmagáraeszmélése, éppen úgy mindnyájunkra tartozik, mint a vallás és művészet“. Tehát a theologia nem egy idegen instanciától függ itt, sőt az ő munkájának is helyet kell biztosítani a filozófián belül. Ennek a munkának az elvégzése tartozik a protestantizmus filozófiájához, amely a fenti értelemben véve nem más, mint „Eine Apologetik des evangelischen Glaubens“ (19).

A filozófiának az ilyen értelmezése kizárja, hogy a *filozófia tudománynak* tekintessék. A filozófia = a tudomány, abban az értelemben vétetik, hogy a tudománynak tetőpontja, tartalmilag újat nem mond, hanem csak lezárja, összefoglalja annak eredményeit, de mint ilyen, kimondja az utolsó szót a vallás és morál fölött is s mint tekintély áll azokkal szemben. Célja e filozófiának semmi más, mint bármely más tudománynak, úgy hogy csak fokozati különbség van közte és más tudományok között. Célja *abszolúttá* lenni: „a tulajdonképeni valóságot tanítani megismerni, az objektív igazságot ragadni meg és hirdetni“. Előfeltételei a filozófiáról alkotott e felfogásnak: 1. a *theoretikus megismerés* az igazságra vezető út; 2. az *objektív igazság*, az önmagában való igazság, tehát a tőlünk független igazság megismerhető (I. f.). *Kant* a filozófia vizsgálatává éppen az *igazságot* és az *igazsághoz vezető utat* tette, tehát azt a két fogalmat, amit az ő előtte levő (nem pusztán kronologikus értelemben veendő) filozófia dogmatikusan fogadott el s ezzel a filozófia definíciója így változott: filozófia = ismeretkritika, vagy a mi nyelvünkön: a *filozófia* = *ismeretelmélet*. Az ismeretelmélet teljesen a *Kant* nevéhez van kötve. A kanti filozófia azonban — *Kaftan* szerint — az ismeretelméletnél *több* a benne levő éltető gondolatok által. Az ismeretelméletet ő — elterjedt szokás szerint — teljesen szük értelemben veszi, amelynél természetesen többet akart *Kant*.

A kanti filozófia „kritikai gondolatá“-t így fogalmazza: *a mi megismerésünk bensőleg, belülről határolt*. A *Kant* előtti filozófia azért nem érte el célját, mert ezt a kritikai gondolatot nem tette alapvetővé (44). Ezáltal a gondolat által olyan

nak ismertük meg a mi ismerésünket, mint amely szubjektív-objektív (49). Bár e gondolattól az ismeretelmélet — szerinte — eltekintett s az objektumot és szubjektumot szétszakította. E kritikai gondolat semmisíti meg a dogmatikus filozófiát (filoz. = tud.). Hamis állítás azonban az, hogy a kritikai gondolat semmi más, mint az ismeretelmélet (68). A kritikai gondolat túlvisz az ismeretelméleten. Nem az ismeretelmélet az az új út, amelyre *Kant* törekedett (72). Egyenesen illúzióknak nyilvánítja azt a hitet, hogy az ismeretelmélet egy új utat nyitott volna a filozófia előfeltétel nélküli, objektív, általános érvényű alapvetéséhez (71).

Tehát a *filozófia* sem *nem tudomány*, sem *nem ismeretelmélet*. Mi hát, ha nem tudomány? Akkor *vallás* — látszik közelfekvőnek a felelet, de a vallástól viszont éppen az különbözteti meg, hogy *tudomány*, vonja vissza, amit előbb állított. De hát vajjon a *kritikai gondolatot*, ami a *Kant* nevéhez fűződik, s amit az ismeretkritika hajtott végre, vajjon nélkülözheti-e a filozófia? Nem! „... az ismeretelméleti munka a filozófiai gondolkodás elutasíthatatlan szükséglete“ (80). De az „ismeretelméletnek“ nem szabad megelégednie azzal, hogy pusztán a theoretikus megismeréssel foglalkozzék. Mindaddig, amíg ezt teszi, addig az igazságnak az a fogalma uralkodik felette, amely a naív megismerés sajátja. Ezt pedig túl kell haladnia a filozófiának. Túlhaladja pedig e korlátozást, ha az ismeretelméletet *ismeretkritikává* szélesítjük ki a *Kant* értelmében, akinek tanában a praktikus ész kritikája az ismeretkritikának egyik, a tiszta ész kritikájával teljesen egyenlő fele. Ez utóbbi a *Kant* filozófiája szerint magában foglalja a vallásos és a morális kritikáját is, ami az alapvető „kritikai gondolat“-nak teljesen megfelel. A filozófia tehát, mint ismeretelmélet, csak akkor lehet a filozófia állítmánya, ha az egészen személyes módú, praktikus és intím ismeretet, illetőleg megismerést, amilyen a *hitből* és a *lelkiismeretből* származó megismerés, magába foglalja és vizsgálódása körébe vonja. Ez ismeretelmélet, illetve ismeretkritika nevezhető filozófiának. Tehát a filozófia ennyiben ismeretelmélet.

Tovább a *tudományhoz* való viszonyát a filozófiának egy paradoxonnal úgy fejezhetjük ki: a filozófia nem tudomány és mégis tudomány. Vannak a filozófiában tudományosan nem bizonyítható dátumok, mint pl. az ideálok, a javak, amelyekkel szemben a megismerésen túl csak az elismerés és elvetés személyes aktusával viselkedhetünk, de amelyek viszont *tudományos* előadást és argumentációt követelnek (80 - 86).

A filozófia új definíciója így fog hangzani: a *filozófia* a

szellem önmagára eszmélése. Tehát a filozófia sem nem az objektív igazságról szóló tudomány, amely a theoretikus úton haladva, autoritással áll szembe a vallással és a morálissal. sem nem ismeretelmélet, amely csak a theoretikus ismeretet fogadja el tárgyaúl, hanem a szellem önmagára eszmélése, amely tehát a szellem egész világát lényegéig visszamenve tárgyaúl bírja. A filozófia szóról szóra: „... *letzte Selbstbesinnung des Geistes und dadurch oberste Instanz der Wahrheit*“ (87—89).

Tehát nem az Énnek, az individuumnak, hanem a szellemnek önmagára eszméléséről van szó. Az egyes csak mint a szellem orgánuma jön tekintetbe. Mint eszmél magára a szellem? A filozófiában: az egyesben és az egyes által eszmél önmagára. Hogy miként, azt az egyesnek a *történelemben* elfoglalt helye magyarázza meg. Az egyes életnek az emberiség életével való összefonódásában eszmél a szellem önmagára. Tudniillik a mi szellemi életünket az emberiség szellemi-történeti életében látjuk objektivizálva, amely élet a természet mellett a valóság másik fele, másik köre. Az egyes a szellemi-történeti életből és az egyesekkel való kölcsönhatásból nő ki. Az egyes éppen úgy produktuma, mint produkálója a történelemnek. — Egészen mintha *Hegel*-t hallanám! — Különösképpen a morálisban, a vallásban és a művészetben nyilvánulnak a szellem e funkcióit meghatározó történelmi erők. Az intellektuális tevékenységénél azonban a történelem nem hat be a *funkcióba* magába, amely úgy, amint van, többé-kevésbé ki van képezve s lényege szerint is minden időben ugyanaz. Ezenkívül főképpen azért nem, mert az intellektuális funkció tiszta formális, míg a többiek értékítéleteken nyugsznak s ennél fogva forma és tartalom összefüggenek (89—94).

A szellem az akarattól *meg nem rontott* képzetben nyilvánul. A képzet = gondolat. A szellem az akarattól független meg nem rontott, meg nem hamisított képzetben nyugszik. Tehát a gondolatnak, a képzetnek az akarattól szabadon kell mozogni. Megint, egészen mintha *Hegel*-t hallanám! (100).

A szellem öneszmélésének tárgyát a szellem alkotásai: a tudomány és művészet, a morál és vallás képezik. „Es ist der menschliche Lebensprozess in der Geschichte, auf den wir in der Selbstbesinnung des Geistes achten müssen.“ (116).

A szellem öneszmélésében, tehát a filozófiában pedig a praktikus momentum áll előtérben. Másfelől a *folytonos* reformációban és a *folytonos* protestantizmusban gyökerező hit-principium hasonló folytonos fejlődésre motiválja és determi-

nálja a filozófiát, amelyben tehát *befejezett ismeretről*, a világ probléma *megoldásáról* nem lehet és nem szabad beszélni, különben visszaesünk az abszolút tudománynak tekintett filozófiához. Mert *a szellem soha nem pihenő elevenség* (25—26.; 132—133). A filozófia a tudomány relativizmusán túteszi magát s abszolút ismeretre tör. Ez a törekvés teszi a filozófiát, ha ezt feladja, ha nem akarja: a filozófia a saját sírját ássa meg ezáltal (125).

A szellem önmagára eszmélésének problémája egyenes folytatását a szellem tartalmát képező egyes részletkörök vizsgálatában találja. És pedig az alatt a szigorúan meghatározott szempont alatt, hogy e körök sajátos *ismereti* módja s faji sajátossága megállapíttassék.

A morális, a tudományos és a hit vagy vallásos megismerés képezik e részletköröit a szellemnek.

A morális vizsgálatánál azzal kezdi, hogy az erkölcsi törvény aprioritását elutasítja (135). Az erkölcsi törvénynek az apriorira való visszavezetése másodlagos dolog, mert ami adva van, mint primér jelenség, ez nem más, mint *az élmény*, az apriori pedig e megadott élménynek a magyarázata (140). Az aprioriról való tan az erkölcsi élet tényállását azon a ponton ragadja meg, amely semmiféle tudományos magyarázatot meg nem enged, t. i. a feltétlenül, a feltétlent pedig a tudományosan magyarázni = tagadni és elvetni (142). Mivel pedig az apriorit magyarázni nem tudjuk, ezzel együtt elhanyagoljuk az erkölcsi élmény magyarázatát is.

Az erkölcsi élmény magyarázatának előfeltételeit azoknak a tényezőknél a megismerése képezi, amelyekből az kinőtt: a történeti örökség, a történeti nevelés, szóval a történeti-szellemi életnek a processzusa. Előbb produktumok vagyunk, mielőtt produkálók lennénk (143).

Az erkölcsi ismeret: ismeret sui generis, egészen más feltételek alatt áll, mint a tudás és tudomány. Az erkölcsi élménynek ősi formája: *neked kell!* Nem a törvényadó, hanem az iránytszabó lelkiismeret az ősi. Ezen alapul a kategórikus imperativus belső hangja.

Az erkölcsi túlhaladja az individualist és az egésze tekint s minden emberi dologban, a népek életében, mint az egyesek életében szuverén jelentősége van (156).

A theoretikus megismerés, tudás és tudomány azon a benyomáson alapul, amelyet így fejezhetünk ki: „Zwang der Dinge“. Ez fejezi ki elutasíthatatlanul azt, hogy a megismerésben nem üres gondolatokkal, hanem objektív valósággal van dolgunk (164; 169). A világ úgy áll öntudatunk előtt,

„mint egy szikla, amelyen mi semmit sem változtathatunk“ (171). Ebben a *szubjektív* tapasztalatban érvényre jut a megismerés *objektivitása* (172). Tudás és tudomány csak ezen az alapon lehetségesek.

Az igaz és jó nem idegenek egymásra nézve. Az igazsággal való bátor szembenézésnek érzülete az a tény, amely erős kapcsolatot teremt a kettő között (178). Nemcsak a morális, de a vallás is szoros kapcsolatban van theoretikus megismeréssel. Egyenesen ez az, ami a megismerést a tapasztalaton túl viszi (186). Különbözik a tudás és tudomány a tapasztalaton túl nem terjedhetnek. Így a vallás a tudás folytatása a tapasztalat határain túl (195).

A *vallásos ismeret* = istenismeret, mint ilyen a kegyes lélekre nézve egy objektív valóság ismerete (197). Továbbá a kegyes lélek a *maga* istenismeretét *igaznak* tartja. Minden istenismeret tehát *szubjektív feltételek* alatt áll, amely *szubjektivitás* éppen úgy hozzátartozik a hit lényegéhez, mint az *objektivitás* a tudáséhoz (200).

A vallásban az alapvető vonás, ami a vallásra hajt, „Streben nach Leben und Seligkeit“. Vagy konkrétábban: „um Güter handelt es sich in der Religion, die das Leben erhalten und fördern, letzten Endes um ein höchstes Gut, in dem der Mensch die Seligkeit findet, die über allem ist, was er kennt und wonach er strebt. Das Wort „Gut“ oder „höchstes Gut“ ist also in dem strikten Sinn zu verstehen, den man sich immer wieder an dem Kanon verständlich machen muss: wir begehren etwas nicht, weil es ein Gut ist, sondern wir nennen das ein Gut, was wir begehren“ (203). A legfőbb jó mellett a *hatalom* az a másik lényeges vonás, ami az istenséghez hozzátartozik. A szellemi vallásokban a hatalom *feltétlenül* hatalommá lesz. Jelentősége abban van, hogy az istenismeret realitásának alapul szolgál. Csak, ha hatalma van hatni az Istennek: van valósága létének s van valósága ismeretének is (204).

A vallásos ismeret, azaz az istenismeret az ember legbensőbb lényegéből fakad. A legmélyebb életforrása ennek az ismeretnek van. Mondhatjuk tehát, hogy nincs semmi, ami bensőlegesebb, személyesebb lenne s éppen azért *szubjektív*ebb, mint a vallás. A kegyes lélek másoknak az Istenhez való viszonyát másképpen nem tudja gondolni, mint az ő Istenéhez való viszonyban. De viszont a kegyes lélekre nézve reálisabb hatalom nincsen, mint az Isten. Úgy, hogy az *istenismeret lényegéhez* tartozik az a paradoxon, hogy hit-ismeretének tárgya: Isten a legreálisabb (képpel élve, mert a létet

fokozni nem lehet), de egyszersmind a legszubbjektívebb is, éppen mint a róla alkotott ismeret. Vagy világosabban kifejezve: a vallás *bensőiesítésének* és az *abszolút Istennek* hangsúlyozása szorosan összetartozó két momentuma a vallásnak (205—206).

A vallás, tudomány és a morális életszféráknak egységét a *szellem egysége* és a *megismerés egysége* biztosítják. A szellem egységében gyökerezik a vallás, tudomány és morális életszférák egysége. A művészet — a *Kaftan* pragmatizmusa szerint, nem nélkülözhetetlen eszköze az életnek. *A szellem törvénye* szerint az életnek nem *vezetője*, hanem csak *kísérője*, amint azt *Goethe* formulázta. „Die Regel des Geistes“ szerint pedig s ez vonatkozik a szellem mind a három körére: „Was als Mittel des natürlichen Lebens entsteht, wird Zweck und unterwirft sich dies natürliche Leben als Mittel“. Vagy rövidebben: „az, ami az élet eszközeként támadt, célja és alakítója lesz az életnek“. Ezért mellőzi a művészetet, a szellem egységének a tárgyalásánál (110—113; 233).

A szellem egysége nem *tény*, amint sokan gondolják, hanem *cél*, de nem mint mesterségesen összetákolt egység, hanem átélt és átértzett *tulajdonképeni* valóság, ami a filozófia megvalósítandó feladata. Ebben a vonatkozásban *törvényadó* a filozófia. *Az egység azonban csak a vallás által valósítható meg*, mert az ismeret és az életrend csak a vallásban esnek össze. E feltételek nélkül pedig a szellem egysége nem gondolható. A tudás ugyanis folytonos tökéletesedésben van és nem egyéb, mint a valóság fixírozása. A morálisban is szintén csak a vallás által esnek össze az ismeret és az életrend. De, hogy minden kombinációnak elejét vegyük, fogalmazzuk más oldalról a vallásról mondott tételünket, így: „... Einheit des Geistes gibt es nicht ohne den Gedanken des Absoluten, die Religion aber und nur sie ist die Sphäre des Absoluten“ (233—237).

Az *abszolút* fogalma a legfőbb *értéket* és a legfőbb *valóságot* fejezi ki, tehát e fogalomban valóban összeesik az életrend és az ismeret. Így minden kétséget kizárólag áll előttünk, hogy a szellem egysége az abszolúthoz kötött vallás által valósul meg.

A szellem egysége nem valamely filozófiai konstrukció, valami mondvacsinált hiányérzet. A *szellemet* belső lényege kényszeríti *lenni*. „... der Geist sein soll.“ Másfelől pedig a szellem egységre törekvése *elutasíthatatlan szükséglete* az emberi léleknek (237—239). Azt mondhatjuk tehát, hogy a

vallás az a faktor a szellemi életben, amely a szellem egységét, mint ennek immanens tényezője lehetségessé teszi. Lehetőséggé teszi a szellem önmagára eszmélését, s ezzel a filozófiát. Íme, ily közeli viszony van a filozófia és a vallás között. De azért e kettő nem egy, bár lényegrokon. „A filozófia abban különbözik a vallástól, hogy tudomány, a tudománytól pedig azáltal, hogy vallás.“ Együtt haladnak elváhatatlanul, hol harcban, hol kibékülten. Majd ellenségek, majd barátok, azonban egymást nem nélkülözhetik s reá vannak egymásra szorulva (241).

S amint lehetségesíti a vallás a szellem egységét, úgy lehetségesíti a megismerés egységét is a vallás éltető lelke az Isten gondolata vagy filozófiai kifejezésében az abszolútum. Azaz hozzájárul a vallás a maga egyetemesítő funkciójával ahhoz, hogy az ismeretretörő funkciókat egységesen összefogja az abszolútum megismerésére. „... es handelt sich darum, alle Erkenntnis, die wir haben, unter dem Gesichtspunkt einer letzten, höchsten, praktisch begründeten Erkenntnis zusammenzufassen“ (304). Ez összefoglaló ismeret által új ismerethez nem jutunk ugyan, de minden meglévő ismeretünk új vonatkozásba jut azáltal, hogy egy „valóságos egység“-ben fogatik fel. „Sie schlägt die Brücke von der Natur zum Geist und von beiden miteinander zu dem, was über der Welt ist, beiden übergeordnet, alles ordnend und bestimmend, eben zum Absoluten. Das Einzelne wird dadurch aus seiner Vereinzelung befreit und in einen absoluten (nicht bloss relativen) Zusammenhang gestellt“. Ez új ismeret által nyer megoldást számunkra a világprobléma, nyer új és igaz jelentést a lét (304—305). Az abszolútum a megismerés egységesítésében, mint abszolút *célgondolat* tevékeny (344 sk.). Ez kapcsolja a természetet a szellem világához, illetőleg gondoskodik e két ellentétes világ kozmikus összekötéséről. Az, amit mi a filozófiában, mint egységesítő faktort, nem a maga elvontságában, hanem nyilvánulásában megismerünk, az „das Absolute in seiner dem Weltprozess zugewandten Seite“ (333). A *világ-cél*, vagy ismereti szempontból a minden filozófiai gondolat fölött uralkodó *célgondolat* közelebbi meghatározást nyer a *személyes szellem* gondolatában. A személyes szellem a lét értelme és célja. Minden átmegy, ami valósággal van, *levésbe* és ennek a levésnek a célja a személyes szellem, a személyes szellem birodalma. Ez a gondolat felel meg a kereszténység protestáns típusának s ez az utolsó szó a *Kant* filozófiájában. De úgy a protestantizmus, mint a *Kant* filozófiája azt sürgeti s ezt eddigi fejtegetéseink menete, hogy a szellem

önmeghatározásában pedig az *etikai* álljon a centrumban s ne az *intellektus*, amely a keresztyénség másik vallásos típusának felel meg. E cél immanens természetű, nem a történésen kívül, hanem ezen belül valósul meg. Az emberiség szellemi-történeti életének *egyenes* célja a személyes szellem megvalósulására. Ezt csak *közvetve* szolgálja a természet, a valóság másik nagy fele. A *Kaftan* refrénje szerint a természeti lét: „die Vorgeschichte des geistig-geschichtlichen Lebens ist, auf dessen Entstehung abzielt, in ihm seinen ersten und nächsten Zweck hat“. Csak a szellemi-történeti életben jut szellemünk önmagához, emelkedünk az abszolút szellem tudatára s ezzel együtt annak a világcélnak is tudatára, amely által áll minden (316—327).

A kritikai gondolatnak érvényesnek kell lenni a természeti és a szellemi-történeti életre nézve egyformán. A természetről azt mondjuk, hogy úgy ismerjük meg, amint nekünk adva van, e kikötés ebben a fogalmazásban a szellemi-történeti életre nem érvényes, mert abban mi magunkat éljük meg, tehát azt a maga „valóságában“ ismerjük meg. De a kritikai gondolat érvényes, mert nem „Ansich“ szól ez az ismerés.

Ez a szegényes vázlata ennek a nagy koncepciójú s a mai német filozófia eredményeit érvényesítő, rendkívül széles alapozású és körültekintő alapos kritikával megírt munkának. Kritikai részében az *intellektualizmus* kritikájának, pozitív részében pedig a *szellem egységét életető és lehetségesítő hit* apologetikájának mondhatjuk. Az intellektualizmust állítja szembe a szellem egészét átfogó praktikus megismeréssel. Vagy a mi nyelvünkön mondhatjuk így: a valóságot pusztán ontológiai oldaláról néző intellektualisztikus megismerési módot a valóság egészét átfogó — deontológiai vagy értékelő felfogással, amely a maga megismerésében az előbbit felteszi. Az intellektualizmus alatt az ontológiai felfogásnak azt a szélsőségbe járó, kiélezett irányát érti, amely hiszi, hogy pusztán az *intellektus*, az értelmi belátás, értelmi ismerés útján képes a dolgok lényegébe, a valóságba, amint az tőlünk függetlenül, önmagában létezik, behatolni, annak mélységeit elérni (299). Az intellektualizmusban „... das Erkennen den ersten Platz erhält...“ (315). Röviden úgy definiálja másutt, hogy az intellektualizmus szerint: „Der Geist ist der Intellekt“ „... folglich ist der Geist wirklich im Erkennen und erreicht sein Ziel, seine Vollkommenheit und seine Seligkeit im vollendeten Erkennen; für die Freiheit bleibt da kein Raum, für die Logik gibt es keine Freiheit, und die Substanz des Geistes ist das logische Sein“ (293). Ezzel a megismerési és gondol-

kozási móddal szembeállítja, mint magasabb, mint átfogóbb módot a *praktikus* megismerést, amely szerinte a hit és a lelkiismeret útján túlvisz a közönséges értelemben vett tapasztalaton, ez „... ein Erkennen vielmehr, das in und mit persönlichen Erlebnissen der Seele zusammenhängt, mit diesem steht und fällt“ (65). Itt az abszolút szempontot a személyes szellem fejezi ki, mint amelyben a szellem egészét átfogó abszolút cél nyer kifejezést. A személyes szellem, amelyben az *etikai* áll előtérben és nem az *intellektus*, mint ott (315—316).

A keresztyénség a görög—római kultúra kereteiben jelent meg, sajátított el, amely kultúrát „a szellem intellektuális egysége“ jellemzi. Ez intellektualizmus nyer kifejezést a keresztyénség egyik típusában: a *katholicizmusban*. Ez intellektualizmus ellen fordult a reformáció s emelte érvényre a *protestantizmus*, a keresztyénség e másik nagy típusa azt a világot, amely az intellektualizmusnak az antipodusa, a *praktikus* hit-ismeretet, amelyben a szellem egységét nem az *intellektus*, hanem a szellemet egészen átfogó hitmomentum s benne az *etikum* biztosítja. Ez utóbbi álláspont filozófiai kifejezője a *protestantizmus* filozófusa, *Kant*. Ez a szellem hatja át a *Kant* egész filozófiáját s a *Kafian* „Philos. d. Prot.“-a tulajdonképen nem más, mint a kanti filozófia kifejezése s csupán mivel abban intellektuális maradványok vannak: e filozófia korrekciója.

Az egész munkán átvonul a filozófia helyes fogalmának tisztázására irányuló törekvés. Látja is, hogy a filozófiai irányok két törzsből hajtanak ki, abból a két felfogási módból, amelyek közül 1. a „*Zwang der Dinge*“ a 2. „*innere Freiheit*“ tényein alapul. Értéktudományról beszél, de csak mint a morális és a hitképzetek együttes elméletéről. Nem ismeri az erkölcsi érték és a vallásos élet értékeinek elméletét, az esztétikai értékről úgy nyilatkozik, hogy az csak reflexe a művészeti alkotásokból támadt benyomásoknak, de normatív erőt nem tulajdonít annak. *Goethe*-vel úgy állapítja meg, hogy az csak kíséri, de nem vezeti az életet. A logikai értéket tekintetbe se veszi s a logikát az ismeretelmélettel együtt csak propedeutikus jelentőségükben méltányolja. Az intellektualizmust a logikaival egynek veszi s csak az intellektualizmus funkcióit látja a logikai síkban lejátszódnia. Mivel pedig az intellektualizmus lényegét nem látja tisztán, illetőleg nem ismeretkritikailag vizsgálja, hanem csak tapasztalati jelentkezéséből ismeri, nem is lehet sem igazságos, sem eléggé mély

ide vonatkozó kritikája s ugyancsak ezért nem láthatja tisztán a szellemi élet ama magasabb nyilvánulását, s ebből támadt magasabb igényét, amely az intellektuson túl, mint ész vagy a *Kant* nyelvén az ész praktikus nyilvánulása jelentkezik.

Homályos kedvézetekben nyilvánul a szellem első ébredése, amely az *érzések fejlődésén*, a kialakulásán, a begyakorlásán és a kapcsolódások kifejlődésén keresztül a *fantázia* útján jut el az *értelem*, az intellektus világáig. Itt e sorban világosan jegyezzük meg, hogy nem különböző tehetségekről, hanem a szellem *kifejlésének* különböző s nemcsak fokozati, hanem minőségi és értékbeli fejlődéséről van szó. A szellem egyik fejlődési foka az *értelmi* fok, amelynek alaptörvényét az *okozati* és *célszerűségi* objektív viszonylatok fejezik ki. Az intellektualizmus ismeretelméleti gyökerében nem egyéb, mint a szellemnek az a viselkedése, amely az okozati és célszerűségi viszonylatok kategóriáit alkalmazza a szellem azon tényeire is, amelyek a pusztán okozati és célszerűségi magyarázaton túlnőttek. Ezen az állásponton, itt, a szellem e fejlődési pontján születnek a vallásnak utilisztikus, pozitívisztikus és materialisztikus magyarázatai. Helyeztetik a vallás, a célszerűségi szempontokat szolgáló intézményekbe. Itt a vallás materialisztikus tendenciáktól áthatottan, a tekintélyre vagy legfeljebb célszerűségi szempontokra alapított *tanok* elfogadásában, elhívésében nyilvánul vagy érdemszerző, Istennel közösgébe hozó cselekvésekben nyilatkozik. Ezen az állásponton a szellem egésze azonosíttatik az értelmi funkcióval, mert ezen túl magasabb nyilvánulását a szellemnek az intellektuson túl nem ismerjük. Így természetesen a legnagyobb bizalommal adjuk oda magunkat az intellektus vezetésére. „A római világ foka itt van; Aristoteles egész rendszerét ezen intellektuális álláspont jellemzi” — mondja *Böhm*. Ez a fejlődési foka a szellemnek fejezi ki először a keresztyénség egész tartalmát. Innen a katolicizmus intellektuális hitfogalma, materialisztikus szentségtana, pozitívisztikus tanrendszere és célszerűségi, tehát hasznossági célokat szolgáló külső és belső intézményeinek egész sora.

De a megismerés nem kizárólag az intellektus sajátja, hanem csak az *oki* és *cél* kategóriák általi megismerés, tehát helytelenül nézi *Kaftan* a dolgot, ha a megismerést az intellektualizmus által engedni kisajátíttatni. Ha ő ezt teszi: akkor maga is kénytelen megállani, mert a *szellemnek az értelmén túl* mutató *ész* foka sem másként tud a dolgokba behatolni, hanem csupán mint a *megismerés útján*, mert más lehetősége nincs. A hit-ismerés is csak ismerés, bár *más* módja az ismerésnek.

Az ész fokán az értelem magát is egész világával együtt objektummá teszi. „Keresi ennek (t. i. az értelemnek) hézagait, részeit, a tünemények széthulló oki sugárkéveit valami központi hatalommal abszolút egységgé, hiány és hézag nélküli képpé akarja összeforrasztani.” Az ész e fokának a legmagasabb értékelés: az *idealiztikus* értékelés felel meg. Megismerésében az ész a *szubstancia* vezetése alatt áll s mindenütt a dolgok éltető gyökerét, lényegét keresi ennek vezetése alatt. Tehát a teleologikus-kauzális megismerés az ész fokán a szubstanciális megismeréssel bővül, illetőleg jut az ennek vezetése alá. Az értékelésében nem a *haszon*, hanem a *nemes szellem* az ideál és a mérték. Mint magasabb uralkodik az *értelmi* fokon és annak értékelési funkcióján, az utilizmuson. Azt mondhatjuk tehát, hogy az *észben* a szellem teljesen megvalósult s ennek értékelési és ismerési álláspontja a *nemes szubstanciális szellem* által abszolút fokra emelkedett. Ezen az állásponton a *szellem egysége* teljesen kifejezésre jut, mert e legmagasabb fejlődési foka a szellemnek az alacsonyabbakat mind magával viszi, de áthatva a maga tendenciájától. Természetesen a megismerés is egységessé lesz, mert a *szubstancia* lényeg-érték kategóriája vezet. A szellem magatartása e szempont alatt a legmagasabb élet az Isten szeméi előtt. Teljes praktikus és hűséges önatadás a legmagasabb értéknek és a legteljesebb valóságnak, a szubstanciális nemes szellemnek, mint abszolútumnak. Ez mindennekfelett áll! Filozófiává ez álláspont *Kant*-ban kristályosodott ki a *megismerés* útján, amely a fentiek szerint, nemcsak teleologikus-kauzális, hanem egyszersmind *szubstanciális* is ezen a fokon. Az erkölcsi értékelés e fokát Jézus hozta, benne jut a szellem a maga abszolút értékének tudatára, mint a szellem abszolútságát teljesen és feltétlenül kifejező Atyának gyermeke, „az elméleti igazolást, annak az alkatnak a felderítésével, mely ezt az értékelést hordozza, nyerte ez az álláspont *Kant*-ban”. „Az ész autonómiájának igazolása a természettel szemben s a maga világában: ez volt a protestantizmus érlelődésének legnemesebb gyümölcse, ezzel tetőzte be *Kant* a protestantizmus belső fejlődését” — állapítja meg igen szépen *Tankó Béla*.¹ Íme ezek alatt a szempontok alatt látott volna *Kaftan* azoknak a filozófiai problémáknak a mélyére s látott volna igazán tisztán azokban!²

¹ Böhm Károly: Az Ember és Világa. III. Axiologia. Kolozsvár, 1906. 31—35. §. II. és III. szakasz. — Tankó Béla: A XIX. század etikai válsága. Református Szemle. 1912. évf. 31—34. sz.

² Igen szépen állítja be Ravasz László a kálvinizmus idealiztikus

A másik kritikai állásfoglalásunk *Kaftan Kant*-korrekciójára vagy — szerinte szerényebben — *Kant*-interpretációjára vonatkozik. *Kant* tanában a leglényegesebb pontnak a kritikai gondolatot tartja, amely az egész *Kant*-on keresztül húzódik s amely a dogmatikus filozófia egyedüli legyőzője. A második legnagyobb tette *Kant*-nak az a „csodás konstrukció“, amelyet a „*Kritik der praktischen Vernunft*“-ban adott, ami által a lelkiismeret és hit önálló jelentőségét tanította megismerni „az egészre irányított filozófiai ismeret“-ben (78). Az ismeretelméleti apriorizmust teljes tiltakozással utasítja el, mint amely az intellektualizmus maradványa s belső ellenszövegében van a *Kant* kritikájával (55. sk.). A kritikai gondolatot, mely szerint ismereti világunk bensőleg határolt, elfogadja s munkájában mindvégig érvényesíti, de az apriorizmust elutasítja. Hogy ezt a pontot nem érvényesíthetjük egészen dogmatikusan: ez bizonyos, ezen túl van a *Kant*-interpretáció; de az apriorizmust abban az értelemben, hogy egész szellemi életünk minden vonatkozásában *transzcendentális* feltételektől függ: a *Kant* filozófiája legsajátosabb pontjának kell elismernünk. Azaz egész tapasztalati világunk lehetőségének feltételei nem magában a tapasztalatban vannak, hanem szellemünk berendezésében, alkatában vagy mondjuk szellemi struktúráinkban. Ez a *Kant* filozófiájának igazi lényege s ha *Kaftan* ezt elveti, akkor annak éltetőgyökerét metszette el.

Kolozsvár.

Dr. Tavaszy Sándor.

értékelését, magas hit ismeretét, amelyek által a kálvinizmus a vallásnak minden alacsony eudemonisztikus értékelését feltétlen érvénnyel győzte le s érvényesítette a vallás abszolút-ágát az egyéni szellemen belül (Ravasz László: Kálvin és a kálvinizmus c. tanulmányában. Látások könyve. 1917. Az Út kiadása).

E szám megszerkesztésében hathatósan segített dr. Révész Imre kolozsvári theol. tanár, amiért neki hálás köszönetet mondok. R. L.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Választmányi ülés jegyzőkönyve.

Felvétellett Budapesten, 1917. évi október 29-én a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányának rendes üléséről, melyen jelen voltak: dr. Baltazár Dezső elnök, Petri Elek alelnök, dr. Antal Géza, Benedek Sándor, dr. Berzsenyi Jenő, György Endre, dr. Horváth Ödön, Németh István, Révész Kálmán, Szilassy Aladár, Zoványi Jenő választmányi tagok, Raffay Sándor titkár, a jegyzőkönyv vezetője.

1. Elnök a megjelent választmányi tagok szíves üdvözlésével az

ülést megnyitja.

2. A mult ülés jegyzőkönyvével kapcsolatosan jelenti a titkár, hogy különös intézkedés szükségessége fenn nem forog.

Tudomásul szolgál.

3. Titkár bemutatja a Hornyánszky cégnek kiadványaink forgalmáról szóló jelentését, mely szerint az 1916. évben a Koszorú-füzetek kelendőségében némi visszaesés mutatkozott, amennyiben az 1915. évben elkelt 62,615 számmal szemben csak 47,445 szám kelt el. A különbözet oka, hogy a lefolyt évben az egyházkerületek sokkal csekélyebb számban vásároltak Koszorú-füzeteket a katonák számára, mint előbb. Anyagilag azonban a folyó év eredménye kedvezőbb az előzőnél, amennyiben 809,74 korona felesleget mutat. A Házi Kincstár anyagi eredménye 1916-ban szintén kedvezőbb a multévinél, amennyiben a tavalyi 703,24 koronával szemben 1344,19 koronára emelkedett. A Vegyes kiadványok jövedelme szintén fokozódott; a mult évi 1465,44 koronával szemben az idei eredmény 1595,11 korona. A Hornyánszky cég a Protestáns Családi Könyvtár céljaira ez évben is 4000 példányt vett át a Társaságtól.

A jelentés örvendetes tudomásul szolgál.

4. Titkár bemutatja a Hornyánszky cég levelét, melyben értesíti a Társaságot, hogy a Protestáns Szemlénél a 7-ik számtól kezdve az eddigi 40% helyett 110%-kal, a Házi

Kincstárnál 40% helyett 100%-kal nagyobb munkadíjat kénytelen számítani. A Koszorú-füzeteknél az árdrágítás 60% marad.

A választmány az értesítést szomorúan veszi tudomásul s kiadványait a lehetőség szerint mérsékelni fogja.

5. A Hegedús és Sándor debreceni cég ama kérését, hogy neki a Társaság kiadványainak általa megjelölt részét 40% engedmény mellett adjuk át árusításra,

a választmány nem találja teljesíthetőnek. A szokott mértéken túlmenő engedményt a Társaság egyetlen cégnek sem adhat.

6. Titkár bemutatja a református konvent elnökségének levelét, melyben kéri, hogy a Társaságtól az elmúlt évben a katonák között leendő szétosztás végett vásárolt Koszorú-füzetek után ne 25%, hanem 40% árengedményt adjon.

A választmány, arra való tekintettel, hogy a füzetek a katonaságnak ingyenesen osztottak ki, a kért 40% engedményt megadja s erről a konventet és a Hornyánszky céget rövid úton értesíteti.

7. Az idei kiadványok ügyére vonatkozólag a választmány elfogadja a választmány javaslatát, hogy a nyomdai viszonyok kedvezőbbre fordulásáig a kiadványokkal takarékoskodjunk. A Szemlén kívül ez évben a Koszorút és a Zoványi Jenő debreceni egyetemi tanár által sajtó alá rendezendő magyar egyháztörténelmi kútfőkből egy kötetet és a következő munkáját adja ki: „A reformáció Magyarországon 1565-ig“. Az előbbi munkánál a Szász Gerő-féle alapot veszi igénybe. Felkéri továbbá Kovács Sándor választmányi tagot, hogy a Házi Kincstár számára a magyarországi reformáció történetében vezetőszeropet játszott nagyjaink életét írja meg.

8. A reformáció 400 éves életének megünneplésére szolgáló jubiláris díszülésre vonatkozólag

tudomásul veszi a választmány a titkár jelentését, mely szerint a díszülés 1917. évi október 31-én d. u. 4 órakor tartatik meg az új városházán. Ez alkalommal Tisza István gróf elnöki megnyitója után a meghívott tudományos és irodalmi társaságok üdvözlése következik. Majd dr. Ferenczi Zoltán tartja meg előadását. Utána Szabolcska Mihály választmányi tag olvassa fel néhány költeményét, miután dr. Schneller István betegsége miatt nem tarthatja meg ígért fel-

olvasását. Végül dr. Baltazár Dezső elnök mond köszönetet a megjelent közreműködőknek, üdvözlőknek és az egész ünnepi közönségnek. A díszülésen a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében megjelentek: dr. Berzeviczy Albert elnök, dr. Heinrich Gusztáv főtitkár, dr. Hegedüs István és dr. Négyessy László. — A Magyar Történelmi Társulat nevében: dr. Lampérth Géza üdvözli Társulatunkat s vele együtt jelennek meg dr. Lukinich Imre főtitkár, dr. Domanovszky Sándor rendes tagok. — A Kisfaludy-Társaságot dr. Beöthy Zsolt elnök, dr. Hegedüs István, dr. Heinrich Gusztáv és dr. Négyessy László rendes tagok fogják képviselni. — A Petőfi-Társaság nevében dr. Várady Antal üdvözli Társaságunkat s mellette megjelennek Herczeg Ferenc elnök, Pakots József titkár, dr. Lampérth Géza, dr. Feleki Sándor, Peterdy Endre, Lázár Béla, Jakab Ödön rendes tagok. — A Luther-Társaságot Osztrólczy Miklós elnök és Majba Vilmos főtitkár képviseli és az elnök személyesen fogja Társaságunkat üdvözölni.

9. A választmány a november 1-én tartandó közgyűlés tárgysorozatát

a következőkben állapítja meg: 1. Elnöki megnyitó után jelentés a Társaság mult évi működéséről. 2. A választmánytól érkezett javaslatok. 3. Az alapszabályok módosítása és kiegészítése. 4. Kiadványok ügye. 5. A mult évi számadások bemutatása. 6. A jövő évi költségvetés megállapítása. 7. Az új választások megajtése. 8. Folyó ügyek és indítványok.

10. Titkárnak a Társaság mult évi működéséről készített jelentését

a választmány elfogadta és a közgyűlés elé terjeszti.

11. Olvassatik a Társaság alapszabályainak módosítását, illetőleg kiegészítését célzó következő indítvány: „Indítvány a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közgyűléséhez. Alapszabályaink IV. 18. §. e) pontja értelmében a következő indítványt nyújtjuk be az alapszabályok módosítása, illetőleg kiegészítése céljából: 1. A 6. §. végére ez a rendelkezés teendő: „A pártfogó és az alapító tagok, ha magánszemélyek, a kötelezvényben biztosított összeget a kötelezvény keltétől számított öt év alatt befizetni tartoznak“. 2. A 19. §. első bekezdése így módosítandó: „Az igazgatóválasztmány a tisztviselőkön kívül 25 fővárosi és 50 vidéki tagból és a körök egy-

egy megbízottjából áll". 3. A 29. §. utolsó bekezdése kiegészítendő ezzel: „Sürgős esetekben az elnökség a titkár javaslata alapján a választmány által megállapított kiadványokon változtathat, azokat másokkal helyettesítheti, de eljárásáról a legközelebbi választmánynak megokolt jelentést tenni köteles“. Kérjük ez indítványunk elfogadását. Budapest, 1917. évi szeptember havában. Kiváló tisztelettel: dr. Baltazár Dezső, Petri Elek, dr. Mikler Károly, Raffay Sándor, Vargha Gyula, Szász Károly, dr. Berzsenyi Jenő, dr. Horváth Ödön, dr. Antal Géza, Zoványi Jenő.

A választmány ez indítványt egyhangúlag helyesli s elfogadás végett a legközelebbi közgyűléshez terjeszti. A választmány kiegészítésére vonatkozólag a következőket ajánlja megválasztásra: A fővárosiak közé: dr. Tolnai Vilmost, dr. Bernát Istvánt, dr. Kovács J. Istvánt, B. Pap Istvánt, Sántha Károlyt. A vidékiek közé: Soltész Elemért, Dózsa Imrét, dr. Révész Imrét, Rohoska Józsefet, Kapi Bélát, Nagy Lajos gyurói lelkészt, Czeglédi Sándort, dr. Schneller Istvánt, báró Podmaniczky Pált és id. Koren Pál békéscsabai lelkészt.

12. Olvassatik a Luther-Társaság főtítkárának, Majba Vilmosnak Társulatunk elnökéhez intézett levele, melyben egy prótestáns szellemű ifjúsági lap kiadásának tervét veti fel s csatlakozásra szólítja fel Társaságunkat.

A választmány 1916. évi okt. 18-án tartott ülésében elfoglalt álláspontjához híven e kérdést a nyomdai viszonyok változásának bekövetkeztéig függőben kívánja tartani.

13. Titkár bejelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi nm. m. kir. minisztérium Társaságunk céljainak előmozdítására ez évben is megadta az évi 1000 korona segítséget.

Örvendetes tudomásul szolgál,

14. Forró Miklós ikafalvai református lelkész ama kérését, hogy a Társaság a Koszorú-füzetekért köteles 58'34 K tartozását engedje el,

a választmány készséggel teljesíti, mert a füzetek nagy része az oláh betörés zürzavarában eltűnt és mert e betörés miatt a lelkész vagyonaiban is nagy kárt szenvedett.

15. A tárgysorozat letárgyalása után elnök a tagokat a díszülésen való megjelenésre külön is felkérve, az ülést bezárja.

K. m. f.

Dr. Baltazár Dezső,
elnök.

Raffay Sándor,
titkár.

Közgyűlés jegyzőkönyve.

Felvétellett a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Budapestén, 1917. évi november hó 1-én tartott rendes évi közgyűlésén.

1. Dr. Baltazár Dezső a megjelent tagokat szívesen üdvözölve,
a közgyűlést megnyitja.

2. Raffay Sándor előterjeszti a választmány következő jelentését: *Jelentés* a Társaság 1915—1916. évi működéséről. Társaságunk a Debrecenben 1915. évi október 27-iki közgyűlés óta nem tartott közgyűlést. A világháború nyomásai terhe nemcsak az egyes ember lelkének, hanem a társadalomnak és a közművelődés szerveinek a munkálkodását is bénítja. A közlekedési és közéleti viszonyok az ország minden részén szétszórta társulati tagoknak közgyűlésre való összegyűjtését rendkívül megnehezítik. Társaságunk vezetősége ezért is elnézést kér, hogy e nehéz időkben az alapszabályokban előírt gyűlésezés mellőzésével igyekezett a Társaság életét a lehetőség szerint kifogástalanul vezetni és irányítai s a rendes költségvetés keretei között folytatni a múltak megkezdett nemes kulturmunkáját. A választmány azonban a szükséghez mérten többször tartott ülést, melyeken a Társaság ügyeit és érdekeit teljes buzgósággal szolgálta. E munkáról s ebben a Társaság életéről a következőkben van szerencsénk beszámolni.

Társaságunk *halottjai* közül külön is ki kell emelnünk Novák Lajos sárospataki és dr. Thury Etele pápai volt theologiai tanárokat, akik választmányunknak hosszú időn át buzgó tagjai és papi nemzedékek jeles, avatott nevelői voltak. Rendes tagjaink sorából Budai János, volt berekböszörményi lelkészt szőlította magához az Úr. Legyen emléküek áldott mindnyájunk előtt.

A Társaság *tagjainak* létszáma 1917. április 15-én a következő volt. Pártfogó tagok száma változatlanul 36. Ala-

pító tagok száma 420, mert a mult közgyűlés határozata alapján töröltetett 14. Rendes tagok száma 609. (Új tagul belépett 32, de a mult közgyűlés határozata alapján töröltetett, illetőleg meghalt vagy kilépett összesen 9.) Pártoló tagok száma 482. (Új tagul belépett 31, töröltetett, meghalt, kilépett 10.) Segítő tagok száma 96. (Új tagul belépett 1, meghalt 2.) A tagok összes száma 1643, tehát 29 taggal több, mint a legutóbbi kimutatásban. A taggyűjtést és a tagsági kötelezettségek pontos teljesítését a Társaság vezetőinek, tagjainak és barátainak szíves készségébe ajánljuk.

A *pénztári jelentés* szerint a Társaság 1916. évi *bevétele* volt: rendes tagsági díjakból 6123 K, pártoló tagok után 3050·20 K, kamatokból 6207·10 K, előfizetésből 363·80 K. Államsegélyből 1000 K. Összesen 16,744·10 K. *Költség volt*: a kiadványokra 10,687·61 K (és pedig Szemlére 7563·61 K, Házi Kincstárra 312 K); Theologiai Szaklap segélyezésére 400 K. Tiszti díjakra 2832·37 K. Vegyes kiadásokra 508·93 K. Kamatokra 291·84 K, összesen 14,720·75 K. A mutatózó jövedelmi többlet 2023·35 K a tartalékalaphoz csatoltatott. A Károli-alap jövedelme 6727·77 K, kiadása 4435·42 K, s így 2292·35 K jövedelmi többlet mutatkozik. A Szász Domokos-alapítvány 1320·18 K. A Vecsey Viktor-alapítvány 1235·96 K. — A *Társaság tőkéinek kimutatása* 1916. év végén a következő. Alapítványszerű alaptőke 124,814·94 K. Károli Gáspár-alap 2292·35 K. Özv. Hegyi Mihályné hagyományá 4117·18 K. Szász Domokos-alapítvány 1320·18 K. Vecsey Viktor-alapítvány 1235·96 K. Tartalékalap 2287·37 K. Összesen 137,067·98 K. A számvizsgáló-bizottság jelentése szerint a számadások teljesen rendben vannak. E jelentés alapján az 1917. évi június 2-án tartott választmányi ülés javasolja, hogy a pénztárosnak a felmentvény megadassék, a pénztár szakavatott és buzgó kezeléséért pedig a pénztárosnak, valamint a számadások megvizsgálásáért a számvizsgáló-bizottság tagjainak a közgyűlés köszönetét nyilvánítsa.

Az 1918. évi költségvetést a választmány a következőkben terjeszti elő. *Szükséglet*: a Szemlére 7500 K. Tagilletményekül szolgáló kiadványokra 3500 K, tiszteletdíjakra 2832·37 K. Theologiai Szaklap segélye 400 K. Vegyes kiadásokra 514·45 K. Alapoknak 502·68 K. Összesen: 15,249·50 K. *Fedezetül szolgál*: a tagilletmények összege 8700 K, kötelezvények jövedelme 2677·50 K, kamatokból 4372 K, előfizetők-től 400 K. Összesen 15,249·50 K. E költségelőirányzat elfogadását az 1917. évi június hó 2-iki választmányi ülés ajánlja.

Kiadványainkra vonatkozólag a következőket jelenthetjük. *Szemlénk*, dr. Ravasz László szerkesztésében, lassanként új irányt vesz s a nagyközönség által kívánt társadalmi kérdéseket is belevonja megfigyelése körébe. Irodalmi, társadalmi és szépirodalmi cikkeivel *Szemlénk* fokozatosan beleilleszkedik a hasonló célokat szolgáló, nem protestáns folyóiratok sorába. Fejlesztése érdekében a választmány a szerkesztőnek a munkatársak megválasztása és díjazása dolgában az eddiginél több szabadságot biztosított.

Házi Kincstárunk a mult közgyűlés óta nem gyarapodott. Újabb munkák kiadására vonatkozó terveink nem sikerültek. A választmány a Kovács Sándor vál. tag által ígért, de a reformáció jubileumára el nem készült történeti életrajzokat legközelebb ki fogja adni.

Koszorú-füzeteink úgy az 1916. évben, mint a f. évben is jól sikerültek, amit különben a kelendőségükről szóló későbbi jelentés is igazolni fog. A mult évi füzetek a világháború gondolatkörében mozognak, az ideiek pedig a reformáció jubileumára való tekintetből a nagy évfordulónak megfelelő közleményeket tartalmaznak.

Tudományos monografiák kiadására irányuló terveinket sem kísérte kívánatos siker. A Református Parochialis Könyvtár nem tartotta teljesíthetőnek azt a kérésünket, hogy egy 40 ív terjedelmű reformációnális egyháztörténeti adattár kiadásának költségeit fedezze. Az 1916. évi október 18 án tartott választmányi ülés felkérte Zoványi Jenő debreceni egyetemi tanár választmányi tagunkat, hogy a reformáció jubiláris évfordulóján egyháztörténeti kútfőkből egy kiadványt készítsen sajtó alá.

E munka már folyamatban van s amint a nyomdai viszonyok engedni fogják, könyvpiacra kerül. Ugyanattól a szerzőtől bírálat alatt áll egy történelmi monografia: *A reformáció Magyarországon 1565-ig* címmel, mint a magyar protestáns egyházak történetének első kötete. Hálás elismeréssel kell adóznunk dr. Zsilinszky Mihály elnökünk áldozatkészségének, aki a Társulat kiadványai közt *Tisza Kálmán egyházpolitikai beszédeit* a saját költségén rendezte sajtó alá és adja ki. A mindenfelől ismétlődő óhajtásoknak és Társaságunk hivatásbeli kötelességének is eleget teendő, ez évben új kiadványokkal is próbálkoztunk. „*Nemes ösvényeken*“ címmel a serdültebb, „*Fénysugarak*“ címmel a gyermek ifjúságnak képekkel is illusztrált, vegyes tartalmú, de hazafias és protestáns szellemű könyveket szerkesztett a Társaság tikára. Ez ifjúsági könyveket a sajtó és a közönség szívesen fogadta s

ha nem hódította meg meg a könyvpiacot, annak jórészen a nyomdai viszonyok miatt történt lassú és késedelmes megjelenés volt oka. A könyvek befogadtatása és terjesztése érdekében úgy a püspöki hivatalokat, mint a könyvek terjesztésével foglalkozó egyesületeket és intézeteket is megkerestük. Ajánljuk e könyveket a Társaság tagjainak és az ifjúság barátainak szíves felkarolásába.

A kiadványok 1916. évi forgalmáról Hornyánszky Viktor kiadó a következőket jelenti. A *Koszorú*-füzetekből 1915-ben 62.615 szám, 1916-ban 47.445 szám kelt el. A számok kisebb volta dacára is azonban a jövedelem 809.74 K többletet mutat, ami onnét van, hogy a katonák számára 1916-ban kevesebbet vásároltak mérsékelt áron, mint az előbbi esztendőben. — A *Házi Kincstár*ból 1915-ben 375; 1916-ban 802 példány kelt el. A jövedelem 1915-ben 702.27 K, 1916-ban 1344.19 K volt. — A *Vegyes kiadványokból* 1915-ben elkelt 495 példány, 1916-ban 673 példány. Bevétele volt 1915-ben 1465.44 K, 1916-ban pedig 1595.21 K. Mindenesetre örvendetes tény, hogy a kiadványainknál az emelkedés mindenütt észlelhető, ami jövőre vetett reményseinket méltán növelheti. Hálas elismeréssel emeljük ki a mindkét protestáns egyház püspökeinek, továbbá a két tanáregyesület elnökségének s a Bethánia-egyesületnek is kiadványaink terjesztése, illetőleg ajánlása terén tanúsított szíves készségét. Kétségtelen, hogy az elért siker jórészen az ő szíves támogatásuk eredménye is, amiért köszönetünket fejezzük ki. Mint az elmúlt években, úgy most is átengedtünk néhány sorozat Koszorút a Hornyánszky cégnek a Protestáns Családi Könyvtár céljaira a szokásos feltételek mellett.

A *nyomdai árak* szakadatlan és végeláthatatlan emelkedése nagyon megnehezíti Társaságunknak a kiadványok terén kívánatos szabad mozgását. Ebben a sajnálatos körülményben keresendő az oka a választmány ama javaslatának, hogy míg a háború tart s míg a munkáviszonyok meg nem állapodnak és a nyomtatáshoz szükséges anyagok beszerzése könnyebbé és olcsóbbá nem lesz: Társaságunk maradjon meg a józan önmérséklés útján és csak a legszükségesebb kiadványokra szorítkozzék. Mik legyenek e kiadványok? Annak megállapítását bizalommal tegye le a közgyűlés a választmány kezébe, amely a szükséghez és a lehetőséghez képest a Társaság és a protestáns közönség érdekeinek gondos mérlegelésével gondoskodik majd a kiadványokról.

A viszonyok által parancsolt ez óvatosság vezette a választmányt a javasolt *ifjúsági lap* és a felállítani kért

nyomdai és könyvkiadó-vállalat kérdéseinek elbírálásánál is. Mindkét ügyben szélesebbkörű tanácskozást tartott a választmány. Az ifjúsági lap kérdésében arra a megállapodásra jutott, hogy a háború folyamata alatt ilyen széleskörű propagandát kívánó új vállalatba nem viheti bele a Társaságot. Különben sem találta meg a várt támogatást ama társaságok, vállalatok, egyházi és iskolai körök részéről, amelyekre jogosan számíthatott. A nyomdai és könyvkiadó-vállalat ügyében sem vezetett eredményre a széleskörű tanácskozás s így ezt a kérdést is kénytelen volt a választmány a jövőendő esetleges feladatai közé utasítani.

Egy *bibliaterjesztő-vállalat* alapítása érdekében beadott indítvány alapján bizottságot küldött ki a Társaság az esetleges tervek kidolgozására. A kiküldött bizottság azonban ezideig nem nyújtott be tervezetet s így a kérdés maig is függőben van.

Vidéki köreink nem szaporodnak, sőt a halasi és a soproni körök sem fejtenek ki tevékenységet. Csak Pozsonyban és Debrecenben van eleven munkakedv, amelynek már eddig is szép eredményeiben gyönyörködhetünk. A pozsonyi kör külön kiadványban több kötetben bocsátotta közre eddigi munkálkodása gyümölcsét, a debreceni kör pedig legutóbbi felolvasásaiból hozott nyilvánosságra egy füzetet s a vidéken is rendezett felolvasó-estéket. Mindkét vidéki körünk vezetősége a legteljesebb elismerést érdemli. A pozsonyi kör alapszabályait a Társaság már jóváhagyta, a debreceni köréi most vannak átalakítás alatt. Társaságunk elnöksége felkéri a nagyobb vidéki városok egyházainak vezetőit, hogy különösen ahol középiskolák vagy főiskolák, esetleg más jelentősebb kultúrintézmények vannak, a pozsonyi és debreceni körök mintájára irodalmi Társaságunk fiókjait megszervezni szíveskedjenek.

A Társaság anyagi érdekeinek biztosítása és ügyvitelének zökkenés nélkül való vitele érdekében az *alapszabályok módosítására* vonatkozó egy indítványt is terjeszt a választmány a közgyűlés elé. Ennek az indítványnak az elfogadását kérve, a bizonyos meggyőződéssel tekint a reformáció 400 éves jubileumának nagy és kedves határvövényél megállva a jövőendőbe, hogy az őt éltető evangéliumi eszmékkel együtt az emelkedő haladás útján vezeti előre Társaságunkat az isteni gondviselés jósága s támogatja az evangélium híveinek buzgósága.

A közgyűlés a választmány e jelentését a maga egészében tudomásul veszi — az elhúnytak felett

összinté részvétének ad kifejezést —, a mult évi számadásokról beterjesztett kimutatást tudomásul veszi s a pénztárosnak a szokásos fenntartások mellett a felmentvényt köszönetének kifejezésével megadja, a számvizsgáló-bizottságnak elismerését nyilváníttja, — a jövő évi költségvetést a javaslat értelmében elfogadja és megállapítja, — a kiadványok mult évekről szóló kimutatását s a jövő évi tervezetét tudomásul veszi.

3. Olvastatik a következő beadvány: „Indítvány a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közgyűléséhez. Alapszabályaink IV. 18. §. e) pontja értelmében a következő indítványt nyújtjuk be az alapszabályok módosítása, illetőleg kiegészítése céljából: 1. A 6. §. végére ez a rendelkezés teendő: „A pártfogó és az alapító tagok, ha magánszemélyek, a kötelezvényben biztosított összeget a kötelezvény keltétől számított öt év alatt befizetni tartoznak.“ 2. A 19. §. első bekezdése így módosítandó: „Az igazgató választmány a tisztviselőkön kívül 25 fővárosi és 50 vidéki tagból és a körök egy-egy megbízottjából áll“. 3. A 29. §. utolsó bekezdése kiegészítendő ezzel: „Sürgős esetekben az elnökség a titkár javaslata alapján a választmány által megállapított időszakon kiadott kiadványokon változtathat, azokat másokkal helyettesítheti, de eljárásáról a legközelebbi választmánynak megokolt jelentést tenni köteles“. Kérjük ez indítványunk elfogadását. Budapest, 1917. évi szeptember havában. Kiváló tisztelettel dr. Baltazár Dezső, Petri Elek, dr. Mikler Károly, Raffay Sándor, Vargha Gyula, Szász Károly, dr. Berzsenyi Jenő, dr. Horváth Ödön, dr. Antal Géza, Zoványi Jenő.“

A közgyűlés ez indítványt a választmány javaslata alapján elfogadja, az alapszabályoknak e javaslat értelmében leendő kiegészítését, illetőleg módosítását kimondja s hozzájárulás és jóváhagyás végett a nm. magyar királyi belügyminiszter úrhoz felterjeszteti.

4. A választmánynak a módosított alapszabályok értelmében leendő kiegészítése céljából a választmány javaslata alapján

a közgyűlés a következő új tagokat választja meg: a székesfővárosban: dr. Bernát Istvánt, B. Pap Istvánt, dr. Kovács J. Istvánt, Sántha Károlyt, dr. Tolnai Vilmost. A vidéken: Czeglédi Sándort, Dóczi Imrét, Kapi Bélát, id. Koren Pál békéscsabai lelkészt, Nagy Lajos gyurói lelkészt, dr. Révész Imrét, báró Podma-

niczky Pált, Rohoska Józsefet, dr. Schneller Istvánt, Soltész Elemért.

5. Az évi jelentéssel kapcsolatosan Nagy Károly indítványt tesz a Protestáns Szemle címének megváltoztatása iránt, melyre nézve Kájel István, dr. Ravasz László és dr. Baltazár Dezső elnök hozzászólása után

a közgyűlés elhatározza, hogy a folyóirat régi címét megtartja.

6. Ugyancsak a jelentéssel kapcsolatosan B. Pap István és Kájel Endre felszólalása után a bibliaterjesztő-vállalat ügyében kiküldött bizottság elnökének, Szilassy Aladár vál. tag felvilágosítása alapján

a közgyűlés a bizottság egyházi elnökéül a lemondott Gyurácz Ferenc nyugalombavonult püspök helyére Kapi Béla dunántúli evangélikus püspököt választja meg.

7. A választmányi ülés jegyzőkönyve 7. pontjánál örvendetes tudomásul veszi a közgyűlés, hogy a reformáció 400 éves jubileumának megünneplésére f. é. október 31-én rendezett díszülés megtartatott. Miután dr. Schneller István kolozsvári egyetemi tanár betegsége miatt felolvasását meg nem tarthatta, helyette Szabolcska Mihály választmányi tag olvasott fel egy alkalmi költeményt. A közgyűlés az összes szereplőknek elismerő köszönetét nyilvánítja. Örvendetes tudomásul veszi azt is, hogy díszülésünkön a Magyar Tudományos Akadémiát dr. Berzeviczy Albert elnök, dr. Heinrich Gusztáv főtítkár, dr. Beöthy Zsolt, dr. Hegedűs István és dr. Négyessy László; — a Magyar Történelmi Társulatot dr. Lukinich Imre főtítkár, dr. Domanovszky Sándor, dr. Lampérth Géza; — a Kisfaludy-Társaságot dr. Beöthy Zsolt elnök, dr. Hegedűs István, dr. Heinrich Gusztáv és dr. Négyessy László; — a Petőfi-Társaságot Herczeg Ferenc elnök, Pakots József titkár, dr. Váradi Antal, dr. Lampérth Géza, dr. Feleki Sándor, Peterdy Endre, Lázár Béla, Jakab Ödön; — a Luther-Társaságot pedig Osztro-luczky Miklós elnök és Majba Vilmos főtítkár képviselték. Társaságunkat a Luther-Társaság nevében Osztro-luczky Miklós elnök, a Petőfi-Társaság nevében dr. Váradi Antal és a Magyar Történelmi Társulat nevében dr. Lampérth Géza üdvözölték.

8. Titkár bemutatja Jalsoviczky Sándor min. tanácsos levelét, melyben tudatja, hogy a reformáció jubiláris ünnepségeinek hatása alatt a Társaság alapító tagjai sorába lép.

A közgyűlés örömmel üdvözli Jalsoviczky Sándor urat az alapító tagok sorában.

Több tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést bezárja.

K. m. f.

Dr. Baltazár Dezső,
elnök.

Raffay Sándor,
titkár.

A Társaság tisztikara és választmánya 1917-től kezdve.

Lelkészi elnök:	<i>Baltazár Dezső dr.</i> , tiszántúli püspök, Debrecen.
Világi elnök:	<i>Tisza István gróf</i> , Budapest.
Lelkészi másodelnök:	<i>Petri Elek</i> , dunamelléki püspök, Budapest.
Világi másodelnök:	<i>Zsilinszky Mihály dr.</i> , v. b. t. t., Budapest.
Titkár:	<i>Raffay Sándor dr.</i> , ev. lelkész, Budapest, Deák-tér 4.
Pénztárnok:	<i>Bendl Henrik</i> , Budapest, (IV. Deák-tér 4).
Ügyész:	<i>Fromm Lajos dr.</i> , ügyvéd, Budapest IX., Ráday-utca 5.
Szerkesztő:	<i>Ravasz László dr.</i> , Kolozsvár, Bocskay-tér 1.

Választmányi tagok a fővárosban.

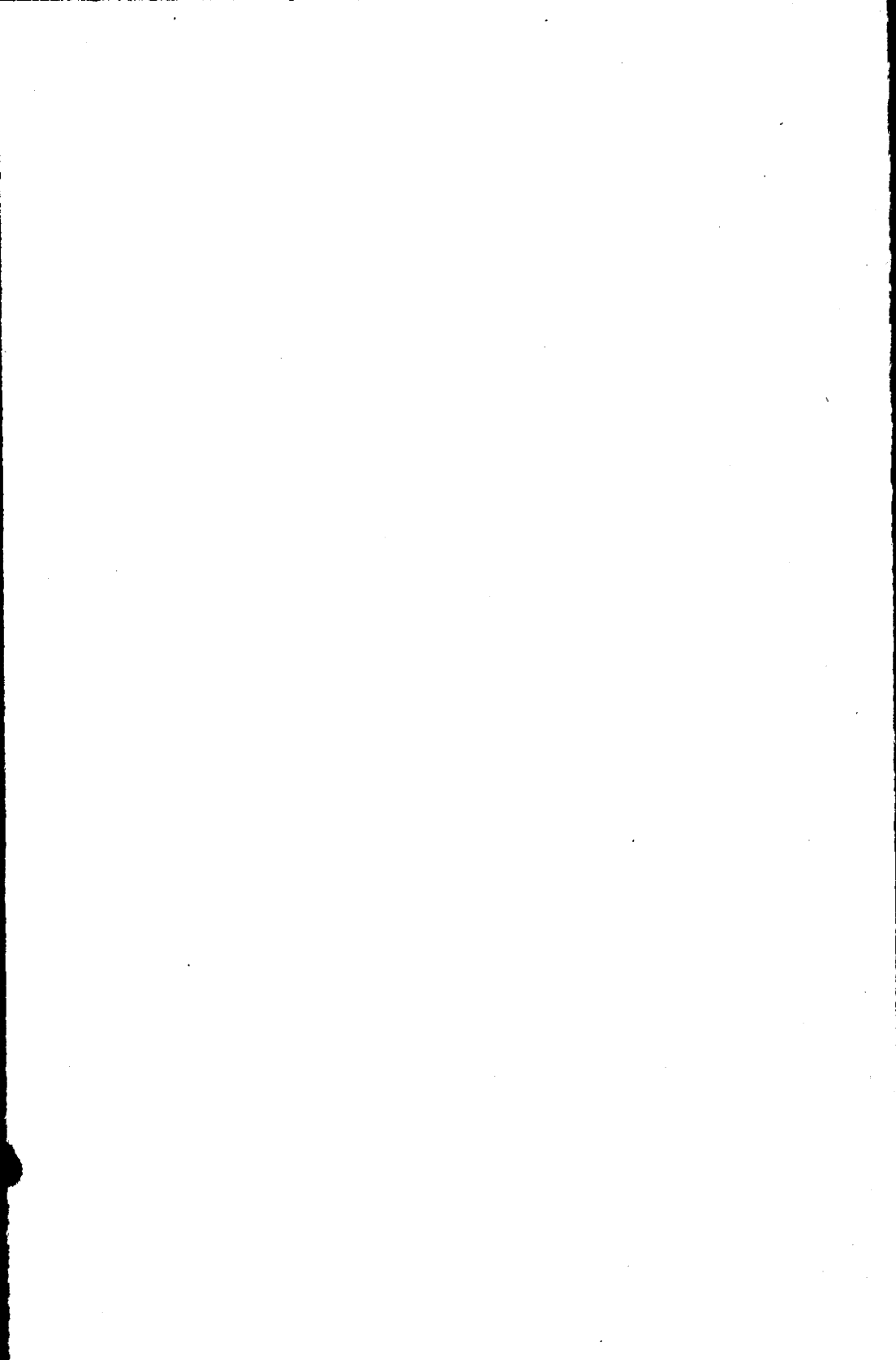
Balogh Jenő dr., Ménesi-út 35.	Mágócsy-Dietz Sándor dr., Budapest.
Benedek Sándor, Paecirtamező-u. 21. 15.	B. Pap István dr., Ráday u. 28.
Bernát István dr., Üllői-út 1.	Pruzsinszky Pál dr., Ráday-u. 28.
Beöthy Zsolt dr., Erzsébet-körút 9.	Sántha Károly, Krisztina-u. 78.
5. Darányi Ignác dr., Andrassy-út 52.	Szabó Aladár dr., Kályvintér 8.
György Endre, Pannonia-szálloda.	Szász Károly dr., I., Ág-utca 1.
Hamar István, Kövér Lajos-u. 15.	20. Szilassy Aladár dr., Perczel Mór-u. 4.
Hegedűs István dr., Jolán-u. 5.	Sztehlo Kornél, Fő-utca 18.
Horváth Ödön dr., Ferenciek-tere 4.	Szóts Farkas dr., Ráday-u. 28.
10. Kaczián János, Felsőerdősor 5.	Tolnai Vilmos dr., Damjanich u. 44.
Kováts J. István dr., Rádai u. 28.	Vargha Gyula dr., Barthány-u. 13.
Láng Lajos br dr., Mária Valéria-u. 5.	25. Webster James, Vörösmarty-u. 49.
Marton Lajos, Ráday-u. 28.	

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza dr., Pápa	Mikler Károly dr., Eperjes
Bancsó Antal, Sopron	Nagy Károly, Kolozsvár
Berzsenyi Jenő, Kemessőmjén	Nagy Lajos, Gyuro
Cseengey Gusztáv dr., Eperjes	Németh István, Komárom
5. Csiky Lajos, Debrecen	30. Obál Béla dr., Eperjes
Csizmadia Lajos, Pápa	Osztrólczy Miklos, Budapest
Czegledi Sándor,	Payr Sándor, Sopron
Czinke István, Rimaszombat	Podmaniczky Pál br., Felsőszeli
Deák Lajos, Marosvásárhely	Pokoly József dr., Kolozsvár
10. Dégenfeld József gróf, Debrecen	35. Prónay Dezső báró, Acsa
Dicsőfi József, Debrecen	Ravasz László dr., Kolozsvár
Dóczi Imre, Debrecen	Révész Imre dr., Kolozsvár
Dókus Ernő, Legénye	Révész Kálmán dr., Kassa
Erdős József dr., Debrecen	Rohoska József, Sárospatak
15. Geduly Henrik, Nyiregyháza	40. Soltész Elemér, Nagybánya
Géressi Kálmán dr., Debrecen	Schneller István dr., Kolozsvár
Gyurácz Ferenc, Pápa	Szabolcska Mihály, Temesvár
Kapi Béla, Szombathely	S. Szabó József, Debrecen
Kenessey Béla dr., Kolozsvár	Szelényi Ödön dr., Pozsony
20. Kiss Ferenc, Debrecen	45. Szeremlei Sám. dr. H.-M.-Vásárhely
id. Kren Pál, Békéscsaba	Széll Kálmán, Debrecen
Kovács Sándor dr., Pozsony	Szilády Aron dr., K.-K.-Halas
Lencz Géza dr., Debrecen	Szlávik Máttyás dr., Eperjes
Maléter István dr., Eperjes	Tüdös István dr., Miskolc
25. Masznyik Endre dr., Budafok,	50. Zoványi Jenő dr., Debrecen.
Rákóczi-út 24.	

A Pozsonyi Kör képviselőjében:

Dobrovits Mátyás dr., Pozsony.

ref. egyházmegye, Tiszai ev. egyházkerület, Debreceni ref. egyházmegye. 1916—17-re: Felsőszabolcsi ref. egyházmegye (50 K). 1916-ra: Tiszántúli ref. egyházkerület (200 K). 1914—16-ra: Veszprémmegyei ref. egyházmegye (150 K).

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1918-ra: Pozsonyi ev. licum tanári testülete, Ibrányi ref. egyház, Szatmárnémeti ref. főgimnázium. 1917—18-ra: Eperjeskei ref. egyház (14 K). 1917-re: gróf Kuen-Héderváry Károlyné Bpest, Lánczy Leó Bpest, Scholtz Gusztáv Bpest, dr. Neuschloss Kornél Bpest, özv. Szilágyi Józsefné, Nagybányai ref. egyházmegye, Vámospercsi ref. egyház, Fehérvárcsurgói ref. egyház, Apagyi ref. egyház, Rohodi ref. egyház, Vajai ref. egyház, Nagyvárad ref. egyház, Kecskeméti ref. egyházmegye, Pápai ref. egyházmegye, Ágyai ref. egyház, Nádudvari ref. egyház, Körösnagyharsányi ref. egyház, Pozsonyi ev. licum tanári kara, Gyoroki ref. egyház, Czeglédi ref. egyház (20 K), Békéscsabai ev. egyház, Radna-lippai ref. egyház, Tetéleni ref. egyház, Sági ref. egyház, Künhegyesi ref. egyház, Drégelypalánki ref. egyházmegye, Orbán Jenő Ersekkéty, Belényesi ref. egyház, Gaborjáni ref. egyház, Felsőborsodi ref. egyházmegye, Árpádi ref. egyház, Hajdudorogi ref. egyház, Balmazújvárosi ref. német egyház, Küttüllői ref. egyházmegye, Hajduböszörményi ref. egyház, Derecskei ref. egyház, Túrkevei ref. egyház, Biharzsádányi ref. egyház, Mohácsy László Táp, Irinyi ref. egyház, Fodor Gyula Mezőlak, Vecsey Oláh Miklós Tokaj, Erdőgyaraki ref. egyház, Szamosbrassói ref. egyház, Gégényi ref. egyház, Kéki ref. egyház, Kötegyáni ref. egyház, Püspökladányi ref. egyház, Gyantai ref. egyház, Debreceni ref. egyházmegyei lelkészi kör, gr. Zay Miklós Zajugrócz, Nyírmadai ref. egyház, Arany László örökösei Bpest, Beöthy Zsolt Bpest, Bpesti ref. theol. önképzőkör, Bpesti ref. fők. tanári kara, Fejzes Gábor Barabásszeg. 1916—20-ra: Dókus Ernő Sátoraljaújhely. 1916—17-re: Beregi ref. egyházmegye, Békési ref. egyház, Pápai ev. egyház, Felsőzempléni ev. egyházmegye, Felsőszabolcsi ref. papi egylet, Rupprecht Taszilo Városhadász, Sonkolyosi ref. egyház, Sarkadkeresztúri ref. egyház, Orbai ref. egyházmegye, dr. Dózsa Zsigmond Kiskunhalas. 1916-ra: Nagyállói ref. egyház. 1915—17-re: Pankotai ref. egyház, Kolozsvári ref. theol. könyvtár, Erdővidéki ref. egyházmegye papi testülete, Marosi ref. egyházmegye. 1915—16-ra: Szemes László Nagyvárad. 1915-re: Rácz István Kisláng. 1914—17-re: Szikszay András Herény, Máramarosszigeti ref. lyceum. 1912—13-ra: Tóth Lajos Zólyom. 1913—1915-re: Szatmári ref. egyházmegye.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1920-ra: Bácsfeketehegyi m. ref. egyház. 1919-re: Kulifay László Aba. 1918-ra: Biberauer Richard Bpest, dr. Szelényi Aladár Bpest, Marcsék János Bpest, Várdaróczi ref. egyház, Vályi János Uzdizstpéter, Bereczky László Ökörmező, Ligeti Ede Sajókaza, Tóth Sándor Bácsfeketehegy, Zoch Sámuel Modor. 1917—19-re: Breuer Jakab Fertőmegyess (28 K). 1917—18-ra: Bizony Ákos Miskolc, Bodor Géza Alsócsernátony, Németh István Komárom, dr. Dobrovits Mátyás Pozsony, Alsó-lendvai ev. egyház (20 K) Takács Gyula Dumaszentgyörgy, Pátrohai ref. egyház. 1917-re: Faragó János Pápa, Beliczay Béla Bpest, dr. Benedek Zsolt Bpest, Bernáth István Bpest, Bpesti ref. hitoktatói testület, dr. Fromm Lajos Bpest, Fodor István Bpest, Geduly Gyula Bpest, Gerenday György Budapest, Gonda Béla Bpest, Hamar István Bpest, Hapál Benő Bpest, Kaczián János Bpest, dr. Kéler Zoltán Bpest, Keresztessy Samu Bpest, Kovács S. Aladár Bpest, dr. Kovács Lajos Bpest, dr. Hovvay Lajos Bpest, Laky Dániel Bpest, Nyeviczky Antal Bpest, Prém Margit Bpest, Raffay Sándor Bpest, dr. Szabó Aladár Bpest, dr. Szabó József Bpest, dr. Szász Béla Bpest, Sztehlo Kornél Bpest, Végh Artúr Bpest, dr. Zelenka Lajos Bpest, Lakos Lajos Bpest, Tóth József Bpest, Szaplóczay Bertalan Debrecen, Balázs Győző Debrecen, Tildy Zoltán Szenua, Peti Lőrinc Btűrés, Lévy Lajos Bieske, Kutas Bálint Török-szentmiklós, Gödöllői ref. egyház, Tiszaderzsi ref. egyház, Horváth Samu Tét, Lukácsy Imre Dunavecse, Kemecei ref. egyház, Nyíregyházi ref. egyház, Nyírmihálydi ref. egyház, Tiszaberceli ref. egyház, dr. Révész Imre Kolozsvár (6 K), dr. Ravasz László Kolozsvár, Elefánti László Cegléd, Vargha Kálmán

Káloz, Bancsó Antal Sopron, Juhász György Ipp, Szepesi lelkészegyesület, Veres Géza Nádudvar, Nagyhonti ev. egyházmegye, Ambrus Péter Mezőtúr, dr. Baltazár Dezső Debrecen, Arany Gusztáv Pacsér. Baranyai Imre Tasnád, Beniczky Árpád Bpest, Csúzai ref. egyház, Ev, theol. akad. testület Eperjes. Fülöp József Körmend, Kabai ref. egyház, Kozma László Zombor, gr. Dégenfeld Sándor Erdőszada, Kirchknopf Gusztáv Kolozsvár, Borsos Károly Mezőtúr, Balla Dezső Kupia, Mezőberényi I. ev. egyház, Kövy István Aszaló, Komáromi ev. egyház, dr. Katona József Miskolc, Hagymássy Károly Paks, dr. Erdős József Debrecen, Csire István Somogynagybajom, Horváth Endre Tasnád, Görömbei Péter Nagykálló, Forgács Gyula Pécel, Deák Lajos Marosvásárhely. Bodó István Rimaszombat, Stark Lajos Sopron, Nagy Gyula Debrecen, Vancsodi ref. egyház, dr. Finkey Ferenc Pozsony, Dókus László Sátoraljaújhely, Csökmői ref. egyház, Stromszky Emil Pozsony, dr. Töpler Kálmán Sopron, Soproni ev. theol. önképzőkör, Rácz Kálmán Pápa, Payr Sándor Sopron, Papp György Tasnád, Paulinyi Károly Mezőberény, Zajdó László Zsip, özv. Benedek Dénesné Makfalva, Hajduhadházi ref. egyház, Kovács László Koronka, Kulifay Elek Pécs, Nagybányai ref. egyház, Szabó Lajos Hajduhadháza, Varga Márton Tokaj, Alsónógrádi ev. papi értekezlet, Jakucs Sándor H-Kovács, Pelhes János Kőszeg, Zajzon János Nagyenyed, Soproni felső ev. egyházmegye, Janka Károly Nagyesigárd, Kálnoki unit. egyház, Szarka Boldizsár Panyola, Noszko István Rákoskeresztúr, Lőcsei ev. egyház, Papp Károly Tiszainoka, Brassói unit. egyház, Eöszse Zsigmond Tolnanémedi, Kismarjai ref. egyház, Késmárki ev. egyház, Szatmárnémeti ev. egyház, dr. Magda Sándor Csicsér, Szerepi ref. egyház, Szalacsi ref. egyház, Takaró Géza Bpest, Szigetvári ref. lelkészi kör, Sajó-lénártfalvai ref. egyház, Biharnagybajomi ref. egyház, Szamosszegi ref. egyház, Szentivánlaborfalvai unit. egyház, Péter Sándor Városfalva, Mátyás Ernő Székelykocsárd, Sztelho Gerő Besztercebánya, Besztercebányai ev. egyesület, Krupcz István Hontudvarnok, dr. Tóth Dezső Bpest, Perkupai ref. egyház, Nagyajtai unit. egyház, Ilka Sándor Erdőcsokonya, Bortnyik György Kőlese, Nagyhalászi ref. egyház, Nyirpazonyi ref. egyház, Nyirbátori ref. egyház, Balkányi ref. egyház, Berettyóújfalui ref. egyház, Kozma Zsigmond Biharnagybajom, Morvay Ferenc Vajszló, Zalaegerszegi ev. egyház, dr. Eöttevényi Nagy Olivér Lugos, Kövér Árpád Tornalja, Soproni liceum m. társasága, Tabajdy József Széntes, Bpesti ref. theol. tanári kara, Csürös István Bpest, Germánus Gyula Bpest, dr. Kovácsy Sándor Bpest, dr. Kovács István Bpest, dr. Pruzsinszky Pál Bpest, Puky Gyula Bpest, Ravasz Árpád Bpest, Fröhlich Károly Bpest. 1916-17-re: Kassai ev. I. egyház, Felsőbányai ref. egyház, Fördös Dezső Uzdorjád, Győri ev. egyház, Forray Béla Pozsony, Saguly János Pítvaros, Bihardíószegi ref. egyház, Kőszegi ev. egyház, Gerczei ev. egyház, Brádi ref. egyház, Varga Gábor Mezőtúr, Szatmárnémeti ref. egyház, Fáy József Hort, Szolnok Gyerzson Hajduböszörmény, Draskóczy Lajos Eperjes, Kőkösi unit. egyház, Dókus Gyula Sátoraljaújhely, Kovács Emil Bpest, Sebestyén Jenő Bpest, dr. Oláh Béla Eperjes. 1916-ra: Nagy József Nagyszében, Dombrádi ref. egyház. 1915-18-ra: Nagy Lajos Sz.-Keresztúr. 1915-17-re: Beck Vilmos Pozsony, Arkosi unitárius egyház, Orosz Tamás Vencsellő, Siskey Imre Monoszló br. Feilitzsch Artur Kolozsvár, Somogyszobi ref. és ev. egyesült egyház, Glöckner Károly Újszivác, Szabó Endre Minaj, Deési ref. egyházmegye, Tőkés József Málnás, Fútó Zoltán Szentes, Jóba József Magyaratád. 1915-16-ra: Samu János Bpest, Sziklai Ottó Pozsony, Szirki ev. egyház. 1915-re: Miskolci ref. főgimnázium, Papp József Genes, Kálai Endre Dunasztygyörgy, Izsák Ferenc Bpest. 1914-17-re: Rédey Károly Nagykároly. 1912-15-re: Bohár László Sárszentlőrinc (40 K). 1912-14-re: Jóba József Magyaratád. 1910-17-re: Juhász László Hanva. 1908-1917-re: Hosszúpályi ref. egyház.

(Folytatjuk a jövő számban.)

Helyreigazítás. A „Protestáns Szemle“ 7-8-ik számában kimutatott tagsági díjak közül dr. Mester Attila Kiskunhalas tagdíja nem 1912. évre, hanem helyesen 1917. évre szól.